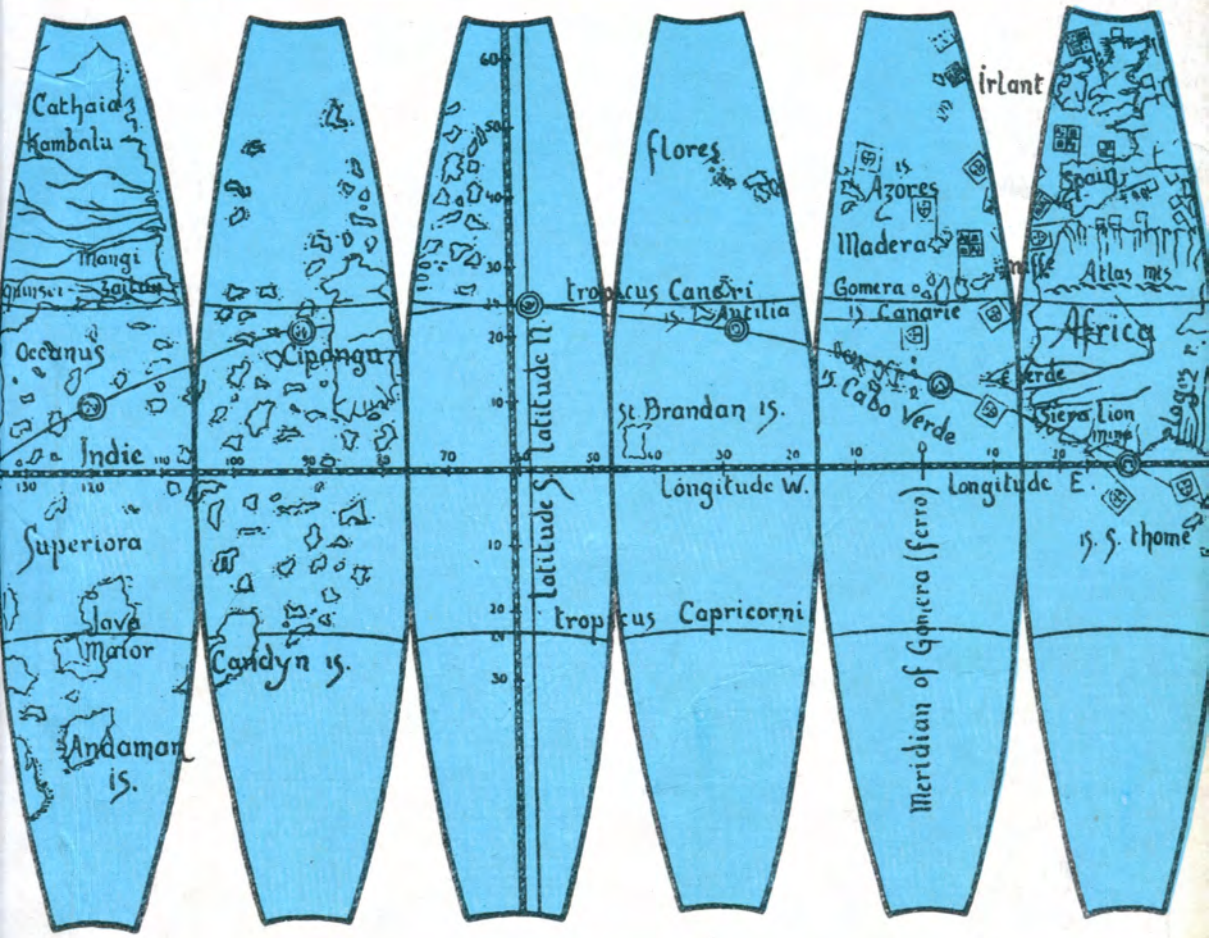

PA MUNDI • MAPPA MUNDI
MUNDI • MAPPA MUNDI
DI • MAPPA MUNDI • M

APPRA MUNI NDI • MAPPA MUNDI • M
MUNDI • MAPPA MUNDI • M
MUNDI • MAPPA MUNDI • M
MUNDI • MAPPA MUNDI • M
MUNDI • MAPPA MUNDI • M
MUNDI • MAPPA MUNDI • M

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
НА ПОШАНУ
ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА
З НАГОДИ ЙОГО 70-РІЧЧЯ

MK

MAPPA MUNDI

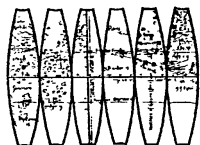
Godwin

• MAPPA MUNDI •

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
НА ПОШАНУ
ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА
З НАГОДИ ЙОГО 70-РІЧЧЯ

STUDIA IN HONOREM
JAROSLAVI DAŠKEVIČ
SEPTUAGENARIO DEDICATA

Видавництво М.П. Коць
Львів-Київ-Нью-Йорк
1996

Видання підготоване за участю:

Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. Грушевського НАН України

Інституту історичних досліджень Львівського державного
університету ім. І. Франка

Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України
Центрального державного історичного архіву України у Львові

Видання здійснене коштом Мар'яна Коця за участю
Львівського державного університету ім. І. Франка

Редакційна колегія: Ігор Гирич, Ярослав Грицак, Мирон Капраль,
Віктор Остапчук, Галина Сварник, Ярослав Федорук

Літературна редакція: Наталя Кіт, Марія Ткач

Комп'ютерне складання: Оксана Дмитерко, Олексій Хамрай

Макетування: Юрій Королишин

Художник: Юрко Кох

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України, Центральний державний історичний архів України у Львові, 1996

TABULA GRATULATORIA

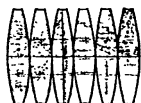
Ольга Андрієвська (Торонто)
Тетяна Балабушевич (Київ)
Володимир Баран (Київ)
Kevork Bardakjian (Michigan)
Олександр Божко (Київ)
Геннадій Боряк (Київ)
Михайло Брайчевський (Київ)
Іван Вакарчук (Львів)
Богдан Винар (Денвер)
Любомир Гайда (Кембрідж, Масс.)
Christian Hannick (Würzburg)
Ігор Герета (Тернопіль)
Григорій Дем'ян (Львів)
Vladimir Drimba (Bucarest)
Dennis F. Essar (Brandon)
Богдан Зілинський (Прага)
Ірина Калинець (Львів)
Andreas Kappeler (Köln)
Сергій Квіт (Київ)
Edward L. Keenan (Cambridge, Mass.)
Богдан Клід (Едмонтон)
Зенон Когут (Едмонтон)
Микола Ковальський (Остріг)
Вікторія Колосова (Київ)
Марк Крамаровський (Санкт-Петербург)
Роман Крип'якевич (Львів)
Лариса Крушельницька (Львів)
Василь Кук (Київ)
Орест Мацюк (Львів)
Євген Місило (Варшава)
Валерія Нічик (Київ)
Ярослав Пеленський (Філадельфія)
Арнольд Перковський (Київ)
Валерій Рибалкін (Київ)
Олег Романів (Львів)
Альфред Рочняк (Львів)
Іван Сварник (Львів)
Анатолій Свідзинський (Луцьк)
Виктор Соловьев (Сергиев Посад)
Павло Сохань (Київ)
Eduard von Falz-Fein (Lichtenstein)
Олександр Федорук (Київ)
Ігор Шевченко (Кембрідж, Масс.)
†Федір Шевченко (Київ)
Роман Шпорлюк (Кембрідж, Масс.)
Роман Шуст (Львів)
Ярослав Щапов (Москва)

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Збірник на пошану Ярослава Дашкевича містить праці його друзів, колег та учнів, що працюють в різних галузях гуманітарних наук. Ця багатогранність відображає широту наукових зацікавлень самого Ювіляра. Велике коло авторів і строкатість тематики статей зумовили певні особливості передачі текстів. Редколегія намагалася максимально зберегти авторський стиль. Матеріали публікуються мовами оригіналів, окрім тих, які за бажанням авторів були перекладені українською мовою. Літературна редакція та уніфікація подачі наукового апарату проведена відповідно до прийнятих зараз в Україні правил. Окремі винятки зроблені за наполяганням самих авторів.

У сходознавчих статтях, написаних українською мовою, крім поодиноких випадків, власні імена та окремі реалії Близького і Середнього Сходу подаються не арабським письмом, а за спрощеною транскрипцією, яка вживається для передачі фонетичних особливостей тієї чи іншої мови, оскільки арабська графіка, вживана мусульманськими народами, обслуговувала семітські, індоєвропейські та тюркські мови і їхні діалекти. Зрозуміло, що навіть спрощена транскрипція є точнішою для передачі звучання окремих слів, ніж арабська графіка, яка „змазувала” особливості історичної фонетики цих мов. У деяких із цих статей редколегія зробила зміни, які відходять від традиційної російської передачі власних імен, котра досі сліпо імітується в українському правописі, не враховуючи української фонетичної системи. Власне вживаючи можливості української фонетики, була зроблена спроба наблизити передачу імен до мови оригіналу (зокрема там, де у арабській, перській і турецькій мовах вимовляється г а не х).

Висловлюємо сердечну подяку всім причетним до підготовки цього видання.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА
(1992 – 1996)

1992

- 510*. Історія української державності. Програма навчального курсу та плани семінарських занять для військовослужбовців, робітників та службовців Збройних сил України. – (Київ, 1992). – 8 с. (Соціально-психологічна служба Збройних Сил України. Соціально-психологічне управління Міністерства оборони України // Страж неба. Газета воинов противоздушной обороны Украины. – Додаток. – № 32 (7841). – В співавторстві з В. Гавриленком.
511. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І. Історія України. Вид. 2-е, перероблене і доповнене. – Львів, 1992. – С.5-21.
512. Стан української історичної науки та завдання Наукового товариства ім. Шевченка // Український час. – Львів, 1992. – Ч.1(9). – С.12-14.
513. В Україні та поза Україною: державний устрій – СНД – міжнародний фон // Український час. – Львів, 1992. – Ч.1(9). – С.15-19.
514. Дискусійні питання національного будівництва півдня України // Державність. – Львів, 1992. – № 1(4). – С.18-21.
515. „Бібліологічні вісті” – ідеї та люди // Книжник. – Київ, 1992. – № 1. – С.23-25.
516. Виникнення міст України: міфи та реальність // Український історичний журнал. – Київ, 1992. – № 2. – С.8-13.
517. Національна свідомість українців на зламі XVI – XVII ст. (Підсумки, джерела, методи дослідження) // Сучасність. – Київ, 1992. – № 3. – С.65-74.
518. Олена Степанів та її „Сучасний Львів” // Степанів О. Сучасний Львів. Путівник (!). Вид. стереотипне (!). – Львів, 1992. – С.125-137.
519. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Сучасність. – Київ, 1992. – № 4. – С.96-104.
520. Нескорений лицар української книги // Слово і час. – Київ, 1992. – № 6. – С.14-20. – Про Ю. Меженка.
521. Куди пішли вчорашні історики. Історик, бібліограф, культуролог Я. Дашкевич у розмові з нашим кореспондентом Л. Таран // Україна. – Київ, 1992. – № 21. – С.24-26.
522. Вислобоцький Юліан-Антін Васильович. Карматанянц Ованес. Павенцький Антін Якович // Білокінь С. Матеріали до бібліографічного словника діячів української книги // Бібліографія українознавства. Бюлетень Комісії української бібліографії Міжнародної асоціації українців. – (Львів), 1992. – № 1 (липень). – С.22-23, 25, 28.
523. Національна зрада // Сучасність. – Київ, 1992. – № 7. – С.82-85.
524. Проблематика вивчення українсько-єврейських відносин (XVI – початок XX ст.) // Сучасність. – Київ, 1992. – № 8. – С.49-54.

* Продовжується нумерація бібліографічних записів за виданням: Ярослав Романович Дашкевич. Бібліографічний довідник. – Київ, 1993. – 85 с. (Науково-довідкове видання з історії України. – Вип.20).

525. Початок дослідницької праці. (З нагоди виходу в світ першого тому збірника „Релігія в Україні”) // Релігія в Україні. Дослідження, матеріали. – Львів, 1992. – 1. – С.3-7.
526. Ішко (Іїја) Borščakas // Praetis (Lietuvos Istorijos Draugia). – Vilnius, 1992. – № 3. – Р. 230-231.
527. Єврейсько-українські взаємини середини XVI – початку XX ст.: періоди рівноваги // Слово і час. – Київ, 1992. – № 9. – С.65-69.
528. Давній Львів у вірменських та вірменсько-кипчацьких джерелах // Україна в минулому. – Київ, Львів, 1992. – Вип. 1. – С.7-13.
529. „Історія українського війська” – проблематика, автори, видавці // Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Вид. 4-е, змін. і доп. – Львів, 1992. – С.3-8.
530. Ю. Меженко. Дванадцять листів (1962-1967 рр.). Публікація та примітки Ярослава Дашкевича // Сучасність.- Київ, 1992. – № 10. – С.118-123.
531. Пам’яті Юрія Меженка // Сучасність. – Київ, 1992. – № 10. – С.116-117.
532. Чи відкриються невідомі сторінки історії УПА? // Сучасність. – Київ, 1992. – № 11. – С.65-68.
533. Львівське відділення // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До Всеукраїнської наради „Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи”. – Київ, 16-18 грудня 1992 р. – Київ, 1992. – С.54-55.
534. „Історія українського війська” – проблематика, автори, видавці // Історія українського війська. Видання І. Тиктора. Львів, 1936 р. (Репринтне видання). – Тернопіль, 1992. – Вип. 12. – С.569-574.
535. Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В. Капніста. Її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 1992. – Вип. 1. – С.220-260.
536. Михайло Грушевський – творець концепції української національної науки // Наукове товариство ім. Т. Шевченка і українське національне відродження. Перша наукова сесія НТШ. Березень, 1990. Доповіді, повідомлення, матеріали. – Львів, 1992. – С.65-71.
537. Сіре небо над українським Кримом // Державність. – Львів, 1992. – № 4 (грудень). – С.3-6.
538. Клан Хмельницького: легенда чи дійсність // Родовід. – Київ, 1992. – Ч.4. – С.51-57.
539. Східне Поділля на картах XVI ст. Флора, анотації та іконографія. (Джерелознавче значення) // Історично-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. праць. – Київ, 1992. – С.13-17, 20-21.
540. Державний устрій та форми правління в Україні // Державний устрій та форми правління в Україні. Круглий стіл. Київ, 16 січня 1992 р. // Quo vadis, Україно?... Матеріали Третьої (зимової) сесії Міжнародної школи україністики. (Київ, січень 1992 р.). – Одеса, 1992. – С.158-167, 198-199.

541. Україна, здається, досить швидко відтанцювала свій ейфоричний танець на руїнах нібито останньої імперії світу... // Україна і світова співдружність. Круглий стіл, Київ, 18 січня 1992 р. // Quo vadis, Україно?... — Одеса, 1992. — С.217-219.
542. Клан Хмельницького: легенда чи дійсність // Україна в минулому. — Київ, Львів, 1992. — Вип. 2. — С.78-92.
543. Перспективи націоналістичного руху // Конференція українських націоналістів. Матеріали й документи. — Київ, 1992. — С.148-151.
544. Політичні резолюції Конференції українських націоналістів... // Конференція українських націоналістів. — Київ, 1992. — С.204. — Без підпису.
545. Еврейско-украинские взаимоотношения в Восточной Галиции (конец XIX — начало XX вв.) // Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога. (Сб. статей) — Москва, 1992. — С.265-276. (Новая еврейская библиотека).
546. Возникновение городов Юго-Западной Руси: источники и современная мифологизация // Чтения памяти В.Б. Кобриня. Проблемы отечественной истории и культуры периода феодализма. Тезисы докладов и сообщений. Москва, 26-29 января 1992 г. — Москва, 1992. — С.51-53.
547. Сирійські елементи в релігійному житті України — Русі (IX — XIII ст.) // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень II круглого столу. (Львів, 4-5 травня 1992 р.). — Київ, Львів, 1992. — С.17-19.
548. Шляхи подолання стереотипів. (Перешкоди нормалізації українсько-польських стосунків: українська точка зору) // Польща — Україна: історична спадщина і суспільна свідомість. Міжнародна наукова конференція. Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. Тези доповідей. — Київ, 1992. — С.25-27.
549. Поділля золотоординських часів. (Проблематика дослідження) // Тези доповідей XI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 3 вересня 1992 р. — Вінниця, 1992. — С.23-24.
550. Позасфрагістичні пам'ятки вірменської емблематики в Україні (XIV — XVIII ст.) // Друга Наукова геральдична конференція. (Львів, 19-21 листопада 1992 р.). 3б. тез повідомлень та доповідей. — Львів, 1992. — С.28-29.
551. Слідами невідзначеної дати. (Про т. зв. проголошення Радянської влади в Україні 25 грудня 1917 р.) // Ратуша. — Львів, 1992, 21 січня. — № 5. — С.6; 30 січня. — № 8. — С. 6.
552. Україна на двох столах // Ратуша. — Львів, 1992, 25 січня. — № 6. — С.2. — Підпис: Я. Корибут.
553. Сало з'їмо самі, армію поділимо з друзями, атомну бомбу віддамо ворогові // Post-Поступ. — Львів, 1992, 31 січня. — № 4. — С.2.
554. „Німецька карта” проти України? // Ратуша. — Львів, 1992, 15 лютого. — № 14. — С.1, 7.
555. Московські розмови // Post-Поступ. — Львів, 1992, 19 лютого. — № 6. — С.2.
556. Україна в складі Османської імперії // Ратуша. — Львів, 1992, 27 лютого. — № 19. — С.5; 29 лютого. — № 20. — С.2.

557. Коли і з ким Україна програла війну? // Ратуша. — Львів, 1992, 7 березня. — № 23. — С.1-2.
558. Диктаг антиморалі // Post-Поступ. — Львів, 19 березня. — № 10. — С.7.
559. Пізній Драгоманов: погляди і дії // Ратуша. — Львів, 1992, 7 квітня. — № 35. — С.4; 11 квітня. — № 37. — С.5; 14 квітня. — № 38. — С.7.
560. Третій шлях і третя сила — чи вони будуть? // Ратуша. — Львів, 1992, 18 квітня. — № 40. — С.2; 21 квітня. — № 41. — С.4.
Відг.: Кулик В. Новий український націоналізм: три поверхи вертепу // Сучасність. — Київ, 1993. — № 3. — С. 163.
561. Відновлення історичної пам'яті народу та розвиток музейництва // Ратуша. — Львів, 1992, 5 травня. — № 46. — С.4.
562. Номенклатура стара і нова // Ратуша. — Львів, 1992, 21 травня. — № 53. — С.2.
563. Куліси однієї міжнародної наукової конференції або як не можна здійснювати міжнародні контакти // Ратуша. — Львів, 1991, 11 червня. — № 61. — С.5.
564. Може час їх зупинити? Ще про меморіальний музей Олени Степанівни // Ратуша. — Львів, 1992, 18 червня. — № 64. — С.4.
565. Болючі проблеми з історії Східної Європи // Ратуша. — Львів, 1992, 25 червня. — № 67. — С.5,
566. Шляхи подолання стереотипів. Перешкоди нормалізації польсько-українських взаємин: українська точка зору // Ратуша. — Львів, 1992, 30 червня. — № 69. — С.5.
567. Хам чи Яфет: Липинський і Українська революція // Ратуша. — Львів, 1992, 4 серпня. — № 83. — С.5; 6 серпня. — № 84. — С. 5.
568. Чи відкриються свіжі сторінки історії повстанської боротьби? // Ратуша. — Львів, 1992, 11 серпня. — № 86. — С.5.
569. Національна зрада // Національна трибуна. — Нью-Йорк, 1992.
570. Національна зрада // Ратуша. — Львів, 1992, 18 серпня. — № 89. — С.5.
571. Чи треба заідеологізувати вищу школу? // Ратуша. — Львів, 1992, 12 вересня. — № 98. — С.2; 15 вересня. — № 99. — С.7.
572. Деноменклатуризація // Ратуша. — Львів, 1992, 24 вересня. — № 99. — С.7.
573. З буднів української розвідки // Ратуша. — Львів, 1992, 17 жовтня. — № 111. — С.2. — Підпис: Я. Степанів.
574. „Дивитися на історію не крізь рожеві або чорні окуляри”. Розмову записав І. Гирич // Старожитності. — Київ, 1992. — Ч.16-17. — С.4-5.
575. Боршак — історик, що з тіні виходить // Ратуша. — Львів, 1992, 20 жовтня. — № 112. — С.5.
576. Сіре небо над українським Кримом // Ратуша. — Львів, 1992, 3 листопада. — № 118. — С.5; 5 листопада. — № 119. — С.5.
577. Пафос чи погляди? // Ратуша. — Львів, 1992, 5 листопада. — № 119. — С.4.
578. Східні джерела іконографії „Козака Мамає” // Шлях перемоги. — Київ, Львів, Мюнхен, 1992, 7 листопада. — № 4. — С.4.

579. На Украине не может быть преимущества ни одному из народов // Могильный В. Встреча с ученым // Евпаторийская здравница. – Евпатория, 1992, 11 ноября. – № 135. – С.2.
580. Олена Степанів. Спогади про „радянський період” життя // Ратуша. – Львів, 1992, 19 листопада. – № 125. – С. 5.
581. „Львівська бесіда” має намір об’єднати львівську інтелігенцію. Правда, не всю. Заява // Ратуша. – Львів, 1992, 19 листопада. – № 125. – С.4. – Серед підписів – Я. Дашкевич.
582. Литовська лекція // Ратуша. – Львів, 1992, 28 листопада. – № 129. – С.2; 1 грудня. – № 130. – С.5.
583. Національна визвольна боротьба 40-50-х рр. у світлі ворожих архівів // Ратуша. – Львів, 1992, 12 грудня. – № 135. – С.7.
584. Хто є митцем в Україні? // Ратуша. – Львів, 1992, 26 грудня. – № 141. – С.6. – Підпис: Я. Корибут.
585. (Рец. на:) Книга Петра Лаврова „Історія південно-східної України” // Донеччина. – Донецьк, 1992, 10 вересня. – № 100. – С.1.
586. (Ред.:) Історія релігій в Україні. Тези повідомлень II круглого столу. (Львів, 4-5 травня 1992 р.). – Київ, Львів, 1992. – 87 с.(Акад. наук України. Ін-т української археології. Львівське відділення. – Львівський музей історії релігії). – В складі відп. редакції.
587. (Ред.:) Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість. Міжнародна наукова конференція. Кам’янець-Подільський, 29-31 травня. Тези доповідей. – Київ, 1992. – 110 с. (Національна асоціація українознавців. Ін-т суспільних наук та Ін-т історії України Акад. наук України). – В складі ред. колегії.
588. (Ред.:) Грушевський М. Історія України-Руси в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т.2 (XI – XIII вік). – Київ, 1992. – 663 с. (Археологічна комісія Акад. наук України. – Ін-т історії України Акад. наук України. – Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. – Канадський ін-т українських студій Альбертського ун-ту. – Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика. – Пам’ятки історичної думки України). – В складі ред. колегії.
589. (Ред.:) Релігія в Україні. Дослідження, матеріали. – Львів, 1992. – 1. – 116 с., 5 табл. (Львівський музей історії релігії. Ін-т релігієзнавства. – Львівське відділення Ін-ту української археології Акад. наук України). – В складі ред. колегії.
590. (Ред.:) Україна в минулому. – Київ, Львів, 1992. – Вип. 1. – 147 с. (Акад. наук України. Ін-т української археології. Львівське відділення). – В складі ред. колегії.
591. (Ред.:) Україна в минулому. – Київ, Львів, 1992. – Вип. 2. – 173 с. (Ін-т української археології Акад. наук України. Львівське відділення). – В складі ред. колегії.

1993

592. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. – Київ, 1993. – 192 с. (Акад. наук України. Ін-т української археології).

593. Український народ і комунізм. — [Київ, 1993]. — 5 с. (Асамблея Блоку народів Європи і Азії за свободу і незалежність (Антибільшовицький блок народів — АБН). Конференція 50. Київ, 20-21 листопада 1993 р.)
594. Нація і утворення Київської Русі. — [Львів, 1993]. — 8 с. (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Історична комісія. — Львівський державний університет ім. І. Франка. Ін-т історичних досліджень. — Формування української нації: історія та інтерпретація. Львів — Брюховичі 27 серпня 1993 р. Круглий стіл істориків України).
595. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. — Львів, 1993. — Кн. 1. — 798 с. (Ін-т українознавства Акад. наук України. — Львівське відділення Ін-ту української археографії Акад. наук України. — Всеукраїнське братство вояків УПА. — Всеукраїнське товариство політ'язнів і репресованих). — У складі упорядників.
596. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. — Націогенез — національне відродження — національна свідомість українців на зламі XVI — XVII ст. — Для кого дорога до нікуди? Про польсько-українські відносини в минулому та сучасному. — Український федералізм — український монархізм // Україна. Наука і культура. — Вип. 26-27. — Київ, 1993. — С.44-78.
597. Перед присутніми на конференції хочу поставити дві проблеми... // Матеріали „круглого столу” „Українознавство у міжнародному інтелектуальному просторі” 13 листопада 1992 р. // Бюлетень Республіканської асоціації українознавців. — Київ, 1993. — № 1. — С.9-10.
598. Номенклатура — могильник української державності // Державність. — Львів, 1993. — № 1. — С.5-6.
599. Ukrainisierung und Gegenukrainisierung // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates.- Baden-Baden, 1993. — S.118-125 (Nationen und Nationalitäten in Osteuropa. — 1).
600. Перша зустріч українських істориків з двох світів // Проблеми дослідження історії України. Перший круглий стіл істориків. Славсько, 4-6 вересня 1990. Доповіді, виступи, дискусія. — Львів, 1993. — С.3-4.
601. Україна і Схід // Проблеми дослідження історії України... — Львів, 1993. — С.185-192.
602. (Виступи в дискусії та обговоренні) // Проблеми дослідження історії України... — Львів, 1993. — С.20-21, 39-40, 70-71, 112-115, 159-160, 168-178, 192.
603. Кенгірське повстання 16 травня — 26 червня 1954 р. // Україна в минулому. — Київ, Львів, 1993. — Вип. 3. — С.114-133.
604. Русь і Вірменія. Конфесійні та культурні контакти IX — першої половини XIII століть // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1993. — Т.225. — С.167-184.
Реф.: Патрило І.І. Джерела і бібліографія історії української церкви. — Рим, 1995. — Т. 3. — С. 287 (Серія 2. — Записки ЧСВВ. — Секція 1. — Т. 49).

605. Вступне слово // Національно-визвольна боротьба 20-50-х років ХХ ст. в Україні. 36. матеріалів Першої міжнародної наукової конференції. Львів, 25-26 червня 1991 р. – Київ, Львів, 1993. – С.9-10.
606. Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі (Товариства „кресов’яків” та їхня діяльність) // Національно-визвольна боротьба 20-50-х років ХХ ст. в Україні... – Київ, Львів, 1993. – С.109-119.
607. Навколо історичного атласу України // Україна в минулому. – Київ, Львів, 1993. – Вип. 4. – С.163-214.
608. Єврейсько-українські взаємовідносини у Східній Галичині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Доповідь на Міжнародній конференції „Історична доля євреїв у Росії та СРСР: початок діалогу”. Москва, 25-27 грудня 1989 р. // Євшан-зілля. Вісник культури. – Львів, 1993. – Ч.7. – С.29-33.
609. Ясир з України (ХV – перша половина ХVІІ ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С.40-47.
610. Легенда про св. Андрія Первозванного та її трансформації // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень ІІІ круглого столу (Львів, 3-4 травня 1993 р.). – Київ, Львів, 1993. – С.43-45.
611. Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві ХІІІ ст. // Третя Наукова геральдична конференція (Львів, 4-5 листопада 1993 р.). 36. тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1993. – С.32-33.
612. Кримські нотатки // Ратуша. – Львів, 1992, 29 грудня. – № 142. – С.2; 1993, 6 січня. – № 1. – С.2; 14 січня. – № 3. – С.2; 21 січня. – № 6. – С.1-2; 26 січня. – № 8. – С.3.
613. Lenkija ir jos rytiniai kaimynai; politinio mastymo anachronizmai. Vertė A. B. // Voruta. – Vilnius, 1993, sausio 7-14. – № 1. – P.5.
614. Російське товариство Криму проти... // Ратуша. – Львів, 1993, 9 лютого. – № 16. – С.2. – Підпис: Я. Степанів.
615. „Історична наука починається з вивчення джерел”. Інтерв’ю взяла М. Базелюк // За вільну Україну. – Львів, 1993, 23 березня. – Ч.34. – С.2.
616. Не колонія. Незалежна держава! // За вільну Україну. – Львів, 1993, 27 березня. – Ч.36. – С.1. – У викладі М. Базелюк.
617. Заява об’єднання „Львівська бесіда” (про ядерний і безядерний статус України) // Голос нації. – Львів, 1993, березень. – № 11. – С.3. – Серед підписів – Я. Дашкевич.
618. Українознавство чи україністика? // Ратуша. – Львів, 1993, 3 квітня. – № 35. – С.2.
619. Українці – поневолена нація // Ратуша. – Львів, 1993, 8 квітня. – № 37. – С.2.
620. Чому археографія у Львові? // Ратуша. – Львів, 1993, 13 квітня. – № 39. – С.2.
621. Національне питання в Україні // Ратуша. – Львів, 1993, 24 квітня. – № 43. – С.2; 27 квітня. – № 44. – С. 2; 29 квітня. – № 45. – С.2.

622. Україні – свою геральдичну службу // Старожитності. – Київ, 1993. – Ч.3-4. – С.17. – В співавторстві з А. Гречилом, І. Сварником, О. Стецюком.
623. Про Донцова // Голос нації. – Львів, 1993, квітень. – № 13-14. – С.1, 4-5.
624. Про Євгена Коновальця // Ратуша. – Львів, 1993, 11 травня. – № 50. – С.2.
625. Націоналізм і демократія // Ратуша. – Львів, 1993, 8 червня. – № 61. – С.2.
626. Ізраїльський досвід // Ратуша. – Львів, 1993, 29 червня. – № 69. – С.2; 1 липня. – № 70. – С.2; 3 липня. – № 71. – С.2.
627. Фальшиві етнічні меншини в Україні // Ратуша. – Львів, 1993, 13 липня. – № 74. – С.1-2; 17 липня. – № 75. – С.2; 20 липня. – № 76. – С.2.
628. Вчора, сьогодні, завтра. Правозахисний рух – його криза? // Український оглядач. – Київ, 1993. – № 7. – С.4.
629. Вчора, сьогодні, завтра. Движение правозащиты – его кризис? // Украинский обозреватель. – Киев, 1993. – № 7. – С.4.
630. За стародавні традиції нового герба Києва // Знак. – Львів, 1993, липень. – № 2. – С.1-2.
631. В пошуках нових джерел електроенергії // Ратуша. – Львів, 1993, 14 серпня. – № 83. – С.2. – Підпис: Я. Корибут.
632. Чи міняється Південна Україна? // Ратуша. – Львів, 1993, 31 серпня. – № 88. – С.3.
633. Кого знищували в Степовій Україні? // Ратуша. – Львів, 1993, 31 серпня. – № 88. – С.3.
634. Нація і утворення Київської Русі // Ратуша. – Львів, 1993, 4 вересня. – № 90. – С.2; 9 вересня. – № 91. – С.2.
635. Олена Степанів // Старожитності. – Київ, 1993. – Ч.11-12. – С.22-23.
636. Етюди з Австрії // Ратуша. – Львів, 1993, 21 жовтня. – № 104. – С.2; 26 жовтня. – № 106. – С.2.
637. Досвід листопадових днів. До 75-річчя Західноукраїнської Народної Республіки // Ратуша. – Львів, 1993, 16 листопада. – № 113. – С.3; 18 листопада. – № 114. – С.3.
638. Синьо-жовті прапорці Галицької гвардії 1781-1793 рр. // Знак. – Львів, 1993, листопад. – № 4. – С.3.
639. Комунізм і українська нація // Ратуша. – Львів, 1993, 16 грудня. – № 123. – С.2; 18 грудня. – № 124. – С.2; 21 грудня. – № 125. – С.2.
640. Чи Україна експортує гашиш? // Ратуша. – Львів, 1993, 25 грудня. – № 126. – С.1. – Підпис: Ярослав Степанів.
641. (Ukrainische Geschichtsschreibung 1983-1985) // *Russia mediaevalis* (далі – RM). – München, 1993. – Т.VII, 2 (Bibliographia 1983-1987). – S.8-10, 18, 20-22, 24, 26-28, 30, 33, 37, 41, 49-51, 53-57, 63-65, 68, 70-74, 76-78, 80-83, 85-88, 97-101, 104-108, 111, 113, 119, 21-124, 132-140, 145-146, 152, 155-157, 161-162, 165-170, 172, 177-187, 192, 194-196, 198-203, 205-206, 210-217, 220-227, 227-231, 233-239, 241, 243, 260-262, 267-271,

- 275-277, 279, 283, 291-294, 298-302, 306, 310, 312-313, 316-317, 319, 321, 324, 327-329, 333, 335-343, 348-349, 353-359, 361, 364-373, 376-387, 389-395, 397-401, 404, 407, 409, 412, 415-416, 418-419, 422-432, 434, 436-438, 440-453, 457-462, 464, 466-470, 475-477, 479-480, — Підпис: Я. Д. — Реферативні та критичні анотації про 730 публікацій (рецензії подаються окремо нижче).
642. (Рец. на:) Наливайко Д.С., Крекотень В.І. Українська література XVI — XVIII століть у слов'янському і європейському контексті. — Слов'янські літератури. Доповіді. — Київ, 1983 // *Russia mediaevalis*. — 1993. — Т.VII, 2. — S.104. — Підпис: Я. Д. (тут і під рецензіями до поз. 690 включно).
643. (Рец. на:) Шаскольский И.П. Антиномизм и его судьбы. — Проблемы отечественной и всеобщей истории. — Ленинград, 1983. — Вып.7 // *RM*. — 1993. — Т.VII, 2. — S.11-12.
644. (Рец. на:) Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И. Костомарова. (Критический очерк). — Киев, 1984 // *RM*. — 1993. — Т.VII, 2. — S.33.
645. (Рец. на:) Історія української мови. — Київ, 1983. — Т.3-4 // *RM*. — 1993. — Т.VII, 2. — S.51-52.
646. (Рец. на:) Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. — Київ, 1985 // *RM*. — 1993. — Т.VII, 2. — S.56-57.
647. (Рец. на:) Русанівський В.М., Німчук В.В. Співвідношення функцій давньоруської і старослов'янської мов у Київській Русі (XI — XIII ст.). — Слов'янське мовознавство. Доповіді, — Київ 1983 // *RM*. — 1993. — Т.VII, 2. — S.57.
648. (Рец. на:) Етимологічний словник української мови. — Київ, 1983. — Т.1 // *RM*. — 1993. — Т.VII, 2. — S.66.
649. (Рец. на:) Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — Київ, 1985 // *RM*. — 1993. — Т.VII, 2. — S.66-67.
650. (Рец. на:) Брайчевський М.Ю. „Русские” названия порогов у Константина Багрянородного. — Земли Южной Руси в IX — XIV вв. (История и археология). — Киев, 1985 // *RM*. — 1993. — Т.VII, 2. — S.75.
651. (Рец. на:) Довідник археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. — Київ, 1984 // *RM*. — 1993. — Т.VII, 2. — S.85.
652. (Рец. на:) Антологія української поезії. — Київ, 1984. — Т.1 // *RM*. — 1993. — Т.VII, 2. — S.104.
653. (Рец. на:) Мельничук О.С. Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності. — Мовознавство. — Київ, 1985. — № 2 // *RM*. — 1993. — Т.VII, 2. — S.107.
654. (Рец. на:) Півторак Г.П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними. — Мовознавство. — К., 1984 // *RM*. — 1993.- Т.VII, 2. — S.107-108.
655. (Рец. на:) Азбелов С.Н. Историзм былин и специфика фольклора. Автореф. дисс. докт. филол. наук. — Киев, 1984 // *RM*. — 1993.- Т.VII, 2. — S.131-132.

656. (Рец. на:) Висоцький С.О. Київські графіті XI – XIII ст. – Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. Доповіді. – Київ, 1983 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.138.
657. (Рец. на:) Высоцкий С.А. Киевские граффити XI – XVII вв. – Киев, 1985 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.138.
658. (Рец. на:) Молдован А.М. „Слово о законе и благодати” Илариона. – Киев, 1984 // RM. – Т.VII, 2. – 1993. – S.157.
659. (Рец. на:) Князьков Ю.П. Оригинальные известия по отечественной истории в украинском хронографе. – Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII – XVIII вв. – Днепропетровск, 1983 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.166.
660. (Рец. на:) Методические указания к практическим занятиям по курсу историографии истории СССР с древнейших времен до XVIII в. – Днепропетровск, 1984 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.167-168.
661. (Рец. на:) „Слово о полку Игореве” и Чернигово-Северщина. Тезисы докладов и сообщений Научной конференции, посвященной 800-летию „Слова”. – Сумы, 1984 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.185.
662. (Рец. на:) Радишевський Р.П. Українсько-польські літературні зв'язки XVI – XVIII ст. – Українська література XVI – XVIII ст. та інші слов'янські літературні. – Київ, 1984 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.195.
663. (Рец. на:) Історія народного господарства. – Т.1. – Київ, 1983 // RM. – Т.VII, 2. – 1993. – S.199.
664. (Рец. на:) Сіреджук П.С. Заселення Галицької землі в XIV – XVIII ст. – Український історичний журнал. – Київ, 1984. – № 6 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.203.
665. (Рец. на:) Тиводар М.П. Соотношение словянских и восточно-романских традиций в пастушеском скотоводстве Украинских Карпат XIV – XVII вв. – Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1982 – 1983 гг. – Черновцы, 1984. – Ч.1 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.206.
666. (Рец. на:) Грабовецкий Б.В. Мелкое товарное производство и становление мануфактуры на Прикарпатье в XVI – XVII вв. (на материалах солеваренных промыслов). Автореф. дисс. канд. истор. наук. – Киев, 1984 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.212.
667. (Рец. на:) Пеняк П.С. К вопросу о социальной организации древнерусского ремесла. – Древнерусский город. Материалы... – Киев, 1984 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.215.
668. (Рец. на:) Пеняк П.С. Социальная организация древнерусского ремесла X – XIII вв. Автореф. дисс. канд. истор. наук. – Киев, 1985 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.216.
669. (Рец. на:) Коваленко А.П. Основні етапи-розвитку літописних міст Чернігово-Сіверської землі (VIII – XIII ст.). – Український історичний журнал. – Київ, 1983. – № 8 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.222.

670. (Рец. на:) Котляр М.Ф. Деякі проблеми історії давньоруського міста. (На матеріалах Південно – Західної Русі). – Український історичний журнал. – Київ, 1985. – № 9 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.223.
671. (Рец. на:) Толочко П.П. Происхождение древнейших восточнославянских городов. – Земли Южной Руси в IX – XIV вв. (История и археология). – Киев, 1985 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.225-226.
672. (Рец. на:) Бабишин С.Д. Основные тенденции развития школы и просвещения в Древней Руси (X – первая половина XIII вв.). Автореф. дисс. докт. педагог. наук. – Киев, 1985 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.227-228.
673. (Рец. на:) Рожко М.Ф. Особенности оборонительных сооружений древнерусского города. (На примере наскальной крепости Тустань). – Древнерусский город. Материалы... – Киев, 1984 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.235-236.
674. (Рец. на:) Котляр М.Ф. Джерела складання та форми феодального землеволодіння в Давній Русі. – Український історичний журнал. – Київ, 1984. – № 2 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.271.
675. (Рец. на:) Вавричин М.Г., Ісаєвич Я.Д. Юрій Дрогобич. Бібліографічний покажчик. – Львів, 1983 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.330.
676. (Рец. на:) Антикомуністична сутність уніатсько – націоналістичної фальсифікації історії українського народу. 36. статей. – Київ, 1984 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.340.
677. (Рец. на:) Котляр М.Ф. Введення християнства в Київській Русі та його наслідки. – Київ, 1985 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.341.
678. (Рец. на:) Исторические традиции философской культуры народов СССР и современность. Сб. научных трудов. – Киев, 1984 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.357-358.
679. (Рец. на:) Борисенко Е.П., Пасецкий В.М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI – XVIII вв. – Ленинград, 1983 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.365-366.
680. (Рец. на:) Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. (Иллюстрированный справочник – каталог). – Киев, 1983 – 1985. – Т.1-3 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.379.
681. (Рец. на:) Ничкало С.А. Давньоруські пам'ятки монументального мистецтва Чернігова. – Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – Київ, 1984. – Вип. 1 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.388.
682. (Рец. на:) Моця А.П., Сыромятников А.К. Княжеские тамги Святослава Игоревича как источник изучения древнерусских городов. – Древнерусский город. Материалы... – Киев, 1984 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.419.
683. (Рец. на:) Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. – Київ, Одеса, 1985 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.427.
684. (Рец. на:) Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX – XIII вв. – Киев, 1985 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.428-429.

685. (Рец. на:) Рычка В.М. Образование и развитие территории Киевской земли (IX – 30-е гг. XII вв.). Автореф. дисс. канд. истор. наук. – Киев, 1985 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.431.
686. (Рец. на:) Историко-археологический семинар „Чернигов и его округа в IX – XIII вв.” Тезисы докладов. – Чернигов, 1985 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.438-440.
687. (Рец. на:) Ивакин Г.Ю. Киев во второй половине XIII – первой половине XVI в. Автореф. дисс. канд. истор. наук. – Киев, 1985 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.449.
688. (Рец. на:) Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. – Киев, 1985. – Вып. 3 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.450.
689. (Рец. на:) Толочко П.П. Новые археологические открытия в Киеве. – Древнерусский город. Материалы... – Киев, 1984 // RM. – 1993. – Т.VII, 2. – S.450.
690. (Рец. на:) Багрий Р.С., Могитич И.Р. Древнерусский город Львов в свете археологических и архитектурных исследований (1955-1956, 1975-1981). Древнерусский город. Материалы... – Киев, 1984 // RM. – 1993.- Т.VII, 2. – S.451.
691. (Ред.): Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Львів, 1993. – Кн. 1. – 798 с. (Ін-т українознавства Академії наук України. – Львівське відділення Ін-ту української археографії Академії наук України. – Всеукраїнське братство вояків УПА. – Всеукраїнське товариство політв'язнів та репресованих). – В складі ред. колегії.
692. (Ред.): Національно-визвольна боротьба 20-50-х років ХХ ст. в Україні. Зб. матеріалів Першої міжнародної наукової конференції. Львів, 25-26 червня 1991 р. – Київ, Львів, 1993. – 293 с. (Ін-т української археографії Академії наук України. – Український центр документації національно-визвольної боротьби УЦЕДОК). – В складі ред. колегії.
693. (Ред.): Історія релігій в Україні. Тези повідомлень III круглого столу (Львів, 3-4 травня 1993 р.). – Київ, Львів, 1993. – 143 с. (Академія наук України. – Ін-т української археографії, Львівське відділення. – Ін-т філософії. – Львівський музей історії релігії. Ін-т релігієзнавства). – В складі відп. редакції.
694. (Ред.): Грушевський М. Історія України-Руси в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Київ, 1993. – Т.3. – 587 с. (Археографічна комісія Академії наук України. Ін-т історії України Академії наук України. Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. Канадський ін-т українських студій Альбертського університету. Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика. – Пам'ятки історичної думки України). – В складі ред. колегії.
695. (Ред.): Грушевський М. Історія України-Руси... Київ, 1993. – Т.4. – 539 с. (Археографічна комісія Академії наук України...). – В складі ред. колегії.
696. (Ред.): Проблеми дослідження історії України. Перший круглий стіл істориків. Славсько, 4-6 вересня 1990. Доповіді, виступи, дискусії. – Львів, 1993. – 199 с. (Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові.

- Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ. – Т.2). – Відп. редактори Я. Дашкевич, Я. Грицак.
697. (Ред.:) Україна в минулому. – Київ, Львів, 1993. – Вип. 3. – 140 с. (Академія наук України. Ін-т української археографії, Львівське відділення). – В складі ред. колегії.
698. (Ред.:) Україна в минулому. – Київ, Львів, 1993. – Вип. 4. – 228 с. (Академія наук України...). – В складі ред. колегії.
699. (Ред.:) Східний світ. – Київ, 1993. – № 1. – 184 с. – В складі ред. колегії.
700. (Ред.:) Східний світ. – Київ, 1993. – № 2. – 200 с. – В складі ред. колегії.
701. (Ред.:) Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – Київ, 1993. – 376 с. (Академія наук України. Ін-т української археографії. – Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського. Ін-т архівознавства. Ін-т рукопису. – Джерела з історії науки в Україні). – В складі ред. колегії.
702. (Ред.:) Beauplan G. Le Vasseur Sieur de. A Description of Ukraine. Introduction, translation and notes by A.B. Pernal and D.F. Essar. – Cambridge, Mass., 1993. – (Vol. 1-2). – 242 p.; 29 maps. (Акад. наук України. Ін-т українознавства. – Гарвардський ун-т. Український науковий інститут. – Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники). – В складі ред. колегії.
703. (Ред.:) Польсько-українські студії. – Київ, 1993. – 1 (Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р.). – 204 с. (Респ. асоціація українознавців. – Південно – східний науковий ін-т. – Ін-т суспільних наук Акад. наук України. – Ін-т історії України Акад. наук України). – В складі ред. колегії.
704. (Ред.:) Український історик. Журнал Українського історичного товариства. – Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен, 1993. – Т.30, № 1-4. – 252 с. – В складі ред. колегії.

1994

705. Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України. (Друга половина XIX – XX ст.). Доповідь про друковані праці, подана на здобуття наукового ступеня д-ра історичних наук. – К., 1994. – 52 с. (Ін-т української археографії Нац. акад. наук України).
706. Ostgalizien. I. Die ethnopolitischen Zustände in der Region; II. Ethnische Mythen und Mentalitäten. – Salzburg, Wien, 1994. – 5 S. (Das Bild vom Aenderen. Identitäten, Mentalitäten, Mythen und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen. Internationale Tagung).
707. Україна – Іспанія – Португалія у XVII ст.: контактні зв'язки. – [Київ, 1994]. – 14 с. (Українсько-італійський симпозіум „Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи”).
708. Національне питання в Україні // Україна. Наука і культура. – Київ, 1994. – Вип. 28. – С.6-17.

709. Олена Степанів. Спогади з російського полону (31 травня 1915 – 7 серпня 1917 рр.) Підготував до друку Я. Дашкевич // Україна... – Київ, 1994. – Вип. 28. – С.20-29.
710. Олена Степанівна в Ташкенті (1916-1917 рр.) // Україна... – Київ, 1994. – Вип. 28. – С.30-41. – Підпис: Ярослав Степанів.
711. Генерал Роман Дашкевич // Україна... – Київ, 1994. – Вип. 28. – С.42-43. – Підпис: Ярослав Корибут.
712. Українці – поневолена нація // Державність. – Львів, 1994. – № 1-2. – С.40-42.
713. Przeciw stereotypom.Przeszkody w normalizacji stosunków polsko-ukraińskich: ukraiński punkt widzenia // Res Publica Nova. – Warszawa, 1994. – № 3. – S.36-38.
Подем.: Zajaczkowski W. Odpowiedź Jarosławowi Daszkiewiczowi // Res Publica Nova. – Warszawa, 1994. – № 3. – S.39-40.
714. Український народ і комунізм // Українські проблеми. – Київ, 1994. – Ч.2. – С.60-65.
715. (Про історичні традиції українсько-арабських контактів) // Україна – Арабський світ: сфери взаємних інтересів. Матеріали круглого столу 31 травня 1994 р. – Київ, 1994. – С.11-12.
716. Липинський і Українська революція // Український час. – Львів, 1994. – № 1. – С. 50-53.
717. Основні проблеми сучасного дослідження історії єврейсько-українських відносин // Філософська і соціологічна думка. – Київ, 1994. – № 1-2. – С. 28-31.
718. Основные проблемы современного исследования истории еврейско-украинских отношений // Философская и социологическая мысль. – Киев, 1994. – № 1-2. – С. 28-31.
719. Український народ і комунізм // Злочини панівного російського комунізму проти українського народу. – Київ, 1994. – С.3-11.
720. Націоналізм і демократія // Українські проблеми. – Київ, Стрий, 1994. – № 3. – С. 6-8.
721. Увага! Львівське підпілля // Українські проблеми. – Київ, Стрий, 1994. – № 3. – С. 90-93. – Підпис: Ярослав Корибут.
Подем.: Павлів В. Львів – місто „підземне” і „надземне” // Пост-Поступ. – Львів, 1995, 17-23 лютого. – № 6. – С.11.
Кривенко О. Ірина Калинець запропонувала редакторові „Пост-Поступу” повіситись // Пост-Поступ. – Львів, 1995, 24 лютого – 1 березня. – № 7. – С.1.
Крушельницька Л. Пану Володимирі Павліву // Пост-Поступ. – Львів, 1995, 10-16 березня. – № 9. – С.11.
Ковковська Г. Володимирі Павліву та Олександрі Кривенку // Там же.
- К[ривенко] О. „Володимир Павлів та Олександр Кривенко – негідники” // Там же.
722. Хам чи Яфет: В'ячеслав Липинський і Українська революція // В'ячеслав Липинський. Студії. – Київ, Філадельфія, 1994. – Т.1.

- В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — С.60-67.
723. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х — 50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. — Київ, Львів, 1994. — Вип. 5. — С.32-65.
724. Про Володимира Пашута. Спогад до десятиріччя з дня смерті // Україна в минулому. — Київ, Львів, 1994. — Вип. 5. — С.181-185.
725. Павло Тетера // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — Київ, 1994. — С.253-283.
726. Михайло Грушевський — організатор української національної науки // Михайло Грушевський. 36. наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125 річниці від дня народження Михайла Грушевського. — Львів, 1994. — С.93-102.
Рец.: Домбровський О. // Український історик. — Т.31. — Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен, 1994. — Ч.1-4 (120-123). — С.322.
727. Комунізм, демократія, націоналізм: український варіант // Універсум. — Львів, Київ, Париж, Варшава, 1994. — № 11-12. — С. 15-20.
728. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети // Україна в минулому. — Київ, Львів, 1994. — Вип. 6. — С.78-93.
Відг.: Ю. Гринкевич. Чому неможливі міжнаціональні конфлікти в Галичині // Вісник Коломиї. — 1995, 8 березня. — Ч. 18. — С.7.
729. Григорій Ковальчак (1928-1984), історик економіки України. До 10-річчя з дня смерті // Україна в минулому. — Київ, Львів, 1994. — Вип. 6. — С.162-170.
730. Українознавство, україністика, україніка. Еволюція понять та їх майбутнє // Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історіографія українознавства. Етнологія. Культура. — Львів, 1994. — С.3-8.
731. Передмова // Історія українського війська. — Т.1. Вид. 5-е, змінене і доп. — Київ, 1994. — С.5-12.
732. Етнічні псевдоменшини в Україні // Українські проблеми. — Київ, 1994. — № 4-5. — С.116-122.
733. Для Омеляна Пріцака. Мемуарний жмуток до 75-річчя // Східний світ. — Київ, 1994. — № 1-2. — С.7-14.
734. Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII-XIV століть // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. 228. — Львів, 1994. — С.7-47.
735. Етнічні псевдоменшини в Україні // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. — Київ, 1994. — С. 65-79.
736. Аль Масуді (X ст.) про релігії слов'ян // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень IV круглого столу (Львів, 9-10 травня 1994 р.). — Київ, Львів, 1994. — С.66-68.
737. Проблеми вивчення генеалогії вірменів України // Четверта Наукова геральдична конференція (Львів, 10-12 листопада 1994 р.). 36. тез повідомлень та доповідей. — Львів, 1994. — С.30-32.
738. Київ в ідеології України XII — XVII ст. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. — жовтень 1993 р.). — Львів, 1994. — С.7-8.

739. Зьле сен бавице, панове! // Ратуша. — Львів, 1994, 3 лютого. — № 10. — С. 2; 5 лютого. — № 11. — С. 2; 10 лютого. — № 12. — С. 2. — Підпис: Ярослав Корибут.
Полемика: Федерація польських організацій в Україні спростовує // Ратуша. — Львів, 1994, 22 лютого. — № 12. — С.2.
Охріменко Ю. Рухівця тепер кожен може зачепити // Ратуша. — Львів, 1994, 26 лютого. — № 19. — С.4.
Siekierka Sz. Refleksie. Rozmawiał K. Turzański // Na rubieży. — Wrocław, 1994. — № 1 (7). — S.22-23.
740. Єврейсько-українські взаємини середини XVI — початку XX ст.: періоди рівноваги // Поклик сумління. — Львів, 1994, лютий. — № 8. — С. 4; березень. — № 9. — С. 4; березень. — № 10. — С. 4; квітень. — № 12. — С. 4; квітень. — № 13. — С. 4.
741. Станьмо під прапор один! Звернення до українців, до чесних громадян і патріотів України // За вільну Україну. — Львів, 1994, 1 березня. — Ч.40. — С.1. — Серед підписів Я. Дашкевич.
742. Крим у геополітиці минулого та сучасного // За вільну Україну. — Львів, 1994, 12 квітня. — Ч.68. — С.3; 13 квітня. — Ч.69. — С.2.
743. Чи потрібний університет на Волині? // Ратуша. — Львів, 1994, 23 квітня. — № 35. — С.2; 26 квітня. — № 36. — С. 2; 28 квітня. — № 37. — С. 2.
744. Львівський „Рух” очима німецького професора // Ратуша. — Львів, 1994, 30 квітня. — № 38. — С. 2. — Підпис: Ярослав Корибут.
745. Роман Шухевич: штрихи до політичного портрета // Ратуша. — Львів, 1994, 14 травня. — № 41. — С. 2.
746. Увага! Львівське підпілля // Ратуша. — Львів, 1994, 25 травня. — № 41. — С. 2. — Підпис: Ярослав Корибут.
747. Історія та політика // За вільну Україну. — Львів, 1994, 25 травня. — Ч.94. — С.2.
748. Іван Мазепа і Росія // Шлях перемоги. — Київ, Львів, Мюнхен, Нью-Йорк, 1994, 18 червня. — Ч.25. — С.7.
749. Чи була українська шляхта? (Рец. на: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — Київ, 1993) // Знак. — Львів, 1994, лютий. — № 5. — С. 14-15.
750. (Рец. на:) M. Kowalska. Ukraina w połowie XVII w. w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo. — Warszawa, 1986 // Rocznik Orientalistyczny. — Warszawa, 1994. — Т. 49. — Zesz. 1. — S. 143-151. — У співавторстві з Яремою Полотнюком.
Полемика: Kowalska Maria. Response to Jarosław Daszkewicz's and Jarema Polotniuk's review // Rocznik Orientalistyczny. — Warszawa, 1994. — Т. 49. — Zesz. 1. — S. 151-153.
751. (Ред.:) Державність. Всеукраїнський громадсько-політичний журнал. — Львів, 1994. — № 1-2, 3. — 104, 128 с. — Співредактор.
752. (Ред.:) Історія релігій в Україні. Тези повідомлень IV круглого столу (Львів, 9-10 травня 1994 р.). — Київ, Львів, 1994. — 215 с. (Нац. Акад. наук України. Ін-т української археографії, Львівське відділення. — Ін-т філософії. — Львівський музей історії релігії. Ін-т релігієзнавства).

753. (Ред.:) Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. — Василь Гарасимчук. Життя і творчість (1880-1944). — Львів, 1994. — 122, 153 с. (Львівські історичні праці. Джерела. — Вип. 1). — В складі ред. колегії.
754. (Ред.:) Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. — жовтень 1993 р.) — Львів, 1994. — 123 с. (Історико-філософська секція НТШ. — Ін-т історичних досліджень ЛДУ ім. І. Франка. — Львівське відділення Ін-ту укр. археографії НАН України). — В складі ред. колегії.
755. (Ред.:) Україна в минулому. — Київ, Львів, 1994. — Вип. 5. — 215 с. (НАН України. Ін-т української археографії, Львівське відділення). — В складі ред. колегії.
756. (Ред.:) Україна в минулому. — Київ, Львів, 1994. — Вип. 6. — 215 с. (НАН України. Ін-т української археографії, Львівське відділення). — В складі ред. колегії.
757. (Ред.:) Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. — Львів, 1994. — 390 с. (Львівські історичні праці. Джерела. — Вип. 2). — В складі ред. колегії.
758. (Ред.:) Релігія в Україні. Дослідження і матеріали. — Львів, 1994. — 2. — 128 с. (Львівський музей історії релігії. Ін-т релігієзнавства. — Львівське відділення Інституту української археографії Акад. наук України). — В складі ред. колегії.
759. (Ред.:) Релігія в Україні. Дослідження і матеріали. — Львів, 1994. — 3. — 84 с. (Львівський музей історії релігії...). — В складі ред. колегії.
760. (Ред.:) Грушевський М. Історія України-Руси в одинадцяти томах дванадцяти книгах. — Київ, 1994. — Т.1. — LXXVI, 648 с. (Нац. Акад. наук України. Ін-т української археографії Академії наук України. — Ін-т історії України Академії наук України. Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. Канадський ін-т українських студій Альбертського університету. Центр досліджень історії України ім. Петра Ящика. — Пам'ятки історичної думки України). Додатковий тираж. — В складі ред. колегії.
761. (Ред.:) Грушевський М. Історія України-Руси в одинадцяти томах дванадцяти книгах. — Київ, 1994. — Т.5. — 692 с. (Археографічна комісія Академії наук України. Ін-т історії України Академії наук України. Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. Канадський ін-т українських студій Альбертського університету. Центр досліджень історії України ім. Петра Ящика. — Пам'ятки історичної думки України). — В складі ред. колегії.
762. (Ред.:) Мащок Орест. Історія українського паперу. — Київ, 1994. — 186 с. (Гол. архівне управління при Кабінеті Міністрів України. Центральний держ. архів України, м. Львів. Ін-т української археографії НАН України. Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. — Вип. 22). — Відп. редактор.
763. (Ред.:) Український історик. Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен, 1994. — Т. 31. — Ч. 120-123. — 356 с. — В складі ред. колегії.

764. (Ред.): Східний світ. — Київ, 1994. — № 1-2. — 224 с. — В складі ред. колегії.

1995

765. Ми прослухали виступ і ознайомилися зі статтею одного з найвидатніших сучасних політиків п. Адама Міхніка... // Матеріали засідання Українського осередку Демократичного семінару (15 грудня [1994 р.], м. Львів. — Київ, Львів, 1995. — С.22-25.
766. Українська ідеологія — міф чи реальність? // Український час. — Львів, 1995. — № 1(14). — С.4-6.
767. Дослідницькі проблеми української генеалогії // Знак. — Львів, 1995. — № 9 (лютий). — С.6-7.
768. Передмова [Україна другої половини XVIII ст. очима чужинців] // Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. — Львів, Мюнхен, 1995. — С.7-15. (Львівські історичні праці. Вип. 2).
769. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. (Вид. 2-е). — Київ, 1995. — С.252-283.
770. Крим у геополітиці минулого і сучасного // Кримські татари: історія і сучасність. (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу). — Київ, 1995. — С.77-84.
771. Михайло Грушевський та його історична школа. Конференційні здобутки // Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. — Нью-Йорк, Львів, 1995. — С.5-7. (Львівські історичні праці. Матеріали засідань і конференцій. — Вип.1). — В співавторстві з Я. Грицаком.
772. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. — Нью-Йорк, Львів, 1995. — С.32-98. (Львівські історичні праці. Матеріали засідань і конференцій. — Вип.1).
773. Аракел — вірм. мініатюрист серед. 14 ст.; Болоз-Антоневич Ян (1853-1922) — польськ. мистецтвознавець // Мистецтво України. Енциклопедія. — Київ, 1995. — Т.1(А-В). — С.74-75, 230.
774. Вірменських колоній мистецтво в Україні // Мистецтво України. Енциклопедія. — Київ, 1995. — Т.1(А-В). — С.351-352.
775. Садок Баронч як історик-краєзнавець // Галицька брама. — Львів, 1995. — № 5 (лютий, березень, квітень). — С.6.
776. Навколо „Репертуару української книги 1798-1916” // Репертуар української книги 1798-1916. Матеріали до бібліографії. — Львів, 1995. — Т.1 (1798-1870). — С.III-XVIII.
777. Дослідження націоналізму. Вступні нотатки // Україна в минулому. — Київ-Львів, 1995. — Вип. 7. — С.7-17.
778. Штрихи до політичного портрету Романа Шухевича // Україна в минулому. — Київ-Львів, 1995. — Вип. 7. — С.60-66.
779. Павло Тетеря, незрозумілий гетьман (1662-1665) // Неопалима купина. — Київ, 1995. — № 1-2. — С.81-100.

780. Питання пріоритетів: політика чи економіка? // Свобода народів. – Львів, Київ, Торонто, Нью-Йорк, 1995. – № 2. – С.68-71.
781. Україна між фальшивою революцією та реальною контрреволюцією // Свобода народів. – Львів, Київ, Торонто, Нью-Йорк, 1995. – № 3. – С.4-7.
782. Дослідження націоналізму. Вступні нотатки // Свобода народів. – Львів, Київ, Торонто, Нью-Йорк, 1995. – № 3. – С.53-61.
783. Спогади Богдана Когута // Когут Богдан. Під чорними вітрами. Роман-спогад. – Львів, 1995. – Кн.1. – С.5-6.
784. Історія та політика // Українські проблеми. – Київ, 1995. – № 1. – С.102-103.
785. Крим у геополітиці минулого і сучасного // Державність. – Львів, 1995. – № 1(14). – С.4-7.
786. „... Учи неложними устами сказати правду”. Передне слово // Лизанчук Василь. Навічно кайдани кували. Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. – Львів, 1995. – С.5-10.
787. Карматаняц Йовганнес (Муратович Іван) – вірменський книгодрукар 17 ст., що працював в Україні // Довідник з історії України. – Київ, 1995. – Т.2 (К-П). – С.16.
788. Куди пішли вчорашні історики // Таран Л. Гороскоп на вчора і завтра (Книжка інтерв'ю). – Київ, 1995. – С.171-183.
789. Родинний клан Хмельницьких // Київська старовина. – Київ, 1995. – № 4 (313). – С.95-101.
790. Культурний детермінізм і навчання історії України // Конспект. – Львів, 1995. – №7 (Методичні вказівки на допомогу вчителю історії). – С.3-13.
791. Нація і утворення Київської Русі // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.) – Львів, 1995. – С.8-15, Диск.: Армстронг Дж. // Там же. – С.43-47; Плохій С. // Там же. – С.50-52.
792. Музейництво та відновлення історичної пам'яті народу // Наукові записки Львівського держ. історичного музею. – Львів, 1995. – Вип. 4. – Ч.1. – С.15-21.
793. Культурний детермінізм і навчання історії України // Українські проблеми. – Київ, 1995. – № 3-4. – С.123-129.
794. Привіт. Голові Українського історичного товариства, проф. д-рові Любомирові Винарові // Український історик. – Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен, 1995. – Т.32. – Ч.1-4 (124-127). – С.346-347. – З нагоди 30-річчя УІТ.
795. Нація і утворення Київської Русі // Матеріали до української етнології. – Київ, 1995. – Вип.1 (4). – С.97-102.
796. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети // Матеріали до української етнології. – Київ, 1995. – Вип.1 (4). – С.172-189.
797. Релігії слов'ян в освітленні аль Масуді (X ст.) // На честь заслуженого діяча науки України Андрія Петровича Ковалівського 1895-1969 рр.

- Тези Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження. – Харків, 1995. – С.40-41.
798. Дослідження історії Української греко-католицької церкви в порівняльному аспекті // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень V Міжнародного круглого столу (Львів, 3-5 травня 1995 року). – Київ-Львів, 1995. – Част.2. – С.139-142.
799. Люстрація Галичини 1469 р. як сфрагістичне джерело // П'ята наукова геральдична конференція (Львів, 10-11 листопада 1995 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С.22-23.
800. Дуже важкий рік // Соціал-націоналіст. – Львів, 1995. – 6 січня. – № 1 (6). – С.1.
801. Україна між фальшивою революцією та реальною контрреволюцією // За вільну Україну. – Львів, 1995. – 29 березня. – № 53 (908). – С.1-2.
802. В академіки – не за вказівкою // За вільну Україну. – Львів, 1995. – 8 квітня. – № 58 (913). – С.1. – Без підпису.
803. Мирослав Радис – митець призабутий чи невідомий? // Ратуша. – Львів, 1995. – 16 вересня. – № 87 (537). – С.7. – Без підпису.
804. Для львівських перемишляків та не лише для них // Ратуша. – Львів, 1995. – 12 жовтня. – № 94 (544). – С.2. – Про вихід в світ пам'ятних книг української гімназії в Перемишлі. – Без підпису.
805. Чи справді об'єднання української науки? // Ратуша. – Львів, 1995. – 26 жовтня. – № 96 (546). – С.6. – Про НТШ. – Без підпису.
806. Перегук Львів-Скадовськ // Ратуша. – Львів, 1995. – 7 листопада. – № 99 (549). – С.2. – Підпис: С. Козаченко.
807. Доля Миколи Лебеда // Ратуша. – Львів, 1995. – 28 листопада. – № 103 (553). – С.2. – Без підпису.
808. (Ред.:) Історія релігій в Україні. Тези повідомлень V Міжнародного круглого столу (Львів, 3-5 травня 1995 року). – Київ-Львів, 1995. – Част.1-5. – 532 с. (Національна Академія наук України. Інститут української археографії. Львівське відділення. – Інститут філософії. – Львівський музей історії релігії. Інститут релігієзнавства). – В складі ред. колегії.
809. (Ред.:) Грушевський М. Історія України-Руси в одинадцяти томах дванадцяти книгах. – Київ, 1995. – Т.6. – 670 с. (Нац. Акад. наук України. Ін-т української археографії Академії наук України. – Ін-т історії України Академії наук України. – Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. – Канадський ін-т українських студій Альбертського університету. Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика. – Пам'ятки історичної думки України). – В складі ред. колегії.
810. (Ред.:) Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк, Львів, 1995. – 256 с. (Львівські історичні праці. Матеріали засідань і конференцій. – Вип.1). – В складі ред. колегії.
811. (Ред.:) Репертуар української книги 1798-1916. Матеріали до бібліографії. – Львів, 1995. – Т.1 (1798-1870). – XXIV, 387 с. (Національна Академія наук України. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. – Інститут

- української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення). — Наук. редакція.
812. (Ред.:) Україна в минулому. — Київ-Львів, 1995. — Вип. 7. — 239 с. (Національна Академія наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Львівське відділення). — В складі редколегії.
813. (Ред.:) Грушевський М. Історія України-Руси в одинадцяти томах дванадцяти книгах. — Київ, 1995. — Т.7. — 627 с. (Нац. Акад. наук України. Ін-т української археографії Академії наук України. — Ін-т історії України Академії наук України. — Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. — Канадський ін-т українських студій Альбертського університету. Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика. — Пам'ятки історичної думки України). — В складі ред. колегії.
814. (Ред.:) Грушевський М. Історія України-Руси в одинадцяти томах дванадцяти книгах. — Київ, 1995. — Т.8. — [4], 335, 224, 302 с. (Нац. Акад. наук України. Ін-т української археографії Академії наук України. — Ін-т історії України Академії наук України. — Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. — Канадський ін-т українських студій Альбертського університету. — Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика. — Пам'ятки історичної думки України). — В складі ред. колегії.
815. (Ред.:) Державність. Всеукраїнський громадсько-політичний журнал. — Львів, 1995. — №1 (14) серпень. — 56 с.; №2 (15) вересень. — 64 с. — Співредактор.
816. (Ред.:) Літопис УПА. Нова серія. (Видання Головного командування УПА). — Київ, Торонто, 1995. — Т.1. — 451 с. (Національна Академія наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — Вид-во Літопис УПА. — Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України). — В складі ред. ради.
817. (Ред.:) Липинський В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — Київ, Філадельфія, 1995. — 471 с. (В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. — Творн. — Т.6. Політологічна секція. Кн.1). — В складі ред. колегії.
818. (Ред.:) Реєстр Війська запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. Підгот. до друку О.В. Тодійчук, В.В. Страшко, Р.І. Осташ, Р.В. Майборода. — Київ, 1995. — 591 с. (Національна Академія наук України. Археографічна комісія. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — Інститут історії України. — Російський державний архів давніх актів). — В складі ред. колегії.
819. (Ред.:) Український історик. Журнал Українського історичного товариства. — Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен, 1995. — Т.32. — Ч.1-4 (124-127). — 378 с. — В складі ред. колегії.

1996

820. Шляхами наукової співпраці // Слідами пам'яті. Літописний календар. — Т.1. — Варшава, 1996. — С.128-131. — Підпис: Корибут Ярослав.

821. Умова про співпрацю складена між Українським архівом у Варшаві, який представляє його директор Євген Місило, та Інститутом української археографії Академії наук України в Києві, який представляє заступник директора проф. Ярослав Дашкевич // Слідами пам'яті. Літописний календар. — Т.1. — Варшава, 1996. — С.136.
822. Український народ і комунізм // Воля і Батьківщина. — Львів, 1996. — Ч.1 (18). — С.10-16.
823. Питання безпеки: зміст і мета поняття // Український час. — Львів, 1996. — Ч.1 (15), лютий. — С.2-8.
824. Куди дійшла Україна? // Свобода народів. — Львів, Київ, Торонто, Нью-Йорк, 1996. — № 5. — С.7-11.
825. Стан і перспективи історичної науки в Україні // Свобода народів. — Львів, Київ, Торонто, Нью-Йорк, 1996. — № 5. — С.84-96.
826. Хмельницькіана. I. До родоводу Богдана Хмельницького. II. Турецька декорація герба Богдана Хмельницького // Знак. — Львів, 1996. — № 11. — С.4-5.
827. Чому українців немає у Федералістичному союзі європейських національностей? // Національні інтереси. — Львів, 1996. — 36.1. — С.61-73.
828. Роль і місце профспілок у формуванні концепцій національних інтересів і державної безпеки України // Національні інтереси. — Львів, 1996. — 36.1. — С.74-76. — У співавторстві з Р. Семівим та В. Харитоновим.
829. (Виступи в дискусії над доповідями С. Плохія, Г. Подкальського, Т. Хинчевської-Геннель та Т. Опаріної) // Держава, суспільство і церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других „Берестейських читань”. Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1-6 лютого 1995 р. — Львів, 1996. — С.13-16, 64-65, 108-110, 164-167.
830. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Д. Бовуа. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). — Київ, 1996. — С.3-48.
831. Надія Суровцева. Нотатки з нотаток // Н. Суровцева. Спогади. — Київ, 1996. — С.364-371.
832. Корінні й малочисельні народи України // Свобода народів. — Львів, Київ, Торонто, Нью-Йорк, 1996. — № 6.
833. Феномен В. Липинського та його дослідження (Замість передмови) // Перші та другі читання пам'яті В'ячеслава Липинського. Українська національна еліта. Проблеми влади в Україні. Життя і творчість В. Липинського. Тези. Луцьк-Затуриці, 21-23 квітня 1994 та 27-28 квітня 1995 р. — Луцьк, Львів, 1996. — С.3-6.
834. Дорогами української Кліо. Про становище історичної науки в Україні // Україна в минулому. — Київ, Львів, 1996. — Вип. 8. — С.54-63.
835. Ковалівський Андрій. З листування 1964-1965 рр. Підготовка до друку та передмова Я. Дашкевича // Україна в минулому. — Київ, Львів, 1996. — Вип. 8. — С.8-53.

836. Віктор Филоненко // Україна в минулому. — Київ, Львів, 1996. — Вип. 8. — С.157-167.
837. Филоненко Віктор. До питання про походження і значення етноніма „чумак”. Підготовка до друку і післяслово Я. Дашкевича // Україна в минулому. — Київ, Львів, 1996. — Вип. 8. — С.168-172.
838. Калмики. — Караїми. — Кримчаки. — Татари кримські. — Черемиси. — Черкеси // Етнічний довідник. — Київ, 1996. — [Ч.2.] Етнічні меншини в Україні. — С.60-61, 61-62, 68-69, 125-132, 164-165, 165-166.
839. Питання пріоритетів: політика чи економіка? // Державність. — Львів, 1996. — № 1 (16). — С.3-4.
840. Україна між фальшивою революцією та реальною контрреволюцією // Державність. — Львів, 1996. — № 2 (17). — С.5-6.
841. Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів // Воля і Батьківщина. — Львів, 1996. — № 3 (20). — С.53-91.
842. „Історія українського війська“ продовжується // Історія українського війська 1917-1995. — Львів, 1996. — С.3-9.
843. Михайло Грушевський та його історична школа у Львові. Конференційні здобутки // Український історик. — Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен, 1996. — Т.33. — Ч.128-129. — С.9-10. — В співавторстві з Я. Грицаком.
844. Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів // Український історик. — Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен, 1996. — Т.33. — Ч.128-129. — С.31-84.
845. Нація та націоналізм: теоретичні проблеми й історіографічні висновки // Україна в минулому. — Київ, Львів, 1996. — Вип.9. — С.177-185.
846. До „перебудови” в українській радянській історіографії (1989 р.) // Україна в минулому. — Київ, Львів, 1996. — Вип. 9. — С.217-236.
847. Традиції непереможності української зброї. Передне слово // Конотопська битва 1659 року. Зб. наук. праць. — Київ, 1996. — С.9-13.
848. Хам чи Яфет: Липинський і українська революція // Україна. Наука і культура. — Київ, 1996. — Вип.29. — С.34-39.
849. Український шлях на дно. 1. Україна між фальшивою революцією та реальною контрреволюцією. 2. Питання пріоритетів: політика чи економіка? // Україна. Наука і культура. — Київ, 1996. — Вип.29. — С.40-47.
850. Після погрому. (Про долю і недолі бібліотеки НТШ) // Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди. Матеріали круглого столу. — Львів, 1996. — С.9-14.
851. Родинний клан Хмельницьких // Слово і час. — Київ, 1996. — №3. — С.62-69.
852. Новоязичництво в Україні: джерела і наслідки // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3-8 травня 1996 року). — Київ, Львів, 1996. — С. 71-75.
853. Проблеми етногенезу греків Північного Причорномор'я // Україна-Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи спіробітництва. Тези

- Міжнародної науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 24-26 травня 1996 р.). – Маріуполь, 1996. – С.214-215.
854. Роль і місце профспілок у формуванні концепцій національних інтересів і державної безпеки України // Життя і праця. – Львів, 1996, 2 березня. – № 11-12 (274-275). – С.6. – У співавторстві з Р. Семівим та В. Харитоновим.
855. Берестейські читання очима провідного науковця. Розмовляв Б. Крив'як // Мета. – Львів, 1996, 31 травня. – Ч.10-11 (89-90). – С.9-10.
856. [Берестейська унія та її відзначення]. О. Петрук. Реліквія з Берестя // Вірую. – Львів, 1996. – Ч.10 (травень). – С.4-5.
857. Історія: правда і тільки правда. З архівів // Молода Галичина. – Львів, 1996, 20 червня. – № 69 (7246). – С.2.
858. Гавриїл Костельник – постать складна чи ускладнена? // Вірую. – Львів, 1996. – Ч.17 (вересень). – С.4.
859. Питання соціалізму і комунізму... // Карпатський Микола. Львів шановує великих // Українське слово. – Київ, Париж, 1996, 10 жовтня. – Ч.40 (2840). – С.15.
860. Декорації на виборах і поза ними // Шлях перемоги. – Київ, 1996, 10 жовтня. – Ч.39 (2215). – С.4.
861. Уроки ЗУНР // Шлях перемоги. – Київ, 1996, 31 жовтня. – Ч.42 (2218). – С.1.
862. (Рец. на:) Polski słownik biograficzny. – Т. 8-9. – Wrocław, Kraków, Warszawa, 1959-1961//Українська біографістика/Biographistic Ukrainica. 36. наук. праць. – Вип. 1. – Київ, 1996. – С.201-203. – Підпис: Я. Корибут.
863. (Ред.:) Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3-8 травня 1996 року). – Київ, Львів, 1996. – 274 с. (Ін-т релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Ін-т філософії НАН України). – В складі ред. колегії.
864. (Ред.:) Національні інтереси. – Львів, 1996. – 36.1. – 77 с. (Група дослідження проблем суверенітету, національних інтересів і безпеки. Неформальне об'єднання науковців). – Головний редактор.
865. (Ред.:) Перші та другі читання пам'яті В'ячеслава Липинського. Українська національна еліта. Проблеми влади в Україні. Життя і творчість В. Липинського. Тези. Луцьк-Затурці, 21-23 квітня 1994 та 27-28 квітня 1995 р. – Луцьк, Львів, 1996. – 80 с. (Фундація ім. В. Липинського в Луцьку. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Львівське відділення). – Відповідальний редактор.
866. (Ред.:) Україна в минулому. – Київ, Львів, 1996. – Вип. 8. – 239 с. (НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Львівське відділення). – В складі ред. колегії.
867. (Ред.:) Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – Київ, 1996. – 256 с. (Державна школа: історія, політологія, право). – В складі ред. колегії.

868. (Ред.:) Етнічний довідник. — Київ, 1996. — [Ч.2.] Етнічні меншини в Україні. — 172 с. (Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України. — Міністерство України у справах національностей та міграції. Інститут етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій). — В складі ред. колегії.
869. (Ред.:) Державність. Всеукраїнський громадсько-політичний журнал. — Львів, 1996. — № 1 (16) — 3 (18). — Співредактор.
870. (Ред.:) Україна в минулому. — Київ, Львів, 1996. — Вип.9. — 260 с. (НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Львівське відділення). — В складі ред. колегії.
871. (Ред.:) Історія українського війська 1917-1995. — Львів, 1996. — 838 с. — Упорядкування Я. Дашкевича.
Відг.: Воробель І. Зброя в одязі книжки // За вільну Україну. — Львів, 1996. — 14 вересня. — Ч.108 (1123). — С.2.
Про ратну славу українців // Книжковий світ. — Львів, 1996. — № 2 (5). — С.16.
872. (Ред.:) Український історик. Журнал історії та українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен, 1996. — Т.33. — Ч.128-129. — 356 с. — В складі ред. колегії та редактор тому.
873. (Ред.:) Пам'ять століть. Історичний науково-популярний та літературний журнал. — К., 1996. — № 1 (серпень). — 160 с. — В складі ред. колегії.
874. (Ред.:) Українська національна рада. Документи і матеріали у двох томах. Упор. В.Ф. Верстюк, О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький та ін. — Київ, 1996. — Т.1. — 589 с. (НАН України. Ін-т історії України. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України. — Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). — В складі ред. ради.
875. (Ред.:) Грушевський М. Історія України-Руси в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. — Київ, 1996. — Т.9-1. — 871 с. (НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — Ін-т історії України. — Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту. — Канад. ін-т укр. студій Альбертського ун-ту. Центр досліджень історії України ім. П. Яцика. — Пам'ятки історичної думки України). — В складі ред. колегії.

Доповнення за попередні роки

265. A Turkish Document in Ukrainian... — 1977.
Рец.: Майборода О., Панашенко В., Шекера І. // Україна в минулому. — Вип. 9. — Київ, Львів, 1996. — С.234-236. [Рецензія написана 1989 р.]
- 316*. Армяно-кыпчакский язык... — 1983.
Рец.: G[oldfrank] D. // RM. — 1993. — Т. VII, 2. — S.194.
321. Древняя Русь и Армения... — 1984.
Рец.: N[azarenko] A. // RM. — 1993. — Т. VII, 2. — S.299.
322. Каменец — еще раз... — 1984.
Рец.: V[eyer]-Th[oma] H. // RM. — 1993. — Т. VII, 2. — S.220.
323. О создании корпуса... — 1984.

- Рец.: N[azarenko] A. // RM. — 1993. — Т. VII, 2. — S.299-300.
328. Грамоты князя Льва... — 1985.
Рец.: N[azarenko] A. // RM. — 1993. — Т. VII, 2. — S.144.
347. Бумага для царя... — 1987.
Рец.: V[eyer]-Th[oma] H. // RM. — 1993. — Т. VII, 2. — S.213.
356. (Рец. на:) Толочко П.П. Древний Киев... — 1987.
Рец.: V[eyer]-Th[oma] H. // RM. — 1993. — Т. VII, 2. — S.226.
357. (Рец. на:) Ісаєвич Я.Д. Першодрукар... — 1987.
Рец.: V[eyer]-Th[oma] H. // RM. — 1993. — Т. VII, 2. — S.122.
- 361а. Юр Меженко // Український вісник. — Київ, Львів, 1987. — Вип.7, 8, 9-10. — Передрук самвидавного журналу з України. — Балтимор, Торонто, 1988. — С. 433-444. (Бібліотека „Смолоскипа”. — Ч.55).
370. Про Михайла Грушевського... — 1989.
Відг.: Король В. Знову про неформальні об'єднання // Київський університет. — 1988, 16 грудня. — № 38. — С.3
Жарких М. Вечір М.С. Грушевського // Спалщина. Альманах українознавства. — Київ, 1989. — Ч.1. — С. 225. — Машинописний журнал.
456. Для кого дорога до нікуди?... — 1991.
Рец.: Wakula B. W oczach historyków // Zeszyty Historyczne. — Paryż, 1992. — № 103. — S.178-181.
- 473а. Українізація і контрукраїнізація. Тези доповіді. — Кельн, 1991. — 3 с.
(Ukraine: Gegenwart und Geschichte. Internationale Tagung, veranstaltet vom Arbeitskreis für Nationalitäten- und Regionalprobleme in der Sowjetunion, Ostmittel- und Südosteuropa. 31.10 – 2 .11.1991. Bildungsstätte Walberberg bei Bornheim).
483. Український федералізм... — 1991.
Відг.: Григорук В. Український король та ідея монархії. Огляд газетних та журнальних публікацій про володаря України-Русі його Величність Олексія II // Українські перспективи. — Кишинів, 1993. — № 1. — С.36-37.
487. Майбутня Україна: федерація?... — 1991.
Подем.: Грабовський С. Федеративна Україна: міф чи реальність? // Сучасність. — Київ, 1992. — № 10. — С.48-49.

НАУКА – НЕВІД'ЄМНА ЧАСТИНА ЙОГО ЖИТТЯ*

Нагороди Омеляна і Тетяни Антоновичів щорічно присуджує незалежне журі. Призначаються дві нагороди — за літературний твір українською мовою та за українознавчу наукову працю, написану будь-якою мовою. Нижче подано обґрунтування нагородження Премією Антоновичів за 1993 р. Ярослава Дашкевича. До складу журі входили Іван Фізер, Іван Дзюба та Марта Богачевська-Хом'як. Вручення нагороди відбулось у Києві, в Будинку Вчителя, 20 травня 1994 р.

Наука не продукт іскри Божої. Є письменники, є митці з Божої ласки, але науковців з Божої ласки немає і не може бути. Науковцеві потрібен талант, це правда, але й найкращий талант не створить науковця без науки, без школи, без постійної творчої праці, без матеріалів, без сприятливих обставин. Науковцеві потрібен не тільки розум, але й можливість розвинути його, потрібні ще доступ до джерел знань та спілкування з іншими науковцями. Без можливості праці, без відповідних матеріалів, без інтелектуальної критики найкращий ум залишиться лише потенціалом, невикористаним через несприятливі обставини чи власне інтелектуальне лінивство.

Науку треба плекати, науковців треба леліяти. Наукові праці виношуються, вирощуються. Вони вимагають автора, їх не можна наслухати в степах, навіть не можна передати з покоління в покоління. Натомість наукові питання не знають кордонів, і науку, на відміну від літератури, можна плекати поза межами матірньої країни, навіть без досконалого знання мови чи доступу до джерел. Тому за умов тоталітарних режимів у Східній Європі вивчення історії та літератури цього регіону часто проходило на захід від Атлантики.

Та наукові відносини на Заході не є й ніколи не були ідеальними. Загроза науці про Україну та її минуле на Заході полягала не лише в незнанні, незацікавленні чи свідомому знеславленні всього, що пов'язане з Україною, але й у тому, що всі, хто знав підставові факти про Україну, міг вважати себе спеціалістом у цій справі. Абсолютне незнання про Україну серед загалу населення, а разом властиве американцям зацікавлення будь-якою незнаною країною перетворювало кожного з нас на спеціаліста українських справ.

* Текст промови з невеликими змінами опублікований: Україна. Наука і культура. — К., 1996. — Вип.29. — С.47-51.

„Ширення правди про Україну” стояло нам перед очима щоденно, на кожному кроці і на кожному рівні. І хоч ніхто не забороняв вивчення України, поза діаспорними колами небагато людей активно сприяли дійсним дослідом про Україну, а у діаспори не було доступу до України та її архівів. Науці про Україну шкодила віддаленість від України та низький рівень зацікавлення нею. Вільний доступ до науки сам по собі не є гарантом високого рівня дослідів і зацікавлень, а популяризація не завжди сприяє науці.

В Україні вся наука, звісно, була під активним тоталітарним контролем, а наука про Україну і поготів. Закнена ідеологія комунізму особливо жорстоко відбивалась на гуманітарних науках. В Україні згубне замкнене ідеологічне мислення ще сильніше звужувалось російською призмою. Російська культура сама по собі не надто відкрита на зовнішні впливи, на творчу співпрацю з відмінним довкіллям. Тому в Україні ідеологічна замкненість комунізму посилювалась замкненою ментальністю панівної російської культури Радянського Союзу. Окрім того, над наукою і культурою в Україні тяжіла ще зверхність російської науки та культури. Поняття „старшого брата” не надто допомагало розвитку наукових сил „молодшого”. Спільність розвитку Росії і України приймалися за вихідну аксіому у питаннях історії та культури, і як наслідок — страждала історіографія обидвох народів.

Тоталітарні держави, навіть звичайні авторитарні уряди, не сприяють своїй власній науці, а науці недомінантних груп — тим більше. Вони намагаються звести науку до шаблонних фраз, до псевдоморальних закликів, до багатослів'я. Ідеологія не лише вбирає науку у шори трафаретного мислення, вона нищить, саботує саме поняття науки, перетворюючи її у казку чи в повторювану мантру, літанию вивчених фраз. Відокремленість грозить самозосередженням і або самозамкненим захопленням, або апатією безсилля.

Радянський Союз монополізував науку, контролюючи доступ до джерел, до матеріалів, можливості праці, критичної інтелектуальної аудиторії. Більше того, радянська система творила відносини абсурду, в яких саме поняття розуму, науки, саме поняття об'єктивності, раціонального існування девальгувалось. Я пам'ятаю, що Андрей Амальрик намагався написати кілька п'єс абсурду, подібних до творів Самюела Беккета. Це йому не вдавалось — і не могло вдатись. Беккет оголював своїх героїв до найсуттєвішого — життя над прірвою неблаганної смерті. Амальрик же жив у театрі абсурду — витвори його уяви ніколи не могли перерости звинувачень влади, пред'явлених живим людям. Зберегти здоровий глузд в абсурдності глупого тоталітаризму вимагає чималих зусиль. Зберегти віру в можливість об'єктивної науки у хащі буйної псевдонауки вимагало і розуміння

суті науки, і сили волі, і віри у прихований потенціал людського розуму.

Наука має свою рацію, але вона також ставить свої вимоги. Наука не терпить галасу, не терпить фраз, не терпить хаосу. Наука вимагає логічної думки, дисциплінованого підходу, раціонального заглиблення в тему праці. Це особливо стосується історії, яку не слід ідеалізувати чи будувати на пісках міфу, бо це знищить сам об'єкт історичної теми. Наука вимагає простору, свободи, відкритого підходу. Та й цього недостатньо. Наука не абстракція, і без активного науковця вона не існує. Хоча наукова праця не терпить контролю над науковцем, вона вимагає самодисципліни дослідника. Вона вимагає не лише зосередження на праці, але й тривалої працездатності. Солом'яні вогні не творять жреців науки. Наука провадить шляхами своїх матеріалів, вона не йде битим гостинцем прийнятих фраз. Не той науковець, що знає, куди він зайде, а той, який не сходить зі шляху науки навіть за високу плату.

На відміну від релігії та філософії, які вивчають і навіть творять замкнені системи, історія змушує розглядати конкретні приклади. До речі, кожне покоління пише в деякій мірі історію для себе, включаючи туди сфери своїх сучасних зацікавлень. Так ввійшли в історію наших часів селянство, про яке в минулому столітті мало хто писав, чи тепер на Заході входять жінки, які звичайно відсутні в писаних історичних творах. Історія особливо сприяє тому, щоб витворити і розвинути у читача аналітичну думку та розумні узагальнення. Не дивно, отже, що межа між історією і політикою нечітка, і не дивно, що спеціалісти однієї науки цікавляться працею інших, а то й критикують себе взаємно. Це особливо правдиве для колоніальних народів. Правильно вивчена історія може дати реальну самодефініцію народові чи державі. Чим реальніше вивчена історія, тим більш ефективна політика того народу. Фальшиве знання історії, брак розуміння власного розвитку гальмує той розвиток, калічить і науку, і політику. Брак знання про власну історію загрожує вільному існуванню свого народу, його власної держави.

Знедолені групи часто позбавлені своєї історії. Вони або виключені з неї, або їхню історію за них пишуть інші, даючи своє забарвлення минулому. Знедолені групи починають історію своїх народів часто-густо від себе, мовби приречені повторювати все від початку, крутити те саме колесо на тому самому місці. Одночасно вони бачать себе спадкоємцями естафети героїчних днів даної групи. Вони приймають історію як священний заповіт, як святе передання, яке треба зберегти і оборонити. Не аналізуючи реальних обставин минулого і не прослідковуючи його наслідків на формування сучасних обставин, така історія в заяложеній позлітці не виконує своєї правдивої місії.

Вона не дає вичерпного знання про правдиве, а не вимряє минуле і не посилює аналітичного мислення. Та найцікавішим і найбільш трагічним є те, що категорії дефініції знедолених груп рідко коли віддзеркалюють їхню власну самобутність. Радше зустрічаємо ужиття категорій, мови чи термінології, вивченої в школі чи сформульованої з читаної літератури. Причому не завжди на свою користь. Історія України як в Україні, так і поза нею не завжди вивчалась належним чином. Шаблони процвітали обабіч океану. Можна протиставити надмірному патріотизмові одних відсутність патріотичності в інших — у рівну некористь науки. Науці потрібна наука — з її зрівноваженістю, з її паузами, з її повільністю. Науці не треба фейерверків і фраз.

Ремесло історичної науки завжди складне. Особливо тяжко бути науковцем, коли доступ до архівів закритий, висліди досліджень диктуються згори, а дискусія і публікація заборонені. Як же в таких умовах плекати історичну науку? Це тільки витворює атмосферу терору і її зворотний бік — шляхетний спротив одиниць. І одне, і друге також не сприяє науці.

В Україні і поза нею науковці намагались працювати навіть серед тих несприятливих обставин. Лауреат премії Антоновичів за 1993 рік — людина без ярлика. Його нелегко вмістити у звичні рамки і нелегко знайти для нього відповідну категорію в науці, суспільстві, житті. Його перша друкована праця „Словник псевдонімів, криптонімів, криптограм (спроба системи)”, писана, коли йому йшов 21-й рік, немовби вішувала, що значна кількість його наукових праць появиться під різноманітними псевдонімами і що майбутній історик муситиме створити свій власний словник криптонімів автора, аби відтворити його друкований доробок.

В особливий спосіб сьогодні відзначаємо науку і порядність. Можемо поставити філософічне питання — чи є наука без порядності? Порядність без науки — звичне діло, але справжня гуманітарна наука без порядності, без правди таки не може існувати. Порядність — слово, в якому підпорядкований лад, порядок, організація, структура, думка. Без них немає знання, немає освіти, немає самої науки. Це підстава гуманітарних наук. Ті з нас, хто здаля вивчав тоталітарні системи, інколи дивувались, як підставові поняття людськості вижили в тих нелюдських системах і не втратили себе. Наш лауреат сьогодні — це явний доказ живучості порядної гуманітарної науки.

Так, Ярослав Дашкевич — політ'язень за соцпоходженням і хворобливою брутальністю режиму. Та він не тільки не зломився — він вижив у системі абсурдного терору, не впадаючи в абсурдність. Радянський терор поширювався на людей, навіть не прямо загрозованих ним. Східноєвропейці в Америці мали візії оголеного

терору, навіть коли терор у Союзі набрав рафінованих та селективних форм. Були такі, що твердили: будь-який контакт з ким-небудь в Україні чи з України — це контакт з ворогом, визнання легітимності Союзу. Намагання дістатись у рамках культобміну в Україну таврувалось співпрацею з ворогом. Про це варто писати окремо. Та тільки шляхом наукового обміну з формальними установами Союзу можна було нам добитись до деяких джерел і до людей. Дашкевич, як і інші науковці, це розумів. Він вмів інтелігентно боротись зі системою, без бравури, але вдало.

Маємо справу насамперед з думуючою людиною. Для нього наука була завжди інтегральною частиною життя. У метушні абсурдного політичного устрою Дашкевич залишався науковцем. Дозволю собі дещо особисте. Ще перед всіма „перестройками”, коли система діяла у своїй „стройці”, український Гарвард намагався оформити Дашкевичеві запрошення за кордон. Запрошення зникали, підписи губились, потрібні форми мінялись. Мені якраз вдалось остаточно потрапити на „наук-обмін” і привезти одне із запрошень. (Дашкевич його знищив, знаючи, що я матиму неприємності на зворотній дорозі до Москви. Одного із тих „неприємностей” я застала в Москві нести тяжку валізу). Була зима, і Львів не гостив нікого з Заходу, так що мій „чічероне” навіть не завдавав собі труда показуватись в архіві. До Дашкевича на Глинянський тракт знайшла я дорогу, як і годиться, в замерзлих снігах. Півхатини, без води, з пічкою на дрова. Науковець десяток літ без праці, після тюрми і Сибіру, вдома за працею. Не сподівається нікого. Та двері відчиняє у піджаку і в краватці.

Одяг і поведінка тут не дрібничка і не галицький ексцентризм. Це свідоме намагання вдержати раціональний підхід в ірраціональній системі. Це вдала самодисципліна не понизитись до рівня тих, яким наука і ідеологія одне й те ж, яким наука і гаслова голослівність рівнозначні. Це власне підкреслення переконання у правдивості науки навіть тоді, коли інші заперечують твою причетність до неї.

Дашкевич цікавий і тим, що він науковець, твердо закорінений у свій народ, у своє суспільство, навіть у свою вужчу сферу, — але він не обмежений жодною із цих характеристик. Справжній науковець, відкритий фактам та специфіці своїх дисциплін, Дашкевич витворив і втримав свій науковий підхід серед обставин, в яких наука не те що не процвітала, а навіть гинула. Він став науковцем не тому, що він ним народився, чи на науковця вчився, чи, як кажуть в Україні, працював науковцем. Ні, Дашкевич поведився, писав, думав як науковець навіть — а може й особливо — тоді, коли не працював науковцем і коли його довілля заперечувало його фах. Він прорубував вікно у світ: на північ і на південь, на схід і на захід. Хоч сам жив у клітці наукових і політичних обмежень, свого

світу не обмежував ніколи чужими ґратами клітки. У світі, де здобуття книжки — це подвиг, він завжди був обізнаний з новою літературою.

Ми дещо відхилились від звичних норм нагородження премією Антоновичів, надаючи її Дашкевичеві. Не за одну працю надана ця нагорода, як це прийнято у всіх інших її випадках, а за довголітню наукову працю у чотирьох галузях історії.

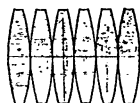
Заслуга Дашкевича полягає насамперед у документації самої історії. Ця підставова галузь науки не примадонна історії і навіть не часто зауважується самими науковцями, хоч і є підмурівком наукової структури. Доля могла штовхнути Дашкевича у цю галузь, але його археографічна праця, визнана і невизнана, під власним прізвищем і включена в чужі авторства, стала підґрунтям багатьох праць. Археографічна праця Дашкевича, яка посилено продовжується далі, виходить далеко за рамки збірок документів та матеріалів. Вона є основою історичної пам'яті, історичної науки без фраз та без риторики. Без неї немає науки. Бібліографічна праця Дашкевича охоплює історію, літературу, періодику сучасну і старовинну. Вона охоплює також організацію збирання бібліографічних даних та підготовку й редагування зібраних довідників.

Друге досягнення Дашкевича саме в собі подвійне — його праці з історії міст і сіл України (знову ж не всі під власним прізвищем) солідні. З місцевих історій твориться тканина історії, але вона буде мініатюрною, якщо не включити її у великий образ. І це Дашкевич також робить. У нього справді повний огляд історії України, не обмежений етнічністю, фальшивою спеціалізацією, *ex post facto* оправданням такої чи іншої групи. Можемо тільки побіжно згадати його праці з історії Поділля та Причорномор'я. Дашкевич поєднує загальне з місцевим, знову ж ґрунтовно і певно, без штучних шор. Це наочно проявляється також і в публічних виступах науковця останніх років.

Третє досягнення — це твори Дашкевича в галузі вірменських студій. Тут слід відзначити не так зафіксування, як дослідження вірменської присутності на територіях України, їхнього вкладу в історію України. Вибір цієї теми не випадковий. Не лише в середньовіччі, але й упродовж більш модерних часів культурні, економічні, політичні дії народів не обмежувались етнічним визначенням. Особливо важливою була праця Дашкевича у львівських архівах. Десятиліттями науковець займається вірменсько-кипчацькими слідами в Україні і багато друкує з цієї галузі. Не місце тут перелічувати навіть частину цих праць — в українській, французькій, німецькій, вірменській та російській мовах, які заповнюють сторінки в бібліографічному довідникові праць автора. Для Дашкевича Україна

завелика країна, щоб обмежити її до виключно етнічних українців, і його праця у дослідженні багатогранності процесів в Україні — це його великий вклад у науку України.

І врешті, Дашкевич також історик паперу. Знову ж тут його праці з цієї тематики є різними мовами світу. Не знаю, хто ще в Україні займається подібною проблемою. Знаю лише, що цей науковець ніколи не псував паперу своїм писанням, і про нього ще багато писатимуть. Я тішусь, що могла причинитись до цієї гарної справи і радію, що доктори Антоновичі, фундатори шляхетної премії їхнього імені, могли особисто вручити наукову нагороду Антоновичів за 1993 рік Ярославові Дашкевичу під його власним прізвищем.

ВОДЯНИЙ ГОДИННИК І КОНЦЕПЦІЯ ЧАСУ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ПРОЗІ СЕНЕКИ

Profunda super nos altitudo temporis veniet, pauca ingenia caput exerent et in idem quandoque silentium abitura oblivioni resistent ac se diu vindicabunt.

Напливе й на нас бездонна глибінь часу, і тільки деякі, з найобдарованіших, підніматимуть над тим безкраєм голову, й хоча їм теж доведеться колись поринути у безгомінність, вони ще довго відстоюватимуть себе, чинитимуть опір забуттю.

Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія (21, 5)¹

Спробу виділити визначальні штрихи, що розкривають концепцію часу у Сенеки, почнемо з аналізу обраного для нашої статті² епіграфа. Робимо це не випадково: перед нами — візія справді епічної розлогості, образ, якого не охопити жодними рамками; крім того, наведена фраза чи не найяскравіше ілюструє притаманну стилеві Сенеки єдність думки та образу; врешті, маємо змогу зазирнути у творчу майстерню письменника — побачити, чим живиться його філософська думка та в який спосіб вона набуває образних контурів.

Зорові враження від прочитання цієї фрази ведуть нас до поета, чие ім'я найчастіше зустрічаємо в „Листах до Луцілія” — підсумковому творі чільного представника римського стоїцизму. Це — Вергілій, „найвеличнійший співець”, який „снує рятівну пісню, мовби натхненний божественними вустами” (Кор. ж., IX). Маємо на увазі сто вісімнадцятий вірш першої книги „Енеїди” — образ того, що лишилося після бурі від корабля, яким керував Оронт, один із вожаків, супутник Енея:

Apparent rari nantes in gurgite vasto.

У дослівному перекладі: „На обширі моря, то тут, то там, з'являються поодинокі плавці”. Гекзаметром цю фразу можна б подати, скажімо, так:

Де-не-де зринають плавці на безкраї моря.

¹ До аналізу залучаємо лише „Моральні листи до Луцілія” та трактат „Про короткочасність життя” (далі скорочено: „Листи до Луцілія”, „Листи” та Кор. ж.), тобто твори, де тема часу — в центрі уваги філософа. Перша цифра означає номер листа, друга — параграфа.

² Стаття не є суто науковою: не вникаючи в історію питання, не розглядаючи проблеми у ширшому філософському контексті, ділимося міркуваннями, які виникали під час перекладу „Листів до Луцілія” українською мовою: *Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія.* — К., 1996.

На перший погляд, начебто нічим не примітний рядок, що губиться на розлогому епічному полотні „Енеїди”³. Кажемо „на перший погляд”, щоб проакцентувати важливу тут думку: античний текст (це стосується й прози) сприймався передусім на слух; та й нині, коли хочемо побачити, що стоїть за художнім словом, мусимо те слово належно виголосити, почути його. У поданому вірші з „Енеїди” уяву читача (точніше „слухача”) будить насамперед слуховий образ: суцільні (крім передостанньої стопи) спондеї⁴ навіть метричною схемою цього рядка (— — — — — — — — — ∪ ∪ — —) розгортають перед нами неозорість водної рівнини. До речі, одним зі синонімів моря у латинській мові є *aequoq*, що й означає „рівнина, поле”⁵. І лише на передостанній стопі цю „рівнинність” порушує дактиль⁶ — ми наче поринаємо у вир, чуємо його голос⁷, бачимо не тільки широчінь, а й глибін морського простору, на якому, повторимо, — тільки де-не-де видніють голови поодиноких плавців. Завдяки ідеальній єдності зорового й звукового образів⁸ цей Вергілій вірш, як і ряд інших, поетично довершених, виходить поза межі конкретного твору — стає надбанням наступних поколінь, знаходить своє близьке й далеке відлуння⁹; найближче, мабуть, — у Сенеки.

„Усе, гарно кимось сказане, — моє” (16, 7). Цей вислів автора „Листів” викликає нині посмішку: засуджуючи плагіат, ми звикли чітко диференціювати „чуже” й „своє”. І все ж думка Сенеки цікава

³ Коментатори переважно вказують на протиставлення: *gati* — *vasto* (підкі плавці — на широкому морі); наприклад, у виданні: P.Vergilii Maronis Aeneidos Liber primus / Ed. with notes by R.Seymour Conway. — Cambridge, 1935.

⁴ У нашому силабо-тонічному віршуванні — це два наголошені, в античному (метричному) — два довгі склади (— —).

⁵ Пор. у Шевченковій „Тополі”: „Кругом поле, як те море Широке, синіє”.

⁶ Тобто наголошений і два ненаголошені склади у силабо-тоніці, довгий і два короткі (— ∪ ∪) — в античному віршуванні.

⁷ Деякі коментатори звертають увагу на звуконаслідувальний характер латинського слова *gurgis* (вир, глибін, море взагалі), що мовби імітує глухий клекіт водоверті, яка захоплює і поглинає все, що туди потрапить.

⁸ Засобами силабо-тоніки годі передати часову (значить, і просторову) протяжність спондеїв, через що образність першотвору в перекладах значною мірою втрачається. В українському перекладі „Енеїди” М.Білика (К.: Дніпро, 1972) образ аналізованого рядка лишився взагалі непоміченим, отже, й невідтвореним: „Зрідка спливала в безмежнім просторі кругої безодні Зброя мужів...” Варіант, який пропонуємо, наближався б до оригіналу за умови протяжного (спондеїчного) виголошення принаймні початкових слів гекзаметра: „Де-не-де...”

⁹ Але й сам він, як зауважують коментатори, видається відгомном одного з образів Гомерової „Одіссеї” (XII, 418-419): „Мов вороння вони круг корабля чорноносого в бурній Хвилі кружляли...” (пер. Бориса Тена). Вергілій лиш „розрідив” поверхню моря від плавців, надавши образіві просторової неосяжності.

й глибока. Вона спонукає проникливіше приглянутися до „свого” (чи справді все воно — „наше?”), побачити відвічну спадкоємність ідей, образів, настроїв. „Чуже”, як розуміє його Сенека, — це те, запозичене у когось, що зберігаємо у пам’яті (memoria); що ж увійшло в душу (ingenium)¹⁰, стало часткою нашого ества — це вже „наше”. „Перетравимо усе те, — підсумовує Сенека, маючи на увазі читання, бесіди тощо, — бо інакше воно увійде в нашу пам’ять, а не в душу” (84, 7), а „знати” і „пам’ятати” — не одне й те ж саме” (33, 8). Та й нині, до речі, говоримо про духовну „поживу”, про те, що той чи інший матеріал „важкотравний”. І ще одне принагідне міркування. Чи не тому люди, які наділені феноменальною пам’яттю, далеко не завжди спромогаються на щось „своє”: тут потрібна власне напружена праця душі. Люди античного світу були точнішими в окресленні абстрактних понять: ми, приміром, кажемо „уявляти”, вони — „бачити душею”. Взята для епіграфа фраза Сенеки у зіставленні з обговорюваним рядком з „Енеїди” — виразна ілюстрація того, як із запозиченого, „чужого” виникає „своє”¹¹.

З’ясувавши, як Сенека розуміє механізм асиміляції того, що „гарно кимось сказане”, перейдімо до аналізу фрази-епіграфа під кутом зору нашої теми — спробуємо в накресленому тут образі часу, що є ремінісценцією¹² з „Енеїди”, вирізнити почерк самого автора „Листів”. Перше, що впадає у вічі, — це трансформація унаочненої спондеями та антитезою (tari - vasto) Вергілієвої горизонталі чіткою вертикаллю у Сенеки. Profunda (глибока) — виділений інверсією прикметник до altitudo, що в латинській мові значить не лише „глибина”, а й „висота”; прийменник super (зверху); метонімічне silentium (мовчання) замість „глибин” (невипадково кажемо „глибока тиша”, „глибоке мовчання”¹³) — все це орієнтує нас саме на глибинність¹⁴,

¹⁰ Ingenium (від in — в та gignere — родити) — це, так би мовити, внутрішня „в-рода” людини: вдача, розум, талант, душевні якості тощо. Цікаво, що наше поняття „врода” (мабуть, калька з латинської) стосується лише фізичних рис людини, до того ж переважно позитивних („вродливість”).

¹¹ Можна б додати „оригінальне”, але тільки умовно. Бо справді, чи назвемо оригінальним у прямому значенні слова (від лат. origo — початок, першоджерело, народження), приміром, зачин Шевченкового „Кавказу” (образ Прометей) чи Франкових „Каменярів” (каменярь як метафора політичної боротьби виступав уже в грецького лірика Алкея — VII ст. до н.е.)? Назвати щось „оригінальним” в етимологічному значенні цього слова — вкрай важко.

¹² Так і цей термін (від лат. reminisci — пригадувати) застосовуємо тут із певним застереженням: Сенека, якщо триматись його уявлення про творчість, почерпнув той образ не з пам’яті, а з душі.

¹³ Пор. у Горация: „людина глибокої мовчанки” (Сатири, II, 6, 58).

¹⁴ Поетичні образи саме такого, „глибинного”, плану ведуть, на наш погляд, власне до вертикалі водяного годинника: час наче скрапає, „углибає” в

а не розлогість часового (чи просторового) плеса, яким є воно, скажімо, у Горация, де час „напливає” (*adfluentes annos*), мов хвиля з-за обрїю (Оди, IV, 11, 19-20)¹⁵.

Тут детальніше зупинимось на реалії, яка, вважаємо, й визначила філософську концепцію часу, його образ у прозі Сенеки. Це — вже згаданий водяний годинник, або клепсидра (грец. „викрадачка води”) — прилад у вигляді посудини — „постійно спраглої безодні”¹⁶, з якої вода (або олія) крізь вузьку шийку краплями витікає в іншу, нижню, посудину¹⁷. Саме клепсидра дає змогу якнайвиразніше побачити час — „найдорогоціннішу річ, яку не шануємо, робимо собі з неї забавку, впроваджені в оману якраз тим, що ця річ безтілесна, неспостережна для ока” (Кор. ж., VIII). Вже сам добір лексики, якою послуговується Сенека при обговоренні теми часу, свідчить, що думка філософа так чи інакше повертається до клепсидри. Це бачимо з початкової фрази першого адресованого Луцілієві листа: „[...] час, що його досі або забирали в тебе, або *викрадали*”¹⁸, або сам він *випадає, збирай і зберігай*”. Прослизання води через шийку клепсидри (перебіг часу) якнайкраще віддає епітет *lubricus* — ковзь-

„безодню”, як про це пише, наприклад, *В. Свідзинський*: „Хто мені повість, у які безодні Углибає час...” (*Свідзинський В. Поезії*. — К., 1986. — С.226). Підтвердженням нашого припущення можуть послужити також рядки з поезії Ш. Бодлера „Годинник”, де виступає контамінований образ часу: механічний годинник — „згубне, жакливе, незворушне божество, яке грозить пальцем” (тобто стрілкою. — *А.С.*) і клепсидра: *Le gouffre a toujours soif, la clepsydre se vide* (*Pompidou G. Anthologie de la poésie française*. — Librairie Hachette, 1961. — Р.368), у перекладі Д.Павличка: „Безодня прагне жертв, клепсидра порожніє” (*Бодлер Ш. Поезії*. — К., 1989. — С.156). Цікаво, що франц. *gouffre* (безодня, водоверть) семантично дуже близьке до лат. *gurgis*, що у Вергілієвому гекзаметрі, тобто в обох випадках ідеться про поглинання.

¹⁵ Таке бачення перебігу часу (горизонталь) переважно пов’язується з образом ріки, яка пливе. У нашій літературі чи не наймасштабніший з-поміж таких образів знаходимо у Б. Лепкого: „Далекий світ, великий час, Пливуть літа рікою”; візія часу-ріки природно асоціюється із широким простором. Коли б ми пробували дослідити витoki подібної образності, то сягнули б, мабуть, знаменитого вислову Геракліта: „Ми і входимо, й не входимо двічі в одну її цю ж саму ріку” (58, 23).

¹⁶ Власне так дослівно мовиться у наведеній поезії Ш. Бодлера; український переклад дещо „розмиває” контури пов’язаного з клепсидрою оригінального образу, переводить його в іншу площину: „Безодня прагне жертв”.

¹⁷ Первісно цей прилад використовувався під час судових засідань, про що читаємо у „Метаморфозах” (III, 3) Апулея: „[...] для вимірювання тривалості промови була налита вода в якусь посудину з малесеньким, як дірочка в решеті, отвором, крізь який стікала краплями вода[...]” (*Апулей. Метаморфози, або Золотий осел*. — К., 1982).

¹⁸ Згадаймо, що клепсидра — це „викрадачка”.

кий, слизький, якого важко втримати. Тут він дуже вдало поєднаний з традиційним для часу епітетом *fugax* — прудкий, похотливий¹⁹. Врешті, наче справді створеним для даного випадку видається прислів'я, яким завершено листа: „Пізно заощаджувати, коли проглядає дно”²⁰: верхня посудина, крапля по краплі, постійно спішить стати порожньою.

Крапля — це щось цілісне, виповнене, викінчене, довершене за своєю формою²¹, якісно рівнозначне всій рідині, від якої вона відділилася. Характеризуючи краплю, мимоволі наводимо ряд означень, якими Сенека окреслює життя. Саме окреслює, сприймаючи його як щось заокруглене, замкнене в собі, а не як таке, що снується, а потім переривається²². „Життя довге тоді, коли воно повне” (93, 2). „Прекрасна річ — довершити життя ще перед смертю!” (32, 3). „Вільним є той, хто живе, викінчивши життя” (32, 5). Ці й подібні міркування стосуються власне частки життя — дня, що йде по колу: від сходу й до заходу сонця. Адже й у цьому найменшому циклі знайдемо все те, що замикає в собі навіть найрозлогіший обіг часу (12, 7); додаймо: як у краплині — все те, що містить у собі й найбільша посудина. Не маючи влади над майбутнім, людина повинна бути володарем дня — „впорядковувати його так, мовби він довершував (*consummet*) і виповнював (*expleat*) життя” (12, 8). „Найбільший недолік життя — його постійна незавершеність... Хто щоденно, мов той митець, викінчує своє життя, той не відчуває постійної потреби часу” (101, 8). „Отож, — закликає Сенека, — поспішай жити, вважаючи, що кожен день — це окреме життя. Хто привчився жити саме так, для кого життя, що не день, — це завершена цілість, той спокійний” (101, 10)²³.

¹⁹ *Fugax* — слово-образ: два короткі склади (у нашому віршуванні, повторимо, — два ненаголошені) якнайкраще імітують невловний біг часу. Вергілій, використовуючи природу цього слова, створює у своїх „Георгіках” (III, 284) знаменитий гекзаметр — ліричну й водночас філософську рефлексію (що теж знайшла широке відлуння у європейській літературі): *Sed fugit interea, fugit inreparabile tempus*. Через вказані причини, вірш, по суті, неперекладний; можемо хіба що гекзаметром передати його „зміст”: Хутко тікає між тим — не вертається — мить перелітна.

²⁰ Ремінісценція із Гесіода (Роботи і дні, 369): „Смішна ошадливість, що при самому дні”.

²¹ Сферичність, згідно з ученням стоїків, є втіленням ідеї досконалості; таким уявляли собі й внутрішній світ мудреця, напр., у Горация (Сатири, II, 7, 86): він „міцний, сам у собі цілісний (*in se ipso totus*), кулястий і гладкий”.

²² За прадавніми міфологічними уявленнями, богині долі (Парки, Мойри) снували, а потім перетинали нитку людського життя. Подібні уявлення не чужі й для нас, про що свідчить фразеологізм „обірвалося життя”.

²³ Виплекана стоїчною школою філософія дня, що повинен бути життям мовби у мініатюрі (звідси — вечірній „іспит сумління”, який широ

Крапля, хоч вона відзеркалює світ, та й сама таїть у собі цілий світ, є водночас символом швидкоплинності теперішнього моменту. Мабуть, жоден із приладів, які вимірюють час, не дає такого конкретного бачення втечі днів, як клепсидра — невідхильним, стрімливим падінням крапель. Ці краплини — відтинки часу — треба встигнути „зайняти”, інакше вони промайнуть (*nisi occupas, fugerit* — Кор. ж., IX), залишаться просто часом, а не життям²⁴. Чітке розрізнення часу, що став життям людини, і просто часу — простору (*spatium*), в якому людина лиш існує, а не живе, дало підставу Сенеці висловити, здавалося б, парадоксальне твердження: „Є такі люди, що завершили життя перед смертю, є ж і такі, що померли, так і не почавши жити” (23, 11).

Але — дивна річ! — у чому нас переконує квапливим падінням крапель водяний годинник, у тому ж таки вводить в оману час, і то власне теперішність. Сенека охоче ділиться з Луцілієм цим цікавим спостереженням: „Незмірна швидкоплинність часу! І ця швидкоплинність стає особливо очевидною тоді, коли озирнутися: задивлених у теперішнє вона обдурює — настільки повільним є перехід тієї стрімголові втечі часу (... *adeo praecipitis fugae transitus lenis est*). „Що за диво?” — запитасш. — Так ось: скільки б часу не минуло, — весь він в одному й тому ж місці. Охопиш зором усього його водночас, бо й лежить він увесь разом. Усе падає в одну й ту ж саму глибину” (49, 2). Вважаємо, що й це спостереження нав'яне баченням водяного годинника: „повільний перехід” (*transitus lenis*) — це ті вузьни, крізь які протискається крапля (відтинок теперішнього), щоб потрапити „в ту ж саму глибину”, тобто у нижню посудину (минувшість), де злиті воедино краплини часу можемо озирнути водночас і подивуватися, коли це — як то кажемо нині — „стільки часу сплигло”. Цю думку Сенека загострює своїм улюбленим засобом — антитезою: *praecipitis fugae — transitus lenis*: *стрімголові втечі — повільний перехід*²⁵.

практикував сам Сенека), виразно перегукується із християнською концепцією дня: „Дня всього, довершеного, святого, мирного і безгрішного у Господа просім” (Благальна ектенія із Божественної Літургії).

²⁴ Подібна концепція часу й відповідні моральні настанови не могли б висуватися від споглядання пішаного годинника: безперервна цівка піску мовби не дає людині „шансу”, не спонукає її зосередитись і вступити у боротьбу за свій життєвий час; залишається хіба що споглядати цю безупинну сипучість, як споглядаємо й однотайний плін ріки, що справді схиляє не до дії, а до задуми. До того ж пісок — символ мертвої безплідності (пор. латинське прислів'я: *arecae mandare semina* — засівати зерном пісок). А ще пригадаймо фразеологізм „сипатися крізь пальці”; тут, окрім іншого, — теж відчуття беспорядковості, неминучих втрат.

²⁵ Деякі інтерпретатори, не зауважуючи важливої для розуміння даної думки антитези, трактують це місце по-іншому. У французькому перекладі: [...]tant

Тут, перекинувши місток через століття, миттева асоціація приведе нас від Сенеки до Шевченка — згадаємо подібну рефлексію нашого Кобзаря над часом у поемі „Три літа“:

І день не день, і йде не йде,
А літа стрілою
Пролітають...

Йдеться й тут про „оману“, про тягуче повільну тривалість дня, „застиглість“ часу, коли ми з ним, так би мовити, віч-на-віч (в аналізованій фразі Сенеки: ... *ad praesentia intentos fallit* — „задивлених у теперішнє обдурює“); і цю протяжність часу (як Вергілій — протяжність простору) Шевченко передає фактично спондеями (бо як ще по-іншому можна виголосити цей рядок?), що контрастують з подібним до стріли перебігом літ.

Філософія, зокрема моральна — Сенека був її провідним представником у Римі, — це передусім пошуки опори, стабільності. „Хисткий“, „вітряний“, „метушливий“ — традиційні у римській літературі епітети „натовпу“, всього „сум'ятливого“ Риму²⁶, де заклопотані справами люди не належать собі, отже, не живуть, а існують. Теперішнє, коли дивитись на нього під таким кутом зору, не могло, звісно, задовольняти філософа-стоїка. „Чому б від того куцого й перелітного (дослівно „падаючого“ — *caduco* — знову ж образ краплі) перебігу часу не перейти нам, не віддатись усією душею іншому — безмежному, вічному, спільному для всіх кращих людей?“ (Кор. ж., XIV). „Розсунь тіщини мого часу“, — читаємо у „Листах до Луцілія“, і той риторичний оклик знайде згодом своє відлуння у „Сповідях“ Августина Блаженного (I, V, 2), де він звертається до Бога: „Тісним є дім моєї душі — зроби його просторим“. І коли Сенека захоплюється величчю душі, яка, долаючи тіщини людської кволості, дозволяє мандрувати широкими просторами часу, який проминув, то знову ж згадуємо автора „Сповідей“: він „іде в поля, на неозорі обшири своєї пам'яті, де зберігаються скарбниці незчисленних образів, найрізноманітніших речей“ (X, VIII, 1); де, кажучи словами Сенеки, зберігається найдорогоцінніша „колекція“ часу ([...] *tempus* [...] *collige et serva*) — набуток людини, до того ж

*sa fuite est legère [...]*настілпки його втеча є легкою (Oeuvres complètes de Sénèque avec la traduction en français... - Paris, 1838). Так і в російському перекладі: „[...]ускользая при своей быстроте легко и плавно“ (Сенека Луций Анней. Нравственные письма к Луцилию / Подгот. С.А. Ошеров. — М., 1977). Антитезу оригіналу не тільки зауважує, але й акцентує її відповідним фразеологізмом польський інтерпретатор: „[...] tak bardzo powolna wydaje im się jego na łeb na szyję odbywająca się ucieczka“ (Seneca Luciusz Annaeus. Listy moralne do Lucyliusza / Przełożył W. Kornatowski. — PWN, 1961).

²⁶ Turbida Roma (Персії. Сатири, I, 5).

забезпечений від усіх зазіхань фортуни, бо „те, що маємо, — будь-коли може бути відібрано, а те, що мали, — ніколи” (мовою перекладу неможливо передати переконливу, вражаючу стислість оригіналу: *Nabere eripitur, habuisse nunquam* — 98, 11).

Та як не захоплювався б Сенека несхитними теренами минувшини, як не насолоджувався б уявними бесідами з людьми, що давно покинули цей світ, саме теперішність раз од разу зближує в його прозі найбарвистішими краплинами. Приміром, коли філософ гострим оком митця вловлює перші, ще непевні порухи весни: „Аби й собі почати просто так, загальними словами, скажу: стала розпускатися весна, але, переростаючи у літо, раптом знову наче згорнулася, хоч мала б уже дихати теплом. Усе ще нема до неї довіри: час од часу хилиться до зими. Хочеш знати, наскільки вона непевна? Ніяк не наважуся зануритись у справжню воду, ще й досі приборкую її студеність”. — „Ото воно й є, — скажеш, — бояться як гарячого, так і холодного”. — „Що ж, мій Луцілію, нема на те ради: вже мій вік сповнений свого холоду — заледве серед спеки позбуваюсь його. Тож більше часу проводжу тепер, кутаючись у щось тепле. Втім, я вдячний старості, що вона прив'язала мене до ліжка. Та й як тут не бути вдячному? Те, чого я давно не повинен був бажати, того вже й не можу. Здебільшого бесідую з книжками. А коли нагодиться лист від тебе, то відразу таке враження, що ти поряд, і так уже розчулюся, що начебто й не відписую тобі, а просто відповідаю. От і те, про що запитуєш, мовби разом обговоримо й вияснимо, що й до чого” (77, 1-2). І хочеться, щоб довше тривала ця помічена й відтворена художнім словом мить. Але Сенека, мовби справді маючи перед очима клепсидру, квапиться виконати свою ж настанову: „Про що б ти не писав, про що б не читав, одразу ж усе віднось до звичаїв” (89, 23), тобто до моральної філософії. Отож, у живій сув'язі часів — теперішнього, минулого, майбутнього, — що так далеко розсуває життєві межі мислення (Кор. ж., XV), теперішньому письменник мимоволі вділяє найсоковитіших, найточніших барв. І власне від усвідомлення неповторності кожної миті, життя в цілому (хоч воно начебто й повторюється в кожному окремому дні) — той ледь відчутний ностальгійний настрій, живий подих його прози, який і не дозволяє читачеві повірити у ширість письменника-стойка, „вдячного” своїй старості, перша ознака якої — втрата життєдайного тепла, мертвотний, що й з весною не відступає, холод.

Тут ми підійшли до теми, яка межує або й переплітається з темою часу. Це — тема смерті. Не обговорюючи художнього образу смерті (поети, надто античні, постарались розбурхати вразливу щодо цього уяву „смертних”), наведемо хіба як своєрідне резюме рядки відомої під назвою „*Gaudeamus*” пісні середньовічних вагантів: *Venit*

mors velociter, rapit nos atrociter (дослівно: „Смерть приходить швидко, хапає нас жорстоко...”). Раптовість, жорстокість, безпощадність — ось традиційні її означення. Це, повторимо, поетична візія, одна з найдавніших персоніфікацій. Інша річ — філософське бачення смерті, точніше вмирання, бо смерть для стоїка Сенеки — це процес (від *procedere* йти, просуватися вперед) у прямому розумінні слова: „[...] не раптово потрапляємо у смерть, а йдемо до неї поступово” (*minutatim procedere* 24, 19). Тож не смерть, як у вагантів, іде до нас, а ми йдемо, адже „день — це крок життя” (12, 6). Та й не до смерті — до завершення того, що тривало протягом усього життя, бо ж „умираємо щоденно” (*cotidie morimur* 24, 20). „Аж до вчорашнього дня, скільки часу пройшло (*transiit*), стільки ж і пропало (*periiit*)²⁷; навіть оцей самий, що його нині проводимо, день, навіть його ділимо зі смертю”; додамо: як краплина, падаючи, ділить теперішнє з минулим²⁸. Для увиразнення цих абстракцій в особливій пригоді філософові знову ж таки стала „викрадачка води”, тобто життя — клепсидра. „Бо навіть тоді, — продовжує Сенека, — коли ми зростаємо (*crescimus*), нашого життя убуває” (*decrescit*)²⁹. Думка справді наче підказана водяним годинником: води — життєвого часу — у верхній посудині меншає, аби ми могли більшати (нижня посудина). І тут же, тим разом вже не натяками, мислитель підсумовує: „Подібно як клепсидру вичерпує не остання краплина, а вся вода, яка раніше витекла, так і остання година, коли ми перестаємо існувати, не одна лишень творить нашу смерть — одна її завершує: тоді власне до неї прихидимо, але йшли до неї — довго”. І далі, підсумовуючи: „Тоді стане для тебе очевидним (*apparebit*)³⁰, що смерть, якої боїмося, — остання, але не єдина”³¹.

²⁷ Лексика й цієї фрази асоціативно веде нас до клепсидри: *transiit* нагадує нам про обговорюваний вище *transitus* — прохід краплі крізь шийку; *periiit* (від *per-ire* — про-ходити, пропадати, гнутися) навіває образ краплі, яка, протиснувшись крізь вузину шийки, про-падає (Пор. у Лукреція: *pereunt imbres* — про-падають дощі (I, 250).

²⁸ У такому розумінні минуле для Сенеки — це вже „володіння” смерті: „Тією частиною твого віку, яка вже позаду, володіє смерть” (1, 2).

²⁹ Це дієслово найчастіше пов’язується власне з пониженням рівня води: *decrescientia flumina* — ріки, в яких опадають води (*Горацій*. Оди, IV, 7, 3-4).

³⁰ Це дієслово вказує на раптову, миттєву появу чого-небудь, наприклад, — відображення у дзеркалі, як тільки перед ним помістити якийсь предмет (Лукрецій, IV, 156); у даному разі філософ акцентує мить осяяння, — коли щось побічне (тут — клепсидра) раптом допомагає нам прозріти справжню суть речей.

³¹ З цієї думкою Сенеки, вважаємо, тісно пов’язаний фразеологізм „життя до останньої краплі”: йдеться, власне, про цю „завершальну” краплину —

Такою у загальних рисах є навіяна образом водяного годинника концепція часу у філософській прозі Сенеки. Нагадаємо найголовніші моральні настанови, що з цієї концепції випливають. Людина повинна змагатись зі стрімливістю часу, протиставляючи йому своє вміння миттєво його використувувати (Кор. ж., IX); повинна прагнути не тривалості життя („3 краплини багато не втрапиш” — 70, 6), а його наповнення думкою, дією, адже „в діяльності — сенс і найважливіша ознака життя” (122, 3); зайнятість (*occupatio*) не оправдовує втрат часу: „навіть у найклопітливіші дні треба давати якусь роботу думці” (72, 2), бо „[...] живуть (а не існують. — А.С.) лише ті, хто знаходить час для мудрості (*sapientiae*); до того ж вони не лише пильно стоять на сторожі свого часу, а й додають до нього інші віки” (Кор. ж., XIV).

Дещо відхилившись від теми, наведемо ще й поетичну рефлексію Сенеки над часом:

Де є споруда така, щоб її не зборола з літами
 Давність, щоб заздрісний день в порох її не зітер?
 Хоч до зірок сягни, на горах здвигаючи гори,
 Хоч небосхил підпирай сивим чолом пірамід.
 Тільки душі не загрожує смерть — вона вільна, безпечна.
 Слово пісенне повік чару не втратить свого³².

Поняття *ingenium* (в перекладі „душа”; див. посилання 10) знову повертає нас до початкової фрази-епіграфа. Варто принагідно зіставити два різні рівні засвоєння думок та образів, що стали спільним надбанням. У першому випадку, як уже мовилось, маємо справу з цікавим, захоплюючим образом, імпульсом для якого послужив рядок із Вергілієвої „Енеїди”. В епіграмі ж філософ виявив значно меншу оригінальність: так звані „спільні місця” не залишили простору для власної думки, і ці рядки не вирізняються серед безлічі

кінцевий відтинок життєвого часу (звідси й „клепсидра” як повідомлення про смерть); „до останньої краплі крові” — це вже пізніший, значно вужчий за своїм значенням, відгомін цього цікавого фразеологізму, що влітає наші уявлення про час у широкий європейський контекст. Фразеологічний словник української мови (К., 1993) не пов’язує виразу „до останньої краплі” із значенням „до кінця життя”, обмежуючись лише фразеологізмом „до останньої краплі крові”. Не знайдемо тут, як і в 11-томному Словнику української мови (К., 1970-1980), не менше цікавого фразеологізму „як у краплі води”, де в образній формі висловлено влучне спостереження: у чомусь малому, цілісному, можемо виразно побачити велике, нечітке саме через свою розлогість. Наприклад: у сонеті (а це — особливо цілісна, завершена форма) „У теплі дні збирання винограду...”, як у краплі води, — весь Рильський-неокласик.

³² *Poetae Latini minores / Rec. et emend. Aemilius Baehrens. — Lipsiae, 1882. — Vol. IV. — S.69. Переклад наш.*

інших поезій, де йдеться про знищеність усього матеріального і нетлінність художнього слова — тема, яку, мабуть, найяскравіше опрацював Гораций у своєму „Пам'ятнику” (Оди, III, 30).

Отож, завершуючи наші міркування, хочемо ще раз повернутися до Вергілієвого гексаметра — просторового образу, що так цікаво трансформувалася у Сенеки в образ часовий³³. Кажуть, що зачинатель гуманізму, великий поет і вчений Франческо Петрарка зустрів свою останню годину вночі, нахилений над рукописом свого улюбленого Вергілія. Можливо, перед тим як відійти у безсмертя, він бачив саме те розлоге плесо, на якому де-не-де — голови плавців, які ще опираються чи то морській безодні, чи забуттю. Недарма ж у своєму „Листі до нащадків”³⁴ великий італієць пише про своє ім'я, яке „ледь чи зможе проникнути крізь величезну просторинь країв і часів (...a grande distanza di luoghi e di tempi). І якщо це хай не спогад про Вергіліїв образ, а хоч би „тінь спогаду”³⁵, то перед нами — живий, душевний зв'язок людей, дарма що між ними пролягли чималі часові відстані: Гомер — Вергілій — Сенека — Петрарка... Перед нами — площини минулого, де так вільно й затишно почувалася провідний римський стоїк, якому випало жити у найжорстокіший в історії Стародавнього Риму відтинок часу, — коли й вигострювалися настанови стоїцизму, що став справжньою школою мужності для багатьох поколінь людей³⁶.

³³ Згадаймо, що лат. *spatium*, як і англ. *space*, означає не лише „простір”, а й „часовий проміжок”, „час” взагалі.

³⁴ *Lettere di Francesco Petrarca... con note da Giuseppe Fracassetti*. — Firenze, 1863. — Vol. I. — P. 201.

³⁵ Так розуміє термін „ремінісценція” французький мораліст Жозеф Жубер (1754-1824 рр.): *La reminiscence est comme l'ombre du souvenir / Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Par P. Robert. — Paris, 1977. — P. 1657.

³⁶ Ідеї стоїцизму залишили яскравий слід і в українській культурі, в ментальності нашого народу (знайомство з філософською думкою Сенеки на Русі сягає, мабуть, XIII ст., коли тут стає відомою укладена ще в XI ст. у Візантії антологія афоризмів під заголовком „Пчола”). Серед численних прикладів, що засвідчують цей вплив, наведемо лиш один — поезію С. Руданського „До дуба” („Нехай гнеться лоза...”), де в образі могутнього дуба, нав'язаного аналогічним образом з Вергілієвої „Енеїди” (IV, 445-446), змальовано тип нової людини-борця, головне для якої — власне жити, а не існувати. Живе у С. Руданського — дуб:

І весь світ обдвивсь, і усе розпізнай,

І що доброго є, ти у себе впивай.

Існує — лоза:

Вона гнеться собі і так вік прожне,

І без слави в багні як трава зогніє.

ТАТАР: ІСТОРІЯ ОДНОГО ІМЕНІ

Як відомо, ім'я татар вживалося донедавна як у західноєвропейському, так і в російському науковому світі стосовно багатьох тюркських, монгольських і навіть тунгузьких народів, а також азербайджанців та маньчжурів. Однак це ім'я ніколи не було задовільно етимологізоване. Оскільки мій ширий друг Ярослав Дашкевич у своїй науковій творчості не раз займався татарами (у тому числі татарами „Кодексу Куманського”), я вирішив присвятити йому цю спробу пояснити згадану назву.

І. Історія держави давніх тюрків (T'u-chüch, 551-744 pp.) обіймала як осілі, так і кочові етнічні групи, між ними і мешканців лісової зони сучасної Монголії та південної Маньчжурії¹. Більшість із них були протомонгольського походження. Вони поділялися на дві великі гілки: Китани та Hsi (це ім'я в часах китайської династії T'an (T'ang) вимовлялося як *Кай). Остання гілка мала такі відгалуження: K'u-mo (давня вимова *K'uo-mak) та власне Кай. Китайці часів династії T'an окреслювали обидві гілки як Liang-fan, тобто „два варвари”². У давньотюркських рунічних написах початку VIII ст. для них вживалися такі власні назви: Qitanu (= китайське Ch'i-tan) і Tatabi (пор. китайське Hsi (Кай)). Уже Вільгельм Томсен, який у 1893 р. вперше дешифрував тюркське рунічне письмо, висловив слушний здогад, що давньотюркське Tatabi мусить відповідати китайському Hsi³, у загальному означенні K'u-mo Hsi⁴.

Китани і татаби (Hsi) після занепаду держави тюрків (Türküt) перейшли до переможців останніх — уйгурів.

Китайський амбасадор до кагана (володаря) уйгурів у Східному Туркестані Wang Yen-tê (981-984) окреслює „двох варварів” як Ch'i-tan (Ки-тан) і Ta-tan, тобто замість імені Tatabi вживає форму Ta-tan⁵.

¹ Див.: *Pritsak O. The Distinctive Features of the "Pax Nomadica" // Settimane di studio dei Centro italiano di studi sull'alto medioevo. — Spoleto, 1988. — Vol. XXXV. — P.749-788.*

² Chiu T'ang-shu, розд. 199B, 6a (репринт анналів Тайпей, 1955).

³ *Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. — Helsinki, 1894. — P.67, n.2; p.141.* Ім'я татар зустрічається також у старотюркських рунічних записях VIII ст.

⁴ *Лигети Л. [рец. на:] Санжеев Г.М. Сравнительная грамматика монгольских языков. — М.-Л., 1953. — Т.1 // Вопросы языкознания. — М., 1955. — № 5. — С.136-138.*

⁵ *Sung-shih, розд. 490 (репринт анналів Тайпей, 1955). Російський переклад: Малайкин А.Г. Материалы по истории уйгуров в IX-XII вв. — Новосибирск,*

Ім'я Та-тан засвідчене в китайських джерелах у 842-843 та 869 рр., себто в останніх декадах володіння династії Т'ан⁶.

У часах монгольської імперії (китайська династія Yüan) ім'я Та-тан уже писалося як Та-та-êrh, тобто Татар⁷. Дві інші китайські династії „варварського” походження Liao (Ch'i-tan) та Chin (Чжурджени) вживали замість імені Та-тан/Та-та-êrh означення Tsu-pu⁸, яке ми розглянемо далі.

2. Согдійці були мешканцями старої Согдіани в Середній Азії, країни поміж пустелями Кара-кум та Кизил-кум, між ріками Амудар'я (Оксус) та Сир-дар'я (Яксартес). Вони проживали там до X ст. н.е. Їхніми головними центрами були міста Самарканд (Мараканда часів Олександра Великого) та Бухара (у давньому Агуа-methan)⁹.

Согдійці належали до східноіранської мовної групи разом із хорезмійцями та аланами (ясами у староруських джерелах).

Як із поселеннями у грецькому архіпелазі, так і в оазах согдійців, маємо справу із системами міст-держав (полісами). Піски Середньої Азії, подібно до моря і гір Греції, не сприяли централізації, але стимулювали до подорожей, зокрема, торгових. Греки (гелени) займалися морською торгівлею, тоді як согдійці спеціалізувалися на транзитній торгівлі. Саме вони свого часу контролювали торгівлю між Європою та Китаєм: це була так звана торгівля по „шовковому шляху”.

Согдійці були майстрами своєї справи, тому їхні міста славилися великим добробутом. А де є добробут, там розвивається зацікавлення наукою, релігією, мистецтвом (тут знову спадає на думку паралель із греками).

Світові релігії буддизм, маніхеїзм, християнство (у своєму несторіанському варіанті) знаходили відданих місіонерів серед согдійців, які поширили їх аж до Китаю. Разом із релігіями согдійці приносили до Середньої та Центральної Азії різні алфавіти, і

1974. — С.87-91. Новотурецький та англійський переклади і китайський текст: *Izgi Ö. Çin elçisi Wang Yen-te'nin Uygur seyahatnamesi.* — Ankara, 1989 (ss.76-86 китайський текст; ss.78-93 англійський переклад).

⁶ У джерелах також засвідчено варіант Та-та. Див.: *Franke O. Geschichte des chinesischen Reichs.* — Berlin, 1952. — Vol. 5. — S.140-141.

⁷ *Histoire des campagnes de Gengis Khan. Cheng-wu Ts'in-tcheng Lou / Trad. et annot. par P. Pelliot, L. Hambis.* — Leiden, 1951. — Vol. 1. — P.2-3.

⁸ Про Tsu-pu (вар. Tsu-p'u) див.: *Wittfogel K.A., Fêng Chia-shêng. History of Chinese Society Liao (907-1125).* — Philadelphia, 1949. — P.745 (index).

⁹ Про Согдіану і согдійців див.: *Смирнова О.И. Очерки из истории Согда.* — М., 1970; *Pulleyblank E.G. The Background of the Rebellion of An Lu-shan.* — London, 1955. Стосовно залишків согдійської літературної продукції див.: *Лутвинский Б.А. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье.* — М., 1992. — Т.2: Этнос, язык, религии.

передовсім свій, який пізніше став відомий під трьома назвами від імен тих, хто цей алфавіт адаптував: уйгурський, монгольський та маньчжурський.

Ми не можемо тут обговорювати більше роль согдійців у поширенні буддизму та маніхеїзму в Азії. Подамо лише деякі факти стосовно несторіанізму¹⁰. Уже в 503-520 рр. у джерелах засвідчена несторіанська дієцезія (церковна провінція) із центром у місті Самарканді, столиці Согдіани. У той час Согдіана політично підкорялася гефталітам. У часи гегемонії тюрків (тюркютів) у Центральній Азії (кінець VII — початок VIII ст.), а пізніше уйгурів (745-846), але не раніше 635 р., існували несторіанські громади в обох столицях Китаю: Si-ngan-fu (по-согдійськи Хумдан) і Lo-yang (по-согдійськи Сараг). У цьому контексті треба назвати славний несторіанський напис китайською та сирійською мовами у Si-ngan-fu, виконаний 781 р., і відкритий єзуїтами 1625 р.¹¹

У працях сінологів Поля Пельйо, Едвіна Г. Пуллейбенка¹² та історика Сергія Кляшторного¹³ показано, яку велику роль відігравали согдійці в імперіях тюрків. Після занепаду першої імперії тюркютів (на сході у 630 р., на заході у 659 р.) переможці — китайці — переселили частину согдійців у сучасну Внутрішню (Китайську) Монголію (Ордос та Північний Шен-сі), де протягом 679-786 рр. вони засвідчені у китайських джерелах під назвою Liu Hu-chou „Шість дистриктів народу Гу” (у часи династії Т’ан слово Hu вживалося спеціально для означення согдійців. Старі тюркські рунічні написи передають цю назву як Altı çow Soɣdaq (çow = китайське chou)¹⁴. Як і в імперії тюркютів, согдійці відігравали головну роль у торгівлі та культурі уйгурської імперії. Тому не випадково напис

¹⁰ Про несторіанців див.: *Spuler B.* Die nestorianische Kirche // *Handbuch der Orientalistik.* — Leiden-Köln, 1961. — Abt.1. — B.8. — Ab.2. — S.120-169. Про залишки їхньої літературної творчості див.: *Литвинский Б.А.* Восточный Туркестан... — С.533-549.

¹¹ *Saeki P.Y.* The Nestorian Documents and Relicts in China. — Tokyo, 1951.

¹² *Pelliot P.* Les noms Tibétains des T’ou-yu-hoen et des Ouigours // *Journal Asiatique.* — Paris, 1912. — Ser.10. — Vol.20. — P.520-523; *Ejusd.* Chrétiens d’Asie Centrale et d’Extrême-Orient // *T’oung Pao.* — Leiden, 1914. — Vol.15. — P.623-644; *Ejusd.* Le ‘Cha Tcheou Tou Fou T’ou K’ing’ et la colonie sogdienne de la région du Lob Nor // *Journal Asiatique.* — Paris, 1916. — Vol.7. — P.111-123; *Pulleyblank E.G.* A Sogdian Colony in Inner Mongolia // *T’oung Pao.* — Leiden, 1952. — Vol.41: 4-5. — P.317-356.

¹³ *Кляшторный С.Г.* Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. — М., 1964.

¹⁴ *Pulleyblank E.G.* A Sogdian Colony in Inner Mongolia. — P.323-347; *Кляшторный С.Г.* Древнетюркские рунические памятники... — С.78-101.

дев'ятого уйгурського кагана (808-821 рр.) мав три версії: тюркську, китайську та согдійську.

У IX ст. согдійці увійшли до конфедерації степовиків Sha-t'o, і під 837 р. ми зустрічаємо у китайських джерелах назву Sha-t'o san Hu — „Троє варварських племен (=согдійці), [члени конфедерації] Sha-t'o”¹⁵.

Крім Soydaq давні тюрки мали ще іншу назву — Tat. Я повністю згідний з аргументами С. Кляшторного про те, що Tat в Орхонських написах (IS12, № 15) — це не етнічна назва, а давньогрецьке означення для согдійців. Цей термін можна порівняти із слов'янським „нѣмьць”. Якщо слов'янський термін вживався спеціально для означення західних (і католицьких) сусідів германського та романського походження, то тюркський (слово Tat) використовувався у середньовіччі тільки для мешканців степових оаз, зокрема, для согдійців¹⁶.

3. Рашід ад-Дін, лікар, історик та міністр Ільханідів (монголів в Ірані, вбитий ними 1318 р.), подав цікаву інформацію про одне плем'я, що в давнину було у великій пошані в монголів і пізніше стало частиною конфедерації найманів. Ім'я того племені зустрічаємо у рукописах твору Рашід ад-Діна у перекрученій формі¹⁷. Однак Поль Пельйо показав, що це неясне слово засвідчене у китайських джерелах як Pie-ti-yin, що він пояснив як *Bätigin¹⁸. Мені здається, що можна зробити ще дальший крок. Перський космографічний твір із 982 р. „Hudūd al-^cĀlam” має спеціальний розділ про Монголію під заголовком „Держава Тоқузоғұз і татари”. Тоқузоғұз було означенням для держави уйгурів у Монголії у 744-846 рр. У тексті читаємо: „Міста [племені] Bāktigin (тут маємо коректну форму імені, що нею займався Пельйо. — О.П.) складаються із п'яти міст, що належать согдійцям. Їх замешкують tarsāyān (християни-несторіанці)”¹⁹.

¹⁵ Pulleyblank E.G. A Sogdian Colony in Inner Mongolia. — P.342-347; *Малаякин А.Г.* Уйгурские государства в IX-XII вв. — Новосибирск, 1983. — С.246-257.

¹⁶ *Кляшторный С.Г.* Древнетюркские рунические памятники... — С.122-123; *Clauson G.* An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. — Oxford, 1972. — P.449. Див також „Dīwān Luḡāt at-Turk” Кашгарія турецьке видання (Стамбул, 1941) та англійський переклад R. Dankoff-a (Cambridge, 1982. — Vol. 1-2).

¹⁷ Див. видання Рашід ад-Дінового Ğāmi^c at-tawāriḡkh: Ğāmi^c at-tawāriḡkh / Вид. *Али-Заде А.К.А.* — М., 1965. — С.305. Російський переклад: Сборник летописей / Пер. *Хетагуров Л.А.* — М.-Л., 1952. — Т.1. — С.139-140.

¹⁸ Histoire des campagnes de Gengis Khan. — P.216-218.

¹⁹ Hudūd al-^cālem, рукопись Туманского / Введен. *В. Бартольда.* — Л., 1930. — С.17а; *Hudūd al-^cĀlam.* „The Religions of the World”. A Persian Geography 372 A.H.—982 A.D. (transl. and expl. by *V. Minorsky*). — London, 1937. — P.95.

Ясно, що плем'я Bäktingin було Toquzoğuz-ами. Останні були уйгурами, а не согдійцями. Оскільки заголовок розділу обіцяє дати інформацію про татар, а крім даних про согдійців (Bäktingin) там не назване ніяке інше плем'я, ми маємо право зробити висновок, що согдійські Bäktingin і були татарами.

Вище ми бачили, що після Рашід ад-Діна „в давнину” (очевидно, із перспективи ери Чингіс-хана) плем'я Bäktingin мало велике значення у Монголії. Ми тепер знаємо, що це було в часи уйгурського каганату в Монголії (744-846 рр.). Але чому согдійці там названі татарами?

4. Після Рашід ад-Діна „в давнину”, себто в XI-XII ст., татари відрізнялися від інших „племен” тим, що були у великій пошані серед кочових народів. Як наслідок різні степові племена привласнювали собі ім'я татар, щоб отримати татарську „харизму”²⁰.

Той самий автор подає перелік татарських племінних груп. Їх було шість, але деякі імена дійшли до нас у рукописах у спотворених формах. Одначе, коли взяти на допомогу „Таємну історію монголів” та китайські джерела, можна реконструювати деякі з них.

Обмежимося тут іменем першого племені. Рукописи Рашід ад-Діна подають коректну форму Tutuqli'ut. Це ім'я складається із таких частин: високий титул (китайського походження, засвідченого уже у тюркютів VI-VIII ст.); тюркський суфікс посідача (lik)>(li) та середньомонгольський колективний суфікс ('ut).

Рашід ад-Дін підкреслює, що ці Tutuqli'ut (однина чоловічого роду — Tutuqli-tai, однина жіночого роду — Tutuqli-Lin) були „найбільше шанованими з усіх татарських племен”, себто були головним племенем конфедерації²¹.

Коли жив предок-епонім племені Tutuqli'ut-ів? Відповідь на це питання знаходимо у написі другого уйгурського кагана II-Itmiš-a (747-759 рр.), де говориться про сильну конфедерацію, яка складалася з об'єднаних племен „восьми огузів” та „дев'яти татар”.

Перший уйгурський каган, який переміг тюркютів у 744 р., помер невдовзі після своєї перемоги. Відразу постала проблема спадкоємства. Тоді конфедерація „восьми огузів” та „дев'яти татар” висунула свого кандидата Тау Vilgä Tutuq-a, який мав високий титул Ябгу. Але узурпатор II-Itmiš переміг свого суперника, і тепер усі „вісім огузів” та „дев'ять татар” по ріку Селенгу покорилися переможцеві²².

²⁰ Čāmi^c at-tawārikh. — С.159,161-162; Сборник летописей. — С.102.

²¹ Čāmi^c at-tawārikh. — С.165; Сборник летописей. — С.103.

²² Ramstedt J.R. Zwei uigurische Inschriften in der Nord-Mongolei. — Helsinki, 1913. — S.18-21.

Можна з певністю вважати, що Тау Bilgä Tutuq був власне епонімом племінної організації Tutuqlı'ut-iv.

5. Як уже згадувалося, К'у-мо Hsi китайських джерел мали старотюркське означення Tatabi. У IX ст. китайці означали їх як Та-tan.

Як співвідносяться ці форми з назвою татар?

На нашу думку, (r) у слові „tata-r” — це колективний суфікс, засвідчений у багатьох алтайських іменах (напр., bulγa-n: bulγa-r і т. д.²³). Форма tatan тюркська. Це Tat із суфіксом для колективу молодих сильних мужів (An). Наприклад, äg — „чоловік”, äg-an — „сильні чоловіки”, oγul — „дитина”, oγul-an — „син” і т. д.²⁴

Форма Tatabi — це монгольське девербальне ім'я на (bi) від tat-a — „бути татом”, отже, tat-a-bi; порівн.: монгольське del — „протягатися”, del-bi — „простірне поле”²⁵.

Ми бачили, що согдійців називали татарами. Тепер розуміємо, чому „Tatar” походить від імені Tat — „нетурок, согдієць”. До цієї основи додані два суфікси для колективу: (An) та (r). Перед (r) зникає (n) першого суфікса в алтайських мовах. Наприклад, Onoγu-n і Onoγu-r, Onoγu-n-dun і Onoγu-n-dur і т. д.

Але К'у-мо Hsi були протомонголами, а не согдійцями. Чому їх означали іменем Tat, звичайно вживаним для согдійців, з додаванням суфіксів? Що мали согдійці в Монголії і протомонголи К'у-мо Hsi спільного²⁶? — Те, що у середньовіччі було важливішим від мови та етнічності, — релігію, у даному разі — християнсько-несторіанську.

Арабський письменник Marvazī (писав 1120 р.) ясно подав, що Qūn (=китайське К'у-мо) були несторіанцями²⁷. Іншими словами, протомонгольські Qūn, після того, як вони прийняли несторіанізм, стали „согдійцями” у релігійному сенсі, оскільки согдійські купці, з якими вони мали до діла, були несторіанцями.

6. Друга половина IX ст. стала періодом боротьби за спадщину китайської династії Т'ан (T'ang) між так званою конфедерацією Sha-t'o (тут ідеться про рештки західних тюркютів, змішаних з частиною

²³ Pritsak O. Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker // Ural-Altäische Jahrbücher. — Wiesbaden, 1952. — Vol. 24: 1-2. — S.49-104.

²⁴ Ibid. — S.70-71.

²⁵ Szabó T.M. A Kalmük szóképzés. — Budapest, 1943. — P.47.

²⁶ Китайські аннали (від часів династії Sui, 581-637 pp.) називають К'у-мо Hsi скорочено як Hsi (=Qay), див.: Wittfogel K.A., Fêng Chia-shêng. Chinese Society Liao. — P.84. Але в ісламських джерелах разом із Qāy виступають ще Qūn (наприклад, Bīrūnī, Marvazī), див.: Hudūd al-ʿĀlam. The Religions of the World. — P.95-100. Про можливий зв'язок між іменами К'у-мо та Qūn див.: Pritsak O. Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker. — S.328-336.

кай (Qāy) та кун (Qūn), що залишили північну Монголію у зв'язку з претензіями на гегемонію їхніх свояків китанів, і власне китанами).

У тій боротьбі Qāy, яких наше головне джерело „Wu tai shih” називає Та-тан-амн²⁸, підтримували Ша-т’о. Коли у першій половині X ст. Ша-т’о творили свої короткотривалі північнокитайські династії, Та-тан-и підкорилися їм і послали трибут. Але не Ша-т’о, а китани вийшли переможцями. Їхня китайська династична хроніка „Liao-shin” нотує уже під 918 р., що Тсу-пу послали китанам трибут²⁹. Що це не було добровільне рішення, видно із того, що А-рао-чин (творець імперії китанів) сам пішов великим походом проти Тсу-пу та інших племен уже у 924 р.³⁰

Хто ж були Тсу-пу? Відомий сучасний китайський історик Ван Куо-вей довів, що Тсу-пу у „Liao-shin” — це ніщо інше, як Та-тан у творі „Wu tai shih”³¹.

7. Але чому китани називали Та-тан-ів іменем Тсу-пу? Ім’я Тсу-пу передає китайськими ієрогліфами тибетську назву sog.po. У цій назві (po) є тибетський апелятив, що означає „людина”. Властивий етнікон у назві є (sog). Тибетське (sog.po) в часи після монгольської інвазії в Центральну Азію (1220 р.), а також у сучасній тибетській мові має значення „монгол”. Але це не було оригінальне значення. У 1957 р. сінолог і тибетолог Li Fang-Kuei з’ясував, що /sog/ у старотибетській мові було означенням для согдійців. Цей термін у тому значенні засвідчений під 694 р. у старотибетській хроніці, виявленій у старій бібліотеці в Tun-Huang-у Сір Марком Штайном (Sir Marc Aurel Stein)³². Тут до назви Тат маємо паралелі (= Tata-bi = Tat-an = Tat-ar) „согдієць — несторіанин”. Не-несторіани китани називали своїх споріднених Qūn-ів (і, правдоподібно, Qāy-ів), що були визнавцями „согдійської” (= несторіанської) релігії, просто „согдійцями”.

Але чому китани почали вживати тибетське слово, а не продовжували використовувати ім’я, яке до того часу було вживане у китайській історіографії, а саме Та-тан? Правляча верства китанів була буддистами³³, а їхніми вчителями були, мабуть, тангути (пізніше

²⁷ Minorsky, Marrasī. — *18 (арабський текст), 29-30 (переклад).

²⁸ Wu-tai shih, розд. 74Б 2 (репринт анналів Тайпей, 1955).

²⁹ Liao-shin, розд. 1, 10 (репринт анналів Тайпей, 1955).

³⁰ Wittfogel K.A., Fêng Chia-shêng. Op. cit. — P.528-529.

³¹ Див.: Pelliot P. L'édition collective des oeuvres de Wang Kouo-wei // T'oung Pao. — Leiden, 1929. — Vol.26. — P.125-126. В анналах чжурдженьської династії (Чин) (1115-1234 pp.) вживається варіант Тсу-п’у.

³² Li Fang-Kuei. Notes on Tibetanian sog // Central Asiatic Journal. — The Hague, 1957. — Vol.3. — P.139-142.

³³ Про китанський буддизм див.: Wittfogel K.A., Fêng Chia-shêng. Op. cit. — P.270-294.

китайська династія Hsi Hsia³⁴), народ тибетського походження, але під пануванням протомонгольської династії, званої китайцями T'u-yü-hun (а старотибетцями — /a.žə/), яких мова була, мабуть, близько спорідненою з протомонгольською мовою самих китанів. Таким шляхом тибетська термінологія дійшла до китанів.

У цьому контексті я повинен згадати про дивну кар'єру в Азії всесвітньовідомої легендарної історії християнського несторіанського священика — володаря Івана на Сході, який нібито мав казкове багатство та сильну владу. Ця „історія” була вперше записана у хроніці XIII ст. авторства Alberic de Trois Fontaines на основі звіту, зробленого для папи у 1145 р. Вчені слушно вважають, що стимулом для витворення легенди про священика Івана була велика перемога китанів (Qaqa Qitan) над мусульманським великосельджуцьким султаном Санджаром на Катванському полі у 1140 р.

8. Дуже доброю аналогією до долі імені „Tat/Tatar” є історія імені „таджик”³⁵. Північноарабське плем'я Тай, за грецькомовними джерелами періоду римської величі, межувало безпосередньо з Іраном. Ця близькість спричинилась до того, що таким терміном почали означати всіх арабів, додаючи до кореня Tāy, згідно зі своєю граматичною структурою, суфікс приналежності (žik), себто — (tāy-žik) > (tāžik), таджик.

Коли араби під прапором своєї нової релігії — ісламу — зайняли Іран (651 р.), частина населення, зокрема вища верства, прийняла цю арабську релігію, щоб врятувати своє майно і суспільне становище. Немусульманські перси почали називати своїх мусульманських співвітчизників тим самим терміном, що й арабів, — „таджик”. Опісля цей термін вживали тюрки спеціально для своїх сусідів, мусульманських іранців (персів) Середньої Азії, і вони самі прийняли його як свою „етнічну” назву.

У такий спосіб релігійні аспекти вирішили те, що середньоазійські іранці ще й нині вживають на означення самих себе термін „таджик”, який початково означав арабів, а пізніше — визнаців арабської релігії ісламу.

³⁴ Про вплив тангутського (Hsi Hsia) буддизму на китанський див.: *Wittfogel K.A., Fêng Chia-shêng*. Op. cit. — P.294.

³⁵ Див. недавню працю: *Гумилев Л.Н.* Поиски вымышленного царства (легенда о „государстве пресвитера Иоанна”). — М., 1970.

³⁶ Василь Володимирович Бартольд (Wilhelm Barthold) вперше з'ясував етимологію імені „таджик”. Див.: *Barthold W.* Zwölf Vorlesungen über die Geschichte Mittelasiens / Bearb. von T.Menzel. — Berlin, 1935. — S.128-129. Див. також: *Кисляков Н.А.* Таджики // Народы Средней Азии и Казахстана. — М., 1962. — Т.1. — С.531.

АЛАНЫ (АСЫ) В СВЕТЕ НОВОНАЙДЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ

Ответ на вопрос о том, кто такие аланы (асы), был до 60-х годов XX в. однозначным: аланы (асы) — ираноязычные предки осетин. Однако по возвращении карачаево-балкарского народа из мест депортации на Родину, в историческую центральную Аланию*, стал вопрос о воссоздании его истории, преданной забвению в годы геноцида. И в 1959 г. всесоюзный форум ученых на специальной Научной сессии, обсудив около полутора десятка существовавших к тому времени гипотез об этногенезе карачаево-балкарского народа, остановился на одной: „Карачаевский и балкарский народы образовались в результате смещения северокавказских племен с ираноязычными и тюркоязычными племенами, из которых наибольшее значение в этом процессе имели, видимо, „черные болгары” и, в особенности, одно из западнокипчакских племен”¹. Исследования У. Алиева², К. Лайпанова³, Ш. Акбаева⁴, Х.-М. Хаджилаева⁵, М. Хабичева⁶, И. Мизиева⁷,

* Двуглавый Эльбрус возвышается над Европой в стороне от Главного Кавказского хребта, над истоками Кубани, Кумы и притоков Терека. В устьях вокруг него, тянувшихся к Азовскому и Каспийскому морям и к Тереку, т. е. в пространстве от Лабы до Терека, обитает карачаево-балкарский народ, тюркский по языку и кавкасионский по облику (см.: *Алексеев В.П.* Происхождение народов Кавказа. — М., 1974. — С.200-203), представители которого до сих пор на своем языке обращаются друг к другу „Алан!” Этот регион и назывался Аланией до недавнего времени.

¹ Материалы научной сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов. — Нальчик, 1960. — С.310.

² *Алиев У.Б.* Выступление // Материалы научной сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов. — Нальчик, 1960.

³ *Лайпанов К.Т.* О тюркском элементе в этногенезе осетин // Происхождение осетинского народа: Материалы научной сессии, посвященной проблеме этногенеза осетин. — Орджоникидзе, 1967.

⁴ *Акбаев Ш.К.* К вопросу о происхождении этнонима „алан” // Ленинни байрагы. — 1963. — №80.

⁵ *Хаджилаев Х.-М.И.* К топонимике Карачая // Труды КЧНИИ. — Вып. VI. — Серия историческая. — Ставрополь, 1970; *Его же.* Очерки карачаево-балкарской лексикологии. — Черкесск, 1970.

⁶ *Хабичев М.А.* Словообразовательный и этимологический анализ некоторых карачаевских этнонимов // Актуальные проблемы карачаево-балкарского и ногайского языков. — Ставрополь, 1981; *Его же.* Некоторые итоги дешифровки западнотюркских рунических надписей // Анализ текстов по истории татарского литературного языка. — Казань, 1987. — С.24, 25, 32, 39.

⁷ *Мизиев И.М.* Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа. — Нальчик, 1986.

М. Джуртубаева⁸, А. Байрамкулова⁹, Н. Хасанова¹⁰ и других, появившиеся в печати вслед за этим форумом, отрицают ираноязычие алан (асов), содержат доказательства о их тюркоязычии и явились предметом дискуссии ряда ученых¹¹. Материалы, на которых основаны наши аргументы, в их трудах не упоминаются. Поэтому наше слово в решении исследуемой проблемы новое. Но прежде чем излагать свое, дадим краткий обзор общеизвестного.

„В наши дни этнические наименования алан-ас среди осетин не сохранились ни в качестве общего самоназвания, ни для обозначения отдельных групп народа”¹².

„В настоящее время среди осетин в качестве самоназваний распространены два этнических имени — *ирон* и *дыгорон*, — соответствующие восточной и западной группам народа”¹³.

⁸ *Джуртубаев М.Ч.* Древние верования балкарцев и карачаевцев. — Нальчик, 1991. — С.239-251.

⁹ *Байрамкулов А.М.* Алано-асские этнические названия, фамилии и имена // Актуальные проблемы карачаево-балкарского и ногайского языков. — Ставрополь, 1981; *Его же.* Историчеы хапарла // Джашауну оюулары. — Черкесск, 1988.

¹⁰ *Хасанов Н.И.* Къарча. Емюрледен тахсала. Сибилти. Сибиллан, Хазар элзеи. Бирсил Къарачай. — Черкесск, 1994. — 324-492 б.

¹¹ *Минаева Т.М.* К истории алан Верхнего Прикубанья по археологическим данным. — Ставрополь, 1971. — С.80-81; *Алексеева Е.П.* Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. — М., 1971. — С.161-169; *Кузнецов В.А.* Аланы и тюрки в верховьях Кубани // Археолого-этнографический сборник. — Нальчик, 1974; *Каминский В.Н., Мизиев И.М.* Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа // Советская археология. — 1988. — №4; *Гаглойти Ю.С.* Действительность и домыслы (по поводу книги И.М.Мизиева „Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа”) // Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского института АН ГССР. — Мецниереба, 1987. — Вып.ХХХI; *Байчоров С.Я.* К этногенезу карачаево-балкарского народа по данным языка и эпиграфики // Проблемы истории карачаево-балкарского и ногайского языков. — Черкесск, 1989; *Его же.* Карачаево-балкарский арабписьменный памятник и его отношение к болгарскому языку // Вопросы языковых контактов. — Черкесск, 1982; *Его же.* Термины „къарачай” и „ас” в карачаево-балкарской этнонимике // Актуальные вопросы лексики и грамматики языков народов Карачаево-Черкесии. — Черкесск, 1987; *Его же.* Этимология этнонима алан // Шестая конференция по ономастике Поволжья. Тезисы докладов и сообщений. — Волгоград, 1989; *Его же.* Этимология этнонима ас // Проблемы этимологии тюркских языков. — Алма-Ата; Гылым, 1990.

¹² *Волкова Н.Г.* Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. — М., 1973. — С.107.

¹³ Там же. — С.109.

„Дигорцам, плоскостным и горным, имена *Аси* (Балкария) и *асиаг*, *ассон* (балкарцы) хорошо знакомы, и они вполне четко связываются ими с тюркоязычным населением, живущим за перевалом Стулиафцег. Дигорское название Карачая — *Устур-Аси*, т. е. „Большая Балкария” (Большая Алания?)”¹⁴.

„Этнонимы *ас* и *алан* отразились в современном осетинском названии балкарцев (*асиаг*, *йссон*) и мегрельском имени карачаевцев (*алани*)”¹⁵, „абхазское наименование балкарцев — *аз*”¹⁶.

„В балкарском (в карачаево-балкарском. — С.Б.) языке зафиксировано обращение „*Эй, алан!* Эй, алани!” (ср. „Эй, эбзе!” в балкарском и карачаевском языках)”¹⁷.

То, что все исторические соседи называют аланами и асами карачаево-балкарцев, а не осетин, В.Абаев объясняет как перенесение на карачаево-балкарский народ чужого наименования¹⁸. Однако гипотезу эту перечеркивает то, что карачаево-балкарцы на своем языке обращаются друг к другу этнонимом „Алан!” и осетины не себя, а карачаево-балкарцев называют асами. Кроме того, осетины называют Балкарию *Аси/Асси*, а Карачай — *Стур-Аси/Стур-Асси* „Большая Асия (Большая Алания)”. Да и путешественники в разных веках на „горе языков и народов” именно в карачаево-балкарцах узнавали аланов (асов). Вот ряд их сообщений.

В 1833 г. И. Шаховской отметил на составленной им карте: „Карачаевцы-аланеты”¹⁹.

Несколько ранее, в 1798 г., польский путешественник Ж. Потоцкий записал, что в горах Прикубанья, примыкающих к территории Сванетии, живут аланы в количестве 1000 человек²⁰. Речь идет о селении Карачая у истока Кубани.

В 1796 г. путешественник Я. Рейнеггс писал о народе алан, живущем в долинах Главного Кавказского хребта и говорящем на кавказско-татарском языке²¹, т. е. на карачаево-балкарском. Я. Рей-

¹⁴ Там же. — С.98.

¹⁵ Там же. — С.107.

¹⁶ *Лопатинский Л.Г.* Заметки о народе Адыге вообще и о кабардинцах в частности // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (далее — СМОМПК). — 1891. — Вып. XII. — С.4.

¹⁷ *Волкова Н.Г.* Этнонимы... — С.108.

¹⁸ *Абаев В.И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. — М.-Л., 1958. — Т. I. — С.80.

¹⁹ *Шамаланы И.* Джолучуну хапары // Къарачай. — 1992. — № 49 (8422). — 3-чю б.

²⁰ *Potocki J.* Voyage dan les steps d'Astrakhan et du Caucase. — Paris, 1829. — Т. I. — P.106.

²¹ *Reineggs Jacob.* Allgemeine historisch-topographische beschreibung des Kaukasus. — St.-Petersburg, 1796. — Т. I. — S.15.

неггс, собиратель этнографических материалов всего Кавказа, хорошо знал все народы этого региона и назвал аланами тех, кто тогда продолжал носить это имя.

На картах XVII-XVIII вв. именно современная территория Карачая все еще называлась Аланией²².

Сохранились сведения о том, что во времена христианизации алан преподавание богословия велось, для доступности, на том же кавказско-татарском, т. е. на карачаево-балкарском, языке²³.

В 40-х годах XIV в. арабский географ Абульфеда однозначно отметил, что „аланы — тюрки, которые христианизировались”, и что по соседству с ними живут асы того же происхождения и веры²⁴.

Н. Волкова пишет, что „сведения о балкарцах и карачаевцах в источниках до XVII в. крайне скупы” и что в „связи с этим следует предположение В.И. Абаева о том, что сообщение арабского географа Абу-л-Фиды (1273-1331 гг.) о христианах-аланах и асах, живущих по соседству с абхазами и говорящих на тюркском языке, — первое упоминание о существовании на территории исторической Алании, в горах, тюркоязычного населения — предков современных карачаево-балкарцев”²⁵. Высказывались мнения о том, что якобы Абульфеда ошибся²⁶, однако этому противоречит то, что он приводил примеры из языка алан (асов), например, *киркери* — „сорок мужчин”²⁷, во-вторых, его предшественник Ибн-Са’ид (XIII в.) также утверждал, что аланы — тюрки²⁸.

Упомянутые свидетельства XIII-XV, XVII-XIX вв. о тюркоязычии (т. е. карачаево-балкароязычии) асов (алан) делают убедительным наименование карачаевцев *таркаси* из „Книги познания мира” автора начала XV в. Иоанна де Галонифонтибуса, расчленяющееся при сопоставлении с вариантом *тарк на тарк аси* „таркские асы” (см. далее).

В 1404 г. архиепископ персидского города Султании, посол от Тимурленга Иоанн де Галонифонтибус писал: „Здесь живут две груп-

²² Ламберти Арканджело. Описание Колхиды, называемой ныне Мингрелиею. С картою. 1654 г. / Пер. К.Гана // СМОМПК. — 1913. — Вып.43; *Вахушти*. География Грузии. — Тифлис, 1904. — С.237.

²³ Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год // Записки Новороссийского университета. — Одесса, 1867-1868. — Т.1. — Вып.1-2. — С.31-34, 102, 109, 137; *Байрамкзуланы А.* Историялы хапарла... — 15-16-чы б.

²⁴ *Geographie d'Aboulfeda, traduite de l'arabe en francais ... par M.Reinaud.* — Paris, 1948. — Т.II. — P.64.

²⁵ Волкова Н.Г. Этнонимы... — С.95.

²⁶ Там же.

²⁷ Бартольд В.В. Собрание сочинений. — Т.VIII. — С.368.

²⁸ Там же. — С.109.

пы народов — белые и черные черкесы (в рукописи — *tarcasi*²⁹. — С.Б.). Слово „черный” означает только название народа, но не говорит о цвете их кожи. Горцы именуются черными, а те, что живут в долинах и на побережье моря, — белыми тарками. Никто никогда не посещал этих черных, и сами они никогда не покидают гор, кроме тех случаев, когда им необходима соль. Они имеют свой язык и свою письменность”³⁰.

О том, что здесь речь идет о карачаево-балкарцах, устанавливается по другим историческим источникам, называющим карачаевцев параллельно и *карачиоли*, и *карачеркесами*. Так, в 1654 г. Арканджело Ламберти писал: „Ближайшие к Мингрелии Сванеты (*Suanes*), далее: абхазцы, аланы, черкесы, зихи (*Zighes*) и карачоли (*Caracholi*). Карачоли (карачаи) живут также на Кавказе. Иные называют их Каракиркез (*Caraquirquez*), т. е. черные черкесы. Лицо у них белое, а название это получили, вероятно, потому, что в их стране погода пасмурная и небо покрыто облаками. Говорят они по-турецки (читай: по-тюркски. — С.Б.), но так скоро, что трудно их расслышать”³¹.

Академик З. Буниатов, переведивший и комментировавший труд Иоанна де Галонифонтибуса, отметил в результате сопоставления исторических источников, что „карачаевцы именуются черными черкесами”³². Археолог Е. Алексеева в статье, посвященной анализу указанного сообщения, писала: „Черные черкесы — это карачаевцы. Черными черкесами или карачеркесами называли карачаевцев (карачиолей) и авторы XVII-в. — итальянец Арканджело Ламберти и француз Жан Шарден [...]. Известно, что предки карачаевцев и балкарцев — болгары — имели руническую письменность. Может быть, эта раннесредневековая руническая письменность сохранилась у карачаевцев и в позднем средневековье, в XV в. Возможно допустить и другое: карачаевцы могли пользоваться арабской письменностью. На территории Карачая (Нижне-Архызское городище) найдены камни с арабскими надписями XI-XII вв. Знание арабской письменности могло дожить до XV-в. Наконец, третья гипотеза: карачаевцы и черкесы знали греческую письменность, так как они в то время были христианами, воспринявшими христианство от византийских греков”³³.

²⁹ Галонифонтибус Иоанн де. Сведения о народах Кавказа 1404 г. („Книга познания мира”) / Пер. З.М. Буниатова. — Баку, 1980. — С.35.

³⁰ Там же. — С.16-17.

³¹ Ламберти Арканджело. Описание Колхиды.

³² Галонифонтибус Иоанн де. Сведения... — С.35

³³ Алексеева Е.П. Малоизвестные сведения автора XV в. о карачаевцах и черкесах // Проблемы археологии и этнографии Карачаево-Черкесии. — Черкесск, 1985. — С.101-102.

Сведения Иоанна де Галонифонтибуса анализированы и мной в связи с этимологизацией этнонима *черкес*³⁴, изучением древнетюркских правил правописания³⁵, исследованием отношения северокавказского ареала древнетюркской рунической письменности к волго-донскому и дунайскому ареалам³⁶, разработкой проблем этногенеза карачаево-балкарского народа³⁷. Скажу только одно: если бы карачаевцы пользовались не своей, а заимствованной греческой или арабской письменностью, то высокообразованный для своего времени архиепископ отметил бы это так же, как он отметил, что „в некоторых обрядах и постах они следуют грекам”³⁸. На наш взгляд, жизненную силу имеет третья гипотеза Е. Алексеевой: „раннесредневековая руническая письменность сохранилась у карачаевцев и в позднем средневековье, в XV в.”. А именовались эти носители древнебулгарской письменной культуры, как уже упоминалось, *таркаси — тарк-аси — „таркские асы”*.

Что же говорят другие исторические источники о таркаси и тарках?

„Иосафат Барбаро, путешествуя в 1436 г. из Таны по берегу Забакского (Азовского) моря, после трехдневного пути прибыл в страну Кремук (*Chremuch*) [...]”

За областью Кремук, по свидетельству Барбаро, жили *Киппичи* (*Chippiche*), *татакозцы* (*Tatacosia*), *Собайцы* (*Sobai*), *кевертеи* (*Chevertei*) и *ас* (*As*), или *алани* (*Alani*) [...]. На карте Гастальди (1548 г. — С.Б.) вся территория к северу от Кубани названа *Tarcosia* [109, 1-я сер., вып. I, карта IV]. На карте Юго-Восточной России Мюнстера (1559 г.) область между устьями Дона, Волгой и Кубанью *Tarcosia olim Scithia* [109, 1-я и 2-я сер., вып. I, карта X]. На многих западноевропейских картах XVII в. эта же территория именовалась *Tatarcosia*, *Tarcosia*, *Tatacosia*. Таким образом, название *татакозцы* Барбаро представляет собой несколько измененную форму имени *Tatarcosia* (Татария), т. е. население области, располагавшейся к северу от

³⁴ *Байчоров С.Я.* К этимологии этнонима черкес // Вопросы лексики и грамматики языков народов Карачаево-Черкесии. — Черкесск, 1984. — С.42-43.

³⁵ *Его же.* Древнетюркские правила правописания гласных букв и современные чтения западнотюркских рунических памятников // Вопросы лексики и грамматики языков народов Карачаево-Черкесии. — Черкесск, 1986. — С.40-41.

³⁶ *Его же.* Древнетюркские рунические памятники Европы: Отношение северокавказского ареала древнетюркской рунической письменности к волго-донскому и дунайскому ареалам. — Ставрополь, 1989. — С.31-32.

³⁷ *Его же.* К этногенезу карачаево-балкарского народа по данным языка и эпиграфики. — С.9-10.

³⁸ *Галонифонтибус Иоанн де.* Сведения... — С.17.

Кубани”³⁹. „Этнически татакозцев, вероятнее всего, следует связывать с ногайцами”, — пишет Н.Волкова⁴⁰.

Tarcosia также сопоставима с упоминавшимися *tarcasi* и *tarc*, и если *tarcasi* расчленяется на *tarc asi*, то *Tarcosia* расчленяется на *Tarc Osia* „Таркская Осия”. Остальные варианты (*Tatarcosia*, *Tatacosia*), по-видимому, — образования по контаминации местных этнонимов *tat* и *tatar*. Наш вывод подкрепляется и тем, что, по свидетельству Барбаро, там жили *ac* и *алани*.

Анализируя рунические тексты Хумаринского городища, располагающегося 7-8 км севернее Карачаевска, археолог В. Кузнецов писал: „Здесь и поныне живут носители этнических наименований „таули” и „асы” — карачаевцы и балкарцы. Все это делает возможным предположение об определенной связи таули-асов Ибн-Русте (X в. — С.Б.) и „Худуд-ал-Алем” (X в. — С.Б.) с хумаринскими рунами”⁴¹.

„С документальной точностью устанавливается, — писал в той же работе В.Кузнецов, — обитание тюркского населения на Северном Кавказе задолго до монгольского нашествия XIII в. Существование вплоть до последнего времени представления о том, что тюркские этнические элементы появляются в горах и предгорьях Кавказа лишь после монгольского нашествия, оказываются несостоятельными”⁴².

Представления о недавнем появлении тюрков на Северном Кавказе приводили исследователей в странные заблуждения. „Наивно предполагать, — писал Л. Лавров, — что через 600 лет потомки небольшой группы пришельцев, осевших в окружении алан, адыгов и сванов, будто могли сохранить свои первоначальные физические признаки”⁴³. „Но непосредственно после монгольского нашествия, — писал далее Л. Лавров, — предгорьями Центрального Кавказа овладели кабардинцы, и это должно было сильно затруднить переселение тюрков в горы, так как последним требовалось бы пройти через земли, занятые кабардинцами. Поэтому наиболее вероятным остается предположение, что тюркоязычные предки карачаевцев и балкарцев появились в горах не до и не после монгольского нашествия, а во время его”⁴⁴. „Спасшиеся от погрома половцы и аланы, — читаем в

³⁹ Волкова Н.Г. Этнонимы... — С.49-50.

⁴⁰ Там же. — С.50.

⁴¹ Кузнецов В.А. Надписи Хумаринского городища // Советская археология. — 1963. — №1. — С.304.

⁴² Там же. — С.305.

⁴³ Лавров Л.И. Карачай и Балкария до 30-х годов XIX в. // Кавказский этнографический сборник. — М.-Л., 1969. — №4. — С.72.

⁴⁴ Там же. — С.76.

другом месте труда Л. Лаврова, — бежали в горы, где смешались друг с другом и образовали новые народы карачаевцев и балкарцев”⁴⁵. „Без согласия монголов кабардинцы не смогли бы занять аланско-половецкие степи после разгрома монголами алан и половцев в XIII веке”⁴⁶. „Основная масса алан говорила на языке, похожем на осетинский”⁴⁷. „Прежде всего остаются в силе убедительные доказательства В.Ф. Миллера и В.И. Абаева об ираноязычном аланском населении Карачая и Балкарии в домонгольское время”⁴⁸. Г. Турчанинов писал, что „аланское население этих мест было отчасти вытеснено, отчасти ассимилировано пришедшими сюда тюркскими карачаево-балкарскими племенами далеко не сразу”⁴⁹. „По сведениям, собранным А.Дз. Цагаевой, несколько осетинских семей пришли на нынешнюю территорию стур-дигорского говора более ста лет назад с верховьев реки Кубани и прилегающих к ней мест, будучи вытесненными оттуда балкарцами”⁵⁰. Хотелось бы спросить у этих авторов: на Кубани ли живут балкарцы? Н. Волкова, зафиксировав в сванском языке одно и то же наименование карачаево-балкарцев и осетин — *мусâв* (мн. ч. *савиар*) и, отождествив последнее с известным этнонимом *савир*, объяснила это явление как перенесение древнего названия осетин⁵¹ к пришедшим в горы в позднем средневековье карачаевцам⁵², потому что, по Н. Волковой, савиры не могут быть тюркоязычными, если они упоминаются в трудах античных авторов как население Северо-Западного Кавказа. „Можно предполагать, — пишет Н. Волкова, — что данный термин является отражением названия древних савиров — народа, упоминаемого на Северном Кавказе в сочинениях античных авторов III в. до н.э. — III в. н.э., которые помещают савиров (сапиров) *Σαβειρῆς* в „Понтийской области” [137, 265, 413]. В большинстве источников V в. савиры как одно из многочисленных кочевых племен локализуются в северо-западных частях Прикаспия, занимая прибрежные районы Дагестана. Определение этнической сущности савиров — задача в настоящее время невыполнимая ввиду отсутствия каких-либо сведений о языке этого народа. Ясно одно, что кроме

⁴⁵ Там же. — С.60.

⁴⁶ Там же. — С.65.

⁴⁷ Там же. — С.56.

⁴⁸ Там же. — С.74.

⁴⁹ Турчанинов Г.Ф. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы. — Л., 1971. — С.80.

⁵⁰ Там же. — С.86.

⁵¹ Волкова Н.Г. Этнонимы... — С.109.

⁵² Там же. — С.94-95.

прикаспийских савиров, появившихся, как считают исследователи, вместе с гуннами в IV в., в пределах Западного Кавказа еще ранее также отмечены савиры, имя которых, видимо, отложилось в сванском названии осетин⁵³. Однако, кто же такие на самом деле савиры античного времени и савиры IV в. в составе гуннов и какова связь тех и других с предками и осетин, и карачаево-балкарцев?

„Большая Советская энциклопедия” содержит следующие сведения о савирах: „Савиры — прикаспийские кочевые племена гуннского или тюркского происхождения. Родственные хазарам. Упоминаются Птолемеем (II в. н.э.) под названием „савары”. Хорошо были известны раннесредневековым византийским и армянским писателям (Феофану, Менандру, Автору Армянской географии Егише и др.). Савиры представляли собой серьезную военную силу на Северном Кавказе и часто использовались Византией и Сасанидским Ираном в борьбе за владычество на Кавказе. В 516 г., прорвавшись через Дербентский проход, савиры проникли в Малую Азию. В конце VI в. военная мощь савиров была сломлена аvaraми. В VII-VIII вв. остатки савиров жили в низовьях Кумы и в Северном Дагестане. Явились компонентом в формировании некоторых народностей Дагестана, в частности, кумыков”⁵⁴.

Савиры — основное тюркское население гуннского союза народов: именно их называют исторические источники гуннами-савирами⁵⁵. Булгарский, хазарский, савирский диалекты в общем представляли булгарский язык. В первых веках нашей эры Кубанско-Терское междуречье вплоть до верховьев Дарьяльского ущелья занимали гунны-савиры. На западе они граничили с абхазами и сванами: „правитель абасгов Опсит с небольшим отрядом [...] удалился к живущим там поблизости гуннам, в пределы Кавказского хребта”⁵⁶. Когда они сюда распространились?

Н. Баскаков, сопоставляя сообщения китайских летописей II в. до н. э. с известиями западных авторов античного времени, показал, что более крупное гуннское нашествие было в III-II вв. до н.э. (см. далее).

В китайской летописи династии Хань написано, что „в царствование Мете, или Модэ (отождествляемого Иоакинфом с Огузом из

⁵³ Там же. — С.109.

⁵⁴ Большая Советская энциклопедия.

⁵⁵ Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: „Хронография” Феофана, „Бревиарий” Никифора. — М., 1980. — С.6, 26, 49, 50, 74, 76, 78, 88, 89, 96, 121.

⁵⁶ Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. — Л., 1979. — С.91.

сообщений Абуль-Гази), в 209-179 гг. до н.э., в период расцвета, Государство Хунну простиралось по всей территории Средней Азии, достигая Северного моря (Каспия), и распадалось на восточную и западную части. Из последней нам известны народы: *ка-ангюй* — до Амударьи, к юго-западу до Каспийского моря — *юэ-джи* и к северу от последнего — *яо-шэ*". В более поздних летописях, приводимых К. Иностранцевым в книге „Хунну и гунны” (1926), имена этих народов транскрибируются несколько иначе и добавляются еще два племени. К западу от Кангюя, говорят они, лежала земля Су-дэ, Янь-цай и Алань-я, последняя находилась на берегу Северного моря (Каспия)⁵⁷.

Сопоставление древних источников привело Н.А. Баскакова к заключению, что „еще в царствование Модэ тюркские племена проникли уже в Восточную Европу и покорили народы, обитавшие там, с которыми, вероятно, позже смешались. В. Радлов в книге „К вопросу об уйгурах” (Радлов. 1892) приводит известия европейских писателей Клавдия Птолемея и Дионисия Ливийца (*Orbis terrarum descriptio*), которые упоминают в конце I в. о прикаспийских скифах, живущих около Каспия, которых, по мнению В. Радлова, можно отождествлять с хунну. Тождество прикаспийских скифов с хунну доказать трудно, но предполагать присутствие хуннского, тюркского и монгольского элементов в них, поскольку они были завоеваны хунну, возможно. Поэтому весьма вероятно, что племя аликанус можно считать отуреченными аланами, попавшими ранее под власть Модэ и известными нам как часть его империи (алань-я в китайской транскрипции), точно так же, как Яо-шэ и Яссам, тем более, что аланы и яссы, как это установлено ныне, в I и II вв. являлись господствующими племенами на прикаспийской территории”⁵⁸.

Из еврейско-хазарской переписки X в. известно, что *аликанус* — одно из основных колен хазар: „1. В списке еврейского историка Иосиппона, который содержит 10 хазарских колен, или родов: 1) козар, 2) пачинак, 3) аликанус, 4) болгар, 5) рагбина, 6) турки, 7) буз, 8) забук, 9) унгары и 10) тилмац. 2. В списке, приведенном в письме хазарского царя Иосифа (Коковцев, 1913; 1932): 1) авир (~авихор ~угор), 2) таурис (~тирс ~турис), 3) аваз (~авар), 4) угуз, 5) бизаль (~биз-л), 6) тарна (~т-рна), 7) хазар, 8) янур (~знур), 9) болгар (~б-л-г-р), 10) савир. И тот и другой авторы ведут происхождение от Тогарма, который по числу колен имел десять сыновей”⁵⁹.

⁵⁷ Баскаков Н.А. Тюркская лексика в „Слове о полку Игореве”. — М., 1985. — С.13-14.

⁵⁸ Там же. — С.14.

⁵⁹ Там же. — С.13.

„Тожество племени аланов (аликанус) с племенем из китайских источников алань-я, которое вместе с соседними народами яньцай, или яо-шэ (яссами), и другими входили в государство Модэ, даст возможность предполагать, что в состав этих народов входил и тюрко-монгольский элемент — хунну, прежде всего в качестве правящего класса, так как по тем же китайским источникам нам известно, что высшая власть в эпоху империи Модэ принадлежала шести князьям и шести их помощникам, принадлежавшим к роду Модэ, — хунну, которые посредством своих войск управляли всеми провинциями, в том числе и крайними западными”⁶⁰.

Этот древний поход гуннов царя Мете (~Модэ) имеет в виду Приск (V в.), когда он пишет: „Кто-то из присутствующих спросил: по какой дороге Аттила мог пройти в Персию? Ромул отвечал, что Мидия не очень далеко от Скифии; что Уннам небезызвестна ведущая в оную дорога и что они гораздо прежде прошли по ней [...]; что до Мидийской области дошли Васих и Курсих, те самые, которые впоследствии приехали в Рим для заключения союза, мужи Царского Скифского рода и начальники многочисленного войска. По рассказам их, они проехали степную землю, переправились через какое-то озеро, которое Ромул принимал за Меотиду, и, перешед какие-то горы, по прошествии пятнадцати дней, вступили в Мидию”⁶¹.

Этим древним проникновением гуннов в Европу и Ближний Восток объясняется и то, что, когда основная масса гуннов в 375 г. по пути, проложенному предками севернее Азовского моря перешла Дон, против нее выступили местные племена *алпицури*, *ацилицури*, *итимари*, *боиски*, *тункарси*, и впоследствии выяснилось, что и они гунны⁶². Е.Скржинская, переводившая и комментировавшая этот древний источник, сопоставив сведения Дионисия Периегета (II в.), Птолея (II в.), Приска (V в.), Прокопия (VI в.) и других, пишет: „Вероятно, задолго до того, не менее 150 лет, передовые, т. е. западные, части гуннских племен, вышли к Азовскому морю, за Дон и в Крым, а позднее, в середине IV в., основная масса двинувшихся на запад гуннов встретилась с ним, перейдя Дон и Керченский пролив”⁶³. Однако не на 150 лет раньше середины IV в., а, как

⁶⁰ Там же. — С.14.

⁶¹ *Приск*. Римское посольство к Аттиле // Министерство народного просвещения. — 1842. — №2 (отдельный оттиск). — С.33.

⁶² *Иордан*. О происхождении и деяниях гетов / Вступ. статья, перевод и комментарии Е.Ч. Скржинской. — М., 1960. — С.91, 273-274.

⁶³ Там же. — С.273-274; *Байчоров С.Я.* Гуннско-протобулгарско-северокавказские языковые контакты // Вопросы языковых контактов. — Черкесск, 1982. — С.47.

сообщают древние китайские источники, в 209-179 гг. до н.э., т. е. на полтысячелетия раньше, в начальный период сарматской эпохи. Вот почему первые сведения о древних булгарах Северного Кавказа относятся ко II в. до н.э.: „Во дни Аршака (армянского царя II в. до н.э. — С.Б.), сына Вахаршака, в цепи Великой Кавказской горы, на земле булгаров, возникли смуты” и вследствие этого значительная часть булгар переселилась в Северную Армению⁶⁴. Изложенное свидетельствует о том, что попытки некоторых авторов показать это явление как анахронизм⁶⁵ не имеют под собой реальной почвы. Народы *алан (ас)*, *дюгер*, приписываемые ими безоговорочно к иранской общности, происходят, согласно древу тюрков, от перво-предка тюрков-огузов Огуз-Хана, отождествленного, как уже отмечено, с царем Государства хунну III-II вв. до н.э. Мете или Модэ.

Так, сыновья Огуз-Хана — 1) *Кюн-Хан*, 2) *Ай-Хан*, 3) *Иулдуз-Хан*, 4) *Кёк-Хан*, 5) *Таг-Хан*, 6) *Тенггиз-Хан*⁶⁶, сыновья Ай-Хана, второго сына Огуз-Хана, — 1) *Йазыр*, 2) *Йапар*, 3) *Додурга*, 4) *Дёгер*⁶⁷. Количество сыновей Огуз-Хана действительно напоминает сведения китайской летописи о том, „что высшая власть в эпоху империи Модэ принадлежала шести князьям и шести их помощникам, принадлежавшим к роду Модэ, — хунну, которые посредством своих войск управляли всеми провинциями, в том числе и крайними западными”.

В мифологии тюрков дана таблица племен, происходящих от сыновей и внуков Огуз-Хана, и среди них 3-й — *Йазыр*, 4-й *Дёгер*⁶⁸.

На родовом празднике (пиру) старший сын Огуз-Хана Кюн-Хан расположился в почетном месте золотого шатра, а справа от него стояли шатры его братьев по старшинству, его сыновей и племянников, в том числе и шатры *Йазыра* и *Додурги*, старших братьев *Дёгера*, который обслуживал *Додургу*: он разрезал преподнесенное старшему брату правое бедро барана⁶⁹ (доля одного из самых почтенных лиц).

„Значение слова *Дёгер* — „круглое”, форма его тамги — птица „*Кёчкен*”⁷⁰.

⁶⁴ История Армении Моисея Хоренского / Пер. Н.О. Эмина. — М., 1893. — С.62.

⁶⁵ *Артамонов М.И.* История хазар. — Л., 1962. — С.79.

⁶⁶ *Ögel Bahaeddin.* Türk Mitolojisi: Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar. — I. Cilt. — Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1989. — S.212-213.

⁶⁷ Ibid. — S.213.

⁶⁸ Ibid. — S.215.

⁶⁹ Ibid. — S.216.

⁷⁰ Ibid. — S.219.

„*Дёгер*, — читаем там же, — произносится в западных тюркских языках *Дёгер*, в восточнотюркских и в древнетюркских — *Тёкер*, поэтому трудно установить его первоначальную форму. В области Урфа туркмены себя называют *Дюгерлю*. Брокельман и Бесим Аталай читают этот этноним в книге Махмуда Кашгари (XI в.) — *Тюгер*. Есть места с названиями *Дёгер*, *Дёйер*”⁷¹. Ср. карачаево-балкарское *Дюгер* — „Дигория” (часть Осетии); *дюгерли* — „дигорец, осетин”.

„Балкарские и дигорские предания связывают происхождение своих народов с друмя братьями — Басиат и Бадинат. Вот как передавали это предание дигорцы по записи 1849 г.: „За 900 лет до настоящего времени выходец из нынешней Венгрии по имени Бадыль из племени аваров вместе с братом, оставив свое отечество, пришел на Кавказ. Брат Бадыли поселился в Балкарии, а сам он пошел вверх по Уруху и водворился в Дигории (горной стране); на месте своего водворения застал он 5 или 7 дворов, неизвестно, когда там поселенных, дворы эти признали его своим главою, покровителем, предводителем, он же признал их своими узденями, по водворении своем он женился, избрав жену из племени карачаевского, фамилии Крым-Шамхалова; от этого брака (законного) было у него семь сыновей: Туган, Кубат, Каражай, Абисал, Кабан, Чеген, Бетун. Потомки этих семи фамилий образовали высшее сословие, названное именем родоначальника — баделятами. По смерти отца вышепоименованные семь сыновей разделились между собой [...]. По именам этих сыновей происходят семь княжеских фамилий Дигории (вообще Осетии. — *И.М.*): Тугановы, Кусатиевы, Каражаевы, Абисаловы, Кабановы, Чегемовы и Битуевы” [269, с.9, XIV]. Почти в тех же словах это предание существует и у балкарцев, оно было опубликовано в 1911 г. М. Абаевым [1, с.586-627]”⁷².

Как видно из изложенного, отголоски древнетюркского (хуннского) происхождения дигорского народа живут в его преданиях.

Великие беки Диб-Йавку Хана, правнука Огуз-Хана, — это *Алан* и *Арлан* из области *Йазыр* и *Ыркыл-Ходжа* (?) из области *Дёгер*. В параллельном источнике *Арлан* имеет некоторые разночтения — *Олан*, *Валан*, *Алай*; что касается имени *Алан*, то чтение этого термина не вызывает сомнения⁷³.

Древней миграцией (209-179 гг. до н.э.) древних тюрков (хунну) в Юго-Восточную Европу объясняется появление на нынешних территориях народов *дюгер* и ас (йас/древний *Йазыр/алан*) (об этимологии см. далее).

⁷¹ *Ögel Bahaeddin*. Op. cit. — S.336.

⁷² *Мизуев И.М.* Шаги к источникам...

⁷³ *Ögel Bahaeddin*. Op. cit. — S.223.

По сведениям Прокопия Кесарийского, на рубеже V-VI вв. Дарьяльский проход еще не входил в область политического господства ираноязычных племен. „Крепость и Каспийские ворота (в его понимании) принадлежали союзнику Византии гуннскому предводителю Амбазуку. После смерти Амбазука укреплением завладели персы, изгнав оттуда сыновей прежнего хозяина. Н.В. Пигулевская полагала, что этот факт мог иметь место в 507/508 г. (*Пигулевская Н.В. Сирийские источники... — С.67*)”⁷⁴. Эти доиранские тюрки оставили на той территории не только древнетюркское племенное наименование *Дюгер*, но и одно из основных своих этнонимов савир как название региона: „Представляется весьма существенным, — писал этнограф А. Гадло, — что в этнонимике сванов тюркоязычные карачаевцы и балкарцы носят наименование *савиар* (мн. ч.) — *мусав* (ед. ч.) (*Волкова Н.Г. Этнонимы... — С.94*), т. е. по существу именуется древним этнонимом савиров [...]. Савиры оставили свой прямой след в топонимике Осетии. По данным А.Дз. Цагаевой, Дигорское ущелье именовалось прежде *Сафири-ком*, т. е. савиров ущелье. То же наименование носило и пашенное место вблизи с.Тменикау (*Цагаева А.Дз. Топонимия Северной Осетии. Ч.1. — Орджоникидзе, 1971. — С.148, 188*)”⁷⁵.

В Савирском (Дигорском) ущелье и в прилегающих к нему местностях весьма специфическая топонимика: *Агинаскэ, Гарнискэ, Гелискэ, Лоски, Мадзаска, Далкенаска, Дзэгэраскэ, Дзиласкэ, Дзираскэ, Задэлэскэ, Искэ, Кусэскэ, Къораскэ, Къунскэ, Лахскэ, Мехцескэ, Метеласкэ, Москэ, Хасаскэ, Толоскэ, Турускэ, Цороскэ, Цимускэ, Цифскэ*. Далее, в Алагирском ущелье Северной Осетии — *Эхсаск, Зэгфриск, Темисы, Хасха*; в Куртатинском ущелье — *Зэггариск, Хедуска, Хоска*, в соседней с Осетией Балкарии — *Жууушху, Зумушху/Зумушху, Чайнашки, Хумашки (Хумаши), Хумашихя, Рцуашки/Урцуашки, Меулюшкю, Зырнашки, Зырышки (Зиришки), Къяяшки суу башы, Тюкенишки, Былдышки, Додашхи, Жукуроюшкю, Мыкгылышхы, Хашхи (Хашки, Хуцошху, Шешхи), Шешки, Ылышкы, Ылхы ыран*.

В. Абаев, рассмотрев перечисленные топонимы, писал: „В виде гипотезы можно предполагать наличие форманта СК в одном из „доисторических” языков Центрального Кавказа”⁷⁶.

Краниолог В. Алексеев, поскольку он относит карачаевцев, балкарцев и сванов к одному и тому же кавкасионскому типу, восходящему к этническим группам эпохи заселения высокогорных

⁷⁴ Гадло А.В. Этническая история... — С.98.

⁷⁵ Там же. — С.90-91.

⁷⁶ Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. — М.-Л., 1949. — Т.1. — С.285.

ушей Центрального Кавказа человеком, и поскольку топонимы упомянутой формы обнаружены и в Балкарии, несколько конкретизирует гипотезу В. Абаева: предполагает, что топонимы на *-шки/-скэ* протосванские⁷⁷.

А. Цагаева, исследовавшая всю топонимию Северной Осетии, высказала предположение, что перечисленные названия „восходят к несохранившейся аланской лексике со словообразовательным формантом СК”⁷⁸.

Имелись попытки объяснить некоторые топонимы на *-скэ* из вайнахских языков⁷⁹. Наше исследование показало, что перечисленные лексемы на *-шки/-скэ* — это примеры протобулгарского субстрата в топонимике Балкарии и Дигории⁸⁰. Изложу здесь извлечение из этой работы.

„Земляная книга” — книга без вымысла. Она не зависит от воли того или иного автора, фиксирует безошибочно все то, что происходило на земле в веках. Страницы этой книги археологи называют: „собственно карачаево-балкарский пласт”, „кипчакский пласт”, „булгарский пласт”, „аланский пласт”, „сарматский пласт” и т. д. Все эти напластования украшает такой замечательный „переплет”, как топонимика. Такова „земляная книга”.

„Могут исчезать с лица земли народы и их языки, — писал академик Б. Серебренников, — но топонимические названия, как своего рода имена собственные, ничего иного не обозначающие, кроме объекта, легко усваиваются другими народами и таким образом могут сохраняться в течение тысяч лет”⁸¹.

В Балкарии, где ни в одном диалекте не переходит *ш* в *с* и *с* в *ш*, встречаются топонимы с аффиксом *-шки*. В Дигорском ущелье, где тюркские слова со звуком *ш*, заимствованные в осетинский язык,

⁷⁷ Алексеев В.П. Происхождение народов Кавказа. — М., 1974. — С.200-203.

⁷⁸ Цагаева А.Дз. Топонимия Северной Осетии. — Орджоникидзе, 1961. — С.40.

⁷⁹ Чокаев К.Ч. Суффиксальное образование топонимических названий в вайнахских языках // Труды Чечено-Ингушского научно-исследовательского института. — Грозный, 1964. — Т.IX. — С.60.

⁸⁰ Байчоров С.Я. Гунско-протобулгарско-северокавказские языковые контакты. — С.55-62; *Его же*. Протобулгарский субстрат в топонимике Балкарии и Дигории // Тюркское языкознание. — Ташкент, 1985; *Его же*. Карачай в тысячелетиях. Глава VI. Тюркская (карачаево-балкарская) подоснова топонимики Осетии // Алания: Историко-филологический вестник Карачаевского института-музея эпиграфики „Сослан”. — 1994. — №3 (7).

⁸¹ Серебренников Б.А. О методах изучения топонимических названий // Вопросы языкознания. — 1952. — №6. — С.37.

произносятся в последнем со звуком *с/з*, например, карачаево-балкарское (далее — кбал.) *ачыуташ* — осетинское (далее — ос.) *ацудас* — „квасцы”⁸², кбал. *бабуш* — ос. *бабыз/бабыс/бабуз/бабус* — „утка”⁸³, кбал. *джанбаш/жанбаш/ джамбаш/жамбаш/занбаш/замбаш* — „набекрень; свисающий в сторону; кривой” — ос. *дзамбас бех* — „лошадь с вывихом”⁸⁴, кбал. *джаншакъ/жаншакъ/заншакъ/заншах* — „разговорчивый; болтуш” — ос. *дзансакъ* — „болтовня”⁸⁵, кбал. *эриш* — „соревнование” — ос. *эрис* — „соревнование; спор”⁸⁶, кбал. *гогуш* — „индюк; индейка”, а также „термин для зова домашних птиц” — ос. *гогыз/гогуз* — „индюк/индейка”⁸⁷, кбал. *къошун* — „кувшин” — ос. *къосин* — „кувшин”⁸⁸, кбал. *кенгеш* — „совет; беседа” — ос. *кенгес* — „размышление”⁸⁹, кбал. *къабыш* — „прижатое друг к другу” — ос. *къебыс/гъебес* — „объятие; лоно”⁹⁰. Встречаются упомянутые топонимы с аффиксом *-скэ*.

Форма топонимов на *-шки*, т. е. *Зырнашки, Къайнашки, Тюкенишки, Чайнашки. Хумышки* и т. д., в одном из наших исследований была сопоставлена с формой слов *хомсхи* и *толсхи* из протобулгарского грекописьменного эпиграфического памятника из Преслава⁹¹ (ср. также и топоним *Толоскэ* из Дигории). Первое слово объяснил немецкий ученый Ф. Альтхайм как *кюмишо* — „его серебро” в значении „деньги”⁹². При этом наличие звука *х* перед окончанием *и* слова *Хомсхи* осталось необъяснимым. Упомянутую форму топонимических названий и протобулгарских слов можно сопоставить и с формой таких прилагательных в языке древнетюркских эпиграфических памятников, как *къышкы* — „зимний” от *къыш* — „зима”, *айкы* — „месячный” от *ай* — „месяц”⁹³. Это дало нам основание заключить, что если в упомянутом протобулгарском *хомсхи* имеется корень *хомс* (~*кюмиш*) — „серебро”, то остальная часть

⁸² *Абаев В.И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. — Л., 1973. — Т.1. — С.27.

⁸³ Там же. — С.230.

⁸⁴ Там же. — С.389.

⁸⁵ Там же. — С.390.

⁸⁶ Там же. — С.417.

⁸⁷ Там же. — С.522.

⁸⁸ Там же. — С.535.

⁸⁹ Там же. — С.594.

⁹⁰ Там же. — Т.П. — С.280.

⁹¹ *Байчоров С.Я.* Северокавказский ареал древнетюркской рунической письменности: Автореферат кандидатской диссертации. — М., 1977. — С.22.

⁹² *Altheim Franz.* Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. I. — Halle, 1948. — S.226.

⁹³ Древнетюркский словарь. — Л., 1969. — С.661 (далее в тексте — ДТС).

слова, т. е. *-хи*, является аффиксом, образующим прилагательное от существительных, и слово это переводится „серебряный; посеребренный”. К изложенному теперь добавим и материалы из чувашского языка, сохранившего особенности р-диалекта болгарского языка. Протобулгарская форма слов *хомси* и *толси* и чувашские *тюмесе* — „наперсток” от *тюме* — „палец”, *тэмескэ* — „кочка” от *тэмэ* — „бугор”, *кукрашка* — „извив” от *кукер* — „кривой”, *сьемсьеше* — „слабый, хилый” от *сьемсье* — „мягкий”⁹⁴ образуются по единому способу. По Л. Левитской, специалисту по истории чувашского языка, „данная словообразовательная модель сложилась в результате контаминации марийской модели на *-ешке* и тюркской на *-ашка/-ешке*”. В то же время отмечено Л. Левитской, что тюркский аффикс *-ашка/-ешке/-ачка/-ечке* — сложный, состоящий из двух аффиксов: *-аш/-еш/-ач/-еч* и *-ка/-ке*⁹⁵.

Теперь, возвращаясь к интересующим нас топонимам на *-шки/-скэ*, отметим, что в Балкарии, в ареале географических названий на только что установленный сложный аффикс *-шки* существует множество топонимов и на один из простых аффиксов этого сложного форманта, т. е. на аффикс *-хи/-ки* и его фонетические варианты, например, *Бэдаргэу*, *Беттургэу*, *Билги*, *Бичилги*, *Булунгу*, *Бурунгу тиш*, *Бызынги*, *Быкмылгы*, *Гарилги*, *Гулдоргу*, *Гюдюрю*, *Думоргу*, *Жийаугэу*, *Жууннгу*, *Жюйюрю*, *Зинки*, *Зылгы*, *Къажирги*, *Ликэрилги*, *Ликъарги*, *Ломоргу*, *Луууннгу*, *Наргзы*, *Стыргзы*, *Сыгъайгш*, *Тузулгу*, *Тызгы*, *Тыппыргы*, *Тютюрю*, *Фытнаргы*, *Хуннгу*, *Шинги суу*, *Шыкзы*, *Юсенни*. Во-первых, эти устаревшие формы топонимов сохранились в карачаево-балкарской ономастике, например, фамилии *Эбекку*, *Эсекку*, *Бийчекку*, *Чекку*, *Чалку*, *Айдакку*, во-вторых, среди перечисленных топонимов на *-хи/-ки* и их фонетических вариантов имеются такие, которых корни повторяются в перечисленных топонимах на *-шки*. Рассмотрим эти повторения.

Жууушху — название местности в Хуламо-Безенгийском ущелье; *Жуууннгу* и *Жууунду* — названия местностей в Чегемском ущелье. Все три топонима имеют общий корень *жуу* — „мыть”, что соответствует тому, что практиковалось в названных местах: в *Жуууннгу* купали больных овец⁹⁶. Составители „Балкарского топонимического словаря” Дж. Коков и С. Шахмураев переводят топоним

⁹⁴ Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. — М., 1976. — С.149.

⁹⁵ Там же.

⁹⁶ Коков Дж.Н., Шахмураев С.О. Балкарский топонимический словарь. — Нальчик, 1970. — С.67.

Жуунду как „выкупался”⁹⁷, но форма прошедшего времени изъявительного наклонения на -ды и его фонетические варианты не характерны для топонимики. В карачаево-балкарском языке есть такие субстантивированные прилагательные на -ды и его варианты, как *чайкзамды* — „ополоски” (например, *боза чайкзамды* — „ополоски от бузы”, *чайкзамды айран* — „очень жидкий айран”⁹⁸), *тилимди* — „кожаный шнур”⁹⁹ от *тилим* — „разрезание на узкие полоски” + аффикс -ди, *джууумду* — „вода, в которой что-то помыто, постирано”¹⁰⁰, от *джууум* — „мытьё” + аффикс -ду. Из этого следует, что топоним *Жуунду* означает не „выкупался”, как думали Дж. Коков и С. Шахмурзаев, а „Купальня”: именной омоним глагола *джууун* — „купаться” + аффикс -ду. Это подтверждается и тем, что здесь имеется множество топонимов, образовавшихся по модели корень + аффикс -ди/-ти и его фонетические варианты. Например, *Бурду* — название местности в Хуламо-Безенгийском ущелье — носит это наименование по названию мягкой травы, которую употребляли в подстилку обуви¹⁰¹. Выступавшие концы травы закручивались вокруг лодыжки с внутренней стороны обуви (чабура). Отсюда и форма *Бурду* — „закрученный”: именной омоним глагола *бур-* — „крутить, закручивать, поворачивать” + аффикс -ду; *Ичти тар* — название горы и ущелья на Баксане — означает „Внутренняя теснина”, от *ич* „нутро” + аффикс -ти + *тар* — „теснина”¹⁰². Здесь же, в Балкарии, топонимы с тем же формантом: *Гестенти/Кестанты*, *Гюмеди*, *Жарашты*, *Курунту*, *Къайишти*, *Сохту*, *Тыжынты*, *Хейти*, *Хурейти*, *Цухгарты*, *Чабырты*, *Шаухунаты*, *Шегишти*, *Шканты*, *Ылыты*, *Ысхыты* и многие другие.

Из изложенного вытекает, что *Жуунду* означает „Купальня” (*Жууун* — „Купание” + аффикс -ду), *Жууннуу* — „Купальня” (*Жууун* — „купание” + аффикс -нгу), *Жууушху* — „Купальня” (*Жуууш* — „купанье” + аффикс -ху). Глаголы типа *жуууш-* — „мыть совместно” в тюркских языках имеют именные омонимы, например, кбал. *тутуш-* — „бороться” — *тутуш* — „борьба”; *эриш-* — „соревноваться” — *эриш* — „соревнование”. Кроме того, аффикс -ш „образует от глаголов абстрактные существительные, не имеющие значе-

⁹⁷ Там же. — С.100.

⁹⁸ Карачаево-балкарско-русский словарь. — М., 1989. — С.721.

⁹⁹ Там же. — С.634.

¹⁰⁰ Там же. — С.262.

¹⁰¹ Коков Дж.Н., Шахмурзаев С.О. Балкарский топонимический словарь. — С.48.

¹⁰² Там же. — С.76.

ния совместности, например, *бу атны джюрюшю ариуду* — „походка этой лошади красивая”, *мени танышым* — „мой знакомый”¹⁰³.

Этимология топонима *Жууушху* (от *жуу-* — „мыть” + аффикс *-уш* + аффикс *-ху*) указывает на то, что подобного рода топонимы являются отглагольными основами со сложным аффиксом *-шки/-скэ* (*-ш* + *-ки/-с* + *-кэ*) и соединительным гласным на стыке между ним и корнем на согласный. Стало быть, в рассматриваемых топонимах на *-шки/-скэ* мы имеем дело с производными от именных омонимов глаголов *жуууш-*, *зумуш-*, *чайнаш-*, *зырыш-*, *тюкениш-*, *дзирас-*, *турус-*, *згъарис-* и т. д.

Разумеется, некоторые из перечисленных основ подверглись трансформации (стяжение, переход одних гласных в другие, выпадение гласных и т. д.), но если учесть, что глагольный корень в пратюркском языке состоял из одного слога¹⁰⁴, и исключить из приведенного нами списка те основы, в которых к первому слогу присоединяется аффикс *-ш* с соединительным гласным или без него, то останутся следующие четыре разновидности форм, имеющих известные показатели залогов: 1) *чайнаш*, *зырнаш*, *тюкениш*, *агинаш*, *гарнис*, *дэлкенаш*; 2) *меулюш*, *задэлес*, *метелас*; 3) *жукуруюш*, *дзэгърас*, *згъарис*; 4) *былдыш*, *додаш*. В первых трех группах между первым слогом и аффиксом *-ш/(а)ш/-(а)с* имеются 1) *-н/-эн*, 2) *-л/-ыл*, 3) *ир/-эр/-ар*, совпадающие с аффиксами форм залоговых основ тюркских глаголов¹⁰⁵, причем значения залоговых аффиксов совпадают. Если это так, то в упомянутых трех группах топонимов налицо основы *чайн-*, *зырн-*, *тюкен-*, *гарн-*, *дэлкен-*, *меул-*, *мыкзыл-*, *задэл-*, *метел-*, *зукур-*, *дзэгэр-*, *згъар-*, от которых образованы отглагольные существительные путем добавления аффикса *-ш/-с*. Если же отбросить упомянутые залоговые аффиксы *-н/-эн* и *-л/-ыл/-эл*, *-ир/-эр/-ар*, то получаем глагольные корни *чай-*, *зыр-*, *тюкэ-* и т. д. Рассмотрим некоторые топонимы с этими корнями.

Чайнашки — название речки, впадающей в реку Черек вблизи селения Верхняя Балкария. В статье „О протобулгарских географических названиях в верховьях Кубани”¹⁰⁶ мы приводили из различных тюркских языков фонетические варианты глагола *чай-* — „разливать, расстилать”, от которого образовано хакасское *чайын* — „разлив”,

¹⁰³ О подобных существительных см.: ДТС. — С.663.

¹⁰⁴ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. — Л., 1970. — С.193-198.

¹⁰⁵ См.: ДТС. — С.656, 667.

¹⁰⁶ Байчоров С.Я. О протобулгарских географических названиях в верховьях Кубани // Вопросы взаимовлияния и взаимообогащения языков. — Черкесск, 1978. — С.108-109.

общетюркское *чай* — „река”; множество гидронимов на *-чай* — „река”. Рассматриваемый гидроним *Чайнашки* состоит из *чай-* — „разливать”, аффикса возвратного залога *-н*, аффикса отглагольных существительных с абстрактным значением *-(а)ш* и аффикса *-ки*, образующего от существительных прилагательные; в целом *Чайнашки* означает „разливающаяся”.

Тюкенишки — название маленького поселения на правом берегу речки Чайнашки вблизи селения Верхняя Балкария. Как уже показано, в основе лежит глагольный корень *тукэ-*, который в древнетюркских рунических памятниках Азии встречается в формах *тукэ-* и *тикэ-* в значениях „завершаться, кончаться; истощаться, иссякать”¹⁰⁷. В протобулгарской надписи на золотой чаше из Надь-Сент-Миклошского клада имеется слово ДУГЕТОИГН (*дигетюги*) „его завершения”¹⁰⁸, в протобулгарской рунической надписи из Хумары — *тикетюки* — „его завершения”¹⁰⁹. Они образованы от глагола *дигэ-/тикэ-*. Исследуемый топоним *Тюкенишки* членится на *тукэ-* — „иссякать”, аффикс возвратного залога *-н*, аффикс отглагольного существительного *-ш* и аффикс прилагательного *-ки*; следовательно, *Тюкенишки* означает „иссякший” (имеется в виду сухое русло реки).

Зырышкы/Зиришки — название равнины близ селения Верхняя Балкария. Здесь же местность под скалой Къзыл къя (Красная скала) называется *Зыркых*, что в малкарском диалекте означает, как отмечено Дж.Коковым и С.Шахмурзаевым, „нож, резец плуга”¹¹⁰. Глагол *йыр-/джыр-/зыр-* в тюркских языках — „прорезать, взбороздить”; карачаево-балкарские *джыргъакъ/зыргъакъ/зыргъах/жыргъакъ* — „прорезанный; взборозженный”. Топоним *Зыркых* закрепился за местностью с этим значением. Топоним *Зырышкы* означает „прорезанный; взборозженный”: *зыр-* — „прорезать, взбороздить” + сложный аффикс *-шкы*. *Зиришки* — фонетический вариант топонима *Зырышкы*.

Зырнашки — название горы к северо-западу от села Верхняя Балкария. Оно образовано так же, как и *Зырышкы/Зиришки* и *Зыркых*, от *зыр-* — „прорезать, взбороздить” и означает „прорезавшийся, взбороздившийся”.

Итак, мы проанализировали и огромную группу топонимов на *-шки/-скэ*, раскрыли этимологические значения ряда из них.

¹⁰⁷ См.: ДТС. — С.558, 595.

¹⁰⁸ Байчоров С.Я. Древнетюркские рунические памятники Европы. — С.129.

¹⁰⁹ Там же. — С.178.

¹¹⁰ Коков Дж.Н., Шахмурзаев С.О. Балкарский топонимический словарь. — С.66.

Элемент *-схи* протобулгарских эпиграфических *хомсхи* — „серебряный” и *толсхи* — “полный, полностью” соответствует аффиксу *-шки* топонимики Балкарии и его фонетическому варианту *-скэ* топонимики соседней Дигории (части современной Осетии).

На карачаево-балкарской почве *ш* не переходит в *с/з*, не имеет места и обратный процесс. На множестве примеров уже показано, что тюркизмы (карачаево-балкарзмы) со звуком *ш* на осетинской почве перешли в звук *с/з* так же, как и аффикс *-шки* топонимики Балкарии перешел в совпадающий с чувашским сложный формант *-скэ* в топонимике Дигории. Это доказывает, что в Осетии до прихода туда ираноязычных племен обитал тюркский народ, говоривший на *с*-диалекте. Это булгарский диалект, в котором *сь*-показателю сопутствуют ротацизм и ламбдаизм. То, что древнетюркские заимствования в осетинский язык носят именно признаки ротацизма и ламбдаизма, показано нами в статье „Гуннское-протобулгарско-северокавказские языковые контакты”¹¹¹. Здесь приведу всего лишь несколько примеров: ос. *дзэктор* — „молот”¹¹² вместо кбал. *чэҕюч* — „молот”; ос. *кур* — „молодой бык”¹¹³ вместо общетюркского *ёкюз/ёгюз* — „бык”; ос. *агзур* вместо *огзуз* (наименование народа)¹¹⁴; ос. *кэмыл* вместо общетюркского *кэмыш* — „камыш”¹¹⁵. Ротацизм оставил свои следы и в топонимике Балкарии, прилегающей к Осетии: вблизи селения Верхняя Балкария впадает в Черек речка *Фаран* (~*варан-ёзен* — „река”); в Холамо-Безенгийское ущелье впадает поперечное ущелье *Акзур кэол* — „ущелье” + „ущелье” — ротацирующий вариант от *акзуз-агзуз-аууз* + *кэол* — „рот, пасть (горы)”. Ротацизм характерен и для левобережной топонимики долины Теберды в Карачае (см. словарные статьи „*Агзур*”, „*Кяфар-Агзур*”, „*Софруджу*”, „*Муруджу*” и другие в нашей статье „О протобулгарских географических названиях в верховьях Кубани”)¹¹⁶. Долина Теберды, где обнаружены значительные следы *р-л*-диалекта, продолжала называться Аланией еще в XVIII в., когда название Карачай уже приняло официальный характер¹¹⁷. Это объясняется тем, что если диалектные особенности так

¹¹¹ *Байчоров С.Я.* Гуннско-протобулгарско-северокавказские языковые контакты. — С.50.

¹¹² *Абаев В.И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. — Т.1. — С.608.

¹¹³ Там же.

¹¹⁴ Там же. — С.36-37.

¹¹⁵ Там же. — Т.II. — С.261-262.

¹¹⁶ *Байчоров С.Я.* О протобулгарских географических названиях в верховьях Кубани. — С.100.

¹¹⁷ *Вахушти.* География Грузии. — С.237; *Ламберти Арканджело.* Описание Колхиды. Карта.

четко отразились в топонимике и лексике, то не могли они миновать этнониме: там, где общетюркский *ш* не переходил в *сь* и не имел места обратный процесс, произносили этноним *ас/аш*, но там, где *с/ш* переходило в *л* (ламбдаизм), произносили *алан*, в котором *-(а)н* — древний аффикс собирательности, собирательно-коллективной множественности (см. далее).

„Махмуд Кашгарский первым упомянул об *-н* как показателе множественности: *er* — „муж, мужчина” — мн. ч. *eren*, но это исключение: в соответствии с правилом мн. число образуется с помощью афф. *-lar/-ler* (МК 1, 39). По поводу слова *оул* — „сын” Махмуд Кашгарский замечает, что мн. число от него (как исключение) — *оулан*, хотя должно было быть *оулар*, также и *eren* — „мужи”. Но эти слова употребляются также в значении ед. числа (МК 1, 70). Из замечаний Махмуда Кашгарского следует, что афф. *-н* в значении собирательной множественности в XI в. в тюркских языках активно не использовался (Кононов. 1969, с.16).

Формант *-н* в значении множественности А.Габэн усматривает в словах *ägän*, *оулан*, *örten* — „пламя” (Gabain, 1974, с.171). Он сохраняется в этнонимах: наименованиях племен *suvar-in* (Pritsak. 1957, §35) и *kuman<kuba<kub-a + n* (Nemeth. 1940, с.100). Афф. *-н* содержится в составе сложных показателей порядковых числительных на **-нçу*: **-н + *-çу*, **-ланçу*: **-ла + -н + *-çу* и **-mine*: **-m + *-ine*; в рун. *bodun* — „народ” (от *bod* — „племя” + *-un*) (Кононов. 1980, с.146).

В монгольских языках формант *-н* является показателем множественности при основах с конечными *-чи*, *-са* (Санжеев. 1953, с.133): ст.-письм. монг. *žigasučün* — „рыбаки” (*žisaguč* — „рыбак”), бур. — *mädä: šän* — „знатокн” — (*mädä: sä* — „знаток”). Он входит в состав афф. *-тан* (Там же. С.133): ст.-письм. монг. *žigürten* — „пернатые” (*žigür* — „перо, крыло”); халх. *xöröngötön* — „буржуазия” (*xöröngö* — „капитал”); бур. *malтан* — „скотовладельцы” (*mal* — „скот”) (Там же).

В тунгусских языках афф. *-н* в значении мн. числа используется в формантах принадлежности и сказуемости I и 2-го лица мн. числа (Sinog, 1952, с.209-210). В ульчском и нанайском языках афф. *-н* в составе сложного афф. *-на/-не*, *-ана/-ене* придает слову значение собирательности-множественности (Цинциус. 1946, с.83-84; Аврорин. 1959, Т.III, с.134-135). В енисейских языках *-н* означает мн. число существительных одушевленного класса (Дульзон. 1972, с.4)¹¹⁸.

¹¹⁸ Историко-сравнительная грамматика тюркских языков. Морфология.

Из изложенного следует, что этноним *алан* — ламбдаизированный вариант этнонима *ас/аш*¹¹⁹, вот почему они оба являются наименованиями карачаево-балкарского народа в устах исторических его соседей и всех ученых-путешественников в веках.

Итак, мы рассмотрели в свете новонайденных источников вопрос о том, кто такие аланы (асы).

С 60-х годов по настоящее время опубликовано немало работ, имеющих доказательства, что аланы (асы) — тюркоязычные предки карачаево-балкарского народа и что этноним *алан* происходит от общетюркского *оглан* — „сын; парень; молодец; товарищ“. Согласно историческим источникам, аланы (асы) говорили на тюркском (карачаево-балкарском) языке в XIX, XVIII, XVII, XV, XIV, XIII, VI, V вв. и даже во II в. до н. э. В большинстве этих свидетельств аланами (асами) названы конкретно карачаево-балкарцы.

Форма этнонима *алан* восходит к прототюркскому периоду, о чем свидетельствует наличие имени *Алан* из области *Йазыр* в эпоху внуков Огуз-Хана, первопретка тюрков-огузов. По соседству с областью *Йазыр* находилась область *Дёгер*. Они же являлись наименованиями племен, получивших начала от внуков Огуз-Хана *Йазыр* и *Дёгер*. Огуз-Хан отождествляется учеными с царем гуннов III-II вв. до н.э. Мете, или Модэ. Гунны, предводительствуемые царем Мете, или Модэ, согласно древнекитайским источникам, в 209-179 гг. до н.э. покорили народы Юго-Восточной Европы и стали упоминаться как народы Северного Кавказа гунны, гунны-савиры, булгары и другие в трудах авторов античного времени. Гунны-савиры локализовались в пространстве от Абхазии до верховьев Дарьяльского ущелья. Древнегрузинские источники их называли овсамн, судя по автору XI в., по имени хазарского царя Северо-Западного Кавказа Уобос, а их страну Овсети¹²⁰. В VI в. власть в Дарьяльском ущелье перешла к персам. С этого момента стало иранизироваться племя *дюгер* — „дигорцы“. Однако о его тюркской крови и родстве с соседним карачаево-балкарским народом сохранились предания, вошедшие в научный оборот в середине XIX в.

¹¹⁹ Другие этимологии см.: *Абаев В.И.* Осетинский язык и фольклор. — Т.1. — С.153; *Его же.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. — Т.1. — С.47; *Алиев У.Б.* Выступление. — С.150-151; *Хаджилаев Х.-М.И.* Очерки карачаево-балкарской лексикологии. — С.12-13; *Акбаев Ш.К.* К вопросу...; *Хабичев М.А.* Взаимовлияние языков народов Западного Кавказа. — Черкесск, 1980. — С.109-114; *Его же.* Словообразовательный и этимологический анализ некоторых карачаевских этнонимов // Актуальные проблемы карачаево-балкарского и ногайского языков. — Ставрополь, 1981. — С.40-41.

¹²⁰ *Мрвели Леонти.* Жизнь Картлийских царей. — М., 1979. — С.22.

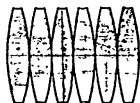
Дигорское ущелье до сих пор параллельно называется *Сафириком* — „Савирское ущелье” по народу, в состав которого входило *дюгер*. Дигория и прилегающие к ней места хранят множество топонимов с общим формантом *-скэ*, гипотетически относимых учеными к доисторическим языкам Центрального Кавказа. Однако формант *-скэ* топонимике Дигории соответствует аффиксу *-шки* множества топонимов соседней Балкарии, протобулгарскому аффиксу *-схи*, чувашскому *-скэ*, и, как показал анализ, топонимика Дигорин на *-скэ* — памятники р-л-диалекта (т. е. савирского ~ овского ~ асского диалекта) булгарского языка: в р-л-диалекте общетюркскому *ш* соответствует *сь*. В осетинском языке тюркские заимствования со звуком *ш* перешли в *с/з*, кроме того, имеются заимствования с ротацизмом и ламбдаизмом. Ротацизм оставил свои чёткие следы и в топонимике Балкарии, и в левобережной топонимике долины Теберды в Карачае. Долина Теберды, где сохранились значительные следы р-л-диалекта, продолжала называться Аланией (не Асией) еще в XVIII в., когда название Карачай уже приняло официальный характер. Из этого следует, что термин *алан* носит ту же диалектную особенность: там, где общетюркский *ш* не переходил в *сь* и не имел места обратный процесс, произносили этноним *ас/аш*, но там, где *с/ш* переходил в *л* (ламбдаизм), произносили *алан*, в котором *-ан* — древний аффикс собирательно-коллективной множественности.

О том, что *алан* (корень *ал* от *ас/аш* + афф. *-ан*) — древняя ламбдаизированная форма собирательной множественности, свидетельствует фонетическая особенность и наименования другого северокавказского народа, в состав которого входили аланы (асы): *савир/сувар* — ротацирующий вариант зетацирующего *суваз*, фонетическими вариантами которого является древний Тчуаш в стране булгаров на Северном Кавказе, упоминаемый автором V в. Мовсесом Хоренаци как материал из труда древнего сирийского историка Мара-Абаса Катини¹²¹, и современный чуваш/*чаваш*. Носители р-л-диалекта, чуваша, пришли на современную их территорию с юга¹²², а конкретнее — из тех мест, где в обилии топонимика с особенностями р-л-диалекта, а именно из Северо-Западного Кавказа.

¹²¹ История Армении Монсея Хоренского. — С.100.

¹²² Каховский В.Ф. Происхождение чувашского народа. — Чебоксары, 1965. — С.224-225.

Из всего изложенного вытекает, что аланы (асы) — тюркоязычные предки карачаево-балкарцев и их наименование *алан* — ламбдаизированный вариант их же имени *ас/аш*, чем и объясняется то, что все исторические соседи называют карачаево-балкарцев аланами, асами и что сами карачаево-балкарцы на своем языке обращаются друг к другу этнонимом „Алан!”.

КРАЇНА АЛ-КУМАНІЯ У „ГЕОГРАФІЧНОМУ ТВОРІ”
АЛ-ІДРИСІ ТА ПОЛОВЕЦЬКА ЗЕМЛЯ
ІПАТІЇВСЬКОГО ЛІТОПІСУ

Географічний твір славетного арабського географа Абу Абдаллага Мухаммада ал-Ідрісі (1100-1165) „Кітаб нузгат ал-муштак фі-хтірак ал-афак” („Книга розваги для того, хто прагне мандрувати по країнах”) досліджується протягом майже двох століть переважно по окремих його розділах. Хоч у розпорядженні вчених є повний французький переклад, виданий П.А.Е. Жобером у 1836-1840 рр.¹ та критичний текст, укладений великою групою європейських арабістів і надрукований в Італії у 1970-1984 рр.², але спеціалістам постійно доводиться звертатись до книг і статей, присвячених аналізу відомостей ал-Ідрісі про окремі регіони та країни. Подібні праці, присвячені Іспанії та Північній Африці, Італії, з'явилися ще у минулому столітті, а починаючи з 30-х рр. ХХ ст. виходять у світ дослідження повідомлень ал-Ідрісі про Фінляндію та сусідні країни³, Німеччину⁴, Польщу і суміжні держави⁵, нарешті, про Болгарію та інші країни Балканського півострова⁶. На жаль, досі немає спеціальної праці, присвяченої матеріалам ал-Ідрісі про Східну Європу: існують лише окремі розвідки, що стосуються деяких її регіонів⁷.

¹ Géographie d'Edrisi traduite de l'arabe en français d'après deux manuscrits de la Bibliothèque du roi ... par P.A.Jaubert. — Paris, 1836-1840. — Т.1-2.

² *Al-Idrisi*. Opus geographicum sive “Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare student” / Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi della Vida, L. Petech, G. Tucci una cum aliis ed. A. Bombacci, U. Rizzitano, R. Rubinacci, L. Veccia Vaglieri. — Neapoli-Romae, 1970-1984. — Fasc.VIII. (далі — ал-Ідрісі).

³ *Tallgren-Tuulio O.J., Tallgren A.M.* La Finlande et les autres pays baltiques orientaux (Geographie, VII, 4) // *Studia Orientalia*, ed. Societas Orientalis Fennica. — Helsingforsiae, 1930. — N III; *Tuulio (Tallgren) O.J.* Du nouveau sur Idrisi (sections VII,3, VII,4, VII,5). Éd. critique, traduction, études // *Studia Orientalia* ed. Societas Orientalis Fennica. — Helsinki, 1936. — N VI, 3.

⁴ *Hoenerbach W.* Deutschland und seine Nachbarländer nach der grossen Geographie des Idrisi (+1162). — Stuttgart, 1938.

⁵ *Lewicki T.* Polska i kraje sąsiednie w świetle “Księgi Rogera” geografa arabskiego z XII w. al-Idrisi'ego. — Kraków-Warszawa, 1945-1954. — Cz.1-2.

⁶ *Недков Б.* България и съседните и земи през XII век според „Географията” на Идриси. — София, 1960; *Кендерова С., Бешевлиев Б.* Балканският полуостров изобразен в картите на ал-Идриси. Палеографско и историко-географско изследване. — София, 1990. — Ч.1.

⁷ *Рыбаков Б.А.* Русские земли по карте Идриси 1154 г. // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. — М., 1952. — Вып. 43; *Бейлис В.М.* Ал-Идриси (XII в.)

Щоправда, повідомлення про міста, розташовані у Наддніпрянщині, у Криму, землі, сусідні з Польщею (у ал-Ідрісі — Булунія) та Угорщиною (Ункарія), були об'єктом дослідження Т. Левицького у зв'язку з аналізом матеріалів про Польщу⁸ та Б. Недкова при розгляді відомостей про Болгарію⁹. А з кінця 60-х рр. з'являється серія праць казахського історика Б. Кумекова, що розглядають питання, пов'язані з відомостями ал-Ідрісі про тюркські народи, зокрема про кімаків, кипчаків, куманів. Ці праці, підсумки яких автор відбив у своїй доповіді¹⁰ (у травні 1994 р. вона була захищена як докторська дисертація), охоплюють значний географічний ареал розселення тюркських племен у VIII–XII ст. — від Іртиша до Причорномор'я і, таким чином, стосуються джерел про кипчаків та куманів-половців: основну увагу дослідник зосередив саме на місці останніх серед кипчакських племен¹¹. Сюжетом цієї статті є зіставлення назв „країна Куманія” та назв міст Куманії, що згадуються у тексті і на картах „Географії” ал-Ідрісі, зі свідченнями давньоруського літопису.

Етнонім „кумани”, починаючи з третьої чверті XI ст., власне, з часу появи їх у Східній Європі, був постійно вживаною у візантійських, а слідом за ними у західноєвропейських джерелах назвою етнічної єдності, відомої з літописних текстів як половці¹². Питання про те, чи вживалася назва „кумани” у самому середовищі половців і чи обіймала вона всі їхні об'єднання, чи позначала одне з племен, досить складне. У Лаврентіївському літописі ми зустрічаємо ім'я хана Кумана, в іншому місці того ж літопису згадується

о Восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982 год. — М., 1984; *Бейлис В.М.* Ал-Идриси о портах черноморского побережья и связях между ними // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 1988. — С.67-76; *Коновалова И.Г.* Арабские источники XII-XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1990 год. — М., 1991. — С.5-115.

⁸ *Lewicki T.* Polska i kraje sąsiednie...

⁹ *Недков Б.* България и съседните и земи през XII век... — С.90-91, 100-107 (текст та переклад), 148-151 (примітки).

¹⁰ *Кумеков Б.Е.* Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимаков VIII — нач. XIII вв.: Дис. в виде науч. докл. на соискание уч. степени докт. ист. наук. — СПб., 1994.

¹¹ Там само. — С.28-32.

¹² Про варіанти етноніма половців див.: *Бартольд В.В.* Новый труд о половцах // Соч. — М., 1968. — Т.5. — С.394; *Pritsak O.* The Polovcians and Rus // *Archivum Eurasiae medii aevi.* — 1982. — V.2. — P.321-335. Про „кольорову” основу етноніма „половці” (можливо й „кумани”) див.: *Никонов В.А.* Этнонимия // Этнонимы. — М., 1970. — С.22-23.

„куманська земля”¹³, що, на думку В. Бартольда, пояснюється впливом візантійських літературних пам’яток¹⁴. В арабських та перських середньовічних авторів етнонім „кумани” трапляється тільки у ал-Ідрісі та у творах, які спираються на його повідомлення, а також в авторів, котрі писали про панування мамлюків у Єгипті (1250-1517 рр.) і згадували про емірів, що носили нісбу (ім’я, яке позначало походження людини — етнічне або географічне [за містом чи областю, звідки вона походила]) „ал-Кумані”. В даному разі нісба „ал-Кумані” належала нащадкам половецьких (куманських) рабів, яких монголи продавали італійським купцям, а ті збували їх єгипетським султанам. Саме з часів монгольського володарювання у Східній Європі основу єгипетської армії останніх Айубідів стали складати раби-мамлюки, головним чином половецького (куманського) походження¹⁵. Нісба „ал-Кумані” була розповсюджена в Єгипті, а не на батьківщині мамлюків. Немає свідчень про те, що етнонім „кумани” був самоназвою половців, котрі, очевидно, користувались іменами тих об’єднань, які відомі нам з літописних оповідань (токсобичі, бурчевичі, отперлюеве та інші)¹⁶. Щоправда, серед племен східного Дешт-і Кипчака¹⁷ трапляється назва „куманлу”, але вона згадується лише у переліку 16 племен, і можна тільки висловлювати певні здогади про те, як саме ця назва стала позначати у сусідніх та досить віддалених народів сукупність племен, родових об’єднань, спільнот іншого походження¹⁸.

Етнонім „кумани” вживається у „Географії” у формі „ал-куманійун” як загальновідомий, без будь-яких пояснень чи етнографічних відомостей про цей народ. Щодо назви „ал-Куманійа”, то її вжито у ал-Ідрісі як макротопонімічну: вона позначає країну, землю, а крім того, географ згадує два міста під цією назвою — Чорну

¹³ Летопись по Лаврентьевскому списку. — СПб., 1872. — С.269, 424, 478.

¹⁴ Бартольд В.В. Новый труд о половцах. — С.402.

¹⁵ Семенова Л.А. Салах ад-дин и мамлюки в Египте. — М., 1966. — С.23, 51.

¹⁶ Назви половецьких об’єднань відомі нам з літопису, звичайно, у тому вигляді, в якому вони вживались у повсякденній мові Київської Русі. Але ці назви можна етимологізувати з тюркських мов і зіставити з етнонімами, відомими з арабських та перських середньовічних джерел: наприклад, токсобичі — від токсоба — токуз-оба — „вісім племен”, бурчевичі, очевидно, тотожні племені кипчаків бурджоглу — „ті, що знаходяться по цей бік”, отперлюеве — можливо, передає відому з арабських джерел назву племені ельборілі — „плем’я вовка” тощо. (Кумеків Б.Е. Арабские источники... — С.26-27, а також: Попов А.И. Кыпчаки и Русь // Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия историч. наук. — Вып.14. — 1949. — С.94-108).

¹⁷ Кумеків Б.Е. Арабские источники... — С.26.

¹⁸ В.В.Бартольд схилився до думки, що назва куманів походить від імені хана (Бартольд В.В. Новый труд о половцах. — С.402).

Куманію та Білу Куманію. Територія країни ал-Куманія обіймає, за текстами ал-Ідрісі, широкий простір: ця країна згадується у 5-й і 6-й секціях шостого клімату, та у 5-й і 6-й секціях сьомого клімату. Наводимо переклад фрагментів тексту ал-Ідрісі, що містять згадки про Куманію та її міста.

Шостий клімат
5-та секція (джуз)

Ал-Ідрісі, VI, 5, 1^а

Ось те, що обіймає цей п'ятий джуз шостого клімату: частина моря ал-Бунтусі^б, навіть більша його частина; сукупність [розташованих] на обох берегах^в просторих міст, славних фортець, захищених гаваней, островів^г, населених та безлюдних. [Цей джуз] обіймає також частину країни бурджан^г і таку ж частину землі ар-Русія^д, [частину] землі ал-Куманії та її міст, [нарешті] край землі Джасулія^е.

^а Переклад здійснено за виданням критичного тексту Нузгат ал-муштак: (ал-Ідрісі — див. прим.2). Римською цифрою позначено клімат, першою арабською — секцію (джуз), другою арабською — номер абзаца, так, як це визначено на правому полі критичного тексту.

^б Арабська передача грецької назви Чорного моря — Понтос.

^в На картах, що супроводжують рукописи твору ал-Ідрісі, Чорне море (море ал-Бунтусі) зображено витягнутим зі заходу на схід так, що населені пункти справжнього західного берега опиняються на північному, а східного — на південному берегах моря.

^г Арабське слово „ал-джазира” позначає і острів, і півострів.

^г Етнонім „бурджан” у тексті ал-Ідрісі — це назва дунайських болгар.

^д Назва „земля ар-Русія” або „країна ар-Русія” відноситься у ал-Ідрісі до території Наддніпрянських земель, Прикарпаття, Придністровських земель, землі Північно-Західної та Північної Русі.

^е У критичному тексті цю назву реконструйовано як „Мак.зунія”, тобто Македонія, але в усіх відомих рукописах зберігається читання „Джасулія” (Гетулія). Цей макротопонім позначає територію на південь від ріки Дану (Дунай) у басейні ріки Мурафи (Морава) з містами Нісу (Ніш), Афранісуфу (Бранічево) та ін., тобто Північно-Західну Болгарію та частину Сербії (див.: *Кендерова С., Бешевлиев Б. Балканский полуостров... — С.105-107*). Ми вважаємо кон'єктуру „Мак.зунія” замість „Джасулія” необґрунтованою і повертаємось до читання рукопису. На нашу думку, це лише один з макротопонімів, що виникли на основі збереження (чи відновлення) античної традиції (аналогії — Джарманія, Лаказамунія, Афлагунія та ін.).

Ал-Ідрісі, VI, 5, 3

На південному узбережжі [моря ал-Бунтусі] з боку заходу розташовані країни Хараклійа^а, далі країна Букалар^б, країна ал-Бунтім^в, країна ал-Хазарійа^г, країни ал-Куманійа та ар-Русійа і земля бурджан.

^а Це, за одним тлумаченням (Б. Недков), — Гераклея Понтійська, [тепер Ереґлі (Зонгулдак)], за іншим (С. Кендерова) — Мармараереґлісі на узбережжі Мармурового моря.

^б У рукописах — „ал-Байлакан, ал-Блкан”, у виданні прийнята кон’єктура — „ал-Калат”, що повинно позначати Галатію. Але Галатія розташована в центральній частині Малої Азії, а не на узбережжі Чорного моря. Тому, виходячи з подібного ж тексту Ібн Хурдазбіґа (IX ст.), ми вважаємо ймовірним читання „ал-Букаллар”. Букаллар — назва візантійської феми, що розташовувалась у прибережній до Чорного моря частині Малої Азії.

^в Ал-Бунтім. У рукописах — „білад ал-Балтім”. Б. Недков (див.: *Недков Б.* България и съседните ѝ земи през XII век... — С.145) запропонував читання „ал-Бунтім”, що позначає, на його думку, провінцію Понт Полемонський (у східній частині південного узбережжя Чорного моря).

^г У даному тексті ал-Хазарійа відноситься до Північного Кавказу, власне, до його Чорноморського узбережжя (там само).

Ал-Ідрісі, VI, 5, 21

Від Карсуни^а до Джаліти^б тридцять миль; Джаліта [одне] з міст куманів^в.

^а Карсуна — місто Херсонес.

^б Джаліта — Ялта.

^в Ал-Ідрісі не стверджує чогось подібного щодо інших міст південного узбережжя Криму.

Ал-Ідрісі, VI, 5, 30

Від міста Кав^а до міста Най у куманській землі^б шість денних переходів^в.

^а У рукописних читаннях „К.нав”, що виправлено видавцем критичного тексту (Тадеушем Левицьким) на „Кав”. Усі дослідники, починаючи з першого перекладача тексту ал-Ідрісі П.А. Жобера, ототожнюють це місто з Києвом.

^б Т. Левицький запропонував кон’єктуру „Кай” і припущення, що ця назва відповідає геноніму „кайї — ковуї”, який неодноразово згадується у літописних текстах. Ковуї — тюркське, можливо половешьке, плем’я, підвладне руським князям, зокрема чернігівським (див.: *Lewicki T.* Sur la ville comane de Qay // Vznik a počátky Slovanů. — Praha, 1958. — Т.2. — S.193-207). У критичному тексті 2-ї секції шостого клімату (яку готував Т. Левицький) збережено читання, спільне для всіх рукописів, на підставі яких укладено текст. На картах 5-ї секції шостого клімату Най розташовано недалеко від

лівого берега ріки Данабріс (Дніпра), що якоюсь мірою підтверджує його локалізацію на території Чернігівського князівства, саме на його півдні, але напису „земля” (або „країна”) Куманія на картах згаданої секції немає.

^в Денний перехід у ал-Ідрісі, за підрахунками дослідників, дорівнює 23-25 миль (36-38 км).

Ал-Ідрісі, VI, 6, 1

Те, що містить ця шоста секція [шостого клімату] — це море ал-Бунтусі, це край цього моря з тими країнами, що розташовані там. Вона містить також частину землі ал-Куманія^а і країни ар-Русія Зовнішньої^б, деяку [частину] країни ал-Булгарія^в та деяку [частину] країни Басджирт^г, країни ал-Лан^г, землі ал-Хазар та її міст, її рік.

^а На карті 6-ї секції шостого клімату рукопису Санкт-Петербурзької публічної бібліотеки (Шифр: Ар. н. с., 176. — Арк.1366-137в) напис „країна Куманія” зроблено на північ від моря ал-Бунтусі, північніше міст Русія і Матраха.

^б „Ар-Русія ал-Харіджа”, тобто „Зовнішня Русь”, вживається тільки в цьому місці: ал-Ідрісі не протиставляє „Зовнішній Русі” внутрішню. За змістом наведеного тексту можна припустити, що ця назва застосована до територій Південно-Східної Русі. На карті згаданого рукопису ар-Русія взагалі не позначена.

^в Країна ал-Булгарія — це країна волзьких болгар. Дунайських болгар ал-Ідрісі скрізь іменує „бурджан”.

^г Арабські географи позначали етнонімом „басджирт” угрів або одне з угорських племен, а також предків сучасних башкирів. Але для Угорщини як країни ал-Ідрісі вживає назву „Ункарія”. Отже, тут мова йде про басджиртів Поволжя та Приуралля. В деяких рукописах назва „басджирт” відсутня.

^г Це країна аланів — предків сучасних осетинів.

Ал-Ідрісі, VI, 6, 8-16

8. Від міста ал-Хазарія^а до міста Кіра^б двадцять п'ять миль^в, а від останнього до Куманії, з назвою якої пов'язане ім'я куман (ал-куманійун)^г, теж двадцять п'ять миль. Це місто зветься Чорною Куманією (Куманія ас-Суд)^г. Між ал-Куманією та Кірою велика гора, яку важко подолати, шлях [через неї] довгий^а. Це місто зветься Чорною Куманією, тому що біля нього [проходить] ріка, яка тече в цій землі, потім поринає під одну з ущелин цієї гори, далі виходить [з неї] до моря, [причому] вода її [стає] чорною, наче дим. Це відомо і не заперечується^е.

9. Від міста Чорна Куманія до міста Матлука^е, яке зветься [також] Білою Куманією (Куманія ал-Бід), п'ятдесят миль. Біла Куманія — велике та населене місто.

10. Від нього до міста Матріка^к, [назва якого] передається [також] як Матраха^з, сто миль плавання. Місто Матраха велике і населене, має чимало округ, багато [навколишніх] земель, упорядковані селнща, оброблені посіви, що тягнуться безперервно. Воно [розташоване] на великій ріці, яка зветься Сакийу^н, а це — рукав, що підходить до [цього] міста, [відгалужуючись] від ріки Асил^і, а головне [русло] її йде до міста Асил^і, що на морі Табаристану^н.

11. Від міста Матрахи до міста Русійа^к двадцять сім миль. Між населенням Матрахи та населенням Русії завжди точиться війна^л. А місто ар-Русійа — на великій ріці, що тече до нього з гори Кукайа^м. Від міста ар-Русійа до міста Бутар^н двадцять миль. Ми вже згадували [міста] ар-Русійа та Бутар перед цим^о. Говоримо далі.

12. Серед міст Куманії, [назва] якої пов'язана з куманами [ал-куманійун]^н, місто Фіра^р, місто Нарус^с, місто Нуші^т та місто Кинійу^у. Щодо міста Нуші, то воно розташоване на північ від Білої Куманії; між ними п'ятдесят миль. Це впорядковане місто^ф середнього розміру, навколо нього оброблені землі, [тут] багато зерна. Воно стоїть на річці, що зрошує більшу частину його полів^х.

13. Від міста Нуші до міста Кинійу сто миль, що становить чотири дні шляху у напрямі на північний схід. Кинійу — велике місто біля підніжжя великої гори, навколо нього велика округа, воно густо населене^ц.

14. Від міста Нуші до міста Нарус також сто миль у напрямі на північний захід^н. [Нарус] — невелике впорядковане місто, де є ринки, йде продаж та купівля.

15. Від міста Нарус до міста Слав^ш сто миль у напрямі на схід. Від [того ж] міста Нарус до міста Фіра п'ятдесят миль у західному напрямі, а від Фіри до міста Най^ш двадцять п'ять миль у західному напрямі.

16. Від міста Слав до міста Куйаба^ю землі Булгар вісім днів шляху^я. Куйаба це місто тюрків, що зветься Руса^б.

^а Раніше (VI, 6, 7) говориться, що ал-Хазарія — велике населене місто, багате на воду (розташоване на ріці). Очевидно, йдеться про стару хазарську столицю IX-X ст. — місто Асил (або Атил). У такому разі відомості про нього запозичено у географів того часу. Аналіз їхніх оповідань див.: *Заходер Б.Н.* Каспійський свод сведений о Восточной Европе. — М., 1962-1967. — Т. I. — С. 184-202.

^б Назва міста Кіра починається з літери „кяф” (дещо пом'якшеного „к”). Далі у нашому тексті використовується назва „Фіра”; можлива кон'ектура „Кіра” (з твердим велярним „к”), але текст не дає підстав вважати, що це одне й те ж місто.

^в За підрахунками дослідників твору ал-Ідрісі миля у цього автора дорівнює 1555 метрів.

[†] Тут, як і в інших місцях „Географії” ал-Ідрісі, назва міста — основна, а народу чи племені — похідна. Таке тлумачення може бути аналогією нісби (наприклад, ал-Хорізімі — „Хорезмійський”, ал-Багдаді — „Багдадський” тощо).

[‡] На карті 6-ї секції шостого клімату згаданого вище Санкт-Петербурзького рукопису місто Чорна Куманія позначено на північно-східному березі моря ал-Бунтусі. Міст Кіра та ал-Хазарія на цій карті нема.

[‡] На згаданій карті 6-ї секції гори поблизу Чорної Куманії позначено без будь-якої назви. Ріка, що проходить на карті крізь ці гори, тече з гір ал-Батіра; ці гори, за даними карти, перетинають землю ал-Хазар. Можна припустити, що як опис, так і карту було укладено на підставі розповідей інформаторів ал-Ідрісі, а вони мали несповне і до того ще перекручене уявлення про Кавказькі гори (зокрема Західний Кавказ) та ріку Кубань.

^с На карті ми зустрічаємось з досить адекватною інтерпретацією цього оповідання: ріка на карті перетинає гори і виходить до Чорної Куманії, розташованої на морі. Слід звернути увагу на певну подібність цього оповідання ал-Ідрісі з описом фортеці Куманії у Плінія Старшого (23-79 рр. н. е.). Наводимо для порівняння текст (у перекладі): „Далі йде величезний Кавказький гірський прохід, який багато дехто помилково іменує Каспійським. Він створений природою завдяки несподіванним гірським обвалам. Там, де ворота підтримуються окутими залізом стовпами, всередині під ним тече ріка з жадливим запахом, а для того, щоб перешкодити проникненню численних народів, з одного боку побудовано фортецю під назвою Куманія. У цьому місці саме навпроти іберійського міста Гармаста ворота закривають доступ у світ” (*Plini Secundi. Naturalis Historiae libri XXXVII / Ed. C. Mayhoff. — Lipsiae, 1892-1906. — VI, 12, 30*). Можна припустити, що оповідання про течію ріки у вузькій ущелині (яке, звичайно, мало реальну основу) перетворилось у „мандрівний сюжет”, але пояснити появу назви „Куманія” у тексті римського автора дозволив би лише аналіз рукописів „Природної історії”. Можливо, це інтерполяція.

^с Назва „Матлука” (що арабською мовою означає „розв’язана, вивільнена” — від кореня „талака” — „розв’язувати, звільняти”) трапляється тільки в цьому місці. Можна зіставити епітет „біла” з цією назвою: адже „білий” іноді означало „незалежний”, „вільний” (від оподаткування, данини тощо).

* Назва „Матріка”, очевидно, відображає вимову „Матрега” латинської передачі (див.: *Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны // Плано Карпини Дж. дель. История монголов. — М., 1957. — С.88, 89, 223*).

³ „Матраха” (точніше, „М.т.р.ха”, оскільки голосні, якщо вони не є довгі, на письмі не передаються) — арабська передача візантійської назви „Таматарха” (та — артикль сер. роду у номінативі множини).

^и Матраха-Тматорокань розташовувалась на Таманському півострові. Докладний опис цього міста ал-Ідрісі наводить у 5-й секції шостого клімату, хоч на картах цієї секції Матраха не позначена, знак міста з відповідним написом є на карті 6-ї секції.

ⁱ Опис рукава Асила (ріки Волги), що відходить від головного руслу і тече до моря Бунтус (Чорного) трапляється у відомому оповіданні ал-Масуді (пом. 957 р.) про похід русів у Прикаспійські землі (рос. пер. див.: *Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. — М., 1963. — С.198-199*), але текстуальної залежності ал-Ідрісі від ал-Масуді тут нема, назви „Сакійу” останній автор не згадує.

^і У часи ал-Ідрісі столиця Хазарської держави, відома під назвою „Асил”, уже не існувала.

^к Море Табаристану — Каспійське море.

^к У виданні вжито читання „Русійа”, хоч у двох рукописах вживається „Русія”: цим пояснюється наше виправлення. Назва міста Русія, Росія використовується у візантійських документальних джерелах (див.: *Бейліс В.М.* Ал-Идриси (XII в.) о Восточном Причерноморье... — С.212). Воно ототожнюється, звичайно, з містом Корчевом (Керчу).

^л В іншому місці ал-Ідрісі згадує про мужність та войовничість володарів Матрахи (VI, 5, 23), але неясно, чи йдеться про руських князів, чи про візантійських намісників, оскільки хронологія повідомлення не визначена.

^м Гори (гора) Кукайа згадуються і в інших місцях твору ал-Ідрісі. Вони скрізь віднесені до північно-східного краю ойкумени й, очевидно, відповідають Рифейським горам античних географів, насамперед Птолемея.

^н Бутар звичайно ототожнюється з містом Феодосією за розташуванням на карті та за місцем у переліку ойконімів Криму.

^о Ал-Ідрісі посиляється на попередній текст (VI, 5, 22).

^п Див. прим. „г”.

^р За звуковим складом цю назву можна ототожнити з назвою міста Вир у Чернігівській землі на березі одноіменної річки. Вир згадується у літописі (Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т. II. Ипатьевская летопись. — М., 1962. — Стб. 276, 356) у зв'язку з наскоками половців та діями руських князів проти них.

^с На нашу думку, назву Нарус при застосуванні кон'єктури, що полягає лише у зміні діакритичних крапок над першою й останньою літерами, можна читати як „Баруш” і ототожнити з назвою такого ж, як Вир, межуючого з половецьким степом міста Баруч. Воно позначено на карті 6-ї секції без діакритичних крапок, що певною мірою оправдовує запропоновану нами кон'єктуру.

^т Можливе читання „Нусі” (без діакритичних крапок над третьою літерою) й ототожнення зі згаданим у літописі містом Носів (Там само. — Стб. 360) у північно-західній частині Переяславського князівства; зараз м. Носівка, центр однойменного району Чернігівської області.

^у Кінійу (або Кинів) пропонувалось ототожнити з містом Канів (*Рыбаков Б.А.* Русские земли... — С.36-38), але оскільки йдеться про велике місто, не виключено, що інформатори ал-Ідрісі розповіли географу про Київ, в усякому разі арабська передача назви (тверде „н” після букви „каф”, довгота цього голосного) дозволяє висловити таке припущення. Можлива кон'єктура Київів.

^ф Вжито арабське слово „мутахаддир” — „осілий, упорядкований, швілізований”. Очевидно, інформатори мали на увазі, що місто не подібне на поселення кочівників.

^х Носів, як згадується у літописі (див.: ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 360), був розташований на річці Руді — лівій притоці ріки Остера. Нині — ріка Іржавець. Сучасна Носівка — біля злиття трьох струмків.

^ц Виникає припущення, що тут описано Поділ — нижню частину Києва, його торговий центр. Звернемо увагу на те, що незалежно від ідентифікації Кинійу з Каневом чи з Кневом, на захід від цих міст немає назви, подібної до Нуші. Отже, є сумніви у визначенні ал-Ідрісі напряму від цього міста до Кинійу.

⁴ Місто Баруч звичайно ототожнюється зі сучасним селищем Баришівка (див.: *Кучера М.П.* Переяславское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. — М., 1975. — С.123, карта). Тут також наша ідентифікація не узгоджується з напрямом шляху Нуші-Нарус, визначеним у ал-Ідрісі.

⁵ Ототожнення міста Слав утруднюється тим, що ця назва запозичена ал-Ідрісі з відомого оповідання „про три види русів”, яке наводять арабські географи X ст. ал-Істахрі (пом. 951 р.) та Ібн Хаукал (писав у 60-70-х рр. X ст.). Дослідники цього тексту вважають, що Слав — це Новгород (*Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-X вв. // *Новосельцев А.П., Пашута В.Т., Черепнин Л.В., Шушарин В.Л., Щапов Я.Н.* Древнерусское государство и его историческое значение. — М., 1965. — С.416-417), для тексту і карти ал-Ідрісі пропонувалося ототожнення з Переяславом (див.: *Рыбаков Б.А.* Русские земли... — С.35-36). На карті 6-ї секції шостого клімату назва Слав відсутня.

⁶ Таким чином, напрошується висновок, що маршрут інформатора ал-Ідрісі пролягав зі сходу на захід, але якщо прийняти Кинію за кінцевий пункт цього маршруту, тобто вважати ідентифікацію Кинію — Київ найвірогіднішою із запропонованих нами, то треба ігнорувати вказівки про напрями, як плутані або сприйняті помилково. Ми віддали перевагу зіставленню назв міст за звуковим складом, позаяк спроби ідентифікації за напрямом та віддалями не привели нас до будь-яких певних висновків.

⁷ У рукописах „Кукійана”, що видавцями тексту було виправлено на „Куїаба”: обґрунтування цього виправлення в тому, що цю назву запозичено з тексту Ібн Хаукала (пор.: *Bibliotheca geographorum arabicorum / Ed. M.J. de Goeje.* — P.I-VIII. *Lugduni Batavorum, 1870-1894.* Pars II₂. — *Lugduni Bat.* — *Lipsiae, 1938.* — P.II₁. — P.285-286; *Ibid.* — P.II₂. — P.397).

⁸ Денний перехід, за підрахунками дослідників, дорівнював 23-25 миль.

⁹ На нашу думку, ал-Ідрісі відніс русів до числа племен тюрк внаслідок помилкового сприймання одного з повідомлень про русів у того ж Ібн Хаукала. Ось переклад цього тексту: „Рус — плем'я у напрямі (міста) Булгар між ними та ас-сакаліба. Колись плем'я тюрків відокремилось від їхньої країни та пішло у місцевості між країнами ал-Хазар та ар-Рум (тобто між хазарами та Візантією. — *В.Б.*)” (*Ibid.* — P.II₁. — P.15). Відзначимо, що ал-Ідрісі досить вільно ставився до тексту свого попередника, хоч і посилався на нього.

Сьомий клімат

Ал-Ідрісі, VII, 5, 1-2

1. У цьому п'ятому джузі сьомого клімату знаходяться північна [частина] землі ар-Русія та північна частина землі ал-Куманія. Щодо [частини] країни ар-Русія, яка увіходить у цей джуз, то вона невелика, розташована між горами, що оточують її, і нас ніхто не повідомив про справжні назви [у цій країні]^а. З тих гір виходять численні джерела, всі вони впадають у озеро Тирма^б. Це дуже велике озеро, посеред якого стоїть висока гора. Там [живуть] відомі гірські козли, а також тварини, які зуться ал-бабр^в. Більша частина цього озера зі східного боку [розташована] у країні Куманії, а зі

зворотного боку [озера] витікає з лук та заростей ріка Данабрісг, яка там^г зветься Балтіс^д. На ній стоять місто С.нублі^е та місто Мунішка^е. Обидва вони — населені міста країни Куманії^ж.

2. Щодо Західного моря Темряви (ал-Бахр ал-Музлім)^з, то його край стикається з північню ар-Русії^и, [далі] повертає у бік півночі, а потім відхиляється у бік заходу. [Там], де [край моря] відхиляється, є місце, де не подорожує ніхто.

^а Ал-Ідрісі, здається, вибачається перед читачем за те, що не знає жодної назви міста у північній частині країни ар-Русія.

^б Назва міста Тирма, а також озера, на якому воно було розташоване, використовується арабським географом та астрономом Мухаммадом ібн Мусою ал-Хорізімі (пом. після 847 р.). Але серед дванадцяти авторів, яких ал-Ідрісі згадує, посилаючись на їхні твори, ім'я ал-Хорізімі відсутнє. Ал-Ідрісі, однак, подає ім'я Птолемея (близько 90-168 рр. н. е.), твір якого був, вірогідно, — використаний ним в одній з арабських обробок. Ойконім (та лімнонім) „Тирма” — це видозмінена в арабських авторів назва давньогрецького поселення Тирамба на південному узбережжі Азовського моря. Озеро (або в інших перекладах — водоймище) Тирма — це Азовське море, але ця назва була перенесена на маловідоме арабам озеро на півночі: в уявленнях про нього відобразилися непевні і спотворені свідчення про Балтійське море (див.: *Калинина Т.М.* Сведения ранних ученых Арабского халифата. — М., 1988. — С.82, 122).

^в Бабр — перською та арабською мовами — „тигр”, але важко пояснити, чому ал-Ідрісі пише про „якусь” тварину, адже тигри були добре відомі. Виникає припущення (яке, шоправда, важко довести), що інформаторам нашого автора була відома слов'янська назва бобра.

^г Це назва Дніпра. Гідронім „Данабріс” вживається в тексті і на картах 5-ї та 6-ї секцій шостого клімату.

^д Тобто у верхній своїй течії.

^а Фінський сходознавець О.Тууліо пропонував пов'язати цю назву з слов'янським „блато” та новогрецьким „βαλτος” (*Tuulio (Tallgren) O.J. Du nouveau sur Idrisi... — S.164*).

^е Цей ойконім ототожнюється звичайно зі Смоленськом (*Рыбаков Б.А.* Русские земли... — С.32; *Недков Б.* България и съседните и земли през XII век... — С.151). О.Тууліо вважав, що це Сновськ — м. у Чернігівській землі [*Tuulio (Tallgren) O.J. Du nouveau sur Idrisi... — S.165*]. Назва Сінубулі є у переліку міст країни ар-Русія у 5-ій секції шостого клімату (VI, 5, 30).

^с Звичайно ототожнюється з містом Мінськ, але О.Тууліо пов'язує цю назву з містом Мілініска, що згадується у Константина Багрянородного, схиляючись до ідентифікації зі Смоленськом [*Tuulio (Tallgren) O.J. Du nouveau sur Idrisi... — S.167-168*].

^ж Пор. прим. „є”.

^з „Море Темряви” — Атлантичний океан, точніше, його частина, що омиває Європу.

^и Це твердження, як ми гадаємо, могло з'явитися у творі ал-Ідрісі тільки як наслідок знайомства з європейськими (можливо, норманськими) мандрівниками, які могли дати нашому автору подібну інформацію. Ал-Ідрісі писав

у Палермо на острові Сицилія при дворі короля Роджера II, який споряджав експедиції у різні країни (*Крачковський І.Ю.* Арабская географическая литература // Избранные соч. — М.-Л., 1957. — Т.4. — С.282-286).

Ал-Ідрісі, VII, 6, 1-8

1. Цей шостий джуз обіймає країну Внутрішню Куманію (ал-Куманіја ад-Дахла) та деяку частину Булгарської країни (білад ал-Булгаріја)^а.

2. У країні Внутрішній Куманії — місто Туруба^б та місто Акліба^в. Обидва міста [густо] населені, вони близькі одне до одного за своїм становищем, їхні якості також однакові.

3. Між Турубою та містом Слав^г п'ятдесят миль у південному напрямку малонаселеними степами.

4. Від Туруби до міста Акліба вісім днів шляху. [Акліба] — остання область куманів у цей наш час^г.

5. На півночі країни Куманії — озеро Ганун, його поверхня води постійно вкрита льодом і не відтає, за винятком кількох днів у пору літа^д.

6. У це озеро вливається вісім річок. Одна з них це річка Ш.р.ва^е. Ніхто не може перебратися через цю річку ніколи, окрім кількох днів улітку, тому що сильний холод біля неї ломить кінцівки.

7. У цьому озері водиться риба, з якої видобувають багато клею, а у лісах навколо нього — тварини, що зветься ал-бабр^е.

8. Щодо міста булгарів, то це місто Сабун^ж: це місто — фортеця на вершині гори. Навколо нього оброблені та родючі [землі]. На півночі цієї країни [розташована] гора Кукайя^з, за якою більше немає населених земель і немає тварин, тому що там [панує] сильний холод. А Аллах про приховані обставини знає краще, адже Він над кожною річчю владний^и.

^а Джузи (секції) рахують зі заходу на схід. Аналогічно, слід вважати, що Булгарія була розташована на схід від Внутрішньої Куманії.

^б Так в усіх рукописах (з варіантами позначок для голосних) „Туруба” пишеться з емпатичним „т (та)”, другий склад довгий; за звуковим складом найближче ототожнення — Туров — відоме місто у Київській землі, центр удільного князівства. Але з містом Туров Т. Левицький ідентифікує назву, яка у кількох рукописах (двох паризьких, Санкт-петербурзькому, софійському) читається як „Б.р.мун.са”: за розташуванням на Дніпрі (насправді воно стоїть на ріці Прип'ять), між містами Сінубулі (Смоленськ) та Кав (Київ) і дійсно може бути ототожнене з Туровом (*Lewicki T. Polska i kraje sąsiednie... — S.193-196*). Туров розташовувався порівняно далеко від половецьких земель і, наскільки відомо, не був об'єктом набігів. Можливе ще одне ототожнення — Туруба може відповідати місту Трубецьк (пізніше Трубчевськ) у Подесенні, на півночі Чернігівської землі, але такому твердженню суперечить його згадка у зв'язку з другим містом Внутрішньої Куманії — Аклібою. Дві назви одного

й того ж міста з'являються в текстах ал-Ідрісі, можна гадати, у зв'язку з двома джерелами інформації, використаними у розповідях.

^b Місто Акліба (так у кількох рукописах) — це, очевидно, Кілія поблизу гирла Дунаю. Тому назва його при мінімальній кон'єктурі читається як „Акліія” (*Недков Б.* България и съседните и земли през XII век... — С.148).

^r Див. прим. „ш” до перекладу 6-ї секції шостого клімату (15-й абзац).

^r Західна межа розповсюдження половецьких кам'яних статуй — це, за даними С. Плетнєвої (*Плетнєва С.А.* Половецкая земля // Древнерусские княжества X-XIII вв. — М., 1975. — С.275), ріка Ігулець. Але, як відомо, половці у своїх походах досягли Придунайських земель та території на південь від гір Старої Планини. Отже, це свідчення ал-Ідрісі можна приймати з довірою.

^a Щодо озера Ганун, його назви та локалізації важко висловити обґрунтовані припущення. Можливо, йдеться про Ладозьке або Онезьке озеро, але з більшим ступенем вірогідності можна ототожити його з озером Ільмень, куди вливаються ріки Мста, Ловать та інші (усього близько 50 річок).

^c Звернемо увагу на закінчення назви ріки „-ва”, властиве багатьом гідронімам, що походять з балтійського мовного ареалу: Москва, Нігва, Смедва, Протва тощо.

^c Див. прим. „в” до перекладу 5-ї секції сьомого клімату (абзац 1).

^ж Місто Сабун (перша літера — це „са” — англ. th) невідоме з інших розповідей арабських авторів про Волзьку Булгарію.

^з Гора Кукайя — див. прим. „м” до перекладу 6-ї секції шостого клімату (абзац 11).

^и На завершення оповідання про секцію ал-Ідрісі звичайно наводять формулу уславлення Аллаха, але згадку про „таємничі обставини” вживає рідко: можна вважати, що в цьому місці автор визнає бідність своїх знань про країни цього джузу.

Аналіз розповідей ал-Ідрісі про країну Куманію та її міста дозволяє висловити деякі міркування щодо уявлень, які склалися у географа про розташування цієї країни на підставі даних його інформаторів. Текст і карти 5-ї та 6-ї секцій шостого клімату зображують Куманію як країну, що прилягає до моря ал-Бунтусі (Чорного моря) з північного та східного боків. Нагадаємо, що уявлення про Крим як про півострів ал-Ідрісі не мав: міста південного узбережжя Криму — Карсуна (Херсонес), Джаліта (Ялта), Бартанігі (Партеніт), Лабада (Ламбат), Шалушта (Алушта), Султангія (Судак), Бутар (Феодосія?)¹⁹ — він вважав розташованими на північному узбережжі моря ал-Бунтусі, що наочно стверджується картами 5-ї секції. Серед згаданих міст лише Джаліта визначена як

¹⁹ *Рыбаков Б.А.* Русские земли... — С.19. Ототожнення, прийняте Б. Недковим (*Недков Б.* България и съседните и земли през XII век... — С.101), підтверджується розташуванням цього міста між Султангією (Судаком) та Матрахою (Тмутороканню).

місто, що належить куманам²⁰. На північно-східному березі моря ал-Бунтусі (це видно на карті 6-ї секції шостого клімату) ал-Ідрісі локалізує міста Чорна та Біла Куманія. Перше з них ми не можемо належно ототожнити з якимсь містом, відомим нам з інших джерел. Щодо Білої Куманії — Матлуки, то це, очевидно, та ж Матраха, назва якої дійшла до географа у формі з ознакою „народної етимології” („звільнена”), а у назві „Матріка” відобразилася латинська передача назви „Матраха” — „Матрега”²¹. Міста Матраха та Русія зображені на тій же карті на північному березі моря ал-Бунтусі, і напис на карті — Білад Куманія (Країна Куманія) може бути віднесений і до них, проте текст не дає підстав для цього.

Особливу увагу привертає повідомлення ал-Ідрісі про ті міста, які без будь-яких застережень віднесені до Куманії — Фіра, Нарус, Нуші та Кинію. На карті 6-ї секції позначено лише два з них — Нарус (напис зроблено без діакритичних крапок, що дає підставу припускати кілька варіантів назви) та Кинію (або Кинів). Такий перелік викликає здивування, адже літопис згадує лише три міста половців — Сугров, Шарукань, Балин. Відома річ, половцям могли належати інші міста (необов'язково з половецьким населенням²²), але жодне з міст, згаданих ал-Ідрісі, не пов'язується з переліченими назвами, поданими у літописі²³. Назви Фіра, Нарус, Нуші та Кинію — також не етимологізуються з тюркських мов, але при зіставленні з іменами міст Київської Русі виявляють (при урахуванні особливостей арабської передачі слів та деяких мінімальних кон'єктурах) подібність з такими назвами (відповідно), як Вир, Баруч, Носів, Київ (можливо, Канів). Зазначимо, що всі ці міста були розташовані на території, яка зазнавала половецьких набігів. Найчастіше згадуються у цьому зв'язку місто Вир, куди половці приходили у 1113 р.²⁴, у

²⁰ Ал-Ідрісі, VI, 5, 21. Рос. пер.: *Бейліс В.М.* Ал-Идриси о портах... — С.69.

²¹ Див. докладніше: *Бейліс В.М.* Ал-Идриси (XII в.) о Восточном Причерноморье... — С.211, прим.23-26.

²² Сугров, Шарукань і Балин згадуються у тексті Іпатіївського літопису під 1116 р. у зв'язку з походом князів Ярополка Володимировича та Всеволода Давидовича на Дон (тобто на Сіверський Донець). З цього походу Ярополк „привів собі жону красиву вельми, яського князя дочку, взявши її в полон”. Отже, виникає припущення, що принаймні одне з цих міст належало аланам. Під час походу Володимира Мономаха до згаданих міст жителі Шаруканя вийшли з міста і поклонилися руським князям, а місто Сугров було підпалено (ПСРЛ. — Т.II. — Стб.266, 284).

²³ С. Плетньова вважає Сугров, Балин та Шарукань руськими містами (*Плетнева С.О.* Печенеги, торки, половцы // *Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья.* — М., 1981. — С.221).

²⁴ ПСРЛ. — С.276. Похід половців був пов'язаний з міжусобною боротьбою після смерті київського князя Святополка. Та обставина, що Володимир

1147 та 1159 рр. (як спільники руських князів)²⁵, Баруч, до якого половці підійшли після смерті Володимира Мономаха у 1125 р.²⁶ Носів згадується у Іпатіївському літописі лише один раз у зв'язку з міжусобною боротьбою князів²⁷.

У розповіді про ці міста небагато конкретних деталей, але й тих, що є в тексті, достатньо, щоб дійти висновку щодо їхнього вигляду: це міста з осілим населенням („впорядковані”), навколо Нуші-Носева „оброблені землі”, зрошувані поля, Кинііу має велику густо населену округу. Отже, йдеться не про половецькі вежі (або ставки ханів, наприклад, Шарукань), а про центри торгівлі та землеробства, ймовірно, про міста Переяславської (Баруч, Носів) та Чернігівської (Вир) земель. У другій чверті XII ст. (час, якого стосується інформація ал-Ідрісі) половці виступали як активна сила у міжусобній боротьбі князів: у цьому зв'язку і з'являються на сторінках літопису назви цих міст. Однак воєнні дії змінювались мирними відносинами, укладались шлюби, підтримувалось спілкування між родичами — князями та ханами. Цілком природне припущення про сталі торговельні зв'язки між половцями і населенням міст, що сусідили з ними. Нам здається, саме це стало причиною, що інформатори географа (купці, мусульманські місіонери), не маючи змоги розібратися у складних стосунках удільних князів Русі з половецькими ханами, віднесли міста, що межували з територією кочування половецьких об'єднань, до числа куманських. Перелік міст „країни ар-Русійа” ал-Ідрісі наводить у 5-й секції шостого клімату: це — Лубаса (Любеч), Зака (Саків), С.клахі (?), Галісія (Галич), Сінубулі (Смоленськ)²⁸, Бармунса (?)²⁹, Арман (Ромен),

Мономах вирушив проти половців саме до Вира, наводять на здогад, що це місто було головним опорним пунктом на цій ділянці кордону з половцями.

²⁵ ПСРЛ. — Т.ІІ. — Стб.356, 505-506.

²⁶ Там само. — Стб.289.

²⁷ Там само. — Стб.360.

²⁸ Ойконім „Сінубулі” вживається в інших місцях „Географії” ал-Ідрісі як назва міста Синопа на Чорноморському узбережжі Малої Азії (*Недков Б.* България и съседните и землі през XII век... — С.94-97 — текст та переклад, С.146 — коментар) і назва „великого та багатолюдного” міста на ріці Данабріс (*Недков Б.* България и съседните и землі през XII век... — С.104-107).

²⁹ Читання рукописів — „Б.р.мус.йа, Б.р.мунс.ба, Б.р.мунса” (*ал-Ідрісі.* — VI, 5, 30; *Недков Б.* България и съседните и землі през XII век... — С.106), що змінено у виданні на „Т.руб.йа” (*ал-Ідрісі.* — Там само) за кон'єктурою Т. Левницького, який готував до видання цю частину 5-ї секції шостого клімату. Аргументи проти ототожнення Бармунси-Бармусії з Туровом, отже, і проти пропонованої кон'єктури наводить І. Коновалова (*Коновалова И.Г.* Арабские источники XII-XIV вв. ... — С.50-52), але її власна ідентифікація

Барасанса (Пересопниця), Луджа (?), Саска (?), Авсіа (?), Кав (Київ?), Б.р.зула (?) Баразлав (Переяслав), К.ну (Канів), Уліски (Олешія), Мулса (місто поблизу гирла Дніпра)³⁰. Як бачимо, серед цих міст є наддніпрянські центри, згадана столиця Галицької землі, а також міста, що безпосередньо сусідили з місцями кочування половців (Баразлав та Арман, Кану та Уліски). Отже, інформація про те, які міста слід віднести до земель Куманії, а які до земель Русі, була плутаною: іноді перелік назв міст може бути тлумачено як торговий маршрут (наприклад, шлях за течією Дніпра — Кав, Баразлав, Кану, Уліски, Мулса), але міста, пов'язані з ними по шляху (Кав—Б.р.зула—Авсіа—Барасанса—Луджага—Арман), важко поєднати у маршрут певного напрямку. Ми припускаємо, що повідомлення про міста Куманії було одержано ал-Ідрісі від інформатора, який прийшов на територію Переяславської та Чернігівської земель з південного сходу, через Половецьку землю. Початковим пунктом цього маршруту було, очевидно, місто Матраха — Тмурокань.

Міста північної частини землі Куманії — Сінубулі та Мунішка — розташовані, за ал-Ідрісі, на ріці Данабріс. Перша назва подана, як згадувалось, у переліку міст Русі, що ж до ойконіма „Мунішка”, то це досить подібна до слов'янської назви арабська передача імені міста Менеск (Мінськ). У даному разі географ включив до складу міст Куманії міста Русі, далекі від територій, населених половцями-куманами, і важко пояснити, як могла виникнути така плутанина щодо згаданих значних центрів.

Не менш загадковим видається поява ойконімів „Туруба” та „Акліба” в описі Внутрішньої Куманії” у 6-й секції сьомого клімату. У картографічній системі, застосованій ал-Ідрісі, наступна секція кожного клімату розташована на схід від попередньої. І дійсно, у 6-й секції сьомого клімату географ повідомляє про Волзьку Булгарію, що розташована на схід від руських земель, та про Внутрішню Куманію. Якщо ал-Ідрісі під назвою „Внутрішня Куманія” розумів східні (на схід від Сіверського Дінця) половецькі землі, то розміщення Внутрішньої Куманії у згаданій секції було б цілком

цього ойконіма з міста Пятра (Камінь) не здається нам переконливою. Справжнє звучання назви лишається неясним. Перші її літери, що присутні у всіх варіантах, на нашу думку, відображають у арабській передачі префікс „пере-”, поширений у слов'янських ойконімах (Переяслав, Пересопниця, Пересечен, Перемишль).

³⁰ На карті 5-ї секції шостого клімату трапляються інші варіанти цієї назви (Кендерова С., Бешевліев Б. Балканскія полуостров... — Фотокопії карт додатків 16, 17, 18, 19).

правомірним. Але назви міст Туруба та Акліба (або Акліа), ототожнюваних відповідно з центром удільного князівства Туровом на правому березі Прип'яті та містом Килією на однойменному гірлі Дунаю, пов'язані з іншим регіоном. Якщо Акліа — Килія справді „остання область куманів”, то слід припустити, що йдеться про межі половецьких земель на південному заході. Ал-Ідрісі, напевно, не зміг об'єднати повідомлень, що надходили від різних інформаторів: місто Акліа, яке вже згадувалось у 5-й секції шостого клімату поблизу ріки Дану (Дунай), він включив до складу міст Внутрішньої Куманії. Щодо міста Туруба, то воно, очевидно, згадується двічі: у тій же 5-й секції під назвою „Б.рмунса” („Турубійа” — кон'єктура Т. Левицького) і у 6-й секції сьомого клімату під назвою, ближчою до справжнього звучання цього ойконіма³¹.

Таким чином, у розповіді ал-Ідрісі (якщо не брати до уваги карти 6-ї секції шостого клімату) межі Куманії на півдні сягали північного та північно-східного узбережжя моря ал-Бунтусі, на півночі — середнього Придніпров'я і навіть віддалених північних областей, де озеро Ганун (?) та ріка Ш.рва (Щар'я-Шара — ліва притока Німану?), які, за словами ал-Ідрісі, вкриті льодом цілий рік.

Звичайно, така локалізація різних частин Куманії (у географічній номенклатурі нашого часу — від Чорного моря до рік та озер на крайній півночі Східної Європи) відрізняється від досить чіткого і цілком вірогідного уявлення про територію розселення половців у Руському літописі. Саме за часів ал-Ідрісі — під 1152 р. — літопис зазначає: „вся Половецька земля, что же их межѣ Волгою и Днепром”³². На цій території, як вже згадувалось, відомі лише три назви міст (Сугров, Шарукань, Бални), але точне місце розташування цих міст не визначено (як і склад їхнього населення); археологи висловлюються про стан осілості половців досить обережно, вважаючи, що процес переходу до неї тільки починається³³.

³¹ Існує певна ймовірність, що ойконіми „Туруба” та „Акліба” передають назви двох міст Чернігівської землі: Туруба може відповідати назві міста Трубецьк на ріці Десні (тепер місто Трубчевськ Брянської області), а Акліба — місто Глібль (Глѣбль на березі річки Ромни притоки Сули). Обидві назви за звуковим складом узгоджуються з можливостями арабської передачі. Щодо самих міст, то це були досить значні центри: трубецький князь Всеволод (буй-тур Всеволод) добре відомий не тільки зі „Слова о полку Ігоревім”, але і з літопису. Глібль хоч і не був центром удільного князівства, але у літописі згадуються стіни міста, а глібляни у 1147 р. зуміли відстояти своє місто від війська князів Ізяслава та Ростислава Мстиславичів (ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 257).

³² Там само. — Стб. 455.

³³ Плетнева С.А. Печенги... — С. 221.

Тим часом у тексті ал-Ідрісі трапляється з десяток назв міст, які географ відносить до різних частин „країни Куманії”. Як ми бачили, частина цих ойконімів може бути ототожнена (з урахуванням особливостей арабографічної передачі) з іменами міст Київської Русі, відомими з літопису. А згадки про „упорядкованість” цих міст, розвинене землеробство у їхній окрузі переконують нас у тому, що ал-Ідрісі припустився помилки, зарахувавши міста Фіра (Вир), Нарус (Баруч), Нуші (Носів), Кинійу (Київ), Сінубулі (Смоленськ) та інші до числа міст Куманії. Можливо, плутанину викликали відомості, що їх одержав ал-Ідрісі від своїх інформаторів. Так один з них, від якого географ дізнався про шлях від Матрахи (Тмуторокані), розповів йому про місто ар-Русійа (Корчев-Керч), велику ріку (в ній можна вбачати Азовське море, Дон, а можливо й Сіверський Донець) та місто Фіру (Вир) і сусідні з ним. Оскільки шлях від Азовського моря, Дону та Дінця пролягав Половецьким степом, то міста південно-східної Русі купці або мандрівники, яких розпитували при дворі короля Сицилії Роджера II (де працював ал-Ідрісі), відносили до Куманії. У віддалених регіонах інформаторам ал-Ідрісі були краще відомі міста, що стоять на торгових шляхах, зокрема, морських та річкових, як це бачимо на прикладі міст, розташованих на морському узбережжі або на великих ріках. Але в оповіданнях про такі центри теж спостерігаються очевидні помилки. Так, місто Сінубулі згадується серед центрів „країни ар-Русій”, а також у переліку міст Куманії³⁴; наводяться описи двох різних міст — Матрахи-Матріки та Матлуки, хоч Матраха-Тмуторокань була добре відома географові; Київ в одному місці тексту іменується Кав³⁵, в іншому — запозиченою з твору Ібн Хаукала (писав у 60-70-х рр. X ст.) назвою Куйбаба (у рукописах Кукийана)³⁶. Прогаляни у інформації в окремих випадках поповнювались за рахунок відомостей суто книжкового характеру: трапляються, наприклад, ойконіми, ороніми та гідроніми, запозичені з арабських обробок „Географії” Птолемея (близько 90-168 рр. н. е.); оповідання про „фортецю Куманію” у Плінія Старшого подібне на опис „Чорної Куманії” у ал-Ідрісі³⁷. Отже,

³⁴ Див. прим. 28.

³⁵ *Ал-Ідрісі*. — VI 5, 30. Недков Б. България и съседните и земли през XII век... — С.104-107.

³⁶ Російський переклад див.: Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Шапов Я.Н. Древнерусское государство... — С.411-412.

³⁷ Поява назви фортеці Куманії у тексті Плінія Старшого досі не викликала, наскільки відомо, підозри в пізній інтерполяції (див.: Єльніцкий Л.А. Знания древних о северных странах. — М., 1961. — С.188). Л. Єльніцкий вважає Куманію реальною фортецею I ст. н. е., розташованою біля „Кавказьких воріт”, тобто Дар’яльського проходу.

коло для пошуків джерел свідчень ал-Ідрісі досить широке, і подальше накопичення спостережень, виявлення паралелей додасть визначеності щодо характеру інформації географа про різні регіони.

У тексті ал-Ідрісі назви міст перелічуються звичайно у зв'язку з територією певної країни, а оскільки частина території Київської Русі віднесена географом до Куманії, варто звернути увагу на деякі особливості макротопоніміки у його творі. Основний фонд макротопонімів, що їх наводить ал-Ідрісі, — етнічного походження (Булунія — Польша, Ункарія — Угорщина, Русія — Русь, Шасунія — Саксонія тощо). До таких макротопонімів слід віднести і Куманію. Але зазначимо, що назва Куманія з'явилася у творі ал-Ідрісі не як ім'я, яким називали свою країну половці, а як результат впливу традиції, розповсюджені у Візантії. У XII ст. ця назва на Сході не була загальноприйнятою або поширеною. Сучасник ал-Ідрісі, арабський мандрівник-місіонер Абу Хамід Мухаммад ал-Гарнаті, який у 30-50-х рр. XII ст. подорожував по Східній Європі від Дунаю до Волги, не згадує цієї назви. Ім'я куманів вживається в його творі лише у згадці про місто „країни слов'ян”, яке зветься Гур Куман³⁸. Тут Абу Хамід бачив „тисячі тюрків”, яких він називає „нащадками магрібінців”. Дослідники вважають, що мова йде про місто Київ та печенігів, які жили неподалік від нього³⁹.

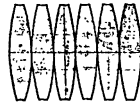
Чим же пояснити перебільшення розмірів „країни Куманії”, яка в уявленні ал-Ідрісі була розташована не тільки на південний схід (так на карті 6-ї секції шостого клімату), але й у самій середині руських земель і навіть на півночі Русі? На нашу думку, можна визначити лише загальні причини цих помилок. Так, певну частину відомостей інформатори ал-Ідрісі діставали не через безпосереднє знайомство з країною, а „з других рук”. Крім того, обробки оповідань (або записів чи карт) двох або кількох інформаторів самим географом у тексті з'являлися різні відомості про одне й те ж місто, а іноді воно згадувалось під різними назвами, як ми це бачили у прикладі з Матрахою і, очевидно, з Києвом (Кавом-Кинію-Куйбаю). Хоч в основі багатьох тверджень ал-Ідрісі лежали

³⁸ Путешествие Абу Хамида ал-Гарнаті в Восточную и Центральную Европу (1131-1153 гг.) / Публ. О. Большакова и А. Монгайт. — М., 1971. — С.37, 74, прим. 104, 106 (належать О. Большакову). Зауважимо, що арабське написання етноніма (?) „куман” ал-Гарнаті відрізняється від того, яке вживає ал-Ідрісі. В останнього „куман” починається з літери „каф” (велярного, напруженого „к”), у ал-Гарнаті вжито „кяф” (звук „к” не відрізняється від вимови у слов'янських мовах).

³⁹ Путешествие Абу Хамида ал-Гарнаті... — С.121-122 (стаття О. Монгайт). Власне, назва „магрібінці” означає „ мешканці заходу”, найчастіше відносяться до населення Північно-Західної Африки.

оповідання про реальні міста та країни, про спостереження мандрівників, проте загалом свідчення ал-Ідрісі не можна оцінювати як вірогідне зображення віддалених країн та шляхів, що пролягають у них. Це — своєрідна мозаїчна картина, укладена з окремих відомостей, іноді суперечливих і здобутих випадково, хоч сам ал-Ідрісі намагався систематизувати матеріали, що були в його розпорядженні, якнайретельніше.

На завершення нашого викладу відзначимо, що доля половців-куманів, їхньої мови, самої етнічної єдності та її розпаду — сюжети, до яких шановний Ювіляр виявляв тривалий і плідний інтерес, — не може не хвилювати істориків різних спеціальностей. Та обставина, що назва Куманії поширилась у візантійській, арабській, італійській писемності, а іноді охоплювала території поза межами реального розселення половців-куманів, є свідченням їхньої ролі у житті Східної Європи XI-XIII ст. і водночас порівняно невеликої обізнаності середньовічної арабської географії з цим народом.

**ИДЕЯ КОНФЕССИОНАЛЬНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ
И МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО СОГЛАСИЯ
В АРМЯНСКОЙ КНИЖНОСТИ XII-XIII ВЕКОВ**

Ибо все вы сыны Божии по вере во Христа
Иисуса; все вы, во Христа крестившиеся, во
Христа облеклись. Нет уже Иудея, ни язычника...

Гал. 3, 26-28.

Два десятка лет назад ныне покойный арменовед Акоп Анасян в одной из рукописей Матенадарана (№ 8356, переписанной в 1322 г. с автографного экземпляра в пустыни Камрик в Киликии) обнаружил, издал, а затем и переиздал (Базмавэп. — 1968. — № 7-12; Эчмиадзин. — 1969. — № 7-8; Малые труды. — 1987) послание Вардана Айгекци „Назидание злословящим крикунам”, представляющее исключительный интерес для истории армянской средневековой литературы. Авторская характеристика „злословящие крикуны” относится к тем армянам, сирийцам и грекам из кантона Длук, что „ради исполнения сатанинской воли” предаются безумию этнической и конфессиональной вражды. „Ибо армянин говорит: я добрый и избранный христианин, и бессмысленно хулит ромеев и сирийцев. А ромей кичась говорит, что я народ первый святой и сведущий, и праведной веры, а армяне и сирийцы не [подчиняются] христианским обычаям и не имеют доли перед Богом, и так хулят и бранятся. А сириец говорит с тайным коварством и лицемерием: я избранный христианин и [лишь] моя вера непорочна и порядки святы, а армянин и ромей исполнены злой схизмы, чужды Богу и не знают Иисуса Христа, и унаследуют ад”. И пока каждый превозносит свою веру и порядки, „приходит халиф из Вавилона и судья из Халапа и порицают вас... и говорят, что все вы — христиане — чужды Богу и не познаете его”.

Вардан Айгекци упрекая назидает и осуждая увещевает, что все — армяне, сирийцы, греки „призваны одним Христом и крещены в одной купели, просвещены одним Отцом и одним Святым Духом, и, однако, попрекаете и хулите друг друга[...]”. „Отчего не взглянете на дом мусульманский, на то, на сколько народов разделены они по языкам, но пребывают в мире и любви друг к другу в одном законе и порядке, который установил и назначил им предводитель их Магомет”.

В основе суждений Вардана Айгекци лежит трезвое ощущение времени, а не традиционное для каждой национальной церкви

стремление к размежеванию: „О, глупцы и безумцы, не знаете, что не время сейчас испытывать веру или подтверждать[...] Какова она сегодня, то мы и имеем”. Следовательно излишни споры о том, кто раньше „познал Христа” и кто непорочен в вере и порядке: „Итак, молю вас, дети мои, всякий народ, в литургии, праздниках, постах, крещении держитесь пределов и обычаев; порядков своей церкви, и живите в любви друг к другу и миру, дабы Христос почил в вас... и о порядках церковных не рассуждайте, не вступайте в споры и не волнуйтесь”. Смутьяны же — армяне ли, греки или сирийцы, по убеждению Айгекци, глаголят устами сатаны: „ради Бога, — продолжает он, — молю вас, прекратите ропот и злословие”, тем более, что „сатана не оставил беспорочными и нетронутыми ни церковь, ни народ, ни человека, а отравляя ядом, осквернил все народы и церкви”, „и если и есть что-либо плохое в церквях христианских, то не им в грех это вменяется, ибо люди малоумны, а сатана лжив и коварен [...]”.

Все вышесказанное можно считать на редкость четким и убедительным примером средневекового проявления идеи межэтнической толерантности и результатом развития идей и взглядов деятелей предыдущего поколения Киликийской Армении — Нерсэса Шнорали, Нерсэса Ламбронаци, Григора Тха (Отрока). Речь идет не столько о евангельском изречении: „Все вы сыны Божии по вере во Христа Иисуса [...] Нет уже Иудея, ни язычника”, сколько об идейной позиции деятеля, живущего в полиэтнической и поликонфессиональной исторической среде.

Мы, пожалуй, затрудняемся назвать в современных Вардану Айгекци литературах Христианского Востока высказанные с такой определенностью, широтой мысли и терпимостью призывы и побуждения к согласию. Публикацией данного послания и выявлением „Книги убеждений и корня веры” того же автора А. Анасян, по существу, открывает после Н. Марра новый этап в изучении наследия Вардана Айгекци, доказав еще раз, что попытки ограничить исследование армянской средневековой литературы лишь областью „изящной словесности” ведут в тупик.

А. Анасян, однако, не задается целью выяснить, уникально ли послание Айгекци, написанное между 1210 и 1215 годами, или аналогичные вопросы и взгляды высказывались еще кем-либо в армянской литературе, имеет ли Айгекци предшественников и последователей? Правда, в одной опубликованной позже заметке (Навасард. — 1983. — Март) он упомянул Нерсэса Шнорали в качестве идейного предшественника Айгекци, но это было сделано вскользь, без надлежащего анализа. Поэтому нам представляется необходимым выяснить, является ли послание Айгекци частным

случаем, обусловленным конфессиональной обстановкой, сложившейся между различными этническими общинами в области Длук (Сирия), или это новая концепция, усвоенная армянским ученым миром в целом? Представился случай подтвердить или опровергнуть выдвинутый в начале века Н. Адонцем тезис, согласно которому армянская догматическая литература XII-XIII вв. своим богатством отчасти обязана партийным распрям и столкновениям, происходившим между двумя центрами — Киликийей и севером Армении. По оценке Н. Адонца идея церковной унии находила отклик у представителей церкви, воспитывавшихся в новых — Киликийских — пределах, насыщенных западным духом, тогда как ученые Северных краев заняли в вопросах вероучения крайнюю позицию, противопоставляя либерализму киликийцев преданность Санаинской школы заветам прошлого (*Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А.* НЭС. — Т.III. — С.652-653).

Итак, киликийскому крылу армянских литераторов Н. Адонцем, а также Л. Меликсет-Бекком, И.Абуладзе и другими противопоставляется консервативное крыло „армянских ученых Северных краев“, которое представляли Григор Тутеорди, Давид Кобайреци, Мхитар Гош и т. д. Новонайденное послание Айгекци полностью попадает под характеристику „либерального“, значительно расширяя положительный смысл этого термина, однако, как мы увидим далее, несколько не подчеркивая „консерватизма“ другого крыла.

***

Непосредственный идейный и хронологический предшественник Вардана Айгекци — Нерсэс Ламбронати, трактат которого „Послание укрепленному Христом властителю нашему, самодержцу Леону от убогого Нерсэса, священнослужителя святой церкви в Тарсоне“, написанный в 1194-1195 гг. (см.: Синодальное слово, послания и речи Нерсэса Ламбронати — епископа Тарсонского. — Венеция, 1838. — С.203-204), посвящено изложению межцерковных, догматических и обрядовых вопросов. В частности, рассматривая возможность контакта с греческой, латинской, сирийской церквями, он не колебаясь объявляет: „Второе мое отступление заключается в том, что я общаюсь со всеми христианами. Да будет известно сведущим критикам, что христианские народы кое в чем различаются между собой. Но милость Божья укрепила меня сознательно пренебречь их суетным обычаем и предпочесть любовь, и армянин для меня таков же, как и латинянин, и латинянин, как эллин, эллин, как египтянин, и египтянин, как сириец. Следовательно, если бы я был поборником одного народа, разве общался бы я с остальными?! Но я смешиваюсь с теми, кто враждебен друг к другу, я совершенно не боюсь [этого] как апостол Христов, и знаю слово, которое могу сказать

каждому, кто спросит, ибо я поступаю по справедливости и любовью Христовой расторгну все препоны, чем и благопрославлю церкви и латинян, и эллинов, и сирийцев или в Армении, и в этом я незыблем, и их устои неизменны” (Синодальное слово... — С.215-216).

Ламбронаци, по-существу, отвергает этническую и догматическую замкнутость и партикуляризм, называет „суетными обычаями” конфессиональные и ритуальные различия, разделяющие христиан, и „сознательно пренебрегает” ими.

Важно подчеркнуть, что наш автор не чувствует себя одиноким, упоминая единомышленников, действующих в различных провинциях и епархиях Армении, из чего следует, что либеральные идеи не замыкались в границах Киликийской Армении. Вновь обратимся к Ламбронаци: „[...] Итак, если ты по своему благочестию удостоил их (т.е. противников межэтнического общения. — *П.М.*) ответа, то я — по знанию своему — нет, [ибо] научены мы не отвечать нечестивцам, и что низки те, кто осмеливается на это по отношению к святым отцам, что являются поборниками нашей истины в самой нашей стране и у Святой горы, пастыри праведные, что [пребывают] там, и во всех провинциях Васпуракана, и в знаменитой пустыни Вараг, что находится там, и блаженные мужи Степанос Тирацу, учитель наш, и Георг Отшельник, и Степанос, наш соученик, и отшельники Христосатур и Тимофей, что видели нас и приняли нашу истину и благославляют [нас] за то, что могли присоединиться. Вся область Таронская и [пребывающий] в ней мудрый епископ Есан и учитель Теодорос одобряют наше преобразование и благославляют приобщившихся. Область Екеляц и Гора святого Григора, [находящаяся там,] отцы и епископы, которые в своих сочинениях одобряют наши истины, стенают о нищете [верующих] и о насилиях беззаконников по окончании этого; князя Хачена и [пребывающие] там монахи, которые ученика нашего Овсэпа и назначенного нами наставника почитают как ангелов и даруют им Албанское католикосство[...]” (С.224-225).

География Армении представлена здесь довольно широко — Васпуракан, Тарон, Екелнк, Хачен. Следовательно, деление деятелей на „либералов” и „консерваторов” по географическому принципу не оправдано.

Сказанное лучше всего подтверждает творчество одного из крупнейших книжников Восточной Армении XII-XIII вв. Мхитара Гоша.

Перечисляя литературное наследие Мхитара Гоша, Киракос Гандзакечи упоминает и „Книгу, возвещающую православную веру против всех схизматиков, [написанную] по просьбе великого полководца Закарэ и брата его”. Существовало мнение, что это произведение М. Гоша не сохранилось (Л. Меликсет-Бек), между

тем, это не что иное, как напечатанное в 1900-1901 гг. в „Арарате” на основе трех рукописей (с неудачным выбором разночтений) „Послание архимандрита Мхитара, что звался Гош” — пространное сочинение, адресованное братьям и через них грузинскому двору и католику. Трактат не датирован, однако нет сомнения, что это время между соборами Лорийским (1204-1205 гг.), на котором М. Гош присутствовал, и Анийским (1207 г.), созданным в канун праздника Рождества, в котором Гош также принимал участие. Тамара и Давид Сослан — „Цари наши победители” — упоминаются в нем как здравствующие современники, на основе чего можно с уверенностью сказать, что послание написано в 1206 г. Поводом для обращения явился конкретный факт: „Видя и слыша в дни наши, как грузины злословят догмы нашей веры и церковные порядки, души наши были весьма уязвлены и особенно тем, — говорит он, обращаясь к братьям Долгоруким (Мхаргрдзели), — что показались мне слова, сказанные ими, приемлемыми для вас”. В предисловии, адресованном грузинскому католику и духовенству, сказано: „Написали [мы] послание, не противопоставляясь и не порицая какой-либо из народов, а показали, как в суде, достоинство и право и выявили трудный путь к возможному в сие время единению, высказали мы и истинное отношение к своему народу и не утаили порицаемых черт нашего народа, поставив во главу все хорошее и доброе”.

Итак, послание преследует следующие цели:

1. Представить армянское исповедание веры и церковный порядок, объяснить отличающие армянскую церковь особенности.
2. Греки и грузины, также как и армяне, не схизматики, потому требование друг от друга повторного крещения есть „непочитание Христа”.
3. Было бы хорошо, если бы все народы обратились к единой конфессии, однако ныне достичь подобного единства невозможно.
4. Как же быть в данной ситуации? „В то же время показываем мы и то, как быть теперь народам, и если это покажется вам (т.е. князьям Иванэ и Закарэ. — *П.М.*), приемлемым, прочтите [им] в переводе” (т.е. по-грузински).

Исследование этого произведения М. Гоша велось до сих пор в русле преимущественно выявления источников. Л. Меликсет-Бек установил, что рассказывая о Двинском соборе, М. Гош пользуется произведением Иоанна Одзнеци „О соборах, что происходили в Армении”, сократив его, а повествуя об истории армяно-грузинского церковного разрыва произведением Анании Санахнеци „Об отделении грузин” (сократив и почти дословно цитируя). В одной из своих статей (1938 г.) И. Абуладзе решительно доказал, что послание М. Гоша — ответ на одно из восьми антимонофизитских положений „Догмати-

кона” Арсена Вачес-дзе, а именно на „Тридцать глав армянской схизмы”. Он выяснил также, что данное антимонофизитское произведение, переведенное на армянский в среде армян-халкедонитов и дополненное толкованиями и вставками переводчика под заглавием „Ответ армянам”, было напечатано в свое время в еженедельнике „Луис”, выходившем в Константинополе в 1905-1906 гг. Впоследствии З. Алексидзе опубликовал грузинский текст „Тридцати глав армянской схизмы” и соответствующие отрывки из приписываемого Иоанну Дамаскину произведения „Ответ армянам”. Наконец, в 1976 г. Ж. Гарриг установил, что источником упомянутого антимонофизитского отрывка „Догматикона” Арсена Вачес-дзе является греческое сочинение, помещенное в Р. Миня (Т.132, стб. 1121-1137).

Все вышесказанное, безусловно, важно и интересно, однако не выделено самое существенное — что же отличает послание М. Гоша от литературных произведений, которыми он пользуется или в ответ на которое оно написано?

1. Многие армянские авторы, предшественники М. Гоша, старались, как правило, доказать ортодоксальность догм и порядков армянской церкви, последователей же Халкидонского собора считали схизматиками. М. Гош также защищает идею православия национальной церкви, однако диофизитов схизматиками не считает: „Не видим мы между пятью народами (т. е. греками, ромеями, армянами, сирийцами, грузинами. — *Л.М.*) столько причин, из-за чего сделал бы Бог неприемлемой веру или праздник (чей-либо), и признает он достоинство каждого”, а следовательно, „если пять названных народов могут не достичь согласия, но могут и не быть враждебны друг к другу и с почтением принимать крест и церковь один другого”, потому что армяне и грузины, сирийцы и ромеи исповедуют истинную Троицу и Бога Христа, истинного Сына Божьего, как и Богородицу Марию, хотя относительно воплощения расходятся, если это не относится к несторианскому мировоззрению, и крест есть крест Божий, и он у армян не более истинный. А кое-какие небольшие расхождения о праздниках или постах, или пище не есть расхождение в вере”. Гош, широко мыслящий деятель, замечает: „Ведь мир в целом населен не только армянами, не только грузинами или ромеями. Христос не ревнив, он приемлет каждый народ, ибо уподобил он царство небесное неводу, куда попадает всякий род рыбы. Разве простит Бог тех христиан, которые считают приверженцев ислама и иудеев лучшими, чем армяне? Те, кто так говорит, не будут иметь прощения ни здесь, ни в будущем, если не покаются; армянин ли скажет так о грузине или грузин об армянине, или иной христианский народ о христианском народе, ибо все христиане братья”.

Чтобы представить, какое расстояние лежит между убеждениями М. Гоша и его греческими и грузинскими оппонентами, вспомним только несколько характеристик из их трактатов: „злобнейшие армяне“, „безбожные и гнусные“, „нынешние армяне — отвергатели, хулители и отступники от подобных тайнств“, армянские церкви называются „сатанинскими собраниями“ и т. д. Кстати, такого рода пассажи греко-грузинского оригинала показались и в самом деле оскорбительными средневековому переводчику памятника армянину-диофизиту, и он их опустил.

Рассуждающие о догмах предшественники М. Гоша, как в армянской, так в особенности в греко-грузинской среде, ставили обычно знак равенства между понятиями „этнос“ и „конфессия“. Не случайно в греческих и грузинских источниках вместо понятия „армяне“, „армянский“ иной раз употребляется иносказательный термин „хачецары“. М. Гош определенно отличает этническую принадлежность от конфессиональной. Он пытается доказать, что монофизитство, кроме армян, исповедуют и другие народы в Азии и Африке, что „пребывают твердо в одной с нами вере, не принявшие Халкидонский собор“, „и они, [пребывая в той же, что и армяне], твердой вере, не приходят к согласию с греками и грузинами“. Гош констатирует и противоположную ситуацию, когда в армянской среде живут армяноязычные общины, имеющие иную, не армянскую этническую принадлежность, каковыми являются, по мнению М. Гоша, „манихеи“. Под этим термином М. Гош, очевидно, подразумевает павликиан. Обращаясь к грузинскому духовенству, он призывает: „Не внимайте, возлюбленные Богом, врагам нашим, ибо нет среди армян схизмы, и [если] есть небольшие отступления, то таковые имеются и у всех иных народов, и это вовсе не армянская схизма“. Оговоримся еще раз — характеристики Гоша основаны на этнических и этнографических свойствах, а не догматических особенностях. „Нет народа, — говорит он, — который не имеет обычаев и хороших и негодных“, „Греки мудры и милосердны, наставлены Иоанном Златоустом, ромен усердны в молитвах и послушны предводителям, сирийцы смиренны и аскетичны, армяне блюдут посты и милосердны к пленным и священнослужителям, почитающие святых, грузины почитают святых и обители, и не злословят на предводителей“, но, вместе с тем, „Армяне непокорны предводителям, однако у армянских монахов больше благочестия и литургия достойнее, чем у других народов“. М. Гош считается с реалиями даже не каноническими, но ставшими национальными обычаями. „Грузины весьма почитают крестных отцов, [это] похвально, хотя и не канонично, но зачем же злословить на армян за то, что они делают родственников крестными отцами?“ На его

взгляд, различия объективно существуют. „Греки и грузины более почитают иконы, армяне — крест”. Но „армяне надругались над крестом, унижая его тем, что водружают во всяком месте” так же, „как греки и грузины иконы, ибо что нам известно, то мы приемлем и почитаем, ибо это вроде напоминания жития святых, однако, поскольку невежественные люди считают их [достойными] поклонения, оттого армяне этого делать не спешат, но сведущие того, что сделанное, не бесчестят”.

3. Автор сочинения, с которым полемизирует М. Гош, не задумывается ни о перспективах межэтнических отношений, ни об идеях межнациональной толерантности и догматической терпимости, между тем как М. Гош задается вопросом, „что ныне приемлемо для народов?”. По его убеждению, грузинские цари являются „ревнителями мира и любви друг к другу между верующими”, „и хотя Тамара и Давид не облечены правом созвать вселенский собор всех народов[...], но могут искоренить враждебность между армянами и грузинами, чтобы не хулить Христа, ибо это и есть ненависть к Христу, чтобы не хулили и не поносили крест, наставления и церковь один другого”. „И вы облечены правом, — обращается он к братьям Иванэ и Закарэ, — погасить войну и поношения мудростью и убедить словом, хотя созыв собора и единение нам показались невозможными. Ибо вы волей Божьей князя Армении и Грузин, и если пожелаете, известите ваших боголюбивых владык, дабы своей царской властью усмирили [их]”. Он обращается с аналогичным посланием к грузинскому духовенству: „Итак, да не будет так, чтобы вы стали причиной соблазна для других, скорее стать инициатором созидания и мира”. Люди нуждаются друг в друге, и потому нельзя разделять их ненавистью: „Да узрите вы прежде всего волю Божью в том, что он любит согласную жизнь людей, стремление к которой побуждает нас нуждаться друг в друге, ради чего и возводились города и другие обиталища. Воля дьявола противоположна сему — разделить людей ненавистью, ибо с той же легкостью дьявол творит зло, с какой любовью [творит] добро Бог”. Устоявшиеся обычаи и развивающиеся традиции „мешают придти к общему единству”, но в то же время „полагаем благом не враждовать друг с другом и не поносить крест и церковь”, ибо „в том и заключается скверна высокомерия, что грек считает правым себя, а ромей — себя, и так каждый народ”. Разумной же является терпимость друг к другу, „и было бы хорошо избрать ее, дабы искоренить враждебность из своей среды, и быть друзьями и не хулить порядков один другого”. Единственный выход видит М. Гош в мирном автокефальном сосуществовании: „Итак, не видим мы иного способа преодолеть это противоборство, кроме как [проявить]

симпатию друг к другу, и каждому народу придерживаться своего порядка [...]”.

Изложенный анализ приводит нас к нескольким принципиальным выводам:

1. Вардан Айгекци не единственный, творивший в Армении в XII–XIII вв., писатель, пришедший к идее конфессиональной толерантности и межэтнического согласия. Яркими апологетами этой идеи были его предшественник Нерсэс Ламбронаци и современник Мхитар Гош.

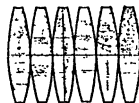
2. Сформировавшаяся одновременно в двух полярных точках армянского этнического мира — Киликии и Северной Армении — идея толерантности и согласия была достижением, к которому вел весь предыдущий период этнического, политического и культурного развития армян.

3. Следует пересмотреть существующее разделение армянской литературы (и авторов) на два противоборствующих крыла, характеризующихся как либеральное и консервативное. Взаимные упреки, содержащиеся в посланиях киликийских архимандритов и деятелей северных краев Армении, не могут быть основанием для подобного обобщения. Ощущение культурной целостности является одной из важных частей средневекового этнического самосознания.

4. Соотнося культуру армянского средневековья с культурами других народов, нельзя игнорировать действенность фактора местных традиций; стремление обеспечить свое бытие и мирно сосуществовать — эта мечта постоянно сопровождала пребывающий в бесконечной борьбе армянский народ. Строитель Аштаракской церкви Кармравор начертал в VII веке: „Построили... во имя мира на всем свете и благополучия Аштарака, и плодоношения пределов твоих”. И надписи подобного содержания высекались неоднократно (Мармашен).

5. Обращаясь к литературному наследию Мхитара Гоша, в частности оценивая многие положения его „Судебника” как гуманистические, не следует упускать из виду и весьма интересные положения произведения, известного под заглавием „Писание”.

6. Идея вероисповедной толерантности и межэтнического согласия — новое достижение кавказского культурного мира. В творениях Руставели, Хагани и Низами она нашла художественное воплощение в образах героев поэм, у М. Гоша же — свое жизненное обоснование.

ДО ПОЧАТКУ ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У науковому доробку Ярослава Дашкевича з пізньосередньовічної історії України важливе місце займають публікації про Кам'янець-Подільський¹. Вивчаючи середньовічний Кам'янець, учений особливу увагу приділив історії вірменської общини. Він віднайшов численні писемні, графічні та картографічні джерела, на основі яких намагається розкрити економічне, суспільно-політичне, правове та культурне життя кам'янецьких вірмен, проблеми історичної топографії міста.

Найважливішим критерієм для дослідника при з'ясуванні тієї чи іншої проблеми служать писемні історичні джерела. Їх скрупульозне вивчення дало йому змогу об'єктивно характеризувати різноманітні сторони життя Кам'янця-Подільського XIV-XVIII ст. Загальний аналіз джерел і літератури щодо Кам'янця-Подільського, зокрема його вірменської колонії, поданий ученим у монографічних дослідженнях та статтях².

В останні двадцять років особливу увагу історика привертають документи XIV-XV ст.³ Це копії грамот вірменських католикосів, а також окремі фрагменти з „Кам'янецької хроніки”, на основі яких він намагається довести, що найдавніша згадка про Кам'янець у

¹ Учений опублікував понад 30 робіт про пізньосередньовічний Кам'янець. Подаємо назви найважливіших публікацій: *Дашкевич Я.* Армянская колония в Каменце-Подольске // Документы на половецком языке XVI в. (судебные акты Каменец-Подольской армянской общины). — М., 1967. — С.65-96; *Его же.* Устав армянской общины в Каменец-Подольском 1616 г. // *Rocznik orientalistyczny.* — Warszawa, 1976. — Т.38. — S.107-116; *Його ж.* Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII-XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України. — К., 1991. — С.43-54; *Його ж.* Кам'янець-Подільський у медальєрській пластині XVII-XVIII ст. // Музей і Поділля. Тези доповідей наук. конфер., присвяченої 110-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С.58-60; *Дашкевич Я.Р., Трыльський Э.* Договор Н.Торосовича с львовскими и каменецкими армянами 1672 г. как памятник армяно-кыпчакского языка // *Rocznik orientalistyczny.* — Warszawa, 1970. — Т.XXXIII. — Cz.I. — S.77-92.

² *Дашкевич Я.Р.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX вв. (историографический очерк). — Ереван, 1962; *Його ж.* Адміністративні, судові і фінансові книги на Україні в XIII-XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1969. — Вип.4. — С.129-171; *Его же.* Каменец — еще раз // *Russia Mediaevalis.* — 1984. — Т.V, I. — С.7-19.

³ *Дашкевич Я.Р.* Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XV ст. // Архіви України. — 1970. — №5. — С.57-66.

вірменських джерелах (кондаксистського католикоса Теодороса II) датується 1388 р.

Саме джерелознавчий підхід до проблеми сприяв Я. Дашкевичеві у створенні детальної карти-схеми розселення вірмен в Україні у XI-XVIII ст.⁴, а також з'ясуванню основних етапів розвитку населених пунктів, у яких мешкали вірмени. Цікаві свідчення подаються і щодо Кам'янця. Я. Дашкевич стверджує, що вірменська парафія в місті згадується вперше під 1390 р. Функціонувала вона до кінця XVIII ст. У цьому зв'язку, як вважає дослідник, думки істориків про існування колонії раніше, а тим більше про прихід вірмен до Кам'янця у 1062 р., про функціонування вірменської церкви у 1250 р., про надання кам'янецьким вірменам привілеїв у 1344 р., а також про діяльність вірменського суду в місті у 1350 р. нереальні, оскільки вони не базуються на фактичних писемних документах⁵.

Найбільш проблематичним залишається питання про початковий етап історії міста над рікою Смотричем й про намагання з'ясувати, коли саме починає формуватися місто у повному соціально-економічному значенні цього терміна. Дата 1062 р. з'явилася в історичній літературі у 1960-ті рр., а виявив її вірменський історик В. Восканян. Ця дата стала навіть основою для святкування 900-річчя Кам'янця-Подільського. Я. Дашкевич показав, що 1062 р. як найдавніша згадка про місто — це наслідок фальсифікованої у XVI ст. грамоти князя Федора Дмитровича⁶. Вказана грамота виникла у Львові в середовищі вірмен у другій половині XVI ст. під час боротьби між католицькою і вірменською общинами за свої права і привілеї. Представники польського патриціату, намагаючись обмежити торгівлю вірмен, стверджували, що вірмени не можуть вважатися рівноправними мешканцями міста, оскільки вони є пізніми пришельцями. Вірмени ж доводили, що вони є давніми жителями Русі. І як наслідок — виникла фальсифікована грамота, на основі якої було прийнято судову ухвалу на користь вірмен. У 1641 р. ця грамота в латинському перекладі була вписана до Коронної метрики з довільною датою — 1062 р., чим формально стверджувалася її достовірність⁷.

⁴ Його ж. Розселення вірмен на Україні в XI-XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. I. — С. 150-181.

⁵ Там само. — С. 180.

⁶ Дашкевич Я. Р. Грамота Федора Дмитровича: Нарис з української дипломатки // Науково-інформаційний бюлетень. — 1962. — № 4. — С. 9-24.

⁷ Его же. Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI-XIII вв.: Источники исследования темы // Древнейшие государства на территории СССР. — М., 1984. — С. 190.

Звичайно, оригінал грамоти не зберігся, не вдалося ідентифікувати князя Федора Дмитровича з реально існуючою особою в історії Русі. Крім того, в грамоті Кам'янець навіть не згадується: „Ось від великого князя Федора Дмитровича косогацьким вірменам [ті], які побажають сюди прийти [і] прийдуть мені на допомогу, і я дам вам волю на три роки, а коли будете мені підкорятися, поселиться хто де побажає”⁸.

Крім згаданої грамоти XVI ст., є й давньоруські літописні згадки про Кам'янець, точно локалізувати які, на жаль, не завжди вдається. Однак слід розглянути ці письмові свідчення, особливо ті, які можна певним чином пов'язати з подільським історико-етнографічним регіоном.

Під 1196 р. у Літописі Руському за Іпатським списком читаємо: „Володимир [Ярославич] князь галицький [І.В., М.П.], поїхавши з Мстиславом [Мстиславичем], попустошив і попалив волость Романову довкола [города] Перемишля, а Ростислав Рюрикович, поїхавши звідси з Володимировичами [Мстиславом, Ростиславом і Святославом] і з чорним клобуком, попустошили і попалили волость Романову довкола Каменця”⁹. Під 1210 р. у літописі зазначено: „У той же рік прийшов до Белза Лєстько [князь лядський], якого переконав Олександр [Всеволодович] — бо Олександр не сприяв обом Романовичам, а хотів [ім] зла. — І забрав Белз [у Василька], і дав Олександрові. Але бояри не зрадили [Романовича], а пішли всі з князем Васильком у Каменец”¹⁰.

У літописі під 1228 р. згадується Кам'янець, причому у контексті зв'язків з місцем подій — Галицькою землею. Про це писали В. Папуто, С. Плетньова, С. Гуменюк та інші дослідники¹¹. Згідно з літописною розповіддю, у 1228 р. київський князь Володимир Рюрикович разом з Михайлом Чернігівським і половцями на чолі з ханом Котянєм напали на володіння Данила Романовича і взяли в облогу Кам'янець: „[...] і Володимир [Рюрикович] київський зібрав [проти Данила] воїв, [і] Михайло [Всеволодович] чернігівський [теж] [...] Володимир, ожо, посадив [хана] Котяня на коня і всіх половців, і

⁸ Його ж. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XV ст. — С.62.

⁹ Літопис Руський. За Іпатським списком / Переклав Л. Махновець. — К., 1989. — С.361.

¹⁰ Літопис Руський... — С.373.

¹¹ Папуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С.28, 43, 81, 166; Плетнева С.А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X-XIII вв. — М., 1975. — С.296; Гуменюк С.К. До питання про виникнення Кам'янця-Подільського // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1960. — №1. — С.136.

прийшли вони до Каменця, — Володимир же з усіма князями, і Михайло з усіма князями, [...] — і обложили Каменець”¹².

Для боротьби з такими об'єднаними дружинами супротивників у Данила Романовича явно не вистачало сил. Тому, з одного боку, він розпочинає мирні переговори, аби виграти час, а з другого — звертається за допомогою до Польщі: „Данило ж, обманюючи їх, удавав, що хоче мир із ними вчинити, і поїхав у Ляхи по підмогу, а Павла, [посла] свого, послав до Котяня, кажучи: „Отче! Одверни війну сю, помирись зо мною”. І він, [Котянь], поїхавши, пограбував землю [Галицьку] і пішов у землю Половецьку, а до них не вернувся.

У Галичі ж пробував королевич [Андрій] і [боярин] Судислав [Бернатович] із ним, і [Андрій] мав мир з Володимиром [Рюриковичем] і [з] Михайлом [Всеволодовичем]. Але ці, не досягнувши нічого, вернулися”¹³.

Аналізуючи наведені місця з Літопису, С. Гуменюк вважав, що половці залишили князів поблизу Кам'янця-Подільського, а самі пішли у степи, які розпочиналися відразу за Ушицею, частково пограбувавши Пониззя¹⁴. Князі ж, не встигнувши оволодіти Кам'янцем, позаяк на допомогу Данилові рухалося велике військо з Польщі, повернулися.

Під 1235 р. літопис повідомляє: „У той час прийшли галичани на Каменець і всі болохівські князі з ним. І спустошили вони по [ріку] Хомору, і пішли до Каменця. Взявши здобич велику, вони пішли [звідти]. У той же час послав був Володимир [Рюрикович] Данилові підмогу — торків і [воєводу] Данила Нажировича. Тоді Данилові бояри, виїхавши з Каменця [і] з'єднавшись з торками, настигли їх. І переможені були невірні галичани, і всі князі болохівські схоплені були, і привели їх у Володимир до князя Данила”¹⁵. У наведеному тексті, думаємо, йдеться про галицьких бояр, які так, як і князі болохівські, прагнули до сепаратизму, до непокори центральній князівській владі. З тексту також випливає, що прихід сепаратистів-галичан і болохівців був пов'язаний з Кам'янцем у Подністров'ї. Пригадаємо у цьому зв'язку, що й пізніше — у 1241 р., колізії боротьби Данила Романовича з болохівцями були пов'язані з територією Пониззя: „Данило ж, почувши [про] прихід Ростислава з князями болохівськими на Бакоту, відразу кинувся на них: городи

¹² Літопис Руський... — С.384.

¹³ Там само. — С.384-385.

¹⁴ Гуменюк С.К. До питання... — С.136.

¹⁵ Літопис Руський... — С.391.

їх вогневі оддав і вали їх розкопав. А Василько-князь zostався стерегти землі [своїєї] од Литви, [бо] воїв своїх він послав був із братом. Данило тим часом, узявши здобич велику, вернувся, а взяв він [такі] городи їх: Деревич, Губин і Кобуд, Кудин, Городець, Божський, Дядьків. Прийшов також Курило, печатник князя Данила, з трьома тисячами піших воїв і трьомастами кінників, і дав їм [Данило] узяти город Дядьків. Звідти ж він, [Данило, пішов назад], пограбувавши землю Болохівську і попаливши, — бо zostавили їх, [болохівських князів], татари, щоб вони їм орали [та сіяли] пшеницю і просо. Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони од татар велике сподівання мали”¹⁶.

Як видно з літописної розповіді, у каральній експедиції Данила Романовича проти князів Болохівської землі взяли участь жителі Бакоти і Пониззя. У складі загонів Кирила-печатника, що вирушили з Бакоти до Дядькова, безсумнівно, були вої й ополчення з території Пониззя.

Спірною стосовно територіального розміщення Кам'янця є повідомлення літопису 1240-1241 рр. Йдеться про рух орди Батия з Києва на захід: „І прийшов він до города Колодяжина, і поставив дванадцять пороків. Та не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були. І прийшов він до Каменця [та] Ізяславля [і] взяв їх”¹⁷. Єдності щодо того, чи йдеться тут про Кам'янець на Волині, чи на Поділлі, серед дослідників немає. До речі, відзначимо, що у цій же літописній розповіді фіксується не цілком прямолінійний рух татаро-монголів: „А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов [од них], і прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само і город Галич, і інших городів багато, що їх нема числа”¹⁸.

У 1254-1255 рр., як відомо з літопису, татаро-монгольські завойовники знову з'явилися й активізували свої дії в Подністров'ї. Куремса зі своєю ордою з'явився на Пониззі і підійшов до Бакоти: „[...] приїхали татари до [города] Бакоти, і прилучився Милій, [старший города], до них [...]”¹⁹. Відомо, що саме тоді ординці запропонували зруйнувати укріплення Бакоти та інших міст Пониззя. Серед них були, очевидно, й фортифікації Кам'янця. Принаймні, залишки зруйнованих валів і сліди пожеж зафіксовані при археолого-

¹⁶ Там само. — С.399.

¹⁷ Там само. — С.397.

¹⁸ Там само. — С.397-398.

¹⁹ Там само. — С.413.

архітектурних дослідженнях давньоруських об'єктів XII-XIII ст. у Кам'янці-Подільському. Але про це ми скажемо трохи пізніше.

Нарешті, важливе значення для з'ясування уявлень про місце і роль середньовічного Кам'янця дає нам „Список русских городов дальних и ближних”. Ми читаємо в ньому: „А се Польскыи грады: Камень, Иловечь, Бряславль, Соколецъ, Звенигород, Черкасы, Чернен, Новый городок, Вснича, Скала, Бакота”²⁰. Назва „а се Польскыи” (города) у Новгородському першому літописі відсутня²¹, але є у Ермолинському²². Вказану назву, як писав М.Тихомиров, можна вважати переключенням слів „подольские города”²³.

Звернемо увагу на ту обставину, що у наведеному переліку руських міст кінця XIV — початку XV ст. Кам'янець стоїть вже на першому місці, а Бакота — його завершує. Це означає, що в XIV ст. Кам'янець стає центральним містом Поділля, а роль Бакоти помітно згасає. У літописах же XII-XIII ст. перше місце серед міст Пониззя посідає Бакота, а Кам'янець лише згадується паралельно.

Таким чином, наведені літописні дані про Кам'янець, при всій складності їх історико-топографічної прив'язки, ніяк не можна скидати з рахунку, ні тим більше категорично відкидати²⁴. Маємо на увазі, що археологічні та археолого-архітектурні дослідження на території Старого міста в Кам'янці-Подільському зафіксували не тільки насичений культурний пласт давньоруського часу, а й важливі фортифікаційні та житлові об'єкти XII-XIII ст. Розглянемо насамперед археологічні матеріали та археолого-архітектурні споруди на фоні археологічних пам'яток міста та його околиць. При цьому треба мати на увазі, що йдеться не лише про ті старожитності, які фіксують історію заселення території майбутнього міста та його периферії, а й (і це головне) про ті, що безпосередньо пов'язані з формуванням міського осередку.

До археологічних пам'яток, що відбивають процес заселення регіону майбутнього міста, належать: пізньопалеолітичне місцезнаходження у лісопарку на березі річки Смотрича; залишки трипільських поселень IV-III тис. до н.е., які виявлені в різних частинах Старого

²⁰ Цит. за: *Летопись по Воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей (далее — ПСРЛ). — СПб., 1856. — Т.VII. — С.240-241.*

²¹ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.-Л., 1950. — С.475-477.*

²² *Ермолинская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1910. — Т.XXIII. — С.163-164.*

²³ *Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних // ИЗ. — 1952. — Т.40. — С.214-259.*

²⁴ *Дашкевич Я.Р. Виникнення міст України: міфи та реальність. У пошуках історичної правди // УІЖ. — 1992. — №2. — С.11.*

міста і в урочищі Татариськах; пам'ятки пізньої бронзи і раннього залізного віку (XII-VIII ст. до н.е.) в урочищі Татариськах і в траншеї поблизу міської друкарні; залишки поселень черняхівської культури II-V ст. на території ботанічного саду, поблизу Гунських криниць і на Татариськах. Знахідки римських монет II-III ст. зафіксовані в Кам'янці та в навколишніх селах. На території Старого міста виявлені також давньоруські старожитності IX-XI ст., які, на нашу думку, слід пов'язувати з „гніздом” поселень, що згодом лягли в основу формування давньоруського міста.

Кам'янець XII-XIII ст., як свідчать археологічні матеріали, складався з кремля (дитинця), посаду й приміських околиць. Дитинець розташовувався на високому місці з південно-західного боку Старого міста. Він займав площу близько 1 га, мав наближену до трикутника форму і піднімався на висоту до 38 м над рівнем Смоліча. Така локалізація дитинця пов'язана з археолого-архітектурними дослідженнями на території кам'янецького замку XIV-XVII ст. Виявилося, що давньоруське городище XII-XIII ст. розташовувалося у південно-західній частині пізньосередньовічної фортеці — там, де пізніше (у XIV ст.) було споруджено кам'яні мурні пізньосередньовічної твердині.

Археологічні та археологічно-архітектурні дослідження, які проводилися Є. Платицькою, І. Винокуром, П. Юрченком, були зосереджені головним чином у межах південно-західної частини пізньосередньовічного замку. В результаті цих досліджень його історична топографія, починаючи з другої половини XII ст., була вивчена досить ґрунтовно. Надзвичайно цінні археолого-архітектурні матеріали давньоруського часу були відкриті у 1963 р. при закладці шурфу поблизу східного фасаду вежі Денної. Вивчення стратиграфії стінок шурфу показало, що еволюція вежі Денної, а також території, яка до неї прилягала, пройшла кілька будівельних етапів, найраніший з яких відноситься до XII-XIII ст. Згідно зі стратиграфією, культурний пласт XII-XIII ст. містився на глибині 0,72 м від денної поверхні, а його потужність становила 0,10-0,15 м²⁵. Виявлений у цьому шурфі пласт має протяжність 2,5 м. Він представлений чорно-коричневим гумусом і давньоруською керамікою XII-XIII ст. Можливо, що це рештки внутрішньовальних конструкцій.

Під західною стіною прямокутного приміщення Денної вежі, на глибині 1,2-1,25 м від рівня сучасної підлоги також було відкрито культурний пласт XII-XIII ст., який добре датується типовою

²⁵ Платицька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С.143.

давньоруською керамікою²⁶. Аналіз виявленої кераміки свідчить про те, що вона представлена виготовленими на гончарному крузі горщиками червонуватого та сіро-коричневого кольорів. Посуд тонкостінний, виготовлений з добре замішаного тіста, до якого додавали добре просіяний пісок. Горщики гарно випалені, вони мають високо підняті й різко відігнуті назвні вінця, які або зрізані косо по краю, або заокруглені у вигляді валика з виїмкою для покриття, або мають гранчасту форму. Орнамент — рівні і хвилясті лінії — розташований як у верхній частині посуду, так і по всьому тулубу. Виявлена кераміка належить до першого і четвертого типів за класифікацією М. Малевської²⁷ і є аналогічною київській гончарній кераміці XII-XIII ст.²⁸ Частина ж гончарного посуду має свої особливості, які дозволяють віднести її до кераміки галицького типу²⁹.

Цінні археолого-архітектурні матеріали були виявлені у 1963 р. при подальших дослідженнях першого ярусу вежі Денної. У внутрішній західній стіні прямокутного приміщення вежі, під кількома шарами тиньку відкрився проріз і вертикальні шви-щілини. Один з прорізів розміщений на рівні сучасної підлоги й виявився щілиноподібною бійницею. Аналогічні бійниці були виявлені пізніше у давньому ядрі західної стіни замку. Друга бійниця була відкрита на 1,5 м вище від першої³⁰. Первісна товщина західного замкового муру досягала 0,8 м. Згодом його наростили у висоту та ширину з внутрішнього боку. В процесі розчистки нарощеного муру встановлено, що стіна мала три закладених пізніше каменем зубці-мерлони. Їх висота досягала 0,9, а ширина — 0,8 м. Відстань між вказаними зубцями — 0,8 м. Відкрита з боку приміщення вежі Денної бійниця якраз увійшла в середній зубець³¹. У вежі Денній виявлені також рештки прямокутної давнішої вежі середини XIII ст.³²

Упродовж 1960-х рр. Є. Пламеницька проводила дослідження і зовнішньої західної стіни замку. Таким чином встановлено, що історія цього муру нараховує кілька будівельних етапів, найдавніший з яких датується кінцем XII — початком XIII ст. Мур, відкритий на

²⁶ Там само.

²⁷ Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // КСИА АН СССР. — 1969. — Вып.120. — С.6-7.

²⁸ Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1983. — С.298-301.

²⁹ Малевская М.В. К вопросу... — С.7-8.

³⁰ Пламеницька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці. — С.138.

³¹ Там само. — С.139.

³² Там само.

довжину 20 м, з'єднував вежу Денну з вежею Малою. Необхідно зазначити, що аналогічні бійниці, виявлені у вежі Денній і в стіні з її північного боку, були відкриті також поблизу вежі Малої (збереглося три)³³. Неабияке значення має й той факт, що первісне ядро стіни закінчувалося біля вежі Малої саме там, де відповідно до стратиграфії закінчувався культурний пласт XII-XIII ст. Засоби кладки первісного двадцятиметрового муру, склад сполучного розчину й архітектурні елементи, які відрізняються від пізніших замкових споруд, привернули особливу увагу дослідників. Хімічний аналіз розчину, проведений лабораторією петрографії Київського державного університету імені Тараса Шевченка, дав підставу С. Нашивенку констатувати, що це вапняково-цементно-карбонатний розчин (його склад: 42% вапна, 20% битої жовто-бурої цегли — плінфи, 25% битого вапняка і 10% домішок, у тому числі й деревного вугілля)³⁴. Такий склад розчину був характерний для споруд Давньої Русі.

Вказане явище не є випадковим. Вивчаючи давньоруську оборонну фортифікацію, П. Раппопорт і В. Косточкін прийшли до висновку, що вона інтенсивно удосконалювалася саме на рубежі XII-XIII ст. Це було пов'язано із застосуванням організованої облоги міст замість несподіваних нападів ворога. В такій ситуації у давньоруських фортифікаціях поширюється будівництво нових укріплень — кам'яних стін³⁵. Археологічні дослідження дали змогу Б. Тимошукові виявити кам'яну стіну давньоруського часу на місці пізньосередньовічної Хотинської фортеці³⁶. Кам'яний мур відкрито й у Пскові. Як вважає С. Тараканова, кам'яну стіну було зведено у північно-західній частині городища в кінці X ст.³⁷ На цій основі П. Раппопорт вважав за можливе існування кам'яної фортеці у Пскові в X ст.³⁸

У виявленні найдавнішого ядра кам'янецького замку важливу роль відіграли археолого-архітектурні дослідження, проведені у Малій вежі. Особливу увагу при цьому привернуло невелике подвір'я, розташоване перед вежею Малою зі східного боку. Там були відкриті рештки ще однієї невідомої раніше круглої вежі. Від неї збереглися один-два ряди стін. Внутрішній діаметр відкритої вежі досягав 2,6 м, а

³³ Там само. — С.134.

³⁴ Там само. — С.139.

³⁵ Раппопорт П.А., Косточкин В.В. К вопросу о периодизации истории древнерусского военного зодчества // КСИИМК. — 1955. — Вып.59. — С.24-25.

³⁶ Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. — К., 1982. — С.97.

³⁷ Лабутина И.К. Историческая топография Пскова в XIV-XV вв. — М., 1985. — С.31.

³⁸ Раппопорт П.А. Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X-XV вв. // МИА. — 1964. — №105. — С.81.

товщина стін — від 1,3 до 1,5 м. У східному напрямку від цієї вежі тягнувся кам'яний мур товщиною близько 2 м. Усе це дозволило Є. Пляменицькій вважати, що виявлена вежа була кутовою і зведено її було в середині XIII ст.³⁹

Нові відомості стосовно кам'янецького замку були отримані при роботах 1969 р. Розкоп було закладено на відстані 6 м від вежі Лядської і 20 м від західного муру замку. В процесі розчистки виявлено рештки овальної в плані вежі, діаметр якої складав 7,2-6,0 м при товщині стіни 1,6 м. За характером кладки й розчину мур нагадував ядро відкритої стіни середини XIII ст. у західній частині замку⁴⁰. У безпосередній близькості від решток вежі з північного боку відкрито й кам'яний мур, товщина і напрямок якого співпадали з напрямом і товщиною стіни, що тягнулася від другої вежі Малої. Очевидно, що це рештки стіни, яка захищала дитинець з півночі. Є. Пляменицька датувала її середньою XIII ст.⁴¹ У тому ж літньому сезоні було встановлено, що давньоруський дитинець і з південного боку обмежувався кам'яним муром, рештки якого були виявлені між вежами Лядською й Денною⁴².

Наявність у Кам'янці кам'яних вежових укріплень першої половини XIII ст. повністю відповідає розвиткові давньоруського оборонного зодчества. Вивчаючи військову справу на Русі в XIII-XV ст., А. Кіричников прийшов до висновку, що Галицько-Волинська Русь у середині XIII ст. переживала явний військовий розквіт у всіх відношеннях: щодо складу армії, полководення, озброєння, системи укріплень, тактики облоги й оборони⁴³. Наявність кам'яних веж XIII ст. засвідчив П. Раппопорт при обстеженні їх на Волині, зокрема, у Кам'янці-Литовському і Білавіні⁴⁴. Оборонну вежу волинського типу було зведено у 90-х рр. XIII ст. і в селі Спасі, у передгір'ї Карпат⁴⁵. Виникнення кам'яних веж П. Раппопорт пов'язує з новою тактикою

³⁹ Пляменицька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці. — С.137.

⁴⁰ Ї ж. Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 р. // Археологічні дослідження на Україні в 1969 році. — К., 1972. — С.299.

⁴¹ Там само. — С.302.

⁴² Там само.

⁴³ Кіричников А.Н. Военное дело на Руси в XIII-XV вв. — Л., 1976. — С.7-10, 51-66.

⁴⁴ Раппопорт П.А. Волинские башни // МИА. — 1952. — №31. — С.202-223; Его же. Военное зодчество Западнорусских земель X-XIV вв. // МИА. — 1967. — №140. — С.141-147.

⁴⁵ Рожко М.Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: культура, традиції. — К., 1982. — С.13.

облоги — застосуванням каменеметальних механізмів і відносить це явище до 30-40-х рр. XIII ст.⁴⁶

Цінний археологічний матеріал було отримано при дослідженні західної частини замкового подвір'я в Кам'янці. Зокрема, внаслідок відкриття східного фасаду внутрішньої замкової стіни до підосви її основи вдалося простежити усі її будівельні етапи. Вздовж стіни було поставлено траншею загальною протяжністю 14 м при ширині 2 м. Стратиграфія східної стінки траншеї показала, що найдавнішим є культурний пласт доби міді. Наступний будівельний горизонт чітко датується XII-XIII ст. Спостереження за цим пластом свідчать, що його потужність на різних ділянках різко коливається. Якщо у першому та другому квадратах пласт мав товщину від 0,3-0,4 м до 0,95 м, то у четвертому і п'ятому — всього до 0,18 м. Характерно, що культурний пласт у двох останніх квадратах розташовувався вже на 0,75 м нижче попереднього рівня⁴⁷. У третьому квадраті культурні пласти XII-XIII ст. знищені. Загалом же культурний пласт XII-XIII ст. у вказаній частині замку представлений в основному горілим і перетлілим деревом, попелом й окремими каменями. Датуючим матеріалом для цього пласта служить кераміка (близько 150 фрагментів). Вважаємо, що вказаний пласт — це рештки внутрішньовальних конструкцій і земляного валу, які існували до зведення кам'яних стін і веж у першій половині XIII ст.

Культурний пласт XII-XIII ст. виявлено й при постановці 26-метрової траншеї, яка тягнулась від вежі Денної у північно-східному напрямку до нової відкритої вежі XIII ст. навпроти вежі Лядської з північного боку. Пласт досить порушений. У ньому знайдено лише незначну кількість давньоруської кераміки XII-XIII ст., дві намистини й уламок скляного браслета світло-зеленого кольору.

Під час досліджень 1979 р. на місці Польних воріт XVI ст. було виявлено й рів, який оточував давньоруський дитинець Кам'янця з боку поля.

Таким чином, спираючись на існуючі археолого-архітектурні матеріали другої половини XII-XIII ст., дослідники дійшли висновку, що давньоруський дитинець розташовувався на мисі і з напільного боку захищався валом й ровом⁴⁸. Зі сходу, півночі й півдня він

⁴⁶ *Раннопорт П.А.* Оборонительные сооружения Западной Волыни XIII-XIV вв. // Switowit. — Warszawa, 1962. — Т. XXIV. — S. 16.

⁴⁷ *Пламєницька Є.М.* Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці. — С. 130.

⁴⁸ *Йі ж.* Початкові етапи будівництва Кам'янець-Подільського замку // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів, 1970. — С. 142.

також був обмежений ровами і дерев'яними укріпленнями валу. На рубежі XII-XIII ст. вал із західного боку дитинця підсилюється кам'яним муром зі зубцями-мерлонами та щілиноподібними бійницями. В'їзд на територію дитинця існував з південно-східного боку. У середині XIII ст. у південно-західній, північно-східній та східній частинах дитинця були зведені кам'яні вежі і стіни, які їх з'єднували⁴⁹. Територія дитинця складала близько 1 га. Це трохи менше третини всієї площі пізньосередньовічного кам'янецького замку, який і був споруджений на руїнах попередньої давньоруської фортеці — дитинця Кам'янця XII-XIII ст.

Топографія культурних пластів XII-XIII ст. у межах Старого міста (посаду) досить широка. Пласт з давньоруською керамікою XII-XIII ст. відкрито у північній частині Старого міста, в каньйоні річки Смотрича, на сучасних Польському і Вірменському ринках, на вул. П'ятницькій, у провулку П'ятницькому, на східних схилах півострова і в південних кварталах, недалеко від Руських воріт. Площа Старого міста становить понад 120 га. Зрозуміло, що у давньоруський час вона не вся була забудована. Культурний пласт кам'янецького посаду XII-XIII ст., як свідчить його стратиграфія, міститься на різних глибинах залежно від рельєфу півострова. Вздовж правого берега Смотрича, у північній частині каньйону, він досягає потужності 0,20-0,35 м і представлений головним чином горілим деревом та керамікою. Кераміка XII-XIII ст. трапляється подекуди й на поверхні ґрунту (наслідок земляних робіт, пов'язаних із забудовою Старого міста в пізньому середньовіччі). Аналогічна картина простежується і в південній частині півострова, де на початку XVI ст. були зведені укріплення Руських воріт.

У центральних кварталах Старого міста культурний пласт XII-XIII ст. більш потужний і досягає глибини відносно денної поверхні від 0,9 до 2,7 м. Цікавий матеріал стосовно заселення цієї частини посаду Кам'янця у XII-XIII ст. отримано під час земляних робіт, пов'язаних з прокладанням труб для газифікації на Польському ринку, що проводилися у 1979 р. Траншея, вирита з півночі на південь уздовж будинків 12, 10, 8 і СШ № 1, відкрила саме те місце, де у XV-XVI ст. локалізувався ряд забудови східної частини ринку польської общини.

На східній стінці траншеї, глибина якої досягала 1,6 м, непогано читалися культурні нашарування XIV-XVII ст. Стратиграфічно під ними простежено (на глибині від 0,9 до 1,6 м від денної поверхні) культурний пласт давньоруського часу XII-XIII ст., який представле-

⁴⁹ *Ї ж.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 р. — С.303.

ний рештками чотирьох жител. Перше з них розташовувалося навпроти будинку 8, інші — в північному напрямку від нього до початку вул. Кірова з майже однаковими інтервалами. Рештки жител показують, що вони були знищені в давнину пожежами. Довжина решток першого житла по стінці траншеї досягала 3,51 м. Потужність культурного пласту житла, що складався з перепаленого дерева, попелу, фрагментів давньоруського посуду, кісток тварин, становила 0,16 м. Довжина другого житла досягала 3,6 м. Після розчистки виявилось, що стіни цього житла були складені з дубових деревин, горілий фрагмент однієї з яких залишився поблизу південної стіни. Діаметр горілої деревини становив 0,13 м. Рештки цього житла датуються давньоруською керамікою XII-XIII ст. Аналогічним виявилось і третє житло, яке за розмірами вздовж стінки траншеї (3,2 м) дещо поступалося двом попереднім. Крім гончарної кераміки XII-XIII ст., у житлі виявлено глиняну обмазку, залишки чернія печі, а також скручений скляний давньоруський браслет синього кольору. Четверте житло виявлено частково, оскільки воно було перерізане пізньосередньовічною спорудою. Основним датуючим матеріалом цього житла служить давньоруська кераміка XII-XIII ст.

Рештки житлових об'єктів з археологічними матеріалами XII-XIII ст. були виявлені також на вул. П'ятницькій і на Вірменському ринку — навпроти будинку сучасної швейної фабрики.

На початку 1980-х рр. в історії давньоруського Кам'янця залишалися недостатньо вивченими характер забудови та конструктивні особливості житлових приміщень. Вирішенню цієї проблеми сприяли дослідження 1981 р. на місці фундаментів і підвалів XVI-XVIII ст. на площі Центральній, 4а. У північно-західній частині споруд реставратори Інституту „Укрпроектреставрація” наштотувалися на рештки горілої дерев'яної конструкції, яку дослідила археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педінституту. В процесі досліджень з'ясувалось, що це рештки давньоруського житла. Його підлога розташована на глибині 2,7 м від денної поверхні. У заповненні житла було виявлено завал горілих дерев'яних конструкцій. Після розчистки горілих нашарувань чітко визначилися межі прямокутної у плані споруди. Нижня частина житла збереглася непогано. Вона була опущена в ґрунт на 0,37-0,45 м. Найбільш чітко стінки зафіксувались у південно-східній частині житла, де вони були складені з трьох деревин діаметром 0,19-0,24 м. Досліджена дерев'яна будівля становила зруб з дубових деревин, рублених „в обло”, на що вказує система кріплення їх між собою у північно-західному кутку, де простежено нижній вінець конструкції. Такий конструк-

тивний тип житлових споруд був характерний для багатьох давньоруських міст і, зокрема, для Києва XII-XIII ст.⁵⁰

Західна стінка давньоруського житла мала довжину 5,25 м. Довжину південної стінки визначити не вдалося, оскільки рештки будівлі заходили під східний фундамент пізньосередньовічного будинку. Її розкрито лише на довжину 3,2 м. Житло складалося з двох приміщень, утворених перегородкою з дощок, які кріпилися до конструктивного стовпа. Рештки стовпа виявлено посеред західної стінки. Стовп був закопаний у землю на 0,35 м. У висоту він зберігся на 0,5 м. У південному приміщенні, майже у його північно-західному кутку, було виявлено рештки глинобитної печі напівовальної в плані форми (0,95 x 0,70 м). Частково зберігся черінь печі, піднятий на 6 см від підлоги. Навколо печі зафіксовано шар деревного вугілля й попелу.

Житло було орієнтоване своїми стінами за сторонами світу і співпадало з подібною орієнтацією пізньосередньовічних будинків XVI-XVIII ст.

При розкопках стратиграфічно зафіксовано, що заповнення житла мало два нашарування горілого дерева й обпаленої глиняної обмазки потужністю від 0,55 до 0,95 м. Це свідчить, що будинок був двоповерховий. Від односторонньої споруди не міг би залишитися такий потужний завал по вертикалі конструкції. Досліджене двоповерхове житло має цілий ряд аналогій серед добре вивчених давньоруських будинків XII-XIII ст. (зокрема, маємо на увазі двоповерхові конструкції житлових будинків Києва). Матеріали, виявлені *in situ*, поблизу основи печі нижнього поверху житла, представлені фрагментами давньоруської гончарної кераміки XII-XIII ст., а також речами із заліза, які зазнали сильної деформації від пожежі та від корозії.

Рештки культурного пласту XII-XIII ст. з типовою керамікою Південно-Західної Русі виявлено також і під фундаментами сусідніх пізньосередньовічних будинків, які реставруються. Взагалі площа поширення культурного пласту XII-XIII ст. у межах півострова досить значна. Але, зрозуміло, не вся його територія була забудована у давньоруський час. Ми можемо лише констатувати, що в центральній частині Старого міста локалізація давньоруських жител XII-XIII ст. наче співпадала з розміщенням пізньосередньовічних будинків XVI-XVII ст. Таку картину зафіксовано на вул. Зарванській, П'ятницькій і особливо у східній частині Польського ринку, де у 1979 р., як уже згадувалось, велися дослідження у траншеї. Вивчення

⁵⁰ Толочко П.П. Массовая застройка Киева X-XIII вв. // Древнерусские города. — М., 1981. — С.70-80.

стратиграфії цієї траншеї свідчить, що два житла XII-XIII ст. були розташовані майже симетрично під пізньосередньовічними спорудами. Аналогічна ситуація спостерігається при дослідженні житла XII-XIII ст. на тій же площі під будинком 4а.

Отже, характерною особливістю відкритих жител XII-XIII ст. є те, що за своєю орієнтацією вони майже повністю співпадають з орієнтацією фундаментів пізньосередньовічних будинків і вулиць. А це дає певні підстави стверджувати, що пізньосередньовічні планувальні принципи у забудові Кам'янця-Подільського мали у своїй основі планувальні принципи давньоруського часу. Окремі вулиці, які існують у Старому місті, очевидно, почали формуватися ще у XII-XIII ст., а остаточно склались у XV-XVI ст.

Головна роль у формуванні планувальної системи давньоруського посаду Кам'янця належала торговельній площі, яка, на нашу думку, локалізувалася в межах східної частини сучасного Польського ринку і в південній частині вул. П'ятницької. Основою для такого припущення служать відомості П. Троїцького про існування до кінця XV ст. у межах погосту Іоаннопредтечинської церкви XVI ст. давньоруської П'ятницької церкви⁵¹. Храм на честь Парасковії П'ятниці, святої покровительки торгівлі, захисниці купців, у давньоруський час був звичним явищем для міської торговельної площі⁵². Прикладами можуть служити Новгород, Чернігів, Полоцьк та інші міста. Думка П. Троїцького підтверджується й археологічними матеріалами. Зокрема, у 1974 р. на вулиці, яка з півдня обмежувала погост церкви, С. Шкурко виявив культурний пласт XII-XIII ст., який датується типовою гончарною давньоруською керамікою. Крім того, під час дослідження фундаментів Іоаннопредтечинської церкви у 1983-1984 рр., що проводилося Інститутом „Укрпроектреставрація”, у східній частині південної апсиди на глибині 2,7 м було знайдено бронзовий хрест-енколпійон XIII ст. Від міського центру одна з вулиць, на основі якої у першій половині XV ст. виникла Вірменська площа, вела у західному напрямку до дитинця через природний гребінь-перемичку, що з'єднував посад з дитинцем, де пізніше було зведено й міст.

Таким чином, і археолого-архітектурні дослідження на місці пізньосередньовічного замку, й археологічні роботи, проведені на території Старого міста, засвідчують не залишки культурних пластів сільських поселень⁵³, а функціонування двох складових частин давньоруського міста — дитинця і посаду XII-XIII ст.

⁵¹ *Троїцкий П.* Каменецкий кафедральный Свято-Иоанно-Предтеченский собор // ПЕВ. — 1862. — № 2. — С.28-29.

⁵² *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. — М., 1956. — С.249.

⁵³ УІЖ. — 1992. — №2. — С.11.

Про те, що це саме так, свідчать також археолого-архітектурні дослідження і спостереження за земляними роботами на території Старого міста, які проводяться останніми роками експедиціями Кам'янець-Подільського педінституту та Державного історико-архітектурного заповідника. Так, наприклад, при дослідженні фундаменту Троїцької пізньосередньовічної церкви у 1993-1994 рр. В. Бевз і А. Мандзій відкрили й руїни попередньої, давнішої. Було виявлено горілий пласт, у якому збереглося частково облицювальна керамічна плитка підлоги, а також невеликий кам'яний саркофаг з дитячим захороненням, що містився під цією долівкою. Згадані облицювальні керамічні плитки вкриті темно-зеленою поливою і мають на собі зображення птаха. Це, очевидно, вироби галицької архітектурної школи. Спеціалісти датують їх XIII ст.

У зв'язку з наведеним фактом ми не можемо погодитися з тим, що відкритий М. Дороновичем давньоруський Воскресенський монастир на Руських фільварках хочуть виключити з історико-архітектурної біографії Кам'янця-Подільського⁵⁴. Хоч для галицької архітектури XII-XIII ст. характерне переважання тесаного каменю, а не плінфи як будівельного матеріалу, в останні роки працівники Державного історико-архітектурного заповідника виявили в різних частинах Старого міста і плінфу, і бруштату цеглу. Топографічна прив'язка і систематизація цих матеріалів — справа майбутнього. Але наявність їх, як і двоповерхового житла XII-XIII ст. на посаді, свідчать саме про забудову міської території у XII-XIII ст.

Археологічні матеріали XII-XIII ст. виявлені також у межах найближчої округи Кам'янця-Подільського. Так, у передмісті Довжок знайдено монети XIII-XIV ст. Це не може бути випадковістю, оскільки через Кам'янець пролягав шлях зі Львова до причорноморських степів і Криму⁵⁵. Крім того, в цьому ж передмісті виявлено давньоруське поселення XII-XIII ст.⁵⁶ Поселення XII-XIII ст. зафіксовані у передмістях Підзамчому, Татариськах, Цибулівці. На Татариськах, крім кераміки XII-XIII ст., знайдено й давньоруський залізний наконечник стріли. У Цибулівці відкрито поховання з бронзовим браслетом, кільцем, а також двома срібними скроневиими підвісками XII-XIII ст.

Отже, аналіз археологічних матеріалів XII-XIII ст., виявлених у місті, а також у його передмістях, дає підставу стверджувати, що істо-

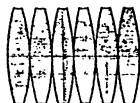
⁵⁴ Там само.

⁵⁵ *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971. — С.66-67.

⁵⁶ *Приходнюк О.М.* Давньоруські пам'ятки Середнього Подністрів'я (розвідки 1968-1969 рр.) // *Археологія.* — 1977. — №22. — С.100.

рію Кам'янця-Подільського слід починати з другої половини XII ст. Як і всі інші давньоруські міста, Кам'янець у другій половині XII-XIII ст. складався з двох соціально-топографічних частин: дитинця і посаду. До міста прилягали передмістя (або навколишні сільські поселення). Нові археологічні матеріали, а також археолого-архітектурні дослідження дозволяють далі розвивати і відповідно аргументувати цю думку.

При уважному вивченні Литовського літопису можна відповідно пояснити і ту фразу, де йдеться про спорудження литовськими князями й розбудову міст Поділля. Коріатовичі, — читаємо в літописі, — „нашли себе крепкое место на реке Смотричь и построили город Смотричь; в другом месте, где были чернцы на горе, они нарядили город Бакоту. Затем, занимаясь охотой, случилось им загнать оленей на тот остров, где ныне находится городъ Каменец; там они вырубили лес и из камня умуровали городъ Каменец; Съ того времени они, укрепляя все Подольские города, осели во всей земле Подольской”⁵⁷. З наведеного тексту ясно лише одне: Смотрич як місто був започаткований за часів литовських феодалів. Що ж до Бакоти, про яку сказано, що вона теж заснована в XIV ст., то, якби не наявність давньоруського літопису й археологічних свідчень про місто XII-XIII ст., можна було б слідувати версії Литовського літопису. Щось подібне маємо й з Кам'янцем. Оскільки археологічні матеріали фіксують наявність давньоруського міста Кам'янця XII-XIII ст., то, незважаючи на складність історико-топографічної прив'язки давньоруських літописних згадок про місто, воно, безперечно, існувало. Стосовно ж розповіді про полювання литовських князів і „вмуровання” міста над річкою Смотричем, то в літописі, на нашу думку, художньо описано процес використання і розширення міста, коли литовські феодали осіли по всій Подільській землі.

⁵⁷ Летописец великих князей литовских (Супральский список) // ПСРЛ. — СПб., 1907. — Т.XVII. — С.821.

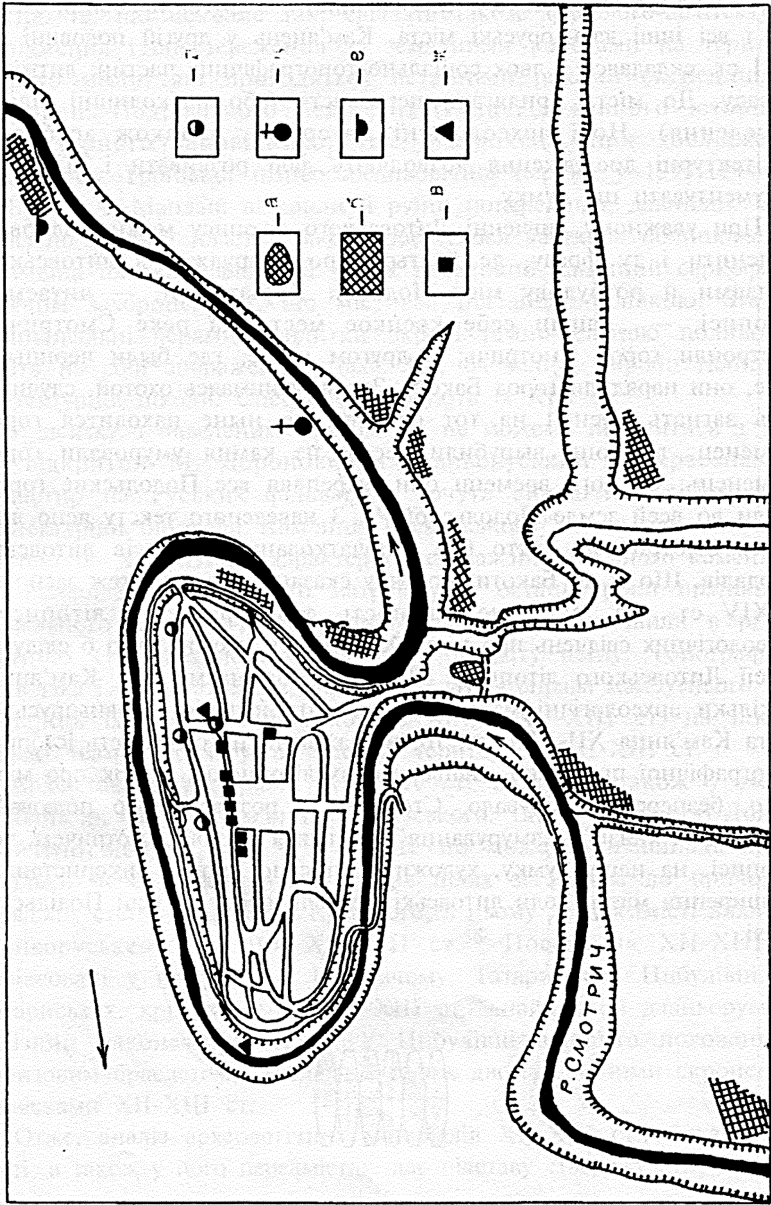

Рис. 1. Археологічна карта Кам'яниці XII-XIII ст.:

а) дитинець; б) поселення XII-XIII ст.; в) житла XII-XIII ст. на території посаду; г) пам'ятки Русі VIII-IX ст.; д) Воскресенський монастир XII-XIII ст.; е) поховання XII-XIII ст.; ж) культурні шари XII-XIII ст.

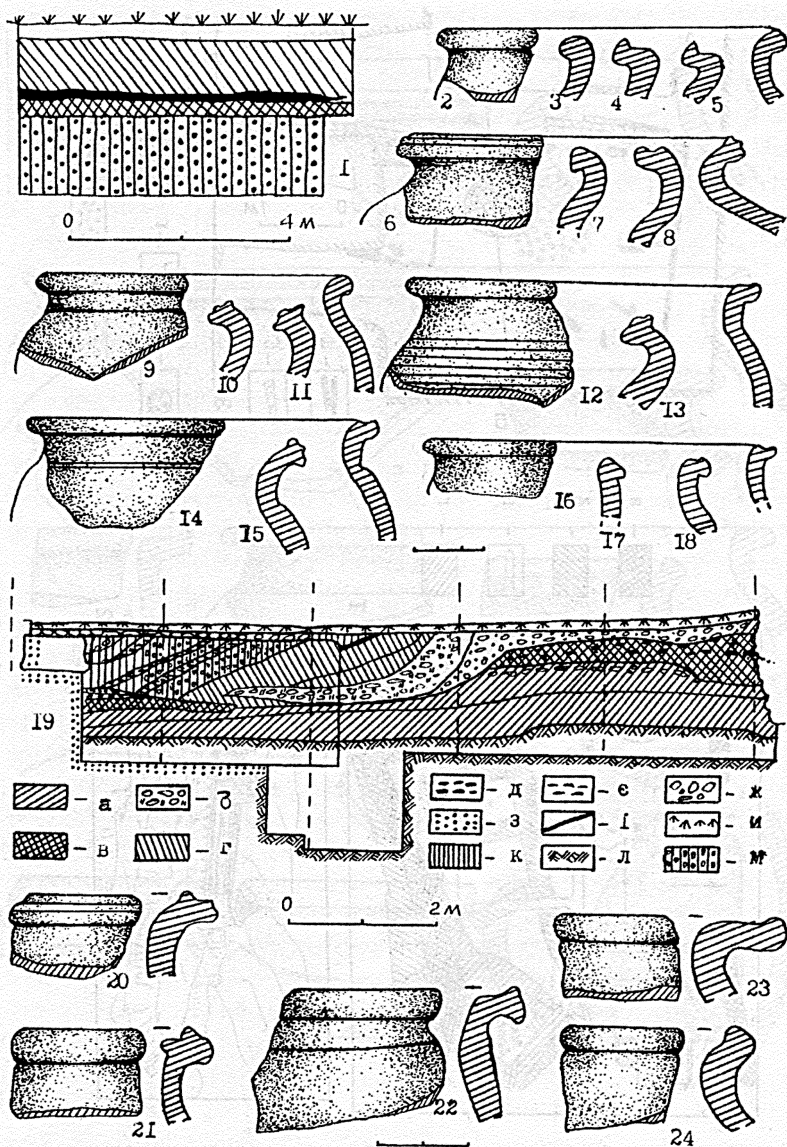

Рис. 2. 1. Профіль стінки шурфа біля східного фасаду вежі Денної; 2-18. Зразки кружалної кераміки XII-XIII ст. з дитинця (замку); 19. Профіль східної стінки трапезі вздовж західної замкової стіни: а) культурний шар епохи бронзи; б) IX-X ст.; в) XII-XIII ст.; г) XVI-XVII ст.; д) горіле дерево; е) жовто-зелена глина; ж) каміння; з) земля; і) попіл; й) рослинний шар; к) шар XVIII ст.; л) материк; м) коричнева земля (матеріали із досліджень Є.М. Пламенницької); 20-24. Кружална кераміка XII-XIII ст. з ур. Татариська; 22. Зразок кераміки XII-XIII ст. з північної частини каньйону р. Смотрич.

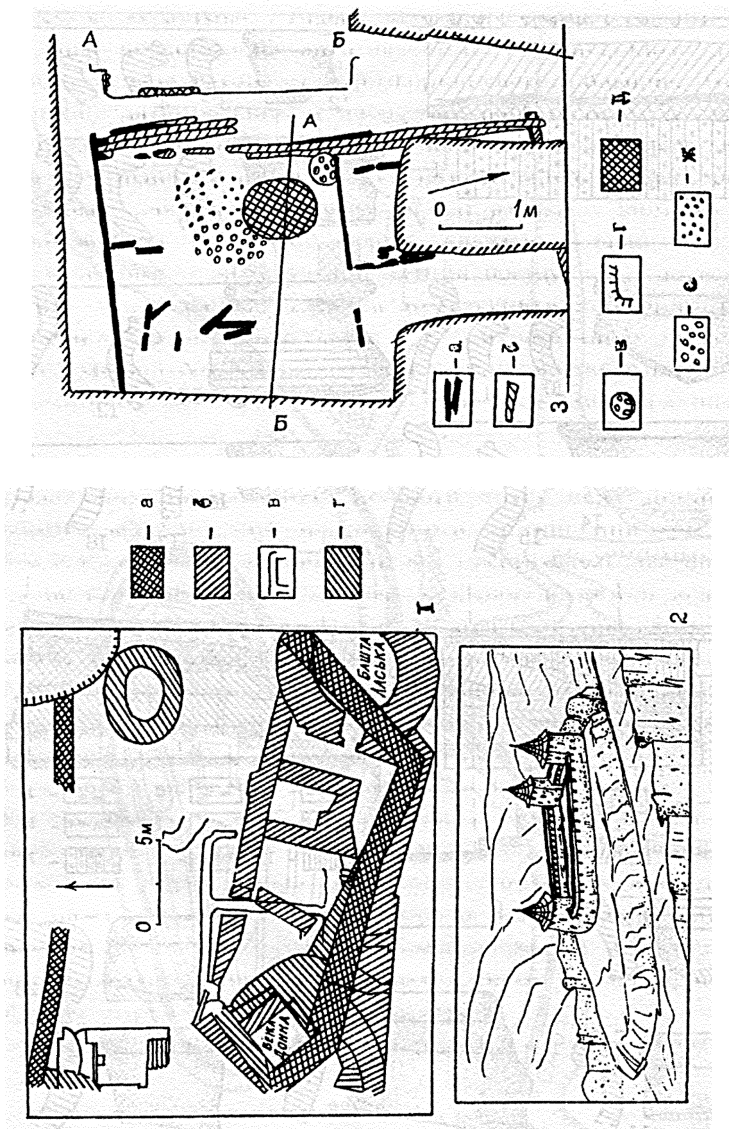

Рис. 3. 1. План розкопу у південно-західній частині Старого замку (дослідження Є.М. Пламеницької): а) залишки фундаментів XIII ст.; б) фундаменти XV-XVII ст.; в) залишки фундаментів XIV-XV ст.; г) кам'яна вимостка XIII ст.; 2. Реконструкція замку-дитинця XIII ст. за Є.М. Пламеницькою; 3. План житла XII-XIII ст. Польський ринок: а) горі лий дуб; б) трухлявий дуб; в) залишки дубового стовпа; г) кам'яні фундаменти XVI-XVIII т.; д) черинь печі; е) попіл; ж) залишки горілого дерева.

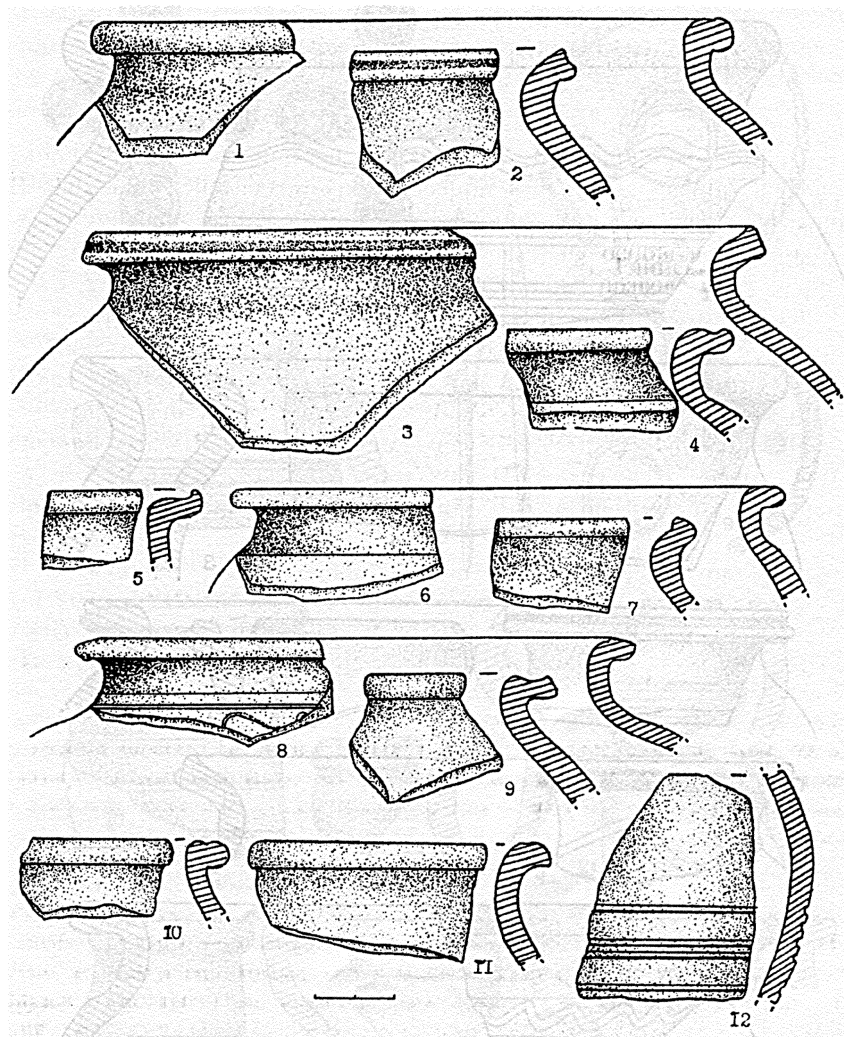

Рис. 4. 1, 2. Гончарна кераміка XII-XIII ст. із житла № 1 (Польський ринок, дослідження 1979 р.); 3, 4. Гончарна кераміка XII-XIII ст. із житла № 2 (Польський ринок, дослідження 1979 р.); 5, 6. Гончарна кераміка XII-XIII ст. із житла № 3 (Польський ринок, дослідження 1979 р.); 7-9. Гончарна кераміка XII-XIII ст. із житла № 4 (Польський ринок, дослідження 1979 р.); 10-12. Гончарна кераміка XII-XIII ст. (дослідження 1978 р. по вул. П'ятницькій).

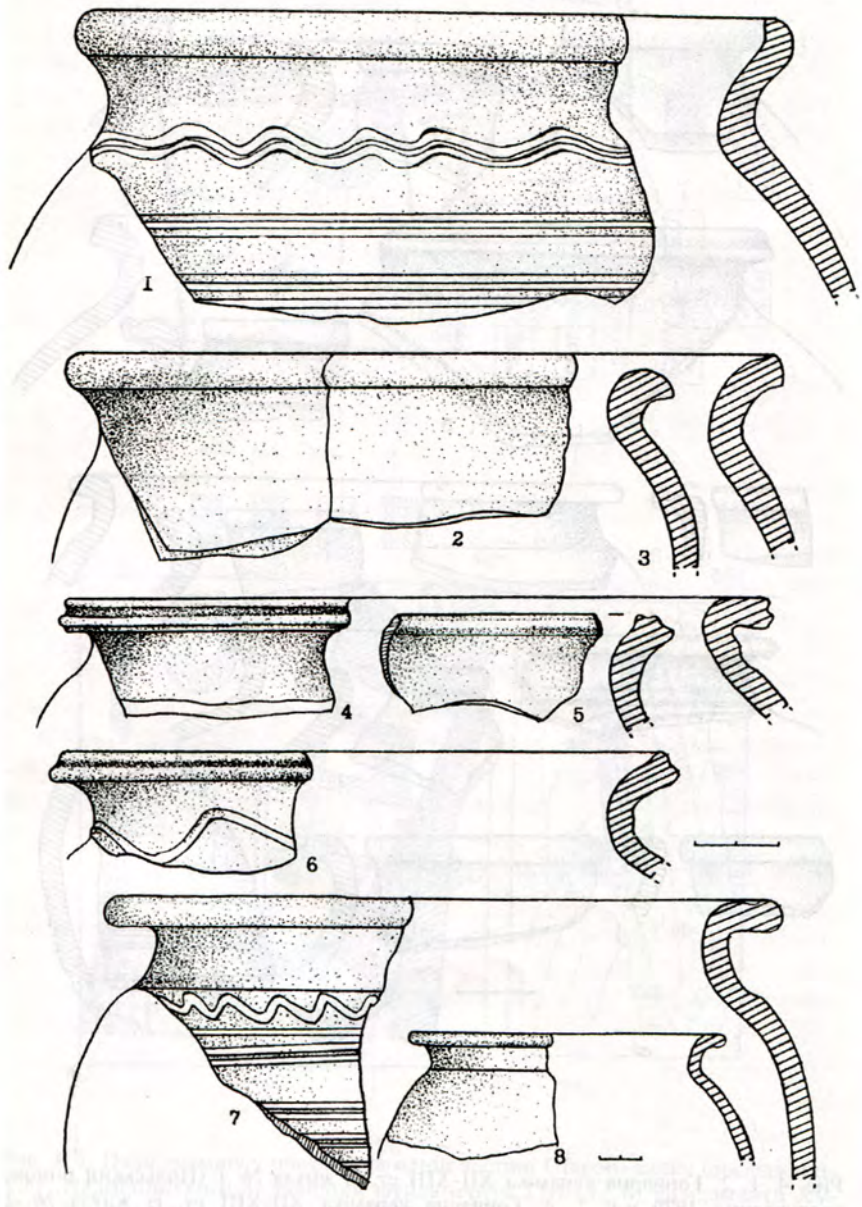

Рис.5. 1-8. Кружальна кераміка XII-XIII ст. із житла № 5 (Польський ринок, дослідження 1981 р.).

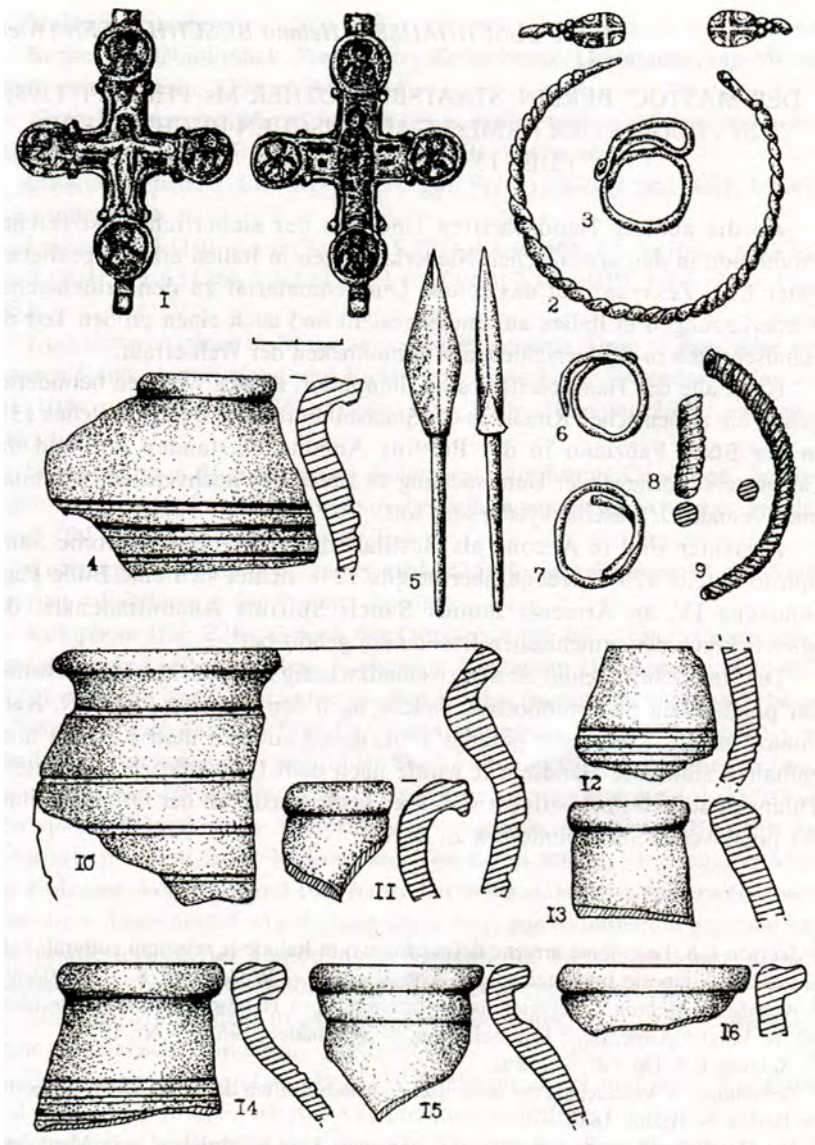

Рис. 6. 1. Хрест-енколпiон XIII ст. (юанно-Предтечинська церква); 2. Бронзовий браслет XII-XIII ст. (урочище Цибулівка); 3. Бронзове скроневе кільце XII-XIII ст. (урочище Цибулівка); 4. Зразок кружального посуду XII-XIII ст. (долина р. Смотрич поблизу Руських ворiт); 5. Залiзний наконечник стрiли XII-XIII ст. (урочище Татарнська); 6, 7. Сiбнi пiдвiски XII-XIII ст. (урочище Цибулівка); 8, 9. Уламки скляних браслетiв XII-XIII ст. (замок-дитинець); 10-13. Кружальна керамiка XII-XIII ст. (Польський ринок); 14-16. Кружальна керамiка XII-XIII ст. (провул. П'ятиницький).

Heide BUSCHHAUSEN, Helmut BUSCHHAUSEN (Wien)

DER MAŠTOC^c BERLIN, STAATSBIBLIOTHEK Ms. PHILLIPP 1398,
EIN ZEUGNIS DER ARMEN-ITALIENISCHEN BUCHMALEREI
DES 13. JAHRHUNDERTS

An die achtzig Handschriften sind von der sicherlich einst reichen Produktion in den armenischen Niederlassungen in Italien erhaltene geblieben. Pater L.B. Zekiyani¹ hat das reiche Quellenmaterial zu den armenischen Niederlassungen in Italien zusammengestellt und auch einen großen Teil der Handschriften in den verschiedenen Bibliotheken der Welt erfaßt.

Nicht alle der Handschriften sind illuminiert, zu den wenigen bebilderten gehört ein armenisches Ritual in der Staatsbibliothek zu Berlin, welches 1319 in der Stadt Fabriano in der Provinz Ancona entstanden ist² und das Gegenstand vorliegender Untersuchung zu Ehren des hochverdienten Jubilars und Freundes J. Daschkevych sein soll.

Armenier sind in Ancona als Basilianermönche mit der Kirche Santo Spirito bereits 1261 bezeugt, aber bereits 1248 richtet sich eine Bulle Papst Innozenz IV. an Armenis domus Sancti Spiritus Anconitanensis, das offensichtlich den armenischen Basilianern gehört hat³.

Die Handschrift gehört zu den zweiundzwanzig armenischen Handschriften der preußischen Staatsbibliothek, welche nach dem Katalog von B.N. Karamianz⁴ in die Sammlung gelangt sind, daher auch in dem Katalog nicht enthalten sind. Die Handschrift wurde nach dem II. Weltkrieg zeitweise in Tübingen aufbewahrt, befindet sich aber heute wieder in der Orientabteilung der preußischen Staatsbibliothek zu Berlin⁵.

¹ *Sekiyani L.B.* Le colonie armene del medio evo in Italia e le relazioni culturali italo-armene. 1. Simposio Internazionale di Arte Armena. — Venedig, 1978. — P. 803-892.

² *Assfalg J., Molitor J.* Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland, ed. W. Voigt // Armenische Handschriften. — Wiesbaden, 1962. — Nr. 17.

³ *Sekiyani L.B.* Op. cit. — 262 ff.

⁴ *Karamianz N.* Verzeichnis der armenischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin. — Berlin, 1888.

⁵ Die Handschrift wurde von Stepanos Lamajanz kurz beschrieben, sein Manuskript befindet sich in der Bibliothek, die Notizen wurden am 10.IX.1923 durch den Bibliothekar Z. Müller verbessert. Nach diesem sei die Handschrift in Frankreich zur Zeit des Papstes Johannes XXII. geschrieben worden, mit bürgerlichem Namen Jacques d'Eure. Als Entstehungsort sei die Stadt Fabriano anzunehmen, welche Müller mit dem im südfranzösischen Departement Tarn nordöstlich von Toulouse gelegenen Savaur La Vaur, damals Vavr geschrieben, identifiziert in welchem Johannes XXII. ein Bistum als Suffragan der Erzdiözese Toulouse eingerichtet habe. Das Bistum ist während der französischen Revolution zugrunde gegangen.

Maštoc^c=Rituale

Berlin, Staatsbibliothek. Preußischer Kulturbesitz. Orientabteilung Ms. or. quart. cod. Phillipp. 1398 (Abb. 1, 3-4).

1319. Dünnes, manchmal ungeglättetes, helles und manchmal gelbliches Pergament. 15,5 x 21,5 cm. 234 Bl. 232+2 Bl. V= Papier.

Erhaltungszustand: Im Allgemeinen gut. Fol. 1r, 202r, 1 und 202v, 1 obere Ecke unleserlich.

Lagen: 1 x 5 (10), 2 x 6 (34), 2 x 5 (54), 1 x 6 (66), 1 x 5 (76), 1 x 6 (88), 1 x 8 (104), 7 x 6 (176), 1 x 1 (178), 1 x 6 (190), 2 x 5 (210), 1 x 6 (222), 1 x 5 (232).

Kustoden: Original in Minuskel in dunkelbrauner Tinte in der Mitte des unteren Randes am Anfang und Ende einer jeden Lage. Kustoden fehlen auf fol. 104v und 105r. Fol. 177r, 178v, 179r, 190v, 191r und 200v: Kustoden ausradiert.

Schrift: 11,5 x 16,5-17 cm. 2 Spalten, durchwegs 20 Zeilen. Schöne regelmäßige, mittelbreite Bolongir in dunkelbrauner Tinte. Schreiber Wardan Erec^c (fol. 21r,1 und 225r) in roter Tinte.

Auftraggeber: Petrus Kahanay (fol. 225v,1), geschrieben in der Stadt Favrian = Fabriano in der Provinz Ancona.

Kolophon: (fol. 224v, 2 nach der Doxologie auf fol. 225r,1: Geschrieben im Jahr 768=1319 unter dem Katholik Kostandin III. Kessaracⁱ (1307-1322), während der Zeit des armenischen Königs Awsin (Oschin) von Kilikien (1308-1320) zur Zeit des Papstes Čowan (Johannes XXII. (1316-1334)) im Lande der Franken (=Europa) in der Stadt Fabriano (in der Provinz Ancona). Fol. 226r-229v von späterer Hand eines Priesters Astowacatowr, fol. 230r-232r von späterer Hand eines Andronikus Illumination: fol. 91v, 2 Bild mit der Kreuzigung Christi. 5,7 x 10,4 cm. Der Text endet auf fol. 91v,1 auf der Mitte der Spalte. Fol. 104v und 105r haben keine Kustoden, möglicherweise, weil man die 9. Lage nach Fertigstellung der Schrift zur Illumination gegeben hat, die Numerierung der Lagen nach Vollendung der Schrift der ganzen Handschrift, aber vor Vollendung der Miniatur vorgenommen hat.

Einband: Holzdeckel mit hellem Pergament überzogen, wahrscheinlich keine orientalische Bindung.

Dekoration: Sehr einfach. Fol. 83v Titelleiste in rot und grau. Titelzeilen und Anfangsbuchstaben oft rot. Auszeichnungsschriften: fol. 7r, 17r, 21r, 32r, 38r, 38v, 45r, 45v, 46r, 47r, 48v, 49r, 52r, 53v, 54r, 54v, 55v, 57r, 60r, 76v, 83r, 88r, 92v, 93v, 94v, 98r, 100r, 105r, 107r, 107v, 108v, 109v, 110v, 111r, 113v, 116r, 117r, 118v, 120r, 121r, 122v, 125r, 126r, 127v, 129v, 130v, 131v, 134v, 135r, 136r, 137r, 138r, 139r. 139v, 140v, 204v. Randverzierungen: fol. 17r, 32r, 73r, 83r, 109v, 111v, 113v, 118v, 122v, 126r, 127v, 131v, 134v, 135r, 136r, 137r, 138r, 139r, 140v.

Text: fol. 1-82: Verschiedene Gebete und Schriftstücke aus der Bibel, fol. 83-104 über die Messe, Gebete und Anweisung, fol. 105-204: Gebete vom

Faschingsonntag bis Ostern, fol. 204v-224r: Kanon, wie man einem Kranken die Kommunion gibt. Danach der ganze Ritus bis zur Grablegung.

Die Miniatur mit der Kreuzigung befindet sich in jenem Teil über die Messe, sie entspricht dem Kreuzigungsbild im römischen Missale, welche dem TE IGITUR vorangestellt ist.

Das Thema mit der Kreuzigung Christi (Abb. 1) scheint in giottesker Weise in einen innen weißgerandeten und mit zarten Ornamenten spärlich verzierten gelbroten Rahmen gestellt, der vor einem dunkelroten Grund steht und eine schmale Raumbühne für die Szene schafft, deren Tiefe durch die des Kreuzesholzes definiert werden soll. Die reich gemaserten Balken des hellbraunen Holzkreuzes sind ebenfalls perspektivisch gegeben; denn die schattierten Teile sind dunkelbraun. Dem Künstler ist jedoch ein Fehler unterlaufen; denn die beiden Kreuzesbalken sind von schräg links gesehen, das Suppedaneum hingegen von rechts. Offensichtlich wollte der Künstler auf die starke gotische Krümmung der Gestalt Christi Rücksicht nehmen. Hinter dem Corpus Christi hängt ein innen weißgerandetes und mit analogen Ornamenten verziertes blaues Ehrentuch, das wohl vom Querbalken abwärts gleitet. Der bizarre Golgothafelsen mit der schwarzen Höhle und dem drastischen Adamsschädel mit bleckenden Zähnen ist durch tiefe dunkelbraune Furchen zweimal geteilt. Das Motiv scheint für die schmale Raumbühnen ein wenig zu voluminös. Alle genannten Motive lassen sich gut in der mittelitalienischen Kunst aus dem letzten Viertel des 13. und dem 1. Viertel des 14. Jahrhunderts unterbringen. Die Vorbilder sind zumeist qualitativ besser, die perspektivische Sicht ist einheitlich durchgeführt, der Felsen ist zumindest in der Monumentalmalerei zurückhaltender, die stilistische Herkunft des Meisters aber läßt sich vornehmlich an der spezifischen Form des Corpus Christi bestimmen.

Die Gestalt Christi erscheint steil und aufrecht gestreckt auf dem hohen Suppedaneum mit streng abwärts gewinkelten Füßen zu stehen und mit mäßig abgewinkelte Armen am Querbalken zu hängen. Die Beine sind weitgehend geschlossener Stellung. Das Corpus des verstorbenen Christus ist leicht eingesackt, wodurch der untere Teil des Leibes leicht vorgedrückt erscheint. Die leichte gotische Schwindung des Corpus ist besonders an der Taille augenfällig. Ungeheuer zart ist die Zeichnung des fahlen Corpus, sie wird an den Unterschenkeln, dem Lententuch besonders deutlich (Abb. 4), sie ist am Brustkorb hingegen kaum auszumachen (Abb. 3), sie verliert im Antlitz aber ihre formzeichnende Qualität.

Die Steilheit des asketisch schmalen Corpus geht auf ein konkretes Vorbild zurück. Das Kreuzigungsbild in der Kirche San Domenico Maggiore zu Neapel, geschaffen 1308-1309 durch Pietro Cavallini⁶ (Abb. 2). Sie bietet den

⁶ *Bologna F. I pittori alle corte Angioina di Napoli (1266-1414)*. — Roma, 1969. — Vol. III. — P. 6-9; *Boskovits X.-M., Briganti G., Castelnuovo E., Gregori M., Zeri F. La pittura in Italia. Le origine*. — Mailand, 1985. — Abb. 617.

verstorbenen Christus nicht wie Giotto im Kruzifix in der Kirche Santa Maria Novella zu Florenz aus dem letzten Jahrzehnt des 13. Jahrhunderts in der Schwere und Massigkeit seiner menschlichen Natur, sondern versucht die überragende Größe Christi durch das steil stilisierte Corpus zum Ausdruck zu bringen. Bestimmte Merkmale weisen das Bild des Cavallini als unmittelbares Vorbild für die fragliche Miniatur aus: die spezifische Stellung der Beine mit der spezifischen Zeichnung der Muskeln. Die zarte Zeichnung des Brustkorbes und möglicherweise das über der rechten Hüfte gefälte Lendentuch und das Verhältnis des Hauptes zum Kreuznimbus. Nicht geglückt ist dem armenischen Kopisten die Haltung der Arme, die offensichtlich zu kurz ausgefallen sind, die Stellung der flachen Hände, die offensichtlich Vorbildern aus dem Duecento und der Buchmalerei folgen, und besonders die Zeichnung des Antlitzes. Der linke Teil der gewellten Haare findet sich in ähnlicher Form auf vielen Kreuzigungsbildern, der rechte Teil aber ist offensichtlich mißverstanden; denn er endet viel zu kurz und ungeordnet und hat keine Entsprechung zum linken Teil. Die Augen sind von den Lidern gänzlich verhüllt, die füllige Nase hat nicht mehr die schlanke und gerade Form und der Mund besteht nur noch aus zwei wulstigen Lippen. Ein wesentlliches Moment im Kreuzigungsbild des Cavallini ist nicht übernommen worden, die Darstellung des verstorbenen Christus mit leicht geöffnetem Mund und den von den Lidern halbverdeckten Augen. Eine armensiche Niederlassung hat es auch in Neapel gegeben mit der Kirche San Gregorio Armeno, welche bereits im 11. Jahrhundert bezeugt ist. Im 14. Jahrhundert bestätigt Papst Johannes XXII. in einem Breve vom 1.VIII.1328 den Armeniern den Besitz der Kirche Santo Spirito⁷.

Der Künstler dürfte aber auch durch einige Kreuzigungsbilder aus anderen Kunstlandschaften Italiens inspiriert worden sein. Die schweren Blutstropfen, welche aus den Wundmalen Christi hervorkommen, besonders die den Arm herabrinneuden und von dort aus abwärtsträufeln, zeugen von einem gewissen drastischen Empfinden des armenischen Künstlers, das Merkmal findet sich aber auch in der Giotto-Nachfolge, etwa bei Taddeo Gaddi im Kreuzigungsbild in der Galleria dell'Academia zu Florenz⁸; es war auch sonst im Trecento nach der Jahrhundertmitte verbreitet, etwa im Kreuzigungsbild des Maestro delle Tempera, welches sich im Privatbesitz befindet⁹. Die zarten Lendentücher aus durchscheinendem Material sind in den Kreuzigungsbildern Giottos durchgängig zu finden, sie dürften auch dem armenischen Künstler nicht unbekannt geblieben sein. In Mittelitalien finden sie sich auch in der Buchmalerei, genannt sei ein Missale in der Bibliothèque Nationale Ms.

⁷ Sekiyan L.B. Op. cit. — P. 873.

⁸ Bologna F. Novità su Giotto-Giotto al tempo della Capella Peruzzi. — Turin, 1969. — Taf. 57.

⁹ Boskovits X.-M., Briganti G., Castelnouvo E. etc. Op. cit. — Abb. 678.

Nouvelle Acquisitions latins 2666, fol. 66r, dessen Kreuzigungsbild zwischen 1310 und 1320 in Florenz entstanden ist¹⁰ (Abb. 5). In der Buchmalerei finden sich auch die weichen Gesichtszüge Christi. Die spezifische Art der Fältelung des Lententuches mit seitlich herabhängenden Zipfeln gehört in das Duecento; sie tritt im Trecento weitgehend zurück. Ein treffendes Zeugnis für die Fältelung des Lententuches ist der Kruzifix in der Kirche Santa Maria Novella zu Florenz. Die mächtigen Schüsselfalten des Lententuches aber lassen an oberitalienische Kreuzigungsbilder denken. Ein frühes Beispiel ist der Kruzifix eines unbekanntes Künstlers zu Rimini aus der Zeit um 1320¹¹. Viele Kreuzigungsbilder der Zeit haben um die Vierung tafelfartige Erweiterungen, die mit Stoffmustern bemalt sind, sie dürften das blaue Ehrentuch im armenischen Kreuzigungsbild erklären. Die wenigen erhaltenen Miniaturen in armenischen Handschriften italienischer Provenienz imitieren zumeist den gleichzeitigen Stil der Kunstlandschaft, in welcher die Miniaturen angefertigt worden sind. Das Kopiestentum ist in Italien ebenso stark wie im Mutterland, es führt aber angesichts der fremden Kunst aber auch zu vielen Mißverständnissen und zu merkwürdigen Symbiosen, etwa armenischer Ornamente und italienischer Szenen. Die Handschrift zu Fabriano zeigt ein Kreuzigungsbild, das ziemlich getreu den Vorwurf der Pietro Cavallini zu Neapel kopiert, es hat aber dessen Qualität nicht erreicht, es weist vielmehr schwere Fehler auf, welche die begrenzten Fähigkeiten des Künstlers offenlegen.

Bildunetschriften

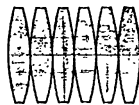
Abb. 1. Berlin. Staatsbibliothek, Orientabteilung. Ms-Armen. Philipp 1398, fol. 91v: Kreuzigung.

Abb. 2. Pietro Cavallini, Kreuzigung. Neapel, Santa Domenica Maggiore.

Abb. 3. Wie Abb. 1, Detail.

Abb. 4. Wie Abb. 1, Detail.

Abb. 5. Paris Bibliothèque Nationale, Ms. Nouv. Acquis. latins 2666, fol. 66r: Kreuzigung.

¹⁰ Kat. Six siècles d'enluminure italienne. VI-XVI. siècles. — Paris, 1984. — N 45 (Abb. 5).

¹¹ Mostra della pittura Riminese del Trecento / Ed. C. Prandi. — Rimini, 1935. — N 7.

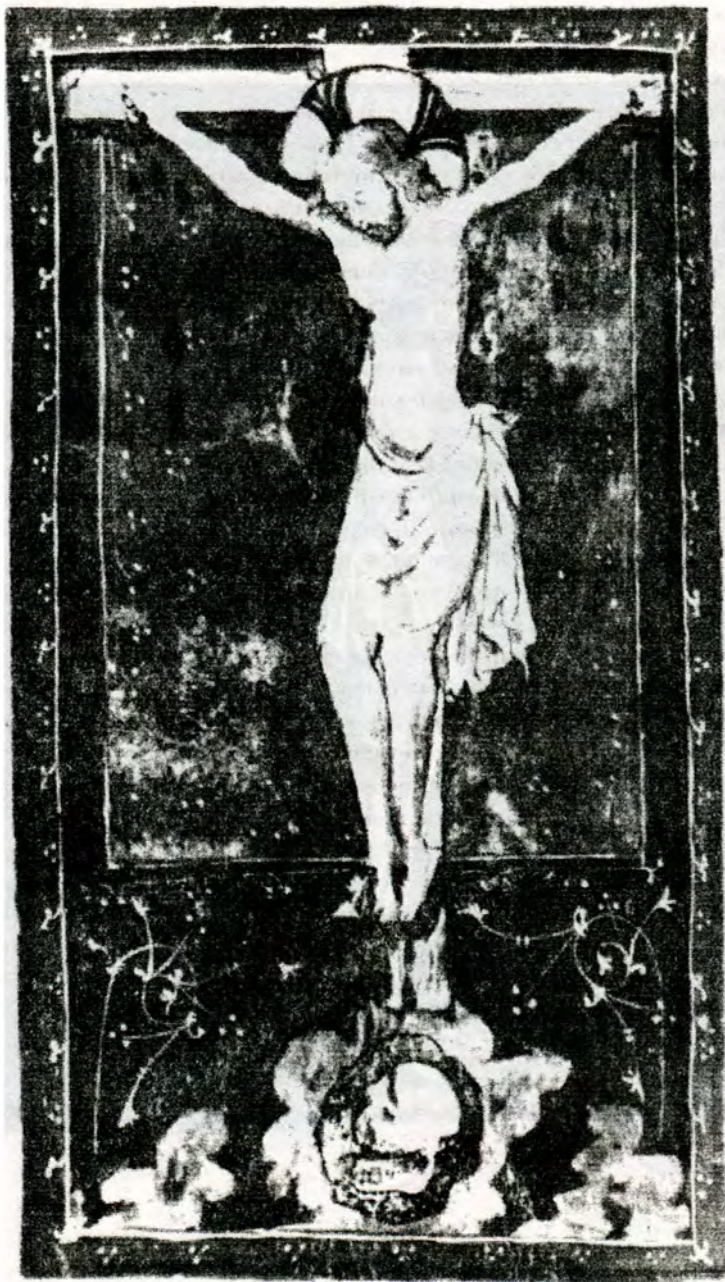

Abb. 1.

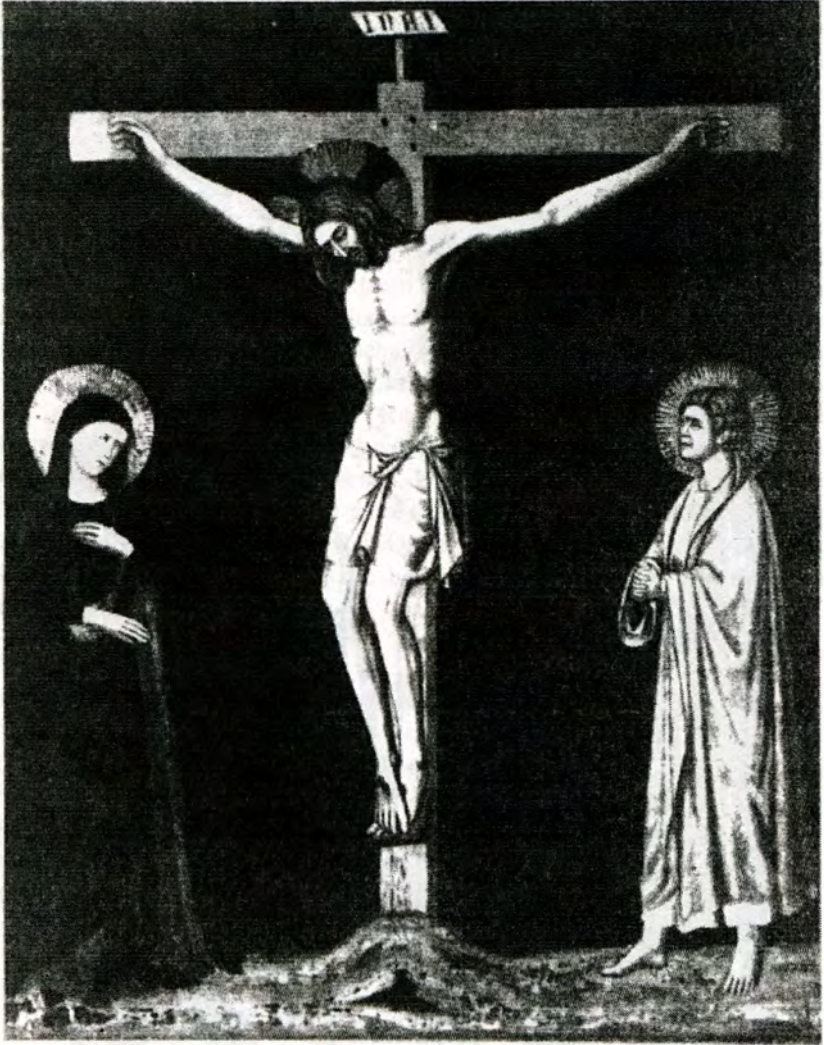

Abb. 2.

Abb. 3.

Abb. 4.

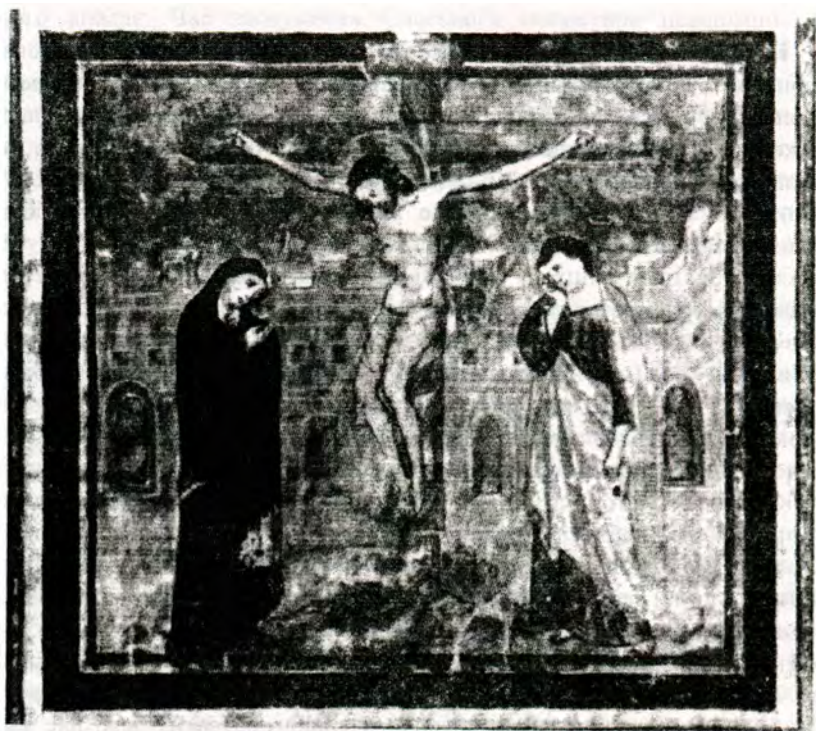

Abb. 5.

МАЛОВІДОМА ПАМ'ЯТКА КНЯЖОЇ ДОБИ

Пам'яток давньоруської архітектури і мистецтва XII-XIII ст. на території Галицько-Волинського князівства і Галицької землі зокрема в силу історичних обставин, які склалися на цьому терені, збереглося дуже мало. До нас дійшли лише окремі пам'ятки, та й вони, на жаль, здебільшого втратили свій первісний вигляд, як, наприклад, церква св. Пантелеймона (близько 1200 р.) у селі Шевченковому біля Галича. Релікти багатьох споруд давньої Русі залишаються ще під землею. Частину з них на підставі письмових джерел або збережених топонімів було розкрито унаслідок археологічних розкопок і загалом вивчено. Завдяки систематичним археологічним дослідженням останніми роками виявлено багато невідомих досі архітектурних об'єктів XII-XIII ст. на території Галичини. Є також пам'ятки цього періоду, які ще до початку XIX ст. стояли у цілості, а потім їх було свідомо розібрано на будівельний матеріал. Сумним прикладом такого ставлення до історичних пам'яток минулого нашого краю стали оборонні вежі біля Холма, з яких дотепер збереглися лише Столпенська. Руїни Білавинської вежі зникли вже у нашому столітті. Одну з таких веж у 30-х рр. XIX ст. повністю розібрано для будівництва дороги, зі Столпенської зняли верхню частину¹. Так розпорядився російський уряд. До цієї групи споруд належить церква св. Спаса колишнього Спаського монастиря у селі Спасі біля Старого Самбора на Львівщині. Вона розділила долю холмських веж, але уже не в Російській, а в Австрійській імперії.

Історія Спаського монастиря, який припинив своє існування наприкінці XVIII ст., у порівнянні з сусіднім Святооунфрїївським монастирем у Лаврові², вивчена доволі слабо. Причиною цьому є мізерність документальних та літературних джерел.

Поштовхом до написання цього короткого повідомлення послужив виявлений нами документ XVIII ст. — інвентарний опис, який дає повне уявлення про розташування будівель Спаського монастиря і, найголовніше, про зовнішній вигляд та типологічне визначення церкви св. Спаса. Але перед тим, як безпосередньо торкнутися цього документа, нагадаємо уже відомі історичні факти.

¹ Січинський В. Місто Холм. — Краків, 1941. — С.18.

² Його ж. Архітектура Лаврова. — Львів, 1936. Подана вичерпна література про Лаврівський монастир.

Село Спас розташоване на відстані 5 км у південно-західному напрямі від сучасного районного центру — міста Старого Самбора. Воно лежить на лівому березі Дністра обабіч потоку Дубень, що у нього впадає. Час заснування Спаського монастиря невідомий. З фальшивої грамоти галицького князя Льва Даниловича, виданої у Львові 12 січня 1292 р., довідуємося, що цей князь вирішив побудувати нову муровану церкву замість старої дерев'яної³. За іншими джерелами, відбудована Львом Даниловичем Спаська церква датується 1295 р.⁴ У згаданій грамоті сказано, що перемиському єпископові Іларіону надається 15 людей у селі Волковиї (Бусовиськах) для побудови нової церкви св.Спаса і „аби біла послуга с них церкви той святой і єпископу нашему Ларіону”.

Зміст цієї грамоти використав перемиський єпископ Онуфрій Шумлянський у реляції про стан своєї єпархії від 23 січня 1761 р. У ній мовиться, що князь Лев не тільки вимурував Спаську церкву на місці дерев'яної, але за згодою митрополита галицького і єпископа перемиського Іларіона перетворив її в кафедральну самбірську, а новопоставленому самбірському єпископові Євфимію надав ще села Созань і Страшевичі⁵.

Хоч учені давно вже довели, що усі без винятку грамоти князя Льва є пізнішими фальсифікатами, усе ж їх зміст певною мірою відбиває реальний стан речей, зокрема, коли мова йде про відстоювання майна церкви чи приватної особи. Адже фальсифікаторові йшлося про фальшування самого надання, а фальсифікувати рік побудови церкви не було потреби. Тому вказаний у підробленій грамоті час постанови Спасопреображенської церкви у кінці XIII ст., маємо усі підстави вважати достовірним. Цю дату підтвердять збережений план і згадуваний уже документ, про який ми розповімо далі.

Зі Спаським монастирем, як відомо, пов'язане існування окремої, незалежної від перемиської, самбірської єпископії. У XIII ст. самбірська єпископія була самостійною і мала своїх єпископів, які

³ *Петрушевич А.С.* Пересмотр грамот князю Льву приписываемых // Галичский исторический сборник, издаваемый обществом Галицко-Русской Матицы. — Львов, 1854. — Вып. II. — С.85. Цю грамоту А.Петрушевич подає у своєму перекладі на старослов'янську мову з польської. Перед тим була видана В.Мацейовським. Див.: *Maciejowski W.* Pamiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawodawstwie słowian. II. — Petersburg - Lipsk, 1839. — S.390.

⁴ *Петрушевич А.С.* Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галицком княжестве с половины XII до конца XIII века // Зоря Галицкая. — Львов, 1854. — №8. — С.88, прим.87.

⁵ *Добрянский А.* Состояние Епархии русской Перемышской перед стома литы // Галичанин: Литературный сборник. — Львов, 1861. — С.83-84.

перебували у Спаському монастирі. Спасопреображенська церква мала статус соборної. Історія зберегла нам імена трьох самбірських єпископів: Авраамія (1254 р.), Євфимія (1292 р.) й Антонія (1295 р.). У пізніші часи перемиські єпископи іменували себе також самбірськими⁶. Уже в грамоті 1422 р. самбірського старости Сташка з Давидова владика Ілія іменується перемиським і самбірським. Згаданий рік є першою документальною згадкою про Спаський монастир. Історик Д. Зубрицький щодо існування самбірського єпископства висловлює таку думку: „можна тільки гадати, що у 1069 році, коли Перемишль був взятий поляками за Болеслава Сміливого, тамтешній єпископ переніс свою столицю далі на Русь, тобто в Самбір, а пізніше, повернувшись знову у Перемишль, приєднав до свого попереднього титула „і самбірський””⁷. Але, правдоподібно, цей титул з'явився значно пізніше.

У XVI-XVII ст. Спаський монастир служив зимовою резиденцією перемиських владик. У XVII ст. він також став ареною жорстокої боротьби між православними та уніатськими єпископами. Саме під час цих колотнеч загинуло багато цінних документів і пам'яток, що стосувалися історії монастиря⁸.

Спаський монастир як єпископська резиденція відіграв значну роль у розвитку вітчизняної культури і мистецтва. Тут прищували майстри, руками і талантом яких були створені найкращі твори українського живопису XIII-XVI ст. Багато творів, які умовно приписуються перемиській школі, без сумніву, постали у Спаському монастирі. Зокрема прекрасна монументальна ікона „Преображення” з Бусовиськ⁹, що датується XIV ст., служила престольною іконою, виконаною для новозбудованої Спасопреображенської церкви. На нашу думку, правомірно було б датувати її кінцем XIII ст. Доказом того, що протягом XIII-XVIII ст. у монастирі були свої митці або навіть своя іконописна майстерня, служить підпис на іконі „Тайна вечеря” 1700 р. в іконостасі села Вишки Великоберезнянського району на Закарпатті. Названий у підписі маляр Микола Сприн

⁶ Його ж. Короткі записки історическіі о місті Самборі // Зоря Галицкая яко Альбум на год 1860. — С.354-355; Коструба Т. Самбірське єпископство в часах князя Льва // Літературно-Науковий додаток „Нового часу”. — Львів, 1939. — Ч.15.

⁷ Зубрицький Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. — М., 1845. — С.71-72.

⁸ Добрянский А. Короткая відомість історическая о єпископах русских в Перемишли // „Перемишлянин” на рок 1853. — Перемишль, 1853. — С.17.

⁹ Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В. Український середньовічний живопис. — К., 1976. — Табл.ХХ.

іменує себе „малярем Святоспаським”. Хоч цей приклад стосується досить пізнього часу, але сама приналежність художника до Спаського монастиря вказує на більш ранню традицію існування в ньому якщо не спеціальної майстерні, то принаймні окремих майстрів. Але загальновідомо, що в більшості середньовічних, а також новіших монастирів були іконописні та різьбярські майстерні. При цьому монастирі також існував скрипторій, де переписувались різноманітні рукописні книги¹⁰.

Зі Святоспаським монастирем пов'язаний і міфічний лист полочя Івана Смери, писаний князеві Володимирі Святославовичу¹¹.

Монастир проіснував до кінця XVIII ст. Наказ про його ліквідацію і знесення надвірна канцелярія видала 9 жовтня 1786 р. Але розпорядженням від 7 січня 1789 р. наказано зупинити розбирання будинків. Монастирські приміщення вирішили передати під житло для державних службовців, а церкву св. Спаса використати під шпихлір¹². Церква стояла до 1816 р. У цьому році її почали розбирати. Тодішній перемиський єпископ Михайло Левицький звернувся до високого імператорського двору з проханням зберегти храм як цінну пам'ятку старовинного будівництва. Але даремно. Розпорядження надвірної канцелярії не зачіпати церкви прийшло з великим запізненням. Безцінну пам'ятку уже встигли розібрати на будівельний матеріал. Пізніше розібрано дерев'яний монастирський будинок з келіями. Цілеспрямованому руйнуванню не піддавалася тільки мурована вежа, яка стояла окремо у південно-східному куті між церквою і келіями. Її руїни на поверхні землі зберігались ще до середини XIX ст.¹³

Червона цегла і камінь з розібраної Спаської церкви використали для побудови казенних і житлових приміщень гвіздецької управи. Церковне начиння перенесено до сусіднього Лаврівського монастиря, окремі ікони та вівтарі австрійська влада розпродала у навколишні села. Вівтар Богоматері потрапив до Бусовиськ, а іконостас до

¹⁰ У Лаврівській бібліотеці зберігались: Повчання св.Теодора Студита, писане іноком Аверкієм в обителі Спаській, 1563 р.; Устав Великий, списаний Дмитрієм з Нижанкович, бакаларем школи єпископскої у Спасі 1601 р. Див.: *Strzetelska-Grynbergowa Z. Staromiejskie. Ziemia i ludność. - Lwów, 1899. - S.642.*

¹¹ Детальніше про цього сфальсифікованого листа, написаного ніби на 12 мідних дошках див.: *Генсіорский А.И.* Поиски Ангеловича за подлинником письма Смеры // Научно-литературный сборник Галицко-Русской матицы. — Львов, 1934. — Т.VIII. — С.100-117.

¹² *Chotkowski W.* Redukcja monasterow bazylianskich w Galicyi. - Kraków, 1922. - S.37.

¹³ *Петрушевич А.С.* Обзор важнейших политических и церковных проишествий... — С.88, прим.87.

Тершова біля Спаса¹⁴. Історик А. Петрушевич твердить, правда, не зовсім упевнено, що пергаментне Євангеліє, подароване князем Левом Спаському монастиреві, мало би зберігатися у бібліотеці кафедрального собору в Перемишлі¹⁵.

Так перестала існувати княжа святиня у прямому і переносному розумінні. За традицією князь Лев після смерті дружини Констанції постригся у Спаський монастир, де прожив останні роки свого життя¹⁶. За іншою версією, його похоронили в Онуфріївському монастирі у Лаврові¹⁷. І хоч обидва монастирі (на підставі традиції) заснував князь Лев, назва „княжий” (ducalis) у пізніших письмових джерелах збереглася тільки за Лаврівським.

Перед тим, як розібрати церкву, архітектор Рітнер виготовив її план¹⁸. І хоч цей обмірний план є надто схематичний, усе ж він дає загальну уяву про типологію пам'ятки. Виявляється, це був тринефний, триапсидний хрестокупольний храм, характерний для давньоруського будівництва. До західного (головного) фасаду примикала прибудівка (може, пізніший ганок), до якої з північного боку була прибудована прямокутна каплиця з контрфорсами. До храму вели двоє дверей — західні та південні. Такою бачимо церкву на плані Рітнера. А тепер звернемося до опису чи, як його названо в оригіналі, „ситуації” монастиря, яка, на нашу думку, походить з другої половини XVIII ст. і виготовлена перед 1771 р.¹⁹

Архітектурний ансамбль Спаського монастиря, згідно з цим описом (див. додаток), складався з мурованої церкви, такої ж вежі, дерев'яного корпусу келій з південної сторони при огорожі та інших дерев'яних господарських будівель. Територія монастиря була обведена дерев'яним парканом, а з північного боку мурованою стіною. На подвір'я від заходу вели двоє воріт — одні дерев'яні, другі муровані.

Найціннішою для дослідника інформацією згаданого документа є короткий, але водночас змістовний опис церкви св. Спаса: „*Церква*

¹⁴ *Sirzetelska-Grynbergowa Z. Staromiejskie...* — S.323.

¹⁵ *Петрушевич А.С. Обзор важнейших политических и церковных произшествий...* — С.88.

¹⁶ *Stebelski J. Dwa światła na horyzoncie Połockim czyli żywoty świętych Ewfrozy i Parascewii.* — Wyd.2. — Lwów, 1867. — Т.III. — S.28-38, 44.

¹⁷ *Січинський В. Архітектура Лаврова.* — С.1-2.

¹⁸ Опублікований у цій статті план Спаської церкви люб'язно надав автору доктор мистецтвознавства Г.Н. Логвин, за що автор складає йому щирю подяку.

¹⁹ Підставою для такого датування документа послужила маргіналія на с.8-а, де занотовано, що у 1771 р. з церкви вкрадено Мінею московського друку і Псалтир у чвірку.

же, яка з'єднується з монастирем, є мурована з самої цегли, старосвітська, не тинькована, високо рівним стовпом піднята, накрита дахом в формі однієї бані, всередині вся мальована". Автор цього опису не лише зазначає, з якого матеріалу збудована церква, а й подає конструктивно-типологічне визначення пам'ятки, вказує на її об'ємно-просторове вирішення. Згадка про те, що церква „рівним стовпом піднята” й „однією банею накрита”, дає підставу віднести її до групи українських храмів Придністров'я XII-XIII ст., які мають стовпоподібну композицію і які вчений Ю. Асеев назвав „повим стилем”²⁰. Сюди він відносить один з перших храмів цього типу — церкву св. Василя в Овручі (1190 р.), П'ятницьку церкву в Чернігові (XII ст.), церкви св. Апостолів у Білгороді (1197 р.), св. Михаїла у Смоленську (кінець XII ст.) тощо. Треба гадати, що таку ж форму мали храми XII-XIII ст. у княжому Звенигороді і Галичі. Можливо, крім св. Спаса, стовпоподібними були й інші храми Галицької землі того часу, рештки яких ще перебувають під землею. Факт впливу придніпровської архітектури на галицьку можна пояснити міграцією мешканців монастирських обителей. Відомо, що аналогічного типу була церква Гнилицького монастиря у Кневі²¹.

Цитований документ свідчить, що Спаська церква всередині мала фресковий живопис. На це також вказував напис на кам'яній плиті, уміщений над південними дверима церкви. Подаємо цей напис так, як його наводить у своїй праці історик А. Петрушевич²²: „Изволенієм отца и съ поспѣшеніємъ с[и]на и съвершеніємъ с[вя]того Д[у]ха и повеленіємъ епископа кир Арсеніа Б[о]госп[а]саемых градовъ П[е]ремышля и Съмбора исписаса Ц[е]рковь с[в]я обители прѣсвѣтлѣйшаго прѣображеніе Г[о]сп[о]да Б[о]га и Сп[а]са нашего Іс[у]са Х[ри]ста при д[е]ржавѣ кроле Жигмонта и оукраси с[в]ю ц[е]рковь ки[р] Арсеніе Еп[иско]п перемыскыи и съмборскыи за своихъ отпушеніе грѣховъ и за своихъ родителіи въ лѣто подь семей тысащи № индикта Є ...реніе [залишки букв нечіткого слова]. С[в]ій монастырь Ч.С.В.В. от сотво[реніа] міра: SΩГ [6803] от рож[дества] Хр[исто]ва АСЧЕ [1295]”.

А. Петрушевич, а за ним й А. Добрянський²³ вважають, що згаданий у тексті єпископ — це Арсеній (Стефан) Брилинський,

²⁰ Асеев Ю.С. Архітектура Придніпровської Русі часів „Слова о полку Ігоревім” та вірменське зодчество доби Захаридів // Українське мистецтво у зарубіжних зв'язках. Дожовтневий період. — К., 1983. — С.8-13.

²¹ Там само. — С.11.

²² Петрушевич А.С. Обзор важнейших политических и церковных произшествий... — С.88.

²³ Добрянский А. История епископов трех соединенных епархий Перемышльской, Самборской и Саноцкой от пайдавниших времен до 1794 г. — Львов, 1893. — С.60.

який управляв перемиською єпархією з 1587 по 1591 р. Тут, підкреслимо, обидва вчені роблять помилку, приписуючи це ім'я Брилинському і відносячи тим самим час виконання стінопису на період його управи єпархією. У наведеному написі виразно говориться: „въ лѣто подь семой тысащи № индикта Є”, тобто року від сотворення світу 7055, що відповідає 1547 р. за сучасним літочисленням. Про те, що це саме той рік (1547), а не інший, свідчить індикт 5-й. Власне він дає змогу легко перевірити цю дату. Отже, згаданий єпископ Арсеній — не хто інший, як Арсеній (Олехно, Олександр, Лаврентій) Терлецький (1528-1549)²⁴, який також відповідає часові правління згаданого короля Зигмунта I Старого (1506-1548).

Втрачені фрески Спаської церкви були виконані майже одночасно з фресками Онуфріївської церкви Лаврівського монастиря. Стиль і манера виконання лаврівських фресок наближені до ікон середини XVI ст., які походять саме з цього регіону. Конкретніше — це пастозне корпусне письмо, яке бачимо в іконописі того часу, а також палеографія. Дата виконання декоративного начерку літери Ц на лаврівському „Розп'ятті” аж ніяк не може бути ранішою від XVI ст. Вона близька до 1547 р., тобто часу розпису церкви св. Спаса²⁵.

Другою важливою спорудою святоспаського ансамблю була мурована вежа. Вона, як видно з опису XVIII ст., стояла зі східного боку церкви, точніше, з південно-східної сторони. Чи була вона збудована одночасно з церквою — невідомо. На відміну від церкви, яку розібрали до фундаментів досить швидко, вежа, як свідчить А. Петрушевич, піддавалась розбору з великими труднощами. Спаська вежа, крім оборонного призначення, була ще й місцем ув'язнення священників, які провинилися перед вищою духовною владою.

Як відомо, на території Галицько-Волинської Русі було багато мурованих оборонних веж, які служили сигнальними пунктами і захистом від ворожих нападів. Деякі з них, як Столпенська (XII ст.) чи у Кам'янці-Литовському (кінець XIII ст.), збереглися до наших днів. Про інші (Холмську, XIII ст., та вежу, збудовану князем Данилом Романовичем у Люблінському замку, XIII ст.) знаємо лише з літописних джерел²⁶. Існування цілої групи не збережених донині

²⁴ Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської і Сянської на рік Божий 1938-39. — Перемншль, 1938. — С.10.

²⁵ Фрески Онуфріївської церкви у Лаврові датуються XV ст. Див.: Історія українського мистецтва XIV — першої половини XVII ст. — К., 1967. — Т.ІІ. — С.180, 181.

²⁶ Історія українського мистецтва. Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. — К., 1966. — Т.І. — С.222.

оборонних об'єктів підтверджують топоніми з назвою „Вежа”. Такий топонім, до речі, побутує на полі у східному напрямі від села Спаса на правому березі Дністра.

Під час археологічних розкопок 1978 р. на території Спаського монастиря відкрито залишки згаданої в описі вежі. Обстеження показали, що вона мурована з місцевого каменю-плитняку на міцному вапняному розчині. Вежа квадратна у плані (8,7 x 8,8 м), товщина стін, які збереглися на висоту до одного метра, сягає 2,3 — 2,6 м. Вхід до вежі — зі західної сторони. Археологи датують її кінцем XIII — першою половиною XIV ст.²⁷ Місце розташування Святоспаської церкви знайти не вдалося. На її місці стоїть колишній скарбовий дім, у якому в XIX ст. жив власник маєтків Людвик Водзіцький.

Церква св. Спаса Спаського монастиря — одна з численних втрачених пам'яток давньоукраїнського монументального будівництва XII-XIII ст. Збережений у документах її опис свідчить про зв'язки архітектури Галицької та Київської земель у княжі часи.

ДОДАТОК

Опис (розташування будівель) монастиря святого Спаса

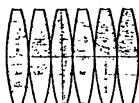
Situatio Monasterii Sanctissimi Salvatoris

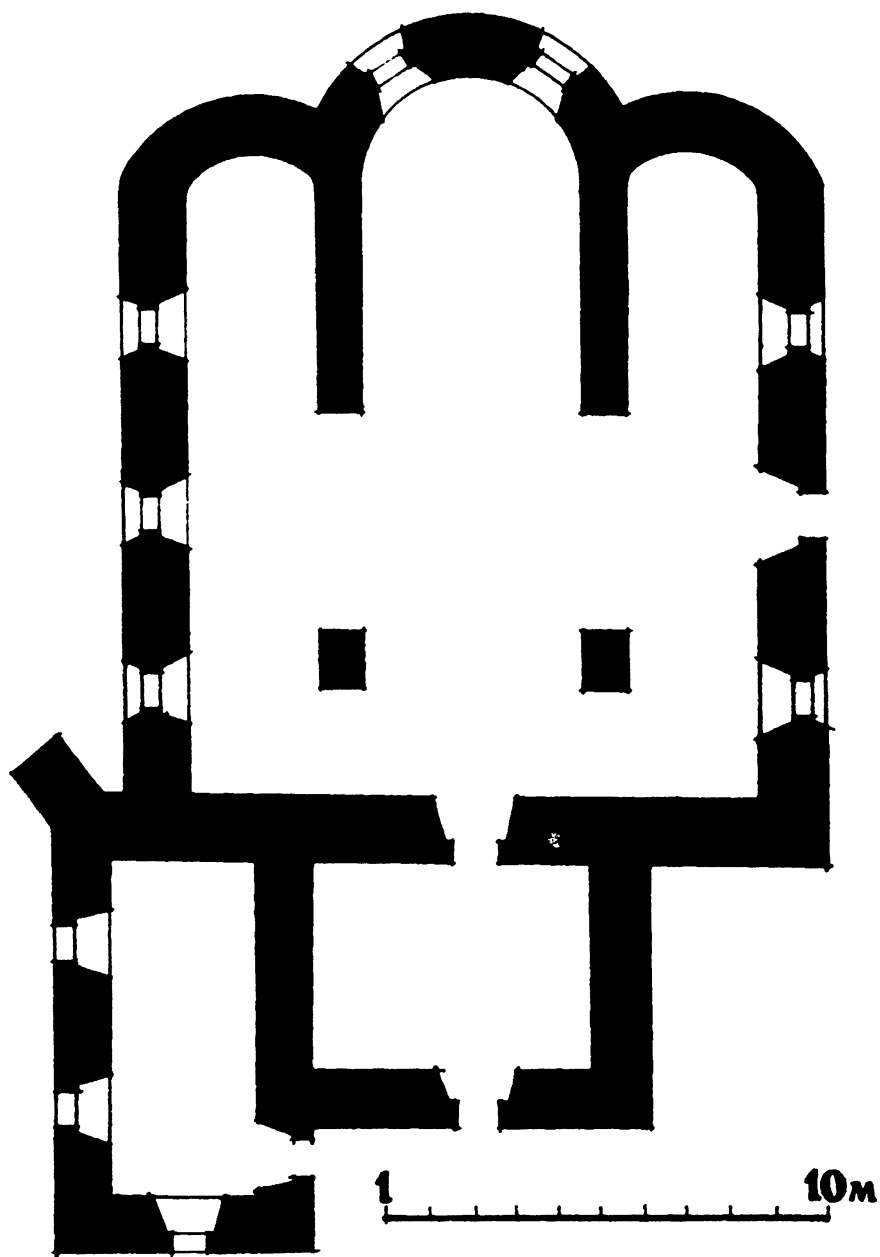
Przejechałszy przez potok Dubien nazywający się pod samym ze prawie Klasztorzem płynący u dalej jadąc koło figury drewnianej malowanej po lewej ręce stojącej po prawej zaś stronie poddasza łączącego się z Bramą budowaną widać przez którą przejechałszy stoi stajnia w prawej ręce z wozownią na zachód słońca z drzewa budowane łączące się z parkanem poddasze na sobie mającym i przypierającym do bramy murowanej na zachód słońca stojącej przez którą idąc dają się widzieć cele zakonne z drzewa budowane z kurytarzem ciągnącym się od wieży murowanej na wschód słońca stojącej aż do samego wielkiego ołtarza cerkwi murowanej dosyć piękna strukturą o jednym piecu na dwie cele dachem pokryte z kominami murowanymi na dach wyprowadzonymi int[us] et extra otynkowane. Cerkiew zaś ta która się łączy z samym ze klasztorzem jest murowana z cegły samej staroswiecka nie tynkowana wysoko słupem równym wyniesiona dachem formą jednej kopuły nakryta int[us] cała malowana. Dejsus Ołtarz wielki ołtarzyki poboczne stolarskiej roboty malowane i złożone częścią w sobie mające o dwóch filarach wyniosłych z których przy jednym jest przybudowana ambona stolarskiej roboty malowana. Za Ołtarzem wielkim chór dla ojców do śpiewania w wygodnych ławkach należycie sporządzony przy którym po prawej stronie znajduje się zakrystyjka niewielka z szufladami szufladkami obłożone

²⁷ *Малевакская М.В., Кос А.И., Рожко М.Ф., Шолохова Е.В.* Архитектурно-археологические исследования в Львове и Львовской области // Археологические открытия 1978 года. — М., 1979. — С.360.

mająca do siebie drzwi na zawiasach żelaznych. Po lewej zaś stronie od wchodu z kurytarza klasztornego jest na wierzchu tejże cerkwie skarbczyk mający do siebie należyte wejście z należyтым opatrzeniem. Na dole zaś tego klasztoru znajduje się sadzawka niewielka niedawno szlamowana zarybiona. Sam zaś klasztor od północy wziwszy od cerkwie jest otoczony murem kamiennym od którego na południe ciągnu się budowle z altanką wybudowaną sztachetami drewnianymi osadzona przy których niedaleko są przybudowane i mniej potrzebne wyniosłe dachem nakryte z dalszą budową przywierające do samej wieży murowanej na wschód słońca stojącej.

Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України, від. рукописів, ф.5 (Оссолінські), спр.2105/II, арк.1.

План церкви св. Спаса в селі Спас коло Старого Самбора.
Архіт. Рітнер. Поч. XIX ст.

ВИТОКИ РОДУ НЕМИРИЧІВ

Усвідомлене прагнення волинської і київської знаті зафіксувати власний родовід з'явилося доволі пізно — не раніше кінця XVI — початку XVII ст. Головною причиною уповільнення цього процесу можна вважати, очевидно, тривалу замкнутість укладу життя „далеких земель” (як їх тоді називали) Великого князівства Литовського. Суспільний побут, у якому з давніх-давен усі члени обох елітних груп із кількох сотень осіб й так знали, хто є хто, не потребував спеціальних родових вислідів. Окрім того, „волинці” та „кияни”, за поодинокими винятками, нечасто покидали рідні місця в пошуках кар'єри у далекому столичному Вільні, тобто і на практиці не стикалися з потребою формального засвідчення знатності свого походження. Суттєву роль відіграло й те, що руське боярство, живучи фактично в системі відносин, за суттю подібних до рицарської моделі „класичного феодалізму”, разом з тим майже не знало зовнішньо-ритуальної сторони інституту рицарства: обряду посвячення, турнірних поєдинків, усталеної геральдичної символіки тощо. Безперечно, якісь елементи рицарських ритуалів побутували, як, наприклад, не раз згадуваний у документах акт укладення (чи розірвання) контракту пана зі слугою, що відбувався у формі символічної дії „руку дати” („руку взяти”). Однак ці ритуали мали, так би мовити, зародковий характер, лише віддалено перегукуючись з канонічним сценарієм. Тож можна думати, що нерозвинутість формальної сторони інституту рицарства була однією з головних причин запізненого пробудження інтересу руської знаті до генеалогічних дерев, гербів тощо.

З іншого боку, над свідомістю середньовічної України-Русі тяжів специфічний „князівський синдром”. Йдеться про те особливе місце, яке відводилось у суспільстві князям¹. За складної ієрархії понять більшої чи меншої родовитості походження княжих родів мало на собі незмінний сакральний відсвіт, зіпертий на уявлення про легітимність влади, дарованої від Бога. Персона князя і вище право, носієм якого він ставав уже самим фактом свого народження, сприймалися як результат божественного промислу, незаперечний абсолют, тож континуїтет боговибраності поширювався на всі покоління кожного княжого дому. Особлива соціальна функція, покладена на князів або принаймні на дев'ять-десять наймогутніших

¹ Ширше про це див.: Яковенко Н.Н. Место князей в системе мировосприятия позднесредневековой Украины-Руси // Наш Радавод. Матеріали научної конференції. — Гродно, 1991. — Кн.3. — С.471-477.

князівських родин із кількох десятків княжих гілок, що мешкали в Україні, відсувала боярство в тінь. Уповдовж XV–XVI ст. останні почували себе більшою чи меншою мірою лише „старожитними слугами”, тобто васалами або клієнтами домів Острозьких, Гольшанських, Збаразьких, Корецьких, Чорторійських, Сангушків тощо.

Після Люблінської унії 1569 р., котра, як відомо, вилучила Волинську та Київську землі з Великого князівства Литовського і передала їх під державну юрисдикцію Корони Польської, ситуація змінилася. По-перше, почало поступово нівелюватися відчуження, що відділяло „землі далекі” від решти польсько-литовсько-руського світу Речі Посполитої. Об’єднання більшості українських територій (Галичини, Поділля, Наддніпрянщини і Волині) у складі одного державного організму сприяло інтенсивнішому перемішуванню населення, в тому числі й елітних груп, доти розділених міждержавним кордоном на „тутошних” і „заграничників”. Поза тм, Люблінська унія, вживаючи вислів Д. Чижевського, стала поштовхом до остаточного повороту України „обличчям на Захід”². Наприкінці XVI ст. це почало давати паростки в різних сферах життя, вивільняючи свідомість від ортодоксальних стереотипів завдяки появі нової моди, нової манери поведінки, нових зацікавлень.

Перше близьке зіткнення з чужорідним — польським — світом спричинило потребу самоутвердження стосовно давності й поважності власних родоводів. Відштовхуючись від звичної шкали пріоритетів, шляхтичі-русини починають гарячково „пригадувати” (а то й фабрикувати) легенди й перекази про наявність у своєму роді князівської крові, що забезпечувало моральну перевагу над польською шляхтою. Пригадати ж щось подібне було нескладно, оскільки княжих родів в Україні-Русі між кінцем XIV і серединою XVII ст. мешкало понад 50³, шлюби між князями й боярами були явищем звичним, а відтак князівські імена фігурували в поминальних синодиках чи не кожного старовинного й заможного боярського роду. Спираючись на туманні свідчення, одна за одною виникають легенди про князівські корені цілого ряду боярсько-шляхетських фамілій. Зокрема, за підрахунками такого авторитетного знавця генсалогій руських і литовських княжих родів, як Юзеф Вольф, в Україні та Білорусі нараховувалося понад 250 родин, що пробували довести своє псевдокнязівство⁴.

² *Чижевський Д.* Історія української літератури. — Прага, 1942. — С.40.

³ Див. відповідну таблицю князівських родів у кн.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993.

⁴ *Wolff J.* Książowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. — Warszawa, 1895. — S.649-687.

Ці, як називав їх відомий литuanіст Ф. Леонтович, „династичні тенденції”⁵ у середовищі руської знаті знайшли свій відгук і серед фахових генеалогів. Так, Бартош Папроцький, котрий у 80-х рр. XVI ст. першим звернувся до родоводів Волині й Київщини⁶, найчастіше спирався власне на „князівські” легенди.

Трохи пізніше, у середині — другій половині XVII ст., розповсюджується інша спрямованість генеалогічних вислідів, яку можна було б назвати „міграційною”. Витоки місцевих (волинських і київських) родів шляхти шукаються уже не в княжих гілках, а серед княжих слуг, воєначальників, хоробрих рицарів-воєнків тощо. Але при цьому героїчний предок-засновник роду виступає стосовно даної землі (території, міста і т. д.) особою прийшлою, екстериторіальною. Не зупиняючись детальніше на цьому ментальному феномені, що надто далеко відвело б нас від теми статті, нагадаю для прикладу, що киян Дідовичів-Трипольських екстериторіальна традиція виводила від рицаря-хрестоносця, який покинув зруйноване „сарацинами” місто Тріполі й оселився над Дніпром. А ще інші кияни, Суцанські-Проскури, були оголошені нащадками рицаря-отрока, прибулого на Русь з Візантії разом з дружиною Володимира Великого княгинею Анною.

Тож цілком вмотивовано, що через обидва окреслені вище напрями герботворчості мусив „перепуститися” й родовід Немиричів, одного з найзаможніших і найпомітніших родів київських бояр XVI-XVII ст. Так, уже згадуваному Бартошеві Папроцькому належить версія, повторена у XVIII ст. вченим-езуїтом Каролем Несецьким, автором фундаментального десятитомного гербівника Речі Посполитої⁷, про походження Немиричів від київського рицаря Грицька Ворони, слуги великого князя литовського й польського короля Владислава Ягайла⁸. Згідно з цією версією, Грицько Ворона, який жив наприкінці XIV ст., був нащадком руських князів Загомулинських та Ілговицьких (на думку Ю. Вольфа — неіснуючих⁹). Він мав сина Олександра Вороновича — прибічника, або, як його називає Б. Папроцький, „гетьмана” волинського князя Свидригайла. О. Воронович

⁵ *Леонтович Ф.И.* Правоспособность литовско-русской шляхты // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1908. — №3. — С.248.

⁶ *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego, zebrane i wydane r. P. 1584 / Wyd. K.J.Turowski. — Kraków, 1858.

⁷ *Niesiecki K.* Herbarz Polski / Wyd. J.N. Bobrowicz. — Lipsk, 1839-1849. — Т.1-10.

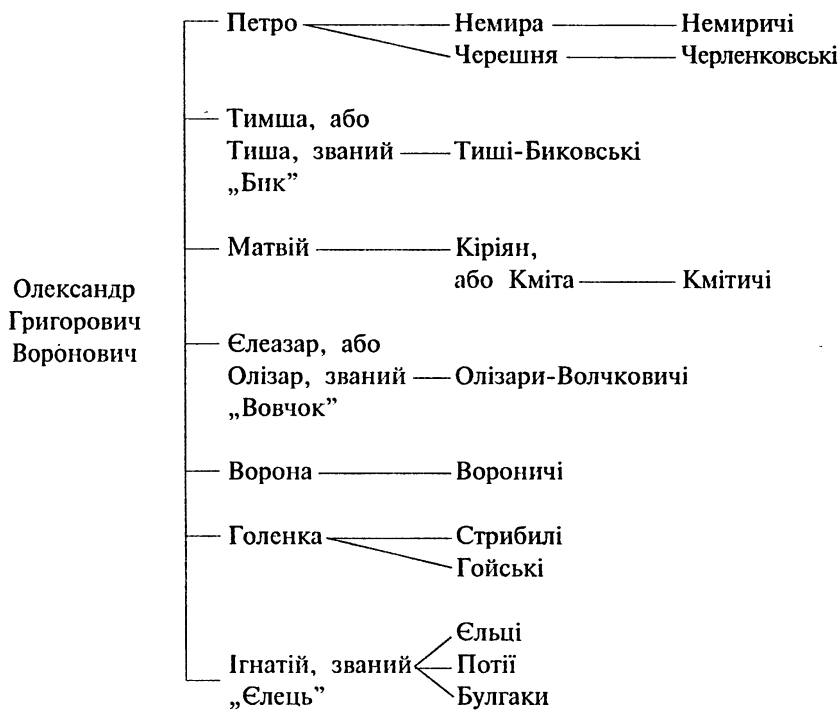
⁸ *Paprocki B.* Herby... — S.852; *Niesiecki K.* Herbarz... — Т.4. — S.476-479; Т.6. — S.547-550.

⁹ *Wolff J.* Kniaziowie... — S.684.

резидував у Вінниці як намісник Свидригайла, де й збудував Вінницький замок; мав семеро синів, від яких започаткувалися найпомітніші боярські роди Волині і Східного Поділля: Немиричі, Черленківські, Кмітичі, Олізари-Волчковичі, Вороничі, Стрибилі, Єльці та інші. Послідовність розгалуження роду Ворони, запропонована Б. Папроцьким і повторена у К. Несецького, показана на схемі 1.

Схема 1

Рід Олександра Вороновича (за версією Бартоша Папроцького)

Версія Папроцького-Несецького з погляду реального фактажу є маловартісною. Натомість вона дуже цікава як свідчення того, що історична пам'ять української знаті (а саме на неї, без сумніву, спирався Б. Папроцький) пов'язувала Немиричів за рівнем давності оселення на Київщині з Єльцями, Волчковичами й Кмітичами. Останні ж належали до прадавнього руського боярства, яке мешкало в Київській землі, можливо, ще з долітовських часів, а в середині XIV ст., знайшовши спільну мову з новим сюзереном — литовським князем Володимиром Ольгердовичем, склало кістяк родовитої

корпорації панів Центральної України. Той факт, що і легенда про рицаря Ворону (як можна припускати, ймовірного предка київських бояр Вороничів), і, зокрема, причетність до неї Немиричів опиралися на якусь туманну місцеву традицію, а не на голу фантазію геральдиста, підтверджується паралельною інтерпретацією Сильвестром Косовим 1635 р. історії походження ще одних киян — Киселів. За С. Косовим, предком останніх був слуга Владислава Ягайла і Свидригайла, київський рицар кінця XIV — початку XV ст. Олехно, або ж Олександр, син княжни Четвертенської, що одружився з панночкою з роду Немиричів¹⁰.

Іншу версію походження Немиричів у 40-х рр. XVII ст. висунув Шимон Окольський, автор тритомного гербівника польської і руської шляхти¹¹, який вперше ототожнив Немиричів з Немировичами, литовською великопанською родиною, наближеною до двору великих князів литовських з часів Вітовта (як бачимо, екстериторіальну функцію стосовно України-Русі тут відіграє не далека екзотична країна, а Литва). Версію Ш. Окольського підтримав литовський теолог, історик і геральдист середини XVII ст. Войтех Коялович, автор однієї з перших праць з історії Литви¹². Це, зрештою, і зрозуміло: генеалогічні висліди самого В. Кояловича, котрі стосуються знатних руських родів, були позначені виразними литвоцентристськими настроями і значною мірою віддзеркалювали приховані польсько-литовські протиріччя. Зокрема, очевидно, саме під цим кутом зору належить розглядати і пов'язання киян Немиричів з далеким одноіменним родом Немир- або Немировичів¹³.

Схема Окольського-Кояловича заїмпонувала в новітній історіографії М. Костомарову, котрий доповнив її взятим з неясного джерела твердженням, що первісні корені роду Немировичів-Немиричів будітмо тягнуться до Новгороду Великого¹⁴. Цю ж думку М. Костомарова уже в наш час повторила у своїй статті, присвяченій Юрієві Немиричу, В. Нічик¹⁵.

¹⁰ *Sysyn F.E.* Between Poland and Ukraine: The dilemma of Adam Kysil, 1600-1653. — Cambridge, Mass., 1985. — P.258-259.

¹¹ *Orbis Polonus in qua antiqua Sarmatorum gentilia et arma delucidantur auctore Simone Okolski.* — Cracoviae, 1641-1645. — T.1-3.

¹² Про цю яскраву особистість ширше див.: *Плохий С.Н.* Освободительная война украинского народа 1648-1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII в. — Днепропетровск, 1983. — С.4-30.

¹³ *Kojalowicz W.W.* Herbarz rycerstwa W.X.Litewskiego tak zwany Compendium czyli o klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Księstwa Litewskiego zażywają / Wyd. F.Pickosiński. — Kraków, 1897. — S.88.

¹⁴ *Костомаров Н.И.* Гетманство Выговского. — СПб., 1862. — С.6.

¹⁵ *Нічик В.* Юрій Немирич та його ідеї // Слово. — 1991. — Ч.8 (30). — С.4.

Набагато обережніше ставилися до „литовської” версії польські історики XIX — початку XX ст. Так, Олександр Яблоновський, один з найкращих знавців персоналій та історичної генеалогії пізньосередньовічної Наддніпрянщини, висловлювався щодо неї з помітним скепсисом¹⁶, хоч власної думки стосовно коренів „гніздового київського роду”, як він називав Немиричів, не висловив.

Новітні польські гербівники, відкидаючи як малодостовірні і легенду про Грицька Ворону, і „литовську” версію, запропонували третій варіант, згідно з яким Немиричі ототожнюються з відгалуженням роду волинського зем'янина Немири Резановича, луцького старости 1445-1452 рр., активного прибічника і придворного волинського князя Свидригайла¹⁷. Очевидно, останній напрям пошуків слід визнати безперспективним, оскільки гіпотеза спирається на просте співзвуччя імен двох цілком різних осіб. Тим часом некалендарне, тобто світське ім'я „Немира” належало до широко розповсюджених слов'янських імен з композитом „мир”¹⁸. Частотність його вживання була настільки високою, що, скажімо, на Холмщині, де мовою публічного побуту служила латина, для нього усталився спеціальний латинський заміник Erasmus (як для Яроша — Hieronimus, Доброгоста — Bonaventura, Лясоти — Silvester і т.д.)¹⁹. Тобто, пішовши цим слідом, корені Немиричів можна шукати де завгодно з однаковою бездоказовістю. Що ж стосується, зокрема, волинського Немири, з яким пробувано ототожнити Немиричів-киян, то він, як і його брат Козарин, послідовно називали себе в тогочасних актах родовим іменуванням-прізвищем „Резановичі”. Рід Резановичів, що брав витоки, найімовірніше, в Галичині, вигас у другій половині 50-х рр. XV ст. на синів уже згаданого Немири Резановича Войні, або ж по-християнськи Яцькові Немиричу. У руках Яцька були сконцентровані чималі маєтки батька й дядька, вислужені чи потверджені ще з часів Вітовта. Згадані землі, згідно з заповітом Яцька-Войни, перейшли до його жінки, а від неї — до князів Чорторийських²⁰, і

¹⁶ Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym: Ziemia Ruska. Ukraina (Kijów-Braclaw) // Źródła dziejowe. — Warszawa, 1897. — T.22. — S.589.

¹⁷ Uruski S., Kosiński A.A., Włodarski A. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. — Warszawa, 1915. — T.12. — S.102; Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1386-1745. — Kraków, 1885. — S.21.

¹⁸ Поп.: Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVII ст. — К., 1988. — С.25, 28, 30, 96.

¹⁹ Площанский В. Предисловие // Акты, издаваемые Виленской Археографической комиссией. — Вильно, 1892. — Т.19. — С.XXXV.

²⁰ Wolff J. Kniaziowie... — S.23, 607.

це з достатньою переконливістю свідчить, що інших представників роду Резановичів на той час уже не було в живих.

Не коментуючи жодної зі згаданих версій, відомий знавець персоналій давньої Київщини кінця минулого століття Едвард Руліківський ухильно називає рід Немиричів „старовинним і заможним”²¹. Дослівно у 1910 р. повторив цю ж фразу В’ячеслав Липинський, якому востаннє з істориків вдалося працювати з рештками родинного архіву Немиричів. За браком прямих свідчень В. Липинський не наважувався заглиблюватися у неясні корені роду, розпочинаючи мову про нього навіть не з першої, а з другої історично відомої особи — Єсифа Івановича²², сина чи онука вперше документально зафіксованого під 1510 р. овруцького боярина Івашка Немирича.

Таким є стан проблеми на сьогодні. Пробуючи поглянути на неї ще раз під новим кутом зору, автор цієї статті переслідувала мету проаналізувати окремі деталі чи непрямі натяки, які могли б пролити світло на корені роду, поклавши в основу своїх міркувань аналіз мікросередовища, в якому жили предки Немиричів. Зокрема, звернуто увагу на місцеположення земель, якими вони володіли, супутній фактаж про них, а також на характер циркуляції цих земель у руках представників конкретної соціальної групи.

Як уже зазначалося, першою документально засвідченою особою роду був овруцький зем’янин Івашко Немирич, котрий у 1510 р. отримав потвердний лист великого князя литовського Жигимонта I Старого, згідно з яким його визнано непричетним до повстання князя Михайла Глинського²³. М. Глинський, як відомо, 1508 р. збройно виступив проти Жигимонта, спираючись на православних феодалів Білорусі й України-Русі, незадоволених прокатолицькою політикою великокнязівського двору, а після поразки разом з найближчими прибічниками і братами емігрував до Росії. Напередодні виступу Івашко Немирич служив при дворі Михайлового брата, київського воєводи 1505-1507 рр. князя Івана Глинського. Глинські, вихідці з ординської династичної знаті, впродовж XV ст. були

²¹ *Rulikowski E. Opis powiatu Kijowskiego / Wyd. M.Dubiecki. — Kijów-Warszawa, 1913. — S.28.*

²² *Липинський В. Україна на переломі, 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. — Відень, 1920. — С.210, 286.*

²³ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА), ф.389, оп.1, спр.8, арк.383-384. Теж див.: Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции (далі — Описание документов МАМЮ). — М., 1915. — Кн.21. — С.184.

найпотужнішим княжим родом Центральної України. Їхнім предком вважався могутній золотоординський хан Мамай, двоє синів якого після поразки на Куликовому полі нібито прийняли протекторат великого князя литовського Вітовта, передавши під верховенство останнього власні розлогі володіння на Поворсклі й Посуллі: басейни річок Сули, Ворскли й Мерли, північну частину річки Удаю та інших. Від городища Глинська, що разом з городищем Полтавою були центрами цього земельного обшару, походить власницьке слов'янське прізвище татарських князів — Глинські. Швидко здобувши собі авторитет при великокнязівському дворі, Глинські на додачу до своєї малозаселеної, а отже, й малоприбуткової отчини отримують ряд нових земель-вислуг від Вітовта в Чернігово-Сіверщині та Подніпров'ї, між Каневом і Черкасами²⁴.

Упродовж XV ст. нащадки першого Мамайовича-християнина, князя Олександра, розгалужуються на дві гілки: білоруську, маєтків-вислуги якої локалізувалися в Центральній та Східній Білорусі, і черкасько-путивльську. Представники останньої отримали від київського князя Омелька за службу, на додачу до вже переліченого, ряд земель у Київському Поліссі — в Олевській та Зауській волостях і безпосередньо поблизу Києва²⁵.

Іван Львович Мамайович-Глинський, патрон Івашка Немирича, провів молодість на великокняжому дворі у Вільні, де як господарський дворянин згадується з 1482 р.²⁶ У 1495 р. разом зі своїм братом Василем зустрічав доньку Івана III Московського Олену, наречену великого князя литовського Олександра, коли та зі шлюбним поїздом їхала до Вільна; йому ж 1501 р. був доручений поважний уряд земського хорунжого, а з 1502 р. — господарського маршалка²⁷, себто міністра двору. Впродовж 1505-1507 рр. Іван Львович виконував обов'язки київського воеводи²⁸, а в 1508 р. як активний учасник збройного виступу емігрував до Москви разом з обома братами — старшим Михайлом, лідером повстання, і молодшим Василем (на доньці останнього невдовзі оженився московський цар Василь III, і від цього шлюбу народився Іван IV Грозний).

²⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — К., 1890. — Ч.7. — Т.2. — С.133; *Wolff J. Kniaziowie...* — S.78, 86.

²⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и издаваемые Археологическою комиссией (далі — Акты ЗР). — СПб., 1846. — Т.1. — №129, 158; *Archiwum Książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Przygot. Z.J. Radziwiński. P. Skobielski, B. Gorczak.* — Lwów, 1887. — Т.1. — С.111.

²⁶ *Pociecha W. // Polski Słownik Biograficzny.* — Wrocław, 1959. — Т.8. — С.62.

²⁷ *Wolff J. Kniaziowie...* — S.80.

²⁸ *Pociecha W. // Polski Słownik Biograficzny.* — Т.8. — С.62.

Усі землі, що належали Іванові Львовичу, були сконцентровані переважно на Київському Поліссі: по середній течії річки Уборть в Олевській волості, у Білосороцькій волості та поблизу Овруча; резидував князь, найімовірніше, у своєму дворі в Овруцькому замку²⁹. Географія княжих маєтків звужує пошуки коренів роду Немиричів, оскільки княжі слуги, як правило, і походженням, і землеволодінням були пов'язані з територіями, де розміщувалися маєтки, двори чи замки їхніх патронів. У згадуваному потвердному листі 1510 р. Немирича названо „овруцьким зем'янином”. Окрім того, є ще одна деталь, яка підтверджує його зв'язок з Овручем. Як оповідає вказаний акт, він, „коли вже врозумел по них (Глинських. — *Н.Я.*), иж они такову зраду вмыслили [...], послал отца своего Немиру до гетмана нашего князя Костянтина Ивановича Острозского” з повідомленням про плани змовників, а сам залишився на дворі Глинського у Вільні, чекаючи повернення з таємної поїздки до Москви Остафія Дашковича, ще одного слуги чи клієнта Глинських. Дочекавшись Остафія, Немирич передав йому лист князя Острозького з пропозицією, „аж бы ся на веру предков своих и свою (тобто на присягу вірності. — *Н.Я.*) и теж на ласку наше милости панскую вспомытал [...] и государу своему приржоному служил”. І аж після цього утік з небезпечного двору додому, в Овруч.

Отже, корені роду слід шукати або в самому Овручі, або принаймні в зоні дії юрисдикції Овруцького замку. Склад боярського населення цього регіону мав доволі своєрідний місцевий колорит. Зокрема, тут здавна гніздилося дві категорії збройного люду: одна — що осіла в Київському Поліссі з долитовських часів, а згодом складала кістяк київської корпорації панів-отчинників (як, наприклад, Дідовичі-Трипольські чи Ельці), іншу ж витворювали вихідці з тюркського степу, ординський збройний елемент, викинутий на руський ґрунт у середині — другій половині XIV ст., коли, з одного боку, розпочалися міжусобиці в Золотій Орді, а з другого — масово переходила зі своїми володіннями під протекторат київських князів порубіжна татарська знать, що отримувала під службу землі-вислуги від нових литовських володарів. Овруцькі околиці та північ і північний захід Житомирщини були густо заселені саме цим військовим прошарком. Втім, наявність переселенців зі Степу взагалі можна вважати характерною рисою Київської землі, де знать тюркської крові у період складання тутешньої боярсько-шляхетської корпорації становила щонайменше третину місцевих бояр-шляхти. На чисельність тюркського етнічного елемента в Київщині у свій час

²⁹ Описание документов МАМЮ. — С.166, 168, 176.

вказували О. Яблонівський, М. Владимирський-Буданов, М. Любавський, С. Дзядулевич. (Останній, зокрема, виділив тут 62 місцевих боярсько-шляхетських роди тюркського походження)³⁰. Варто додати, що перелік, запропонований С. Дзядулевичем, є далеко неповним, оскільки дослідник відштовхувався в основному від номенклатури значнішої гербової шляхти, котра потрапила до генеалогічних довідників або, принаймні, до ширшого кола опублікованих документальних джерел. Тим часом на тюркські корені вказують імена цілого ряду менш помітних родин, зафіксованих у поодиноких актах або в одній із найповніших реєстраційних пам'яток Київщини — Пом'яникові Києво-Печерського монастиря³¹, що був розпочатий близько 1483-1490 рр. і провадився до початку другої чверті XVI ст., тобто охоплював приблизно 1483-1526 рр.³² Спираючись на Пом'яник, можна для прикладу вказати кілька іменувань, не згаданих С. Дзядулевичем, чие звучання лишає мало місця для сумнівів стосовно первісних коренів роду: Батура, Бердеб'яка, Булгак, Долмат, Калантай, Кичкир, Кобиз(евич), Кожан(ович), Коздаут(ович), Кончак(ович), Кошил(ович), Кошей(ович), Колтак(ович), Кучук(ович), Оберней(ович), Тавлуй(ович), Чоп(ович), Шашко(вич), Шомак(ович) та інші.

Слід врахувати й те, що чимало родин тюркського походження, християнізуючись і поступово розчиняючись у навколишній руській масі, з часом почали іменуватися вже не первісним родовим іменем, а патронімом-прізвищем, утвореним від слов'янського імені. У таких випадках тюркська іменна основа дає знати про себе хіба в поодиноких ситуаціях, коли представники тієї чи іншої родини у набагато пізніший час, обгрунтовуючи свої майнові права, згадують далеких предків, перших реципієнтів земельної данини-визлуги, називаючи їхні тодішні імена. Як приклад можна згадати овруцьких

³⁰ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV в. // Архив ЮЗР. — Ч.7. — Т.1. — С.33-34; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. — М., 1892. — С.531-533; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... — S.107-108; Dziadulewicz S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. — Wilno, 1929; Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII-XVIII w. — Warszawa, 1989. Про можливий вміст тюркського елементу серед козацтва див.: Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. — К., 1989. — С.87-98. Переліки С. Дзядулевича див. також: Dziadulewicz S. Pierwiastek turański u szlachty ukraińskiej // Miesięcznik Heraldyczny. — 1931. — R.10. — S.133-140.

³¹ Опубл. С.Т. Голубевим: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далее — ЧИОНЛ). — 1891. — Кн.6. — Приложение, с.1-88.

³² Голубев С. Древний Помяник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // ЧИОНЛ. — 1891. — Кн.6. — Приложения, с.VIII, IX.

зем'ян Васьковичів (Васьковських), що були гілкою розгалуженого овруцького роду Ушапа, Невмирицьких з роду Чигирі, Мочульських та Гаєвських з роду Коркошка і т.д. Чимала частина бояр тюркського походження ховається за власницькими прізвищами на -ський, -цький, -зький, утвореними від назв належних конкретній родині поселень³³. У цьому разі, як і в попередньому, етнічне походження родини висвітлюється за допомогою старого родового іменування, що вживалося до того, як усталилося відтопонімичне прізвище. До речі, частина знаті (це, зокрема, характерно для Волині) носила подвійні прізвища з двома ідентифікуючими компонентами — родовим іменем і новонабутих власницьким прізвищем, як, наприклад, Шабани-Гноєнські, Чувати-Туличовські, Ушаки-Куликовські та інші.

Християнізуючись, тюркський збройний елемент через два-три покоління розчинявся у місцевому боярстві, знаходячи в його корпорації місце, адекватне своєму майновому становищу, рівневі родовитості, характерові військової служби, тобто поповнюючи усі прошарки рицарсько-шляхетського стану — від князів (як уже згадувані Глинські, Домонти чи Долголатовичі) до рядових панцирних бояр. Можна припускати, що коли йдеться про масове компактно розселення на новому місці, куди тюркська вища знать переселялася з власними дворами й контингентом слуг, між аристократами династичної крові і рядовим збройним елементом мусили зберігатися зв'язки клієнтарного типу, започатковані ще в Орді. Це дотично підтверджується такою характерною для середовища клієнтів та слуг-васалів одного й того ж патрона-князя деталлю, як спільний шлюбний ринок (це явище, наприклад, яскраво простежується в колі потомствених слуг дому Острозьких). Шлюбні коліації диктувалися не стільки почуттям клановості, скільки суто практичними міркуваннями — потребою зберегти незмінним інвентар землеводінь, котрі циркулювали в колі одних і тих самих службових родин, а генеральну зверхність над ними продовжував зберігати їхній власник, князь-сюзерен.

У цьому контексті варто уважніше придивитися до тих бояр-киян, що виявилися причетними до змови Глинських. За свідченням тогочасних джерел, серед них, окрім зятя Івана Глинського, знатного киянина Якуба Івашенцевича, опинилися Остафій Дашкович, Булгак Лисич (Лисичонок) та Івашко Немирич разом з батьком Немирою. Щодо Булгаків, то, на думку С. Кричинського, вони з'явилися на

³³ Про час і характер витворення таких прізвищ ширше див.: *Яковенко Н.Н., Боряк Г.В.* Родовая антропонимия Правобережной Украины как отражение социальной структуры общества (по актам конца XIV-XVI вв.) // *Вспомогательные исторические дисциплины.* — Л., 1987. — Вып.19. — С.22-38.

Русі разом з Глинським між 1380 і 1397 рр.³⁴ або, за С. Дзядулевичем, аж в останню чверть XV ст.³⁵ Рацію мав, слід думати, С. Кричинський: у 1574 р. овруцькі бояри Павло і Семен Булгаковичі, отримуючи потвердження на Смолчанську землю в Зауській волості, пред'явили докази, що вона була надана їхньому предкові Булгаку київським князем Володимиром Ольгердовичем³⁶, тобто не пізніше 1394–1395 рр., і що повторно їхні боярські вольності підтверджував син князя Володимира Олелько Київський³⁷. Не виключено, що останньою чвертю XV ст., від якої відштовхувався С. Дзядулевич, датувалося охрещення роду, бо ще на початку XVI ст. християнські корені роду Булгаків були неглибокими. У згаданому Пом'янику Києво-Печерського монастиря рід Булгака Лисичонка, знатного й багатого киянина, представлений лише трьома чоловічими іменами, тобто, слід думати, не сягає глибше діда і батька самого поминальника. Для порівняння варто зазначити, що синодики тутешнього руського боярства у цьому ж Пом'янику налічують сотні імен (наприклад, поминальний запис Дідовичів-Трипольських містить їх понад 460³⁸).

Практично нічого невідомо про походження Остафія Дашковича, котрий через певний час після виступу Глинських став черкаським і канівським старостою, і впродовж свого багаторічного урядування (з 1514 по 1535 р.) першим серед офіційних осіб не раз шукав порозуміння з козацтвом. Усі припущення, висловлені свого часу щодо родоводу Дашковича, спираються на пошуки документально засвідченої особи на ім'я Дашко, гіпотетичного батька Остафія³⁹, хоч насправді легендарного черкаського старосту звали Остафієм Івановичем, а іменування „Дашкович” або мало прізвищний зміст, або було іменем „по дідичству”, себто по діду. „Рід пана Остафія Дашковича”, записаний до Пом'яника, що вівся при Київському Золотоверхому Михайлівському монастирі, розпочинається від імен

³⁴ *Kryczyński S.* Początki rodu książąt Gliniskich // *Prace historyczne na 30-lecie działalności naukowej prof. S.Zakrzewskiego.* — Lwów, 1934. — S.404.

³⁵ *Dziadulewicz S.* Herbarz... — S.386.

³⁶ РДАДА, ф.389, оп.1, спр.192, арк.166-зв.-168.

³⁷ *Źródła dziejowe / Opisane przez A.Jabłonowskiego.* — Warszawa, 1877. — T.5. — S.83.

³⁸ Пом'яник Києво-Печерського монастиря... — С.46-48.

³⁹ *Любавский М.* Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. — М., 1901. — С.156; *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — С.416; *Яковлів А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського XV і XVI в. // Україна. — 1907. — Кн.9. — С.8.

батька та матері Остафія: Іоан, Анна⁴⁰. Незбагненна короткість християнського родинного синодика, як і близькість до князів Глинських, нашттовхують на певні роздуми. Окрім того, є ще кілька деталей, котрі дозволяють говорити про тюркський корінь роду. По-перше, „отчизні й материсті” землі Остафія, тобто з діда-прадіда власні, а не надані у вислугу від великого князя, розташовувалися на південній прикордонній смузі Київської землі вздовж річок Раставиці й Кам'янки⁴¹ у регіоні, де руське родове боярство Київщини не мешкало. По-друге, є вельми промовистим той факт з біографії знаменитого вояка, що він, відповідаючи як черкаський і канівський староста за безпеку русько-татарського пограниччя, часто виїздив до кошів кочовиків з метою розвідки і настільки добре володів татарською мовою, що жодного разу не був ні запідозрений, ні схоплений⁴². Характерно, що в 1528 р., коли король Жигимонт I Старий прийняв рішення відрядити до Угорщини загін військової допомоги, що складався з татар, очолити їх мав саме Остафій Дашкович⁴³.

Перераховані деталі дають достатньо підстав для припущення про тюркське походження роду. Воно тим імовірніше, що інший Дашкович (Федько) у 1505 р. отримав потвердження від великого князя на кілька сіл у Брацлавщині, висулужених, як вказувалося у привілеї, його дідом Гарманом, себто Урманом, від Віговта⁴⁴. Тож, власне, чи не був згаданий Гарман-Урман, татарський вояк на прикордонній Київській землі, засновником роду Дашковичів, служачи литовській владі з часів приєднання київського порубіжжя до Великого князівства Литовського. Принагідно лишається зауважити, що слово „Дашко”, покладене в основу прізвища, — це не тільки зменшувальна форма від християнського імені „Данило”, але й можливе похідне від тюркського імені-прізвища „Дашик”, тобто дослівно „Хвалько”, „Чванько”⁴⁵.

⁴⁰ Древний помяник Киево-Михайловского (Золотоверхого) монастыря (XVI-XVII вв.) / Сооб. Е.И.Витте // ЧИОНЛ. — 1903. — Кн. 17. — Отд.3. — С.46-48.

⁴¹ Пор. їхній перелік у акті поділу спадщини Остафія Дашковича 1536 р.: РДАДА, ф.389, оп.1, спр.19, арк.124.

⁴² *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XVI-XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1991. — Т.222. — С.36.

⁴³ *Chynczewska-Hennel T.* // Polski Słownik Biograficzny. — Т.24. — S.488.

⁴⁴ Акты Литовской метрики, собранные Ф.И.Леонтовичем. — Варшава, 1898. — Т.2. — С.165.

⁴⁵ *Баскаков Н.А.* Русские фамилии тюркского происхождения. — М., 1979. — С.34.

На жаль, стосовно Немиричів, третьої київської родини, причетної до змови князів Глинських, бракує матеріалів і на такі гіпотетичні побудови. Важко навіть з цілковитою певністю встановити, де розташовувалася родова земля, яка становила первісну „отчину й дідину” Немиричів. Адже ті величезні земельні комплекси, які згодом, протягом XVI ст., опиняються у їхніх руках, — це або вислуги, або маетки, влиті за невістками, або куплені землі. Згідно з припущенням О. Яблоновського, поземельним гніздом роду, найімовірніше, було село Приборці (пізніший Приборськ) у верхів'ях Тетерева, котрий згадується в ревізії Чорнобильського замку 1552 р. як власність Єсифа Немирича⁴⁶ без визначення типу землеволодіння. Оскільки в ревізіях 1545-1552 рр. землі-вислуги і землі-куплі ще позначалися досить послідовно як спеціальний об'єкт оподаткування, а щодо Приборська такої позначки немає, припущення О. Яблоновського з певною часткою умовності можна прийняти.

Місцеположення Приборська має свій вартий окремої уваги контекст. Приборськ був вкраплений у Труденівську волость (Труденовичі — це нинішній Іванків), розтягнуту обабіч нижньої течії річки Тетерева, що входила до складу володінь князів Половців зі Сквиря (Половців-Рожиновських), легендарних нащадків Тугорхана, котрий нібито прийняв протекторат київських князів ще до монгольського нашествия. На час переходу Київської землі до складу Великого князівства Литовського князі Половці володіли південно-західною прикордонною смугою земель між річками Россю, Растваницею і Кам'янкою (де, до речі, локалізується й отчина Остафія Дашковича), що звідси поверталася на північ, тягнучись вздовж Тетерева. У 1390 р. київський князь Володимир Ольгердович підтвердив Юрію Івантичу зі Сквиря Половцю Потетерев'я у тому обсязі, яким володів батько Юрія князь Роман⁴⁷, а між 1440 і 1452 р. Омелько Київський ще раз закріпив за тодішнім Половцем, Михайлом Юрійовичем, родові володіння по Тетереву й Здвижені та ряд вислуг в інших регіонах, пожалуваних Володимиром Ольгердовичем⁴⁸.

У першій третині XVI ст. рід Половців вигасає. Саме до цього часу, зокрема, відноситься заповіт князя Яцька Михайловича зі Сквиря Половця, котрий датують або 1516, або 1536 р. (перша дата з огляду на обставини, про які йтиметься далі, здається більш імовірною). Князь Яцько заповідав своєму „вую” Іванові Немиричу та бояринові Йордану Скобейкові викупити з татарського полону

⁴⁶ *Jablonowski A.* Polska XVI wieku... — S.589.

⁴⁷ *Rulikowski E.* Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym. — Warszawa, 1853. — S.33-34.

⁴⁸ *Ibid.* — S.34-35.

свого старшого сина Дем'яна, а також взяти під опіку двох неповнолітніх дітей — Темінка і Овдою. На випадок, коли б усі троє дітей померли, князь Яцько відписує родові землі своєму найближчому родичеві — Немиричу⁴⁹. Той Івашко Немирич, про котрого згадує великокнязівський лист 1510 р. (і котрий дожив до 1539 р.), не міг доводитися дядьком („вуєм”) літньому князеві Яцьку, батькові дорослого сина. Тож виходить, що йдеться про Івашкового батька, котрого акт 1510 р. називає „Немирою” і котрий теж мав хрещене календарне ім'я Іван. Логічно він міг дожити до 1516 р., але навряд чи аж до 1536 р., чому, власне, й резонніше датувати заповіт Яцька Половця саме 1516 р.

Доля згаданого заповіту, як, втім, і всіх документів, що стосуються спадщини князів Половців, досить темна. Вперше вони були пред'явлені онуком Івана Немири Єсифом аж у 1568 р., тобто зберігалися без руху в родинному архіві Немиричів понад півстоліття. Дивним є й те, що Єсиф пред'явив їх для засвідчення не до великокнязівської (віленської) канцелярії, юрисдикції якої підлягав, а до коронної (краківської), що формально перебувала в іншій державі. На прохання Єсифа, документація князів Половців була нібито зафіксована в канцелярських книгах, і з них видано відповідний засвідчений запис, хоч самих заповіданих Яцьком Половцем земель король на користь Немиричів не підтвердив⁵⁰. Лишається тільки здогадуватися, чому заповіт не був пред'явлений своєчасно. Можливі відповіді на це запитання такі: 1) ніякого заповіту не існувало взагалі, і той папір, який Єсиф возив до Кракова, — фальшивка; 2) заповіт існував, але до його первісного тексту були внесені такі суттєві фальсифікаційні уточнення й поправки, що потрібен був час, аби вимерли живі свідки і затерлася пам'ять про справжню передсмертну волю Яцька Половця; 3) Іван Немира-Старший свідомо не викупив з ясиру княжича Дем'яна Яцьковича, тож треба було просто вичекати, доки згладиться пам'ять про нехристиянський вчинок.

Так чи інакше, але навіть спроба фабрикування заповіту (коли визнати його фальшивим) засвідчує безсумнівний зв'язок Немиричів з родом князів Половців і з родом бояр Скобейків, представника яких названо другим свідком у цьому документі. Скобейки володіли землями дещо західніше, в окрузі поселення Черняхів, неподалік від Житомира. Дочка й остання спадкоємиця згаданого в заповіті Йордана Скобейка була другою жінкою Івашка Немирича-Молодшого; посагом

⁴⁹ Ibid. — S.35-36.

⁵⁰ Ibid.

за нею до Немиричів перейшла Черняхівська волость, котра вже в 1545 р. згадується як „материзна по Скобейку” Єсифа Івановича Немирича⁵¹. Варто нагадати, що вінницька гілка роду Скобейків, започаткована Федором Скобейковичем „Брацлав'янином”, котрий згадується в актах 30-40-х рр. XVI ст., після смерті останнього починає носити прізвище „Кордиш” (з тюркського „кардаш” — „брат”⁵²), бо саме так звучало некалендарне ім'я Федора⁵³.

Порівнявши ще раз усе викладене, можемо переконатися, що події оберталися у досить вузькому колі персоналій. Це ж саме доводить і система шлюбних зв'язків, яка охоплювала князів Половців, Немиричів, Дашковичів, Булгаків і Скобейків (вона показана на схемі 2). Щільність цих зв'язків і їхня очевидна прив'язаність до княжого роду Половців свідчить, що родини, котрі нас цікавлять, перш ніж опинитися серед клієнтури князів Глинських, мусили тривалий час перебувати в аналогічних клієнтарних зв'язках з потужними в XIV-XV ст., а далі здрібнілими степовими аристократами Половцями-Рожиновськими. Це логічно відсуває фіксацію роду Немиричів як помітних на Київщині людей до часів розквіту Половців зі Сквира, тобто як мінімум на кінець XIV — початок XV ст. У такому контексті знаходить своє місце досі ігнорована як недостовірні згадка про якусь Немиричівну-киянку, дружину київського боярина Олехна Киселя (теж гіпотетично тюркського походження), котра мала б жити у першій половині XV ст. (Про відповідне суспільне становище Олехна свідчить той факт, що традиція вважала його сином княжни Четвертенської⁵⁴).

Наскільки тісним був показаний на схемі 2 шлюбний ринок, настільки ж невпинно циркулювали маєтки поміж його учасниками. І якщо під цим кутом зору поглянути, наприклад, на належність згаданого села Приборців Немиричам, то не виключено, що воно могло потрапити до них посагом за княжною Половчанкою, матір'ю Немирича-Старшого. Під його контролем теж перебували якийсь час землі дружини Милохни, сестри Остафія Дашковича, які входили до складу її „материзни”. На відміну від отчини, „материзна” передавалася у спадок по жіночій лінії дочкам (сином — лише в тому разі, коли не було дочок). Відоме тільки ім'я матері Остафія та його сестер Милохни й Олюхни — Анна (воно зафіксоване у

⁵¹ *Źródła dziejowe.* — Т.6. — S.131.

⁵² *Баскаков Н.А.* Русские фамилии тюркского происхождения... — С.74.

⁵³ Пор. згадки про Федора Скобейковича Кордиша під 1540 р.: РДАДА, ф.389, оп.1, спр.24, арк.93-зв.; згадка про нього ж як про „Кордиша Скобейковича”: *Źródła dziejowe.* — Т.6. — S.108.

⁵⁴ *Sysyn F.E.* Between Poland and Ukraine... — P.258.

Пом'янику Києво-Михайлівського монастиря⁵⁵). Обшар земель, що становили особисту власність Анни, теж лежав на південних рубежах Київської землі, по річках Раствавиці й Кам'янці, як це видно з пізнішої згадки 1536 р.⁵⁶, тож, вірогідно, і ця Анна походила з кола осіб, пов'язаних з князями Половцями.

До Милохни Дашковичівни, згідно з віновим записом її першого чоловіка Бориса Тишковича, перейшов також фрагмент отчинних земель одного з найдавніших і найпотужніших київських родів — Тишковичів (пізніших Тишкевичів), нащадків Каленика Мишковича, „державці Путивля і Звинигорода” за княжіння Володимира Ольгердовича⁵⁷. Борис Тишкович помер бездітним у 1498 р.⁵⁸, заставивши належні йому села Тулубле та Ірову (Юрову) Олевської волості князеві Борисові Глинському⁵⁹. Багато пізніше, у 1533 р., спір про ці землі розпочав зять Милохни Олізар Волчкович, якому за жінкою, Богданою Іванівною Немирянкою, мусили дістатися її „материзні” маєтки, тобто колишні володіння Милохни Дашковичівни. Згаданий процес Волчкович виграв, довівши права Богдани на олевські села, а також на „материзну” Милохни по річках Раствавиці й Кам'янці⁶⁰.

Щодо Немиричів, то в руках їхнього роду затрималася ще одна жіноча спадщина, що прийшла за першою дружиною Немирича-молодшого Федею, дочкою Булгака Лисича, племінницею („сестричною”) Юхна Обернеєвича. Юхно, власник вислуги в Олевську й прилеглих селах, помер 1518 р. без нащадка, і його вислуги „по близькості жони” були передані Івашкові Немиричу⁶¹. Натомість на село Варівці (Варевичі) під Овручем, спадщину Феді Булгаківни по батькові, якою від імені жінки номінально володів Івашко⁶², після смерті бездітної Феді з'явилися претенденти з родини Булгаковичів. Після судового спору, завершеного у 1522 р., овруцькі землі Булгака зосередилися в руках його племінниці Духни Волківни, а далі її нащадків, київських зем'ян Суринів⁶³.

За другою дружиною Івашка Немирича-молодшого, останньою спадкоємицею київської гілки роду Скобейків, на Єсифа Івановича Немирича, єдиного сина Скобейківни та Івашка, спала у вигляді

⁵⁵ Древний помяник Києво-Михайловского (Золотоверхого) монастыря... — С.9.

⁵⁶ РДАДА, ф.389, оп.1, спр.19, арк.124.

⁵⁷ *Kojałowicz W.W. Herbarz gycerstwa W.X. Litewskiego...* — S.138.

⁵⁸ *Dworzaczek W. Genealogia.* — Warszawa, 1959. — Cz.2. — N 177.

⁵⁹ Акты Литовской метрики... — Т.2. — С.47.

⁶⁰ *Wolff J. Kniaziowie...* — S.88; РДАДА, ф.389, оп.1, спр.19, арк.124.

⁶¹ Описание документов МАМЮ. — С.231, 237.

⁶² Там само. — С.184, 237.

⁶³ Там само. — С.259; Архив ЮЗР. — Ч.4. — Т.1. — С.46; Ч.7. — Т.1. — С.588.

„материзни”, як уже згадувалося, Черняхівська волость, розташована обабіч річки Тростяниці, притоки Тетерева. За станом на 1552 р. тут існувало тільки „селище Черняхівське” з чотирма підданими⁶⁴, однак наприкінці XVI ст. селище перетворилося на містечко із замком, оточеним більш як 10 селами⁶⁵.

За життя Єсифа Івановича Немирича, котрий у середині — другій половині XVI ст. володів як єдиний спадкоємець олевськими і черняхівськими землями, склався основний комплекс величезних у майбутньому володінь. Так, в Овруцькому повіті до рук Єсифа поступово перейшла практично вся Олевська волость, причому поряд з давніми землями Юхна Обернеєвича сюди ж була долучена і згадана під 1545 р. „данина господарська від замку Овруцького”, тобто вислуги, що охоплювали села Сновидовичі, Довгосілля, Кабани (Кабанці), Новосілки⁶⁶. Єсиф Іванович в основному завершив і масштабну скупівлю земель, розпочату ще його батьком, котрий, заокруглюючи свої овруцькі володіння, відкупив у 1531 р. від зем'ян Потаповичів їхню отчину Ворохобовичі⁶⁷, а перед смертю виміняв у 1539 р. від ченців Київського Пустинно-Микільського монастиря Городище в Олевській волості, на яке виклопотав привілей з дозволом поставити тут замок і осадити містечко — майбутній Олевськ⁶⁸.

Унаслідок розпорошення родового архіву Немиричів відтворити точну хронологію і спосіб придбання того чи іншого населеного пункту малоімовірно. Узагальнено ж кажучи, це могли бути купівлі, заміни, дарування тощо. Так, наприклад, у 1588 р. Матвій Єсифович Немирич обміняв з Богданом Дешковським належні йому за розділом з братами Кузьмичі й Добриню на Івницю Житомирського повіту⁶⁹; у 1638 р. згадується передана Юрію Немиричу „чверть Олевського маєтку” за дарчою Федори Ручької⁷⁰ (що стояло за цією „дарчою” — сказати з певністю важко, найшвидше — невікуплена застава); від Сапег після 1607 р. була придбана Грежанська волость на Житомирщині і т.д.⁷¹ Загальний перелік володінь Немиричів напередодні Хмельниччини уклав свого часу О. Фотинський⁷², однак, як показує

⁶⁴ Архив ЮЗР. — Ч.7. — Т.1. — С.149.

⁶⁵ *Jablonowski A. Polska XVI wieku...* — S.659.

⁶⁶ Архив ЮЗР. — Ч.4. — Т.1. — С.48.

⁶⁷ Там само. — Ч.7. — Т.1. — С.70.

⁶⁸ РДАДА, ф.389, оп.1, спр.23, арк.54, 54-зв.

⁶⁹ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф.11, оп.1, спр.1, арк.331.

⁷⁰ Там само. — Спр.2, арк.335.

⁷¹ *Jablonowski A. Polska XVI wieku...* — S.587, 590.

⁷² *Фотинский О.* Юрий Немирич. Эпизод из истории Волины XVII века // Волинский историко-археологический сборник. — Житомир, 1896. — Вып.1. — С.4.

його порівняння з неопублікованим реєстром збору подимного Київського воєводства 1640 р.⁷³, перелік не вийшов вичерпним і ще чекає уважного детального впорядкування.

Завершуючи огляд давніх коренів роду Немиричів, автор вважає за корисне доповнити його генеалогічною схемою (схема 3), що розпочинається від Єсифа Івановича, тобто з часу, відколи в родоводі майже немає неясностей, до покоління Юрія Немирича. Наведені генеалогічні розписи достатньо відомі, однак за браком у наших бібліотеках гербівників та іншої потрібної літератури видається незайвим повторити їх тут. Окрім того, до загальноприйнятого варіанту родовідної схеми вдалося внести певні уточнення, які спираються на матеріали податкових тарифів 1628, 1634, 1640 і 1650 рр.⁷⁴, сумаріуші Люблінського трибуналу за 1591-1623 рр.⁷⁵, інформацію з так званої книги кверенд київських судів 1570-1648 рр.⁷⁶, відомості з підготовчих записів до гербівника української шляхти Е. Руліковського⁷⁷, а також почасти — з поточних записів судових книг Житомирського замку першої половини XVII ст.⁷⁸ Вказаними матеріалами, як правило, мало користувалися укладачі традиційних генеалогічних схем. Безумовно, що і запропонований тут перелік ще потребуватиме доповнень і уточнень, однак загальне уявлення про склад найбагатшого після князів магнатського роду Київщини зможе дати.

Повертаючись ще раз до витоків роду, які, на мою думку, є тюркськими, хотілося б на закінчення підкреслити їхню типовість для етнічно строкатої Київської землі, де руський місцевий субстрат упродовж століть перемелював й асимілював іноетнічних прибульців. У випадку з Немиричами це особливо цікаво, оскільки йдеться не про більш-менш простежені долі перебіжчиків з Орди Вітовтової хвилі кінця XIV — початку XV ст., але, найімовірніше, про автохтонні клани тюркських васалів київського княжого столу з надроського порубіжжя — один із найтемніших сюжетів київської історії.

⁷³ ЦДІА України у Києві, ф.11, оп.1, спр.9, арк.883-892.

⁷⁴ Перелік згаданих подимних реєстрів та їхній джерелознавчий аналіз з вказанням на публікації див.: Крикун М.Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя республіканська наукова конференція з архівознавчих та інших спеціальних історичних дисциплін. — К., 1968. — С.69-98.

⁷⁵ Źródła dziejowe. — Warszawa, 1894. — Т.21.

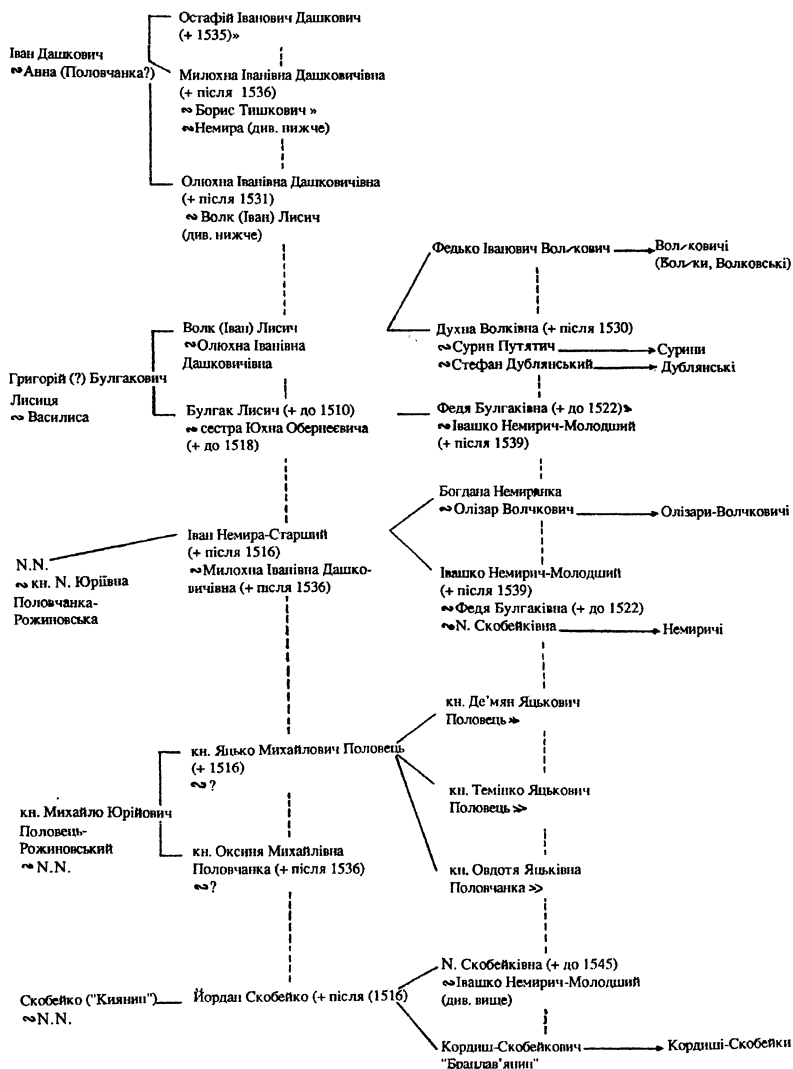
⁷⁶ Центральна наукова бібліотека НАН України ім.В.Вернадського, від. рукописів, ф.1, спр.4104. Про походження і склад рукопису ширше див.: Яковенко Н.М. До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI — першої половини XVII ст. // Архіви України. — 1990. — №5. — С.18-23.

⁷⁷ Львівська наукова бібліотека НАН України ім.В.Стефаника, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), 7444/II, ч.1-4.

⁷⁸ ЦДІА України у Києві, ф.11, оп.1, спр.1-14.

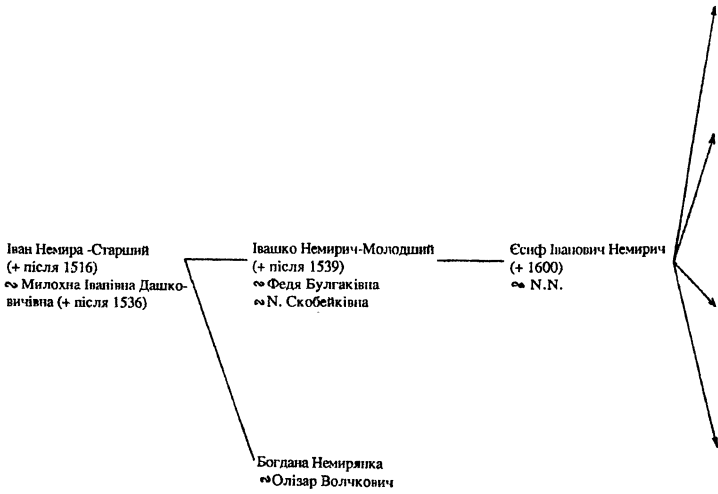
Схема 2

Шлюбні зв'язки київських родин Дашковичів, Булгаків, Немиричів, Скобейків і князів Половців-Рожиновських (XV-середина XVI ст.)

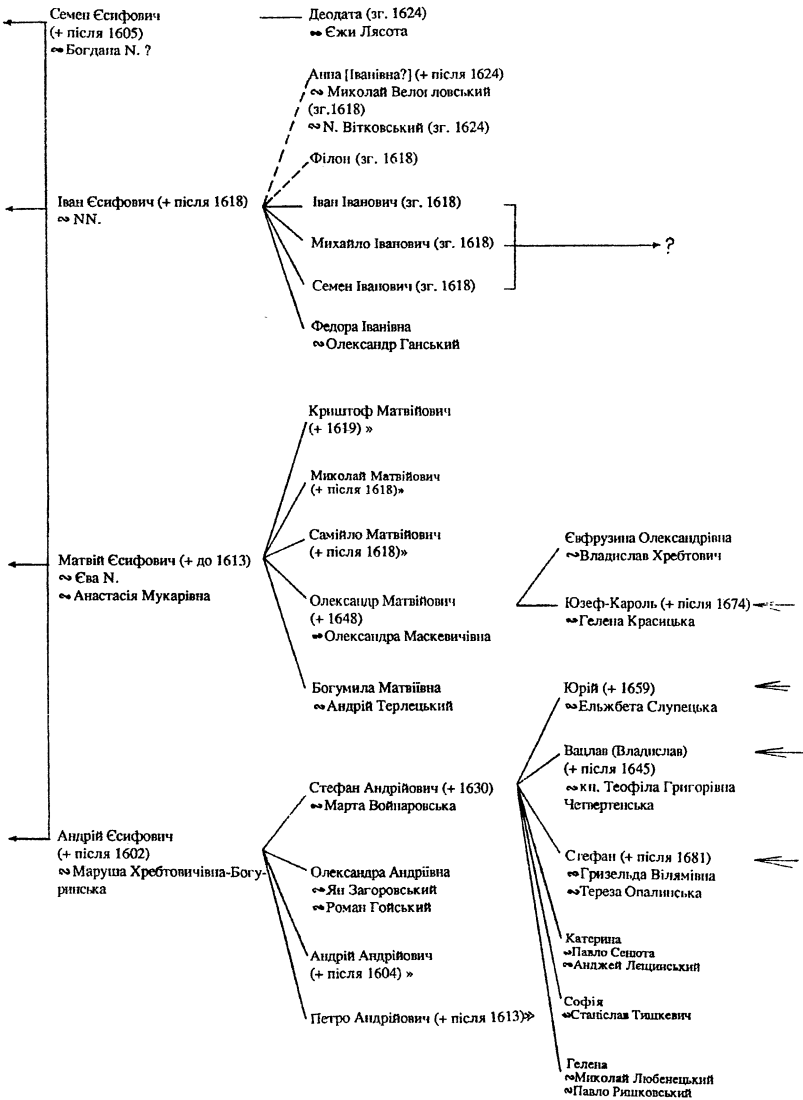

Генеалогічна схема роду Немиричів (XV – середина XVII ст.)

Продовження схеми 3

Michael KHODARKOVSKY (Chicago)

FRONTIER AND NON-CHRISTIAN IDENTITIES
IN EARLY MODERN RUSSIA

By the late eighteenth century Russia emerged as one of the largest empires in the world. The numerous vanquished peoples included Orthodox and Catholic Christians in the west and Muslims, Buddhists and pagans in the south and in the east. All the non-Christian peoples were referred to by the generic term *inorodtsy*, i.e., the non-Christian or non-Russian subjects of the empire.

The essay examines the process of the constructions of non-Russian, non-Christian identities in the frontier regions of Russia. As the Russian state continues to expand from the fifteenth century onward, it increasingly came into contact with various peoples in the east and south, who were distinctly different from the Russians and who neither spoke their language, nor shared their religious beliefs. What were the official and popular perceptions of the newly-encountered peoples? Is it possible to attribute to the Russians a certain conceptual and coherent vision of “the other” and to distinguish an attitude (or attitudes), a policy (or policies) consciously pursued by the government?

In the middle of the eighteenth century Russian officials in charge of the southern and eastern frontier districts frequently referred to the neighboring nomadic peoples, the Kazakhs, Kalmyks and Bashkirs, as “wild, untamed horses”, “wild animals”, “wild, unruly and disloyal peoples”, whose khans practice “savage customs”. They described the nomadic peoples as the “wind”, while Russian empire was proudly portrayed by the government officials as a “pillar of stability and the world’s respected and glorious state”¹. Obviously, the political universe of the Russian officials was limited to a clear-cut, bi-polar world in which non-Christian nomads represented the savage, the brute, the unreliable and the unruly, while Russia stood for civilization, morality, and a stately order, like a “pillar of stability” untouched by the “steppe winds”. Revealing more about Russia’s self-image than about its neighbors, the description of the “other” reflected government’s new-developed realization of its civilizing mission among the non-Christians. It was implicitly clear that to become Russia’s subjects, the non-Christians were to be made “better”, they were to become Russians. How was, then, Russia to tame, civilize and otherwise turn its unruly neighbors into faithful subjects?

The process of the encounter, contact, and incorporation of the non-Christian peoples into Muscovy and later into the Russian empire, could be seen as

¹ Российский государственный архив древних актов (РГАДА). — Ф.248: Опись дел Секретной Экспедиции Сената. — Оп. 113. — №181. — Л.20; Казахско-русские отношения в 16-18 веках. — Алма-Ата, 1961. — С.74, 81, 96, 138.

a three-stage development. First, their identity as “the other”, the stranger and the alien was constructed, as they were seen and described as distinctly different from the Russian. Then, the non-Christian had to undergo transition rites of swearing political allegiance and assuming a separate economic status. By classifying the non-Christian peoples and by creating a special status for them, whether preferential or discriminatory, the government thus set them apart from others and affirmed their separate identity. Finally, religious conversion served as the ultimate rite of incorporation leading to a change of customs, as well as legal and economic integration. I shall examine below how the identities of the non-Christian peoples in Russia were constructed through official rituals, symbols, and rhetoric. I shall also discuss the concept of the frontier in Russia, outline some of the ways in which the government constructed the identities of different peoples along the frontier, and consider the process by which a frontier area was first turned into a borderland only to become later an integral part of the Russian empire.

Definitions and Terms

It is important to distinguish from the outset between the notions of a frontier and a border. A frontier is a *region* that forms the margin of a settled or developed territory, a politicogeographical *area* lying beyond the integrated region of the political unit². A border is a clearly demarcated boundary between two or several sovereign states³. To put it differently, a border is a function of a state-organized political entity. It is the state which, either mentally or physically, constructs, maintains and enforces such a border. In the west, where Russia confronted other sovereign states, the territorial limits of the states were demarcated by borders. In the south and in the east, where Russia's colonization movement encountered disparate peoples not organized into states and with no clearly marked boundaries between them, the zone of separation between Russia and its neighbors was a frontier.

The oldest term denoting a boundary was *mezha*. It had been used since the days of Kievan Rus' and mostly referred to the boundaries separating different landholdings⁴. *Rubezh* and *granitsa* were two other terms used synonymously with *mezha*, but in time also acquiring a meaning of a boundary separating different towns and principalities⁵. Both *rubezh* and *granitsa* were used to refer to the western borders of the Muscovite state throughout the sixteenth-

² *Martin Ira Glassier and Harm J. de Brig. Systematic Political Geography.* — New York, 1989. — P.79.

³ *Richard Muir. Modern Political Geography.* — London, 1975. — P.130.

⁴ *Словарь русского языка 11-17 вв.* — Москва, 1982. — Т.9. — С.65.

⁵ *Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам.* — Москва, 1989 (переиздание 1912 г.) (4 тт.). — Т.1. — Ч.1 — С.584; Т.3. — Ч.1. — С.179, 180.

eighteenth centuries. Since the early seventeenth century, when the Russian state began to conceive of itself as a territorial nation-state, the terms *rubezh* and *granitsa* were used to designate Russian's national boundaries vis-a-vis another sovereign state⁶.

In the south and east, however, none of the above-mentioned terms were used in relation to the native inhabitants. In Siberia, for example, from the point of view of the Russian government the frontier separated those local peoples who paid *yasak* (a tribute paid in kind) to the government from those who did not do so. Those natives who refused to submit themselves immediately to the Russian governors were classified as hostile. They were considered to reside on the other side of the frontier. Their territory was referred to as *nemirnaia neiasachnaia zemlitsa*⁷ (a territory which is not in peace with Russia and which does not submit tribute), and was populated by *nemirnye liudi*⁸ (people who were not in peace with Russia). It was only a matter of time before the Russian military would be sent into *novye nemirnye zemlitsy*⁹ (new, unconquered territories), to build more fortresses and begin to collect *yasak* from the natives. Thus, the frontier would move further, the newly conquered territories would become known as *novoprivodnye zemli*¹⁰ (new territories brought into submission) and their local residents will be termed *iasachnye inozemtsy*¹¹ (foreigners who pay tribute).

The steppe frontier in the south was referred by a number of ambiguous terms. In the days of Kievan Rus' the term *dikoe pole* (open field, wild steppe, wilderness) denoted a no-man's land separating Rus' from its nomadic neighbors. *Krai* and *ukraina* (edge, periphery), hence the name of Ukraine, were used both in Rus' and Muscovy¹². The frontier was punctuated by *ukrainye*

⁶ Древняя российская вивлиофика / Изд. Николай Новиков (ДРВ). — Москва, 1788-1791. (22 тт.) // Репринт: Slavic printings and reprintings, 250/1, ed. С.Н. van Schooneveld. — The Hague; Paris, 1970. — Vol.5. — P.50; Словарь русского языка 11-17 вв. — Т.4. — С.123. This was also true in the east, where Russia confronted Qing China. The word *granitsa* is found in the text of the Nerchinsk treaty signed in 1689 by Russian and Chinese officials (Русско-китайские отношения в 17 веке. Материалы и документы. — Москва, 1972. (2 тт.). — Т.2. — С.656-659).

⁷ Бахрушин С.В. Очерки по истории Красноярского края в 17 в. // Бахрушин С.В. Научные труды. — Москва, 1952-1959. (4 тт.). — Т.4. — С.97.

⁸ Сборник документов по истории Бурятии 17 в. / Ред. Г.Н. Румянцев, С.Б. Окунь. — Улан-Уде, 1960. — С.360.

⁹ Там же. — С.203.

¹⁰ Там же. — С.205.

¹¹ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией. — СПб., 1842. (5 тт.). — Т.4. — С.473.

¹² См.: Дашкевич Я.Р. Большая граница Украины: этнический барьер или этноконтактная зона // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР: История, динамика, методы изучения. — Москва, 1989. — С.7-21.

gosudarevy ostrogi (the sovereign's frontier forts) with residents in and around them known as *krainie liudi*¹³. Dating from the late sixteenth century Muscovy began building a *zaseka* (a series of fortification forming a defense line). Such a defense line, in effect, marked the boundary of Muscovy. The frontier towns near the defense lines were known as *ponizovye* or *ukrainnye gorody*¹⁴ throughout the seventeenth and eighteenth centuries these defense lines would be extended and moved farther and farther, becoming the most effective tool of Russian colonization in the south.

While hardly any of the terms demarcating boundaries in different geographic regions of Russia was used consistently, a certain pattern, however, does emerge. It appears that Russia's western boundary was conceptualized and defined as a border separating the Russian state from that of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Such a border was clearly demarcated, negotiated and agreed upon in written treaties signed by Moscow and Warsaw. In contrast, the southern and eastern boundaries were not clearly defined as demarcated and was considered frontier regions. While the *de facto* frontier of the Russian state was its defense line in the south and newly-built forts in the east, Moscow's *de jure* territorial claims extended far beyond its actual control.

Moscow's territorial claims were shared neither by the native hunters of the Siberia nor by the nomads of the southern steppes. For example, when the Russian envoy, Ivan Onuchin, was sent from Moscow in 1649 to convince the Kalmyks to vacate the steppes between the Yayik and Volga rivers, because these were sovereign's lands, he received the following answer from Kalmyk chief:

Land and water belong to God, and in the past the land, where we and the Nogays are presently roaming, was Nogay, and not the sovereign's, and there were no lands in the Bashkirs' possession there. And we, having arrived at these lands, had ousted the Nogays from this place. And the Nogays after this roamed near Astrakhan, and we, the Kalmyks, after the Nogays [had left] are roaming on this land until present... And prior to this they were roaming those lands and rivers, and why should not we roam these lands now. For we have no other land to roam, besides this one. And there are no towns of the sovereign on those lands and rivers¹⁵.

¹³ Словарь русского языка 11-17 вв. — Т.8. — С.8; Продолжение древней российской вивлиофики (ПДРВ) / Изд. Николай Новиков. — СПб., 1786-1801 (11 тт.). // Репринт: Slavic printings and reprintings, 251, ed. С.Н. van Schooneveld. — The Hague; Paris, 1970. — Vol.8. — P.74; Сборник документов по истории Бурятии 17 в. — С.336-337.

¹⁴ Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. — СПб., 1863-1887 (4 тт.). — Т.3. — С.23; Словарь русского языка 11-17 вв. — Т.5. — С.294. In 1679 all frontier towns were classified into Siberian *Ponizovye* (the towns in the middle Volga River), and *Ukrainnye* (the towns along the southern frontier) (ДРВ. — Т.15. — С.233-241).

¹⁵ Русско-монгольские отношения, 1636-1654. Сборник документов. — Москва, 1974. — С.358. The full translation of this document is in: *Michael Khodarkovsky*. Where

Misunderstanding and conflicts between the peoples across the frontier continued throughout the period. Below we shall examine some of the state policies toward the peoples in the frontier region.

Political Identity

In 1483 a military band of Muscovites crossed the Iron Gates or the Rocky Belt as the Ural Mountains were referred to at various times. It was not the first time that various adventurers, mostly from the city of Novgorod, crossed the Urals in order to explore the riches of unknown lands and establish trade with local peoples. However, when they did so again in 1483, they arrived as representatives of Ivan III, the ruler of the rapidly expanding and self-consciously Orthodox Muscovite state. The Muscovite officials described one such encounter and the ceremony involved in striking a peace treaty between the chiefs of the Khanty and Mansi peoples and the Muscovites:

And their custom of making peace is as follows: they put a bear skin under a thick trunk of a cut pine tree, then they put two sabers with their sharp ends upwards and bread and fish on the bear skin. And we put a cross atop the pine tree and they put a wooden idol and tied it up below the cross; and they began to walk below their idol in the direction of the sun. And one of them standing nearby said: 'that who will break this peace, let him be punished by God of his faith'. And they walked about a tree three times, and we bowed to the cross, and they bowed to the sun. After all this they drank water from the cup containing a golden nugget and they kept saying: 'you, gold, seek the one who betrays'¹⁶.

The same event was registered in the Russian chronicle, but described quite differently: "and the local princes swore not to bear any ill-will, not to exhibit any violence, and to be loyal to the Grand Prince of Muscovy". Obviously, things did not look the same from the banks of the Siberian rivers as they did from Moscow. What the local chiefs considered a peace treaty struck with the newly arrived strangers, Moscow regarded the chiefs' oath of allegiance to the Grand Prince as their submission to Moscow. The opening salvo of Russia's conquest of Siberia was made and continued to be based on mutual misconceptions. From the beginning Moscow perpetuated an image of the natives as the subjects of the tsar, while the natives saw in Russians merely another military and trading partner.

Moscow's attitude toward its neighbors differet from that of the princes of Kievan Rus' who regarded their steppe neighbors as equal allies; in the early

Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600-1771. — Ithaca, N.Y., 1992. — P.243-250.

¹⁶ Бахрушин С.В. Остяцкие и вогульские княжества в 16 и 17 вв. // Бахрушин С.В. Научные труды. — Москва, 1952-1959 (4 тт.). — Т.3. — Ч.2. — С.152.

Muscovite period the Moscow princes were themselves considered subjects of the Mongol khans. This began to change in the mid-sixteenth century after Moscow's spectacular conquest of the Muslim city-states of Kazan and Astrakhan. Since both Kazan and Astrakhan were the heirs to the Golden Horde, the victory was much more than a mere military success. In the eyes of Russian contemporaries it showed the undisputable supremacy of the Russian Orthodox state over its Muslim neighbors. Moscow's new image was on display when Ivan IV ordered the construction of St. Basil's Cathedral in Red Square and proudly added the title of tsar of Kazan and Astrakhan to his already existing titles.

It is from this time onward that Muscovite chronicles as well as the Foreign Office interpreters and scribes began to deliberately construct the image of the "other". The Russian state could codify its relationship with the disparate, non-Christian and non-state-organized peoples along its expanding frontiers only in terms of a suzerain-subject *modus operandi*. The government used every possible means to underscore the nature of such a relationship both in its diplomatic practices and written records.

In 1616 the Nogay Prince Ishterek wrote to Moscow and, continuing the practice of many Nogay and Crimean princes, addressed the tsar Mikhail as a friend. The response of the Muscovite officials was a sharp rebuke: "A servant can never be the tsar's friend"¹⁷. When the letters of the Mongol ruler Lubsan, in which he addressed the tsar as an inferior local ruler, were delivered to the Russian monarch, they were referred to in Russian terminology as a "petition (*chelobit'e*) of the Mongol prince". While Lubsan offered peace and asked for military assistance, the government praised him for "seeking the sovereign's favor" and encouraged him "not to violate his oath of allegiance"¹⁸. On another occasion, when in 1673 the envoys of the well-known and fiercely independent Galdan Boshoktu Khan of the Oirats arrived in Moscow — the first such embassy to Russia — they may have been surprised to be told by Russian officials that their khan was a subject of the tsar¹⁹.

Since the fifteenth century the basis for Muscovy's relationship with the peoples it recently encountered in the east or in the south was the peace treaty. Such a peace treaty (*shert'*, a Turkic word derived from the Arabic *shart* — a condition, a clause of a treaty) was conceived, understood, and referred to by a term different from the ones Moscow used in relationship with neighbors to the west. In the eyes of Moscow, *shert'* was not a mutual treaty, but an allegiance sworn by a non-Christian peoples to their Muscovite sovereign. The

¹⁷ РГАДА. — Ф. 127: Сношения России с ногаями. — Оп.1. — Стб.1616 г. — №2. — Л.6.

¹⁸ Шастина Н.П. Письма Лубсан тайджи в Москву // Филология и история монгольских народов. — Москва, 1958. — С.279-281.

¹⁹ Кычанов Е.И. Повествование об ойратском Галгане Бошокту-Хане. — Новосибирск, 1980. — С.53.

usual procedure involved one or more local chiefs pledging allegiance on behalf of their people in the presence of a Muscovite official. Moscow always tried to make sure that such an allegiance of “eternal submission to the grand tsar” was made according to the native customs of its newly sworn subjects²⁰.

A Russian official of the early eighteenth century Vasilii Bakunin explained what the Kalmyk *tayishis* (chiefs) thought of their previous allegiances:

The Kalmyk *tayishis* never recognized their former allegiances as oaths of allegiance. It very name, that is, *shert'*, is alien not only to the Russian, but to the Kalmyk language as well. They [the *tayishis*] referred only to the agreement concluded with Prince B. A. Golitsyn. It is obvious that they were not aware of [the contents of] those [previous] *shert'*. It is clear from the copies found that the original allegiance records were written in Russian, and were only signed in Kalmyk²¹.

Neither Kalmyk chiefs nor numerous other peoples encountered by the Russians in the east and in the south regarded themselves as Russia's subjects. When, in 1730, Abul Khair, khan of the Kazakh Lesser Horde decided to make peace with the Bashkirs, he was compelled to send a letter to St. Petersburg, which was presented as his “petition to become a Russian subject”²².

The Russian government attitude toward the newly-encountered peoples was most unambiguously expressed by Mehmet Tevkelev, the Russian envoy to the Kazakhs in the early 1730s. In response to the Kazakh nobles, who explained to him that they had sent an envoy to Russia solely to make peace but not to become Russia's subjects, Tevkelev stated: “The Russian empire is in high repute among many states in the world, and it is not befitting such an illustrious monarch to be in peace with you, the steppe beasts”²³.

In 1779, even in the face of military retribution, the nobles of the Greater Kabarda refused to swear allegiance and declared that they had traditionally been under Russian protectorship as guests or allies (*kunaks*), but not subjects. In the end, when the Russian troops marched into Kabarda, the Kabardinians had to sue for peace and swore unconditional allegiance²⁴.

²⁰ To ensure the *shert'* would be adhered to, the Muscovite authorities persisted in finding out whether the *shert'* was *priamaia*, i.e., performed in accordance with the customs of a given people. *Shert'* varied from the ones sworn by the Muslim peoples on the Qoran and by the Buddhist Kalmyks on their prayer book to the elaborate rituals of various shamanistic peoples of Siberia (*Бахрушин С.В. Ясак в Сибири в 17 в. // Бахрушин С.В. Научные труды. — Т.4. — С.47*).

²¹ *Бакунин В. Описание истории калмыцкого народа // Красный Архив. Исторический журнал. — 1939. — №3. — С.214-215.*

²² *Казахско-русские... — №25. — С.35.*

²³ Там же. — №33. — С. 53-54.

²⁴ *Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею. — Тифлис, 1866. — Т.1. — С.91.*

Either induced by the offers of gifts and payments, or intimidated by force of the Russian military, Russia's "infidel" neighbors had to be made loyal, reduced into submission, and eventually become a part of the Russian Orthodox state. Their political identity as subjects of the Russian crown had to be constructed and reaffirmed through a peace treaty — a rite which was intended to change their status from an independent to a transition one. This was the beginning of the long and arduous process of their political integration into Russia.

Ethno-Linguistic Identity

Language, as we know, is much more than just means of communication. It was certainly so in the Middle Ages, where often no clear distinction existed between the notions of "people" and "language". The Latin *lingua* denoted both "language" and "people" (cf., the use of French *langue* in *langue d'oc*). And so did the Slavic word *iazыk*. A Russian chronicle, describing the Khanty and Mansi peoples in the eleventh century, states: *Iurga zhe liudie est' iazyk nem*, which could be translated as both, "the Iurga are the people, who speak a foreign language", or "the Iurga are a foreign people"²⁵. Even today, perhaps as a reminder of the older days, the words *iazыk* in Slavic and *dil* in Turkic languages retained the specific meaning of "a prisoner of war captured to obtain information". It is clear testimony to the fact that language was used as a primary differentiating marker long before other markers, such as religion, ethnicity, or culture came to be seen as separate from language and or identities which were as or more important.

The newly-encountered peoples needed to be given names, to be separated not only from the Russian, but also from each other. Wholly ignorant of the peoples they encountered, the Muscovites, naturally, used the names they heard from others. Thus, the Khanty were first referred to by the Komi name *iurga* and later by the Turkic name *ostiak* (Tatar *ishrek*), while the Mansi became known as *vogul* (a Komi word meaning *wild*). The Oirat peoples of Western Siberia were referred to by the Turkic name *kalmyk*, and continued to be known by this name, even though they did not conceive of themselves as a people as a whole and had no word for a supra-tribal, ethnic affiliation. The same "name-giving process" applied to many peoples, from the Nogays of the southern steppes to the Yakuts of eastern Siberia. It was only in the nineteenth century, when most of the non-Christian peoples emerged with the sense of aggregate identity, that they began to use as their self-designation those exact terms, which were originally both alien to their language and imposed on them by others²⁶.

²⁵ Бахрушин С.В. Остяцкие... — С.86.

²⁶ When it was necessary for military and economic purposes, Moscow was able to take into account various tribal and clan divisions, but it had never to translate

Projecting its own identity on the peoples it encountered, Moscow attempted to classify the indigenous population into large ethno-linguistic groups. For instance, the peoples of the newly-conquered Kazan region were divided according to the six different languages spoken there: Tatar, Bashkir, Mordva, Chuvash, Cheremis, and Votyak²⁷. The tribal confusion and Moscow's lack of knowledge of the native kinship-based societies continued to defy its attempts at naming and classifying the natives, and the Kabardinians of the North Caucasus were often referred to as Circassians, the Nogays were considered to be Tatars, and the Khanty living along the Chusovaia River west of the Urals were referred to at different times as Tatars, Voguls, and Ostiaks²⁸.

Separateness or foreignness were defined in Russia through language, territory, kinship, or religion. A well-known example is the Slavic word *nemets* (lit. "one who speaks unclearly"), which referred to an outsider, a foreigner in general, before it acquired a more specific designation for the Germans. Similarly, in medieval Wales those who could not speak Welsh were regarded as aliens²⁹. *Inozemets* (lit. "a person of a different land") referred to either foreigners from Western Europe or the natives of Siberia³⁰. They were attributed an extra-territorial identity and considered foreigners (cf., the German "Ausländer" and the English "foreigner").

Two other terms *inorodets* (lit. "of a different kin") and *inoverets* (lit. "of a different faith") mostly came into usage in the seventeenth century and were reserved for the non-Christian peoples residing in the newly-conquered territories in the east and in the south. The encounter with the numerous non-Christian peoples crystallized Moscow's image as an Orthodox Christian state, and the choice of terms clearly reflected a change in Moscow's self-perception. Religion became the most important marker which separated Russians from the Muslim, Buddhist or pagan subjects of the growing Russian empire.

Economic Identity

Like their political identity, the non-Christians' economic status or identity had to be expressed in terms subservient to their Russian overlord. Such, at least, was Moscow's belief. The separate economic identity of the non-Chris-

it into a political recognition of these societies' disparate nature and their loose confederational structure. See the precise description of the *mirzas* and their peoples in: РГАДА. — Ф.127: Ногайские дела. — Оп.1. — Стб. 1642 г. — №11.

²⁷ Курбский Андрей. История о великом князе Московском // Русская историческая библиотека. — СПб.-Москва, 1872-1927 (39 тт.). — Т.31. — С.205-206.

²⁸ Бахрушин С.В. Остяцкие... — С.88.

²⁹ Robert Bartlett. The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change, 950-1350. — Princeton, 1993. — P.201-202.

³⁰ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией (АИ). — СПб., 1841-1843 (5 тт.). — Т.4. — С.473.

tian peoples was constructed through the notion of *yasak* (from the Mongol *yasa* — a law), which meant different things at different times. For the natives of Siberia, *yasak* was a levy paid in furs, but the peoples of the Kazan region it was paid partly in cash and partly in kind. At all times, however, *yasak* was a levy imposed by the state specifically on the non-Christian peoples of Russia³¹.

If peace treaties were intended to formalize non-Christians' political subservience to Moscow, the imposition of *yasak* was supposed to be another and more tangible manifestation of the natives' subject status *viv-a-vis* the Russian suzerain. In fact, in the minds of the Muscovite officials the notions of peace and *yasak* payment were often equated. Those natives who refused to submit themselves immediately to the Russian governors were classified as hostile *nemirnye liudi*³² (people who were not in peace with Russia), and their territory was referred to as *nemirnaia neiasachnaia zemlitsa*³³ (a territory which is not in peace with Russia and which does not submit *yasak*).

The non-Christian peoples of Siberia, however, were less concerned with their political status and more with the practical matters of their relations with the Russians. Each time the natives brought their furs to the Russians officials, they were presented with the sovereign's compensation (*gosudarevo zhalovan'e*)³⁴. And although the Russians distinguished carefully between the *yasak* paid by the natives and sovereign's benevolent presents or compensation, there is no indication that the native peoples separated the two notions. What was tribute to the Russian authorities was a trade transaction to the natives.

Each such transaction was accompanied by the distribution of compensation, which ordinarily included axes, knives, tin and copper pots, woolens, flints, and tobacco. The most popular item, however, was beads, particularly crystal beads of different colors (*odekui*)³⁵. In addition, Moscow provided the natives with supplies consisting of rye flour, butter, and fish oil. When *yasak* was brought, the authorities were expected to throw a feast for the native representatives³⁶.

³¹ Ермолаев И.П. Среднее Поволжье во второй половине 16-17 вв. — Казань, 1982. — С.72-73; Andreas Kappeler. Russlands erste Nationalitäten. Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16. bis 19. Jahrhundert. — Köln, 1982. — S.102-103; Yuri Sleskine. Arctic Mirrors. Russia and Small Peoples of the North. — Ithaca and London, 1994. — P.20-32, 60-71.

³² Сборник документов по истории Бурятии 17 в. / Изд. Г.Н. Румянцев и С.Б. Окунь. — Улан-Уде, 1960. — С.360.

³³ Бахрушин С.В. Очерки... — С.97.

³⁴ Бахрушин С.В. Ясак... — С.71.

³⁵ Там же. — С.71—72; Колониальная политика Московского государства в Якутии в 17 веке / Изд. Я.П. Алькор и Б.Д. Греков. — Ленинград, 1936. — №191. — С.239-240.

³⁶ Бахрушин С.В. Ясак... — С.72-73; Он же. Очерки... — С.55-56; Колониальная... — №40. — С 92-93.

For reasons of its own, Moscow often could not and did not deliver compensation or supplies with any regularity, and the natives did not fail to voice their complaints in this regard. On other occasions, the natives considered their compensation unsatisfactory and complained to the authorities that they were imposing items of poor quality upon them. According to some reports from the middle of the seventeenth century, the natives registered their displeasure by beating the Russian officials, "... and they throw sovereign's presents, and tie them up to the dogs' necks, and throw them into the fire, and they pay *yasak* with no courtesy, they kick it with their feet and throw it to the ground and they call us, your slaves, bad people"³⁷.

The government was aware of the *quid pro quo* nature of its relationship with the natives. The reports from the Russian agents in charge of collecting the *yasak* stated clearly that the natives submit *yasak* only in exchange for the sovereign's compensation, and whenever they find their compensation to be inadequate, they do not deliver *yasak* in full. The agents added that they were running out of compensation and supplies, and without them the collection of the *yasak* would cease completely. In response, Moscow instructed its officials in Siberia to give small amounts of compensation in accordance with the *yasak*, and to explain to the natives that they should not regard this as trade, but as the sovereign's compensation and they should be content with the amount they received³⁸.

At times, reality proved to exert a stronger influence on the government's policies than a desire to codify its relationship with the natives in the usual submissive terms. When in 1730 the local Russian officials extracted a promise from the Kazakhs to make an annual delivery of *yasak* similar to the Bashkirs, the government instructed its zealous agents not to demand the *yasak* payment but to accept it only if the Kazakhs bring the *yasak* voluntarily³⁹. In 1766, seeking to improve the supply of furs in Siberia, the *Yasak* Distribution Commission suggested standardizing the long-existing practices and recommended that in exchange for the *yasak*, the native nobles should be given presents in the amount of two percent of the furs' value⁴⁰.

The non-Christians' separate economic status could be changed only if they chose to become Christians. Upon conversion, the newly converted Christians were given a three-to-five-year exemption from *yasak* payment and then they were entered into the regular tax-rolls. Like other identities constructed by Moscow to set the non-Christians apart from the Russian Orthodox, economic identity too was inseparable from the religious one.

³⁷ Колониальная... — №17. — С.25; №45. — С.98-99.

³⁸ Бахрушин С.В. Ясак... — С.74-75; Колониальная... — №43 — С.96; №44. — С.98.

³⁹ Казахско-русские... — №26. — С.37.

⁴⁰ История Якутской АССР. — Москва, 1957. — Т.2. — С.139.

Religious Identity

It was religion which defined the aggregate identity of the Russians in pre-modern Russia. To be Russian was first and foremost to be a Russian Orthodox. And it was in these terms that Moscow perceived itself and was so perceived by others. In April 1552, on the eve of Moscow's conquest of Kazan, the Nogay mirza Belek Bulat wrote to his "brother", the Russian tsar, and made clear that "although he [Ivan IV] was an infidel, and we are Muslims, each has his own faith"⁴¹. A few months later, in a much less compromising missive, the metropolitan Makarii blessed Ivan IV and his "soldiers of Christ" against the Kazan Tatars, who were "infidels and enemies of Christ, and who had always spilled Christian blood and destroyed holy churches"⁴².

Upon the conquest of Kazan in 1552, Moscow acquired large numbers of new subjects, who were neither Christian nor Russian-speaking. The Russian language and Russian administration had to replace their Tatar predecessors and Christianity had to replace Islam. Ivan IV banned the construction of new mosques, and ordered the mosques of Kazan demolished and churches built in their stead⁴³. Religious conversion would become the most important policy tool in bringing the newly-conquered people into Russian state. The non-Christians were expected to shed their previous non-Christian identity.

Before Moscow's dramatic expansion in the 1550s, religious conversion of non-Russians took place only occasionally. Yet it was not until the middle of the seventeenth century that the idea of religious conversion began to enjoy the all-embracing support of a government imbued with an overpowering sense of manifest religious destiny. The new missionary spirit of the increasingly self-consciously Orthodox Muscovy was forcefully expressed by the triumphant Russian tsar. In his 1556 letter to Archbishop Guriĭ of the newly-founded Kazan diocese, Ivan IV suggested that converting pagans was a divine duty, adding that missionaries "should teach the pagans [*mladentsy*, lit. "children"] not only to read and write, but to make them truly understand what they read, and [they], then, will be able to teach others, including the Muslims"⁴⁴.

Few conversions occurred during the sixteenth century, as the Ottoman threat, a series of uprisings in the Kazan region, and the corruption of local *voevodas* served to restrain the zeal of the Russian government and church

⁴¹ ПДРВ. — Т.9. — С.17.

⁴² АИ. — Т.1. — №160. — С.291.

⁴³ Малов Ефим. О татарских мечетях в России // Православный собеседник. — 1867, декабрь. — С.288; Можаровский Аполон. Изложение хода миссионерского дела по просвещению инородцев с 1552 по 1867 года // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (ЧтОИДР). — 1880. — Сборник 1. — С.25.

⁴⁴ ПДРВ. — Т.5. — С.242.

from spreading the gospel among natives⁴⁵. The issue was raised again in earnest in the early 1590s by the Kazan metropolitan Germogen, who complained in a letter to the tsar that, due to neglect of the local governors, new-converts did not observe Christian laws and continued to live among their non-Christian kin, while the Tatars built new mosques. In response, the tsar's decree of 1593 stipulated that converts should be resettled in a separate compound near Kazan, given farmland, and live among the Russians. The Russian officials were to ensure that converts observed Christian law and did not intermarry with Tatars or foreign prisoners of war. Furthermore, children of mixed marriages and slaves of the converts were to be baptized. Those converts who did not follow Christian ways were to be put in chains and thrown in jail to make them forget the Tatar faith and become firm believers in Christ. All mosques were to be destroyed⁴⁶.

The combined threat of intimidation, force, and revoking of old privileges was only part of the government's missionary policy. Coercion could be applied only in the territory already under the firm control of the Russian military and bureaucracy, such as the middle Volga region. In addition to the stick, the carrot was no less important in Russia's initial appeal to the non-Christians. This was particularly true in the frontier areas, where the government's hold over the new territory remained tenuous and the need for the cooperation of the natives was acute. Here, church officials were instructed to win converts not by force, but by "love". Each convert was rewarded with woolen clothing, a shirt, a pair of boots, and cash. Converts were also enlisted as musketeers, assigned to one of the frontier garrisons, and given cash and flour compensation⁴⁷.

⁴⁵ In the late 1560s, population registers of the city of Kazan listed 24 converts (Материалы по истории Татарской АССР. Писцовые книги города Казани, 1565-1568 гг. и 1648 г. — Ленинград, 1932. — С.179). Even fewer converts could be found in the Kazan province (*Невоструев К.И.* Список с писцовых книг по г. Казани с уездом. — Казань, 1877. — С.67, 75). I have found no evidence to support Mozharovskii's claim that initially conversions were numerous and, in contrast to the eighteenth century, the converts were inspired by true belief (*Можаровский А.* Изложение... — С.22-23). In response to Russian colonization of the Kazan region, powerful anti-Russian uprisings led by local nobles took place in 1566, 1572, and 1582 (*Дмитриев В.Д.* Крестьянская война начала 17 века на территории Чувашии // Труды Научно-исследовательского института языка, литературы, истории и экономики Чувашской АССР. — 1979. — №93. — С.46-48).

⁴⁶ Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской Империи Археологической экспедицией Имп. Академии Наук. — СПб., 1836 (4 т.). — Т.1. — №358. — С.436-439.

⁴⁷ Such were the instructions of Tsar Boris concerning the Vogul converts in Siberia in 1603 (АИ. — Т.2. — №43 — С.56-57). Archbishop Makarii of Siberia and Tobolsk was similarly instructed in 1625 (Описание государственного архива старых дел / Изд. П.И. Иванов. — Москва, 1850. — С.253-266).

Ultimately, conversion was the only means by which the government could ensure the non-Russians' loyalty and their acceptance into the Russian society. Apparently, their racial characteristics mattered less than their religious affiliation. For non-Russian nobles, conversion meant a fast-track to assimilation. The converted nobles intermarried with the Russian nobility, held high military positions, and often served in the frontier regions as Russia's trusted intermediaries⁴⁸. Within two generations their names often no longer betrayed their non-Russian origin⁴⁹. Assimilation was complete when a dynasty entered the Genealogical Book of the Russian nobility⁵⁰.

The plight of those non-Christians who did not belong to noble families often differed from their more noble brethren; ordinary converts were designated "new converts" and regarded as a separate social group⁵¹. Such non-Christian commoners continued to be considered "new converts" for many generations and remained alienated from both their previous pagan, Muslim, or Buddhist kin and from their present Russian Orthodox co-religionists. Their privileges, such as exemptions from taxes or military service, were only temporary, and after three or five years they had to resume their onerous obligations⁵². Moreover, they found themselves victims of frequent abuse by local Russian officials, who took advantage of the converts' ignorance of the Russian language, laws, and customs⁵³.

⁴⁸ A daughter of the tsar Aleksei was promised in marriage to the Kasimov prince Seyid-Burkhan upon conversion (*Вельяминов-Зернов В.В. Исследования...* — Т.3. — С.200). Cf., the names of the commanders in Tsar Boris' campaign against the Crimea in 1598 (*Щербатов М.М. История Российская.* — СПб., 1776. — Т.7. — Ч.1. — С.23). From the early seventeenth century, the Kabardinian dynasty of Cherkasskii princes was extremely important in implementing Russian policies in the North Caucasus (*Кабардино-русские отношения в 16-18 вв. Документы и материалы.* — Москва, 1957. — Т.1. — №46. — С.73-75).

⁴⁹ The Tatar Prince Abul-Khayir of Siberia was the first of his dynasty to convert in 1591. While his son was known as Vasilii Abulgairovich, his grandson's name, Roman Vasil'evich, could no longer be distinguished from a native Russian name (*Вельяминов-Зернов В. Исследования...* — Т.3. — С.54-55).

⁵⁰ In 1686 the tsar decreed that the dynasties of the ruler of Imeretia in the Caucasus and the princes of Siberia and Kasimov were to be entered into the Genealogical Book of the Russian nobility (*Вельяминов-Зернов В. Исследования...* — Т.4. — С.144).

⁵¹ Выписки из разрядных архивов // ДРВ. — Т.16. — С.339-345; Древние государственные грамоты, наказные памяти и челобитные, собранные в Пермской губернии. — СПб., 1821. — С.79.

⁵² Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). Собрание первое. — СПб., 1830. — Т.2. — №867. — С.312-313.

⁵³ Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего синода (ОДД). — СПб., 1868. — Т.1. — №157. — С.144; ПСПР. — Т.2. — №608. — С.83-89.

The importance and duty of converting non-Russians was reiterated by Ivan Pososhkov, contemporary of Peter the Great and often referred to as “the Russian Adam Smith”. In his treatise written in 1719 Pososhkov contrasted the feeble missionary efforts of the Russians with that of the Roman Catholic Church and chastised the Russian government and the Orthodox church for their inability to attract non-Christians to Christianity:

And these peoples have been the subjects of the Russian empire for two hundred years, but they did not become Christians and their souls perish because of our negligence. The Catholics are sending their missionaries to China, India, and America. [Despite] the fact that our faith is a right one — and what could be easier than converting the Mordva, the Cheremis, and the Chuvash — yet we cannot do this. And our pagans (*inovertsy*, lit. “non-Christians”) are like children, without a written language, without a law, and they do not live far away, but within the Russian empire, along the Volga and the Kama rivers; and they are not sovereign, but the subjects of Russia⁵⁴.

Inspired by the missionary work of the Catholic church and particularly the Jesuit order, Ivan Pososhkov was primarily concerned with saving the souls of non-Christians and making them good Christians. His crusading spirit was shared by the government, albeit for different reasons. Increasingly defined by Russia’s new missionary sense of struggle with Islam, government policies and religious conversion acquired further importance as a policy tool aimed at securing the political loyalty of Moscow’s non-Russians subjects.

New efforts to convert non-Russians were prompted in part by Russia’s strategic interests; the government feared the emergence of an Islamic axis — a united front of various Muslim peoples under the Ottoman umbrella — against Russia. At various times the Ottomans and the Crimeans attempted to unite the Muslim Kazakhs, Karakalpaks, Bashkirs, and Nogays in a broad anti-Russian coalition⁵⁵. No less important, however, were disturbing reports of a growing number of non-Russian converts to Islam. The news that some non-Russians were lured by the “disgusting faith of Muhammad”, prompted Peter I to order that missionaries be taught native languages and sent to preach among non-Russians⁵⁶.

Although the numbers of converts had continued to grow on paper, reports from the field lamented the fact that the conversions were only nominal and

⁵⁴ *Посошков И.Т. Завещание отеческое / Изд. Е.М. Прилежаев. — СПб., 1893. — С.323.* Pososhkov further urged the government to send missionaries to the Kamchatka peninsula in the Far East, “for if the Catholics find out, they will send their mission” (Там же. — С.327).

⁵⁵ *Khodarkovsky M. Where Two Worlds Met. — P.98, 113, 145-146.*

⁵⁶ *Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1887-1977 (12 тт.). — Т.1. — С.694-695, note to no. 227.*

converts remained ignorant of Christianity and did not observe any of its precepts. It was becoming more apparent that reliance on sheer force or legislative discrimination to effect conversions was not sufficient⁵⁷.

The government and the church responded by focusing missionary activity less on reporting large numbers of converts and more on spreading the Gospel among them and ensuring their understanding and attachment to Christianity. The idea of civilizing the savage (“wild”, “ignorant”, “unenlightened”) became a major driving force behind proselytizing throughout the eighteenth century. The language of the church officials clearly reflected a change of attitude, as they increasingly began to refer to non-Russian converts as the “newly-enlightened” (*novoprosveshchennye*). The new approach was further spelled out in 1721 in the Synod’s instructions to the bishop of the Viatka region. The bishop was cautioned to teach potential converts the Gospel before their baptism and find out whether they wanted to become Christian out of good will or simply to avoid heavy taxation⁵⁸.

Fifty years later, the feeble efforts of the church missionary activity was summarized by Amvrosii Podobedov, the newly appointed archbishop of Kazan. In his report to the Synod on the state of affairs in his archdiocese he wrote: “I find that the ignorant (*neprosveshchennye*) non-Russian peoples, the Chuvash and Cheremis who reside here, have not only insufficient, but not even the slightest notion about the precepts of faith into which they were converted by holy baptism”⁵⁹.

Thus, religious conversion in Russia was least of all religious and spiritual and involved only a nominal transfer of religious identity. For the non-Christians, conversion promised tangible economic benefits and a hope of social and economic mobility. As in other pre-modern societies, where religion defined not only religious life, but cultural, social and political norms of the society, conversion in Russia was first and foremost a process of cultural transformation and assimilation of the “other”.

Yet, conversion in Russia was not synonymous with assimilation. Shedding one’s previous identity and acquiring a new one proved to be a long and difficult process. Conversion was most successful not for communities as a whole, but for individuals both at the top and at the bottom of their native societies. The non-Christian elites were able to make a transition relatively quickly.

⁵⁷ One of the most striking accounts came from the Kazan metropolitan Sil’vestr in 1729. He reported that 170 years after their conversions to Christianity, the “old converts” (*starokreshchennye*) continued to reside in their old villages far from the churches, remaining wholly ignorant of the Russian language and Christian laws (Лука Конашевич, Епископ Казанский // Православный Собеседник. — 1858, октябрь. — С. 234-237).

⁵⁸ ОДД. — Т.1. — №157. — С.141-143; Appendix, no.27. — P.CCCV-CCCIV.

⁵⁹ Мозжаровский А. Изложение... — С.107.

Upon conversion they retained their privileged status, received additional benefits, intermarried with the Russian nobility, and were fully assimilated within two or three generations. But those who for various reasons found themselves transplanted from their native societies as slaves or serfs in Russian households, were also rapidly assimilated upon conversion.

For other non-Christians, however, conversion meant little beyond receiving temporary benefits. Commoners were attracted to Christianity by promises of exemptions from taxes, hard labor, or military service, while the local gentry converted to avoid having their lands and property confiscated. Non-Russians were designated as "new converts", and remained in this transitional category for generations, alienated from both their former kin and their new co-religionists. Even those whose ancestors had converted centuries previously were still referred to as "old converts"⁶⁰.

Conversion, for both groups and individuals, was a rite intended to incorporate the non-Russians and mold their identity into the one sanctioned by the state. However, long after non-Christians' initial conversion and despite the government's efforts to introduce them to the Russian way of life, both new and old converts continued to have little or no knowledge of the Russian language, law, lifestyle, and most importantly, their new faith.

Conclusions

It was the Russian State which engaged in constructing the images and identities of the non-Christians. The four official identities we have considered were not the only ones intended to define and separate "the other" peoples. For the Russian merchants, officials, and colonists, who initially encountered the non-Christians in the frontier areas, other markers were of greater significance: haircuts, clothing, smell, food, marriage, customs, lifestyle, language, and race⁶¹. Yet, most of these remained only of secondary concern to the government. Clothing, goods, and customs were expected to be changed upon conversion to Christianity, but in themselves, as far as Moscow was concerned, they neither served as differentiating markers, nor were worthy of being noticed, described or studied. Before the early eighteenth century, nowhere in the

⁶⁰ It is instructive to compare the fate of "converts" in Russia with that of conversos, the Jewish converts in the late-fifteenth century Spain. Spanish authorities considered conversos a distinct and separate group. Conversos were discriminated against and their purity of blood (*limpieza de sandgre*) remained a criterion for their advancement until the early-twentieth century (*Angus McKay*. Spain in the Middle Ages: From Frontier to Empire, 1000-1500. — New York, 1977. — P.185-187.

⁶¹ The Don Cossacks, when describing to Russian officials a man, who came to them with a letter and invited them to join the rebels of the Shatsk district, had noticed that he "had a mug of a Cheremis" (*a v mordu Cheremis*) (Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов. — Москва, 1954. — Т.2. — №155. — С.183).

written heritage of official Russia does one find the slightest attention to the different mores and customs of the non-Christians.

This lack of curiosity was abundantly compensated by the official interest in the political, economic, and religious classification of the non-Russians. As the number and significance of non-Russians within the Russian empire grew, it became increasingly important to describe and classify them, to ensure their loyalty, and develop a set of uniform policies in order to incorporate the new territories and peoples into the empire. One of the earliest attempts at such a classification was made by the eighteenth-century Russian writer and historian, Prince Mikhail Shcherbatov. In his 1776 treatise Prince Shcherbatov suggested that the peoples of the empire should be divided into six categories in accordance with their lifestyle, taxation, military service, and religious affiliation:

1. Russians and all non-Russians (*inovertsy*) who pay the soul tax and provide recruits,
2. Russians and non-Russians who pay taxes but do not provide recruits,
3. Christians other than Russian Orthodox,
4. All kinds of Cossacks and other military settlers,
5. Bashkirs and other wild peoples who practice Islam, and
6. Kalmyks and other nomadic idol-worshippers⁶².

It is not surprising that Prince Shcherbatov drew no clear distinction between religious, ethnic, and social identities. The overlapping of categories that was typical of pre-modern societies, was also quite common in Russia, where no clear distinction was made between ethnic, economic and religious identities. For instance, the late-sixteenth-century description of the Nizhnii Novgorod region classifies the residents of various villages as the peasants, the Mordva, and the bee-keepers⁶³. Obviously, the word *krest'ianin* in Russian parlance meant not just any peasant, but specifically a peasant of the Russian Orthodox faith. The Mordva implied not only ethnicity, but more importantly, the economic and religious status of the *yasak*-paying pagans.

Likewise, the non-Russian pagan peoples considered Christianity a Russian faith and Islam a Tatar one⁶⁴. In Russian official correspondence non-Christian peoples were referred to by their specific names, such as Chuvash,

⁶² Щербатов М.М. Статистика в разсуждении России // ЧтОИДР. — 1859. — Кн.3. — Ч.11. — С.46.

⁶³ Ампилов Г.Н. Нижегородские документы 16 века (1588-1600). — Москва, 1977. — С.48, 58, 71.

⁶⁴ Чичерина С.В. О приволжских инородцах и современном значении системы Н.И. Ильминского. — СПб., 1906. — С.4.

Bashkir, or Tatar. The Chuvash, however, was often synonymous with the *yasak*-paying non-Christians and the Mari, the Mordva, and the Cheremis of the Kazan region were commonly referred to as "Chuvash". Tatar meant that a person was a *yasak*-paying peasant and a Muslim. These Tatars who performed a military service were known as "military service (*sluzhilye*) Tatars", but often included in this category were other non-Christians who were enlisted into the Muscovite military⁶⁵.

The process of constructing the identities of the non-Christian peoples in Russia was not necessarily original. In fact, both the names of the newly-encountered peoples and the terms in which the encounter was codified were inherited from the Turko-Mongol political entities, which preceded the arrival of the Russians (cf., among others the origins of the words *shert* and *yasak*).

For many non-Christian peoples, particularly those who saw themselves as the legitimate heirs to Chinggis Khan and the legacy of the Golden Horde, the terms of encounter looked different than they did to the Muscovites. Whereas Moscow regarded all newly-encountered peoples as its subjects, the non-Christians often considered Russia no more than a military ally. What the natives of Siberia often considered trade, Moscow regarded as levy it was owed. Moscow's construction of political and economic, ethnic and religious identities of its new subjects was a mere projection of its own image. For the non-Christians, however, their regional identities signified by kinship, language, territory and local gods remained far more important. Different expectations led to misunderstandings, conflicts, resistance and violence. Resistance and violence accompanied Moscow's most direct assault on the non-Christian peoples, i.e., its attempts to convert the natives to Christianity.

Despite the government's claims to the contrary, throughout the period large territories in the south and in the east remain frontier regions largely outside of the government's effective control. Russia's presence in the east was limited to the widely scattered towns and military forts. In the south, Russia's influence extended as far as its defense lines. Defense lines were in effect the borders of the Russian state and at the same time a major tool of Russian expansion in the south and in the south-east. If in the 1630s the frontier of the Russian state was outside the Belgorod fortification line, a century later the frontier was pushed farther beyond the newly-built Tsaritsyn and Orenburg defense lines. What used to be a frontier region was now a borderland behind the defense line. The arrival of colonists and missionaries in the middle of the eighteenth century marked the beginning of the process of incorporation of the region into the Russian empire.

In the initial stages, Moscow was unable to exercise control over the natives and had to rely on a system of payments and rewards. In the south, the

⁶⁵ Ермолаев И. Среднее Поволжье... — С.67.

government's policy was limited to a containment of the nomads to prevent their devastating raids. In the east, the same policy intended not so much to secure the frontier towns as to maximize the fur trade with the natives. During the eighteenth century, however, the expanding frontier and modernized Russian military allowed the government to exert more direct military, economic, and political pressure over the natives. As the natives' dependence on Russian markets and military support grew dramatically throughout the eighteenth century, the government resorted to a broader range of policy tools. These included the continuous co-optation of the local elites, increasing benefits to those who converted to Orthodox Christianity, incentives for nomads to settle down and join the military payroll, and introduction of Russian laws and institutions. From the eighteenth century onward, a conscious effort to alter the lifestyle of the natives would become an important tool of government policy⁶⁶.

The frontier in Russia implied a zone of indeterminacy and uncertainty and conceived of a frontier as a line which separated the lands and peoples whom the tsar claimed to be "under his sovereign hand", from those who did not accept the status of a Muscovite subject. The latter were automatically deemed hostile and constituted the other side of the frontier, which in time had to be conquered.

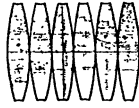
During the eighteenth century, a new imperial dimension based on the bipolar ideas of the Enlightenment and pragmatic considerations continued to provide a further rationale for an expansion of the frontier. It also marked the beginning of Russia's own *mission civilisatrice*. The emergence of new imperial terminology reflected a change in both the government's perception of and its policies toward the frontier. By the late eighteenth century the newly acquired lands along the northern coast of the Black Sea were referred to as New Russia; incidentally not unlike New Spain, New England, and New France.

The frontier in Russia was first and foremost an ideological frontier and just as much a state of mind as a zone separating two different worlds. The frontier was also a *process* which invited the expansion of one world and eventual elimination of the other. Such a concept of the frontier was not unique to Russia, but was rather common to many societies, whose expansion was fueled by the language of political theology. Perhaps, an analogy with the Islamic conquests, where the world was considered to be divided into *Dar al-Islam*, i.e., those under Islamic laws, and into *Dar al-Harb*, i.e., the rest of the world which had to be conquered, offers the most compelling parallel.

The place of the encounter remained a place where several different cultures, several different worlds met. One was pagan and shamanistic allowing

⁶⁶ Казахско-русские отношения... — №225. — С.576; №246 — С.630; ПСЗ. — Т.16. — С.827-829; Сборник русского исторического общества. — СПб., 1867-1916 (148 тт.). — Т.48. — С.459; *Khodarkovsky M. Where Two Worlds Met.* — P.238-240.

for the worship of numerous idols. It was also fragmented and tribal with a weak authority of the chiefs. Two others, Islamic and Orthodox Christian bowed to a single God and were equally uncompromising before the military-bureaucratic Russian state succeeded in imposing its own victorious rhetoric upon the vanquished. In the end, Moscow would be able to appropriate the space, the time, and the terms of the contest. For the time being, these different worlds were not easily reconciled and continued to stand apart long after their initial encounter.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ В ОСМАНСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Османські хроніки, як анонімні, так і написані відомими авторами, мають багато спільного. Майже всі хроніки, що описують XIV ст., були створені протягом другої половини XV ст. Їх об'єднує піднесений настрій. Ці хроніки возвеличують час утворення та наступні півтора століття існування імперії, яка досягла zenіту своєї сили у середині XV ст., передають войовничий та романтичний дух тієї доби. Такий стиль хронік, що живив у XV ст. імперську ідеологію консолідації держави, дещо ввів в оману як турецьких, так і зарубіжних сучасних істориків-османістів. Після досліджень Поля (Пауль) Віттека стало дуже модним пов'язувати заснування та піднесення Османської імперії з фактором *гази* (священної війни). Окрім того, анонімні османські хроністи повсякчасно прославляли те, що воїни билися один з одним на рівних, а воєнна здобич же, за туркменською традицією, навіть ділилася порівну між воїнами. Але чи так воно було насправді?

Сучасні історики, які не звертаються до інших джерел того часу, також сприйняли теорію порівну поділеної здобичі. Професори Фуад Көпрюлю та Галіл Іналджик досліджували державні традиції Сельджуцької держави і підійшли до цього питання критично¹, однак і вони не брали до уваги сучасних візантійських та слов'янських джерел кінця XIV ст. Ранні періоди османської історії подано в категоричній манері — залежно від джерел, які для цього використовувалися. Двоє перших османських хроністів Ашикпаша-заде та Нешрі не були свідками описуваних подій і тому в своїй праці спирались, за їхніми твердженнями, на Яхші Факіга, який нині втрачений для сучасних істориків. Така ж сама ймовірність встановити джерела чи усні традиції, на які спиралися анонімні історики, і для істориків словесності.

Підкреслимо ще один важливий факт. Хоч з першого погляду видається, ніби хроніки відрізняються своїм світоглядом (*Weltanschauung*), вони, по суті, ґрунтуються на однакових концепціях. Усі ці хроніки схильні за допомогою певних легенд та міфів підтвердити легітимність османської династії та харизматичність дея-

¹ Wittek P. The rise of the Ottoman Empire // Royal Asiatic Society Monographs. — London, 1967. — Vol. XXIII; див. також: Köprülü F. Les origines de l'empire ottoman. — Paris, 1935; İnalçık H. The question of the emergence of the Ottoman state // International Journal of Turkish Studies. — Vol. IV — P.71-79.

ких султанів. Однак походження цих міфів та легенд є спірне. Деякі з них мають корені у Стародавній Персії та на Близькому Сході, а деякі — азійсько-тюркського походження. Наприклад, легенда про здобуття фортеці Айдос, яка включає любовну історію Абдурагмана Газі та дочки візантійського володаря, якось прив'язується до успіху османів. Ця історія читається наче Рапунцель. Досить цікаво, що такі легенди та постаті часто зводять на манівці і нерідко створюють перешкоди здоровому синтезові османської історії.

Ашикпашазаде переповідає історію переправи османів через Дарданелли та наступне завоювання Галліполі так, ніби Сулейман Паша з газіями просто перетнули протоку на плотах. Це бралось на віру в історіографії, доки професор Г. Іналджик не поправив цієї версії своїми історіографічними та топографічними розвідками про Галліполі². Однак це питання ще не з'ясоване до кінця, і, на думку автора цих рядків, на нього можуть пролити додаткове світло міські архіви Італії та студії над пізньою Візантією.

Контекст хронік стосовно початкової організації османського правління ще цікавіший. Фактично вони забезпечили джерелами дослідження зі соціальної історії. Одним із прикладів з адміністративної історії є перше оподаткування в Османській державі, організація скарбниці та системи обліку. Анонімні хроністи згадують, як одна особа з Герміяна порадила Османові Газі запровадити базарний податок (*бадж-і базар*), але султан був ображений такою порадою³. Інші джерела вказують на те, що коли Осман Газі переконався у необхідності такого податку, він далі запровадив його не вагаючись. Деякі історичні оповідання, особливо анонімних хроністів, стверджували, що державну скарбницю та податкову систему ввели везіри Чандарли Кара Галіл та Караманли Тюрк Рюстем Паша і що ті зловмисники⁴ принесли суспільству нещастя. Очевидно, що ці чутки спонукали деяких авторів жваво дебатовати навколо таких концепцій, як феодалізм, антифеодалізм та племінна демократія. Насправді ж, як помітив Фуад Кюпрюлю та деякі інші історики, знайомі з державним ладом Візантії, османська податкова система була запозичена від сельджуків і від Візантійської держави. Відколи було встановлено скарбницю, претензії держави на частину військової здобичі стали неминучі, і цілком природно, що за цим

² *İnalçık H.* The Conquest of Edirne (1361) // *Archivum Ottomanicum*. — 1971. — Vol. III. — P.185-210.

³ *Aşıkpaşazade Ahmed Aşık.* Tevârih-i Al Osman (Історія роду Османа) // Т.О.Е.М. — Стамбул, 1332 (гіджріт). — С.19.

⁴ *Uzunçarşılı İ. H.* Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı. — Ankara, 1948. — P. 319.

послідувала реакція класу газіїв на таке ущемлення його привілеїв. Це негативне ставлення до подій XIV ст., яке було перенесене у другу половину XV ст., є цікавою справою і заслугоє на подальше дослідження. Деякі з історій XV ст., якими є поетичні твори „Дустурнаме-і Енвері” та „Іскендернаме” Агмеді і хроніка Яхші Факіга, написані на початку XV ст., але відомі нам лише у фрагментах завдяки цитуванням перших істориків і тому не можуть допомогти у з'ясуванні цих проблематичних моментів. Як в анонімних хроніках, так і в хроніках Ашикпашазаде, Нешрі та Оруч Бея можна зустріти твердження, що суперечать підходові з погляду священної війни, але в той же час одностайно підтримують консолідацію династії. Отже, контекст хронік ставить складні проблеми щодо їх ідеологічної класифікації.

Ще одним спільним моментом у хроніках є те, що жодна з них не згадує про тяглість або вплив традицій візантійської, сельджуцької чи перської цивілізацій на османську адміністрацію. Османські хроніки пов'язують державну традицію із досвідом огузів та туркменів і всіляко підносять цю спадщину. Однак ці ж праці принижують туркменів і приписують таке ставлення іншим анатолійським бейлікам (князівствам. — *О.Г.*), таким як Караман, і водночас відмежовують Османський бейлік від принижених туркменів. Цікаво, що в хроніках трапляються пасажі, які представляють Баезіда I незрілим та зухвалим під час його конфлікту з Тамерланом⁵. Коротко кажучи, на підставі самих хронік дуже важко дати ідеологічну інтерпретацію ранніх періодів османської історії. Це одна з головних причин того, що сучасна історіографія припускається хибних висновків.

Анонімні хроніки XVII ст. поряд з тими, що мають авторів, дещо відрізняються трактуванням подій. Наприклад, на противагу сучасним Мегмедові II „Таріх-і Ебу-ль-Фетг” Турсун Бега та історичній книзі Крітовулоса існувало кілька анонімних народних хронік („Легенди Магмуд Паші — Менакібнаме” тощо), які згодом, у наступні століття, переписувалися учнями медресе⁶. В цих описах Великому везіреві Магмуд Паші (християнинові за походженням), якого було страчено за наказом Мегмеда II, не тільки висловлюється хвала, але й приписуються різні чудеса, а його знання та заслуги як державного мужа дуже гіперболізуються. Це вказує на факт, що

⁵ *Tevarih-i Al Osman* (анонімна хроніка) // Ver.: *Friedrich Giese*. Die Altosmanische Chroniken. — Breslau, 1922. — Teil I. — P.38-40.

⁶ *Tursun Beg. Tarih-i Ebu'l Feth* / Ed. *Merdol Tulum*. — İstanbul, 1977. — P.35; *Kritovulos. History of Mehmed the Conqueror* / Ed. *Charles Riggs*. — Princeton, 1954; *Ortaylı İ. "Menakibname-yi Mahmut Pasa — The Legend of Mahmud Pasha"* // B. *Tahsin Balta Armağanı*. — Ankara, 1974. — P.459-481.

Мегмед-Завойовник, якого прославляють сучасні історики, не був надто популярним серед деяких верств суспільства у XV ст. Таки антипатію викликали його деспотизмом та войовничістю, депортації населення з Анатолії до новоздобутих територій, конфіскації вакфів та іншої власності на користь держави. Тим часом, державний діяч, якого за наказом Мегмеда II було страчено, описується в розповідях про Магмут Пашу як святий.

Звідси випливає ще одне важливе питання: якими були філософські підвалини в османській історіографії до появи історика XIX ст. Агмеда Джейдет Паші? Яких принципів дотримувалися ці історики? Питання це складне і просте водночас. Якщо ми порівняємо османських істориків з їхніми західними колегами та Ібн-Хальдуном, визначним ісламським істориком, здається, що османську історіографію легко оцінити, особливо розглядаючи її під кутом зору методології. Османська історіографія була започаткована незвичайними людьми, які вирізнялися на фоні традиційного суспільства. Так, скажімо, історик XVII ст. Ібрагім Печеві навіть читав праці угорського історика М. Іштванфі. І. Печеві, який розмовляв німецькою та угорською мовами, звертається до історії Золотої Орди і навіть до історії українських козаків, Кипчацького степу, коли він торкається осіб кримських ханів. Османські літописи виглядають традиційними, тому що в них закладено ідею всесвітньої історії, яка розпочинається тільки з Адамом та Ноем. Проте, на відміну від традиційних, деякі літописи зачіпають також проблеми визначення націй (деякі автори стверджували, що турки ведуть своє походження від Яфета)⁷.

З погляду мови у XVII ст. Годжа Саадеддін є прикладом історика, який збагатив турецьку мову, вживаючи у своїй праці „Таджю-т-Теваріх” перську стилістику. Відповідно новоперський стиль турецької мови проник в історіографію майже так само, як елліністичний стиль Ганни Комніни та її сучасників — у X ст. Це підводить нас до питання про філософію історії.

У XVII ст. історики Мустафа Наїма та Мустафа Селянікі дискутують навколо порушень порядку в державній структурі та суспільстві⁸ і пропонують як вихід відновлення інститутів епохи Сулеймана

⁷ *Könbach Markus*. Die Osmanische Fassung von Istvanfy's Bericht über die erste Belagerung Wiens durch die Türken 1529 in der Chronik des Ibrahim Peçevi // Wien, 1529, die erste Türkenbelagerung / Ed. G. Dürseyil. — Wien, 1979. — S.93-106; стосовно національної свідомості турків див: *Ібн-Кемаль*. Теваріх-і Ал Осман, розділ VII (XVI ст.) / Вид. *Шефареттін Туран*. — Анкара, 1991. — С.240, 362. Ібн-Кемаль, зневажаючи кочових тюрків (туркменів), підносить турецьку спільноту.

⁸ *Selânikî Mustafa*. Tarih / Вид. *Mehmet İpşirli*. — Стамбул, 1989. — С.425-432.

Пишного з XVI ст. Взагалі ж османські історики перебували під впливом давньої перської традиції писання Насігатнаме (порада султанові), як, скажімо, це було у випадку з істориком Кинализіде в XVI ст. Відповідно справедливе правління є джерелом миру та благополуччя. Концепції передумовлення в історії у цьому випадку не існує. Також не спостерігається жодного прикладу застосування методології на зразок „quod factum est factum est” (що зроблено, то зроблено. — *О.Г.*), якої дотримувалися такі ранні християнські історики, як Кіпріан. Османські історики трактують концепцію держави як „вічної держави” (*devlet-i ebed müddet*). До того ж османські історики не були знайомі з Ібн-Хальдуном і ніякого соціологічного підходу до історії на зразок Ібн-Хальдуна не застосовували. Фактично навіть такий історик XIX ст., як Агмед Джебдет Паша, який бездоганно переклав праці Ібн-Хальдуна на турецьку мову, не розумів значення його методології і не користувався нею. Відповідно й османська історіографія ніколи не брала до уваги різниці між теорією та практикою і не переймалася пошуками подолання відстані між ними. Однак, на превелике щастя, османські історики не сприйняли Вольтерової чи Гегелевої телеологічної методології, як це сталося зі слов'янськими істориками XIX ст.

Однією з умов розвитку історіографії є спостереження за світовою історією, а також іншими народами та культурами. Це факт, встановлений ще Геродотом. Тоді виходить, що до XIX ст. османські хроніки, які відповідають цим основним умовам, є випадковими і незадовільними. Однак протягом доби класичного ісламу арабські та перські історики займалися світовою історією. У XI ст. (1068 р.) Саїд Агмед ал-Андалусі у своїй книзі „Кітаб-і табакат ал-Умам” назвав поіменно народи, які, на його думку, прислужилися цивілізації. Це єгиптяни, перси, римляни, греки, євреї, індійці та араби⁹. У його класифікації є усвідомлення історії культур. Інші народи він визначає як недорозвинені, що пов'язані з географічними та іншими умовами. Ал-Андалусі вважав китайців і турків наділеними практичним розумом, але вони, за його твердженням, не мали безпосереднього впливу на розвиток цивілізації (за ал-Андалусі, цивілізація географічно належала тільки країнам Середземномор'я). Ібн-Хальдун у його „Вступі до Історії” (*Prolegomena — Mukaddime*) написав змістовну загальну історію його епохи. Фактично, він іде навіть далі, ніж раббінтські джерела, які не згадують про „Йосипон”, написаний Йосипом Флавієм, і описує Масадську війну та єврейську історію

⁹ *Lewis B.* The Muslim discovery of Europe. — London, 1982. — P.68; *Andalusi Said b. Ahmed al.* Kitab-i tabakat al umam — Livre des catégories des nations / Traduite par R. Blanchère. — Paris, 1935. — P.36-37.

римського часу. Перський історик Рашід-ад-дін періоду Ільханідів написав світову історію, скориставшись дуже цікавими джерелами¹⁰. Впродовж класичної османської доби османські історики не володіли такими можливостями. У пізньому XVII ст. Гезарфен Гюсейн Ефенді спробував написати всесвітню історію, оскільки знав латинську та грецьку мови. Він скінчив працю у 1673 р. Європейські дипломати (такі, як Антуан Галлан та Л.Ф. Марсілії, сучасники Гюсейн Ефенді) були високої думки про нього¹¹. Кятіб Челебі також належав до представників османської інтелігенції XVII ст. і був знайомий із всесвітньою історією, географією, природничими науками, знав грецьку мову. Але такі приклади є винятками з правила.

У XVIII ст. османська історіографія набула цікавої практичної функції. Посилення Росії і втрата мусульмансько-турецьких земель, зокрема Кримського ханату, змусили істориків зосередитися на новому мотиві, а саме на халіфаті. Васиф-і Ендеруні стверджував, що Селім I перейняв халіфат від єгипетських мамлюків у 1517 р. Подібну історичну подію неможливо довести. Османські султани, будучи служителями та оборонцями Гіджазу рідко використовували титул халіфа до XIX ст. Лише наприкінці XVIII ст. халіфат посів у історичних писаннях місце дипломатичного знаряддя, яке мусило бути використане в мусульманських землях, завойованих християнами. Тож халіфат був визначений як всесвітня політико-релігійна установа (на зразок цісарсько-пап'єстської). Фікція того, що халіфат було передано османським султанам через легітимний обряд, яка була вироблена в хроніках XVIII ст., продовжувала існувати в підручниках XIX і навіть XX ст. Насправді ж султани-завойовники XVI ст. не звертали уваги на обряди та церемонії такого типу.

У XVIII ст., судячи з історіографії та посольських доповідей, сталася помітна зміна в османському сприйнятті Європи та Російської імперії. По суті, історіографія відображає зміну світогляду та нову інформацію, що надходить з дипломатичних звітів, у яких описувалися зарубіжні країни. Знання про зарубіжжя в Османській імперії добувалися уже не стільки шляхом географічних, історичних

¹⁰ *Rashid al-Din. Histoire Universelle I // Histoire des Franks / Ed. et trad. par Karl Jahn. — Leiden, 1951. Див.: Lewis B. The Jews of Islam. — Princeton, 1984. — P.89-90.*

¹¹ *Babinger F. Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. — Ankara, 1982. — S.251. Там міститься посилання на лист Марсілії до барона Розена, опублікований у каталозі „Remarques sur les manuscrits orientaux de la collection Marsigli (Rome, 1885. — P. 8)”; див. також посилання на спогади Антуана Галлана в книзі: *Schefer Ch. Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à l'Ambassade de France à Constantinople (1672-1673). — Paris, 1881. — P. 150.**

чи філологічних студій, скільки за допомогою військових та стратегічних досліджень. Інформація збиралася прагматичним способом, тобто через спостереження посланців, відправлених до Європи. І їхні звіти неминуче мусили вплинути на історіографію. На початок XIX ст. османські історики почали відкривати через перекладні праці історію Європи, а також географію та історію найзапеклішого ворога османів — Російської імперії. У цей час спостерігаються цікаві спроби осмислення російської історії. Незважаючи на деякі фальсифікації, османська історіографія XIX ст. робить досить прихильні оцінки європейської та російської історії. Протягом одного століття консервативна османська історіографія пережила великі зміни в оцінці петровської Росії та реформ Петра I. Так, смерть Петра I була описана її сучасником Рашідом Ефенді, офіційним історіографом Османської держави (вака ньювіс) такими словами: „Московський цар помер, його тіло було покинуто десь в глухому закутку: він спробував ввести божевільну нову моду серед свого народу”¹². Мегмед Ага, османський посол, який відвідав Росію в ті часи, дуже зневажливо прокоментував парад, влаштований імператором за всіма правилами європейського протоколу: „Царева клоунада”. Інший османський посол Шегді Ефенді після відвідин на запрошення імператриці Єлизавети опери у 1757 р. залишив такий її опис: „Співаки та оркестранти в дивний спосіб грали на своїх інструментах, вигукуючи щось дивне на своїй мові”. Однак уже на 1794 р. Мустафа Расіх Паша, посол при дворі Катерини II, залишив нам детальну інформацію стосовно укладу життя, адміністративної та військової організації того часу, яку супроводжували висловлення захоплення¹³. Здається, що ця переміна у ставленні до Росії відбулася десь в часі підписання Кючук-Кайнардійського миру 1774 р. У XIX ст. Петро I вже більше не був „скаженим, божевільним” (делі), а був „великим”¹⁴. Таким чином, офіційна книга невідомого автора (ймовірно, перекладача Блискучої Порти) з красномовною назвою „Історія Петра Великого — Бююк Петро Таріхі” була надрукована на самому початку Кримської війни. Джевдет Паша також у своїй знаменитій історії висловлювався про Петра та петровську Росію з безсумнівною похвалою: „Росіянин ніколи не мав могутньої поважної держави. Нині він править дев'ятою частиною світу. Справжнім засновником цієї держави є Петро Великий”¹⁵. Наполегливо довіряючи міфу про „Заповіт Петра Великого” з тим, щоб

¹² *Uhicini A. Lettres sur la Turquie. — Paris, 1853. — Part I. — P.165.*

¹³ *Unat F. R. Osmanlı sefirleri ve sefaretnameleri. — Ankara, 1968. — P.62, 107, 162.*

¹⁴ *Büyük Petro Tarihi. — Istanbul, 1270 H. (1853-1854).*

¹⁵ *Cevdet Tarihi. — Istanbul, 1309 H. (1890-1891). — Cilt I. — P.241.*

спровокувати антиросійські настрої в османсько-турецьких інтелектуальних колах, цей же автор у листі до Садуллаг Паші, османського посла у Відні, робить таке цікаве порівняння між реформами Петра та Магмуда II: „Політична організація обох держав по суті подібна і паралельна”¹⁶. Далі він пише так:

В Англії реформи було розпочато з ініціативи дворянства, тобто вищого класу, і саме це призвело до створення конституційної монархії, тоді як у Франції вищий клас довів свою нездатність до цього; така ініціатива прийшла знизу, і це мало своїм результатом республіку.

До сказаного він додає:

Османські реформи, як і російські, здійснювалися Коронаю (taraf-i saltanat-i seniyyeden). Навіть розпуск яничарів нагадує розпуск стрільців, за тим винятком, що тоді, коли яничари були раковою пухлиною на самому серці нашої Близької Порти, стрільці були наливом на спині Росії (lakin yeniceri devlet-i aliyyenin kalbinde bir seretan idi strelistler ise Rusya'nin sırtında bir ug idiler). Тут, відколи яничари були розпущені, стали неминучими послідовні реформи в кожній ділянці управління, а там (в Росії) порожнеча стала явною тільки на полі бою, і тому російське видужання було швидко завершено[...] У нас немає людей необхідної мужності та волі [...] Петро був дуже завзятий, а далі він дістав науку від Європи. Коли він усунув стрільців, він знав, що він робив і як він збирався замінити їх. Султан Магмуд був так само рішучий правитель, але він не бачив і не волів бачити Європи. Наші державні діячі не уладкували достатньої освіти та рішучості.

Слід зауважити, що Агмед Джевдет Паша, замість зосередити увагу на особистостях османських державних діячів, обмежився у своїх дослідженнях фактом, що османські реформи запізнилися з приходом на ціле століття. Однак його зауваження свідчать про нього як серйозного історика, здатного сприймати російські реформи аналітично.

Пізніша османська історіографія була як широкою, так і наївною стосовно інтерпретації ісламської історії та заходів щодо підтримання ідеї конституційної монархії. У кінці XIX ст. історики стверджували, трохи підтасовуючи факти, що „машвара --- порада” в ісламській історії дорівнює парламентаризмові.

Підсумовуючи, можемо сказати, що в османсько-турецькій історіографії здійснити демістифікацію було не лише важко і вона не тільки запізнилася — ця місія усе ще залишається неповністю виконаною і сьогодні.

Переклад з англійської Олександра Галенка

¹⁶ *Cevdet Pasa. Tezakir / Ed. C. Bajsun. — Ankara, 1967. — P.217-219.*

МИХАЛОН ЛИТВИН И ИВАН ПЕРЕСВЕТОВ

Михалон Литвин (Венцеслав Миколаевич из Майшаголы) и Иван Семенович Пересветов были современниками. Они оба почти одновременно подали свои сочинения главам государств: Литвин — „Трактат о нравах татар, литовцев и москвитян” великому князю литовскому и королю польскому Сигизмунду II Августу в 1551 г.¹, Пересветов — свои „две книжицы” с „Малой челобитной” и другими произведениями царю и великому князю всея Руси Ивану IV в сентябре 1549 г., а несколько позднее и „Большую челобитную”².

Перед обоими публицистами стояла одна и та же задача — реформирование государства и усиление его военной мощи. Необходимость перемен обусловили два ряда причин. Одна из них, что была общей и для Великого княжества Литовского, и для России, — это охрана южной границы Литовского княжества и южной и восточной — России. Уязвимость этих границ, их проницаемость была большим местом обоих государств. Михалон Литвин рисует драматические последствия нападений на княжество. Кульминацией его сочинений является сцена прощания пленника с родиной, изображенная, впрочем, с использованием литературных штампов. Пересветов же ограничивается прагматическими предложениями по организации обороны. Но, думается, о том, сколь животрепещущей была для России проблема охраны этих границ, можно понять по одной из статей решений Стоглавого собора 1551 г., т.е. того же времени, к которому относятся сочинения Пересветова, о том, как греки, армяне, турки приводят в столицу Российского царства русских же пленников, приобретенных купцами на юге — на знаменитых рынках рабов Каффы и Стамбула. Те из пленных, на которых в Москве находился покупатель, там и оставались. А престарелые, в т.ч. бояре и боярыни, не имевшие в столице родственников или знакомых, которые могли бы их выкупить, снова увозились купцами на юг. Постоянные набеги татар Крымского и Казанского ханств, сопровождавшиеся угоном населения, что приводило к демографическому кризису, а попросту говоря, к обезлюдению пограничных районов государств, делали задачу повышения обороноспособности княжества и Российского царства одной из наиболее актуальных. И ни один из публицистов, ни литовский, ни русский, не могли пройти мимо этой проблемы.

¹ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. — М., 1994.

² Сочинения И.Пересветова. — М. — Л., 1956.

Особенно сильной угрозой с юга и востока была для России. Дело не только в протяженности этих легко нарушаемых границ, но и в особой чувствительности национального менталитета к проблеме взаимоотношений с ханствами — наследниками Золотой Орды. Еще совсем недавно зависимые от Золотой Орды и ее наследников — различных ханств, образовавшихся на ее руинах, русские не забыли времени ига. Освобождение от зависимости от Большой Орды прошло почти незамеченным для национального самосознания. „Стояние на Угре”, породив массу публицистических произведений, не оставило следа в русском фольклоре. Состояние угнетения как бы продолжалось вплоть до „Казанского взятия” 1552 г., которое и вошло в народную память как факт истинного освобождения от ига.

Интерес Пересветова к казанским войнам, происходившим как раз в это время (на 1549 г. приходится третий из казанских походов Ивана IV), вполне соответствовал внешней политике России. Пересветов предрекал, что царь „Казанское ханство возмет своим мудрым воинством”. Казанская земля для него „подрайская земля”, обильная всеми благами — злаками и медом. Для него не стоит вопрос о будущем — он ясно видит христианизацию края: „Да будут восемь градусов христианских славных во всем царстве”. Не оставляет он надежды и для населения „подрайской земли” — по его мнению, следует „иные воинники удалыя послати на улусы казанския, да велети жещи и людей сечи и пленити”.

Подобных агрессивных устремлений Михалон Литвин не обнаруживает. Различной была позиция публицистов и по другим вопросам. Но вернемся к причинам повышенного интереса обоих политических мыслителей к проблеме реформирования государства и его воинских сил.

Вторая причина подобного интереса была общей для обоих писателей, но, можно утверждать, с прямо противоположным знаком. Михалон Литвин заботился о сохранении государственной территории Великого княжества Литовского, жемчужиной которого он считал Киев. „Наша земля Киев”, богатая всем, что произрастает, летает и плавает, описана Михалоном Литвиным с такой же, если не большей, восторженностью, как и „подрайская земля” Казань Пересветовым. Именно сохранение этой земли составляет предмет особых забот литовского публициста, который полагает, что Киев навсегда должен остаться в пределах Литовского княжества. Пересветов же мечтает о расширении пределов Российского царства, причем отнюдь не только за счет южных и восточных соседей, но и за счет западного — Литовского княжества, в состав которого входили земли, в домонгольское время объединенные названием Русь и властью первых Рюриковичей. Поэтому он зло высмеивал оборонительную

позицию вельмож царя Константина, готовых лишь противостоять „находу”, т.е. нападению, а не вести активную политику. Пафос Пересветова легко объясним. Ведь за 9 месяцев до подачи им царю „двух книжиц” в конце февраля 1549 г. состоялось заседание Боярской думы, которая ясно и четко дала понять царю, что вовсе не поддерживает его воинственных устремлений и идеи разрыва с Литовским княжеством, что считает достаточным ведение войны с Казанью, что в условиях опасности с востока и юга ей „истомно” начинать еще одну войну. Поэтому упрек бояр в адрес царя Константина в сочинении Пересветова „Противу, царю, Бога стоишь, от покоренных миру не примешь” звучал в 1549 г. особенно актуально. Пересветов, говоря современным языком, готовил общественное мнение к продолжению военных действий, в том числе агрессивного характера. Иной была установка Михалона Литвина — на сохранение земель, входивших в Литовское княжество еще со времен Ивана III, провозгласившего программу „воссоединения” земель Руси, которые находились в споре между Литовским княжеством и Русским государством; на повышение обороноспособности государства.

Дети одной эпохи, принадлежавшие, по мнению некоторых исследователей, к одной культуре (высказывалось предположение, что Пересветов был выходцем из Литовского княжества), оба эти публициста прибегли к одним и тем же методам убеждения своих монархов. Острые их критики направлялось против высшей элиты своих стран. Михалон Литвин обличал магнатов, пользовавшихся неограниченными привилегиями и неподсудных королевскому суду. Пересветов в „Сказании о царе Константине” главным виновником бедствий государства называл вельмож, „измытаривших” всю страну, вельмож, которые якобы „обладали” всем царством и правили независимо от его главы. Критика Пересветова была услышана Иваном IV, и на Стоглавом соборе он также говорил, что „бояре наши [...] сами владеша всем царством самовластно”. Мотив боярского самовластия, который не находит полной аналогии у Литвина, позднее, во времена опричнины, служил царю обоснованием и оправданием лютых казней той жестокой поры.

И Михалон Литвин, и Пересветов обвиняли панов и бояр в том, что те не заботились ни о войнах, ни о защите государства от иноплеменников. „Ленивые богатые” Пересветова, которые всегда готовы „с ыными веселитися”, составляет достойную пару магнатам Литвина, проводящим дни в праздности, чревоугодии и пьянстве.

Критика Пересветовым боярского самовластия не дополняется, как у Литвина, бичеванием пороков всего общества — судебного произвола и злоупотреблений судей, если не вспомнить о его

замечании, которое исследователи, и в первую очередь А. Зимин, считают центральным, — об отсутствии „правды” в Российском государстве. Картина, нарисованная Литвиным, гораздо шире и многообразнее. Здесь наряду с критикой социальных и политических отношений находятся и картины быта, в том числе семейного, который, по мнению публициста, также нуждается в изменении. В круг внимания Литвина попала и религия, вернее, соблюдение религиозных обрядов.

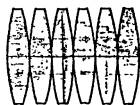
В поисках образца для реформ оба писателя выходят за пределы своей страны. Пересветов проецирует свои представления об идеальном государстве и монархе на Турцию, как, впрочем, делало большинство его современников, которых заворожил образ Сулеймана Великолепного. Михалон обращается к опыту Крыма и России начала царствования Ивана IV. Последнее — весьма нестандартное — выделяет его из общей череды мыслителей Восточной, Центральной и даже Западной Европы середины XVI в. Королевскому писарю многое импонирует в русской жизни — и религиозность, и бережливость (которая, по его мнению, и обеспечивает невиданную роскошь царского — у него великокняжеского — двора), противостоящую безумной расточительности в Литовском княжестве.

Выход из кризиса публицисты видят в разном. Михалон Литвин особый акцент делает на коренной реорганизации судопроизводства, изменении и исправлении статута 1529 г., повсеместного введения поветовых судов, в ликвидации неподсудности этим судам магнатов и т.д. Предложения Пересветова в области суда значительно скромнее. Ради того, чтобы назначенные „салтаном”, читай — царем, верные паши, кадии и прочие лица лучше исполняли „закон” и следовали „судебным книгам”, т.е. своду законов, необходимо назначить им постоянное жалование. Их верность букве закона должны обеспечить жестокие наказания за несправедный суд — сдирание кожи и сталкивание с высокого ската. Кардинальной мерой реорганизации государства, по Пересветову, является упрочение деспотизма государя: „Не мочно царю без грозы быти; как конь под царем без узды, тако и царство без грозы”; „Царь на царстве грозен и мудр, царство его ширеет, и имя его славно по всем землям”. В свое время А.Зимин подчеркивал, что требование Пересветова быть не просто „грозным” царем, а еще и „мудрым”, и соблюдать „правду” не дает оснований обвинять писателя в приверженности к деспотизму и его проповеди³. Думается, однако, что предлагаемые публицистом жестокие меры для установления этой „правды” и этого „закона” не дают оснований для такого вывода.

³ Зимин А.А. И.С.Пересветов и его современники. — М., 1958.

В чем сходились мнения обоих публицистов — это в оценке роли „воинников” Пересветова и шляхтичей Литвина. И тот, и другой именно в этом социальном слое видели опору государя. „Воинником царь силен и славен”, именно они, как „аггели божии”, сохраняют род человеческий „от всякия пакости от Адама и до сего часа”. Царю надлежит „до воинников быти [...] аки отцу до детей своих щедрю” по примеру „Магмет-салтана”, выдающего большую алафу-жалование своим воинам. В целом же можно сказать, что Пересветов уповает на „грозу” и „мудрость” государя, оставляя самим воинникам роль пассивных получателей его милостей. Иная позиция Михалона Литвина, призывающего не только государя, но и самих шляхтичей переменить общий стиль жизни и поведения.

Сопоставление двух политических мыслителей времен Великого княжества Литовского и Российского царства обнаруживает коренную противоположность самосознания шляхты и дворянства, которая впоследствии оказала свое воздействие не только на судьбы их сословий, но и судьбы их государственных образований и участь всего населения Литовского княжества и Российского царства.

ПРАВОСЛАВНІ МАНДРІВНИКИ XVI СТОЛІТТЯ НА ШЛЯХУ З ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДО СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Потік православних кліриків, які в XVI ст. мандрували з підлеглого османам грецького Сходу до Валахії, Молдавії, України, Білорусі й зокрема до Московії, не переривався. При наявності скупих документальних свідчень годі уявити величину цього потоку, однак, як видається, з кожним десятиліттям і частота цих подорожей, і потреба у них зростала. Дехто з цих ченців, священників і єпископів утік до Московії від нелегкого життя під мусульманами; бували й інші причини, коли вони з власної — чи не з власної — волі залишалися на півночі¹. Переважно ж вони приїжджали, щоб повернутися назад, відряджені для збору подаянь на матеріальні потреби своїх православних церков, монастирів та інших церковних установ в Османській імперії. В Україну та Білорусь ці мандрівники прибивалися здебільшого по дорозі на Москву — столицю найвпливовішого з православних володарів, що був єдиним незалежним православним сувереном. Втім, нерідко вони затримувалися у Румунії чи в українсько-білоруських землях надовше, живучи в місцевих православних громадах. І хоч найпершим завданням мандрівних греків було збирати матеріальну допомогу, траплялося, що вони переймалися інтересами цих громад, втягувалися у їх діяльність. Таке бувало на теренах під різними церковними юрисдикціями, в тому числі під юрисдикцією Київської митрополії.

Розрахунок греків на фінансову підтримку Київської митрополії ґрунтувався на освяченій віками традиції. У пізньовізантійській період існувала повсюдна санкціонована церквою практика сплачування винагороди за церковні послуги і навіть за відправлення священних таїнств². Згідно з цією практикою, номінація і висвячення патріархом київських митрополитів незмінно супроводжувалися „дарунком” від висвяченого чи його суверена³. В міру занепаду імперії її території, а з ними й фіскальна мережа патріархату,

¹ Загальні відомості про мандрівників XVII ст., які довший час перебували в Московії, див.: *Кантевер Н.Ф.* Характер отношения России к православному Востоку в XVI и XVII ст.: 2-е изд. — Сергеев Посад, 1914. — С.146-221 (передрук: Slavistic Printings and Reprintings. — Vol. 107. — The Hague, 1968).

² *Hussey J. M.* The Orthodox Church in the Byzantine Empire. — Oxford, 1986. — P.33.

³ Див. скаргу русинських єпископів з початку XV ст. щодо стягання „злата-срібла” за призначення митрополита:

неминуче переходили під османське правління. Отож патріархат почав розглядатися не просто за подарунками, а за цільовими дотаціями від православних громад поза межами своєї дедалі меншої держави. Ще до падіння Царгорода царгородські патріархи зверталися за подаяннями до східнослов'янських державців та київських митрополитів, твердячи, що за фінансування оборони Царгорода добродійців чекає найвища винагорода небес⁴. А в XVI ст. православні греки покладали щораз більші надії на підтримку православних владодержців, особливо на великого князя московського.

Безпосередніх джерел, які б описували перебування мандрівних греків-прохачів в українсько-білоруських землях упродовж перших вісімдесяти років XVI ст., фактично немає. Однак з того, що говорять про них існуючі московитські джерела, можна скласти загальне уявлення, як часто вони бували в Україні та Білорусі. Шлях з Османської імперії до Москви звичайно пролягав через українсько-білоруські землі Королівства Польського та Великого князівства Литовського, з перетином московського кордону в Смоленську; хоча був й інший шлях — через Крим і татарські степи. Дані про конкретний маршрут зустрічаються в цих джерелах рідко, однак у деяких випадках його можна встановити (як, наприклад, під час подорожі патріарха Єремії у 1588-1589 рр.). Трапляються також прямі згадки про події в українсько-білоруських землях, у яких брали участь мандрівні греки. (На жаль, відсутні відомості про внутрішнє життя Київської митрополії). Крім того, в московитських записках часто зазначений населений пункт, у якому подорожні перетинали

Відвертаємося, уражені, бо не можемо дивитися, яке свавілля імператор [Мануель II] чинить Церкві; бо святий вселенський патріарх і божественний собор священний Костянтинограду митрополита за правилами поставити не можуть, лише кого цар звелить; і так купується та продається дар святого Духа, бо і батько його [Мануеля, Йоан V] так чинив Київській церкві за наших днів, за митрополита Кипріяна і Пимена, і Діонісія, і багатьох інших, не дивлячися на честь церковну, зате вельми дивлячися за злотом-сріблом. Звідси пішли і борги великі, і видатки чималі, і поголоси та смута, і бунти та вбивства, а що найгірше — безчестя Церкви Київської і всея Русі. (Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею: В 5 т. — СПб., 1846-1853. — Т. 1. — № 24. — С.35).

⁴ Див. лист патріарха Матвія I (1397-1410) до митрополита Кипріяна: *Acta patriarchatus Constantinopolitani, 1315-1402* / Ed. F. Miklosich and J. Müller. — Vienna, 1862. — Vol. 2. — P.359-361; передрукований з російським перекладом у вид.: *Русская историческая библиотека, опубликованная Археографической комиссией: В 39 т. — СПб., 1872-1927. — Т. 6, Дополнение. — № 46. — Стб. 311-316.*

кордон, що теж свідчить про напрямок їхнього руху. А оскільки переважна більшість грецьких кліриків в'їжджала в Московію через Смоленськ, то майже всі вони мусили подорожувати через Україну й Білорусь.

Почавши від 1509 р., московські власті вели кілька реєстраційних книг, де записували дані про прибуття й відбуття емісарів, присланих православними грецькими ієрархами, монастирями та храмами, а також про листування з ними. Наша характеристика подорожей грецьких кліриків XVI ст. до Московії, яку спробуємо дати тут, служитиме тлом для висвітлення питання про побут греків в українсько-білоруських землях в останні дві декади XVI ст. і спиратиметься на відомості із так званих „дел” у „*греческих посольських книгах*”. „Книги” ці не є вичерпним джерелом інформації про подорожування представників Греко-Православної церкви в XVI ст., але в них засвідчено багато грекоправославних місій і правдиво відбиті певні характерні для цих місій моменти⁵. А загальна картина подорожей до Московії у XVI ст. дасть нам уявлення про те, хто і з якими намірами покидав грецький Схід, мандруючи в східнослов'янські землі⁶.

Перші місії

У січні 1509 р. афонська делегація з трьох ченців Пантелеймонівського монастиря (у якому жили переважно русини й московити) привезла до Москви листа від Паїсія — протоса (старшого ігумена) Святої Гори⁷. Паїсій дякував великому князеві Василієві (1505-1533) за останнє пожертвування⁸ і запевняв, що афонські ченці моляться за нього і споминають у літургіях його покійних батьків. У листі

⁵ Огляд „*греческих посольських книг*” див.: *Gudziak Borys A. The Sixteenth-Century Muscovite Church and Patriarch Jeremiah II's Journey to Muscovy in 1588-1589: Some Comments Concerning the Historiography and Sources // Harvard Ukrainian Studies. — 1995. — Vol. 19 (готується до друку).*

⁶ Про те, як подорожували греки до Московії і як їх приймали там у XVII ст., див.: *Кантерев Н.Ф. Характер отношения... — С.105-146.*

⁷ Загальний огляд стосунків між Афоном і Росією див.: *Smolitsch Igor. Le Mont Athos et la Russie // Le millénaire du Mont Athos, 963-1963: Études et Mélanges. — Chevetogne, 1963. — Vol. 1. — P.279-318.* Анотований перелік протоієреїв Святої Гори (887-1593) див.: *Darrouzès Jean. Liste des prôtes del' Athos // Ibid. — P.407-447.* Другий том цього ж збірника подає бібліографічний покажчик близько 2600 публікацій про Гору Афон: P.337-495.

⁸ Мабуть, ідеться про результат попередньої поїздки, яку можна вважати посольством від Святої Гори. У листопаді 1507 р. два ченці з Пантелеймонівського монастиря прийїжджали до Москви прохати подаяння, а від'їхали в травні 1508 р., див.: *Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — СПб.; Пг., 1846—1921. — Т. 8. — С.247.*

ігумен рекомендував Василюві й самих посланців, які привезли від нього ще й чолобитну, де згадувалося добродійство Василюєвого батька Івана III. Невдовзі (мабуть, через декілька тижнів) до Москви прибули два монахи з чолобитними від сербського митрополита в Белграді та від Ангеліни, вдови сербського деспота Стефана. Деспотеса просила коштів на будівництво каплиці, щоб гідно поховати свого чоловіка. Просила вона й підмоги для того ж таки Пантелеймонівського монастиря. Монахи додали до цього власну супліку, де покликалися на щедрість Івана III та на його охоронну грамоту, видану їхнім попередникам. Ще один чернець-серб — із Святопреображенського монастиря в Кучайні — приїхав без чолобитних. 24 липня 1509 р. Василій, зваживши на всі прохання, передав більшу частину дарунків через афонських ченців, оскільки сербські грубо зловжили гостинністю московитів: у сутичці з княжим конюхом запальні аскети сильно побили його, серйозно скалічивши бідолаху⁹.

Як правило, більшість греків у XVI ст. приїжджала до Московії за подаяннями, але є з цього правила принаймні один показовий виняток. 1515 р. через своїх посланців на Гору Афон князь Василій попросив протоіерея прислати до Москви ченця-перекладача на ім'я Савва. Савва відхилив запрошення — очевидно, з огляду на свій похилий вік. Натомість протоіерей вислав Максима — високоосвіченого ченця Ватопедівського монастиря, який, ще будучи у миру Михайлом Триволісом, одержав гуманітарну освіту в Італії. М. Триволіс пізнав найкращі часи італійського Ренесансу і виявляв велику прихильність до Заходу — навіть вступив до монастиря домініканців. Однак від'їзд з Італії та послідовна гостра критика римо-католицизму в його пізніших писаннях вказують, що він, мабуть, глибоко розчарувався у своїх колишніх захопленнях. Максим (відомий у російських джерелах як Максим Грек) прибув до Москви 1518 р. разом з двома іншими ченцями з Ватопеді, греком і болгариним, та з пантелеймонівським протоігуменом, який віз чолобитну від свого монастиря. Афонський гурт входив до почту митрополита Григорія Яннінського, що був відряджений патріархом Теопептом I (1513-1522)¹⁰.

⁹ [Муравьев А.Н.] Сношения России с Востоком по делам церковным. — СПб., 1858. — Т. 1. — С.12-24, де подані уривки з чолобитних, а також з відповідей Василю на них. Василій передав і Пантелеймонівському монастиреві, і протоіереєві Афону (для всіх інших монастирів) 200 соболів і 5000 білок; Ангеліні — 160 соболів і 4000 білок; митрополитові — 120 соболів, 3000 білок, срібний черпак і три вагові гривні; а Святопреображенському монастиреві — 40 соболів та 300 білок (див.: Там само. — С.20).

¹⁰ ПСРЛ. — Т. 13. — С.28; Сношения России с Востоком... — С.24-26; Синицина Н.В. Максим Грек в России. — М., 1977. — С.61. Про чолобитну від Пантелеймонівського монастиря див.: Сношения России с Востоком... — С.29-31.

Делегація покинула Царгород влітку 1516 р. і довгий час пробула в Криму¹¹. Однак про дальший маршрут Максима нічого не відомо, як не відомо, чи справді його шлях пролягав через Україну й Білорусь. Певним є те, що назад він не повертався — ні через українсько-білоруські землі, ні іншою дорогою, бо решту свого життя — тридцять вісім років — провів у Московії, переважно в ув'язненні. Попри те, що і філологічна діяльність Максима, і тривалість його побуту в Москві були для XVI ст. фактами унікальними, парадокси цього побуту аж ніяк не могли захопити верхівку грецької ієрархії до відсилення в Московію ще й інших високоосвічених кліриків.

Православна ієрархія українсько-білоруських земель у середині XVI ст. не виявляла інтересу до того, щоб спрваджувати до себе грецьких ченців, таких як Максим. А представників світської українсько-білоруської знаті, яких могли цікавити інтелектуальні проблеми, вабили в основному реформатори та їхні ідеї. Упродовж більшої частини XVI ст. взаємні контакти між русинськими й грецькими церковними колами були обмежені і вочевидь маловажні. До 1575 р. нам нічого не відомо про випадки перебування грецьких богословів чи інших духовних осіб на теренах Київської митрополії. Високоосвічених греків почали запрошувати сюди лише в останні десятиліття XVI ст., коли розгорнулася меценатська діяльність князя К. Острозького та реформаторська — братств.

Хоч серед прохачів у московському княжому дворі найчастіше фігурували афонські ченці (зокрема із східнослов'янського Пантелеймонівського монастиря), бували там й інші представники християнського Сходу. Прохання про допомогу надходили від грецьких монаших закладів з різних куточків Османської імперії. Наприклад, чернець Святокатеринівського монастиря на горі Синай привіз до Москви петицію від свого ігумена, датовану 16 листопада 1517 р., та листа до Василя від деспота Арти — двоюрідного брата

¹¹ Див.: *Грек Максим*. Сочинения, изданные при Казанской духовной академии. — Казань, 1860. — Ч. 3. — С.141. Стосовно Максимової подорожі до Москви і можливих причин його затримки в Криму, див.: *Haney Jack V. From Italy to Muscovy. The Life and Works of Maxim the Greek*. — Munich, 1973. — P.32-36. Про діяльність Михайла Триволіса в Італії та отожднення Триволіса з Максимом Греком див.: *Denisoff Elie. Maxime le Grec et l'occident*. — Paris, 1943. Огляд життя й літературної діяльності Максима в Московії див.: *Иконников В.С. Максим Грек и его время: 2-е изд.* — К., 1915; також: *Синицина Н.В. Максим Грек в России. Найповніший перепис літературної спадщини Максима Грека* див.: *Иванов А.И. Литературное наследие Максима Грека: характеристика, атрибуции, библиография*. — Ленинград, 1969.

Василієвої матері Софії. Ченцеві було дозволено від'їхати в липні наступного року, і то конкретним маршрутом — через Новгород і Балтію. З собою він віз рекомендаційні листи від великого князя з проською забезпечити переїзд та еквівалент шестисот золотих злитків у хутрах й інших дарунках¹². У 1533 р. Йоаким, Александрійський патріарх (1487-1565/67?), послав трьох ченців до Москви з проханням про щедрі дарунки. Йоаким замовив слово і за кількох інших ченців із Синаю, які саме були в дорозі до Москви (Синай належав до юрисдикції його патріархату). Ще він рекомендував черницю з Єрусалима, Макрину — єдину жінку з-посеред грецьких православних посланців до Москви, згадану в документах XVI ст.¹³

По реєстрації синайської місії „*греческие дела*” не доносять нічого про стосунки між Московією і грецьким Сходом у 1530-1540-х рр.¹⁴ Та це аж ніяк не означає, що вони обірвалися. 1543 р. Александрійський патріарх Йоаким написав Іванові IV листа, де прохав звільнити Максима і доволі відверто докоряв йому за недостойне поводження з грецьким ченцем, учителем слова Божого. Просив свободи для Максима і новообраний Царгородський патріарх Діонісій II (1546-1556) — разом з Єрусалимським патріархом Германом (1543-1579) та п'ятнадцятьма митрополитами Царгородського синоду¹⁵. 1547 р. Московський митрополит Макарій випустив енцикліку, закликаючи здавати пожертви для афонських монахів¹⁶. Отже, свідчень про те, що в ці роки грецькі клірики бували в Москві, є більш ніж достатньо, хоч місії їхні й не зафіксовані у „*греческих посольских книгах*”¹⁷.

¹² Сношения России с Востоком.... — С.33-37.

¹³ Там само. — С.39-42.

¹⁴ Там само. — С.43.

¹⁵ Про патріарші петиції до Івана на захист Максима, див.: *Синицина Н.В.* Максим Грек в России. — С.152; Сношения России с Востоком.... — С.43-49.

¹⁶ Археографические акты... — Т. 1. — С.545.

¹⁷ Максим Грек написав трактат „О пришедших философах”, що мав служити як посібник для перевірки кваліфікації тих приїжджих греків, які називали себе знавцями філології. Є думка, що Максим склав цей трактат лише для того, щоб пописатися перед московськими властями; а коли ні, то існування подібного трактату вказує, що на греків у Москві чекали, див.: *Olmsted Hugh Mercer.* Studies in the Early Manuscript Tradition of Maksim Grek's Collected Works / Ph.D. Thesis. — Harvard University, 1977. — P.74-75. Частина трактату, що дійшла до нас, див.: Сочинения преподобного Максима Грека. — Казань, 1862. — Т. 3. — С.286-289; посилання на інші видання та рукописи див.: *Иванов А.И.* Литературное наследие Максима Грека. — С.103. А ще ж багато оригінальних документів XVI ст., відісланих до Московії представниками грецького духовенства, втрачено. Із семи документів, відісла-

За думкою мандрівних православних кліриків XVI ст., корінь усіх бід (в тім числі й фінансової неспроможності їхніх церковних установ) був один — османське панування. Проте з їхніх же петицій випливає, що різні фракції, на які ділилися грецькі православні, часто не годилися між собою або ж легко ходили на повіді в турків, чим лише ускладнювали власні інституційно-фінансові проблеми. В червні 1550 р. до Москви прибуло двоє ченців з поданням від Єрусалимського патріарха Германа, складеним 1548 р. 11 липня ченців прийняв великий князь Іван, дав кожному двадцять рублів і дозвіл на виїзд 20 липня. Великий князь передав тридцять рублів у дар патріархові та ще п'ятдесят — на свічки та ладан для церкви Гробу Господнього. А невдовзі прибуло ще одне представництво — двоє пантелеймонівських монахів, які просили допомоги, щоб сплатити шістсот рублів боргу та відбудувати хоч частково свій монастир, занедбаний через нанесений турками матеріальний ушерб. Представ перед великим князем й ігумен сербського Хілендарського монастиря — разом з трьома монахами, подарунками та списком потреб. У листі, якого привіз, було викладене прохання до Івана замовити перед османським султаном слово за православних ченців, аби мусульмани перестали стягувати з них непомірні податки та конфісковувати монастирське майно¹⁸. І східнослов'янські ченці з Пантелеймону, і сербські з Хілендару жалілися, що греки спільно з турецькими властями снують проти них інтриги. Наступного року Іван написав султанові про ці два монастирі¹⁹.

Міжнародні подорожі в церковних справах неминуче були пов'язані з політикою та дипломатією. Без сумніву, збираючи датки в чужих землях, греки мусили збирати й інформацію для своїх

них із Царгорода в 1557-1560 рр. і пов'язаних із патріаршим підтвердженням царського титулу Івана IV, лише чотири дійшли до нас в оригіналі. З тридцяти грецьких документів, доставлених до Москви в 1580-х — на початку 1590-х рр., лишилося тільки три оригінали; інші збереглися в копіях, див.: *Фонкич В.Л.* Греческие грамоты советских хранилищ // Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. — М., 1974. — С.243. Не виключено, що частина документів пропала без вороття.

¹⁸ Про юридичний статус Гори Афон під османами див.: *Antonopoulos Nicolas.* La condition internationale du Mont Athos // Le millénaire du Mont Athos, 963-1963: *Études et Mélanges.* — Vol. 1. — P.386-391.

¹⁹ Сношення России с Востоком.... — С.59-69. Великий князь ще кілька разів явив їм свою великодушність. У 1554 р. він дозволив пантелеймонівському ченцеві збирати подаяння в Московії, у 1556 р. — надав хілендарським монахам право користуватися „двором” у Китайгороді, районі Москви. Представники обох монастирів одержали охоронні грамоти, див.: Сношення России с Востоком.... — С.69-71.

турецьких панів. Водночас і їхні московитські добродійці витягували з них, що могли, про військову й політичну діяльність султанів²⁰. З джерел важко судити про міру заангажованості грецьких кліриків у розвідницькій діяльності. Однак існують прямі вказівки на взаємопов'язаність політичних місій султанату і церковних інтересів патріархату. На початку 1550-х рр. султан передав до Москви депешу через мирянина Андріаноса Халкокондилеса²¹. Андріанос також віз листа від Царгородського патріарха Діонісія з проханням надати матеріальну допомогу. З Москви він виїхав, везучи депешу для султана і запевнення про допомогу для патріархату.

По дорозі назад Андріаноса супроводив „паробок” Обрюта Михайлов, якого московити послали вчитися грецької мови — найімовірніше, готували його на чиновника „посольського приказа”. Султани, схоже, регулярно вдавалися до послуг грецьких кліриків, як це видно з документації про ряд церковних місій із грецького Сходу до Москви. Десятиліттям пізніше, у 1561 р., коли Йоасаф, митрополит Еврипоса й Кизікоса, вирушив до Москви з патріаршим визнанням коронації царя, він віз із собою низку документів від султана²². Московити підозрівали, що мандрівні греки служать службу султанові, — це видно з того, як вони їх приймали²³. Завжди обачні з чужоземними гістьми, московити навіть до найзнаменитіших православних ієрархів ставилися не менш прискрипливо.

*Грецькі місії у другій половині XVI ст.: ріст частотності
та рівня представництва*

З часом просьби про допомогу набрали розпачливого звучання. Під кінець свого правління Діонісій знову закликав московського

²⁰ Про послуги, що їх від кінця XVI ст. й далі робили грецькі клірики на користь дипломатичної чи зарубіжної політики Москви, див.: Кантерев Н.Ф. Характер отношения... — С.276-348.

²¹ Андріанос міг бути родичем поствізантійського історика Лаонікоса Халкокондилеса (са. 1423/30 — са. 1490), який у свій опис падіння Візантійської імперії включив розлогі відступи про східних слов'ян. Посилання на літературу про Лаонікоса Халкокондилеса див.: Oxford Dictionary of Byzantium: 13 vols. / Ed. Alexander Kazhdan. — New York, Oxford, 1991. — Vol. 1. — P.407.

²² Сношения России с Востоком.... — С.53-55, 69, 112-113.

²³ У своїх листах до Царгородського патріарха Теопета та Александрійського патріарха Сильвестра цар Іван говорить про грецьких купців як про „брата нашего Мурат Султановы купцы гречаны Федор Ондреев да Иван Костянтинов Джемандер”; див.: Шпаков А.Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. — Одесса, 1912. — Том 2. Царствование Федора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. Приложения. — Ч. 1. — С.31-34.

князя до щедрості — цим разом через митрополита Йоасафа й мирського службовця патріархату²⁴. З безраднісного тону самої петиції видно, в якому жалюгідному становищі опинився патріархат:

„Нині ж перебуваємо в тісноті через огорожу великої церкви Патріаршої, бо тут раніше була камінна стіна, а тепер огорожений дошками розорений монастир, і ми тому завжди кривджені безбожниками. Не маємо ми ні келії, ні навіть олії деревної для лампад, і якщо ти хочеш бути творцем великої Церкви, сотвори оце з любові своєї, як зволить святе твоє царство”²⁵.

Грецька спільнота справді бідувала під османами, і її церковні владики не упустили нагоди покаржитися на злидні у своїх посланнях до можливих жертводавців.

Протягом більш ніж половини XVI ст. серед усіх, хто подорожував із християнського Сходу до Москви, переважало не вище духовенство, а монахи та висвячені монахи (ієромонахи). Від 1556 р. (дата прибуття митрополита Йоасафа) почали наїжджати клірики єпископського і вищого рівня. Коли митрополит усе ще був у Москві, Іван одержав листа від нового царгородського патріарха, теж Йоасафа. В січні 1557 р. він передав через митрополита листа-відповідь патріархові Йоасафу, а також соболіні хутра та тисячу рублів. Двісті рублів додав брат великого князя Юрій. Сам митрополит Йоасаф дістав двісті рублів. При від'їзді митрополичої делегації з Москви до неї приєдналися хілендарські ченці, які прибули

²⁴ Діонісій був патріархом з квітня 1546 по липень 1556 р. Не наводячи точної дати, А. Муравйов висловлює гадку, що Еврипоський і Кизікоський митрополит Йоасаф привіз патріаршого листа до Москви в жовтні 1557 р. Однак у 1557 р. вже новий патріарх Йоасаф II, у минулому Адріанопольський митрополит, писав до Івана про смерть Діонісія і про своє сходження на патріарший трон; див.: *Regel W. Analecta Byzantino-Russica*. — St. Petersburg, 1891. — P.72-75. Причина тут не в тому, що митрополит Йоасаф, будучи довго в дорозі, не знав про зміни в Царгороді: А. Муравйов (разом з іншими) помилився в переведенні календарних дат, бо зсунув дати останніх чотирьох місяців з вересневого на січневий календар; див.: *Фонкич В.Л. Греческие грамоты советских хранилищ*. — С.247. Прибуття Йоасафа до Москви слід датувати жовтнем 1556 р.

²⁵ „Ныне же находимся в тесноте, по причине ограды великой церкви Патриаршеской, ибо тутъ прежде была каменная стена, а теперь огражденъ досками монастырь и въ разорении, и мы оттого всегда въ обиде у безбожных. Не имеемъ мы ни келлии, ни даже масла деревянного для лампадъ, и если ты хочешь быть создателемъ великой Церкви, сотвори сие по любви твоей, как восхочетъ святое твоє царство” (див.: *Сношения России с Востоком...* — С.72).

раніше, — ці поверталися з трьомастами рублями й коштовною завісою для монастирського вівтаря.

Серед тих, хто від'їжджав до Царгорода, був і Суздальський архімандрит Феодорит. Московити ретельно підготували Феодорита до спеціальної місії: він мав вручити патріархові Йоасафу Іванового листа і роздобути відомості про султана. В листі цар Іван нагадував грекам про виявлену до них щедрість і просив, щоб Царгородський синод видав грамоту про визнання його коронації на царя, яка відбулася в 1547 р.²⁶ На користь Івана московити представили перелік святих, канонізованих у Русі та Московії, а також довгий список предків для споминання їх у літургіях, — усе це мало показати велич Іванової держави та генеалогічну правомірність його претензій на царство. Митрополитові Йоасафові та хілендарським монахам Іван видав відпускнуго листа — дозвіл на виїзд за кордони Московії; а щоб вони могли вільно переїхати через Велике князівство Литовське та Королівство Польське, додав ще й рекомендаційного листа до Сигізмунда Августа.

Тимчасом православні церкви в Османській імперії плекали щораз більші надії на ласку Москви. У 1557 р. Александрійський патріарх Йоаким теж звернувся сюди з суплікою. Він рекомендував трьох ченців з гори Синай, які приїхали в січні 1558 р. просити матеріальної допомоги²⁷. Для підкріплення своєї місії вони розповіли історію, що трапилася з їхнім стареньким патріархом і була ретельно занотована московськими реєстрами. Турецький паша, за намовою александрійських євреїв, виставив християнську віру і її представника на спит, наказавши Йоакимові випити отруйний відвар. Патріарх попросив тиждень відстрочки, протягом якого постив та молився, і врешті прийняв отруту. Хоч зуби й борода при цьому йому повипадали, але він залишився живий, тоді як його обвинувач, єврей, випивши ту ж отруту, вмер на місці. На все це московити відповіли щедрими дарами, — не тільки для Александрійського патріарха чи Синайського монастиря, а й для Антіохійського патріарха Йоакима та Єрусалимського патріарха Германа, тим самим поширивши своє добротинство з Царгородського на всі чотири

²⁶ Одержавши документ з визнанням царського титулу, Феодорит тут же мав повернутися до Москви, не заїжджаючи на Афон. Якби ж такої грамоти йому не давали, він повинен був поїхати на Афон і скласти звіт про їхні справи. В останньому випадку Феодорит мав також дозвіл від царя на поїздку до Єрусалима; див.: Сношения России с Востоком.... — С.74-86. Про церемонію коронації в 1547 р. див.: *Miller David. The Coronation of Ivan IV of Moscow // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N. S. — 1967. — Bd. 15. — S. 559-574.*

²⁷ Сношения России с Востоком.... — С.89-94.

православні патріархати. Цар написав листи до польсько-литовського короля Сигізмунда Августа, до воеводи молдавського та до султана, прохаючи забезпечити делегації безпечний проїзд, та послав з нею члена купецької гільдії переселенця із Смоленська Василя Познякова²⁸. Чотири патріархи підтвердили отримання подаянь, пославши Іванові святі дари на знак подяки, і повідомили, що В. Позняков, який подорожував через християнський Схід два роки, по дорозі зазнав наруги і що дещо з дарунків йому відібрали ще в Литві (240 соболів)²⁹. Свого вкрай улесливого листа Герман завершує літанією про бідування православних та просить в Івана митру, бо серед усіх, хто вшановує Гріб Господній — вірмен, абіссинців та багатьох інших, — тільки у нього немає митри³⁰.

У вересні 1561 р. до Москви прибув Еврипоський та Кизікоський митрополит Йоасаф, везучи від патріарха Йоасафа визнання царського титулу Івана IV. Виданий синодом документ допускає „правдиве царське” походження Івана від візантійської княгині Анни, дружини Володимира й сестри імператора Василя II (976–1025)³¹. Пряма залежність між визнанням царської коронації та

²⁸ Цар передав Царгородському, Александрійському, Антіохійському та Єрусалимському патріархам, а також архієпископові Святокатеринівського монастиря оксамитову одіж на соболиному хутрі. На додачу московити передали Йоакимові Александрійському подарунки вартістю 400 золотих злитків та ще вартістю 1000 золотих злитків — для Синайського монастиря; Германові Єрусалимському — також подарунки вартістю 400 золотих злитків та ще 400 — на догляд за Гробом Господнім; Хілендарському монастиреві — 300 рублів монетою, а Святосавській Великій Лаврі — 200 рублів; див.: Сношення Росии с Востоком.... — С.95-98.

²⁹ Там само. — С.98-103.

³⁰ Там само. — С.101.

³¹ Документ патріаршого синоду, який підтверджував царський титул Івана IV, опублікував В. Регель: *Regel W. Analecta Byzantino-Russica.* — P.75-79; сучасний російський переклад див.: Сношення Росии с Востоком.... — С.104-107. Стосовно датування та автентичності документу див.: *Фонкич В.Л.* Греческие грамоты советских хранилищ. — С.247-251. В. Фонкич виправляє помилкове датування В. Регеля і його попередників, в тому числі й А. Муравйова, з 1561 на 1560 р. Він також підтверджує спостереження В. Регеля, що майже всі 37 підписів ієрархів на документі насправді зроблені двома-трьома почерками, тільки підписи патріарха Діонісія й Еврипоського та Кизікоського митрополита Йоасафа — автентичні. Однак В. Фонкич не погоджується з висновком В. Регеля про неавтентичність самого документу, доводячи, що патріарх видав його від імені синоду. В. Фонкич проводить паралель між цим й іншим синодальним документом від 1590 р., що підтверджував створення Московського патріархату, — на ньому підписи щонайменше 65 ієрархів (мабуть, неprisутніх тоді у Царгороді) були підроблені чиновниками патріаршої канцелярії. Щодо визнання царського титулу, пор.: *Кантерев Н.Ф.* Характер отношения... — С.26-33.

розрахунками греків на матеріальну допомогу тут очевидна. У другому листі до Івана патріарх Йоасаф висловлює думку, що якби цар захотів скласти пожертву на ремонтні роботи, що саме ведуться в патріархаті, це прославило б його навіки. Як кожен успішний добувач грошей, патріарх вихвалює чесноти потенційного жертвувача і розписує хосенність попереднього внеску московитів, який дозволив патріархатові відкрити нову школу. У третьому листі, що, як і перший, підписаний членами синоду, цар прирівнюється до „апостолорівного, вовіки славного Костянтина, котрий на початку свого імператорського правління роздав щедрі дари усім церквам, щоб його у священних диптихах згадувано”³².

Патріарх щонайкраще рекомендував цареві Еврипоського митрополита Йоасафа. Однак у Московії митрополита чекали несподівані і серйозні неприємності — через одного українського ченця, що разом з трьома товаришами пристав до митрополічої делегації у Вільні. Чернець на ім'я Ісайя і родом з Кам'янця-Подільського їхав до Москви з рекомендацією Сигізмунда Августа і з наміром дістати копію повного слов'янського перекладу Біблії, зробленого Новгородським архієпископом Геннадієм, щоб потім „у нашій державі руській і в князівстві литовській видрукувати для нашого народу християнського русько-литовського та й для руського московського”, а також для решти християнського світу, що користується слов'янською мовою в літургії³³. Під час допиту в Симеона, Смолен-

³² Стношення России с Востоком.... — С.107-112.

³³ Неясно, хто послав Ісайю до Москви. Біблійні рукописи сербських, болгарських, грецьких та італійських монастирів розшукував князь Костянтин Острозький, однак прямих свідчень, що він був причетний до поїздки Ісайї, немає. Відомості про життя Ісайї та інші посилання на літературу див.: *Возняк Михайло*. Історія української літератури: У 3 т. — Львів, 1920-1924. — Т. 2. Віки XVI–XVII. — С.63-64, 117-119; *Колосова Вікторія*. Ісайя з Кам'янця і Андрій Курбський: До полеміки з Едвардом Кінаном (США) // Україна. Наука і культура. Щорічник. — К., 1990. — Т. 24. — С.182-188 (тут висловлюється думка, що це митрополит Йоасаф пристав був до гурту Ісайї); *Keenan Edward L.* Isaiah of Kam'ianec' Podolsk: Learned Exile, Champion of Orthodoxy // *The Religious World of Russian Culture, Russia and Orthodoxy: Essays in Honor of Georges Florovsky / Ed. Andrew Blane.* — The Hague, 1975. — Vol. 2. — P. 159-172: тут подається автобіографія Ісайї (с. 166-167), звідки й ця цитата: „испросити библию по нашему языку русскому словенскому на спис слово в слово, и в нашем государствѣ русском и княжествѣ литовском выдати тисненнем печатным нашему народу християнскому рускому литовскому, да и рускому московскому, да и повсюду всѣм православным християном, иже в болгарѣх и сербѣх в мултанѣх и волостѣх” (тут відновлені букви ѣ); *пор.: Keenan Edward L.* The Kurbskii-Groznyi Apocalypse. The Seventeenth Century Genesis of the Correspondence Attributed to Prince A.M. Kurbskii and Tsar Ivan IV. — Cambridge, Mass., 1971. — P.21-26.

ського єпископа (що, як і інші чиновні особи в цьому прикордонному місті, мав чітку вказівку з Москви допитувати всіх іноземців, які перетинають кордон), Ісайя оскаржив митрополита Йоасафа, що той у Вільні склав присягу Сигізмундові Августові та його радникам. По прибутті Йоасафа до Москви цар публічно дорікнув йому за це й відмовився від його благословення. За царським столом митрополитові вчинили суворий допит і послали писати письмове пояснення³⁴.

У поясненні митрополит, виправдовуючись, описав перебіг свого побуту в Вільні. За словами Йоасафа, вітав його Київський митрополит (Сильвестр Бількевич), а литовські чиновники розпитували про його наміри. Коли він признався, що їде до Москви і везе листи від султана, йому було сказано з'явитися перед королем Сигізмундом. Йоасаф показав литовським властям патріаршого листа до Київського митрополита, русинських єпископів і посполитих православних. Сигізмунд наказав Йоасафові, щоб сидів поки на місці, але пообіцяв, що дозвіл на виїзд до Московії дасть. Через тиждень у розмові в святині однієї з церков його попросили посприяти примиренню між Московією і Річчю Посполитою. Йоасаф відмовлявся, твердячи, що персона він незначна, безсила щось зарадити в міжнародних конфліктах такого високого рівня, та господарі його стояли на своєму. Трьома днями пізніше у святині Святої Тройці церкви (кафедрального собору Київського митрополита у Вільні) Йоасаф, вислухавши тенденційну точку зору на литовсько-московський конфлікт, не пристав на неї, але пообіцяв, що перекаже цареві бажання Сигізмунда укласти мир. Ще через два дні, знов-таки в церкві, С. Бількевич разом з місцевими боярами намовляв Йоасафа, аби прохання про мир він виклав цареві від власного імені. Віленські радники наказали йому, щоб тримав їхні розмови в таємниці, але щоб підняв-таки питання про перемир'я, бо тоді, можливо, вони пошлють до Москви папського ємісара.

Тепер же в Москві Йоасаф благав не говорити нічого литовцям про його зізнання, бо тоді на зворотній дорозі його візьмуть на спит. Він категорично спростував чутки про присягу, нібито дану Сигізмундові, наголошуючи на тому, що в очах Царгородського патріарха й синоду має бездоганну репутацію. Причину ж чуток пояснив тим, що кількаразово стрічався з представниками Великого князівства Литовського в церкві, а церква якраз і є місцем, де приносяться вочисті присяги³⁵.

³⁴ Сношення России с Востоком.... — С.104, 112.

³⁵ Там само. — С.112-118.

Очевидно, що, назвавши оскаржувача свого, ченця Ісайю, римокатолицьким еретиком, Йоасаф зробив це задля власного ж виправдання. Московити довгий час підлещувалися до Царгородського патріархату, щоб запевнити собі визнання царської коронації Івана, тож звинувачення, висунуте проти патріаршого посланця, котрий якраз це визнання привіз, було їм вельми не на руку. Мабуть, контрзвинувачення Йоасафа видалося московським властям цілком слухним, бо решту свого життя Ісайя провів у затворах московських монастирів³⁶. Однак і Йоасафа протримали в Московії щонайменше два роки. А коли йому нарешті було дозволено вийхати, то їхати він мав не через литовсько-українсько-білоруські землі, і навіть не через Крим, лише через Грузію й Кавказ до Трапезунда і звідти морем — до Царгорода. З огляду на не вельми безпечний маршрут цар передав патріархові та іншим ієрархам скромні дарунки³⁷.

Обачність московитів виявилась доречною, бо митрополитові так і не довелося доставити пожертви за призначенням. Він захворів і помер у володіннях грузинського правителя Лева, а той начебто привласнив везене ним добро. Через три роки після Йоасафогого від'їзду з Москви туди добився лист від ченця з його почту, який звідомляв царя про смерть митрополита і ще одного учасника їхньої делегації. Як сказано в листі, митрополит не хотів відкритися Леву, що везе царське подаяння. Монахи ж, потерпаючи, аби не втратити все, з'ясували правду, на що Йоасаф начебто заявив, що дари належать не Царгородському патріархатові, а йому особисто. Зі смертю Йоасафа Лев забрав їх собі. Афонці жалілись, що грузини поглумилися з них. Доїхали вони лише до Кафи, зазнавши в дорозі чимало злигоднів і розтративши царське подаяння³⁸. Поневір'яння Йоасафа і його скорботна кончина показують, що подорожі за подаяннями до Московії й назад були доволі ризиковним заходом.

Але попри все залишається фактом, що московити були реальним, хоч і не завжди беззвідмовним, джерелом доходу. У 1571 р. цар Іван відправив до Царгорода з посланцем двісті рублів на споминання його покійної дружини Анастасії, та ще п'ятсот — на церемонію освячення святого мира, що є сумішшю п'ятдесяти коштовних ароматичних складників. Як видно, через крайне зубо-

³⁶ Про оскарження Ісайї, зустрічне оскарження Йоасафа, а також розгляд питання справжньої природи цих оскаржень, див.: *Keenan Edward L. Isaiah of Kamjanec'-Podol'sk...* — Р.160, зокрема прим. 2.

³⁷ Про від'їзд Йоасафа з Москви, див.: *Сношения России с Востоком...* — С.118-119. Московити передали патріархові 200 рублів, п'ятьом митрополитам по 50 рублів, ще шістьом — по 70 рублів, ще дванадцятьом митрополитам і архієпископам — по 30, а трьом єпископам — по 20 рублів.

³⁸ *Сношения России с Востоком...* — С.120-122.

жіння Царгородського патріархату цей пишний обряд, прерогатива сповнення якого у грецькій традиції перейшла до патріарха (єпископи синоду йому тільки асистують), не проводився протягом 50 років³⁹. Паралельно цар передав пожертви для нового Александрійського патріарха Сильвестра (1569-1590) і монастирів на горах Синай та Афон⁴⁰.

Характер грецьких місій

За перші три чверті XVI ст. у греків виробилася чітка модель збирання пожертв при московському дворі. Від афонських монастирів та Царгородського патріархату практику посилення місій перейняли інші східні патріархати і різні православні громади та інституції в підосманських землях. Кількість делегацій, статус їх членів та величина отримуваних ними пожертв зросли з визнанням царського титулу Івана в середині століття. Жебрущі грецькі ченці везли своїм московським доброчинцям облесні, а то й самозневажливі листи. За багатьма проханнями — надати кошти на задоволення найелементарніших потреб, а чи виступити посередником у внутрішніх міжправославних конфліктах на горі Афон — постає образ приниженого церковного світу зі зламаною гідністю. Московити ж, зі свого боку, щедро роздаючи пожертви, ставилися до церковних посланців з підосманських земель стримано і навіть суворо. Та й щедрість їхня була не безоглядною. Від греків чекали належної віддяки. У середині століття московити добивалися — й добилися —

³⁹ Освячення мира проводиться в Страсний четвер, хоч не обов'язково щороку. Прийняттям Святого Мира від глави Церкви традиційно означається юрисдикційне підпорядкування єпископа патріархові або архієпископові. Процедура готування й варіння мира триває декілька днів і вимагає присутності єпископів (синоду) даної Церкви. Хоч таке освячення не завжди проводиться регулярно, перерва у 50 років є рідчю надзвичайною, оскільки миро використовується для тайни Миропомазання при хрещенні, тож потрібно постійно мати його в запасі. Про збереження за патріархом виключного права освячувати миро (і про спроби заперечення ексклюзивності такого права) у грецькій традиції див.: *Petit L. Du pouvoir de consacrer le Saint Chrisme // Échos d'Orient. — 1899. — Vol. 3. — No. 1. — P.1-7*; опис цього ритуалу (з французьким перекладом літургічних текстів) та перелік 57 складників, які використовувалися в Грецькій церкві за новітнього періоду, згідно з ритуалом, опублікованим у 1833 р., див.: *Petit L. Composition et consécration du Saint Chrisme // Échos d'Orient. — 1900. — Vol. 3. — № 3. — P.129-142*. У другій половині XIX ст. освячення мира в Царгородському патріархаті проводилося чотири рази — в 1856, 1865, 1879 і 1890 рр.; див. *Ibid.* — P.137. (У римо-католицьких обрядах до Другого Ватиканського собору застосовувалися два основних складники — оливкова олія і бальзам).

⁴⁰ Сношення Росії с Востоком.... — С.122-127.

визнання царської гідності свого правителя. А ще вони регулярно витягували з греків інформацію про османські та польсько-литовські справи.

Упродовж XVI ст. питанням номер один державної політики як в Османській імперії, так і в Московії та в Польщі з Литвою були васальні або союзницькі стосунки із північно-західними причорноморськими землями⁴¹. Під цим оглядом Молдавія і Волощина — задунайські князівства, через які подорожували східні клірики, — були ласими шматочками в безперестанних політичних торгах⁴². Представники східних патріархатів, які мандрували через усі ці кордони, не були звільнені від дипломатичної необхідності збирати й переказувати точні відомості, побіжні враження, гадки про наміри. Вірнопідданство мандрівних кліриків нерідко було пластичним, залежним від їхнього віровизнання, політичних реалій, економічних умов і культурних особливостей, хоч прямих свідчень про їх шпигунську діяльність знайдено мало⁴³. Щоб запопасти або ж не втратити ласки різних можновладців, від яких залежав добробут їхніх церковних установ, мандрівні клірики, звичайно, були тільки раді

⁴¹ Крім названих держав (до яких або через які подорожували грецькі посланці), ще одним невиспущим конкурентом на Задунайщині була Габсбурзька імперія, зацікавлена в поширенні своєї сфери впливу на західне побережжя Чорного моря.

⁴² Див. про це у працях: Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества: последняя треть XIV — начало XIX в. / Под ред. Д. М. Драгнева и др. — Кишинев, 1987. — С.96-181; Семенова Л.Е. Дунайские княжества в контексте международных отношений в Юго-Восточной Европе в конце XVI — начале XVII в. // Славяне и их соседи. — Т.4. Османская империя и народы Центральной, Восточной, Юго-Восточной Европы и Кавказа в XV — XVIII веках / Под ред. Б. Н. Флоря и др. — М., 1992. — С.78-92. Огляд церковних справ у Валахії та Молдавії в другій половині XVI ст. див.: *Alzati Cesare. Terra romena tra Oriente e Occidente: Chiese ed etnie nel tardo '500.* — Milan, 1981. — P.183-326.

⁴³ Пряме, хоч і загальне, звинувачення грецьких подорожніх кліриків у шпіонажі можна знайти в листі митрополита Михайла Рогози до гетьмана й великого канцлера Королівства Польського Яна Замойського, написаному в грудні 1594 р. Митрополит накреслює передумови прийняття унії руськими єпископами і, прохаючи гарантій проти патріарших санкцій, пише: „Чернцы тежъ зъ Ктецыи абы большъ въ панствѣ его королевской милости не бывали, и до земли непрятельскоѣ московскоѣ жебы пропущаны не были. Съ пильностю у его милости пана гетмана обваровать, ижбы переходихъ и переѣздчихъ зъ листами до насъ отъ патріарховъ не пушано: бо тыхъ шпекгами розумѣм, съ певныхъ причинъ” див.: *Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590-1600) // Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni / Ed. Athanasius G. Welykuj.* — Romae, 1970. — Ser. 2. — Sec. 3. — № 18. — P.36. Мається на увазі, що грецькі клірики шпігують як для московитів, так і для османів.

поділитися дечим із свого скромного краму, а саме відомостями про політичні, військові, дипломатичні, а також церковні справи у землях, де вони жили чи бували.

Ознайомлюючи московитів із подіями в Османській імперії, представники східних патріархатів за кордоном завжди пам'ятали, куди їм доведеться повертатись. Османи уважно стежили за ходом справ у Православній церкві і за подорожами до Московії теж. Зміни на московському кордоні в середині століття не відповідали меті зовнішньої політики османів, зокрема в їхньому конфлікті з іранською імперією Сафавідів. Коли московити захопили Казань (1552) і Астрахань (1554-1556), османи втратили вільний вихід до Каспійського моря — можливий плацдарм для удару на Іран з півночі. Із сходженням на трон Селіма II (1566-1574) почалося витіснення московитів з Волзького басейну. Султан збирався прорити канал між Доном і Волгою, відкривши тим самим водний шлях зі Стамбулу в північний Іран. У 1568 р. московити нав'язали дипломатичні стосунки з шахом. Коли османські наміри збудувати канал й захопити Астрахань у 1569 р. провалилися, ворожнеча між ними й московитами пішла на спад⁴⁴. Проте, хоч кампанія 1569 р. виявилась останньою цілеспрямованою спробою османів захопити контроль над Волзьким басейном, присутність їх на Чорному морі, зовнішня та внутрішня політика Порти ніколи не виходили з поля зору Москви. Отож московити, не бажаючи провокувати османів, щоб не перекрити собі торгових шляхів, якими з Ірану надходили предмети розкоші, були вельми цікаві будь-яких новин про стан османсько-іранського конфлікту.

Відносний спокій у Волзькому басейні не притупив і бажання османів бути в курсі подій. Коли в 1570-1580-х рр. виникла можливість створення, за участю православних, антиосманської християнської коаліції, що її посилено добивався папський престол, Москва обернулася в потенційну загрозу, і з неї не слід було спускати ока. У 1576 р. венеційський посланець до Порти звітував, що „султан дуже боїться московитів, [...] бо великий князь московський є такий же православний, як народ Болгарії, Сербії, Боснії, Пелопонесу чи Греції. Через те ці народи віддані йому і

⁴⁴ Османи продовжували натиск на Іран, розв'язавши затяжні війни з Сафавідами (1578-1590 рр.); див.: *Inalcik Halil*. The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600 / Transl. Norman Itzkowitz and Colin Imber. — London, 1973. — P.32-42, передрук у 1975 р.; *Idem*. The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal // *Annales de l'Université d'Ankara*. — 1947. — Vol. 1. — P.47-110; *Kurat Akdes N*. The Turkish Expedition to Astrakhan' in 1569 and the Problem of the Don-Volga Canal // *Slavonic and East European Review*. — 1960. — Vol. 40. — P.7-23.

завше готові взятися за зброю й повстати, аби скинути турків і піти у підданство до московського князя"⁴⁵. Однак ніщо не свідчить, щоб московити коли-небудь носилися з думкою про військову інтервенцію ради звільнення православних братів з османського ярма. Хоч деякі грецькі ієрархи й плекали надію на таке звільнення і навіть обговорювали можливість його з політиками слов'янського світу й Західної Європи, більшість тверезо мислячих грецьких церковників і зокрема службовців Царгородського патріархату ставили перед собою реалістичні, досяжні цілі — насамперед фінансово укріпити розхитану структуру греко-православного світу.

* * *

У 1580-х рр., коли Царгородський патріархат переживав період особливо тяжкої кризи, під московські кордони, шукаючи матеріальної допомоги, прибивалися найвищі достойники Православної церкви. Патріархи, а з ними й менш високопоставлені клірики, подорожуючи через Україну та Білорусь, прилучалися до життя Київської митрополії, яка й сама перебувала у стані тривалого структурного занепаду. Після Флорентійської унії, внаслідок поділу Київської митрополії та зростаючого впливу на Руську церкву в Польщі й Литві світських властей і мирської шляхти, юрисдикція царгородського патріарха над справами Київської церкви фактично зужила себе, хоч зв'язки й не обірвались остаточно. Подорожі грецьких кліриків стали поштовхом до відновлення греко-руських церковних взаємин, і характер, якого вони згодом набрали, визначився контактами 80-х рр. XVI ст. Саме тоді русини разом зі своїми греко-православними заїжджими гістьми опинилися на краю виру, який дедалі глибше затягував західнохристиянський світ, а довкола стрімко мінялись інтелектуальний універсум і культурні моделі.

З англійської переклала Марія Габлевич

⁴⁵ *Albèri Eugenio. Relazioni degli ambasciatori Veneti al senato. Ser.III^a. Le Relazioni degli Stati Ottomani. — Firenze, 1844. — Vol. 2. — P.256; Medlin William K., Patrinelis Christos G. Renaissance Influences and Religious Reforms in Russia: Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education (16th — 17th Centuries). — Geneva, 1971. — P.33.*

ХУДОЖНІЙ МЕТАЛ У ЗАБУДОВІ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЛЬВОВА (XVI-XVIII ст.)

Протягом кількох сторіч продукція львівських ковалів і слюсарів істотно впливала на характер екстер'єрів та інтер'єрів старого міста.

Як і деревообробні ремесла, художня обробка металів належала до найдавніших занять у Львові¹.

Статути цехової організації ковалів від 1529 і 1588 рр. збереглися у Центральному державному історичному архіві України у Львові². До XVII ст. ковальський цех об'єднував різних майстрів, які обробляли нешляхетні метали³. З цехом ковалів і слюсарів певним чином була пов'язана діяльність годинниківів, ливарників, а також бляхарів-покрівельників. Вони працювали лише для потреб міста.

У XVIII ст. бляхарством почали займатися єврейські ремісники, які фактично утворили окремий єврейський цех бляхарів⁴.

Технологія ковальського ремесла полягала в обробці металу способом гарячого і холодного кування і спочатку здійснювалася в одній майстерні. А з 1637 р. майбутній учень уже повинен був визначитися, до якого ремесла він буде записуватися: „Записуючись до ковальського, не буде робити слюсарське”⁵.

Львівські майстри використовували різноманітні метали — олово, бронзу, цинк, залізо. Значну роль у ковальській справі відігравав круглий у розрізі дріт, який за допомогою металевих стяжок з'єднувався у розмаїті композиції. Бляху виготовляли з металу вручну способом вальцювання. Застосовувалися гаряча і холодна обробка. Для захисту від корозії бляху, вироблену із заліза, іноді фарбували у червоний колір.

З кінця XVI-XVII ст. використовувалися усі види художньо-технологічної обробки металу: ручне кування, волочіння, карбування, лиття, гравірування, пробивка, клепання, золочення⁶. Більшість продукції ковальського виробництва майстерно декорувалася.

¹ Кісь Я.П. Промисловість Львова періоду феодалізму. — Львів, 1968. — С.51.

² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові). — Ф.131. — Оп.1. — Спр.505, 692; Dodatek do Gazety Lwowskiej. — 1861. — N42.

³ Кісь Я.П. Промисловість Львова... — С.114-115.

⁴ Charewiczowa L. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przed-rozbiorowej. — Lwów, 1928. — S.110.

⁵ Ibid. — S.109.

⁶ Kopydłowski B. Polskie kowalstwo architektoniczne. — Warszawa, 1958. — S.11.

Основний асортимент металевих виробів, пов'язаних з будівництвом, складали анкери — скоби, двері (оббиті бляхою), ґрати для вікон, надпортальних віконць, дверей, камінів, а також віконниці, вивіски, балюстради, галереї, завершення веж, флюгери, хрести, ліхтарі, завіси для дверей, дверні замки (часто зі складними механізмами), дверні ручки. В реєстрі Ставропігійського братства кінця XVI ст. згадуються латні і великі цвяхи, віконні набори, шпінгалети, завіси-петлі, дахове та стрічкове залізо⁷.

Ковалі створювали велику кількість декоративних елементів для будівельних об'єктів. Навіть предметам, що мали чисто функціональне призначення, як, наприклад, анкери (вони застосовувалися для скріплення окремих елементів конструкцій), надавалося декоративних форм. Для декорування використовувалися різноманітні рослинно-геометричні, рідше антропо-зооморфні мотиви.

При продажу і таксації житлових об'єктів ковальські роботи оцінювалися окремо⁸.

Документи, як правило, фіксують імена майстрів, рідше — виконану ними роботу. Так, з документа 1626 р. відомо, що Матіс Горчинський зробив ґрати для вікон ратуші. Одночасно він виконав усю ковальську роботу в каплиці Кампіанів⁹. У 1628 р. Стефан Коваль і Стась-слюсар виконали роботи (характер їх не вказується) в Успенській церкві¹⁰. У 1631 р. коваль Андрій з Краківського передмістя виготовив двоє залізних дверей для потреб Успенського братства, а також замок з ключами для дверей Братської друкарні¹¹. На початку XVIII ст. у зв'язку з ремонтними роботами в культових спорудах та старих міщанських кам'яницях здійснено заміну деяких дерев'яних конструкцій на металеві. Так, у 1736 р. були виготовлені металеві галереї замість дерев'яних в Успенській церкві¹². Документи свідчать про повторне використання виробів ковальського ремесла.

⁷ Нельговський Ю.П. З історії будівельної діяльності Львівського братства в кінці XVI ст. // Українське мистецтвознавство. — Київ, 1974. — Вип.6. — С.189.

⁸ ЦДІА України у Львові. — Ф.129. — Оп.1. — Спр.630. — Арк.14-15.

⁹ Соціальна боротьба у місті Львові в XVI-XVIII ст. — Львів, 1961. — С.191.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального братства // Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). — Киев, 1904. — Ч.1. — Т.ХІ. — С.646.

¹¹ Там само. — С.663.

¹² Шараневич И. Исторический очерк о Ставропигийской церкви Успения пресв.Богородицы во Львове. Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигиального братства. — Львов, 1886. — Т.І. — С.18.

Наприклад, оббиті залізом двері Шевської башти Яків Гембрихт згодом поставив для свого складу¹³. Віконні ґрати вежі поворозників були використані для житлових приміщень Абрагамовичів¹⁴. Старі ковані двері Вірменського собору були вмонтовані у П'ятницькому храмі¹⁵.

Архівні матеріали фіксують оплату за виготовлення ґрат для вікон житлових і складських приміщень, віконниць, балюстрад, дверей. Наприклад, у 1636 р. за окуття дверей для школи і друкарні Братство заплатило ковалеві Андрію 5 золотих¹⁶. Цього ж року було заплачено 20 золотих майстрові (ім'я в документі не вказане) за виготовлення дудки (серця) для дзвону вежі Корнякта¹⁷. Коваль Ференц виконав попередні ремонтні роботи у цій дзвіниці перед покриттям її олов'яним дахом¹⁸.

Ковальські і слюсарські роботи, які збереглися до нашого часу, відносяться до XVII-XVIII ст. Вони представлені дверима, окутими бляхою¹⁹, ґратами вікон і дверей, віконницями, балюстрадами галерей і балконів, антабами, замками, вивісками. Досить численну групу становлять дверні виробни. Серед них одноствулкові, двоствулкові, а також монументальні брами з врізними дверними прорізами. Дерев'яні частини дверей з металевими накладками, прикріпленими навкоси до бляшаної поверхні дверей, творять ромбовидні композиції. Декоративним елементом виступають металеві цвяхи з голівками, які мають завершення у формі плоского капелюшка, а також розети, як, наприклад, декор дверей Успенської церкви. Аналогічного характеру зразок походить з колишнього будинку Красовських в українському кварталі. Особливо високим художнім рівнем виконання відзначаються двері Трисвятительської каплиці. Їх широкі металеві скісні накладки (шириною до 6 см) творять ромбовидні фігури, прикрашені мотивами розет різноманітних форм і конфігурацій. Багаті форми зберегли двері колишнього вірменського ломбарду, а також каплиці Боїмів. Вони оздоблені випуклими антропоморфними голівками цвяхів, плоскими дископодібними

¹³ *Balaban M. Żydzi lwowskie na przełomie XVI-XVII w.* — Lwów, 1906. — S.155.

¹⁴ *Ibid.*, passim.

¹⁵ *Piotrowski J. Katedra ormiańska we Lwowie.* — Lwów, 1925. — S.44.

¹⁶ Акты относящиеся к истории... — Ч.1. — Т.ХІ. — С.663.

¹⁷ Там само. — С.666.

¹⁸ Там само. — С.667.

¹⁹ Найстаріші описані в літературі кути дверей датуються XV ст. Дещо пізнішими є двері церкви св.Духа в селі Потеличах на Львівщині. Див.: *Sichyns'kyi V. Monumentae architecturae Ucrainae.* — Praha. — Tabl.XX, 4; XXXIX, 3.

завершеннями, конусоподібними і ромбоподібними формами, а також мотивами розет і руста.

Композиції дверей збагачені фігурно вирізаними з бляхи замковими щілинами. Вони прикрашені ажурними накладками (двері королівського арсеналу, вірменського банку-ломбарду), іноді антропоморфними зображеннями (профільне зображення антипка-чортика з кубком у руці — каплиця Боїмів).

Серед монументальних воріт з різними дверима своїми розмірами і багатим декором виділяються двері Бернардинського костюлу. Площини їх декорують складні ажурні елементи, що нагадують народні витинанки (вирізані ножицями паперові прикраси), розети різноманітних форм і розмірів, пунктирні композиції, які творять зигзагоподібний орнамент.

Одинокими зразками представлені двері з металевими накладками, які творять гострі кути. Декоративні цвяхи з їх випуклими голівками чергуються з подвійними розетами. Розети, вирізані з тонкої бляхи, мають ажурні форми, як, наприклад, двері захристії Вірменського храму. За аналогією до опублікованих пам'яток Польщі вказані вироби львівських майстрів попередньо можна датувати XVII ст.²⁰ Аналогічного типу зразки збереглися на руїнах старої єврейської синагоги („Золота рожа”)²¹.

Окрему групу кованих дверей репрезентують зразки, характерні для житлових об'єктів XVIII ст. Оковані бляхою, поля їх розділені накладками по горизонталі і діагоналі. У місцях пересічення діагоналей вмонтовані стилізовані чотирипелюсткові розети значних розмірів. Описані зразки в основному простежені на будинках українського та єврейського кварталів.

Збереглось і кілька металевих дверей, які своїми формами і характером декору нагадують дерев'яні зразки: гладкі, оббиті бляхою накладки таких дверей по горизонталі на рівні верхніх і нижніх завісок-петель оздоблені плоским накладним орнаментом типу окуття. Двері такого типу найчастіше виготовлялися для складських приміщень, вхід у які звичайно влаштовувався з вулиці.

Високим художнім рівнем відзначаються і ковані ґрати для вікон та дверей. Основою такого окуття були залізні ґрати з накладними пластинками з тонко прорізаного заліза. Основні декоративні мотиви — рослинного характеру. На перехрестях ґрат прикріплювалися різьблені розети.

²⁰ Sulimierska T. Kowalszczyzna staromiejska XVII-XVIII w. // Ochrona zabytków. — Warszawa, 1953. — N2. — S.123-124.

²¹ Mańkowski T. Dawny Lwów jego sztuka i kultura artystyczna. — Londyn, 1974. — S.267.

Найпростіші зразки віконних ґрат представлені роботами, виконаними з металевих стержнів, вертикальні і горизонтальні ряди яких перехрещуються під прямим або косим кутом. У місцях накладання стержнів — рельєфні потовщення, які творять своєрідний вузликочий орнамент. Подібні зразки збереглися у всіх кварталах і деяких культових об'єктах. В окремих випадках композиція описаного типу збагачувалася за рахунок овальних фігур з дроту. Останні кріпилися зверху на поверхні ґрат. У місцях пересічення стержнів містилися стилізовані розети. Ґрати такого типу іноді додатково прикрашалися різноманітними порожнистими фігурами з дроту, мотивами волот.

Рисунок сітки мають овальної форми ґрати, виконані невідомим ковалем для каплиці Боїмів. У центрі сітки зроблені накладки з дроту, що зображають квітку лілії та серцевидну фігуру. Цікаву композицію мають і ґрати надпортальних вікон у дворіку Успенської церкви, а також каплиці Боїмів. Відома значна частина виробів з центричною композицією та розмаїтими мотивами: рослинними (квіти-дзвіночки), волотами, іноді розклепаними на кінцях, картушевидними формами, а також зображеннями птахів, раків. Звичайно ці зображення вирізані з бляхи або виконані з крученого дроту. Особливо цікаву композицію зберегли металеві ґрати віконця монастиря вірменських бенедиктинок. Вони мають мережано-ромбовидну сітку, а на розклепаних кінцях дротів вмонтоване зображення людських масок, тварин, птахів, вирізаних з бляхи.

Для об'єктів культової архітектури майстри виготовляли ґратчасті двері. Серед них особливу художню вартість становлять зразки із Кармелітського, Вірменського, Єзуїтського і Домініканського храмів. Як правило, вони двостулкові, симетричні, в композиції їх переважають s-подібні фігури, а також мотиви ромбів, стилізованих листків. Особливою легкістю композиції, тонким мереживом відзначаються ґрати для Вірменського та Єзуїтського храмів. Композиція їх не перевантажена орнаментом. Основні мотиви складаються з волоти, ромбовидних фігур та клеvidних листків.

Окрему групу виробів становлять решітки, виконані єврейськими майстрами. Ці зразки відзначаються простими строгими формами, декоративною епіграфікою²². Для різноманітних житлових та громадських споруд ковалі виготовляли віконниці. Найтиповіші з них — двостулкові. По периметру вони закріплені металевими накладками, по центру — декоровані ромбовидними фігурами.

²² Краці з них зберігаються тепер у Музеї етнографії та художнього промислу Національної Академії наук України.

Для житлових, громадських і культових будівель майстри виготовляли балюстради галерей і балконів²³. Особливо високим художнім рівнем, багатством форм відзначається балюстрада галереї Бернардинського храму, виконана у 1612 р. Оздобою багатьох орнаментованих балюстрад є композиції у вигляді тонкого мережива, складеного з акантових і стилізованих геометричних фігур (вул.Вірменська, 6; пл.Ринок, 6, 7). Майстерний рисунок тонко мережаних ґрат балкона характерний для будинку 43 на пл.Ринок. Взірцем ковальського ремесла другої половини XVIII ст. є балюстрада колишнього палацу Корнякта, а також аттик і балкон будинку 3 на пл.Ринок, художні ґрати Святоюрського комплексу.

Художні ґрати балконів часом збагачувалися оригінально виконаними металевими консолями, серед мотивів яких переважали зображення фантастичних звірів, композиції з волот.

Особливе місце серед ковальсько-слюсарських виробів належить емблемним зображенням. Такі зображення виконували роль вивісок для різноманітних майстерень, пивничок, корчм²⁴. Вони представлені зображеннями лева з ключем (емблема слюсарного цеху); залізною платівкою у формі коня (вивіска ковальської майстерні) та зображенням шаблі (емблема майстерні з виготовлення шабель). Геральдичні зображення прикрашували вежі Львова, як, наприклад, позолочені зображення лева на дзвіниці Корнякта²⁵ та на вежі ратуші²⁶.

Екземпляри, які збереглися, а також іконографічний матеріал дають підставу припускати, що флюгери зображали півнів, драконів, левів, вершників, ангелів з трубами, прапорці розмаїтих форм. Особливий тип виробів становлять так звані сонця, які були представлені різними формами, найчастіше в обрамленні промене-видних картушів²⁷.

²³ На вул. Вірменській у Львові збереглися цікаві зразки художньо викінчених балюстрад для мініатюрних ганків у житлових будинках.

²⁴ Жолтовський П.М. Художній метал. — К., 1972. — С.82.

²⁵ Шараневич И. Исторический очерк о Ставропільской церкви... — Т.1. — С.15.

²⁶ Позолочене зображення лева для вежі старої ратуші зберігається у Львівському історичному музеї. Див.: Jaworski Fr. Ratusz Lwowski. — Lwów, 1907. — S.41, 42.

²⁷ Аналогічні вироби, відомі з митрополичої палати біля Софійського собору у Києві, відносяться до 1727 р. Вони також оздоблювали храм у селі Хоролі на Полтавщині. Щедро прикрашений „сонцями” був Військово-Микільський храм у Києві. Див.: *Sichyns'kiy V. Monumentae...* — Tabl. XXXIX, 4; XLIV, 1; Утрачені скарби // Україна / Автори-укладачі А.Бережина, В.Погребняк — К., 1991.

Оригінальними шедеврами ковальського ремесла є хрести, які завершують архітектурну композицію культових споруд. Багато з цих виробів відзначаються ажурною композицією. Графічна композиція надбаних хрестів зберегла багато елементів, пов'язаних з графемами солярного знака²⁸. Променевидна розета часто виступає разом із зображенням півмісяця, зрідка — „дерева життя”. Останній мотив широко представлений у народному мистецтві. Чорнота металу оживлювалася позолотою або бронзовими деталями. Особливо часто позолочували так звані сонця і надбанні хрести. У 1674 р. бляшане зображення лева — герба Львова — на вежі ратуші було замінене на позолочене²⁹. У 1695 р. було придбано золото для хреста Успенської церкви³⁰.

Серед майстрів-слюсарів великий авторитет мали замочники. Вони виготовляли внутрішні дверні і висячі замки, а також клямки для дверей, скринь. Різноманітні, складної конструкції замки до дверей житлових будинків, міських брам, культових споруд, медівень завжди багато орнаментувалися; навіть окремі частини самого механізму нерідко мають декоративну обробку.

У деяких об'єктах міської забудови збереглися так звані скринькові замки, колодки дверей, клямки. Вони представлені різними формами. Клямки — на зразок листків, підігнутих у нижній частині, гриба, насадженого на кінець ручки. Про різноманітність форм клямок свідчить іконографічний матеріал³¹. Декоративні елементи з металу займали важливе місце в інтер'єрах приміщень, для яких виготовлялися освітлювальні прилади, багато декоровані решітки камінів.

Зі збережених камінних решіток найцікавішою видається решітка із зображенням Адама і Єви під райським деревом. Цей відлив був зроблений у 1664 р.³² У кінці XVI — на початку XVII ст. ряд культово-оборонних споруд дістали бляшані дахи (дзвіниці Успенської церкви і Вірменського собору, храми Юра, Успенський і частково Вірменський)³³. Вірменський храм мав бляшаний дах спочатку тільки на бані і літарі. Вежа Успенської церкви була покрита бляхою сіро-блакитного кольору³⁴. Після пожежі 1616 р. пошкоджений дах

²⁸ Жолтовський П.М. Художній метал... — С.65.

²⁹ ЦДІА України у Львові. — Ф.131. — Оп.1. — Спр.781.

³⁰ Шараневич И. Исторический очерк... — Т.1. — С.16.

³¹ Зберігається у колекції графіки Львівського історичного музею.

³² Зберігається у Державному музеї етнографії та художнього промислу НАН України у Львові. Див.: Жолтовський П. Художнє лиття на Україні. — К., 1973. — С.74.

³³ Історія Львова в документах і матеріалах. — К., 1986. — С.62, 64.

³⁴ Maikowski T. Dawny Lwów... — S.108.

Успенської церкви був відновлений³⁵. У 1641 р. майстри побили каплицю Трьох святих бляшаною покрівлею, а через рік — позолоченою міддю Успенську церкву³⁶.

Бляшано-даховий матеріал оцінювався дуже високо, відповідно оплачувалася робота майстрів-бляхарів. На початку XVII ст. за 13 каменів³⁷ олова і вилівку з нього бляхи Успенське братство заплатило майстрові Валентину 63 золотих 4 гроші³⁸. У 1601 р. майстрові за відливку бляхи з олова на ремонт вежі Корнякта було видано 8 золотих³⁹. 1690 р. Ставропігійське братство заплатило майстрам за три фаски (бочівки) білого „бліху“ для вибілювання бляхи і покриття бані 360 золотих⁴⁰.

Залишки пошкодженого покрівельного матеріалу, очевидно, перероблялися для повторного використання або продавалися. Так, у 1695 р. Ставропігійське братство дістало дозвіл на вільне провезення у Східну Україну залишків олов'яної покрівлі Успенської церкви. Ця бляха призначалася для продажу або обміну на новий покрівельний матеріал⁴¹.

Значне місце в металообробній продукції, пов'язаній з архітектурними об'єктами, займали дзвони. Вони відігравали помітну роль у житті середньовічного міста: у них били на сполох, скликаючи міщан на захист міста під час ворожих нападів, ними вибивали час, повідомляли про свята та урочистості.

Розміри дзвонів були різними: від кількох сантиметрів до двох метрів. Залежно від функції дзвони мали різні назви: сигнатурка (малий на вежі храму), фільварковий (сигналізував перерву у роботі), пожежний і т.д.

Виготовлені часто коштом донаторів, дзвони, як правило, отримували їх імена. Наприклад, дзвін старої Успенської церкви, відлитий коштом молдавського воєводи Олександра Лопушанина, отримав ім'я „Олександр“. Поверхня дзвонів оздоблювалася написами латинською і слов'янською мовами.

Малий дзвін львівської ратуші скликав міщан для оголошення привілеїв і постанов, сповіщав про закриття міських брам. Дзвони часто відливали на честь важливих і пам'ятних для міста та краю подій (перемоги над ворогом, припинення епідемії і т.п.). Вилитий

³⁵ Січинський В. Вежа і дім Корнякта у Львові. — Львів, 1932. — С.7.

³⁶ Шараневич И. Исторический очерк... — Т.1. — С.16.

³⁷ Один камінь — міра ваги, що дорівнювала 13 кг.

³⁸ Шараневич И. Исторический очерк... — Т.1. — С.15.

³⁹ Его же. Николай Красовский. — Львов, 1890. — С.11.

⁴⁰ Протоколы, деловые бумаги и переписка Львовского Ставропигиального братства (1586-1881 гг.) // АЮЗР. — Т.ХІІ. — С.218.

⁴¹ Шараневич И. Николай Красовский. — С.121.

у 1578 р. на кошти К.Корнякта великий дзвін (2 x 2 м), названий „Кирило”, часто виконував роль головного міського дзвона і повідомляв про смерть визначних діячів Львова, незалежно від їх приналежності до тієї чи іншої християнської конфесії⁴².

Виробництво дзвонів в Україні мало давні традиції. Так, з останніми десятиліттями існування Галицько-Волинського князівства пов'язане створення відомого дзвона первісного храму св.Юра⁴³. У XVII ст. цей дзвін уже вважався історичною пам'яткою (вилитий у Львові майстром Яковом Скорою 1341 р.).

Як і будівельні об'єкти, дзвони часто ушкоджувалися пожежами, артилерійськими обстрілами і неодноразово відновлювались. Так, наприклад, у 1709 р. Успенське братство уклало контракт з ливарником Петром Гнатовським про перелиття розбитого шведськими військами дзвона⁴⁴. Відповідно до умов контракту майстер повинен був отримати по сім золотих за кожен камінь із загальної ваги майбутнього дзвона. Оскільки ж під час лиття неминучими були втрати металу, майстер зобов'язувався відшкодувати їх власним матеріалом — даруючи братству півтора каменя нової бронзи.

У разі якого-небудь дефекту, виявленого після завершення роботи, майстер зобов'язувався перелити дзвін власним коштом. Загальна сума за виконану роботу становила 150 золотих. З гарантійного листа майстра Андрія Франке Львівському Успенському братству (1656 р.) відомо, що майстер гарантував добру якість свого виробу протягом року і півтора місяця⁴⁵.

Для оздоблення архітектурних об'єктів ливарники відливали і фігури. У 1614 р. майстер Юрко виготовив для міського колодязя фігуру мелюзини-русалки (зображення її невідоме)⁴⁶. Для прикрашення порталу королівського арсеналу була відлита олов'яна статуя архистратига Михайла. Статую об'єднали з фігурою дракона, виконаною століття перед тим (бронзова група архистратига Михайла тепер зберігається у Львівському історичному музеї).

Окремою галуззю обробки металу було виготовлення годинникових механізмів. Вони монтувались на вежі ратуші, на баштах оборонних брам. Баштові годинники в Україні були відомі вже у XV ст.

⁴² Розміри дзвонів Успенської церкви, а також їх звучання („Кирило” відзначався особливо низьким тембром) були предметом судового розгляду, який відбувся у Львові між Успенським братством і конвентом Домініканського монастиря у 1595 р. Див.: *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. — Львів, 1991. — С.61.

⁴³ *Жолтовський П.М.* Художній метал. — К., 1972. — С.54.

⁴⁴ ЦДА України у Львові. — Ф.129. — Оп.1. — Спр.781.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ *Жолтовський П.М.* Художнє лиття... — С.27-28.

У Львові в 1430 р. згадується годинник на вежі Галицької оборонної брами⁴⁷. 1490 р. на вежі нової ратуші Львова було встановлено годинник з мелодійним боєм вагою 111 фунтів⁴⁸. Його механізм ударами відраховував певні проміжки часу.

У кінці XVI ст. міське право одержали п'ятеро годинників⁴⁹.

Так, 1648 р. міська управа підписала контракт з годинникарем Каспром Шеллінгом. Йому було надане житло біля ратуші, 156 золотих платні на рік, а також 12 грошей щомісячно на купівлю металу й олії. Шеллінг повинен був займатися двома міськими годинниками, вчасно заводити їх, регулювати, чистити, стежити, щоб вони точно вказували час⁵⁰.

Із заповіту, складеного майстром Себастьяном Швайковським (1624 р.), відомо, що він виготовив годинник для львівської ратуші, який працював без ремонту 30 років⁵¹. Годинникові механізми завжди виступали у певному художньому обрамленні, в настінних годинниках звичайно декорували циферблатну дошку⁵².

Переважає більшість виробів ковальського ремесла, які збереглися до сьогодні на архітектурних об'єктах, є анонімною. Встановлено лише авторство металевої балюстради Бернардинського костюлу (балюстрада була створена 1612 р. майстром Павлом Сандечем)⁵³, статуї архистратига Михайла⁵⁴, а також деяких робіт другої половини XVIII ст. (майстри Іван-коваль, Петро Сенковецький і Яцентій Зяйко)⁵⁵.

Покрівельне залізо і робота бляхарів цінувалися дуже високо й у другій половині XVIII ст. У 1770 р. дах, зроблений для собору св. Юра був оцінений сумою 4060 золотих. Бляхарям Недзведзькому та Давидову було виплачено 2226 золотих⁵⁶. Дорожнеча, очевидно, пояснюється тим фактом, що до кінця XIX ст. для житлових споруд основним покрівельним матеріалом залишалися черепиця і дерев'яні гонти.

У другій половині XVIII ст. у художній обробці металу починає застосовуватися штампування по шаблонах, у наслідок чого орнаментальні мотиви стають більш обмеженими, поступово погіршується якість технічного виконання.

⁴⁷ *Zimorowicz B. Viri illustres civitatis Leopoliensis Metropolis. — Russia. Collectt. — Leopoli, 1671. — P.6.-*

⁴⁸ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.1157. — Арк.69.

⁴⁹ *Кісь Я.П. Промисловість Львова... — С.121.*

⁵⁰ Там само. — С.121-122.

⁵¹ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.44. — Арк.967.

⁵² *Jaworski Fr. Ratusz Lwowski. — S.18, 22.*

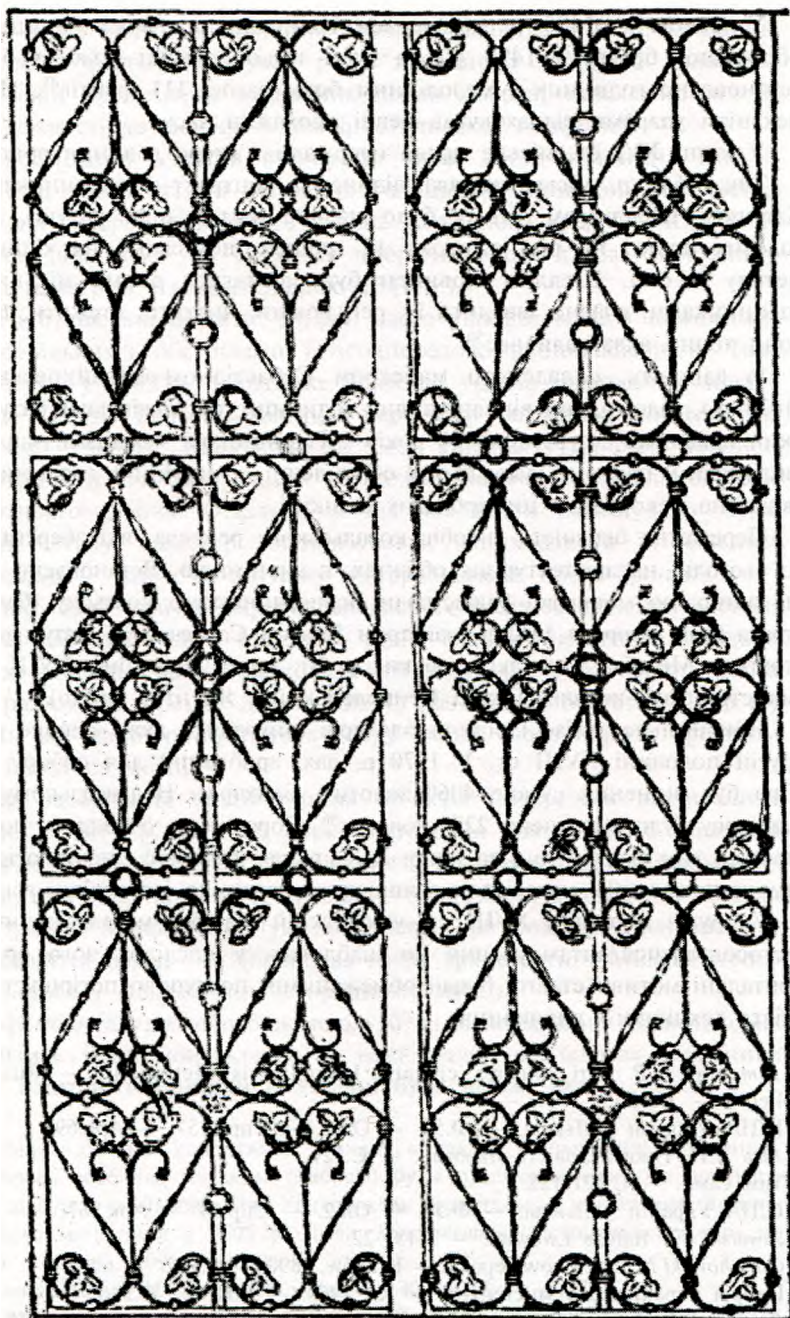
⁵³ *Golichowski N. Przed nową epoką. — Kraków, 1890. — S.332*

⁵⁴ Історія українського мистецтва. — К., 1968. — Т.ІІІ. — С.346.

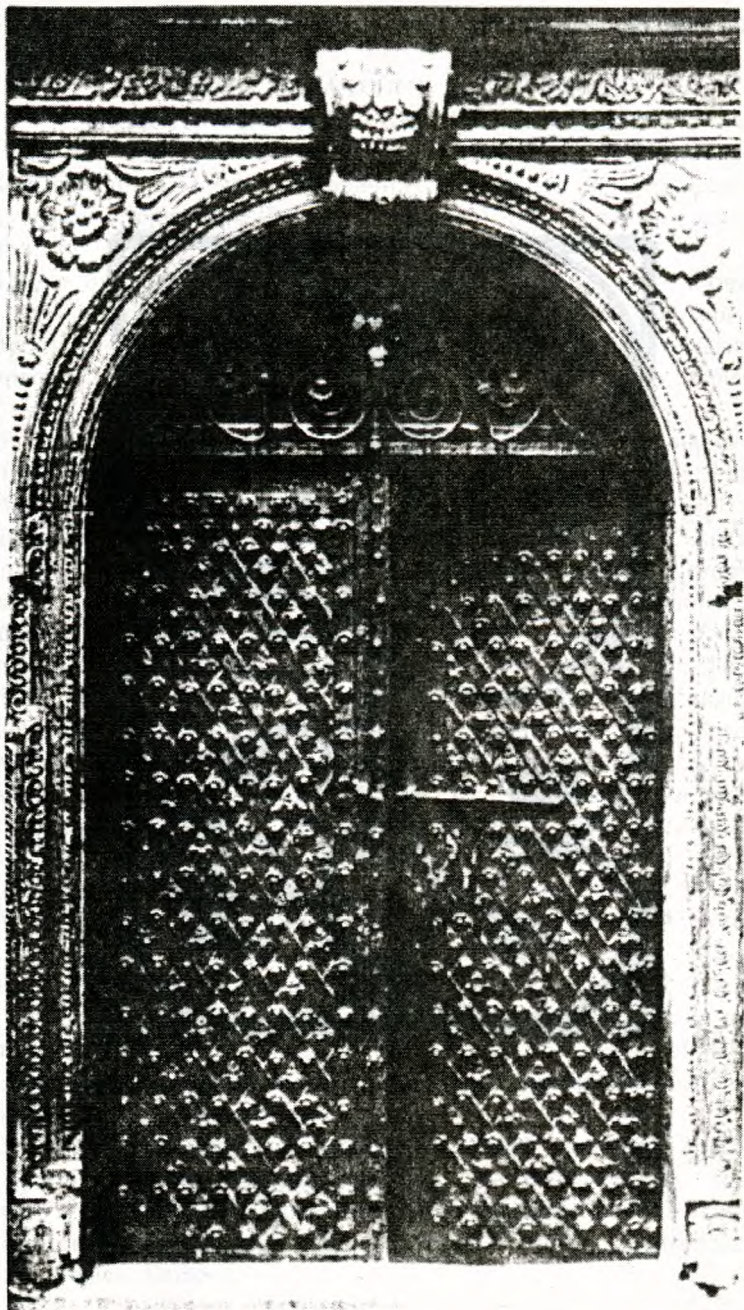
⁵⁵ *Вуйцик В.С. Львівські етюди. До історії кам'яниць // Жовтень. — 1984. — №11. — С.99.*

⁵⁶ *Січинський В. Архітектура катедри св.Юра у Львові. — Львів, 1934. — С.57.*

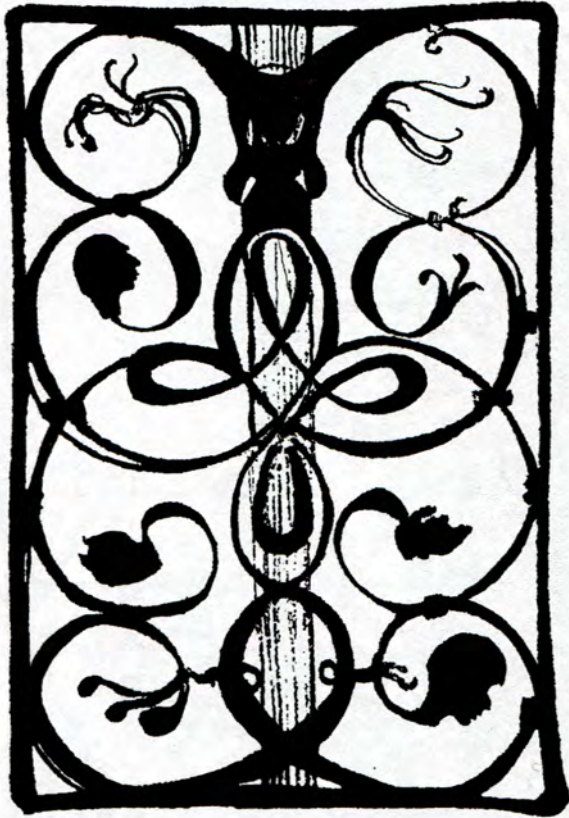

Решітка дверей. Метал, куття. XVII ст., Вірменський собор. Львів.

Двері. Метал, куття. XVII ст. Трохосвятительська каплиця. Львів.

Грати віконні. Метал. XVIII ст., Вірменський монастир. Львів.

СЛІДАМИ ВТРАЧЕНИХ ДОКУМЕНТІВ ЛЮБЛІНСЬКОГО КОРОННОГО ТРИБУНАЛУ

Серед великої кількості історичних документів, що безпосередньо стосуються історії України, є судові акти Люблінського коронного трибуналу.

Перш ніж почати про них мову, варто коротко нагадати історичну ситуацію, за якої виникла установа, внаслідок діяльності котрої були створені ці документи, що становили певний історико-тематичний комплекс, певну структурну цілість як щодо охоплюваної території, так щодо змісту і форми.

У 1569 р. після довгих і складних переговорів був підписаний офіційний політичний акт, що ввійшов в історію під назвою Люблінської унії. Це дало початок новій державі, в основу якої лягла солідарність спільних інтересів феодалів двох договірних країн — Польщі і Литви. Унія зміщила польський феодалізм і проторувала шлях для наступу польської шляхти на литовсько-білоруські і особливо на українські землі, які ще в XIV ст. опинилися під владою Великого князівства Литовського, а тепер були безпосередньо прилучені до Корони (йдеться про Волинь, Брацлавщину і Київщину). Новоздобутий регіон майже втричі перевищував площу етнічної Польщі в межах Речі Посполитої. У новій історичній ситуації знайшлася білоруська і українська шляхта, яка здобувала нові привілеї на землеволодіння, нові адміністративні чини, шукала юридичної підтримки у різних суспільних конфліктах, зберігаючи при тому свою національну гідність. У щоденнику Люблінського сейму 24 травня 1569 р. записані, наприклад, слова із виступу князя Костянтина Вишневецького (згодом житомирського старости), який „По приказанию Волынцев сказал королю такую речь: Просим[...] держать нас всегда в наших вольностях[...] сохранять их нам как людям честным. Объявляем вашему величеству, что мы присоединяемся к полякам как люди вольные, свободные[...] по благородству мы равны всякому другому народу”¹.

1572 р. помер король Сигизмунд II Август, останній з династії Ягеллонів. Почалася боротьба за трон, яка сягала далеко за межі Польщі і втягала у гру Францію, Росію, Австрію, Чехію. Вкінці, за допомогою шляхти, королем Польщі став у 1576 р. семигородський князь Стефан Баторій.

¹ Дневник Люблинского сейма 1569 года. — С.-Петербург, 1869. — С.381-382.

Період фактичного безкоролів'я значно послабив королівський абсолютизм і централізацію королівської влади. Натомість за цей час посилилося іноземне втручання у внутрішні справи Польщі і зросла роль магнатської олігархії в управлінні державою.

Одним із проявів цієї течії була зміна у системі судочинства. Раніше король як найвищий суддя виконував функції апеляційного суду, тобто здійснював перегляд вироків першої інстанції. Тепер кількість справ, які мав розглядати король, швидко нагромаджувалася і незабаром нараховувала десятки тисяч одиниць. Назріла необхідність створити спеціальну установу другої й останньої інстанції для перегляду вироків гродських, земських і підкоморських судів².

За підтримку своєї політики з боку магнатів і шляхти король зрікся значної частини судових компетенцій і передав їх новоствореній у 1578 р. установі — Коронному трибуналові. З того часу найвища судова влада Речі Посполитої перейшла в руки магнатів і шляхти. Засідання трибуналу відбувалося у трьох містах: у Пйотркові — для розгляду справ Великої Польщі, у Любліні — для Малої Польщі. У Луцьку був створений окремий трибунал для Волинського, Брацлавського і Київського воеводств, у яких, згідно з Люблінським договором, зберігалось литовське право за статутом з 1566 р. Велике князівство Литовське одержало окремий трибунал щойно в 1581 р.

Луцький трибунал існував недовго. Насправді він і не розгорнув повністю своєї діяльності. З 1589-1590 рр. на вимогу польської шляхти і духовенства справи українських земель перейшли на розгляд до Любліна разом з воеводствами Малої Польщі. Таким чином, каденція Люблінського трибуналу для цих земель тривала з 1590 р. по 1764 р., тобто 174 роки.

Що становила собою ця установа як найвища судова інстанція, яка виносила остаточні вирокі, вирішувала долю багатьох справ і людей?

Членів трибуналу, тобто суддів, засідателів, вибирала шляхта з-поміж себе на воеводських сеймиках. Обрані були людьми випадковими, звичайно, без мінімальних юридичних кваліфікацій, без знання права³. Головував маршалок, якого обирали судді з-поміж себе. Каденція суддів тривала від сеймику до сеймику, тобто один рік.

Своєрідною була атмосфера шляхетського з'їзду на засіданнях трибуналу, під час яких вельможі більше займалися розвагами, ніж судами. А про те, як сучасники оцінювали це „втління шляхетської справедливості”, образно розповідає поширена тоді народна легенда.

² Докладно про це див.: Dr. *Balzer O.* Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku. — Warszawa, 1886.

³ *Ibid.* — S.342-345.

У залі засідань трибуналу стояв великий камінний хрест з розп'яттям і великим написом *Justitias vestras iudicabo* (осуджу вашу справедливість). Скульптор зробив розп'яття з обличчям, зверненим у зал. Але вже на одному з перших засідань судді скривдили своїм несправедливим вироком бідну вдову з Волині в користь багатого вельможі. Навіть камінна постать цього не стерпіла, з огидою відвернула голову, щоб навіть обличчя не було видно. Так воно залишилося назавжди⁴.

Однак, незважаючи на стиль роботи, канцелярія активно діяла. Надходили безконечні справи, в яких зацікавлені сторони не погоджувались з постановами судів першої інстанції і просили про перегляд на рівні трибуналу або просто констатували, що попередньо винесені постанови не виконуються і порушуються протилежною стороною. Деякі важливі справи розглядалися лише на рівні трибуналу. Все це канцеляристи акуратно, за встановленою формою вписували у спеціальні книги, кількість яких зростала з року в рік.

Акти Люблінського трибуналу, що стосувалися Брацлавського, Київського, Волинського та з 1635 р. ще й Чернігівського воеводств, були писані руською мовою. Цей привілей послідовно виборювала собі українська і білоруська шляхта протягом XVI та першої половини XVII ст. — у період спалаху князівської потужності⁵. Так, наприклад, у 1571 р. київські вельможі, зібрані на сеймику свого воеводства, домагалися від короля, щоб усі урядові папери „не іншими літерами і слови одно руськими літерами і язиком до землі киевское писані і видавані були”⁶. Такі ж вимоги ставила українська шляхта до діловодства трибунальської канцелярії і в 1589 р. виборола право, за яким делегати з українських територій привозили зі собою своїх земських писарів, щоб вони самі по-руськи вписували акти в трибунальські книги. Декрети і постанови трибуналу для цих земель також видавались руською мовою. Книги, писані по-руськи, мали зберігатися так само, як книги трибунальські, писані польською мовою⁷. Таким чином, акт Люблінської унії визнавав за колишніми литовськими володіннями право на власне судочинство й урядову мову, тобто, висловлюючись по-сучасному, на культурно-адміністра-

⁴ Pamiątki Pana Seweryna Soplicy Cześnika Parnawskiego. — Lipsk, 1868. — S.75-76.

⁵ Див.: Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С.115-120.

⁶ Факсиміле Петиції сеймику Київської шляхти до короля 1571 р., опубліковане в кн. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці. — Вид. 2-е Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1919. — С.43.

⁷ Volumina Legum. Т.II. — Petersburg, 1859. — №1298. — S.295.

тивну автономію. Питання про те, наскільки польський уряд виявився здатним реально забезпечити дотримання норм цієї автономії, лежить в іншій площині, бо у свідомості тутешніх мешканців гарантований законом особливий статус України-Русі існував, і якраз відповіддю на його порушення стало загострення національної проблеми⁸.

Принцип збереження руської мови в судових канцеляріях на території руських воеводств, ніби правно забезпечений, з роками шораз більше порушувався. Це викликало обурення у свідомій частини української шляхти, засвідчене, наприклад, київським документом від 17 грудня 1620 р., в якому розповідається про реакцію князя Семена Лика з Лубен на адресований йому королівський сеймовий мандат, писаний по-латині: „ям русин відає(т) корол єго м(А) жем русин а мандаты по латине на мене пописано”⁹.

Відповідно до закону про писарів трибунальські акти служили не тільки для записів судових протоколів. Шляхта, яка з’їжджалася на засідання трибуналу, нерідко доручала писарям вносити в книги найрізноманітніші документи приватного, суспільного і політичного характеру. Ці матеріали були незамінним джерелом для відтворення своєрідного процесу дифузії, тобто взаємопроникання сфер впливів серед української і польської верхівки. В них зафіксована ціла система дій польської шляхти, спрямована на послідовне просування її у глибину українських земель.

Найчастіша тема документів — це суперечки феодалів за право володіння землею. Але дії відбувалися на фоні тогочасного життя села, в них брали участь не тільки землевласники чи претенденти на них, але й селяни. Типова картина зображена, наприклад, у документі від 4 липня 1633 р. Мова йде про справу між позивачем Йосифом Руцьким, архиєпископом та митрополитом Київським, і обвинуваченим паном Криштофом Макаровичем Івашенцевичем про право на володіння селами Мигалками і Заріччям біля Києва. Місцевий земський суд виніс постанову на користь митрополита, і він, заспокошений тим, приступив до освоєння і використання земель. На полях працювали мигальські й зарічські селяни, відбували свої повинності. Контрпретендент, пан Макарович, не погодившись з постановою суду, змобілізував своїх підданих із сіл Бородянки і Загаєць під Києвом (всього людей до півтораєста), казав ловити

⁸ Яковенко Н.М. Українська шляхта... — С.268.

⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові). — Ф.181. — Оп.2. — Спр.1748. — Арк.1.

мигальських і заріцьких селян, „где подданих одних побил, помордовал, а двух, меновите Федора Васченка і Проня Куничника в домах их порвавши, повезавши з села их вывезши за реку Кодру на том кгрунте[...], повешати при собе казал, с которых один Пронь урвался и ледве жив остал, а Федор высечи умер, там же в том селе”¹⁰.

У документі з 1646 р. розповідається про будівництво греблі на ріці Случі, про великі шкоди, заподіяні селянам водою, яка залила село. Матеріали Люблінського трибуналу розповідають про різні сторінки побуту українського населення, про їх життя і боротьбу. Тут виступає багато відомих прізвищ — Олізари, Хребтовичі, Абрагамовичі, Кропивницькі та інші. У київських документах з початку XVII ст. дійвою особою є відомий діяч української культури Єлисей Плетенецький, тоді архимандрит Києво-Печерської Лаври.

У канцелярії трибуналу акти відкладалися для кожного воеводства окремо. Писарі, які прибували до Любліна з різних воеводств — Волині, Брацлавщини, Київщини чи Чернігівщини, — переважно фіксували в актових книгах свої мовні й канцелярські навички, свій спосіб вислову, деякі діалектні особливості свого мовного середовища. Тому акти Люблінського трибуналу — це не тільки важливі історичні свідчення з погляду їх змісту, але й водночас цікавий зразок української ділової мови XVI-XVII ст. Тексти документів щедро пересипані власними іменами людей, назвами населених пунктів (зокрема багато засвідчена мікротопоніміка).

Але, повертаючись від розгляду документів знов до історії, зазначимо, що у 1764 р. відбулися зміни в структурі Коронного трибуналу. Люблінське відділення, яке досі розглядало справи всієї Малої Польщі, було поділене на дві каденції. Одна з них залишилася у Любліні, а другу перенесено до Львова. З того часу справи Руського, Белзького, а також Брацлавського, Київського, Волинського і Чернігівського воеводств належали до апеляційного суду у Львові. У зв'язку з тим сейм виніс рішення перевезти з Любліна до Львова всі акти Люблінського трибуналу, що стосуються цих чотирьох воеводств¹¹. Справді, уже в наступному, 1765 р., документи Люблінського трибуналу були зведені до Львова. У тому ж 1765 р. був складений договір між представниками кожного з цих воеводств і Львівською Ставропігією про оренду приміщень для зберігання документів Люблінського трибуналу¹². У договорі мовилося конкретно

¹⁰ Выпис с Кни[г] головных трибунальских. Консерват воеводства Киевского (пізніша копія) // ЦДІА України у Львові. — Ф.201. — Спр.4166.

¹¹ Volumina Legum. T.VII. - S.367.

¹² ЦДІА України у Львові. — Ф.129. — Оп.1. — Спр.995.

про приміщення, де повинні зберігатися документи. Йшлося про підвальну кімнату Волоської церкви зі залізними дверима й одним вікном, що виходило на вулицю, вхід від цвинтаря. Договір складений на три роки, тобто до 1768 р. за оплату по 100 золотих на рік від кожного воеводства. На випадок потреби представник воеводства мав право користуватися книгами записів (ключі зберігалися в Ставропігії).

Тут наші відомості про долю цих документів на деякий час обриваються. Сторінки їх історії починають знов заповнюватися після захоплення Галичини Австрією, тобто завдяки документам, що відклалися у фонді Галицького намісництва в окрему справу¹³. У лютому 1775 р. президент департаменту закордонних справ Й. Млодзейовський з Варшави звертається до Австрійського уряду з проханням повернути всі акти Люблінського трибуналу, які були перевезені з Любліна до Львова у зв'язку з реформою 1764 р. У листі підкреслюється, що через відсутність цих документів трибунал у Любліні не може відновити своєї діяльності. Через кілька місяців з Варшави приходить повторний лист з нагадуванням про попереднє прохання. Тут є вже уточнення, що ці документи зберігаються не в гродській канцелярії і не в земському суді, а в окремому місці. Навіть називається особа, яка повинна була б зайнятися перевезенням документів, і підкреслюється, що вони повинні бути повернені тій установі, яка їх створила.

Але, як видно з подальшого ходу справи, австрійська канцелярія не поспішала з відповіддю. Очевидно, вже тоді тут виношувалися плани щодо поширення імперії на північний схід. У такому разі могли б стати в пригоді документи, які стосувалися цієї території. Однак постійні нагадування з Варшави не давали спокою, і в канцелярії намісництва почали займатися цією справою.

У Львові було складено список архівів, розташованих на території Польщі, де могли б зберігатися документи, що мають відношення до князівств Галичини і Володимирії. Це, очевидно, робилося з думкою про те, щоб звідти згодом вимагати документи взамін за люблінські акти.

Вже у 1777 р. готується справа про складення списків документів Волинського, Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств та про їх переписування. З того часу зберігся цікавий документ за підписом регента львівської землі Й.Цікавського — це своєрідний кошторис витрат, потрібних для переписування актів Люблінського трибуналу, що зберігаються у Волоській церкві. Тут передбачені точні

¹³ Там само. — Ф.146. — Оп.86. — Спр.2634. — Арк.1-88 (1775-1859 pp).

витрати на оплату Ставропігії за приміщення та його опалювання й освітлення в зимову пору, на пера, чорнило, папір. Основне, говориться у документі, треба знайти п'ять осіб, які добре знають руську мову, старе письмо, скоропис і можуть його легко читати і перекладати на польську мову. Далі у цьому документі поданий список люблінських актових книг — для кожного воеводства окремо, початкові і кінцеві дати, типи книг. У підсумку підкреслено загальну кількість — 109 книг руським скорописом писані та 112 писані уперемішку по-руськи і по-польськи. 3 липня 1785 р. зберігся фінансовий документ про затрати коштів на копіювання актів Люблінського трибуналу за 1778-1785 рр. (тобто за 8 років).

З наступних документів фонду Галицького намісництва дізнаємося, що матеріали Люблінського трибуналу були відіслані до Варшави 10 лютого 1848 р. З Варшави прийшло підтвердження про одержання цих документів. Бракувало серед них, підкреслюється у листі, однієї книги Київського воеводства з 1691 р. за писаря Адама Олізара¹⁴. Листування на цю тему тривало ще досить довго.

Останній період життя актів Люблінського трибуналу тривав близько 100 років і проходив у стінах Архіву давніх актів у Варшаві. З польських джерел дізнаємося, що для книг Волинського, Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств під час зберігання їх у Львові були виготовлені іменні і географічні покажчики, які використовувалися у геральдичних і генеалогічних працях польських вчених.

Коли в Києві почала працювати Археографічна Комісія для розгляду давніх актів (1843 р.), її члени добре усвідомили вагу документів Люблінського трибуналу для історії України. Зокрема, коли виявилось, що для території колишніх Київського, Брацлавського і Чернігівського воеводств інші документи судових установ XVI — першої половини XVII ст. пропали. У цьому світлі матеріали Люблінського трибуналу для цих районів України були єдиним джерелом такого типу¹⁵.

Український вчений Микола Іванишев — історик права, головний редактор видань Київської Археографічної Комісії, — неодноразово їздив до Варшави для підбору документів з трибунальських книг.

¹⁴ Там само. — Арк.74 (Лист з Варшави до Галицького намісництва від 8 жовтня 1848 р.).

¹⁵ Докладніше про це: *Левицкий О.И.* Об актовых книгах, относящихся к истории югозападного края и Малороссии (Доповідь, виголошена на одинадцятому археологічному з'їзді в Києві 1899 р.) // Труды одинадцатого археологического съезда... М., 1902. — Т.II. — С.81-82.

Завдяки цьому деякі з тих документів були опубліковані у київських виданнях.

У 1861 і 1888 рр. вийшли у Києві I і II томи другої частини „Архиву Юго-Западной России, издаваемого Временной Коммиссиею для разбора древних актов”, у яких були опубліковані постанови дворянських провінційних сеймиків. Видавець цих томів М.Іванишев у передмові до I тому проаналізував зміст документів, наголошуючи на їх основній думці про те, що західноруське дворянство не тільки боролось за дотримання постанов про руську мову в адміністрації і судочинстві, але й дбало про її чистоту. Саме стараннями західноруського дворянства у законодавчі постанови було введено пункт „чтобы законы писаны были русским языком и письмом без примеси слов латинских” (Volumina Legum. — Т.II. — N1340).

У 1859 р. Київська Археографічна Комісія, а з початку 1880 р. Правління Київського університету порушували клопотання про переміщення трибунальських книг, що стосувалися українських земель, до Київського Центрального архіву. Це питання було предметом обговорення і на археологічних з'їздах¹⁶. Але жоден з заходів не увінчався успіхом.

На жаль, не судилося актам Люблінського коронного трибуналу заповнити сторінки історії українських земель. У 1944 р. всі його книги, у тому числі й ті, що стосувалися української території, безповоротно пропали в полум'ї пожеж під час варшавського повстання¹⁷.

Тепер, йдучи слідами втрачених архівів, зокрема тими шляхами, якими вони мандрували, натрапляємо на залишки, які все-таки дають змогу створити певну уяву про ці документи.

Насамперед заслуговують на увагу матеріали Центрального державного історичного архіву України у Львові. Тут зберігається цікавий, але, на жаль, досі не використаний фонд № 773, який так і називається „Люблінський трибунал”¹⁸. Це відносно невеликий фонд, що нараховує 101 одиницю зберігання. 35 одиниць (деякі з них мають понад 100 аркушів) — це чорнові матеріали актів

¹⁶ Див.: Там само. Закінчуючи свою доповідь на одинадцятому археологічному з'їзді у 1899 р., О.Левицький висловив пропозицію, щоб наступний з'їзд, зі свого боку, знов порушив питання про повернення книг Люблінського трибуналу, що стосуються українських земель, до Києва.

¹⁷ Про це в кн.: Straty archiwów i bibliotek Warszawskich. — Warszawa, 1957.

¹⁸ Упорядкований у 1971 р. тодішнім співробітником архіву Едуардом Ружицьким, який згодом використав матеріали фонду у своїй публікації „Przyczynek do biografii Franciszka Karpińskiego” // Pamiętnik Literacki LXV.— 1974. — Cz.3. — S.189-195. (Тут подані деякі відомості про Львівську каденцію трибуналу. — С.190-191).

Волинського, Брацлавського і Чернігівського воєводств переважно з другої половини XVIII ст., писані польською мовою, у дуже поганому стані збереження, малоприслатні для користування. З українських зберігся лише фрагмент документа 1614 р.

Решту 66 одиниць — це так звані сумарії актів усіх чотирьох воєводств. Найбільше є брацлавських (36 справ), які охоплюють період від 1590 р. по 1768 р., київських (18 справ) від 1604 р. до половини XVIII ст., волинських (10 справ) з 1680 р. по першу чверть XVIII ст., а чернігівських усього 2 справи з початку XVIII ст.

Ці сумарії є, очевидно, результатом діяльності львівських писарів у період зберігання трибунальських актів у Львові. Що являють собою ці залишки? Згідно з вимогами замовника (а про це знаємо зі згаданих документів намісництва), це були переклади з руської мови на польську (про що зазначено на початку кожного аркуша), але не дослівний переклад, лише коротка анотація, переказ змісту документа. Завдяки цьому сумарії є тепер єдиним джерелом для відтворення загального змісту актів Люблінського трибуналу. Вони складені кількома писарями, різними почерками. Тепер важко встановити повноту цих сумаріїв, тобто невідомо, чи знайшов тут відбиття зміст усіх наявних колись книг, чи збереглися всі сумарії, хто був переписувачем? Частина трибунальських книг Львівської каденції у ЦДА України у Львові була помилково підшита до книг Львівського земського суду. Там вони залишилися й до сьогодні (ф.10, оп.1, спр.293, 294). Це матеріали другої половини XVIII ст., писані по-польськи. Окремі фрагменти документів Люблінського трибуналу збереглися при відповідних ситуаціях і в інших архівах, про що знаходимо відомості в теперішніх описах¹⁹.

Своєрідним додатковим джерелом, яке веде слідами втрачених документів, є виписи з трибунальських книг, зроблені після закінчення справи на вимогу зацікавленої особи. Вони є точними копіями оригіналів, відтворюють не тільки їх зміст, але й форму. Часто писані по-українськи, тобто так, як це було в оригіналі. Але якщо сумарії

¹⁹ *Pańków S.* Archiwa. Wyd. II. — Warszawa, 1975. — S.153. Подає відомості про “szczętki akt Trybunału Koronnego Lubelskiego (1579-1794)” у державному воєводському архіві у Любліні.

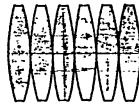
У кн.: *Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С.20-21 є вказівки на те, що в Архіві Сангушків у Краківському державному воєводському архіві зберігаються реєстри з книг Люблінського трибуналу за 1591-1700 рр. *Archives and Manuscript Repositories in the USSR Ukraine und Moldavia. Book 1 General Bibliography and Institutional Directory.* Patricia Kennedy Grimsted. — Princeton; New Jersey, 1988. — P.63, 429, 454.

зберігають територіальну і хронологічну послідовність записів трибунальської канцелярії, то синхронні виписи із трибунальських книг — це щасливі окремі безсистемні випадки. Вони найчастіше трапляються у родинних збірках документів.

У Львівському історичному архіві та в рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника можна знайти чимало подібних безцінних матеріалів²⁰, зокрема виписи з фонду Ляцкоронських у групі документів роду Даниловичів. Окремі акти трапляються в архіві Греко-Католицької митрополичої консисторії, у монастирських архівах.

Ці матеріали не лежать на поверхні, вони приховані десятками інших документів, тому їх виявлення та своєрідна систематизація вимагають спеціального методичного підходу.

Згодом на основі тих окрушин, що розсіпані по різних архівах, рукописних збірках бібліотек, можна було б створити схематичну картину колишнього комплексу документів діловодства Люблінського коронного трибуналу, в яких була відбита одна із сторінок історії українських земель.

²⁰ Виписки про наявність таких документів робив принагідно Ярослав Дашкевич і передав їх авторові цієї публікації, за що йому складаю подяку.

EKSPORT SREBRNEJ MONETY Z RZECZYPOSPOLITEJ NA ZIEMIE IMPERIUM OSMAŃSKIEGO I PROBLEM BILANSU HANDLOWEGO

Już 70 lat upłynęło od ukazania się monografii handlu średniowiecznego Lwowa pióra Łucji Charewiczowej¹. Wraz z pracami Stanisława Kutrzeby i Władysława Łozińskiego do dziś zachowała ona dużą wartość. Lata po drugiej wojnie światowej przyniosły wieloletnie odcięcie polskich historyków od archiwów lwowskich, a i w radzieckiej Ukrainie badanie “kosmopolitycznego” środowiska lwowskich kupców napotykało na trudności. Z kolei archiwa tureckie, choć niedawno otwarte, często były i są uważane za zbyt “egzotyczne” dla historyków gospodarczych Europy Wschodniej. Tym silniej podkreślić należy zasługę jubilata, profesora Jarosława Daszkiewicza, iż badania nad mozaiką etniczno-religijną dawnych miast ruskich Rzeczypospolitej nigdy nie uległy przerwaniu, a znaczenie źródeł wschodnich jest dziś należycie doceniane w niepodległej Ukrainie.

Wskutek spłonięcia centralnych archiwów celnych w powstaniu warszawskim, informacji o rozmiarach handlu wschodniego Rzeczypospolitej szukać musimy dziś w lokalnych archiwach miejskich, a zwłaszcza w archiwach zagranicznych: siedmiogrodzkich, mołdawskich i krymskich. Ostatnie prace Andrzeja Dziubińskiego, Halila Inalcika i Gilles’a Veinsteina przyniosły wyraźne ożywienie badań w tym kierunku². Wciąż jednak nasza wiedza o handlu wschodnim Rzeczypospolitej nie dorównuje tej zebranej o handlu bałtyckim.

Według Antoniego Mączaka wartość polskiego handlu bałtyckiego sięgała w połowie XVI wieku 1.300.000 florenów, przy czym wartość eksportu niemal dwukrotnie przewyższała wartość importu³. Aktywny bilans handlowy przyczynił się wprawdzie do nastania “Złotego Wieku” w kulturze i gospodarce Rzeczypospolitej, z drugiej jednak strony tani import zagrażał miejsco-

¹ Charewiczowa Ł. *Handel średniowiecznego Lwowa*. – Lwów, 1925.

² Veinstein G. *Marchands ottomans en Pologne-Lituanie et en Moscovie sous le règne de Soliman le Magnifique // Cahiers du Monde russe*. – N35. – 1994. – P.713-738; Inalcik H. *The Black Sea and Eastern Europe // An Economic and Social History of the Ottoman Empire. 1300-1914 / Ed. by H. Inalcik with D. Quataert*. – Cambridge, 1994. – S.271-314; Andrzej Dziubiński przygotowuje obecnie monografię handlu wschodniego Rzeczypospolitej.

³ Mączak A. *Ekspert zbożowy i problemy polskiego bilansu w XVI/XVII w. // Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie*. – Warszawa, 1968. – T.1. – S.183, Liczby podane w Reichstalerach przeliczyłem na floreny (czerwone złote).

wemu rzemiosłu i przemysłowi. Skłoniło to Mariana Małowista do traktowania ówczesnego handlu między Wschodem a Zachodem Europy jako modelu wymiany pre-kolonialnej.

Podczas gdy eksport zboża, drewna i wołów powodował stały napływ gotówki przez zachodnie i północne granice Polski, duża część tej gotówki wyciekała następnie przez granicę południowo-wschodnią.

Opierając się na rozproszonych danych dotyczących dzierżawy cel koronnych, możemy w dużym przybliżeniu szacować wartość handlu wschodniego Rzeczypospolitej na 200.000 florenów, czyli około 15% wartości handlu bałtyckiego⁴. W przeciwieństwie do tego ostatniego, bilans handlu wschodniego musiał być wybitnie niekorzystny. Z jego kompozycji wynika jasno, że podczas gdy artykuły importowane – jak jedwab, wełna angorska, rodzyнки, mydło, konie, itp. – pochodziły w przeważającej mierze z ziem Imperium Osmańskiego, tylko nieliczne artykuły wytwarzane na ziemiach Rzeczypospolitej znajdowały popyt nad Bosforem. Na “polski” eksport do Turcji przypadają angielskie sukno, śląskie noże, rosyjskie futra i – w coraz większej mierze – srebrna moneta. Nie oznacza to, iż handel ten nie był korzystny dla Porty. W XVI wieku liczne towary angielskie i rosyjskie napływały do Stambułu przez terytorium Lehistanu, by wspomnieć tylko działalność angielskiej Eastland Company, czy osmańskich “kupców sułtańskich” (*hassa tüccar*) wysyłanych niemal rokrocznie do Moskwy⁵. Wenecki *bailo* Domenico Trevisano pisał w 1554 roku, iż sultan utrzymuje dobre stosunki z polskim królem, gdyż jego poddani zaopatrują się tam w “*molte e diverse robbe*”⁶. Pomimo zakazów papieskich, także artykuły strategiczne płynęły nad Bosfor z północy. W samym roku bitwy pod Lepanto Zygmunt August zezwolił na sprzedaż Osmanom dużej ilości cyny, prawdopodobnie angielskiego pochodzenia⁷.

Ujemny bilans handlowy w europejskim handlu ze Wschodem jest dziś dobrze znany i opisany, by wspomnieć tylko klasyczne prace E. Ashtora i A. Attmana⁸. Niekiedy od wpływ kruszców wywoływał protesty w dotkniętych społeczeństwach zachodnich, zazwyczaj skierowane przeciw importowi towarów luksusowych. Z czasem protesty takie pojawiły się również w Polsce. Jednakże aż do lat 90-tych XVI stulecia import wschodni nie napotykał żadnych oficjalnych utrudnień. Dopiero sam koniec stulecia

⁴ *Kołodziejczyk D.* Kilka uwag o handlu polsko-tureckim w XVI wieku // *Kwartalnik Historyczny*. – N3. – 1988. – S.211-212.

⁵ *Skilliter S.* William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582. A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations. – London, 1977; *Veinstein G.* Marchands ottomans...

⁶ *Alberi E.* Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. – Firenze, 1840. – Serie III. – Vol.I. – P.160.

⁷ *Reznik J.* Le Duc Joseph de Naxos. – Paris, 1936. – P.252.

⁸ *Ashtor E.* Levant Trade in the Later Middle Ages. – Princeton, 1983; *Attman A.* The Bullion Flow between Europe and the East, 1000-1750. – Göteborg, 1981.

przyniósł istotne zmiany. W kwietniu 1598 sejm uchwalił 2-procentowe cło od wywożonej monety na granicach mołdawskiej i moskiewskiej⁹. W konsumpcyjnie nastawionym społeczeństwie szlacheckim, wrogim z reguły wszelkim cłom, środki te należy uznać za nadzwyczaj radykalne. Na początku XVII wieku opublikowane zostały dwa popularne pamflety: Stanisława Cikowskiego i Wojciecha Gostkowskiego, zawierające krytykę luksusowego importu i odpływu monety. Jeszcze ostrzejsze środki podjęto w 1655 roku w obliczu toczącej się wojny ze Szwecją i z Moskwą. Sejm zakazał wszelkiego importu drogich tkanin perskich i tureckich, których listę opublikowano¹⁰.

Wy tłumaczenia tych radykalnych reakcji szukać można w zachodzących wówczas zmianach w handlu bałtyckim. W swych pracach A. Mączak i Z. Sadowski przypuszczają, że już z końcem XVI wieku bilans w handlu gdańskim mógł stać się mniej korzystny dla Rzeczypospolitej, jako rezultat rosnącego importu z Zachodu¹¹. Spadek eksportu zboża po roku 1620 dalej pogłębił te zmiany. Podczas gdy handel wschodni utrzymywał się prawdopodobnie w niewiele zmienionych rozmiarach, właśnie w tym kierunku skierowana została najostrożniejsza krytyka, obwiniająca import towarów wschodnich o spowodowanie narastających problemów finansowych.

Cło od eksportu monety przetrwało aż do połowy XVII wieku. Tak na przykład w samym roku 1649, mimo trwającego powstania Chmielnickiego, co najmniej 40.000 srebrnych talarów wywieziono legalnie do Mołdawii. Mimo potocznej nazwy „*myto ormiańskie od pieniędzy*”, cło to dotyczyło także kupców innych narodowości aktywnych w handlu wschodnim¹². Ogromny import srebrnej monety z ziem Rzeczypospolitej do Mołdawii potwierdza też XVII-wieczny mołdawski kronikarz – Miron Kostin. Współczesny historyk rumuński Mihai Maxim wykazał, że począwszy od lat 90-tych XVI wieku mołdawski haracz wysyłano do Stambułu niemal wyłącznie w zachodnich talarach głównie pochodzących z importu z Polski¹³.

Podobnie jak w przypadku innych towarów, tylko niewielka część srebrnej monety przywożonej z ziem Rzeczypospolitej w głąb Imperium Osmańskiego była pochodzenia polskiego. Produkcja kopalni w Olkuszcu nigdy nie wystarczała nawet na potrzeby rynku wewnętrznego, a po utracie Śląska już w XIII wieku, nigdzie w Polsce nie wydobywano złota. Wśród obcych monet licznie

⁹ Volumina legum. – St. Petersburg, 1859. – Vol. II. – S. 377; Świtalski Z. Cło od wywozu pieniędzy wywożonych za granicę Rzeczypospolitej w latach 1598-1659 // Przegląd Historyczny. – N 51. – 1960. – S. 24-30.

¹⁰ Volumina legum. – Vol. IV. – S. 509; Sadowski Z. Pieniądz a początki upadku Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1964. – S. 79, 203.

¹¹ Mączak A. Eksport zbożowy... – S. 183; Sadowski Z. Pieniądz... – S. 72.

¹² Świtalski Z. Cło od wywozu... – S. 27.

¹³ Maxim M. Considerations sur la circulation monetaire dans les pays roumains et l'Empire Ottomane dans le seconde moitié du XVIe siècle // Revue des Études Sud-est Européennes. – N 13. – 1975. – P. 407-415.

krających w Rzeczypospolitej wymienić należy śląskie grosze świdnickie, złote węgierskie floreny, niemieckie Reichstalery i – w coraz większym stopniu – holenderskie rijksdaaldery i leeuwendaaldery bite z amerykańskiego srebra.

Możemy przyjąć, że wiele talarów przywożonych na statkach holenderskich do Gdańska “wędrowało” dalej do Lwowa, i stamtąd do Mołdawii i Stambułu. Zgodnie z tablicami opublikowanymi przez Janusza Pelca, ukazującymi relacje cen srebra i złota w dużych miastach Rzeczypospolitej, przez cały okres od 1542 do 1640 roku srebro było stale najtańsze w Gdańsku, i najdroższe we Lwowie. Można to uznać za wyraźny wskaźnik kierunku jego przepływu wewnątrz Rzeczypospolitej¹⁴. Co jednak znamienne, według tureckiego historyka Şevketa Pamuka, po roku 1580 relacje cen srebra i złota w Stambule nie odbiegały od zachodnioeuropejskich¹⁵. To samo można powiedzieć o Gdańsku. Tymczasem we Lwowie srebro było stale droższe niż w Gdańsku, lecz również droższe niż w Stambule. Lecz, jak już powiedziano, srebro płynęło z Rzeczypospolitej nad Bosfor nie dlatego iż było tu tak tanie czy tak łatwo dostępne, lecz ponieważ nie znaleziono miejscowych artykułów, nadających się do wymiany za poszukiwane artykuły wschodnie. Podobną rolę odgrywało też drogie sukno angielskie, importowane do Polski i następnie wywożone do Stambułu w zamian za jedwabne tkaniny i kobierce.

Podczas gdy zaniepokojenie władz Rzeczypospolitej dotyczące odpływu kruszców w czasie kryzysu finansowego wydaje się zrozumiałe, także ze strony osmańskiej stosunek do importu monety z Rzeczypospolitej nie był jednoznaczny. Można tu wymienić dwa aspekty:

1) To, iż przybywający i odjeżdżający kupcy powinni płacić cło od swych towarów, wydawało się samo przez się zrozumiałe. Fakt, iż kupcy przybywający z Rzeczypospolitej coraz częściej zamiast towarów wieźli monetę musiała niepokoić zarówno polskie, jak i osmańskie władze fiskalne, gdyż przynosiło bezpośredni spadek wpływów celnych. Początki idei wprowadzenia cła od monety wymagają dalszych studiów, uderzająca jest jednak zbieżność w czasie sejmowej konstytucji z 1598 roku z pierwszymi wzmiankami w osmańskich listach przymiernych (*‘ahdname*), dotyczącymi samej możliwości wprowadzenia ceł od importowanej monety. Co charakterystyczne, pierwsze zwolnienie z tych opłat z 1597 roku zagwarantowano jedynie polskiemu posłom, a nie polskim kupcom. Ponieważ list przymierny z 1597 roku niemal dosłownie powtarzał postanowienia podobnych listów z lat 1577 i 1591, 10 miesięcy później strona polska zażądała nowego dokumentu. Dopiero tam po raz pierwszy czytamy, iż monety przywożone przez polskich kupców mają być zwolnione od cła.

¹⁴ Pelc J. Ceny w Gdańsku w XVI i XVII w. – Lwów, 1937. – S.52. – Tab.IX.

¹⁵ Pamuk Ş. Money in the Ottoman Empire, 1326-1914 // An Economic and Social History of the Ottoman Empire. – P.955.

2) Choć przywóz nad Bosfor monet zamiast towarów przynosił spadek z wpływów celnych, z drugiej strony zaspokajając on mógł zapotrzebowanie na metale szlachetne, charakterystyczne dla wszystkich państw epoki nowożytnej. Wkrótce zauważono jednak, że importowana moneta posiada często bardzo niski standard. Badacze polityki monetarnej w państwach średnio-wiecznych i wczesnonowożytnych wykazali, że psucie drobnej monety służyło nieraz samym królom i księciom do poprawienia finansów kosztem najemnych żołnierzy i niższych warstw społecznych. Ten los podzielił osmański asper (*akçe*), "biała" srebrna drobna moneta, stająca się z czasem coraz bardziej "czerwona". Jednakże polityka wobec grubszej monety musiała być bardziej ostrożna. Moneta ta służyła w dużych transakcjach, w których zaangażowane były same rządy i elity państwowe. Haim Gerber wykazał, że prawo to dotyczyło również polityki monetarnej w Imperium Osmańskim. Wysoki standard złotej i grubej srebrnej monety musiał być zachowany¹⁶.

Według Şevketa Pamuka, inwazja rynków osmańskich przez zachodnią monetę i zwłaszcza jej specjalne wersje "eksportowe" o zaniżonych próbach, rozpoczęła się około roku 1585. Szczególnie złą sławę zdobyły wspomniane holenderskie *leeuwendaaldery*, zwane dzięki inskrypcji z dwoma lwami "talarami lewkowymi" (tur. *arslanlu* lub *esedi guruş*). W odpowiedzi, specjalne środki antyinflacyjne podjęte zostały przez Portę. Pierwszą "poprawę monety" (*tashih-i sikke*) przeprowadzono w 1600 roku, i następnie powtórzono w latach 1618, 1624 i 1640¹⁷. W kontekście tych wydarzeń powinniśmy interpretować totalne embargo na monetę holenderską, włączone do polskiego "listu przymiernego" z roku 1607. Czytamy tak, iż sułtan rozkazał:

nie będzie się domagać cła od talarów [guruşlar], które przywożą [polscy kupcy]. Jednakże, ponieważ talary lewkowe [arslanlu guruş] przywożone z Polski są o niskiej próbie i nie są czyste, przynoszą one publiczną szkodę i są przyczyną zaburzeń cesarskiej monety [raczej rynku. – *D.K.*]; przeto mój prześwietny ferman, zaopatrzony w me cesarskie pismo [tugrę], został wydany, nakazujący by odtąd talary lewkowe o niepełnym standardzie nie kursowały i nie były uznawane w mych dobrze strzeżonych dominiach. Odtąd talary o niskiej próbie nie mogą być przywożone do mych dobrze strzeżonych dominiów z tamtych stron, lecz talary o dobrej próbie oraz rozmaite towary mogą napływać.

Ta deklaracja osmańskiej polityki monetarnej znika z późniejszych traktatów z Rzeczpospolitą, datowanych w latach 1623, 1640 itd. Przeciwnie, talar lewkowy wymieniano tam wśród monet legalnie kursujących na rynku osmańskim. Wy tłumaczenie tej zmiany jest proste: w 1612 roku Holendrzy

¹⁶ Gerber H. The Monetary System of the Ottoman Empire // Journal of the Economic and Social History of the Orient. – N25. – 1982. – P.311-312.

¹⁷ Pamuk Ş. Money... – P.961-966.

otrzymali od sultana swe pierwsze kapitulacje. W ich tekście, opublikowanym przez Aleksandra de Groota, czytamy¹⁸:

nie będzie się brać opłat od złota i talarów, który przywożą; [...] nadzorczy i kontrolerzy mennic nie będą się mieszać i szkodzić mówiąc: ‘wybijemy aspry z waszych talarów’.

Rolę Holandii w światowym przepływie kruszców badał szczegółowo Artur Attman. Według jego szacunków z górą dwie trzecie amerykańskiego srebra napływającego do Amsterdamu wysyłano dalej do Indii, Lewantu i basenu Morza Bałtyckiego, a jak próbowaliśmy pokazać, wiele monet eksportowanych nad Bałtyk również znajdowało swe ostateczne przeznaczenie w krajach Lewantu. Cytując za Attmanem: “w Europie wydawało się istnieć niepisane prawo, iż kupcy nie płacą ceł od importu i eksportu metali szlachetnych”¹⁹. Jak się wydaje, na przełomie XVI i XVII wieku prawo to zostało poważnie zagrożone. Na lata pomiędzy 1590 a 1600 przypada szczyt napływu amerykańskiego srebra do Europy. Stopniowe wypieranie bardziej “tradycyjnych” towarów przez srebro w monecie skłoniło władze fiskalne poszczególnych krajów do rewizji dotychczasowego liberalnego stanowiska. Attmanowi znane są dwa przypadki pobierania cła od monety w tym okresie: w Rzeczypospolitej po roku 1598, i w szwedzkiej Narwie pomiędzy 1603 i 1611²⁰. Lektura osmańskich listów przymiernych wskazuje, iż także Porta przynajmniej rozważała w tym okresie poprawienie swego budżetu poprzez wprowadzenie cła od monety. Ostatecznie długofalowe interesy handlowe i polityczna presja zachodnich partnerów skłoniły władze osmańskie do zarzucenia tych projektów.

Odtąd holenderski talar lewkowy znalazł swą drogę do osmańskich prowincji, wkrótce stając się najpopularniejszą srebrną monetą Lewantu. Świadectwem jego ówczesnej sławy i popularności jest dzisiejsza nazwa bułgarskiej monety: *lew*²¹.

¹⁸ De Groot A. *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630.* – Leiden-Istanbul, 1978. – P.250.

¹⁹ Attman A. *Dutch Enterprise in the World Bullion Trade 1550-1800.* – Göteborg, 1983. – P.22.

²⁰ Ibid. – P.24-25.

²¹ O “karierze” talara lewkowego w Europie Środkowo-Wschodniej zob.: Buza J. *Der Kurs der Löwentaler in Ost-Mitteleuropa (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen und Ungarn)* // *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae.* – N27. – 1981. – P.335-358.

TABL. 1: FRAGMENTY TRAKTATÓW POLSKO-TURECKICH
(*AHDNAME*) DOTYCZĄCE EKSPORTU MONETY²²

1597 (I dekada Rebi I 1006/11-20 listopad 1597 – klauzula dodana na samym końcu dokumentu)

destgâhımızda da'ima ilçilerinüz geldikde ilçilerinüzün guruslarından ve kendü mata'larından gümrük ve raft ve kassab akçesi deyü bir akçe ve bir habbe alınmıya

zawsze, gdy wasi posłowie przybędą na nasz dwór [...] najmniejszy grosik ni ziarenko nie będzie pobrane z ich talarów [*guruslar*] ani z ich własnych towarów z tytułu cła, podatku wyjazdowego [*raft akçesi*] czy podatku od zwierząt [*kassab akçesi*]

1598 (I Muharrem 1007/4 sierpień 1598)

gelüb giden bazarganlar [...] ve getürdikleri guruslarından dahi gümrük taleb olunmıya deyü hatt-i hümayunumla ferman-i 'ali-şanım sadır olmuştur także preświetny ferman, zaopatrzony w me cesarskie pismo [*tugrę*] został wydany, nakazujący by nie domagać się od przybywających i odjeżdżających kupców płacenia ceł od talarów [*guruslar*], które przywożą

1607

ve getürdikleri guruslarından gümrük taleb olunmıya lâkin Leh tarafından cari olan arslanlu gurusun 'ayarı kam olub halis olmayub zarar-i 'amm olub sikke-i hümayunun ihtilâlına ba'is olmagla min ba'd memalik-i mahrusemde arslanlu ve nakısu'l-'ayar gurus cari ve ra'ic olmamak için hatt-i hümayunumla ferman-i 'ali-şanım sadır olmuştur min ba'd memalik-i mahruseme oltarafdan kam-'ayar gurus gelmeyüb sahihü'l-'ayar-gurus ile emti'a-i mütenevvi'e gele

nie będzie się domagać cła od talarów [*guruslar*], które przywożą. Jednakże, ponieważ talary lewkowe [*arslanlu gurus*] przywożone z Polski są o niskiej próbie i nie są czyste, przynoszą one publiczną szkodę i są przyczyną zaburzeń cesarskiej monety [raczej rynku. – *D.K.*]; przeto mój preświetny ferman, zaopatrzony w me cesarskie pismo [*tugrę*], został wydany, nakazujący by odtąd talary lewkowe o niepełnym standardzie nie kursowały i nie były uznawane w mych dobrze strzeżonych dominiach. Odtąd talary o niskiej próbie nie mogą być przywożone do mech dobrze strzeżonych dominiów z tamtych stron, lecz talary o dobrej próbie oraz rozmaite towary mogą napływać

²² Poza dokumentem z 1607 roku wszystkie teksty zachowały się w oryginałach w warszawskim Archiwum Głównym Akt Dawnych. Autor przygotowuje obecnie pełną edycję traktatów polsko-tureckich.

1623 I (luty)

ve getürdükleri guruşlarından dahi gümrük taleb olunmıya deyü marhum ve magfurun-leh babam sultan Mehmed Han Gazi taba sarahu hazretleri hatt-i hümayunları ile ferman etmegin mucebiyle ‘amal olunub alınmıya

i, ponieważ mój zmarły ojciec, którego grzechy są odpuszczone, Jego Wysokość Sultán Mehmed Chan Gazi (niech spoczywa w pokoju!), wydał ferman zaopatrzony w jego cesarskie pismo [tugrę], mówiący by nie domagać się [od nich] płacenia cła od talarów [guruşlar], które przywożą, należy postępować odpowiednio i nie brać [od nich opłat]

1623 II (październik)

ve getürdükleri guruşlarından eger riyal ve eger kara guruş ve eger arslanî ve eger Lih guruşıdır gümrük tabel olunmıya

nie będzie się domagać cła od talarów [guruşlar], które przywożą, czy to od realów [riyal], czarnych talarów [kara guruş], talarów lewkowych [arslanî], czy polskich talarów [Lih guruşi]

1640

ve getürdükleri sahihü'l-‘ayar guruşdan gümrük taleb olunmıya

nie będzie się domagać cła od talarów [guruşlar] o dobrej próbie, które przywożą

1667-1672-1678

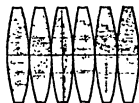
ve getürdükleri guruşlarından eger riyal ve eger kara guruş ve eger esedî ve eger Lih guruşıdır gümrük taleb olunmıya

nie będzie się domagać cła od talarów [guruşlar], które przywożą, czy to od realów [riyal], czarnych talarów [kara guruş], talarów lewkowych [esedî], czy polskich talarów [Lih guruşi]

1699

sekizinci madde [...] ve getürdükleri nakd akçeden gümrük taleb olunmıya

Artykuł 6. [...] nie będzie się domagać cła od asprów, które przywożą.

CONTRASTIVE HISTORICAL AND LITERARY PARALLELS OF MEDIEVAL ARMENIA AND HUNGARY

How far lies Hungary from Armenia, having no direct contact whatever all through their history. So it is hardly imaginable that they should have any common feature in their history and culture, one lying on the verge of Western Europe, and Armenia on the Eastern threshold of Asia Minor.

Nevertheless at odd times between Armenian and Hungarian history there were peculiar similarities and deriving from it also in literature.

Similarities partly derived from the identical features of human thinking and feelings of nations, having attained a comparatively analogical cultural level, expressed in the identical genres of themes of universal folklore. There were also similarities because of similar trends of historical events, of parallel progress of historical process, and by eventual coincidences in the history of Eurasia.

Besides the general similarities there were such points of contact, which derived from the parallel historical events. The life of our two nations for a considerable part of their historical career has been conditioned by the subsequent inroads of nomad tribal confederations starting from Inner Asia and reaching as far as Transcaucasia and Anatolia. Such incursions of decisive significance of the two nations were: the invasions of the Khazars, Kipchaks (Comans and Petchenegs), Seljuks, Tatars, Turcoman tribes and of the Ottomans.

So Armenia was counted all through its history of the first millennium the bulwark of the Greco-Roman Empire, and Hungary the bastion to ward off the Eastern inroads directed against Western Europe in the second millennium. In this era Armenia was completely absorbed by the two giants of the Near East: Persia and Seljuk and Ottoman Turkey.

Dissimilarities mostly derive from the different geographic site of their homeland and historical surroundings and the different process of historical evolution and productive forces.

I. The first millennium

I. a) The main difference being instrumental in the historical evolution is the temporal shift of roughly taken 7 centuries in the social-economic development of our two nations. When Armenians had already reached the peak of their early cultural evolution in the fifth century, the ancestors of the Hungarians just left their original ancient homesite on the upper reaches of the Kama river next to the Ural mountain ranges, and began their wandering southward to the lower reaches of the Don and the Donets rivers. There they got into close contact with several Onogur and Bolgar tribes with a compara-

tively high level of agriculture and animal husbandry and spent some 300 years in these regions later next to the Khazar Khaganate and adopted the knowledge and skill of this mode of production from their neighbours.

These regions the Hungarians were compelled to leave at about 830 having been attacked by a new wave of nomad tribes setting forth from Asia: the Petchenegs. The result of this evacuation to the West proved to end in a rather fortunate outcome: the Hungarians at about 895-896 arrived into the Carpathian basin surrounded by high mountain ranges, and settled down in their present country.

For about one century it was an undecided question which orbit of cultural area the Hungarians would join, because a considerable part of the Hungarian nobility became partisan of the Byzantine court, but at about the turn of the first millennium when King Stephen made the decisive step to join the Western political and cultural sphere, the country got involved into the orbit of the Roman Catholic Church. Herewith Hungarians adopted the Latin language for their church service, and also the Latin script.

So as it has been demonstrated, there ensued a considerable gap between the beginnings of the two nations in joining two different cultural spheres.

I. b) Armenian literary activity was 5-7 centuries ahead of the Hungarian. Armenians came into contact with Christian cultural centers already in the centuries preceding 300 A.D., Christian preachers entered the country of the pagan Armenians already in the third century or even sooner: the earlier groups from Syria, but soon they were followed by the Greeks, who then became a domineering cultural force on Armenian soil.

The process of the interrelation of the cultural impacts is clearly shown by the component motives of the Armenian alphabet invented by Mesrop Mashtots. At the beginning for the *ad hoc* verbal Armenian literacy the monk Mesrop Mashtots tried to find a proper alphabet in the Near Eastern cultural centers first in the Syrian region.

This initial trend must have been corroborated by the legacy of the Parthian chancellery, which itself was established by Aramean scribes. Surely the Parthian supremacy must have played a decisive role: as in 63 A.D. the younger brother of the Parthian king, Tiridat I was set on the throne of Armenia, and Parthian aristocracy took ruling positions in the kingdom. Peculiarly Mesrop did not take over the ready Parthian script, but formed a special script on some Syrian Aramean pattern. It was only after the successive visit of Mesrop and his disciples to the Greek cultural centers that Mesrop Mashtots complemented his alphabet with the few missing letters from the Greek alphabet and ranged them into the Greek order. It is well known that the first endeavour to achieve the great task of the translation of the Bible was primarily made from the Aramean version, only the succeeding teams carried through the translation of the whole text from the Greek. So the cultural contest ended not with the victory of the Syrophiles, but of the Grecophiles.

The consequence of the most lasting effect was, that together with the newly invented characters Aramean, or Syrian, or Greek literary language did not intrude into Armenian literacy, but Armenian literature from the beginning has been cultivated exclusively in classical Armenian, Grabar. This is the age of the greatest achievements of Armenian cultural life of that age. And hardly a few decades elapsed and a rich literature arose dozens of literary works of ecclesiastic need, but at the same time also masterworks of Greek philosophy were translated into Armenian (Hellenophile school), moreover an incomparably rich harvest of original Armenian literature both from the point of view of quality as also of quantity.

The extraordinary significance of this unprecedented cultural leap with a nation living under a double oppression of the neighbouring Greek and Persian empires, this oppression, is only comprehensible, if we compare it again with the Hungarian example.

I. c) Hungarians together with the Latin script took over also the Latin language for literary use, and Latin was the exclusive literary language for several centuries: Latin was the language of sciences, humanities and even of the official language of the national parliamentary debates up to the 19th century.

I. d) To turn back to the Armenian literary output – beside church literature – an astounding richness of chronicles already in the 5th century is the most remarkable feature of Armenian creative activity. In the Byzantine literature we have the experience of a regular continuity of the historical canvas: historiography being an official task of the court, so most of the chronicles follow one into the step of the preceding. In Armenia we are witnesses of an abundance of historiography, one chronicle overlapping the other: Agathangelos, Khorenatsi, Faustos, Parpeci, Elishe, defying all competition with the Byzantine literature.

In Byzantine historiography there came a gap in the 7-9th centuries, and it is a particularly great merit of Armenian historiography, that there is a row of Armenian chronicles which make up for this deficiency: The chronicle of bishop Sebeos, an eyewitness covering the 7th century up to the first Omayyad caliph, Muawiya (661); Levond's chronicle an organic continuation of it up to the end of the 8th century; moreover we have a chain of short chronicles of the 7-9th centuries inserted into the "History of the Albanians" compiled by Daskhurantsi (Kalankatuatsi).

I. e) This series of Chronicles merits a special interest of Hungarian historians not only for their conscientious account reporting on these centuries very sporadically and one-sidedly known from some other sources, but this was the epoch of the Arabs, who incited by their fanatic zeal with fire and sword wanted to convert all nations to Mahometanism, first of all the Near East. In the mentioned Armenian chronicles we find a description of the wars raging for centuries between the Arabs and the Khazars, mostly fought on Armenian soil. These chronicles are well informed also about the northern peoples

(*hiwsisayin azger*) tribes under Khazar supremacy, and so they are of vital importance for the history of the ancestors of the Hungarians, who were the subjects of the Khazars¹.

I. f) Beside prose literature there existed also a rich poetry. The cores of poetry had been present in the literatures of both nations in the folk poetry. But in higher circles: in the royal court, and in the courts of the magnates panegyric heroic epic songs were sung by the bards and minstrels.

The most precious treasure of Armenian epic poetry: legends and myths have been preserved with Movses Khorenatsi. In his chronicle we can read about the ancient history of the Armenians, though their ancestry is derived from the quasi-historical genealogy of the biblical forefathers of mankind. But the real historical canvas has been introduced and pictured beginning from the exodus of the ancestors led by Hayk, the eponym hero, from Assyrian slavery, and so there we can read about the legendary history of the Armenian early dynasties: the Eruandids, the Artashedids, Tigran the Great and there is reality and myths interwoven in the wonderful stories.

I. g) A similar case we can find also in Hungarian chronicles; remnants of epic songs about the tribal leaders of the Hungarians²; again a mixture of legend and reality, where the origin of the Hungarians is led back to the Huns, who in the 5th century – four centuries before the arrival of the Hungarians – occupied the territory of present-day Hungary. These legendary stories had been taken over by the successive chronicles of the following centuries. The descendance of the aristocracy was led back to the times of the conquest of the country. But Armenian chronicles also sought for the high aristocracy distinguished forefathers from abroad, so for the Mamikoians noblemen from China (i. e. Inner Asia), for the Bagratids the biblical king, David³.

The methods of Armenian and Hungarian chronicles so often coincide: they patch up hardy etymologies of place names to demonstrate the ancience of the great families. This method was followed by the Hungarians with the mentioned seven centuries shift: the unknown author ca. 1200 (Anonymus), and in his path followed also the subsequent chronicler, Simon de Keza (1284), with whom we first meet early Armenian settlers mentioned⁴.

¹ Based on the evidence of the Armenian Chronicles Levond, Kalankatuatsi and others: *Тер-Гевондян А. Армения и арабский халифат. – Ереван, 1977. – С.49, 51, 72-73, 86-87, 90, 102, 111 etc.*

² P. magistri, qui Anonymus dicitur. *Gesta Hungarorum // Scriptores Rerum Hungaricarum / Ed. E. Szentpétery. – Budapest, 1937. – Vol.I. – P.42. (§ 8): “Almus dux... de genere Athile”; Keza Simonis de. Gesta Hungarorum. Prologus. Hunnorum Gesta (§ 3-23) // Scriptores Rerum Hungaricarum. – Vol.I. – P.142-164.*

³ *Khorenatsi Movses. Mamikonians. – Lib.II. – Cap.81; Bagratunis. – Lib.I. – Cap.22; Lib.II. – Cap.3, 8.*

⁴ *Keza Simonis de. Gesta Hungarorum. De nobilibus adventis. – § 94 // Scriptores Rerum Hungaricarum. – Vol. I. – P. 192.*

But for a historian it was degrading to quote the minstrel songs for their historical stories, so both the Hungarian, as also the Armenian chronicles make excuses for relating the "silly chants of the bards"⁵. But from these fragments preserved in their stories one can reconstruct a number of epic songs, some lines even kept the original rhythmical text so e.g., the hymn of Vahagn, parts of the epic cycle of Artashes and Tigran.

I. h) Heroic songs were the constant concomitants of festive banquets also with the Hungarian court. The famous chronicles of the 14-15th centuries bear witness to this. Galeotto Marzio, the Italian humanist living in the splendid court of king Matthias (1458-1490) gave a vivid description of the solemnities.

And the Armenian epic cycle of Artashes was sung with the festive banquets up to the 11th century as mentioned by Grigor Magistros Pahlavuni.

Ecclesiastic poetry flourished through all ages, it was the daily need of the Christian church. In the first centuries of the new faith songs were translations from the Syriac, or Greek liturgy into Armenian, and gradually followed by imitations of the same. The themes themselves were the same, the glorification of the Almighty and the saints, to which by and by also national martyrs and heroes were coupled: so hymns of the first Christian king Tiridat III, who in 301 established the Christian faith as the official religion as first in the Christian world; then St. Vardan, the hero and martyr of the Avarayr battle etc.⁶

II. The second millennium

II. a) At the turn of the first millennium succeeding the Khazars another convulsion triggered a new torrent of tribes toward the West, the Petchenegs and the Comans/Polovtsi to the North-West, and the Seljuks to the South-West. When in 1071 the Seljuks won a decisive victory at Manazkert they inundated all Persia, the Transcaucasus, whole Anatolia and Near East.

For Armenia it meant a great disaster that after the fall of the flourishing age of the Bagratid dynasty Armenian independence was abolished, and masses of Armenians left their home and fled to all directions: first to Cappadocia, Cilicia, and then to the North-West: the Crimea, Podolia, Moldavia.

But literature did not cease, after a 1-2 centuries silence literary activity awoke in the second homeland of the Armenians, in Cilician Armenia. Songs and literature prose continued to flourish. Moreover under the impact of the French Crusaders new literary styles were adopted and new measures.

Originally the liturgical songs had free measure, sounded as free rhythmical prose. In the epoch of the Cilician Armenian Kingdom syllabotonic metre

⁵ Anonymus. *Gesta Hungarorum*. Prologus: ex falsis fabulis rusticorum vel e garrulo cantu ioculatorum // *Scriptores Rerum Hungaricarum*. – Vol.I. – P.34; *Khorenatsi Movses*. Mamikonians. – Lib.1. – Cap.3 etc. etc.

⁶ Шаракан. *Богослужебные каноны и песни армянской восточной церкви* / Пер. Н. Емин. – Москва, 1914. – С.43, 343 etc.

became prevalent, and also rhyme made its appearance (though mostly monorhymes). Both novelties were mainly due to Nerses Shnorhali, the greatest personality of literary life of the 12th century. This was the epoch, when the Gregorian-Armenian canon was established by the zeal of the same Katholicos.

In Cilician Armenia the 12-13th centuries were the epoch when lengthy epic songs were composed by the authors, mostly church authorities, the Katholicos. It was mainly the Bible which presented the stories, but also the tragic fate of the Crusaders' strongholds served as theme for the elegies, mostly the imitations of Shnorhali's "Lament over the Fall of Edessa"⁷.

II. b) Hungarian liturgical poetry must have gushed forth about the same time. The first gem we possess is the beautiful "Lament of the Holy Virgin"⁸ a fairly good translation of the Latin text, with a rather successful effort to emulate the perfect syllabotonic metre of the original.

Hungarian monasteries – for the needs of novices and nuns – and the laic believers – contented themselves with the lives of the translations of the Roman-Catholic Saints from the *Legenda Aurea*, but in the 16th century beside the Latin examples also lives of Hungarians were introduced into the Hungarian canon: the life of St. Stephen – "the Hungarian king Tiridat" – St. Gellert (Gerhardus)⁹, the martyr propagator of Christian faith, St. Elizabeth, one of the daughters of king Andrew II (who in 1218 returning from the Holy land and traversing Cilician Armenia betrothed his son to Zabel the daughter of king Levon).

II. c) Soon after the collapse of the Seljuk empire the Tatars turned up.

The Tatar-Mongol court assembly (*kurultay*) held in 1235 in Karakorum, at the Kaghan's residence decided about the invasion not only of the South-West: Persia, Armenia, Anatolia and the Near East, but also of Eastern Europe; the hordes of Batu Khan set forth to the Rus' principalities, to Poland and ultimately to Hungary¹⁰.

The Tatars intruded into Armenia, by force and mostly by artifice they took the impregnable fortresses of the Armenian and Georgian nobility, and so deprived the whole Transcaucasus of its strongholds. This deplorable age has

⁷ *Shnorhali Nerses. Olb Edesioy / Ed. M. Mktrčyan. – Erevan, 1973; Élégie sur la prise d'Édesse // Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens. – Paris, 1869. – Vol. I. – P.226-268.*

⁸ *Ómagyar Mária siralom // Molnár J., Simon Gy. Magyar Nyelvmélekek [Old Hungarian Literary Monuments]. – 1976. – P.42-47.*

⁹ *Legends of Hungarian saints: Legenda S. Stephani regis; Legenda S. Gerhardi episcopi // Scriptorum Rerum Hungaricarum. – 1938. – Vol.II. – P.365-440 and 461-506.*

¹⁰ *On the second kurultay: Juvaini. The History of the World-Conqueror / Trans. J.A. Boyle. – Manchester, 1958. – P.196-199; Grousset C. The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. – Rutgers, 1970. – P.263-264.*

been in all details described by a number of Armenian chroniclers: Kirakos of Gandzak, Vardan Areveltsi and others.

It was a historical coincidence that just at the same time a canon of the fortress Várad, called Rogerius¹¹, also an eyewitness of the iniquities of the people, suffered all the vicissitudes in Hungary, just as Kirakos did in Armenia, so the descriptions of both were complete counterparts of each other: both fell captive, were constraint to draw up feigned letters to entice the simple people from their hiding places, in order to drag them to Mongolia into slavery, or as artisans, whom they needed for the service of the Khaghan's court.

The monks in their remote monasteries high up in the mountains expressed their sorrow, bewailed the fate of the people in laments inserted into the colophons of the codices they copied day and night. There was only a singular "secular" minstrel, a wandering bard who reminded the people of the mournful, miserable state of their wretched existence, the stagnation of life and culture: it was Frik.

In Hungary an unknown bard in his Latin worded laments "Planctus" bewailed the deplorable state of the country after the departure of the Tatars, of the unburied corpses covering the plains¹².

The Tatars left Hungary, a devastated country after one and a half years, but they remained in Armenia up to the dissolution of the Ilkhanid dynasty (1335), domineering in Persia and the Transcaucasus, and exerting supremacy over Anatolia: the Sultanate of Iconium, and Cilician Armenia.

There is a Latin proverb saying: "Inter arma silent Musae" but it does not hold true: when war was raging country-wide the tension of the minstrels' strings, the poets' laments, attained its peak. But when the epoch of the Tatars and Timur Lenk was over there ensued an almost complete silence, an unprecedented decline of the Armenian culture, which lasted five centuries, from the 14th to the end of the 18th century. Because the disappearance of the tyrants did not bring an alleviation of the circumstances; the Seljuks and Tatars brought with themselves a number of Turcoman hordes from Inner Asia. The Qara-qoyunlu and Aqqoyunlu tribal federations with their incessant spoliation and nomad way of life, constant skirmishes and contests for supremacy held the country in utter desolation.

II. d) Gradually from the fractions of the tribal federations arose two Mahometan powers, the Safavids in Persia and the East, and the Ottomans in the West. The hardest fights ensued by the turn of the 16/17th century, when

¹¹ Rogerii Carmen miserabile // *Scriptores Rerum Hungaricarum*. – Vol.II. – P.545-588; Kirakos. Deux historiens arméniens, Kirakos de Gantzac. – XIII s.; *Histoire d'Arménie*. – Spb., 1871. – Vol.II. – Cap.XXV (Captivité de vartabed Vanacan), caps. XXI-XXXIII.

¹² *Planctus destructionis regni Hungariae per Tataros // Scriptores Rerum Hungaricarum*. – Vol. II. – P.590-598.

the Ottoman power domineering in Anatolia, the armies of Selim I advanced to the East, and won a victory over Shah Ismail at Chaldiran in 1514, and most of the Near East became subjected to his rule.

As to the further history of Armenia it was the greatest ordeal when the two huge powers began to fight for supremacy over the East Anatolian area, and the Transcaucasus. The territory inhabited primarily by Armenians became totally destroyed by the Jalali plunders and the repeated marches of the armies of the Ottoman and Persian empires on Armenian soil¹³.

II. e) On the other side one must not forget, that a century earlier than in the East the Ottomans already got a strong foothold on the Balkan peninsula and Bulgaria, Serbia and Bosnia have already been incorporated into the Ottoman realm. Already in the second half of the 14th century Hungarian troops were fighting in the provinces south of the Hungarian border in a bid to halt the Ottomans (1377)¹⁴. But the Sultan's forces by the middle of the 15th century stood already at the gate of Hungary in Belgrade and it was the merit of the great Hungarian military commander, John Hunyadi that he succeeded to drive them away from Dalmatian and Serbian soil. Hunyadi dedicated all of his career to stop their advance on the Balkan peninsula.

The Ottomans in 1453 took the last bastion of Eastern Christianity, Constantinople, and 3 years later they were again back at the gate of Hungary. And it was again Hunyadi who drove them back from Belgrade.

Hunyadi's son, king Matthias (1458-1490) was aware of the menacing disaster, and tried to find an ally in the rear of the Ottoman Empire, so he sent his envoys to the Qara-qoyunlu sultan, but unfortunately the planned military cooperation could not be realized.

But a decade after the Chaldiran battle (1514), in 1526 the Ottomans won a fateful victory over the united army of Hungary at Mohács.

II. f) Then soon after the occupation of Erevan, in 1541 the Hungarian capital, Buda fell prey to Ottoman military expansion, and Hungary torn to three pieces. In the course of 150 years of Ottoman occupation, two-thirds of the country became the Western province of the Sublime Porte, the Northern part remained under the rule of the Austrian emperor, and Transylvania constituted a separate Hungarian principality, vassal of the sultan. For the Ottoman army the route was paved to the advance towards the West, and three

¹³ *Tavrižeci Arakel*, Brosset M. Collection d'historiens arméniens. – SPb, 1874. – Vol. I.; Livre d'histoires, composé par le vartabied Arakel de Tauriz. In Russian: *Даврижеци Араке́л*. Книга историй / Перев. Л.А. Ханларян. – М., 1973. – Разд. 3, 4, 6-8.

¹⁴ *Bogáti Fazekas Miklós*. A nagy Castriot Györgynek históriája, kit a török Szkender bégnek hívott, ki Hunyadi Jánossal kétfelől vítt a törökre... – Kolozsvár, 1592. (History of the great G. Castriot, who by the Turks had been called Skander beg, who together with J. Hunyadi from both sides fought against the Turks...) and several other heroic songs.

times attempts were made to reach the Austrian capital, Vienna, and Hungary was for two centuries the battlefield to prevent the Ottomans to proceed to Austrian soil.

It was a guileful stratagem of the Ottoman Porte all through the history of Ottoman expansion to wage war either on the Western or the Eastern front. Each subsequent decade they alternatively made a peace treaty with the respective adversary and turned toward the other. So after having finished operations on the Austro-Hungarian front, they advanced again to the East, and in 1554 penetrated into East Armenia, and in their peace treaty with the Persian Shah split Armenia into two halves.

The next turn led them again towards Hungary: in 1566 Sultan Suleiman took a very important stronghold in South Hungary, Szigetvár. The next decade – the face-volt to the East – they protruded as far as Georgia, and the second army conquered the whole Transcaucasus up to the Caspian Sea, and installed their garrison in Erevan. According to the new peace treaty with the Shah in 1590 all the Transcaucasus, and even South Azerbaidjan was attached to the Ottoman Empire.

But a decade later there seemed to come a decisive turn in the history of the Ottoman-Persian wars. Shah Abbas, the young Persian monarch came to the conviction that he cannot withstand the well-trained Janissary troops with his army composed of kizilbash tribal militia. So he established a Persian mercenary army and procured military equipment equal to the Janissary forces: firearms and ammunitions¹⁵.

II g) His endeavour coincided with the Ottoman army's engagement on the Western front, on the territory of Hungary, where the 15 years war (1593–) was in progress, in the course of which the last Hungarian border fortress fell victim. This juncture seemed the most opportune for the Shah to initiate his endeavour to start the advance toward the West to Eastern Anatolia and to lake Van.

But at the same time he was aware, that he still could not come up to the well-equipped Janissary army, and so gave the order to devastate the whole southern part of Armenia north of the Arax river. He resorted to the stratagem of scorched earth policy, had 350.000 Armenians dragged to Persia, the majority of the population of the Ararat valley, and had all the victuals and fodder and houses go up in flames. His tactics worked, and so the Ottomans chose to withdraw from the South-Armenian country-side. Then the Shah took all the devastated Armenian soil: installed his governor Amirguna Khan in Erevan, and the Erevan vilayet became from that time on the Erevan Khanate¹⁶.

II. h) His other tactical step was to gain support from the Western Empires and to initiate a simultaneous attack against the Ottomans on both fronts. This

¹⁵ Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю. и другие. История Ирана. – Л., 1958. – С.273.

¹⁶ *Tavrižeci Arakel, Brosset M. Collection...* – Caps.13, 14.

was the single opportunity when with adequate coordinated military operations on the West and East there could have been made an end to Ottoman occupation.

As a matter of fact, it was not the fault of the Shah, but of the Western powers, which formed a coalition against the Austrian emperor, so that he did not dare to move, to avoid a possible attack from the rear, and so Shah Abbas the eligible Eastern ally, could resort only to his own resources.

After the great *sürgün* in 1604-1605, Armenia under Persian rule was totally deprived of its productive forces, of the majority of the productive population. So the Erevan Khanate remained in the state of stagnation, the nation could hardly survive and restore the country, a Persian border garrison, during the subsequent centuries.

II. i) The state of affairs was almost similar in the two-thirds part of Hungary under Ottoman occupation, the population diminished to its fraction, agriculture demolished, the economy in complete ruin.

Both in Armenia and in Hungary nomad people have settled down, minorities flooding in from the southern territories with a way of life inferior to the previous indigenous sedentary population in both countries, and that law standard was maintained even for the following 18th century. This was the age when the variegated image of the local population of the occupied territories got its completely altered shape in both countries.

II. j) The constant wars of the Mahometan empires, the devastation of the country, the extermination of the majority of the population, the famine, the emigration brought Armenia to the edge of ruin. The story of this deplorable state of affairs was described by Arakel of Tabriz and some other chroniclers, and a great number of colophons relate the tortures and vicissitudes of the people.

In Hungary quite a number of soldier-poets and prose-writers bewailed the fall of their fortress, the miserable fate of the population taken captive and dragged to Istanbul and sold as slaves on the market¹⁷. The most prolific bard chanting songs about the fate of the different strongholds was Sebastian Tinódi the minstrel, who additionally made a great service carrying information all around the fortresses still in the hands of Austrian or Hungarian military commanders¹⁸.

II. k) The principality of Transylvania could keep to a certain degree on the level of Western civilization. The Hungarian princes did not spare means to send students to the foremost universities of Holland and Germany. Due to the cultural upswing social and economic development reached a compara-

¹⁷ Georgiewicz Bartholomeus. De afflictione tam captivorum quam etiam sub Turcae tributo viventium Christianorum. – Salánki Gy. Historia cladis turcicae ad Nadudvar. – Kolozsvár, 1581; Töke F. Historia obsidionis insulae Antemi, quae nunc Sziget vocari solita est. – 1556. (Régi magyar költök tára. – 1896. – Vol. IV). [Collection of Old Hungarian Poets]. – Zrinyi Miklós. Obsidio Sigethiana. – Wien, 1651.

¹⁸ Tinódi Sebestyén összes művei. [All Works of S. Tinódi.] Ed. A. Szilády // Régi magyar költök tára. – Budapest, 1881. – Vol.III. [Collection of Old Hungarian Poets].

tively high standard. The 17th century was the epoch, when Armenian communities from Moldavia, Wallachia migrated to Transylvania and settled down in the border areas, and in 1672 they received from the Hungarian prince Apaffy their first privilege. These communities established the flourishing centers of Hungaro-Armenian culture: Szamosujvár (Armenopolis, Rum. Gherla), Ezsébetváros (Elisabethopolis, Rum. Dumbraveni).

II. l) By the end of the 17th century there ensued a decisive turn in the history of Hungary, the occupied territory of Hungary was relieved by the Austro-Bavarian-Hungarian armies after a 150 years occupation. In 1686 the capital, Buda was freed from the Ottoman supremacy, and in 1699 by the peace treaty of Carlowicz Hungary was completely liberated¹⁹.

II. m) So the cultural life of the two nations during the last centuries of the middle ages took a different turn. Hungarian cultural life through its corridor to the West could – even if belatedly – join Western cultural trends, but Armenia under the Persian and Ottoman supremacy was involved into the Eastern literary current: in the steps of the Persian-Arabic literary trend prevailing all over the Near East Armenians adopted the cultural line of the *âşîq* singers, but developed it to its flourishing stage. Armenian ashugh bards knowing the three languages of the Near East became the most cherished wandering minstrels of the whole area: just a considerable number of ashugs at the Sublime Porte in Constantinople were Armenians, so to the famous ashugh schools in New Julfa, and in Georgia attained the peak of this art with the king of the ashughs, Sayat-Nova.

The dark age of the Armenian culture, the 14-18th, centuries the deep silence of the Eastern late Middle Ages, could be made up during the subsequent epoch. The 19th century brought an unprecedented upswing in Armenian evolution with its extensive net of cultural centers, beginning with the local centers: Tiflis, Ashtarak, Erevan; then the main centers of Armenian education abroad: in Moscow, the Lazarian Institute, the schools of the progressive Russian and French oriented intellectuals, together with the opportunities of rich Armenians of Constantinople and New Julfa having the means to visit French universities. So the literary low tide of the 14-18th centuries has been succeeded by the rising flood of all the literary trends and schools of Western literature from the 19th century on, which enabled to catch up with the cultural level of modern European society²⁰.

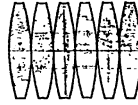
¹⁹ Várkonyi Á. Budavár visszavétele. – 1686. [The Reconquest of Buda Castle.] – Budapest, 1985. Hegyi Klára – Zimányi Vera. Az oszmán birodalom Európában [The Ottoman Empire in Europe.] – Budapest, 1986.

²⁰ A contrastive comparative literary-historical essay had given me the impulse to draw up this essay. It was: "Essai d'une histoire de la littérature comparée en Hongrie" // Littérature hongroise, littérature européenne (Études de littérature comparée du IV-e Congrès de l'A.I.L.C.). – Budapest, 1964. – P.525-588. By G.M. Vajda.

* * *

Above I tried to give a peculiar example of literary similarities between two countries, Hungary and Armenia lying far away from each other, which never had any direct contact all through their history, and still parallel historical trends elicited parallel literary achievements in the middle ages.

ІСТОРІЯ Й ІДЕОЛОГІЯ БРАТСТВА НУРБАХШІЙА У ТВОРІ НУРАЛЛАГА ШУШТАРІ „МАДЖАЛІС АЛ-МУ'МІНІН”

Твір відомого мусульманського теолога, проповідника шійзму і суфія Нураллага б. Шаріфа Мар'аші Шуштарі „Маджаліс ал-му'мінн” („Зібрання віруючих”) був написаний наприкінці XVI — на початку XVII ст.¹ Це звід життєписів шийтських діячів від часів розповсюдження ісламу як релігії у першій половині VII ст. до утвердження шійзму в Ірані як державної конфесії на рубежі XV-XVI ст. До шийтів автор прилучив і кількох сунітських теологів і філософів, які не виступали проти шійзму відверто, в тому числі Абу Гаміда ал-Газалі, Наджм ад-діна Кубру та інших.

Біографії відомих шийтів і тих сунітів, кого Н. Шуштарі кваліфікує як шийтів, згруповані по розділах (маджлісах), які присвячені окремим етапам розвитку шійзму і його напрямам або розкривають соціально-професійну приналежність видатних шийтів (учені, правителі, еміри, автори тефсірів, каліграфи, поети тощо). Шостий маджліс із дванадцяти повністю присвячений шийтам-суфіям. Серед кількох десятків життєписів у розділі привертають увагу біографії трьох видатних представників братства нурбахшія, яке у першій чверті XV ст. виникло в Ірані і з плином часу розповсюдилось далеко на схід, до Кашміра. Йдеться саме про засновника і першого голову братства — сеїда Мугаммада б. Мугаммада б. Абдаллага Нурбахша (1392-1464), його сина Шага Касема Файзбахша і муріда Нурбахша — Шамс ад-діна Джілані Лагіджі. Звертання до їх, хоч і напівлегендарних, біографій дає змогу краще уявити обставини, в яких виникло братство, простежити ранній етап його історії, уточнити ідеологічну і політичну позиції його вищих авторитетів, особливості доктрини Нурбахша та його оточення.

Про існування біографії трьох видатних шейхів братства було відомо доволі давно. Частково їх використав Марголіус у своїй статті в „Енциклопедії Ісламу”², але більшість матеріалу залишилася

¹ Основні дані з біографії автора і загальна характеристика твору наведені у відомому біобібліографічному огляді Ч. Сторі (*Storey C.A. Persian Literature. A Bio-Bibliographical Survey.* — London, 1953. — Vol.1. — P.2, 1126-1130, N1574) і в книзі: *Тагирджанов А.Т. Описание таджикских и персидских рукописей Восточного отдела Библиотеки ЛГУ.* — Л., 1962. — Т.1. История, биографии, география. — №146. — С.339-343. Нураллаг Шуштарі народився в Шуштарі (Південно-Західний Іран) у 1549 або 1551-1552 рр. і був страчений в Акрі (Ірак; на той час у межах Османської імперії) в 1610-1611 рр.

² *Margoliouth D.S. Nurbakhshīya // Encyclopaedia of Islam.* — Leiden-London, 1936. — Vol.3. — P.961-962.

невикористаною. Саме тому життєписи заслуговують окремого розгляду. Їх текст криється у двох десятках копій рукопису „Маджаліс”, переписаних у XVII ст. Ми користувалися однією із ранніх копій — списком Східного відділу Бібліотеки Санкт-Петербурзького державного університету, датованим 2 зу-л-гіджа 1052 (21 лютого 1643 р.), тобто копією, створеною через 40 років після завершення самого твору³, — і порівнювали рукописний текст з текстом двох тегеранських літографій другої половини XIX ст.⁴

На палеографії тексту рукопису ми не затримуємося, бо вона описана А. Тагірджановим⁵. Текст VI маджлісу в обох літографіях, як і в рукописі, виконано чітким насталиком, тільки дрібнішим від рукописного. Зміст і стиль трьох біографічних варіантів практично співпадають, лише в літографіях виключено по 10 рядків тексту із життєпису сеїда Мугаммада Нурбахша. Незначні текстуальні розбіжності між рукописним і літографським варіантами біографій, а також між самими літографськими виданнями зводяться до заміни дієприкметників минулого часу на дієслова 3-ї особи претерита і, навпаки, до виключення або включення окремих синонімів і до розбіжностей в діакритиці. Ми взяли за основу ретельніше виконаний рукописний текст. Літографські варіанти, хоч і мають більше описок, використовуються для кращого розуміння складних пасажів.

Інформацію із життєпису шейхів формально можна розділити на відомості про політичні стосунки братства з владними структурами і на матеріали, що характеризують ідеологію нурбахшитів. Але в тексті вони так між собою переплетені, що розірвати їх вельми трудно. Тому ми дотримуємося послідовності переказу життєписів, рідко відступаючи від композиції твору.

Перший життєпис присвячено сеїду Мугаммаду б. Мугаммаду Нурбахшу⁶. За повідомленням Нураллага Шуштарі, генеалогічне древо Нурбахша простежується за 18 поколінь до нього — від сьомого

³ Шифр Ms.0.1039. За змогу мати доступ до рукопису висловлюю вдячність колишньому завідувачому Східним відділом Бібліотеки університету Ю.О. Камневу.

⁴ Маджаліс ал-му'мінін, та'ліф-е Нураллаґ ібн Шаріф ал-Гуса ал-Мар'аші аш-Шуштарі. — Тегран, 1268/1852. — Арк.1496-1526; Те ж: Тегран, 1299/1881-82. — Арк.313-319 (Щеглова О.П. Каталог літографированных книг на персидском языке в собрании ЛО ИВ АН СССР. — М., 1975. — Ч.1. — С.98, №159, 160).

⁵ Тагірджанов А.Т. Описание... — С.343.

⁶ У рукописі — арк.258-а—260-а; у літографії 1268 р.г. — арк.149, 150-6; у літографії 1299 р.г. — арк.313-315.

шіїтського імама Муси ал-Казима (помер у 799 р.). Дід Нурбахша походив із Лагси, а батько — із Катифа в Багрейні. Багато його предків вибирали шлях подвижництва. Батько, Мугаммад б. Абдаллаг, залишив вітчизну і вирушив у паломництво до гробниці восьмого шіїтського імама Алі Рези (помер у 818 р.) у Мешгеді. У Багрейн він не повернувся, а оселився в містечку Кайен на сході Ірану, в Хорасані. Там у 1392 р. у нього народився син Мугаммад, майбутній засновник братства нурбахшійа.

Розповідаючи про надзвичайні здібності Мугаммада б. Мугаммада, автор „Маджаліс” відзначає, що у віці семи років хлопчик вже знав напам'ять Коран, а ще через деякий час подолав „усі науки”. Підлітком Мугаммад став мурідом шіїтського шейха Ходжа Ісгака Хутталані (страчений у 1423 р.) — Муріда сеїда Алі Хамадані (1314–1385). За феноменальні здібності учня і його високе походження із роду пророка Мугаммада Ходжа Ісгак нагородив муріда прізвищем Нурбахш („даруючий світло”, „світлодар”), власноручно надяг на нього хирку свого покійного учителя Алі Гамадані і доручив йому керівництво обителлю (ханакаг) з усіма подвижниками.

На цьому романтична історія про перетворення талановитого учня в настоятеля ханакаг, *мір'а*, закінчується, і подальші події його біографії набувають більшої реальності. Залишаючись мурідом Ходжі Ісгака, Нурбахш стає духовним наставником обителі. Учні Ходжі Ісгака присягають на вірність новому шейхові — всі, крім сеїда Абдаллага Мешгеді (помер у середині XV ст.), який залишив обитель раніше і заснував окрему ханакаг⁷. У біографії подається арабський текст присяги: „Істинно (кажу): ті, що присягають тобі, — вони присягають Аллагу [...]”, який повторює вірш із Корана (48.10).

У розповіді про початковий етап діяльності Нурбахша як голови братства Шуштарі посилення на біографію шейха, написану його (Нурбахша) мурідом — Мугаммадом б. Гаджі Мугаммадом Самарканді. Очевидно, автор „Маджаліс” викладає не все підряд і не дуже турбується про логічну послідовність. Так він опускає факт проголошення Нурбахша махді (месією-відродителем справедливості в цьому світі) і халіфом. Про це ми дізнаємося із різних натяків у тексті переказу. Нурбахш і його соратники прагнуть підняти народ проти Тимуридів. Але голова братства виявляє нерішучість, вагається. Він каже, що люди поки що не готові чинити опір такому падишагові, як Шагруг-мірза, котрий панує над Іраном, Тураном (на

⁷ Абдаллаг Мешгеді став засновником самостійного шіїтського братства загабійа.

той час — землі Північного Афганістану і Середньої Азії), Індією й арабами⁸, і що для здійснення такої богоугодної справи слід чекати божественного знамення. Схиляючи Нурбахша до рішучих дій, Ходжа Ісгак переконує його в тому, що саме тепер прийшов час виступати пророкам. У 826/1422 р. Нурбахш з прихильниками вирушають у Куг-е Тірі — одну із фортець Хутталані (область на правобережжі Вагша) і починають вербувати у братство нових adeptів. Певне, спроба об'єднати сили всіх шиїтів навколо Нурбахша не мала належного успіху. Дізнавшись, що Ходжа Ісгак присягнув Нурбахшеві, сеїд Абдаллаг розірвав з ним усілякі стосунки. Ходжа Ісгак пояснював відступництво Абдаллага його бажанням самому очолити обителі дервішів й оголосив присягу відступникові хибною.

Про крамольні проповіді Ходжі Ісгака і Нурбахша стало відомо намісникові Шагруга в Хутталані — султанові Баязиду, і за його наказом обидва шейхи з кількома мурідами були заарештовані і доставлені в Герат — резиденцію Шагруга. Аби одразу викоренити смуту, Мірза Шагруг засудив до страти Ходжу Ісгака, його брата і Нурбахша — головних призвідників. У ту ж мить султан відчув сильний біль у животі, якого не зміг затамувати навіть знаменитий придворний лікар. Той нібито сказав, що зцілення Його Величності настане тільки після скасування вироку про страту „незрівнянного сеїда, благочестивого Нурбахша”. Ходжу Ісгака з братом було вбито в Балхі, а Нурбахша допитано в Гераті. І хоч він заперечував причетність братства нурбахшійа до заклоту, вісімнадцять днів його протримали в ямі гератської фортеці. По тому Нурбахша в кайданах вислали у Шіраз і деякий час тримали в'язнем у містечку Бехбехан. За велінням намісника Шіраза Ібрагіма Султана з шейха зняли кайдани і відпустили його на волю.

Після цієї розповіді в рукописі залишився рядок, на третину не заповнений текстом. А далі ідуть десять рядків, яких немає в обох літографіях. Упорядники літографій, очевидно, розцінили їх як вставку з іншого джерела, бо доданий текст знову повертає читача до описаних шойно подій, ніби пояснюючи їх. Можливо, Шуштарі користувався тут невідомим твором Нурбахша „Макама́т-е дженайат” („Ступені гріха”), бо фрагмент починається словами: „У „Ступенях гріха” *мір'а* (Нурбахша ?) записано...”. Далі розкривається причина визволення голови братства із гератської в'язниці. На п'ятничній

⁸ У zenіті своєї могутності близько 1420 р. тимуридський правитель Шагруг (1405-1447) приєднав до своїх володінь у Хорасані значні території в Ірані й Іраці, а також налагодив дипломатичні і торговельні відносини з Індією і Китаєм (*Босворт К.Э. Мусульманские династии. — М., 1971. — С.217-219.*

молитві в соборній мечеті Герата жибрак звинувачує Шагруга в тому, що у священний місяць рамазан правитель оточив себе негідниками і порушує піст, тоді як мудрий сеїд страждає в тюрмі. Шагруг наказує слугам привести Нурбахша і доручає ученим провести диспут з в'язнем, аби ті довідалися, що в словах шейха є правда і що — неправда, чи дійсно він претендує на роль верховного керівника мусульманської общини і чи має він ознаки махді. Зазнавши поразки в дискусії, двірські учені в присутності вельможного правителя визнали мудрість і благородство Нурбахша. Але на цьому випробування не закінчилося. Переконавшись у тому, що в знанні „зовнішнього” (тобто буквального розуміння Корану) Нурбахш не має рівних собі, Шагруг пропонує іншим шейхам перевірити його зречення від марноти світу і його добровільну бідність. Шейх Зайн ад-дін визнав за Нурбахшем гідність махді (магдавіят), а Мір Касим додав, що жаданий Імам-визволитель появиться від нащадків Гусейна⁹, а не від нащадків Чингіз-хана¹⁰, і буде подібний до Нурбахша. Порадившись з міністрами, Шагруг вирішив, що людину з такими чеснотами не можна вбивати, тим більше не слід передавати їй світську владу, і тому найкраще — вислати подальше від столиці і навіть за межі держави.

На цьому вставний текст закінчується, і далі рукописний і літографський варіанти практично не відрізняються між собою. Автор „Маджаліс” описує маршрут паломництва Нурбахша з місця останнього ув'язнення: із Шіраза в Шуштар (в Хузістані), далі — в Басру, Гілла¹¹, до шийтських святинь в Іраці, у Багдад, у Курдистан і райони, населені бахтіарами. Місцеве населення висловлювало йому свою покору, готовність служити, присягало як імамові, верстви правителів і вельмож поминали ім'я Нурбахша в хутбах і карбували монети з ім'ям шейха.

Після Курдистану Нурбахш з'являється в Гіляні (область на південно-західному узбережжі Каспійського моря), потім знову повертається в Курдистан. За наказом Шагруга його заарештовують і доставляють у ставку султана, який тоді прибув до Азербайджану. Нурбахш утік з-під арешту і три доби ховався у навколишніх горах

⁹ Третій шийтський імам, загинув під Кербелою у бою з військами халіфа Муавії в 680 р.

¹⁰ Тимуриди теж були нащадками Чингіз-хана.

¹¹ У тексті рукопису — Мекка. Важко сказати, який із топонімів правильний. Бо, з одного боку, Мекка нібито випадає із маршруту, позаяк розташована за тисячі кілометрів від Месопотамії, а з іншого — паломництво до святинь в Аравії не можна виключити, тим більше, що Шуштарі не називає точних дат мандрування Нурбахша.

без притулку і їжі. Коли небезпека минула, він вирушив у Халхал (містечко в Азербайджані), але намісник видав його Шагругові. Близько двох місяців шейха тримали в ямі, а потім у кайданах доставили в Герат. Там Шагруг повелів йому піднятися у п'ятницю на мінбар (трибуну для проповідника в мечеті) і прилюдно зректися претензії на халіфство. З мінбара Нурбахш заявив, що йому приписують багато того, чого він не говорив. А потім він промовив арабську фразу, текстуально близьку до вірша із Корану: „Якщо Господь наш не змилюється над нами, то хай простить, аби ми не загинули”¹². Після неї прочитав фатиху (першу суру Корану) і зійшов з мінбара. Примусове відречення сталося в місяці джумада I 840 (листопад-грудень 1436 р.).

Відтоді Нурбахшеві було заборонено вчити „офіційних наук” (‘ул’м-е расмї)¹³, наказано угамувати свою гординю і не носити чорної чалми¹⁴. Та через чотири місяці султан запідозрив Нурбахша в непокорі і вислав у Тебріз, щобн тамтешній валі (губернатор провінції) переправив шейха в Рум (Малу Азію). У Тебрізі ж вигнанця зустрічали близько ста тисяч прихильників, готових слухати проповіді свого імама. Коли Нурбахша звільнили з-під варті, він рушив не в Малу Азію, а на північ, у Шірман (територія сучасного Азербайджану), а звідти — на південь, у Гілян. Там в оточенні мурідів він на якийсь час затримався, заглибившись у молитви Аллагу і „споглядання таємничого знака”.

Тут Шуштарі зауважує, що досі він коротко переказував зміст „Тазкіре” Самарканді. Останні роки життя Нурбахша автор „Маджаліс” описує, посилаючись на „деякі надійні джерела”, але не уточнює, на які саме. Згідно з тими джерелами, Нурбахш по смерті Шагруга оселився у провінції Рей і заснував там село Сулфан (або Сулфані). У тому селі як глава братства він жив до своєї смерті і там же був похований.

Уже за часів Шуштарі (на зламі XVI-XVII ст.) біографи вагалися щодо точної дати смерті Нурбахша. Тому автор спочатку наводить хибну дату, яка відповідає 1484-1485 рр. А далі, посилаючись на „деяких мудреців”, оголошує більш певну дату, в якій означені рік, місяць, число, коли прийшла смерть: в полудень 15 рабі I 869 (16 листопада 1464 р., у четвер).

Авторська самостійність Нураллага Шуштарі проявляється уже після переказу основних етапів життя Нурбахша, коли він намага-

¹² Коран, 7.149 (148).

¹³ Тобто вільно тлумачити догмати офіційного сунітського богослов'я.

¹⁴ Чорний колір в одязі шейхів братства нурбахшійа означав постійний траур — як пам'ять про мученицьку смерть імама ал-Гусейна і його соратників.

ється зробити певні узагальнення до життєпису голови братства і відтінити ті аспекти його політичної і духовної діяльності, які слабо розкриті (або ж зовсім не розкриті) у основній розповіді. Ходжу Ісгака він характеризує як активного проповідника шиїзму в Ірані, якому „дуже завдавало прикростей панування сунітських правителів, особливо мірзи Шагруга”. Молодому сеїдові Нурбахшу, який крім священного походження мав інші достоїнства, судилося (з допомогою Ходжі Ісгака) стати знаменом усіх опозиційних антитимуридських сил. Для збудження людей він (Ходжа Ісгак) проголосив сеїда Мугаммада Нурбахша імамом і махді і почав відкрито готувати повстання. „Але тому, що воля Аллага спротивилася цьому, справа не вдалася, і *мір* (Нурбахш) був звинувачений у претензії на атрибути махді і інших подібних гріхах”, — Шуштарі. Захищати позиції Нурбахша від хибного тлумачення доводилося і його мурідові Шагу Касему Файзбахшу. У Шуштарі читаємо: „Відомо, що коли хтось із мурідів *мір*'а згадував про його вислови щодо претензій (на гідність махді, на халіфство), Шаг Касем у присутності вельмишановного *мір*'а докоряв їм, кажучи: „Ви ганьбите *мір*'а””.

Спростування поглядів, приписуваних Нурбахшеві, можна розцінити і як *такійя* — засіб, за допомогою якого приховувались справжні переконання.

У Шуштарі ідейна позиція Нурбахша і його старшого наставника не викликає сумніву — вони щирі шиїти: „Шиїзм вельмишановного Ходжі Ісгака і вельмишановного *мір*'а і ланцюг їх величі (сілсіла-йе рафї'а) до наших днів ясніші, ніж сонце і очевидніші, ніж учорашній день”. Ця сентенція є реакцією на перекручення висловлювань Нурбахша, до якого вдавалися його противники. Саме тому Шуштарі прагне підтвердити надійність і бездоганність знань, які Нурбахш засвоїв від учителів. Посилаючись на „деякі надійні джерела”, автор „Маджаліс” повідомляє, що під час свого перебування в Гіллі Нурбахш відвідував славнозвісного шиїтського муджтахіда шейха Агмада б. Фахда ал-Гіллі й осягав у нього науку хадисів і фікга.

Розповідь про засновника братства нурбахшійа завершується цитуванням основних тез його доктрини, обґрунтованих у двох головних творах — „Ар-рісāлат ал-і'тікādійа” („Трактат про віру”) і „Ал-фікг ал-агват” („Фікг знання” або „Фікг осягнення”)¹⁵. Посилаючись на перший твір, Шуштарі переказує тезу Нурбахша про сукупність неодмінних духовних атрибутів імама: бездоганність,

¹⁵ У літографському варіанті один рядок тексту з назвою другого твору випущений. У Шуштарі титли творів наведені відповідно до норм перського синтаксису. „Ресāле-йе акїде” і „Фікг-е агват”.

ученість, благочестя, мужність, щедрість. Із другого автор „Маджаліс” наводить фрагмент арабського тексту, в якому проводиться ідея існування двох імаматів. Нурбахш позначив їх термінами „більший джігад” і „менший джігад”. У „Трактаті про віру”, який видав Моле, їм відповідають „істинний” (гакіїйа) і „додатковий” (ідāфїйа) імамати¹⁶. Про адекватність двох термінологічних пар свідчить майже дослівне співпадіння фрагментів із різних творів одного автора (Нурбахша). І тут і там йдеться про виділення і розмежування атрибутів імама взагалі (кожного шіїтського імама) й абсолютного імама. Абсолютний імам — це той, хто володіє всіма неодмінними чеснотами імама взагалі і, крім того, досяг повної святості, став валі (в теософії — „святий”). Таким, на думку Нурбахша, був тільки Алі б. Абі Таліб¹⁷.

Посилаючись на „Ал-фігг ал-агват”, Шуштарі передає ставлення Нурбахша до тимчасового шлюбу. Таку форму шлюбу шейх розцінює як дозволена, оскільки вона практикувалася вже за часів Пророка. І взагалі Нурбахш завжди виступає як охоронець традицій раннього (навіть початкового) ісламу, про що свідчить його вислів: „Я уповноважений (Богом) викоринювати із закону Мугаммадового (аш-шарі‘а ал-Мугаммадійа) нововведення і відроджувати те, що було в його часи”. В питаннях спадкового права він заперечує інститут ал-‘аул, бо, по-перше, про нього не говориться ні в Корані, ні в суні, а, по-друге, він обмежує інтереси незаміжніх сестер.

Шуштарі завершує життєпис Нурбахша посиланням на листування голови братства з невідомим мавлана Гасаном з приводу розриву з сеїдом Абдаллагом Мешгеді. В ньому Нурбахш осуджує тих нащадків Алі б. Абі Таліба, які покинули дорогу „Повелителя віруючих” (тобто Алі) і пішли шляхом „повелителя негідників” Муавії і його пособника Йазіда¹⁸.

Життєпис керівника братства Шага Касема Файзбахша, нащадка і послідовника Нурбахша, небагатий на біографічні дані¹⁹. Як добре відомий факт, Шуштарі переказує прибуття Файзбахша до двору Гусейна Байкари (1470-1506, у тексті його названо султаном

¹⁶ Molé M. Professions de foi de deux Kubrawis: Alī-i Hamadānī et Muhammad Nūrbahš // Bulletin d'études orientales. — Damas, 1962. — T.17 (1961-62). — P.196-197.

¹⁷ Четвертий „праведний” халіф (помер у 661 р.). З його ім'ям пов'язано започаткування шіїтського руху в ісламі.

¹⁸ Халіфа Муавію і його военачальника Йазіда зачислили до негідників за вбивство шіїтського імама Гусейна.

¹⁹ Про нього див.: рукопис, арк.260-а-б; літографія 1268 р.г., арк.151-а; літографія 1299 р.г., арк.315-316.

Гусейном-мірзою), куди тимуридський правитель запросив його як чудового лікаря. Султанові Йакубу Ак-Коюнлу (1478-1490) тимурид подарував містечко Семнан за те, що той дозволив Файзбахшу виїхати з Іраку, а сеїдові, що зцілив правителя своїм благословенням, він надав у суюргал село Бійабанак у Хорасані.

Із подальшої розповіді виходить, що матеріальна винагорода голови братства доповнювалася і моральною підтримкою. Зміна позиції світської влади щодо нурбахшів (від глибоко негативної на позитивну) була вороже сприйнята улемами і шейхами сунітських суфіїв на чолі з шейх ал-Ісламом Тафтазані і Муллою Джамі²⁰. Щоб зганьбити Файзбахша на богословському диспуті, його противники попросили султана Гусейна наказати тому виступити в мечеті з проповіддю. Опоненти сподівалися, що Шаг Касем не дуже освічений в „офіційних науках” і складними запитаннями його легко буде збити з думки. Та сталося навпаки: вдалою реплікою на спробу Джамі прокоментувати шагаду (символ віри) Файзбахш розвеселив слухачів²¹, потім прочитав фатиху і скінчив проповідь.

Суперечка двох шейхів у даному контексті розкриває дух суперництва між братствами нурбахшійа (в особі Файзбахша) і накшбандійа (в особі Джамі).

Останню третину біографії Шага Касема Файзбахша автор „Маджаліс” переказує, посилаючись на „Та’ріх-е габіб ас-сейр”²². Тут Шуштарі повторює висловлену ним раніше думку про доброзичливість султана Гусейна щодо Файзбахша і його мурідів, а потім називає нового покровителя шейха — Мірзу Канджібека (або Мірзу Кіджбека), під яким, мабуть, слід розуміти шейбанідського правителя Кучкунджу — володаря в Мавераннагрі і близьких до Аму-дар’ї містах з 1510 до 1531 рр.²³ Представник нової династії правителів не тільки благоволив до Шага Касема, але й відчував його сильний духовний вплив. Після смерті свого благодійника Шаг Касем

²⁰ Йдеться про поета-містика Абдаррагмана Джамі (1414-1492), прихильника братства накшбандійа.

²¹ Файзбахш нібито йому сказав: „Ми в Іраці чули, що ти заперечуєш формулу: „Алі є намісник Аллага”. А ти, здається, заперечив і слова: „Немає Бога, крім Аллага” (тобто „ти кафір, невірющий”. — *А.К.*)

²² Це скорочена назва всесвітньої історії Хондеміра (1475-1535) „Габіб ас-сейар фі ахбār-е афрād ал-башар” („Улюблені життєписи з розповідями про окремих людей”). У Тегеранському виданні 4-го тому Шагу Касему присвячено півтори сторінки тексту: Джелд-е чахāром аз моджалладāt-е Та’ріх-е габіб ас-сейар фі ахбār-е афрād-е башар, та’ліф-е Гійās ал-дін ... Хвāндамір. Тегрāн, Ābān-māg, 1333 шамсі (жовтень, 1954), — С.611-612.

²³ *Босворт К.Э. Мусульманские династии...* — С.207.

поспішив залишити Хорасан, маючи на меті повернутися в Ірак, але зупинився в провінції Рей і перебував там до кінця життя.

І в рукописі, і в літографіях названа реально неможлива дата смерті Файзбахша — 981 (1573) р. Очевидно, помилка раннього переписувача праці Шуштарі була перенесена із рукопису в літографські видання. Хондемір називає Шага Касема молодшим сином Нурбахша. Якщо це так, то, за логікою, син не зміг би пережити свого батька на 109 років, та й для онука подібне довголіття малоімовірне. Діяльність Файзбахша обмежена періодом від 80-х рр. XV ст. до 30-х рр. XVI ст. Дату його смерті треба шукати між 1531 р. (смерть Кучкунджу і перехід влади до Абу Саїда) і 1535 р. (смерть Хондеміра, який говорить про Файзбахша у минулому часі)²⁴.

Життєпис Шамс ад-діна Джілані в „Маджаліс” за обсягом не поступається перед біографією Нурбахша, але, на відміну від неї, майже не містить суто біографічних даних про того, кому він присвячений. Шуштарі наводить повне ім'я шейха — Шамс ад-дін Мугаммад б. Йахйа б. Алі ал-Джілані ал-Лагіджі — і визнає його „найвеличнішим, найдосконалішим і наймудрішим із послідовників сейїда Нурбахша”, оскільки він став духовним спадкоємцем нурбахшитів, хамданитів і інших суфійських шийтських братств. За невеликим винятком, вся розповідь про Шамс ад-діна — це переказ основних тез його твору „Шарг-е Гулшāн-е рāз” (Коментар до „Квітника таємниць” суфійського автора Магмуда Шабестарі, помер 1320 р.) та інших праць, а також відгуки про шейха його сучасників.

Ланцюг його духовної спадковості Шамс ад-дін виводить через Нурбахша і попередників учителя від Наджм ад-діна Кубра (1145-122?) — за 8 поколінь, від ас-Сухраварді (1097-1168) — за 10 поколінь, від ал-Газалі (помер 1126 р.) — 11 поколінь, від сьомого шийтського імама Муси ал-Казима (помер 799 р.) — 20 поколінь, і через перших шийтських імамів від пророка Мугаммада — 26 поколінь.

Іноді Шуштарі не називає точне джерело інформації, але завжди відокремлює побічну, додаткову інформацію про шейха від того, що належить його перу. В таких випадках він починає нову звістку зауваженнями „Кажуть, що...”, або „Із деяких надійних джерел стало відомо, що...”. Посилаючись на чутки, автор „Маджаліс” відзначає глибоку пошану сучасників до Шамс ад-діна. Серед його шанувальників і друзів він називає Мір Садр ад-діна Мугаммада Шіразі,

²⁴ Хондемір навіть називає дату смерті шейха — „місяці 927 р.г.” (що відповідає 1521 р.), але вона здається хибною, бо могутній покровитель Шага Касема Мірза Кучкунджу (у Хондеміра — Кічік) у той час був ще живий.

Аламе Давані²⁵, казі Мір Гусейна Йазді, Муллу Банаї (1453-1512) — богословів, суддів і поетів другої половини XV ст. — першої чверті XVI ст. Перші двоє удавали з себе родичів шейха, Йазді листувався з ним, а поет Банаї („мулла поетів і поет серед мулл”) присвятив Шамс ад-діну хвалебну касиду, текст якої Шуштарі помістив у життєписі²⁶.

Можливо, Шуштарі є тенденційним, коли з метою уславити Шамс ад-діна він, вже не посилаючись на авторитети, починає порівнювати його працю з творами сучасників. Хоч, відзначає Шуштарі, багато мудреців (у їх числі Мір Хусейн Йазді і Шаг Тайад-дін Даї) також коментували „Квітник тасмниць”, усе ж коментар шейха Шамс ад-діна набагато кращий за їх писання. І далі автор „Маджаліс” наводить хвалебного чотиривірша, якого Мулла Джамі надіслав Шамсі ад-діну з приводу закінчення його „Шарга” („Коментаря”).

Отже, запеклий ворог Файзбахша вітає другого нурбахшіта з літературним успіхом.

Як повідомляє Шуштарі, майбутній засновник Сефевідської династії правителів Ірану, Ісмаїл Сефеві (1501-1524) відвідав Шамс ад-діна в його обителі у Фарсі і бесідував з ним про віровчення братства нурбахшія. Ця зустріч відбулася під час завоювання Фарса тобто в 1501 р. На запитання Ісмаїла: „Чому Шамс ад-дін і його муріди одягнені в чорне?” — шейх відповів, що це є символ жалоби за вбитим імамом Гусейном. Тоді Ісмаїл зауважив: „Заведено ж, щоби траур по ньому тривав не довше десяти днів”. Шамс ад-дін заперечив: „Люди помиляються, бо траур по ньому залишиться до Судного дня”.

Наведений сюжет не тільки свідчить про увагу нової династії до братства нурбахшія, але й про пошуки згоди між різними течіями в шиїзмі через подолання окремих ритуальних відмінностей.

Посилаючись на свідчення Абу-л-Касима (онука Шамс ад-діна), автор „Маджаліс” описує правило прийому в муріди осіб, які належали до сунітів. Ганіфіту, який би побажав стати учнем Шамс ад-діна, шейх відмовляв. Спочатку він мусив прийняти шафіїзм, а потім відректися від шафіїзму і стати шиїтом. Багато дервішів — учнів Шамс ад-діна — пройшли через такий подвійний обряд ініціації.

²⁵ Мірза Мугаммад Мударріс. Рейхāнат ал-адаб фї тарāджім ал-ма'руфїн бі-л-кунйа ва-л-лакаб. Джелд-е доввом. — Табрїз. — С.232-236. Давані був суддею в Фарсі, за конфесійною орієнтацією — шиїт, який зрїкся шафіїзму, автор більше 100 богословських трактатів. Помер між 1502-1522 рр.

²⁶ Високий ступінь пошани пояснюється ще й тим, що у молоді роки Банаї був мурідом Шамс ад-діна (див.: *Safa Z. Banā'ī Heravī // Encyclopaedia Iranica / Ed. Ehsan Yarshater. — London and New York, 1989. — Vol.III. — P.667-668*).

Відомо, що Аламе Давафії до переходу в шиїзм був шафіїтом (див. прим. 25).

Найвиразнішим місцем у життєписі Шамс ад-діна є наведений у Шуштарі коментар голови братства до одного із бейтів (двовіршів) „Квітника таємниць”. Смісл коментаря — в надзвичайній ідеалізації Алі б. Абі Таліба. В ньому Алі являється читачеві як уособлення святості, справедливості, знання, божественної мудрості, як рівний самому Мугаммадові. Певною мірою достоїнства Алі доповнюють чесноти Пророка, а іноді й перевищують їх, як це видно із приписуваних Пророкові висловлювань:

„Істинно, [кажу вам, що] Алі — як я, я є як він, він є заступником кожного віруючого...”²⁷ „Я змагаюся заради ниспослання Корану, Алі змагається за тлумачення прихованого (та’вїл) в Корані...”. „Моя долоня і долоня Алі рівні в справедливості...”. „Я є місто [божественного] знання, Алі є його брама. Хто прагне знання — мусить пройти через браму...”. „Я і Алі [походимо] від одного дерева, а люди — від різних дерев...”. „Його (Божу) мудрість я розділив на десять часток: девять я подарував Алі, а одну — людям...”. „Хто увірував у мене, той повірив у святість Алі б. Абі Таліба і довірився йому. Хто довірився йому — той довірився і мені. А хто довірився мені — той довірився Аллагу...”. „Коли [ал-Бурак] переніс мене в ніч Вознесіння на небо, зійшлися до мене пророки, і надихнув мене Всевишній Аллаг: „Спитай у них, Мугаммад: „Для чого вас послано?” “ Вони сказали: „Нас послано, аби ми свідчили про те, що немає іншого Бога, крім Аллага, що тебе призначено Пророком і про святість Алі б. Абі Таліба”.

На думку Шамс ад-діна, доказом того, що з Алі починаються таємні святості, служить ланцюг повних Аллагових обранців, який досягнув Алі б. Абі Таліба і через нього з’єднаний з пророком Мугаммадом. Шамс ад-дін порівнює богообранця Алі з Ісусом: як серед пророків обожнювали тільки Ісуса, так і серед обранців і опікунів обожнювали тільки „шага святості”, тобто Алі. Дар ясновидіння притаманний не тільки Богу, але й Алі. Приписуване Алі висловлювання з цього приводу близьке за змістом до коранічного айата „Повідомлю вас [про те], що ви їсте і що запасаете в домах ваших”²⁸.

Нураллаг Шуштарі докладно переказує те місце в „Коментарі” Шамс ад-діна, в якому шейх розповідає про проходження ним

²⁷ Тут і далі три крапки між гадісами замінують сполучні вставки „А також:”, „А ще він сказав:”.

²⁸ Коран: 3.48 (43).

чотирьох ступенів духовного удосконалення і подвижництва, заснованих Нурбахшем (хедма 'узлат, халват і сугбат), і про видачу йому посвідчення-дозволу на самостійне наставництво (еджāзе-йе ершādі). В наведеному тексті посвідчення перелічуються достоїнства того, хто одержує дозвіл, і його обов'язки на терені служіння Аллагу й у справі наставництва. Ім'я майбутнього наставника в цьому посвідченні випущене, але можна думати, що зміст дозволу в першій частині (перелік достоїнств) мав індивідуальний характер. Із „Коментаря” виходить, що крім випускного дозволу на наставництво видавались і проміжні посвідчення по завершенні кожного ступеня духовного удосконалення, які відзначали духовний ріст муріда.

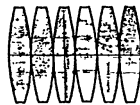
Розповідь про Шамс ад-діна автор „Маджаліс” закінчує стислими біографічними даними. Після шістнадцятирічного перебування в обителі сеїда Мугаммада Нурбахша, по смерті свого учителя, Шамс ад-дін вирушив у Шіраз, заснував там власну ханакаг нурїє з келіями і в оточенні мурідів займався тлумаченням хадісів. Можливо-владці його часу відвідували обитель, виказували милості шейху і його „духовним дітям”. Там же він помер і був похований. Із цитованого тексту касиди Мулли Банаї відомо, що Шамс ад-дін іноді висловлював свої думки в поетичній формі. Він був автором дивана (збірки) віршів і поетичних фрагментів у „Коментарі” до „Квітника таємниць”. Його поетичний тахаллус (псевдонім) — Асірі.

Очевидно, автор „Маджаліс” не мав точних даних щодо дати смерті Шамс ад-діна. Можливо, згодом він сподівався її виявити, бо після слів „Смерть шейха в...” залишив незаповненою текстом частину рядка. Переписувач рукопису й упорядники літографій також не заповнили лакуну. Поки що можна говорити, що активна діяльність Шамс ад-діна Лагіджі припадає на останню третину XV ст. і перші роки XVI ст. Його „Коментар” до „Квітника таємниць” став відомим в Ірані до 1492 р. (дата смерті Абдаррагмана Джамі, який високо оцінив працю шейха).

На цьому розповідь про нурбахшітів не закінчується. Коротка інформація про братство нурбахшія наведена і в розділі, присвяченому шейхові Мугаммаду ал-Габушані, після життєпису Шамс ад-діна. Тут Шуштарі реагує вже як сучасник подій: „Нині мурідів сеїда Абдаллага (Мешхеді. — А.К.) називають у Хорасані суфіями, а мурідів сеїда Мугаммада Нурбахша, який був наступником Ходжі Ісгака, зовуть нурбахшітами. Між цими двома групами триває суттєва незгода щодо підтвердження і заперечення спадкоємності сеїда Абдаллага”. Це твердження варте уваги з двох причин: по-перше, автор „Маджаліс” якби доводить історію братства до свого часу (на зламі XVI-XVII ст.); по-друге, він свідчить про посилення

розколу в стані учнів Ходжі Ісгака, який виник на початку діяльності Нурбахша, тобто в першій чверті XV ст.

Не всі етапи ранньої історії братства нурбахшія чітко окреслено в життєписах його шейхів. Але аналіз непрямой інформації відкриває дорогу до певних висновків. Імена відомих політичних і релігійних діячів — противників і прихильників братства — переконують у тому, що Шамс ад-дін був старшим сучасником Файзбахша. Перший був шейхом обителі в Шіразі і дожив до правління династії Сефевідів; другий (син Нурбахша) почав свою діяльність в Іраці при династії Ак-Куюнлу, перебрався у Герат і довгі роки (до 1531 р.) жив там під заступництвом Тимуридів і Шейбанида Кучкунджу. Шляхи двох шейхів не перехрещувалися. Ідеологічні і ритуальні розбіжності між двома течіями одного братства, якщо вони існували, були породжені різними принципами еволюції доктрини: а) генеалогічним — через прямих нащадків Нурбахша, б) інтелектуальним — через талановитіших вихованців обителі. Мірхонд, здається, підтримував перший принцип, бо крім Файзбахша він кілька рядків присвячує менш значним нащадкам Нурбахша — Сеїду Джафару (його старшому синові), Шагу Бага ад-діну (синові Файзбахша) і Шагу Кавам ад-діну (онукові Файзбахша)²⁹. Шуштарі, знайомий з твором Мірхонда, зовсім не згадує нащадків Файзбахша. Біографію Файзбахша він помістив лише тому, що Шаг Касим був трохи талановитішим від своїх брата і нащадків.

²⁹ Про останнього Хондемір пише: „А нині його онук Шаг Кавам ад-дін заступив посаду свого великого діда[...]”.

ЩО ОЗНАЧАЄ КРИМСЬКИЙ ХОРОНІМ ЧОНГАР?

Булутлар, булутлар,
Гезиджи булутлар!
Чоньгьаргъа, Къытайгъа
Етиджи булутлар!..
Алынъыз мени де гонюлим ачылсын!
Козимде яшларым юртымыз сачылсын!¹

Бекір Чобанзаде (1893-1939)

Географічні назви Кримського півострова здавна цікавлять не тільки істориків, географів та лінгвістів, але й просто допитливих людей.

Топонімічна система Криму формувалася тисячоліттями й увібрала в себе назви, котрі походять з іранських, грецької та тюркських мов. Остаточно вона склалась в епоху Кримського ханства (XIV-XVIII ст.). Після сталінської депортації корінного татарського народу 18 травня 1944 р. з Криму указами Президії Верховної Ради Російської Федерації було послідовно стерто майже всю історичну топонімію з карти півострова, щоб знищити будь-яку згадку про древній кримськотатарський народ. Історичні тюркські і дотюркські назви сіл та міст Криму спішно були замінені вигаданими в маніловсько-радянському дусі російськими назвами.

Оскільки історичні кримські топоніми виникали в конкретних історичних умовах, то їхнє походження тісно пов'язане з соціальним і господарчим життям та мовами місцевого населення, тому кожну географічну назву півострова слід вивчати в ряду їй подібних із залученням методів мовознавства, історії та географії, бо топоніміка існує на стику цих трьох наук. Важливе значення для правильної інтерпретації кримської топонімії, з'ясування закономірностей її формування, розкриття семантики окремих топонімів має зіставлення її з іншими тюркськими і нетюркськими топонімічними системами за межами Криму.

Деякі топонімічні явища не піддаються однозначному тлумаченню через багатозначність апеллятивної лексики або частіше через брак

¹ „Хмарини, хмарини,
Мандрівні хмарини,
Чонгару й Китаю
Сягаючі хмарини!
Візьміть мене, дайте серцеві розраду, —
Най на рідну землю мої сльози впадуть!”

прямих історичних свідчень, які доводиться компенсувати здогадками або пошуками топонімічних аналогів. Саме до таких загадкових топонімів Криму належить назва *Чонгар* (крим.-тат. Чоньгар, چوڭغار - چوانغار²), котра крім достовірного наукового пояснення її семантики, вимагає ще й правильної локалізації.

Топонім *Чонгар* широко відомий і вже давно привертає до себе увагу. Однак, досі ще не існує однозначного витлумачення його змісту, хоча етимологія цього топоніма, як і багатьох інших топонімів Криму, має важливе значення для правильного розуміння історії півострова та етногенетичних процесів, які відбувалися на його теренах.

Відомий мандрівник та етнограф В.Х. Кондаракі, уродженець Криму, побував у двадцятих роках ХІХ ст. на Чонгарському півострові і занотував у щоденнику, що на безводному півострові ніхто не мешкає, за винятком нечисленних ногайців, і припустив, що назва *Чонгар*, очевидно, походить від татарського слова *чонгар* 'сутічка, суперечка', 'спірна територія' (пор. турецьке звуконаслідувальне *çingar* 'сварка, лайка, крик, галас').

А.І. Маркевич пов'язував походження топоніма *Чонгар* з етнонімом *джунгар*: „Перші ногайські орди були введені в Крим ханом Сагібом (у 1532-1555 рр.), а останній, тимчасовий, ввід їх на півострів, саме Єдисанського юрту, відбувся у 1768 р. Слід про них зберігся, між іншим, у назві *Чонгар*; чонгарці були вихідцями з Джунгарії”³.

Ногайці і джунгари, або калмики, різні народи. Останні з'явилися на Дону на початку ХVІІ ст., і саме вони витиснули ногайців з Північного Кавказу у Північне Причорномор'я. Калмики були заклятими ворогами Кримського ханства і ніколи в Криму не селилися. Однак, все ж слід розглянути можливість походження топоніма *Чонгар* не від етноніма *джунгар*, а від апелювання *джунгар*.

Монгольський термін *джаунгар* (старописемне монгольське *ᠵᠡᠭᠦᠨᠭᠠᠷᠭᠠᠷ*, калмицьке *zün yar*, халхаське *зүүн гар*, перське چوانغار *джівангар* та چونتار *джунгар*) 'ліва рука, ліве крило війська', (калм.) 'Джунгарія' протистоїть терміну *бараунгар* (старописемне монг. *baragun gar*, калм. *barun yar*, халха-монг. *баруун гар*, чагатайське *baraṅṅar* 'права рука, праве крило війська'). Термін *джаунгар* засвідчено в родоплемінній

² Вельяминов-Зернов В.В. Матеріали для історії Кримського ханства. — СПб., 1864. — С.109, 562.

³ Маркевич А.И. Географическая номенклатура Крыма как исторический материал (Топонимические данные крымских архивов) // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. Симферополь, 1928. — Т.2 (59). — С.28.

структурі каракалпаків. Одне з відділень, на які діляться каракалпакські племена, називається *жауынгыр*⁴.

В тюркських мовах цим монгольським термінам відповідають *sol qol* 'ліва рука, ліве крило війська', та *oŋ qol* 'права рука, праве крило війська'. Джучіїв улус, або Золота Орда, ділився на дві частини — бараунгар та джаунгар, праве та ліве крила. У монголів передня сторона — південна, тому *баруун* у них має значення 'західний', 'захід', а *зүүн* — 'східний', 'схід'. Тюрки ж орієнтуються обличчям на схід, пор. *оң* 'правий', 'південь' та *сол* 'лівий', 'північ' в киргизській мові, турецьке (з арабської мови) *şimal* 'ліва сторона', 'північ'⁵.

Таким чином, термін *дж(а)унгар* міг би при монгольській орієнтації на південь відноситись до східної частини Кримського півострова, або ж при тюркській орієнтації на схід — до північної степової частини, що в обох випадках відповідає розташуванню Чонгарського кадиліка, про який мова піде нижче, в північно-східній частині Криму. Але топонім *Чоньггар* не можна виводити з цього монгольського терміна з фонетичних причин, бо старописемній монгольській фонемі *дж-* (калм. з- і халха-монг. з-) відповідає в тюркських мовах *дж-* або *й-* (пор. халха-монг. *засаг* 'влада', кирг. *жасак* 'дружина значного військового ватажка', тур. *yasak* 'заборона'; халха-монг. *зах* 'край', кирг. *жака* 'край, берег', тур. *yaka* 'комір, берег, край, сторона'; халха-монг. *зурх*, кирг. *жүрөк*, тур. *yürek* 'серце'), але ж ніяк не *ч-* (*ш-* в ногайській та казахській мовах). В тюркських мовах *ч-* відповідає старописемній монгольській фонемі *ч-* (*ц-* в калмицькій та халхаській мовах), пор. халха-монг. *цана* 'лижі', кирг. *чана(а)* 'сани'; халха-монг. *цөл*, кирг. *чөл*, тур. *çöl* 'пустеля, степ'; халха-монг. *цэвэр* 'чистий, охайний', кирг. *чебер* 'майстерний'; халха-монг. *цэрэг*, кирг. *черик*, тур. *çerî* 'солдат, вояк', 'військо'; халха-монг. *цэцэг*, тур. *çiçek* 'квітка'; халха-монг. *цэцэн* 'мудрий', кирг. *чечен* 'красномовний'), тому топонім *Чоньггар* аж ніяк не можна пояснити з монгольського апелятива *дж(а)унгар* чи з етноніма *джунгар*.

Кримський історик і краєзнавець В.К. Гарагуля в „Кратком словаре топонимов Крыма” в „Спутнике краеведа” (Симферополь, 1978) назву півострова *Чонгар* зіставив з іменем тюркського роду *чункара*.

З топонімом *Чонгар* співзвучні, крім назви відділення *чункара* роду кара-сакал покоління алімули казахів Молодшого жузу, ще

⁴ *Жданко Т.А.* Очерки исторической этнографии каракалпакков: (Родоплеменная структура и расселение в XIX — начале XX века). — М.; Л., 1950.

⁵ *Мурзаев Э.М.* Очерки топонимики. — М., 1974. — С.17.

імена маньчжурського роду *чонгору* і монгольського роду *джунгуркін* племені курлаут-уймакут або топонім *Чонгора* у Ферганській долині. Ніяких свідчень щодо перебування в Криму роду *чункара* немає. Етнонім *чункара* відсутній в тюркській етноонімії Криму, яка нараховує в собі більше трьохсот різних тюрко-монгольських родоплемінних імен⁶.

Київський археолог Ю.О. Шилов пов'язує назву Чонгарського півострова з іменем загадкової етнічної групи *чангар* — 'віючі (зерно)', що нібито прийшла до Індії з Північного Причорномор'я, де її етнонім зберігся в назві півострова⁷.

Намагання Ю.О. Шилова у всіх археологічних пам'ятках Північного Причорномор'я знаходити сліди давньоіндійської міфології піддав справедливій критиці в спеціальній статті його колега Ю.Я. Рассмакін⁸.

Звідки ж Ю.О. Шилов запозичив етнонім *чангар*, який він ставить в один ряд з етнонімами *чінгян* та *циган*?

Про бродяче плем'я *кунгур*, *кунджур*, *чунгур*, яке мешкає у Пенджабі, говориться в Енциклопедичному словнику Брокгауза-Ефрона⁹. Воно нібито й „дало початок турецькому *чінгане*, італійському *цінгаро*, іспанському *гітано* (назви циган)”.

У Європі циган називають „египтянами” (грецьке *Gyptos*, англійське *Gypsy*, іспанське *gitanos*), бо вони видавали себе за нащадків єгипетських фараонів (пор. угорське *fáraó-ivadek* 'циган', 'фараонове плем'я'). Інше їхнє ім'я — *цигани* (грец. *Athinganos*, *Tsinganos*, тур. *Çingene*, угор. *cigány*, португальське *cigano*, *zingaro*, ісп. *cingaro*, італ. *tzingano*, *zingano*, *zingaro*, німецьке *Zigeuner*) — походить від середньовічної назви сретиків (маніхеїв) у Фрігії та Лікаонії¹⁰ і не пов'язане з етнонімом *чангар*.

Ю.О. Шилов вважає, що історична пам'ять привела циган на їхню прабатьківщину в Північному Причорномор'ї, де у топонімі *Чонгар* зберігається їхній прадавній етнонім. Але ж самоназва усіх

⁶ Село (کوی кой) *Чоньгар* згадується в „Матеріалах для історії Кримського ханства” В.В.Вельяминова-Зернова (с.109). На Чонгарському півострові існував хутір *Адаман-Чонгар* (тепер село *Атамань*), див.: Список населенних мест Российской империи. — СПб., 1865. — Т.41: Таврическая губерния. — С.47. Сучасне село *Чонгар* на півострові було засноване у 1922 р.

⁷ Шилов Ю.А. О названии полуострова Чонгар (в связи с археологическими открытиями 1990 г.) // Проблемы истории Крыма: Тезисы докладов научной конференции 23-28 сентября 1991 г., Симферополь. — Симферополь, 1991. — Вып.2. — С.14-15.

⁸ Рассмакин Ю.Я. До проблеми вивчення курганних споруд // Археологія. — 1992. — №4. — С.121-137.

⁹ Энциклопедический словарь. — СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1896. — Т.17, кн.33. — С.23.

¹⁰ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1986. — Т.4. — С.305.

європейських циган — *ром* ‘циган’, ‘чоловік’¹¹, котра походить від індійського терміна, що означає одну із каст: гінді *dom - domb* (із санскритського *domba*) ‘нижча каста в Індії, члени якої заробляють на життя плетінням мотузків, матів та кошиків, прибиранням сміття; вони також є акробатами та блазнями’, і — ‘каста мусульман, які заробляють музикою, співами й танцями’¹², тобто цигани не можуть вважати, що в топонімі *Чонгар* відбито їхній етнонім.

В Енциклопедичному словнику Брокгауза-Єфрона названо ще дравідійську касту *канджар* (так її називають маратхи), яка заробляє плетінням кошиків та продажем мотузків¹³, тобто це те саме плем’я *кунгур*, *кунджур*, *чунгур*, про яке вже йшла мова. В мові гінді слово *канджар* означає нижчу касту кочовиків, що заробляє плетінням і продажем мотузків, а також рід циган і (в переносному значенні) брудну, нищу людину¹⁴. Це слово потрапило в мову пушту (کنجر *канджар* ‘безсоромний, негідний’), перську (غجر *гаджар* ‘циган’, ‘ворожити’) та арабську (غجر *гаджар* ‘цигани’). В пушту слово چنگر *чангар* ‘негідник’ є, можливо, діалектною формою від етнонімного апелятива *канджар*. В Енциклопедичному словнику¹⁵ названо також бродяче плем’я *кунджана* (так його називають мусульмани), що мешкає в південній частині країни маратхів в Індії, одягається як мусульмани та заробляє музикою і танцями¹⁶.

Таким чином, запропонована Ю.О. Шиловим етимологія топоніма *Чонгар*, котра пов’язує його з сумнівним етнонімом *чангар*, не може бути прийнята як з лінгвістичної, так і з історичної точки зору. До того ж, *Чонгарський півострів* одержав свою назву від назви *Чонгарського кадиліку*.

Ю.О. Шилов зіставляє топонім *Чонгар* ще з гідронімами *Чонграв* (права притока Салгіру в Сімферопольському районі) та *Ченгар-Тарама* (балка в басейні Кальміусу), зафіксованими в „Словнику гідронімів України”¹⁷ (в тезах Ю.О. Шилова, мабуть, помилково стоїть *Ченган-Тарама*).

Стосовно гідроніма *Ченгар-Тарама* можна стверджувати, що таку назву балка отримала від маріупольських греків, які вийшли з Криму в кінці XVIII ст. і оселилися в Північному Приазов’ї. Є.С. Отін

¹¹ *Деметер Р.С., Деметер П.С.* Цыганско-русский словарь (кэлдэарский диалект). — М.: 1990. — С.135, 267.

¹² *Platts J.T.* A Dictionary of Urdu, Classical Hindi and English. — L., 1884. — Vol.1. — P.568-569.

¹³ Энциклопедический словарь. — 1895. — Т.14, кн.27. — С.280.

¹⁴ *Platts J.T.* A Dictionary... — Vol.2. — P.87.

¹⁵ Энциклопедический словарь. — 1896. — Т.17, кн.33. — С.23.

¹⁶ В мові гінді термін *канган* означає касту (схожу на європейських циган), жінки якої є танцівницями (*Platts J.T.* A Dictionary... — Vol.2. — P.852).

¹⁷ Словник гідронімів України. — К., 1979. — С.601, 602.

елемент *Ченгар* (*тарама* значить 'балка') у гідронімі вважає кримсько-грецьким антропонімом, але не пояснює його значення¹⁸.

Важко вирішити, чи існує насправді гідронім *Чонграв*, який потрапив у „Словник гідронімів України” з Ономастичного архіву Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України. Правда, в Криму існував ойконім *Кизил-Чонрав* (крим.-тат. *Къзыл-Чонърав*) на Тарханкутському півострові¹⁹. Село Кизил-Чонрав було перейменоване в Красну Полянну (Чорноморський район). На карті Криму 1817 р. на місці пізнішого села Кизил-Чонрав показано спустошене село *Ак-Чонкрав*²⁰. Ойконіми *Ак-Чонкрав* та *Кизил-Чонрав* відсутні в списках кримських населених пунктів 1783²¹, 1805²², 1865²³ рр. та на карті Криму 1842 р.²⁴. Постає питання, чи не було змінено означення *Акъ* 'білий' на *Къзыл* 'червоний' при встановленні в Криму радянської влади. Компонент *Чонърав* має, на мій погляд, значення 'глибокий колодязь' (пор. казахське *шыңырау* 'глибокий колодязь', 'урвище') і не може бути зіставлений з топонімом *Чонъгъар* через їхній різний фонетико-морфологічний склад.

Розглянувши невдалі, як на мене, спроби пояснити походження топоніма *Чонгар*, слід передусім зупинитися на питанні точної локалізації території, до котрої він відноситься і часі його появи, і лише потім спробувати визначити його семантику з урахуванням усіх лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів, як того вимагає етимологізація топонімів.

В одному турецькому рукописі²⁵ повідомляється, що кримський хан Арслан-Гірей (1753-1755) збудував батареї та прорив рови в

¹⁸ Отін Є.С. Гідроніми Східної України. — К.; Донецьк, 1977. — С.98.

¹⁹ Большой Советский атлас мира. — М., 1939. — Т.2. — Карта 55 Г.

²⁰ Висловлюю щире подяку польському тюркологу д-ру Генрику Янковському (Познанський університет) за люб'язно надіслану мені ксерокопію цієї карти Криму.

²¹ „Камеральное описание Крыма 1784 года”. Сообщение Ф.Ф. Лашкова // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1888. — Т.6. — С.36-63.

²² „Из дела: О доставлении ведомостей о всех селениях с показанием, в которой волости сколько числом дворов и душ и на чьей земле поселены 1805 г. №127” // Лашков Ф.Ф. Сборник документов по истории крымскотатарского землевладения. — Симферополь, 1897. — С.240-310.

²³ Список населенных мест Российской империи. — Т.41.

²⁴ Топографическая карта полуострова Крыма Оберга и Бетева 1842 г. Висловлюю щире подяку кримському краєзнавцеві В.О. Зимоглядову (м. Севастополь) за надісланий мені складений ним список назв географічних об'єктів на згаданій карті Криму.

²⁵ *Негри А.* Извлечения из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1844. — Т.1. — С.384.

Орській (Перекопській) та Арабатській (رباط, *Ribat*) фортецях, а також в Учь-Оба, *Чонгарі* (چونغار)²⁶ та в Чуваші (جواش)²⁷. Ця згадка Чонгара в рукописі говорить про те, що такий топонім вже існував до поселення у 1768 р. Єдисанської орди в Криму і що пов'язувати, як це зробив А.І. Маркевич, його появу з цією ногайською ордою — безпідставно.

Неправильно пов'язувати топонім *Чонгар* лише з Чонгарським півостровом. У книзі „Кримське ханство” шведського історика Йоганна-Еріха Тунманна (1746-1778) наведено список 48 кадиліків, на які, згідно з переписом, проведеним ханом Менглі-Гіреєм II близько 1740 р., поділялась територія ханства²⁸. Під дев'ятнадцятим номером поміж степових кадиліків міститься у списку кадилік *Чонгар*.

За Камеральним описом Криму, до Карасубазарського каймаканства належали кадиліки *Діп-Чонгарський* з 51 селом та *Орта-Чонгарський* з 33 селами²⁹. У Тунманна цим двом кадилікам відповідає один — *Чонгар*.

Локалізація сіл, що належали до Діп-Чонгарського та Орта-Чонгарського кадиліків³⁰, на карті Криму 1817 р. (Военная топографическая карта полуострова Крыма Мухина) дала змогу визначити кордони цих кадиліків і дійти висновку, що хоронім *Чонгар* відносився до північно-східної частини Кримського півострова (див. картосхему)³¹.

В № 36 кримської газети „Достлукъ (Дружба)” за 1991 р. було надруковано „Чыны життя” („Омюр чыньлары”) Сеттара Зіятдінова, який народився 1913 р. Зміст чинів, в котрих зустрічається апелятив *чоньггар*, дає підстави стверджувати, що в ногайських говірках степового Криму існував термін *чоньггар* ‘степ, рівнина’, від якого і походить хоронім *Чонгар*.

Автор чинів народився в селі Бешходжа, або Беш-Коджа, і називає себе чонгарцем (крм.-тат. *чоньггарлы*), тобто степовиком:

²⁶ Літера چ „джім” в османсько-турецькій мові могла передавати звук ч.

²⁷ Назву *Чуваш* в турецькому рукописі Негрі помилково прочитав як *Сиваш*. Чуваське укріплення знаходилося на Литовському півострові, його залишки на сучасних картах позначаються як *Чуваський вал* (див. картосхему).

²⁸ Тунманн Й. Крымское ханство / Пер. с нем. изд. 1784 г. — Симферополь, 1936. — С.29.

²⁹ „Камеральное описание Крыма 1784 года”. — С.37.

³⁰ Там само. — С.49, 51-52.

³¹ Пор.: „всё пространство (Крыма) прилегающее к Сивашу, известно под именем „Чонгар”” (Памятная книга Таврической губернии. Вып.І. Симферополь, 1867. — С.230-231).

Мен анамнынъ кенджеси — кыргычман.
 Чынъларымдан белинъиз: *чонъгъарлыман*.
 Тувгъан яктым кюлаш чѣль, куль тѣбели,
 Бешходжа деген койчигим эр кимге белли,
 Бабам-дедем сыдыргы чобанлыкъ эткен,
 Дагъ этегин терк этип *чонъгъаргъа* кеткен.

.....
 Мен чонъгъарлы джигитмен, атым джоргъа,
 Коп керелер ат чаптым Антайдан Оргъа³².

Село Беш-Ходжа належало до Кучук-Карасувського кадилика Карасубазарського каймаканства³³, потім — до Уроскоджинської волості Феодосійського повіту³⁴. Село Антай, в якому жив чонгарський джигіт — герой чинів, знаходилось біля річки (Східного) Булганака і належало до Байрачської волості Феодосійського повіту³⁵. Села Беш-Ходжа та Антай були розташовані на південь від Чонгарського кадилика, досить далеко за його межами, але в „чонгарі”, тобто в північній степовій частині Криму, яка протистоїть у чинах Сеттара Зиятдінова південній нагорній частині півострова.

Кадилик *Тюп-Чонгар* прилягає до Сиваша, а кадилик *Орта-Чонгар* не має виходу до моря. Терміном *тюп* (тур. *dip*)³⁶ у Криму позначались півострови. Він входив до складу назв багатьох сіл, розташованих на півостровах: *Тюп-Мамай* і *Орта-Мамай* (крим.-тат. *орта* ‘середній’) в Євпаторійському повіті, *Тюп-Абаш*, *Тюп-Алгасі*, *Тюп-Джанкой*, *Тюп-Канли*, *Тюп-Кенегез* та *Тюп-Тархан* у Перекопському повіті. Основну частину Тюп-Чонгарського кадилика становили саме півострови.

Кримське слово *чонъгъар* (*çoŋŋar*) можна зіставити з казахським *шалкар* ‘неоглядний, неосаяжний’, яке включається в географічну

³² Я найменший син у матері — мізинчик.

Із чинів моїх відомо, що я *степовик*.

Мій рідний край — безкрайний степ із зольниками.

Мое невеличке село Бешходжа відоме кожному.

Мій дід і батько чинбарили й чабанували,

Покинувши підгір'я, подалися на *рівнину*.

.....

.....

Я *степовий* джигіт, мій кінь іноходець,

Багато разів ганяв я коня з Антая до Перекопу.

³³ „Камеральное описание Крыма 1784 года”. — С.52.

³⁴ „Из дела: О доставлении ведомостей...” — С.291.

³⁵ Там само. — С.283; Список населенных мест Российской империи. — Т.41. — С.106.

³⁶ Про термін *тюп* див.: *Мурзаев Э.М.* Словарь народных географических терминов. — М., 1984. — С.561, 565, 570.

термінологію³⁷ (*шалкар көл* ‘велике озеро’; озеро *Шалкар* у Кокчетавській та Уральській областях, озеро *Шалкар-Карашатау*, солончак *Шалкар*тенгіз і географічна область *Шалкар*нурга в Актюбінській області Казахстану, озеро *Шалкар-Єга-Кара* в Оренбурзькій області Росії), киргизьким *чалкар* ‘величезний’ (*чалкар көл* ‘величезне озеро’, *чалкар бел* ‘величезний гірський перевал’)³⁸, калмицьким *tsalyar* ‘широкий і відкритий, широкий і плоский’, халхаським *цэлгэр* ‘просторий, широкий’ (*цэлгэр тал* ‘широкий степ’, *цэлгэр нутаг* ‘велике кочовище’), також ‘світлий’, яким відповідає старописемне монгольське *čalagar*³⁹.

Прикметники старописемне монг. *čalagar*, калм. *tsalyar*, халха-монг. *цэлгэр* співвідносяться з дієсловами старописемне монг. *čalaji-*, калм. *tsaläxp, tsalaxp*, халха-монг. *цэлийх* ‘ставати великим, просторим, широким’, в халха-монгольській мові також ‘бути світлим’. Г.-Дж. Рамштедт вважає за можливе пов’язувати це дієслово зі старописемним монгольським прикметником *čal* ‘білий’⁴⁰, калм. *tsal* ‘світловолосий, білогривий, білий (про масть)’, халха-монг. *цал* буурал ‘сивий як голуб’ (*буурал* ‘сивий’, ‘чалний (про масть)’), пор. кирг. туркменське *чал* ‘сивий’, крим.-тат. *чал* ‘сірий’, ‘сивий’, евенкійське *чолко, чэлкэ* ‘сивий, світловолосий’, ‘білий (про масть)’.

Кипчацьке слово *čalqar* ‘неоглядний, неосяжний, величезний’ (в огузьких мовах воно відсутнє) має широкі зв’язки в тюркській лексиці: кирг. *чалкай-* ~ *чаңкал-* ‘широко, велично розпростертися (про положу місцевість)’, ногайське *шалкай-* ‘перекидатися навznak, лягати горілиць’, казах. *шалкалау* ‘перекидатися навznak’, кирг. *чалкагай-* ‘широко розпростертий (про положу місцевість)’, *чалкак* ‘широко простягнений пологий схил гори’ (*чалкак төр* ‘розпростерте високогірне пасовище’, *чалкак тоо* ‘велично розпростерта гора’), ног. *шалкак* ‘втягнутий, відкинутий назад’, кирг. *чалка* - *чаңка* (тільки з присвійними афіксами): *чалкасынын кетти* ‘він упав навznak’, ног. *шалка*: *шалкамнан туьсин йыгылдым* ‘я впав навznak’, казах. *шалкасынын түсү* і кумицьке *чолкъасындан йыгьылмакъ* ‘упасти навznak’, татарське *чалкан*, башкірське *салкан* ‘навznak, на спину’, крим.-тат. *чалкъа* ‘спина’: *чалкъа тюшюп яшмакъ* ‘лягти на спину, навznak’, кирг. *чалкала-* ‘відкинувшись тулубом назад, випиннати груди і живіт’, ‘велично розкинутися’.

³⁷ Инструкция по русской передаче географических названий Казахской ССР. — Алма-Ата, 1959. — С.12.

³⁸ Усі киргизькі слова, що зустрічаються в статті, запозичено з фундаментального „Киргизско-русского словаря” К.К. Юдахіна (М., 1965).

³⁹ Ramstedt G.J. Kalmückisches Wörterbuch. - Helsinki, 1935. - S.421.

⁴⁰ Там само. — S.420.

Фонетичні зміни, внаслідок яких прикметники тюрк. *čalgar* чи монг. *čaɣar* могли б трансформуватися в іменник *čoŋar*, можна пояснити цілком на тюркському чи монгольському ґрунті.

Чергування корінних фонем *o* та *a* відоме монгольським⁴¹ і тюркським мовам, пор. давньотюркські лексеми *čaŋi* ~ *čoŋi* ‘суперечка’, *jaldra-* ~ *joldra-* ‘виблискувати’, *joldruq* ‘блискучий’, *jaltɣa* ~ *joltɣa* ‘жарт, насміх’, *jamiz* ~ *jomuz* ‘пахвина’, *qavıq* ~ *qobıq* ‘висівки’, *qavir-* ~ *qovur-* ‘смажити’⁴².

Чергування приголосних *l* та *n* або *ŋ* спостерігається в середині слів в старописемній монгольській мові⁴³ і в тюркських мовах, пор. кирг. *жалгыз* ~ *жаңгыз* ‘один, єдиний, одинокий’, *түлкү* ~ *түңкү* ‘все, цілком’, *чалкай-* ~ *чаңкал-* ‘широко, велично розпростертися (про пологу місцевість)’, *чылк* ~ *чыңк* ‘чистий, без домішки’, ‘суспіль’, ‘тільки, виключно’, крим.-тат. *манълай* ~ *манънай* ‘лоб’, *фильджан* ~ тур. *fıncan* ‘філіжанка’, крим.-тат. *чильтер*, кум. *челтир*, башк. *селтәр* і чуваське *чѣнтѣр* ‘грати, решітка’; кримські ойконіми *Джангара-Кеменче*, *Курман-Кеменче* і *Гаджи-Мулла-Кеменче* в списку 1783 р.⁴⁴, *Біюк-Кеменче*, *Кучук-Кеменче*, *Чангара-Кеменче* і *Мурзалар-Кеменче* на карті 1817 р. *Джанкере-Кемелче*, *Мурзалар-Кемелче*, *Курман-Кемелче* та *Аджи-Мулла-Кемелче* в списку 1805 р.⁴⁵, *Джангара-Кемельчі* та *Курман-Кемельчі* в списку 1865 р.⁴⁶ (згадані ойконіми знаходились в межах Орта-Чонгарського кадиліка), *Сиртка-Кожалкі*, *Ельгері-Коджалкі* та *Откари-Коджанкі*, *Ельгері-Коджанкі* у Феодосійському повіті⁴⁷; башкірський гідронім *Мелеуз* ~ *Менеуз*.

Зважаючи на вищевикладене, апелятив *čoŋar* ‘широкий степ, рівнина’ можна виводити з тюркського *čalgar* чи монгольського *čaɣar* ‘широкий, великий, просторий, неозорий, неосяжний’, в яких фонема *a* в першому складі перейшла в *o* під впливом носової задньоязичної фонемі *ŋ*, що виникла на місці *l*, а глуха фонема *q* перейшла в дзвінку *ɣ* (у випадку тюркського *čalgar*).

До речі, слушно згадати, що в ногайських піснях зустрічається назва *Яссы Кырым* („Широкий, плоский Крым”). Семантика ногайського *яссы* співпадає з семантикою тюрк. *čalgar* та монг. *čaɣar*.

⁴¹ *Владимирцов Б.Я.* Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия; 2-е изд. — М., 1989. — С.146-147.

⁴² *Древнетюркский словарь.* — Л., 1969.

⁴³ *Владимирцов Б.Я.* Сравнительная грамматика... — С.350.

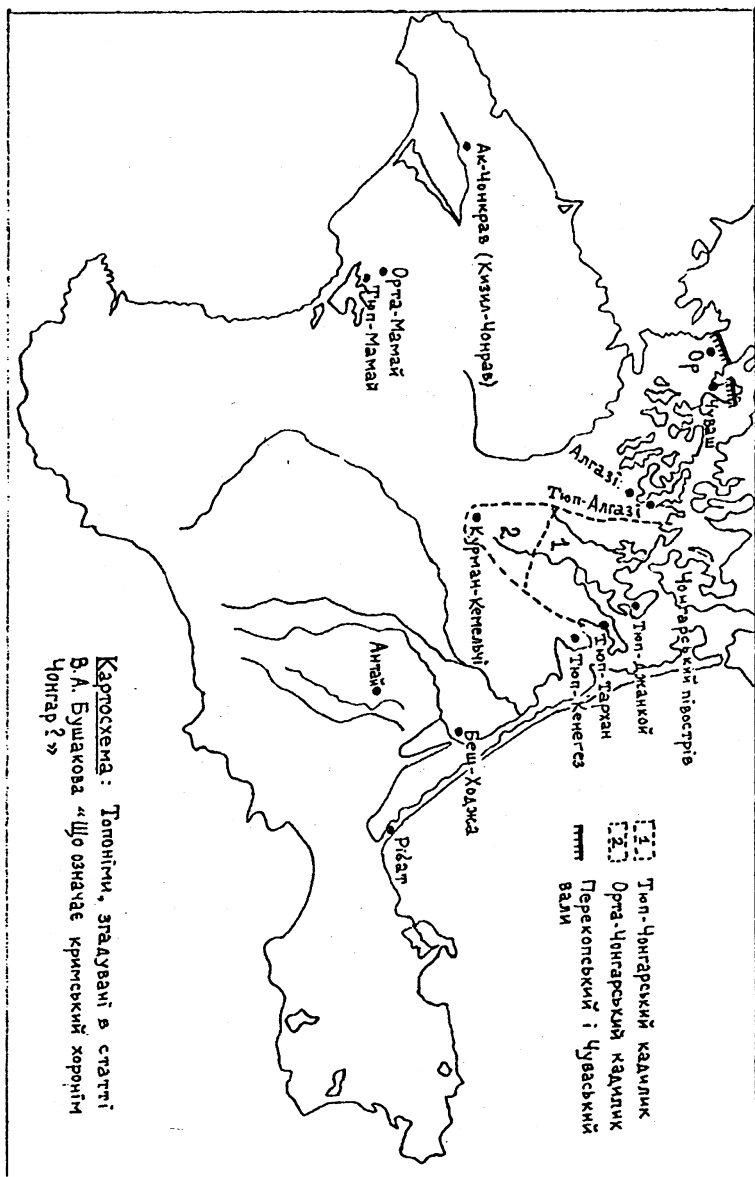
⁴⁴ „Камеральное описание Крыма 1784 года...” — С.51-52.

⁴⁵ „Из дела: О доставлении ведомостей...” — С.270.

⁴⁶ Список населенных мест Российской империи... — Т.41. — С.81.

⁴⁷ „Из дела: О доставлении ведомостей...” — С.286, 291.

Таким чином, є достатні підстави стверджувати, що кримський хоронім *Чонгар*, як назва північно-східної частини Кримського півострова, походить від кримського (ногайського) апелятиву *чоньгъар* 'широка і плоска рівнина, степ', засвідченого в народній поезії.

Edward TRYJARSKI (Warsaw)

ANTON VARDAPET ON THE FEAST OF THE ASSUMPTION
OF THE MOTHER OF GOD

To dear Jaroslav Dashkevych in memory of
common studies on Armeno-Kipchak texts and
with all best wishes for his seventieth anniversary

The present Armeno-Kipchak text contains one of numerous sermons preached by a celebrated Armenian clergyman, Anton Vardapet, active among the Polish Armenians, mainly in Kamianets and Lviv, in the middle of the 17th century¹. The manuscript (Ms. 6 /L. 528/) has been kept in Polish collections (lately: The Warsaw University Oriental Institute) up to the present day and some of its other fragments has been previously published². The sermon is devoted to one of the important Marian feasts, viz., that of the Assumption of the Blessed Mary (Mariam). According to a very competent authority:

This feast comes from Jerusalem. In an Armenian Lectionary (434) modeled on the Jerusalem Lectionary for August 15, the title is "Day of Mary. Mother of God". And the readings indicated there are: Is. 7.10-15 (The Emanuel prophecy), Gal.3.29-4.7 (which contains the phrase "God sent His Son born of a woman"), and Lk. 2.1-7 (the Nativity). Therefore, the first feast for August 15, undoubtedly instituted after the Council of Ephesus in 431, celebrated the divine maternity. At the beginning of the 6th century it was transformed into a feast of the *Dormitio*. Toward 600 a decree from the Emperor Maurice extended this feast to the whole Byzantine

¹ The bibliography of Armeno-Kipchak language and literature up to 1977 has been published by Я.Р. Дашкевич, "Армяно-кыпчакский язык. Библиография литературы 1802-1977", *Rocznik Orientalistyczny* (abbr. – RO), 1979, XL, 2, pp.79-86.

² E. Tryjarski, *An Armeno-Kipchak Sermon by Anton Vartabed from the 17th Century*, in: *Tractata Altaica Denis Sinor sexagenario optime de rebus Altaicis merito dedicata*, red. W.Heissig, J.R.Krueger, F.J.Oinas, E.Schütz, Wiesbaden, 1976, pp.647-674; Idem, "A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections", *RO*, XXXVIII, *Mémorial Jan Reychman (1910-1975)*, 1976, pp.291-302; Idem, *The Confession of Anton Vartabed*, in: *Studia Orientalia*, 47, *Pentti Aalto sexagenario dedicata Anno 1977 Collegae, Discipuli, Amici*, Helsinki, 1977, pp.271-279; Idem, *Der "Englische Gruss" in einer armeno-kiptschakischen Handschrift wiedergefunden*, in: *Religious and Lay Symbolism in the Altaic World and Other Papers. Proceedings of the 27th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Walberberg, Federal Republic of Germany June 12th to 17th, 1984*, ed. by K. Sagaster in collaboration with H. Eimer, Wiesbaden, 1989, pp.399-420; Idem, "Eitelkeit der Eitelkeiten" oder eine Predigt Anton Wartabeds zu den Worten Sirachs, in: *Armağan. Festschrift für Andreas Tietze*, Praha, 1994, pp.183-197.

Empire. Shortly after 600 it was accepted of Rome, where it was generally called the feast of the Assumption³.

The sermon in question reveals a number of characteristic features of the style and sphere of interests of the eminent preacher. Quite remarkable are his apologetic passages emphasizing the observation of the above-mentioned feast among the Armenians throughout the ages. Interesting is also his referring to the high authority of Saint Gregory Lussavorich. His way of arguing by quoting arguments grouped in numerated passages is well-known from other sermons of his.

In the present text we find also, for the first time, a remarkable phrase or prayer for prosperity of the ruler (*padšahimiz*) in which we are most probably allowed to see the Polish king John II Casimir Vasa (1648-1668) along with his army (*riçerstvò*). It is no doubt a significant token of loyalty of the Armenian immigrants towards the Polish authorities.

As far as the language of the sermon is concerned, no new phenomena in morphology, decidedly Slavized, can be observed. In phonetics oscillations like *-h-* ~ *-γ-* (in *sayat*) or *i-* ~ *je-* (in *jeχk'un*) are worth noting. This relatively short text is saturated in Armenian (*abasdan, arak'jal, awjedum, dèrunagan, dèruni, donjel èt-, hamprarcum, χnayut'jun, mjedzaçuscè, parjeχos, parjeχoslux, p'òχumn, p'òrcanak', tawanjel èt-, yanbad, yarut'jun*) and Polish (*naçiya, njevìpòvjèdžjanì, otpoçivat èt-, opòvidat èt-, pustalχ, riçèrtsvò* (recte *riçerstvò*), *ròdžičjelk'a, rošk'òš, vik'ladatsa bol-, viznanje, viznawat èt-, zaslòna, zlušnìel'zšlušnìe*) words. Such words like: *nadiya, prèbìvat èt-, rik'a, uspjènìe* are evidently due to the Ukrainian environment.

Text

F^o 65°

7. k'[a]r[ò]z[ut'jun] p'òχman a[sdua]džadzin i pann [...] ⁴

8. zamanì dr opòvidat ètma barça t'ènga χaysi k'i anasi t'èn algan sòznu tèšk'iril-

9. dī k'ok'k'a bolmam tiyilma haybat'in anng χaçan k'i k'oriyrmèn anì tiri džanì da

10. t'èni bila ong janìna oylunng k'jensining èvèt haybat'ì uçun aning bolmas tìr

³ "Marian Feasts" art. in: *New Catholic Encyclopedia*, vol. IX, San Francisco-Toronto-London-Sydney, 1967, p.211.

⁴ In other sermons of the same author there usually follows in this place an incipit of the appropriate biblical passage. This time it is not the case and the reason of it is unknown. One may guess, however, that it was a difficult task to quote a proper text since the New Testament contains no direct testimony of the Blessed Virgin's decease or assumption.

11. èk'sik' tilim mènim opòvidat ètma ègar k'i buyruççilar k'ok'nun çaxiriyrlar tama-
12. šalanip [Arm.] èvèt
13. k'im dr bu k'i k'jeliyir y[a]nb[a]dtan tòlu farahlik' bla zèra bunn k'i farahlik' joç tur
14. bizda [on the margin: da nè k'ormadç] da nè šayarimzda bizim [Arm].
15. k'jetk'anlarì rik'alarin farah ètarlar šayarin t'èn-
16. grining da ari ètti ovun k'jendining biyik'tagi [Arm.]
17. [Arm.] èvèt bu k'im dr k'i k'jeliyir tibindan gunašng oštaš hali
18. k'jeldi y[a]nb[a]dan çaniçasi dunçann da frištalarin t'èngrining nèçik' s[ur]p yuçozumuz
19. sarniyr [Arm.] boldu k'ork'lu da tatli ròšk'oşunda sè-
20. ning [Arm.] biy bèrgay tat-
21. lilçn k'jensining da çer bèrgay jemišin k'jensining nè uçun tamaša ètiyrlar frišta-
22. lar m[a]r[ia]mga k'i pustalytan uçmaçk'a k'iriyir çaysi tòlu dur ròšk'oşlar bla çoy tama-
23. ša ètsinlar façir k'[risdò]sk'a k'i èndi k'ok'tan k'lasa dr oylu t'èngrining da ašaxlandi
24. dayi artç nè k'i frištalar da anasìn k'jensinin biyik'lattì dayi biyik' nè k'i friš-
25. talarin tasì [Arm.]
26. [Arm.] boldu ol çòdža da façirlandi bizim uçun k'i biz da
27. anng façirlik'i bla ululangaybiz ol turlu uyati çaçng boldu alarga

F^o 66°

1. haybat' k'imlar k'i inandilar anar
2. ègar k'i k'imsa sorsa k'i nè uçun s[ur]p juçozumuzda ozgalarì bir k'un ulu-
3. k'un ètiyrlar p'òçman a[sdua]dzadzin da ozgalarì 3 k'un da ozgalarì 9 k'un
4. aytarbiz k'i barçasì ja 3-çu da sèk'rètni dr awl k'i 1 k'un donjel ètiyr-
5. lar 15-i da okòsdòsnun uspijnjèsì barçadan ari gòysnun uluk'un ètiyrlar
6. da ol k'i 3 k'un oludan turmaçin donjel ètiyrlar zèra 3 k'undan songra awaz-
7. larì frištalarinng tuiyldi çaysi k'i anladilar ai[a]k'[ja]lk' turmaçin s[ur]p gòysnung
8. joçsa k'i 9 k'un uluk'un ètiyrbiz bu fik'ir bla nèçik' biyimz y[isu]s k'[risdò]s h[a]mpr[ar]c[u]mdan

9. songra k'ok'k'a har k'un l tas frištalarng prëbivat ëtip uluk'un farahlik'

10. bla ëtiyidlar [s.] çax 10 k'unga dëg çaysi k'i joyarı k'jeçti në k'i barça buyruççilar da

11. biylar da k'irdi içk'ari japovu artına da olturdu ong janına at'asınin k'jen-

12. sining da 10 k'undan songra bërdi ovunduruçi ari džannı ar[a]k'[jal]lar usna

13. da bunu ovrandıx s[ur]p krikör l[usa]wör[i]çtan bizim ol turlu anası jalyz tóygannın

14. tëşk'irilmaıı jerdan jëdi jolduzlu jarıılı zaslóna artına har biri tasında k'ir-

15. di ong janına da ulu farahlik' bla uluk'un tugalıy ëdlar başlap tibda-

16. gidan jyardagiga dëg frištalarng tasdan çax olturuçının joyarı tasi

17. na turlu turlu taslardan turlu alyşlar da haybat'lanmaıx alyşlar

18. bla alyş suniyëdilar da hormat'liy ëdilar nëçik' anasın t'ëngrining da ródziçjel-

19. k'anı söznu éyamzng évët on k'ununda joyarı k'ëçti në k'i barça 9 tas

20. frištaları k'irdi içk'ari zaslóna artından olturdu ong janına jalyz t[ö]ygan

21. oylunung da nëçik' barça taslarında [above: bulak'larında] frištalarng zşluşnjë alyşnıy sunıy-

22. ëdlar ol turlu biz da në k'i barça naçıyalar dayı artıx biyik' da zluşnjë at'a

23. ari džan bla birga joyartın awaz bëriyëdi hali [above: Arm.] k'jel da otpöçivat ëtk'in [above: Arm.] dayı bi-

24. yik' në k'i kunaş da [above: Arm.] njëvöpövjédžjanı jarıılı zaslóna artına da mëngar haybat'ında

25. jalyz [above: Arm.] t'öygan oylun bla sëning çaysi k'i hadirlanıp tr sanga başlamaıından du-

26. njanınıg ošta bu 9 k'un uçun uluk'unun k'i ëtiyr bizim ërmëni naçıyamız

F^o 66v^o

1. [tcl ?] égar k'i k'imsa sorsa k'i në uçun ërmëni naçıyanı har zaman da awaltın xo-

2. yulgan dr jıxk'un uluk'un ëtma p'öxman a[sdua]džadzinni 5 sabaptan utru

3. l awalgi sabap zëra iıxk'un dur y[a]r[ut'jun]i k'unu da çank'un awjedum dur

4. aldī da k'ičaynak'un t'öydu biyimz m[a]r[ia]mdan xaysi k'unu s[a]h[a]g t'öydu anasından
5. ol k'unu k'ičaynak'un s[ur]p a[sdua]dzadzin da t'öydu anasndan k'jensinin anndan da ol k'un-
6. nu oldu da ixx'un turdu biz bu fik'ir bla ixx'un uluk'un jëtiyirbiz
7. turmaxin da dugul olumun nëçik' aytiç
8. 2 êk'inçi ozgalarī aytiyrlar k'i otuz k'un awal undalğan boldu s[ur]p göys da 30 k'un
9. zaman xò[l]du alyšk'a da jëçk'un rast k'jeldi 30 k'un
10. 3-uçunçi sabap k'i jëçk'un dëruni vik'ladatsa bolıyir da k'unun uluk'u-
11. nun 3 hormat'i bar l k'i [k']jelganī dr biyımzn jër usna 2 k'i uspijënjesi dır
12. a[sdua]dzadzin göysnun k'i simarladī ari dzann k'jensinin xoluna jalyz t'öyganng
13. da 3-unçi k'un turmaxī dr da tëšk'irilmayī m[a]r[ia]m ananin oyluna k'jensining da
14. bulay dërunagan dr k'unu anng uçun jëçk'un uluk'un ëtiyirbiz
15. 4 dıortunçi ixx'un uluk'un ëtiyirbiz turmaxī k'[risdò]snung da ixx'un ulu-
16. k'un ëtiyirbiz turmaxī anasınin t'ëngrining da awalgi k'unu mjedzacuscë ixx'un
17. sarniyëdilar bu dur k'i anasın oylu bla birga hormat'liyirbiz ixx'unu da
18. dugul ozga k'unnu nëçik' ozga s[ur]plarnī zëra bir dr viznanjesi çn[ayut'jun]nu
19. da [k]im k'i tawanjel [above: viznawat] ëtsa a[sdua]dzadzin [above: t'ëngrini] anasın viznawat ëtar tøygan andan
20. 5 k'onu t'ëngrini bëşinçi bizimda oludan turmaxımz ixx'un bolsar nëçik' ëyamznng bizim
21. da abasdan nadiyamz bizim s[ur]p göys tur anng uçun ixx'un uluk'un ëtiyirbiz
22. k'i ol ixx'unnu jarliyamaxin an[d]an tapıyix olturğan ong janına rōdzicjelk'ann
23. k'jendining xaysi k'i bugün tuşiyix jüzumuz usna s[ur]p a[sdua]dzadznin da xolı-
24. yix andan k'i parjexos bolgay bizim uçun jalyz t'[ò]ygan oyluna k'jensining k'i bizni
25. saylaga turlu turlu p'örcank'tan da êsk'i duşmannng sīnamayından da bër-
26. gay ëminlik' dunjaga da çuvat' [above: k'uç] padşahımzga bizim da barça riçertsvōga

27. k'i alnina anin dušmanlar tušunlar da t'òprayi ayaxlarin'in anin jalasınlar
 28. parjexosluxu ašra s[ur]p a[sdua]dzadznin da barça arilarng amèn

Translation

F^o 65v^o

A Sermon on the Assumption of the Mother of God to the words [...]⁵

It is (a proper) time to tell every human creature (lit. body) how the Incarnated Word has transmuted (transferred) His Mother to heaven. May her glory never cease when I see her alive (sitting) with her soul and body on the right side of her Son. Indeed, my tongue is unable to express her glory since even the sovereigns call out to heaven in admiration [Arm.]. Indeed, who is (that woman) who from unsightliness arrives full of joy, a joy that we do not have [marginal note: we have not seen] in us nor in our city. Those who cross rivers rejoice the God's city, and the Holy (woman) has made her own house on high [Arm.]. Indeed, who is the one who arrives from the depth of the sun? She has just come from the unsightliness – Queen of the Universe and of God's angels, so as our Holy Church sings [Arm.]. She has grown beautiful and sweet in her delight [Arm.]. May Lord give her sweetness and may the earth bear her Fruit! The angels wonder at Mary because from the wilderness she enters the Paradise being full of delight. Let them admire the glorious Christ who as a Son of God descended from heaven and humiliated himself more than the angels, and lifted His Mother higher than an order of angels [Arm.]. He has become mighty and admired for us that we might also become great owing to His splendor. In this way the ignomy of the cross has become

F^o 66r^o

the glory for those who had believed in Him.

If anybody would ask why in our Church some observe the feast of the Assumption one day, the others three days, and still others nine days, we shall answer that in all these, i.e., three (ways of celebrating), there is a secret. First, those who observe one day celebrate the feast of the Dormition of the Holy Mother of God, and those who observe three days after resurrection (make this for the reason) that after three days there died out the voices of angels, owing to what the Apostols understood (the fact of) the Holy Virgin's resurrection. We who, on the other hand, celebrate nine days (do it) with the idea that after our Lord Jesus' ascension to heaven each day an order of angels came celebrating with great joy the feast, and up to the tenth day when He ascended the heaven in order that all princes and lords might also enter inside

⁵ See note 4.

behind the veil. And He took His seat on the right side of His Father and after ten days He sent down upon the Apostles the Holy Spirit, the Consolator. And all this we have learnt from our Saint Gregory Lussavorich. The transmutation (translocation) of the Mother of the Only-Begotten Son has happened in the following way. (Starting) from the earth in an order (of angels) (and being hidden) by a veil shining with seven stars she was ascending to the right side with great joy from one order to another beginning with those at the bottom up to those at the top, from one order of angels up to those (orders) over the throne. Multiple orders were offering her all sorts of benedictions and praises of her glory and adored her as Mother of God and Mother of the Word of our Lord. Indeed, on the tenth day she rose upwards (into the air) along with all ten orders of angels, entered inside behind the veil and took a seat on the right side of her Only-Begotten Son. And as in all orders (groups) of angels her glory was rightly proclaimed so still more rightly we, and all peoples (nations) together were calling out in the sky to the Father and to the Holy Spirit: "Come and rest [Arm.] you who are greater than the sun [above: Arm.], (hidden) behind a bright unspeakable veil along with your Only-Begotten Son who had prepared (all this) for you from the beginning (of things)". And that is on account of those ten days that our Armenian nation celebrates (this feast).

F^o 66v^o

If anyone would ask why among the Armenian people from time immemorial the feast of Assumption of the God's Mother is always celebrated on Sunday, there are five reasons for this.

(1) first reason is: because Sunday is a day of Resurrection, Wednesday a day of Annunciation, on Thursday our Lord was born from (the Virgin) Mary and, on the same day, Isaac was born from his mother, on Thursday also our Lady was born from her mother, Anna, who (?) also died on that day, and Sunday has remained. Taking this into consideration, we proclaim Sunday as (a day of) the taking the throne, and not as (a moment of) the decease, as we have said.

(2) second reason is: some people say that thirty days earlier the Holy Virgin was given a name and that on the thirteenth day she prayed God for benediction, and the thirteenth day fell on Sunday.

(3) third reason is: "Sunday" is explained as "master's, of our Lord", and this feast has four distinguishing features. First – our Lord's descent on the earth; second – the Dormition of Virgin Mother of God who had entrusted into the hands of the Holy Spirit himself her Only-Begotten Son; third – the Resurrection and the taking (transmutation) of the Mother Mary to her Son. In this way that day has become a holy day. For this reason we make Sunday a feast.

(4) forth reason is: we make Sunday a feast of the Resurrection of Christ and (at the same time) we make Sunday (a feast of) God's Mother's resurrec-

tion. On the first day, on Sunday, they were singing (hymns) of adoration. This is why we observe Sunday (as a feast of) the Mother along with that of the Son, and unlike the other day, the other saints seeing that there is one confession (and one) remission. And the one who professes [above: to profess] the God's Mother, professes also the true God born of her.

(5) fifth reason is: the Holy Virgin is our resource and our hope that we might also resuscitate on Sunday like our Lord did. So we make Sunday a feast that we might on Sunday find favour with her, our (own) Mother sitting on His right hand. So today we prostrated ourselves in front of God's Mother and asked her to become our advocate with her Only-Begotten Son, to protect us from all temptations (tests, evils) and Satan's (lit. our old enemy's) ambushes and to give peace to the universe, power and might to our King and the chivalery that their enemies might prostern in front of him and lick off the powder of his feet thanks to the intercession of the Mother of God and All Saints. Amen.

Իր բարեկամս անձամբն ի բանն .
 Եւ ճամբորդ օրով տար երեսն արքայ թեկն . ի սոյոժոժ սնուլ թէ պնան սղնա ընչ զոր
 պ առաջս . արժան ղիսկին հայտարար աննն . ի սուրճն յի քարթի ևն ան ղիսկ . անչ սոյ
 10 — թեկն պիսկն ան կանչն սղնա աննն յիսկն . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ
 ետսն ղիսկն և ղիսկն օրով տար երեսն . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ
 ըս իսկն . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ
 Ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ
 15 — Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ
 Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ
 Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ
 Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ
 20 — Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ
 Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ
 Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ
 Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ
 25 — Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ
 Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ
 Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ
 Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ . Եւ ի սոյտարար արժանն ըս իր ընտրութ ցամ

հայտնի իրար ի բնակարար անար-

Երեսդ ի ինն. արարս, ի ներշնչանք քր իմաստամասնայն օրհնուրը զիր քան ուրտ,
քան երեսուր քոյնման անարմն, և ար օրհնուրը ք քան, ար օրհնուրը ք քան:

5- Երեսուր ի զարհուր: եւ քան ար անարմնեարս. զի ք քան անեկ երես

ար: Ի ինն օրհնուրն, ար քան ար անարմնեարս ար անարմնեարս քան քան երեսուր:
Եր օր ի ք քան օրհնուրն ար անարմնեարս քան քան անարմնեարս ար անարմնեարս
ար անարմնեարս քան քան ար անարմնեարս քան քան անարմնեարս:

10- Երեսուր ի ք քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս
անարմն արարս, հար քան քան ար անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս
քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս

15- ար անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս
քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս
քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս
քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս

20- քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս
քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս
քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս
քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս

25- քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս
քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս
քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս
քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս

քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս
քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս
քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս
քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս քան քան անարմնեարս

Բայց երբ որ զիս սիրաւ, զհետեւյալս երկնի հոյակոյն՝ հարցանեմ, որ առջիցն իս
Աստուծոյն իմ իմացն սրբաւանդ երես իմեանս տեսնիցի: Բայց որի տեղ սրբաւ:

5 — Եւ զայն իմ սուրբ. զիս իմացն սրբ. յիմ իմացն. որ իմեանս սրբ. սրբաւանդ
սրբ. որ սրբաւանդս իմացն սրբ. իմացն. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.
Սրբաւանդ սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.
Սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.

Բայց իմ սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.
Սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.

10 — Եւ զայն իմ սուրբ. զիս իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.
Սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.
Սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.
Սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.

15 — Եւ զայն իմ սուրբ. զիս իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.
Սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.
Սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.
Սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.

20 — Եւ զայն իմ սուրբ. զիս իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.
Սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.
Սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.
Սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.

25 — Եւ զայն իմ սուրբ. զիս իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.
Սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.
Սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.
Սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ. իմացն սրբ.

ЗНАХІДКА КАДІЙСЬКИХ СІДЖІЛІВ (СУДОВИХ КНИГ) КРИМСЬКОГО ХАНАТУ

Відомо, що російська армія, яка вдерлася у Крим, зловмисно спалила витвори кримсько-татарської культури, що знаходилися в ханській столиці Бахчисараї, у тому числі бібліотеку та архіви. Однак тепер виявляється, що деякі архівні колекції та книжки були врятовані від знищення і дійшли до наших днів. З цих залишків у турецько-татарському відділі Музею етнографії у Санкт-Петербурзі збереглися реєстри судових справ (*сіджіл*), що розв'язувалися в судових палатах кадіїв. Але хоч про них було вже давно відомо, серйозних досліджень над цим архівом не проводилося. Про цю колекцію документів, побачену в Санкт-Петербурзі, повідомив нині покійний професор Бекір Чобанзаде у статті „Теорія та практика бібліотечної справи: Кримські скарби в Ленінграді”, надрукованій у четвертому-п'ятому номерах часопису „Окув Ішлери” (*Okuv işleri*). Б. Чобанзаде точно переписав заголовок, що був на обкладинці першого тому колекції. Цей заголовок промовляє так: „Старі кадїаскерські книги документів, що стосуються землеволодіння в часи кримських ханів, перекладені арабською мовою”. Б. Чобанзаде виправив допущені в цьому по суті правильному заголовку помилки. По-перше, мова цих документів не арабська, а османсько-турецька. По-друге, крім землеволодіння, подібні судові книги (*кадійські сіджіли*), як ми бачили, поряд із різноманітними юридичними питаннями містять постанови, розписки та заповіти, тут наводяться копії ханських ярликів-наказів стосовно розкиданих у цих місцях судових округів (*кадилік*). Автор статті подає короткі відомості про знайдені ним матеріали до історії політичного, суспільного та економічного життя кримських татар, навівши в повному обсязі тексти трьох документів. За Б. Чобанзаде, мовою, яка використовувалася в той час у державній раді ханату (*диван*), була так звана офіційна османська мова. Б. Чобанзаде також засвідчив, що в турецько-татарському відділі Санкт-Петербурзького музею етнографії збереглися й інші матеріали від часів Кримського ханату, як-от твір Гюсейна Кефеві „Разнаме”.

Про те, що деякі документи стосовно Кримського ханату знайшли притулок у бібліотеці імені Ізмаїла Гаспринського в Криму, я дізнався від доктора Гакана Кирилми. Під час подорожі по Криму 16-21 травня 1994 р. я відвідав згадану бібліотеку¹. Директор

¹ Цю бібліотеку було відкрито в лютому 1991 р. у колишньому будинку школи Рушдіє. Вона належить до Меджлісу кримських татар і є одним із

бібліотеки пані Наджіє Таїрова показала мені 61-томну колекцію і не пошкодувала часу, аби допомогти мені в роботі над нею. Ці 61 том складають не оригінали, а їхні фотокопії з оригінальною пагінацією: ці фотокопії на загал дуже добре читаються. За роз'ясненням Наджіє Таїрової та відомостями, що надійшли в її листі опісля, пригоди колекції перед тим, як вона потрапила до бібліотеки імені І. Гаспринського, виглядали таким чином. Перед Другою світовою війною колекція зберігалася в Ялтинському музеї Сходу Кримського науково-дослідного інституту. За словами директора державного архіву автономної республіки Крим Антоніни Степанової, в травні 1944 р. разом з насильницькою депортацією кримських татар було надіслано секретний наказ про знищення усіх можливих залишків татарської культури. Тоді колекцію було перевезено до державного архіву Кримської області. З того часу до 1992 р. вона зберігалася в цьому архіві у коробках. У 1992 р. директор архіву А. Степанова, дізнавшись, що кочегар палить книжки на вогнищі, забрала уцілілі томи, щоб передати їх до Кримського краєзнавчого музею. Однак музейне управління, виходячи з принципу, що в музеї повинні зберігатись не фотокопії, а оригінали, за порадою директора музею Енвера Абдулаєва вирішила ці зшитки фотокопій передати до шойно відкритої бібліотеки імені І. Гаспринського. Таким чином у 1992 р. колекція стала надбанням цієї бібліотеки.

Судячи з повідомлення видатного російського орієнталіста В. Гордлевського в одній із його статей 1968 р.², на дослідника очікує ще один історичний скарб, який, можливо, знаходиться у Ялтинському музеї. Перед Другою світовою війною у Ялті існував Музей Сходу, директором якого був кримчанин Ягья Кемаль. Після депортації кримських татар у 1944 р. цей музей було звідти забрано, а книжки в коробках перевезено до Російського музею. За повідомленням В. Гордлевського, тут зберігалися дуже вартісні твори. Айдар (Гайдар) Еміров припускає, що цей скарб і нині ще знаходиться там. На жаль, під час поїздки до Ялти у мене не було часу для дослідження.

Стосовно колекції документів з бібліотеки імені І. Гаспринського то, як свідчать етикетки, з 72 зошитів нині в колекції бракує таких томів: 5-7, 12, 39, 41-43, 50, 63, 69, 70. На сьогодні у бібліотечі є лише 61 том фотокопій. Відсутні томи — це, очевидно, ті, що

найважливіших їх культурних центрів. Бібліотека розраховує на допомогу книжками з Туреччини.

² Рукописи Восточного музея города Ялты. Академия наук СССР. Избранные труды. — Т.IV. — С.257-261.

пішли до кочегарної топки. Співробітник Інституту сходознавства Національної Академії наук України доктор Віктор Остапчук зміг дістати мікрофільми цієї колекції для українських архівів і одну копію вислати для бібліотеки Бількентського університету в Анкарі³.

Із наших спостережень над першим та останнім томами видно, що, починаючи від першого документа 1 тому, датованого рамазаном 1022 р. гіджри/жовтнем 1618 р. до останнього документа 72 тому, який датується місяцем джемазі-уль-ахір 1163/1750 р., колекція документів Кримського ханату охоплює 142 роки правління. Причому в цей проміжок часу робилися копії ярликів за 1018/1609 р. В колекції, яка зберігається у Санкт-Петербурзі, можливо, знаходяться оригінали за інші роки⁴. В очікуванні досліджень оригінальної колекції і щоб довести важливість цих документів ми тут публікуємо ті найцікавіші, які нам вдалось скопіювати під час швидкого — упродовж кількох днів — перегляду 61 тому фотокопій.

Заголовки деяких судових книг:

Книга № 24, арк. 1

قد وقعت هذه الصكوك والسجلات في نوبة تراب اقدم العلماء العظام
ابو السعود بن محمود القاضي بياغچه سراى المحروسة في عصر سليم كراى خان
ابن بهادر كراى خان خلدالله خلفته الى انقراض الدوران سنة ثمانين و ثمانمائة
والف من الهجرة النبوية عليه افضل التحية تحريراً في اوائل شهر جمادى الاولى
توكلى على خالقي عفى عنه العاقى بمنه وكرمه العاقى
محكمة متعلقة ناحية سجلايدير سلفمز مصطفى افندى وفقيرك تبلى وقتلرنده
تدوين اولتمشدر

Книга № 25, с. 1

في زمن ..... مراد كراى خان ابن مبارك كراى سلطان ابن سلامت
كراى خان ..... ابراهيم المتبلى بقضاء قره صو ... في غرة شهر رمضان المبارك
لسنة ١٠٩٤

³ Цей мікрофільм було одержано 24 травня 1995 р. при сприянні Міністерства закордонних справ Турецької республіки і розміщено в колекції Галіла Іналджика при Бількентському університеті. Нині вона упорядковується з метою відкрити її для досліджень науковців.

⁴ Б. Чобанзаде, який бачив лєнінградську колекцію, російська етикетка першого тому показує, що колекція починається саме цим томом, тобто 1613 роком. Дати документів останнього тому Б. Чобанзаде не подав.

c. 86

قد سوده.... فى زمن .... حاجى كراى خان بن قريم كراى سلطان
ابن سلامت كراى خان .... عبد العلام المبتلى بقضاء قره صو المحمية قد وقع
الضبط و التحرير فى يوم خامس عشر من شهر صفر الخير لسنة خمس وتسعين
والف من هجرة من له العزو الشرف تم بالخير لسنة ١٠٩٥ خلافة حاجى كراى
خان ادام الله عمره لسنة ١٠٩٥

.... فى زمن سليم كراى خان ابن بهادر كراى خان .... فى نوبة ....
احمد المبتلى بقضاء قره صو فى غرة محرم ١٠٩٦

وقعت هذه الصكوك المرعية والسجلات الشرعية فى نوبة العالم الفاضل
السيد عارف افندى القاضى بالجنـد المنصور الخانى وفى سلطنة اكرم الخاقان سليم
كراى خان ابن بهادر كراى خان ابداً الله تعالى عمره ودولته الى انقراض الدوران
لسنة تسع وتسعين والف من غرة جمادى الاولى

Книга № 72, арк. 1

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم رب يسر ولا تعسر
رب تم بالخير قد وقعت هذه الجريدة الشرعية والصكوك المرعية فى نوبة اضعف
العباد فتح الله القاضى بياغچه سراى المحروسة عفى عنه العافى وفى سلطنة اشجع
الزمان السلطان ابن السلطان ارسلان كراى خان ابن دولت كراى خان ابداً الله
دولته الى انقراض الدوران جرى ذلك وحرر فى اليوم التاسع من جمادى الاخر
سنة ثلث وستين ومائة والف

ДОКУМЕНТИ

№ 1

خاتلقى كتابدن قانون بو على سينا الحاج شيخ افندى [به] ويريلوب غفلت
اولتيمه ديو كتب اولندى

حاجی احمد اغا یلیقجیسی اورتان اودقان بن عبدالله مجلس شرعه دیوان کوبندن عثمان بن باقی نام کمسنه محضرنده تقریر کلام ایدب نهر صالحغیره چاچاینکیکی جماعتندن قولبکی بن قوشای نام کمسنه کندو ملکندن اولان اله ایاق قلعه سی تریه سندن طوغمش کوك اله باشلی آتن بکارعی ایچون ویرمش ایدی یلیقیدن کچن سنه سرقة اولتمش ایدی مزبور قولبکنک مزبور کوك اله باشلی آتن اشبو عثمان النده بولدم بالشرع طلب ایده رین مالکی بنم حفظمده ایکن سرقة اولتمغین بندن طلب ایده جکدر حالا غزاده در بن طلب ایدرین سؤال اولنسون دیومزبور وصفلو عثمانده اولان آتی احضار ایتدیروب اشبوآندر دیودعوی ایتدکده مزبور عثماندن سؤال اولندقدہ اشبوآتی مزبور قریة دیواندن حیدر غازی بن محمد شاه دیوانه بر آت ووروب اول بکابو آتی ویردی واون فلوری دخی ویرجک ایدی بوندن غیرى نسنه بلمزین دیو مدعای سالف الذکری انکار ایدجیک مدعی مزبور اورتان اودقاندن مدعاسنه موافق بینه طلب اولندقدہ جماعت چاچا ینککدن نوری بلی بن جانبای وجماعت قوکراندن محمد صوفی بن اخمار حافظ مدعای مزبوره موافق اداء شهادت شرعیہ اتدکلرنده شهادتلی حیز قبولده واقعه اولوب مزبورات مزبور عثمان الندن الیویریلوب راعی مزبور اورتان اودقانه تسلیم ایتدیرلدوکی غب الطلب کتب اولندی تحریراً فی التاسع والعشرين من رمضان المبارك سنة اثنين وعشرين والف

شهود الحال : عثمان یازیجی   هاشم افندی   عبد الجبار ابن سفر خلیفه
المؤذن   خسرو بن عبدالله   وغیرهم

Зміст. У погонича Ортана Одкана рік тому було вкрадено сірого в яблука коня (Gök Alabaşlı), що належав Кошай-огли Кулбергі. Після того цього коня знайшли в Османа, жителя селища Діванкой. Господар, стверджуючи, що це його кінь, зажадав повернути його собі. Коня було приведено, і позивач каже, що то той самий кінь. На розпиті Осман заявив так: „Я цього коня виміняв у Гайдар Газі, жителя селища Діванкой, і потім дав йому десять *флоринів*, а окрім цього я нічого не знаю”. Через це від погонича зажадали доказів. Два чоловіки підтвердили його свідчення. Відповідно до цього підтвердження, що

відповідає настановам шаріату, кадій виносить вирок про віддачу коня погоничеві і про це в книзі робиться запис.

Коментар. Власник коня перебуває в поході, а вирушаючи, він залишив свого коня на збереження погоничеві Ортану. Погонич відповідає за табун Гаджі Агмед Аги. Табуни коней були головним багатством вищих верств турків і татар Криму. В Гаджі Агмед Аги є табун коней; до нього він бере на збереження коня, власник якого пішов у похід. Вкрадений кінь, сірий у яблука, був прекрасної породи і дорогий. Відповідач свідчить, що він сам не крав коня, а купив його в Гайдар Газі. Цей чоловік є поважною особою у селі Діванкой. Як би там не було, але кадій, визнавши свідчення, наказує повернути коня погоничеві.

№ 3

Ярлик хана Джанбек Геря, квітень 1612 р.

Т. 1, арк. 22

جانبك كراى خان سوزم

قدوة القضاة والحكام عمدة الولاية الاسلام بالفعل كوزلو افنديسى
 وقره صو افنديسى وفرحكرمان قاضيسى وقرم افنديسى وسائر قضاته باسرههم
 اعلام يرليغ شريف اولدرکه قضاالركوزده كندكوز اوليوب سجل و حجتده
 ورسم قسمته حد محدوددن زياده تعدى اوزره حرکت ايدنلرى استخدام و نائب
 ايلدکلرکوز مسموع شريفمز اولوب بيوردم که من بعد نفس قضاکوزده
 بالذات كندکوز مصالح مسلمينه مقيد اولوب كندکوز اولمدقجه اهل علم
 وصاحب حلم و کتب سجلات و قسمت خصوصلرنه رسوخ اوزره اولنلرى
 استخدام ايدہ سز و زياده تنبيه ايدوب سجله سکر اچه و صورتنه اوتوز ايکى
 اچه و قسمت مواريشه قرقدہ بردن بر اچه زياده الميوب محضريه دخى بيله
 حساب اولنه بوندن [غيرى] يافته اچه سى ديو الميه لر و عتاق نامه يه برغروشدن
 زياده الميه لر و وجه مشروح اوزره نائبلرکوزه محکم تنبيه تأکيد ايدہ سز
 و کندکوز دخى تحت قضاکوزده اولان فقرا ايله منوال مشروح اوزره معامله ايدہ
 سز و رسوم و عوايدده تعدى ايلميه سز شويله که ذکر اولناندن زياده فوق العاده
 رسومدن و عوايددن طمع خامه دوشوب تعدى اولنه سبب عزلکر بيلوب اکا
 کوره اجراى شرع شريفده مجد و ساعى اولاسز ناييکزايتدکلرى محضا کندکوزه
 عايد اولوب کنديلرکوز مؤاخده اولورسز نائب بهانه اولمق احتمالى يوقدر منوال

مزبور دن نائىك تعمىسى دخى موجب عزلدر شيله بيله سزبو مقوله كمسنه لرى
 استخدام اتميه سز قضا كوزه كندكوز مقيد اوله سز و مرسوماتدن (موهرياتدن)
 وحكم اولتاندن مطلقارسم ديو [نسنه] الميه سز و نائبلر كوزه تنبيه ايدوب بهره
 الدرديه سز همان سجل اقچه سى صورت اولورسه صورت سجله اوتوز ايكيذر
 بوندن زياده التمه و وصيت و وقف و بدل اقچه لرندن دخى رسم سجل ديو
 بر حبه الميه سز والدرديه سز و نايكز ايدو سبب عزل بيله سز اكاكوره
 مقيد اوله سز شويله بله سز ديو يرليغ شريف ويرلدى تحريراً قى اواخر صفر المظفر
 سنه ۱۰۲۱

Зміст. Ярлик хана Джанбек Геряя, кінець сефера 1021 р.г./кінець квітня 1612 р. В цьому ярлику, що був посланий до судових округів Гёзлеве, Карасу, Фераг Кермена, Кирима та інших, наказувалося, що коли судді в судах залишають справи простих людей на своїх заступників і з'ясовується, що за записи в судових книгах та виписку судових вироків ті беруть надмірну платню, судді мусили б самі доглядати цих справ, а при потребі залучення заступників відбирали б знаючих та сумлінних. Цим наказом також встановлюються граничні ціни на судові послуги, що наводяться нижче:

за <i>сіджіл</i>	8 акча
за <i>сюрет</i>	32 акча
за <i>кісмет-і меваріс</i>	1 акча з кожних 40
за <i>итакнаме</i>	1 куруш

Понад ці оплати забороняється брати так звані *музгіріс* та *яфта акчаси*. Не беруться гроші за накази чи завірення документів печаткою. Увільнюються від оплати оформлення заповітів релігійним установам та грошові компенсації за військову службу. Доводиться до відома, що судді, які стягатимуть, усупереч цьому наказові, інші оплати, будуть звільнені зі своїх посад. На суддів покладається відповідальність за вчинки їх заступників.

Пояснення термінів:

Сіджіл — зроблена в той же день юридична реєстрація розгляду судової справи.

Сюрет — зроблена на окремому аркуші виписки з судової книги: вона видавалася за бажанням, і за це стягалася платня.

Кісмет-і меваріс — судовий розподіл майна померлого: із загальної вартості долі майна у грошовому обчисленні одна сорокова частина стягалася як плата за розподіл.

Итакнаме — диплом про звільнення з рабства.

Мугзіріє — звичай вимагати окремої оплати за виклик до суду причетних до розподілу майна осіб; офіційно така плата заборонялася. Також заборонялися *яфта акчаси*, тобто плата за документ, що видавався при розподілі майна.

Наказом заборонялося стягати платню за підшивку до судових книг приватних заповітів та заповітів духовним установам.

Коментар. Цей ярлик надсилав хан Джанбек Герей I, онук хана Девлет Герей I, який тричі обирався на Кримський престол — у 1610-1623, 1624 та 1627-1635 рр. Судячи із зазначеної в документі дати — квітень 1612 р., — ярлик відноситься до періоду його першого правління. Стягнення, які бралися суддями на суді, чи то в Криму, чи в іншому місці Османської імперії, були об'єктом чи не найбільших нарікань простих людей. Відомо, що правителі з метою виявити народові свою справедливість, видавали закони проти прихованого стягнення таких поборів, і тим, хто найзавзятіше їм опирався, інколи стинали голову. З цього погляду цікавою є бувальщина, яка подається в анонімній хроніці „Теваріх-і Ал-і Осман” (Історія османської династії), про те, як Баєзід Блискавичний зібрав своїх суддів в одному будинку і захотів їх спалити. В архіві палацу Толкапи, завдяки тому, що османські падішаги посилали у провінції своїх суддів для проведення службових розслідувань, з'явилися відповідні доповіді про результати їхніх розслідувань. Ми раніше вже коментували закони, видані Мегмедом-Завойовником, Сюлейманом Пишним та Ібрагімом I для упорядкування судових оплат⁵. Видавані упродовж царювань подібні законоположення з особливою наочністю доводять бажання падішагів повернути на свій бік симпатії суспільства. Хан Джанбек Герей, який, порівняно з іншими ханами, демонстрував значно більшу покірливість османам, розумів необхідність повернення симпатій народу та його підтримки проти кримської знаті.

З цього ярлика видно, що для виконання суддівських функцій судді окружних та селищних судів призначали собі заступників (*наіб*) і залишали свої справи на них ними ж такі заступниками. Ці заступники були їм підзвітні і відповідали за свою поведінку не перед урядом, а перед ними. Непрофесійні та жадібні наїби були однією з головних причин порушення гармонії справедливості. Нерідко насправді траплялося так, що судді використовували їх для того, щоб стягати додаткові гроші. Вони працювали пліч-о-пліч, зискуючи з народу. Евлія Челебі зауважив, торкаючись доходів суддів, що в кожному місті чи селі вони неправдою збирають удвічі-тричі більше доходів, ніж справедливо. Ярлик Джанбек Герей є зразком указу правителя з метою видати такий закон, який запобігав би подібній безсовісній практиці.

З виписаних у цьому ярлику титулів ефендіїв дізнаємося про знаходження головних суддів Кримського ханату в містах Гёзлеве (Кёзлев), Карасу, Фераг Кермені та Киримі.

⁵ *İnalçak Halil. Adâletnâmeler // Türk Tarih Belgeler Dergisi. — 1967. — Cilt. 2. — N 3-4. — S. 78.*

Показані у цьому ханському ярлику судові зиски узгоджуються з османськими судовими зисками часів Ібрагіма I (1640-1648):

Османські		Кримські	
(в акча)		(в акча)	
сіджіл	12	сіджіл	8
сюрет	32	сюрет	32
итакнаме	66	итакнаме	1 куруш (125 акча)
підпис	12	підпис	—

№ 4

Ярлик хана Газі Герая, липень 1609 р.

T. I, арк. 83

Буйریغ بلیغ سعادت تبلیغز الوب تورغان عمومك لوركان (؟) عبدی
 اغا وجاتم ورمضان وحمزه وبالی ودیكر بالی و محمد و مصطفى واحمدیک
 وسفریک وغیر بیوک و کوچک و علی بک و براق کوله اهالیسندن عموما اعیانی
 یوندن اسبق درسعادتمه کلوب صاری قیاساکنلرندن دعاکویلمیز دن یعقوب شیخ
 وحاجی محمد خلیفه و غیریلرندن شکایت ایدوب خلاف شرع و خلاف قانون
 قیونلریمزدن هر قوزی قیونندن قیون باشنه برر اقچه قیون حقی المتی استرلر قانون
 اوزره ششک و یرردک زیاده بر نسنه و یرمزیدک بدعت سیئه احداث ایدوب
 بزى رنجیده ایدرلر زمان عدالتکرده اولماسون رفع اولماسن رجا ایدروز والّا ظلم
 صریحدر و بدعتدر دیو اظهار تظلم اتدوکلری باعثندن بدعت سیئه اولدوغی
 معلوم پادشاهاتم اولغین مجدداً امرشرفم یردوم و بیوردومکه بالفعل قاضی
 عسکریمز اولان اعلم العلماء و افضل الفضلاء عبدالله افندی زید فضله اشبو حکم
 شریفم سجل ایدوب شرع شریف طرفندن دخی مؤکد صورت سجل و یروب
 ششکلکدن زیاده بر اقچه و بر حبه بر نسنه و یرلیه اول بابده براق الی و اتوز
 سکاننک قیونلرینه و جمیع قیونلردن زیاده قیون حقی طلب اولئییه بو دیارده قیون
 حقی اولدوغی بالذات کندى معلومزدر برخان زماننده اولمش دکلدلر بزوم
 زمانزده دخی اولزدر هرکیم احداث ایدرسه کندوسنه ایودکلدر بروجله
 و برطرقله قیون حقیچون درسعادتندن یرلیغ النورسه عمل اولئییه اشبو
 امرشرفمله عمل اولنه هرکیم مخالفت ایدرسه حقندن کلنور شویله بله لر علامت
 شریفمه اعتماد قیلالر تحریراً فی اوایل شهر ربیع الاول سنه ثمان عشرة والف
 بمقام باغچه سرای

Зміст. Старійшини селища Барак Көле прийшли до ханської ради і поскаржилися на те, що податок на овець, так званий *коюн гакки*, збирається по одному *акча* з кожної голови овець та ягнят. За ранимим звичаєм давали лише по одній вівці другого року з вожака отари, а більше не давали нічого. У той же час від духовних осіб із [селища] Сари Кая Якуб Шейха, та Гаджі Мегмед Халіфе, та інших вимагалось по одному *акча* за кожну голову овець. Народ, вважаючи, що це супротивно шаріатові та державним законам і є свавіллям, прийшовши, вимагає відмінити це. Через те хан посилає цей ярлик *кадіаскеру* Абдуллаг Ефенді і наказує не брати податку понад одну дворічну вівцю, а стягування нового податку суворо забороняється. Проголошується, що каратимуться всі, хто спробує його стягувати. Текст ярлика *кадіаскерові* повинен бути занесений до судової книги, а сам документ — відданий прохачам з цього селища.

Коментар. В Криму, оскільки він перебував у складі Османської держави, збір податку *коюн гакки* доходив до пів- або одного *акча* з голови овець. Здавна ж у Криму давали лише *шішлик* (як вжито у тексті, а по-османськи — *шішек*, тобто дворічну вівцю). Такий податок існував у монгольській податковій системі. Османи ввели такі податки, як *коюн ресмі* та інші, що становили у XV ст. по одному *акча* з кожних трьох голів овець, у XVI ст. — одно *акча* з кожних двох голів овець, а пізніше — по одному *акча* з кожної вівці⁶. У кінці XVI ст. в часи правління Газі Герея I (1588–1596 рр.) та його наступника Джанбек Герея османські звичаї та норми, особливо завдяки релігійним діячам, швидко поширилися у Криму.

Проблема податків, запровадження нових звичаїв та їхні наслідки, що торкалися всіх, звичайно ж, викликали відповідну реакцію населення. Поважні люди з татарських селищ, серед яких бачимо аги та беїв, які служать при ханському палаці, з'являються самі у такій справі. Вони протестують проти податку, називаючи його *зулум ве бідат* (тобто

⁶ У старих османських законах вони відомі під назвами *коюн гакки*, *коюн баджи*, *коюн адеті*, *коюн ресмі*, *коюн дегюрі*. В законах Мегмеда-Завойовника це становило 1 *акча* з кожних трьох овець. У XVI ст. в більшості місць (*Barkan Ö.L. Osmanlı imparatorluğunda ziraat Ekonomonin ve Hukukî Esasları. — İstanbul, 1943. — Cilt.1: Kanunlar: Закони Кютаг'ї 1528 р. 24, м.5; Нігболу, Правління Сюлеймана Пишного, 269, м.13, Кайсері, 1500 р. 57, м.6*) з двох овець бралось 1 *акча*. Юрюк з Коджаджика, який не йшов у похід, давав одне *акча* з кожних трьох овець. В Анатолії спостерігалось продовження монгольського права. З отари овець у *ятак ресмі*, тобто *яйлак ресмі* чи *кишлак ресмі* (податки за літне та зимове пасовиська), бралась одна вівця. В *яйлак ресмі* та *кишлак ресмі* бралось з тих, хто приходив у *тімар* з іншого місця; з кожної отари кількістю 300 овець бралось по одній вівці. Беї Зу-ль-Кадіру на свято байраму брали з кожної отари по вівці. Османи таку норму зберегли (*Barkan. — Op. cit. — Bözok 128, m. 44*). Вважалось, що в отарі нараховується 300 голів овець (*Barkan. — Op. cit. — 1584, 50, m. 10*).

насильство і сваволя). Якщо навіть податки суперечили шаріатові та державним законам (*канун* — насправді ж податок на овець був запроваджений державою і називався *örfü*), аби добитися справедливості в розрахунку на релігійне право, тут знову робиться посилення на ці дві підвалини юриспруденції. Хан, визнавши скарги повністю справедливими, у різкій формі висловився проти існування та збереження такого податку: „Мені особисто відомо, що в цій країні не було *коюн гакки*, цього не було в час [правління] іншого хана. Не буде цього і в мій час! А хто б це запровадив, тому добре не буде!“. Вимога хана послати ярлик *кадіаскерові* і записати його в судовій книзі ставить під сумнів законність подібної практики. На території під управлінням османів суддя відповідав за правову відповідність державних законів та окремих законодавчих актів. Закон записувався у судову книгу, і якщо зацікавлені особи хотіли, з офіційного дозволу їм видавалася копія.

№ 5

Судовий вирок в справі земельного спору

T. I, арк. 3

اولدرکه جماعت اص اهالی سیله منای اهایسنک یر خصوصنده نزاعلری
اولوب خان حضرتلرینک امر شریفی ایله ازرنه وارلدقده منای اهایسندن باشلیق
قوشای بن آق چوره و جارلغاش بن قولیکی وسایرلری جماعت اص اهایسندن
تورمش بن کوچک واسن چوره بن مصطفی وسایرلرین احضار ایدوب آقای
محمد افندی تعیین ایدن سنوردن ماعدا ایکی طرفنده ایکی قطعه یر دخی بزم
ملکمزدر بو اص غضباً براقاچ [یلدر] ضبط ایدوب اکمشدر سؤال اولنسون
دیدکده اص ادملرندن سؤال اولندقده انکار ایله جواب ویرجک مسفور منای
اهایسندن بینه طلب اولندقده جماعت قهچاقدن تمرین موسی و جماعت
مونیراحافظدن شعبان بن دوین وجماعت جوندلایدان اقمدد صوفی ابن جان
توغان حاضرین اولوب دیدلر که اشبو ایکی طرفده اولان ارض شرقاً
اسمعیل جک اودرسنه منتهی وغرباً طریقہ منتهی اشبو حدود ایله محدود ارض
منای اهایسنک ملکی در حسام افندی حکم اتمشدر بزلر شاهدلریز شهادت
دخی ایدریز دیکک شهادتلی بعد التزکیه قبول اولنوب منای اهایسنه حکم
اولندی تحریراً فی شهر جمادی الاولی سنه اثنین وعشرین والف

شهود الحال : عبدالله افندی الواعظ قریة چرکز عبدالغازی الامین قریة
قوکرکات اسن قول بن دلی صوفی عیسی صوفی بن
اقمات قریة اسماعیل مصطفی صوفی امین اقمجی قریة چرکز

Зміст. З метою розв'язання суперечки за оброблене поле між громадою асів та жителями селища Манай з наказу хана представники обох сторін були викликані до суду, і після вислуховування їхніх свідчень виноситься вирок, що два шматки землі по обидва боки спірної межі належать жителям Маная.

Коментар. Тут з'являється громада асів, стародавнього кавказького народу, що проживала осібною кланом. На той час аси звичайно вже перемішалися з кримськими татарами і, прийнявши іслам, утворили окрему етнічну громаду. Згадувані імена Кючюк-оглан Отурмуш, Мустафа-огли Есен Чора показові у цьому плані. Зрозуміло, що як аси, так і жителі Маная займалися землеробством. Очевидно, що земля, про яку йде мова, перебуває у спільній власності громади. У документі згадуються дві інші громади — *джемаат-і Кипчак* та *джемаат-і Джундлайдан*. Варто згадати про названих у свідченнях проповідника (*ваіз*) Абдуллага Ефенді з села Черкез, Мустафу Софі з того самого села, Абдульгазі із села Конграт.

№ 6

Т. 1

محروسة كفه ده كول جامعى محله سى ساكنلرندن احمدبيك ابن نصوح
الجندى محروسة طربزون ده اشاغى حصارده بازار قوسى مسجد محله سى
ساكنلرندن درگاه على يکچريلرندن رئيس سفينه اسحق پاشا بن حسين ايله
مجلس شرعه حاضران اولوب اشبو اسحق باشه بر شايقه كميسته نولن ايله طوز
تحميل ايدوب طرابزونه كوندرمش ايدم مزبور طوزمى حقلشوب حالا اسحق
باشه ده برجه علاقهم قالمدى ديو بالطوع الصاف اقرار واعتراف ايدوب بالمواجهه
مزبور اسحق باشه مزبور احمدبيكك جميع كلامن تصديق ايدوب ماهو الواقع
على وقوعه قيد اولندى تحريراً في ٢٨ ربيع الاول لسنة احدى وعشرين والف

شهود الحال : مولوى افندى ابن رجب جعفر باشه ابن عبد الله
محمدبيك ابن عبدالله من طربزون سرور بن عبدالله المحضر

Зміст. Кафський *cinagi* Агмед Бік відправив у Трапезунд сіль на чайці з капітаном — трапезундським яничаром Ісгак Беше. Запис зроблено стосовно оплати боргу за фрахт за згодою між сторонами.

№ 7

T. 1

ضربخانه اوستنده اولان یهودی هارون ولد یاقو مجلس شرعه کلوب خلقدن ضربخانه یه ضرب ایچون کومش ویرن الحاج فرح بالی و محمد و محمد الحاج سید موسی و لدارسلان و مراد ولد بو یاجی و اوک ولد مهب اوراهم ولد براخه و غیره ایله حاضرین اولوب ضربخانه باغچه سرایدن کوزلوه قالمغه فرمان پادشاهی اولمش اشبورنجیرلرک ضرب ایچون ویرلمش المده درت یوزطقسان ایکی چبوق کومشلی و اردر و استاد النده دخی بر مقدار کومشلی و اردر مزبوره ۴۹۲ چبوق اندن غیردر کوزلوده مزبورونک حقلرین تسلیم ایده رین دیو مقر اولوب و مزبورون دخی تصدیق ایدوب ما هوالواقع قید اولندی تحریراً فی اواسط جمادی الاولی لسنة ۱۰۲۱

شهود الحال : محمد چلبی [امین] ضربخانه احمد چاوش ابن عبدی خواجه
پرویز بن عبدالله غیرهم

Зміст. Запис зроблено у зв'язку з тим, що монетний двір за наказом хана перевозиться з Бахчисарая до Гёзлеве. Він засвідчує, що срібло, яке наглядач монетного двору єврей Гарун передасть в Гёзлеве, складається з 492 злитків срібла, даних деякими євреями на чеканку грошей, а також із срібла, що перебуває в розпорядженні майстра.

№ 8

T. 1

شکر یازیچی ابن محمد عبدالجبار المؤذن ابن امّ سفر

قلعه یهودی لرندن اولان الیا یهودی ولد زرع یهودی و اورام یهودی ولد براها یهودی مجلس شرعه حاضرین اولوب مذکور الیا مرقوم اورام محضرنده تقریر کلام ایدوب برقطعه ملک خاصم اولان ارض که قبله طریق عامه منتهی و شرقاً انایم چشمه سی و شمالاً نفس نهره منتهی و غرباً محمود چلبی باغچه سنه منتهی [در] ذکر اولنان محدود بر قطعه ارضی مشار الیه اورامه هبه صحیح ایله هبه ایلدم اولدخی حالیا سب بلعقار ایله قبض ایلدی بعد الیوم بنم ملکمدن چقوب اورام ملکنه داخل اولوب ارض مرقومه عوض مزبور اورام بکا بر تلی

خاره قماش برطونلق قریمزی کچه ورب بن دخی عوض مرقومی الدم دیدکده
الزبور اورام دخی الیا المرقومک بالمواجهه جمله کلماتنی تصدیق و جمله اقوالنی
تحقیق ایدیجک بالطلب قید سجل اولندی تحریراً فی ۱۶ ربیع الاخر سنه ۱۰۲۲

Зміст. Єврей Ілля дарує єврею Авраму для використання як свою власну (*sebb b'l-'akâr*) шматок землі, а в обмін за це бере червоне вбрання з якісної вовняної тканини та гаптованого золотом переливчастого шовку. З цього приводу робиться запис.

№ 9

Справа про відпуск на волю валаського невільника

T. 1, арк. 10

مرحوم مرقوم محمد اغانک ابناء کباری مزبورون حسن و یونس و مرتضی
واولاد صغاری و صیلری مزبوران الحاج حسین و حضر باشه و بیوک قزلی
وزوجه سی و کیملری مزبور عمر چلبی و الحاج علی و یونس محضرلرنده کنعان
نام افلاق الاصل غلام تقریر کلام ایدوب مرحوم غازی کرای خان و فاتندن
صکره افندم مرحوم مرقوم محمد استانبوله واردقه استانبوله بنی اعتاق اتمش
ایدی و صکره استانبولدن ینه باغچه سرايه کلدکده مدبر اول دخی دیمش ایدی
عتمق طلب ایدرم سؤال اولنسون دیوب ....

Зміст. Мегмед Ага, як був ще живий, поїхав по смерті хана Газі Герєя до Станбулу і звільнив свого невільника, волоха за походженням. Повернувшись до Бахчисарая, він його зробив *мюдеббером* (тобто невільником, якому обіцяно волю після виконання певної послуги за певний час, зокрема після смерті власника). Як тільки Мегмед Ага помер, невільник відкрив судову справу і попросив зробити запис про його звільнення (щоб запобігти його синам, будучи спадкоємцями, висувати претензії на нього).

№ 10

Договір про узгодження боргових зобов'язань після продажу коня

T. 1, арк. 19

قریه قوكرات ساكنلرندن الله قلی بن علی حسن بن یارکلدی یه اتوز التونه
برآت بیع اتمشدم آقچه سنی سفردن کلوب ویرجک ایدی توقزن الدم باقي سن
طلب ایدرین .... اون بش التونه صلح اولنوب ... فی ۳ شهر جمادی الاول
سنه ۱۰۲۱

Зміст. Аллагукулу, житель села Конграт, продав одного часу Гасанові, синові Яргельді, коня за тридцять золотих таким чином, що дев'ять золотих, що залишилися після оплати, той віддав би йому після повернення з походу. Після повернення з походу Аллагукулу вимагає гроші. Сперечальники сходяться на п'ятнадцяти золотих.

№ 11

Боргова справа

T. I, арк. 20

كفه ده جامع كبير محله سندن بالش چلبی مرحوم سلامت كراى خان
 حضرتلرينك قوللر اغاسى اشمحمد اغابن قراكوذ الحاجك كئخداسى على قلعج
 بن عبدالله مجلس شرعه احضار ايدوب مزبور اشمحمد اغاده اوچيوز فلورى حقم
 اولوب قرق بش فلورىسن نقدويروب ايكي يوز التمش فلورىسندن التمش فلورى يه
 ماجرى الاصل برشيان غلام وايكيوز فلورىسنه درتيوز عدد قيون بيع
 ايدوب .... جمادى الاول ١٠٢١

Зміст. Кафський житель Баліш Челебі, мешканець кварталу Джамі-і Кебір, вимагає, щоб Алі Килич, секретар (*kethüda*) Ішмегмет Агі, який служить на посаді *куллар агаси* в хана Селямет Герєя, повернув узяті ним в борг триста флоринів: боржник віддав сорок п'ять флоринів грошима. Вони домовляються, що в рахунок боргу буде віддано молодого невільника угорського походження за шістдесят флоринів і чотириста овець за двісті флоринів.

№ 12

*Запис про шлюбно-майновий контракт між
 Мелек Хані, донькою хана Газі Герєя, та мірзою Азаметшагом*

T. I, арк. 58

مرحوم و مغفور غازى كراى خان حضرتلرينك صليبه سى ملك سلطان
 خانى جانبندن تزويج اتى يه وكالتى مؤيد غازى بيك ابن پير احمد وصفا بن سعدى
 شهادتلى ايله ثابته اولان تين محمد ويوان ابن اوکش ايله عظمت شاه ميرزا
 ابن اسنى بيك جانبندن مشار اليها خانى بى تزوجه وكالتى شعبان بن يوسف
 وبابى محمد بن كوستره شهادتلى ايله ثابته اولان بيرام على بيك بن رجب
 مجلس شرعه حاضران اولوب مشاراليها ملك سلطان خانى بى مسفور عظمت شاه
 ميرزابه وكيللى تزويج وتزوج ايدوب بيك فلورى وييك غروش و بيك تنكه

و بيك اقچه مهر مؤجل تسميه ايلدكلرى منوال مسفور اوزره نكاح عقد
اولندوغى قيد سجل اولندى

شهود الحال : الحاج حسين ابن ..... قاسم دده ابن عبدالله
منصور ابن بالى پرويز بن عبدالله وغيرهم

Зміст. Засвідчують і підтверджують Тін Мегмед, довірена особа Мелек Султан Хані, та Газі Бік і Сафа, довірені особи Явана; засвідчують і підтверджують довірені особи мірзи Азаметшага, сина Газі Біка, та довірені ж Байрам Алі Біка, Шабан та Бай Мегмед; довірені особи переглядають шлюбну долю жениха і визначають, що невід'ємна частина женихового подарунка (*mehr-i müeccel*) за Мелек Султан Хані становить тисячу флоринів, тисячу гурушів, тисячу теньге і тисячу акча.

№ 13

Справа про кредит у спільній торговельній операції „мудароба”

T. 1, арк. 86

کفه سکانندن درعدالت سپاهیلرندن می بن داود .... قضاء مانکوب
مضافاتندن بالقلاغی سکانندن یوریلی رئیس ولد دیمتری محضرنده اقرار صحیح
و اعتراف صریح مرعی قیلوب قصبه آق کرمانده یوسف خلیفه نام کمسنه یه
علی طریق المضاربه قرق برعدد سکه حسنه ویروب مسفور یوسف خلیفه دخی
ذکر اولنان سکه ترکیه یه ویروب مذکور یوریلی رئیسک کمیسنه قومش دیو
دعوی و نزاع ایدر ایدم .... یکریم برسکه حسنه یه صلح ایدوب ....
۱۰ شوال ۱۰۲۷

Зміст. Мемі, *sinaği* з Кафи, дав у Акермані сорок один старий золотий (*гасене*) Юсуф Халіфу для однієї спільної торговельної операції. Той купив на ці гроші продовольства, яке він відправив на кораблі Юрілі сина Дмитра. Мемі вимагає повернення грошей, і зрештою погоджуються на двадцять один золотий.

Коментар. Під час операції *мудароба* укладається контракт між тим, хто дає капітал, і тим, хто веде торгівлю на велику відстань, таким чином, що потім оплата видатків, зиск мають ділитися наполовину. Юсуф Халіфе оплатив послуги капітана Юрілі за рахунок проданого продовольства. Капітани в рахунок оплати з фрахту брали частину вартості проданого, через що *sinaği* Мегмед не порозумівся із Юсуф Халіфе і подав на нього в суд скаргу.

№ 14

Спис з наказу хана Гаджі Герей про призначення командуючого яничарами

Т. 25, арк. 4

فرمان شريف حاجی كراى خان فى نصب سردار يكيچريان

باعث تحرير يارليغ شريف خانى بودر كه اشبو دارنده امر شريف اولان قولز مطرجى باشى نيك و كيلى حسن بشه بى قره صويه سردار نصب ايدوب يدينه يرليغ شريف ويردم ويور دمكه قره صوده اولان اكر يكيچرى و طوبجى و جبجى و عجم اوغلانى و قول اوغلى بونلريك برسنيك شقاوتى ظهور ايدرسه قدوة القضاة قره صو قاضيسى افندى حضورينه كتوروب توحتمى [Sic] ثابت اولدقدن صكره قولز مطرجى باشى نيك و كيلى سردار حسن بشه نيك يدينه ويره لر آخردن كيم كمسنه مانع و مزاحم اولميه لر شويله بله لر امر شريفمله عامل اولالر تحريراً فى الثانى من شهر ربيع الاخر لسنة ١٠٩٥

Зміст. Хан Гаджі Герей призначає яничаром у Карасу довірену особу Матараджи Баши яничара Гасан Беше. Тому доручається відповідальність за всіх *капикулу*, яничарів, гармашів (*топчу*), зброярів (*джебеджі*), яничарських новобранців (*аджемі огланлар*) та *кул-огли*, а коли хтось із них у чому схибить, він того проводить до судді міста Карасу, і після винесення вироку він уповноважується здійснювати покарання згідно вироку.

№ 15

Про збір надзвичайного податку на закупівлю рушниць

Т. 25, арк. 4

١٠٩٥ تاريخنده شهر جمادى الاخره سنده محميه قره صو ايكي توفنك اولتى اوزره بهر توفنك باشنه قرقر التوندن سكسان التونه محلاته توزيع اولندغى صورتيدر

جامع كبير محله سنه	٨	حسنه	تسليم شد
الحاج شعبان محله سنه	٤	حسنه	تسليم شد

	۴۰	سیم	۵	حسنه	قبطیان محله سنه
			۴	حسنه	الشیخ رجب افندی محله سنه
	۱۰	سیم	۴	حسنه	شو محله سنه
تسلیم شد	۱۰۰	سیم	۲	حسنه	صادق افندی محله سنه
تسلیم شد	۴۰	سیم	۲	حسنه	الحاج بنیاد محله سنه
تسلیم شد	۸۰	سیم	۱	حسنه	عجم محله سنه
تسلیم شد	۸۰	سیم	—	—	حاجی علی باشی محله سنه
			۴۰	حسنه	روم وارمنیان

Зміст. Вартість двох рушниць, вісімдесят золотих, розподіляється між кварталами Карасу, в якому є такі квартали: Джамі-і Кебір, Гаджі Сабан, Киптілер, Шейх Реджеб, Шу (або Шав), Саді Ефенді, Гаджібюньяд, Аджем, Гаджі Алі, грецький (*рум*) та вірменський (*ермені*). Мусульманські квартали збирають сорок золотих, а інші сорок золотих — грецький та вірменський квартали. Тут видно найбільший квартал Джамі-і Кебір. Квартал Аджем маленький. З інших джерел (див. документи № 17 та 18) дізнаємося, що в кварталі Аджем проживають купці — вихідці з Ірану.

№ 16

Список фіксованих цін, виданий лавкам для торгівлі
під час Новрузу

T. 25, арк. 5

بيك طقسان بش تاريخنده روز حضرده بقالانه ويرلدكى نرخ صورتيدر

۱۴	ليمون صوبى وقیه	۱۸	قریم بالی وقیه
۴	بقله وقیه	۱۴	عسل روم وقیه
۳	مرچمک وقیه	۱۰	عسل ابانه وقیه
۹	ارمودبالی وقیه	۲۴	زیتون یاغی وقیه
۱۲	جوز حلوا وقیه	۷	پرنج وقیه
۱۴	کعبه خورماسی وقیه	—	بادم فندق
		۶	طرابزانی فندق وقیه
		۶	رزاقی اوزوم وقیه
		۶	بکلرجه وقیه

انكوريلی حسین بشه نك تازه كستانه سی	۵	سیاه [اوزوم]
دورت صاغ اقچه یه تعشیر شد	۶	ارمود قوریسی وقیه
	۵	كچی بوینوزی وقیه
بيك دوqsان بش تاریخنده ماه ذی القعدة	۴	قره خورما وقیه
نك یكرمی التنجی كونی بغدايك بقله سی	۳	سرکه وقیه
[كله سی ؟] سكسان صاغ اقچه یه چتمق	۶	نخود وقیه
ایله ایکی یوزقرق درهم خیز مطبوخ	۱۲	قشقوال وقیه
برچورك اقچه یه تعشیر شد بمعرفه المسلمین	۸	دولم پینیری وقیه
تحریراً فی التاريخ المزبور	۶	تازه پینیر وقیه
	۵	اوز قوریسی وقیه
	۲	فصل وقیه
	۲۲	خویار وقیه

№ 17

Указ (ферман) про торгівлю перських купців (вірмен) бавовняними тканинами анатолійського виробництва

T. 25, арк. 6

قدوة القضاة والحكام داعی دولتز افندی زید فضله صوبنه اعلام وفرمان شریف سلطانى بودرکه دارنده امرمز اولان قره صوده متمکن اولان عجمیان طایفه سی اهل تجارت اولمغله انادولی و طوقات یقاسندن کتورد کلری متاع اکر هفت رنگ بوغاصی اکر کرباس واکر بائمه وهرنه ایسه اسکله یه کلوب امین کمرکن ویروب مذکور اولان اسبابلری شهر مرقومه کتورب کرك اهل دکانه وکرك بربرلرینک بینلرنده بیع و شرا اتدکلرنده وکندولری ارشون طوتب تاتاره صاتمه لری باینده ... فرمان علیه مز اولمشدر وکلن مزبور عجمیان طایفه سی شهر مرقومه ده بازرکان لندن طای ایله اثواب الدقلرینه من بعد رضامز یوقدر امرو فرمائمز: کندوکتوردکلری متاعه در مزبور عجمیان طایفه سنک اوته یقه سمتندن مقدما کتوردکلری هفت رنگ بوغاصی وکرباس وپائمه وبوکه متاعلری صاتلمیوب سابقالمغله حالیا یدلرنده مذکور اولان متاعلری بربرلرینه بیع و شرا اولتمسنه دخی فرمام اولمشدر امرمزاورزه حرکت اولنوب برفرده مداخله ایتدیرمیه مز

وصل الینا فی الیوم الثانی والعشیرین من جمادی الاولی سنه ۱۰۹۵

Зміст. Дозволяється оптова та роздрібна торгівля бавовняними тканинами, привезеними з Анатолії, мешкаючим у Карасу перським купцям. Проте не дозволяється перепродавати куплені оптом у місцевих купців тканини. Торгувати дозволяється лише товарами, виготовленими в Анатолії.

Коментар. Закупівля у місцевих купців товарів та перепродаж їх завдавали збитків кримським купцям. Через це було видано дозвіл лише на продаж ввезених товарів. Мешкаючі у Карасу перські купці — це перські вірмени. У кінці документа один з них проходить під іменем: „Гачук іменем аджемський підданий”. Про вірменський квартал у Карасу див. документ № 15.

№ 18

*Указ (ферман) про те, що перські купці (вірмени)
можуть продавати лише ввезені ними товари*

Т. 28, арк. 149

قره صوده واقع و متمکن ذمیان و عجمیان طایفه سی در دولتتزه کلوب
ذمی طایفه سی عجم طوقاندن کتوردوکی و اخر ولایتدن کتوردوکی اشیا لری
یالکز صاتیوب شهرمه کتوردوکلری طایلری بزدن و بوغاصی دن هر نه ایسه
الوب صاته یورلر بو فقراه کلی غدر ایده یورلردیو عرض اتدکلرنده .... عجم
طایفه سی بعد الیوم کک قره صودن و کک کفه دن و کک کوزلودن و کک
بالقلاغیدن و قریم ایچندن برغیری شهردن طای و اسباب الوب صاتیوب
کندی لری تجارتله طوقات و عجم و غیری مملکتته و اروب سفینه ایله کتورب ذکر
اولان اسکله لک قنغیسنده کمرک و یروب چقاروب کتروب اوتردقلری یرده
بیع ایلدکلرنده کمیدن کتردکلری اسباب هر نه اولورسه اولسون صاتمیرینه امر
شریف رضا و یرمکله سجل شرعیه موجبنجه دخی امرم اولمشدر آلدقلری بونده
اولان هر نه قدر اسباب و ارسه اون بش کونه دکن بیع اولنسن دیووعده اولمش
در اون بش کوندن صکره سوق سلطانیده نه بها ایسه اول بها اوزره اخره یريله
وصل الیناق ۱۳ جمادی الاول ۱۰۹۵

№ 19

Спадок Фарги Султан

Т. 28, арк. 149

مخلفات المرحومة فرحا سلطان خانی المتوفاة عن زوجها شاه ميرزا و ابين
قوتلوشاه ميرزا و سفرشاه ميرزا و بنت واحدة فاطمة سلطان خانی زاده و الوراثه

منحصرة فيهم وقعت في شهر جمادى الاولى لسنة تسع وتسعين والى من الهجرة النبوية

في قيمه

الضياح و ..... والدين

بهادر شاه كوينده واقع اولر حمامى و كيلارى و انبارى و اوطة لرى و جملة
توابع و لواحقى ايله قيمت اسدى ٦٠٠

ايكى باغچه و چاير اسدى ١٠٠٠

ايكى تحته ارض قيمت سيم ١٢٠

برتحته ارض قيمت سيم ٣٦٠

نهر صالغيرده قرية سر كنده قشلاده اولان جملة اراضى مزروعه قيمت ٢٤ اسدى

قشلاده اولان قوجا مارطين نام قزاق قيمت ٢٤ اسدى

ضعيف قزاق اسدى ٦

جملة اسدى ٣٠٨١

Деякі особи, які зустрічаються у сіджілах:

جماعت قپچاقدن قياستى محله سنده اولوب جماعت مزبوره دن باغچه جى

محله سندن مقتول اولان سويه بن على

كيلارجى باشى محمد اغا

باغچه سرايده قيا محله سى ساكنلرندن چاشنيگير شعبان بن عبدالله

نهر اوزيده اشقيا قزاق النده شهيد اولان مرحوم كيلارجى باشى محمد

اغانك ايناء كبارى يونس چلبى و حسن چلبى

جمال چلبى ابن احمد افندى قيزى حاجى بيكه دن ... عادل كراى سلطان

اورده سنده ساكن اسنكلدى بن اسكندر

صلاحقده منكلي كراى خان مدرسه سنك طباخى الياس

فخر الاعيان على اغا ابن مرتضى اغا .... چركسى الاصل مسلم الله
ومعترف بالرق لعل اغا محضرنده

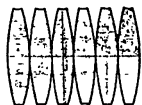
غازى كراى خان خلدت خلافته .... زوجه مكرمه سى وفخر السلاطين
العظام توختامش كراى سلطان ... حضرتلرينك والده سى ياولويم

قاغلغه سلطان حضرتلرينك كوچك خزينه دارى جان احمد بن محمود

خان اعظم حضرتلرينك والده سى دوربيكه بيم دن ثابت الوكالة اولان
صادق اغا

حالا قريم خانى اولان جانبك كراى خان قباوغالرى اولان خليل اغا

Переклад з турецької Олександра Галенка

„ТУТІ-НАМЕ” МОГАММЕДА КАДЕРІ
ТА ПЕРСЬКА МОВА ІНДІЇ
КІНЦЯ XVII — ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

Відомий індійський збірник дидактично-розважальних оповідань „Шукасаптаті” („Сімдесят оповідок папуги”) був складений санскритською мовою уже в кінці XI ст. н. е. і швидко завоював велику популярність серед читачів.

У 1315 р. представник аристократичного арабського роду Імад (ед-Дін? — *Я.П.*) ібн Могаммед ан-Наарі склав першу, наскільки нам відомо, персомовну переробку збірника „Шукасаптаті”, яку назвав „Джавагір ас-самар” („Перлини нічних розмов”). Ця версія значно відрізнялася від свого санскритського першотвору й обсягом, бо була майже в десять разів більша, і композицією, бо містила не 70, а 52 оповідання, і, зрозуміло, змістом, бо майже всі фабули та колізії були перенесені з індійського ґрунту на мусульмансько-перський. Відповідно було змінене й рамкове оповідання, позаяк його герої зробилися мусульманами й отримали мусульманські імена.

Та, як сказав римський граматист III ст. н. е. Теренціан Мавр, книги мають свою долю. Доля переробки ан-Наарі дуже непроста і нелегка: книга майже шістьсот років перебувала в забутті! Причиною цього було, по-перше, те, що її обсяг дуже великий — майже тисяча сторінок; по-друге, вона мала дуже крихку композицію. І хоча сам твір був написаний гарною, добірною класичною мовою, читачами він сприймався нелегко.

Вже через 15 років після появи переробки ан-Наарі в місті Бадаюні (Північна Індія) персько-індійський літератор середньоазіатського походження Зія ед-Дін Нехшебі, виходець з міста Нехшеба (тепер місто Карші в Узбекистані), створив свою версію, в основу якої і ліг твір ан-Наарі. У передмові до своєї переробки Нехшебі пояснив, що він зробив не переклад, а переробку „на прохання одного вельможі” однієї перської книги, коріння якої було в книгах Індії. Але автор її „пустив коня розповіді в поле багатослів'я”; це й стало головною причиною того, що „основи вимог доброго смаку [...] зовсім не були витримані”.

Порівняно з версією ан-Наарі, версія Нехшебі значно компактніша: обсяг твору скорочено майже наполовину. І хоч кількість оповідань залишилася та сама, Нехшебі оздобив свою версію гарними віршовими вставками власного авторства, а прозаїчну її частину збагатив метафорами та порівняннями в дусі своєї епохи.

З перспективи часу можемо твердити, що тогочасна персомовна читацька публіка Делійського султанату та й поза його межами прийняла переробку Нехшебі прихильно: її переписували і розмножували. Про це свідчить той факт, що у всіх книгозбірнях та книгосховищах світу, як підрахував таджицький учений А. Алімардонов, зберігається щонайменше 85 списків версії Нехшебі¹, яку той назвав просто „Туті-наме”, тобто „Книга папуги”.

З часом, зрозуміло, і версія Нехшебі почала втрачати свого читача. З одного боку, до цього частково спричинився її обсяг (книга налічувала близько півтисячі сторінок). З другого — твір був написаний класичною перською мовою, яка за 300-400 років зазнала помітних змін, та й змінилася літературна мода.

Уже в імперії Великих Моголів за розпорядженням самого імператора Акбара Першого (нар. 1542, правив 1556-1605) його візир, історик та літератор Абу-ль-Фазль Аллямі (1551-1602), переробив версію Нехшебі, дещо спростивши її мову та скоротивши обсяг. На жаль, до нас дійшов не перський оригінал переробки талановитого міністра і літератора, а тільки її дакканський переклад. У XVII ст. на основі версії ан-Наарі, а можливо й Абу-ль-Фазля Аллямі, турецький літератор Сари Абдулла-ефенді (пом. 1661) склав досить повну версію „Туті-наме” турецькою мовою². Крім версії Абу-ль-Фазля Аллямі в Індії була складена ще одна переробка „Туті-наме”, написана поетом-суфієм Сейідом Наджм ед-Діном (пом. 1747), яка, на думку азербайджанського дослідника Г.Алієва, „за художніми достоїнствами перевершує однойменний твір Зії (ед-Діна) Нехшебі”³.

Найбільший успіх, однак, випав на версію Могаммеда Ходавенда Кадері, складену, найправдоподібніше, у кінці XVII — на початку XVIII ст., як неважко здогадатися з мови твору, а також із назв творів інших авторів, згаданих у цій версії. На відміну від Зії ед-Діна Нехшебі, Кадері не приховує від читача того факту, що першоосною його версії є „Книга папуги” Зії ед-Діна Нехшебі, до якого автор ставиться з пієтетом. Причину створення своєї версії Кадері пояснює насамперед тим, що в його час версія Нехшебі була не зовсім зрозумілою персомовним читачам Північної Індії, позаяк була написана „важкими (для розуміння. — *Я.Л.*) і [надто] витонченими словами та виразами”⁴. Щодо своєї переробки, то Могаммед

¹ Бертельс Д.Е. Предисловие // *Нахшаби Зийа ад-Дин*. Книга попугая. — М., 1979. — Кн. II.

² Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. — М., 1914-1917. — Т. III. — Ч. 1-2. — С. 86-87.

³ Алиев Г.Ю. Персоязычная литература Индии. — М., 1968. — С. 184.

⁴ *Qādirī. Tūti-name-yi Fārsī*. — Bāmbay, 1316 (1898 p. n. e.). — S. 2.

Кадері вважав, що він розповідь (мається на увазі „рамкове оповідання”), оповідки та історії Нехшебі тільки „переписав (ми б сказали „переказав”. — *Я.П.*) зрозумілими, ясними словами, такими, які тепер вживають у листуванні та повсякденній мові освічені, добропорядні люди”⁵. Як бачимо, Могаммед Кадері підкреслює той факт, що його твір написано сучасною йому літературною перською мовою, яка в мусульманських державах тогочасної Індії була офіційною, державною, придворною та літературною мовою. Цією мовою складалася вся персомовна художня література на переломі XVII і XVIII ст. в імперії Великих Моголів.

У міру того як з часом змінювалася перська мова, і особливо на периферії персомовного світу (а такою периферією була й імперія Великих Моголів у Індії), змінювалося й розуміння класичної перської мови: людям, які не мали відповідної філологічної підготовки, літературні твори, написані цією мовою, було щораз важче розуміти. Професійні переписувачі, які виготовляли рукописні копії популярних літературних творів, зустрічаючи незрозумілі слова, або механічно їх переписували, навіть не намагаючись зрозуміти, або ненавмисне, звичайно, спотворювали до невпізнання, або ж просто замінювали словами більш зрозумілими для їхніх замовників. Було й так, що особливо популярні твори обростали десятками сторінок глосаріїв та коментарів.

Так, наприклад, рукописні списки популярного „Голестану” Сааді, складеного у XIII ст., були настільки „виправлені” переписувачами, що А. Кримський дійшов такого висновку: всі рукописні списки цього твору представляють собою назагал дві редакції — західну, або турецьку, та східну, менш критичну, або індійську⁶. Зрозуміло, що і версія ан-Наарі, і версія Нехшебі, надзвичайно великі і громіздкі, хоча й написані класичною перською мовою, легко пішли у забуття. Непотрібна, а головне немодна вишуканість мови і передусім надзвичайна громіздкість творів призвели не лише до втрати їх популярності у персомовному світі, але й до того, що вони досі не перекладені більшістю європейських мов (російською мовою перекладені і „Перлини нічних розмов” ан-Наарі, і „Книга папуги” Нехшебі).

Можливо, саме внаслідок цих обставин на переломі XVII-XVIII ст. виникла потреба скласти нову, значно компактнішу і разом з тим зрозумілу великому читачькому загалові версію улюблених оповідок.

Задумавши дати індійському персомовному читачеві таку версію, написану сучасною йому мовою, позбавленою непотрібних „красивостей”, малозрозумілих стилістичних фігур, немодних віршових

⁵ Кадері М.Х. Книга папуги // Всесвіт. 1987. — Ч.6-7. — С.103.

⁶ Крымский А. История Персии... — С.439.

вставок і водночас не без певних художніх вартостей, Могаммед Кадері успішно справився зі своїм завданням. Переробка Кадері, що по суті зовсім стала новим літературним твором, швидко завоювала величезну популярність не лише у персомовному світі.

Менш ніж за двісті років свого існування ця переробка була перекладена багатьма східними мовами: гіндустані (гінді), урду, бенгальською, афганською (пушту) — двічі, казансько-татарською, гуджератською, узбецькою, таджицькою та іншими. У Європі, крім казансько-татарської, цей твір було частково чи повністю перекладено англійською, німецькою, французькою (з англійського перекладу), італійською, російською (тричі!), польською (з німецького перекладу) та українською мовами⁷.

Більшість іраністів ще в кінці XIX ст. помітила, що перська мова, якою користуються в Ірані, і перська мова, поширена в Північній Індії, далеко неоднакові, але простота, ясність та чіткість переробки Могаммеда Кадері настільки „спокушали” їх, що саме „Туті-наме” Кадері неодноразово, частково чи повністю, видавали з метою використовувати як посібник до вивчення перської мови для початківців. Першим це зробив, як нам відомо, Френсіс Гледвін, видавши книгу в Калькуті (1801), а потім у Лондоні (1801). При цьому перський текст версії Кадері був на лівій сторінці, а англійський переклад — на правій.

У Росії шість оповідань з „Туті-наме” Кадері включив у свою хрестоматію 1826 р. сходознавець, іраніст та арабіст, професор Московського університету Олексій Болдырев (1780-1842)⁸. 1927 р. російський іраніст Леонід Богданов опублікував перський текст у версії Кадері в Парижі, а в 1933 р. Гайнріх Блятт видав у Німеччині паралельно з транскрипцією перський текст вступу та двох перших оповідань (всіх 35!) для читання зі студентами. Останньою публікацією вибраних фрагментів із „Туті-наме” Кадері було видання Ташкентського (тоді Середньоазіатського) університету в Ташкенті, здійснене 1947 р.⁹

Глибше знайомство з цим твором переконує, однак, що його велика простота і ясність є дещо обманливими. У першу чергу це тому, що твір написано не звичайною літературною перською мовою, якою розмовляли у XVII-XVIII ст. в Ірані, а, підкреслюємо, перською мовою, яка в той час побутувала на території Індії, в імперії Великих Моголів. Цікаво, що навіть тепер, у кінці XX ст., цю мову

⁷ Кадері М.Х. Книга папуги.

⁸ Болдырев А. Персидская хрестоматия. — М., 1826. — Ч.І.

⁹ Tūti-nāme. Ташкент, 1947. (Автора не вказано, хоча це є уривки з „Туті-наме” Кадері перською мовою).

ще можна почути в окремих регіонах Афганістану та Пакистану¹⁰. Індійська лексика в цьому творі представлена достатньо багато, і вплив індійської мови доволі відчутний. Особливості цієї мови заслуговують на те, щоб про них розповісти трохи докладніше.

Звуковий склад перської мови Індії, або „індійського фарсі” як її ще називають англійські сходознавці, досить помітно відрізняється від звукового складу тих різновидів перської мови, якими користувалися у той час в Ірані, Середній Азії чи Афганістані. Як у таджицькій мові чи дарі (літературний сучасний варіант фарсі-кабулі), в індійському фарсі й досі артикулюються „маджгульні” довгі голосні *ō* та *ē*. Короткі голосні *a*, *i*, *u* звучать так, як і в таджицькій мові *a*, *i*, *u*, але довге голосне *a*, на відміну від таджицького *o*, тут звучить так, як і в урду, тобто як українське *a* під наголосом у словах „водá”, „хáта”.

Замість перських дифтонгів *eu* й *oi* в індійському фарсі маємо відповідно *au* і *av*, як у таджицькій мові, наприклад: *xaug* — добро; *paydā* — явний, очевидний, створений; *davlat* — щастя, багатство; *maufūr* — рясний.

Мова урду, яка в загальних рисах передає фонетику слів індійського фарсі, зробила нам ще одну послугу, значення якої важко переоцінити: вона донесла до нас семантику багатьох слів арабського та іранського походження, які в індійському фарсі набули дещо інших значень. Навіть порівняння, обмежені лише одним твором Могаммеда Кадері, переконують нас, що якась частина арабської лексики, входячи в перську мову Ірану, Афганістану чи Середньої Азії, набувала деяких нових значень. Однак, ввійшовши в індійське фарсі, ця частина лексики збагатилася такими значеннями, яких вона ніколи не мала ні в арабській мові, ні в фарсі.

У той же час, ввійшовши в лексичний склад мови урду, ця лексика зберегла в ній ті ж значення, які вона мала в індійському фарсі.

Так, наприклад, арабський діеприкетник пасивного стану від дієслова восьмої породи кореня *gadda* — „він відавав, повертав назад (до)” — *mutaraddid* означає „той, що вагається” (рос. „колеблющийся”), а звідти вираз *mutaraddidu-l-fikr* зі значенням „нерішучий”, тобто „той, що вагається думкою”: В перській мові Ірану, класичній та сучасній, а також у таджицькій мові та дарі це слово має ті ж значення¹¹. Однак у перській мові Індії, як і в урду, це слово набуло ще кілька нових значень, що підтверджують як словники, так і твір

¹⁰ Так, наприклад, авторові статті довелося почути це „індійське фарсі” з уст колишнього губернатора Панджшера (Афганістан).

¹¹ Таджикиско-русский словарь. — М., 1954. — С.244; Киселева Л.Н., Миколайчик В.И. Дари-русский словарь. — М., 1978. — С.633.

Могаммеда Кадері. В урду слово *mutaraddid* означає „збентежений, занепокоєний, стурбований, стривожений”¹², що й підтверджується вживанням цього слова в творі Кадері¹³, наприклад: *Tājir-i mastūr az bastar xāst va nazdīk-i qafas-i tūtī āmad va dīd ki tūtī dar qafas nēst. Šōr kard va dastār bar zamīn zad va bisyār mutaraddid-i xātir gardīd va bar zan bisyār ḡussa šud.* — „Згаданий купець встав з ложа, підійшов до клітки папуги і побачив, що папуги в клітці немає. Він розхвилювався і кинув тюрбаном об землю, дуже засмутився та розсердився на дружину”.

Цікаво, що навіть окремі слова іранського походження в індійському фарсі набувають інших смислових значень. Так, наприклад, слово *paydā* (в Ірані *peydā*) в перській мові Ірану означає „видимий, явний, помітний, очевидний”. У фарсі-кабулі це слово набуває ще кількох нових значень — „виявлений, знайдений, добутий, придбаний”, а тому в устах персомовного афганця цілком природно звучить, наприклад, така фраза: *Jalūza dar kūhhā-yi Afḡānistān paydā mēšavad.* — „Соснові горішки добуваються в горах Афганістану”.

У перській мові Індії (що підтверджує твір Кадері) це слово означає також „виготовлений, створений”, що видно, зрештою, із виразу *paydā karnā* — „вирощувати, породжувати, виготовляти, створювати”¹⁴. В перській мові Індії з індійського дієслова *paydā karnā* утворюється дієприкметник теперішнього стану з закінченням на *-anda*, тобто *paydā-kunanda* — „творець, сотворитель”, а вираз *paydākunanda-yi āsmān va zamīn* означає „творець неба і землі”. Дещо далі в Кадері й справді зустрічається уже зовсім іранський вираз *āfarīnanda-yi āsmān va zamīn*, переконуючи нас у тому, що *paydākunanda* і *āfarīnkunanda* є синонімами.

Варто наголосити, що відомий знавець перської мови, пурист та прихильник „чистого фарсі” поет Мірза Галіб (1796-1869), який свого часу гостро критикував популярний словник Мугаммеда Гусейна Табрізі „Бурган-е кате” (1651), в кит’а, присвяченому Мауляві Агмаду-Алі, дозволив собі написати бейт:

*Хājā-rā az Isfahāni būdan-i ābā ċe sūd?
Хālīkaš dar kišvar-i Bangāla paydā karda ast.*

(Транскрипція подана індійським фарсі).

¹² *Бескровный В.М., Краснодембский В.Е.* Урду-русский словарь. — М., 1951. — С.604.

¹³ Оскільки немає технічних можливостей набрати цитати з твору Кадері арабсько-перською графікою, ми даємо їх латинською транскрипцією так, як ця мова звучала в Північній Індії, а не в Ірані.

¹⁴ *Бескровный В.М., Краснодембский В.Е.* Урду-русский словарь. — С.177.

„Яка користь ходжі від того, що його батьки
(або „предки”) були з ісфганців?
Творець *створив* його в краю Бенгалії”.

І хоч існує думка, що перська поезія в Індії зазнала меншого впливу індійських мов, ніж проза, яка не орієнтувалася на класичну персько-таджицьку літературу, з наведеного прикладу бачимо, що це не зовсім так.

Крім такого роду лексичних відмінностей, перська мова Індії характеризується ще й активним вживанням тієї частини лексики, яка в Ірані, Афганістані та Середній Азії ще в XV ст. вважалася архаїзмом, а в наш час не використовується взагалі. Так, наприклад, Кадері вживає дієслово *var ʕalānīdan* — „спокушати”: *Az bisyāri var ʕalānīdan-i muhtāla rāzi šud*. — „Через великі спокуси хитрої баби вона (нарешті) погодилася”.

Аналогічним архаїзмом є й слово *qābū* — „нагода, слухна нагода”, синонім загальноновживаного арабізму *fursat*, наприклад: *Pas tūti-rā hāsīd-i xud angāšt va yak rōz dar nim šab fursat-u qābū yāft parhā-yi tūti-yi mazkūr bikand va az xāna-yi xud bērūn andāxt*. — „Тому папугу вона вважала своїм ворогом і одного дня, опівночі, вибравши слухну нагоду, вона вишипала пір'я згаданої папуги та викинула її з дому”.

Між іншим, у цьому реченні ми бачимо й слово *ḥāsīd*, яке по-арабськи означає „заздрісник”, а в перській мові набуває ще одного значення — „ворог”.

Крім архаїзмів лексичного характеру, в перській мові Індії є й архаїзми граматичного характеру. До них належить, наприклад, вживання ізафета там, де в перській мові Ірану, так само як і в таджицькій та дарі, він опускається: означуване слово і його означення є настільки тісно пов'язаними, що ізафет, який би підкреслював цей зв'язок, просто не потрібен. Так, наприклад, у деяких згаданих випадках ізафет не проставляється, як і в перській мові Ірану:

nīm-šab — опівночі;

šāh-jahān — володар світу (ім'я одного з імператорів династії Великих Моголів);

sāhib-ḡamāl — красуня (дослівно „володарка краси”).

Водночас у перській мові Індії ізафет часто ставився там, де іранець XVII-XVIII ст. його ніколи б і нізачо не поставив. Наприклад:

sāhib-i-dil — благочестивий, мудрець;

sāhib-i xāna — домовласник, господар дому;

sāhib-i axlāq — вихована людина (дослівно „власник етики”);

sāhib-i iqbāl — щасливий (дослівно „володар щастя), і навіть sāhib-i ĵamāl паралельно з sāhib ĵamāl — красень, красуня (в Ірані цей вираз без ізафета вживається ще в поезії Сааді XIII ст.).

Архаїзмом є й вживання „множини пошани”, що виявляється в утворенні множини від займенників, які вже самі по собі означають множину. Наприклад:

mā — ми, māyān — Ми (в множині пошани);

šmā — ви, šmāyān — Ви (в множині пошани).

Твір Могаммеда Кадері також підтверджує існування та вживання таких архаїчних форм. Наприклад:

Bā yak dīgar mašvarat kardand ke māyān az dast-i Šāpūr-rā ba ĵān āmada ēm. Dīgar-rā az māyān sardar muqarrar bāyad kard. — „(Вони) один з одним порадилися: ми через Шапура дійшли до скрути (дослівно „до краю”). Іншого з-поміж нас слід призначити начальником”.

Та чи не найбільшим граматичним архаїзмом є вживання суфіксальної частки -ī для позначення тривалої або багаторазової дії в минулому. В класичній літературній перській мові X-XV ст. ця частка приєднувалася до дієслова у формі першої особи однини та третьої особи однини та множини простого минулого часу. Ця суфіксальна частка надавала дієслову такого ж значення, як префіксальна частка mī- (mē), а ще раніше hamī (hamē). При цьому в літературній класичній перській мові X-XV ст. до дієслова з ненаголошеною суфіксальною часткою -ī могли приєднуватися префіксальні частки mī- (mē-), hamī (hamē) та be- (bi-). У X-XV ст. всі вони вимовлялися так, як вказано в дужках. У перській мові Індії XVII-XVIII ст., як і в класичній мові, ця дієслівна форма вживалася досить часто, що ми спостерігаємо у творі Кадері. Наприклад:

Vaqtē ki bačahā-yi tūtī furōd āmadandi ba baččegān-i rōbāh bāzī mēkardandī. — „У той час, коли пташенята папуги спускалися вниз, вони бавилися з дітьми лисиці”.

Останнє дієслово, bāzī mēkardandī, як бачимо, крім суфіксальної частки -ī має ще префіксальну частку mī- (mē).

Більшість англійських іраністів відзначали, що перській мові Індії притаманна певна кількість індійської лексики, яка, зрозуміло, насапереду стосується індійських реалій. Наприклад:

hūn (від індійського hūna) — „пагода”, потім так називали срібні монети з Південної Індії, на яких була зображена пагода;

gāu (від індійського gaḥ) — титул індійського князя, а звідти — gāuīgāyān — магараджа, великий князь;

rāja — раджа, князь, король (титул індійських правителів);

brahman або brāhman — брахман (представник першої і найголовнішої касті в Індії. В перській мові Ірану ці слова звучали як barahman або barāhman);

kotvāl — начальник поліції міста, поліцмейстер.

Крім того, Кадері вживає деякі індійські слова, які мають добре відомі йому відповідники в перській мові й активно вживаються у цілому персомовному світі. Наприклад:

čauk — площа, хоч є загальновідоме (арабізм) maydān (у сучасній перській вимові meydān);

čaukī — сторожа, поліцейський пост, частина ночі (як вимір часу), хоч авторові добре відоме є перське pās у тому ж значенні.

Крім слів індійського походження автор вживає ще й деякі арабізми. Здебільшого це є загальновідомі мусульманські релігійні формули, які в свідомості мусульман навіть не сприймаються, як іншомовна лексика. Наприклад:

Bismi-l-lāhi-r-raḥmāni-r-raḥīm! — В ім'я всемилосердного, всемилостивого Бога!

Raḥmatu-l-lāhi 'aleyh! — Нехай милосердя Боже буде над ним!

'Aṣṣlaḥa-l-lāhu ša'nah! — Нехай Бог поправить справи його!

Ūa-l-lāhu 'a'lamu bi-š-ṣavāb! — А Бог своєю мудрістю знає найкраще!

Щодо запозичень з інших мов, то найменше в творі Кадері є тюркізмів: ...va tu xātūn-i man hasfī — ...а ти є моя пані. Слово xātūn — „жінка, дружина, пані” — тюркського походження; qābū (можливо, від тюркського qārū) — у перській мові Ірану тепер сприймається як архаїзм — „двері, ворота, нагода, добра нагода”.

Таким чином, „Книга папуги” Могаммеда Ходавенда Кадері є чудовим, хоч і не дуже великим за обсягом, зразком перської мови Індії на переломі XVII-XVIII ст. На той час династія Великих Моголів досягла апогею своєї політичної та економічної могутності. Події в „неспокійному XVIII ст.” в Ірані спричинилися до того, що з Ірану та Середньої Азії в Індію переселилося багато вчених і літераторів. Тоді у Північній Індії перську мову знали практично всі освічені мусульмани, але, як зауважила Н.Пригарина, „це була або вивчена мова, або так зване „індійське фарсі”, яке зберігалось в родинах переселенців з Ірану, Афганістану та Середньої Азії інколи протягом багатьох поколінь, а тому воно відрізнялося від живої мови, яка побутовала в природному середовищі його носіїв”¹⁵.

Крім архаїчної лексики, деяких архаїчних граматичних форм, архаїчної вимови та індійського пласту лексики, особливістю „індійського фарсі” є й те, що чимало арабських та перських слів, які через перську мову Ірану та Середньої Азії перейшли в „індійське фарсі” та урду, в процесі цих переходів значно змінили свою семантику.

¹⁵ Пригарина Н.И. Мирза Галиб. М., 1986. — С.45.

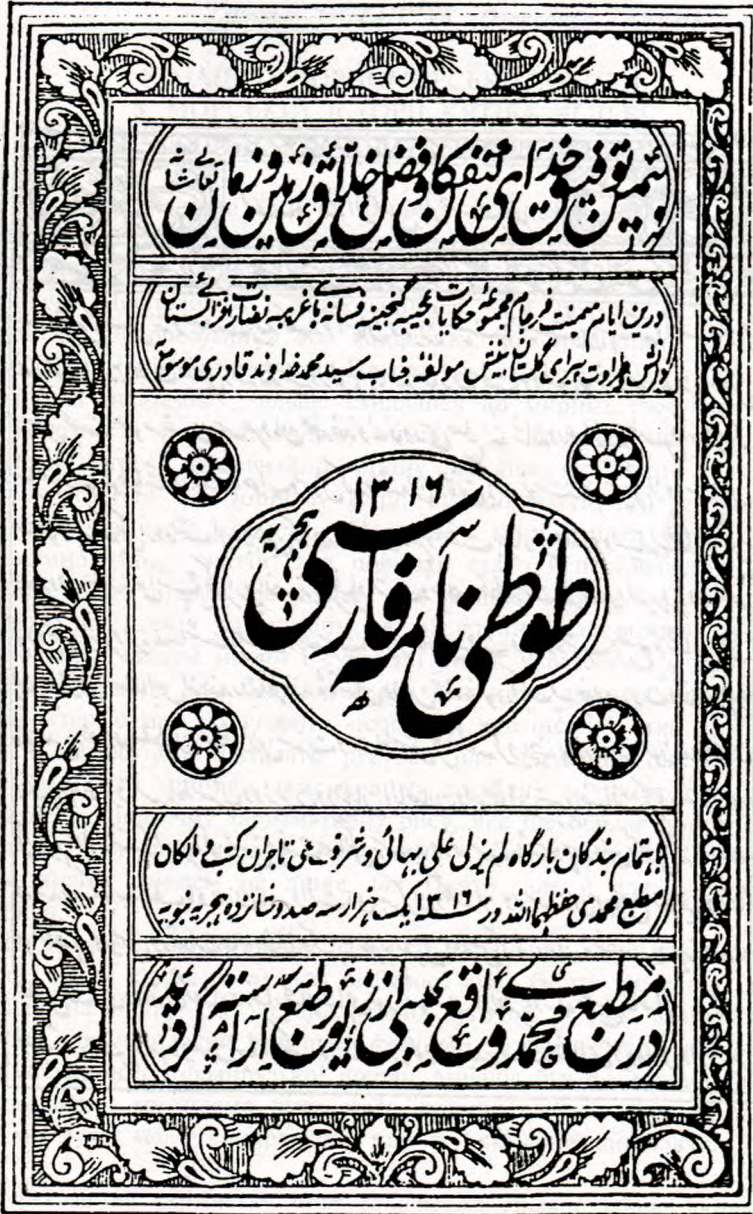

Рис. 1. Титульна сторінка бомбейського видання “Туті-наме” Кадері 1898 р. Дата переконливо свідчить, що в кінці ХІХ ст. в Індії ще знали і розуміли “індійське фарсі”.

Рис.2. Текст першої сторінки бомбейського видання зі вступом самого Кадері, де він говорить про мову свого твору.

КОЗАЦЬКІ ЧОРНОМОРСЬКІ ПОХОДИ
У МОРСЬКІЙ ІСТОРІЇ КЯТІБА ЧЕЛЕБІ
„ДАР ВЕЛИКИХ МУЖІВ У ВОЮВАННІ МОРІВ”*

У першій половині XVII ст. феномен козацьких морських походів видозмінив умови політики, економіки та щоденного життя в чорноморському басейні. Між Османською Портою, з одного боку, та Річчю Посполитою і Московщиною — з другого, безперервно наростали непорозуміння або конфлікти, хоч традиційно до цього часу Порти і північні держави, маючи достатньо проблем та амбіцій на інших напрямках, більше схилилися до мирних стосунків, ніж до ворожнечі. В економічному вимірі цей феномен поставив під серйозну загрозу надзвичайно вигідну ситуацію, яку Порти мала вже понад століття на Чорному морі, контролюючи тут ресурси та торгівлю на свою користь. На самому морі і його берегах він докорінно змінив життя, яке повсюди стало непередбачуваним та небезпечним: татарам ще менше, ніж раніше, можна було безкарно ходити на північ за ясиром, а населення узбережжя мусило враховувати цілком новий і суттєвий ризик у веденні торгівлі та й взагалі існуванні там. Чорноморська діяльність змінила можливості і характер самої козаччини, особливо української, яка знайшла спосіб самостійно діставати ресурси для існування та ще одну площину для набуття військового досвіду, а також отримала додаткову динамічну харизматичну рису, яка ще більше притягала в її ряди нові поповнення. Козаччина стала могутнішим і більш загрозливим явищем не лише для Порти, але й для Варшави і Москви.

Незважаючи на історичну вагомість козацьких морських походів, на те, що за кілька десятиліть відбулося дуже багато виходів у море, нападів на міста, села і судна, різних сутичок та боїв, залишається фактом, що про такий важливий феномен, який визначив цілу епоху і який у понятті французької школи Анналів був феноменом рангу *longue durée*, ми маємо дуже мало прямих свідчень про ці події, знаємо дуже мало конкретного про те, як вони виглядали. Дуже

* Переклад на українську мову здійснений спільно обома авторами. Коментарі до розділів I–VIII зробив в основному Віктор Остапчук, а коментар до розділу IX — в основному Олександр Галенко. Автори висловлюють подяку Філіз Чагман (Filiz Çağman), директорці Бібліотеки музею Топкапи Сараю (у Стамбулі), за надання можливості працювати з рукописами Кятіба Челебі та дістати мікрофільми потрібних частин цього твору.

багато з того, що ми нібито знаємо про цей феномен, або витягнуте з надто обмежених (і кількісно, і якісно) джерел, або взагалі належить до розряду упереджень чи міфів. Щоб зрушити з місця наші старі уявлення про козаків на морі і щоб додати конкретної інформації, якої нам так бракує, надзвичайно важливими є історичні джерела держави, що була об'єктом козацьких морських походів. Є різні типи османських джерел, де міститься цінна і часто унікальна інформація про козацькі дії на морі та їх наслідки, — рапорти до центру від командирів та урядовців; реєстри гарнізонів фортець або мобілізованих на оборону військ; списки призначених на службу на Чорному морі суден або екіпажів; усілякі фінансові записи; укази та розпорядження від різних частин уряду й від самого султана. Але не менш цінними є нарративні джерела — передовсім літописи, а також подорожні записки, кореспонденція, окремі записи у збірниках різного змісту.

Власне, тут нас цікавить внесок османських нарративних джерел у козацьку чорноморську проблематику. Такі джерела, зокрема літописи, були більш доступними, ніж архівні документи (османські архіви були закритими для істориків аж до 1920-х рр., крім того, з палеографічного боку документи є набагато складніші ніж нарративні джерела), і до них звертались учені, починаючи з перших досліджень історії Османської імперії. Проте, окрім дослівно поодиноких винятків, досі бракує їх наукових, критичних видань та фахових перекладів. Стосовно історії України та сусідніх країн, хоч давно черпаються дані з небагатьох османських хронік, донині це робиться здебільшого випадково та переважно не безпосередньо, а через другі або й треті руки. Як ми прагнемо показати тут, навіть у нібито давно відомих джерелах існує багато не повністю вичерпаних і навіть цілком обійдених даних¹.

Ми тут пропонуємо факсимільний текст, переклад та коментар розділів стосовно боротьби османів з козаками на Чорному морі, які взяті з історії османського флоту під заголовком „Тугфетю-ль-кібар фі есфарі-ль-бігар” (*Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr*, „Дар великих мужів у воюванні морів”²). Цей посуті літопис-трактат був

¹ У свій час Ярослав Дашкевич продемонстрував, що можна почерпнути немало цікавих і важливих даних про морські походи та відносини козаків з різними державами у давно виданих, але обійдених дослідниками козаччини джерелах. Мова йшла про мемуари італійського мандрівника Піетро делла Валле (*Дашкевич 1971*).

² Сам заголовок твору, написаний арабською мовою, трохи двозначний і тому завдав дослідникам клопоту. Наприклад, Орган Шаік Г'окяй чомусь передав другу частину арабського і з а ф е т у у *tuhfetü'l-kibâr* давальним, а не присвійним відмінком і неправильно переклав його сучасною турецькою

написаний у 1656 р., коли Османська імперія вела важку і довгу війну в Середземному морі з Венецією за острів Крит. Будучи стурбованим станом справ і недавніми невдачами, його автор зібрав матеріали з існуючих літописів та, напевно, з документів і розповідей, щоб дати сучасним османським політикам, флотоводцям приклади подвигів і невдач їх попередників (від середини XV до середини XVII ст.) та викласти основи османської морської справи. Книжка має дедикацію (тодішньому султанові Мегмеду IV), вступ про географію, дві головні частини та післяслово. Перша головна частина, яка займає більшість твору, власне присвячена хроніці вибраних морських походів та боїв османського флоту. Вона поділена на дев'ять розділів. Друга частина містить короткі біографічні довідки про відомих діячів флоту, описує організацію флоту, різні типи кораблів, спосіб ведення морського походу та бою і т. д.

Автор нашого твору Гаджі Халіфе (Hâğgî Halife), або, як він більш знаний серед турків, Кятіб Челебі (Kâtib Çelebi, дослівно „Писар Джентльмен, Майстер Пера”), — один з найбільш відомих учених в усій османській та й навіть ісламській історії. Народившись у Стамбулі 1609 р. сином службовця внутрішньої частини султанського палацу (*enderân*), він отримав освіту в османській фінансовій бюрократії. У 1620-х та 1630-х рр. разом з османськими військовими силами брав участь в різних походах у східній Анатолії та далі на сході. Останні десятиліття свого життя провів у Стамбулі, займаючись науковою працею та інтелектуальним життям столиці. Його перу приписують понад двадцять книг. Для істориків найважливішим є літопис „Фезлеке” (*Fezleke*, „Підсумок”) — османськомовний додаток (*zeyl*) до його арабськомовної історії світу (особливо ісламських країн) „Фазлака”. „Фезлеке”, починаючи з кінця першого тисячоліття ісламу, чи точніше з року 1000 рахуючи за місячним календарем, від втечі (г і д ж р а) Мугаммада з Мекки до Медіни, тобто з 1591 р., та кінчаючи 1065/1654–1655 р., є основним османським літописом про цей період. Наприклад, за ці роки славна історія Мустафи Наіми (Muştafâ Na'îmâ), яка є найвідомішим

мовою: „Deniz savaşları hakkında büyüklere armağan”, тобто „Дар великим (а не дар великих) про морські бої” (*Tuhfet 1980*). Франц Бабінгер спростив і переінакшив заголовок — „Geschichte der osmanischen Seemacht” (*Babinger, 202*). У ще іншій праці трохи точніше, але також не без спрощення: „Present of noble men: (the story) of the campaigns on the seas” (*Kahane, Tietze, 36*). Дослівний переклад заголовка „Дар великих у походах на морях” як в українській мові, так і в арабській не є цілком ясним — чи „у походах на морях” (*fî esfâri'l-biḥâr*) відноситься до „дару”, тобто, дар султанові, читачеві від великих мужів є їхні подвиги на морях, чи ця фраза відноситься до „великих”, тобто дар від тих, які є великими у морських походах.

османським літописом в українській історіографії, по суті іде за „Фезлеке” (але див. *Замітки про джерела та принципи перекладу*)³.

Оскільки з середини XV і протягом XVI ст. жодна інша держава не була в змозі протистояти османам на Чорному морі, Кятіб Челебі у „Тугфеті” майже не приділяє йому уваги і окремим чорноморським походам присвячує лише три розділи^{4,5}. Більшість книжки присвячена десяткам походів та боїв у Середземному морі проти західних флотів та піратів. Але дійшовши у своїй хроніці до 1619 р., Кятіб Челебі залишає проблеми Середземного моря (а їх далі було немало) і повертається назад до 1614 р., мабуть, року першого козацького походу на Анатолію. Від того часу і до кінця 1630-х рр., тобто до передодня Критського походу, яким закінчується перша основна частина книжки, Кятіб Челебі фокусує майже всю свою увагу на кризі у Чорному морі⁶. Оскільки у цьому творі цей славний османський літописець зосереджує увагу на проблематиці козаччини на Чорному морі, ми вирішили почати саме з цього твору, щоб

³ Інші відомі твори Кятіба Челебі: „Таквіму-т-таваріх” („Календар дат”) — хронограф від упадку Адама до 1058/1648 р.; „Джіганнюма” („Показ світу”) — енциклопедична географія світу, частинно базована на західних творах; „Кешфу-з-зунун” („Відкриття опіній”) — гігантська анотована бібліографія; „Дустуру-ль-амал” („Управляючі принципи”) — поради політикам як поправити стан османської держави, особливо у фінансовому плані; „Мізану-ль-гакк” („Терези правди”) — розробка про деякі контроверсійні справи тогодення (існування чи неіснування деяких пророків або про їхні особливості, про танцювання, про вживання кави, тютюну, опіуму і т. д.). Про життя та твори Кятіба Челебі див.: *Gökyay 1977; Gökyay 1991*.

⁴ У його заголовках: з 1475 р. „Похід на Кафу та Азов”; з 1479 р. „Похід на Моту” (в деяких рукописах *Mot*, в інших *Mota*; невідома фортеця в околиці Азовського моря, можливо, помилковий запис назви „Копа” на Таманському півострові, яку османи дійсно завоювали в тому році); з 1569 р. „Похід на Астрахань”, тобто про спробу спорудити канал між Доном та Волгою. Виглядає трохи парадоксально, що жодної уваги не приділяється походам Дмитра Вишневецького та його козаків у середині XVI ст., адже ж османи назначали кораблі від флоту для підтримки місцевих сил у боротьбі з ними, наприклад, у 1559-1560 рр. довкола Азова (*Lemerrier*). Можливо це тому, що основний флот не був змушений робити повний похід, як це було у випадку, наприклад, Астраханського походу.

⁵ По суті підрозділи, бо перша частина твору, яка дає хроніку морських походів, поділена на розділи, присвячені відомим османським флотоводцям і періодам між ними; у цій праці для зручності ми називаємо такі підрозділи з першої частини, які присвячені окремим походам, „розділами”.

⁶ Між переважно відносно довгими розділами про козацькі справи Кятіб Челебі вставляє лише три короткі розділи про події на Середземному морі у 1029/1620, 1043/1633–1634 та 1046/1636–1637 рр.

удоступнити на рівні сучасних наукових норм обширні османські літописні матеріали стосовно цієї проблематики, а не вибирати окремі розділи з його „Фезлеке” чи літопису Наіми. На додаток, у „Тугфеті” містяться розповіді, які частково (III, IV) або й цілком (II) відсутні в інших османських наративних джерелах.

Виникає питання щодо підбору матеріалів про козацьку чорноморську проблематику у головній османській літописній традиції, яка представлена в описуваному періоді Кятібом Челебі та Наімою. Хто займався цим питанням на базі інших джерел, помітить, що наш автор дійсно приділяє їй велику увагу, але він усе-таки пропускає походи та бої, які, здавалося б, заслужили на згадку (наприклад, перші серйозні напади на румелійське побережжя у першому десятилітті XVII ст., штурм Кафи у 1616 р.). При нинішньому стані вивчення османських літописів цього періоду, особливо їхніх джерел та способів творення, неможливо чіткіше відповісти на це важливе питання, але у виборі представленого літописцями матеріалу напевно грали роль два основні фактори: з одного боку, усне чи писемне збереження пам'яті про ці події та доступність їх авторові, а з другого — упередженість, тенденційність, які схилили до голосних розповідей про одні події і замовчування інших, менш втішних. Подальше вивчення менш відомих літописів та інших наративних джерел, де згадуються досі мало або цілком невідомі події, пов'язані з козаками (як, наприклад, літопис Топчилара Кятібі [Topçılar Katibi], який стоїть дещо осторонь головної літописної традиції), та взагалі системне вивчення усіх джерел до даної проблематики дадуть змогу краще оцінити, чи те, що ми представ-ляємо тут, дає основну чи лише фрагментарну картину цієї епохи.

Але в будь-якому випадку матеріали, які ми репрезентуємо, дають досить багату і детальну характеристику особливостей козацько-османської боротьби на Чорному морі. Незважаючи на те, що, як ми зазначаємо в коментарях, представлені матеріали, є продуктами типового середньовічного літописання і наголошують або й навіть перебільшують перемоги османів та применшують або й замовчують козацькі успіхи, з них можна черпати конкретні, автентичні та оригінальні дані, яких нам дуже бракує. Ми бачимо ризики, небезпеки та помилки обох сторін — і козаків, і османів. Яскраво вимальовується страшенна залежність обох сторін від погоди. Нам демонструється, як вміло козаки використовували особливості своїх чайок та як досконало вони пристосовували до військових потреб фізичну географію частин Причорномор'я (з Приазов'ям), тобто місць з частими та обширними мілинами й очеретяними заростями. Не менш цінним є представлення дії різних ланок османської оборони моря — галерні флоти, місцеві флотилії з менших суден (зокрема

османських чайок) і татари, хоч якраз слабо представлена одна з головних ланок оборони — фортеці та їхні гарнізони.

Хоч османські джерела й розрізняли українських (у контексті Чорного моря це були в основному запорожці) та донських козаків, вони, проте, часто помилялись або просто називали їх „козаками” (*qazaq* разом з різними образливими епітетами) без уточнення⁷. У коментарях ми намагаємось визначити, чи мова іде про запорожців, чи про донців, а коли це неможливо, то свідомо обмежуємось словом „козак”. Чнтач, звичайно, усвідомлює, що у таких випадках може йти мова про українців, або росіян, або і одних і других, оскільки у цей період і одні і другі козаки були активними на морі, інколи діяли спільно. Додамо, що у перших трьох десятиліттях власне запорожці були найстрашнішими для османів (у IX видно, що коли мова йде про козацтво як явище, то Кятіб Челебі мав на увазі саме „дніпровських” [*Özi*] козаків). Уже в 1630-х рр. донці ставали більш активними (хоч у той період запорожці все частіше переносились на Дон і вже звідти йшли на море), а в 1640-х рр. вони напевно брали верх на Чорному морі⁸.

Ми хочемо наголосити на тому, що маючи максимальне наближення до пропонованих текстів з детальними коментарями, дослідник відкриває для себе цікаві і цінні подробиці про поки що скупо засвідчений феномен козацьких морських походів та османську реакцію на них. Без допитливого контролю османських текстів, їх пояснення та аналізу неможливо оцінити, навіть помітити багатьох таких подробиць у переказах Йозефа фон Гаммера та перекладах Йосифа Сенковського, від яких дотепер були залежні дослідники козаччини, яким бракувало знання османської мови. Також треба зазначити, що як видавці джерела ми зобов'язані бути кропітливо уважними і не пропускати жодної деталі у тексті, яка має якесь відношення до обговорюваних у творі проблем. Однак ми не забуваємо, що у нашому джерелі, яке по суті належить до літописного жанру, не кожне слово або фраза були написані вважено і обережно і що до всього там написаного треба ставитись критично (у сумнівних або неясних місцях тексту ми у коментарях намагаємось нагадати про очевидні або ймовірні перебільшення, перекручення тощо).

⁷ Пор. I, прим. 3.

⁸ Також звертаємо увагу на наше свідоме вживання слова „османи”, а не „турки”. Хоч у Османській імперії турецький етнос та його культура були домінуючими, демографічно турки не переважали, і, що важливо, ні вони, ні їхня культура не мали повної монополії у державі та її суспільстві — дуже часто якийсь високий командир чи урядовець були недавнього грецького, вірменського або слов'янського походження.

Коли розглядати козаччину (зокрема українську) з османського боку, то зрозуміло, що у її характеристики беруть верх грабіжницькі, деструктивні аспекти. Проте вони спонукають істориків, зважаючи на моменти упередженості османських авторів, усе-таки врахувати і їхні дані та вдосконалити розуміння козаччини. Але не варто, відкидаючи деякі романтичні уявлення про козаччину, впадати у другу крайність. Як не один раз застерігав Ярослав Дашкевич, не можна поверхово записувати козаків під „піратсько-бандитську” аналогію⁹. Нове розуміння важливого феномену у світовому історичному процесі, яким була саме українська козаччина, вимагатиме обережного і глибокого осмислення як старих, так і нових джерел.

Замітки про джерела та принципи перекладу

У першій, сюжетній, частині „Тугфету” Кятіб Челебі в основному спирається на попередні османські літописи, хоч у розділах, які цікавлять нас, він у великій мірі повторює розповіді зі свого „Фезлеке”. Але, як вже згадувалось, у них також є матеріали, яких немає в інших літописах, або які найповніші саме у „Тугфеті”. У коментарях ми зазначаємо розбіжності між „Тугфетом” і „Фезлеке”, подаючи їх переклад у примітках (а для найважливіших також подаємо османський текст у транскрипції). Окрім „Фезлеке” ми також орієнтувались на хроніку відомого османського літописця Мустафи Наіми (1665–1716), який уклав свій літопис на півстоліття пізніше, ніж Кятіб Челебі. Власне за роки, які охоплює „Фезлеке” (1592–1654), практично Наіма іде за ним, великою мірою повторюючи його розповіді. Але було б неправильно констатувати, що Наіма лише списав „Фезлеке”, оскільки відношення між цими двома літописами є досить складне і не до кінця вивчене: Наіма використовував джерела, на яких „Фезлеке” також базувалось, але час від часу додавав інформацію з інших літописів (див.: *Thomas*, 132–136). Власне у деяких прослідкованих нами варіантних читаннях демонструється оригінальність літопису Наіми. Звичайно, Наіма здебільшого усе-таки повторює „Фезлеке”, тому ми подаємо варіанти з нього лише тоді, коли вони відсутні або відрізняються від „Фезлеке”; читач може вважати, що подане у примітці інше читання також знаходиться у Наіми, а коли воно у Наіми відсутнє або значно відрізняється, ми це зазначаємо. На цьому етапі ми не мали змоги дати посилання на всі османські літописи, які згадують ці події (обмежуємось лише поодинокими посиланнями на літописи Печеві та Веджігі). Попередньо можемо сказати, що ті літописи, які існують у виданнях (Солакзаде, Кара Челебізаде, Мюнеджімбаші), не містять багато даних, які відсутні у творах Кятіба Челебі та Наіми (або принаймні не у їх існуючих „ненаукових” виданнях — див. далі). З другого боку, невидані літописи (наприклад, Гасан Бегзаде і Топчилар Кятібі) обіцяють дати значно свіжішу інформацію.

⁹ Дашкевич 1991.

Подібно до більшості інших творів Кятіба Челебі, не існує наукового видання „Тугфету”. Читач повинен усвідомлювати, що вивчення османських літописів залишається на дуже низькому рівні, оскільки більшість літописів навіть не мають науково-критичних видань, де було б враховано усі основні рукописи відповідного твору. Переважно ситуація виглядає так: якщо літопис і виданий, то це було в минулому або на початку цього століття, і невідомо, на основі якого чи яких рукописів здійснене видання, та й з частими помилками. Така ж ситуація з „Тугфетом”, „Фезлеке” та Наімою (див.: *Thomas*, 132, 156). Ми ретельно перевірили два рукописи „Тугфету” у Стамбулі з Бібліотеки музею Топкапи Сараю, тобто з музею колишнього султанського палацу: *Revan 1192*, який ми позначаємо буквою А, та *Revan 1190*, який ми позначаємо буквою Б. Судячи зі стилю оформлення та водяних знаків, обидва рукописи були виконані в другій половині XVII ст. Оскільки невідомо, на яких рукописах вони базувались і тому, що у них є різниця від А і Б, ми також включили до нашого підконтрольного тексту два друковані видання твору; одне — стародрук, видання турецького першодрукаря, відомого Ібрагіма Мютеферрікі (*Tuhfet 1729* — його ми позначаємо буквою В), а друге — видання з початку цього століття (*Tuhfet 1911* — позначається буквою Г). Отже, ми пробуємо подати переклад на підставі хоч кількох версій, але не претендуємо на повне критичне видання цього матеріалу. Подібна праця вимагає перевірки ще інших рукописів цього твору у Туреччині та Європі і є одним з багатьох основних завдань, які стоять перед османістикою. У згаданих версіях цього твору немає якоїсь одної, текст якої переважає над рештою. Ми вибрали за основу нашого перекладу А. Вважається, що помітки, зроблені на маргінесах цього рукопису (наприклад, див. факсиміле, арк. 90а), написані рукою Кятіба Челебі (*Gökyay 1991*, 47). Оскільки подані розділи не є надто довгі, подаючи варіантні читання, ми не посилаємось на конкретні аркуші/сторінки у даних рукописах — вистачає дати початковий та кінцевий аркуш/сторінку на початку кожного розділу.

Наш твір написаний османською мовою — літературною та діловою мовою Османської імперії. В основному вона є турецькою, але з великою домішкою арабської і перської лексики, та й навіть морфології та синтаксису. Маючи до диспозиції практично всі засоби, і лексичні і граматичні, трьох багатих мов, ця макаронічна і гнучка мова мала набагато більші можливості для красномовної риторики, ніж більшість європейських мов. Не маючи традиції перекладу османських текстів українською мовою, перед нами постало чимало проблем, починаючи від того, який обрати стиль (художній, переклад на сучасну літературну мову, дослівний чи якийсь проміжний варіант), і кінчаючи тим, як передати конкретне слово чи вислів. Тому вважаємо за потрібне подати тут основні принципи та завдання, яких ми намагалися дотримуватися і які, на наш погляд, відповідають нашій меті — дати науковий переклад, що мав би замінити оригінал в науковому обігу. Метою ж наукового перекладу є передати точно за формою і змістом усе, що

сказав автор, і не додавати нічого від себе. Ми намагалися реалізувати цю мету, орієнтуючись на такі принципи:

1. Слово оригіналу на слово перекладу. Реально цієї мети неможливо досягти, але ми свідомо якнайповніше дотримувалися цього принципу, щоб уникнути багатослів'я.

2. Переклад слів у їх оригінальному архаїчному значенні. Правда, деяким словам доводилося давати сучасні еквіваленти. Скажімо, слово фетг в оригіналі означає „відкриття”, але йому в нашій європейській свідомості краще відповідає „завоювання”.

3. Якнайповніше збереження стилістики та синтаксису оригіналу.

4. Збереження римованих місць оригіналу завдяки римуванню відповідних місць у перекладі.

5. Коментування і тлумачення спеціальних слів, термінів та висловів. Воно здійснювалося трьома способами: а) необхідні для розуміння тексту доповнення наведені в квадратних дужках— [ ]; б) тлумачення та уточнення окремих слів та висловів, що не потребують спеціальних коментарів, подано в круглих дужках — ( ); в) спеціальні коментарі — у примітках.

Ми переконані, що османська мова, ледь зрозуміла звичайному народові, не завжди була легкодоступною навіть вищим верствам суспільства. Тому читачеві наших перекладів в окремих місцях, можливо, не відразу все буде цілком зрозумілим. Але намагаючись максимально дотримуватись сенсу, закладеного в оригіналі, ми все ж таки перекладали так, щоб тексти були доступні читачеві; окремі неясності, двозначності тощо зазначені у примітках.

Досі немає традиції передачі турецьких, а також арабських і перських назв і термінів в українській орфографії, максимально використовуючи засоби української фонетики. На загал ми дотримуємось консервативної позиції щодо фонетики османських слів, оскільки вважається, що ще у першій половині XVII ст. османська мова була більш наближена до староосманської, тоді як починаючи з другої половини XVII ст., вона ставала щораз більше подібною на турецьку мову XIX ст. Отже, ми подаємо *itmek*, а не *etmek*, *beg*, а не *bey*. Оскільки не відомо, чи за життя нашого автора турки вимовляли велярну фрикативну приголосну, яка в арабськоперському алфавіті позначається буквою *ḥ* (ح) і вимовляється як українське *х*, ми, дотримуючись консервативного принципу, в українському перекладі подаємо його так, як воно написано. Отже, для *Ḥalil* ми даємо Халіль, хоч можливо уже й тоді турки вимовляли його Галілі (як і нині — Halil). А щодо арабського фарингального *ḥ* (ح), то і перси, і турки, мабуть, вимовляли його так, як нині — як українське *г*. Отже, для *Meḥmed* ми даємо Мегмед, *Tuḥfet* — Тугфет і т. д. (і ні в якому випадку не з *х*, — Мехмед, Тухфет і т. д., як це робиться у російській транскрипції через брак у цій мові звука *г*). Між іншим, у турецьких словах, *ğ* (ğ) переважно у новішій мові перейшов у так зване „М'яке ге” (*yumuşak ge*, яке позначається буквою *ğ*). Тому слова *ağa* і *Çağal-oğlı* (у сучасній мові вони *ağa* і *Çağal-oğlu*) можна було б подавати як а га і Чагал-огли, але оскільки ми дотримуємось консервативного принципу передачі, у нас вони читаються а га і Чагал-огли.

I. Початок появи козаків на Чорному морі (1614 р.)¹

За [наших] предків² донським та дніпровським козакам³ стало звичаєм робити грабіжницькі наскоки на береги Дунаю та [Чорного] моря, а віднедавна вони за наводженням віровідступників, які втекли з країн ісламу, стали приходити на побережжя Анатолії. Тисяча двадцять третього року⁴ (1 лютого 1614–30 січня 1615 р.)⁵ вони прийшли до фортеці Синоп^{6,7}, зненацька вдерлися до фортеці і нарobili великих збитків⁸. Тому Шакшаки Ібрагім Паша⁹, якому було раніше доручено оборону дунайських та чорноморських берегів з шістдесятма чайками¹⁰, як тільки йому стало [про це] відомо, зайшов у ту ріку, яка є місцем проходу¹¹ тих собак, і став чатувати. Але козаки, дізнавшись про цей намір, вдалися до такого заходу: вони висадилися на берег, поставили свої чайки на полоззя¹² і суходолом дісталися до вищого місця на ріці¹³. Однак коли якесь татарське плем'я натрапило на них і дало великий бій, вони покидали захоплені у Синопі добро та сім'ї. А скільки з них (тобто з козаків) було вбито! Водночас ще й Ібрагім Паша, підоспівши, кого забив, кого взяв у ясир¹⁴. У першій декаді рамазана (5–14 жовтня 1614 р.) [наші] привели на [імперський] диван¹⁵ двадцять душ [тих] невірних¹⁶.

Коментар

Загальні зауваження

Цією розповіддю про напад козаків на Синоп в кінці серпня – на початку вересня 1614 р. головна османська літописна традиція, яку представляють двоє з її велетнів – Кятіб Челебі та Мустафа Наїма, розпочинає свою хроніку проблеми козаччини на Чорному морі. Як зазначено у першому реченні розповіді, вже раніше нападати на береги моря та Дунаю стало „звичаєм” (*âdet*) козаків. І дійсно, в попередніх роках від цих нападів дуже постраждало румелійське (західне) побережжя (особливо в 1610-х рр. сильно потерпіло побережжя в околиці Варни), а ще раніше північне побережжя моря. Ця, мабуть раптова, поява козаків аж на другому побережжі моря (попри те, що написано тут у „Тугфеті”, „Фезлеке” та інші свідчення схиляють до думки, що цей похід був першим такого типу; див. прим. 7), у серцевині імперії, напевно, справила величезне враження на османів, і, очевидно, цей похід став переломним моментом у козацькій кар'єрі на Чорному морі. Щодо епохальності цього походу варто згадати коментар про нього Станіслава Жулкєвського – на той час польного коронного гетьмана, який зауважив: „бо ні від кого іншого досі ані від козаків не було тут тривоги й небезпечности, від коли Турки опанували Малу Азію” (*Грушевський-7*, 346). А його коментар „бо серединою, майже по діаметру, Чорне море перейшовши (*szrodkiem prawie per diametrum czarne morze przeszedszy*)” натикає на те, що це було новиною (*Żółkiewski*, 513). Тепер козаки навчилися впевнено ходити по цілому морі, і, отже, після цього походу феномен козацьких вторгнень став для Порти не просто дразливим явищем десь там на північних окраїнах імперії. Мало того, що страждали

румелійські, а вже й анатолійські береги стали майже безборонними перед несподіваною появою козацьких чайок. А якщо зачеплені Румелія і Анатолія, то вже й сам Босфор, переддвір'я Порти, неподалік. Тому ця все-таки далеко не перша поява козаків на Чорному морі дістала у морській історії Кятіба Челебі назву „початок появи”. У його літописі „Фезлеке” і у літописі Наїми цей розділ має трохи скромніший заголовок — „Навала (*istila*) козаків на Синоп”, але і в них пильна увага до козаків саме на Чорному морі починається від цієї події.

Видно, що до цього часу османн вже звикли воювати з козаками на морі, оскільки тут виступає оборонна система у формі флотилії своїх чайок (*şayqa*, див. прим. 10), базована на Дунаї. Шістдесят османських чайок, які були у розпорядженні Ібрагіма Паші для оборони Дунаю та морського побережжя, — це досить значна сила (про ефективність османських чайок відносно козацьких і, отже, потребу таких флотилій див. III, VII). Свідчення, що треба було обороняти береги Дунаю, означало, що козаки могли заходити в цю ріку та, піднімаючись проти течії, завдавати шкоди тамтешнім поселенням і судноплавству (пор. *Berindei*, 287, 289). Тут ми також бачимо ефективні дії татар як важливої ланки в обороні проти козаків (пор. VII).

Оскільки залишається загадкою, де і як козаки навчилися плавати у відкритому морі, не тримаючись берега перетинати його (що є далеко не простою справою), та звідки діставали конкретні дані про багаті об'єкти грабунку, то надзвичайно цікавим тут є повідомлення про те, що вони припливли до анатолійського узбережжя за підказкою і, правдоподібно, у супроводі ренегатів з ісламу (*mürtedd*). Тут є натяк на втікачів з Анатолії, мабуть, українських бранців, які було прийняли іслам, а потім якось перемістились назад. Факт, що така далека втеча була можливою, сам по собі дуже цікавий. У нас поки що немає свідчень про такі прямі втечі через море, але є прецеденти втечі османських рабів русів на Захід при допомозі англійських та голландських капітанів (напр., див.: *Smith*, 152–155). Якраз про цих ренегатів з ісламу Наїма дає або повнішу інформацію, ніж у Кятіба Челебі (як у „Тугфеті”, так і у „Фезлеке”), або він просто дає тлумачення слова м ю р т е д д. Він називає їх м ю р т е д д к ö л е л е р (*mürtedd köleler*), „ренегати раби”. Отже, або він це знав з невідомого списку „Фезлеке” чи з цілком іншого літопису, або ми тут маємо свідчення того, як розумілось у цьому контексті м ю р т е д д; воно, очевидно, стосувалося ясиру, а не турків чи ісламізованих анатолійських аборигенів, наприклад, греків.

Треба звернути увагу на те, що козаки в цьому поході брали не тільки рухоме майно, але й бранців, тобто ясир. Захоплення козаками ясиру нерідко зустрічається як в османських (напр., див. VIII; *Ostapchuk* 1987, 94), так і в слов'янських і інших джерелах. Цікаво, що османський літописець Печеві у своїй розповіді про цю подію пише: „була взята безмежна кількість жінок і хлоп'ячого ясиру та бідних і багатих” (*Pečevī*, 342). Не варто виключати можливості, що серед козацького ясиру були і визвалені слов'янські невільники, але складається враження, що в тому ясірі переважали мусульмани (пор. свідчення Гійома Левассера де Боплана, що козаки беруть малих дітей „для послуг у себе або дарують вельможам свого краю”, а також багатих для викупу; теоретично, за словами Боплана, не виключено, що вони могли б брати, скажім, і багатих греків; *Боплан*, 29). Але ця проблема потребує критичного і неупередженого дослідження.

Важливий також опис козацьких хитрощів перенесення чайок через Кінбурнську косу (див. IV, прим. 15) у Дніпровський лиман, щоб обійти османські судна, які чекали на повернення запорожців при усті Дніпра коло Очакова. Наше османське джерело підтверджує свідчення цієї тактики, про яку розповідає Боплан та деякі інші джерела. Але тут є деталь щодо техніки такого пересування, яка відсутня у Боплана: мова йде про використання полоззя, тоді як Боплан розповідає про перетягання волоком через низьку долину, не вказуючи, чи то вони просто тягнули, чи застосовували додаткове приладдя, наприклад, полоззя (Боплан, 73).

Наші османські літописи представляють спробу козаків пробитись назад як цілковиту невдачу та закінчують розповідь триумфальним поверненням своїх сил до столиці. Очевидно, Ібрагім Паша і татари мали певний успіх у гирлі Дніпра та на Кінбурнській косі, але, як підкреслює Михайло Грушевський на підставі листів Жулкевського, 18 козацьких чайок пробрались боєм через гирло Дніпра, і взагалі з двох тисяч козаків, убитих та покалечених було близько двохсот (Грушевський-7, 347). Тенденція замовчувати успіхи козаків і наголошувати та навіть перебільшувати свої була типовою для офіційних або напівофіційних османських літописів, і тут Кятіб Челебі та Наіма не є винятками. Більше подібних прикладів буде в наступних розділах.

В основному реляція у „Тугфеті” взята з „Фезлеке” з деякими скороченнями і перефразуваннями, які зазначені у примітках. Текст Наіми по суті такий самий, як у „Фезлеке”, але, як видно з вищесказаного та з приміток, дещо повніший. Гаммер дає короткий переказ, базований на „Фезлеке” і Наімі, де він пропускає деталі про віровідступників і переволоку чайок, та помилково подає твердження, що Ібрагім Паша чекав козаків при усті Дону та що він привів до Порти сорок, замість двадцяти, козаків (Hammer-8, 206). Сенковський переклав версію Наіми в основному відповідно до оригіналу, але з деякими спрощеннями, пропусками, помилками і невинуватими додатками до тексту. Наприклад, у Наіми Дніпро дослівно не згадується як місце засідки Ібрагім Паші; початок рамазана, дата, коли Ібрагім Паша переслав полонених до столиці у 1023 р. гіджри, припадала на жовтень, а не на листопад (*Collectanea*, 126–127). Для подальшого трактування чорноморських подій 1614 р. на основі польських джерел див.: Куліш, 185–190, 193–203; Грушевський-7, 345–348.

Примітки

¹ А, 85а–85б; Б, 94а–94б; В, 49а; Г, 106. Подібні версії цього розділу у *Fezleke-1*, 358, *Na'imā-2*, 118–119. Заголовки, які ми подаємо для кожного розділу, є перекладами заголовків у самому творі (крім дат, які ми додаємо в дужках).

² Се л е ф д е (*selefe*), „при предках” — тобто кінець XVI — початок XVII ст., коли, власне, як тут написано, козаки почали сміливо і часто з'являтися на морі, особливо при усті Дунаю (а не раніше, в XVI ст., коли вони нападали лише на північніші місця Причорномор'я, наприклад, Азов, Очаків, Бендери та Крим).

³ Тен казаги ве Öзі казаги (*Ten qazağı ve Özi qazağı*), дослівно „Дон козак і Дніпро козак” — тобто донські та дніпровські (запорозькі) козаки. Öзі, або пізніше Öзю, означало, залежно від контексту, або Дніпро,

або Очаків. „Фезлеке” дає просто „козаків чайки” (*qazaq şayqaları*) без уточнення щодо донців чи запорожців. Як відомо, запорозькі і донські козаки часто ходили у походи разом, і цілком можливо, що цей похід був спільним. Але інші джерела схиляють до висновку, що описуваний похід був в основному, якщо не виключно, роботою запорожців, оскільки була дипломатична реакція від Порти в бік Речі Посполитої, і королівська влада з великим занепокоєнням зреагувала на вчинок „її” козаків (див.: *Грушевський-7*, 347–348). Також відомо, що московським послам, які в той час перебували у Стамбулі, не були пред’явлені жодні претензії стосовно цього походу (*Ист. описание*, 118–124; *Соловьев*, 62–63; *Смирнов*, 5–6). І, зрештою, „синопські” козаки повертались на Дніпро, а не на Дон (див. прим. 11). Найбільш правдоподібно, що, оскільки цей розділ вводить тематику козаччини у „Тугфеті”, автор узагальнює і називає козаків обох національностей. Також варто зауважити, що у 1650-х рр., коли Кятіб Челебі писав цей твір, виключно донські козаки були активними на морі, і тому, можливо, тут вони згадуються, та й ще на першому місці (пор. V, прим. 7).

⁴ Дати в османських літописах переважно (але не завжди) подані у мусульманській системі, де роки рахуються за місячним календарем, починаючи від дати втечі Мугаммада з Мекки до Медіни у 622 р.; це літочислення має назву гіджра („втеча”).

⁵ У „Фезлеке” сказано, що у місяці реджеб козаки вирушили на Чорне море, але рік не подається. Співставляючи це разом з роком, який поданий тут у „Тугфеті”, можливо твердити, що початок цього епізоду відбувся у реджеб 1023 (7 серпня–5 вересня 1614 р.). Жулкевський дає *ultimus diebus Augusti* для нападу на Синоп (*Żółkiewski*, 513). Отже, можна припускати, що козацька виправа на море та напад на Синоп відбулися у другій половині серпня або й навіть у перших днях вересня.

⁶ Синоп (*Sinop*) — (у нинішньому укр. правописі Снноп) місто та фортеця на півострові посеред південного побережжя Чорного моря і найближче до Криму. Наїма, розповідаючи про ці події, додає цікавий описовий епітет про Синоп: „його називали містом коханців” (*aña medīnatū'l-‘uṣṣāq dirler*). Це можна зрозуміти так: до приходу козаків тут було безжурне, спокійне, ідилічне, романтичне життя. Бізаччіоні свідчить, що перед нападом на Синоп козаки напали на кораблі у трапезундській пристані (*Berindei*, 279). За Грушевським, Жулкевський нібито свідчить те саме (*Грушевський-7*, 346), але він пише лише про те, що вони, перейшовши море, на brzegu azyjskim w роśrodku jakoby między Трапизунтем а Константynополем, splondrowali zamek Synope [...] (*Żółkiewski*, 513).

⁷ У „Фезлеке” фрагмент з останніх двох речень — „а віднедавна вони [...] прийшли до фортеці Синоп” поданий в суттєво іншому сенсі: „цей раз за наведенням віровідступників, які втекли з країн ісламу, вони (козаки) прийшли до фортеці Синоп, що на березі Анатолії” (*bu def'a bilād-i islāmdan frar iden mürteddler delāleti ile Anatoīi kenarında Sinop qal'esine gelüb*). Тобто не останнім часом козаки почали ходити на Анатолію, а саме у 1614 р. вони там вперше з'явилися (Наїма подає в такому ж сенсі, але з додатковою інформацією, що віровідступники були невільниками, див. *Загальні зауваження*). Оскільки немає добре засвідчених раніших походів на Анатолію (нібито козаки з'явилися у Трапезунді, Синопі, Стамбулі у 1575 р. [див.: *Тушин*, 162] — або це було лише випадковим, або радше така поява не обґрунтована у

джерелах), вважаємо, що тут у „Тугфеті” автор допустив перефразування, яке, мабуть, неправильне. Але можна також припускати, що протягом кількох попередніх років до 1614 р. козацькі чайки почали з’являтися на другому березі, а вже у 1614 р. був перший великий, сенсаційний удар на Анатолію.

⁸ Жулкевський свідчить про шкоду вартістю до 40 мільйонів (очевидно золотих) та що в султанському арсеналі, який там був, згоріли всі галеони та галери (*Żółkiewski*, 513). У цьому місці у „Фезлеке” є додаткова фраза: „[...] коли стало [про ці збитки] загально відомо [навколишньому населенню], поки люд провинії прийшов [проти них], козаки взяли награбоване майно та сім’ї і попрямували у [відкрите] море” ([...] *şayi’ olduqda il eri teveğgiüh idünge ğäret idükleri emväli ve i’yäli alub deryäya açıldılar*); Наїма ще додає, що козаки настільки знищили Синоп, що перетворили його на пустелю (*beyābān*).

⁹ Ш а к ш а к и І б р а г і м П а ш а (*Şaqşaqî İbrâhîm Paşa*) — раніше посадив податковим паглядачем (*nâzîr*) у Белграді (*Süreyyâ-1*, 99); також відіграв важливу роль у чорноморських оборонних операціях 1616 (*Грушевський-7*, 356) та 1625 рр. (див. VI, прим. 6). Очевидно, що посада місцевого капудана була його спеціалізацією.

¹⁰ Ш а й к а (*şayqa*), „чайка” — тип великого безпалубного човна (є свідчення, що його довжина сягала 17–33 лікті [*zîrâ’*], тобто приблизно 8–15 м), яким османи користувалися на Дунаї та на Чорному морі для перевезення вантажів та у військових справах протягом XVI — XVIII ст. (*Bostan*, 88–89). Щодо походження османської чайки, її різновидів та характеристик, то чимало дослідницької праці попереду (в османських архівних документах є цінні дані). Можна припускати, що османська чайка була імітацією козацької чайки (або принаймні від козаків вони багато запозичили щодо її бойового пристосування), з деякими її перевагами — маневреністю та можливістю плавати як по мілких водах рік та морських узбереж, так і по самому морю (але нема доказів, що османи об’язували свої чайки очеретом для плавучості, як це робили козаки; див. VII, прим. 44). Ширше про використання османами своїх чайок проти козацьких див. VIII.

¹¹ Як свідчать польські джерела про цю подію, тут іде мова про гирло Дніпра, через яке українські козаки звичайно виходили у море та повертали назад (див.: *Грушевський-7*, 347).

¹² К и з а г (*qîzağ*), „полозок” — тобто полозки для саней або для спуску кораблів. Можливо, для цього козаки використовували рівні стовбури зрубаних дерев чи шогли, які, як розповідає Гійом Левассер де Боплан, опускались (*Боплан*, 73).

¹³ Тобто козаки перетнули Кінбурнську косу (див. IV, прим. 15).

¹⁴ Е с і р (*esîr*), „раб, військовополонений” — арабське слово, яке у цій формі стосується однини. Українське слово „ясир”, яке походить від е с і р, має здебільшого колективне („полонені, невільники”) чи переносне значення („полон, неволя”).

¹⁵ Д і в а н (*dîvân*), „державна рада”, українське диван — регулярне засідання головних міністрів султанського уряду, де вирішувались важливі внутрішні та зовнішні справи імперії.

¹⁶ Очевидно, на тортури та страту (див. III, прим. 51; *Ostapchuk 1990*, 501). У „Фезлеке” є ще згадка про прибуття ряду гінців зі Синопа до Стамбула з наріканнями на цей козацький напад; великий везір Насуг Паша заслужив султанський гнів за допущення такого нападу і за спробу неправдою викрутитись від відповідальності. Незабаром Насуг Паша був страчений.

II. Похід Магмуда Паші (1616 р.)¹

Тисяча двадцять п'ятого [року] (20 січня 1616–8 січня 1617 р.) везір² Чагал-огли Магмуд Паша³ став заступником капудана⁴ на Чорному морі та вийшов з кількома галерами⁵. В околиці Варни він натрапив на козаків. Тому що чайки знаходились при березі, він повів кораблі до берега. [Через те] шість кораблів застрягло на міліні, і не було спромоги звільнитись. Накінець його війська висипались у море [щоб вийти на сушу], а кяфіри⁶ взяли кораблі⁷.

Повчання з розповіді є таке: галера не повинна наближатись до сумнівного місця, особливо на місці битви це небезпечно.

Коментар

Загальні зауваження

У 1616 р. козаки вели обширні операції на морі: знаменитий в українській історичній свідомості погром Кафи гетьманом Сагайдачним, напади на Трапезунд, Самсун, околиці Варни, Констанци і навіть на Босфор. З різних джерел відомо, що козаки розгромили Чагал-огли Магмуда Пашу і потопили три галери, і навіть є згадка, що він сам потрапив у козацький полон (*Грушевський-7*, 356–357; *Berindei*, 281–282). Досі невідомо, де відбувся цей бій — можливо, саме в околиці Варни, де сіли на міліну шість галер. В османському архіві про флотилію Магмуда Паші цього року є чималий реєстр на кілька десятків сторінок з даними про кошти, призначені для різних додаткових кораблів, як от 39 фіркатів (*fırqata*, найлегший тип галери, VI, прим. 6) та 33 човнів (*qayıq*); з центральної скарбниці на це було виділено велику суму — 2,6 млн акча (*akça*) (Başbakanlık Arşivi [Архів Прем'єр Міністра (Стамбул)], Kâmil Kereci 5641). У той час ця сума дорівнювала десь 22 тисячі золотих або 32 тисячі іспанських реалів (*Sahillioğlu*). Коротко кажучи, у цьому році османам не повезло у боротьбі з козаками, і виглядає, що усі вкладені кошти та зусилля були марними.

Чомусь у перевірених нами османських літописах ці події цілком не помічені, і лише у „Тугфети” є це лаконічне повідомлення, у якому хочеться поставити три крапки між реченнями. Між іншим, інформація у цьому розділі по суті унікальна і, наскільки нам відомо, не використовувалась у дослідженнях над козаччиною. Можливо, Кятіб Челебі хотів з дидактичною метою наголосити на мілких водах як серйозній небезпеці для галер і тому не згадує інших перипетій османського флоту у той рік. Або ж серйозні військові невдачі 1616 р. просто замовчувались (попередній рік на Чорному морі був так само невдалий і в усіх відомих літописах його обійдено цілковитою мовчанкою). З іншого боку, поки що не можна виключати можливості, що, наприклад, сенсаційний напад на Кафу того ж року насправді був менш шкідливий для османів, ніж його подають польські та українські джерела.

Примітки

¹ А, 856; Б, 946–95а; В, 49а; Г, 107.

² Везір (*vezir*), „міністр” — в османській державі було кілька везирів, які входили до імперської ради (диван), яку очолював султан, а з часом — перший, або великий, везір; з XVI ст. капудан-паші (див. III, прим. 3)

були везірами, а в XVII ст. особи на важливих посадах також назначались везірами і не обов'язково входили у диван (*Pakalm-3*, 590–593). Форма „везір”, будучи ближчою до турецького *vezir* і навіть оригінального арабського *wazir*, ніж „візир”, зустрічалась в українській мові, і тому ми її тут вживаємо (див.: *Голоскевич*, 40).

³ Чагал-огли Магмуд Паша (*Çağal-oglı Maḥmūd Paşa*, також відомий як Цікалі Паша) — член капикули („раби султана”; див. IV, прим. 31) італійського походження, служив як санджак-бегі (губернатор округу) та беглербегі (генерал-губернатор провінції), брав участь у східноанатолійських походах, у 1023/1614–1615 р. досяг рангу везіра, помер у 1052/1642–1643 р. Мав репутацію боягуза та невдахи. Його батько, Чагал-огли Сінан Паша, був видатним османським адміралом (капудан-паша) та великим везіром (*Şüreyū-4*, 319; *Danışmend-3*, 322). Їхнє прізвище збереглося донині в назві старого стамбульського кварталу *Çağaloğlu*, де знаходиться головний османський архів.

⁴ Капуданкаймаками (*qapudan qaım qaḳāmi*), „намісник капудана” — каймакам, дослівно „*locum tenens*, намісник”, урядовець або командир, який виконував обов'язки вишого урядовця або воєначальника за відсутності останніх у поході чи деінде; капудан, дослівно „капітан”, у цьому контексті командує османським флотом, тобто головний адмірал (повніше капудан-паша; див. III, прим. 3); також саме слово капудан могло означати командуючого місцевою флотилією або просто капітана корабля османського флоту.

⁵ Кадирга (*kadirğa*), „галера” (від нього походить українське „каторга”) — типова османська галера, ш мала одну шоглу (з XVII ст. могла мати дві) з латинським (трикутним) вітрилом і, звичайно, 25 лав на кожному боці з 3–5 гребцями на кожній лаві (але до першої половини XVI ст. в османських, як і в інших середземноморських галерах, кожний гребець гріб власним веслом, а вже з другої половини XVI ст. гребці на лаві гребли спільним веслом). Було декілька гармат на носі і, можливо, також по боках. Звичайно залага складалася з 150–200 гребців, 100–150 або й більше вояків (включно з офіцерами, гармашами і т. п.) та ще 35 осіб обслуги включно зі смолярами, теслярами, шевцями та іншими ремісниками для ремонту корпусу, щогол, оснастки, вітрил, виготовлення весел і т. п. (*Tuhfet 1911*, 153; *Uzunçarşılı 1948*, 461–463, *Imber 1980*, 214 ff.).

⁶ Кяфір (*kāfir*), „невіруючий, невірний” — зневажливий епітет, який стосується усіх немусульман незалежно від національності. В українській мові вживається перське *gāvr*, *gāvur* у формі гяур або гявур з ідентичним значенням. В османських текстах арабське *kāfir* було улюбленим епітетом для означення „невірних”. В українській мові зустрічається його зукраїнізована форма „кафір” (напр., див.: *Бойків*, 200). Типово вживається в однині, але означає здебільшого збірний образ.

⁷ Гемілері кяфір алди (*gemileri kāfir aldı*) „невірний взяв кораблі” — тут певна двозначність. Або „захопили” у значенні пограбували чи знищили, або ж — „забрали”, тобто зняли з мілини і заволоділи кораблями (попливли на них). Оскільки і османи не змогли звільнити цих кораблів з мілини, ми більше схильні до першого значення (але див. IV, *Загальні зауваження*).

III. Похід для оборони мосту через Дунай (1621 р.)¹

Року тисяча тридцятого² (26 листопада 1620–15 листопада 1621 р.) к а п у д а н у³ Халілю Паші⁴ було наказано вирушити⁵ у Чорне море в той час, коли султан Осман Хан⁶ повелів приступити до походу на Хотин, щоб наскубти вуха козацькому та лаському⁷ племені. У вісімнадцятий день д ж е м а з і ю - л ь - а х і р е (10 травня 1621 р.) к а п у д а н т а щ е з сорока трьома галерами⁸ відчалив з Бешікташу⁹ і четвертого р е д ж е б а (25 травня 1621 р.) прибув під фортецю Кілію¹⁰. Щасливий падишаг послав з Чорлу¹¹ Тозкопарана Магмуда Агу¹² з власноручним імперським наказом¹³ [для Халіля Паші], який повелів, кажучи: „будь дбаючим про важливі матеріали¹⁴ для спорудження моста в Ісакчі¹⁵ і звідти нікуди не рухайся”.

Однак було одержано звістку про те, що при Кара Хармані¹⁶ є сімнадцять чайок, і в той бік було послано [Халілем Пашею] попереднього б е г л е р б е г і¹⁷ Кафи¹⁸ Мегеммеда Пашу¹⁹ разом з п'ятнадцятьма кораблями. Він курсував шістнадцять днів, але йому не поталанило дістати навіть звістки, і [тому] повернувся назад та в Кілії приєднався до війська. Після того була чутка, що чайки попрямували в бік Кафи та Керчі²⁰. І відразу знову Мегеммед Паша був призначений командиром над вісімнадцятьма кораблями і його було відряджено до Кафи. А для оборони дніпровського гирла [Халіль Паша] поставив на чолі кілійських та акерманських²¹ чайок Балі Капудана²² і навіть послав разом з ним одного із своїх к а п у д ж и - б а ш и²³ Мегеммеда Агу²⁴.

Потім, коли повсюди стали казати, мовляв, „сорок чайок пішло до узбережжя Анатолії”, к а п у д а н - п а ш а відразу, у двадцять сьомий день р е д ж е б а²⁵ (17 червня 1621), вирушив з Кілійського гирла²⁶ і, провівши чотири-п'ять ночей у відкритому морі (*engin*)²⁷, в перший день ш а б а н а (21 червня 1621 р.) прийшов у Синоп. По двох годинах відпочинку було одержано звістку, що дев'ять чайок разом з двома великими захопленими кораблями²⁸ стоять безпечно на якорі у гавані під назвою Герзе²⁹. І відразу, щоб перешкодити [козакам] передчасно вийти з гавані, коли [ім] захотілося б, удосвіта флот вийшов, розділившись на дві частини. Одна частина просувалася морем, інша попри узбережжя³⁰. Коли надійшов вечір, вони зупинились на ніч у місцевості під назвою Кум (?)³¹. Наступного дня через те, що, як виявилось, чайки пішли в море, [кораблі] завернули назад. І по дорозі вони привели (?)³² порожній корабель. Його власники із жаху перед козаками покинули [його] і висадилися на сушу³³. [Цей корабель] був узятий на причіп і повернутий власникам. Тоді п'ять-десять днів курсували при тих берегах; скільки штормів відбулося, [але] про чайки ні сліду, ні звістки не об'явилось, і в жодному місці³⁴ [їх] не показалося³⁵. Тому

дев'ятнадцятого ш а б а н а (9 липня 1621 р.) [флот] прибув назад до Кілійського гирла³⁶.

[Як] раніше [згадано], до Дніпрового гирла було направлено Балі Капудана. [А] лясські козаки³⁷ разом з донськими козаками прийшли в одне [і те саме] місце, [і тоді їх]³⁸ шістдесят чайок зібралось під Місіврі³⁹. Після того, як вони спалили і сплюндрували порт⁴⁰ Агйоли⁴¹, вони повернули назад. І коли вони йшли, здійнявся супротивний вітер (тобто буря) і розсіяв [к я ф і р і в]⁴² — дев'ятнадцять чайок потонули в морі, а рештки, коли йшли (тобто вертали) через Дніпрове гирло, натрапили на Балі Капудана і дали великий бій. Підійшов [до місця битви] очаківський⁴³ б е г Магмуд Бег⁴⁴ і захопив з чайок проклятників двадцять одну штуку⁴⁵. Коли новина про це прийшла до к а п у д а н [- п а ш і Халіля]⁴⁶, він послав [на допомогу] к е т х ю д у флотського арсеналу⁴⁷ Агмеда Агу⁴⁸ з шістьма штуками галер.

[А] в двадцять п'ятий день ш а б а н а (15 липня 1621 р.), коли [Халіль Паша] причалив до [самої] Кілії⁴⁹, Балі Капудан, і Магмуд Бег, і к е т х ю д а арсеналу [також] прийшли [назад] і привезли відібрані в козаків двадцять одну штуку чайок, більше двохсот [душ] ясиру та до трьохсот [відрізаних] голів. [Халіль Паша]⁵⁰ всіляко пошанував [цих командирів], а тільки-но стало відомо, що повелитель (тобто султан Осман II) прибув в Ісакчу [по дорозі до Хотина], вони залишили Кілію і в п'ятий день р а м а з а н а (24 липня 1621 р.) прибули до Ісакчі. Коли згадані чайки та ясир були представлені до імперського стремена, всіх до одного проклятників різноманітними тортурами було забито [і таким чином] покарано⁵¹.

Коментар

Загальні зауваження

Цей і наступний (IV) розділи відкривають перед нами панораму подій на Чорному морі під час походу султана Османа II з усією потугою Османської імперії, яку він міг зібрати, щоб покласти край невпинним вторгненням „козацького та лясського племені”, як їх називає Кятіб Челебі, в його володіння, передовсім на море, а також на Придунайські землі. Але в тому році присутність і енергія козаччини на морі була така велика, що головний адмірал османського флоту, який за наказами султана мав займатись перевезенням військових та інших запасів на Дунай, конструкцією понтонного моста через Дунай для переходу основних сил, а також обороняти його, був змушений не лише посилати місцеві флотилії та в допомогу свої кораблі, але й, усупереч султанським наказам, самому виходити в море у пошуках козацьких чайок.

„Турфет” представляє османські оборонні заходи адекватними загрози. Видно дії різних сил, які османи організували проти козаків: знову важливими стали місцеві судна, які ми вже бачили у I, для патрулювання побережжя між Дунаєм та Дніпром, а особливо щоб переловити запорожців у гирлі Дніпра. Дізнаємося, що, крім дунайських, османи також тримали

кілійські та акерманські чайкові флотилії. Хоч літописець пробує подати розвиток подій в успішному напрямі, перелічуючи і тут, і в IV захоплені чайки, вбитих і полонених козаків та відрізані голови, він не може приховати того факту, що ситуація на Чорному морі у році Хотина дійсно була складною. Звістка про появу козацьких чайок на півдні від гирла Дунаю змусила п'ятнадцять кораблів залишити основний флот і патрулювати береги понад два тижні, але повернутись з порожніми руками. А коли ще одна звістка змусила Халіля Пашу перекинути великі галерні сили (28 кораблів, за свідченням іншого джерела; див. прим. 26) з Дунаю за море (до Снінопа і далі) та перебувати бурю за бурю в напоеглевних пошуках козаків, які також виявились по суті марними, то козаки встигли вдарити на майже протилежний румелійський берег неподалік від того місця, де раніше їх шукали. З польських та західних повідомлень, хоч напевно також не без перебільшень, дізнаємось, що в цьому році точились не тільки запеклі бої, де тонули й османські судна (знову наш автор вірний літописній традиції і замовчує власні втрати), але були й козацькі вилазки до устя Босфору і на Дунай (зі спробою пошкодити міст), мало місце перехоплення ними османських кораблів з провіантом та амуніцією і т. д. Якщо умовно підрахувати, скільки суден, воїнів, припасів тощо були прив'язані до марних і немарних операцій на морі або й втрачені там, і коли згадати, що протистояння під Хотином по суті закінчилось внічю — до перемоги тій потузі, яку привів Осман II, бракувало ледь-ледь, — то роль в османській невдачі цього, як можна назвати, „чорноморського театру” тієї війни незаперечна.

Треба наголосити, що ми не вважаємо, що у 1621 р. одна із сторін на морі була абсолютно переможною над іншою. Безперечно, козаки завдали ударів і, свідомо чи несвідомо, прекрасно виконали диверсійну роль. Але османи, хоч і великим коштом, усе-таки давали собі раду з ситуацією. Зробити якісь підрахунки неможливо. Також і донці, як згадується тут у „Тугфеті”, виконували певну роль у цих подіях (див.: *Ист. описание*, 156–157), але неможливо з певністю окреслити їхню відносну присутність у порівнянні з запорожцями, які, здається, були чисельнішими. Нарешті, до кінця не з'ясовано, чи те, що козаки вчинили османам на морі в хотинський рік, було задумане зі стратегічних міркувань, чи це лише результат стихійного бажання здобичі (напевно, фігурувала якась комбінація обох чинників).

Отже, ґрунтовне опрацювання складних подій на морі у 1621 р. та їх конкретне відношення до подій на суші з урахуванням різноманітних джерел ще попереду. Розповідь у „Тугфеті”, незважаючи на певну односторонність, між іншим, цінна тим, що дає виклад ситуації на морі з османської перспективи, не зосереджуючись на подіях довкола Османа II в його поході на Хотин, як це зроблено у „Фезлеке” і в Наїми. В останніх двох творах події на морі епізодично і відносно лаконічно вклинюються у розповідь про основний похід — на їх підставі неможливо уявити, як на морі практично з усіх боків османи були зайняті боротьбою з козаками.

Окрім „Тугфета” є ще одне джерело, де привернута увага до цих чорноморських подій. Це газана́ме (*gazānāme*), „писання (у сенсі хроніки, літопису) про газу — священну війну”, присвячена різним військовим подвигам Халіля Паші (*Gazānāme-i Halil Paşa*, „Газана́ме Халіля Паші”, тобто „Газана́ме про Халіля Пашу”) і написана ще за його життя (у

1620-х рр.). Вона яскраво трактує козацьку присутність на Чорному морі у 1621 р. — дає цінні стратегічні і тактичні міркування про боротьбу з козаками та їх майстерну невловимість на морі; більше про будівництво моста та про відносини Халіля Паші з султаном, ніж „Тугфет”; також має деякі унікальні конкретні дані (текст хотинської частини цієї газана має опублікований у факсимілі і перекладі разом з коментарем в *Ostapchuk 1990*). Немає текстових доказів, що Кятіб Челебі використовував „Газанама”. І хоч він міг би ним користуватись, деякі дані та епізоди, найповніше описані у цьому розділі „Тугфету” (особливо розвідка до Кара Хармана і подорож Халіля Паші до Анатолії), взяті з невідомих нам джерел, і власне у цьому розділі міститься значна інформація, яка відсутня в „Газанама” та інших джерелах. Гаммер і Сенковський не подали цього розділу з „Тугфету” (про „Газанама” вони мабуть і не знали), а базувалися на Наїмі (*Hammer-8, 274–278; Collectanea, 145–176*). Тому українська історіографія також не змогла належно оцінити чорноморську роль козаків у Хотинській війні (див.: *Яворницький-2, 135* — побічно і перевернуто; *Грушевський-7, 462–464* — краще, але у нього виходить, що дії козаків усе-таки маргінальні стосовно подій у Хотині і мали здебільшого психологічний ефект; *Голубуцький, 247, 256* — усвідомлено, що події на Чорному морі належали до Хотинської війни і що вони мали негативний вплив на османську рішучість, хоч роль козаків на морі подано трохи однобічно, лише коротко вставлено кілька переможних для козаків інцидентів). Для спроби оцінити роль козащини на Чорному морі у 1621 р. та для посилань на західні дипломатичні джерела див.: *Berindei; Плохий; Ostapchuk 1990*.

Примітки

¹ А, 86а–87а; Б, 95а–96б; В, 49а–50а; Г, 107–108.

² У Г: „тисяча тридцять восьмого” — явна помилка (у Б, В також як у А — 1030 р. гіджри).

³ Тут капудан означає капудан-паша (*qarudan paşa*), „великий адмірал” — головнокомандуючий османським флотом (*donanma-i hümayün*), перша особа імперського морського арсеналу (*tersâne-i ‘amire*) в Стамбулі; йому підпорядковувалась особлива морська провінція у Егейському морі (*eyâlet-i qarudan paşa*, див. IV, прим. 17). З XVI ст. капудан-паші були везірами (див. II, прим. 2); також саме слово капудан могло означати командуючого місцевою флотилією або просто капітана корабля османського флоту (*Uzunçarşılı 1948, 414–420*).

⁴ Халіль Паша (*Halil Paşa*) — (день нар. приблизно 1570–1629) вірменського походження з регіону Кайсері, двічі обіймав пост великого везіра (1616–1619, 1626–1628), а чотири рази капудан-паші (1609–1611, 1613–1616, 1619–1622, 1623) (*de Groot*).

⁵ Б, В, Г — додатково: донанма іле (*donanma ile*), „разом з флотом”. *Donanma*, османський термін для флоту, дослівно означає „спорядження, вивідання, вишикування, прикрашення”. Повна назва османського флоту — донанма-і гюмаюн (*donanma-i hümayün*, див. IV, прим. 8).

⁶ Султан Осман II, (1618–1622); „хан” (*han*) — один з титулів османських султанів.

⁷ Л е г (*Leh*), османська назва поляків, запозичена зі слов’янських мов, напр., старослов’янське *lexъ, lъxъ*, сербохорватське *leh* і т. д. (*ЕСУМ, 343–344*).

⁸ 43 галери — це дуже значна морська сила, оскільки основна частина османського флоту, базована в стамбульському флотському арсеналі (*tersâne-i 'amire*, див. IV, прим. 34), складалась з 40 галер (*Tuhfet 1911*, 153); додаткові кораблі для оборони Чорного моря спрямовувались з флотилій в Егейському морі (*Tuhfet 1911*, 146–150), і, як видно далі у цьому розділі і у IV, не всі кораблі у Чорному морі під командуванням Халіля Паші були зі стамбульського арсеналу, а власне якась, напевно менша, частина була з Егейського моря, це так звані бег гемілері під командою дер'я беглері (див. IV, прим. 17).

⁹ Бешікташ (*Beşiktaş*) — побережне передмістя Стамбула на початку Босфору і коло Галатн. Османський флот, вирушаючи у літні походи, відбував усталені ритуали — зупинявся в Бешікташі, кораблі спускали якори і стояли там три дні; у цей час проводились різні молитви та церемонії (*Uzunçarşılı 1948*, 437–441).

¹⁰ Кілі (*Kili*), Кілія — місто і порт, розташоване стратегічно і вигідно для торгівлі над північним рукавом дунайської дельти; у XVII ст., коли дельта була суттєво менша, — приблизно у 30 км від Чорного моря (*Зенкович*, 95).

¹¹ Чорли (*Çorlı*), нині Çorlu у Туреччині — містечко у східній Тракії, приблизно у 100 км на захід від Стамбула.

¹² Цю особу ідентифікувати не вдалося.

¹³ Хатт-і гюмаюн (*hatt-i hümayün*), „імперське письмо” — наказ, написаний власноручно султаном.

¹⁴ Мюгімат (*mühimnâ*), дослівно „важливі речі, важливі справи” — звичайно відноситься до військових запасів (зброя, снаряди і т. п.), але тому що тут іде мова про будівлю, ми подаємо це слово у значенні „важливі матеріали”.

¹⁵ Ісакчі (*İsaçtı*) — місто на правому березі Дунаю та на важливому шляху з Румелії до Молдавії; нині Ісакча в Румунії (*Isaccea*). Міст у Ісакчі був тимчасовий, зроблений з барж (тонбазн, див. VII, прим. 35), які з'єднувались одна до одної (тому у „Фезлеке” стосовно цього моста є вираз „мостові баржі”, *köpri tonbazları, Fezleke-1*, 406).

¹⁶ Див. VI, прим. 12.

¹⁷ Беглербегі (*beglerbegi*), „бегів бег” — генерал-губернатор найбільшої територіальної одиниці османських земель — беглербегілік, або еялет (*beglerbegilik, eyalet*, провінція), яка складалась з санджаків (*sanğaq*, округ).

¹⁸ Кефе (*Kefe*), від італійського Сaffа, нині Феодосія — один з найкращих портів Криму і взагалі Північного Причорномор'я, давній осередок торгівлі; з 1260-х рр. головний осередок генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї; за османів став центром санджаку, а в часі даних подій був уже столицею беглербегіліку, або еялету (див. прим. 17).

¹⁹ Подальших біографічних відомостей про цю особу не маємо. Вважається, що в османській мові ім'я محمد (тобто з подвоєним мім, *mīm*, тобто „м”) буде Мегеммед (*Meḥmedmed*, а не Мугаммад, власне через пошану до Пророка Мугаммада); а ім'я محمد (без подвоєного мім) буде більш „по-турецькому” Мегмед (*Meḥmed*). Інколи ці дві форми замінюють одна одну. У А і Б скрізь маємо Мегеммед, а у В і Г Мегмед (можливо, в останніх ім'я було стандартизоване видавцями).

²⁰ Керш (*Kerş*), Керч — місто та порт на крайньому сході Криму та у північній частині затоки з такою самою назвою; важливий пункт для торгівлі з Кубанню та разом з фортецею Єні Кале (*Yeni Kal'e*, „Нова Фортеця”), що неподалік, — для контролю над затокою.

²¹ А к Керман (*Aq Kermān*), дослівно „Білий Замок”, Акерман, Білгород Дністровський — місто на правому березі Дністровського лиману; важливий торговельний порт та центр санджаку (*Decei*).

²² Тут капудан означає командира флотилії морського або річкового містечка, яка існувала для місцевої оборони або інших військових операцій. Цю особу ідентифікувати не вдалося.

²³ Капуджи-башни (*qariği başı*), „голова брамників” — член елітного корпусу, який завідував зовнішніми входами до султанського палацу і виконував особливі місії, наприклад, дипломатичні, привезення наказів, інспекції; також високі особи, наприклад, везіри, могли покликатися на їх послуги. Так Халіль Паша, будучи везіром (див.: *de Groot*; у цей період капудан-паші були *ex officio* везірами; про везірів див. II, прим. 2), мав у своєму розпорядженні капуджи-башни, і ось на вкрай важливе завдання стерегти гирло Дніпра він посилає довірену особу, щоб мати контроль над діями Балі Капудана і розвитком ситуації.

²⁴ „Газанаме про Халіль Пашу” (див. *Загальні зауваження*) інформує, що капудан-паша Халіль призначив капуджи-башни Мегеммеда Агу командиром над дунайськими чайками і тоді послав його до гирла Дніпра, очевидно, разом з суднами з тієї флотилії (*Ostapchuk 1990, 497*).

²⁵ Б: „сьомий день реджеба” (28 травня 1621 р.). Оскільки в А, В і Г — „двадцять сьомий день реджеба”, правдоподібно, що писар Б пропустив слово „двадцять”.

²⁶ Кілі богази (*Kili boğazi*), Кілійське гирло — північний рукав дунайської дельти; „Газанаме” інформує, що Халіль Паша взяв зі собою аж 28 галер (*Ostapchuk 1990, 497*).

²⁷ Тобто кораблі перетнули море.

²⁸ Актарма (*aqtarma*), дослівно „передавання”— у цьому контексті захоплення, трофейний корабель (*Redhouse 1974, 40*).

²⁹ Герзе (*Gerze*) — побережне містечко з доброю гаванню приблизно у 30 км на південний схід від Синопа.

³⁰ Тут засвідчується тактика, коли для того, аби не проочити козацьких чайок, які знаходилися недалеко від берега, одні кораблі посувалися ближче до берега, а інші, очевидно, щоб переловити їх при можливому виявленні, ішли відкритим морем.

³¹ А: Кум (?) (*Qum* (?), قم); В, Г: *قوم* (*Qum*) „Пісок, Пляж; Велика Хвиля, Бура” (*Redhouse 1974, 684*); Б: *قسم* (*Qism*?). Нам не вдалося точно ідентифікувати цю місцевість. Однак вірогідно, що тут йдеться про місцевість на південний схід від Герзе коло мису Бафра. Кілька річок, що тут вливаються у Чорне море, в тому числі найбільша річка Анатолії Кизил Ирмак, утворили своїми наносами мілічне піщане побережжя з виступаючими в море піщаними косами. Тому в топонімії цієї місцевості зустрічаються назви зі складовою частиною Кум, наприклад, річка та селище Кумджагіз (*Kumcağız*). Такий зручний для дій козацьких чайок берег, що нагадував Північне Причорномор’я, з джерелами прісної води в річках та прибережних озерах, міг приваблювати козаків як місце перепочинку, схованки чи оборони. Такі місця тягнуться і далі на схід за Самсун аж до гирла річки Ешіль Ирмак, проте в цьому місці скоріше мається на увазі околиця найближчого примітного населеного пункту, а саме Герзе, адже Самсун тут не згадується (див.: *Лоция, 293, 324-325*).

³² Б, В, Г: „гördілер” (*gördiler*), „побачили” — це краще підходить для розуміння змісту наступних двох речень, ніж як тут у А — „гетюрділер” (*getürdiler*), що дослівно „принесли, привели”.

³³ З попередніх речень не зрозуміло, чому галери мусили іти аж цілу добу у бік Герзе (віддаль лише 30 км від Синопу), де повинні були бути козаки з захопленими кораблями, поки вони не дізнались, що чайки вже вийшли в море. Або вони прочісували побережжя дуже повільно, або, імовірніше, тут є недомовка, і вони, прийшовши до Герзе та не знайшовши ні козаків, ні кораблів, продовжували іти далі з надією натрапити на них (пор. прим. 35). У зв'язку з цим епізодом „Газанаме” дає влучний коментар про те, що відбувалося навколо цих патрулюючих галер: „Тому що їхні чайки неширокі корпусом і невидні здалека так, як галери [...] вони можуть розпізнавати подібні на горні галери з місць на віддалі 20 або 30 миль і втекти. Отже, як лисиці, які втікають перед львами, ті проклятки тримались безпечного та потайного місця, і в який бік вони пішли, не було відомо” (*Ostapchuk 1990, 498–499*; пор.: *Боплан, 73*). Складається враження, що в той час, коли ці галери прочісували побережжя, чайки десь за горизонтом слідкували за ними. А коли галери ішли від Синопа, козаки у їхньому тилу встигли принаймні налякати, мабуть, ще один корабель і вчасно зникнути.

³⁴ У решті рукописів бракує слів белюрмеді бір ірде (*belürmedi bir yırde*); дослівно „в якомуś місці не показалося”.

³⁵ „Газанаме” інформує, що Халіль Паша ретельно шукав козаків, пливучи на схід аж до Вона Бурні (*Vona Burni*, мис на захід від міста Орду, тобто, ідучи побережжям, майже 300 км на схід від Синопа або більш ніж півдороги від Синопа до Трапезунда; *Ostapchuk 1989, 498*).

³⁶ „Газанаме” інформує, що коли султан наближався до Дунаю, Халіль Паша отримав від нього наказ з усією швидкістю повертатися назад і з'єднатися з його силами (*Ostapchuk 1990, 498*).

³⁷ Лег казаги (*Leh qazağı*), „ляхів козаки”, тобто „польські козаки” (див. прим. 7) — це одна з османських назв козаків, які були підлеглими Польщі (тобто Речі Посполитої); на нашу думку, османи цей термін вживали до всіх українських козаків, як запорозьких, так і городових.

³⁸ Б: бу еснада (*bu ešnāda*), „у цей проміжок часу” — тобто „тоді”. „Фезлеке” інформує, що ця зустріч відбулася першого шабана (21 червня 1621 р.), отже, у той самий день, коли Халіль Паша прибув до Синопа (*Fezleke-2, 404*).

³⁹ Місіврї (*Misivri*, хоч у нашому основному рукописі слово вокалізоване: *میسوری*, *Mesevri*), походить від грецького Месембрія, нині Несебір у Болгарії — портове містечко на маленькому півострові приблизно 27 км на північний схід від Бургаза.

⁴⁰ Іске́ле (*iskele*), „причал, пристань; порт” — тут є двозначність, може означати, що козаки знищили лише пристань або що весь порт (*Kahane, Tietze, 568–572; Redhouse 1974, 550*).

⁴¹ Агйолн (*Ahyolı*, також *Ahyolu*), нині Помор'я в Болгарії — багатий порт на мисі приблизно 15 км на північний схід від Бургаза; десь на половині дороги між Бургазом та Місіврї; у Агйолн містились великі поклади солі. І Місіврї, і Агйолн страшенно постраждали від козаків у 1610-х рр.

⁴² В, Г: тут власне є „кяфір”.

⁴³ Özi (Özi), Очаків — містечко та комплекс фортець на правому березі Дніпровського лиману, власне де лиман впадає у море. Центр однойменого еялету та надзвичайно важливий стратегічний пункт, оскільки контролював важливу переправу через Дніпро, якою часто користувались татари; у цей період стеріг вхід у Чорне море, яким користувались запорожці.

⁴⁴ Бег (beg), „бей, князь, пан” — може відноситися і до санджак-бегі (губернатора округу — санджак), і до беглербегі (генерал-губернатора цілої провінції — беглербегілік, еялет); наскільки відомо, у той час не було очаківського санджака, і тут би малося на увазі беглербегі Очакова; але „Фезлеке”, „Газанаме” та інші джерела називають на той час очаківським беглербегом Гусейн Пашу (*Fezleke-1*, 404; *Ostapchuk 1990*, 499). Напевно, Магмуд Бег усе-таки був санджак-бегі Кінбурна (*Qilburn*, див. IV, прим. 15), що знаходився навпроти Очакова. У 1627 р. засвідчено, що кінбурнський санджак-бегі був одночасно капуданом місцевої очаківської флотилії (ця посада називалася „капуданство Очакова” *qapudanlıq-i Özi*, див.: *Ostapchuk 1989*, 241, 273, 282). Подальших біографічних відомостей про Магмуда Бегу не маємо.

⁴⁵ Б: „двадцять” — тут можливо пропуск писарем слова „один”; але треба зазначити, що у „Газанаме” також „двадцять”, як і в європейських дипломатичних джерелах (*Ostapchuk 1990*, 499; *Плохий*, 104). Це речення натякає, що очаківська флотилія (див. прим. 44) відіграла вирішальну роль у цьому бою.

⁴⁶ Б: „капудан-паша”.

⁴⁷ Терсане кетхюдаси (*tersâne kethüdüsi*), дослівно „управитель арсеналу” — друга особа в османському флотському арсеналі-адміралтействі після капудан-паші (*Uzunçarşılı 1948*, 427–428, *Bostan*, 44–46); окрім завідування справами арсеналу, як бачимо тут, він також міг бути капітаном галери та брати участь у походах. Про кар’єру одного з відомих терсане кетхюдаси, Піяле Кетхюда, який брав участь у боротьбі з козаками на Чорному морі, див. VI і особливо VII та VIII.

⁴⁸ Цю особу ідентифікувати не вдалося.

⁴⁹ Нагадуємо, що 19 шабана (9 липня 1621 р.) Халіль Паша прибув лише до Кілійського гирла, а не до самої Кілії (див. вище). Мабуть, не було потрібно аж шість днів, щоб добратись зі своїми кораблями до Кілії, тобто пройти близько 30 км. Можливо, Халіль Паша якийсь час стояв при усті на випадок, що буде потрібна допомога і його кораблів у бою коло Очакова, або з інших причин.

⁵⁰ В, Г: „паша”.

⁵¹ Б: *geregi gibi* (*geregi gibi*), „як слід чи належним чином [покарано]”. Після завершення операції проти козаків було в османів ритуалом приводити полонених козаків до володаря на тортури та страту (пор. I, IV, V, VII), які, як відомо з інших джерел (наприклад з „Газанаме”), були дуже жорстокими; це у свою чергу дає нам збагнути, до якої міри дії козаків розлючували османів. У тій люті до пійманих козаків проглядає не лише відданість заповітові Мугаммада віддавати зловмисників належній їм жорсткій страті (напр., див.: Коран, сура LIX, бейт 16; власне Кятіб Челебі не забуває констатувати, що страта і катування були саме покаранням), але й бажання жорстокостями утримати інших козаків від замахів на майно та життя мусульман. Отже, це також можна розцінювати як захід оборонного характеру.

IV. Поразка козаків у таманській битві (1621 р.)¹

Мегеммед Паша, який попередньо з вісімнадцятьма галерами був посланий до околиці Кафи², проходячи (тобто патрулюючи) попри Керчі і Тамані³, натрапив в одному місці на козаків⁴. Причому проклятники, кораблі⁵ яких порозбивало несприятливим вітром (тобто бурєю), зайшли на два кораблі, подібних на великі караюрселі⁶, кораблі, які вони відібрали від мусульман, і безпечно стояли на якорі. [Тоді] газіі⁷ рушили на них. Чотири-п'ять годин тривав запеклий бій. З Божою допомогою перемогли, і двісті дев'яносто два живих кяфіри стали ясиром. А ще понад двісті стали здобиччю шаблі. Вони забрали їхні голови і прибули в Ісакчу, зустрілися з імперським флотом⁸ і піднесли ясир та голови до стремена успіху (тобто до султанської ставки). І всіх [полонених] стратили, а газіїв, що принесли [усе це до султана], було одягнуто в почесні халати⁹.

Капудан-паша залишився в Ісакчі для захисту моста, і йому було наказано спорудження однієї фортеці¹⁰. В цей час прийшла звістка, мовляв, „знову козаки на сорока чайках вийшли з Дніпрового гирла”. Капудан-паша послав бега Мори¹¹ Абді Пашу¹² з десятима галерами. [Той] вирушив двадцять восьмого дня шевваля (15 вересня 1621 р.), пройшов повз Кілійське та Акерманське гирла. А в Очакові було одержано звістку, мовляв, „при острові Тендра¹³ стоять на якорі двадцять шість штук чайок з одним захопленням кораблем”¹⁴. Коли з боку Кінбурна¹⁵ на них наступили, кяфіри приклеїлись¹⁶ до берега острова. З-поміж бегів¹⁷ Марйол Гасан¹⁸ та бег Мезестіри¹⁹ Алі Бер²⁰ [ближче] привели свої кал'яти²¹ і з передніх гармат завдали значної шкоди, але через те, [що там] був край [острова] і мілкі [прибережні] місця²², атака на них була неможлива. [Тож] з приходом ночі проклятники втекли, і на сьомий день²³ Абді Паша повернувся до флоту.

При поверненні [султана з османським військом] з [хотинського] походу капудан-паша також повернувся і двадцять другого дня зі-ль-гідже (7 листопада 1621 р.), на який припав Касим-день²⁴, він зупинився у Сулинському гирлі²⁵. Наступного дня він рушив [далі]. Капітани²⁶ з великим досвідом казали: „Треба уникнути бурі на Касим-день”²⁷, але їх не послухали. Коли [флот виходив] з Сулинського гирла, три великі кал'яти, однією з яких був корабель Піяле Капудана²⁸, одна — Хадіма Реджеба Агі²⁹ а одна — сміна флотського арсеналу³⁰, [всі вони] разом з яничарами³¹ та арсеналом³² сіли [на міліну]. Ті, що були всередині, висипались у море. Кораблі були порозбивані, і їхні люди вийшли на сушу. Був несприятливий вітер і каторжани з [решти] кораблів³³

з трудом посували [кораблі вперед]. [Кораблі] розділилися на три частини — деякі попливли з попутним вітром, а інші, виснажені, залишилися позаду. Ка п у д а н - п а ш а пішов [по морю] з Варни до Стамбула і ввійшов в імперський арсенал³⁴, а деякі з них (тобто кораблів) прийшли [аж] двадцять днів пізніше.

Повчання з розповіді є таке: під час руху чи стоянки флоту необхідно діяти згідно зі словами досвідчених людей, які знають часи буревіїв, якщо ж ні — каяття є певне!

Коментар

Загальні зауваження

Чомусь Кятіб Челебі виділив коротеньку розповідь про таманську битву та решту своєї хроніки подій 1621 р. в окремий розділ. Щодо самої битви, то такий хід подій, які він подає, ніде інде не зустрічається. В „Газанаме про Халіля Пашу” (див: III) маємо інший розвиток подій: Мегеммед Паша наїхав на 18 козацьких чайок, які тікали з Чорного моря через Керченську протоку, побив їх цілковито і вернувся до Дунаю, де Халіль Паша був зайнятий будівництвом фортеці; і разом вони привели 400-500 полонених козаків на страту до султана, який з військом уже зробив перший привал за Дунаєм на шляху до Хотина (султан залишив Дунай під кінець липня). Невідомо, чи різновид змісту розповідей про події поблизу Тамані значить, що ці два джерела подають окремі бої, чи різні стадії одного бою, чи, зрештою, існує якась плутанина унаслідок літописного способу передачі минулого.

Ситуація коло острова Тендри промовисто демонструє, як важко було османським кораблям наздоганяти козаків та боротись з ними у часто замілених місцях, як козаки свідомо і вміло користалися саме такими місцями для перепочинку, а при появі ворога — для захисту (див. також II, VII). Знов, як у III, значна галерна сила, реагуючи на отриману інформацію про чайки, вийшла навздогін, і на цей раз не тільки догнавши, але й оточивши їх, не змогла довести справу до кінця і вернулась до Дунаю з порожніми руками.

Варто звернути увагу на випадки, про які свідчить Кятіб Челебі, де козаки заволоділи османськими кораблями, і яких у цьому розділі є аж два. Так раніше він пише, що у поході Магмуд Паші (II) козаки захопили шість галер, які сіли на мілину. Ми були схильні вважати, що козаки зайшли на кораблі і потім залишили їх, а не якимсь чином зняли з мілини і забрали. У поході Халіля Паші (III) козаки сиділи на якорі в маленькій анатолійській гавані з двома захопленими великими суднами невизначеного типу, мабуть товарними, але не виключено, що й військовими. Перш ніж флот міг дійти до них, козаки вийшли у відкрите море. З тексту не відомо, чи козаки попливли разом з трофейними кораблями, чи потопили їх або просто покинули, забравши усе, що їх цікавило. Далі, у випадку, де екіпаж з переляку утік на сушу, а флот знайшов порожній корабель, козаки напевно ж не відмовили собі в його майні, устаткуванні, зброї тощо, але корабель усе-таки залишили. Тут, у битві біля Тамані, доволі інтригуюча ситуація — чи козаки дійсно могли дати сильний бій лише на двох товарних кораблях кільканадцятьом галерам, чи все-таки їхні чайки не були остаточно розбиті або якийсь інший загін прийшов їм на допомогу (мова йде про вищезгаданих 18 чайок, які подані у „Газанаме”)? А в інциденті біля острова Тендри,

коли під покровом ночі козаки, які стояли при березі і мали біля себе захоплений корабель, вислизнули з облоги, здавалось би, у творі мусила б прозвучати похвала, якби корабель був відібраний назад. Напрошується думка, що козаки забрали його з собою, якщо тільки він не був надто пошкоджений гарматами кал ь я т.

Як видно з цих сюжетів, не можна з певністю твердити, що козаки могли правити більшими кораблями, але, з другого боку, не можна категорично заперечувати цього, як це робить Боплан („якби вони змогли правити судном чи галерою, забрали б їх теж, але у них немає цього вміння”, *Боплан*, 73). Навіть можна сказати, що у згаданих сюжетах є натяк на те, що козаки справді уміли пересуватись по морю на трофейних кораблях. Інша справа, що, як коментував Грушевський вищезгадану фразу Боплана, „з галерою не мали б де подіти ся потім” (*Грушевський-7*, 300). Але як місце перепочинку, перегрупування сил, латання своїх чайок тощо, захоплені кораблі напевно надавалися козакам. Крім того, можливо, при дуже буряній погоді їм тимчасово було доцільно пересуватись по морі на більшому кораблі, наприклад, прив'язавши деякі чайки до нього. Зрештою, козаки не обов'язково самі мусили правити цими кораблями, бо могли використовувати захоплені екіпажі. Хоч, з іншого боку, не варто недооцінювати майстерності таких досконалих моряків, якими показують себе козаки мало не в кожному джерелі (окреме питання, чи вони брали парусні судна, наприклад, караюрсали, чи також веслові, хоч принаймні найменші галери, фіркати). Так чи інакше, але на підставі цих свідчень треба признати можливу рацію Дмитрові Яворницькому, який доводив, що козаки, хоч і рідко, користувались кораблями (*Яворницький-1*, 280).

Випадок, що стався через необережність з погодою, показує, яким небезпечним було Чорне море наприкінці сезону навігації та як така необережність могла частково зіпсувати попередні успіхи. Як уже мовилось, ця таманська битва згадується в дещо іншій формі у „Газанаме”, а інцидент при Тендрі та випадок під час повернення через погоду з'являються лише у „Тугфеті”.

Примітки

¹ А, 87а–87б; Б, 96б–97а; В, 50а–50б; Г, 109.

² Тобто, попередній беглербегі еялету Кафи (див. III, прим. 17, 18, 19), якого капудан-паша Халіль десь у середині червня послав до околиць Кафи та Керчі для перевірки чутки про козаків і для контролю проходу між Азовським і Чорним морями (див. III); „Газанаме про Халіля Пашу” подає цифру 20 стосовно кількості його кораблів (*Ostapchuk 1990*, 502).

³ Таман (*Tamān, Ṭamān*), Тамань — місто і фортеця в однойменній затоці біля Керченської протоки, приблизно напроти Керчі. На цьому місці стояв стародавній Тматорокань.

⁴ У двох рукописах „Газанаме” ці козаки називаються „дніпровськими” (*Özi*), тобто запорожцями; в одному — „донськими” (*Ten*); можливо, в останньому писар виправив „Özi” на „Ten”, бо вважав, що козаки, які тікали через Керченську протоку, мусили бути донськими; однак у ці роки запорожці часто виходили у море з Дону і повертались на Дон (*Ostapchuk 1990*, 502) або у скрутних ситуаціях тікали на Дон, замість на Дніпро; зрештою, як свідчить Боплан, у запорожців був шлях на Запорожжя через Керченську протоку, а далі річкою Міусом (*Боплан*, 74).

⁵ Цікаво, що час від часу османські джерела називають козацькі чайки „кораблями” (*gemî*) — це можливо свідчить, що їхня величина була достатньою, аби вони могли здаватись подібнішими до кораблів, ніж до човнів (для подібних прикладів див. VI).

⁶ *Карамюрсел* (*karamürsel*), від назви містечка Карамюрсел над Ізмітською затокою Мармурового моря — тип найменших кораблів, призначених в основному для перевезення різних товарів; мали одну або півтори шогли, трикутне вітрило, не мали палуби (*Redhouse 1974*, 604; *Bostan*, 88).

⁷ *Газі* (*gâzî*) — той, хто бере участь у газі (*gâzâ*), тобто священній війні.

⁸ *Донамма-і гюмаюн* (*donanma-i hümayün*), дослівно „імператорське вишикування” — основний османський флот, який в звичайні роки мав складатися з 40 кораблів типу галер, що були виготовлені та базувалися в імперському арсеналі (*tersâne-i ‘âmire*) у Стамбулі (див. прим. 34).

⁹ *Хілат* (*hil’at*), „почесний халат” — дорогоцінний одяг (власне, від арабського слова *хілат* походить слово *халат*), який церемоніально вручав султан вельможам здебільшого після успішного виконання ними якоїсь служби або на знак ласки до них, своєрідний тип нагороди (*Stillman*).

¹⁰ „Газанаме” інформує, що фортеця, будівництво якої доручено Халілю Паші і флоту, була в Ісакчі (*Ostapchuk 1990*, 502). Очевидно, вона була потрібною для оборони цього стратегічно важливого місця (де знаходилась переправа через Дунай), наприклад, від козацьких нападів. Можливо, у цей час османі міркували, що похід на Річ Посполиту — це тільки перший етап подальших завойовницьких операцій проти північного сусіда, і вважали, що міст з фортецею біля нього придадуться їм і в наступні роки.

¹¹ *Мора* (*Mora*), османська назва грецької Мореї, тобто Пелопоннес. Більша частина півострова становила окремий санджак (округ) *еялету* (провінції) Румелі. Хоч *Мора* не належала до *еялету капудан-паші* (див. прим. 17), однак через своє обширне морське побережжя вона також була зобов’язана постачати для флоту необхідне спорядження, гребців та воїнів (див.: *Bostan*, 189, 232, 233, 243). Невідомо, чи *Бег Мори* звичайно служив зі своїми військами (*тімариотами*, див. VII, прим. 28) на кораблях флоту, чи згадані галери були також і устатковані в Морі (так, як це робилося в портах *еялету капудан-паші*).

¹² Цю особу ідентифікувати не вдалося.

¹³ *Тен Тере* (*Ten Tere*) або *Тін Тере* (*Tin Tere*); в оригіналі تن تیره. В інших текстах, де це слово повністю вокалізоване, обидва варіанти засвідчені: *تنتیره*, *Tentere* у *Сеягатнаме* (Книга подорожей) Евлії Челебі (*Evlîyâ-5*, 54а); *تینتیره*, *Tintere* у документі в *Торкарі Сарау Мүзесі Арşиві* [Архів музею *Топкапи Сарау* (Стамбул)] Е. 2891/1 (див.: *Ostapchuk 1987*, прим. 103). У XVII ст. замість теперішньої *Тендрівської коси* був острів *Тендра*. Розташований близько гирла Дніпра, острів *Тендра* був ідеальним пунктом, де козаки могли відпочити і набрати прісної води після плавання у Чорному морі та перед переправою попри османські сили, які чекали поблизу *Очакова*, щоб не дозволити їм піднятися по Дніпру (*Bonlan*, 48; *Ostapchuk 1987*, 61).

¹⁴ *Актарма* (*aqtarma*) — див. III, прим. 28.

¹⁵ *Кил Бурун* (*Qil Burun*), дослівно „Волос Ніс, Волос Коса” — це турецька назва тоненької коси, яка формує лівий берег Дніпровського лиману та однойменної фортеці *Кінбурн* на кінчику коси.

¹⁶ А: я пишуб (*yarışub*), „приклеїтись [до], схопитись [за]”; Б, В, Г: я нашуб (*yanaşub*), „приблизитись” — тобто приблизилися або притулилися (до берега острова).

¹⁷ Тут мається на увазі санджак-бегів еялету (провінції) капудан-паші (*eyâlet-i qapudan paşa*). Еялет капудан-паші османського флоту складався з санджаків (округів), утворених з островів та побереж Середземного моря. Кожний бег (їх також називали дер'я бегі, *deryâ begi*, „бег моря”) такого санджаку був зобов'язаний спорудити переважно від однієї до трьох галер або менших кальятів (див. прим. 21) з усталеною кількістю воїнів і був їх командиром; ці кораблі називали бег гемілері, тобто „бегів кораблі” (*Tuhfet 1911*, 146–147; *Uzunçarşılı 1948*, 420–422).

¹⁸ Цю особу ідентифікувати не вдалося.

¹⁹ Мезестіре (*Mezestire*), грецьке Містра, південно-східна частина Мореї; складала окремий санджак, який належав до еялету капудан-паші (див. прим. 17).

²⁰ Цю особу ідентифікувати не вдалося.

²¹ Кальята (*qalyata*) — тип меншої галери з 19–24 лавами на кожному боці. Швидша від нормальної галери, вона була особливо придатна для погоні за ворожими кораблями або для розвідки. Кятіб Челебі повідомляє, що в поході 2 кальяти пливли 3 милі попереду основних сил флоту, а під час стоянки в порту 2 кальяти чатували в 2–3 милях від берега (*Tuhfet 1911*, 151–152, 159; *Uzunçarşılı 1948*, 460). Слово походить від італійського *galionta* — подібного типу меншої галери, які були в італійських флотах. В українській мові вживається у формі „галіюта, галеота” (див.: *Бойків*, 117). Мабуть, кальяти краще, ніж галери, надавались для операцій у мілких водах, хоч, як видно далі, вони також не могли дати ради з козаками у дуже мілких водах.

²² Б, В, Г: кенар сиг олмагла (*kenâr şig olmağla*), „тому що край [води коло острова] був мілким”.

²³ Значить, на сьомий день, відколи він вирушув на цю місію, тобто 21 вересня 1621 р.

²⁴ Руз-і Касим (*rûz-i Qâsîm*), „Касим-день” — день св. Димитрія, 26 жовтня (ст. ст.), у XVII ст. 5 листопада (н. ст.); будучи днем розподілу між літом і зимою (касим, *qâsîm* означає розподіл), він був традиційним кінцем сезону морських операцій, до якого флот повинен був би повернутись до арсеналу (*Pakalın-2*, 205). 22 зі-ль-гідже 1030 р. — це було 28 жовтня 1621 (ст. ст.), отже, тут „Тугфет” помиляється на два дні. Тут або помилюва дата, або, що нерідко зустрічається в ісламських літописах, через неправильне ведення місячного календаря бувають збої на день або й два (напр., початок місяця визначався появою нового місяця на небі, і в різних регіонах він міг визначатись на різні дні, залежно від хмарного чи безхмарного неба).

²⁵ Сулуне богази (*Sulune boğazı*, в Б, В, Г: *Suluniye boğazı*), дослівно „Сулинове гирло” — середнє гирло Дунаю, при виході з якого у Чорне море розташоване містечко Суліна.

²⁶ Реіслер (*re'isler*, одина *re'is*) — у цьому контексті капітан звичайного корабля — чи то військового чи торговельного.

²⁷ Касим фуртинаси (*Qâsîm furtînası*), „бура на Касим” — бура, яка звичайно припадала на Касим-день (див. прим. 24) з початком зимового сезону (*Redhouse 1974*, 614).

²⁸ Див. VII, прим. 5.

²⁹ Цю особу ідентифікувати не вдалося.

³⁰ Терсане еміні (*tersâne emîni*), дослівно „керуючий справами арсеналу” — завідував прибутками і видатками флотського арсеналу, а також будівництвом, ремонтом, оснащенням та укомплектуванням екіпажів кораблів флоту. Після капудан-паші та терсане кетхюдаси, терсане еміні був найвищою особою в османському флоті (*Uzunçarşılı 1948, 425–426; Bostan, 33–38*).

³¹ Єнічері (*yeñiçeri*), дослівно „нове військо”, яничар, яничари — найважливіший, але не єдиний вид постійного війська, яке прямо підпорядковувалося султанові (цей вид війська належав до службовців, які називалися капикюли, дослівно „раб дверей, брами, Портн”, тобто усі вони вважалися рабами султана; про інший вид такого війська див. VII, прим. 27); яничари походили з молодих християнських хлопців, переважно, якщо не виключно, з Балканських країн, яких спеціально вибирали для довголітнього військового та іншого тренування, виховання в ісламі та вірності султанові і державі. Яничари були піхотою, користувались мушкетами. Окрім походів, вони служили у гарнізонах замків та, як бачимо, на флоті (*Uzunçarşılı 1943-1*).

³² Джебехане (*ğebehâne*), дослівно „збройний склад, арсенал” — тут маються на увазі воєнні припаси (арсенал) війська, які везли назад до столиці (пор.: *Ostapchuk 1990, 495–496*).

³³ У Б, В, Г замість гемілерден форса (*gemilerden forsa*), „каторжани з кораблів”, написано багадур форса (*bahâdur forsa*), „богатирські, тобто сильні, каторжани”. Багадур по-османському, як богатир по-українському, має два відтінки значення: перше і головне — сильна людина, друге — герой, оборонець країни. Тут, очевидно, мається на увазі перше (*Steingass, 209*).

³⁴ Терсане-і аміре (*tersâne-i ‘âmire*), дослівно „процвітаючий морський арсенал”; *tersâne* від італійського (старогенуезького *tersanâ*), яке, як і „арсенал”, походить від арабського *dâru-ş-şinâ‘a*, „дім виробництва” (*Kahane, Tietze, 428–430; ЕСУМ, 87*) — стамбульський морський арсенал, який знаходився в дільниці Касим Паша на лівому березі Золотого Рогу. Основна частина османського імперського флоту (традиційно 40 кораблів типу галер) будувалась, лагодилась і базувалась тут. Також це був осередок команди та інфраструктури османського флоту, тобто більш модерна назва — „адміралтейство” (див.: *Bostan*).

V. Прихід козаків до Єні Көй (1624 р.)¹

Тисяча тридцять третього [року] (23 жовтня 1623–13 жовтня 1624 р.) капудан Реджеб Паша² відбув з флотом до Кафи для зведення на трон Джанібек Герей^{3,4}. Тому що [тоді] в татарській стороні був [ханом] Мегеммед Герей⁵, військо [що прибуло з] флотом, було на суші розбите. Опісля, [зробивши] перемир’я, воно (тобто військо) було повернуто [назад до Стамбула]⁶. [Але] в міжчасі козаки⁷, знайшовши море порожнім, [ще] коли флот знаходивсь у Кафі, зі ста п’ятдесятьма штуками чайку у четвертий день шевваля (20 липня 1624 р.)⁸ підійшли до Босфорської фортеці⁹,

напали на Єні Кой¹⁰ і спалили кілька крамниць. Коли стало відомо про знищення¹¹, якого вони нарobili, у Стамбулі¹² охоронці султанського палацу¹³ та с е г б а н - б а ш и¹⁴ зі своїми людьми ввійшли на човни. Як тільки вони напали¹⁵, козаки-розбійники¹⁶, не затримуючись ані на мить, повтікали назад у море¹⁷. Будь-коли такого [відважного] наступу¹⁸ проклятиків не бувало.

Коментар

Загальні зауваження

Це розповідь про найвідоміший і, мабуть, найбільший козацький напад на Босфор. Він відбувся якраз тоді, коли османський флот був у Криму з місією змінити непокірного кримського хана Мегмеда Герейя та його знаменитого брата Шагіна Герейя лояльним до османів Джанібегом Гереєм. Власне, щоб утриматись на престолі попри нехить Порту, Мегмед і Шагін Герейі запросили до спілки українських козаків, і їхні спільні сили поблизу Кафи розгромили османське військо, яке привів к а п у д а н - п а ш а Реджеб (втрати були великими та заскочили османів; див.: *Ostapchuk 1989, 72–78*). В міжчасі столиця по суті зоставалась беззахисною. Ця розповідь ще раз засвідчує небезпеку та недоречність скупчення великої військової сили в одній частині Чорного моря (пор. III), коли мова йде про його оборону перед козаками, хоч у цей рік османи не мали іншого вибору у зв'язку з небезпечною ситуацією у Криму.

Кятіб Челебі представляє цю подію лаконічно, поверхово і суперечливо. Начебто нічого страшного не сталося — спалили кілька крамниць та й усе. Але в останніх реченнях, особливо там, де він констатує, що взагалі ніколи не було такого наступу козаків, він суперечить сам собі, і виникає підозра, що він або його джерела приховують справжні масштаби цієї події. Європейські резиденти у Стамбулі дають краще уявлення про розмах цієї козацької атаки. Найповнішими і найяскравішими є свідчення англійського посла — знаменитого Томаса Роу (Sir Thomas Roe). Він, крім інших цікавих подробиць, інформує, що козаки, ввійшовши в Босфор удосвіта на 70–80 чайках, розділились на кілька груп і до кінця дня сплюндрували та спалили (*sacked and burnt*) майже всі села та вілли (*houses of pleasure*) на обох берегах Босфору, доходячи „аж до двох фортець та до чотирьох миль від цього міста” (тобто, мабуть, до Румелі Гісари та Анадоли Гісари, які стоять одна навпроти одної приблизно у 8 км від передмістя Бешікташ і приблизно у 12 км від султанського палацу, див. прим. 9) та що головні місця нападу, де козаки дістали особливо багату здобич, були Єні Кой та неподалік Бююк Дерє та Істінье (Roe, 257). Важко сприймати всерйоз те, що ця, хоч і немала, чайкова потуга змогла за один день знищити майже всі населені пункти уздовж більш ніж половини узбережжя довжелезної Босфорської протоки. Але, напевно, такого деструктивного рейду на Босфор до того часу не було, і він зробив велике психологічне враження і на Порту, і на місцеве населення, і на європейських резидентів (напр., див. свідчення французьких резидентів де Сезі та де Гедуена у Стамбулі та Аллепо; *Historica, 426–427; Gêdoyn, 146–147, 153*). Були, звичайно, й раніші козацькі вторгнення у верхню частину Босфору (можливо навіть глибше) наприклад, у 1615, 1617, 1621 рр. Ці сміливі операції також залишили деякі яскраві, хоч і фрагментарні,

свідчення у джерелах; щоб з'ясувати відносні наслідки завданих ними шкод, не можна обійтися без критичного аналізу давновідомих свідчень, а також, напевно, без відкриття нових. Як ми уже переконались (див. II, III), завжди є ймовірність, що літописи щось замовчують, але беручи до уваги свідчення європейських дипломатів, виглядає доволі правдоподібним, що напад на Босфор 1624 р. потрапив у основну османську літописну традицію, представлену Кятібом Челебі та Наімою, саме тому, що він був найгрізнішим.

У липні–серпні 1624 р. відбулися два окремі напади на Босфор (у вересні, правдоподібно, був ще й третій при вході у протоку). Роу засвідчує перший похід з 19 липня, власне, напад 70-80 чайок на Єні Кой, Бююк Дерє, Істіньє і т. д., та другий двома тижнями пізніше — на цей раз 150 чайок напали на Фенер при вході до Босфору та ще на кілька неназваних сіл. В обох випадках для оборони перед козаками були послані імпровізовані флотилії, складені з перших-ліпших суден та воїнів (і навіть випадкових цивільних осіб), яких тільки могли зібрати; також в обох випадках флотилії зупинились перед козаками, не відважившись вступити в бій, щоб не ризикувати і у випадку поразки не залишити столицю цілком безборонною. Якщо співставити цю розповідь з даними Роу та інших спостерігачів, виглядає, що у ній злиті водно елементи обох нападів. Так, судячи з дати, яка подається у „Тугфеті”, Кятіб Челебі розповідає про перший, але згадує козацьку силу з другого нападу — 150 чайок, а не 70–80, як було у першому (див. також прим. 8; *Roë*, 257–258, 265; *Ostapchuk 1989*, 78–81). Між іншим, тільки ця османська розповідь подає інформацію про участь охоронців султанського палацу (*bostan d жи*) та *сегбан баши* в організації та проведенні цих оборонних дій.

Сенковський з деякими скороченнями подає реляцію Наіми, який у свою чергу майже слово в слово передає реляцію Кятіба Челебі з „Фезлеке” (*Fezleke-1*, 61; *Na'imā*, 341; *Collectanea*, 177–178). Цей розділ у „Тугфеті” також взятий з „Фезлеке” з лаконічним додатком сюжету про Реджеб Пашу та протистояння у Криму (про нього „Фезлеке” розповідає в іншому розділі). Гаммер, базуючись на „Фезлеке”, Наімі, Роу та Пол Рико (*Paul Rysaut*), дуже образно описує цей похід, порівнюючи його з походами на Царгород Аскольда і Дира, князя Ігоря та інших, наголошуючи на його епохальності (власне, він вважає, що це було перше козацьке вторгнення в Босфор). В аналіз датування та подробиць він не входить (*Hammer-9*, 54–56).

Примітки

¹ А, 876-88а; Б, 97а-976; В, 506; Г, 110. Подібні версії цього розділу у *Fezleke-2*, 61, *Na'imā-2*, 341.

² Реджеб Паша (*Reğeb Paşa*) — тут капудан-паша (III, прим. 3). Ось що пише про нього, дещо евфемістично, Кятіб Челебі у своєму розділі про капудан-пашів: „Вийшов з начальства охоронців султанського палацу (*bostanğı başılik*, дослівно „садівників головування”, див. прим. 13) яко везір [і] в [році тисяча] тридцять першому (16 листопада 1621–4 листопада 1622 р.) став намісником капудана (*qarudan qa'im taqānī*, див. II, прим. 4), [призначений] для Чорного моря; до приходу останньої декади рамазана (30 липня–8 серпня 1622 р.) чотири рази вів газу („священну війну”) з козаками. Оскільки він був переможцем у 1032 р. гіджри (5 листопада 1622–24 жовтня 1623 р.), він став капуданом

та пішов у Середземне море, де здійснював оборону. В його другому поході [як капудан-паша] він пішов на Чорне море, щоб поставити на престолі [кримського хана]. В третьому поході (тобто 1625 р., див. VI) мав бій з чайками [в кількості] аж до 243 [штук], і став переможцем. Пізніше став каймаком та великим везіром, а в шеввалі тисяча сорок першого (21 квітня–20 травня 1632 р.) був убитий (власне, страчений)” (*Tuhfet 1911*, 142).

³ Джанібек Герей (*Ġanibeg* або *Ġanbeg Gerey*; помилково Джанік [*Ġanik*] Герей у В, Г) — кримський хан (1610–1623, 1628–1635), який вів лояльну політику стосовно Порти.

⁴ Гірай (*Giray*) — в османських текстах назва династії Кримського ханства переважно подається у цій формі, що відображає літературну стамбульську вимову; татарська вимова ближча до Герей, і тому ми подаємо цю форму замість Гірай (*Matuz*, 1–2).

⁵ Мегеммед або Мегмед Гірай (у Б також *Meĥmed Giray*, а у В, Г — *Meĥmed Giray*) — Мегмед Герей III, кримський хан (1623–1628), який разом зі своїм братом Шагіном Гереем вів політику відриву Кримського ханату з-під зверхності Порти; вони заключили перший альянс з українськими козаками.

⁶ Тут дещо замовчуються величина поразки Реджеба Паші у битві з татарами і козаками в околиці Кафи; сам Кятіб Челебі в „Фезлеке” дає детальну реляцію про цю подію (*Fezleke-2*, 59–61; також див.: *Ostapchuk 1989*, 72–78).

⁷ У Б, В, Г: „донські козаки” (*Ten qazaġi*). До речі, цей похід приписується донським козакам і у „Фезлеке”. Очевидно, що він міг бути вчинком донських козаків або спільною акцією донців та запорожців — якраз у 1620-х рр. вони часто співпрацювали на морі. Але подібно, що роль запорожців у цьому поході була велика, якщо не основна. Це видно, як уже згадувалось, із сильної реакції Порти до польських дипломатів, які в той час перебували у Стамбулі; про подібні претензії до московських послів не маємо жодних відомостей. У самій Речі Посполитій також вважали, що цей напад був справою рук запорожців (див.: *Ostapchuk 1989*, 80, 81, 82). Пор. I, прим. 3.

⁸ Це згідно з датою, яку подає де Сезі у депеші від 21 липня 1624 р., де він каже, що напад відбувся „вчора”; Роу та де Гедуен подають 19 липня (*Historica*, 426; *Roe*, 257, *Gédoyn*, 153). Грушевський, не врахувавши, що англійці у цей час вживали ще старий календар, сприйняв дату, яку подає Роу, як 9 липня за новим стилем, замість подати її як 19 липня (не забуваймо, що у XVII ст. нові і старі календарі розбігались лише на 10 днів). Тому, беручи до уваги інші відомості, у Грушевського хибно виходить два походи — один 9 липня (про який розповідає, як він гадав, тільки Роу), і другий — 20 липня (*Грушевський-7*, 514–515). Дійсно, було два походи у липні — на початку серпня, але перший — 19 чи 20 липня, а другий — під самий кінець липня чи на початку серпня (див.: *Ostapchuk 1989*, 80).

⁹ Богаз Гісари (*Boġaz Ħiṣāri*), „Босфорська фортеця” — означало фортецю Румелі Кавагі (*Rumeli Qavaġi*), а також інколи фортецю навпроти, на анатолійському березі, тобто Анадоли Кавагі (*Anatoli Qavaġi*). Обидві фортеці знаходяться недалеко від Чорного моря — приблизно за чверть довжини Босфору від Чорного моря і приблизно на півдорозі, ідучи

Босфором, від Чорного моря до Єні Көй (для прикладу вживання назви „Богаз Гісари” для фортеці Румелі Каваги див.: *Evliya-1*, 88a, 1386). Згадка тут саме про Богаз Гісари начебто суперечить свідченню Роу про те, що козаки дійшли аж до Румелі Гісари та Анадоли Гісари (див. *Загальні зауваження*). Можливо, Кятіб Челебі включив цю подробицю у свою розповідь про перший напад з другого нападу, де козаки нападали саме у цій верхній частині Босфору. Але, з іншого боку, також можливо, що він просто назвав Румелі Гісари або Анадоли Гісари „босфорською фортецею” (*boğaz hisari*), хоч це менш правдоподібно — принаймні у нас немає жодних свідчень вживання саме такої назви для цих обох ближчих до Стамбула фортець. Нарешті, не можна виключати й того, що, вживаючи назву Богаз Гісари і справді маючи на увазі більш віддалені від столиці Румелі чи Анадоли Каваги, літопис намагається применшити справжній радіус козацьких дій у Босфорі.

¹⁰ Єні Көй (*Yeni Köy*), дослівно „Нове Село” — містечко на європейському боці Босфору, приблизно на півдорозі між Чорним морем та Стамбулом.

¹¹ Б: Єні Көйі гарет ве бір кач дюккяні іграк іле хасарете джесарет ітдюклері (*Yeni Köyi ğaret ve bir qaç dükkani ihrâq ile hasârete ğesâret itdükleri*) „проявлення ними сміливості і до плондрування Єні Көя, і до знищення кількох крамниць через спалення”.

¹² А: Істанбулда (*Istanbulda*), „у Стамбулі”; Б, В, Г: Істанбулдан (*Istanbuldan*), „зі Стамбула”.

¹³ Бостанджилар (*bostanġılar*), дослівно „садівники”; множина від бостанджи (*bostanġı*) — член корпусу, який відповідав за охорону султанського палацу.

¹⁴ Сегбан-баші (*seġbân başı*), „командувач султанських псарів” — у цей період сегбани вже увійшли до яничарського корпусу (див. IV, прим. 31) і виконували суто військові функції (*Uzunçarşılı 1943-1*, 162-164).

¹⁵ В інших джерелах, зокрема у депеші Роу, наголошується, що ці нашвидкуруч мобілізовані жалюгідні сили лише вистрелили здалеку в бік козаків, які чекали їхнього нападу. Але ті не відважилися на це. Козаки ж навіть не вважали за потрібне дати постріл у відповідь — вони просто забрались геть після завершення своїх пограбувань (*Roe*, 257-258; *Ostapchuk 1989*, 79-80).

¹⁶ Ешкя (*eşkıya*), дослівно „нешасні”, а також „уголовники, розбійники, бандити” — епітет, який османські джерела часто вживають для означення козаків.

¹⁷ Б: „Чорне море”.

¹⁸ Ікдам (*iġdâm*), дослівно „ходження вперед, наступання вперед”, переносне значення „сміливість, відвага” — тут дещо двозначно: або автор мав на увазі, що козаки ніколи не заходили так далеко вперед, тобто в бік столиці, або що козаки ніколи не були такими сміливими, або і одне і друге.

VI. Похід, що знищив козаків у битві Кара Хармана (1625 р.)¹

В кінці тисяча тридцять четвертого [року] (14 жовтня 1624–2 жовтня 1625 р.)² капудан Реджеб Паша³ з сорока трьома галерами⁴ вийшов у Чорне море⁵. Коли він з'явився перед Кінбурном⁶, що при Очакові, і запитав у тамтешніх жителів про ситуацію з чайками, вони повідомили: „По цих берегах вештається понад триста чайок”. [Тоді] стало широко відомо, що вони пішли в сторону Трапезунда⁷. На нараді, [яка відбулася,] і коли [Реджеб Паша] збирався у ту ж сторону, очаківський люд не вбачав [у цьому] розумного і сказав: „Їхній (чайок) шлях оце тут, [тому] важливо, аби ви тут здійснювали оборону, але вночі не ставайте на якір близько берега і стійте — голови наготові (*hâzîr baş*)”. Півтора місяця він вдень стояв перед Очаковом, а ввечері ставав на якір серед гирла, у відкритому морі⁸, близько семи-восьми миль⁹ [від берега]¹⁰. [Тоді] сказавши: „Поки флот назовні (тобто в поході і поза столицею), імовірно, що козаки увійдуть у стамбульське гирло¹¹”, він відплив, щоб пройтися румелійським узбережжям.

Проходячи перед Кара Харманом¹² у відкритому морі у семи-восьми милях [від берега]¹³, дозорець на верхівці щогли корабля капудан-паші сповістив: „Видно безбородьків!”. „Безбородьки” на їхньому жаргоні (тобто на мові османських моряків) означало чайки та козаків¹⁴. Люди вмиць схопилися на ноги і приготувалися (*hâzîr baş*). З сорока трьох галер при капудані знаходилась двадцять одна галера. Решта веслярів, будучи знесиленою, а вітру не було, відстала і ще не наздогнала [Реджеб Пашу]. А проклятники побачили кораблі порозкиданими і сказали: „Вітру нема. Це нам нагода! Нумо вдаримо!”. І одразу рушили. Бо [якщо] у вітряний день на одну галеру і сто чайок не нападали, то в затишну погоду одна чайка нападала на одну галеру і ставала до бою¹⁵. З двадцяти однієї штуки галер дев'ять були кораблями яничарів¹⁶.

Козаки були самовпевнені і пішли в атаку, маючи проти кожної галери по двадцять-тридцять чайок, на кожній з яких було по п'ятдесят кяфірів-стрільців¹⁷, і оточили їх. Кожний корабель опинився в скруті¹⁸, і не могли допомогти один одному. Їхня надія на життя була відтята. Вчинили битву-бій такого рівня, що ангели на небесах були в захваті і били браво¹⁹ та були зачаровані від лютої бою. [Козаки], впізнавши баштарду²⁰ капудан-паші по трьох ліхтарях²¹, скопом накинулися на неї. [Козаки] напали з її (баштарди) голови і боків, адже на кормі були фальконети (*darbzen*) і багато стрільців. [Таким чином] до двохсот кяфірів залізли [на баштарду]. Поки [козаки] дійшли до середньої щогли²², їх побили [до такої міри]²³, що не можна було пройти через трупи кяфірів. Веслярі ж, тому що всі вони були

каторжани²⁴, скориставшись зручним моментом, припинили веслування²⁵. [На] інших кораблях подумали, що капудана корабель згас²⁶. Нарешті кяфіри, що залізли всередину, були перебиті, а кораблі (чайки), що були долі, розбиті залпами з обох сторін [баштарди]²⁷ і потоплені²⁸. Корабель кетхюди морського арсеналу²⁹ Гаджі Мемі³⁰ також мало не згас (*söyüнди*). А ще на корабель Узуна Піяле³¹ сильно накиннулися скопом. Божою милістю [його] перемога прийшла. Через те опісля в Каліакрійській затоці³² Реджеб Паша дав йому посаду кетхюди арсеналу. Корабель Кятіба Магмуда Ефенді³³ був під командою Абді Капудана³⁴. Його яничари дали велику битву. На легкому кораблі³⁵ Джана Алемзаде Агі³⁶ було багато вояків (*nefer*)³⁷, на ньому відбулися незрівнянні бої. Кораблі не мали допомоги один від одного і залишалися безпомічними. І кяфіри, здавалося, були близькі до перемоги.

Раптом з ласки Істинного³⁸ з'явився вітер і наповнив вітрила галер. І кожна з них, будучи мертвою, ожила. З допомогою потуги вітру галери розтопали тих самовпевнених проклятників. Одразу ж більшість [чайок] попереверталася і багато з кяфірів, що були всередині, було потоплено. Ті, що залишилися, були розкидані по поверхні моря. Сльози та стогін досягли небес, поверхня моря забарвилася червоною кров'ю. Одним словом, з трьохсот п'ятдесяти штук чайок³⁹ заледве тридцятьом вдалося⁴⁰ втекти кудись до берега. Решта була на межі вигасання (*söyüнди*). Під кінець кораблі (чайки) не тонули, [їхні козаки] вели битву, стоячи по саме горло в воді⁴¹. Після ранку настав і проминув час післяполудневої молитви, однак майже сімдесят чайок ще не могли згаснути (тобто потонути, *söyüнди*). Їх гасили (тобто добивали) з трудом до самого вечора.

Казали: „Цей бій козацького племені, яке в морських боях винищує життя, перевершив усі [інші бої]”. В ту ніч було зроблено стоянку на згаданому місці (тобто поблизу місця бою). Наступного дня, крім потонулих, було зареєстровано⁴² сто сімдесят дві чайки, сімсот вісімдесят одну [голову] живого ясиру. Поранені та вбиті не піддавалися підрахункам⁴³. Такої великої перемоги на Чорному морі ще не бувало⁴⁴.

Потім, коли вони [наші] прийшли в Балчик⁴⁵, подув несприятливий вітер, чотири кораблі потрощило. З рештою [кораблів] тисяча тридцять п'ятого седера (2–30 листопада 1625 р.) прибули до імперського арсеналу⁴⁶. Чайки та полонених піднесли до імператорського стремена (тобто дали в дар султанові). На кожного [нашого] було вдягнуто почесний халат⁴⁷ і відповідно до його рангу було пошановано.

Коментар

Загальні зауваження

Бій коло Кара Хармана відбувся у час, коли козаки, особливо українські, у діях на Чорному морі досягли чи не вершини своєї могутності. Після перемоги над османами в Криму та успіху на Босфорі 1624 р. (див. V), наступного 1625 р. козаки з'явилися на морі не те що флотиліями, а цілими армадами по кількості чайок — ні до, ні після цього не зустрічається у джерелах така велика кількість козацьких чайок на Чорному морі. Бій під Кара Харманом, який, правдоподібно, був чи не найбільшою битвою між козаками і османами на Чорному морі взагалі, вразив не тільки османів, але й європейських спостерігачів. Наприклад, уже згадуваних англійського посла Роу та французького посла де Сезі у Стамбулі, а також італійського мешканця Кафи д'Асколі (як засвідчено у його описі Чорного моря 1634 р.). В основному дані про цей бій у різних джерелах сходяться, хоч, зрозуміло, „Тугфет” применшує втрати своїх. І все ж таки з реляції Кятіба Челебі видно, що в цьому бою османи були у вкрай скрутному, майже катастрофічному становищі, а взагалі з усіх реляцій зрозуміло, що їм дуже пощастило, що піднявся вітер, бо інакше вони могли втратити чи не цілий флот. Вже у вересні, коли Реджеб Паша повернувся до столиці з основними силами флоту, Роу коментує не без іронії: „Ка п у д а н - п а ш а привів з триумфом 270 нещасних козаків і був прийнятий як Помпей [...] *Non de victoria, sed de non victo triumphavit* (Не від перемоги, а від того, що не був переможеним, триумфував). Вони вважають цей морський бій другим після Лепанто [1571 р.] і почеснішим через [їхню] втечу (тобто самозбереження): бо, напевно, якби вітер не піднявся і не став завеликим для фрігатів (тобто чайок), яких було понад 400, цілий флот був у небезпеці, що його відтягли б на північ [...]” (Roë, 439). Кятіб Челебі дає нам унікальні і драматично яскраві сюжети цього лютого бою, описує рукопашну боротьбу, мимоволі хвалить вмільсть та хоробрість козаків, ілюструє деякі аспекти козацької та турецької тактики, засвідчує доленосну роль завжди присутнього за кулісами фактора погоди.

Ця розповідь про кара-харманську битву відома в українській історіографії з переказу Гаммера (*Hammer-9*, 63–65) та перекладу з Наїми Сенковського (*Collectanea*, 178–182). Гаммер в основному правильно передає більшість подробиць, хоч є й пропуски; також він не помітив проблеми датування битви (див. прим. 2); у Сенковського `є більше пропусків, скорочень та красномовних відступів від оригіналу.

Примітки

¹ А, 88а–89б; Б, 97б–99а; В, 50б–51б; Г, 110–111. Подібні версії цього розділу у *Fezleke-2*, 72–74, *Na'ımā-2*, 356–360.

² Кінцев 1034 р. гіджри означає вересень 1625 р. „Фезлеке”, а за ним Наїма вставили цей розділ *sub anno* 1035 р. гіджри (майже з самого початку того року між розділами за перший місяць мугаррем за місячним календарем), але в першому ж реченні є слово *muqaddemā*, „попередньо”, що не суперечить „Тугфету”. Але тут, як нерідко зустрічається в літописах, мабуть, криється якась суперечливість у датуванні. Адже ж нормально, у зазначений час флот уже закінчував тогорічні операції і з наближенням зимового сезону готувався до повернення в арсенал, а не шойно виходив у море. На підставі серії детальних і датованих реляцій

англійського посла Роу, де описані події *дуже подібні* до подій у цьому розділі (і також на підставі кількох реляцій французького посла де Сезі), бій, про який тут ідеться, відбувся влітку 1625 р. (у першій половині липня; судячи з депеші де Сезі від 13 липня), а вже у вересні капудан-паша повернувся зі своїм основним флотом до Стамбула (тобто коли у „Тугфеті” він нібито шойно виходив у море) (Roe, 419–431; *Historica*, 430; також див.: *Ostapchuk 1989*, 111). З іншого боку, не можна виключати, що пізніше міг відбутися ще один бій, і османські літописи злили обидві серії подій в одну. Безумовно, хронологія подій на Чорному морі у цьому році потребує додаткового опрацювання (також див. прим. 5, 6, 46; хронологія цих подій бентежила також А. Бертъє-Делагарда, видавця опису Чорного моря і Криму д’Асколі, — Бертъє-Делагард доводив (хибно), що битва при Кара Хармані взагалі відбулася у 1624 р.; див.: *d’Ascoli 1902*, 139–142).

³ Капудан-паша Реджеб Паша, див. V, прим. 2.

⁴ Див. III, прим. 8; у цьому місці в „Фезлеке” „галери” калъяти”.

⁵ У цьому місці в „Фезлеке” та в Наїми є відступ про події під час подорожі на північ; у Наїми подається трохи повніше: „Коли прибули до Варни, було свято жертвоподання. Між воїнами флоту — яничарами (*yeñiçeri*, див. IV, прим. 31) та джебеджіями (*ğebeği*, див. VII, прим. 27) — злагода підупала до [стану] розладу. Джебеджії ввійшли у фортецю та [з неї в яничарів] стріляли рушницями та гарматами. Троє осіб яничарів [та] четверо осіб джебеджіїв упали, а дух свята був поламаний (*şalınağaqlar bozıldı*, дослівно „їх гойдалка була поламана” [?]). На другий день Реджеб Паша зробив раду (*divân*). Двоє джебеджіїв, які спричинили [ці] безпорядки (*resâd*), були покарані на горло. [Тоді] звідти перебрався до Каліакри, і Балчика, і Мангалії, і Кара Хармана, і Сулуни, і Кілії, і до гирла Акермана”. Свято пожертви це ід-і адга, *‘td-i adhâ*, або по-турецькому курбан байрами, *qurban bayramı*; однак у 1625 р. курбан байрами почався 13 вересня, що начебто не пасує до цих подій. Можливо, літописець помилився, і насправді мова ішла про ід-і фітр, *‘td-i fıtr*, або по-турецькому шекер байрам, *şeker bayramı*, свято після рамазана, місяць посту; у цьому році це свято починалося 7 липня, що підходить до відомої нам з інших джерел хронології цього походу. А саме, Роу у депеші від 24 липня 1625 р. повідомляє про такий самий інцидент — отже, це підтверджує, що похід, про який розповідають ці літописи, відбувався у липні, а не у вересні (Roe, 419–420, див. прим. 2). Сенковський пропустив цей фрагмент (*Collectanea*. 178).

⁶ Кил Бурун (*Qil Burum*), див. IV, прим. 15. У Кятіба Челебі і Наїми відсутня подія в Очакові, про яку розповідає Томас Роу (депеша від 9 серпня 1625 р.) і яка відбулась на той самий байрам у липні (див. прим. 5). Капудан був вислав Шакшаки Ібрагіма Пашу (*Sacksachi bassa*, див. I, прим. 9) з 180 фіркатами (у Роу, *frigate*, це можливо *fırqata*, найменший тип галери — 10–17 лав на кожному боці; використовувалась для швидкої комунікації та для швидкого реагування; див.: *Bostan*, 83–84; або це просто малі кораблі чи великі човни типу чайки) до Очакова, щоб стеретти Дніпрове гирло. В Очакові усе було спокійно, а оскільки був байрам, Шакшаки пішов на сушу, щоб пообідати. Якраз тоді козаки наскочили, і він, за словами Роу, стратив весь свій флот, багато воїнів та й

сам ледве вцілів. Тоді капудан-паша Реджеб поспішив до Очакова (Roє, 426).

⁷ Дійсно, наприкінці травня або на початку червня був великий спільний напад запорожців та донців на Трапезунд (європейські джерела говорять про 160, 250 і навіть 300 чайок; див.: *Ostapchuk 1989*, 109–111).

⁸ Тобто у відкритому морі десь перед входом до Дніпровського лиману.

⁹ Міл (*mīl*), „миля” — в османів миля була мірою морських віддалей. Вартість цієї одиниці була різною у різні часи. Порівнюючи віддалі, які подають Кятіб Челебі та його сучасник Евлія Челебі, виглядає, що османська миля того часу була меншою від сучасної милі (1.61 км); д’Асколі, уже згадуваний італійський мешканець Кафи першої половини XVII ст., подає віддалі у милях: 90 миль дорівнювали одному градусові земної поверхні, тобто одна миля дорівнювала 1.23 км (як доводить Бертьє-Делагард, видавць здійсненого д’Асколі опису Чорного моря і Криму; див.: *d’Ascoli 1902*, 155–156, а також: *Ostapchuk 1987*, 81).

¹⁰ З останніх двох речень видно важке становище османських оборонців моря від козаків, а також їхню тактику. Ніч була для них найнебезпечнішою порою, бо козаки могли відносно легко вийти у море (Боплан свідчить, що козаки, виходячи темною ніччю перед молодиком, обходили сторожеві галери, Боплан, 72). Попередження, щоб галери не ставали близько берега, натякає на те, що така нічна служба серед відкритого моря перед лиманом не була легкою.

¹¹ Тобто зайдуть у Босфор (*Istanbul boğazi*). Очевидно, османи були вражені минулорічною атакою на Босфор (див. V).

¹² Кара Харман (*Qara Harman*; інколи Кара Гарман, *Qara Harman*; у сучасній турецькій мові Кара Гарман, *Kara Harman*), „Чорний Тік, Чорне Гумно” — містечко і фортеця в румунській Добруджі над Чорним морем приблизно у 30 км на північ від Констанци та на південь від гирла Дунаю. Зігмунт Абрагамович подає *Sagaotman* як його теперішню назву (*Ewlija*, 392); Мігна Беріндей подає *Vadu (Berindei)*, 295). Ми не впевнені у цих ідентифікаціях (напр., на давніших мапах Кара Орман, „Чорний Ліс”, містечко далі в глїб суші). Мабуть, протягом понад трьох століть коси, які тепер формують озера Сіное та Разелм (під самим гирлом Дунаю) значно змінили свої форми і, можливо, місце, де був Кара Харман/Кара Гарман, тепер під водою. Тому необхідні додаткові пошуки, хоч приблизне місцезнаходження відоме.

¹³ Тобто правдоподібно 5,5–6,6 км (див. прим. 9). Ця віддаль від берега (вона також згадується у попередньому абзаці), мабуть, була найкращою, щоб замітити козаків, які були при березі, та переловити їх. Пор. трохи інший спосіб патрулювання берега у III (див. III, прим. 30).

¹⁴ Көсе (*köse*), „чоловік без бороди або з рідкою бородою” — тут цікаве свідчення, бо власне запорожці переважно голили бороди, залишаючи вуса. З іншого боку, донські козаки, як було заведено у росіян, мали бороди. Отже, можна досить впевнено припускати, що термін „безбородьки” (*köse*), як і ці події, стосуються власне запорозьких козаків.

¹⁵ Пор. IX і слова д’Асколі „на морі ні один корабель, незалежно наскільки великим і добре озброєним він не був би, не є у безпеці, якщо, на його нещастя, він зустрінеться з ними (козаками), особливо на спокійному морі” (*d’Ascoli 1902*, 98; *d’Ascoli 1972*, 204).

¹⁶ Єнічері гемісі (*yeñiçeri gemisi*), „яничарів кораблі” — в османському флоті була практика призначати різні типи воїнів на окремі кораблі; так в інших джерелах маємо, наприклад, джебеджі гемілері, „джебеджійські (джебеджі, дослівно „панцирник”, див. VII, прим. 27) кораблі” та ербаб-і тімар гемілері, „тімариотські (див. VII, прим. 28) кораблі”. Османський флот не тримав великої кількості своїх власних вояків, і тому кожного року для служби на флоті виділялися воїни цих типів військ, причому вони не змішувалися, а призначалися на окремі кораблі. Отже, вираз „яничарські кораблі” не означає, що яничарський корпус мав власні військові кораблі, а тільки те, що певна кількість яничарів була виділена для служби на флоті залежно від поточної потреби (див.: *Ostapchuk 1987*, 54, 71, 74). Очевидно, що особливо яничари (і так само джебеджі) були потрібними у боротьбі з козаками, оскільки вони, як і козаки, були озброєні мушкетами та дуже вміло ними орудували (про яничар див. IV, прим. 31).

¹⁷ Тюфенг-ендаз (*tüfeng-endâz*), дослівно „рушницею стріляючий” — османські джерела часто наголошують на тому, що козаки були стрільцями. Справді, вміле користування мушкетами — це одна з причин військової могутності козаків. 50 — власне середня стандартна цифра, яку подають джерела для екіпажу козацьких чайок (Боплан пише про 50–70 козаків на кожну чайку; див.: *Боплан*, 72), а в інших джерелах зустрічається — 40–60 осіб (пор. VII: 1700 козаків на 30 чайках — приблизно по 55 на кожній). Можна припустити, що під час бою козаки не ділилися на гребців і стрільців, а чергувалися. Тому середня кількість стрільців могла коливатися у межах 30–50 осіб. Навіть при умові, що козаки покинули веслування (під час запеклого бою), нагадуємо, що кількість стрільців не може дорівнювати величині екіпажу, бо частина козаків набиває мушкети, а інша — стріляє (*Боплан*, 72).

¹⁸ Гер геміунун баши каюси олуб (*her gemiünün başı qayusı olub*), дослівно „кожній кораблевій голові смуток настав”. У Г помилково: [...] *başı qayusı* [...].

¹⁹ Сабаш (*sābāš*, очевидно, від перського *šābāš*), „браво!” (*Steingass*, 720; *Redhouse 1890*, 1106).

²⁰ Баштарда (*baštarda*) — тип найбільшої галери, яка призначалась для капудан-паші або інших високих командирів флоту; мала 26–36 лав на кожному боці і по 3–7 гребців на кожній лаві (*Tuhfet 1911*, 152–153; *Uzunçarşılı 1948*, 463–465, *Soucek*, 237–238).

²¹ Як інформує Кятіб Челебі в іншому місці, розпізнавальною ознакою баштарди були три ліхтарі (*fener*) на кормі (*Tuhfet 1911*, 152).

²² Д'Асколі свідчить, що козаки таки заволоділи кормовою частиною корабля капудан-паші, а Роу — що козакам вдалося навіть відламати його стерно, але чотири християнські невільники причепили його знову (*d'Ascoli 1902*, 98; *d'Ascoli 1972*, 203; *Roe*, 427).

²³ Б, В, Г: „до такої міри” (*bir mertebe*).

²⁴ У „Фезлеке” не лише „каторжани” (*forsa*), а „козаки-каторжани” (*qazaq forsa*); у Наіми трохи інакше: „тому що всі весляри були козаки-корсарі” (*qazaq qorsanları*). Твердження, що більшість, ба навіть всі веслярі (*kürekçi*) на баштарді капудана були невільниками, та й ще козаками, є дуже важливим, оскільки існує тенденція мінімізувати кількість веслярів-

невільників в османському флоті. Факт, що веслярі на баштарді капудана були невольниками (можливо, подібна ситуація була і на деяких інших кораблях — принаймні на головних кораблях арсеналу, тобто на кораблях капудана, кетхюди та еміна), пояснюється тенденцією набирати власне невольників через те, що вони вважалися кращими веслярами (*Bostan*, 211). А тенденція заперечувати важливість невольників мотивується тим, що була добре засвідчена система набору на веслярську службу з підданого, але вільного населення (*re'āyā*) османських провінцій. І хоч, мабуть, усе-таки набрані веслярі були основною рушійною силою османських галер, не можна твердити, як це роблять деякі автори, що невольники не були суттєвим фактором (напр., *Imber 1980*, 265). Сам Кятіб Челебі ще в іншому місці „Тугфету” наголошує, що в минулому „без числа” кораблів пропали через повстання галерних-невільників, тому не можна було давати їх забагато на один корабель і важливо було мати досить веслярів-турків (*Tuhfet 1911*, 161–162). Це свідчить, що все-таки була тенденція давати забагато невольників на галери.

²⁵ Тут у Наїми ще додаткове речення: „Якби їхні ноги не були у мішних кайданах, то напевно вони билися би [з нашими] на смерть і нападали” (*ayaqları muhkem bendde olmasa anlar daği muqātele ve hüğüm itmek muqarrer idi*).

²⁶ Сö ю н д і (*söyüندی*), дослівно „згас” — тобто поставлений на межу існування.

²⁷ Алабанда (*alabanda*, від італійського *alla banda*), „бік корабля, бортовий залп” (*Kahane, Tietze*, 57–59); У В, Г помилка при переписуванні або чергування *b ~ m*: аламанда (*alamanda*).

²⁸ Тобто чайки, які підійшли під баштарду, щоб козаки могли залізти на неї. Тут не цілком ясно, як взагалі залпи фальконетів чи гармат могли стріляти вниз на чайки, які під ними. А якщо могли стріляти по близьких чайках, то як при цьому не пошкоджували близько стоячих галер?; пор. інформацію Роу про те, що в цьому бою османи не могли скористатися своєю артилерією через дуже тісне скупчення кораблів (*Roe*, 426–427). У „Фезлеке” дещо інакше: замість просто „боковим залпом” трохи загадково написано „на дві сторони переднім залпом били” (*iki tarafa baş alabanda başdurub*); у Наїми немає „на дві сторони”, а написано лише „переднім залпом”.

²⁹ Див. III, прим. 47.

³⁰ Цю особу ідентифікувати не вдалося.

³¹ Див. VII, прим. 5.

³² Калігра (*Qaligra*) Каліакра — затока біля мису Каліакра на Чорному морі і містечко з такою ж назвою приблизно у 45 км на північний схід від Варни.

³³ Цю особу ідентифікувати не вдалося; кятіб (*kātib*), дослівно „писар”.

³⁴ Цю особу ідентифікувати не вдалося. Пор. Абді Капудан, бег Мори у IV.

³⁵ Можливо, кальята (див. IV, прим. 21).

³⁶ Цю особу ідентифікувати не вдалося.

³⁷ Тут у „Фезлеке” замість „багато людей” написано „багато стрільців” (*tüfeng-endāz*).

³⁸ Гакк (*haqq*), „Істина” — одне з імен Бога.

³⁹ Пор.: у біографічній замітці про Реджеба Паші Кятіб Челебі подає цифру 243 чайки (див. V, прим. 2).

⁴⁰ Б, В, Г: „з труднощами” (*güçle*).

⁴¹ Тут у Наїми: „Врешті, навколо бортів чайок є в'язанки з тростини очерету, які якимсь чином обмотані навколо борту і тому не дозволяють чайкам потонути. [Навіть] у наповнених водою [чайках] проклятники, які знаходились усередині, будучи на грані потоплення, продовжували битися. Таких собак, збуджених та завязятих на спротив, як це козацьке плем'я, [такого] народу [ніколи] ще не бачено” (*nihāyet şayqalaruñ talazlığında saz çibuqlarından bir güne örilmiş bağlu desteler olmağla batmağa māni' olub şu ile tolmağla içinde olan melā'in boğazine dek şuya müstagraq ğenk iderler idī bu qazaq tã'ifesi qadar bir it ğanlu mu'ānid qavm görülmemişdür*). Ці рядки підтверджують інформацію інших відомих джерел про в'язанки очерету навколо бортів козацьких чайок для їх надзвичайної плавучості (*Боплан*, 70; *d'Ascoli 1902*, 98; *d'Ascoli 1972*, 204). Цей уривок також є прикладом того, що інколи Наїма дає свідчення, яких немає у „Фезлеке”, хоч, як ми писали у вступі, в основному його хроніка за ці роки текстологічно дуже близька до „Фезлеке”. Немає сумніву, що в даному випадку Наїма подає автентичну інформацію (бо ж здогадатися про в'язанки очерету на чайках, пишучи свій літопис майже на три чверті століття пізніше, він, очевидно, не міг); тобто він взяв це або з іншого джерела, або принаймні з іншого списку „Фезлеке”, ніж той, на якому базується друковане видання.

⁴² Дефтер олинди (*defter olindi*), „було зареєстровано” — тут або просто образно стверджується, що чайки та козаки були пораховані, або що османи зробили докладний реєстр (*defter*) здобичі (чайки і ясир).

⁴³ Роу доповідав, що козаки втратили 30 чайок і 600–700 осіб потрапило у полон; де Сесі пише про 200–300 вбитих з кожного боку. У листі до польського короля Єжі Збараський писав, що буря і галери знищили пару десятків запорозьких човнів (див.: *Ostapchuk 1989*, 115–116). Після цієї поразки запорожці здійснили досить серйозний напад на Кілію, хоч не виключено, що це була якась інша група козаків. Так чи інакше, маємо підстави сумніватись у тотальності османської перемоги в цьому бою (див.: *Ostapchuk 1989*, 117).

⁴⁴ Б: бір таріхде (*bir tārīhde*), дослівно „в історії”.

⁴⁵ Балчик (*Balçiq*) — портове містечко приблизно на половині дороги між Каліакрою та Варною.

⁴⁶ У депеші від 19 вересня 1625 р. Роу твердить, що капудан-паша вже повернувся з галерами до столиці з великим тріумфом (див. *Загальні зауваження*); він згадує бурю та пише, що у „вересневій бурі” (*the September storm*) пропало саме чотири кораблі (*Roe*, 439). Це дещо ставить під запитання подану в османських літописах хронологію. Можливо, що у листопаді приплентались останні пошкоджені кораблі, однак це означало б, що вони повертались аж цілий місяць (див. прим. 2).

⁴⁷ Див. IV, прим. 9.

VII. Похід Піяле Кетхюди (1638 р.)¹

Коли тисяча сорок восьмого року (15 травня 1638–3 травня 1639 р.) султан Мурад Хан² вирушив у похід на Багдад, ка пудан-паша³ пішов разом. А кетхюді арсеналу⁴ Піяле Кетхюді⁵ було наказано: „Здійсни похід на Азов”⁶. За високим наказом він вийшов у Чорне море з сорока штуками галер⁷. Дійшов до місця під назвою Хан Гечіді⁸. Після того, як він переправив хана Багадура Герея⁹ з татарським військом на Таманський острів¹⁰, хан відбув для розвідування ситуації в Азові. Піяле Кетхюда знову повернувся у Керченську затоку (*İtmān*) для перепочинку, поки від хана прийшли би новини.

Однак ще раніше козак-бандити на п’ятдесяти трьох штуках чайок прийшли до Чушки¹¹ з наміром напасти на Керч і Тамань¹². Але уздрівши імперський флот, вони втекли, вирушивши [назад] в Азов.

Не довіряючи звістці, що хан прийде [під Азов] сушею, і будучи впевненими, що флот повернувся назад [у Чорне море], аж до тисячі семисот відбірних козаків посідали на тридцять штук чайок з метою вдарити на Синоп, що в Анатолії, та на його околицю¹³. Тисяча сорок [восьмого]¹⁴ року у чотирнадцятий день р е б і у - л ь - с в в е л я (26 липня 1638 р.) вони пройшли повз Таманський острів і прийшли в місце під назвою Тузла Бурни¹⁵. [Піяле Кетхюда], одержавши цю звістку, не забарюючись, вирушив на них. Коли невірні уздріли кораблі флоту, вони висадилися на сушу, спорудили табір¹⁶, а свої човни вишикували на мілкому місці в морі і приготувалися до бою¹⁷. У той час кафський беглербегі¹⁸ Юсуф Паша¹⁹, ідучи під Азов, натрапив на козацький табір і розпочав битву. Кораблі ж флоту в міру можливостей трошили з гармат їхній табір та їхні човни. Для підкріплення Юсуфа Паші Піяле Кетхюда висадив на сушу чотири-п’ять сотень стрільців (*tüfeng-endāz*)²⁰. А коли від моря було зроблено напад с а н д а л а м и²¹, що були на галерах, понад сто козаків було знищено.

З наближенням вечора решта [козаків] посідала на свої чайки і повтікала в бік Азова шляхом, яким прийшла. Піяле Кетхюда кинувся навздогін і коло Чушка Бурни²² був мало не наїхав на їхні чайки, [але в ту мить] вони втекли на мілини. Оскільки [туди] галери не змогли до них добратись, [то наші] прохід на мілину²³ добре перегородили гатами²⁴. Як тільки почали [їх] бомбардувати, безпомічні проклятники підняли свої човни на спини і втекли на місце, недосяжне для гармат. Але Піяле Кетхюда витяг гармати на сушу і загнав козаків у кут. По двох днях бою-побоїща від гармат загинуло понад дві сотні козаків.

На другу ніч, бажаючи вийти в Азовське море, вони втікали мілинами, що були перед Таманню, та закріпилися в Адахуновому гирлі²⁵, де перед тим вони кілька разів знаходили порятунок від [османського] флоту. Піяле Кетхюда знову кинувся навздогін, імовірно для втечі місця щільно перекрив, висадив на сушу до двох тисяч чоловік з-поміж яничарів²⁶, і джебеджіїв²⁷, і тимаріотів²⁸ і спорудив окопи з трьох боків. Проклятники, як тільки побачили таке становище, зайшли в річку під назвою Кубань²⁹, що тече від черкесів³⁰ за Адахуновим гирлом, маючи намір вийти в Азовське море. Як тільки про це було почуто, хоч хан та Юсуф Паша перегородили гатями місця Адахуна, які близькі до Темрюка^{31,32}, однак [Піяле Кетхюда] залишив окопи у такому стані, в якому вони були (тобто зі своїми воїнами), і вирушив до Керченської протоки, кажучи: „На кяфірів чайках багато припасів³³ і відомо, що скільки часу би [наші] не ждали (вели облогу), закованими [козаки] не стануть (тобто не вдасться їх зловити і посадити в кайдани)“³⁴.

[Там] він приготував п'ятнадцять тонбазів³⁵ і [з ними та] з сорока сандалами³⁶, вручивши себе Богові, вирушили. Газою (тобто священною війною) ісламу вони, наче леви, напали на проклятників. Спереду стояло дев'ять штук великих чайок, [і] їхні кяфіри сильно бились³⁷. З Божою допомогою вони були розбиті. Газі³⁸ наносили удари звідусіль і скидали кяфірів у море (тобто у воду)³⁹. Понад п'ятсот з них стали ясиром або здобиччю шаблі⁴⁰. Небагато з них втекло на струмок. Піяле Кетхюда знову поставив військо та гармати на тонбазі кількістю до двадцяти, на п'ять чайок та на сандали⁴¹ і на четвертий день ребіу-ль-ахіре (15 серпня 1638 р.) вирушив проти них.

Козаки, як тільки дізналися про це, вирушили до [раніше]⁴² перегородженого гатями гирла, яке було близько Темрюка, [але] не були в змозі втекти (тобто прорватися) і тому⁴³ ввійшли в очерети⁴⁴ струмка і закріпились. Піяле Кетхюда, після того як він щільно перегатив устя струмка великими тонбазами, зайшов у очеретяні зарості (*qamišlig*), [гнавши] за ними до місць [на відстані до] п'ятдесяти миль⁴⁵. При його наближенні⁴⁶ кяфіри з безвиході висадилися на сушу і вийшли із гирла Бішера (?)⁴⁷. Згаданого місяця восьмого дня (19 серпня 1638 р.) було захоплено ще двадцять чотири штуки їхніх чайок, а з тих проклятників, які на сушу висадились, одні стали ясиром, а іншим сталася загибель.

З тисячі семисот козаків порятунок не був можливий жодному. З двомастами п'ятдесятьма двома⁴⁸ чоловіками полонених та двадцятьма дев'ятьма штуками чайок Піяле Кетхюда повернув назад і прийшов у Стамбул⁴⁹.

Коментар

Загальні зауваження

Для осмислення тактики обох сторін, їх завзятості як супротивників та щоб збагнути, яким саме чином козаки так досконало користувалися особливостями терену, цей розділ є одним з найцінніших з усіх відомих джерел. Описані тут сутічки у Керченській протоці та на Таманському півострові відбулися на другий рік „Азовського сидіння” донських та запорозьких козаків. Це був дуже небезпечний час для османського контролю над Чорним морем, оскільки козаки почували себе дуже впевнено: здобувши такий стратегічний форпост як Азов, вони могли набагато легше виходити в Азовське море і далі. Була реальна загроза, що козаки здобудуть одну з фортець у Керченській протоці або й навіть з боку Запорожжя Очаків на гирлі Дніпра (тому відбувся османський похід туди наступного року, див. VIII), або і одне, і друге, що могло б мати катастрофічні наслідки для османського володіння Чорним морем (див.: *Ostapchuk 1987, 51*). У 1638 р., незважаючи на те, що основне османське військо було на Багдадському поході і, мабуть, неможливо було османам відвоювати Азов, усе-таки османський флот мав разом з кримським ханом зробити таку спробу. Але, як відомо зі свідчень османського літописця того часу Веджігі, поява потужних козацьких флотилій змусила флот змінити свою місію і стерегти Керченську протоку від проходу чи нападу козаків.

Яскраво зображено, як при наявності османських галер найкращими побратимами козаків були мілини (*siğ*) та очеретяні зарості (*qamişlıg*), — обидвох у Північному Причорномор'ї (включно з Приазов'ям) було більш, ніж достатньо. У перших вони могли віддалитись від пострілів галерної артилерії (див. також II, IV), у других — цілком зникнути. Взагалі у болотистому, зарослому, багатководному терені Таманського півострова козацька чайка і тут показала себе прекрасним військовим і транспортним засобом. Складається враження, що козаки у своїх чайках могли пересуватись майже всюди, куди хотіли, а якщо неможливо було пливати, вони, як добре відомо з інших джерел, робили переволоки (цікаво, що тут дається унікальний у джерелах приклад перенесення чайок на спинях; невідомо, чи так воно було, чи тут домішка фантазії автора або його джерела, але треба мати цю деталь на увазі під час подальших досліджень). На козацькі „земноводні” хитрощі османи мали свою пораду — застосування своїх чайок (у тому числі відібраних козацьких) або інших типів човнів, які також не мали кілів і могли безпечно заходити на мілини та маневрувати поміж очеретами. Це також шлюпки-с а н д а л и, які були прилаштовані на галерах і використовувалися для швидкого реагування у таких ситуаціях (див. прим. 36), та баржі-г о н б а з и, які хоч, напевно, менш маневрені, але, очевидно, могли везти більше вантажі: гармати, припаси, каміння для перегородження мілин та значну кількість воїнів.

Цікаво, що коли козаків загнали в кут, вони застосували тактику, яка принесла їм успіх і славу на суші, — притягли свої чайки до берега і зробили табір, укріплюючись таким чином для оборони перед супротивниками (див. прим. 17). З нашого джерела видно, що завдяки вмілості у такому бою і великій кількості провіанту на чайках, перемогти такий козацький табір було нелегким завданням. Яничари та джебеджі з флоту не завжди могли дати собі раду з таким супротивником, і тому

необхідно було закликати на допомогу війська та техніку з найближчих фортець (у цьому випадку з Кафи і Керчі). Також і татари зі своїм знанням терену та мобільністю відігравали важливу роль у таких операціях. Добре описана тут і тактика перекривання водних шляхів, якими козаки могли висковзнути (аж чотири рази османи перегороджують тут протоки, гирла річок, місця переправи тощо). Слово *седд* (*sedd*), яке вживається у тексті, означає „бар’єр, дамба, гребля, барикада, загатка, гать”. Можливо, вони заспали такі проходи землею, камінням, колодами і т. д. Але в одному місці тексту сказано, що Піяле Кетхюда закрив гирло струмка великими баржами-тонбазами. Окрім того, що цей розділ дає оригінальний опис широкої гами дій козаків та протидії османів, він цікавий ще й тим, що хоч вкінці османам вдалась повна перемога (правда, османська версія цих подій не дає конкретної інформації про османські і татарські втрати, хоч очевидно вони були значні), бачимо, скільки клопоту та затрати коштів завдали тридцять чайок (тисяча сімсот козаків) значно більшим силам — турки і татари були змушені гнатись за ними по нелегкому і напевно несприятливому для здоров’я терені аж три з половиною тижні! Це свідчить про витривалість (хоч і вимушену) козаків і вказує ще одну причину, чому османи були такі роздратовані їхніми морськими, побережними та наземними витівками.

Події на Таманському півострові 1638 р. залишили сліди і у московському Посольському приказі (Кримські справи, 1638 р.). Загальна картина, яка вимальовується зі статейного списку (звіт дипломатичної місії) посланців Остаф’єва і Кузовлева, подібна до реляції Кятіба Челебі: намір козаків напасти на Тамань, подібна кількість козаків (1600) та чайок (30), участь як і Піяле Кетхюди, так і кримського хана і татар в операціях проти козаків, переволоки козаських чайок до Адахунської звтоки та перемога турків і татар після погоні за козаками в очеретах. Повідомлення, які відсутні у „Тугфеті”: згадка про місто Казилбаш (Кизилбаш?) на Адахунській затоці, яке належало османам; присутність запорожців (пор. прим. 37), які були там окремо від основної групи козаків, яка виийшла з Азова (це натякає на те, що козаки не внімково знаходились у заплавах Таманського півострова); у безвиході згадані запорожці або частина з них почали здаватися туркам і татарам; частині козаків вдалось утекти до Азова (кінець цього тексту трохи неясний — здається, що „черкаси”, які разом з татарами піймали козаків це не „запорозькі черкаси”, тобто запорозькі козаки, які згадуються кілька рядків вище, а черкеси). Для порівняння даємо цей уривок так, як він поданий у *Ист. описание*, 276: „Да 147 году (тобто 7147/1638 р.) сентября въ 3 день, посланникомъ Дорофею Остафьеву, Олферью Кузовлеву сказывали переводчикъ Биляль Безергиневъ, да толмачъ Лазарь Алышовъ про тѣхъ казаковъ, которые были на море, пришли де было тѣ казаки изъ Азова, хотѣли взять городъ Табанъ (тобто. Тамань), а было казаковъ 30 струговъ, а людей было 1600 челов., и подмѣтили де ихъ на море каторжной Піяла князь, и помѣтя послалъ вѣсть къ царю и царь по той вѣсти пришоль къ морю на берегъ, къ тому мѣсту, гдѣ чають казаковъ, на море бился и загналъ ихъ въ морскую заливу на островъ, и къ нимъ приступалъ, и куды изъ залива проходъ въ море, и то мѣсто каторжной князь загородилъ каторгами, и казаки де дождался ночи, струги свон на себѣ переволокли въ море, и неугодили подъ Азовъ уйтти, прошиблись промежь Керчи и Тамани и зашли

въ другомъ мѣстѣ въ морскую заливу въ Духоню (тобто Адахун), и на берегу де у той заливы стоить городъ Казылбашъ (не вдалося це місто зідентифікувати), турскаго царя; а около того города, были запорожскіе черкасы, и видя что имъ дѣтся негдѣ, убося учали переметываться къ царю и къ туркамъ, а казаки де дождався ночи, оружье помѣтали въ воду, и сами пошли въ рознь на берегъ, и иные де ушли къ Азову, а иныхъ поймали по лѣсомъ и по камышу черкасы и татаровя, и говорятъ де татаровя и черкасы добре много, давно де такого побую на татаръ не бывало”.

Варто зупинитись на фізичній географії Таманського півострова та його *Hinterland*, де відбулася ця погоня за козаками, щоб краще уявити розглядувані події та оцінити вклад цього матеріалу у наше знання про тогочасну фізичну географію цієї місцевості. Справа в тому, що Таманський півострів та його тил постійно змінювали свої контури внаслідок дій двох морів, протоки між ними та безлічі річок і струмків: струмені води постійно наносили пісок і мул, утворюючи коси, перемички, озера, лагуни, лимани тощо. А через те, що, крім окремих пагорбків та височин у західній частині півострова, далі на схід, в околиці Темрюка, переважала плоска болотиста низина, річки, які пливли з Кавказу, то розгалужувались (навіть на кілька русел), то знову зливались. Мабуть, відвідувач з минулого, скажімо, козак або турок, учасник описуваних подій, ледь чи впізнав би тепер цю околицю: там, де колись був лиман, русло або гирло ріки, нині суша, і навпаки. Наприклад, русло Кубані було складним і змінливим. Далеко від основного виходу в море у неї були відгалуження, які прямували степами на північ до Азовського моря (як, наприклад, нині у 115 км вище від основного темрюцького гирла відгалужується від неї річка Протока). А основне гирло протягом століть також змінювало своє місце — то Кубань впадала в Азовське море поблизу Темрюка (як тепер), то в Чорне море, де нині Кизилташський та Витязівський лимани. Брак у нас точних мап того періоду, а також неможливість детально прослідкувати фізичну географію цього регіону в минулому змушує зазначити, що деякі пропонувані нами розв'язки стосовно географії, що відноситься до цього тексту до певної міри гіпотетичні (див.: *Зенкович, Симов*).

На мапі можна прослідкувати пропонувані приблизні маршрути козаків по Таманському півострові, які прибули до коси Тузли з 30 чайками, та їхніх переслідувачів. Коли кораблі Піяле Кетхюди наздогнали козаків, які, покинувши Тузлу, прямували на північ через Керченську протоку до Азовського моря, козаки звернули на мілини коси Чушки. Тобто вони опинились десь на зовнішній частині коси — з боку Керченської протоки. Піднявши свої чайки і віддалившись від гарматного обстрілу, козаки напевно вийшли на косу або навіть перейшли на другий бік і опинились в одній з багатьох її обмілин. Це там Піяле з гарматами загнав їх у кут на два дні. Очевидно, в міжчасі ті кораблі, які могли (наприклад, калъяти або якісь ще легші), обійшли косу Чушку з півдня і ввійшли в її затоки. Вночі (пор. IV, відхід козаків від острова Тендра) козаки пішли мілинами Таманської затоки і ввійшли у гирло річки Адахун (так у А, а в інших списках Адагун, Аргун; див. прим. 25), якою вони сподівались вийти в Азовське море (де, як читаємо у тексті, вони раніше кілька разів врятувалися від флоту, тобто сховалися або вийшли в море). Оскільки наш текст свідчить, що річка Адахун/Адагун впадає в Азовське море і що вона неподалік Темрюка, її

гирло мусило знаходитись десь в радіусі теперішнього великого Ахтанизовського лиману. Щоб дістатись до Адахунового гирла, козаки могли частково іти якимись струмками, але напевно мусили також іти переволокою (нині між Таманською затокою і Ахтанизовським лиманом є перешийок суші з невеликими горами, серед яких знаходяться долини). Власне у цьому місці Піяле та його сили були змушені залишити кораблі позаду, зняти з кораблів с а н д а л и і пересісти на них та продовжувати погоню за козаками (пор. свідчення Веджігі у прим. 25). А Адахун, або Адагун, — це, правдоподібно, та сама річка, яка тепер носить назву Адагун або Адагун. Нині вона впадає в Кубань приблизно у 50 км вище гирла, але з мап кінця XVIII—XIX ст. видно, що коли ріка Кубань впадала у Чорне море, Адахун/Адагун пливла паралельно з нею і трохи на південь, тобто ліворуч від Кубані (у деяких місцях вони зливалися, а потім знову розходились). До того часу, наприклад, на голландській мапі з 1715 р., Кубань впадала в Азовське море в східному кутку Курчанського лиману, тобто на схід від Темрюка, а не на захід від нього, як пізніше і нині. Власне, і у 1638 р., як свідчить наш текст, Кубань впадала в Азовське море, а якщо так, то Адахун/Адагун могла впадати в те саме море, але лівіше від Кубані. Іншими словами, якщо взяти під увагу те русло Кубані, яке тепер впадає в Азовське море на *захід* від Темрюка, то тодішня Адахун/Адагун могла іти приблизно у тому самому напрямі (її конкретний шлях у тій плоскій місцевості міг бути практично будь-яким у тому напрямку: навіть на детальних мапах цього століття видно цілу серію відгалужень та ериків, які ідуть від Кубані та прямують до Ахтанизовського лиману). Інша можливість є та, що через заболоченість та велику кількість рукавів та річок Азовське і Чорне моря були тут по суті поєднані (як і на старих мапах, Таманський півострів міг тоді вважатись островом — отже, у тексті читаємо *Taman atası*, „Таманський острів“). Тобто османам могло здаватися, що і тут існує протока між морями. І навіть якщо насправді річка Адахун і тоді впадала у Чорне море, їм могло здаватися, що вона впадає через Ахтанизовський лиман (який вони назвали Адахуновим гирлом) в Азовське море. Так чи інакше, усвідомивши особливості водних шляхів тилу Таманського півострова, нам стає зрозумілою стратегічна важливість фортеці Темрюк (яка з першого погляду може здаватись дещо маргіальною). Виглядає, що без цієї фортеці козаки могли б досить вільно курсувати між Азовським та Чорним морями, обходячи Керченську протоку, де османи найімовірніше могли на них чекати. (Див.: „Карту Таврической губернии Крымского полуострова. В четырёх уездах с частью Черноморин” [1:336.000], б. м., б. д., Національна Бібліотека України [Київ], Картографічний відділ, шифр 13820; *Симов*, 142; у загальній мапі України Боплана річка Кубань, хоч показана дуже схематично, також впадає в Азовське море на схід від Темрюка).

Коли Піяле заклав виходи у море в Адахуновому гирлі, козаки ввійшли в Кубань, яка, за словами Кятіба Челебі, текла за тим гирлом (що Кубань текла за Адахуном, можна вважати ще одним доказом, що обидві річки у той час впадали в Азовське море, бо якби вони впадали в Чорне море, то, оскільки Адахун є *південніше* Кубані, вона не могла б бути *поперед* неї з перспективи Піяле, тобто з західної частини півострова, див. мапу; альтернативне пояснення: Кубань брала всієї початок набагато вище в горах Кавказу, ніж Адахун). Чомусь османи відразу не погналися за козаками,

щоб перешкодити їм пройти до Азовського моря Кубанню, а Піяле, закріпивши виходи з Адахунового гирла, повернувся до Керчі за підкріпленням. Тут є загадка: ймовірно, з якоїсь причини неможливо було вийти у море Кубанню (очевидно, і османи і козаки знали, що біля того гирла Кубані була залага темрюцької фортеці, і тому козаки вирішили піднятися вище і вийти іншим, степовим рукавом Кубані, або в тексті є якась недомовка). Так чи інакше, Піяле повернувся з Керчі з додатковими суднами (невідомо, як він ішов туди і назад, можливо, тією самою дорогою, якою гнався за козаками, а можливо, легшою, але довшою окружною морською дорогою між Адахуном і Керчю) і рушив за козаками плавнями, пройшовши аж 50 османських миль (приблизно 60–80 км [?]) до гирла річки Бішер (чи як у інших списках Піштер, Пішіз, Пішіз, Пішен). Цю ріку важко з певністю ідентифікувати, але на мапах можна знайти цілу серію річок з подібними назвами, які плывуть з Кавказу на північ і вливаються у Кубань. Найдалі на сході річка Пшиш, але її гирло, ходом Кубані аж біля 175 км вище Темрюка. Ближче є річки Псекупс, Псиф, Псевепс, а ще ближче притока Адахуну (точо сучасного Адагуну) Пшеціз (див. мапу). Так чи інакше, виглядає, що Піяле Кетхюда загнав козаків дуже далеко на схід, можливо, доходячи до околиці теперішнього Краснодару! Знову вражає витривалість та завзятість як козаків, так і османів. І хоч ці пригоди скінчились для козаків нещасливо, вони ілюструють широкі можливості для їх втечі та переховування у водних проходах та очеретах на Тамані. Оскільки наше джерело згадує, що козаки там не один раз оминули османський флот, то, можливо, Таманський півострів був ще одним *refugium*, як, наприклад, плавні Дунаю та саме Запорожжя, де козаки могли зникати від ворога, а при бажанні знову виходити, щоб продовжувати свою справу.

Нема багато різночитань у версіях цього розділу у „Тугфеті” і „Фезлеке”. Як видно з приміток, у Наїмі є деякі суттєві додатки, які знову ж таки свідчать, що він використовував або кращий список „Фезлеке”, або мав інше джерело. Літопис Гусейна Веджігі (Hüseyn Veğîhî) подає розповідь, подібну до вищезгаданих, хоч трохи красномовнішу; у нього є кілька суттєвих відмінностей, найважливіші з яких зазначені у примітках; але після переміщення козаків до Адахуну його розповідь стає підсумковою, і він побіжно її закінчує (*Veğîhî*, 7–8, 12a–13b). В українську (та російську) історіографію ці події або не ввійшли, або подані у скороченому та перекрученому вигляді (напр., див.: *Яворницький-2*, 150; *Смирнов*, 57–58). Сенковський не переклав цього розділу, а Гаммер дає переказ з декількома невеликими спрощеннями та скороченнями і під неправильним роком — 1639 (*Hammer-9*, 361–362).

Примітки

¹ А, 90a–91b (у цьому рукописі VIII іде помилково поперед VII; на маргінесі VIII це зазначено іншою рукою [деякі дослідники вважають, що це почерк самого Кятіба Челебі, див. факсиміле]: „цей похід є пізніший, помилково раніше записаний” [*bu sefer mu'ahhardur sehven muqaddem yazılmıŝ*]; тут ми подаємо ці розділи у правильному порядку); Б, 100a–101b; В, 516–526; Г, 112–114. Подібні версії цього розділу у *Fezleke-2*, 209–211, *Na'imā-3*, 395–398.
² Султан Мурад IV (1623–1640); хан (*han*) — див. III, прим. 6.

³ Б: „капудан Мустафа Паша” — це Сілягдар Мустафа Паша (див. VIII, прим. 2); В, Г: лише „капудан”.

⁴ Див. III, прим. 47.

⁵ Піяле Кетхюда (*Piyale Kethüda*), інколи з прізвиськом Узун (*Uzun*) або Тавіл (*Tavil*), дослівно „довгий, високий” — знаменитий османський капітан. З IV і VI відомо, що він був активний принаймні з 1620-х рр. аж до 1643 р., коли його страчено унаслідок несправедливого звинувачення у нечесному поводженні з фінансами. З його печатки відомо, що він був „син Абдуллага” (*Ostapchuk 1987, 86*). Ім'я „Абдуллаг” (*'Abdu'l-lāh*), що означало „раб Бога”, звичайно давалось як ім'я по батькові тим, хто прийняв іслам. Отже, правдоподібно, Піяле опинився на службі в османській державі через систему девшірме (забирання синів християн у рабство для служби в палаці, яничарському корпусі і т. п.). Але інше джерело повідомляє, що він провів свою кар'єру в морському арсеналі (*Şüreyyā-2, 42*). У попередній розповіді (VI) бачимо один з його подвигів. Він також герой наступного розділу (VIII). За даними нашого автора, він став кетхюдою арсеналу після битви при Кара Хармані, хоч одне джерело подає 1048/30 липня 1631—18 липня 1632 р. як рік, коли він перебрав цю посаду (*Şüreyyā-2, 42*). У шеваллі 1052/30 грудня 1642—21 січня 1643 р. він на короткий час став капудан-пашею османського флоту (*Tuhfet 1911, 114, 143; Şüreyyā-2, 42; Ostapchuk 1987, 51*).

⁶ Азак (*Azaq*), Азов — місто та комплекс фортець на одному з рукавів дельти ріки Дону (до 1475 р., коли його завоювали османи, торговельна колонія генуезців, а потім венеціанців під назвою Тана), важливий для торгівлі та для оборони Азовського і Чорного морів від донських козаків. Між 1637—1642 рр. окупований козаками (*Inalcik*).

⁷ Нагадуємо, що 40 галер, це власне та кількість галер, яку повинен був спорядити кожного року головний стамбульський арсенал (див. III, прим. 8); очевидно, не всі 40 галер, що брали участь у поході, обов'язково були зі Стамбула; деякі могли бути бегськими кораблями з Середземного моря (див. IV, прим. 17), а деякі стамбульські кораблі могли вести службу в іншому місці або охороняти столицю. Але фактом є те, що 40 галер — це був повний османський флот; лише у надзвичайних ситуаціях він був значно більшим.

⁸ Хан Гечіді (*Ĥan Geĉidi*), дослівно „Хана Переправа” — переправа на Керченській протоці між Кримом і Таманським півостровом. Було б логічно вважати, що східний термінал цієї переправи була Тамань, де мусіла бути пристань для кораблів, але контекст нижче наводить на думку, що ця переправа ішла на Тузла Бурни (див. прим. 15), де протока, правдоподібно, і тоді була найвужчою.

⁹ Багадур Гірай (*Bahādur* або *Bahādīr Giray*) — кримський хан 1637–1641 рр.

¹⁰ Тобто Таманський півострів — через величезну кількість на ньому річок, озер, заток, лиманів, боліт і т. п. сучасники могли вважати його справжнім островом. Наприклад, на старих мапах Таманський півострів інколи подавався як острів (*Kissing*, таблиця 15), а в античні часи він насправді був островом.

¹¹ Чочка (*Çoĉqa*) — сучасна назва коса Чушка; довга коса (понад 15 км) на таманському боці Керченської протоки, яка іде на південний захід від входу в протоку з боку Азовського моря (*Зенкович, 192–196*).

¹² Отже, виглядає, що козаки використовували косу Чушку як форпост, де можна було б перепочити і підготуватись до нападу на Керч чи Тамань.

¹³ Невідомо, чи намір козаків напасти на Керч і Тамань у попередньому абзаці та тут на Синоп є припущенням Кятіба Челебі або його джелера, чи це інформація, яку, наприклад, османи дістали від козаків, що потрапили в полон у подальших сутичках. Наміри напасти на Тамань підтверджені московськими джерелами (див. *Загальні зауваження*).

¹⁴ Б, В, Г: „тисяча сорок вісім” (очевидно, у А помилка при переписуванні).

¹⁵ Тузла Бурни (*Tuzla Burni*), дослівно „Солонецька коса” — сучасна назва коса Тузла; доволі довга коса (приблизно 10 км) на таманському боці Керченської протоки, яка іде на північний захід від входу в протоку з боку Чорного моря і перетинає майже половину ширини протоки. У 1925 р. внаслідок сильної бурі ця коса перетворилась в острів (*Зенкович*, 200–207). Як і Чушка, Тузла очевидно була вигідним місцем, де козаки могли перепочити перед дальшою дорогою або підготуватись до нападу на близькі об'єкти.

¹⁶ Та бур (*tabur*) — власне, українське „табір”, походить з тюркських мов (Фасмер, 6–7).

¹⁷ Звичайно, воюючи на суші, козаки споруджували табори для оборони, з'єднуючи свої вози. Тут написано трохи двозначно: або козаки залишили чайки збоку у мілнині, або вони укріпились з боку моря своїми чайками. Ми схильні до другого варіанту, що його підтримують і „Фезлеке”, і Наїма. У них додане слово „бік” (*ğānīb* у „Фезлеке”, *īaraf* у Наїми), тобто „[...] а свої човни вишикували на мілнині з боку моря [...]”. Іншими словами, можна вважати, що частина козацького табору з боку моря складалась з їхніх чайок. На інших боках вони, мабуть, насипали пісок тощо.

¹⁸ Див. III, прим. 17.

¹⁹ Цю особу ідентифікувати не вдалося.

²⁰ Див. VI, прим. 17.

²¹ Санда́л (*şandal*) — шлюпка, великий безпалубний човен з веслами, що має 7–12 або й більше лав (*Ostapchuk 1987, 59*).

²² Чочка Бурну (*Çoçqa Burni*), дослівно „Чочка Ніс” — коса Чушка (див. прим. 11).

²³ Сигун богази (*şığuñ boğazi*), дослівно „мілнині гирло”.

²⁴ Цікаво, що тут „Тугфет” і Наїма говорять про гатя (*sedd*), і їхні тексти по суті ідентичні, а „Фезлеке” не згадує гатя і менш докладний, ніж перші два: „[...]Піяле] взяв прохід на мілину” (*şığuñ boğazın alub*).

²⁵ А: Адахун Богази (*Adaḥun* [أدخون] *Boğazi*); Б, В, Г, Наїма: Аргун Богази (*Arḥun* [ارحون] *Boğazi*); „Фезлеке”: Архун · Богази (*Arḥun* [ارحون] *Boğazi*; *Veğñi*, 13а: Адегун або Адагун (*Adeḥun* або *Adaḥun* [اده حون] *Boğazi*), „Адахунове, Аргунове, Архунове гирло” — остаточно ідентифікувати цю ріку та її гирло дуже важко, але правдоподібно, що це стара назва річки Адагун, Адагун (див. *Загальні зауваження*). В цьому джерелі виглядає, що османи вважали Ахтанізовський лиман (який за останні століття значно змінив свій обсяг) гирлом Адахуна (нам не відоме походження кореня слова „Ахтанізовський”, але є якась подібність до слова „Адахун” — пор. АХТН і АДХН). У цьому місці літопис Веджігі подає важливу деталь про гирло Адахун та про хід подій: „З того місяця (тобто з Чушки) якимось способом (або якоюсь дорогою), ввійшовши у свої чайки, вони втекли у місце під назвою Адегун (чи Адагун) Богази. Тому що там мілкі місця (*şığ*) та очеретяні плавні (*neyistān*, дослівно „очеретяне болото, бамбукові джунгли”), галерн

(*çekdürirler*, тобто будь-які веслові кораблі; тут стандартні галери, к а л ь я т и і т. п.) не змогли піти за ними. Тому газії ісламу ввійшли у свої с а н д а л и та захопили місця, де [козаки] змогли б втекти” (*Veğitî*, 13a).

²⁶ Див. IV, прим. 31.

²⁷ Д ж е б е д ж і (*ğebeği*), дослівно „панцирник” — член одного із корпусів султанських рабів-воїнів (к а п и к у л и, *qarîqulî*); відповідали за виробництво, утримання, охорону та транспорт малої зброї (*Uzunçarşılı 1943-2, 3–31*); окрім того, з нарративних джерел відомо, що вони також брали безпосередню участь у боях (напр., у розповідях про бої з козаками згадуються „д ж е б е д ж і і з мушкетами” (*tüfengli ğebeği, Ostapchuk 1987, 54*).

²⁸ Е р б а б - і т і м а р (*erbâb-i timâr*), „люди тімару” — тімар (*timâr*) це тип наділів (переважно земельних, але міг бути якийсь дохід, податок), володар яких, маючи право збирати податки, зобов'язаний був кожного року брати участь у поході разом зі своїми дружинниками, кількість яких мала бути пропорційною до оціненої вартості даного тімару; як правило, тімаріоти були кіннотою. У цьому ж випадку тімаріоти служили на окремих кораблях (як яничари і джебеджі); мабуть, вони були змобілізовані у морських провінціях Середземномор'я, які підлягали к а п у д а н - п а ш і, і напевно не були кіннотою (див.: *Bostan, 231–234*).

²⁹ „Фезлеке” називає Кубань А к К у б а н (*Aq Quban*), „Біла Кубань”.

³⁰ Черкес (*Çerkes*), „черкес”— у середині XVII ст. Евлія Челебі засвідчив, що черкеси займали територію на схід аж до Ельбурсу, тобто навколо витoku ріки Кубані (*Bala, 376*).

³¹ Т е м р ю к (*Temrük*) — місто і фортеця на півночі Таманського півострова, неподалік від Азовського моря та близько теперішнього устя ріки Кубані. Власне, у цей час, як ми припускаємо (див. *Загальні зауваження*), устя Кубані також було в околиці Темрюка, але в іншому розташуванні. Як відомо з деяких мап XIX ст., існував Старий Темрюк за 10 км на північний захід від теперішнього Темрюка (на російських мапах зустрічається також назва Бермезень; це приблизно там, де нині станиця Голубитська; див.: „Карта Таврической губернии Крымского полуострова. В четырёх уездах с частью Черномории”, [1:336.000], б.м., б.г., Національна бібліотека України [Київ], Картографічний відділ, шифр 13820; „Спеціальная карта западной части Российской империи Г.Л. Шуберта”, [1:420.000], СПб., 1826–1840, Національна бібліотека України, Картографічний відділ, шифр 6579).

³² У „Тугфеті” це речення спрощене і дещо нелогічне, адже хан і Юсуф Паша, будучи на суші, мабуть, залишались в околиці Тузлі, коли Піяле погнався за козаками до Чушки і далі. Тому „Фезлеке” більш логічно пише, що Піяле послав листа і викликав хана і Юсуф Пашу, щоб прибули сюди: „Як тільки ця новина була почута Піяле Кетхюдоу, хоч він послав листа ханові та Юсуф Паші і [так] полагодив перегодження (*sedd*, гатка) місць Адахуна, які близькі до Темрюка [...]” (*bu haber Piyâle Kethüdânüñ mesmü'i oliğaq eger-çe ğana ve Yûsuf Paşaya mektûb gönderüb Arĥunüñ Temrûke qarîb yirlerini sedd itdürüb*).

³³ У „Фезлеке” є додаткова фраза: „[...] а галери не могли напасти на них [...]”. Присутність тут галер трохи не зрозуміла, оскільки місцевість між таманською затокою і там, де тепер Ахтанізовський лиман занадто горбиста; цілком можливо, що чайки могли подолати її (див. *Загальні зауваження*), але для галер це було неможливим без спеціальних інженерних заходів, які

виключені при такій погоні. До речі, присутність тут галер суперечить свідченню Веджігі про те, що під час цієї погоні османи мусіли пересісти на сандали та залишити галери позаду (див. прим. 25). Очевидно тут османські літописи необережно вжили слово „галери”. Однак є імовірність, що галери з часом підійшли у гирло Адахуна (тобто в теперішній Ахтанизовський лиман) з Азовського моря. В будь-якому випадку, немає сумнівів, що Адахуновому гирлі козаки знаходили місця, які були неприступними для галер.

³⁴ Це підтверджує інформацію Боплана, що на козацьких чайках була достатня кількість провіанту (*Боплан*, 71; див. також свідчення самого Піяле Кетхюди у документі з 1639 р., *Ostapchuk 1987*, 94).

³⁵ *Тонбаз* (*tonbaz*) — безпалубна баржа з плоским дном, яка використовувалась для перевезення великих вантажів здебільшого на річках (*Pakalın-3*, 511; *Redhouse 1974*, 1181; *Tarama-5*, 3819).

³⁶ „Фезлеке” пише, що ці сандали були від флоту: „спорядив сандали з кораблів флоту” (*donanma gemileriniñ şandalların donadub*); ще краще — Наіма: „спорядив сорок сандалів з кораблів флоту” (*donanma gemileriniñ qırq qadar şandalların donadub*). Цифра 40 не випадкова, бо ж у флоті Піяле Кетхюди було якраз сорок галер; отже, кожна галера несла по одному сандалу. У наступному році Піяле Кетхюда робить зауваження арсеналові, щоб задля ефективної протидії козакам не занедбували комплектувати кожну нову галеру одним сандалом (*Ostapchuk 1987*, 95).

³⁷ У „Фезлеке” є суттєва різниця, яка доводить, що тут були запорожці та що вони відігравали важливу роль: „був сильний бій з дев'ятьма відбірними дніпровськими чайками, які були з-поміж козацьких чайок і які стояли попереду” (*qazaq şayqalarınıñ önlerde olan çoquz päre güzide Özi şayqasıyla muhkem ğenk olub*). Варіант у „Тугфети” *iri şayqa*, „велика чайка”, якщо не було помилково прочитано слово *اوزی* (*Özi*) і переписано як *ایری* (*iri*), також цікавий, бо він свідчить, що були козацькі чайки різної величини.

³⁸ Див. IV, прим. 7.

³⁹ У „Фезлеке” це речення трохи інакше: „Через страх перед стрілою (*tır* — стріла або куля мушкету чи гармати), шаблею та мушкетом проклятники висипались у море та звідусіль газі і ісламу наносили удари по ворогах, які служать пеклу” (*tır ve şemşir ve tüfek haufından melâ'tn deryäya döküldi her tarafdan guzzât-i islâm a'dâ duzağ-qarâr üzere haväle olub*); а у Наіми так: „Через страх перед сокирою, шаблею і мушкетом проклятники висипались у море та звідусіль газі і ісламу наносили удари по ворогах” (*teber ve şemşir ve tüfeng haufından melâ'tn deryäya döküldi her tarafdan guzzât-i islâm küffâr üzere haväle olub*).

⁴⁰ У „Фезлеке”, також додано: „[...] та п'ять штук чайок були взяті [від козаків]”.

⁴¹ У „Фезлеке” в цьому реченні декілька інших деталей: „А Піяле Кетхюда пішов до флоту і знову наповнив тонбазні кількістю до двадцяти, п'ять чайок, які були відібрані від козаків, та сандали гарматами та військом скільки вони (тобто згадані човни) могли нести [...]” (*Piyäle Kethüdâ duhi donanmaya geldi tekrâr yigirmi qadar tonbaz ve qazaqdan alınan beş päre şayqalara ve şandallara taħammüllere qadar top qoyub ve 'asker foldurub [...]*).

⁴² У „Фезлеке”, власне, так (*muqaddemâ*, „раніше”).

⁴³ У „Фезлеке”: „[...] безпорадні [козаки] повернулись і [...]”.

⁴⁴ Ка ми ш ла р (*qamışlar*), множина від *qamış*, „очерет” — роду *phragmites*, особливо *phragmites communis*, очерет звичайний, який сягає від 2–4 до 9 м заввишки та росте великими заростями у пониззях Дніпра, Дністра, Дунаю і по берегах Чорного та Азовського морів (*Redhouse 1890, 1423; Redhouse 1974, 591; УРЕ-8, 111*). Хоч українське слово „комиш” походить від тюркських мов, ми його не вживаємо у нашому перекладі, тому що в сучасній українській мові комиш означає рослину іншого роду — *scirpus*, яка, між іншим, набагато коротша (близько 1 м), ніж очерет (*УРЕ-5, 306*), і не могла захищати козаків так, як високий очерет.

⁴⁵ Тобто можливо 60–80 км (див. VI, прим. 9).

⁴⁶ У „Фезлеке”: „він підійшов до місця на близькість віддалі мушкетного пострілу” (*tüfeng menzilinden yaqın*).

⁴⁷ А: بِشَر — Бішер (*Bişer*)?; Б: پِشَن — Пішен (*Pišen*)?; В: پِشِيز — Пшіз (*Pšiz*)?; Г: پِشِيز — Пішіз (*Pišiz*)?; „Фезлеке”: بَشْتَر — Біштер (*Bişter*)?; Наїма: پِشْتَر — Піштер (*Pišter*)? (див. *Загальні зауваження*).

⁴⁸ У Веджігі: „більше ніж п’ятсот ясиру для держави (*mīrī*)” (*Veğîhî, 13b*).

⁴⁹ У „Фезлеке” це останнє речення трохі інакше: „Пару сот [з тих 1700 козаків] хан і Юсуф Паша взяли; за двадцять чотири дні, окрім тих, які були здобуті на шаблю, двісті п’ятдесят двоє осіб були забрані як ясир для власності султана (*hâşşa-i hümayûn*). З двадцятьма дев’ятьма штуками чайок та зі стількома [душами] ясиру (тобто 252 козаками) Піяле Кетхюда надув груди певністю і здоровий, повний здобиччю ввійшов у Стамбул”; у Наїмі подібно, лише додається штрих, що козаки були в ланцюгах і що їх везли не в 29, а в 30 чайках.

VIII. Похід Піяле Кетхюди (1639 р.)¹

Коли тисяча сорок дев’ятого року (4 травня 1639–22 квітня 1640 р.) капудан сілягдар Мустафа Паша² без зацікавлення поставився³ до походу на Чорне море, це завдання було доручено Піяле Кетхюді⁴. Відповідно з наказом султана вищезгаданий кетхюда⁵ спочатку прибув до очаківської фортеці і як слід поправив та відремонтував її. Після того, як він доглянув за іншими важливими справами, він дізнався про десять штук чайок, які роблять грабіжницькі наскоки на деякі береги ісламських країв і приносять їх населенню знищення. Він попрямував у ту сторону з кількома галерами. Надибавши [їх] на острові під назвою Тендра⁶, він десять [чайок] такі захопив, і захоплених в ісламських краях жінок та малих дітей⁷ розіслав по їхніх домівках⁸ і перед Касим-днем⁹ простер [своє] лице [на землю перед] брамою доброго шастя (тобто прийшов до Порти).

Коментар

Загальні зауваження

Цей розділ у дуже скороченому вигляді подає відомості про похід, який набагато краще документований у п’ятьох цікавих листах до Порти, які зберігаються у Архіві музею Топкапи Сараю (три від Піяле Кетхюди, один

від Максуда Еміна — керуючого справами арсеналу, та один від очаківського гарнізону; ці документи видані у: *Ostapchuk* 1987). З них дістаємо докладну картину того, скільки клопотів лиш десять чайок могли завдати силам флоту і Очакова та румелійському і анатолійському побережжям; також знаходимо цінну інформацію про козацьку та османську тактику та про ремонт очаківських фортець; у деталях подана згадана сутичка на Тендрі. Між іншим, можна припускати, що Кятіб Челебі або якесь з його джерел базували свою розповідь про цей похід власне на цих документах. Співставлення цього розділу з цими документами знов покаже, як інколи османські літописи скорочували або зливали окремі події в одну (пор. V). Коли тут подано, що захоплені козаками жінки та малі діти були відібрані на Тендрі, то насправді це сталось не на Тендрі, а десь на суші коло Очакова або Кінбурна (коли там на них напали очаківські сили, козаки залишили їх та багато іншої здобичі і також багато зі свого провіанту та спорядження; нагадуємо подібне відбирання полонених від козаків у I); тобто інцидент на Тендрі та повернення собі цього козацького ясиру були окремими випадками. Зі згаданих документів відомо, що ремонтні роботи в Очакові та сутичка коло Тендри відбулися у липні 1639 р. (див.: *Ostapchuk* 1987).

Дмитро Яворницький, не вказуючи року, подає переказ цієї події за Гаммером, який переказує майже ідентичний до „Тугфета” та „Фезлеке” розділ Наіми (*Яворницький-1*, 150; *Hammer-9*, 362); у Грушевського в обговоренні козацької присутності на морі у 1639 р. ця розповідь не згадується (*Грушевський-8/2*, 27–28).

Примітки

¹ А, 90а; Б, 1016; В, 526; Г, 114. Подібні версії цього розділу у *Fezleke-2*, 215, *Na'imā-3*, 420–421.

² Сілягдар Мустафа Паша (*silāhdār Muṣṭafā Paša*) — сілягдар-паша (*silāhdār paša*) або носій зброї при султані, але з кінця 1638 або початку 1639 до 1640 р. він також був капудан-пашею, хоч отримав цю посаду в Багдаді після того, як османи завоювали місто в грудні 1638 р.; наскільки відомо, до того часу, коли його призначено капуданом, він не мав жодного досвіду у флотських справах, і так виглядає, що під час перебування на посаді капудана він також не брав участі у морських походах. Отже, у цей час Піяле Кетхюда по суті керував флотом (*Ostapchuk* 1987, 53).

³ Б: істіфа ідюб (*istifā idüb*), „зрезигнував”, тобто „сілягдар Мустафа зрезигнував від походу на Чорне море”.

⁴ Див. VII, прим. 5.

⁵ Див. III, прим. 47.

⁶ Див. IV, прим. 11.

⁷ Етфал (*etfāl*) — може означати немовля або малу дитину (*Redhouse* 1974, 352); про брання козаками ясиру див. I.

⁸ Ватанларина (*vaṭanlarına*), „до їхніх рідних країв” — ватан означає „місце резиденції, батьківщина, рідний край”. Вживаючи його у множині, автор, очевидно, не мав на увазі різні країни, держави, а різні регіони Причорномор'я, які входили до складу Османської імперії (те саме стосується виразу „ісламські краї” [*memālik-i islāmiyye*] у попередньому реченні). Також, мабуть, можна перекладати *vaṭanlarına* „до їхніх домівок”.

⁹ Див. IV, прим. 24.

ІХ. Розділ четвертий¹, у якому розтлумачується, як за каноном² відбуваються усякі морські битви³

Спочатку, коли натрапляли на кяфірів флот, і якщо наш флот був близько берегів Румелії чи Анатолії⁴, а кяфірів флот був у [відкритому] морі, [наші] не прагнули [його] громити. Навіть якщо помічали, то удавали з себе сліпих. Оскільки береги підступні⁵, воїни вдивляються на побережжя⁶. Морська війна — це базар душ⁷: хто на ньому не бував, [нічого] не знає. У такому випадку всі кидають душу на сушу⁸.

А якщо кораблі кяфірів біля берега, а наші кораблі на морі, або узбережжя є берегом кяфірів, або обидві [сторони] у відкритому морі, — у цих трьох випадках вони вдаряють на кяфірів і б'ються. Оскільки місце для рятунку обмежено кораблем і іншої надії [на рятунок] немає, тому воїни б'ються.

Якщо ж у ворога є галеон⁹, [наші] не палають завзяттям рушити одразу на галеон і громити, вони проти [того]. А хто [так] вчинив — помилку зробив¹⁰. Так, наприклад, баштарда¹¹ Джафера Паші згоріла коло Кесендіре¹², а коло Агрибоза¹³ став мучеником Муса Паша¹⁴. Радше галеона здалеку б'ють (тобто бомбардують), розбивають його кермо та щоглу і опісля вдаряють¹⁵. [Адже] бокові гармати на галеоні короткі, [і їх стрільба] не досягає¹⁶. Якщо ж буде вітер у відкритому морі, то за ним женуться під штормовим вітрилом¹⁷, бомбардуючи¹⁸, доки не настане затишшя¹⁹.

Проте якщо у флоті кяфірів нема галеонів, на їхні галери²⁰ [наші] виступають лицем до лица [ворога], але ідуть, вишикувавшись плечем до плеча, немов журавлий клин, [де] беги²¹ ідуть попереду²². Корабель капудан [- паші] стоїть позаду, [його] баштарду супроводжують п'ять галер: дві спереду, три ззаду, одна [з яких] охороняє його кермо. Причому перші дві ідуть урівень з п'ятим-шостим веслом [баштарди].

Найбільше в бою стережуться каторжан (*forsa*)²³. Їх треба перемішати з більш підходящими (тобто надійними) турками²⁴, самих не садовити. Виходить така-ось пересторога.

І капудан [- паша] не виходить з галери і, щоб вести війська, посилає своїх командирів (*ağa*). А щоб самому, сівши на човен, тинятися з луком-стрілами²⁵, — то це протирічить канону. І крім того, небезпечно, коли під час бою командуючого немає на своєму місці²⁶. Скільки поразок було від цього на землі і на морі!

І передні гармати на цих кораблях, набивши шротом, витягають²⁷. Гармаші, стоячи з готовими гнотами в руках, слідкують за сигналами. Усе це битви на Середземному морі²⁸.

А на Чорному морі канон битви з козаками є такий. Чайки, що виходять з Дніпра²⁹, більшістю³⁰ вештаються для грабунку

прибережних країв. Якщо вони знаходяться в п'ятнадцяти милях³¹ від берега чи ще більше, його [величності (?)]³² галери безстрашно наступають³³ на них і вчиняють бій. А якщо є вітер, то це [чисто] розтопування³⁴. Для однієї галери [і] сто чайок не можуть бути супротивником — подібне у битві Реджеба Паші відбулося³⁵. Але якщо вони знаходяться при березі³⁶, на них не наступають і не беруться за них, а слідкують за їхнім місцем³⁷. Бо якщо галера [на міліну] сідає, чорне лице³⁸ [неминуче] буває³⁹ — подібне в поході Чагал-огли Магмуда Паші відбулося⁴⁰. В той час, якщо [козаки] виглядають нагоди і [тоді] виходять назовні (тобто від берега у відкрите море), на них нападають. А якщо ні, з боку суші вдаються до інших заходів⁴¹. Або в разі, коли до берега близько, флот пробує взяти бік [того] берега і відігнати [їх] в море⁴². І тут немає остраху, як у битві на Середземному морі, що [наше] військо вилетється (тобто втече) на сушу, бо ж на морі галера б'ється з чайкою переможно. Сама лиш страхітність [наших] кораблів полохає ворога⁴³, а війську надає сил. Але незважаючи навіть на таку [сприятливу] ситуацію, [нехай] вони не будуть неосторожними і закинутими до берега, а тримаються хоч на якому просторі (тобто на відкритій воді)⁴⁴.

Коментар

Загальні зауваження

У цьому розділі є цікава спроба узагальнення тактики дій османів та козаків на Чорному морі. При цьому варто зауважити, що такий підхід досі не застосовувався в історіографії чорноморської епопеї козацтва. Особлива цінність цього уривку полягає в тому, що тут співставляється чорноморський досвід османів з їхнім досвідом ведення бойових дій на Середземному морі проти європейських держав.

Можна тільки шкодувати, що зауваження Кятіба Челебі дуже конспективні, адже він оперує добре відомими для нього та морських офіцерів того часу поняттями, мало дбаючи про докладне їх пояснення. Тому його твір мало подібний на структуровані та детальні до дріб'язковості європейські трактати про правила морських воєн, що з'являються на той час у Європі, наприклад, голландця Ван Госта. Особливих складнощів додають специфічна і ще не досить відкрита нам культура автора з його гумором, дотепністю, художньо-стилістичними уподобаннями, адже він нерідко вдається до натяків, гри слів, римованої прози тощо. Ці прийоми красного письменства створюють додаткові проблеми для розуміння та інтерпретації його думок. Тому очевидно, що цей розділ заслуговує на подальше спеціальне вивчення, яке є справою майбутнього. А втім, деякі висновки можна спробувати зробити вже зараз, принаймні для винесення їх на дискусію.

Перша половина розділу, присвячена Середземномор'ю, важлива якраз тим, що дає можливість бодай приблизно озирнути стан військово-морських сил Османської імперії на середину XVII ст. у порівнянні з флотами європейських держав і специфічною ситуацією у Причорномор'ї. При цьому

можна уникнути модерних стереотипних поглядів щодо всебічного занепаду Османської імперії, що почався з кінця XVI ст. Отже, Кятіб Челебі представляє бойовий склад османського флоту в середині XVII ст. як такий, що складався виключно з веслових суден — він тут згадує звичайні галери (кадирга) та баштарди (тип найбільших галер). Інші типи суден, згадані в сюжетних частинах твору, як от карамюрсели, сандали, мавуни, кораблі для перевезення коней (атгемісі), тут відсутні. Автор натякає, що інакше й бути не могло через спокійну погоду на Середземному морі (ліманлік), а zarazом засвідчує перевагу в швидкості та рухливості веслових галер над вітрильними галеонами. Водночас для нього не є секретом перевага останніх у вогневій силі. Отже, виходить, що османи не за інерцією, а цілком свідомо віддавали перевагу на Середземномор'ї весловим суднам. Це було пов'язано із умовами судноплавства, які не дозволяли розраховувати на силу вітру у військовому флоті. Тому повсюдна слабкість навичок у плаванні під вітрилами дозволяла Середземномор'ю з його тисячолітніми традиціями мореплавства зберігати передові позиції в технології кораблебудування і вести перед у воєнно-морській справі до XVI ст. (стислу характеристику технологічного поступу в кораблебудуванні на Середземномор'ї та Атлантиці див.: *Mollat*, 89–95). Але розвиток прийомів навігації під вітрилами і засвоєння середземноморських технологій дали перевагу Атлантиці як творцеві нових кораблів, озброєнь і тактики. В умовах постійних вітрів та бурхливого моря на Атлантиці починаючи з XVI ст. вітрильники стали набувати все більшого значення у воєнно-морській справі. Використання сили вітру замість фізичної сили веслярів дало змогу вивільнити вантажопідйомність суден для збільшення їхньої вогневої потужності. Це спричинило вдосконалення артилерійських лафетів англійцями, дозволивши їм підвищити скорострільність корабельних гармат і одержати перемогу над іспанською Великою Армадою в славнозвісній битві на Ла-Манші у 1588 р. У результаті змінився весь характер морських битв. У XVII ст. їх метою стало не стільки захоплення ворожих суден, скільки їх потоплення. Крім того, вітрильники були ще захищені від абордажу завдяки вищим, ніж у галер, і схиленим досередині бортам (технологічна та тактична революція у воєнно-морських флотах у XVI–XVII ст. представлена у численних працях — *van Creveld*, 125–136, *Jones*, 209–213, 263–266, *Parker*, 82–94 та ін.). На Середземномор'ї вітрильники стали з'являтися завдяки стосункам з Атлантикою — як відомо, Іспанія, запеклий ворог Османської імперії, тоді вступила в запеклу боротьбу з Англією. Програвши галерам на Середземному морі у швидкості, маневреності та незалежності від вітру, вітрильники — власне, у той час галеони — довели свою небезпечність для галер своєю вогневою потужністю. І все ж такі в умовах Середземномор'я з його відносно спокійними водами маневреність галерних флотів у цілому ще брала гору над вогневою потужністю вітрильників. Для порівняння вкажемо на те, що весловий флот ще століття після Кятіба Челебі зберігав своє значення і на Середземномор'ї, і навіть на Балтиці, яка була тісніше пов'язана з Атлантикою, але мала подібні до Сереземного моря умови для навігації. Так, Росія одержала всі свої морські перемоги над Швецією у Північній війні в 1714 та 1720 рр. саме завдяки використанню веслового флоту (див. детальний аналіз битв у *Ростунов*, 132–138, 167–170), а російсько-шведські війни 1741–1743 та 1789–1790 рр. на морі велися

виключно весловими суднами. Тому гордість, з якою Кятіб Челебі пише про турецькі галери, мала для середини XVII ст. всі підстави. Інша річ, що врешті-решт османи перейшли на вітрильники, але це не свідчить про їхню цілковиту відсталість на середину XVII ст.

Отже, Кятіб Челебі мав ще досить підстав вірити в грізну силу османського флоту, навіть незважаючи на традиційний страх турків перед морем і поразки від венеціанських галеонів. Останні не здавалися їм непереможними опонентами, хоч в іншому місці в „Тугфеті” наш автор радить негайно будувати галеони (див. *Soucek*, 248–249). Тому ані галеони, ані тим більше козацькі чайки не здавалися їм непереможними опонентами. Про чайки Кятіб Челебі хвалювато пише, що галери на відкритому морі перемагають чайок — навіть сам вигляд галер полохає цих ворогів, а що при вітрі одна може розправитися із сотнею чайок — тоді бій з ними перетворюється на „чисте топтання”.

Чайки справді могли скидатися в очах османів на якісь дивні примітивні судна, коли вони їх зустрічали у відкритому морі — адже і Бопланові вони нагадували своєю будовою звичайні річкові судна. Одна деталь — на чайках застосовувалася архаїчна, збережена від норманських часів так звана „клінкерна” будова корпусу, коли дошки обшивки з’єднувалися унапуск (це точно замалював Боплан; *Боплан*, 70, 71), тоді як османи застосовували, принаймні при спорудженні своїх галер, передову „каравельну” технологію, звичну на Середземномор’ї. На „каравельних” кораблях дошки з’єднувалися стик у стик, що полегшувало всю конструкцію, роблячи її більш плавучою, а з вигляду — елегантнішою. Навіть з цього розділу видно закоханість турків у свої кораблі, що добре відповідає їхньому романтичному замилюванню кораблями, яке видно проступає у турецькому живописі.

Звичайно, в такому зіставленні рельєфніше виступає уся серйозність козацької проблеми в очах османів. Як видно, попри всякі зневажливі характеристики козаків чи то їхніх кораблів, вони трактуються цілком нарівні з іншими проблемами, що були в османів на Середземномор’ї із сильними європейськими державами. Втім, про це свідчить чимало інших реальних деталей. Так, Чорне море справедливо сприймалося османами як незручне і небезпечне. Кятіб Челебі підкреслює переваги османів тільки під час вітру, що вказує на значну кількість днів влітку із слабким вітром або штилем — тоді османам, як, наприклад, у кара-харманському бою (VI), доводилося нелегко. Це також наводить на думку, що османи, відчуваючи перевагу над козаками саме під час вітру, на веслах її не мали. Це збігається із ремаркою Боплана про те, що чайки переважали галери у швидкості (*Боплан*, 70)! Але нерідко османи нарівні з козаками потерпали і від надто сильного вітру, адже в основному тексті автор чотири рази пише про шторми, що порозбивали османські кораблі або козацькі чайки. А ще одним справжнім лихом для османського флоту були мілини, куди їх часто заводили козацькі хитрощі та власна необачність і зухвалість. Ця тема стала одною з провідних у цьому розділі твору — „якщо галера [на мілину] сідає, чорне лице [неминуче] буває”.

З іншого боку, узагальнення та рекомендації Кятіба Челебі стосовно стратегії і тактики є дуже випадкові, що відповідає тону цього розділу і суперечить змістові попередніх описів окремих боїв. Так, з попередніх епізодів добре видно, що османи дотримувалися продуманої та свідомої

стратегії оборони від козаків. Вона полягала в перекриванні виходів у море, утриманні спеціально мобілізованих сил для швидкого знешкодження ворога, патрулюванні побережжя, організації цілеспрямованого його пошуку і т. п. Але отак прозаїчно визнати факт, що османи перебували в стані постійної тривоги, навіть стратегічної оборони було б незручно в одному з підсумкових розділів твору, що призначався у подарунок падишагові.

Що ж до тактики, то, незважаючи на бадьорий стиль, він все ж таки піднімає завісу над реальним станом речей. Він подає дві наполегливі рекомендації: сміливо наступати на козаків у відкритому морі під час вітру, а також докладати всіх зусиль, аби перешкоджати козакам втікати і закріплюватися на мілинах. Але варто зауважити, що ці рекомендації все-таки залишалися скоріше бажаними, аніж реальними, бо Кятіб Челебі не спромігся представити жодного прикладу, коли б османам вдалося нагнати козаків у морі — їм завжди, навіть якщо вони були помічені, вдавалося втікти на мілини або в очеретяні плавні.

Незважаючи на недоліки, цей розділ представляє Чорне море як окремий театр бойових дій, що мав специфічні, порівняно з традиційно відомим Середземномор'ям, умови судноплавства, вимоги до складу флоту, стратегії і тактики морської війни.

Примітки

¹ Тобто четвертий розділ другої частини „Тугфету”, яка присвячена характеристиці різних аспектів османського флоту.

² К а н у н (*qānūn*), „правило, закон, канон” — арабське слово, яке, як і українське „канон”, походить від грецького κανών (*Redhouse 1890, 1425*).

³ А, 119а–120а; Б, 1336–135а; В, 686–69а; Г, 150–151.

⁴ Оскільки перша частина цього розділу стосується Середземного моря, тут маються на увазі європейські та азійські береги Середземного (передусім Егейського), а не Чорного моря.

⁵ А: киї мугніс дюр (*qiyi muhnişdür*), дослівно „береги віроломні”; Б: кати муханнес дюр (*qatı muhannesdür*), дослівно „є дуже паскудні” (*muhannes* — „подібний до жінки, зніжений; гомосексуальний партнер-хлопеч; паскудний, підлий”); В, Г: кати мігнет дюр (*qatı mihnetdür*), „є велике горе; є велика біда”. Очевидно, автор мав на увазі те, що близькі береги вабили боягузів, і цим вони були підступні для командирів, які через це не могли бути впевнені у своїх екіпажах.

⁶ Тобто всіляко прагнуть втікти від морського бою на берег.

⁷ Джан базари (*ğan bazarı*) — тут мається на увазі, що життя на війні — як товар на ярмарку: можна випадково і задешево втратити чи здобути. Таким дотепним та образним висловом ще раз підкреслюється виняткова непевність і загроза для життя під час ведення морської війни (за допомогою в коментарі цього вислову, а також деяких інших у цьому розділі автори завдячують Ділек Десев із Школи вищих студій суспільних наук [EHESSE] у Парижі).

⁸ Карая джан атар (*qaraya ğan atar*), „на сушу кидають душу” — тобто прагнуть на берег.

⁹ К а л и о н (*qalyon*) „галеон” — великий військовий вітрильний корабель з кількома палубами та з боковими гарматами; у цей період *qalyon* також означали загальну категорію військових вітрильників (*qalyon şinişi*), в опозиції до веслових, тобто галер (*çekdürme*) (*Soucek, 245*).

¹⁰ Це зізнання Кятіба Челебі свідчить про усвідомлення османами переваг галеонів над їхніми галерами.

¹¹ Див. VI, прим. 20.

¹² Кесендіре (*Kesendire*), грецьке Касандра — найзахідніший з трьох півостровів Халкедонського півострова в Егейському морі поблизу Салонік. Випадок, що стався з капуданом Джафером Пашею у 1633 р. Коло цього острова він напав своїм флотом, у якому був також згадуваний Піяле Кетхюда, на три венеціанські галеони. Баштарда Джафера Паші зчепилася з одним із них, але від обстрілу зайнялася полум'ям і згоріла разом з галеоном. Сам капудан врятувався на човні, переодягнувшись у простий одяг (*Tuhfet 1911*, 112).

¹³ Агрибоз (*Agriboz*) — сучасний острів Евбея в Егейському морі.

¹⁴ Епізод, що стався 24 січня 1647 р. Муса Паша, шойно призначений капудан-пашею, напав тоді з цілою флотилією галер на один галеон. Під час абордажу був убитий кулею. З цього важко зробити висновок про небезпеку від галеонів, адже так само *припадково* загинув інший капудан-паша — Мюеззін-заде Алі при Лепанто у 1571 р.

¹⁵ Чатарлар (*çatarlar*), „стикаються, ударяють” — пристають до ворожого корабля для абордажу. Весь цей пасаж свідчить про те, що галери мали значну перевагу над вітрильниками в маневруванні та швидкості. Але це на Середземному морі, а не в Атлантиці.

¹⁶ Причина цього полягала в різних функціях артилерії на галерах та на вітрильниках. На галерах гармати великого калібру доповнювали або виконували дію тарану. Під час бою постріл з них робили перед самим таранним ударом по ворожому судну: ворожий корабель у найкрашому випадку міг навіть піти під воду, але таке траплялося рідко, тому на гармати покладалися більше для того, щоб послабити супротивника перед абордажем, який наступав услід за тараном. А оскільки розмістити багато гармат на носі було неможливо, вони робилися потужними — більшого калібру і/або принаймні більшої довжини. Це відповідно робило їх далекобійнішими. На галеонах же головним засобом атаки став бортовий залп з гармат. Його було достатньо, аби пустити на дно будь-яке судно. Що ж до дистанції артилерійського бою, то в середньому він проходив найефективніше на дистанції 150–200 м. Тож, звичайно, встановлювати далекобійніші, але важчі і відповідно у меншій кількості гармати, за рахунок зменшення потужності бортового залпу, не було сенсу. Рекомендація Кятіба Челебі скористатися перевагою в далекобійності свідчить про його добру обізнаність із предметом свого твору, а крім того, показує його впевненість у силах османського флоту. Але нам поки що невідомо, чи османи справді скористалися цією порадюю. Відомо інше — те, що вони також почали будувати галеони, що й створювало ілюзію, буцімто османи ясно усвідомлювали свою відсталість. Але цього ми не відчуваємо в наставленні Кятіба Челебі.

¹⁷ Борда елкені (*borda yelkeni*), „штормове вітрило” — саме слово борда (італійське *borda*) означає невеличке латинське (трикутне) вітрило, за допомогою якого галера рухалася в негоду (*Kahane, Tietze*, 116). Це зауваження свідчить про те, що галеони програвали галерам у швидкості. Тут, власне, криється розгадка, чому османи віддавали поки що переваги весловим кораблям. Це через їхню рухливість та швидкість незалежно від наявності вітру, адже від малого штормового вітрила було мало користі для швидкості.

¹⁸ Дögerек (*dögerek*), „б'ючи, довбаючи, бомбардуючи” (*Redhouse 1974, 312*).

¹⁹ Ліманлік (*İmanlıq*), „місце стоянки кораблів, безпечне щодо вітру; спокійне море”. У цих словах відчувається, що спокійне море та безвітря були влітку досить звичним явищем на Середземному морі, адже ця ремарка зроблена спеціально на випадок вітру.

²⁰ Чекдюрме (*çekdürme*), дослівно „спричинити, змусити тягнути, перевозити”, каузативна або спонукальна форма дієслова *çek-* „тягнути” — це слово відноситься до всіх типів весло-парусних кораблів (в опозиції до виключно вітрильних кораблів — *yelken gemileri* або *qalyon şinifi*; *Soucek, 234*).

²¹ Просто командири кораблів головного імперського флоту (*donanma-i hümayün*) або дер'я бегі, тобто проводирі провінційних флотилій (див. IV, прим. 17).

²² Тут слід розуміти, що флот складався, крім головного імперського флоту, ще з провінційних флотилій під командуванням власне дер'я бегів, і кожна з цих флотилій шикувалася у вигляді клину, а не так, що вся ескадра виступала клином. На одній з османських схем, намальовано атаку турецьким флотом московського війська та флотилії коло Лорі-Бурну за часів султана Магмуда II (зберігається у Бібліотеці музею Топкапи Сараю, надруковано в *Kurtoglu*, рис. 77) — імовірно, це бій, що, за російськими даними, відбувся у тридцяти верстах на північний схід від Генічі (сучасне місто Генічеськ) 17–19 червня 1738 р. (див.: *Золотарёв 1988, 165*). Видно, що стрій османських сил — на перший погляд досить хаотичний — складався з трьох флотилій, кожна з яких йшла клином. Очевидно, клиновидний стрій не стільки збільшував таранну силу атаки (адже бій перетворювався на абордажні поєдинки між окремими кораблями), скільки забезпечував керування силами — командир кожної флотилії йшов попереду, показуючи напрям атаки, і на вістрі клину його було добре видно — краще, ніж у шерензі.

²³ Див. VI, прим. 24.

²⁴ Чагал-огли Сінан Паша, батько Чагал-огли Магмуда Паші, героя II, на початку XVII ст., як спеціально зазначає автор, почав розсаджувати веслярів таким чином: на кожне весло по троє каторжан та троє турків (*Tuhfet 1911, 100*). Про небезпеку від каторжан і на Чорному морі див. VI; про веслярську повинність вільних підданих османської держави див. VI, прим. 24.

²⁵ Тут наш автор сумно іронізує над поведінкою тих командирів, які вважали своїм обов'язком першими кидатися в саму гущу бою.

²⁶ Це зауваження зайвий раз свідчить про велику увагу турків до організації командування в бою. Власне, він закликає не відходити від канону, якому монголо-татари значною мірою завдячували свої перемоги, — командувач не повинен брати безпосередньої участі у битві, а збоку керувати своїми силами.

²⁷ Салья ідерлер (*salyā iderler*), „витягають”. „*Saglia!*” — так італійському звучала команда „Витягай!”, якою також користувалися на османському флоті (*Kahane, Tietze, 378–379*). На галерах гармати встановлювалися на лафетах, що рухалися на двох колесах або по рейках. Вони знаходилися під час походу всередині носової надбудови, що служила їм за укриття. В бою їх підтягали вперед зарядженими на бойову позицію — для цього ї подавалася ця команда, а після пострілу знов зтягали назад — для зарядження.

²⁸ Ак Деніз (*Aq Deñiz*), „Біле море” — османська назва водночас Егейського і цілого Середземного моря.

²⁹ Як видно, козацька небезпека *par excellence* пов'язувалася в уяві османів насамперед з українськими козаками, навіть незважаючи на дії тих же донських козаків, що були активніші на час написання цього твору.

³⁰ Тут відчувається натяк на те, що чайки з Дніпра ходили по морю не тільки для розбою. Це схиляє до думки, що, можливо, у першій половині XVII ст. українці також (офіційно чи неофіційно) займались торгівлею чи промислами (наприклад, рибальством) на Чорному морі. Це є ще одним аргументом на користь можливості існування морської конвенції між Портою та Богданом Хмельницьким у 1648 р. Це питання дебатється до тепер.

³¹ Міл (*mīl*) — можливо, 15 османських миль становили близько 18,5 км; див. VI, прим. 9.

³² *Sic* у А і В: ка дир галари (*qadīrgalari*), „його або їх галери” — турецький суфікс *-leri* без конкретизації в контексті є багатозначним; тут імовірні такі значення: „його [величності султана] галери”, „його [величності ка п у д а н - п а ш і] галери”, „їхні (османів) галери”. У Б і Г простіше і, мабуть, краще: ка дир галар (*qadīrgalar*), „галери”.

³³ А: ч е к д ю р ю б (*čekdürüb*), дослівно „спричиняють наступ”; Б, В, Г: в а р у б (*varub*), „виходять, наступають”.

³⁴ Ч і н е д ю р (*čīnedür*) або ч е й н е д ю р (*čeynedür*) — не цілком ясний вираз. Слово, як воно написано у А, Г, 151 — چینه, могло би означати *čīne*, „корм для клювання птахами” (*Redhouse 1890, 748*). (У Б, 1346 і В, 69а написано جینه, *ğīne*, очевидно, для *čīne*, оскільки такого слова в османській мові не існує). Але тут چینه походить від дієслова *čeynemek/čīgnemek*, „жувати, чавити, топтати” (*Redhouse 1890, 747*; також див.: *Tarama-2, 883–884*); це підтверджується іншим написанням цього слова — *čigne* (چگنه) у рукописі „Тугфету” з Бібліотеки при мечеті Сюлеймана Пишного (*Süleymaniye Kütüphanesi* [Стамбул, *Damat İbrahim Paşa 908, 90a*). Втім, виникає проблема з визначенням основи цього дієслова (*čigne-/čeyne-*): як віддієслівний іменник або прикметник основа дієслова не вживається в османській мові (принаймні судячи з головних граматик — Ж. Дені [J. Deny], О. Кононова, Дж. Льюїса [G. Lewis]; *čigne/čeyne* також є наказовою формою, але її вживання у сполученні з *-dür* виключається). Однак ми не знаходимо іншої інтерпретації, крім віддієслівного іменника: дослівно „є топтання”.

³⁵ Див. VI.

³⁶ К е н а р д а (*kenārda*), „на краю” — взагалі слово к е н а р може означати прибережну смугу — і море, і сушу. Тому вище у цій статті ми перекладали це слово як „побережжя, узбережжя” (маючи на увазі і воду, і сушу), за винятком випадків, коли воно вживалося у конкретному значенні берега, тобто суші. У цьому місці слово к е н а р д а має двозначність — чайки могли бути, як тут перекладено, „при березі”, тобто на міліні, або „на березі”, тобто на суші.

³⁷ А: ма г а л л і н е г ö з е д ю р л е р (*mağalline gözedürler*), „дивляться за їхнє місце”; у Б, В, Г відсутнє.

³⁸ Ю з к а р а л и г и (*yüz qaralığı*), „чорнота лица” — у словниках цей зворот не подається, але порівнюється з явно ідентичним значенням *yüz qarası*, „чорнота лица” — позорище, сором, ганьба, безчестя (*Redhouse 1890, 2214*).

³⁹ Ще один зразок узагальнення у цьому розділі на східний лад — двовіршем.

⁴⁰ Див. II.

⁴¹ Тобто якщо козаки через безвихідь або при достатній кількості провіанту засіли надовго, потребувалася допомога місцевих сухопутних сил, які могли бути піхотою, кіннотою або на своїх човнах (див. VII).

⁴² Тут не зовсім ясно, чи мається на увазі спроба галерами відтиснути чайки подалі від берега (як це, можливо, пробував зробити Чагал-огли Магмуд Паша коло Варни у II), чи човнами, наприклад с андалами, відігнати їх від мілин на глибину (пор. VII). Також див. спробу взяти в лещата козаків коло Герзе у III.

⁴³ Б: кеміі шашурур ве душмани шашурур (*kemiyi şaşurur ve duşmanı şaşurur*), „героя полохає і ворога полохає”.

⁴⁴ Б: шойле малум олина (*şöyle ma'lûm olına*), „нехай [про це все] так буде відомо”.

Скорочення

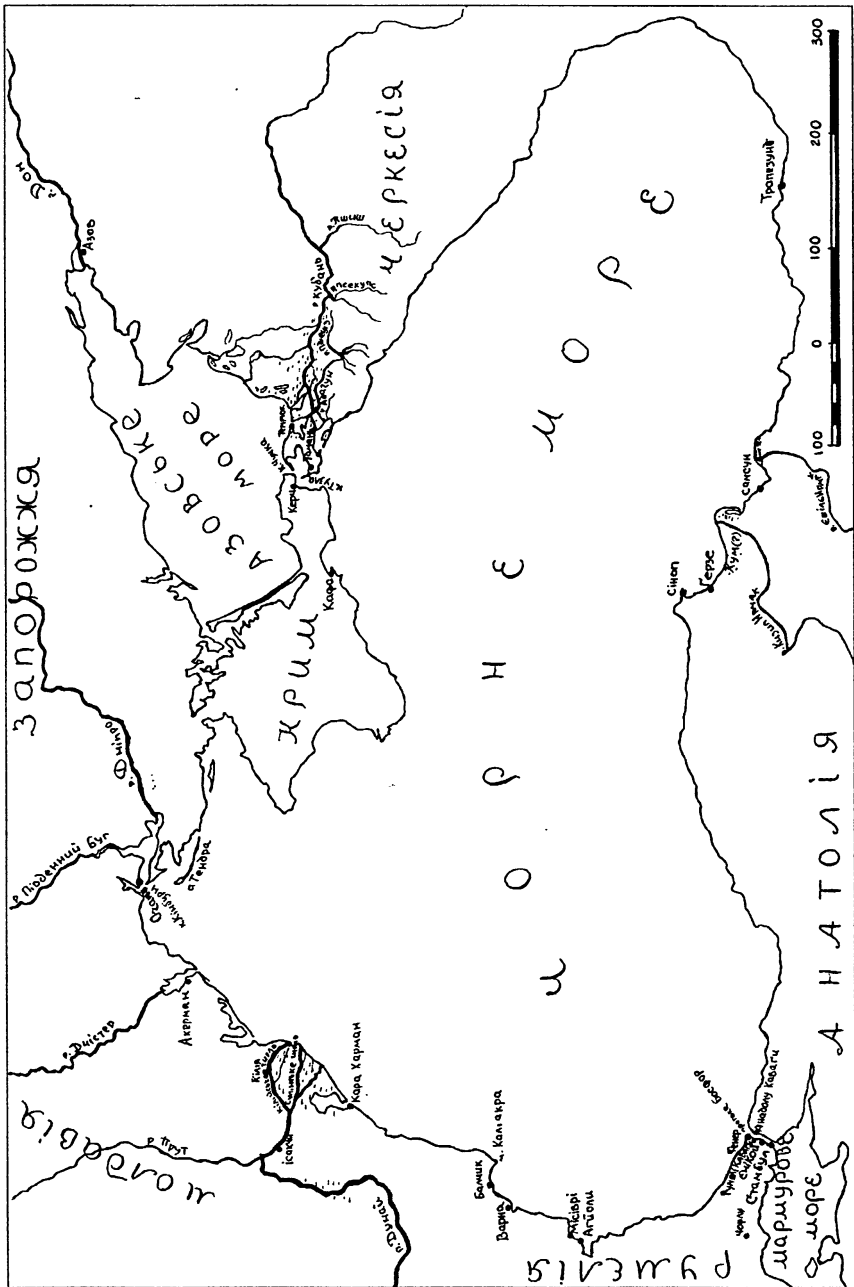
А	Торкарі Сарayı Müzesi Kütüphanesi [Бібліотека музею Топкапі Сараю (Стамбул)], Revan 1192.
Б	Торкарі Сарayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1190.
В	<i>Tuhfet 1729</i>
Г	<i>Tuhfet 1911</i>
<i>Боплан</i>	<i>де Боплан Гійом Левассер</i> . Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — К., 1990.
<i>Бойків</i>	<i>Бойків І., Ізюмов О., Кишевський Г., Трохименко М.</i> Словник чужомовних слів. — Х.; К., 1932.
<i>Голобуцький</i>	<i>Голобуцький Володимир</i> . Запорозьке козацтво. — К., 1994.
<i>Голоскевич</i>	<i>Голоскевич Г.</i> Правописний словник. — Нью Йорк, 1969.
<i>Грушевський</i>	<i>Грушевський Михайло</i> . Історія України-Руси. — К., 1909. — Т.7; К., 1922. — Т.8. — Ч.1.
<i>Дашкевич 1971</i>	<i>Дашкевич Я.Р.</i> Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Український історичний журнал. — 1971. — № 9 (126) — С.124—131.
<i>Дашкевич 1991</i>	<i>Дашкевич Я.Р.</i> Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції. — Львів, 1991. — Т.222. — С.28—44.
<i>ЕСУМ</i>	Етимологічний словник української мови: А—М. — К., 1989. — Т.3.
<i>Жерела</i>	Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т.8. (Матеріали до історії української козащини по р. 1631 / упор. <i>Іван Крип'якевич</i>).
<i>Зенкович</i>	<i>Зенкович В.П.</i> Берега Чорного и Азовского морей. — М., 1958.
<i>Золотарёв</i>	<i>Золотарёв В.А., Козлов И.А.</i> Российский военный флот на Черном море и Восточном Средиземноморье. — М., 1988.

- Ист. описание* Историческое описание земли Войска Донского. — Новочеркасск, 1869. — Т.1.
- Кулиш* *Кулиш П.* История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т.2.
- Лоция* *Лоция* Черного моря. — Ленинград, 1954.
- Плохий* *Плохий С.Н.* Папские дипломаты о черноморских походах запорожцев накануне и в ходе Хотинской битвы // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и в средние века. — Ростов-на-Дону, 1988. — С.101–107.
- Ростунов* *Ростунов И.И., Авдеев В.А., Осипова М.Н., Соколов Ю.Ф.* История Северной войны. 1700–1721 гг. — М., 1987.
- Смирнов* *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. // Учёные записки МГУ. — Т.94. — М., 1946. — Ч.2.
- Соловьев* *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. — М., 1961. — Т.5.
- Симов* *Симов В.Г.* Гидрология устьев рек Азовского моря. — М., 1989.
- Тушин* *Тушин Ю.П.* Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях. — М., 1978.
- УРЕ* Українська радянська енциклопедія. Вид. друге. — К., 1977–1985. — Т.1–12.
- Фасмер* *Фасмер Макс.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1973. — Т.4.
- Яворницький* *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків у трьох томах. — Львів, 1990 — Т.1; Львів, 1991. — Т.2.
- d'Ascoli 1902* [*d'Ascoli Emiddio Dortelli*]. Описание Черного моря і Татарии составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии і проч. 1634 / Изд. А. Бертье-Делагард [A. Berthier-Delagard] // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1902. — Т.24. — С.89–170.
- d'Ascoli 1972* *Eszer Ambrosius.* Die „Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tatarei“ des Emidio Portelli d'Ascoli O.P. // *Archivum Fratrum Prædicatorum.* — 1972. — Bd.42. — S.199–249.
- Babinger* *Babinger Franz.* Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. — Leipzig, 1927.
- Bala* *Bala Mirza.* Çerkesler // *İslâm ansiklopedisi.* — İstanbul, 1977. — С.3.
- Berindei* *Berindei Mihnea.* La Porte ottomane face aux Cosaques zaporogues, 1600–1637 // *Harvard Ukrainian Studies.* — 1977. — Vol.I. — P.273–307.
- Bostan* *Bostan İdris.* Osmanlı bahriye teşkilâtı: XVII. yüzyılda tersâne-i âmire. — Ankara, 1992.
- Collectanea* *Sękowski J.J.S.* Collectanea z dziejopisów tureckich. — Warszawa, 1824. — Т.1
- van Creveld* *van Creveld Martin.* Technology and War. From 2000 B.C. to the Present. — New York; London, 1989.
- Danişmend* *Danişmend İsmail Hami.* İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi. — İstanbul, 1971. — С.2; İstanbul, 1972. — Cilt 3.

- Decei* *Decei A. Aq Kirmān // Encyclopaedia of Islam. — Leiden; London, 1956 (2nd ed.). — Vol.1.*
- Evlīyā* *Evlīyā Ćelebi. Seyāhatnāme, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Köşkü 304 [том 1]; Bağdat Köşkü 307 [том 5].*
- Ewlija* *Księga podróży Ewliji Czelebiego (Wybór) / Red. Zygmunt Abrahamowicz. — Warszawa, 1969.*
- Fezleke* *Kâtib Ćelebi. Fezleke. — Istanbul, 1287/1870–1871. — Ćild 1, 2.*
- Gédoyn* *Journal de correspondance de Gédoyn “Le Turc”, consul de France à Alep, 1623-1625. — Paris, 1909.*
- Gökyay 1977* *Gökyay Orhan Şaik. Kâtip Ćelebi // İslām ansiklopedisi. — İstanbul, 1977. — Cilt 6.*
- Gökyay 1991* *Gökyay Orhan Şaik. Kâtip Ćelebi: hayatı, şahsiyeti, eserleri // Kâtip Ćelebi: hayatı ve eserleri hakkında incemeler. — Ankara, 1991. — S.3–90.*
- de Groot* *de Groot A. H. Khalīl Pasha Kaşariyelli // Encyclopaedia of Islam (2nd ed.). — Leiden; London, 1978. — Vol.4.*
- Hammer Historica* *de Hammer J. Histoire de l’empire ottoman. — Paris, 1837. — T.8, 9. Historica Russiae monumenta / Акты исторические, относящиеся к России / Изд. А.И. Тургенев. — Т.2. — СПб., 1842.*
- Imber 1980* *Imber C.H. The Navy of Süleyman the Magnificent // Archivum Ottomanicum. — 1980. — Vol.6. — P.211–282.*
- Inalcik* *Inalcik H. Azaq // Encyclopaedia of Islam. — Leiden; London, 1958 (2nd ed.). — Vol.1.*
- Jones* *Jones Archer. The Art of War in the Western World. — Oxford, 1987.*
- Kahane, Tietze* *Kahane Henry, Kahane Renée, Tietze Andreas. The Lingua Franca of the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin. — Urbana [Illinois], 1958.*
- Kissling* *Kissling Hans Joachim. Der See-Atlas des Sejjid Nûh. — München, 1966. — Teil 1: Einleitung und Karten.*
- Kurtoğlu* *Kurtoğlu Fevzi. Türk bayrak ve ay yıldız. — Ankara, 1992.*
- Lemercier* *Lemercier-Quellejay Chantal. Un condottiere lithuanien du XVIe siècle le prince Dimitrij Višneveckij et l’origine de la seč zaporogue d’apre les archives ottomanes // Cahiers du Monde russe et soviétique. — 1969. — T.10. — P.258–279.*
- Matuz* *Matuz Josef. Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen. Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen. — Freiburg, 1976.*
- Mollat* *Mollat du Jourdin Michel. Europe and the Sea. — Oxford; Cambridge; Mass., 1993.*
- Na’imā* *Na’imā Muştafā. Ravzatü’l-hüseyn fi hulaşati ahbārī’l-hāfiqayn. — Istanbul, 1281–1283/1864–1866. — Ćilt 2, 3.*
- Ostapchuk 1987* *Ostapchuk Victor. Five Documents from the Topkapı Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639) // Raiyyet Rüsümü: Essays Presented to Halil Inalcik on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students. — Cambridge, Mass., 1987 = Journal of Turkish Studies. — 1987. — Vol.11. — P.49–104.*
- Ostapchuk 1989* *Ostapchuk Victor. The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy, 1622-1628 // Ph.D. dissertation. — Harvard University, 1989.*

- Ostapchuk 1990* *Ostapchuk Victor*. An Ottoman *Ġazānāme* on Ġalīl Paša's Naval Campaign against the Cossacks (1621) // *Adelphotos: A Tribute to Omeljan Pritsak by his Students*. — Cambridge, Mass., 1991 = *Harvard Ukrainian Studies*. — Vol.14. — 1990. — P.482–521.
- Pakalın* *Pakalın Mehmet Zeki*. Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü. — İstanbul, 1971–1972. — Cilt 1–3.
- Parker* *Parker Geoffrey*. The Military Revolution. — Cambridge, 1988.
- Pečevī* *Pečevī İbrāhīm*. Tārīḥ. — İstanbul, 1283/1866–1867. — Ġild 2.
- Redhouse 1890* *Redhouse James*. A Turkish and English Lexicon [...]. — Constantinople, 1890.
- Redhouse 1974* *Redhouse James et al.* Redhouse yeni Türkçe-İngilizce sözlük / New Redhouse Turkish-English Dictionary. — İstanbul, 1974.
- Roe* The Negotiations of Sir Thomas Roe in His Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621–1628 Inclusive. — London, 1740.
- Sahillioğlu* *Sahillioğlu Halil*. XVII. asrın ilk yarısında İstanbul'da tedavüldeki sikkelerin räici. — 1964 — Cilt 1 — No.2 — S.228–233.
- Sāmī* *Sāmī Ş.* *Ġāmūs-i türkt.* — İstanbul, 1317–1318/1899–1901. — Ġild 2.
- Smith* *Smith Thomas*. Remarks upon the Manners, Religion and Government of the Turks [...]. — London, 1678.
- Soucek* *Soucek Svat*. Certain Types of Ships in Ottoman-Turkish Terminology // *Turcica. Revue d'études turques*. — 1975. — T.7. — P.233–249.
- Steingass* *Steingass F.* A Comprehensive Persian-English Dictionary. — London, 1892.
- Stillman* *Stillman N. A.* *Khil'a* // *Encyclopaedia of Islam*. — Leiden; London, 1979 (2nd ed.). — Vol.5.
- Şüreyyā* *Şüreyyā Mehmed*. Siğill-i 'oşmānī. — İstanbul, 1308–1315/1890–1897. — Ġild 1–4.
- Tarama* XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü. — Ankara, 1965–1977. — Cilt 1–8.
- Thomas* *Thomas Lewis*. A Study of Naima. — New York, 1972.
- Tuhfet 1729* *Katib Çelebi*. *Tuhfetü'l-kibār fi esfāri'l-bihār*. — İstanbul, 1141/1728–1729. Видання першого турецького друкаря Ібрагіма Мютеферрики.
- Tuhfet 1911* *Katib Çelebi*. *Tuhfetü'l-kibār fi esfāri'l-bihār*. — İstanbul, 1329/1911.
- Tuhfet 1980* *Katib Çelebi*. *Tuhfetü'l-kibār fi esfāri'l-bihar* (Deniz savaşları hakkında büyüklere armağan) / Вид. *Orhan Şaik Gökyay*. — İstanbul, 1980.
- Uzunçarşılı 1943* *Uzunçarşılı İsmail Hakkı*. Osmanlı devletini teşkilâtından kapukulu ocakları. — Ankara, 1943. — C.1; Ankara, 1943. — Cilt 2.
- Uzunçarşılı 1948* *Uzunçarşılı İsmail Hakkı*. Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. — Ankara, 1948.
- Veğīth* Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. Nach den Chroniken des Vecihi (1637–1660) / Herausg. von *Bugra Atsız*. — München, 1977.
- Żółkiewski* Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza kononnego i hetmana z jego popersiem / Wyd. *August Bielowski*. — Lwów, 1861.

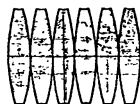

Чорне море у XVII ст. за морською історією Кятіба Челебі

Факсиміле

Бібліотека музею Топкапи Сараю [Стамбул]
Торкарı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1192
арк. 85a–91b, 119a–120a

شایقه لر اکثر کنارده ولایت غاری ایچون کوز اکر کنار دن
 اون بش میل یادی زیاده بولنورسه قدر غاری بی پر و اولور
 چکدر ب جنگ این لر و روزگار اولورس چینه در بر قدر
 یوز شایقه خصم اوله مز دجب پاشا جنگدن اولور بی کبی اما
 کنارده بولنورسه وارمز لر و مقید اولمز لر بختی کوزه دیورلر
 قدر غا و ترور یوز قرالینی اولور جفال اوغلی محمود پاشا سفرین
 اولد و بی کبی اول زمان فرصت کوزه دب طشوره چقرسه اوزده
 واردر لر و الاقره دن غیره تبارک کورور ل اکر کناره قریب
 ایسه دونما کنار جانینی الوب در یایر سور مکه سی ایدر
 و بوناق دکر جینکی کبی عسکر قره به دد کولک خوینی و قدر نیا
 در یاده شایقه ایله قدر غا غالبانه جنگ ایدر بالکوز کیمیلرک
 مهابتی دشمنی شاشورر و عسکری قوی ایدر نهایت اوله
 دخی غفلت ایدر کناره صوفولمازلر برز فرجه کوزه در لر
 فصل خامس دونما کیمیری او اعدا و خلقندن
 اولاچکدر رانواعی او تورا ق عددی اعتباری ایله بری بونش
 فرق و تسمیه اولنور اون او تورا قندا اون ییدییه وارنجیه
 فرقه در هر کوره کی ایکیشرا و چرادم چکراون سکر اون
 او تورا ق پرکنده در لر اون طغوز دن بکرمی دورده و
 قانقظه در بیکرمی بیلی او تورا قلی اولورسه قادر غه در لر
 هر کوره کینی دور در ادم چکر بکرم الی او تورا قندا او تورا ق
 او تورا ق و اینجه باخترده در لو تار یوز قیلی اولور هر کور

غیر بی امید مالز عسکر و کشور و اگر دشمنان قلیون و ارایسه
 بر او خوردن قلیون و اروب چاقمه هوس اقرزل مخالفد حکم
 انذری ایسه خطا امتشد جمله دن جعفر پاشا کسندره ده باشنده
 یانذی و اخر بوزده موسی پاشا شهید اولدی بلکه قلیون
 ابراقدن دو کوب دونین و دیر کیق قرد قدیمکن چا مالر
 قلیونک یان طوپلری قصه دریتشمن و اگر روزگار اولسه
 انکینده بوزده یلکن ایله اردن دو شب دو کرک کیدر لر
 نابر لیمانلوق اولغیه اما کفار دونما سندا قلیون و غیسه کلر
 مه لر نه باشه باش چا مالر لکن قول کبیلر طور دن الای کبی
 دیر یلیب بکلر طبری کیه ر قیودان کیسی کیروده طوری بش
 نمی باشنده به همیا اولور ایکیسی طبری اوچی اردننگ بری
 دونین کوزده در و ایکیسی دخی بنجی البنی کوره که بر ابرور
 جنگ محکن فور سه لردن زیاده حذر ایدر لو اولی اولان
 قورک ایلر خلط ایلیم یا لکز قوما مقدر نکه وصایا ده کلور
 و قیودان پاشا باشنده دن قشیموب خالری عسکر سوزکه
 گوئدر کندی قایغه بنجی اوق یای ایلر کومک فاونز مخالف
 اولد و خنده غیر بی جنگه سردار یرننگ و لغامی مخاطره در
 قره ده و در یاده و ننگه انهم واقع اولدی و بو کیلرک
 باش طوپلری صاچه ایلر طولدر و صایله ایدر لو طوپلر الله
 فیتل حاضر طور بشارتہ بقار لر بوجله ان دکر جنگی در
 انا قره دکرده قراق جنگی قانونی بودرک اوزی دن چیمان

و بر سزده افتضا اندیکند کوره ایکی کته اوچ آئی ده بر یکی یاغلوذر
 اولاسا قزدن قالدغیب روم ایلی کنارلرین اغر بوزده اندات
 متون و اواردنه واروب برکرة آنن یاغلوذر و برد فعه دغی
 اناطولی کنارلرین فوج لیمایشن یاغلوذر اول دونما کیلیونی
 بغلوذر بک کیلیری ددیاده لیمایی حفظ ایدر انلر نام اولن
 ایدر بک کیلیری دغی بغلوذر جله سی بر بردن یاغلوذر ^{ولر دور} محمدر
 خلیل پاشایلی نابت اولمندر و یاغلی کی ایله یاغلوذر کینوکت
 یوریمه ده فریغ ایکی قاندر مثلاً موافق روز کار ایله ایکی یاغلی
 بر ساعتن اول میل یوروسه بکی یاغلی یکر می میل یوروسه
 و قدر غدیکی یاغلی موافق روز کار ایله یوروسه اولن بن
 ساعتن ایکیوز میل مسافه قطع ایدر بوقیاس او زوره
فصل رابع قانون اوزره دریا جینکی نچر اولد
 اینی بیانده در اولاد دیاده کنار دونماسنه دست کلند
 بزم دونما روم ایلی یاخود اناطولی قییلر نه قریب اولوب
 کار فردونمای و کزده ایسه چاتمغه هوس انزلر کوردر
 دغی کور مز لکه او دور لر زیرا قی محمندر عسکر کنار
 بقادر دریا جینکی جان بازاری در اچمده بولمیاة بلنر
 اول محلده هر کس فرزه یه جان آتد واکو کنار کیلیرمی
 کنارده بزم کیلرد دیاده اولسه یاخود کنار لو کنار یقیا
 اولسه یاخود ایکیسی دغی انکیند اولسه بواج حالده
 کنارده چاقوب چنک ایدر لر زیرا محل حایة کی منصر اولن

ربيع الاحمك دورديجي كويت اوزد لرز غرمت يلدي قراق ختور دام
 اولنجي نمره قريب سداولنان بوغازه واروب فراره جان اولما ^{مخلد}
 چايوك قشارنه كيروب تمشين الميشيدي پياله كند ابيوك
 طوباز لايه چاكت اغزني محكم سداق كدن صكن الئي ميل قور
 اولر نجده قشايه كيرب ياقشده كندار ناچار فرقه دوكون
 بيشد بوغاز ندره چقد يله ماه فرجورك سكرنجي كويت بكم دورت
 پاره شيقه لري ديني النوب فرقه دوكلن ملاصينك كمي ايدو
 بئي حلاك اولدي بيك بدروز قراقدن بري خلاص مكي اولد
 ايكيوز الئي ايكي نغزاسير ويكري طنوز پاره شايقه ايلد پياله كندا
 دوغوب استانبوله كلدي سفر پياله پاشا بيك الئي ايكي
 فرجور پياله كند اجزاي الئي پايه سيسي ايله قبودان اولوب اقا
 دكة كمتيدي كافريقاسنه كچم بولده بر كر استه مالبوب
 الدي دوره وولد عمه بت ايدوب كلدك كند يتك چوانجي عار
 اوغلي خلاص انها ايله بيك الئي اوچ محرتك بيشنجي كوني
 قراقردي قبودان فرجور تر ساند او چا خندا بر نلدار
 كاد كذا كسه ايو ^{اولدو} مفتحه مائلوب كمشي اولان بيشنجي
 فصل نامو كريد سفرار بنك ظهوري وسبي
 بيانده وديك الئي دورت سالنده داو السعاده اغاب
 سنبل اظام صوره سورد يلوب الاي كيدر كمشي بولومنده
 فره دكوندن جديده باهلوب كمشي ابراهيم چلبين نام ونيك
 كديس حاضر بولوب فرمان حالي ايله اول كمي بگيروب چله

طوپلر چقارب قراقلری بوجا قتلدی بوجنه صوقدی ایکی کوف
 حرب وقتالده طوپله ایکیوزدن زیاده قراق قتل اولوب
 ایکینجی کیمه اذاق دکرنه چقاج آرزو سیله قمان اوکده که
 صغردن فرار ایذب مقدمابرقاج دفعه دنغادنا ^{خلایه}
 اولد قوری آذون بوغازنه تحسن آندیلر پیاله کتخما ^{نه}
 ادد لرینه دوغوب فرار احتیالی اولان بر لری محکم سدا یلد
 وقره یه بیکجری و جبهه یی وارباب چهار دن ایکی بیک قدر
 ادم چقارب اوج یردن متریس قوردی ملا عین بوکا
 قوریمک آذون بوغازنیک ارددن چرکشدن اقان قوبلا
 نام نهره کروب اذاق دکرنه چقاج قصدن اولد قلدی
 سموج اولیجا کرم خان و یوسف پاخا ادهونک ترک کرب
 یرلان سدا قتلریدی لکن کتار شیده لری زخیره و افراد لری
 هم زمانه بکلنه مفید اولدوخی ظاهر در دیو متر فیدو ^{حاله}
 اوزده قیوب کوش بوغازنه واردی و اون بش طوناز
 قدارک ابدب قراق قدر صندل ایلر متوکله ^{علا} الله بوردی
 غزاة اسلام ایلر ملا عین اوزرینه شیراز هجوم ایلدیلر اوکده
 طوران طنوز باره ایرمی شایقه کتاری محکم جنک ایری
 بیون الله بوزلدیلر هر طرفدن غزاة حواله اولوب کتاری
 د دیبا یه دوکدیلر بشیوزدن زیاده یسها ایر و طله و شمیر
 اولدی بر ازی چای اچسنه فرار ایلدیلر پیاله کتخما ^{بکری}
 قدر طوناز و بش شایقه و صندله طوب و عسکر قویب

کلوب دونخای هایون کیلیری کورمک ایله قرار ایلمک لیراچ
 یاره شایقه ده اولان قزاق اشقیاسی زانغ واروب خانک قوه یا
 کله جکی خبره اعتماد ایتمک دونخایج دونی اعتقادنا
 او تو زیاره شایقه بیک بدیون قدر منتخب قزاق کوروب
 اناط لوه سینویه و اطرافنی اورمق قصد بیک فرق
 دبع الاولینک اون دور دخی کویغ تمان اداسی او کندن
 طوله بوریه نام محله کلشلا ایدی برضو ایستوب بقرقت
 او زور لر عزیمت اولندی کتارد دونخای هایون کیلیری کوروب
 قوه یه چتوب طایور قور دیلر و قایقلین دریانک بیخ بریه
 دیوب جنک تدارکن اولدی اولاشا ده کفر بکلر کیمی
 یوسف پاشا ازان اوسته کیدرکن قزاق باوردی اوسته
 بیکه باغرت الیدی طومنا کیلیری دخی ممکن اولان مرتبه
 طوبه باوردی لر و قایقلین طالعوب یوسف پاشا یه امداد
 ایچون پیاله کتفا قوه به دودت بیخیز قونک ادا و نهارق
 قاروغه منه لوریلر دیان دخی مجرم الیکن وزدن زیاده
 قزاق حلاکت اولوب اشقام ایر شملر ما عدا ای شایقه لر نه کوروب
 کله کلر یه یولده ازان جانب فرار ایلر پیاله کتفا ای
 ادولیز دونخایب چوچمه برونن شایقه لره هاتمه قریب
 مغاره قایب قورده وارمق ممکن اولماغله صیغک بکلر
 حکم سدا ایب طوبه طویجان ملا عین ناچار قایقلان ازمه
 بو کلن طوبه بر شیزره قایدیلر پیاله کتفا دخی قوه به

با تترده سنه اجمیع ترسانه کتخدا پیا له کتخدا اچا ایدی با قیسی کید
 قالمغیدی بر قلیون چتوب دو کرک ضرب طوب ایلغ اوتوب
 هر بر نبع روز قدر کافر چشوب کیدله توزع اولندی انزه قره
 وار یلوب اغر بوز ده کی با غلدیلر روز قاتمه تک دو یا یا قضم
 اولوب ترسانه عامر یه کله یلر سفندی پیا له کتخدا بیک قوی طغوز
 سنه سنه چودان سلطان پاشا قره دکر سفر بوز استغنا اید اول
 خدیق پیا له کتخدا به حواله اتمش ایدی فر بوز کتخدا حکم سلطانی چینی
 اولا اوزی قلعه سنه واروب کابینی تعمیر و ترمیم ایدوب سائر همما
 نورد کدن صکره ممالک اسلامیته دن بعض بالیلری غارت و اچا
 سنه ایصتال خسارت ایدن اون قطعه شایقه خبرن الوپ بر قاج
 فادر غایله اولجا بنده عزیمت ایلدی سنتره نام اعله ده راست کلوب
 اوزینی دینی آلدی و ممالک اسلامیته دن الدطری شووان و اطفا لی
 وطنلره ارسال ایدوب قاسم کوشدن مقدم در دولت فالد و پیا له
 سفر پیا له کتخدا بیک قرق سکز سنه سنه سلطان مراد خان
 بضاد سفره روانه اولدقن چودان پاشا بله کیدوب ترسانه کتخدا
 پیا له کتخدا به ازا ق اوزرینه سفر این سنه بونیه بیوز و لغش ایدی
 فرمان عالی اوزره قرق پاره قدر غایله قره دکره چتوب خان کچی
 نام محله واروب ناما رسکری ایل پهادر کرای خانلی تامان ایلد
 بکر دکن مکن خان ازا ق احوالی تجسس اچوت اولجا بنده عزیمت
 پیا له کتخدا خانلن خبر کلبنه ارام اتمک اچوت بیه کرش ایوانه
 خود ایلدی مکر مقدمه کرش و تامانی غارت بنشی اچوت

بوسفر مؤرخه
 سوا قسم ایدکی

بمروج ومفتول حنا به کلزدي بوفخ عظیم قره دکوزده اوش
 ذکل ایدی بعد با چله کلندر بر مخالف رود کار چتوب دور
 می پاره لندی باقی سیله بیک او تو زلفی منهنش ترساره عاصه
 کلوب ستایه لری و ایسولری برکاب عماونه عرض ایله دیو خلعتلو
 قیوم عربری مرتبه سینه رعایت اولند کس سفر جعفر پاشا
 بیک قرق اوج سنه سنه قودان جعفر پاشا دونتا ایلد اوقد کفر
 چتوب کسندره او کنده اوج حریفه قیلون کورویب برینه
 کندی و برینه بیاله کتخا پاشه باش چتوب سویند دمک قریب
 اولمشکن اچمن اولان کافر لرمایوس اولوب کیده اتق
 ووردکن باغترده نیک قیالیی ملط و لوکینه کرمش و پوتاب
 برمن عکس اولیمج بله یانوف باخا تبدیل جامه بر قایده نجب
 لوجه قود تلری قصه دن حسته بود که قودان کذب
 کیمی ایل وریب دشمن کیمینه وارمن و چاقان عمل خلیف
 بیکم الارضه ره پسا و کله وارمن کر که سفر مصطفی
 بیک قرق ایق سنه سنه قودان مصطفی پاشا و تنای حایر
 ایلد و یاب چتوب کو پاداشه وارد قدا ایکن حریفه قویه
 خبرن الوب عزیزه ده برمن تنع طاعنه نظر اولند قن
 ایر لندن دغان کورینو سر خط اولجا بر حریف اولند
 اشنامه قریب ایشیلو سید رمضان اللیه دکت علی پاشا
 کیمرد و دکا و چتوب قیلون لوف ایل ایلدی صباغ غلامه نیک
 اده لینه دو شیلوب طوره قریب انکندا ابر بقدر بله قودان پاشا

تمام کندی های می کیسی دخی سر یونکه قریب اولمشدی
 اوزون پاله کیسینه زیاده اوشندی اوندیلر بمعنا براه غایب
 کلدی اولاجلدن مکره کلفرا لمانند رجب پاشا اکاثرانه
 کتفا لیکن و بر دی کاتب محمد افندی کیسی عیدی قبول
 الله ایدی آنزک دخی کچه بلدی چوق جنک اوندیلر جان عالم
 زاده اغا کیسی نغزی چوق سبکبار کی ایدی اوزرندا قیامه
 کلمز جنک اولدی بر کیدن بر کیمی در همان وقت ناچار
 حال دیلو کفار دخی غلبه بر قریب اولمشدی ناکاه لطف
 حق ایلر روزگار ظهور ایوب قدر عمر لک یلکینی لولک
 گو یاکه هر بری مزده ایکن زنی اولدی اول مغز و معلوم
 روزگار قوتیله قدر لولکینه بسبب فی الحال اکثری اقلاد
 ایچندن اولان کتلاک چرخنی بر عیلولب قلا نلر دریا و زین
 یا یلدیلر فریاد و فغان اسما از ارب روی دریا قزل قان
 بو یان دی حاصل کلام اوچیو زالی پلره شایقهدن او قوز
 قدری بر کتاده فیلها بد بلوب بلقیسی ویندی نهایت
 کملدی صوبه یا تیوب و غلزنک مو ایچنلر جنک لیدر
 صباحدن ایکنده کیدی کیدی هنوز عشق قدر شایقهدن
 مکن اولدی اختتام دک کجیلر سوینوز دیلور دریا کجیلر
 عرفانلر ایلر قوزاع طالع سوکت جوجبکی جمله عالمه
 اول کجه محل مزور بده یا تلعب ایوتدی عزق اولند زین
 بوز عشق اکی شایقهدن وید یوز کسن بز دن ایوتد فر اولد

باشند اولان کوزهی کوسه لر کورونوی دیو خبر ویردی آنل
 اصطلاحند کوسه لر شایقه و قزاق دیمک ایش در حال خلق ایافه
 قاتلب حاضر باشی اولدی لر قزاق اوچ پاره قدر غدرن قودان
 یاندا بکری بر قدر غبولوب باقیسوک کورچکیلری زبون
 روزگار یوق کیر و قالوب هنوز ابر غدی لر ملاهین دیخی کیلر
 پر اکنده کوروب روزگار یوق فرمت بزم در چاقام دیو
 یو دیلر ذیرا روزگار یوق کون بر قدر غیری و ز پاره شایقه چاق
 نیمانق حواده بز شایقه بر قدر غیری چاقب جنک ایدر کیم
 بر پاره قدر غدر نک لموزی بکیر کیسی ایدی قزاق مغرور اولوب
 هر بر قدر غیری بکرمیشرا و قوز شایقه و هر برین البشرو منک
 انداز موجود کافر بر صاب صاد لدیلر هر کینوک باشی بوی
 اولوب بوی برینه باقدن فالدی لر حیا قله امید کیسی
 جنک و صواغی ایلدی لر که فکلرده مکلر بحسین و مایاش ایدن
 و جنکوک خدتمند تمیز و لذیلر قودان پاشا باشند
 اوچ فرزند بلوب و زرنه اوغب باشند و یاندا اولدی
 ذیرا قیده ضرب نلر و ایدر و توفنک انداز چو غمگ اکیه
 قدر کافر کیرد اوردنه دیره که و اینجه کونلر قیر لودب
 کافر لشکر کلهز اولدی کورچکیلر دیخی جمله فورسه اولغله
 فرست بولوب کورک چکه دن فالدی لر سانه کیلر قودان پاشا
 کیسی سونیده مناندیلر ایچده اولان کفار قریلب اشاغی
 اولان کیلر دیخی یکی طرفه الیاباندا الیابانده غرض
 ایلر

محمد کوی طرفند بولمغله دونما عسکری قره ده ووزیوم
 صکره صلح ایله رجوع اولمغندی بوانشاده قزاق دزیایی حاکم
 بولوب دونماکنده ایکی بوزالی پاره شایقه ایله شوالمک
 دوردی کوی بوغاز حصار نکلوب یکی کوی غارت ایدیا
 و بر قاج دکان امرای ایله خسارت اندکوی معلوم اولدیا
 استانبولده بوستانخیلد و سکبان باشی نغزی ایله قایمک کوی
 هجوم ایدیمک قزاق اشقیایه بران طور میوب کیر و دکره
 فرار اندی ملاصیک بو مرتبه اندای برنارین اولمغندی
 سفر انهرام قزاق دوجنک قره خرمن بیک اوتوز دور
 اولغون قبودان دجبت پاشا قرق اوج پاره قدر عه ایله
 قره دکره چنوب اوزی ده قیل بورون اوکنده وارزد قن
 اها لیسند شایقه لغوالی سوال اولغوب اوچیز دن زبانه
 شایقه بوکنار لوده کوزل دیبر خبر و پردکن طره برون عینه
 کندی دیر شایع اولوب مشاوده ایله اول عه تویجه لیسند
 اوزی خلی معقول کور میوب بولری و در بونل محافظه
 اتمه کوز مهم در کنی کیمه کناره قریب یا میوب حاضر باش
 دیدیلر بر بچوق آی کوندا اوزی اوکنن طور و با ختام
 یدیه سز میل قدر الارغ دزیا ده باتلی تلاید دونما
 طره ده ایکن قواقلر جاتر که استانبول بوغاز نزه ایچره کید
 دیر روم ایلی قیاسینی کونمکه قانغوب قره خرمن اوکنن
 سز میل الارغ برون کیدر کن قبودان پاشا کینسنگ دیر

چنوب کی داق کرمان بوغاز لیش کچدیله اوزین یگریمی ایله
 خایقه برافتمه ایله تتره اطه سند یا تهر دیو خیر انوب قیل
 برونده اوزنه وارلدقه کنار اطه کنار یا چنوب بکله ^{دنا}
 حسن و مزستزه یکی بی بکت فالیه لرن سووب باش اولوب ایله
 کلن شکست ویزدیله لکن کار وضع بر اولمغله اوز لر نه ^{مخوف}
 ممکن اولوب کیجه ایشونک ملا حین فرار ایله بی بی ^{باشا} کون ^{صدا}
 کیرودونمایه کلدی سفردوننده چو دان یا غادی دوغوب
 ذی الحجه تک کیری ایکی سی که دو ز قاسم ایله سولوز بوغاز ^{تور}
 ابرته سی کوچ اقی ایله امودین ریشلر قاسم ^{فردت} سی ^{ساق}
 کرکد دیو یله سمیح اولدی سولوز بوغاز نزه چترکی اوج
 سوکت فالیه کبری پیاله چووان کیسی ^{دبری} خادم رجب ^{اغا}
 لیبی ^{دبری} نسا ز اینی کیسی ایله ^{بکبری} و جب خا ^{ایرا}
 اچسند اولنر ^{جور} بایر دو کلور کیلر پاره لولاب ^{خاین} قویه
 چندی مخالف روزگار ایله کیلر ^{ده} فرور سه کیلر ^{کوبله}
 چنوب اوج بلوکت اولدی ^{بکری} و ^{خکار} اوکنز ^{دو} شب ^{زبون}
 کیلر کیوریه قالدیب چووان یا غادی ^{دن} استانبوله ^{کیرد}
 داخله ^{ساره} عامه اولدی ^{بمیلدی} بکر ^{کون} ^{مفکر} کلد
 قصبه ^{نی} حبه ^{دونا} ^{کچکده} و ^{قصد} ^{فردت} ^{اد} ^{تایف}
 بیلور ^{احله} ^{قوت} سوز ^{بله} ^{عامل} ^{اولق} ^{کوک} ^{والا} ^{تلمت} ^{مقر}
 آمدن ^{قزاق} ^{یه} ^{یکی} ^{کوی} ^{بیک} ^{اوج} ^{ده} ^{چووان} ^{دوب}
 دوغوب ^{جانبیک} ^{کرای} ^{اجلا} ^{سی} ^{بچون} ^{کنده} ^{وار} ^{آتا} ^{مار}

ایلی پاره قدر غزایله کوندب نعبانک بکرم بیتی کونگی یلی به قوزله
 دتخه بالی قبودان و محمد بک و ترمانه کفدایمی کلوب قزاقده آلی
 قود قلدی یکر می بر پاره شایقه و ایکوزدن زیاده ایسرو و ایسوز
 قدر کله کوز دیلر افواج رعایتلر ایدب خونکار ایسپاتی به کلدرکی
 معلوم اولدقن کلدی دن کوچیلوب رمضان نربنک بیتی کونگی
 ایسپاتی به واریلدی ذکر اولنان شایقه لر و ایسرو کما
 حایونه عرض اولدقن ملا عینک هر بری افواج حقوبله قتل
 اولدوب جزالوی ویریلدی انهم قزاق دزجنگ تاما
 بوئوندا قدم اون سکز پاره قدر غزایله کف سمته کوندی
 محمد پاشا کوش و نلمان اوزر ننه کیدرکن مرحله قزاق
 راست کلوب مکر ملا عین مخالف روزگار ایله کیلوی پارالک
 مسلمانله الدقلوی ایکی برکت قوه مرسل کبی کیلوه کیروب مخالف
 یا قورکن خان یلر اوزرنه وار ب دورت بش بیله عبت حکم جنک
 اولوب یوزاته غایب کلدرکنن ایکوز ملتان ایکی دنده
 ایسرو و ایکوز دینج طوره و شمشیر ایدب باشلرینی اولور و ایسپاتی به
 کلوب دوشمایی حایونه ملا قی اولدقن ایسرو کله لردکاب کاینا
 عرض و جمله بی قتل اولدوب کتورن غازیله خلقلر کیدرک
 قبودان پاشا ایسپاتی ده کوی محافظه سنه قلوب بر قله نیا
 فرمان اولندی و انشاده تکرار قوی پاره شایقه ایله قزاق
 بوغاز ننه چهدی دیوخو کلوب قبودان پاشا اون پاره قدر
 ایله مور به یکی عهدی پاشای کوندب سوآلت بکرم سکچی کوش

کندی قوی باشلر نین محمد اغای بله قرشیدی سن قرقچاق بیته
 اناطولی یقاسنه کمنفلدی ریزخبر قایع اولیجی قودان پانار جیک
 یکری برینی کوی کلی بوغاز نین چاقوب دورت بشی کیمبه ده انگین
 چاقوب غرّه شعبان سنینو بر واردی ایکی ساعت ارام دن
 خیر اندی که طوقن یاره شایقه ایکی بولک اقمه معایله کرزه نام
 لیمان غافل یا قدر در حال کوچ مراد اولند قوی وقت لیمان
 چماق اولماز دیونع ایله بلر سحری کو چلیوب دونما ایکی بولک
 اولوب بز بلوکی دریا دن بز بلوکی کنار دن کیدوب احسام ایشد
 تم نام محله قونلیدی ابر قیمی شایقه لودیا بر کمنق بر نمنقله صحت
 اولندی دیولده بروش سفینه کتور دیلر کاصحابی قران خورق
 راعوب قمر بر چمشلرید که النوب صاحب لرنه ویریلد بقی
 اون کون اول کنار لوده کونلوب نه فر تون لر اولوب بقی
 لردن اتر و زینر بلور معمر بر بردن ظهر راقه مکل شعبانک اون
 طوقن کیر و کلی بر خازنه کندی مقدا اوزی بو خازنه بالی
 قودان کونید بلغیردی له قزاقی ایله تن قزاقی بریده کلب الفقی
 پده غایه مسوری التمد جمع اولوب بلوغی اسکلی بی خارق بود
 لاند کمنقلدن دونوب کیدر کن بر مخالف دوز کار چاقوب بر کله
 ایله ی اون طوقن یاره شایقه لری دریا بر باقوب باقی سم
 اوزی بو خازنه کیدر کن بالی قودان راست کلب حکم
 اقلیلر اوزی قیلمه کیم ابر قیمی ملا عینک بکرم بر یاره شایقه
 ایستونلر خیردی قودان و اصل اولد قن تر سار کمنقلدی ابر قزاقی

صباغ نمازند مفرد و تبا حاصوی قرینہ یا زربندہ بنا شدہ
 ارد و کلدی قلعه خلق خانی ایکین جو مرادوب اول کون ملش حساب
 القیدر او چینی کون ایچ قلعه دینی النوب ایچند بولنان امورال و از
 غارت اولند قذیمکره اولرینی آنته اوروب پنجه اسپر ایله سالر
 در دولت رجوع اند لیر حصار قورورک ایک بیگ وارول بزدا
 یاروق بولمشدی حویین سفینه کوریلوب اند خراج اولند
 سفرهای قلعه کورپرچی تو نایک او توز سنه سنه قودان خلیل
 قره دکره کتکت فرمان اولنوب قره دن سلطان عثمان خان
 عراق و له ظایف سنه کوشمال ایچون حوتن سفره توجیه سوزور
 بجای ای لاهره ملک اوز سکونتی کون قودان باغادینی قریح
 وچ پاره قدرم ایله بشکاش دن فالقوب رجیمک دور
 کلی قلعه سی آنته واروی پادشاه کامکار چورلی دن
 عاون ایله توز قوچران محمد اغانی کون ندب ایساغی ده کور
 نیاسی ایچون مهمانده تصدایدوب بر طرف حرکت ایلمه
 دیو فرمان سوزمشدی لکن قره خرمندہ اون یدی پاره
 خبری النوب اون بش پاره کی ایله سابقه بکیر بکیر
 اول سمت کوندرلدی اون ایلی کون کوزب خبر المقلد
 کلوب کیلیدہ عسکر ملحق اولدی بعد شایقه لکند و کوش
 طرقت کندیکی مسیح اولمچتی نکور محمد پاشا اون سکوپاره
 سردار قیسی اولوب کنه بر کوندرلوی و اوزی بوغازی محافظ
 ایچون کلی واتی کرمان شایقه لرنه بالی قودانی سردار ایلمه

کارنده کلود اولدی بیک یکر مجاویح منه سند سینق بختلم
 کلوب علی الفقله حصاره کیرب خسارت عظیمه انکلم مقدمات
 وقره دکور اولدی التمش پاره شایقه ایله محافظه مامور اولان
 شق یغنی ابراهیم پاشا خبردار اولدی اول کلایک مرعی اولان
 نهره کیردوب نرسد ایله یی لکن قرائی لر بمعنایه وایغ اولدی
 کناره چتیب شیقه لر قراخ بندوب قرا دن نهرک و قرا
 دوشورمک تدبیرین اولدی انا بعضی مامار طامه سی اوز
 کلوب حرب عظیم اتدکه سینمه الد قریمالو عیالی
 بر اضب نهری مقتول اولدی ابراهیم پاشا یغنی ابراهیم
 قتل و کین اسیر اولدی اوایل رمضان شریف ادم لری یکر
 نوز قرائی دیوانه کوره یل سفر محو پاشا بیک یکر یغنی
 وزیر جمال لوفیل محو پاشا قره دکوره قور دان تام معانی
 بر فلاح پاره قدره ایله کشیدی و اونه عسکر قرا
 شایه لر کنارده بولونمظ کیلر کناره چکدی ایلی پاره کی
 سینمه اوز قروب قور نامنه جمال اولدی بالاضره عسکر
 دی یاره دو کلوب کیلر کافر الیم قسه دن حصه بود
 قدره وارمن شیهه لو اعلان بره او خانیه خسوما جک
 خاطره در شهر مافرو و ونیه بیک یکر یلموز شیهه
 خلیل پاشا فرق پاره قدره ایله دی یاره چتیب او ارن
 یغله قورن همکره دیر لیم و فرقه لیماندا ایکی بندای کین
 العرب دینلر دلائله اختتام دی ایدو کتور یانه صالده

داخل ترسانه اولديلو جلوس همایون واقع اولوب بر قاج کون
 داود پاشا قیودان اولده درضکره یکر و پاشای مزبورده قرالیله
 قصه دن حصه بودر که ضعیف وزبون کیلر ایلد در پاشا چقب
 مغرورانه حرکت اتمک خطا در انکینه کیدیلدی کی زمانه محکم
 گیلرله کتمک کرکت زیر اوردون ظهور ایدسه زبون و چو کرکت
 کیلر طمانیب باتقی لازم کلدر سفر ثانی علی پاشا بیگ
 یکریمی یدی ده یکرودون نمایله چقبوب عرب یقاسنه واریم
 ایکی کی الوب سافر دن آتیه کجه کلک کفارک قرق الی کیدیم
 قرع حق نام اطده یا ترکن خیر الوب دونمای همایون دن فراری
 کمالونیه جانبه کندی دونمادی کور فن وار ب مزبور کیلر اتر
 و غیر المنیب دو تولدی بیگ یکریم سکوده دونمایله کوار
 اتن دکره چقبوب الیق پاره کی به نظر بولوب وافر پیشکی ایلد
 دیوانه کلوب غنیمت مالی در در و بردی لکی وزیر اعظم
 دانا د محمد پاشا سحر کی ایلد و مذبک با یوزی دعوا ایلد بز
 النان مالک نصیبی پادشا ویر بله مستدر و کیلر حریه دکل الیک
 در دیه کوردی مفید اولوب قیودان پاشا غالب کلدی چقب
 چقبیب وزیر اعظم اولوب سلف طبع کوندر لده و بیگ یوری
 طغورده محمد پاشا او قرورده علی پاشا وفات اتیلدی
 ابتداء ظهور قزاق در قره دکر تن قرانی و اوزی قرانی
 سفن قرنه و در پاکنا رینی غارت عادت لری اولوب
 بو یقیلرجه پلان اسلام دن فراریدن مرتد لرد لالی ایلد انان

ТУГРЫ КРЫМСКОГО ХАНСКОГО ДВОРА XVII — НАЧАЛА XVIII СТОЛЕТИЙ В ПРОТОКОЛЕ И ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СТРУКТУРЕ ГРАМОТ ХАНОВ И ПРИНЦЕВ

Тугры крымских ханов и принцев остаются до сего времени малоизвестным геральдическим и художественным феноменом, хотя они употреблялись канцеляриями первых лиц крымской администрации в течение двух с лишним столетий (с середины XVI ст. до 1783 г.)¹ и в той или иной степени представлены в архивных собраниях различных стран. Данное сообщение основывается главным образом на знакомстве автора с коллекцией тугровых грамот Российского государственного архива древних актов в Москве (далее — РГАДА; бывший Центральный государственный архив древних актов в Москве), насчитывающей более 170 грамот XVII — начала XVIII ст.²

Традиционное представление о геральдических знаках Крымского ханского двора связано в первую очередь с хорошо известным историкам и знатокам геральдики трезубцем-тамгой, общим родовым знаком Гиреев. Между тем, замечательные по своим художественным достоинствам знаки, предварявшие вместе с „бисмиллой” (кратким богословием) тексты договорных грамот, ярлыков и посланий ханов, калг и нурединов, безусловно, имели геральдическое значение.

В исторической и источниковедческой литературе существуют две различные точки зрения на номинальный статус этого знака. Ряд известных исследователей: Х. Френ, В. Смирнов, М. Губоглу, А. Зайончковский, Я. Рейхман, М. Усманов, М. Иванич — упоминают его в разряде тугр³. Ф. Бабингер видит в нем пенче — негеральдический удостоверительный знак⁴.

¹ На возникновение крымских тугр в середине XVI в. указывает М.А. Усманов в своей монографии: *Усманов М.А.* Жалованные акты Джучиева улуса XIV-XVI вв. — Казань, 1979. — С.39-43, 135.

² Грамоты с туграми сконцентрированы во 2-й и 3-й описях ф.123 РГАДА; в описи №2 собраны шертные грамоты („шерт-наме”), в описи №3 послания („мохаббат-наме”) перемежаются с шертными грамотами.

³ *Fraehn Ch.M.* Recensio numorum muhammedanorum. — Petropoli, 1826. — P.421; *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. — СПб.-Казань, 1887. — С.322; *Guboglu M.* Paleografia și diplomatia Turco-Osmana. — București, 1958. — P.82; *Zajaczkowski A., Reychman J.* Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej. — Warszawa, 1955. — S.105; *Усманов М.А.* Жалованные акты... — С.134-135; *Ivanics M.* Macaristan'daki kıym tatarlarına ait vesikalar VIII. Türk Tarihi kongresi. — II. ciltten ayrışım. — Ankara, 1981. — P.1052.

⁴ Точка зрения Ф. Бабингера, изложенная в недоступном автору данного

Первая точка зрения представляется автору более обоснованной. Несмотря на формальное (силуэтное) сходство большинства крымских тугр с пенче, между ними имеются существенные различия по лексическому, изобразительному и функциональному признакам. Известно, что лексика пенче исключала формулы титулования, которые могли принадлежать только носителям высшей власти в государстве или их наследникам; каллиграфический знак первых лиц Крыма завершался именно такой формулой: „сюзем” или „сюземез” („слово мое”, „слово наше”), унаследованной от ханов Золотой Орды. Изобразительный канон пенче не допускает употребления двух крупных завитков, характерных для классических османских тугр, слева от корпуса знака; на нескольких же крымских туграх первой половины XVIII ст. завитки присутствуют⁵. В изобразительной композиции грамот тот и другой знаки занимают различные места: пенче помещается либо сбоку от текста на правом поле (у текстов на европейских языках — на левом поле), либо под текстом; тугра крымских ханов и принцев, так же, как османская, всегда располагается над текстом. Пенче не свойственно орнаментальное обрамление, а крымская тугра на многих грамотах имеет роскошный орнаментальный эскорт, сравнимый по своим художественным достоинствам с лучшими и широкоизвестными османскими образцами. Наконец, если принять во внимание и то обстоятельство, что при последнем крымском хане Шагин-Гирее тугра перекочевала на монеты⁶, то вполне правомерно рассматривать ее как второй, после тамги, гербовый знак Крымского ханства.

Тугры Крыма интересны для нас, с одной стороны, как замечательное наследие средневековой крымской дипломатики, с другой — как яркие образцы крымскотатарского средневекового графического искусства. Практика заверки и украшения грамот посредством тугр, возникшая отчасти в русле золотоордынских традиций, отчасти под влиянием парадно-канцелярского делопроизводства турецкого султана, постепенно приобрела в Бахчисарае устойчивые самобытные формы, сложилась как самостоятельная, чрезвычайно выразительная ветвь крымскотатарского национального искусства. Тугры и связанные с ними орнаменты крымских грамот — по сути, единственный массовый памятник крымского искусства XVII-XVIII ст., сохранившийся до наших дней.

сообщения издании (Islam. — X. — 1920), приведена А. Зайончковским и Я. Рейхманом в указанном выше сочинении этих авторов на с.105.

⁵ Тугры такого типа изображены на грамотах хана Джанибек-Гирея (РГАДА. — Ф.123. — Оп.3. — Д.3. — 1628 г.), калги Хусам-Гирея (Там же. — Д.15. — 1635 г.), хана Инайет-Гирея (Там же. — Оп.2. — Д.43. — 1636 г.).

⁶ *Fraehn Ch.M.* Op. cit. — P.421.

В протоколе грамот тугра выполняет функцию краткой интитуляции. Лексическое содержание ее имеет два варианта: это либо основной титул и имя обладателя тугры, либо (в преобладающем большинстве случаев) те же элементы с добавлением титула и имени отца обладателя тугры. Завершающим элементом лексического ряда крымских тугр являются формулы: „сюзем” („слово мое”) и „сюземез” („слово наше”). Первая формула встречается очень редко и только на ранних туграх. У основания вертикалей большинства тугр просматривается запись, близкая по каллиграфии к известной формуле классических османских тугр „музаффар”. Не исключено, что хаттаты (каллиграфы) Гиреев вписывали в тугру именно это слово, но переводчики Посольского приказа избегали фиксировать его в переводах шертных грамот и посланий из Крыма⁷. Не прочитывал его и Х. Фаизханов, автор-составитель известного сборника документов по истории Крымского ханства, изданного под редакцией В. Вельяминова-Зернова⁸.

Каллиграфическим стержнем крымской тугры, ее основным формообразующим элементом является, по всей вероятности, слово „аллах”. На это указывал П. Виттек, имея в виду османскую тугру⁹, чей изобразительный канон стал основой конструктивного решения крымского знака. Предположение П. Виттека о контаминации слова „аллах” со словом „султан” в османской тугре должно быть отнесено к крымскому аналогу с той оговоркой, что крымские ханы XVII-XVIII ст. не нуждались в присутствии титула „султан” в лексике тугры. В целом же трактовка изобразительной основы тугр как каллиграфической стилизации ключевых для менталитета тюрок-мусульман слов представляется гораздо более убедительной, нежели та версия, которая производит изобразительное решение знака от контура кисти руки султана Орхана¹⁰.

Каллиграфический стиль крымских тугр, характеризующийся большим диапазоном толщины линии, ближе всего к „сульсу”. Тон-

⁷ Редкий случай фиксации слова „победитель” в краткой интитуляции хана можно увидеть в начальном протоколе грамоты Гази-Гирея 1593 г. (*Лашков Ф.Ф.* Памятники дипломатических отношений Крымского ханства с Московским государством в XVI-XVIII вв. — Симферополь, 1891. — С.36), но имела интитуляция форму тугры или нет, определенно решить нельзя из-за несохранности подлинника грамоты.

⁸ *Вельяминов-Зернов В.В., Фаизханов Х.* Материалы, относящиеся к истории Крымского ханства. — СПб., 1864.

⁹ *Wittek P.* Notes sur la tughra ottomane // *Byzantion*. — 1948. — Т.ХVIII. — P.334.

¹⁰ Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. — СПб., 1902. — Т.34. — С.32; *Kühnel E.* Islamische Schriftenkunst. — Graz, Austria, 1986. — S.75.

кие линии изображения выполнены тростниковым или камышовым калямом, широкие наносились кисточкой. В зависимости от выбора красителя и техники исполнения тугры можно разделить на три группы: золотые (из твореного золота), чернильные с золотыми блестками (техника „ялдыз”), чернильные без блесток¹¹. Четыре пятых из общего количества знаков относятся к первой группе, более двух десятков — ко второй.

Изобразительное решение тугры не исчерпывается чисто каллиграфическими приемами, оно испытало сильное влияние предметного изобразительного языка. Это нашло свое выражение, прежде всего, в трансформации вертикалей трех букв в знамена с конскими хвостами — „ту” или „туг”, от которых, вероятно, произошло название знака. Тугра должна была восприниматься и воспринималась как знаменный, властный символ. Вместе с тем гордо развевавшиеся над именами хана, калги или нуреддина знамена напоминали подданным хана и государям — адресатам ханского двора о чингизидском происхождении Гиреев и покровительстве Гиреям со стороны османов.

Появление тугры на грамотах Крымского ханского двора на месте ранее употреблявшихся нишанов имело не только репрезентативное значение: сменился один из важнейших элементов удостоверительного аппарата крымских грамот. Миндалевидные и круглые печати, какое-то время соседствовавшие с большой квадратной печатью (нишаном)¹², теперь приобрели ту же напарницу, которую имели изящные, в большинстве своем овальные печати османских грамот¹³. Несмотря на то, что изображение тугры каждый раз выполнялось заново, оно обладало всеми необходимыми качествами удостоверительного (заверительного) знака. Сюда входят существование строгого канона и лапидарность изображения, безусловное постоянство применения знака для заверки строго определенного круга документов¹⁴.

¹¹ Укажем на образцы тугр из каждой группы: 1) РГАДА. — Ф.123. — Оп.3. — Д.41, 106, 178; 2) Там же. — Д.40, 49, 266; 3) Там же. — Д.25. 112, 185.

¹² О традиции совмещения различных заверительных знаков на крымских грамотах см.: *Усманов М.А.* Жалованные акты... — С.167-170; *Abrahamowicz Z.* Dokumenty tatarskie i tureckie w zbiorach polskich // *Przegląd Orientalistyczny*. — 1954. — N2(10). — S.142-143, 148; *Kurat A.N.* Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler. — İstanbul, 1940; *Kurtoğlu F.* İlk Kırım hanlarının mektupları // *Belleten*. — 1937. — N1. — S.641-655, lev.IX-XVI.

¹³ Образцы многих османских печатей представлены в публикации И.Х. Узунчаршылы: *Uzunçarşılı İ.H.* Osmanlılar zamanında kullanılmış olan mühürler hakkında // *Belleten*. — 1940. — N4, lev.LXXXVI-CVIII.

¹⁴ Но исключения из этого правила допускались, хотя и крайне редко. В частности, одна из грамот хана Джанибек-Гирея 1633 г. и две грамоты хана

Использование разнородных красителей понижало заверительную ценность крымских тугр, но, как уже указывалось, преобладающее большинство этих знаков выполнялось золотом и имело превосходную степень удостоверения.

Обладая чрезвычайной эстетической выразительностью, туфра несет громадную нагрузку и в качестве центрального звена художественной структуры грамот, которые должны рассматриваться не только как памятники парадного делопроизводства, но и как художественные произведения со своей специфической образной системой. Каждый элемент этой системы: краткое богословие („бисмилла“), верхнее поле (между кратким богословием и тугрой), туфра и текст грамоты — имеет символическое предназначение и занимает свое строго определенное место в стратиграфии грамот. В совокупности они образуют символично-художественную целостность — модель Вселенной, теософскую конструкцию из наиболее важных с теологической точки зрения элементов мироздания.

На вершине представленной крымскими хаттатами божественной иерархии всегда присутствует образ бога, воплощенный в „бисмилле“. Обычные богословские формулы „Ху“ („Он“, т. е. „Бог“), „Ху ель мугии“ („Он щедрый“), „Ху ель гани“ („Он великодушный“) в художественной структуре грамот являются носителями символической образности, не только сообщают о боге, но и выступают как символы-образы бога. Соответственно место „бисмиллы“ — у верхней кромки грамот, на „седьмом небе“, где и находится аллах по мусульманскому вероучению. Прочие элементы мироздания располагаются ниже.

Бесконечно высокое небо (две-три с половиной высоты тугры) отделяет высшего иерарха Вселенной от избранного им земного владыки, символически воплощенного в тугре. Чаще всего крымские хаттаты оставляли „небо“ абсолютно чистым, но на многих грамотах в небесное пространство прорезываются цветы, „растущие“ из вертикалей тугры. Нижняя кромка „неба“ над шлейфом-камчой в этих случаях украшалась стилистическим аналогом верхнего декоративного пучка. И лишь на наиболее репрезентативных грамотах, преимущественно шертных, растительно-цветочный декор занимает значительную часть „неба“.

Символ-образ земного избранника бога, расположенный у нижней кромки „неба“, воспринимается как графическая и цветовая доминанта всего художественного пространства грамот, именно его силуэт в первую очередь привлекает внимание читателя-зрителя.

Сияющая то сплошным золотом, то золотыми блестками тугра занимает иногда до 1/5 всей поверхности листа. Но она не могла бы доминировать на художественном пространстве грамоты и составлять первоклассную альтернативу окружающему ее изысканному декору, если бы не обладала уникальными изобразительными достоинствами. Крымским золотописцам, опиравшимся на канонические традиции великих турецких хаттатов, удалось поддержать и развить столь характерную для классических османских тугр безупречную организацию полуабстрактного графического материала. Пульсирующий динамизм линии, оптимальное соотношение изменчивой толщины линии с силуэтом тугры, контрастная, но композиционно оправданная близость вертикального (знамена) и горизонтально-параболического (шлейф) движений — таковы наиболее яркие конструктивные особенности крымских тугр.

Доминирование в художественном измерении не мешает трехзнаменному знаку крымских ханов и принцев выступать в качестве связующего звена между „всевышним” и „человечеством”. Взметнувшиеся ввысь знамена направлены на „бога” и находятся в линейном и сакральном единстве с ним. А изогнутая относительно „горизонта” линия шлейфа и нижняя строка номинативной пирамиды визуально опираются на следующий ниже текст — „человечество”, как бы осеняя его. Визуальная и, соответственно, символическая перекличка текста и тугры находят свое выражение также во „взлете” строк текста — вслед за знаменами и концом шлейфа тугры — в поднебесье. Изящный подъем конца парадных строк, отличающий каллиграфический стиль османской и крымской канцелярий, имел, таким образом, внекаллиграфическое происхождение и должен был символизировать извечное стремление человечества к богу.

В целостном, пластически самодостаточном изобразительном решении тугры очевидна подчиненность изображения требованиям, вытекающим из посреднической, или интеграционной, функции знака. Само формирование классического облика тугры шло, как показывают подборки репродукций П. Виттека и И.Х. Узунчаршылы¹⁵, по пути все большего усиления интеграционной роли тугры в стратиграфии османских грамот и все более контрастного сочетания вертикальной и горизонтальной линейности в тугре. Геометрической основой такого сочетания является скрещение вертикальной (небесной) и горизонтальной (земной) осей тугры в одной точке в зоне номинативной пирамиды. Схождение осей к этой точке

¹⁵ *Wittek P. Notes sur la tughra ottomane, continuation // Byzantion. — 1950. — Т. XX, pl. I-II; Uzunçarşılı İ.H. Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyurulduklara dair // Belleten. — 1941. — N5. — Lev. XXVI-LX.*

образует угол, развернутый в сторону движения строки (справа налево) — необходимое условие для достижения динамической устойчивости изображения и максимальной реализации эффекта движения в границах изображения.

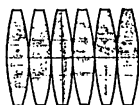
Задача графической передачи движения решена здесь на таком уровне, что тугра вполне может быть признана графической квинтэссенцией движения, но ключ к разгадке логики движения лежит вне пределов тугры — в интеграционной функции знака. Через него проходят два встречных динамических потока: первый „от человечества к богу”, второй „от бога к человечеству”. Взаимная диффузия двух потоков проведена крымскими хаттатами с предельной для таких случаев непринужденностью и могла бы послужить образцом совмещения противоположностей в искусстве графики. Первый поток начинается в динамическом импульсе первой же, нижней строки номинативной пирамиды. Движение идет здесь по двум направлениям: справа налево — строго по горизонтали, и снизу вверх — либо под углом к строке, либо строго вертикально. Изобразительная идентификация начала движения по горизонтали обеспечивается в большинстве случаев косым срезом начала строки. Динамический импульс проходит через вытянувшиеся влево горизонталь буквы и устремляется вверх — там, где написание буквы требует перехода линии буквы в угловые отношения с линией строки. Точно так же динамический поток идентифицируется в других строках номинативной пирамиды, причем каждая строка завершается суживающимся кверху штрихом. Накладываясь друг на друга, штрихи-концовки передают движение снизу вверх, от основания пирамиды к ее вершине. Движение по наклонной вверх характерно и для противоположной стороны пирамиды, где оно дискретно передается от одного начального среза строки к другому¹⁶. Многообразная динамика пирамиды синтезируется в ее контурах в единый поток, уплотняющийся по мере приближения к вершине пирамиды и прорывающийся к небесам через древки знамен.

Второй поток начинается там, где заканчивается первый, но затем расходится с ним и уходит вниз в гибкой волне трех знамен-хвостов, пронизывает строки пирамиды и растворяется в спокойном, широком изгибе шлейфа: „воля всевышнего осеняет человечество”.

¹⁶ Данное наблюдение не относится к тем немногим туграм первой половины XVIII ст., у которых правая сторона номинативной конструкции вертикальна. Таковы, к примеру, некоторые тугры хана Джанибек-Гирея: РГАДА. — Ф.123. — Оп.3. — Д.4, 5, 6. Аналогичный знак того же хана можно видеть среди иллюстраций к статье М. Иванич: *Ivanics M. Két krími-tatár oklevel bethlen Gáborhoz // Nyelvészeti Dolgozatok. — 1975-1976. — №145. — P.262.*

Благодатное существование творца и любовь человечества к нему составляют суть символично-художественной модели Вселенной, развернутой на грамотах первых лиц средневекового Крыма.

Сердцевиной этой модели выступает тугра, объединившая в себе качества, сочетание которых в одном знаке не имело прецедентов и остается уникальным явлением в истории каллиграфии, геральдики и графики. Трехзнаменный герб крымских ханов и принцев достойно представлял их государство перед европейскими и восточными монархами, гетманами Украины, был знаком атаманам Запорожской Сечи. Он возвещал адресатам Гиреев о силе, могуществе и высоком происхождении своих владельцев, являл друзьям и недругам Крыма запоминающийся образ независимого, но не утратившего ордынского духа ханства чингизидов.

ДВА ЛИСТИ ГЕТЬМАНА НЕРОДИ (БОРОДАВКИ)

Без згадки про гетьмана Бородавку не обходиться практично жоден підручник з історії України, але крім цих скупих звісток важко розшукати якусь повнішу інформацію про цього лідера „черні” й постійного опонента гетьмана Петра Конашевича (Сагайдачного). Щодо Речі Посполитої він займав значно непримиреннішу, ніж останній, позицію. Як відомо, під час походу на Хотин Бородавка був скинений з гетьманства, а пізніше нібито страчений з наказу Сагайдачного. Про це знаходимо досить розгорнуту розвідку Н. Рашби¹.

Проведені нами пошуки в польських архівах дають змогу прояснити деякі моменти політичного життя гетьмана. Так, було знайдено нові дані про напружені стосунки між Сагайдачним та Бородавкою, зокрема про те, що під час однієї з козацьких рад Сагайдачний трохи не вбив Бородавку, сильно вдаривши його буздигом по голові. Однак найважливішими вважаємо знахідки двох листів Бородавки, написаних 17 (7) березня та 8 травня (28 квітня) 1621 р. Перший лист є тогочасною польською копією, а другий — оригіналом, до того ж підписаним особисто Бородавкою. Одразу відзначимо, що цей підпис ставить крапку на дискусіях щодо справжнього прізвища гетьмана. Він підписався „Яков Нерода”, а тому Бородавка — це тільки прізвисько. Я. Нерода підписався кирилицею (а не латинкою, як це робив П. Конашевич), гарним каліграфічним почерком, який свідчить про непогану освіту гетьмана і про його можливу писарську кар’єру.

Лист №1 був написаний на Запоріжжі й адресований королеві Сигизмунду III. Він є відповіддю на лист останнього, принесений королівським посланцем Бартоломієм Обалковським 10 березня (28 лютого) 1621 р. Судячи з усього, король звинуватив козаків у зраді — у тому, що вони не надали допомоги війську коронного канцлера й великого гетьмана коронного Станіслава Жолкевського, внаслідок чого поляки програли битву на Цецорських полях, а сам Жолкевський загинув 6 жовтня 1620 р. Нерода доводив у своєму листі безпідставність цього звинувачення. Він згадав, що розпорядження Сигизмунда III та Жолкевського щодо підготовки козаків до сухопутних і морських походів були виконані, козацьке військо

¹ *Рашба Н.С.* Османская империя в первой четверти XVII века. — М., 1984. — С.32-36.

вирушило за пороги. Там воно зупинилося, чекаючи на подальші вказівки, але ті не надійшли. Не дістали козаки й жолду, обіцяного на день св. Іллі (30 (20) липня 1620 р.). Нерода відкинув звинувачення у тому, що він забороняв козакам збиратися у похід, і пояснив, що мова могла йти лише про заборону свавільних дій, котрі, до речі, майже завжди засуджувалися Річчю Посполитою. Тільки восени, коли вже почався різдвяний (пилипівський) піст (від 25 (15) листопада 1620 р.), чигиринські селяни принесли на Січ листи від Сигизмунда III та корсунського підстарости. У останньому говорилося про поразку Жолкевського від турків на Цецорських полях. Через зимову пору козакам довелося зрезигнувати від негайного виступу у похід, але навесні вони вже готові були виступити, тим більше, що надійшов королівський лист, а з ним і 40 тисяч злотих жолду. Тут же Нерода повідомляв про козацьке посольство до короля. Без сумніву, тут йдеться про посольство, яке очолювали Марко Жмайло, Павло Санкович з Десни та Супрун-Богуш Гидкевич. Інструкція Війська Запорізького, дана цим послам 20 (10) березня 1621 р. була вже нами опублікована². У ній вимагалось ліквідувати унію, повернути православним конфісковані у них уніатами церкви й маєтності, а також затвердити висвячених єрусалимським патріархом Теофаном православних ієрархів в Україні та Білорусі, насамперед київського митрополита Йова Борецького та половецького архієпископа Мелетія Смотрицького.

Лист №2 був написаний до вождя протестантів Речі Посполитої, польного гетьмана литовського князя Криштофа II Радзивила. Одразу ж після того, як Нерода з іншими козаками приплив зі Запоріжжя до Києва, він був запрошений до Йова Борецького. На козаків чекав не тільки митрополит, але й посланець князя Радзивила, случький протопоп, відомий український православний церковний діяч і письменник-полеміст Андрій Мужилівський (до речі, батько майбутнього сподвижника Богдана Хмельницького Силуяна Мужилівського). А. Мужилівський розповів керівникам Війська Запорізького і насамперед Нероді про жорстокі переслідування, які чинилися у Вільні православному братству, Православній церкві взагалі. Якраз тоді розгорнулася кампанія проти Йова Борецького та Мелетія Смотрицького, котрих було звинувачено у шпигунстві на користь Османської імперії. Вражений вислуханием, Нерода написав листа до князя Радзивила з проханням про допомогу. До речі, одночасно з ним написав майже аналогічного листа і Йов

² Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. — Днепрпетровск, 1984. — С.73.

Борецький³, і ці послання привіз до князя той же А. Мужилівський. Було вжито й інших заходів, про які, на жаль, не маємо повнішої інформації. Але ясно, що Нерода пригальмував виступ козаків у похід до Молдавії проти турків, а Військо Запорізьке провело у Кагарлику раду на початку червня 1621 р., з якої до Сигизмунда III було відправлено нове посольство на чолі з Сагайдачним та Курцевичем-Булигою. У виявленому нами листі каліського підстарости від 20 червня 1621 р. з Любліна говориться, що „Бородавка на зло Сагайдачному, відступивши від цього посольства і не чекаючи відповіді, роздав отаманам гроші й вирушив у середу до Дністра”⁴.

Згадані два листи гетьмана Нероди наводяться далі. У додатку вміщено ще два документи. Перший з них — це інструкція від імені Сигизмунда III його посланцеві до Війська Запорізького Б. Обалковському. Тут король закликає через свого посланця запорожців виступити у молдавський похід проти турецької армії. Другий документ є набагато цікавішим. Це анонімний лист від 24 березня 1623 р., писаний, очевидно, кимось із високопоставлених представників уряду Речі Посполитої. У ньому згадується про лист польного гетьмана коронного Станіслава Конецпольського з турецької неволі 14 лютого 1623 р. Є тут і унікальна звістка, яку варто зачитувати і в українському перекладі: „Бородавка, гетьман козацький, помер, на місце якого [козаки] обрали собі якогось Дорошка”, тобто Михайла Дорошенка. З цієї звістки випливає, що Нерода (Бородавка) не був страчений з волі Сагайдачного, а помер своєю смертю уже після Хотинської війни, побувши ще раз гетьманом. Якщо зважити, що Сагайдачний помер 30 (20) квітня 1622 р., а після нього гетьманували послідовно Оліфер Голуб та Богдан Конша (Конча), то календія Нероди припадає на кінець 1622 р., а можливо, й початок 1623 р. Звичайно, ці дані ще треба додатково перевірити, але й далі беззастережно покладатися на „Кам'янецьку хроніку” та деякі пізніші українські літописи не варто.

Підсумовуючи вступ до публікації листів гетьмана Якова Нероди (Бородавки), дозволимо собі висловити впевненість у тому, що при наполегливих пошуках в архівах можна знайти й інші важливі документи, які дадуть змогу набагато краще і повніше висвітлити біографію одного з найвідоміших політичних діячів України першої чверті XVII ст.

³ *Мицик Ю.* Із листування українських письменників-полемістів 1621-1624 років // Записки Наукового товариства ім.Т. Шевченка. — Львів, 1993. — Т.ССХХV. — С.316-322.

⁴ Національна бібліотека у Варшаві, від. мікрофільмів, № 8919.

№1

1621, березня 17 (7). — За порогами. — Лист гетьмана Я. Нероди (Бородавки) до короля Речі Посполитої Сигізмунда III

Najjaśniejszy młciwy krolu, panie a panie nasz młciwy!

Najniisze służby nasze z oddaniem wiernego poddaństwa do nogi majestatu waszej krol. mci, pana a pana naszego mciwego offiarujemy. Oddany nam list od w.k.jasności, pana naszego młciwego, przez j.m. pana Barthołomieja Obołkowskiego, dworzanina w.k.m. 28 february, w którym pisaniu swym jako też i przez j.m. pana Obołkowskiego ustnoje w.k. jasność, pan nasz młciwy, snad za udaniem tego, który by do niełaski w.k.m., pana naszego młciwego, przywieść nasz usiłował, cieżać raczy, jakośmy wole i rozkazaniu w.k.j. przeciwnemi będąc, nad postanowienie ich młciow pp. commissarzów, od w.k.j. zesłanych, czynili po miastach ukrainnych, aby ku wojskom w.k.j. nikt nie kupił, obwoływać mieli. Tudziesz oznajmiwszy nam o rozerwaniu przymerza i o opowiedzeniu wojny od cesarza tureckiego przeciwko Koronie Polskiej rozkazować raczy, abyśmy ku służbom w.k.j., pana naszego młciwego, i wszystkim Rzptej na odpór temu nieprzyjacielowi krzyża Św. i coronnemu do ziemie Wołoskiej ciągneli i ku innym wojskom w.k.j., pana naszego młciwego, kupili. Tedy my, jako z przodków swoich żadnej occasiej, gdzie tegoby i namniejsza Rzptej potrzeba ukazała, a rozkazanie w.k.j., pana naszego młciwego, zaszło, nigdy nie opuszczali i owszem, jako dobrym rycerskim ludziom godziło, stawili się pogotowiu, i teraz w tak gwałtownym razie, który z dopuszczenia Bożego na Rzptą padł, by i dawne rozkazanie w.k.j., pana naszego młciwego, ospałymi nie będąc, chętnie byśmy to uczynili. Ale jakośmy za pisaniem jasniewielmożnego pana canclerza i hetmana coronnego w Kijowie nam oddanego, abyśmy w czołny morskie sposobiali się i na zwykłych miejscach dalszego rozkazu oczekiwali. Owdzie za porohy zaszli, żadnej wiadomości od w.k.j., pana naszego młciwego, ani też od j.m.p. canclerza nie mieli i na morze do terminu, to jest Św. proroka Heliasza, święta naszego ruskiego, przez ich mciow pp. commissarzów, na które pieniądze miały nas dochodzić, złożonego, nie dochodzili. Ani też, jako nas do w.k.j., pana naszego młciwego, udano, żadnego obwoływania po miastach i zakazów do Wojsk w.k.j. kupienia nie uczyniliśmy, okrom upominania towarzstw swych, aby półków swowolnych i chorągwi podejmowania, które nie raz nas o niełaskę w.k.j. przywiedli, nad wiadomość nasze poniechali. Asz już prawie w jesieni, w post nasz ruski wstąpiwszy, przyniesiony nam był list w.k.j. przez chłopy czyhyrińskie i to pisanie w.k.j. po czasie nam było oddane, bo przy tym że liście p. podstarości korsuńscy pisze do nas, dając znać już o rozgromieniu taboru i o zginieniu j.m.p. canclerzowym. Więc ani rozkazanie w.k.j. pod ten czas, gdy już zima zaszła, ani końmi, ani czołnem wywieść trudno. Dosyć uczynieniem, ani też byśmy nabarziej chcieli w.k.j. odpisać przez kogośmy mieli. Teraz, gdy takowe rozkazanie w.k.j., pana naszego młciwego, jest nie

tak dalece za wzięciem, ale skoro jeno da Pan Bóg doczekać z kry, pozyskają sobie wprzód łaskę w.k.j. zdrowia i chudob swych nie litując w.k.j., pana naszego miłościwego, i wszystkiej Rzptej służyć za miłą ojczyznę przeciw takiemu nieprzyjacielowi krzyża Św. i coronnego piersi swe zastawiać i onych do gardł swych bronić, litować nie będziem i jesteśmy gotowi, Pana Boga Wszehmogącego tylko o to prosząc, aby za szczęśliwym panowaniem w.k.j. pod tą chorągwią, którą j.m.p. Obalkowsky od w.k.j. na znak szczerobliwej łaski swej przeciw wiernym poddanym i nanisszym Sługom swym, a ku postrachu nieprzyjacielom krzyża Św. i coronnemu oddał, w tym przedsięwzięciu naszym szczęście i błogosławić raczył, jakoby w.k.j., pan nasz młciwy i wszytka Rzpta w pokoju zostawali, a ten by nieprzyjaciel, który na krew chrześciańską otworzył pasieki swoje, pociechy nie odniósł i tłumion był. Tylko uniżenie w.k.m., pana naszego młciwego, prosim, abyśmy w wierze naszej starożytnej gredzkiej duchowny naszy, jako też i przy wolnościach od ś.pamięci przodków w.k.j., pana naszego młciwego, za krwawe na wielu expediciach cnotliwe zasługi nasze nam nadanych cale i nienaruszenie zostawali i przywilejem w.k.j. obdarowani byli. A iż też w.k.j., chcąc nas ochotniejszymi ku służbie swojej mieć, czterdzieści tysięcy złotych przez j.m.p. Obalkowskiego przysłać raczył, wdzięcznymi będąc tej młciwej łaski w.k.j., iż w.k.j. nas, sług swych i podnożków, okiem swym pańskim prznosić nie raczył, w.k.j., panu naszemu młciwemu, uniżenie dziękujemy. Jakoż w dalszych sprawach zleciwszy posłańcom naszym p.Marku Żmajłowi, Pawłu Sankowiczu a Boguszowi Hydkowiczowi w.k.j. ustnie prosić, którym uniżenie prosimy, aby w.k.j., wiarę we wszystkim dawszy, łaski w.k.j. wszelakimi powolnościami naszemi zasługować i Pana Boga za szczęśliwe panowanie w.k.j., pana naszego młciwego, prosić powinni będziem.

Oddając przy tem powtore nanissze służby nasze pod nogi majestatu w.k.j., pana naszego młciwego.

Dan za porohami d. 7 marty 1621.

W.k. jasności, pana naszego młciwego, wierni poddani i nanisszy słudzy i podnożkowie.

Jakow Nierodicz, hetman ze wszystkim Wojskiem w.k.m., p.n.m., Zaporowskim.

Бібліотека Польської Академії наук у Кракові, від. рукописів. — Сигн.2253. — Арк.234-зв.—236. Копія. Заголовок копіїста перед текстом: „Сорія listu kozackiego do króla j.mci.”.

№2

1621, травня 8 (квітня 28). — Київ. — Лист гетьмана Війська Запорізького Я.Нероди (Бородавки) до князя Криштофа II Радзивила.

Jaśnie oświecone książe, mój miłościwy panie i wielki dobrodzieju!

Służby moje najnissze ze wszelką powolnością jako napilniej waszej książęcej miłości, mego miłościwego pana, oddawam etc., etc.

Swieża dopiero z Zaporozża, kozackiego naszego mieszkania, wygrzebszy się, ledwom co odpoczął, zaszło mi rozkazanie od jego mści ojca metropolity kyjowskiego, ojca Jowa Boreckiego, najstarszego naszego pasterza, abym się z jego mścią prywatnie w Kijowie widział. Usłuchawszy onego, stawilem się. Ale gdy o tyrannej rady mieskiej wileńskiej na bracią naszą i o potwarzach rozmaitych o niewinnych i cnotliwych ludziach przedło żył mi nasz Andrzej Mużyłowski, a waszej ks. mści sługa z wielkim żalem i płaczem, byłem i jestem zięty i zdumiały z nieszczyrości przeciw nam ubogim, ich mścw panów polaków. I choć to w (?) tych że potwarzach uniwersałach nas, wojsko Zaporozkie, dość dotkliwie i w zawartych swech radach spomniało i spominają, jednak u nas to mniejszej wagi nad potwarz braciej naszej zostawa, bowiem Wojsko Zaporozkie od początku nastanie swego aż po dziś dzień nigdy zrajcami temu zacnemu królestwu nie było i nie będzie, ale gardła swoje na każdym placu z ich każdym nieprzyjacielem, za ich że wolności stawim i kładziem. Co wszystko samemu Panu Bogu poleciwszy, waszej ks. mści, mojemu mściwemu panu dobrodziejowi i wielce życzliwemu, prawie jako ojcowi ja sam i imieniem wszystkiego Wojska Zaporozkiego za pozwolenie oznajmienia i przestrogi przez ojca Andrzeja uniżenie a pokornie dziękujemy, coby dalejste czynić mieli do nas doszło. Posłaliśmy nasze posły do je kr.m. naprzód prosząc o wspanowanie religiej naszej starożytnej i chcemy ich czekać. Daj Boże, aby z dobrą odprawą do nas wrócili się i lub li szczemkolwiek, nie omieszkamy dać znać waszej ks.m. i te^o swięze^o despectu braciej naszej wileńskiej, wzięwszy Boga na pomoc, dochodzić wszystko Wojsko na tych zdrajcach i zbiegach unitach pewnie zechce, gdzie tą każą waszej ks.m., pana mego mc., uniżenie a pokornie prosze. W czym wasza ks.m. moje w tem ich ratować racz. A my przy proźbach naszych do kr. je^o mśc, gdy i wasza strona też uspokojenie swe^o nabożeństwa proźby czy nie zachce za jedno stać, obiecujemy się i za wielce miłościwą i dobrotliwą łasce nam we wszem ukazana sam Pan Bóg w.ks.m. nagrodą być raczy. A ja, jako uniżony nieznajomy sługa w.ks.m., me^o m. pana, na każde rozkazanie służyć gotow. Oddawam się zatem m. łasce waszej ks. m. me^o, m.p.,

Dan w Kyjowie 28 aprilis według starego, 1621 roku.

Waszej ks. mści najnisszy sługa **Іаков Нерода, гетьман Войска его кр.млсти Запорозкого, рукою власною.**

Головний архів давніх актів у Варшаві (далі — АГАД). Архів Радзивілів. — Від. II. — Сигн. 746. Оригінал, завірений військовою печаткою і підписом гетьмана. Адреса: „Jaśnie oświeconemu książęciu panu, panu Chrystophowi Radziwiłowi, książęciu na Birzach i Dubinkach etc., hetmanowi polnemu W. Ks. Litewskiego, żyźmorskiemu, lystrziskiemu staroście, panu memu miłościwemu”.

ДОДАТКИ

№ 1

1620, не раніше жовтня. — Варшава (?). — Королівська інструкція посланцеві Сигизмунда III до Війська Запорізького Б. Обалковському (?)

Posłaniec nasz opowie mołojcom zaporoskim łaskę naszą królewską, a potym to im odniesie imieniem naszym!

Wyrozumiał je^o krol.mśc., nasz mściwy pan, pierwi z posłańców waszych, ile raz znów od hetmana coronnego o statecznej waszej przecie sobie wierze i stateczności ku ojczyźnie, chęci, miłości i baczeniu. To jest w terazniejszym nieprzyjaciela coronnego nadjachaniu na ziemie Wołoską, pod obroną je^o krol. mści będącą, i braniu się do państw coronnych, nie chcieliście dać się uwieść, abyście ojczyzny odbiegać mieli, owszem na tym jesteście, abyście co (?) w terazniejszej potrzebie powinność swoje oddali. Co z wielką od was wdzięcznością j.k.m. przyjmowyc raczy, przyjmować będą i stany wszystkie, wszystka Corona wdzięcznie, także i dzięki używa was je^o krol. mśc, abyście te chęci, te dobrą wolą pokazali skutkiem samym. Baczyc możecie, że (?) już dalej (?) nie jeno o Wołoską ziemie pójdzie, ale o samej Coronie i ojczyźnie naszej. Wrodzona rzecz jest nie jeno ludzkim rozumem, ale zwierzętom, co gniazd swych bronią, tym więcej wam, porodziwszy się i wychowawszy się w swej ojczyźnie godzi się zastawować za nie, godzi się czynić jej jaką być z was może obrone. Teraz się wam pilnie pokazał, gdzie przeszłych rzeczy poprawić i wiareswą przeciw je^o kro.m., a chęci ku ojczyźnie oświadczyć możecie, gdy się statecznie przepychowi tych ludzi cudzodziemskich swych, na [nie] sławę i zgube państw j.k.m., ojczyźnie waszej następujących, zostawicie. W czym abyście się onemy rycerskimi pacholkami, a miłosniki ojczyzny swej pokazali, pilnie j.k.m. was napomina. Marnie tō i doczesni a krótki i który predko zniknie i niepewny bywa pożytek, który od nieprzyjaciela bywa, a niesławę i zwadę zaś tą wieczną pociąga. Ale gdy da Pan Bóg co znacznego gwoli ojczyźnie pokazać, sława, miłość, dzięki od braci, od narodu swego, was podka, szanowanie wielkie od każdego i od j.k.m. odniesienie dobrodziejstwa, nie jeno te o któreście wydali, ale i większy tych. Nie zaniecha i teraz zaraz posilić was czem pieniędzy, jeno mnie wskok pokazał wrped do was bieczeć dla opowiedzenia was wolej je^o k.mści. To powie wszystkim, a jednak i osobno z temi, na których tam, co należy, będzie mówił, łaskę im nasze obiecując i offiarując i starać się będzie, aby zaraz poszli albo do wojska naszego, albo gdzieby je m. hetman kazał. Co sprawować będzie posłaniec nasz ze wszelakiej pilnością. Mołojcom zaporowskiem łaskę naszą królewską posilaemy do was, urodzonego ..., któremu cokolwiek nam od was odniesie, w czym was używać będzie, wiare żebyście dali, pilnie was napominamy. O łasce naszej, który wam od nas według życzenia naszego offiaruje tak nas upewniamy, że się nic nigdy nam (?) ne omylicie. Dan...

№2

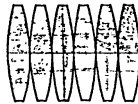
1623, березня 24. — Лист аноніма до невідомого кореспондента

Wczora d.23 marty listy przysły z Constantinopola do j.mci. starosty Łaskiego (?) od j.mc.p. hetmana de data 14 february z Constantinopola. W którym oznajmuje, że już nie wolno z...* się, tu obiecując z j.m.(?) p. Polem. (?) Król j.mc., w pokoju, poranu dzisiaj, przeczytawszy listy od W. Koniecpolskiego de data 14 february z Constantinopola, podał je do j.m.p. starosty hrubieszowskiego i inszych pokojowych, których tą (?) samą (?) dziękuję królowi j.mc. za wszelkie łaski i dobrodziejstwa, które król j.m. czynił dla wyswobodzenia jego, oznajmujet, że jest na wolności, obiecując się tu, jakoby naprodzie do usługi k.j.mc. pospołu z m.panem Nostem. Po dacie tych listów 14 february w kilku dni mieli z Constantinopola wyjechać. J.m.ks. sekretarz wielki nieco jest (?), Zadaje teraz pisanie, bo tamten posłaniec, co od m.p. poste miał listy do króla j.m. i do inszych obrocić się, prosto do ks.m. pana krakowskiego o niedzieli, o poniedziałku jużeby(?) spodziewając się w.ks. sekretarz tamtych listów, które skoroby przysły, nie zaniechał obescić, skądby (?) miał w.m., mego mściwego pana.

O listy czasem do jmci p.Sadknoego (??), także do m.ks.sekretarza nie czynie bym prosił [...], żeby za tej ocasiej, częściej się ozywał się memu mściwemu panu.

Brodawka, hetman kozacki, umarł, na którego miejsce obrali sobie jakiegoś Doroszka,

АГАД. — Архів Замоїських. — Сигн. 3036. — Арк. 61. Копія.

* Нерозбірливе слово.

НАЧАЛО СМОЛЕНСКОЙ ВОЙНЫ И ЗАПОРОЖСКОЕ КАЗАЧЕСТВО

Смоленская война была одним из целого ряда конфликтов между Россией и Речью Посполитой, особенно частых в XVII в. Начало этой войны, однако, заметно отличалось от начала других подобных войн. Если обычно еще до начала регулярных военных действий на пограничные территории противника отправлялись по своей инициативе отряды „охочих людей” из местных детей боярских, и местные власти это поощряли, то осенью 1632 г. дело обстояло иначе. Воеводам городов, соседствовавших с украинскими землями Речи Посполитой, было строго приказано не допускать подобных нападений. Такое необычное распоряжение было, несомненно, связано с другим, которое воеводы получили тогда же, — начать переговоры с местным населением о его мирном переходе под русскую власть. Так, воеводам пограничного Севска было приказано тайно послать грамоты в Стародуб и Трубчевск „к посадцким и к уездным людям, чтоб они к нам прислали лутчих людей в тайне, чтоб нам с ними договоритца и укрепитца”¹. До завершения этих переговоров воеводам предлагалось не начинать военных действий.

В подобных распоряжениях отражалась уверенность русских правящих кругов, что с началом войны украинское население Речи Посполитой перейдет на русскую сторону, и тем самым будет завершена затяжная борьба за обладание Россией восточнославянскими землями. Еще в январе 1633 г. патриарх Филарет сообщал османскому послу, что „запорожские черкасы все хотят служить и вперед быти под их государскою высокою рукою во веки не отступни, а от литовских людей отложились”². Неоднократно повторялся запрет „охочим людям” разорять „черкасские города”³.

Для таких надежд у русского правительства были серьезные основания. Осенью 1632 г., как раз тогда, когда начиналась военная кампания, в Москву поступили сведения о важных событиях, происшедших в это время в Украине. Здесь на казацкой раде в Черняховой Дубраве была сменена прежняя старшина, гетман и

¹ Российский государственный архив древних актов (далее — РГАДА). — Ф.210 (Разрядный приказ). — Севский стол. — Стб.95. — Л.179-180.

² РГАДА. — Ф.89 (Сношения России с Турцией). — 1632. — №6. — Л.38.

³ Там же. — Ф.210. — Новгородский стол. — Стб.27. — Л.75 (13 декабря 1632 г.); Акты Московского государства. — СПб., 1890. — Т.1. — № 486. — С.448 (январь 1633 г.).

полковники, а новую старшину выбрали „из черных людей, которые прежде сево бились с поляками в прошлом во 138 году под Переяславлем”, т.е. из числа участников казацкого восстания 1630 г. Новая старшина созвала раду в Корсуне, где было принято решение, „что им от крестьянские веры не отступать, будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет, и им бить челом государю царю[...], чтоб государь их пожаловал, велел принять под свою государскую руку”. Весьма обнадеживающим, с точки зрения русских политиков, обстоятельством было то, что, судя по рассказам выходцев, перемены в настроениях казаков произошли под воздействием православного духовенства во главе с киевским митрополитом Исайей Копинским, который обещал просить царя взять казаков „под свою государеву руку”⁴. Это говорило о росте политического влияния той части украинского общества, которая к тому времени уже давно и прочно была связана с Москвой.

Обстановка, сложившаяся на украинских землях с началом войны, как будто подтверждала правильность расчетов русских политиков. В условиях, когда магнаты со своими свитами направились в Польшу, чтобы принять участие в выборах, а затем в коронации нового короля, а кварцяное войско прикрывало южную границу от возможного нападения турок и татар, Запорожское войско на какое-то время оказалось единственной серьезной силой в регионе, способной противостоять внешней угрозе. Неудивительно, что, узнав о сборе русских войск на границе, „урядники” в пограничных городах Речи Посполитой стали искать помощи у „черкас”. В начале октября воеводы Севска располагали сведениями, что из одного из таких городов, Новгорода-Сиверского, уже „послали вдругород, чтоб черкасы пришли в Новгородок”⁵. Однако эти обращения не привели к желаемому результату. Когда 10 ноября воеводы получили приказ выступить в поход на Новгород-Сиверский, то они узнали от захваченных с началом военных действий польских пленных, что командовавший гарнизоном в этом городе „капитан” Куницкий „посылал[...] в черкасские города к черкасом в Нежин и в ыные города не поодинова, чтоб оне к нему прислали в Новгородок люди и[...] черкасы в Новгородок не были”⁶. В военных действиях,

⁴ Акты Московского государства. — Т.1. — № 424. — С.402 (распросные речи М.Михайлова — 24 сентября); №427. — С.404-405 (распросные речи Г.Алексеева и М.Маркова — 3 октября); №436. — С.409-411 (распросные речи И.Павлова — 23 октября); *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Київ-Львів, 1913. — Т.VIII. — Ч.1. — С.151-152.

⁵ РГАДА. — Ф.210. — Севский стол. — Стб.95. — Л.70-71.

⁶ Там же. — Л.341.

завершившихся взятием этого города русскими войсками, запорожские казаки участия не принимали. Так же обстояло дело и на других участках границы⁷. Еще в январе 1633 г. путивльские воеводы сообщали в Москву, что запорожцы „литовским людям по ся места не помогали”⁸.

Из сведений, собранных путивльскими воеводами, определенно следует, что такая позиция своеобразного „невмешательства” отражала настроения не отдельных казацких отаманов, а Запорожского войска в целом. Урядники из Новгорода-Сиверского посылали за помощью к „гетману черкасскому”, и именно гетман, как глава Запорожского войска, „им отказал и людей без королевского ведома им не дал”⁹. По некоторым рассказам отказ в помощи был сформулирован в весьма резкой форме: „преж, де, сево вы нас, поляки, выписывали [из реестра] и побивали заодно, а ныне, де, вы сами себе обороняйте”¹⁰. В устах бывшего участника восстания 1630 г. такие слова никак не могут вызвать удивления.

Правильность сведений, собранных воеводами, в известной мере можно подкрепить документом, исходящим из самой казацкой среды, — грамотой лубенского полковника Лаврина Харченко. Написанная в январе 1633 г., грамота попала в руки русских властей после занятия Ромен осенью 1633 г. В делах Разряда сохранился русский перевод этого документа¹¹. Полковник писал в Ромны „уряднику” К. Сеножатскому, что ранее не мог послать к нему помощи, так как не имел соответствующего „повеленья от всево войска”. Свидетельство этого документа тем более важно, что Лубны находились на территории владений князя Иеремии Вишневецкого, который вскоре после начала войны набирал „всяких людей” в свое войско против России¹². Однако и в этих условиях Лубенский полк считал нужным следовать не указаниям магната, а решению войска. Сама же попытка Вишневецкого действовать вразрез с волей Запорожского войска привела к открытому столкновению, когда его „коморник” был убит в Жовнине „полковником Тарасом” — Тарасом Федоровичем, который „кор[о]левские знамена, и булаву, и литавры поймав, пошел в Запороги”¹³.

⁷ См. богатую информацию о военных действиях под Почепом, Трубчевском, Стародубом в столбце 95 Севского стола.

⁸ РГАДА. — Ф.210. — Новгородский стол. — Стб.27. — Л.159, 312.

⁹ Там же. — Л.8.

¹⁰ Там же. — Л.35.

¹¹ Там же. — Белгородский стол. — Стб.53. — Л.376-377.

¹² Отписка путивльских воевод от 24 ноября 1632 г. (Там же. — Новгородский стол. — Стб.27. — Л.37).

¹³ Запись „распросных речей” от 17 декабря 1632 г. (Там же. — Л.131).

Вместе с тем в тех же источниках имеются определенные указания, что казаки не принимали участия в войне вовсе не потому, что происходившие события их не касались. 20 октября 1632 г., характеризуя положение в Украине, воеводы Рыльского писали в Москву, что „черкасы[...] в литовских порубежных городех в Черкасах, в Крылове, в Каневе, в Чигирине, в Переяславле, в Нежине, в Барышеве и в ьных городех, в зборе со всею службою[...], а ждуть оне ис Польши росказанья”¹⁴.

Особенности поведения запорожских казаков на раннем этапе Смоленской войны станут понятными, если принять во внимание их представления о политической ситуации в Речи Посполитой после смерти короля Сигизмунда III и наступления „бескоролья”. Еще до этого, в 1631-1632 гг., в казацкой среде сложилось прочное представление о том, что интересы казаков готов защищать старший сын короля Владислав, которого поддерживает „Литва” во главе с К. Радзивиллом, в то время как „поляки” не хотят его выбора и поддерживают кандидатуру его младшего брата Яна Казимира¹⁵. К тому времени, когда в конце сентября 1632 г. собрался элекционный сейм, эти представления продолжали господствовать в сознании казаков. Из „распросных” речей „казаков” и крестьян, выходивших в сентябре-октябре 1632 г. на русскую территорию, ясно следует: казаки были убеждены в том, что польские магнаты во главе с гетманом С. Конецпольским намерены силой не допустить избрания Владислава на польский трон. Когда гетман прислал казакам „жалованье”, это было воспринято как его намерение „затянуть” казаков к себе на службу, „чтоб они шли к нему в Польшу и стояли бы с ним против Владислава”¹⁶. В их представлении поляки поддерживали кандидатуру младшего королевича, потому что, „образ Казимера на королевство, хотят ляцкую веру учинить во всех белорусских городех”¹⁷. Отнесенные к осени 1632 г. выборы на польский трон, по убеждению казаков, должны были сопровождаться открытым столкновением враждебных партий. Торговые люди, вернувшиеся в Севск 22 октября, сообщали, что магнаты отправляются

¹⁴ Там же. — Севский стол. — Стб.95. — Л.197.

¹⁵ См. об этом: *Флоря Б.М.* Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — К., 1992. — Вып.1. — С.93-94. Здесь не затрагивается вопрос о том, в какой мере эти представления соответствовали реальной политической ситуации. Важно, что ими руководствовались казаки в своих действиях.

¹⁶ Акты Московского государства. — Т.1. — № 424. — С.402-403.

¹⁷ Там же. — №436. — С.410.

со своими свитами в Польшу „для того, что промеж королевичей чают бою быть большому”¹⁸.

Наиболее ярко и выразительно особенности политической ситуации осени 1632 г., как она рисовалась в сознании казаков, переданы в письме, отправленном в то время из Почепа „доброхотами” русского царя: „А тепер во всей земли Литовской и Полской великое войско собраласе на оберане короля и так будет промежу их великая битва”¹⁹. Вслед за этими словами в письме читалась фраза: „Королевич Владислав козаком запорожским велел быть по готову до указу”. Эти слова объясняют, какого „роказанья из Польши” ждало Запорожское войско осенью 1632 г. — это должен был быть приказ Владислава идти ему на помощь против его врагов. Именно готовясь к такой ситуации, Запорожское войско сменило свое прежнее руководство, избрав гетманом и полковниками людей, известных своей решительностью в защите интересов казачества. Эти люди могли возглавить в случае необходимости поход Запорожского войска на помощь Владиславу. Отправленные на элекцию казацкие послы должны были предложить ему военную помощь для подавления противников²⁰. Поэтому новый гетман и полковники держали Запорожское войско в боевой готовности и не торопились вступать в войну с Россией.

Для сдержанности в этом отношении была и другая важная причина. Из „распросных речей” ясно следует, что в казацкой среде было распространено опасение, что магнаты с войсками собираются в Польше не только для участия в выборах. Оттуда они хотят „приходить на Литву и на черкас, чтоб им посадить на королевство Казимера (!) и хрестьянская б вера разорить”. В случае наступления такой критической ситуации Запорожское войско намерено было искать помощи и поддержки у царя Михаила²¹. Поэтому никак не следовало вступать с ним в конфликт, пока не выяснится исход борьбы за польский трон.

Учитывая все сказанное, можно а ргіогі сделать вывод, что линия поведения, избранная казачеством, должна была измениться после избрания на польский трон 4 (14) ноября именно того кандидата, выбора которого добивались казаки, — королевича Владислава. Так и произошло. Смена линии поведения Запорожского войска скорее всего была связана с возвращением его послов, отправленных в сентябре 1632 г. на элекционный сейм в Варшаву. Вероятно, для

¹⁸ Там же. — №435. — С.409.

¹⁹ РГАДА. — Ф.210. — Московский стол. — Стб.79. — Л.167.

²⁰ Грушевський М.С. Історія... — Т.VIII. — Ч.1. — С.156-157.

²¹ Акты Московского государства. — Т.1. — № 436. — С.409-410.

того, чтобы заслушать их отчет, казацкий гетман собрал полковников и сотников в Черкассах на раду, о созыве которой сообщали пленные, приведенные в Путивль 13 декабря²². По-видимому, на этой раде произошла смена гетманов, так как в январе 1632 г. „языки” говорили о том, что у „черкас” уже новый гетман — Сулима²³. Смена гетманов, очевидно, связывалась со сменой политики, однако ни во второй половине декабря, ни в январе запорожские казаки не приняли участия в военных действиях против русских войск.

Отчасти это было связано с тем, что для значительной части казаков на рубеже 1632-1633 гг. положение в Польше по-прежнему оставалось неясным. Распространявшиеся по территории Украины известия об избрании Владислава²⁴ сталкивались со слухами, где политическая ситуация в Польше рисовалась совсем в другом виде. В том же декабре 1632 г. один из захваченных русскими войсками пленных рассказывал о том, что „перед Рождеством” произошло сражение („бой большой”) между сторонниками Владислава во главе с К. Радзивиллом и „поляками” — сторонниками его младшего брата Александра²⁵. Такие слухи оказывали влияние на казаков, которые относились с недоверием к сообщениям об избрании Владислава и ожидали более достоверных известий. Старшина, стоявшая во главе Запорожского войска, имела о сложившейся ситуации более определенное представление, но и у нее были свои причины, чтобы проявлять сдержанность. „Языки”, приведенные в Путивль 13 января 1633 г., сообщали, что новый гетман Сулима отказался принять булаву и знамя, присланные от короля, и идти в поход на Россию, так как „идти, де, ему, не с ким, многие черкасы побиты от поляков, а иные розданы под панское право”. В итоге черкасы заявили: „будет, де, им поляки присягнут, что им, черкасом, быть в прежней вольности, а под панским правом не быть, и оне, де, (в этом случае. — Б.Ф.), собрався, хотят им помогать”²⁶. Таким образом, верхушка Запорожского войска хотела использовать трудную ситуацию, в которой оказалась Речь Посполитая, для утверждения и расширения казацких „вольностей”. Наконец, имело свое значение и влияние на казаков Исаяи Копинского. В том же январе 1633 г. захваченные

²² РГАДА. — Ф.210. — Новгородский стол. — Стб.27. — Л.131.

²³ Там же. — Л.312.

²⁴ О выборе Владислава и предстоящей коронации говорили русским воеводам в декабре 1632 г. шляхтичи, взятые в плен в Кричиве (Там же. — Л.151).

²⁵ Там же. — Ф.210. — Севский стол. — Стб.99. — Л.20.

²⁶ Там же. — Новгородский стол. — Стб.27. — Л.312.

„языки” сообщали: „А запороские, де, казаки на помочь х королю Владиславу не будут, унял, де, их архиепискуп русские веры”²⁷.

Однако на этот раз бездеятельность запорожских казаков была совсем недолгой. По-видимому, старшина Запорожского войска не удержалась на позиции, которую она, было, заняла. Когда на коронационном сейме 15 февраля 1633 г. запорожские послы получили возможность изложить свои пожелания, они ничего не говорили о казацких „вольностях”, ограничившись общим требованием об „успокоении” православных²⁸. Правда, послы угрожали, что, если „успокоения” не будет, запорожцы не примут участия в войне с Россией. Но еще до того, как эти слова были произнесены, казацкие отряды уже появились на театре военных действий. Из цитированной выше грамоты лубенского полковника Л. Харченко видно, что 28 января 1633 г. он отправил в Ромны на помощь местному „уряднику” три сотни казаков²⁹. 3 февраля в Нежин пришло также триста казаков с пушками. Началась запись „вольных людей” в состав казацкого войска³⁰, которое должно было выступить в поход на Россию. Новая смена линии поведения сопровождалась, по-видимому, новой сменой гетманов — казацкое войско в походе возглавил гетман Дорош Куцкович³¹.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Грамота лубенского полковника Л. Харченко — К. Сеножатскому

Милостивый пане Сеножатцкий!

Повольные службы мои рыцерские залецаю и хвалю милости твоеи. Разумею то я, что тебе гораздо памятно есть с нашими тамошними товарищи, что есте писали ко мне о помощи. И мне, не имеючи к себе повеленья от всево войска Ево Королевской милости, не смел к вам послать людей на помочь. А ныне я посылаю к вам по приказу ево милости пана Александра, видя и слыша про ваш великий упадок от неприятеля и которому не даст бог поспраня нашего народу. И я посылаю к вам для лутчие обороны три сотни ратных людей с отписками пана Симона Ивановича, Андрея Плесецково, а третьево Леснитцково, за которым прилежно челом бью. Будь к ним милостив и добр, как к рыцарским людям, а они добре добры и смиренные люди,

²⁷ Там же.— Стб.25. — Л.286.

²⁸ *Грушевський М.С.* Історія... — Т.VIII. — Ч.1. — С.199.

²⁹ РГАДА. — Ф.210. — Белгородский стол. — Стб.53. — Л.376-377.

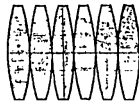
³⁰ Там же. — Севский стол. — Стб.99. — Л.104.

³¹ См. сообщение сына боярского, вышедшего 2 мая 1633 г. из литовского плена: „гемана, де, Дороша черкасы от гетманства отставили, а выбрали гетмана Рандоренка” (Там же. — Л.262).

ни в чем не будет ослушанья к вам. А большой над ними сотник Симон Иванович, и ему приказано ведати над ними. Писан с Лубен генваря в 28 день лета 1633го году.

Лавер Харченка, полковник войска Его Королевской Милости запорского (!) рукой своею.

РГАДА. — Ф.210. — Белгородский стол. — Стб.53. — Л.376-377.

PROBLEM UNII KOŚCIELNEJ POLSKICH ORMIAN
W KORESPONDENCJI MARIUSZA FILONARDIEGO (1635-1643)

Rozpatrując historię unii brzeskiej, często pomija się problem unii kościelnej Ormian – narodu, którego dzieje sprzęgły się z losami Rzeczypospolitej. Kolejne fale kolonizacji Ormian wpłynęły na powstanie u schyłku średniowiecza całego szeregu gmin ormiańskich: w Kamieńcu Podolskim (także Ormiany i Ormianki – dwie wsie koło Kamieńca), we Lwowie, Włodzimierzu Wołyńskim, w Łucku, Bełzie, Krzemieńcu, Kodymie, Śniatyniu i Chełmie¹.

Sprawa ustalenia liczebności Ormian w XVII-wiecznej Rzeczypospolitej nastęrcza historykom nie mało trudności, informacje bowiem są bardzo rozbieżne².

Pierwsze kościoły monofizyczne pojawiły się w XIV wieku – we Lwowie w roku 1363 (data prawdopodobna), w Kamieńcu Podolskim w roku 1394, w Łucku (XV w.). W pierwszej połowie XVII wieku istniały tam nadal (w Kamieńcu – trzy) a ponadto w Kijowie, Łucku, Jazłowcu, Złoczowie, Zamościu i Śniatyniu³. Na czele ormiańskiej organizacji kościelnej stał arcybiskup lwowski podporządkowany patriarsze w stolicy kościelnej Małej Armenii w Sis (Cylicja) a później katolikosowi w Eczmiadynie. Unia florencka lwowskiego arcybiskupa ormiańskiego Grzegorza (1439) nie pozostawiła żadnego głębszego śladu na strukturze wyznaniowej Ormian w Rzeczypospolitej⁴.

Dopiero tendencje unijne, które pojawiły się od połowy XVI stulecia przyniosły widoczne efekty. Choć z drugiej strony wspomnieć trzeba, że w Armenii Większej znani byli patriarchowie, którzy będąc zwolennikami unii uznawali Rzym.

¹ *Stopka K.* Kościół ormiański na Rusi w wiekach średnich // *Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce.* – N 62. – Kraków, 1984. – S.41-42. Autor korzysta w tym miejscu z ustaleń: *Dachkevych Ya.* L'établissement des Arméniens en Ukraine pendant les XIe-XVIIe siècles // *Revue des Etudes Armeniennes.* T.V. – Paris, 1968. – P.336, 359 (praca była dla mnie niedostępna).

² S. Barącz uważa, że na początku kolonizacji społeczność ormiańska liczyła kilkadziesiąt tysięcy osób, Galan w raportach przesyłanych do Rzymu w roku 1664 podaje liczbę około trzech tysięcy: *Zakrzewska-Dubasowa M.* Ormianie w dawnej Polsce. – Lublin, 1982. – S.41-42.

³ *Ibid.* – S.187-188.

⁴ *Obertyński Z.* Unia florencka polskich Ormian // *Historia Kościoła w Polsce / Red. B. Kumor, Z. Obertyński.* – T.I do r.1764. – Cz.1 do r.1506. – Poznań-Warszawa, 1974. – S.392-394; *Ejusd.* Die Florentiner Union der Polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog (*Orientalia Christiana* Vol.XXXVI-1. N 96). – Roma, 1934.

Aktu unii przy zachowaniu obrządku monofizyckiego dokonał dopiero Mikołaj Torosowicz wyświęcony przez sprzyjającego Rzymowi katolika Melchizedecha. Torosowicz przyjął unię prywatnie w roku 1627, oficjalnie w 1630 i uroczyście w Rzymie w 1634⁵. Podpisanie tych aktów nie oznaczało jednak przystąpienia do unii Kościoła ormiańskiego w Polsce. Proces ten trwał przez kilkadziesiąt lat i podobnie jak miało to miejsce w Kościele prawosławnym w Rzeczypospolitej, po zawarciu unii brzeskiej, również i tu nastąpił rozłam oraz długotrwały spór wśród Ormian. Z tą zasadniczą wszakże różnicą, że osoba samego Torosowicza wywoływała wiele sprzeciwów i niechęci nie tylko związanych z jego konwersją⁶.

Kwestie wyznaniowe Ormian w omawianym okresie nie cieszyły się dużym zainteresowaniem historyków polskich. W starszej literaturze przedmiotu zarówno S.Barącz jak i A.Pawiński poświęcili początkom planów unijnych Ormian z Kościołem rzymskokatolickim niewiele uwagi, kładąc nacisk na przyjęcie i propagowanie unii wśród Ormian w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII stulecia⁷. W latach dwudziestych naszego wieku ukazała się książka Cz.Lechickiego na temat Kościoła ormiańskiego w Polsce. Zarys historyczny (Lwów, 1928). Jeden z rozdziałów poświęcił autor rządowi Mikołaja Torosowicza, zaledwie jednak parę stron zajęły dzieje ormiańskie po złożeniu przez niego przed papieżem Urbanem VIII wyznania wiary. Kwestiom wyznaniowym poświęcił swe prace Z.Obertyński⁸ korzystając z ustaleń

⁵ *Obertyński Z.* Unia Ormian Polskich // *Historia Kościoła w Polsce* / Red. B.Kumor, Z.Obertyński. – T.I do r.1764. – Cz.2 do r.1506. – Poznań-Warszawa, 1974; *Petrowicz G.* L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede 1626-1686 (*Orientalia Christiana Analecta*, 135); *Acta Nuntiaturae Poloniae (ANP)*. T.XXIV. Honoratus Visconti (1630-1636). Vol.1 (20.IV.1630 – 26.VII.1636) / Ed. A.Biliński. – Romae, 1992.

⁶ W tej kwestii *Zakrzewska-Dubasowa M.* Ormianie... – S.268-276. Autorka oparła badania na lwowskim materiale archiwalnym. Analizuje krytycznie również kronikę Symeona Legaci, który w bardzo krzywym świetle opisuje Torosowicza; kronikarz pisze o Torosowiczu, że obdarzony był niedojrzałym umysłem, odznaczał się brakiem rozsądku, prowadził rozpustne życie, był głupi, przewrotny i gwałtowny, wyświęcony został na biskupa przez katolika Melchizedecha dzięki łapówce, oskarżył go ponadto Lehaci o to, że porzucił wiarę przodków i wspólnie z jezuitami prześladowa i szkaluje naród ormiański, któremu odebrał kościoły i klasztory, księży zaś wypędził lub uwięził.

⁷ *Barącz S.* Rys dziejów ormiańskich. – Tarnopol, 1869; *Pawiński A.* Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z Kościołem rzymskim w XVII w. // *Źródła dziejowe*. – T.II. – Warszawa, 1878.

⁸ *Obertyński Z.* Unia Ormian Polskich // *Historia Kościoła w Polsce* / Red. B. Kumor, Z.Obertyński. – T.I do r.1764. – Cz.1 do r.1506. – Poznań-Warszawa, 1974. – S.323-340; *Historia Kościoła Ormiańskiego w Polsce*. – Warszawa, 1990 (rozdział poświęcony unii Ormian Polskich. – S.14-43); *Drabina J.* Religie na ziemiach Polski i Litwy w średniowieczu. – Kraków, 1989 (O Kościele ormiańskim. – S.128-131); *Dziedzic S.* Czas prób i nadziei (O zabiegach unijnych w Kościele ormiańskim na ziemiach Rzeczypospolitej) // *Unia brzeska geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów*

G. Petrowicza, który wniósł wiele do problematyki wyznaniowej, przede wszystkim dzięki wykorzystaniu źródeł z Archiwum Kongregacji de Propaganda Fide nazwanej obecnie Kongregacją do Spraw Ewangelizacji Narodów. Całkowicie odmienny punkt widzenia reprezentuje M. Zakrzewska-Dubasowa, która nie raz polemizuje z Petrowiczem, uważając, iż autor książki "L'unione degli Armeni con la Santa Sede 1626-1686" zanadto "sielankowo przedstawił metody działania katolickiego duchowieństwa w stosunku do Ormian, broniących się przed unią"⁹.

Kwestia ormiańska a przede wszystkim dzieje konfliktu arcybiskupa Mikołaja Torosowicza z Ormianami, w który zaangażowana została Rzeczpospolita, znalazła się też w gestii nuncjusza Stolicy Apostolskiej Mariusza Filonardiego, biskupa i wicelegata Awinionu (aepus et vicelegatus Avenionensis). Przybył on do Polski 28 lutego 1636 roku, zastając jeszcze przez krótki okres swego poprzednika Honoriusza Viscontiego. Filonardi desygnowany został na urząd nuncjusza przed 20 stycznia 1635 roku¹⁰.

Jego korespondencja ze Stolicą Apostolską a zwłaszcza z Kongregacją de Propaganda Fide, na której czele stał wówczas kardynał Antonio Barberini, wskazuje jak bardzo dużą wagę przywiązywała Stolica Apostolska do przeprowadzenia unii z Rzymem całego Kościoła ormiańskiego w Rzeczypospolitej.

Jednym z pierwszych dokumentów przeznaczonych dla Filonardiego, były ustalenia Kongregacji Propagandy Wiary w sprawie Ormian z datą 30 stycznia 1635 roku¹¹. Zawierają one szczegóły dotyczące liturgii ormiańskiej po zawarciu przez Torosowicza unii z Rzymem. Do kwestii najważniejszych należała zmiana w liturgii ormiańskiej podniesiona wcześniej przez sobór florencki (w dekrecie Pro Armenis) to jest zasada dodawania wody do mszalnego wina, jako wyraz wiary w dwie natury Chrystusa. Ormianie zaprzestali tego obrzędu po soborze chalcedońskim, nie dolewano wody do wina, by podkreślić swą wiarę w jednego Chrystusa. Inną trudność stanowiło mszalne trisagium "Święty Boże" z dodatkiem "któryś za nas był ukrzyżowany". W sprawie świąt obowiązywać miały ustalenia soboru florenckiego oraz bulla papieża Eugeniusza IV.

słowiańskich / Praca zbiorowa pod redakcją R. Łuznego, F. Ziejki i A. Kępińskiego. – Kraków, 1994. – S.110-128.

⁹ Zakrzewska-Dubasowa M. Ormianie... – S.268.

¹⁰ Acta Nuntiaturae Polonae. T.1. De fontibus eorumque investigatione et editionibus. Instructio ad editionem, Nuntiorum serie chronologica, auctore Henrico Damiano Wojtyska CP. – Romae, 1990. – P.257.

¹¹ Congregatio Particularis super Unione Archiepiscopi Leopoliensis Armeni... Cop. XVII w. Archivum Secretum Vaticanum (AV). Miscellanea Armadium (Misc. Arm.) III 36 f. 456-457v.; fragmenty opubl.: Collectanea S.Congregationis de Propaganda Fide seu Decreta instructiones rescripta pro Apostolicis Missionibus. – Romae, 1907. – Vol.I. – P.24. – N 81; Omówienie dokumentu: Petrowicz G. L'Unione degli Armeni... – P.69-72.

Wyjaśniono też te punkty sporne, których nie było można ustalić wcześniej z powodu zastrzeżeń wniesionych przez Torosowicza. Trzeba w tym miejscu podkreślić, iż kontrowersje w kwestiach liturgicznych trwały jeszcze przez następne dziesięciolecia.

Dokument, o którym mowa otrzymany przez nowo mianowanego nuncjusza Filonardiego dotyczył unii personalnej Torosowicza z Rzymem, nie zaś unii Kościoła ormiańskiego w Polsce.

Zalecenia Kongregacji dołączono do pierwszej instrukcji, jaką otrzymał nuncjusz z Kongregacji Propaganda Fide z datą 12 lutego 1635 roku. Dokument sygnowano literą "F". W przedostanym punkcie instrukcji (dziewiątym) Kongregacja powiadamia Filonardiego, że minęły właśnie cztery lata odkąd Torosowicz, arcybiskup Lwowa przystąpił do unii. W związku z tym uprasza się nuncjusza o protekcję oraz pomoc wspólną z królem, kanclerzem [Jakub Zadzik], innymi znaczącymi osobistościami z otoczenia królewskiego, biskupami Kościoła rzymskokatolickiego, przede wszystkim zaś z arcybiskupem Lwowa [Stanisław Grochowski], z kapitułą katedralną, dominikanami, w szczególności z Janem Damascenem¹², jezuitami, karmelitanami oraz innymi wiernymi a także ze świeckimi władzami miasta. Kongregacja przestrzegała Filonardiego przed ewentualnymi trudnościami w związku z oskarżeniami Torosowicza o liczne wykroczenia. Najważniejszym było włamanie przy użyciu siły i opanowanie katedry wraz z jej skarbcem (4.XI.1630 r.)¹³. W instrukcji pisano m. in.: "[...] particolarmente d'haver usurpato la suppelletile ecclesiastica della Chiesa Metropolitana loro"¹⁴.

W obszernej instrukcji generalnej Sekretariatu Stanu z datą 1 kwietnia 1635 roku podpisanej przez kardynała Francisco Barberini, fragment dotyczący kwestii ormiańskiej zajmuje niewiele miejsca.

Przede wszystkim zaleca się nuncjuszowi instrukcję Kongregacji de Propaganda Fide. Ponadto zapowiedziano spotkanie nuncjusza z Torosowiczem, który przebywał w Rzymie¹⁵.

¹² Jan Damascen Sokołowski STD, przeor lwowski, późniejszy samowznaczy wikariusz generalny klasztorów ruskich, zob.: *Barącz S. Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce*. – Lwów, 1861. – T.I. – S.286-288, 290.

¹³ Kongregacja poinformowana została o poczynaniach Torosowicza przez Honoriusza Viscontiego w jego liście z dnia 24.I.1631 r.: ANP, H.Visconti. – P.126-129 (incydent opanowania Kościoła. – P.129).

¹⁴ APF (Archivum S.Congregationis de Propaganda Fide. Romae). Istruzioni diverse degli anni 1623-1638. – Vol.1. – F.217 r.

¹⁵ AV, Misc. Arm. III 36 f. 401 v; podobnie w Summarium instructionis die 12.IV.1635 datae; AV, Misc. Arm. III 36 f. 425 r-v. Tamże mowa o bulli papieskiej Eugeniusza IV w sprawie unii Kościoła ormiańskiego z Rzymem w języku ormiańskim przygotowanej na Sobór Florencki oraz innych dokumentach, w tym dotyczących unii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej z Rzymem.

Czy i kiedy doszło w owym czasie do spotkania Mariusza Filonardiego z Torosowiczem niestety nie wiadomo. Nuncjusz opuścił Rzym udając się w podróż do Polski w czerwcu 1635 roku, arcybiskup zaś, jak twierdzi Petrowicz¹⁶ w pierwszych dniach sierpnia tego roku. Nie znajdujemy również wzmianek w korespondencji nuncjusza na temat ich spotkania w trakcie pobytu Filonardiego w Wiedniu. Torosowicz spotkał się natomiast z nuncjuszem w Wiedniu Malatestą Baglionim, od którego otrzymał w prezencie ornat a także pieniądze i listy rekomendacyjne Ferdynanda II do Władysława IV. Udał się z końcem września do Łwowa, nie składając po powrocie do Polski zwyczajowej wizyty tak królowi, jak i nuncjuszowi Viscontiemu¹⁷. Nie złożenie wizyty królowi przyniosło wkrótce niekorzystne reperkusje dla samego Torosowicza.

W kwestii ormiańskiej, podobnie jak i w innych, Filonardi był zapewne ustnie informowany przez swego poprzednika Honorata Viscontiego, który powątpiewał w możliwość prędkiego porozumienia się wyznawców Kościoła ormiańskiego z Rzymem. Relacja Viscontiego z roku 1636 charakteryzująca ówczesny stan unii, była rzeczywiście dość pesymistyczna. Pisał, że postępy w sprawie unii osiągnane są dzięki staraniom Kongregacji de Propaganda Fide. Król Władysław IV nie był, zdaniem nuncjusza dobrze do niej usposobiony i dawał wielokrotnie do zrozumienia, że brak jest gruntownych zasad, by mogła się przyjąć i utzymać. Przyczyną tego stanu rzeczy był też fakt, iż Rzeczpospolita nie miała specjalnego interesu w angażowaniu się w sprawy unii, ponieważ Ormian nie jest wielu w Rzeczypospolitej a ponadto nie ma wśród nich szlachty¹⁸. Te ostanie argumenty przewijać się będą później także w korespondencji Filonardiego. Wspomnieć w tym miejscu trzeba, że król od samego początku konfliktu wśród Ormian zachowywał, zdaje się spory obiektywizm. Ciekawie relacjonuje to stanowisko króla Albrycht Stanisław Radziwiłł, który pisze w roku 1633, iż przybyli do Warszawy Ormianie ze skargami na Torosowicza, który pozamykał im świątynie. Król odpowiedział Radziwiłłowi "widzicie, że i oni narzekają na pomysły jezuitów"¹⁹.

Kwestia ormiańska absorbować zaczęła Mariusza Filonardiego na dobre od momentu jego przybycia do Polski oraz faktycznego przejścia urzędu nuncjusza Stolicy Apostolskiej, to znaczy po wyjeździe Honoriusza Viscontiego. Dał temu wyraz w obszernym liście z Warszawy z datą 26 kwietnia 1636 roku adresowanym do Sekretarza Kongregacji Propaganda Fide. Wyraził w nim między innymi dezaprobatę w związku z postawą lwowskiego arcybiskupa, po jego powrocie z Rzymu i Wiednia wobec króla²⁰.

¹⁶ Petrowicz G. *L'Unione degli Armeni...* – P.76.

¹⁷ Ibid. – P.84.

¹⁸ Visconti H. *Relatio finalis*. AV Misc. Arm. III 73 f.

¹⁹ Radziwiłł A.S. *Pamiętniki o dziejach w Polsce*. T.I 1632-1636 / Przekład i opracowanie A. Przyboś i R. Żelewski. – Warszawa, 1980. – S.301.

²⁰ APF, Congreg. Particol. degli Armeni e Polonia 1573, C.P.22. F.134r-v.

Pierwsze doniesienia na temat nastrojów panujących wśród Ormian w związku z jego powrotem do kraju, przychodzą od nuncjusza do Sekretariatu Stanu dopiero z Wilna. Choć Stolica Apostolska prosiła go o informacje w tej sprawie nieco wcześniej w związku ze skargami Torosowicza na polskich arcybiskupów i sejm. W liście do Urbana VIII i Kongregacji Propaganda Fide z 5 kwietnia 1636 r. żalił się on, że kwestionuje się jego godność arcybiskupią, a ponadto sprzyjając dyzunitom stwarza się warunki, które stanowią przeszkodę we wprowadzaniu unii²¹. Filonardi doradzał Torosowiczowi, by załagodził stosunki między nim a królem i w związku z tym namówił go do odwiedzenia Wilna, gdzie właśnie przebywał król oraz nuncjusz.

“Procurerò – pisze nuncjusz do Antonio Barberini 20 czerwca 1636 r. z Wilna – che questo Prelato se viene come deve, et è necesario se ne torni ad esercitare la sua carica con quiete, riputatione ed appoggio, senz’il quale, egli opererà poco o niente stante l’aversione del Re e di Monsignore di Leopoli, e lo stato suo in quelle part povero e senza seguito ad adherenze”²².

Torosowicz za radą nuncjusza przybył do Wilna, ale nie doszło do spotkania z Władysławem IV, choć nuncjusz bardzo zabiegał o audiencję i w korespondencji stamtąd do Rzymu wyrażał nadzieję na jej rychłe odbycie.

“Sperò che Sua Maesta sarà la seguente settimana in stato di dar Audienza nel qual caso cominciarò ad aiutare con la Maesta Sua Monsignore Arcivescovo Armeno...” – pisał w liście do Sekretariatu Stanu Filonardi z Wilna 9 sierpnia 1635 roku²³. Zabiegi nuncjusza spęzły na niczym. Do audiencji nie doszło.

Kongregacja Propaganda Fide zaniepokojona niepomyślnym rozwojem sytuacji opracowała plan, wedle którego nuncjusz miał nie tylko zabiegać o protekcję królewską lecz również szukać poparcia na sejmie²⁴.

Zanim jeszcze Filonardi otrzymał polecenia Kongregacji, w liście z dnia 12 listopada 1636 roku do Rzymu przekazał informację, że poszukuje rozmaitych sposobów, by poprzeć sprawę unii Kościoła ormiańskiego, lecz król nie może i nie jest w stanie rozpatrzeć tej sprawy, której rozwiązanie pozostawia przyszłemu sejmowi (luty 1637)²⁵. Stwierdza ponadto, iż warunkiem pomyślnego rozwiązania kwestii ormiańskiej w Polsce jest absolutna konieczność zwrotu przez Torosowicza zawartości skarbcza katedralnego²⁶.

²¹ Petrowicz G. L’Unione degli Armeni... – P.85-86.

²² APF, SOCG (Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali) 293. F.118 v.

²³ AV, Nunz. Pol. (Nunziatura di Polonia) 47. F.324.

²⁴ Petrowicz G. L’Unione degli Armeni... – P.88-89.

²⁵ Diariusze sejmowe następujących sejmów nie zawierają wzmianek na temat kwestii ormiańskiej: pierwszy z r. 1637, pierwszy z 1638, pierwszy 1639, 1640, 1641, 1642. Za tę informację dziękuję dr. E.Opalińskiemu. Vol. Leg. z lat nuncjatury Filonardiego – brak wiadomości.

²⁶ AV, Nunz. Pol. 47. F.353. “Non havendo Sua Maesta voluto, o possuto risolvere senza la Dieta...”

Filonardi znał jego wartość z inwentarza, który otrzymał w czasie swego pobytu na Litwie²⁷.

W liście do Kongregacji Filonardi stwierdził, że Torosowicza nikt na dworze królewskim nie jest w stanie poprzeć, i poza nuncjuszem oraz Walerianem Magni nie może on liczyć na czyjąkolwiek pomoc. Filonardi prosił sekretarza Kongregacji Ingoli o przesłanie w krótkim czasie wskazówek, co do dalszego postępowania w wiadomej sprawie. Uwagę nuncjusza zaprzętała wówczas idea stworzenia kolegium ormiańskiego, bardzo potrzebnego ze względu na to, że naród ten żyjący w Polsce, nieliczny, mający jednego biskupa (od niedawna arcybiskupa), "non ha parte ne nella Nobiltà, ne nel Governo". Są wszyscy, twierdzi Filonardi, prości i nieokrzesani (rozzi e rustici), i "idioti nelle cose delle Religione"²⁸.

Kongregacja Propaganda Fide przesłała listy do czołowych osób w Rzeczypospolitej z królem na czele w sprawie udzielenia poparcia Torosowiczowi²⁹. Listy przysły po zakończeniu sejmu.

Podczas obrad sejmowych powołano komisję złożoną z biskupów – senatorów na czele z nuncjuszem, która miała rozpatrzyć sprawę Torosowicza. Protest przeciwko używaniu przez Torosowicza tytułu arcybiskupa złożyli arcybiskup i biskup rzymskokatolicki, arcybiskup Gniezna Jan Wężyk oraz biskup krakowski Jakub Zadzik: "nie mogę pominąć tego – pisze nuncjusz – że, arcybiskupi Gniezna i Krakowa nie używali w czasie negocjacji innego tytułu aniżeli biskup [odnosząc się do Torosowicza], jak czyni to również kancelaria królewska"³⁰.

Filonardi powiadał ponadto swych zwierzchników, iż Torosowicz wywołuje zgorszenie wśród heretyków, rodzi awersję swojego narodu. Nie ma w nim choćby jednego człowieka, który opowiedzieć chciałby się za unią – przekazywał nuncjusz do Rzymu, tę właśnie opinię polskich hierarchów kościelnych.

W liście z 13 marca informował z kolei Kongregację o jeszcze innych zarzutach pod adresem Torosowicza wysuniętych przez duchowieństwo polskie oraz króla. Chodziło mianowicie o to, że Torosowicz nosi strój w kolorze czarnym zarezerwowanym dla zakonników ("come i frati di Sant' Ago-

²⁷ APF CP (Congregazioni Particolari) 22, oryg., Filonardi do A.Barberini. F.144 r.

²⁸ APF CP 22, oryg., Filonardi do Ingoli. Vars. 12 nov. 1636, f.136v; te bardzo krytyczne, czy wręcz zjadliwe opinie nie tylko Filonardiego ale również innych nuncjuszy nie były zgodne z rzeczywistością. Wypowiedzi te miały służyć jako argument na rzecz unii i konieczności dobroczynnego oddziaływania Kościoła rzymskokatolickiego. W tej sprawie: *Zakrzewska-Dubasowa M.* Ormianie... – S.260 i n., *Petrowicz G.* Ormianie... – S.149.

²⁹ *Petrowicz G.* L'Unione degli Armeni... – P.90.

³⁰ "Non devo tralasciar che Mons. de Gnesna, e di Cracovia nel trattar di questo negotio non diede all' Armeno mai altro titolo che Vescovo, come fà la Cancillaria del Regno". APF CP 22. F.141 v; w sprawie tytułatury (biskupiej i arcybiskupiej) zob.: *Stopka K.* Kościół ormiański... – S.61-in.

stino reformato”) oraz łańcuch, noszenie go jest przywilejem jedynie i wyłącznie polskich biskupów – senatorów³¹. Filonardi przekazywał do Rzymu argumentację Ormian, którzy zgorszeni postawą Torosowicza nie uznawali go za swego pasterza. Twierdzili oni mianowicie, że na przykład, jeśli jakiś rabin lub przywódca Turków lub Tatarów zostanie chrześcijaninem (che se un Rabino d’Hebrei, o capo de Turchi, o Tartari si fa christiano) lub jeśli zostanie katolikiem minister kalwiński, czy luterński (o se si fa catholico un ministro di Calvino, o Lutero), czy jakiego innego wyznania (o d’altra setta), Grek, pop – to świątynie zostają w danym narodzie i pod innym przewodnikiem odprawiają swoje nabożeństwa. I tak wśród Rusinów, biskupi unicy nie odbierają cerkwi prawosławnym. Każdy odprawia nabożeństwa w swoich Kościołach³². Ten idealistyczny obraz współżycia unitów i prawosławnych był argumentem skierowanym nie tylko przeciwko osobie Torosowicza, ale również, jak należy uważać, przeciwko unii. Arcybiskup Torosowicz natomiast nie tylko, że nie chce ustąpić przed naleganiami biskupów rzymskokatolickich, ale również Ormian i w dodatku powoduje swym nieodpowiedzialnym zachowaniem wciąż nowe skargi.

Torosowicz przyznał się w końcu, że przejął zawartość skarbca kościelnego ale nie taką, o jaką się go oskarża i nie chciał ujawniać, zdeponował lub też komu ją sprzedał. Nie miał ponadto zamiaru ustąpić z katedry ormiańskiej w zamian za dwa kościoły we Lwowie, które mógłby Torosowicz przeznaczyć dla unitów.

“Ex quator ecclessis, quam Leopoli ab antiquo tempore scismatici habuerunt due relingreantur Reverendissimo Archiepiscopo, pro se, et unitij”³³. W końcu też nie zechciał zaakceptować trzynastu punktów pacyfikacyjnych ustalonych przez Królewską Komisję złożoną z biskupów, senatorów oraz przedstawicieli Ormian³⁴.

W końcu 14 kwietnia także arcybiskup Gnieźnieński Wężyk zawiadamiał Kongregację Propoganda Fide, o tym, iż wysiłki Królewskiej Komisji, która miała zająć się sprawą Torosowicza speszły na niczym³⁵.

W połowie roku 1637 Filonardi zaprosił Torosowicza do Warszawy, ale i ten krok nuncjusza nie przyniósł spodziewanych efektów, choćby w minimalnym stopniu. Arcybiskup ormiański nie tylko zaprzestał dalszych kłótni ze swymi rodakami we Lwowie, lecz powodując swym postępowaniem nowe tumulty, naraził się jeszcze Filonardiemu, na którego wnosił skargi do Rzymu³⁶.

³¹ APF CP 22. – F.140 v.

³² Ibid. – F.144 v.

³³ Kopię dokumentu dołączył Filonardi do cotygodniowej korespondencji. APF CP 22. – F.139 r.

³⁴ APF CP 22. – F.146 r – 147 r.

³⁵ *Petrovicz G. L’Unione degli Armeni...* – P.93.

³⁶ Ibid. – P.96.

We wrześniu zajął on nagle i zamknął Kościół Św. Krzyża nie zważając na protesty jego odnowiciela Sahoka Agopsowicza³⁷.

Mimo to nuncjusz nie zaprzestaje starań o uspokojenie sytuacji mając na względzie kwestię unii wśród Ormian. Zdaje sobie jednak sprawę z wyjątkowych okoliczności, w jakich przyszło mu działać. Świadczy o tym list do Prefekta Kongregacji Antonio Barberini z grudnia 1637 roku, w którym pisze między innymi: "Monsignore Arcivescovo Armeno è stato qui, e dopo haver trattato lungamente con me, et altri, et haver da me sentito il senso di cotesta Santa Cogregatione et havuto copia che hà desiderato, de punti stabiliti per l'accordo con la sua Natione, è partito senz'accordare [...]"³⁸.

Walerian Magni, który próbował dopomóc w negocjacjach, powiedział Filonardiemu: "L'unione è bona, e bella, ma la persona [Torosowicza] non è atta, è criminosa et odiosa alla Natione"³⁹, co nuncjusz skwapliwie przekazywał do Stolicy Apostolskiej.

Kongregacja mając dość jasny obraz sytuacji dzięki doniesieniom Filonardiego, nie zaniechała dalszych starań o pojednanie Ormian oraz realizację planów unijnych. W początkach 1638 roku Kongregacja postanowiła po zapoznaniu się z opiniami nuncjusza w Polsce, Torosowicza oraz z memoriałem – propozycją Władysława IV w sprawie powołania dwóch komisji (to jest jednej z arcybiskupem rzymskokatolickim we Lwowie na czele oraz drugiej z proboszczem krakowskim Erazmem na czele) odrzucić postulaty królewskie, ponieważ uznała, iż Filonardi kierujący komisją ma wystarczające uprawnienia sędownicze i na nim winna spoczywać odpowiedzialność porozumienia się z Torosowiczem. Również polecenia Kongregacji nieco zmodyfikowane z kwietnia 1638 roku Filonardiego obarczyły misją pojednania Ormian⁴⁰. W odpowiedzi na instrukcje swych zwierzchników Filonardi odparł 10 lipca, iż istnieją spore nadzieje które pozwolą na rozwiązanie konfliktu z Mikołajem Torosowiczem a to dzięki królowi i królowej. Daje się bowiem, zdaniem nuncjusza zaobserwować pewien wzrost sympatii do lwowskiego unickiego arcybiskupa, którego wezwano właśnie do Warszawy⁴¹.

³⁷ *Lechicki Cz.* Kościół ormiański w Polsce. – S.63; w odpowiedzi król przez wyznaczonych komisarzy Rafała Grochowskiego i Alberta Pużyckiego odebrał klucze ko cielne a władzom miasta polecił, aby mieli opieką nad Ormianami nie będącymi w unii.

³⁸ APF CP 22. – F.148 r.

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ *Petrowicz G.* L'Unione degli Armeni... – P.97-99.

⁴¹ "Io in questa settimana ho trattato di Mons. Arcivescovo Armeno e se s'effettua il pensiero il pensiero che mi comunicò. Sua Maestà si potrà consentire quel Prelato, che sin' hora non ha havuto l'altro che me, et hora havemo [sic] per noi acquistato la Serenissima Regina che si fa ancor speranza davantaggio. Fra tanto io non acenno il pensiero sudetto di Sua Maestà per scriver gl'effetti prima di discorsi". APF SOCG, v.137, f.279 r.

Mimo niewątpliwego zaufania, jakim Kongregacja darzyła Filonardiego, postanowiono skierować do Polski dobrze zorientowanego w sprawach ormiańskich dominikanina i misjonarza Ormian o Pawła Piromalliego, który przebywał od pewnego czasu w Konstantynopolu. Piromalli w połowie 1638 roku przyjechał do Lwowa i w liście do Kongregacji Propaganda Fide opisywał Torosowicza w jak najlepszym świetle, jako pełnego zapału zwolennika unii⁴². Korespondencja Filonardiego była bardziej pesymistyczna, pisał on mianowicie na początku stycznia 1639 roku, iż choć pisze się wiele pozytywnych rzeczy o unii, to efekty jej wprowadzania są raczej słabe, „żeby nie powiedzieć żadne” (per non dire nulla). Pisał też, że choć przez trzy lata swego pobytu w Polsce widział licznych Ormian w czasie sejmów, to żaden z nich nie był unią. Informował też, że Torosowicz i Piromalli mówili mu, że we Lwowie jest 18 rodzin (case) Ormian-unitów⁴³.

W styczniu tego roku doszło na skutek zabiegów Filonardiego do spotkania w Warszawie z Torosowiczem i Piromallim. Dominikanin w czasie audiencji u Władysława IV, miał zapewnić króla o tym, że Ormianie zobowiązują się uznać Torosowicza za swego pasterza. W związku z tym miało nastąpić rozdzielenie świątyń, to znaczy katedra pozostawałaby w rękach arcybiskupa, zaś Kościół Ś. Krzyża czasowo pod władaniem Ormian. Ormianie nie wyrazili na to zgody i w rezultacie Torosowicz i Piromalli powrócili do Lwowa bez ostatecznego rozwiązania tego nabrzmiałego od lat problemu⁴⁴.

Piromalli pozostał we Lwowie do połowy roku pracując intensywnie nad pokonywaniem trudności, jakie przysparzała dotychczasowa działalność Torosowicza oraz nauczając Ormian zasad konfesji, między innymi dotyczących wiary w dwie natury Chrystusa oraz wyjaśnień w liturgii ormiańskiej.

Po odjeździe Piromalliego do Rzymu, Torosowicz wystosował list do Kongregacji (1 sierpnia 1639 r.), w którym oskarżał misjonarza o spowodowanie pewnych perturbacji mających szkodzić dziełu unii. Według opinii arcybiskupa, Ormianie po wyjeździe Piromalliego stali się bardziej zuchwali i stanowczo przeciwstawiają się unii⁴⁵. Również Filonardi w tym samym czasie powiadamiał kardynała Barberini, iż problem Ormian musi pozostać przez kilka miesięcy nierozwiązany, ponieważ król wyruszył właśnie w podróż do Częstochowy, stamtąd zaś dalej do Baden i Wiednia. Powrót Władysława IV przewidywany był w listopadzie⁴⁶.

W kwietniu 1640 roku Filonardi przygotował dla Sekretariatu Stanu *Relatio pro anni 1636-1640*. W kwestii Ormian nuncjusz pisał, że wyjaśnił arcybisku-

⁴² *Petrowicz G. L'Unione degli Armeni...* – P.99-100.

⁴³ APF, SOCG 81, f.365 r. (list z dnia 8.I.1639 r.).

⁴⁴ *Ibid.* 424 (list Piromalliego do CPF z 11.I.1639 r.); por.: *Petrowicz G. L'Unione degli Armeni...* – P.101.

⁴⁵ *Petrowicz G. L'Unione degli Armeni...* – P.102-103.

⁴⁶ APF, SOCG 137, f.273 (oryg. Filon. do A.Barberini, 21.VIII.1639).

powi Torosowiczowi wszelkie wątpliwości, jakie miał on w zrozumieniu ustaleń Kongregacji de Propaganda Fide, które ustnie przekazał. Doręczył mu także przysłane przez Kongregację bullę Eugeniusza IV na temat unii Ormian z Kościołem rzymskokatolickim w języku ormiańskim wraz z innymi dokumentami w tymże języku oraz wyznanie wiary Rusinów z czasów ich przystąpienia do unii a także instrukcję Klemensa VIII dotyczącą unii. Nie udało się, podkreślał nuncjusz pogodzić wzajemnie arcybiskupa unitę z hierarchami Kościoła rzymskokatolickimi w Polsce, arcybiskupem gnieźnieńskim i biskupem krakowskim⁴⁷.

Kongregacja de Propaganda Fide kolejny raz rozpatrzyła napiętą sytuację panującą wśród polskich Ormian i w czerwcu 1640 roku wystosowała listy rekomendacyjne dla Piromalliego, do Władysława IV, do nuncjusza oraz do niektórych duchownych we Lwowie z prośbą, by służyli mu wszelką radą i pomocą⁴⁸. Równocześnie z listami Kongregacji papież Urban VIII wystosował do króla w tej samej sprawie brewe. Zdołano również uzyskać poparcie dla dzieła unii katolika Armenii Filipa.

Kolejne zabiegi Kongregacji i tym razem spełzły na niczym.

2 lutego 1641 roku Filonardi zawiadamia Kongregację, iż król Władysław IV gotów jest poprzeć unię "con zelo singolare si mostra prontissimo, in modo che dopo haver sentiti i Scismatici, fatti venir qui [do Warszawy] a posta, spera che con levarsi a tempo da Leopoli Mosignore Arcivescovo Armeno, sia per seguire l'Unione"⁴⁹.

Stwierdził ponadto, że Ormianie nie chcą słyszeć o unii, jeśli nie uzyskają pewności posiadania co najmniej jednej z czterech ormiańskich świątyń. Ostatecznie nuncjusz nie bardzo, zdaje się wierzył w pomyślne zakończenie konfliktu, ponieważ stwierdził, albo unia nastąpi lub też nie, jeśli nie zadośćuczyni się żądaniom Ormian⁵⁰.

Kongregacja zareagowała na doniesienia Filonardiego kolejną instrukcją z datą 18 maja 1641 roku, która obowiązywać miała Filonardiego. Zgodnie z jej postanowieniami najlepszym sposobem w traktatach nad unią będzie zaproszenie legatów patriarchy Filipa z Armenii.

W ten sposób przemyślano zrealizowanie unii powszechnej (unione universale) z Kościołem ormiańskim⁵¹.

W liście Torosowicza do Kongregacji z 31 lipca 1642 roku mowa była o pomocy finansowej⁵². Tymczasem Kongregacja zwracała się do Filonardiego,

⁴⁷ Relatio pro anni 1636-1640, AV, Nunz. Pol. 49 f.45 r.-53 r.

⁴⁸ Petrowicz G. L'Unione degli Armeni... – P.104.

⁴⁹ APF SOCG, 293, f.259.

⁵⁰ "... o segue l'Unione ... o non segue, e s'ha almeno sodisfattione d'haverl'anco procurata per questo mezzo, non sene dovendo premetter alcuno": APF SOCG, Ibid. f.257.

⁵¹ Ibid. – F.252 oraz APF Lettere Volgari 20 f., 158.

⁵² APF SOCG 60, v.96 (list Torosowicza do CPF z 31.VII.1642 r.).

by powstrzymał arcybiskupa przed wyjazdem ze Lwowa, ponieważ jego zadaniem jest opór przeciwko "schizmatykom". Polecono też w nuncjuszowi osobę o nazwisku Vertabiet Gas. Barta, który przebywa w Rzymie i właśnie wybiera się do Lwowa, by wspomóc unitów⁵³.

Mimo zaleceń Kongregacji i wbrew radom nuncjusza, który działał zgodnie z jej zaleceniami, Torosowicz zawiadomił w listopadzie 1642 roku Stolicę Apostolską o wyjeździe do Rzymu. Nie czekając na zgodę Kongregacji i wbrew Filonardiemu opuścił Lwów⁵⁴.

W Rzymie zapewniał o swej wierności i wytrwałości prosząc o moralne wsparcie oraz pomoc finansową. Wystąpił też przeciwko katolikosowi twierdząc, że jeśli ten przyjmie unią i obejmie bezpośrednio zwierzchnictwo nad Ormianami w Rzeczypospolitej, wówczas unia upadnie w Polsce.

Zwracał się także z prośbą, by Kongregacja zleciła Piromalliemu aby nie robił nadziei dyzunitom na zwrot kościołów. Przywiózł ze sobą do Rzymu korzystne dla siebie opinie od lwowskich zakonów łańskich. Rzym wstrzymywał się z podejmowaniem jakichkolwiek decyzji oczekując na sprawozdanie Piromalliego o decyzji katolikosa Filipa⁵⁵. Powrót Torosowicza do Polski w zasadzie niczego nie zmieniał, poza tym, że unicki arcybiskup otrzymał fundusze, o które zabiegał. Po przyjeździe do Lwowa nie zastał już w Polsce Filonardiego. Nuncjusz nie ciesząc się dobrą sławą w Rzeczypospolitej, zmuszony był do jej opuszczenia w październiku 1643 roku.

Podsumowując ten prawie dziesięcioletni okres zabiegów Rzymu o przeprowadzenie unii wśród Ormian w Rzeczypospolitej, trudno nie zauważyć, iż nie przyniósł on spodziewanych efektów. Nadzieje jakie Kongregacja Propaganda Fide pokładała w Mikołaju Torosowiczu okazały się złudne. Torosowicz co prawda zaakceptował warunki unii, przy każdej okazji zapewniając Stolicę Apostolską o swej wierności i oddaniu, to jednak było stanowczo za mało. Petrowicz podkreśla, że wyjątkowe trudności, z jakimi borykał się Torosowicz spowodowały, że po niespełna dziesięciu latach, starania o unię pojawiły się ponownie na samym początku drogi. Trudności, o których mówi Petrowicz, czynił Torosowiczowi jego naród, który go oskarżał o zawładnięcie dóbr kościelnych. Petrowicz uważa, że Władysław IV również robił trudności ormiańskiemu arcybiskupowi, ponieważ uwierzył Ormianom, że przyczyną tumultów ormiańskich był Torosowicz. W końcu także arcybiskup lwowski Stanisław Grochowski oraz inni przedstawiciele hierarchi

⁵³ APF Lettere Volgari 21, f.64v-65r (CPF do Filonardiego z 6.VII.1642 r.); f.94 (CPF do Filonardiego z 27.IX.1642 r.) – "Potrà assicurarlo, che non havendo l'unione, per la quale si sono trasferiti il Padre Piromallo e gl'Ambasciatori di Leopoli in Persia, procurerà la S. Congr. al ritorno loro ch'egli sia sovvenuto da Nostro Signore".

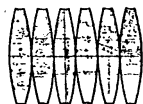
⁵⁴ *Petrowicz G.* L'Unione degli Armeni... – P.109.

⁵⁵ *Ibid.* – P.109-110.

rzymskokatolickiej w Polsce uznali tytuł arcybiskupa przyznany Torosowiczowi, za ograniczenie ich godności oraz jako uzurpację ich praw i przywilejów⁵⁶.

Trudno się niestety zgodzić z interpretacją przedstawioną przez tego historyka. Należy zdaje się szukać przyczyn nieudanych zabiegów o przystąpienie do unii Kościoła ormiańskiego w nastrojach społecznych Ormian, którzy niezbyt chętnie spoglądali na Rzym. W czasie, kiedy Stolica Apostolska zabiegała o skłonienie Ormian do unii, jak pisze Zakrzewska-Dubasowa, prawne położenie gminy ormiańskiej we Lwowie uległo znacznemu pogorszeniu. Nastąpiły ograniczenia handlowe, cechowe i autonomiczne. Dla władz miejskich sprzyjającą okolicznością było początkowo niechętnie, a później wręcz wrogię nastawienie gminy ormiańskiej wobec idei zjednoczeniowych z Kościołem rzymskokatolickim. Sprawy wiary łączyły się, ściśle z ormiańskimi interesami narodowymi, społecznymi i ekonomicznymi. Rozpatrywać by je trzeba mając na względzie również sytuację Ormian i ich hierarchii kościelnej w Armenii⁵⁷.

Analizując z kolei postawę Mariusza Filonardiego wobec konfliktu ormiańskiego w Rzeczypospolitej, należy podkreślić, iż wykonywał on z całą skrupulatnością instrukcje przesyłane mu z Rzymu. Ponieważ sprawą unii Ormian z Rzymem zajmowała się Kongregacja de Propaganda Fide, stąd przewaga korespondencji nuncjusza z Kongregacją. Informował Filonardi także Sekretariat Stanu o kolejnych etapach swej działalności w sprawach ormiańskich. Opisywał w sposób jak najbardziej obiektywny trudności, jakie stały na przeszkodzie w krzewieniu idei unijnej wśród Ormian. Pisał do Rzymu o konfliktach między Torosowiczem a Ormianami przekazując informacje o przyczynach nieporozumień. Nie ukrywał swej opinii o konfliktowym charakterze arcybiskupa. Kongregacja nie zrażała się niepowodzeniami i konfliktami spowodowanymi przez arcybiskupa, o którym krytycznie wyrażali się też następni, po Filonardim, nuncjusze przebywający w Rzeczypospolitej.

⁵⁶ Ibid. – P.115-116.

⁵⁷ Zakrzewska-Dubasowa M. Ormianie... – S.268 i nast.

Валерій СТЕПАНКОВ (Кам'янець-Подільський)

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕЇ 1648-1649 РОКІВ

До середини XVII ст. український народ внаслідок колоніальної політики Польщі потрапив у катастрофічну ситуацію: було втрачено еліту; стався розкол серед духовенства, що призвело до міжусобної боротьби; міщанство в найбільших містах було усунуте від управління і справ торгівлі; виникли несприятливі умови для розвитку національної мови, культури тощо. Реальною ставала загроза етноциду. Врятувати від нього могла лише відчайдушна боротьба за створення незалежної держави. На жаль, як свідчать джерела, український народ підійшов до національної революції, не маючи у своїй свідомості сформованої державницької ідеї, що вкрай негативно вплинуло на розвиток визвольних змагань XVII ст. Революція спалахнула 1648 р. і тривала до 1676 р. Її головний зміст полягав у розв'язанні двох завдань: створення незалежної соборної держави в етнічних межах України й утвердження у ній нового соціально-економічного ладу, в основі якого мала лежати дрібна (фермерського типу) козацька власність на землю¹. Саме на початку революції, протягом 1648 — першої половини 1649 рр., завершується період становлення української державницької ідеї. З'ясуємо основні аспекти цього складного процесу.

Готуючи козацьке повстання, Б. Хмельницький під час таємних рад зі своїми однодумцями звертав увагу на зростання як соціальних, так і національно-релігійних утисків з боку панів, поляків і євреїв². Щодо ролі останніх у причинах повстання, то, незважаючи на стійкий у радянській історіографії стереотип про „український антисемітизм”, маємо чимало свідчень сучасників (причому не з українського середовища) про масові зловживання з боку євреїв-орендарів стосовно українців не лише в економічній сфері, але й у національно-релігійному житті. Так, у ряді творів літературно-публіцистичного характеру того часу підкреслюється засилля євреїв у

¹ Степанков В.С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення і боротьби за незалежність (1648-1657 роки): Дис. ...докт. іст. наук. — К., 1993. — С.23, 29.

² Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів. — Ф.5 (Оссолінських). — Спр.646/1. — Арк.22-23; *Grondski S. Historia belli cosacico-polonici.* — Pestini, 1789. — P.48-50; *Temberski S. Roczniki (1647-1656) // Scriptores rerum Polonicarum.* — Kraków, 1897. — Т.16. — P.44.

господарському житті Речі Посполитої, їх „побратимство з поляками” у справі пригноблення українців³. Анонімний автор хроніки подій 1646-1655 рр. зауважував, що основною причиною „війни з козаками” було їх гноблення до таких меж, що навіть „дітей не можна було хрестити без згоди жидів-орендарів, яким жадібні пани віддали в оренду джерела прибутків шкідливі і надумані (козакам)”⁴. Подібне свідчення знаходимо і в рукописі казімирівського райші М. Голінського: „значною мірою жиди є причиною цієї війни і козацького повстання, бо по Україні, немало по всій Русі, вони поорендували у панів маетки, броварні, гуральні, млини, пасіки, мита й чинили підданам суворі данини й збільшували роботизни[...]”⁵. Маємо також визнання єврейського хроніста, мешканця Ізяслава Н. Ганновера, що українці „були принижені такою ж мірою, що й всі народи, і навіть цей народ найбідніший з-поміж інших (єврейський. — В.С.) над ними панував”, і всі євреї „на Русі були панями і володарями руських містечок (через що також взялося нещастя, яке впало на жидів)”⁶. Тому немає нічого дивного і випадкового у тому, що Б. Хмельницький, як і визнаний лідер радикального старшинського угруповання полковник М. Кривоніс, вбачали у гнобленні євреями українського населення одну з причин народного повстання⁷.

Факти свідчать, що на початковому етапі революції (січень-березень 1648 р.) гетьман та його соратники не висували програми боротьби за незалежність України, оскільки спромоглися лише сформувати ідею політичної автономії для козацького регіону. Так, у першій половині березня, під час переговорів з посланцями коронного гетьмана М. Потоцького, вони висунули вимоги щодо виведення польського війська з території Задніпров’я та України, ліквідації тут „управління Речі Посполитої”, права „укладати договори з іноземцями й зарубіжними монархами і робити все, що лише забагнеться їхній волі і бажанню”⁸. Важливо відзначити, що

³ Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodszy Wazowie. — Warszawa, 1972. — S.86, 96, 103.

⁴ Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі — ДОВ). — К., 1965. — С.9.

⁵ ЛНБ НАН України, від. рукописів. — Ф.5. — Спр.189/II. — Арк.108.

⁶ Rawita-Gawroński F. Sprawy i gzeszy ukraińskie. — Lwów, 1914. — S.14, 18.

⁷ ЛНБ НАН України, від. рукописів. — Ф.5. — Спр.189/II. — Арк.160; Спр.225/II. — Арк.99-зв; Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) (далі — ДБХ). — К., 1961. — С.30.

⁸ Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі — БЧ), від. рукописів. — Спр.143. — Арк.685; Національна бібліотека у Варшаві, від. мікрофільмів (далі — БН). — № 6691; Воссоєдинение Украины с Россией (далі — ВУР). — М., 1953. — Т.2. — С.15-16; Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С.48.

ідею автономності Б. Хмельницький прагнув донести до населення козацького регіону. За даними одного із джерел, виступаючи із Запоріжжя у похід, він звернувся до народу з універсалами-закликами підійматися на боротьбу, обіцяючи відібрати „у ляхів всю Україну”⁹. Після здобутих перемог під Жовтими Водами і Корсунем гетьман передав через Тугай-бея полоненому М. Потоцькому програму вимог до польського уряду, що передбачала створення по Білу Церкву й Умань удільної, з визначеними кордонами, держави¹⁰. Так було вперше сформульовано ідею створення національної держави (хоч на обмеженій території і залежної від Польщі). Під цим впливом серед шляхти почали поширюватися відомості про наміри Б. Хмельницького відновити Українську державу й проголосити себе її монархом¹¹. Про це повідомляв 8 червня 1648 р. холмський єпископ поморському підкоморію: „Він уже іменує себе князем київським і руським, просуваючись далі, хоче центр війни заснувати під Володимиром”¹².

У зв’язку з появою ідеї Української держави постає ряд запитань. Насамперед, чи мали під собою підстави побоювання польської еліти стосовно перспективи відновлення Української держави? Як сприймалася ця ідея українським панством? Чи були готові зреалізувати її Б. Хмельницький і представники нової еліти? Хоч стан джерел не дозволяє дати на них вичерпну відповідь, окремі їх аспекти можна усе-таки з’ясувати.

У першу чергу зазначимо, що бурхливий розвиток революції влітку 1648 р. засвідчував її яскраво виражений національно-визвольний характер. Саме він викликав особливо велике занепокоєння серед панівного стану Речі Посполитої, бо надавав реальної сили вимогам Б. Хмельницького визнати козацьку державу. Джерела фіксують також відмінність ставлення повстанців до польських і українських панів. За словами ксьондза Старовольського, „козаки, упіймавши кого-небудь із шляхти, відрубували йому голову, якщо він був лях, і залишали у живих, якщо — русин”¹³. Подібна політика Б. Хмель-

⁹ ДОВ. — С.30.

¹⁰ БЧ, від. рукописів. — Спр.142. — Арк.165-166, 169, 203; БН, від. мікрофільмів. — № 6713; №143. — Арк.744; ЛНБ НАН України, від. рукописів. — Ф.5. — Спр. 225/II. — Арк.61-61-зв.

¹¹ БЧ, від. рукописів. — Спр.142. — Арк.203; Спр.143.— Арк.753; ЛНБ НАН України, від. рукописів. — Ф.5. — Спр.225/II. — Арк.61-зв.; Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С.225; ВУР. — Т.2. — С.28.

¹² ДОВ. — С.44.

¹³ Там само. — С.78.

ницького наводить на думку, що він намагався знайти порозуміння з українським панством і залучити його до визвольної боротьби.

Можна було б припустити, що ідея відновлення української монархії та спалах національно-визвольного повстання викличуть патріотичні почуття у шляхти, стануть поштовхом для пробудження національної свідомості у сполонізованих князів, і в кінцевому підсумку ті не лише перейдуть на бік свого народу, але й очолять його боротьбу за незалежність. Чи не з цих міркувань гетьман робив спроби налагодити стосунки з князями І. Вишневецьким та В. Заславським, київським воєводою Я. Тишкевичем, коронним стражником С. Лашем?¹⁴ Однак дарма! Абсолютна більшість князів і панів вкрай негативно сприйняла ідею створення Українського князівства, реалізація якої вела до розпаду Речі Посполитої. Подібний розвиток подій уявлявся катастрофою навіть для такого відомого своїми поміркованими поглядами на розв'язання козацького питання політичного діяча, як брацлавський воєвода (єдиний православний сенатор) А. Кисіль. Вельми красномовними у цьому відношенні виступають його листи, написані у кінці травня до Б. Хмельницького та гнєзненського архієпископа М. Лубенського. Так, у першому з них він прагнув переконати гетьмана у тому, що „Вітчизна для нас усіх є однією, в якій народилися і заживаємо наших вільностей; і немає, справді, в усьому світі другої такої держави, подібної нашій Вітчизні у вільностях і свободах, до яких ми всі одностайно звикли, матері нашої Вітчизни — Корони Польської”¹⁵. В другому — акцентував увагу на трагічному становищі Речі Посполитої у зв'язку з перемогами „нечестивого Тамерлана” (Б. Хмельницького), бо „раби тепер панують над нами, засновують з ним нове князівство”. Гірко нарікав з приводу того, що „так раптово і так сильно цей ворог розтоптав славу поляків і любиму нашу Вітчизну”. Тому гаряче вмовляв М. Лубенського: „Потурбуйтеся про Вітчизну і якнайшвидше, щоб з нею не трапилося (від чого нехай береже Бог) того ж, що з Римською імперією!”¹⁶ Отже, не випадково переважна більшість української шляхти зі зброєю в руках виступила проти власного повсталого народу. Характерно, що саме українець І. Вишневецький став ідеологом і вождем найбільш непримиренних і шовіністично настроєних супроти козацької України магнато-шляхетських кіл Речі Посполитої.

Торкнемося тепер такого важливого аспекту проблеми, як рівень усвідомлення ідеї відновлення української монархії Б. Хмельницьким

¹⁴ ДБХ. — С.43-44, 47, 59-63.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві). — Ф.1230. — Оп.1. — Спр.336. — Арк.32-33.

¹⁶ ВУР. — Т.2. — С.27.

та його соратниками. Аналіз виявлених джерел дає підстави стверджувати, що висловлена гетьманом ідея створення держави на терені козацької України не передбачала, по-перше, відновлення держави як спадкоємниці Київської Русі в етнічних межах України і, по-друге, відродження ідеї українського монархізму. Б. Хмельницький, як і переважна більшість старшини й козацтва, продовжував вважати Річ Посполиту своєю Батьківщиною, а короля — її єдиним законним володарем¹⁷. Тому можемо лише говорити, що протягом березня-травня розпочався процес становлення автономістської ідеї, закладалися основи політики, яку В. Липинський назвав козацьким автономізмом¹⁸.

Як виявилось, національно-політична свідомість старшини й козацтва загалом не піднялася до сприйняття ідеї автономізму; вони прагнули домогтися насамперед відновлення прав і вольностей Війська Запорозького. Як наголошував полковник Я. Хмеленко у листі від 30 травня до Я. Тишкевича, козаки у жодному разі не хочуть „привласнювати держави й[ого] к[оролівської] м[илості]”¹⁹. Ці їхні настрої стали однією з причин припинення Б. Хмельницьким наступу й відправлення 12 червня посольства до Варшави. Вручена йому інструкція не передбачала навіть натяку домагатися автономії для козацького регіону й торкалася тільки задоволення соціально-економічних вимог козацтва та повернення православним захоплених уніатами церков у ряді міст. Правда, у виявленій нами копії „Інструкції” у рукописному фонді бібліотеки музею Чарторийських (Краків) міститься згадка про нерівноправне становище українців у Речі Посполитій: „найостанніший має нас за найпідліших, народ від віків вільний, а полякам приязний і корисний”²⁰.

Зауважимо, що польська еліта (серед якої визначилися „мирне” і „воєнне” угруповання у підході до розв’язання українського питання²¹) виявляла дивовижну однастайність у несприйнятті навіть у зародковому стані ідеї української автономії й намагалася офіційно трактувати повстання виключно як соціальну боротьбу козаків і селян („wojna domowa”). Не випадково 24 липня під час обговорення на

¹⁷ БЧ, від. рукописів. — Спр.379. — Арк.16; БН, від. мікрофільмів. — №18568; Центральна наукова бібліотека НАН України ім.В.Вернадського (далі — ЦНБ НАН України), Інститут рукопису. — Ф.1. — Спр.4128. — Арк.29; ДОВ. — С.85; ДБХ. — С.46.

¹⁸ Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. — Відень, 1920. — С.20-22.

¹⁹ ЛНБ НАН України, від. рукописів. — Ф.5. — Спр.231/II. — Арк.168-зв.

²⁰ БЧ, від. рукописів. — Спр.143. — Арк.643.

²¹ Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. — Warszawa, 1985. — С.11-12.

сеймі „козацького питання” литовський канцлер А. Радзивілл, тонкий і проникливий політик, звернув увагу присутніх на необхідність особливо ретельно дбати про збереження цілісності Речі Посполитої, не забуваючи прикладів Голландії та Неаполітанського повстання 1647 р. Цю думку підтримав канцлер Є. Оссолінський, закликавши парламент рішуче протистояти можливим домаганням козаків „відірвати від тіла Речі Посполитої провінцію чи якесь володіння”²². Під час складання інструкції комісарам для переговорів з Б.Хмельницьким промовці підкреслювали недопустимість поступок, „коли б козаки хотіли відірвати від Королівства якусь частину землі”²³. Тому до її пунктів було внесено суворе застереження не дозволяти ні створення „особливого уділу з володінь Речі Посполитої”, ні анулювання її влади над ними²⁴. Безперечно, така позиція правлячих кіл Речі Посполитої закривала шлях до розв’язання української проблеми політичним шляхом.

Тим часом влітку 1648 р. відбувається стрімкий розвиток національної революції. До зброї взялися сотні тисяч селян, козаків і міщан Київського, Брацлавського, Чернігівського, східних районів Волинського і Подільського воєводств. Попри окремі яскраво виражені руйнівні аспекти боротьби, все ж у цілому переважала її творча спрямованість. Починає визрівати ідея необхідності розгрому Речі Посполитої та створення власної держави на території, що явно виходить за межі козацького регіону. У цьому відношенні особливу цінність мають свідчення захоплених у полон повстанців і козаків. Наприклад, полонений на початку липня під Чернівцями (на Поділлі) козак заявив кам’янецькому старості П. Потоцькому, що вже „державна від вас ляхів перейшла до нас козаків”, і вони вирішили відвоювати Поділля, стати на ріці Горинь і лише тоді розпочати переговори з польським урядом „про давні вільності”²⁵. За даними полонених козацьких старшин, котрі потрапили до ворожих рук під час боїв під Старокостянтинівом у кінці липня, за наказом Б. Хмельницького вони мали „до самого Володимира відбирати землі”²⁶. На початку вересня кілька повстанців на тортурах визнали, що не хочуть „втихомирюватися аж до Вісли”²⁷. Представник львівської верхівки С. Кушевич не приховував занепо-

²² Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647-1656. — Warszawa, 1980. — Т.3. — S.94-95.

²³ Ibid. — S.103.

²⁴ ДОВ. — С.90, 96.

²⁵ ЛНБ НАН України, від. рукописів. — Ф.5. — Спр.225/II. — Арк.88-88-зв.

²⁶ БЧ, від. рукописів. — Спр.142. — Арк.545.

²⁷ Там само. — Спр.143. — Арк.27.

коення тим фактом, що „неприятель підкоряє руську землю, власність Речі Посполитої, прагнучи й законно (що безчесно задумав, не зважаючи на жодні трактати, які розуміє в цей час лише як прикриття) зробити її своєю”²⁸. Дещо пізніше анонімний автор „Дискурсу про сучасну війну козацьку чи хлопську” застерігав правлячі кола Польщі, що боротьба українців може призвести до того, що вони „повністю виб’ються з підданства Корони Польської і собі створять нову козацьку Річ Посполиту чи Руське Князівство”²⁹.

Рішучість народних мас ліквідувати польську неволю зіграла надзвичайно важливу роль у творенні українських державних інституцій: центральних і місцевих органів влади, території, судових установ, армії, нової соціальної структури. Внаслідок цього до кінця 1648 р. вже існувала республіканська за формою правління Українська держава, до речі, унітарна за своїм устроєм. Особливість розвитку національно-визвольної боротьби полягала в її тісному взаємозв’язку із соціальною боротьбою, яка з липня набрала характеру селянської війни. Боротьба за здобуття козацького імунітету („покозачення”) стала загальноукраїнським явищем: селяни і міщани запроваджували „козацький присуд” і „козацькі порядки”, що означало створення власних органів управління — основ адміністративних структур національної держави³⁰.

Важко переоцінити роль Б. Хмельницького у формуванні державних інституцій, насамперед центральних і місцевих органів влади, судових установ, армії, виробленні основ внутрішньої і зовнішньої політики уряду. Привертають увагу його заходи, спрямовані на зміцнення гетьманського (монархічного) начала у політичному розвитку козацької України, чому протистояла демократично-охлократична тенденція (протягом 1648 р. для розв’язання важливих питань 5 разів скликала ся „чорна рада”). Проти зміцнення гетьманської влади виступала й частина старшини, зокрема, наказний гетьман М. Кривоніс. У джерелах є згадка, що він у другій половині липня відмовлявся виконувати окремі розпорядження Б. Хмельницького під тим приводом, що той не був „нашим присяглим гетьманом, так і я ним могу бути, як і ти”³¹. Однак Б. Хмельницький

²⁸ Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. — 1980. — №2. — С.133.

²⁹ Ochmann-Staniszevska S. Pisma polityczne z czasow panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Publicystyka-excorbitancye-projekty-memorialy. — Warszawa, etc., 1989. — Т.І. — S.6-9.

³⁰ Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності // Український історичний журнал. — 1990. — №10. — С.16; Смолій В.А. Феномен українського козацтва // Там само. — 1991. — №5. — С.68-69.

³¹ БЧ, від. рукописів. — Спр.142. — Арк.598.

неухильно посилював свою владу. Це сприяло формуванню харизматичності його особи серед українців як їх визволителя з польської неволі та рятівника православної віри. Тому у серпні він вже мав певні підстави заявити посланцям А. Кисіля: „не така у нас тепер справа, як [це було] здавна у Війську Запорозькому, бо я з черню не раджуся і з нею не спілкуюся”³². Спромігся він також покарати за непослух М. Кривоноса та найближчих його соратників³³.

Через брак джерел вкрай складним і не до кінця з’ясованим залишається питання про політичні плани гетьмана восени 1648 р. Окремі дані промовляють, що вже у вересні в нього з’являються наміри звільнити з-під польського панування західний регіон. Здобувши перемогу 23 вересня під Пилявцями, він інформував свого брата у Сосниці, що вирушив до Варшави³⁴. Полонений сенчанський козак повідомив поляків, що Б. Хмельницький „думає відняти польські володіння до Вісли, лише за Віслу йти не хоче. Зимувати хоче обов’язково тут, у Польщі, і стоянку свою хоче мати під Замостям”³⁵. Заходи гетьмана під час походу до Львова, а згодом до Замостя (жовтень-листопад) — розіслання у різні куточки західно-українського регіону підрозділів з метою звільнення краю, тісні зв’язки з місцевим населенням, формування органів влади³⁶ дають підстави висловити міркування, що він розглядав їх як складову частину боротьби за утвердження козацької держави.

Разом з тим доводиться констатувати, що у цей час ні гетьман, ні більшість старшини не спромоглися сформувати ідею створення незалежної держави в етнічних межах України, а відтак і висунути відповідну політичну програму. Мав рацію С. Томашівський, стверджуючи, що у Б. Хмельницького не могло бути думки „про повну державну самостійність України”³⁷. Очевидно, ми не помилилися, коли відзначимо, що гетьман та його однодумці прагнули домогтися, щоб майбутній король Польщі став також „королем руським” і визнав автономію козацької України щонайменше в складі Київського, Брашлавського, Чернігівського, Подільського і Волинського воеводств, де було „козаков много”³⁸. Правда, маємо свідчення

³² БЧ, від. рукописів. — Спр.143. — Арк.568.

³³ ЛНБ НАН України, від. рукописів. — Ф.5. — Спр.225/II. — Арк.121-зв., 126-зв; ДОВ. — С.98.

³⁴ ВУР. — Т.2. — С.79.

³⁵ ДОВ. — С.153.

³⁶ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С.133-140.

³⁷ *Томашівський С.* Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.). — Львів, 1914. — С.8-9.

³⁸ ВУР. — Т.2. — С.130.

королівського посла Я. Смяровського, що полковники М. Кривоніс і П. Головацький у другій половині листопада наполягали на залишенні під козацьким контролем усієї звільненої території Західної України (на жаль, не відомо, з яких міркувань — політичних чи військово-стратегічних)³⁹.

Яким чином Б. Хмельницький сподівався реалізувати ідею автономії козацької України? Його наступні кроки підводять до думки, що він пов'язував це з реформуванням державно-політичного устрою Речі Посполитої, яке, на його погляд, мав здійснити монарх-некатолик, зміцнивши свою владу при підтримці козаків (на що першим звернув увагу В. Липинський⁴⁰). Під цим кутом зору стають зрозумілими його наміри звести на польський трон (король Владислав IV помер 20 травня 1648 р.) московського царя⁴¹. Оскільки Олексій Михайлович не поспішав розпочинати військові дії проти Польщі, то гетьман, напевно, вже у вересні пішов на встановлення контактів з трансільванським князем Д'єрдем I Ракоці, котрий готував 30-тисячну армію до можливого походу у Польщу, аби посадити на трон свого сина Сигизмунда⁴².

Одночасно Б. Хмельницький намагався вплинути на хід боротьби за корону у середині Польщі між Яном Казимиром та Каролом Фердинандом (братами покійного короля). Чому він вирішив підтримати кандидатуру Яна Казимира, з'ясувати надзвичайно важко. М. Кордуба та Л. Кубаля, опираючись на деякі джерела, висловили міркування, що стосунки між Б. Хмельницьким і Яном Казимиром зав'язалися ще у серпні⁴³. Гіпотетично можна уявити, що гетьман керувався кількома міркуваннями: по-перше, для реалізації задуму більше підходила особа Яна Казимира, „вихованого за кордоном” і „чужого польсько-шляхетським традиціям”, ніж Кароля Фердинанда — „завзятого ворога іновірів”⁴⁴; по-друге, підтримка „слабкішого” претендента за певних обставин могла дати привід для безпосереднього втручання у внутрішньополітичну боротьбу; по-третє, Б. Хмельницький сподівався,

³⁹ ЛНБ НАН України, від. рукописів. — Ф.4 (Баворовських). — Спр.1321/II. — Арк.183-зв.

⁴⁰ *Липинський В.* Україна на переломі... — С.22.

⁴¹ ДБХ. — С.57.

⁴² ЛНБ НАН України, від. рукописів. — Ф.5. — Спр.189/II. — Арк.133-134-зв.; Спр. 3882/II. — Арк.39; *Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656 рр.) // Архіви України. — 1966. — №3. — С.63.

⁴³ *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Владислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т.ХІІ. — С.55-56; *Kubala L.* Jerzy Ossoliński. — Lwów, 1924. — S.240.

⁴⁴ *Кордуба М.* Боротьба... — С.58.

що, прийшовши до влади при підтримці козаків, Ян Казимир реформує політичний устрій Речі Посполитої й надасть автономію Україні.

Враховуючи сказане, вважаємо, що Я. Федорук цілком слушно поставив під сумнів поширений в історіографії погляд С. Томашівського про похід Б. Хмельницького у Галичину як такий, що відбувався під тиском татар⁴⁵. Він проводився з ініціативи гетьмана, щоб вибороти автономію для козацької України. Причому це пов'язувалося, у кращому випадку, із зведенням на престол трансільванського князя, в гіршому — Яна Казимира. Оскільки відомості про вступ у війну Трансильванії не надходили (Д'ердь I Ракоці помер у першій половині жовтня), то з кінця жовтня гетьман почав рішуче виступати на користь Яна Казимира. Не виключено, що у цей час він отримує обіцянки королевича задовольнити вимоги Війська Запорозького. За свідченням українського посла до Московії С. Мужиловського, ще будучи некоронованим, той „писал лист до его милости пана гетмана і до всего Войска Запорозского, просечи Богом (живим), аби уже болш не воевали обещующисе бити руским (королем і що през шаблю) узяти, аби тоє мощно держали[...]”⁴⁶. Тому Хмельницький, прибувши на початку листопада в околиці Замостя, у листі до шляхти і міщан звернув їхню увагу на своє бажання бачити на троні Яна Казимира⁴⁷.

Задля безпосереднього впливу на хід елекційного сейму у середині листопада гетьман направив до Варшави посольство А. Мокрського з листами до короля та сенаторів. Майже всі дослідники відзначали надзвичайну поміркованість сформульованих ним політичних вимог, особливо коли зважити на вражаючі успіхи визвольної боротьби. Справді, загальноукраїнський характер мали лише вимоги захисту Православної церкви, ліквідації унії та амністії для учасників повстання, інші торкалися інтересів Війська Запорозького. Одночасно козацький гетьман засвідчував підтримку Яна Казимира й переконував його у необхідності зміцнити королівську владу, щоб „не було тих побічних короликів” і „зволив бути самодержцем, як і інші королі, а не як св. пам'яті їх м-ті предки вашої королівської м-ті, що самі були в неволі”⁴⁸.

⁴⁵ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.) (Львівські історичні праці. Дослідження, вип.1). — Львів, 1993. — С.32-36.

⁴⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1861. — Т.III. — С.285; ВУР. — Т.2. — С.130; *Sygun F. Between Poland and the Ukraine: the dilemma of Adam Kysil 1600-1653.* — Harward, 1985. — P.162.

⁴⁷ ДБХ. — С.73.

⁴⁸ Там само. — С.81, 83, 84.

Постає запитання, чому висувалася така обмежена програма? Гадаємо, що не варто розцінювати її як таку, що переслідувала мету політичної боротьби Б. Хмельницького, оскільки відзначалася тактичним характером. По-перше, маючи обіцянки Яна Казимира щодо реформ, насамперед потрібно було домогтися його обрання на трон; по-друге, за обставин відсутності наступу трансільванців, наближення зими і неухильного погіршення становища армії (звідси прагнення уникнути зимової кампанії⁴⁹) шораз гостріше відчувалася потреба в укладенні перемир'я. І саме ця поміркованість вимог Війська Запорозького відкривала шлях до досягнення миру.

З другого боку, поразка поляків під Пилявцями і поява українців на теренах етнічно-польських земель зміцнили позиції поміркованого крила правлячих кіл Речі Посполитої. Шалька терезів почала схилятися на користь Яна Казимира, чому сприяло також поширення відомостей про його підтримку з боку Б. Хмельницького. За таких обставин 14 листопада 1648 р. було повідомлено сейм, що Кароль Фердинанд зняв свою кандидатуру на користь брата. Останній, не гаючи часу, не дочекавшись юридичного акту обрання себе королем (це сталося на сеймі 17 листопада), направив з листом до гетьмана посла Я. Смяровського. 19 листопада він з'явився до українського табору⁵⁰. В ході складних переговорів козацька рада 21 листопада схвалила постанову старшинської ради про припинення воєнних дій і відведення війська „в Україну”. 24 листопада останні українські підрозділи залишили околиці Замостя⁵¹.

Оцінюючи політичні наслідки розвитку революції у 1648 р., важливо пам'ятати, що перемир'я не розглядалося гетьманом як остаточне завершення боротьби проти Речі Посполитої⁵². Про це свідчать окремі джерела. Так, у листі до Д'єрдя І Ракоці від 17 листопада Б. Хмельницький висловлював бажання бачити його „опікуном і королем Польщі” й радив наказати „військові якнайшвидше наступати на Польщу”, обіцяючи приєднатися до нього „з усім нашим військом і силою”⁵³. А після переговорів з Я. Смяровським гетьман повідомив Іслам-Гірея, що обманув короля, бо порізнив його з сенаторами й добився того, чого найбільше прагнув, — уникнути війни у зимовий час⁵⁴.

Відмова гетьмана від продовження наступу в глиб Польщі засвідчила величезний талантизм Б. Хмельницького як полководця,

⁴⁹ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612-1651). — Warszawa, 1933. — S.268.

⁵⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів. — Ф.4. — Спр.1321/II. — Арк.183.

⁵¹ Там само. — Арк.183-185.

⁵² Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — С.143; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність.... — С.37-39.

⁵³ ДБХ. — С.85.

⁵⁴ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... — S.280.

оскільки армія була врятована від неминучої катастрофи. З другого боку, дозвіл на виведення військ щонайменше із західного регіону України став однією з найбільших помилок у всій політичній кар'єрі гетьмана. Адже український уряд втрачав понад третину густозаселеної території з високорозвинутим виробництвом. Польща отримувала назад свій надзвичайно вигідний стратегічний плацдарм для зосередження й утримання тут (за рахунок місцевого населення) армії, готової у сприятливий час розпочати наступ. До того ж у разі відновлення бойових дій війна велася б виключно на українських землях, що прирікало їх на руйнування та спустошення. Це трапилося, як на мою думку, через відсутність у політичній свідомості української молодшої еліти національної державницької ідеї, через її прихильність до автономізму.

Уже під час відходу із західного регіону почали виявлятися серйозні розходження між планами Б. Хмельницького та можливими поступками з боку новообраного короля. Річ у тім, що при зустрічі з Я. Смяровським гетьман поставив вимоги, щоб польське військо не просувалося далі Костянтинова (вочевидь, Старокостянтинова), магнати („панята”) не з'являлися далі Білої Церкви, а вся Лівобережна України залишалася при козаках⁵⁵. В універсалі від 12 грудня 1648 р. до шляхти гетьман підкреслює, що він вважає себе відповідальним за майбутню долю населення західного регіону і залишає за собою право у разі необхідності виступити на його захист⁵⁶. Одночасно Б. Хмельницький масово розташовує залоги у містах на схід від лінії ріка Случ — місто Кам'янець-Подільський. Тому на початку 1649 р. А. Кисіль не приховував свого обурення тим фактом, що „хто-небудь чув коли раду Запорозького Війська у Звягелі!.. Почавши від Случі до Чигирина перебуває військо Хмельницького”⁵⁷. З іншого боку, Ян Казимир у своїх листах до гетьмана настирливо домагався повернення полків на місця розташування, „здавна визначені”, розпуску по домівках поспільства, а також вимагав відіслати татар і чекати на прибуття комісії⁵⁸. З'являються королівські універсали до селян і міщан Галичини, Поділля та Волині з наказами негайно припинити бунти, повернутися додому і

⁵⁵ ЛНБ НАН України, від. рукописів. — Ф.5. — Спр.189/II. — Арк.184-185; *Szajnocha K.* Dwa lata z dziejów naszych 1646, 1648. — Lwów, 1869. — Т.2. — S.395.

⁵⁶ ДБХ. — С.86-87.

⁵⁷ *Z dziejów Ukrainy / Red. W. Lipiński.* — Kraków, 1912. — S.248.

⁵⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів. — Ф.5. — Спр.225/II. — Арк.193-197; ЦДІА України у Києві. — Ф.1230. — Оп.1. — Спр.201. — Арк.8-9.

виконувати „звичайне підданство” панам, інакше — будуть покарані. Сюди ж направляються підрозділи польської армії⁵⁹. Як переконують матеріали коронаційного сейму, правляча верхівка Речі Посполитої не була готовою піти на визнання політичної автономії козацької України, хоча канцлер висловлював побоювання про можливість втрати цих земель, як це у свій час сталося в Іспанії з Нідерландами. Приймається рішення лише про доцільність продовження переговорів з Військом Запорозьким⁶⁰.

Аналіз політичної діяльності українського гетьмана протягом першої половини 1649 р., зокрема змісту його переговорів з посольствами Польщі (лютий) і Московії (квітень) дозволяє висловити міркування, що саме у цей час відбувається розробка ним основних принципів української державної ідеї. Його намагання в кінці 1648 — на початку 1649 рр. одержати військову допомогу з боку Московії й Трансильванії свідчили: він не сподівався, що переговори з поляками можуть задовільнити політичну програму автономізації чи федералізму. Польські комісари по дорозі до Переяслава були стурбовані чутками, що Б. Хмельницький добиватиметься для Війська Запорозького та Тугай-бея виділення „окремих провінцій”⁶¹. І все таки хід переговорів, що почалися 20 лютого 1649 р., приголомшив їх якісно новим підходом гетьмана до розв’язання української проблеми, до чого вони виявилися психологічно не готовими. Оскільки це питання добре з’ясоване в історіографії, торкнемося лише висвітлення положень сформованої українською стороною програми, головніші з яких знайшли свій подальший розвиток під час трактатів з московським посольством Г. Унковського (кінець квітня).

По-перше, у розмовах з комісарами Б. Хмельницький вперше чітко засвідчив право українського народу на створення власної держави в етнічних межах, реалізацію якого вважав тепер основною метою своєї діяльності. Так, 23 лютого він заявив: „виб’ю з лядської неволі народ весь руський [...] Досить нам на Україні і Поділлі, і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи”⁶². Згадуваний С. Мужилівський розповідав у Москві, що тепер Україна „стала вже їх козацька земля, а не польська і не

⁵⁹ ЦНБ НАН України, Інститут рукопису. — Ф.VIII. — Спр.205 м/26. — Арк.34-35; Жерела... — Львів, 1898. — Т.IV. — С.149, 171-172; *Kaczmarszyk J. Bohdan Chmielnicki.* — Warszawa, etc., 1988. — S.78.

⁶⁰ *Ochmann S. Sejm koronacyjny...* — S.84, 103-111, 231-233.

⁶¹ ЦДА України у Києві. — Ф.1230. — Оп.1. — Спр.11. — Арк.1-3.

⁶² ВУР. — Т.2. — С.118.

литовська”, і „козаки будуть далі наступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелими своїми, поляками, боротися всією силою, щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих міст не було діла”⁶³.

По-друге, гетьман висунув ідею незалежності утвореної держави від влади польського короля, розвиток якої дійшов свого логічного завершення під час квітневих переговорів з московським посольством. На його думку, висловлену А. Кисілю 21 лютого, „лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде”. Через день він підкреслив той факт, що „мі то Бог дав, жем естъ единовладцем і самодержцем руським; не схоче король королем вольним бити — як ся видит”. А дізнавшись про захоплення П. Потоцьким Бара, 24 лютого заявив комісарам: „Потоцький нехай тут почекає брата свого, старосту каменецького, которий заволодів моім містом і проливає кров християнську в моїй Подолії. Я приказав послати туди полки і привести його живим”⁶⁴. Пізніше Г. Унковський довідався, що польських послів відправили з Переяслава, бо „гетьман і Військо Запорізьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть”⁶⁵. Б. Хмельницький повідомив послу Московії: „а нас Бог від них (Польщі і Литви. — В.С.) увільнив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою цим від них стали вільні”⁶⁶. Так, на думку О. Оглоблина, було перекреслено „стару Ягеллонську ідею співіснування трьох народів — польського, литовського й руського (українського та білоруського) в єдиній Речі Посполитій”⁶⁷.

По-третє, козацький гетьман сформулював положення про соборність Української держави. Є свідчення В. Мясковського (автора щоденника, члена польського посольства), що гетьман неодноразово наголошував на намірі „відірвати від ляхів усю Русь і Україну”, звільнити „з лядської неволі [...] народ всієї Русі”⁶⁸.

По-четверте, Б. Хмельницький розглядав Україну як спадкоємницю Київської Русі. У розмові з московським послом він наголосив

⁶³ Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С.226.

⁶⁴ ВУР. — Т.2. — С.117-119.

⁶⁵ Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С.226.

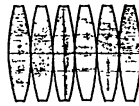
⁶⁶ ВУР. — Т.2. — С.152.

⁶⁷ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. // Літературна Україна. — 1992. — 2 липня.

⁶⁸ ВУР. — Т.2 — С.117-118; Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ; Відень, 1922. — Т.VIII. — Ч.III. — С.146.

на можливості замирення з Річчю Посполитою лише за умови визнання коронним урядом Української держави „по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі, а ми у підданстві і в неволі бути у них не хочемо”⁶⁹.

Отже, переосмислення результатів і уроків боротьби дозволило Б. Хмельницькому протягом першої половини 1649 р. вперше в історії української суспільно-політичної думки після занепаду Галицько-Волинської держави сформулювати національну державну ідею, яка стала визначальною у визвольних змаганнях народу протягом наступних сторіч — створення незалежної держави в етнічних межах України. З цього часу, як слушно зауважив О. Оглоблин, „головною метою діяльності Богдана Хмельницького було вдержати й розбудувати Українську Козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічно-українські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою й Чорним морем”⁷⁰.

⁶⁹ ВУР. — Т.2. — С.157.

⁷⁰ Оглоблин О. Українсько-московська угода...

ЄВРЕЇ ТА ПОВСТАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У дослідженні економічної історії євреїв Польщі та Литви Ігнація Шипера розділ, присвячений подіям 1600-1648 рр., має назву „На українському вулкані”¹. Повстання Богдана Хмельницького дійсно нагадувало несподіваний вибух вулкану, який передував нищівним наступам Росії та Швеції, розладів соціального порядку та масовій економічній анархії Речі Посполитої. Якщо в першій половині XVII ст. євреїв турбували юдофобські трактати, інспіровані контрреформацією, напади ватаг школярів, економічні труднощі, банкрутство великих купців і фінансистів унаслідок загострення конкуренції в деяких сферах торгівлі та слабкість економіки Речі Посполитої, що спричинили еміграцію на схід, то після 1648 р. євреїв очікували масові вбивства, татарський полон, насильне прийняття іншої віри та вигнання. Усвідомлення того, що настав кінець „раю євреїв”, викликало неспокой у єврейських громадах та єврейській літературі. Однак попри напади польських жовнірів на єврейські поселення наприкінці 1650-х рр., небезпеку повторення старих конфліктів у районах, утримуваних Річчю Посполитою, втечу частини євреїв у Центральну та Західну Європу, більшість єврейського населення залишилась на території Речі Посполитої. Воно поступово відновило і навіть зміцнило свої позиції у соціально-економічному житті, в тому числі й на українських територіях, які залишились під Річчю Посполитою².

¹ *Schipper I. Dzieje gospodarcze Żydów Korony i Litwy w czasach przedrozbiorowych // Żydzi w Polsce odrodzonej: Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna / Red. Schiper I., Tartakower A., Hafftko A. – Warszawa, 1932. – Т.1. – S.161.*

² Головні праці єврейської історіографії з’явилися спочатку на мові ідиш, івриті та слов’янських мовах, а тепер часто виходять західноєвропейськими мовами. Повстання Хмельницького розглядалося як у спеціальних дослідженнях, так і в загальних працях. Бібліографію до цієї теми, а також з історії євреїв в Україні і Польско-Литовській державі взагалі див.: *Balaban M. Bibliografia historii Żydów w Polsce i w krajach ościennych za lata 1900-1930. – Warszawa, 1930. – № 1; Hundert G., Bacon G. The Jews in Poland and Russia: Bibliographic Essays. – Bloomington, 1984; Систематический указатель литературы о евреях (1708-1889). – СПб., 1892; Raba G. Between Rememberance and Denial: The Fate of the Jews in the Wars of the Polish Commonwealth during the Mid-Seventeenth Century as shown in Contemporary Writings and Historical Research. – New York, 1995. Із спеціальних досліджень найважливішим є вступ до: *Shatzky J.G. et al. Gzeires takh (Декрети 1648; на ідиш: Vilnius, 1938).* Додаткова література – див. примітки у статтях: *Pelenski J. The Cossack Insurrections in Jewish-**

У 1648 р. євреї, які проживали на східних теренах Речі Посполитої, зіткнулися із складною проблемою: як вижити. Згодом їм ще не раз доведеться долати такі ж труднощі: під час великих епідемій (таких, як чума 1652 р.); у 1655 р., коли російські та українські війська захопили Вільно та Люблін; під час шведської інвазії. У 1649 р. євреям в Україні та Білорусі загрожувала смерть від переслідувань, хвороб, голоду, татарський полон і особливо

Ukrainia Relations // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / Ed. by H. Aster, P. Poticzny. — 2nd ed. — Edmonton, 1990. — P.31-42; *Sysyn F.* The Jewish Factor in the Khmelnytsky Uprising // *Ibid.* — P.43-54.

Із загальних праць див.: *Weinryb B.* The Jews of Poland: A Social and Economic History of the Jewish Community of Poland from 1100 to 1800. — Philadelphia, 1972 та *Dubnov S.* History of the Jews in Russia and Poland. — Philadelphia, 1916. — Vol.1; *Baron S.* A Social and Religious History of the Jews. — Vol.16: Poland — Lithuania 1500-1650. — 2nd ed. — New York, 1976; *Маглер О.* Історія євреїв у Польщі: економіка, суспільство та юридичний статус [на івриті]. — Мехавуа, 1946; *Schipper I.* Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. — Warszawa, 1937; *The Jews in Poland* / Ed. by C. Abramsky, M. Jachimczyk, A. Polonski. — Oxford, 1986; *Levine H.* Economic Origins of Antisemitism: Poland and its Jews in Early Modern Period. — New Haven, 1991; *Goldberg J.* Jewish Privileges in the Polish Commonwealth. — Jerusalem, 1985; *Hundert G.* On the Jewish Community in Poland during the XVII Century // *Revue des Etudes Juives.* — 1983. — P.349-372; *Lewin I.* The Jewish Community in Poland: Historical Essays. — New York, 1985.

Про євреїв в Україні див.: *Pritsak O.* The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians // *Ukrainian-Jewish Relations...* — P.3-21; *Ettinger Sh.* Jewish Participation in the Settlement of Ukraine in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // *Idem.* — P.23-30; *Emmirep Ш.* Участь євреїв у заселенні України (іврит) // *Zion.* — 1956. — Vol. 21. — N3-4. — P.107-142; *його ж.* Юридичний і соціальний статус євреїв в Україні від чотирнадцятого до сімнадцятого століття (іврит) // *Zion.* — 1955. — Vol.20. — N3-4. — P.128-152. (Англійський переклад у часописі „Journal of Ukrainian Studies” (1992)); *Герц Я.* Євреї в Україні (іврит). — Нью-Йорк, 1949; *Шацький Я.* До проблеми історії євреїв в Україні (іврит) // *Shatzky buk* / Ed. by *J. Lifshitz.* — Buenos Aires, 1958. — P.249-262; *Friedman P.* The First Millennium of Jewish Settlement in the Ukraina // *The Annals of Ukrainian Academy of Arts and Sciences in USA.* — 1959. — Vol.7. — P.1489-1506; *Бершадский С.* Русско-еврейский архив: Документы и реестры к истории литовских евреев (1388-1550). — СПб., 1882; *его же.* Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. 1388-1569 гг. — СПб., 1883; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Нью-Йорк, 1956 (передрук). — Т.8. — Ч.2. — С.199-224; *Боровой С.* Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // *Исторические записки.* — 1940. — №9. — С.81-82, 102. Див. також: *Ефименко А.* Бедствия евреев в Южной Руси XVII века // *Южная Русь: Очерки, исследования и заметки.* — СПб., 1905. — Т.II. — С.1-11.

насильне перехрещення. Саме ці нещастя привернули найбільшу увагу тогочасних єврейських авторів, але важливо пам'ятати, що вказані події були лише початком періоду небезпек та труднощів, який тривав аж до 1660-х рр.

Якими ж саме були людські втрати серед єврейського населення у 1648 р. та наступних роках? Щоб визначити кількість жертв, застосовувалось два методи. Один із них полягав у використанні статистичних даних, які наводили єврейські та інші автори (якщо ці дані були недостовірними, підрахунки велись на основі звітів про знищення єврейських громад). Інший метод полягав у проведенні підрахунків єврейського населення у Речі Посполитій та на українських землях, а потім визначався відсоток жертв. Обидва методи, навіть якщо їх поєднати, можуть дати лише приблизні цифри.

Єврейські автори описували події в шоковому стані, переживши величезну трагедію. Як і всі, хто пережив її, вони тяжіли до мимовільного перебільшення кількості жертв, а нерідко й навмисне перебільшували їх, щоб отримати допомогу від інших єврейських громад. Хоч була зібрана істотна інформація про знищення громад, проте єврейським сучасникам навряд чи була відома точна кількість євреїв у громадах та кількість жертв. Бернард Вайнриб наводить такі статистичні дані:

1. Натан Ганновер подає: вбито — понад 80 тисяч; померло від епідемій — 41 тисяча (або 141 тисяча?); полонено татарами — 20 тисяч.

2. Сабаттай Гакоген: вбито 100 тисяч.

3. Габріель бе Йегошуа: зруйновано тисячу єврейських громад.

4. Самуель Фівель бен Натан: зруйновано 140 (або 262) громади; вбито 670 тисяч (або 60 тисяч 70 осіб?) господарів з жінками та дітьми.

5. Абрагам бен Самуель: зруйновано 744 громади³.

Б. Вайнриб звертає увагу на те, що автори не були точними, коли йшлося про великі цифри, і ставить під сумнів достовірність єврейських хронік як джерела для встановлення кількості жертв. Мордехай Надав висловлює думку, що деякі дані можна вважати близькими до істини, як, наприклад, однакові свідчення трьох авторів

³ Weinryb B. The Hebrew Chronicles on Bohdan Khmel'nyts'kyi and the Cossack-Polish War // Harvard Ukrainian Studies. — 1977. — Vol. I. — P. 174-175. Останнє видання двох хронік зі вступом М. Росслана з'явилося в Єрусалимі у 1981 р. (Sippure i ha-gereret bi-shot tah ve tat // Text and Studies. Ben Zion Din r Ceetek dok. Research in Jewish History. — №19).

про загибель 6 тисяч євреїв у Немирові та Тульчині⁴. У цілому, незважаючи на те, що в єврейських хроніках багато що перебільшене, вони усе ж таки дають корисну інформацію про деякі факти (зокрема це стосується нападів на окремі громади) і тому певною мірою сприяють встановленню кількості жертв.

Не набагато достовірнішими є й розрахунки, які ґрунтуються на даних про чисельність єврейського населення до й після 1648 р. Оцінки кількості єврейського населення у 1648 р. коливаються від приблизно 170 тисяч у Короні Польській (Б. Вайнриб) до 450 тисяч в усій Речі Посполитій і 337 тисяч 500 осіб у Короні (І. Шипер, С. Барон). Цифра Б. Вайнриба ґрунтується на даних XVIII ст., І. Шипер веде підрахунки на основі даних XVI ст. Ці статистичні відомості є умовними. Лише перепис 1764-1765 рр. дає достовірну інформацію для розрахунків кількості єврейського населення у Речі Посполитій. Усі попередні цифри базуються на податкових списках, які важко інтерпретувати, та на приблизних оцінках розмірів громад, де немає вірогідних даних. Наприклад, факт, що з Литви надходила п'ята частина від цілої суми сплачуваних єврейських податків, дає право вважати, що єврейське населення Литви становило 1/5 від кількості євреїв у Речі Посполитій. Так само робиться припущення, що кількість євреїв у сільській місцевості становила 20 відсотків від міського єврейського населення, і ця цифра також додається до розрахунків. Найбільш суперечливим є питання про кількість мешканців у єврейських домах, яка коливається від 6 до 30 осіб.

У праці І. Шипера, на яку дотепер посилається більшість єврейських істориків, можна знайти приклад того, як саме робились підрахунки. І. Шипер припускав, що в середині XVI ст. проживало 100 тисяч євреїв, і ця кількість подвоювалася кожні 33 роки. Аби довести, що кількість єврейського населення була в 6 або 10 разів більша, ніж свідчила загальна сума подушного податку, він використовує тексти антиєврейських памфлетів. Посилаючись на сучасників, І. Шипер наводить дві цифри кількості загиблих у 1648 р.: 100 тисяч (за даними Сабаттая Гакогена) та 180 тисяч (за даними Манассі). На підставі вивчення фінансових матеріалів він приходить до висновку, що у 1675 р. єврейське населення становило 182 тисячі, і припускає, що протягом 1648-1676 рр. були замордовані, вмерли від епідемії або емігрували 250 тисяч осіб⁵. Ця цифра й дотепер часто

⁴ *Надав М.* Єврейська грамота в Немирові у 1648 р.: погром та присяга лояльності козакам (іврит) // *Zion*. — 1982. — Vol.47. — №1. — P.77-92. (Англійський переклад вийшов у: *Harvard Ukrainian Studies*. — Vol.VIII. — 1984. — P.376-395.

⁵ *Schipper I.* Rozwój ludności żydowskiej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej // *Schipper I. et. al. Op. cit.* — P. 21-36.

вживається, хоч сучасна наука ставить під сумнів кількість втрат, а у деяких випадках — також і розрахунки чисельності євреїв до 1648 р.⁶

Після Другої світової війни проводилось уважне вивчення демографічної ситуації на українських землях, зокрема Шмуелем Еттінгером (центральні та східні землі) та М. Горном (воєводства Руське та Белзьке)⁷. Їхні розрахунки дають значно менші цифри, ніж у І. Шипера. Обидва не брали до уваги гіпотези І. Шипера, що єврейське населення в Україні зростало значно швидше, ніж на решті території Речі Посполитої. Подаємо ці розрахунки у вигляді таблиці.

	І. Шипер (1578)	Ш. Еттінгер (1569)	І. Шипер (1648)	Ш. Еттінгер (1648)
Волинь	5 000	3 000	22 000	15 000
Поділля	6 000	750	27 000	4 000
Київ	10 000	?	45 000	13 000
Брацлав	*	?	*	18 825
Усього	21 000	3 750	94 500	51 325

Якщо за даними І. Шипера в 1578 р. у Червоній Русі проживало 23 тисячі 500 євреїв, а у 1648 р. 105 тисяч 750, то М. Горн вважає, що єврейське населення становило 17 тисяч 900 осіб у 1578 р. та 54 тисячі у 1648 р. Якщо за даними І. Шипера у 1648 р. на українських землях мешкало принаймні 200 тисяч євреїв, тобто у чотири рази більше, ніж у 1578 р., то Ш. Еттінгер та М. Горн визначають кількість населення трохи більше як 100 тисяч. Їхні розрахунки більш подібні до даних Б. Вайнриба, який називає цифру 170 тисяч євреїв у Короні Польській (та приблизно 200-250 тисяч — у Речі Посполитій), ніж до даних І. Шипера, С. Барона та інших, які подають число 450 тисяч. Їх дослідження також допомогли встановити кількість єврейських громад на українських землях у 1648 р.: Ш. Еттінгер нараховує 115 громад у центральних та східних землях, а М. Горн — 163 громади у Червоній Русі.

Якщо погодитись з цифрою 100 тисяч — приблизним підрахунком кількості єврейського населення на українських територіях, — то слід додати до неї кілька десятків тисяч євреїв, які мешкали на території Білорусі і яких теж не оминули події повстання. Можна припустити,

⁶ С. Барон вважає, що єврейське населення скоротилось, ймовірно, щонайменше на 100 тисяч. На його думку, оцінки сучасників, що втрати складали від 60 до 100 тисяч вбитих і загальне зменшення населення на 180 тисяч, є завищеними. *Baron S. Op. cit. — P.416.*

⁷ *Horn M. Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego. — Warszawa, 1975. — S.310; Emminrep III. Участь євреїв... — С.107-124.*

що у місцевостях, охоплених повстанням, мешкало щонайбільше 130-140 тисяч євреїв. У різних регіонах ступінь небезпеки для євреїв був різним. У найбільшій небезпеці опинились 69 громад, що налічували 36 тисяч 325 євреїв (дані Ш. Етінгера), Київського, Брацлавського та Подільського воєводств. Єдиним порятунком для них було те, що це були райони з найвищим рівнем культурних взаємовпливів (тут багато євреїв носили зброю, проживали в сільській місцевості та могли в окремих випадках залишитись нерозпізнаними). Коли повстання перекинулось на Волинь та в окремі райони Білорусі, місцеві євреї (15 тисяч) на Волині та невизначена кількість їх у Білорусі також опинились у смертельній небезпеці, але вони мали більше шансів на порятунок. Нарешті, коли восени козацькі війська досягли Руського воєводства, народні повстання поставили під загрозу велику єврейську громаду. Проте тут єврейські громади врятував опір таких великих міст та фортець, як Львів і Броди, а також короткочасність народного повстання.

Скільки ж євреїв загинуло в 1648 р.? Причини смерті були різні, передовсім хвороби; крім того, євреї потрапляли до татарського полону, що також зменшувало їх кількість. У найліпшому разі можна встановити лише масштаби втрат. Яскраві описи єврейських хронік подають великі цифри, тоді як явні перебільшення кількості жертв, армій тощо в джерелах того періоду, а також швидке відродження єврейських поселень свідчать про менші втрати. Ярослав Пеленський притримується думки, що кількісні дані Н. Ганновера слід зменшити у 10 чи 5 разів, та пропонує як більш ймовірні цифри від 6-8 тисяч до 12-16 тисяч. Він вважає, що нема реальних фактів про якісь епідемії й що більш вірогідною цифрою полонених татарами євреїв буде 2-4 тисячі⁸. За його підрахунками, на початковій стадії повстання загинуло максимум 25 тисяч. Ш. Етінгер зауважує, що загинули „десятки тисяч”. На думку С. Барона, в наступне десятиріччя після 1648 р. єврейське населення зменшилось на 100 тисяч і причинами цього були смерть, еміграція та збільшення смертності серед тих, хто врятувався. Дехто з учених вважає, що протягом усього періоду повстання кількість єврейського населення зменшилась на 20-25 відсотків, хоч розбіжності у визначенні загальної кількості єврейського населення відносять ці розрахунки до сфери здогадок. Виникнення розбіжностей можна пояснити також тим, що дослідники аналізують різні часові періоди: одні беруть лише період 1648-1649 рр., інші — довший період шведської й московської воєн, епідемій 1650-х рр. Хоч ці епідемії та дії інших армій не

⁸ *Pelenski J.* Op. cit. — P.35-36.

можуть пов'язуватися з повстанням Б. Хмельницького, участь козаків у погромах в Любліні, Вільні, Могильові та інших містах у 1655 р. усе ж має сприйматися як результат цього повстання.

Втрати серед єврейської спільноти під час повстання 1648 р. зростали не тільки за рахунок жертв військових дій. Татарський полон та прийняття нової віри теж зменшували кількість євреїв. Перший фактор мав довготривалий вплив на чисельність як єврейського населення на українських землях, так і християнського. Навіть описуючи події 1648-1649 рр., єврейські хроніки згадують, що татари грабували також і українців та забирали їх у полон. Але в ті ж роки євреї були легшою здобиччю для татар, оскільки Б. Хмельницький намагався обмежити напади татар на українців. Євреї часто вибирали татарський полон, щоб уникнути смерті, крім того, татари прагнули взяти тих полонених, які могли дати за себе великий відкуп або витримати важкий похід до Криму, де їх можна було вигідно продати у рабство. Оплата відкупу за полонених була важливою проблемою єврейських громад цілої Європи та Близького Сходу, які викупували своїх одновірців з полону.

Єврейська спільнота також мала втрати (хоч деякі з них були тимчасовими) і через те, що частина євреїв наверталася до православ'я. Важко підрахувати, скільки євреїв змінило віру під час повстання. Зрозуміло, що єврейські коментатори радше фіксували випадки мученицької смерті, ніж „зради”, хоч інколи вони й згадують про масові навернення до християнства. Неясно також, на яких умовах євреям дозволяли вихрещуватися. Фрагментарні дані про Немирів та Пінськ свідчать, що православна міщанська громада приймала вихристів, але тримала їх ізольовано. Здається, що єврейські жінки мали більше можливостей змінити віру. Польські закони наступних років дозволяли повернення вихристів до юдаїзму, хоч це стосувалося в основному євреїв, які проживали на територіях, пізніше знову відвоєваних поляками, або тих, хто після тимчасового „перехрещення” помандрував на захід. Це також заплутувало статистику.

Якою ж була реакція євреїв на масовий наступ на їх громади та загрозу смерті? Передусім вони звертались до своїх покровителів — владних структур Речі Посполитої та українських магнатів. Коли ж влада втратила силу, євреї опинились у смертельній загрозі. Деякі з них приєднались до військ, що відступали з України. Саме тоді Я. Вишневецький здобув славу людини, яка „любить євреїв”, адже разом з його військом з Лівобережжя втекло 500 єврейських сімей⁹.

⁹ Schall J. Rok 1648 i książę Jeremi Wiśniowiecki w świetle współczesnych historyków żydowskich // Miesięcznik Żydowski. – 1934. – S.264-268.

Інші, тікаючи на північ та захід, шукали притулку у фортецях, які захищали шляхта та війська. Лихо насувалося одночасно із поступовим падінням міст Немирова, Тульчина, Полонного, Острога, Ізяслава, Бара. У багатьох із них євреї до останньої хвилини допомагали захисникам. До цієї ролі були більш призвичаєні євреї зі сходу, котрі мали досвід прикордонного життя. Н. Ганновер пише, що серед 2 тисяч єврейських захисників Тульчина було „багато героїв, добре обізнаних з військовим мистецтвом”. Навіть після того, як шляхта, змовившись з козаками, вигнала євреїв за межі міста, вони продовжували боротьбу. Відповіддю євреїв на повстання було також фінансування польських військ: так, на гроші єврейської громади Львова утримувалися кілька військових загонів у Тульчині.

Чим далі на захід, тим євреї мали більше часу сходитись у фортецях та укріплених пунктах. Найкраще відома роль, яку євреї відіграли у Львові. Тут їм виділили для захисту частину міського муру та братську православну церкву Успіння Богородиці (з очевидним намаганням зіграти на конфесійній ворожнечі). Від магістрату єврейська громада отримала 200 одиниць зброї. Євреї також брали участь в обороні Комарна та Замостя.

Існують достовірні свідчення, що з 1649 р. євреї служили в польській армії. Після відвоювання Ізяслава та винищення українських мешканців міста до польської армії приєдналися кілька сотень євреїв. Є повідомлення, що євреї брали участь в облозі Збаража. Н. Ганновер стверджує, що двома роками пізніше тисячний загін євреїв воював під Берестечком¹⁰.

Повстання 1648 р. поставило під загрозу життя євреїв Речі Посполитої. Вони мали всі підстави боятись поширення повстання, адже вісті про війну Б. Хмельницького проти „панів, ксьондзів та євреїв” підняли селянський рух аж до Великої Польщі. Хоч саме суспільно-політична система Речі Посполитої спричинила катастрофу 1648 р., повстання Б. Хмельницького зміцнило лояльність євреїв до цієї системи, і попри аналіз ролі євреїв у здійсненні релігійного й соціально-економічного гноблення в Україні, проведеного Н. Ганновером, попри обговорення Реббі Недесом (Нефіалі Гірш Рівкес) етичного боку причетності євреїв до обшахрування неєвреїв у фінансових справах, єврейські автори продовжували вбачати причину катастрофи скоріш у невиконанні євреями Божих заповідей, ніж у тій соціальній ролі, яку вони відігравали, підтримуючи чуже для українців правління та кріпацтво. Вони кинулись вихвалити Ярему

¹⁰ Horn M. Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku. – Warszawa, 1978.

Вишневецького, сподіваючись, що влада в Речі Посполитій і шляхтичі продовжуватимуть захищати їх. Єврейські джерела писали про зраду євреїв шляхтичами в Тульчині, а випадок недотримання козаками свого слова й винищення ними шляхти трактували як урок полякам за зраду євреїв. Єдиним єврейським автором, який зайняв антипольську позицію, був Габріель бен Єгошуа Шузберг. Він навіть звинуватив міську раду та шляхту Львова в бажанні видати євреїв у 1648 р. і повідомляв, що євреї сплатили повну суму викупу, що не відповідало дійсності. З психологічного погляду лояльність єврейської громади до Польської Корони була зрозумілою. Хоч уряд Речі Посполитої та магнати не забезпечили євреям ефективного та постійного захисту протягом наступного після 1648 р. десятиріччя, вони стали єдиною силою, ставлення якої не було цілком ворожим (на відміну від більшості повстанців, татар, росіян та шведів). Лише зміцнення цієї взаємності давало євреям Речі Посполитої шанс на виживання. Можливо, саме тому євреї навіть перебільшували свою вдячність „полякам” (тобто королеві, урядові, шляхті).

Існували також суто практичні причини для такої поведінки євреїв. Як тільки державні війська відвоювали території, захоплені повстанцями, євреї одразу почали повертатися. Біженці могли лише короткий час жити за рахунок ласки польських та литовських єврейських громад.

Перенаселення та погіршення економічної ситуації на польських територіях змушували євреїв знову йти на схід, де загальна розруха та втрати серед населення відкрили для них великі економічні можливості. Поміщики намагалися відновити економіку, але тепер шляхта та католицький патриціат почали ставитись до православних українців зі ще більшою, ніж будь-коли, підозрою. Міграція найбільш активного українського елемента в регіони, що контролювались повстанцями, також надала євреям нових можливостей у тих регіонах, які перебували під контролем польського уряду.

Наступне після 1648 р. десятиліття стало періодом випробувань для євреїв у Речі Посполитій і насамперед — в Україні. Передовсім, єврейська громада повинна була примиритися з катастрофою 1648 р. Тим, хто вижив, доводилося наново влаштовувати своє життя (особливо тяжко це було для вдів, які мусили довести, що їхні чоловіки дійсно загинули). Євреї-вихристи шукали дозволу повернутись до своєї релігії; ті ж, хто залишився на боці повстанців, мали призвичаїтись до нової віри та оточення. Полонених треба було викупувати, за що спеціально відповідали такі організації єврейської

громади, як Литовська Рада (1652)¹¹. Потрібно було пережити нову несподівану загрозу, яка прийшла із вторгненням Росії та Швеції й нападом на єврейські громади польського війська під проводом Стефана Чарнецького. Економічний спад та зменшення безпеки у Речі Посполитій принесли євреям, як і решті населення, нові страждання. Вони змушені були також зважати на зростаючу ксенофобію та контрреформаційні настрої в Речі Посполитій, які привели до вигнання у 1658 р. антитринітаріїв та спричинились до нападів на єврейські громади.

Однак, незважаючи на всі ці труднощі, єврейська громада краще пристосовувалась до повоєнних змін, ніж інші групи, скажімо, міщани. Найбільше євреї постраждали від заборони доступу в ті райони, де повстання завершилося успіхом: протягом 20 років це було Чернігівське, більша частина Київського та Брацлавського воєводств, а згодом — Лівобережжя та Запоріжжя. Небезпека очікувала євреїв під час облоги Львова військом Б. Хмельницького в 1655 р., а також у прикордонних правобережних землях, що після 1667 р. відійшли до Речі Посполитої, але залишились зоною військових дій. Козаки осіли на цих територіях до початку XVIII ст. Поза тим, євреї продовжували адаптуватись до економічних процесів, які почались наприкінці XVI ст. У міру того, як Річ Посполита перетворювалась на сільськогосподарську державу, в якій провідну роль відігравали великі маєтки з селянами-кріпаками, зрозуміло, „піріг” ставав меншим, але шматок, яким володіли євреї, зростав. Найбільші потенції для розвитку мали ті, що залишались на плодючих землях Правобережжя, але повторення суспільних і економічних процесів початку XVII ст. у перші десятиліття XVIII ст. привело до нових повстань.

Ще важче визначити вплив повстання Б. Хмельницького на євреїв у релігійному та культурному відношеннях. Повстанські дії змусили деяких євреїв емігрувати на захід, що слід розглядати не тільки як провісництво східної еміграції на захід, яка триває впродовж останніх двох століть, але й зокрема як засіб поширення відчуття невпевненості та шоку серед євреїв за межами Речі Посполитої. Згадуючи про вплив повстання на релігійну атмосферу, слід взяти до уваги й появу Саббатай Леві в 1660-х рр. Значно важче встановити, чи сприяло повстання змінам у єврейських релігійних структурах, які підготували ґрунт для появи Гасидського руху у XVIII ст.

¹¹ Див.: *Галперін І.* Захоплення і врятування полонених в часи переслідувань в Україні і Литві (іврит) // *Zion*. — 1960. — № 25. — Р.17-56; Допомога польським громадам після погромів 1648-1649 рр. (іврит); *Yitzak F. Baer Jubilee Book* / Ed. *S. Baron et. al.* — Jerusalem, 1980. — Р.338-350.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА ТА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПИТАНЬ У БИТВІ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ 1651 РОКУ

Аналіз причин дестабілізації воєнної обстановки в Україні після Зборівського миру протягом 1650 р. виклав у своїй доповіді на польському сеймі (грудень 1650 — січень 1651 рр.) київський воєвода А. Кисіль¹. Серед них він назвав:

1. Польський сейм, який відбувся у грудні 1649 — січні 1650 рр., відмовився затвердити пункт Зборівського договору стосовно скасування унії. Серед козацтва, міщан та селян це викликало обурення і недовіру до реальної можливості втілити умови Зборівського договору у життя.

2. На початку 1650 р. з неволі повернувся М. Потоцький. В Україні поширилися чутки, що його випустили для того, аби він помстився козакам, і що татари йому у цьому допоможуть. Серед населення звучали заклики до зброї і пропозиції рушити на лінію (західний кордон козацької землі по річці Случ та Мурафі). Б. Хмельницький провів переговори з кримським ханом та турецьким султаном, які підтвердили вірність укладеного українсько-кримськотатарського союзу.

3. Волею польського короля 30 березня 1650 р. М. Потоцький був поновлений на своїй посаді великого коронного гетьмана і призначений головнокомандуючим збройними силами Польщі. Король пропонував йому розпочати формування польського війська, а табір розташувати не в Луцьку, а на Наддністрянщині та Поділлі або ближче до козацької лінії². М. Потоцький почав збирати військо, що було сприйнято в Україні як відмову Польщі від Зборівського договору і підготовку до війни.

4. Через поведінку М. Потоцького питання війни і миру почали загострюватися. До Б. Хмельницького він написав ультимативного листа, в якому в образливій формі вимагав вивести козацьке військо з Брацлавщини і повернути шляхті майно, а також заборонив мати зносини з іноземними державами. Одночасно став зосереджувати війська на українському кордоні.

Б. Хмельницький у вересні 1650 р. здійснив блискавичний похід у Молдавію у складі 40 тис. української піхоти і 20 тис. татарської кінноти. Результати походу завершилися українсько-молдавською уго-

¹ Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі — ДОВ). — К., 1965. — С.361-372.

² Там само. — С.324.

дою, згідно з якою Молдавія стала союзницею України проти Польщі. Повертаючись з молдавського походу, Б. Хмельницький вислав М. Потоцькому ультиматум, в якому вимагав негайно розпустити військо, погрожуючи, що інакше він разом з татарами піде на Польщу. М. Потоцький вимушений був відвести свої війська від українського кордону.

5. Від татар Б. Хмельницький отримав інформацію, що в Криму поляки ведуть певну роботу з метою підкупити кримського хана, його оточення, беїв та мурз, аби ті виступили проти козаків. Ця інформація поширилась серед населення України і викликала антипольські настрої, спричинивши таким чином невідворотність війни проти польської шляхти. Б. Хмельницький вимушений був знову звернутися за гарантіями союзу до турецького султана, який у своєму листі (грудень 1650 р.) запевнив українського гетьмана, що „кримський хан отримав від нього суворий наказ, щоб він на польську сторону не звертав ні свої очі, ні свої вуха, а, навпаки, якщо б звідти подув на вас і на все ваше військо який-небудь злий вітер, почалася воєнна руїна або пригноблення, якщо б поляки захотіли на вас раптово і навально напасти, то щоб він завжди, коли буде потреба, вам допомагав своїм спритним і швидким татарським військом”³.

У цих умовах до своїх маєтків почала повертатися шляхта. Порушуючи умови Зборівського договору, вони почали карати селян за участь у повстанні. Так, за свідченням А. Виміни, князь Корецький покарав своїх підлеглих, посадовивши їх на палі⁴. Про жорстоку розправу М. Потоцького над селянами повідомляє Г. Грабянка⁵. Усе це викликало нову хвилю селянських повстань проти польської шляхти.

Союзні відносини України з Кримським ханством та Молдавією, дружні дипломатичні стосунки Б. Хмельницького з турецьким султаном, трансільванським князем та московським царем, а також наявність у розпорядженні козацького гетьмана величезної армії викликали у польського короля та його оточення стурбованість. На сеймі (грудень 1650 р.) польський король закликав до збройної боротьби проти Б. Хмельницького. Сейм прийняв ухвалу про створення 50-тисячної регулярної армії та про скликання ополчення (посполите рушення)⁶. Районом зосередження польського війська було обрано спочатку Старокостянтинів, а потім містечко Сокаль. У відповідь на ці заходи Б. Хмельницький оголосив збір війська до Білої Церкви. За думкою В. Маєвського, початок війни 1651 р. поклали імпуль-

³ Там само. — С.373-376.

⁴ Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т.3. — С.188.

⁵ Літопис Григорія Грабянки. — К., 1854. — С.95-99.

⁶ *Свешніков І.К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С.68.

сивні люди з обох боків: Д. Нечай та М. Калиновський. Перший (брацлавський полковник), підтримуючи осередки селян-повстанців, на початку лютого 1651 р. зайняв містечка Красне та Мурафу на польській стороні. Другий (польний коронний гетьман), маючи 12-тисячне військо для приборкання повстання на Брацлавщині, раптово атакував Красне, а потім і Мурафу. Козацькі загопи були розгромлені, загинув і Д. Нечай. Після цього М. Калиновський перейшов лінію, здобув декілька міст на українському боці і 10 березня підійшов до Вінниці, облогу якої вів протягом тижня. Від Білої Церкви, де була зосереджена українська армія, вирушив на допомогу І. Богунові до Вінниці її авангард, який складався з чотирьох козацьких полків та загону татар. Удар, завданий М. Калиновському, викликав у польському війську (за свідченням польського офіцера) паніку, що перевищувала пилявецьку. Опам'ятавшись біля Бара, М. Калиновський вирушив до Кам'янця-Подільського. Авангард української армії переслідував польське військо до цієї фортеці, а потім на північний захід до району Сокаля. Основним завданням авангарду було блокувати основні комунікації ворога на театрі воєнних дій з метою його ізоляції і виснаження.

Очевидно, збір війська до Білої Церкви Б. Хмельницький оголосив у лютому 1651 р. Лист очаківського бєя Армадана (лютий 1651 р.) до Б. Хмельницького свідчить, що останній ще раніше, мабуть, у січні 1651 р., звернувся за допомогою до кримського хана. Мова йшла, напевно, про виділення поки що авангарду кримськотатарського війська, тобто невеликого загону, у розпорядження Б. Хмельницького. Армадан повідомляв, що нуреддін-султан вирушив у похід і зараз перебуває у Перекопі, а він (Армадан) через декілька днів направить до Б. Хмельницького військо, очолюване його хорунжим Ахметом Кургушом⁷. Отже, на допомогу Б. Хмельницькому до Чигирина Іслам-Гірей III відправив загін кримських та очаківських (можливо, й інших) татар на чолі зі своїм молодшим братом нуреддін-султаном Газі-Гіреєм. Через свою шляхетність і важливість посади у ханаті він не міг вирушити у похід, маючи військо менше 20 тис. воїнів⁸. Вважаємо повідомлення джерел та літератури⁹, що у нуреддін-султана було 5-8 тис. воїнів, помилковим.

Затримка з висланням допомоги з боку кримського хана, у тому числі і його прихід в Україну пізніше, ніж очікував Б. Хмельницький, можливо, була пов'язана з нападами на Крим донських козаків або з іншими причинами внутрішнього життя. Але звертання Б. Хмель-

⁷ ДОВ. — С.385-387.

⁸ *Czelebiego E. Księga Podrozy. — Warszawa, 1969. — S.234.*

⁹ *Свешніков І.К. Битва під Берестечком. — С.90.*

ницького у грудні 1650 р. до турецького султана Мухамеда, а в лютому 1651 р. до його великого візира Ахмед-паші з проханням у листах, щоб кримський хан надавав допомогу Війську Запорізькому¹⁰, свідчить, що в українсько-кримськотатарських стосунках відбулися серйозні зміни.

По датах підписаних документів орієнтовно можна визначити, що Б. Хмельницький у середині березня 1651 р. прибув до Білої Церкви, де вже була зосереджена українська армія. Зі собою він, очевидно, привів загін кримськотатарського війська та гетьманську артилерію. З початком квітня 1651 р. полки рушили з Білої Церкви за окремими маршрутами до лінії по ріці Случ у район Старокостянтинова. У двадцятих числах цього місяця штаб Б. Хмельницького стояв у Животові, де він зустрічав посла турецького султана¹¹. У кінці квітня військо було зосереджене біля Гончарихи, а потім рушило до Старокостянтинова¹². Постоявши там майже тиждень, воно пройшло через Проскурів, Волочиськ, Тернопіль і стало табором біля Зборова, сподіваючись перекрити шлях просування польського війська до кордонів Війська Запорізького. Тут гетьман підписав кілька універсалів, зокрема 19, 25 і 26 травня 1651 р.¹³ Пересвідчившись, що польський король зі Сокаля планує рушити іншим шляхом, Б. Хмельницький повернувся через Тернопіль до Збаража і 3 червня зупинився на шляху до Вишнівця у Колодному (10 км північніше Збаража)¹⁴. Загальна чисельність козацького війська була у межах 60-70 тис. чоловік¹⁵, тобто 15-17 козацьких полків. Оскільки полкова артилерія (3-фунтові гармати) складалася з 6-7 гармат у кожному полку¹⁶, а артилерія головного командування (гетьманська), тобто важка польова артилерія, була у межах 30 гармат¹⁷, то загальна чисельність артилерії української армії становила 100-130 гармат. У складі українського війська було близько 170 тис. повстанців, не менше 20 тис. татар та 5 тис. турецьких воїнів¹⁸. Кримський хан прибув до українського табору, що біля Колодного, 17 червня 1651 р.¹⁹ Але кількість крим-

¹⁰ ДОВ. — С.387-390.

¹¹ Там само. — С.403-404.

¹² Там само. — С.405-406.

¹³ Документи Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. (далі — ДБХ). — К., 1961. — С.216-218.

¹⁴ Там само. — С.218.

¹⁵ *Majewski W. Poslowie: Przebieg wyderzen w powstaniu Chmielnickiego 1648-1651 // Górka O. "Ogniem i mieczem" a rzeczywistość historyczna. — Warszawa, 1986. — S.259.*

¹⁶ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С.220.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Свешніков І.К.* Битва під Берестечком. — С.86, 105.

¹⁹ Там само. — С.98.

ськотатарського війська, що подається у джерелах і працях, — 28-30 тис. чоловік²⁰, значно занижена. Річ у тім, що відповідно до своєї шляхетності і посади в ханаті він не міг вирушити з військом, яке нараховувало б менше, ніж 60-80 тис. воїнів²¹.

У польському таборі під Сокалем було зосереджено 70 тис. чоловік, серед них 40 тис. посполитого рушення, 12 тис. піхотинців і драгунів, а також не менше 200 тис. чоловік челяді. Ширилися чутки, що через те, що не приходить кримський хан, Б. Хмельницький збирається вирушати назад на Наддніпрянщину. Ця дезінформація з боку Б. Хмельницького поширювалася навмисне, щоб змусити короля зрушити з місця. Але король і його радники боялись вирушати з табору, щоб не повторився зборівський варіант, і побоювались висилати авангард проти української армії, аби не трапилось так, як під Жовтими Водами. З великою обережністю з 15 по 20 червня військо просунулось на 60 км на схід до Берестечка, на більш зручну позицію. Повірявши, що Б. Хмельницький буде відступати до Наддніпрянщини, король удосвіта 27 червня залишив табір під Берестечком і вирішив ще просунути своє військо на схід до Дубна (відстань 50 км). Але своєчасно він отримав звістку, що хан прибув до Б. Хмельницького, і, враховуючи гіркий досвід минулого, не став ризикувати, а повернувся назад у табір під Берестечком²². На нашу думку, Б. Хмельницький розраховував не тільки виманити короля з непридатної для поля битви місцевості, а й атакувати польське військо під час маршу і вичікував зручного моменту (для цього ж поширювались чутки про його відступ до Наддніпрянщини), коли воно почне своє просування. Очевидно, Б. Хмельницькому 26 червня стало відомо, що наступного дня вдосвіта польське військо вирушає на Дубно, і він вирішив зранку 27 червня скористатися цим для розгрому ворога на марші або при підході його у район устаткування табору. Але початок маршу у цей день ускладнювався релігійною обстановкою у кримськотатарському війську. Згідно з мусульманським календарем, сьомий місяць Раджаб у 1651 р. у перерахунку на християнський григоріанський календар. тривав з 20 червня по 19 липня²³. Це один з чотирьох священних місяців, про які Сура 9:36 Корану говорить: „Воистину, число місяців у Аллаха — дванадцять місяців у писанні Аллаха у той день, коли Він створив небеса і землю. З них — чотири заборонених, це — стійка релігія: не причи-

²⁰ Там само. — С.99.

²¹ *Czelebiego E. Księga Podrozy.* — S.234.

²² *Свешніков І.К.* Битва під Берестечком. — С.103-104.

²³ *Орбели И.* Синхронистические таблицы хиджры и европейского летоисчисления. — М., 1961. — С.286.

няйте ж в них зла самим собі та борітеся всі з многобожниками, як вони борються з вами. І знайте, що Аллах — з богобоязливими!”²⁴ Раджаб — це місяць „малої” прощі до Мекки. В цей місяць заборонялось вести війни. Це — „місяць Аллаха”, „місяць Алі”, „глухий”, тобто упродовж нього не чути гніву Божого, „проливний”, бо упродовж нього на людей проливається милість Божа. Існує думка, що у Раджаб Мухамед отримав перше „одкровення”, був народжений або зачатий, на 27 число припадає день його вознесення на небо. З 14 днів року, під час яких правовірний повинен був не спати і молитися, 3 припадають на Раджаб. Піст 27 числа Раджаба у ритуальному значенні дорівнює 60 місяцям посту або 100 ночам посту і 100 ночам молитов, піст одного дня у Раджабі дорівнює одному звичайному місяцеві посту та ін. Це місяць благочестивих діянь, воздаяння за які багатократно збільшуються порівняно з іншими місяцями. Напередодні першої п’ятниці Раджаба читаються особливі „молитви дарів”²⁵. Тому, мабуть, 22 червня (четвер) і 23 червня (п’ятницю) все кримськотатарське військо провело у молитвах у таборі біля Колодного. Зазначимо, що п’ятниця — святковий день у мусульман („день зібрань”), день обов’язкового зібрання повнолітніх, здорових, вільних мусульман до мечеті для полуденної п’ятничної молитви і слухання проповіді. Існує багато легенд про святкування п’ятниць на небесах, цей день ще називають „днем щедрості Аллаха”²⁶.

Про заборонені місяці у Сурі 6:2 Корану сказано: „О ви, що увірували! Не порушуйте обрядів Аллаха, ні заборонених місяців, ні жертвених тварин, ні прикрас, ні прагнучих до дому забороненого, які шукають щедрості від їх Господа і благовоління”²⁷.

За повідомленнями джерел, 30 червня (п’ятницю) 1651 р. у татар був „байрам”²⁸. Аналіз цього питання показав, що це був курбан-байрам, яким у священні місяці (в тому числі й у Раджаб) завершувалась Умра — мала проща²⁹. Головним змістом курбан-байрама було виконання Манасика — ритуального жертвування³⁰, в якому брали участь не тільки прочани, а й всі мусульмани. З цією метою кожна сім’я різала домашніх тварин, м’ясо яких на дві третини роздавалось бідним. Відвідувались могили предків та близьких

²⁴ Коран. — М., 1990. — С.164.

²⁵ Ислам: Энциклопедический словарь. — М., 1991. — С.196.

²⁶ Там само.

²⁷ Коран. — С.102.

²⁸ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. (далі — ВУР). — М., 1954. — Т.3. — С.134.

²⁹ Ислам: Энциклопедический словарь. — С.242.

³⁰ Там само. — С.157.

людей. Свято тривало 3-4 дні. Отже, воно розпочалося 27 червня спеціальними молитвами особового складу кримськотатарського війська, а завершилось святковою трапезою та жертвуванням 30 червня³¹.

Усе це дає підстави для висновку, що дні, які припадали на проведення Берестецької битви, були несприятливими для кримськотатарського війська, тому що з боку його командування відбувалося свідоме порушення релігійних обрядів і заборон. Останнє було добрим ґрунтом для морально-психологічної кризи, в основі якої лежав страх перед Божою карою. На нашу думку, Б. Хмельницькому вдалося переконати Іслам-Гірея III у необхідності вплинути на похідних мулл, які, у свою чергу, мали вплинути на особовий склад війська, щоб розпочати марш 27 червня. Але, як показали наступні події, це порушення Корану не виправдало себе: ворог не рушив з місця, а серед кримських татар почуття вини перед Аллахом та побоювання того, щоб він не відвернувся за це від своїх правовірних, наростало.

Розглянемо деякі аспекти цієї битви.

Між табором українського війська (Колодне) та табором польської армії (Берестечко) відстань приблизно 80 км. Для її подолання Б. Хмельницькому необхідно було не менше двох діб. Розрахунки свідчать, що Б. Хмельницький та Іслам-Гірей III вирушили від Колодного вранці 27 червня за маршрутом: Колодне — Вишнівець (переправа через Горинь) — Кременець (переправа через Ікву) — Козин (переправа через Пляшівку) й у кінці дня 28 червня вийшли на рубіж Лешнів — Редьків — Острів. Першим рухався передовий загін (загін особливого призначення), який складався з татарської кінноти, підсилений козацькими (драгунськими) підрозділами. За ним на відстані півпереходу (15-20 км) рухались головні сили української армії у складі піхоти, артилерії та обозу. У кінці дня 27 червня Іслам-Гірей (передовий загін) зупинився на ночівлю північно-західніше Кременця на рубежі Дубно—Козин, а Б. Хмельницький — північно-західніше околиці Кременця. Очевидно, їм вже було відомо, що король відмовився від просування до Дубна, тому зранку планувалося рушити до Берестечка.

Припущення, що кримськотатарське військо рухалось від Колодного до Лешнева окремим маршрутом³², не може бути прийнятним. І ось чому:

1. Уся небезпека для польської армії у площині тактичних чинників полягала у поєднанні української піхоти з татарською кіннотою на полі бою. Це позбавляло поляків їх тактичної переваги в ударній силі своєї кавалерії, яку вони завжди мали, воюючи проти

³¹ Там само. — С.89.

³² *Свешніков І.К.* Битва під Берестечком. — С.103-104.

повстанських козацьких армій. Оскільки просування військ є складовою частиною задуму битви, то питання поєднання козацької піхоти з татарською кіннотою на марші є обов'язковим і має свої особливості.

2. До цих особливостей належить створення з кінноти, підсиленої піхотою та артилерією, передового загону або загону особливого призначення³³, завданням якого було: а) проведення тактичної розвідки (охоронної та бойової); б) прикриття головних сил армії, у тому числі й шляхом проведення короткочасного бою, щоб головні сили встигли наблизитись до району бойових дій і зайняти необхідний бойовий порядок. Для цього між передовим загonom і головними силами встановлюється відстань, яка дорівнює половині денного переходу (15-20 км) або 3-4 годинам бою³⁴. Отже, незважаючи на високі маршеві можливості татарської кінноти, вона змушена була рухатись зі швидкістю обозу, дотримуючись встановленої відстані від головних сил армії.

3. Рух татарських загонів на маршрутах, паралельних основному, є цілком закономірним — це рухома бокова мережа охоронної розвідки, що висилалась передовим загonom та головними силами української армії.

Зранку 28 червня головні сили української армії рушили від Кременця до Козина, а передовий загін почав переправлятися через Пляшівку і рушив до Лешнева для обладнання коша. У цей час розвідувальний загін підійшов до польського табору, провів розвідку, спалив навколишні села, відбив у королівській челяді багато коней, які паслися далеко за межами табору³⁵. Після переправи через Пляшівку і зосередження біля Лешнева, де були залишені запасні коні, передовий загін у другій половині дня 28 червня підійшов до польського табору під Берестечком і забезпечив проведення бойової розвідки, яка була зосереджена на вивченні рельєфу поля бою, сил ворога, розташування та укріплення табору. Особливо сприятливі умови для такої роботи створюються при проведенні герців, тому татари і козаки закликали поляків до двобою. Надвечір передовий загін був атакований значними силами польської кінноти і вимушений був відступити, зазнавши вагомих втрат³⁶. Наприкінці дня 28 червня у район битви прибули головні сили української армії на чолі з Б. Хмельницьким. Поразка передового загону 28 червня, замішана на релігійному ґрунті, негативно вплинула на настрої татарських

³³ *Готовский В.Л.* Конница. — М.-Л., 1928. — С.88.

³⁴ Там само.

³⁵ *Свешников І.К.* Битва під Берестечком. — С.104.

³⁶ Там само.

воїнів. Про це свідчить той факт, що наступного дня для підняття морального духу свого війська у передові шеренги бойових підрозділів татарської кінноти стали найвищі особи ханату, впливові люди, відомі полководці. Серед них брати хана: калга-султан Крим-Гірей, нуреддін-султан Газі-Гірей, а також перекопський бей Тугай та ін. Атаки татарської кінноти при підтримці козацької піхоти зранку 29 червня привели до розгрому правого крила польського війська, суттєвих втрат його особового складу та підрозділів тилового забезпечення (обозу). При цьому татари широко застосовували тактику удаваної втечі, що стало пасткою для поляків. Незважаючи на успіх бою, у ньому полягло багато ханської рідні, відомі люди в державі, в тому числі й Тугай-бей³⁷. Це, безперечно, було сприйнято як кару Аллаха за недотримання Святого письма. Втрата близьких, рідних людей, які були одночасно опорою держави, очевидно, паралізувала волю Іслам-Гірея III, вселила страх у його душу. Морально-психологічна криза вразила і все його військо. Ми вважаємо, що Іслам-Гірей обговорив стан своїх справ з Б. Хмельницьким. Наступного дня, 30 червня, була п'ятниця, і хан, мабуть, посилаючись на те, що завтра релігійне свято, просив українського гетьмана врахувати його стан і настрої у війську, організувати і провести бій з мінімальною участю його армії. Невипадково у розповіді посла Б. Хмельницького С. Савича у Посольському приказі у Москві (21 вересня 1651 р.) про Берестецьку битву читаємо: „Кримський хан у той час стояв зі своїм військом нагорі і тільки споглядав, а в бій не ходив: інше кримське військо, що було за горою, пішло частково у біга [...] Бо був у них байрам і битися їм з поляками не можна [...] Після бою поїхав гетьман Богдан Хмельницький до хана і почав йому говорити: найясніший пане, де ж твоя правда — стоїш з людьми, а допомоги ніякої не чиниш, хіба це додає нам сили? А хан гетьману Богдану Хмельницькому відповів: для чого ти, пане гетьмане, табором так близько став до табору польських людей, у нас зараз байрам, тому битися не можна. А тому багато татар пішло до загонів, а деякі по дорогах литовських людей та купців переймають та здобич собі беруть. І тоді гетьман Богдан Хмельницький хану сказав: найясніший хане, ти тільки стій і у бойових порядках військо тримай, навіть у бій не ходи, а я вже, надіючись на господу, стану цієї ночі промишлять над табором польським”³⁸. Достовірність інформації, яку подав С. Савич,

³⁷ Nadzy Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gereja III. — Warszawa, 1971. — S.163; Мицик Ю.А., Підгорна Н.М. Біля джерел німецької історіографії козацтва // Зарубіжна історіографія Запорізького козацтва. — Запоріжжя, 1992. — С.30.

³⁸ ВУР. — Т.3. — С.134.

підтверджується тим, що Б. Хмельницький зранку 30 червня здійснив наступ на польське військо 10-рядним табором з возів. Очевидно, планувалось змарнувати день на укріплення табору і цим звільнити від бою кримськотатарське військо, а наступного дня розпочати вже спільно бойові дії. В разі, якщо ворог розпочне бій, наступальні атаки вести козацькою піхотою при підтримці татарської кінноти. Така тактика дозволяла вивільнити основний склад кримськотатарського війська від бою. Вранці 30 червня українська армія з'явилася на горизонті, рухаючись 10-рядним возовим табором. Спочатку табір йшов фронтально на польське військо, а потім був скерований на їх лівий фланг, де поляки вимушені були відступити. Іншими словами, коли табір вийшов на поле бою, він рушив паралельно Пляшівці і бойовим порядком польського війська, перед яким раптово виникла неприступна рухома оборона української армії. Зупинившись, козаки негайно розпочали укріплювати табір³⁹.

Зауваження хана, що український табір зупинився дуже близько від польського табору, є справедливим, хоч вини у цьому Б. Хмельницького дуже мало, бо стати далі заважала з тилу заболочена Пляшівка. Але такий бойовий порядок був невдалим, бо позбавив українське військо можливості маневрувати на полі бою, особливо на правому його фланзі. При атаках ворога на цей фланг перекривався шлях підходу до нього татарської кінноти, щоб надати підтримку. Рухові по тилах заважав болотистий берег Пляшівки, а обійти ворога з тилу заважали його бойові порядки.

Аналіз схеми бойових порядків військ під час Берестецької битви, наведеної у монографії І. Свешнікова „Битва під Берестечком”⁴⁰, дозволяє дати оцінку тактичного використання військ на полі бою з обох сторін. Бойовий порядок української армії був побудований згідно з новою лінійною тактикою. Піхота, що складала правий фланг і центр, мала у глибину 10 лав під захистом возових рядів, а кіннота — лівий фланг. Полкова (легка польова) артилерія була розташована у бойових порядках піхоти (у першій лаві), а артилерія головного командування — гетьмана (важка польова) — перед бойовими порядками центру. Командний пункт кримського хана прикривала батарея з двох гармат малого калібру⁴¹. Як уже вказувалось, близьке розташування від табору польських військ бойових порядків української армії обмежило її у головному параметрі бою — маневруванні з метою організації взаємодії між піхотою та кіннотою, а також зробило командні пункти вразливими до вогню артилерії воро-

³⁹ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. — С.107-108.

⁴⁰ Там само. — С.107.

⁴¹ Там само. — С.109.

га. Артилерійського обстрілу зазнав командний пункт Іслам-Гірея III, що мало катастрофічні наслідки. Серйозним недоліком бойового порядку української армії була відсутність артилерійської і піхотної підтримки кримськотатарського війська (та його командного пункту), особливо в умовах, коли планувалося обмежити його участь у битві. Тих двох гармат малого калібру, що мав Іслам-Гірей III, було замало, щоб дати відсіч артилерійській атаці ворога. Хоч командний пункт Іслам-Гірея III і прикривався загоном турецької піхоти⁴², проте була відчутна відсутність піхотної підтримки на лівому фланзі кінноти, якої вимагала тактична обстановка. Невипадково командування правого крила польського війська побоювалося наступати на лівий фланг татарської кінноти, вважаючи, що у сусідньому лісі перебуває козацька засідка⁴³.

Як повідомляє І. Свешніков, бойовий порядок польського війська на полі бою під Берестечком (нетрадиційний для поляків) був запропонований королеві німцем Гертляндом⁴⁴. Цей спосіб поділу війська на три різновеликі частини (авангард, головні сили та ар'єргард) не є німецьким (німці лише використовували його під час Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр.). Він апробований голландцями під час їх боротьби за свою незалежність 1567-1609 рр.⁴⁵ На вищезгаданій схемі: праве крило польського війська — авангард (С. Лянц-коронський), ліве — ар'єргард (Я. Вишневецький) і у центрі — головні сили (Ян Казимир). Така побудова війська дозволяла маневрувати усіма трьома його частинами на полі бою, взаємодіяти, але на час проведення битви під Берестечком цей глибокий бойовий порядок вже поступився більш прогресивній тактиці — лінійній, згідно з якою військо будується в одну або кілька ліній. Головними родами військ стають кіннота та артилерія, піхоті ж відводиться допоміжна роль. За принципами цієї новітньої тактики були побудовані головні сили, якими командував Ян Казимир. У центрі він поставив кінноту, а на флангах — піхоту, одну артилерійську батарею розташував у центрі, а дві по флангах⁴⁶. Загальна побудова польського війська на полі бою не вплинула на результати битви, зокрема на перемогу, бо її визначив тільки наступ головних сил, які очолював король Ян Казимир. Інші ж частини бойового порядку не були використані, за винятком невдалої атаки ар'єргарду (Я. Вишневецький) на праве крило козацького табору. Ми вважаємо, що головним задумом авто-

⁴² Там само. — С.108.

⁴³ Там само. — С.109.

⁴⁴ Там само. — С.106.

⁴⁵ *Разин Е.А.* История военного искусства: В 5 т. — М., 1961. — Т.3. — С.341.

⁴⁶ *Свешников І.К.* Битва під Берестечком. — С.106.

рів бойового порядку польських військ було прикриття у поєднанні з табором головних сил з флангів і тилу. Тобто Я. Вишневецькому, С. Лянцкоронському та війську, що залишилося у таборі, відводилася роль ар'єргардів (тилового прикриття). Про це свідчить і їх фронтальна орієнтація, яка була спрямована не на ворога, а у простір між головними силами і табором. У цьому задумі була врахована татарська тактика охоплення ворога з флангів і тилу та глибокого рейду по його бойових порядках. Це татари успішно продемонстрували під Зборовом 15 серпня 1649 р. і навіть 29 червня тут, під Берестечком. Але у зв'язку з тим, що татарське військо 30 червня використовувалося тільки для підтримки бойових дій української піхоти, задум бойового порядку польських військ не був повністю реалізований. Спроба татарської кінноти вийти на правий фланг української армії через ворожі бойові порядки була зупинена артилерією польських головних сил під командуванням Яна Казимира.

Розглянемо динаміку бою 30 червня 1651 р. під Берестечком⁴⁷.

Зранку 30 червня польський король Ян Казимир вивів своє військо з табору і побудував його у згаданий бойовий порядок. У таборі на шанцях залишено невелику частину піхоти. Одночасно наказано спалити мости через ріку Стир, які з'єднували табір з лівим її берегом, позбавляючи шляхту можливості втечі. З боку Б. Хмельницького на полі бою стояв тільки Іслам-Гірей III з невеликою частиною війська. Ще вчора, 29 червня, він зайняв пагорб, який був навпроти правого флангу польського війська. Через деякий час у пелені туману польське військо почуло образливі викрики на свою адресу, які наближались, а потім поширилися по всьому фронту і раптом затихли. Це прибуло козацьке військо під захистом табору з возів і почало ладнати його до оборони. Його бойовий порядок ми розглянули.

Минав час, уже була 15-та година дня, а бій не розпочинався. Стало зрозуміло, що Б. Хмельницький не збирається його розпочинати, і тоді Я. Вишневецький за дозволом короля розпочав атаку. Йому вдалося частково розірвати ще не завершені козацькі та селянські укріплення, але козацька піхота при підтримці татарської кінноти перейшла у контратаку, відкинула Я. Вишневецького і почала громити його бойові порядки, тобто лівий фланг польського війська. Для закріплення успіху хан, спостерігаючи це з пагорба, кинув на допомогу додаткові сили татарської кінноти, але вони не змогли через захаращеність поля бою військами, обстріл з боку поляків та заболочену місцевість вийти на правий фланг українського війська і повернулися назад. Отже, була втрачена можливість почати

⁴⁷ Там само. — С.106-109.

розгром польської армії. Король зрозумів, що ситуація вкрай небезпечна, — відокремив від лівого флангу головних сил німецьку піхоту, направив її на допомогу Я. Вишневецькому і скерував вогонь своєї артилерії на його підтримку. Щоб перешкодити підтримці Я. Вишневецького піхотою, татарське військо двічі атакувало лівий фланг короля. Але козацьку контратаку за допомогою німецької піхоти вдалося відбити. Пересвідчившись, що атаки на козацьке військо — справа неперспективна, король розпочав головними силами наступ на пагорб, зайнятий татарами, обстрілюючи їх з восьми гармат, заряджених мушкетними кулями. Він наказав С. Лянцкоронському (праве крило, авангард) підтримати його наступ, але останній, побоюючись козацької засідки у сусідньому лісі, не зрушив з місця. Хан двічі кидав у атаку татарську кінноту (якої, очевидно, у нього було мало. — *І.С.*) й обстрілював короля з двох гармат, але наступу польського війська зупинити не зміг. Чотири татарські ядра пролетіли біля Яна Казимира, одне з них пошкодило йому коліно. Польська артилерія спрямувала вогонь на командний пункт Іслам-Гірея III, на якому майорів білий прапор. Від артилерійського пострілу у безпосередньому оточенні хана впав його родич — султан Амурат. Є припущення, що він впав головою у бік, протилежний розташуванню ворога, і це було сприйнято як знак Аллаха про негайний відступ. Та як би там не було, але хана, його оточення та все військо раптом охопив такий жах, що вони кинули все і почали рятуватися втечею. Декілька татарських полків прикривали цю втечу, але й вони почали відступати. Ханський прапор, булава і всі його особисті речі стали трофеями польської шляхти. Очевидно, смерть Амурата була для Іслам-Гірея III тією останньою краплиною, яка переповнила чашу страху перед Богом за скоєне.

Після втечі кримськотатарського війська з-під Берестечка для Б. Хмельницького битва була вже програна. Втративши кінноту, українська армія опинилась у становищі, в якому вже перебували козацькі повстанські армії протягом 1591-1638 рр. Їх бойові дії з польським військом, яке мало тактичну перевагу над повстанцями в ударній силі своєї кінноти, відбувалися за відомим сценарієм: облога козацького табору, видача керівників повстання, розправа над повстанцями. За цим сценарієм 1 липня розпочалася облога українського війська польською армією під Берестечком і завершилася 10 липня 1651 р.

Б. Хмельницький, доручивши командування військом Ф. Джаджалію, разом з І. Виговським та невеликим загоном охорони негайно виїхав за ханом, аби умовити його повернутися на поле битви. Коли хана наздогнали, то він не тільки не повернувся, а й ніби захопив у полон Б. Хмельницького і повіз у напрямку Криму.

Фантастичними і тенденційними вигадками, створеними в оточенні Б. Хмельницького, назвав М. Грушевський інформацію про полонення кримським ханом українського гетьмана. На думку історика, насправді Б. Хмельницький перебував у хана недовго і стільки, скільки сам хотів⁴⁸. Ми не тільки погоджуємося з думкою М. Грушевського, а й вважаємо, що можлива навіть імітація полону.

Виникає відразу ж закономірне запитання: для чого це зробив Б. Хмельницький? Відповідь може бути лише однозначною — аби провести перегрупування військ з-під Берестечка до Білої Церкви і певним чином уникнути осудження простого народу. Адже йому не поясниш, що без татарської кінноти бойові дії під Берестечком приречені і що треба негайно готувати сили, аби зупинити ворога на рубежі Білої Церкви.

Розглянемо хід подій у перші години та у наступні дні після втечі 30 червня 1651 р. татарського війська з поля бою під Берестечком.

Як відомо, 30 червня 1651 р. бій під Берестечком розпочався близько 15-ї год. Після двох-трьох годин бою татарське військо кинулося тікати, орієнтовно це сталося близько 18-ї год. Рухаючись з максимальною швидкістю вершника (до 12 км за год.) і міняючи коней, хан до середини ночі за сім-вісім годин подолав майже 100 км, опинився біля Ямполья і зробив тут коротку зупинку. Вже згадуваний С. Савич повідомив, що саме там наздогнав і розшукав хана Б. Хмельницький⁴⁹. Наздогнати хана раніше, на марші, як припускають деякі дослідники⁵⁰, було нереально. Він рухався із швидкістю, недосяжною для Б. Хмельницького, і не мав клейнодів, що ускладнювало його розшук. Очевидно, хан погодився спробувати зупинити відступаюче форсованим маршем по шляхах і степах кримськотатарське військо, але це можна було зробити лише на головній переправі Чорного шляху через ріку Случ — Росоловецькій, що біля Старокостянтинова. На світанку (сонце зійшло о 5 год. 50 хв.) Б. Хмельницький та Іслам-Гірей III рушили форсованим маршем і у першій половині дня 1 липня прибули до Старокостянтинова, подолавши відстань близько 80 км. Зупинку і збір частини війська, як свідчить С. Савич, було здійснено, але, за його ж повідомленням, враховуючи виснаження коней від голоду й екстремального маршу, а також фізичне і моральне виснаження особового складу, хан і Б. Хмельницький були вимушені відмовитись від задуму повернення війська у район битви, оскільки воно було небоєздатне. Під час цих заходів

⁴⁸ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т. — К., 1928. — Т.9. — Ч.1. — С.306.

⁴⁹ ВУР. — Т.3. — С.132-136.

⁵⁰ *Свешніков К.І.* Битва під Берестечком. — С.110.

Б. Хмельницький завербував до себе на службу 2 тис. татарських воїнів⁵¹. Таким чином був сформований загін особистої охорони гетьмана та його штабу. Закономірно, що в умовах, які склалися, Б. Хмельницький не міг будь-кому довірити своє життя і долю справи, яку він розпочав. Ситуацією могли скористатися не тільки вороги, а й його опозиція, звинувативши в зрадництві і заарештувавши. Очевидно, тут, під Старокостянтинівом, хана наздогнав лист М. Потоцького, в якому він вимагав видати Б. Хмельницького, а також погрожував розграбувати Крим за вторгнення кримськотатарського війська у володіння Польського королівства⁵². Подальші події свідчать, що Іслам-Гірей III та Б. Хмельницький домовились, що перший зупинить татарське військо на Синіх Водах на чолі з візиром Сефер-Газі-агою⁵³ і повідомить про це другого, який буде чекати цієї звістки у Паволочі.

Аби визначити, коли і куди виїхав Б. Хмельницький зі Старокостянтинова, звернемо увагу на те, що 17 липня 1651 р. він перебував під Білою Церквою і підписав наказ для полковників цього регіону⁵⁴. Отже, 16 липня він був у дорозі (відстань між Паволоччю і Білою Церквою — 50 км). Відомо, що у Паволочі він перебував протягом трьох днів⁵⁵, тоді це 13, 14 і 15 липня. Саме у ці дні й були розіслані універсали, котрі оголошували збір війська до Маслового Ставу та Білої Церкви⁵⁶.

За повідомленнями джерел⁵⁷, Б. Хмельницький 9 липня перебував у Любарі (відстань до Берестечка 210 км), а до цього у Грицеві (відстань до Берестечка 170 км), на шляху, що йде від Берестечка на Паволоч, де, очевидно, прагнув з'ясувати долю свого війська та зустрічав його підрозділи, які виходили з оточення, і призначав їм район зосередження біля Білої Церкви. Щоб прибути до Паволочі 13 липня, він вирушив з Любара не пізніше 10 липня (день припинення бойових дій під Берестечком), подолавши відстань 140 км. У Грицеві він перебував до 7 липня, прибувши туди не пізніше 4 липня, оскільки зранку цього дня, як буде показано далі, почався за його наказом відступ української армії з-під Берестечка. Отже, з-під Старокостянтинова до Грицева Б. Хмельницький вирушив 3 липня (відстань 40 км) і перебував тут 4, 5, 6 і 7 липня.

⁵¹ ДОВ. — С.607.

⁵² Там само. — С.569-570.

⁵³ Там само. — С.587.

⁵⁴ ДБХ. — С.220.

⁵⁵ ДОВ. — С.596-597.

⁵⁶ Там само. — С.585.

⁵⁷ ДБХ. — С.668.

Позаяк його супроводжував двотисячний татарський загін, то цілком закономірно, що у його оточенні були і чотири татарські мурзи — командири полків (по 500 чоловік у кожному), про яких повідомляється у джерелах⁵⁸. Б. Хмельницький попросив міщан Паволочі допомогти йому коштами. З виділених ними грошей (3 тис. золотих) він негайно виплатив найнятому татарському загонові — чотирьом мурзам⁵⁹ (мурзам по 200 талерів і рядовим — по 20⁶⁰). Останнє відбулося у джерелах як викуп Б. Хмельницького з неволі⁶¹.

Розрахунки свідчать, що кримськотатарське військо було зупинено, згуртовано і не пізніше 11 липня зосереджено на Чорному шляху біля Чорного лісу, а у Паволоч до Б. Хмельницького не пізніше 14 липня прибули вже посланці від хана з повідомленням про готовність союзників вирушити йому на допомогу⁶². Якщо й існує помилка у наших розрахунках стосовно руху Б. Хмельницького, кримського хана і прибуття татарських гінців до Паволочі, то вона не перевищує однієї доби.

Наведене доводить, що Б. Хмельницький прибув до Старокостянтинова за своїм бажанням. Тільки тут, біля Росоловецької переправи через ріку Случ, існував у ті часи головний перевалочний пункт руху військ по водорозділу річок, тобто по Чорному шляху. Невипадково більшість подій Визвольної війни пов'язана з цим пунктом. Отже, саме щоб зупинити підрозділи татарського війська (які ще не пройшли цієї переправи) і прибув Б. Хмельницький з ханом до Старокостянтинова.

Як бачимо, у другій половині дня 1 липня Б. Хмельницький міг повернутися до Берестечка, але він цього не зробив. Натомість він вирішив (на нашу думку, значно раніше) вивести свою армію з-під Берестечка і, переформувавши, зупинити нею (та кримськотатарським військом) поляків на рубежі Білої Церкви. Для передачі цього рішення війську, яке оборонялося під Берестечком, він відправив туди полковника І. Лук'янова⁶³, а сам вирушив до Грицева, потім до Любара, а звідси до Паволочі.

Розрахунки показують, що з-під Старокостянтинова І. Лук'янов вирушив до Берестечка у другій половині дня 1 липня, а Іслам-Гірей III, очевидно, виділив для його супроводження загін татарської кінноти⁶⁴.

⁵⁸ ДОВ. — С.585, 596.

⁵⁹ Там само. — С.596.

⁶⁰ Там само. — С.607.

⁶¹ Там само. — С.585.

⁶² Там само. — С.597.

⁶³ ВУР. — Т.3. — С.135.

⁶⁴ Там само.

При цьому С. Савич повідомляє, що І. Лук'янов прибув до обозу під Берестечко у понеділок, тобто 3 липня 1651 р. Врахуємо його ж інформацію, що оскільки у ці дні йшов дощ, то І. Лук'янов міг рухатись тільки у світлу частину доби. Отже, щоб подолати відстань 180 км, він витратив майже дві доби. Це свідчить про достовірність дати, яку називає С. Савич. Проте С. Савич помиляється, стверджуючи, що І. Лук'янова Б. Хмельницький відправив увечері у неділю, тобто 2 липня, адже за один день подолати відстань 180 км у супроводі численного кінного загону неможливо. І. Лук'янов передав розпорядження Б. Хмельницького й у супроводі того ж татарського загону залишив район Пляшівки. Сумнівно, що з цією місією Б. Хмельницький відправив до Берестечка І. Виговського, як це повідомляється у деяких працях⁶⁵. Адже останній був другою особою після гетьмана — генеральним писарем — і його поїздка до Берестечка не залишилася б поза увагою С. Савича. З іншого боку, відправити І. Виговського, який за сучасними мірками виконував функції начальника генерального штабу, у такий час, коли вимагалась термінова, всеосяжна організаційна робота по формуванню військ — взагалі безглуздя. Такого вчинку не міг зробити Б. Хмельницький. Водночас не можна не погодитись, що І. Виговський „виїхав на Україну”, а точніше, до Корсуня, але не через Берестечко, а через Білу Церкву, де, як інформує наказ Б. Хмельницького від 17 липня 1651 р., почалося зосередження української армії.

На нашу думку, в універсалі Б. Хмельницького, привезеному І. Лук'яновим до Берестечка, а також усних розпорядженнях йшлося про призначення наказним гетьманом І. Богуна, котрому доручалося: а) з незначною частиною козацьких сил та формуваннями селянповстанців організувати оборону табору, затримуючи якомога довше польське військо під Берестечком; б) організувати вихід основних козацьких сил й артилерії з оточення. Не виключено, що татарський загін мав завдання прикрити вихід козацького війська з табору.

Під час перебування Б. Хмельницького у Паволочі сюди не пізніше 15 липня прибули із залишками своїх полків Ф. Джаджалій, М. Гладкий та М. Пушкаренко⁶⁶. Між Берестечком і Паволоччю близько 400 км. Для того, щоб потрапити сюди у вказаний строк, вони повинні були вийти з Берестечка не пізніше 4 липня. Невпадково С. Савич повідомляє, що згідно з уже згадуваним універсалом, привезеним у Берестечко І. Лук'яновим, на ранок вівторка, тобто 4 липня, оголошувалась бойова готовність війська. Очевидно,

⁶⁵ Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. — СПб., 1904. — Т. IX-X. — С. 443.

⁶⁶ ДОВ. — С. 596-597.

зранку цього дня був здійснений вихід з оточення значних козацьких сил.

Торкаючись думки, висловленої М. Грушевським, що І. Богун не був наказним гетьманом, а лише керував виходом війська з оточення⁶⁷, запитаємо: а хіба була в ці дні важливіша справа під Берестечком, ніж вивід козацького війська з оточення і його реформування? Тим більше, що таке рішення, як переконує викладене, Б. Хмельницький прийняв уже наступного дня (1 липня) після втечі (30 червня) татарського війська з поля бою з-під Берестечка. Отже, І. Богун був найважливішою фігурою у цей період під Берестечком. Водночас, враховуючи тактику Б. Хмельницького у використанні селян-повстанців як засобу послаблення ворога, зазначимо, що під Берестечком селянські формування відіграли важливу роль, затримавши тут польське військо і створивши умови для організації відсічі на рубежі Білої Церкви.

На нашу думку, основні сили козацького війська були виведені за розпорядженням Б. Хмельницького з українського табору з-під Берестечка протягом 4-5 липня 1651 р. Повідомлення з українського табору про зміну гетьманів є, очевидно, не що інше як дезінформація, яка переслідувала мету переконати поляків, що оборону здійснювало приречене козацьке військо. Полковники, які називались гетьманами, давно вже формували свої полки у районі Білої Церкви або Корсуня. Підкреслимо, що І. Богун блискуче виконав обов'язки, покладені на нього Б. Хмельницьким, стосовно виводу військ з-під Берестечка.

Ми вважаємо, що для прикриття табору (оборони) і виводу з нього військ) був сформований полк з 300 козаків-добровольців, який не мав права на відступ і, за повідомленнями джерел, поліг до єдиного воїна, не відступивши ані на крок. Функціональна призначеність цього полку підтверджується тим, що після його загибелі бойові дії під Берестечком припинилися.

Підсумовуючи усе викладене, можемо твердити, що доба від кінця дня 30 червня 1651 р. (Берестечко), коли татарське військо втекло з поля бою, і до кінця дня 1 липня (Старокостянтинів), коли робилася спроба його зупинити, для Б. Хмельницького та Іслам-Гірея III була настільки напруженою і насиченою важливими справами, що такий події, як полонення ханом українського гетьмана, немає місця. Адже протягом цієї доби вони здійснили форсований марш, подолавши 180 км (це межа фізичної можливості вершника), провели за півдня біля Старокостянтинова величезну організаційну роботу, зупинивши частини татарського війська, сформувавши з татарських воїнів

⁶⁷ *Свешніков І.К.* Битва під Берестечком. — С.115.

двотисячний загін особистої гвардії Б. Хмельницького і відправивши І. Лук'янова у супроводі татарського загону до Берестечка. Також спланували зосередити частину татарського війська на Синіх Водах на чолі з ханським візиром Сефер-Газі-агою, строки просування якого до Білої Церкви визначив Б. Хмельницький. Домовились, що тимчасово командний пункт українського гетьмана буде перебувати у Паволочі, куди прибудуть ханські гінці з інформацією про готовність татарського війська вирушити на допомогу українській армії. Вжиті спільні заходи у підготовці до бойових дій проти польської армії засвідчують дружні, союзні зв'язки між Б. Хмельницьким й Іслам-Гіреєм III, серед яких важко знайти місце для полонення українського гетьмана кримським ханом.

Водночас, опинившись через збіг обставин без своєї оточеної під Берестечком армії і не маючи наміру до неї повертатися, бо доля війни вирішувалася уже не під Берестечком, а під Білою Церквою, Б. Хмельницький, щоб не отримати тавра зрадника, вимушений був пустити чутку про полон. Кримський хан, мабуть, з розумінням поставився до проблеми Б. Хмельницького і, можливо, імітував полонення українського гетьмана.

Узагальнюючи ці міркування, можна зробити такі висновки:

1. Берестецька битва показала, що у польській армії відбулися значні зміни, які викликали адекватні заходи з боку Б. Хмельницького. За визначенням В. Маєвського⁶⁸, у 1651 р. відбулася ліквідація кризи у польському воєнному мистецтві, яка існувала протягом 1648-1649 рр. Була відроджена кіннота, втрачена у битві під Корсунем (1648 р.), і значно збільшена кількість якісної піхоти за рахунок іноземців — учасників Тридцятилітньої війни. Планування битви засвідчило, що польська армія має штаб, укомплектований досвідченими у військовій справі офіцерами (у тому числі й іноземними). Значно більше приділено уваги розвідці, хоч глибина її й невелика (до 25 км). Урахований досвід поразок під Жовтими Водами та Зборовом, унаслідок чого припинилось розпорошення сил та збільшилась обережність у просуванні військ (передислокації табору).

2. Розгром поляками у другій половині дня 28 червня передового загону у складі татарської кінноти при підтримці підрозділів козацької піхоти показав, що ворог має значні сили якісної піхоти. У зв'язку з тим наступного дня, 29 червня, для підтримки татарської кінноти були введені значні сили української піхоти, і це дало позитивний результат — було розгромлено праве крило польського війська, а також тиллові його комунікації. Цей бій засвідчив, що при

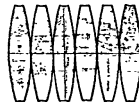
⁶⁸ *Majewski W. Poslowie: Przebieg... — S.260.*

створенні рівноваги у піхоті українська армія отримує перевагу у високій динаміці дій кінноти (татарської), оскільки польська кавалерія не могла зрівнятись з останньою у цьому.

3. Враховуючи необхідність високої питомої ваги піхоти на полі бою, а також плануючи штурм укріпленого польського табору, Б. Хмельницький застосував оригінальний бойовий порядок української піхоти на полі бою — 10-рядний табір з возів. Останнє забезпечувало високі захисні функції для піхоти, а також не менш високе забезпечення її бойових дій (атак) особовим складом та матеріальними засобами. Контратака козацької піхоти при підтримці татарської кінноти проти Я. Вишневецького 30 червня продемонструвала ці високі можливості.

4. При створенні бойового порядку української армії на полі бою з боку Б. Хмельницького були допущені прорахунки, які полягали в тому, що 10-рядний табір козацької піхоти був дуже близько розташований від польського табору, а підходи до його правого флангу перекривали заболочені береги Пляшівки. Внаслідок цього при наступальних діях польського війська правому крилу козацької піхоти татарська кіннота не могла надати підтримки. Отже, бойовий порядок української армії 30 червня 1651 р. під Берестечком через близьке розташування ворога та складний рельєф місцевості мав обмежені можливості у тактичному маневруванні на полі бою окремими підрозділами, зокрема кіннотою.

5. З боку Б. Хмельницького та Іслам-Гірея III були допущені прорахунки у релігійних питаннях серед особового складу кримськотатарського війська, що призвело до катастрофічних наслідків, а також (враховуючи близьке розташування ворога) в організації мушкетно-артилерійського (піхотно-возового) прикриття союзного війська та його командного пункту. Відсутність останнього була приводом для панічної втечі кримськотатарського війська з поля бою.

DIPLOMATIC CONTACTS BETWEEN BOGUSŁAW RADZIWIŁŁ
AND BOHDAN KHMEL'NYTS'KYI IN 1656:
TWO UNPUBLISHED DOCUMENTS

I

Prince Bogusław Radziwiłł (1620-1669), Equerry of the Grand Duchy of Lithuania¹, and Bohdan Khmel'nyts'kyi (c. 1595-1657), Hetman of the Zaporozhian Host², succeeded in establishing and maintaining close diplomatic contacts in a period during which the Polish-Lithuanian Commonwealth had experienced a series of grave crises. These included, among others, domestic strife, foreign invasions, decimation of population, devastation of property, economic ruin, unaccustomed military defeats, mutiny and surrender to the enemy of the regular army, unprecedented treason of the nobility, flight of King Jan Kazimierz out of the country and various attempts by the neighbouring powers to partition the Commonwealth, and thereby to extinguish completely the life of the state³.

¹ On Bogusław Radziwiłł see: *Radziwiłł Bogusław. Autobiografia* / Wyd. Tadeusz Wasilewski. – W., 1979. Especially valuable part of this is the biography (including the appended documents) of Radziwiłł by the editor, as well as that which he published: *Polski Słownik Biograficzny* (далі — PSB). — Kraków etc., 1987. — T.30. — S.161-172. See also: *Jacoby Jörg. Boguslas Radziwiłł. Der Statthalter des Grossen Kurfürsten in Ostpreussen.* — Marburg-Lahn, 1959; *Kalicki B. Bogusław Radziwiłł koniuszy litewski. Szkic historyczny.* — Kraków, 1878; *Siedlicki Jan. Brańsk Bogusława Radziwiłła 1653-1669.* — Białystok, 1991.

² Since a complete note relating to publications on Bohdan Khmel'nyts'kyi would comprise thousands of titles. I am only drawing the reader's attention to the monumental work of Hrushevs'kyi and several recently-published biographies and studies. All of them contain extensive biographies: *Грушевський Михайло. Історія України-Руси.* — К., 1995. — Т.VIII; — К., 1928. — Т.IX. — Ч.1; — К., 1931. — Т.IX. — Ч.II; *Kaczmarczyk Janusz. Bohdan Chmielnicki.* — Wrocław etc., 1988; *Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.* — Львів, 1990; *Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький.* — К., 1993; *вони ж. Богдан Хмельницький. Хроніка життя і діяльності.* — К., 1994. Indispensable, as well, is the following collection of documents: *Документи Богдана Хмельницького / Вид. І.Крип'якевич, І.Бутич* (далі — ДБХ). — К., 1961.

³ In addition to the sources mentioned above, the following monographs and studies are useful in providing details relating to the crises: *Frost Robert I. After the Deluge: Poland-Lithuania in the Second Northern War, 1655-1660.* — Cambridge, 1993; Bohdan Kentschynskyj's studies in "Karolinska Förbundets Årsbok": "Karl X Gustav inför krisen i öster 1654-1655" (1956), "Till den karolinska Ukraina-politikens förhistoria" (1959) and "Ukrainska revolutionen och Russlands angrepp mot Sverige 1656" (1966); as well as the comments on them: *Roberts Michael. Charles X and the great parenthesis: a reconsideration // Roberts Michael. From Oxenstierna to Charles XII: Four*

Diplomatic contacts between Bogusław Radziwiłł and Bohdan Khmel'nyts'kyi have been only partially and inadequately examined by a few historians⁴. At present, due to the availability of additional archival materials, including published primary and secondary sources, it is possible to reconstruct the Radziwiłł–Khmel'nyts'kyi diplomatic contacts with a greater accuracy. They represent an interesting case study relating to co-operative endeavours between two individuals pursuing diverse aims: one, a Polish-Lithuanian magnate, who wanted to create a personal hereditary principality; the other, a proven Cossack military leader, who desired to lay solid foundations for a new state. Moreover, by gaining more details about these contacts, it will be easier to fit and evaluate them in the totality of international diplomatic relations during the conflict which is known as the Second Northern War (1655-1660)⁵.

studies. – Cambridge, 1991. – P.110-143; *Kersten Adam*. Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji. – W., 1988; *idem*. Stefan Czarniecki 1599-1665. – W., 1963; *Kubala Ludwik*. Wojna Moskiewska r. 1654-1655 [=Szkice historyczne, ser. 3]. – W., 1910; *idem*. Wojna Szwedzka w roku 1655 i 1656 [=Szkice historyczne, ser. 4]. – Lwów, [1913]; *idem*. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657 [=Szkice historyczne, ser. 5]. – Lwów, [1917]; *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*. – W., 1957 – T.1-3; *Липинський В.* Станіслав-Михайло Кричевський // *Липинський В.* Твори. – Філадельфія, 1980. – Т.2; *він же*. Україна на переломі, 1657-1659 // Там само. – К.-Філадельфія, 1991. – Т.3; *Мальцев А.Н.* Россия и Белоруссия в середине XVII века. – М., 1974; *Szilágyi Sándor*. Első szövetkezés Lengyelország felosztására ban. – Budapest, 1875; *Tóth J.* II Rákóczi György lengyel vállalatának diplomaiai előzményei. – Szatmár, 1912; *Wasilewski Tadeusz*. Ostatni Waza na polskim tronie. – Katowice, 1984; *Wojna polsko-szwedzka 1655-1660* / Wyd. *Jan Wimmer*. – W., 1973; *Wójcik Zbigniew*. Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648-1699) // *Historia dyplomacji polskiej* (4 vols.). – W., 1980. – Т.ІІ. – S.163-330; *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М., 1981.

⁴ For example, Mykhailo Hrushevs'kyi's analysis is incomplete. For some reason he even failed to use sources in the essential: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси (далі — АСД). — СПб., 1870. — Т.7 (see: *Грушевський Михайло*. Вказ. пр. — Т.IX. — Ч.II. — С.1268-1272). A. P. Hritskevich's source article, in which he introduces the Khmel'nyts'kyi manifesto of 7 May 1656 O.S., is too brief to deal adequately with this topic: *Гришкевич А.П.* Універсал Богдана Хмельницького місту Слуцьку // *Український історичний журнал*. — 1970. — № 12. — С.92-93. Tadeusz Wasilewski does provide some new interesting information; however, by endeavouring to prepare an all-sided biography of Bogusław Radziwiłł, he could not provide, due to the construction of his work, an over-emphasis on the Radziwiłł–Khmel'nyts'kyi diplomatic contacts. See Wasilewski's introduction: *Radziwiłł Bogusław*. Autobiografia. – S.63, 65, 74-75; as well as his biographical sketch of Bogusław Radziwiłł in "PSB" (1987, t.30, s.167).

⁵ Parts II and III of this article, which provide an introduction to parts IV and V, are based largely on the sources listed in notes 1-3 above.

II

From 1648 the Polish-Lithuanian Commonwealth had waged an unsuccessful conflict with Ukraine. A constituent of the Commonwealth since 1569, Ukraine evolved into a martial Cossack republic under the leadership of Bohdan Khmel'nyts'kyi. The treaties of Zboriv (18 August 1649) and Bila Tserkva (28 September 1651) had failed to achieve peace between the combatants. The 18 January 1654 Pereiaslav agreement, which created out of Ukraine a quasi-protectorate of Russia, was responsible for the opening of new hostilities between the Commonwealth and Russia⁶. Thus, the heretofore largely regional conflict in Ukraine had become more internationalized, and the Commonwealth had to cope with the new danger from the strong, centralized and autocratic state of Tsar Aleksei Mikhailovich.

In the summer of 1654 the Russian armies, supported by the Ukrainian Cossack auxiliaries, crossed the borders of the Grand Duchy of Lithuania. From June to November various key towns and fortresses – among others, Polatsk, Mstislau, Homel', Smolensk and Vitsebsk – either capitulated or fell to the invaders. The grand ducal army, commanded by Prince Janusz Radziwiłł, Lithuanian Grand Hetman and Palatine of Vilnius, won an important victory on 22 July; however, a month later it suffered a crushing defeat.

The 1654/1655 winter campaign of Radziwiłł, on the one hand, while on the whole an impressive military demonstration, had failed to achieve the desired aims and effects. The Russo-Ukrainian military operations, on the other, which resumed during the late spring of 1655, were once again highly successful: Minsk fell on 13 July; Vilnius, the grand duchy's capital, was taken by 8 August; on 16 August Kaunas was occupied and, two days later, Hrodna suffered the same fate. By October the invading allies reached the vicinity of Brest. Thus, by the close of 1655 the Russo-Ukrainian forces had managed to occupy a large part of the territories comprising the Grand Duchy of Lithuania.

In the same period Ukraine also became an important theatre of war. The aim of the 1654 spring military expedition, led by Crown Grand Hetman Stanisław Potocki, which was to weaken – if not to destroy – the deed of Pereiaslav, was not achieved. The expedition became, as was aptly noted by Ludwik Kubala, merely “a bloody promenade from Vinnytsia to Uman' and back”⁷. Potocki's 1654/1655 winter campaign was also characterized by the sanguine “pacification” actions in Ukraine. His new Crimean Tatar allies, who had abandoned Khmel'nyts'kyi, did not distinguish themselves at the battle of Okhmativ (29 January – 2 February 1655).

Eventually, utilizing the support of the Russian troops, Khmel'nyts'kyi began a westward march. After abandoning the siege of Kam'ianets'-Podil's'kyi,

⁶ On the interpretation and significance of this agreement see: *Basarab John*. *Pereiaslav 1654: A Historiographical Study*. – Edmonton, 1982.

⁷ *Kubala Ludwik*. *Wojna Moskiewska...* – S.169.

he defeated Potocki's Crown army at Gorodok (29 September) and began the siege of L'viv. At the same time he dispatched a number of units to the western palatinates of the Commonwealth. Khmel'nyts'kyi's October operation proved to be partially successful. On the one hand, the Cossack regiments and their Russian allies were able not only to capture Lublin, but also to penetrate into the interior as far west as the San River. On the other, L'viv managed to defend itself – eventually the town paid a sum of money for the lifting of the siege. In the month of November, however, Khmel'nyts'kyi experienced military setbacks. On its return march from L'viv, the Ukrainian-Russian army had encountered the Tatars by Zalozhtsi; on the 20th it was surrounded by the horde and Crown units near Ozirna. Eventually, on the 22nd, the inconclusive fighting was ended by a vague agreement – which was interpreted advantageously by each side; however, Khan Mehmed IV was satisfied with plunder and ransom, while Khmel'nyts'kyi and the Russian commanders were content to have been able to extricate themselves and their troops from a dangerous situation and to retire in safety to their destinations. By the time Khmel'nyts'kyi returned to Chyhyryn, the Swedish “Deluge” reached its highest level within the Commonwealth.

The mid-1655 Swedish invasion appeared to be the *coup de grâce* for the reeling Polish-Lithuanian state. The Swedish army, under the command of Magnus Gabriel de la Gardie, which was assigned the task of invading the Grand Duchy of Lithuania, captured Daugavpils on 19 July, occupied various fortresses in Kurland by 20 September and, by crossing the Nemunas River, managed to link up with other Swedish troops on 29 October.

Other Swedish forces, those which were led by Arvid Wittenberg and later on by King Karl X Gustav, also gained astonishing successes: on 25 July one army, comprising chiefly Polish nobility, capitulated to Wittenberg at Ujście; soon, thereafter, various important towns were occupied by the invaders – Poznań, on 31 July; Warsaw, on 8 September; and Cracow, on 17 October. Then, the Poles lost three important battles: at Żarnów, on 16 September; at Nowy Dwór, on 30 September; and at Wojnicz, on 3 October. Finally, the Crown army regulars surrendered to the Swedes on 26 October and 13 November.

On 12 October Jan Kazimierz crossed the Commonwealth's border and entered Silesia. A large number of magnates and the nobility had already accepted, or were prepared to accept, the victorious Swedish king as their new ruler, because – so they argued – their own monarch, by his flight from the Commonwealth, had released them from their obligation of loyalty to him. They also consoled themselves that, by replacing the Polish Waza by the Swedish Vasa, they would gain the much-needed military aid in recovering the lost eastern territories from Russia and Ukraine.

It appears that Karl X Gustav, notwithstanding his extraordinary military successes in 1655, never intended to conquer and rule the entire Polish-Lithuanian state. His major aim was to secure the Baltic littoral for the Swe-

dish *dominium maris Baltici*. With his own military strength, as well as with that provided by his allies, the Swedish king expected to be able to defeat and then to impose his own peace terms on Jan Kazimierz. If the Polish king rejected these terms, Karl X Gustav was prepared to partition the Commonwealth among his military allies.

The Swedish king focused his attention on Friedrich Wilhelm Hohenzollern, Elector of Brandenburg, who had the potential of becoming his most valuable ally. On 17 January 1656 a treaty was concluded at Königsberg, by which the elector betrayed Jan Kazimierz and, becoming a vassal of the Swedish crown for Ducal Prussia and Warmia, agreed to supply his troops to Karl X Gustav. Since his military campaign, from February to June, by which he sought to rout Stefan Czarniecki and then to crush the army of Jan Kazimierz, which was concentrated near L'viv, almost ended in a disaster, the Swedish king had to turn again to the elector. On 25 June, according to a new treaty signed at Malbork, for the price of sovereign control of Great Poland – Palatinates of Poznań, Kalisz, Łęczyca and Sieradz, along with Wieluń Land – Friedrich Wilhelm obligated himself to aid the Swedes with all his forces against the Commonwealth. Little over a month later the new alliance proved to be successful in beating, on the outskirts of Warsaw (28-30 July), a numerically-superior Polish-Lithuanian-Tatar army; however, this victory did not break the back of the enemy. Thus, in the following months, as the Swedish military position began to deteriorate, Karl X Gustav once again sought the assistance of Friedrich Wilhelm. By the Treaty of Labiau, signed on 20 November, the elector gained full sovereignty in Ducal Prussia and Warmia for his obligation to support the Swedes militarily against the Commonwealth.

At the same time Karl X Gustav began to intensify his diplomatic contacts with two other potentially suitable allies – Bohdan Khmel'nyts'kyi of Ukraine and György II Rákóczi of Transylvania – both of whom were interested in the dismemberment of the Commonwealth. Since Khmel'nyts'kyi and György II had been carrying on negotiations for a new alliance, which was to involve the Danubian principalities of Moldavia and Wallachia as well – it came to force on 7 September – Karl X Gustav's diplomats found a fertile soil for their endeavours. Eventually, the partitioning plans of the Swedish king were fully realized by an agreement signed at Radnót on 9 December 1656: Karl X Gustav's share of the Commonwealth comprised Royal Prussia, Kuyavia, northern Mazovia, Podlachia, Semigallia, four districts of Lithuania, Livonia and Kurland; Friedrich Wilhelm was to retain Great Poland, including the Palatinates of Łęczyca and Sieradz, as well as Wieluń Land; Bogusław Radziwiłł, for his faithful service both to the Swedish king and the elector, was to receive the Palatinate of Navahrudak as a principality under his direct rule; finally, the southern part of the Commonwealth was to be divided between Khmel'nyts'kyi and György II, both of whom would provide military assistance to Karl X Gustav against the Commonwealth. However, although a dip-

lomatic success, the Radnót arrangement failed to become operative due to a number of adverse developments.

At the close of 1656 Karl X Gustav and Friedrich Wilhelm could feel secure only in Royal and Ducal Prussia. Elsewhere throughout the Commonwealth there were only garrisons: Swedish – in Cracow, Łowicz, Tykocin, Rajgród and Birżai; and those of Brandenburg – in Poznań, Kościan and Kórnik. These garrisons, being cut off from their own forces and having difficulties in gaining reinforcements as well as supplies, were doomed to a precarious existence.

III

A year earlier, at the close of 1655, opposition started to grow against the heavy-handed rule of Karl X Gustav, who treated the Commonwealth as a conquered country. The actions of the Swedish troops – destructions, pillage, requisitions, terrorism and massacres – simply added fuel to the fire of opposition. The lootings and profanation of churches, and particularly the unsuccessful siege of the holy shrine of Jasna Góra, at Częstochowa, caused widespread indignation among the Roman Catholic Poles and a strong desire for revenge against the “heretical Lutherans”. Popular uprisings began to spread rapidly throughout the countryside. Various nobles initiated guerrilla warfare against the Swedish detachments. On 20 November, from his exile in Silesia, Jan Kazimierz issued a manifesto calling for a national resistance. On 27 November Khan Mehmed IV of Crimea informed Jan Kazimierz that he had defeated Khmel’nyts’kyi near Ozirna and that the hetman and the Cossacks had agreed to recognize him as their lawful monarch. On 16 December the Crown hetmans issued a general appeal to fight the Swedish invaders. At Tyszowce, on 29 December, the Crown army and the nobility formed a confederation against the Swedes.

When Jan Kazimierz returned from his brief exile in Silesia to the Commonwealth in January 1656, he received massive support from his subjects. By the close of March most of the regular Crown military units had abandoned the service of Karl X Gustav. L’viv became the chief military concentration area of the anti-Swedish forces. The waging of hostilities against the Swedes was especially skilfully carried out by means of guerrilla warfare by Stefan Czarniecki. After suffering a setback on 17-18 February at Gołęb, he and Jerzy Lubomirski defeated the Swedes at Warka on 7 April. However, Karl X Gustav, trapped with his troops in the fork between the Rivers San and Vistula, managed to extricate them from a disaster by utilizing a brilliant stratagem. In April Czarniecki and Lubomirski resumed their operations in Great Poland, and suffered another setback at Kłecko on 7 May. However, the main forces under Jan Kazimierz marched northward and recovered Warsaw on 1 July from the Swedish occupation.

The three-day's Warsaw battle (28-30 July) was not a crucial loss to Jan Kazimierz, for the Swedish-Brandenburg allies were in no position to launch a major campaign; thus, abandoning the capital, they marched northward to protect the Baltic coastlands still in their possession. Moreover, at such a time Karl X Gustav could hardly dictate his terms to Jan Kazimierz.

In the autumn of 1656, after regrouping his forces, Jan Kazimierz launched a military strike into Royal Prussia. During the march many towns were captured and liberated; Łęczycza was taken on 7 October and, by the 31st, Bydgoszcz and Chojnice. On 15 November Jan Kazimierz was welcomed in Gdańsk. In the same period small-scale attacks were launched into Brandenburg. Wincenty Gosiewski's Lithuanian troops, aided by Crown and Tatar cavalry, fought, on 8 October, a battle near Prostki with the Brandenburg-Swedish army commanded by Bogusław Radziwiłł. Gosiewski prevailed over Radziwiłł, who was wounded and taken captive by the Tatars. On 22 October, at Filipów, Gosiewski was defeated in turn by the troops under the command of Gustav Otto Stenbock and Georg Friedrich Waldeck, who also freed Radziwiłł. On 8 November, concluding an agreement with Friedrich Wilhelm, Gosiewski marched his troops into Samogitia, in order to aid the local nobles who rose against the Swedes. Since the Russian army ended its siege of Riga in October, and started military operations against the Swedes in Livonia, his aim was also to assist the Russians as much as possible.

The ability of the Commonwealth to gain allies was another reason for the steady decline of the Swedish power throughout the country. In the summer of 1656 the Crimean Tatar reinforcements began an active participation in the military operations against the Swedes. The Dutch fleet, to which the Danes added their own ships, arrived before Gdańsk on 27 July and lifted the Swedish naval blockade. The Dutch also provided an auxiliary force of troops for Gdańsk. On 1 December a military alliance was concluded with the Habsburg ruler. As a result, Ferdinand III agreed to supply troops against the Swedes and diplomatic aid in negotiations with Denmark regarding a formal anti-Swedish military alliance.

Moreover, even earlier, the emperor's representatives were active in mediating the conflict between the Commonwealth and Russia. Since Aleksei Mikhailovich and his advisors were growing apprehensive over the Swedish military successes in Poland-Lithuania, it became possible to arrange a rapprochement between the two Slavic states. Thus, in April a ceasefire agreement was arranged; in May, the tsar ordered Russian forces to begin military operations against the Swedes in Livonia, Estonia, Ingria and Karelia; and finally, on 22 August started the first session of negotiations between the plenipotentiaries of the Commonwealth and Russia at Nemežis, near Vilnius. On 3 November 1656 an agreement was signed: Aleksei Mikhailovich was promised the Polish crown after the death of Jan Kazimierz; in the meantime, the two states formed a military alliance to be used against Sweden and Brandenburg.

IV

During the rapid military successes of the Russo-Ukrainian and Swedish forces, only a part of the nobility in the Grand Duchy of Lithuania continued to support the Polish-Lithuanian union and Jan Kazimierz, their lawful monarch. For these reasons, those who were serving in various units of the Lithuanian army, refused to obey orders of the Lithuanian Grand Hetman Janusz Radziwiłł⁸ and, together with the regiments of the Lithuanian Field Hetman Wincenty Gosiewski⁹, formed in Virbalis, on 23 August 1655, a confederation against all traitors and the Swedes. The leaders of the loyalists, apart from Gosiewski, were the Lithuanian Ensign and acting Vice-Chancellor Krzysztof Pac¹⁰ and the Palatine of Vitsebsk – later on Palatine of Vilnius and Lithuanian Grand Hetman – Paweł Sapieha¹¹.

Other nobles, however, became convinced that their position was untenable; thus, as far as they were concerned, some kind of accommodation had to be made either with the Russian tsar or with the Swedish king. One such group, led by Stanisław Orda¹², represented the nobility under the Russian occupation. Fearing that their estates would be confiscated, if they did not recognize the new order, these nobles considered the acceptance of the suzerainty of Aleksei Mikhailovich to be their only prudent option. Others still – by far the most influential nobles – hoping to save themselves from the “Muscovite tyranny”, chose the Swedish king as their new sovereign and protector.

This was also the view of Janusz Radziwiłł, Palatine of Vilnius and Lithuanian Grand Hetman – one of the principal figures in a faction of mag-

⁸ The following publications are useful for a better understanding of the character and motives of Janusz Radziwiłł: *Kotlubaj Edward*. Życie Janusza Radziwiłła. – Wilno-Witebsk, 1859; *Wasilewski Tadeusz*. Radziwiłł Janusz h. Trąby (1612-1655) // PSB. – 1987. – T.30. – S.208-215; *idem*. Zdrada Janusza Radziwiłła i jej wyznaniowe motywy // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. – 1973. – № 18. – S.125-147; *Wisner Henryk*. Dysydenci litewscy wobec wybuchu wojny polsko-szwedzkiej // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. – 1970. – № 15. – S.101-142; *idem*. Rok 1655 na Litwie: pertraktacje ze Szwecją i kwestja wyznaniowa // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. – 1982. – № 26. – S.83-103; *idem*. Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku. – W., 1982.

⁹ *Przyboś Adam*. Gosiewski (Gąsiewski) Wincenty Aleksander Korwin h. Ślepowron (zm. 1662) // PSB. – 1959-1960. – S.343-347.

¹⁰ *Wasilewski Tadeusz*. Pac Krzysztof Zygmunt h. Gozdawa (1621-1684) // PSB. – 1979. – T.24. – S.710-717.

¹¹ *Rachuba Andrzej*. Sapieha Paweł Jan h. Lis (1609-1665) // PSB. – 1994. – T.35. – S.138-148; *idem*. Paweł Sapieha wobec Szwecji i Jana Kazimierza (IX, 1655 – II, 1656). Przyczynek do postawy magnaterii w okresie “potopu” // *Acta Baltico-Slavica*. – 1977. – № 11. – S.81-107.

¹² *Idem*. Orda (Horda) Stanisław Wincenty h. Ostoja odmienny (zm. 1689) // PSB. – 1979. – T.29. – S.163-165.

nates who plotted to dethrone Jan Kazimierz, as well as a recognized leader of the Protestants in the Commonwealth – the very individual whose task was to defend the grand duchy. He became convinced that the only way to extricate himself and his supporters from impending ruin was to acknowledge the suzerainty of the Swedish king. Moreover, he believed that the more adaptable Karl X Gustav, not the unbending and autocratic Aleksei Mikhailovich, would be more inclined to fulfill the personal goals of the Radziwiłłs – those of his own and of his cousin Bogusław.

As it is evident by the Treaty of Kėdainiai of 20 October 1655, the Radziwiłłs wanted to rupture the 1569 Polish-Lithuanian Union of Lublin and to replace it with a new Swedish-Lithuanian union. In this new arrangement they hoped to establish sovereign hereditary principalities, in which they would enjoy rights under the Swedish crown similar to those enjoyed by the princes of the Holy Roman Empire¹³. The extent of the two principalities were revealed in a memorandum entitled *Cautiones et Conditiones*, which was submitted to De la Gardie along with the 28 July Vilnius proposals. Janusz sought to gain the entire Palatinate of Brest, as well as the Districts of Vaukavysk (in the Navahrudak Palatinate) and Hrodna (in the Trakai Palatinate). Bogusław wanted the remainder of the Palatinate of Navahrudak, the entire Palatinates of Minsk and Podlachia – the last one was part of the Crown – and the Bar leasehold, which was located in Podolia¹⁴.

De la Gardie, however, was unwilling to grant the Radziwiłłs their demands in full. This being the case, Bogusław – who was apportioned only the royal household estates of Brest and Kobryn in the Brest Palatinate, as well as the districts of Babruisk and Bar – preferred not to announce openly his support of the Swedes. Instead, on 28 August he dispatched Gabriel Lubieniecki back to Riga with new terms for De la Gardie¹⁵; at the same time, posing as a supporter of Jan Kazimierz, Bogusław attempted to gain the command of Lithuanian regular troops still loyal to the king. This camouflage was kept up

¹³ On the background, terms and opposition to the Kėdainiai treaty see the following publications: *Gronski Paul*. Le traité lituano-suédois de Keidany (18 août 1655) // *Revue Historique*. – 1928. – T.159. – P.291-304; *Akta ugody kiejdańskieje 1655 roku / Wyd. W. Konopczyński, K. Lepszy*. – Wilno, 1935; *Sandberg Ber*. Fördraget i Kedainiai mellan Sverige och Litauen 1655. Planerna på en svensk-litauisk union // *Baltisk Revy*. – 1938. – P.42-51; *Тыла А*. Кейданская уния 1655 г. между Великим Княжеством Литовским и Швецией // *Скандинавский сборник*. – 1978. – Вып.23. – С.68-80; *idem*. Kėdainių unijos opozicija (1655-1656 m.) // *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai*. – 1979. – Ser. A, 2. – P.67-84; *Šapoka A*. 1655 metu Kėdainių sutartis, arba Švedai Lietuvoje 1655-1656 metais. – Vilnius, 1990.

¹⁴ *Akta ugody kiejdańskieje...* – S.2-7; *Radziwiłł Bogusław*. Autobiografia. – S.47; *Wisner Henryk*. Rozróżnieni w wierze. – S.181.

¹⁵ *Akta ugody kiejdańskieje...* – S.21-25.

successfully until an intercepted correspondence revealed clearly his duplicity to Jan Kazimierz. In September the king authorized Paweł Sapieha to assume command of these troops and ordered him to attack any units led by Bogusław Radziwiłł.

Due to the prevailing chaotic situation, Bogusław still managed to muster troops – those who abandoned the service of Janusz Radziwiłł but, for various reasons, did not join the confederates or Sapieha. Moreover, having significant support from the nobility of Podlachia, Bogusław endeavoured to gain the backing – with the assistance of the former Crown Vice-Chancellor, Hieronim Radziejowski, who was on the Swedish side – of the nobility from the neighbouring Mazovia. In the middle of October, after meeting Karl X Gustav, Bogusław returned to Podlachia. In the first week of November he took over Tykocin and thus arranged a safe entry of troops into Podlachia under De la Gardie and Janusz Radziwiłł. Shortly thereafter he mustered the Podlachian nobility for a march to Brest in order to aid Sapieha against the Russians. Since they were routed on 23 November and then withdrew to Hrodna, Sapieha did not need Radziwiłł's military assistance.

Cautioned not to initiate hostilities with the Russians, both by the Swedes and his own advisors, Bogusław abandoned his expedition; however, he instructed his Slutsk garrison to occupy the nearby fortresses. At the same time he also began to induce the Podlachian nobility to accept the protection of Karl X Gustav. On 31 December 1655, the day Radziwiłł reached the Swedish king at Hold, his cousin Janusz died in Tykocin¹⁶.

The unexpected demise of Janusz placed new and heavy responsibilities on the shoulders of Bogusław: he had to act as a guardian of Anna Maria, the minor daughter of his cousin, as well as a protector of Maria, his widow; to recover the scattered estates which he inherited, but principally those of his ward and Maria; to solidify the clientele and supporters of his late cousin – both groups were in a state of disarray; and to emerge as an unchallenged leader of the Protestant cause within the Commonwealth. Moreover, he had to act quickly, due to several pressing problems. The town of Tykocin and its fortress was blockaded and then besieged by Sapieha's forces. A swift lifting of the siege would give Bogusław a definite advantage for, not only would he be able to take command of his late cousin's military units, but also to insure that the family archive and the treasury did not fall into the wrong hands.

Thus, Radziwiłł returned to Podlachia and, after a very successful expedition, routed Sapieha's forces. On 26 February 1656 he lifted the siege of Tykocin. Since the Swedes were tardy in sending the promised military aid, Radziwiłł proceeded south only with his troops and, after defeating two squadrons of the enemy on 11 March, he captured Janów. However, on the follow-

¹⁶ *Radziwiłł Bogusław. Autobiografia.* – S.48-54.

ing day, when Radziwiłł lost a battle to Sapieha's forces, he left a garrison in Janów and withdrew to Tykocin¹⁷.

It appears that, after his return to Tykocin on 13 March, Bogusław Radziwiłł had decided to seek the aid of Bohdan Khmel'nyts'kyi¹⁸, in order to consolidate and to defend the territories which he would claim and rule. These, comprising the Palatinates of Navahrudak and Podlachia, as well as parts of Palatinates of Trakai and Brest, would comprise his new principality. At least its eastern part could be placed under the protection of the Cossack hetman. Slutsk would be the capital of this enlarged principality.

Radziwiłł was very concerned about the safety and welfare of Slutsk. Since it faced danger from the Russian invasion, he took care that the town was well-fortified; moreover, he ordered Lieutenant Colonel William Paterson, a Scottish commander of an infantry regiment, to build a new citadel¹⁹. Thus, Slutsk managed to withstand the attempts of the Russian and Ukrainian forces to take it in September 1655²⁰. However, Slutsk's safety and well-being was still precarious: its hinterland was devastated; most of the population was gone – killed or fled to forests; and, military operations, by the Russian, Ukrainian and Lithuanian troops, continued without interruption²¹.

Thus, it was perhaps from Rogów, where he stayed between 23-25 March²², that Radziwiłł dispatched his instructions to Samuel Stefanowicz, mayor of Slutsk, asking him to undertake an important mission to Bohdan Khmel'nyts'kyi²³. Stefanowicz was to induce the Cossack hetman to act

¹⁷ *Ibidem.* – S.54-59.

¹⁸ *Ibidem.* – S.59, 242. I assume that it was from Tykocin that Radziwiłł notified Samuel Stefanowicz about his impending mission to Khmel'nyts'kyi.

¹⁹ *Ibidem.* – S.47.

²⁰ On Slutsk and Slutsk "Principality" see: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Wyd. Filip Sulimski etc. – W., 1889. – T.10. – S.837-847; Грицкевич А.П. Торговые связи Слуцка с городами Польши и Прибалтики в XVI-XVIII веках и их роль в иноземной торговле города // Acta Baltico-Slavica. – 1969. – Vol.6. – P.51-73; *он же.* Слуцк. Историко-экономический очерк. – Минск, 1970 (2-е изд.); *він же.* Універсал Богдана Хмельницького... – С.92-93. See also the following documents: *Ivanowski M.* Lauda albo uchwały...miasta Słucka // Athenaeum. – 1850. – № 2. – S.1-17; *Birgiel J.* Przyczynki do dziejów Słucka 1654-1660 // Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny. – 1881. – № 2. – S.137-147.

²¹ For the Russian complaints see Aleksei Mikhailovych to Bohdan Khmel'nyts'kyi, Moscow, 23 April 1656 A.M. [23 April 1656 O.S.]: *Заборовский Л.В.* Недооцененный документ Богдана Хмельницкого? // Славяноведение. – М., 1992. – Ч.6. – С.56 (прим.7).

²² *Radziwiłł Bogusław.* Autobiografia. – S.242.

²³ Since I have been unable to find any pertinent documents – such as instructions, letters or reports – with regard to the first mission of Stefanowicz, the following reconstruction is based chiefly on references to it in fragmentary sources and in documents

quickly with regard to the most pressing problem – the protection for Slutsk. This was to be done either by the stationing of a permanent Cossack garrison – judging from Radziwiłł's later statements, he was unwilling, under any circumstances, to permit the entry into Slutsk of any Russian troops for this purpose – or at least by the hetman's manifestoes, which would threaten severe punishment to any Cossack unit that dared to cause damage to the town and other Radziwiłł estates, as well as to harm their inhabitants.

Radziwiłł's emissary was also to seek the hetman's agreement with regard to a reliable supply of grain and foodstuffs for the town, as well as to gain his permission for the Slutsk merchants to travel and trade freely in Ukraine. Perhaps Radziwiłł also requested additional Cossack military aid, which was to be dispatched by the hetman, should the petitioner be in dire need of it – to be used both against the troublesome Lithuanian and Russian units. Radziwiłł must have offered his friendship to Khmel'nyts'kyi and stated that he was willing to act as an intermediary between the hetman and the Swedish king, including his principal ally, the elector of Brandenburg. Radziwiłł hoped to receive a favourable reply: on the one hand, Khmel'nyts'kyi was given a better opportunity to pursue his aims; on the other, he would not turn down the ap-

pertaining to his second mission and, moreover, on my own assumptions. I assume that Radziwiłł had sent to Stefanowicz his instructions and letters to Khmel'nyts'kyi and Vyhovs'kyi on 25 March, which was his last day in Rogów. These papers were delivered to Stefanowicz in Slutsk on 2 April, who departed from there on the 4th and reached Kiev on the 11th. He was supposed to leave Kiev on the 12th (*Грушевський Михайло*. Вказ. пр. — Т.IX. — Ч.2. — С.1269 (прим.2)); however, he must have been detained there for a week. Departing from Kiev, he reached Chyhyryn on the 24th. After his meeting with Khmel'nyts'kyi and Vyhovs'kyi, on the 28th the hetman signed a manifesto for the protection of Slutsk (ДБХ. — С.662). This manifesto was sent back to Slutsk on the same day by one of the servants of Stefanowicz (*Грушевський Михайло*. Вказ. пр. — Т.IX. — Ч.2. — С.1269). Radziwiłł's envoy was detained for further discussions after Khmel'nyts'kyi's return to Chyhyryn – he was away from 1 to 12 May; on 11 May he was in Bohuslav (ДБХ. — С.490, 673). On 17 May (*Грицкевич А.П.* Универсал Богдана Хмельницького... — С.93) manifestoes and letters were signed and handed to Stefanowicz and he departed from Chyhyryn on the 18th. On the 23rd Stefanowicz reached Kiev and, by the close of May, he was back in Slutsk. N.B. The date of the 18 April 1656 O.S. manifesto, which is crucial to my reconstruction of events and itineraries, has been provided by I. Кryp'iakevych and I. Butych: ДБХ. — С.662. The editors have established this date by discovering some unspecified document: Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa). – Archiwum Radziwiłłów [hereafter cited as AGAD, AR]. – Dział V. – Teka 46. – № 2014. At present, however, AGAD, AR, dział V, teka 46, nr 2014 does not contain any document which confirms this date. I assume that the editors did find the evidence for their assertion. This view is shared by other historians: Zbigniew Wójcik, in his review of „ДБХ“ (*Кwartalnik Historyczny*. — 1963. — R.70. — № 4. — S.993 (n.10); *Смолий В.А., Степанков В.С.* Вказ. пр. — С.220.

peals of a titled “relative”²⁴. As it had been customary, Radziwiłł must have also courted the Secretary of the Host, Ivan Vyhovs'kyi.

It was to the advantage of Khmel'nyts'kyi to respond favourably to Radziwiłł's requests. Russia could not be counted on as a staunch ally of Ukraine. The increasing diplomatic contacts between Jan Kazimierz and Aleksei Mikhailovich indicated that a rapprochement, to the detriment of Ukraine's interests, would soon be achieved. The Cossacks resented the policies of the tsarist administration in Ukraine. The Russians were angry at the uninvited Cossack expansion into Belarus'. To safeguard the interests of Ukraine, the Cossack hetman had started to negotiate a military alliance with György II Rákóczi of Transylvania, and wanted to complement and strengthen it by a similar one with Karl X Gustav. Radziwiłł, therefore, would be very useful in providing a safe passage for Khmel'nyts'kyi's diplomats and correspondence – earlier, several of his letters had been intercepted. By supporting Bogusław and his clientele, the hetman would wield a powerful influence among the Polish-Lithuanian magnates. By accepting Radziwiłł's principality as a new protectorate, he would continue the policy of extending his influence into Belarus. Moreover, the popular slogan – defense of the Orthodox faith – could be conveniently utilized at the same time: Radziwiłł, although a Calvinist, was tolerant towards the Orthodox; while his late cousin's widow, Maria Radziwiłł, was a well-known supporter and benefactress of the Orthodox church²⁵.

Thus, due to these and other reasons, Khmel'nyts'kyi wanted to cultivate good relations with the prince. It appears that, in addressing Radziwiłł's most urgent problem, the hetman did issue a manifesto on 28 April, which stressed that he was giving protection to Slutsk, and warned all nearby Cossack units that they were prohibited from military operations which would be harmful to the town's interests²⁶. While his 17 May manifesto contained the same message, it also stipulated that Slutsk merchants were given free access to the markets of Ukraine²⁷. Khmel'nyts'kyi, moreover, communicated the same messages in his manifesto to the colonel of Kiev Regiment. Perhaps in his letter to Radziwiłł the Cossack hetman also stated that he wished to maintain cordial and close contacts with the prince. As well, Stefanowicz was most likely to

²⁴ Bohdan Khmel'nyts'kyi's eldest son, Tymish, married in 1652 Roksana Lupu, daughter of Vasile Lupu, Hospodar of Moldavia (1634-1654). His other daughter, Maria, married Janusz Radziwiłł in 1645. That Bogusław Radziwiłł considered this relationship a significantly positive factor, is revealed in his letter to Maria Radziwiłł, Königsberg, 13 July 1657: AGAD, AR. – Dział IV. – Teka 4. – Koperta 47.

²⁵ On her philanthropic and religious activities see: *Wasilewski Tadeusz*. Radziwiłłowa z Lupulów Maria (ok. 1625-1660) // PSB. – 1987. – T.30. – S.399-402.

²⁶ ДБХ. — С.662. See also n. 23 above.

²⁷ *Грицкевич А.П.* Універсал Богдана Хмельницького... — С.93.

report that Khmel'nyts'kyi did agree to use the service of Radziwiłł as a diplomatic intermediary, and to supply the requested grain and foodstuffs to Slutsk²⁸.

In the meantime, after the March departure of Stefanowicz to Chyhyryn, Bogusław Radziwiłł began to experience severe problems in his efforts to create a hereditary principality. His March-April military action in the Palatinate of Brest, with the assistance of Swedish troops, failed to produce lasting results. In April Sapieha's forces wrested from him Nurzec, Mielnik and Janów. Shortly thereafter almost all of Podlachia was under their control. Only Tykocin remained in Radziwiłł's hands; however, early in May, it too was being besieged by the troops of Colonel Samuel Oskierka and the local nobility. Moreover, also in April, Mir and Niasvzh had been taken from Radziwiłł and, while Slutsk still remained in his possession, it began to experience serious problems as well.

Recalled from Brest-Podlachia by Karl X Gustav, Radziwiłł joined the Swedish king and participated in his military operations from the middle of April to the close of July. On 13 July Radziwiłł routed Oskierka's forces and lifted the siege of Tykocin. At this time he took the opportunity to send his most valuable possessions to Ducal Prussia; however, he decided to leave in Tykocin his collection of paintings and his archive. On the 22nd he returned to the Swedish-Brandenburg military camp near Warsaw²⁹.

Prior to the beginning of the great battle at the outskirts of the capital (28-30 July), in which he took an active part, while still pursuing his elusive aim of establishing a hereditary principality, Radziwiłł had decided to re-establish his diplomatic contacts with Khmel'nyts'kyi. When Radziwiłł informed Karl X Gustav about his decision, the king – experiencing extreme difficulties in the maintenance of diplomatic relations with Khmel'nyts'kyi, due to frequent interception of the correspondence by the Poles, and having an urgent need to conclude a military alliance with him – took the opportunity to entrust, to the care of Radziwiłł's envoy, his own letter addressed to the Cossack hetman³⁰.

In his letter, written on 22 July in the military camp near Nowy Dwór, Bogusław Radziwiłł appointed the mayor of Slutsk, Samuel Stefanowicz, as

²⁸ Radziwiłł's instructions to Stefanowicz, Nowy Dwór, 24 July 1656: АСД. — Т.VII. — С.104.

²⁹ *Radziwiłł Bogusław*. Autobiografia. — S.58-63.

³⁰ This must have been the letter of Karl X Gustav to Bohdan Khmel'nyts'kyi, from Nowy Dwór, dated on 30 June 1656 O.S.: Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1908. — Ч.III. — Т.VI (Изд. Н. Молчановский): Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649-1660 гг.). — С.123. The king assured the hetman that his alliance with the elector of Brandenburg would not harm the interests of Ukraine, proposed negotiations for a similar alliance against the Commonwealth and asked for advice how to induce Crimea and Russia to cooperate with Sweden and its allies. The real aim of Karl X Gustav was this – he revealed it in his letter to the council of state – to cause a rupture between Ukraine and Russia: Там само. — С.128.

his envoy for a second mission to Bohdan Khmel'nyts'kyi. Stefanowicz was to deliver a letter of Karl X Gustav to Khmel'nyts'kyi and to assure him that Radziwiłł wanted to continue the maintenance of cordial relations both with the Cossack hetman and the Russian tsar. Moreover, Stefanowicz was to explain fully to Khmel'nyts'kyi that the recently-concluded treaty between the Swedish king and the elector of Brandenburg was not, even in a slightest way, directed against the interests of Ukraine³¹.

Dated two days later, Radziwiłł's instructions empowered Stefanowicz to deliver his letters to Khmel'nyts'kyi and Vyhovs'kyi, and to state categorically that Radziwiłł wished to keep up friendly relations and to continue confidential correspondence with both of the addressees. The emissary was to thank the hetman for his kindness in responding, both quickly and favourably, to Radziwiłł's earlier requests, by issuing manifestoes which permitted the Slutsk merchants to travel without hindrance into Ukraine and to conduct trade there, as well those, which informed the colonel of Kiev Regiment, to insure that Cossack troops refrained from causing damage to the prince's estates.

Stefanowicz was to request from Khmel'nyts'kyi additional aid for the safety of the Slutsk principality, as well as all of Radziwiłł's landed estates, in the form of garrisons or manifestoes treating severe penalties for any deprivations of troops. He was also to ask for a special manifesto relating the town of Slutsk – one which would frighten, confuse and threaten the "Poles", i.e., the Lithuanian confederates and the troops of Sapiieha, loyal to Jan Kazimierz, whose military activities prevented Radziwiłł from the setting up of his planned principality. While Radziwiłł was willing to accept Cossack garrisons in Slutsk and throughout the principality, he was completely unwilling to tolerate any Russian garrisons, even the Cossack ones, if they acted in the name of Aleksei Mikhailovich. By the conscious pursuit of this policy, Radziwiłł hoped to exclude the tsar from laying any claim to his territorial possessions. The statement, with regard to Radziwiłł's unwillingness to have any Russian connections with Slutsk, appears several times in his instructions.

Due to the continuance of hostilities and to the occupation and ravage of Slutsk's hinterland, it became very difficult to acquire the needed foodstuffs. Thus, Stefanowicz was to ask Khmel'nyts'kyi to continue his policy of allowing Slutsk to be supplied with the needed provisions from Ukraine. Radziwiłł was especially interested in the steady supply of grain, for which he was willing to pay in full³².

³¹ Bogusław Radziwiłł to Samuel Stefanowicz, Nowy Dwór, 22 July 1656: АСД. — Т.VII. — С.103.

³² That Khmel'nyts'kyi kept his word with regard to the promised supplies for Slutsk is evident from the reports of the tsarist officials. They note in June that Slutsk and other towns were provided with grain, meat, fish and other foodstuffs, by water and land, from Ukraine (*Грушевський Михайло*. Вказ. нр. — Т.IX. — Ч.2. — С.1270-1271).

Stefanowicz was to stress that it was beneficial for Khmel'nyts'kyi to maintain amicable relations both with Radziwiłł and with the king of Sweden. The envoy was to endeavour, as well, to convince Ivan Vyhovs'kyi about the value and necessity of arranging new ties with Karl X Gustav against the Commonwealth, in order that the secretary of the Host would then influence the hetman to negotiate a separate treaty with Sweden or, should it arise, to participate in a joint Russo-Swedish military arrangement. Both of them must be assured that Karl X Gustav, should he conclude an agreement with Jan Kazimierz, will not, in any way, harm the interests of Ukraine. Radziwiłł offered his assistance, once again, to act as an intermediary in the Ukrainian-Swedish diplomatic relations. He also stressed that he was willing to support any personal desires and needs of Vyhovs'kyi.

Should Khmel'nyts'kyi and Vyhovs'kyi propose that Radziwiłł must place himself under the protection of the tsar, his envoy was to reply that the prince had already accepted the protection of the Swedish king. His new Swedish connection will result in great benefit – not hinderance or danger – to them. During his conversations with the Host's hetman and secretary Stefanowicz was to determine the strength of their loyalty to the tsar.

Radziwiłł again urged his emissary to convince Khmel'nyts'kyi and Vyhovs'kyi that they will not be disappointed with his friendship. Due to the similarity of religious interests, a common policy needs to be pursued by both parties. Close and reliable contacts will yield only positive results. Stefanowicz, prior to his departure from Slutsk, should seek the advice of the Orthodox archimandrite Teodosii Vasylevych³³.

On the same day Radziwiłł also informed the commandant of Slutsk garrison, Major Jan Gross, about the mission of Stefanowicz. Gross was asked to continue the correspondence with Khmel'nyts'kyi and Vyhovs'kyi and to request from them, in Radziwiłł's name, additional supplies of grain from Ukraine to Slutsk. He was given, as well, the authorization to receive military aid or manifestoes for the protection of the town and its fortress, as long as they came "from Khmel'nyts'kyi and the Cossacks, and not from His Tsarist Majesty of Muscovy"³⁴.

Gross followed the instructions of Radziwiłł and passed on his letters to Stefanowicz. In them he also raised three additional local matters: the destructive raids of Captain Denys Murashko, the obstruction to Slutsk by Cossack garrisons and the captivity of a Jewish arrendator's son³⁵.

³³ Bogusław Radziwiłł's instructions to Samuel Stefanowicz, 24 July 1656: АСД. — Т.VII. — С.104-106.

³⁴ Bogusław Radziwiłł to Jan Gross, Nowy Dwór, 24 July 1656: AGAD, AR. — Dział IV. — Teka 4. — Koperta 46.

³⁵ This is evident from Bohdan Khmel'nyts'kyi's reply to Jan Gross, Chyhyryn, 6 August 1656 O.S.: ДБХ. — С.527-528.

Even prior to the departure of Stefanowicz from Slutsk, Khmel'nyts'kyi began to test the good will of Radziwiłł for, on 23 July, he despatched his own envoy Danylo, an Orthodox clergyman of Greek origin (later he used the surname Olivenberg de Grecani)³⁶ on an important mission to Karl X Gustav. Although Khmel'nyts'kyi wanted to conclude a formal alliance with the Swedes and to bind them with concrete obligations – this was to be revealed by Danylo – the hetman's letter simply stated that he desired to maintain cordial relations with the king and would not supply military aid to anyone who was hostile to him. The Cossacks would resort to war only in defence of the Orthodox faith, cherished liberties and boundaries of Ukraine³⁷. A similar message was contained in the hetman's letter to Hieronim Radziejowski³⁸. Writing to Radziwiłł, Khmel'nyts'kyi expressed hope that both of them would continue to expand their close relations for mutual benefit³⁹. In the letter to Gross, the hetman requested that proper care be given to Danylo, in order that his envoy could carry out his diplomatic mission effectively⁴⁰.

On 29 August, as Danylo was received in audience by Karl X Gustav in a military camp by Zakroczym⁴¹, the mission of Stefanowicz had been already completed in Chyhyryn. Both Khmel'nyts'kyi and Vyhovs'kyi assured him that they desired to keep up cordial and sincere relations with Radziwiłł. They

³⁶ A new study is needed to examine the activities of this interesting individual, who was employed in the diplomatic service of both B. Khmel'nyts'kyi and Karl X Gustav. The existing study is both dated and frequently inaccurate: *Феденко Ланас. 3 дипломатичної діяльності Данила Грека (причинок до зносин Б. Хмельницького зі шведами) // Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі. Науковий збірник. — Прага, 1929. — Вип. I. — С. 441-468. Apart from the fresh coverage of his diplomatic activities by Hrushevs'kyi, in vol. IX, a new light has been shed on them by the sources introduced in Kersten's "Hieronim Radziejowski", pp. 362-364, 370-374, 448-452, 462, 476, 482-484, 486, 487, as well as corresponding notes. I have lost trace of him after 10 June 1659; on this day he was in Warsaw: *Pernal A.B. An Analysis of Disbursements for Diplomacy during the Ratification of the Hadiach Union Treaty at the Warsaw Diet of 1659 // Harvard Ukrainian Studies. — Cambr., Mass., 1993. — Vol. 17. — № 1/2. — P. 96. See also the comments of Frank E. Sysyn, in his review of Kersten's "Hieronim Radziejowski" (Harvard Ukrainian Studies. — Cambr.-Mass., 1991. — Vol. 15. — № 1/2. — P. 214-215).**

³⁷ Bohdan Khmel'nyts'kyi to Karl X Gustav, Chyhyryn, 13 July 1656 O.S.: ДБХ. — С. 513-514.

³⁸ Bohdan Khmel'nyts'kyi to Hieronim Radziejowski, Chyhyryn, 13 July 1656 O.S.: Там само. — С. 514-515.

³⁹ Bohdan Khmel'nyts'kyi to Bogusław Radziwiłł, Chyhyryn, 13 July 1656 O.S.: Там само. — С. 512.

⁴⁰ Bohdan Khmel'nyts'kyi to Jan Gross, Chyhyryn, 13 July 1656 O.S.: see Appendices, Document 1.

⁴¹ A summary of Danylo's audience, 19 August 1656 [O.S.]: Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. VI. — С. 133.

wanted Karl X Gustav to maintain hostilities with Jan Kazimierz; moreover, they were anxious to learn which territories – since a partition of the Polish-Lithuanian state was anticipated – were to be assigned by the Swedish king to Ukraine. Thus, it was very important that the king send an envoy, who was empowered to deal with this very matter.

Khmel'nyts'kyi also revealed to Stefanowicz that he had already arranged a military alliance with Transylvania. The rulers of Moldavia, Wallachia and Crimea renewed their pacts of friendship with him. As to Radziwiłł's question – how firm were Khmel'nyts'kyi's ties with Russia? – Stefanowicz concluded that the hetman would not break with the tsar until the occurrence of one of the following events: either a firm alliance was concluded with Sweden, or the Polish king was deposed. As to the other matter, the Cossack hetman had consented to take the entire principality under his protection and, moreover, was even prepared to send the Kiev and Bila Tserkva regiments to defend it. For some reason Khmel'nyts'kyi did not trust the commandant of Slutsk⁴².

On his return trip to Slutsk, Stefanowicz carried with him letters and manifestoes of the Cossack hetman. To Karl X Gustav Khmel'nyts'kyi wrote, most likely, that he was anxiously awaiting the return of Danylo and the arrival of the king's envoys, in order to conclude a military alliance. To Radziwiłł, he perhaps repeated assurances with regard to the continuation of cordial relations, the safety of Slutsk and the supply of grain⁴³. Stefanowicz was handed two manifestoes: one specified that the hetman took Slutsk under his protection, and that he ordered the withdrawal of all Cossack units garrisoned near it⁴⁴; the other, addressed to Colonel Ivan Nechai, ordered him to insure that all Cossack troops under his command refrained from causing harm both to Slutsk and to the neighbouring population⁴⁵. Khmel'nyts'kyi also informed Gross that he had no knowledge about Murashko and his activities; however, he informed Nechai to punish severely all persons responsible for the acts of lawlessness. Those Cossack military units, which caused problems for Slutsk, were ordered to retire from their garrisons. Since the Jewish arrendator had neither appeared before the hetman, nor had appealed to him directly for the release of his son, no manifesto was issued with regard to this matter. However, the problem will

⁴² Undated report of Samuel Stefanowicz to Bogusław Radziwiłł, prepared approximately in the first week of September 1656: Там само. — С.189-191. See also: *Грушевський Михайло*. Вказ.' пр. — Т.IX. — Ч.2. — С.1270.

⁴³ I have been unable to locate these letters, which were dated, most likely, on 6 August 1656 O.S.

⁴⁴ Similarly, I have been unable to locate this manifesto which, most likely, had the same date as the above letters.

⁴⁵ Bohdan Khmel'nyts'kyi's manifesto to Ivan Nechai, Chyhyryn, 6 August 1656 [O.S.]: Wójcik's review of „ДБХ“ (Kwartalnik Historyczny. — 1963. — R.70. — № 4. — S.990-993).

be resolved once the arrendator establishes a contact with the hetman. Finally, Khmel'nyts'kyi wanted to know definitely whom Radziwiłł would support – Karl X Gustav or Jan Kazimierz⁴⁶.

Stefanowicz returned to Slutsk approximately in the first week of September; however, he was unable to deliver personally to Radziwiłł the letters addressed to him and to the Swedish king. Thus, after seeking the advice of two confidants of Radziwiłł – his physician and the pastor of Kapyl' – he entrusted the letters, along with his written report, to be handed to the prince by a trusted messenger⁴⁷.

Khmel'nyts'kyi's question put to Gross, with regard to Radziwiłł's stand, was not without a purpose, as at this time the prince also attempted to play a role of a mediator between Jan Kazimierz and Karl X Gustaw. Radziwiłł must have realized that the Swedes would be unable to subdue the entire Commonwealth; however, the victorious July battle by Warsaw did create a favourable situation for the Swedes to acquire some major territorial concessions – for himself, the long-sought principality was therefore still a possibility.

By August Radziwiłł's attempts to mediate between the two monarchs did not bring any positive results; thus, he loosened his military cooperation with Karl X Gustav, in order to be able to gravitate more easily to the side of the elector of Brandenburg, to whom he was related. Radziwiłł did not want to abandon the Swedes completely, because a new coalition – Sweden-Brandenburg-Ukraine-Transylvania – was being organized against the Commonwealth, in which he decided to play an active part, and by which he hoped to acquire his principality. It was chiefly for this reason that Radziwiłł also established, through Jurii Nemyrych, a contact with György II Rákóczi of Transylvania⁴⁸.

Shortly prior to 15 September Radziwiłł assisted a Swedish envoy – whom he directed from Tykocin to Slutsk – who was sent on a mission to Khmel'nyts'kyi⁴⁹. Undoubtedly, he took the opportunity to write a letter to the Cossack hetman, informing him about the current situation and stressing such topics as friendship, safety of Slutsk and supply of grain⁵⁰. At the same time he must have instructed Gross to contact Khmel'nyts'kyi and Vyhovs'kyi, to

⁴⁶ Bohdan Khmel'nyts'kyi to Jan Gross, Chyhyryn, 6 August 1656 [O.S.]: ДБХ. — С.527-528.

⁴⁷ Samuel Stefanowicz's report to Bogusław Radziwiłł: Архив ЮЗР. — Ч.III. — Т.VI. — С.189-191.

⁴⁸ *Radziwiłł Bogusław*. Autobiografia. — S.64-65.

⁴⁹ Bogusław Radziwiłł to Karl X Gustav, Korszele, 15 September 1656: Riksarkivet (Stockholm), Skrivelser till Kungliga Majestät Karl X Gustavs tid [hereafter cited as RA, Skriv.].

⁵⁰ That this was an important matter, see Bazyli Syszewicz to Bogusław Radziwiłł, Slutsk, 15 January 1657: AGAD, AR. — Dział V. — Teka 362.

make representations to them on his behalf, as well as requests relating to the local affairs of Slutsk and those of its hinterland. Gross, in following the instructions of Radziwiłł, must have asked for an additional manifesto for the safety of Slutsk. He also raised the issue of possessions belonging to Lejba, a Jewish arrendator or trader, which were looted by a Cossack military unit⁵¹.

By 27 November Khmel'nyts'kyi had prepared his replies to the above letters. To Karl X Gustav he wrote that he was still willing to form an alliance with him, which would be based on conditions similar to those which were recently concluded with the rulers of Transylvania, Moldavia and Wallachia⁵². To Radziwiłł the hetman most likely repeated that he valued the prince's friendship and that his requests were fulfilled⁵³. Gross was informed that Slutsk continued to be under the hetman's protection and, in time of danger, two Cossack regiments would be dispatched to defend it. With regard to Lejba, he was certain that restitution was possible; however, Gross first had to provide for him the following details: a list of items looted, where the incident took place, and who was responsible for it⁵⁴. Finally, Khmel'nyts'kyi signed a manifesto which stated that he granted special protection to Slutsk and to the estate of Radziwiłł, and ordered the Cossack units to refrain from damaging or plundering them, as well as from causing any harm to their inhabitants⁵⁵.

In September, as the Swedish envoy proceeded to Chyhyryn, Radziwiłł participated in his third military action in Podlachia. His aim was to protect the elector's Ducal Prussia from the Crown-Lithuanian-Tatar army, which was led by Wincenty Gosiewski; as well as to gain greater control of the territories of his planned hereditary principality – he supplied provisions, ammunition and other necessities to the Tykocin garrison and acquired gunpowder for Slutsk. On 8 October the troops he commanded were defeated at Prostki; Radziwiłł, wounded in the head, became a Tatar captive. He was rescued by Colonel Gabriel Wojniłowicz; however, the Tatars had to be compensated by a suitable ransom. While he remained a captive in the Lithuanian camp, Radziwiłł formally ceded to Gosiewski, in exchange for his written promise of amnesty, the estates of Biržai and Kėdainiai, which Bogusław inherited after the death of his cousin Janusz. Moreover, Gosiewski's captive also had to sign a statement

⁵¹ This is evident from Bohdan Khmel'nyts'kyi's reply to Jan Gross, Chyhyryn, 17 November 1656 O.S.: ДБХ. — C.546.

⁵² Bohdan Khmel'nyts'kyi to Karl X Gustav, Chyhyryn, 16 November 1656 O.S.: ДБХ. — C.544-545. Two days earlier he also wrote to the Swedish king: Там само. — C.543. Judging by a note that it was delivered at Malbork on 7 February 1657 [O.S.], this letter must have been sent through Transylvania.

⁵³ I have been unable to locate this letter.

⁵⁴ Bohdan Khmel'nyts'kyi to Jan Gross, Chyhyryn, 17 November 1656 O.S.: ДБХ. — C.546.

⁵⁵ See Appendices, Document 2.

that he would never again betray the Polish king and, that he would not return to the service of the Swedish monarch. Since, on 22 October, Gosiewski's army was defeated at Filipów by the allied Brandenburg-Swedish forces, and the freed Radziwiłł found a safe haven in Ducal Prussia, no authority had the power to enforce his recently-signed obligations⁵⁶.

Radziwiłł's new fortunate circumstances enabled him to loosen his ties with Karl X Gustav, and to tighten those with Friedrich Wilhelm. It was in the elector's name that he began lengthy negotiations with various representatives of the Commonwealth; its purpose was to detach Friedrich Wilhelm from his Swedish alliance. Irrespective of these negotiations, Radziwiłł did not burn all the bridges behind him. On the contrary, he maintained contacts with the Swedes through Jan Mierzeński, whom he placed at Karl X Gustav's side. Juri Nemyrych, another individual close to the Swedish king, maintained Radziwiłł's contacts with György II Rákóczi⁵⁷. However, it is uncertain whether an envoy of Radziwiłł was present in Transylvania, to look specifically after his interests at Radnót where, on 6 December, a treaty was signed to partition the Commonwealth⁵⁸. Radziwiłł's share, a hereditary principality comprising the Palatinate of Navahrudak, as well possession of his other estates, did not satisfy him. Mierzeński, in his master's name, demanded that the Swedes honour their commitments made a year earlier; the prince wanted, in addition, at least the northern part of Podlachia bordering on the Bug River, as a hereditary sovereign duchy. For his estates, beyond the boundaries of his principality, Radziwiłł was prepared to recognize any other authority, whether it was that of Khmel'nyts'kyi, György II or Karl X Gustav⁵⁹.

V

Due to various negative developments, Bogusław Radziwiłł was unable to establish his much-sought hereditary principality in 1656; however, in the following year, although at times discouraged – on 27 January 1657 Sapieha took Tykocin; two days later Birżai capitulated to Gosiewski – he nevertheless continued to pursue his aim actively. One phase of his aim was the continuance of the established good relations with Khmel'nyts'kyi and the acceptance of the hetman's protectorate over Slutsk⁶⁰. Another phase envisioned a military ex-

⁵⁶ *Radziwiłł Bogusław*. Autobiografia. – S.65-71.

⁵⁷ *Ibidem*. – S.71-73. See also letters of Jan Mierzeński to Bogusław Radziwiłł, late 1656 and early 1657: AGAD, AR. – Dział V. – Teka 201. – N 9646.

⁵⁸ Erdély és az Eszackeleti Háboru. Levelek és Okiratok / Ed. *Sándor Szilágyi*. – Budapest, 1891. – Vol.II. – P.190-196.

⁵⁹ *Radziwiłł Bogusław*. Autobiografia. – S.73-74; and Jan Mierzeński to Bogusław Radziwiłł, Elbląg, 30 March 1657: AGAD, AR. – Dział V. – Teka 201. – N 9646.

⁶⁰ This is clear by examining yet another manifesto issued by Khmel'nyts'kyi at Chyhyryn, on 16 April 1657 [O.S.], to protect Radziwiłł's estates: ДБХ. — С.574.

pedition into the Palatinate of Navahrudak in order to provide safety to Slutsk. He wanted to lead his own troops and expected to be assisted by Karl X Gustav's soldiers and Friedrich Wilhelm's money. Radziwiłł also petitioned the Swedish monarch for plenipotentiary powers, since he wanted to negotiate a settlement with Khmel'nyts'kyi and Vyhovs'kyi with regard to Slutsk. Finally, the third phase called for the taking of the Brest fortress from its Transylvanian commandant. This was to be accomplished with the authority of Karl X Gustav, as well as with the consent and aid of Khmel'nyts'kyi⁶¹. It appears that the Palatinate of Brest would be divided into two parts: Radziwiłł would join the Brest District to his principality; Khmel'nyts'kyi would unite the Pinsk District with Ukraine⁶².

The success of Radziwiłł's plans rested primarily on the effectiveness of the military alliance comprising Sweden, Brandenburg, Ukraine and Transylvania against the Commonwealth. Initially the campaign proved to be fruitful: early in January 1657 György II invaded the Commonwealth with his army composed of Transylvanians, Moldavians and Wallachians. In February it was augmented by a Cossack corps under Antin Zhdanovych. On 28 March György II entered Cracow; on 12 April the prince's army joined the units of Karl X Gustav near Ćmielów; on 13 May the allies caused the Brest fortress to capitulate; and, on 17 June, the Warsaw garrison surrendered to them. This was the last success of the allies. Karl X Gustav, in response to a declaration of war by the Danes, withdrew most of his troops from the Commonwealth. György II, left without Swedish support, retreated south; at the same time Jerzy Lubomirski ravaged Transylvania with fire and sword. On 11 July the prince suffered his first defeat by Stefan Czarniecki near Magierów; on the 23rd, surrounded by the Crown army, he capitulated at Medzhybizh; however, three days later the Tatars decimated his troops near Skalat. On 6 August the supporter of Bogusław Radziwiłł, Bohdan Khmel'nyts'kyi, died in Chyhyryn.

The disintegration of the anti-Commonwealth military alliance, including other adverse developments in the second half of 1657, made impossible the realization of Radziwiłł's plans with regard to a hereditary principality. However, new alternatives appeared before him with the conclusion of the treaties of Wehlau (19 September) and Bydgoszcz (6 November), by which, for abandoning Karl X Gustav and concluding an alliance with the Commonwealth, Friedrich Wilhelm gained sovereignty in Ducal Prussia. For his labours relating to the realization of the treaties, Friedrich Wilhelm rewarded Radziwiłł by appointing him governor-general of the Duchy of Prussia and commander-in-

⁶¹ *Radziwiłł Bogusław*. Autobiografia. – S.74-75; as well as Radziwiłł's instructions: AGAD, AR. – Dział IV. – Teka 5. – Koperta 59; and Bogusław Radziwiłł to Karl X Gustav, Przezmark, 4 July 1657: RA Skrivelser.

⁶² On 28 June 1657 O.S., in Chyhyryn, Khmel'nyts'kyi issued a formal document granting security to the nobility of the District of Pinsk: ДБХ. — C.601-603.

chief of its armed forces, and provided for him a salary of 20,000 thalers. The new dignity and rank also enabled Radziwiłł to exercise a great influence in the Commonwealth, while the salary permitted him to maintain his own troops and to operate his own court. Moreover, after having received amnesty from Jan Kazimierz, Radziwiłł had the opportunity to recover his estates, as well as those which belonged to his cousin Janusz⁶³. As a subject of the Polish king, Radziwiłł also was in a favourable position to gain the highest offices and various lucrative estates within Poland-Lithuania. He had no rival for the leadership among the Commonwealth's Protestants. Thus, while Bogusław Radziwiłł did not succeed in becoming a ruler of this own hereditary principality, he did succeed in re-establishing himself as a head of the Radziwiłł family and emerged as a powerful magnate within the Polish-Lithuanian Commonwealth. He also continued to maintain close and amicable relations with Khmel'nyts'kyi's successor – Hetman Ivan Vyhovs'kyi⁶⁴.

* * *

All dates, unless otherwise indicated, are given in New Style. If place names do not have a commonly accepted English-language historical spelling forms, their spelling will be given according to those used in the present-day political divisions of Europe. Transliterations from the Cyrillic alphabet follow generally the Library of Congress system. An attempt was made to follow, as much as possible, the instruction pertaining to the publication of the Polish-language sources⁶⁵, and the editors of "ДБХ", relating to those in the Ukrainian language. I wish to express my sincere thanks to Mariia Vavrychyn for the checking of the appended text in the Cyrillic alphabet (document 2), as well as to the Brandon University Research Committee for providing funds which enabled me to conduct research for this study in Poland and Sweden.

⁶³ *Radziwiłł Bogusław*. Autobiografia. – S.75-76.

⁶⁴ See the letters of Vyhovs'kyi to Radziwiłł: AGAD, AR. – Teka 459. – № 18111.

⁶⁵ Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku. – Wrocław, 1953.

APPENDICES

A. Unpublished documents of Bohdan Khmel'nyts'kyi

1. Letter to Jan Gross

Chyhyryn, 13 July 1656 O.S.

Stating that he wishes to maintain frequent contacts with Prince Bogusław Radziwiłł, Khmel'nyts'kyi asks Gross to provide a guide for his envoy, in order to enable him to deliver letters to the prince as quickly as possible

AGAD, AR, dział V, teka 46, nr 2014. Original.

Mości panie komendancie słucki, nasz mści panie i przyjacielu¹.

Chcąc my częstą mieć z księciem jm² konferencje w niektórych sprawach, ordynowaliśmy listy nasze do ks jm, przy których i posłaniec sam³ z temiż listami do ks jm jedzie. Przeto wielce żądamy i prosimy, racz temu listu tego oddawcy być sprawcą, żeby mógł wiedzieć gdzie ma ks jm znajdować, żeby wcześniej bez żadnego omieszkania te listy mogły być ks jm oddane. Jeśliby też wola i łaska wm mp była, tedy dla prędszej i nieomylniej drogi, racz temu oddawcy listu do ks jm przydać jakiego człowieka. A my tę chęć wm m mp odwdzięczymy. Zatym się przyjaźni wm oddajemy.

Dan w Czyhirinie, d. 13 *iulii iuxta vet.* 1656.

Wm mm panu wszego dobra życzliwy przyjaciel i służyć rad.

Bohdan Chmielnicki, hetman Woj. Zap.⁴

LS

Cover: Im panu n Grossowi, komendantowi miasta Słucka, nam m panu i przyjacielowi oddać należy⁵.

¹ Jan Gross: major, appointed by Bogusław Radziwiłł as commandant of the Slusk garrison on 28 February 1656; died after 1667.

² Prince Bogusław Radziwiłł (1620-1669): Lithuanian ensign, 1638; Lithuanian equerry, 1646; named governor-general of Ducal Prussia by Friedrich Wilhelm Hohenzollern in 1657.

³ Danylo Olivenberg de Grecani: an Orthodox clergyman of Greek origin, employed in diplomatic service by both Bohdan Khmel'nyts'kyi and Karl X Gustav. In 1656 he gained the status of a Swedish noble; in 1659 he was granted the status of nobility within the Polish-Lithuanian Commonwealth.

⁴ Bohdan Khmel'nyts'kyi (c. 1595-1657): Hetman of the Zaporozhian Host, 1648-1657.

⁵ The upper right hand margin of the cover contains the following inscription: "№ 2. Fas: 24. Listy Słuckie".

2. Manifesto to Cossack military units in Belarus'

Chyhyryn, 17 November 1656 [O.S.]

Khmel'nyts'kyi announces that he has granted special protection to the estate – which, due to a defective transcription, is not named – of Prince Bogusław Radziwiłł, and to the town of Slutsk; thus, he orders all Cossack military units in Belarus' to refrain from damaging or plundering them and from harming their inhabitants

AGAD, AR, dział V, teka 46, nr 2014. A typescript, containing Polish transliteration from the original, prepared in the 1920s or the 1930s.

Богдан Хмельницький, гетман з Войском его Царского величества Запорожским.

Всім вовец і кождому зособна, кому о том відать належить, меновите п[п] полковником, асаулом, сотником, атаманом, і всему товариству Войска его царского величества Запорожского, конним і пішим, у войско ідучим і з войска поворочаючим, і ратним его царского величества людем, залогом, чатовником, вшылякого стану і кондиції людем, которим толко сіє наше писане показано будет, до відомости доносим, іж ми взяли под оброну і протекцію нашу маєтність князя его мл Богуслава Радиви́ла, конюшого Великого Княжества Литовского⁶, названое, і місто Слуцк. Сурово прето розказуем, аби жаден з чатовников [і] залог, так самим наїздом яко і подїздом, і іншим вшыляким способом войенним, в помененом місті Слуцку людем вшылякое релі[гії]⁷ зостаючим, найменшоє кривди і перенагабана чинить не важил і шарпани[ну]⁸ жадное трудности не задавал, овшем жеби за сим универсалом нашим виразним при целости здоровья і набитку своего во всім спокійне сиділи, а ежелиби якіє своеволники і спротивники волі і сему писаню нашому важился в чом якую найменшую кривду і шарпанину чинить, теди кождий таковий на горле караним будет, іна́че не чинячи.

Дан в Чигирине, дня 17 ноября 1656⁹.

Богдан Хмельницький, рука власна.

⁶ Here the name of Radziwiłł's estate was left out by the transcriber.

⁷ The transcriber was unable to identify this word. He noted as follows: “(!!!? regei !!!-može-religji?)”.

⁸ Letters in brackets have been added by the author of this article.

⁹ Originally the date was listed as “7(?) Nojabra 1656”. It was eventually corrected to “17 Nojabra 1656”.

B. Abbreviations of the Manuscript Texts

A.M. — Anno Mundi

d.— dies

jm — jego miłość

LS — Locus Sigilli

m — mój, miłościwy

мл — милість

mości, mści — (wasza) miłości

n — nasz

O.S. — Old Style

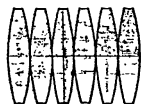
ПП — Пани

vet. — veteris (styli)

wm mm — wasza miłość mój miłościwy

wm mp — wasza miłość miłościwy pan

Woj. Zap. — Wojsko (Wojska) Zaporoskie

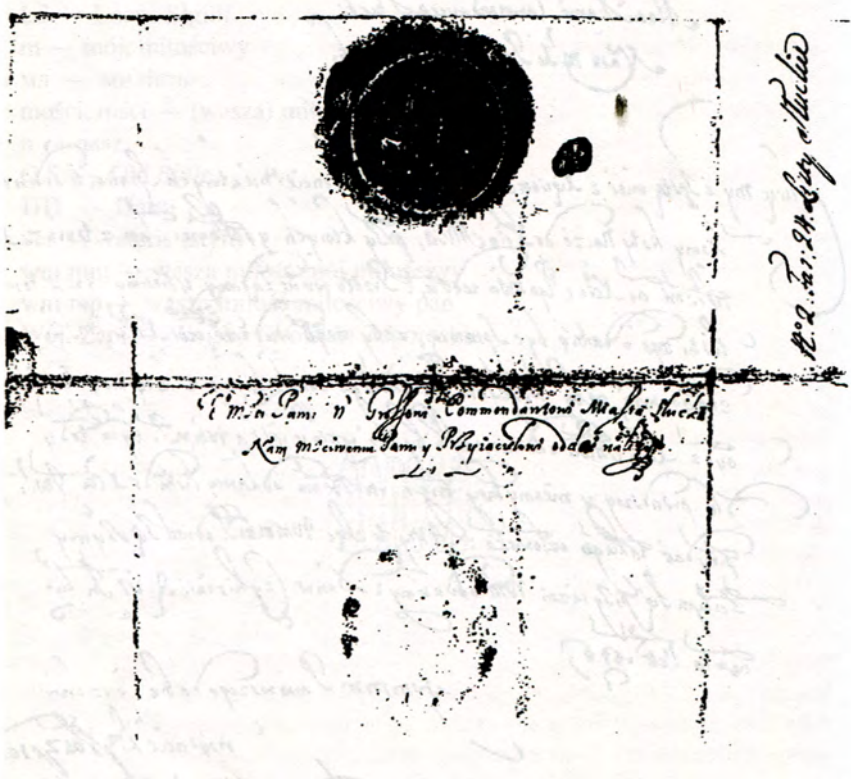

Mości Panie Comendantzie Szwedzi
Waszemu Panu y Przejmowemu

Wobec my i jesty miec z Xięciem Szwedz konferencje i niektorych sprawach odinow
iśmy kisty na ze do Xięcia Młodego, przy ktorych y postanowieniam z temi
Xięciem do Xięcia Szwedz uczynić, i z tego wszystkiego y postanowieniami
kisty tego o radzie być sprawa, żeby mogło być z tym Xięciem
znajomość, żeby wieszeli bez żadnego omieszkania to kisty mojej
y do Xięcia Młodego oddane, i tak by bez prośby i tak y
do przodku y między innymi w tym oddane i tak y do Xięcia Młodego
przydat takiego człowieka: A my to chce wzmianki odnieść byśmy
z całym Xięciem Szwedz w tym oddane: Danie (y)chirinię y w tym
1672 r. 10. 10. 1672

Wam Panu waszemu obaczcie
w imię Xięcia Szwedz
Bartłomiej Komiluch
Kierman Wojacz

Reproduction of the cover

МАЛЯРІ ВІРМЕНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ У ЛЬВОВІ ПЕРЕД СЕРЕДИНОЮ XVII СТОЛІТТЯ

Львівські малярі вірменського походження привернули увагу дослідників від самих початків студій над мистецьким життям міста у середині минулого століття: перші імена та факти впровадили до наукового обігу ще Едвард Раствацький¹ та Садок Баронч². Згодом нові дані віднайшли й опублікували Владислав Лозинський³ та Тадеуш Маньковський⁴. На поодинокі відомості вказали інші автори — з них особливий інтерес викликає найраніша згадка про маляра Павла Богуша з 1570 р., яка одночасно є першим документованим фактом історії львівського середовища вірменських малярів⁵. Упроваджені до наукового обігу матеріали до історії львівського середовища малярів вірменського походження обіймають понад півтора століття — від шойно вказаної першої нотатки про Павла Богуша до середини 30-х рр. XVIII ст.

Відомості про вірменських малярів Львова не просто засвідчили наявність у місті певної групи майстрів вірменського походження. Вони поставили проблему функціонування на місцевому ґрунті невеликого, у порівнянні з майстрами українського та польського походження, але активного середовища вірменських малярів, сам факт існування якого вносив специфічний акцент у мистецьку культуру міста.

Хоч історіографія львівських малярів вірменського походження нараховує уже майже півтора століття, в літературі до цього часу циркулює досить вузьке коло відомостей, віднайдених і опублікованих головним чином ще наприкінці минулого — у 30-х рр. нашого століття, традиційно не без легенд. Львівське середовище вірменських малярів ніколи не було об'єктом спеціального дослідження, зрештою, як і фактично мистецька культура вірменського Львова загалом. Єдина спеціальна робота про мистецтво львівських вірмен найслабша саме у тій частині, яка присвячена майстрам малярства, — тут вона має цілком очевидний поверховий і побіжний характер⁶. Тому попри

¹ *Rastawiecki E.* Słownik malarzy polskich. — Warszawa, 1850-1853. — Т.1-3.

² *Barącz S.* Żywoty sławnych ormian w Polsce. — Lwów, 1856.

³ *Łozirski W.* O malarzach lwowskich // Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce (далі — SKHS). — Kraków, 1891. — Т.4; *Ejusd.* O lwowskich malarzach XVII wieku // SKHS. — Kraków, 1896. — Т.5.

⁴ *Mańkowski T.* Lwowski cech malarzy w XVI i XVII wieku. — Lwów, 1936.

⁵ *Gębarowicz M.* Artyści-przedsiębiorcy epoki Renesansu // Biuletyn historii sztuki. — 1969. — N3. — S.262-263.

⁶ *Mańkowski T.* Sztuka ormian lwowskich // Prace komisji historii sztuki. — Kraków, 1935. — Т.5. — S.152.

наявність певної фахової літератури багато важливих моментів історії львівського вірменського малярства продовжують перебувати поза колом зацікавлень дослідників. Унаслідок малочисельності віднайдених й опублікованих фактів залишається практично невідомою внутрішня динаміка еволюції львівського середовища вірменських малярів, а з нею й багато важливих моментів його історії.

Аналіз опублікованих відомостей про львівських вірменських малярів вказує передовсім на те, що у літературі наводяться дані виключно про представників пізнього етапу розвитку малярської культури львівських вірмен. Серед матеріалів львівських архівів не вдалося віднайти жодних згадок про майстрів вірменського малярства з-перед останньої третини XVI ст. Існування на львівському ґрунті вірменської малярської традиції перед другою половиною XVI ст. безсумнівне, її потверджують як вцілілі невеликі фрагменти малярської декорації вірменського собору, так і значно чисельніші ілюміновані рукописи⁷. Проте першим майстром вірменського малярства у Львові для нас є тільки Павло Богуш, задокументований відрізок життєвого шляху якого вкладається у 1570-1605 рр.⁸ Тому фактична історія львівського середовища вірменських малярів розпочинається саме від нього.

Аналіз наявних документальних відомостей про львівських майстрів малярства вірменського походження дозволяє розділити еволюцію їхнього середовища на два періоди з досить чітко вираженою цезурою у середині XVII ст. Оскільки мистецьке життя Львова другої половини XVII — першої третини XVIII ст. поки що привертало увагу дослідників значно менше, у центрі їхніх зацікавлень, природно, перебували здебільшого майстри з-перед середини XVII ст. Передовсім це Павло Богуш та його старший син Симон Богушович. Окремі документально потверджені факти біографій обидвох митців певним чином виділяли їх на тлі тогочасного львівського малярського середовища й саме вони (зрештою, як тепер доводиться констатувати, досить часто не стільки самі факти, скільки нерідко далекі від їх буквального задокументованого змісту інтерпретації) визначили увагу з боку дослідників до цих фігур львівського малярського осередку. Тому особи Павла Богуша та Симона Богушо-

⁷ Безперечно, саме рукописна книга складає найобширніший фонд пам'яток вірменської культури Львова, однак, як і вцілілі у самому місті пам'ятки малярства, корпус львівських вірменських рукописів залишається неопрацьованим.

⁸ Біографію майстра за результатами систематичного вивчення львівських архівних матеріалів див.: *Александрович В.С.* Павло Богуш // Львівські малярі XVI-XVII століття (друкується).

вича й проблематика львівського середовища малярів вірменського походження перед серединою XVII ст. взагалі заслуговують окремого вивчення й спеціальної студії. Відповідно до зробленого в літературі від середини минулого століття, її завданням є передовсім версифікація раніше опублікованих відомостей та впровадження до наукового обігу нових документальних даних, зібраних у ході систематичних пошуків джерельних матеріалів про мистецьке життя Львова XVI-XVII ст. Кінцева мета такого дослідження полягає у виявленні, відповідно до створюваних наявним обсягом письмових матеріалів можливостей, реальної картини львівського середовища вірменських малярів та їхнього конкретного місця у мистецькій культурі Львова.

Перший документально засвідчений на львівському ґрунті маляр вірменського походження з'явився на сторінках міських актових книг у ситуації, для мистецького середовища Львова XVI ст. досить рідкісній — з okazji виконання певної малярської роботи, а саме поліхромії та золочення світильника для кам'яниці Тарлів на Ринку (пл. Ринок, 3)⁹. Конкретно у відповідному документі мова йде про фахову оцінку роботи Богуша, яку зі сторони малярства зробив львівський майстер польського походження Августин Пенсель¹⁰. Уже перший виступ Богуша на історичній арені вказує на його тісні контакти у мистецькому середовищі західноєвропейської орієнтації. Не виключено навіть, що між Богушем та Августином існували тісніші взаємозв'язки, оскільки після смерті польського маляра саме Богуша взято на його місце до цеху „для навчання хлопців з числа католиків”, як свідчили у 1596 р. цехмайстри об'єднаного цеху золотарів, конвісарів та малярів¹¹. Таким чином, у своїй творчій діяльності майстер був зорієнтований на поширений на львівському ґрунті малярський напрямок західноєвропейської орієнтації. Це potwierджує висновок Т. Маньковського про саме такий характер його творчості, зроблений передовсім на підставі уявлень польського дослідника про творчу діяльність Богушовича¹².

Матеріалів про походження Павла Богуша виявлено небагато. Він був сином передміщанина Доноша чи Дороша й спочатку жив на передмісті, зокрема, у 1573 р. разом з маловідомим малярем Іванком¹³. Лише одружившись наприкінці 1574 р. з міщанкою

⁹ *Gębarowicz M. Artyści-przedsiębiorcy...* — S.263.

¹⁰ Про нього див.: *Aleksandrowycz W. Augustyn Pensel lwowski malarz pochodzenia polskiego z XVI wieku // Przegląd wschodni.* — Warszawa, 1992-1993. — T.2. — Zesz.1 (5). — S.11-32.

¹¹ Цей аспект біографії майстра детальніше проаналізовано: *Aleksandrowycz W. Augustyn Pensel...* — S.21; *Александрович В.С. Павло Богуш...*

¹² *Mańkowski T. Lwowski cech malarzy...* — S.33.

¹³ *Александрович В.С. Павло Богуш...*

Катериною Амброжівною чи Ходзинкевичівною (шлюбний контракт датовано 9 грудня 1574 р.¹⁴), він переїхав до міста й влаштувався у будинку родини свого тестя (нині права сторона перебудованого з трьох кам'яниць будинку №16 на вул. Вірменській)¹⁵. Очевидно, тоді ж маляр і увійшов до об'єднаного цеху золотарів, конвісарів і малярів на місце померлого Августина Пенселя. Посередньо на це вказує його побутовий конфлікт 1575 р. з конвісарем Феліксом Габерманом¹⁶. До кінця 70-х рр. відносяться також дві наступні документально засвідчені роботи майстра. У 1578 р. він малював для міських воріт герб Польщі, який мав входити до складу декорації на в'їзд короля Стефана Баторія¹⁷, з наступного року збереглося повідомлення про придбання у нього мальованої короги за 13 золотих — її купив шляхтич Мартин Мзикот¹⁸. Особливо цікавою є, звичайно, перша з названих робіт, яка вказує на певні стосунки маляра у середовищі міських урядовців. Вони тим цікавіші, що в літературі поширилася думка про особливу роль у тогочасному львівському малярському середовищі молодого майстра польського походження Войцеха Стефановського¹⁹. Наступні роботи для магістрату вірменський маляр виконав лише через десятиліття — це були десять гербів для траурної декорації в річницю смерті Стефана Баторія та золочення рам до портрета нового польського короля Сигізмунда III Вази²⁰. У 1592 р. Богуш малював кам'яну скульптуру лева і, як зазначено в приписці до відповідної нотатки книги тижневих видатків міської каси, подарував свою роботу місту²¹. Відзначений дар належить до унікальних випадків у Львові — нічого подібного міська каса впродовж XVI-XVII ст. не занотувала. Вказана обставина, як і саме доручення вірменському маляреві замовлень міського уряду, свідчать про його вагомій позиції у тогочасному львівському суспільстві.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові). — Ф.52. — Оп.2. — Спр.256. — Арк.1450-1451.

¹⁵ Ідентифікація будинку маляра належить В.Вуйцику. Про сам будинок детальніше див.: *Александрович В.С.* Павло Богуш...

¹⁶ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.243. — Арк.1475.

¹⁷ Там само. — Спр.712. — Арк.687. Пор.: *Jaworski F.* Królowie polscy we Lwowie. — Lwow, 1912. — S.48.

¹⁸ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.246. — Арк.895.

¹⁹ Найповніші відомості про нього див.: *Александрович В.С.* Войцех Стефановський // Львівські малярі...

²⁰ *Jaworski F.* Królowie polscy ... — S.48.

²¹ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.714. — С.338. Даний факт без зазначеної приписки наводить: *Jaworski F.* Królowie polscy... — S.30.

Проте з утворенням самостійного цеху малярів-католиків — цей процес розпочався у 1595 р. і тривав три роки²² — нормальний хід життя Павла Богуша був порушений. Оскільки королівський привілей надавав цеховим майстрам виключне право виконання малярських робіт для потреб Католицької церкви не лише у Львові, але й на території Руського, Волинського та Подільського воєводств, вони виступили проти вірменського маляра, який, хоч і працював у рамках цехової структури міського ремесла як член об'єднаного цеху золотарів, конвісарів та малярів, з огляду букви нових привілеїв львівських малярів-католиків мав би бути партачем²³. Дійшло навіть до вчинення 30 червня 1596 р. на вимогу глави цеху малярів-католиків урядового обшуку в майстерні вірменського маляра за його відсутності. В результаті стверджено наявність у ній вівтаря, двох епітафій та інших численних мальованих зображень католицького характеру²⁴. Павло Богуш опротестував ці дії Яна Шванковського лише майже через місяць²⁵, покликаючись, звичайно, на своє членство в об'єднаному цеху золотарів, конвісарів та малярів. Саме у відповідь на цей протест на вимогу міського уряду і з'явилася цитована заява цехмайстрів золотарів з приводу членства вірменського маляра у їхньому об'єднанні. Правдоподібно, Богуш вчинив також певні особисті випадки проти окремих майстрів новоутвореного малярського цеху. На це вказують матеріали його судового процесу з Яном Зярнком. З них випливає, що Богуш написав листа до його не названого на ім'я краківського майстра, у якому звинувачував Зярнка в піддробленні документів про навчання у столиці²⁶. Дана ситуація найцікавіша передовсім як доказ наявності особистих контактів вірменського маляра у краківському мистецькому середовищі.

Окремі не завжди властиво інтерпретовані факти з перебігу боротьби між Богушем та цеховими майстрами послужили основою для ряду побіжних висновків, у яких Богуш у душі „теорії класової

²² Найповніший виклад обставин утворення львівського малярського цеху подають відповідні розділи монографії: *Mańkowski T. Lwowski cech malarzy...* — S.17-31. Проте, як показало вивчення відповідної ситуації, автор не завжди об'єктивно висвітлював хід подій, він не знав окремих важливих фактів, які документують їх перебіг. Тому тема вимагає нового опрацювання. Окремі уточнення до поглядів Т. Маньковського на процес утворення самостійного малярського цеху у Львові див.: *Александрович В. Львівські малярські родини XVI століття // Жовтень. — 1987. — №1. — С.98.*

²³ Відповідна ситуація детально проаналізована: *Александрович В.С. Павло Богуш...*

²⁴ ЦДІА України у Львові. — Ф.9. — Оп.1. — Спр.350. — Арк.379.

²⁵ Там само. — Арк.458.

²⁶ *Łoziński W. O maliarzach...* — S.XLVIII.

боротьби” навіть виставлений у благородній ролі „борця за права малярів вірмен”. Насправді ж корені конфлікту крилися у тому, що намагання майстрів-католиків утвердити надане їм згідно з королівським привілеєм виключне право виконання малярських робіт фактично відбирало у Павла Богуша заробіток і позбавляло його будь-яких засобів існування, отримуваних за виконання малярської праці. Очевидно, конфлікт притих сам собою унаслідок того, що, як відзначив ще Францішек Яворський, львівське братство католицьких малярів зав'язало у самому зародку²⁷. За наявними відомостями до історії львівського малярського середовища, воно було привнесеним, штучним на місцевому ґрунті творінням, яке не виходило з особливостей розвитку львівської історико-культурної ситуації й нерідко навіть їх ігнорувало. Історія з Павлом Богушем — один з найхарактерніших прикладів цього. Тому не повинна дивувати поява королівського декрету від 17 квітня 1600 р., за яким один представник вірмен мав увійти до цеху малярів-католиків²⁸. Як видається, у даному пункті декрет саме на Богуша і був розрахований. 4 вересня 1600 р. малярський цех в особі його глави Яна Шванковського заявив про підпорядкування королівській волі й прийняття Павла Богуша до цеху²⁹, фактично відступивши в такий спосіб від первісно проголошених засад організації.

Очевидно, незабаром після цього в рамках цехової структури вірменський маляр отримав учнів „з числа католиків” — Станіслава Александровича та Войцеха Анджейовича. На 1605 р. вони завершили передбачений цеховим статутом чотирирічний строк навчання, але через смерть майстра не отримали відповідних документів³⁰. Перший з названих учнів походив з Крумолова коло Катовіц у Польщі й був племінником відомого львівського патриція Симона Александріна³¹. Цей родовід виразно вказує на достатньо вагомій позиції вірменського маляра у тогочасному львівському суспільстві. Згодом С. Александрович навіть одружився з дочкою П. Богуша Катериною — вперше цей шлюб посередньо документально зафіксований лише у 1611 р.³²

²⁷ *Jaworski F.* O szarym Lwowie. — Lwów-Warszawa, 1917. — S.46.

²⁸ Украинско-армянские связи в XVII веке: Сборник документов. — К., 1969. — С.37.

²⁹ *Mańkowski T.* Lwowski cech malarzy... — S.29.

³⁰ Див.: *Александрович В.С.* Архівні матеріали до російського епізоду у біографії львівського маляра вірменського походження Симона Богушовича // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Нова серія, вип.1. (Український археографічний збірник, т.4). — С.215-216.

³¹ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.34. — Арк.194.

³² Там само. — Спр.256. — Арк.1436.

Не менш характерною є й особа другого зятя Павла Богуша — Станіслава Славка. Він був сином краківського лікаря, який активно контактував з місцевим малярським цехом³³, й виступає у Кракові до 1609 р.³⁴; при визволенні у 1604 р. він зобов'язався не працювати ні в самому місті, ані на відстані шести миль від нього³⁵, що, очевидно, і привело його до Львова. Як чоловік дочки Павла Богуша Софії він зафіксований лише у 1615 р.³⁶

Пізніх відомостей про Павла Богуша також збереглося небагато. В останній період життя він овдовів й одружився вдруге з Єлизаветою, яка згадується у документах щойно від 1605 р.³⁷ Дітей майстер мав від обидвох шлюбів: сини Симон, Богуш та дочка Катерина народилися від Катерини Амброжівни³⁸, сини Ян та Григорій — від Єлизавети³⁹. Щодо Софії та Христофора⁴⁰ конкретних відомостей виявити не вдалося.

Наприкінці життя маляр наробив значних боргів: дійшло навіть до того, що їхній будинок перейшов до кредиторів, у яких довелося винаймати помешкання⁴¹. Мабуть, маляр помер досить несподівано між 16 квітня та 12 липня 1605 р.⁴² На такі обставини його кончини вказує завершений курс навчання С. Александровича та В. Анджейовича, котрі, проте, отримали відповідні документи лише навесні наступного року⁴³.

Аналіз виявлених при систематичному вивченні львівських архівних фондів матеріалів до біографії Павла Богуша та історії мистецького життя Львова його часу приводить до висновку, що він був єдиним малярем вірменського походження, який працював у Львові перед початком XVII ст. Жодних слідів активності на львівському ґрунті інших вірменських майстрів малярства виявити не

³³ Національний Музей у Кракові. — Колекція рукописів. — Сигн.691. — Арк.32-зв; Сигн.697. — Арк.61, 63.

³⁴ Там само. — Сигн.691. — Арк.65.

³⁵ Там само. — Арк.50-зв.

³⁶ *Rastawiecki E. Słownik...* — Т.3. — S.391.

³⁷ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.228. — Арк.320.

³⁸ Там само. — Оп.1. — Спр.284. — Арк.1; Оп.2. — Спр.256. — Арк.1436.

³⁹ Там само. — Спр.32. — Арк.1546; Спр.228. — Арк.894.

⁴⁰ Єдина виявлена згадка про нього відноситься до 1615 р., коли він невідомо де обертвся: ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.32. — Арк.1544.

⁴¹ Детальніше про майнову ситуацію вірменського маляра див.: *Александрович В.С. Архівні матеріали...* — С.216.

⁴² Там само. — С.215.

⁴³ Аналіз відповідних обставин та їх пояснення див.: *Александрович В.С. Архівні матеріали...* — С.215-216.

вдалося. Цей висновок підважує як необґрунтовані, не засвідчені документально, безпідставні та побіжного характеру твердження окремих авторів про малярів-вірмен у Львові ще перед кінцем XVI ст., які ідуть від Т. Маньковського⁴⁴, і вказує, що процес формування місцевого середовища вірменських малярів припадає вже на XVII ст.

Початки львівського середовища вірменських малярів пов'язані передовсім з діяльністю синів Павла Богуша й активністю того покоління майстрів малярства, яке вже повністю належить XVII ст. Серед них як найважливіша постать виділяється старший син П. Богуша, відомий у Львові як Симон Богушович⁴⁵. Він народився не ранише кінця 1575 р., оскільки, як зазначалося, шлюбний контракт його батьків датований 9 грудня попереднього року, й виступає у львівських документах від 1604 р.⁴⁶ У літературі як центральний епізод не лише його біографії, але й історії львівського малярства початку XVII ст., довший час розглядалася поїздка С. Богушовича до Росії на початку XVII ст. й прив'язувані до неї гадані моменти його творчої діяльності. Проте ретельний аналіз усієї сукупності збережених документальних матеріалів до „російського епізоду” біографії львівського вірменського майстра — як використуваних у літературі раніше, так і нововиявлених — привів до висновку про хибність загальноприйнятих поглядів на цю проблему. Як виявилось, С. Богушович неодноразово їздив до Росії між 1604–1611 рр., й ці його ближче невідомі навіть кількісно поїздки жодним чином не були пов'язані з виконанням певного роду „службових обов'язків”⁴⁷. Найправдоподібніше, відповідні подорожі, які майстер робив, за його словами, „зادля свого убогого проживлення”, були пов'язані з купецтвом та торговими інтересами, безпосередня вказівка на які міститься в одному з судових свідчень⁴⁸. Як можна здогадуватися, їхньою кінцевою метою було виведення родини зі скрутного майнового стану, в якому вона опинилася наприкінці життя П. Богуша. Симон Богушович успішно справився з нелегким обов'язком, який спав на нього як старшого в родині. Встановлені конкретні обставини перебування молодого вірменського майстра в Росії не лише ставлять під сумнів його діяльність як маляра в російських мандрах, але й категорично спростовують як безпідставні всі висовувані до

⁴⁴ *Maikowski T. Lwowski cech malarzy...* — S.18, 21, 29.

⁴⁵ Найповніші відомості про нього див.: *Александрович В.С.* Симон Богушович Історія і легенда біографії львівського маляра першої половини XVII ст. (друкується).

⁴⁶ *Александрович В.С.* Архівні матеріали... — С.214.

⁴⁷ Там само. — С.214–216.

⁴⁸ Там само. — С.216.

цього часу в літературі атрибуції, побудовані у кінцевому результаті на самому факті хибно, як тепер виявилось, витлумачуваного „російського епізоду”. Зрештою, їх правомірність заперечує й стилістичний та іконографічний аналіз відповідних пам'яток⁴⁹. У вказаних умовах кількарічного мандрівного купецького життя взагалі не може бути мови про якусь ширшу активність Богушовича на малярському поприщі. Тому не випадково перший документально потверджений факт його творчої біографії відноситься лише до 1615 р., коли він виконував певну невелику за обсягом роботу, поправляючи щось у міському арсеналі (за неї майстер отримав два золотих і десять грошів плати)⁵⁰.

Другий поза російською поїздкою епізод у біографії майстра, до якого привернута особлива увага дослідників, стосується виконання замовлення канцлера і коронного гетьмана Станіслава Жулкевського. Відповідний факт фіксує лист канцлера до львівського міського уряду від 8 травня 1620 р., у якому міститься прохання не обтяжувати маляра опікою далеких родичів, оскільки це перешкодило б йому у виконанні певного замовлення магната⁵¹. Характер самого замовлення у листі, природно, не зазначений. Так само до цього часу залишалися невідомими ті конкретні обставини, за яких виникло цитоване звернення Станіслава Жулкевського до львівського міського уряду у справі вірменського маляра. Проте, як і в раніше розглянутому „російському” випадку, цих побіжно сприйнятих відомостей виявилось достатньо для чергової атрибуції — майстрові приписано мало не єдину пам'ятку малярства, збережену відтоді на жовківському ґрунті, — монументальних розмірів полотно „Битва під Клушином” (Львівська картинна галерея — Музей-заповідник „Одеський замок”)⁵². Богушович на той час нібито мав перебувати на службі у Станіслава Жулкевського і працювати у Жовкві⁵³. Пошук відповідних матеріалів у львівських архівних фондах показав, що згаданий лист був інспірований судовим процесом, який розпочала проти Богушовича його родичка та

⁴⁹ Там само. — С.217.

⁵⁰ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.734. — Арк.479.

⁵¹ SKHS. — Kraków, 1896. — Т.5. — S.CCI-CCII.

⁵² Вперше авторство вірменського маляра висунув: *Czółowski A.* Dwa obrazy z kościoła farnego w Żółkwi przedstawiające “Bitwę pod Kluszymem” (1610) i “Bitwę pod Chociniem” (1673) // SKHS. — Kraków, 1912. — Т.8. — S.CCCXXX. Найдетальніше версію про авторство вірменського маляра розглядає: *Gębarowicz M.* Początki malarstwa historycznego w Polsce. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981. — S.154-156. З новішої літератури див.: *Chrościcki J.A.* Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587-1668. — Warszawa, 1983. — S.88 (з рядом фантастичних стверджень щодо самої баталії та її історії).

⁵³ Таку версію пусти в обіг: *Mańkowski T.* Lwowski cech malarzy... — S.55.

сусідка Анастасія Івашковичівна⁵⁴. Оскільки йшлося про запрошення маляра на роль повноваженого при продажу частини будинку на вулиці Вірменській у Львові, яким той знехтував, унаслідок чого ображена родичка й подала його до суду, не може бути й мови про перебування Богушовича у цей час поза Львовом і його вірогідну працю у Жовкві. Ситуацію можна витлумачити лише в тому сенсі, що маляр у Львові виконував якесь замовлення С. Жулкевського⁵⁵. Звичайно, це аж ніяк не доводить його авторства щодо жовківської баталії. Було б цілковитою наївністю вважати, що цей випадково збережений факт творчої біографії майстра відноситься саме до вцілілої жовківської баталії. Принаймні в науці такі висновки прийнято доводити, що при наявних відомостях зробити неможливо. Зрештою, враховуючи тогочасну жовківську ситуацію — спорудження та опорядження замку і парафіяльного костюлу, — Богушович вповні міг працювати над яким завгодно замовленням, подиктованим вказаною ситуацією. Тим більше, що його звернення за протекцією впливового замовника у такій, здавалося б, цілком дріб'язковій справі дає підстави для висновку про вірогідний терміновий характер відповідної роботи. Скоріше проти можливості виконання „Битви під Клушином” у Львові свідчать також розміри баталії. Авторство Симона Богушовича щодо неї тим менш ймовірне, що, як виявилось, у Жовкві в той час постійно жив і працював невідомий дотепер маляр польського походження, якого документи міського архіву іменують „Jerzy” або „Grzegorz”; в одному з записів вказано, що його називають „Curiklic”. Як вказує надання ґрунту вдовою канцлера у 1624 р., він підтримував якнайтісніші стосунки з власниками міста⁵⁶. Не виключено, що у Жовкві тоді працював ще один майстер польського походження, оскільки у 1619 р. якийсь не названий на ім'я маляр разом з дружиною Ядвігою продавав город⁵⁷.

Отже, відомий лист канцлера Станіслава Жулкевського до львівського міського уряду зі згадкою про працю Симона Богушовича

⁵⁴ Детальніше його матеріали розглянуто: *Александрович В.С.* Симон Богушович...

⁵⁵ Див.: *Александрович В.С.* Симон Богушович...

⁵⁶ Головний архів давних актів у Варшаві (далі — АГАД). — Архів Чоловського. — Сигн.399. — Арк.64-66; ЦДІА України у Львові. — Ф.69. — Оп.1. — Спр.1. — Арк.12-зв, 106-зв. (тут виступає його вдова Агнеса).

⁵⁷ АГАД. Архів Чоловського. — Сигн.399. — Арк.209-210. Наполягати на цьому не можна, оскільки нам не відомі родинні стосунки Цурикліча: його вдова Агнеса згадана лише у 1632 р. Майстер міг бути одружений двічі. Принаймні діяльність у Жовкві близько 1620 р. аж двох малярів польського походження й залучення при цьому до праці над декорацією замку чи костюлу також С.Богушовича виглядає досить проблематично.

над якимось його малярським замовленням хоч і становить важливий епізод творчої біографії майстра, проте через побіжність і відсутність конкретних відомостей про саму роботу мало дає для в'ясування цього моменту його біографії.

Поряд із цим „жовківським” аспектом творчої діяльності вірменського маляра заслуговують на увагу також вказівки на його особисті контакти у львівському малярському середовищі. Так у 1617 р. він у зв'язку з якимось „пораненням” наклав арешт на майно невідомого за іншими джерелами малярчика Андрія, котрий тоді перебував у маляра Павла⁵⁸. В судовому свідченні 1624 р. маляр знову згадує свої контакти з малярем Павлом⁵⁹. У 1627 р. Богушович позивав у львівському війтівському суді львівського маляра польського походження Єжи Чвохеровича⁶⁰, однак крім лаконічної згадки ніяких слідів цієї справи виявити не вдалося.

Засвідчені першим документально потвердженим фактом творчої біографії вірменського маляра його контакти з міським урядом й виконання малярських замовлень для міста знайшли продовження у 1630 р. Наприкінці листопада міська каса оплатила йому малювання свічок для раецького вівтаря у кафедральному костьолі⁶¹. У грудні він знову шось фарбує для міського арсеналу⁶². Всі три документовані замовлення міського уряду належать до т. зв. „малярської роботи” — прикладних напрямків діяльності, проте вони фіксують тісніші контакти вірменського маляра з міським урядом, опосередковано характеризують його як одного з найпомітніших представників львівського малярського середовища. На це вказує й участь С. Богушовича разом з цеховими майстрами Яном Дзіані та Станіславом Александріном (Александровичем) в оцінці у 1637 р. серії картин, присвячених історії Мойсея, які належали патрицієві Янові Юлієві Лоренцовичу⁶³.

Поза проблемами суто професійного характеру з 30-х рр. збереглося також декілька свідчень про причетність майстра до суспільного життя місцевої вірменської общини. Як відомо, подією, котра значною мірою визначила характер розвитку львівської вірменської общини, стала церковна унія з Римом 1629 р. Прямих даних про особисте становище майстра у цьому питанні виявити не вдалося, проте його стосунки з швагром, вірменським священиком

⁵⁸ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.451. — Арк.744.

⁵⁹ Там само. — Спр.305. — Арк.413.

⁶⁰ Там само. — Спр.453. — Арк.1632.

⁶¹ Там само. — Спр.736. — Арк.372.

⁶² Там само. — Арк.380.

⁶³ Там само. — Спр.348. — Арк.774-775.

Христофором Глушковичем, вказують на приналежність Богушовича до противників унії. У червні 1636 р. маляр від імені швагра вносить до львівського гродського уряду протест проти єпископа-уніата Миколи Торосовича та його прибічників у зв'язку з нападом, вчиненим на Х. Глушковича⁶⁴. У жовтні наступного року він знову скаржиться на слуг вірменського єпископа, котрі забрали сіно у швагра⁶⁵, й через два дні вносить ще один протест проти єпископа від імені Христофора Глушковича⁶⁶.

17 жовтня 1642 р. маляр уклав з дружиною ординацію на випадок смерті⁶⁷, текст якої не виявлено. 9 квітня 1644 р. він склав заповіт⁶⁸, який по смерті майстра вдова 25 травня 1648 р. внесла до актових книг львівського раецького уряду⁶⁹. Оскільки останню волю вірменського маляра тут же опротестував Христофор Глушкович⁷⁰, є всі підстави для висновку, що Богушович помер наприкінці дня 24 або 25 травня 1648 р.⁷¹

Як і „російський” епізод біографії майстра, легендою виявилася версія про діяльність вірменського маляра на службі у князя Дмитра Вишневецького, яку впровадив до наукового обігу Тадеуш Маньковський⁷². Насправді ж протест князівської слуги проти вдови вірменського маляра з 1652 р. за порушення складеного у неї депозиту не може мати жодного відношення до самого майстра, оскільки того вже декілька років не було на світі⁷³.

⁶⁴ Там само. — Ф.9. — Оп.1. — Спр.387. — Арк.802-805. У документі, як і в двох наступних актових записах, цитованих далі, професія не зазначена, проте родинні зв'язки майстра не полишають місця для сумнівів у тому, що тут виступає саме він.

⁶⁵ ЦДІА України у Львові. — Ф.9. — Оп.1. — Спр.634. — Арк.1059.

⁶⁶ Там само. — Спр.388. — Арк.1046-1048.

⁶⁷ Там само. — Спр.59. — Арк.675.

⁶⁸ Там само. — Оп.1. — Спр.284. — Арк.1-5-зв.

⁶⁹ Там само. — Оп.2. — Спр.59. — Арк.673-687.

⁷⁰ Там само. — Арк.688-689.

⁷¹ Доказом того, що у подібних справах родичі не зволікали з облятуванням заповіту, є приклад Федора Сеньковича — його заповіт, списаний 17 червня 1631 р., був облятований одразу після смерті майстра наступного дня: ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.46. — Арк.1371, 1372. Правда, можна навести й інший приклад: заповіт померлого перед кінцем вересня 1608 р. Лавріна Пухали вдова облятувала тільки через три роки, виправдовуючись при цьому незнанням такого обов'язку: ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.30. — Арк.1254-1256. Проте аналіз тексту самого документа показує, що справжньою причиною такого довгого зволікання були численні борги, які залишилися після смерті майстра.

⁷² *Maikowski T. Lwowski cech malarzy...* — S.55.

⁷³ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.402. — Арк.1819.

Окрім Симона Богушовича основи львівського середовища малярів вірменського походження закладали також його брати, проте відомостей про них вціліло дуже мало. Окрім Симона малярами стали ще два сини Павла Богуша — Богуш та Ян⁷⁴. Богуш вперше документально зафіксований у 1615 р., коли судився за батьківський будинок з братом Симоном, причому у відповідному актовому записі його заняття не вказано⁷⁵. Він народжений від першої дружини Павла Богуша — Катерини, оскільки у заповіті Симона Богушовича значиться як його рідний брат⁷⁶. Богуш був одружений з Христиною⁷⁷. Можливо, він ідентичний з тим Богушем Богушовичем, котрий у 1620 р. процесувався з якоюсь Софією⁷⁸. Вірогідно, саме до нього відноситься скарга маляра Богдана (Bogdanius) з 1631 р. на Андрія Ногу, котрий ударив його по голові⁷⁹. Далі він тричі згаданий у заповіті свого брата з 1644 р.⁸⁰ Тільки тут Богуш двічі названий малярем⁸¹, в інших відомих джерелах його професія не зазначена. Більше про Богуша Богушовича нічого не відомо, можна лише здогадуватися, що він жив ще у 1648 р., оскільки при обляті заповіту Симона Богушовича немає ніяких спеціальних зауважень щодо тих пунктів, які його стосуються. З цього ж року є згадка про маляра Богдана у реєстрі чоловіків, придатних для оборони міста Львова⁸². Ніяких даних про його творчу діяльність не збереглося.

Ще менше відомостей віднайдено про Яна Богушовича. Він теж вперше згадується у процесі 1615 р. з братом за батьківський будинок, де названий малярським челядником⁸³. Тоді ж Ян разом із швагром Станіславом Александровичем протестував проти урядової оцінки батьківського будинку, проведеної на вимогу Симона Богушовича⁸⁴. Ян був сином Павла Богуша з другого шлюбу з Єлизаветою Аксентовичівною⁸⁵. Більше даних про нього не збереглося.

⁷⁴ Вірменською мовою: Ованес. У даній публікації всі імена подаються у максимальному наближенні до того варіанту, в якому вони виступають у письмових джерелах.

⁷⁵ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.228. — Арк.900.

⁷⁶ Там само. — Оп.1. — Спр.283. — Арк.1.

⁷⁷ Там само. — Оп.2. — Спр.32. — Арк.1544.

⁷⁸ Там само. — Спр.35. — Арк.1767.

⁷⁹ Там само. — Спр.456. — Арк.329.

⁸⁰ Там само. — Оп.1. — Спр.284. — Арк.1, 2-зв, 5-зв.

⁸¹ Там само. — Арк.1, 2-зв.

⁸² Жолтовський П.М. Словник художників, що працювали на Україні у XIV-XVIII ст. // Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні у XVI-XVIII ст. — К., 1983. — С.116.

⁸³ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.228. — Арк.894.

⁸⁴ Там само. — Спр.32. — Арк.843.

⁸⁵ Там само. — Арк.1546.

Проте середовище львівських малярів вірменського походження у другому десятилітті XVII ст. формувалося вже не тільки за рахунок представників родини Богушів. З кінця десятиліття походять найраніші відомості про іншого майстра, які вказують на розширення середовища майстрів малярства вірменського походження. Перше його поповнення з-поза родини Богушів дав Георгій Туманович. Він був сином Якова Тумановича й з'являється в актах львівської вірменської общини як малярський челядник у 1619 р. при поділі батьківського спадку⁸⁶. Як і Симон Богушович, він теж торгував, у 1628 р. увійшов до спілки з Симеоном Мардерисовичем і поїхав з товаром до Туруня, під час подорожі був пограбований⁸⁷. У подальшому судовому процесі з С. Мардерисовичем в 1631 р. він пропонував заплатити борг 85 золотих своїм ремеслом, тобто власними роботами⁸⁸. Дружину маляра звали Роза Асведерівна⁸⁹. Як видно з посмертного опису майна, він помер не пізніше 1643 р. Маляр володів кам'яницею Кіцківською в Сутках⁹⁰. Опис майна вказує, що Туманович торгував полотняними виробами. Містяться в ньому і певні відомості про малярські інтереси покійного. Так, зокрема, в інвентарі значиться 44 мальовані на полотні „образи”, кожен з яких оцінено по три золотих⁹¹. Там же фігурують „полотна два куски до малювання підготовлених”⁹². В останньому свідченні можна бачити вказівку на те, що майстер працював як маляр до самої смерті, яка, найвірогідніше, сталася досить несподівано. В описі майна за іменем батька маляра називають також Якубовичем.

З кінця 20-х рр. у львівських документах фіксується ще один вірменський майстер — Василь Кеверович. Найраніша з виявлених згадок про нього належить до 1629 р., коли він разом з братом Георгієм процесувався з відомим братським діячем Гавриїлом Лангішем⁹³. Як вказано у документі, їхній батько, Симон, на той час вже був покійний, їхню матір звали Софією, професія Василя у записі не зазначена. Проте вже у першій половині 30-х рр. він

⁸⁶ Там само. — Спр.521. — Арк.1323.

⁸⁷ *Дашкевич Я.* Симеон Дпир Легаци — хто он? // *Księga pamiątkowa ku czci Eugeniusza Słuszkiewicza.* — Warszawa, 1974. — S.74.

⁸⁸ *Кривонос Н.* Из истории деятельности армянских ремесленников во Львове (в первой половине XVII в.) // *Известия Академии наук Армянской ССР. Серия исторических наук.* — Ереван, 1962. — №8. — С.77.

⁸⁹ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.56. — Арк.1220.

⁹⁰ Там само. — Спр.526. — Арк.1399.

⁹¹ Там само. — Арк.1400.

⁹² Там само.

⁹³ Там само. — Спр.151. — Арк.285.

працював як самостійний майстер, на що вказує присутність його імені у реєстрі малярів, які сплачують податок⁹⁴. У першому записі в актах львівського вірменського уряду з 1638 р. він теж виступає разом з братом Георгієм⁹⁵. Можна здогадуватися, що Василь Кеверович ідентичний з тим малярем Васьком, одруженим з Варварою, який у 1641 р. судився з швагром Симона Богушовича, вірменським священиком Христофором Глушковичем⁹⁶. Востаннє маляр фігурує в посмертному інвентарі майна вірменина Христофора Івашковича⁹⁷, причому тут він названий тричі. Спочатку його занотовано у реєстрі боржників як Васька-маляра, винного шістнадцять грошів⁹⁸. Далі він двічі названий у переліку заставлених картин. Найперше подано шістнадцять образів Христофора Захновича, які В. Кеверович заставив у покійного, далі вказано на тридцять п'ять картин, які маляр заставив у покійного сам за сімдесят золотих, причому в останньому випадку наведено не лише ім'я, але й прізвище майстра⁹⁹. Відомості з інвентаря Х. Івашковича потверджують значну професійну активність В. Кеверовича й дають

⁹⁴ Там само. — Спр.179. — Арк.80. Реєстр не датований, час його виникнення визначається згадками про „Федькову малярку з зятем“ — вдову Ф. Сеньковича, та Ежи Чвохеровича, який помер, очевидно, на самому початку 1635 р.: ЦДІА України у Львові. — Ф.9. — Оп.1. — Спр.486. — Арк.73.

⁹⁵ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.540. — Арк.361. Пор.: Там само. — Спр.526. — Арк.1374, 1435; Там само. — Спр.527. — Арк.592, 674. Родина Кеверовичів була досить розгалужена: під 1640 р. в актах міської Ради виступають брати Іван та Микола Юрковичі або Кеверовичі, сини Георгія Кеверовича чи Івашковича — того самого, за якого свого часу ручалися перед кредиторами Павло Богуш та його компаньйони; Георгій мав брата Захарію (Там само. — Спр.178. — Арк.1041-1042). Про поручення Павла Богуша та продовження цієї історії див.: *Александрович В.С.* Архівні матеріали... — С.214.

⁹⁶ ЦДІА України у Львові. — Ф.9. — Оп.1. — Спр.225. — Арк.2274.

⁹⁷ З легкої руки Т. Маньковського впроваджений до літератури як маляр: *Mańkowski T. Lwowski cech malarzy...* — S.70. Автор покликається на цитований опис майна, який помилково датує 1666 р. Від нього „вірменського маляра Івашкевича“ перейняв П. Жолтовський: *Жолтовський П.М.* Словник-довідник художників, що працювали на Україні у XVI-XVIII ст. // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — К., 1962. — Вип.7/8. — С.205; *Його ж.* Словник художників... — С.133.

⁹⁸ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.528. — Арк.583.

⁹⁹ Там само. — Арк.584. Згадку про заставлення тридцяти п'яти картин подав В. Лозинський (*O lwowskich malarzach...* — S.XLVIII). Пор.: *Жолтовський П.М.* Словник-довідник художників. — С.207; *Słownik artystów polskich.* — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979. — Т.3. — S.410; *Жолтовський П.М.* Словник художників... — С.137.

підстави говорити про його працю на потреби ринку. Очевидно, це характерно не лише для середовища вірменських малярів, проте дана проблема складає один з тих аспектів історії мистецької культури Львова, котрі майже не знайшли відображення у наявних архівних джерелах. Тим більший інтерес викликають випадково збережені факти біографії майстра. Привертає увагу й та обставина, що він заставляв не лише власні картини. Може, маляр також торгував ними? Конкретної відповіді на це питання немає, проте наведені факти становлять важливий причинок до маловідомої історії мистецького ринку Львова XVII ст.

Через декілька років після Василя Кеверовича розпочав свою малярську кар'єру Авак Хидирович. Не пізніше 1634 р.¹⁰⁰ він одружився з Анастасією, дочкою Нігола Дерганковича та Анни Богдановичівни¹⁰¹, яка після смерті батьків одинадцять років виховувалася в домі Симона Рабічки, котрий вимагав від чоловіка плати за виховання сироти¹⁰². У документах його іменують також „Овак Гидровіч”¹⁰³. Інших відомостей про майстра виявити не вдалося, лише в судовій справі невідомого позивача проти Аведика Богдановича, яка розглядалася у вірменському уряді в 1652 р., значаться „сім образів сивілл робота Авакова”, які належали дружині Миколая Модільчика, сестрі позивача¹⁰⁴. Ця побіжна нотатка — єдина виявлена вказівка про творчу діяльність маляра, вона становить рідкісне для Львова свідчення про поширення світського малярства на місцевому ґрунті, тим цінніше, що воно відноситься до майстрів та замовників з вірменського середовища.

У порівнянні з Аваком Хидировичем ще менше відомостей збереглося про двох майстрів, зафіксованих поодинокими згадками 1640-х рр. Першим з них є Андрій Дерзахаріяшович, син вірменського священника і його дружини Рози¹⁰⁵. Влітку 1645 р. він продав вірменці Нуридзяновій, вдові, п'ятнадцять фунтів оліфи по чотири золотих, хоч іншим продавав за три; вдова заявила, що не хоче її і за такі гроші¹⁰⁶. Маляр Христофор Янтощик у 1647 р. мав сутичку з малярським учнем Якубом Бірецьким¹⁰⁷. У 1649 р.

¹⁰⁰ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.524. — Арк.140.

¹⁰¹ Там само. — Арк.395.

¹⁰² Там само. — Арк.140. Пор.: Там само. — Спр.544. — Арк.132, 138, 1089.

¹⁰³ Там само. — Ф.9. — Оп.1. — Спр.223. — Арк.774.

¹⁰⁴ Там само. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.545. — Арк.697.

¹⁰⁵ Національна бібліотека у Варшаві, від. рукописів. — Сигн. Акц. 2010/2. — Арк.23-23-зв.

¹⁰⁶ Там само. — Арк.18, 20.

¹⁰⁷ ЦДІА України у Львові. — Ф.52. — Оп.2. — Спр.460. — Арк.3221.

урядовець міського суду Адам Млodziнович, який ходив до вірменського маляра на територію Святоянської юридики, де він мешкав, взяти свідчення у справі образи Яна Бернатовича, ствердив, що застав його хворого „і лежачого майже на смерть”¹⁰⁸.

Наведені відомості про малярів вірменського походження, документально зафіксованих у Львові в 40-х рр. XVII ст., завершують перший етап¹⁰⁹ історії львівського середовища вірменських малярів, який охоплює близько восьми десятиліть. Як показує систематичне вивчення львівських архівних матеріалів, документована історія малярів вірменського походження на львівському ґрунті простежується тільки від 1570 р. Таким чином, вона відображає той новий етап розвитку львівської традиції вірменського малярства, першим представником якої виступає Павло Богуш. Починаючи від найранішого зафіксованого факту біографії, цей протопласт львівських вірменських малярів XVII — першої половини XVIII ст. обертається у колі майстрів західноєвропейської традиції. Аналіз наявних відомостей про його творчу діяльність неспростовно переконує у тому, що творчий метод П. Богуша був взорований на місцевому варіанті західноєвропейської малярської культури. Тому для нас саме Богуш виступає тим майстром, від якого розпочинається європеїзація вірменської малярської традиції на львівському ґрунті. Цілковита відсутність будь-яких відомостей про місцевих вірменських малярів попередньої епохи, як і їхніх творів — поза відносно скромними залишками давніх фресок вірменського собору, — позбавляє будь-яких відомостей про обставини та хронологію зародження у Львові вірменського малярства західноєвропейської орієнтації. Можна лише стверджувати, що цей процес так чи інакше співвідноситься з особою Павла Богуша, оскільки важко припустити, аби наявність представників професійного вірменського малярства західноєвропейської орієнтації перед Богушем чи одночасно з ним не полишила по собі жодних документальних слідів. Накресленим діяльністю протопласта львівських вірменських малярів, зорієнтованих на західноєвропейську традицію, шляхом пішов не лише його син Симон Богушович, але й, очевидно, інші вірменські малярі Львова першої половини XVII ст. Хоч наявні документальні матеріали не дають уявлення про характер

¹⁰⁸ Там само. — Спр.60. — Арк.1272. До літератури майстер безпідставно впроваджений за цим документом як Антошик, тобто син Антонія: Słownik... — Т.3. — S.229.

¹⁰⁹ Про подальшу еволюцію львівського середовища малярів-вірмен див.: *Александрович В.* Епілог львівського середовища малярів вірменського походження: майстри середини XVII — першої третини XVIII ст. // Україна в минулому. — К.-Львів, 1996. — Вип. 8. — С.136-150.

професійної творчої діяльності всіх львівських малярів вірменського походження, відомі обставини історії львівської вірменської общини та еволюції її культурного життя створюють вагомі підстави для висновку про розвиток львівського вірменського малярства XVII ст. саме у тому напрямку, котрий, наскільки відомо, вперше був накреслений у діяльності Павла Богуша.

Попри всю малочисельність документальних відомостей про Павла Богуша можна досить переконливо ствердити, що він не лише основоположник львівського вірменського малярства західноєвропейської орієнтації, але й родоначальник специфічного у середовищі майстрів львівського малярства типу вірменського маляра, котрий досить часто був і купцем. Принаймні таке поєднання двох занять виступає як у самого Богуша, так і у всіх порівняно краще відомих за документами майстрів першої половини XVII ст.

Аналіз архівних матеріалів про майстрів львівського малярства вірменського походження фактично доводиться вести у відриві від конкретних малярських пам'яток. Ні одна зі спроб авторської атрибуції, пропонованих у літературі від кінця минулого століття, не базувалася на розгорнутій системі аргументації й, попри суб'єктивне бажання, не мала під собою належних доказів. Цей достатньо вже проексплуатований шлях „іменування” окремих пам'яток творами того чи іншого майстра, цілком очевидно, просто не має підстав у тогочасній історико-культурній ситуації, з одного боку, й виразно скромному фонді вцілілих оригінальних пам'яток — з іншого. Зусилля у вивченні окремих творів малярства повинні полягати не у їх самовільному приписуванні „підходящому” майстрові, як це було практично завжди до цього часу і є тепер, а в глибокому всебічному вивченні самих творів. У невеликій спадщині давнього львівського малярства доля пам'яток, які могли б дати уявлення про творчість місцевих майстрів вірменського походження, досить скромна. Вони загублені у традиційно малодоступних музейних сховищах, переважно не реставровані, тому їх всебічне дослідження залишається справою майбутнього й, цілком природно, становить окрему тему. Нині про них можна говорити лише як про здогадні зразки львівського вірменського малярства європейської орієнтації. Попри свою малочисельність вірогідні пам'ятки львівського вірменського малярства потверджують особливе місце майстрів вірменського походження у мистецькому житті Львова й демонструють їх своєрідний внесок у багатопланову картину малярської культури міста кінця XVI — першої половини XVII ст.

„РОЗП'ЯТТЯ” З ПОРТРЕТОМ ЛЕОНТІЯ СВІЧКИ:
ЄВРОПЕЙСЬКА СПАДЩИНА В УКРАЇНСЬКОМУ МАЛЯРСТВІ
КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

Портретне зображення лубенського полковника Леонтія Свічки на згаданій іконі з Пирятина на Полтавщині належить до числа широко відомих в історії українського мистецтва. Починаючи від перших відтворень й особливо від виставки українського портрета¹, твір, що й нині посідає почесне місце в експозиції Музею українського образотворчого мистецтва у Києві², насправді став хрестоматійним. Але така славнозвісність пам'яток часом приховує стан їх вивчення. Якою мірою це стосується пирятинської ікони „Розп'яття”, можна довідатися із сказаного про неї у фаховій літературі (зайвим було б враховувати усі побіжні згадки — такі, наприклад, як у начерку М. Голубця³).

Одним із перших дослідників, який залучив твір до наукового обігу, був Є. Кузьмін. Вбачаючи в іконі „Розп'яття” окрасу тодішнього Київського міського музею, він добре відчув прикмети стилю, особливості зображення „донатора” і, нарешті, не виключив впливу західноєвропейських зразків⁴. Дещо пізніше Д. Антонович зауважив нелогічність у сполученні трактованих реально фігур із золотим тлом. „Але, — продовжував дослідник, — поставити на тому ж полі фундатора з гострим портретовим обличчям, з довгими вусами і чубом, очевидно, майстер вже не наважився і тому за спиною фундатора вималював гору; таким чином, ця портретна постать стоїть під кручею на фоні гори і тим ніби композицію урятовано”⁵. Згодом Г. Логвина здивувало, що зображення Леонтія Свічки в іконі посідає таке ж місце, як і фігури святих⁶. Про те, що тут слід вбачати певну жанрову ознаку композиції, звичайно, не йшлося.

¹ Шербаківський Д., Ерст Ф. Український портрет: Виставка українського портрету XVIII-XX ст. — К., 1925. — №4.

² Державний музей українського образотворчого мистецтва УРСР: Путівник. — К., 1981. — С.15-16, іл. на с.17.

³ Голубець М. Начерк історії українського мистецтва. — Львів, 1922. — Ч.1. — С.236.

⁴ Кузьмин Е. Украинская живопись XVII века // Грабарь И. История русского искусства. — М., 1914. — Т.VI. — С.464.

⁵ Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва. — Прага, 1923. — С.184.

⁶ Логвин Г. Украинское искусство. X-XVIII вв. — М., 1963. — С.220-221.

Чи не найбільше приділив уваги портретному зображенню Леонтія Свічки П. Білецький. За його словами, „обличчя таке виразне, що витримає порівняння з будь-яким тогочасним світським портретом”⁷. В іншому разі автор, говорячи про портретну постать лубенського полковника, підкреслив, що вона „своїм могутнім реалізмом переважає [...] всю силу донаторських та поминальних зображень у тогочасному живописі” і що „на тлі здобутків світського портрета всіх східноєвропейських країн образ Леонтія Свічки з цієї ікони не міг би загубитись”⁸. На думку дослідника, виконати такий портрет було можливо лише за малюнком з натури або на підставі портретного зображення, написаного з натури. „Розп’яття с предстоячими, — зауважує П. Білецький, — виказує знайомство майстра із західноєвропейською гравюрою”⁹. Однак можна сумніватися стосовно зображення на іконі замість уявлюваного Єрусалима саме Мгарського монастиря в околиці Лубен. Припущення щодо авторства лубенського майстра Йосипа Івановича, котрий спричинився до оздоблення побудованого гетьманом Іваном Мазепою собору згаданого монастиря, а також надбрамної церкви у тому ж монастирі, має певні підстави. Але довести таке твердження без посилання на писемні джерела й без порівняння з творами зазначеного маляра практично неможливо. П. Білецький розглянув й інший портрет Леонтія Свічки, виконаний близько 1688 р.¹⁰ Обидва портрети порівняв також П. Жолтовський й дійшов висновку, що „відразу впадає в око надмірна героїзація зображення на іконі”¹¹.

Отакі висновки можна знайти в літературі з історії українського образотворчого мистецтва стосовно „Розп’яття” з портретом Леонтія Свічки. Виявляється, що фахівців цікавило виключно його зображення, неначе подекуди випадково вміщене до сакральної композиції. З яких же причин воно потрапило туди і чим саме обумовлене таке своєрідне „етикетне” середовище? До якого мистецького кола належить твір? Чим можна пояснити оригінальні риси його іконографії?

На перший погляд здається, що ікона майже повністю відтворює якийсь західноєвропейський взірець, до того ж чи не ренесансного

⁷ Білецький П.О. Портрет // Історія українського мистецтва. — К., 1968. — Т.3. — С.245.

⁸ Його ж. Український портретний живопис. XVII-XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. — К., 1969. — С.84.

⁹ Білецький П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. — Л., 1981. — С.81.

¹⁰ Там само. — С.82, іл.73.

¹¹ Жолтовський П.М. Український живопис. XVII-XVIII ст. — К., 1978.

походження. Проте переважають бароківі форми, а зображення розп'ятого Христа, тіло якого обвисло на зігнутих тонких руках, так близько нагадує численні твори католицького релігійного живопису, що питання про спорідненість виникає майже мимоволі. Ноги пробито двома цвяхами, як того вимагала візантійська іконографічна традиція. Однак малюнок ніг настільки незвичний для неї, що неважко здогадатися про засади маляра належно адаптувати модель західного походження. Приблизно так він повівся й з фігурами Богоматері та Іоанна Богослова, прагнучи надати їм іконописного вигляду. Твір для церковного мистецтва Східної України кінця XVII ст. наче зовсім несподіваний, навіть не беручи до уваги залучену до композиції постать Леонтія Свічки. Чи відображає він нову мистецьку течію, чи, навпаки, зберігає згадку про художнє явище періоду, коли Україна ще перебувала в політичних межах Речі Посполитої?

Слід нагадати загальну схему композиції пирятинської ікони „Розп'яття” (іл. 1). У центрі — хрестне дерево з розп'яттям Христа, вкопане на голгофському пагорбі й закріплене в основі кілочком, біля якого лежить череп (голова Адама). Форма хреста звична для західної іконографії: з сувоєм вгорі й без нижньої перекладини для ступнів ніг. Розп'яття чітко виступає на золотому рельєфному тлі з соковитими рослинними галузками, завитими у волоти й перев'язаними в певних місцях. Богоматір з Іоанном розташовано у правій частині ікони досить компактною групою. Незвично бачити Богоматір з босими ногами; тож виникає запитання: чи не адаптував маляр якусь іншу фігуру з більш складної композиції? Вбрання й поза Іоанна, котрий підтримує під руку і за плече скорботну Богоматір, типові для католицької іконописної традиції. В лівій частині композиції стоїть одягнений у червоне лубенський полковник, молитовно склавши руки (іл. 2). Зосереджене обличчя Леонтія Свічки дійсно вражає яскравою індивідуальністю (іл. 3). Така поза, а також кинута додолу перевернута хутряна шапка вказують, що на час виконання твору зображений був небіжчиком і описана композиція замовлена як поминальна. Через те й репрезентовано Свічку як такого, що вже предстоїть перед Богом. Зображувати його на золотому тлі було б недоречно, а чи надавав митець якогось символічного значення гірській скелі, — про те сказати важко. Узагальнені споруди позаду можна сприймати, здається, лише як означення Єрусалима. Кольорова гама досить стримана, і лише яскраві червоні плями одягу полковника та апостола Іоанна палають, неначе вогники свічок. Творові притаманна шляхетність, але поряд з тим впадає у вічі якась напруженість, ніби композицію складено з окремих старанно з'єднаних елементів.

Власне „Розп'яття” вирізняється досить оригінальними рисами своєї іконографії: мертво тіло Христа трактовано надто реалістично, навіть з помітним наближенням до натуралізму. В чомусь воно нагадує давні скульптурні круцифікси¹², а ще більше німецькі та краківські дереворити кінця XV — початку XVI ст.¹³ Маляр явно тяжіє до ренесансної мистецької традиції. І тому не дивно, що його твір мимоволі хочеться залучити до кола пам'яток кінця XIV — початку XVI ст., котрі історично пов'язані з Чехією й Польщею¹⁴. Проте така загальна риса властива майже цілком українській іконографії „Розп'яття”, де годі шукати щось подібне, скажімо, до барокових композицій Карела Шкрети (1630-1674 рр.)¹⁵. Досить пригадати гравюри, що прикрашають „Акафісти всечестния” киево-печерського видання 1677 р. й „Киево-Печерський патерик”, виданий 1702 р. Якщо порівняти „Розп'яття” з предстоячими гравюрами київського „Службника” 1629 р. та Є. Завадовського із львівського „Службника” 1691 р.¹⁶, то можна детально простежити, як саме зазнавало еволюції розуміння стилю навіть у разі, коли було очевидним бажання якнайточніше відтворити ранній взірць. Архітектурний мотив тла останніх двох дереворитів міг бути джерелом для пирятинського маляра, і, отже, припущення щодо віддзеркалення споруд Мгарського монастиря слід відкинути. Дереворит 1691 р. виказує чимало спільного з твором Никодима Зубрицького, датованим 1711 р. (іл. 4). Можна ретельно фіксувати численні розбіжності у дрібницях і у самій загальній іконографічній схемі, але очевидно, що у вказаних випадках маємо витвори не лише однієї доби, а й майстрів одного мистецького кола. Пирятинський маляр мав бути причетним до того самого художнього процесу, і не виключено, що він широко користувався гравюрою: то було звичним явищем у всій

¹² *Polak-Trajdos E.* Ze studiów nad twórczością Mistrza Krucyfiksów Siedmiogrodzkich // *Biuletyn Historii Sztuki.* — 1977. — R.XXXIX. — N 1. — S.3-17.

¹³ *Chojecka E.* Lukasz Cranach st. i krakowska grafika renesansowa // *Biuletyn Historii Sztuki.* — 1972. — R.XXXIV. — N 1. — S.23-28; *Idem.* Wokół wyposażenia graficznego druków słowiańskich Szwajpolta Fiola // *Biuletyn Historii Sztuki.* — 1978. — R.XL. — N 3. — S.223-239.

¹⁴ *České umění gotické.* 1350-1420. — Praha, 1970. — N 302, 310, 314, 339, 361; *Dobrzemiecki T.* Catalogue of the Mediaeval Painting (Gallery of the Mediaeval Art, I: Mediaeval Painting). — Warszawa, 1977. — N 24 (B2 b), 54 (B1), 90, 93, 95-97, 104 (B1 a), 109 (C2).

¹⁵ *Тананаева Л.И.* Карел Шкрета: Из истории чешской живописи эпохи барокко. — М., 1990. — Ил.3, 54, 55, 75.

¹⁶ *Свенціцький І.* Початки книгопечатання на землях України. — Жовква, 1924. — Табл. LIX, CXXXI (№149, 376).

Східній Європі¹⁷ і, зокрема, в Росії¹⁸. Про вплив західних взірців на іконографію „Розп'яття” дозволяє говорити насамперед продукція школи Оружейної палати — ікони з церкви Григорія Неокесарійського (після 1668 р.), церкви Введення до храму в Барашах поблизу Покровки (близько 1700 р.)¹⁹, а також твір Артемія Федорова (1714 р.)²⁰.

Таким чином, „Розп'яття” з портретом Леонтія Свічки загальними рисами своєї іконографії начебто не виходить за межі окресленого явища в історії східноєвропейського мистецтва. Для визначення ж власне локального контексту, на жаль, бракує мистецьких творів тієї доби. Поодинокими зразками залишаються „Старозавітна Трійця” з села Баришівки (середина XVII ст.) і „Преображення” зі Слобожанщини (початок XVIII ст.)²¹. Остання ікона ближча до розглядуваного твору.

Цілковите нищення східноукраїнського іконопису мазепинського часу, очевидно, було цілеспрямованою акцією, здійснення котрої припало головним чином на XIX ст. Ретельні пошуки старовинних ікон на Чернігівщині, наприклад, виявили лише твори XVIII ст.²² Тож говорити докладніше про європейську спадщину в малярстві України кінця XVII ст. важко, але, гадаємо, можливо. По-перше, відомий творчий доробок видатних граверів, котрі відтворювали часом деякі славнозвісні на той час ікони²³. По-друге, досі повною мірою не залучено до наукового обігу ікон Волинського єпархіального давньосховища, а серед них були й такі, як „Христос літургисающий”, датована 1698 р. (іл. 5). Вона віддзеркалює ту ж течію, що й описуваний твір пирятинського маляра. Нарешті, як здається, не зайве згадати також фрагменти іконостасу першої половини XVIII ст. з Ліпова поблизу Києва, котрі опинилися в Кракові²⁴. В такому, нехай

¹⁷ *Deluga W.* The Influence of Prints on Painting in Eastern Europe // *Print Quarterly*. — 1993. — Vol.X. — №3. — P.219-231.

¹⁸ *Бусева-Давыдова И.Л.* Новые иконографические источники в русской живописи XVII в. // *Русское искусство позднего средневековья: Образ и смысл*. — М., 1993. — С.190-206, ил.38-49.

¹⁹ *Русская живопись XVII-XVIII веков: Каталог выставки*. — Л., 1977. — Ил. на с.40, 57.

²⁰ *Русские мастера живописи и гравюры XVI-XVIII вв.: Каталог выставки*. — М., 1989. — №38.

²¹ *Жолтовський П.М.* Український живопис. XVII-XVIII ст. — Іл. на с.53, 59.

²² *Уварова П.С.* Церковный отдел выставки Черниговского Археологического съезда // *Труды XIV Археологического съезда в Чернигове*. 1908. — М., 1911. — Т.II. — С.98-121.

²³ *Степовик Д.* Олександр Тарасевич. — К., 1975; *Його ж.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво Барокко. — К., 1986; *Його ж.* Іван Щирський. — К., 1988.

²⁴ *Kłosińska J.* Ikony (Muzeum Narodowe w Krakowie. T.I). — Kraków, 1973. — N154 a-b.

подекуди випадковому, оточенні ікона „Розп'яття” сприймається здебільшого як пам'ятка живопису своєї доби, хоча й не дуже подібна на інші. З огляду на іконографічну схему та стиль її, напевно, написано близько 1700 р.

Як уже було зазначено, дослідники найбільше звертали увагу на зображення лубенського полковника. Справді, воно виразне, особливо загостреними рисами індивідуальної характеристики: невисока міцна фігура намальована відповідно до вимог портретного етикету, проте з проявом архаїзації насамперед у площинності й повороті взутих у червоні чобітки ніг (іл. 2). Але водночас даремно було б тут шукати якісь риси спільності з принципами, що визначають загальний характер відомих валаських донаторських портретів XVI ст.²⁵ З цього боку зображення Леонтія Свічки радше наближається до виконаного Лукою Долинським портрета Костянтина Корнякта (копія кінця XVIII ст. більш раннього твору), а також епітафії Марії Афендикової (1700 р.), що походить з Успенської (Волоської) церкви у Львові²⁶. Обличчя якнайкраще може засвідчити, що маляр був високої кваліфікації (іл. 3). Його спеціалізацією, правдоподібно, був саме портрет, а не ікона. Розміри твору (83 x 58 см) свідчать на користь висновку про створення композиції як епітафії.

Леонтій Назарович Свічка став лубенським полковником лише в 1688 р. Брав участь у кримських походах 1687 та 1689 рр., а також в азовському поході 1696 р. — останньому в його житті²⁷. Цілком слушним можна вважати твердження про те, що на портреті тип козацького полковника, втомленого життям²⁸.

„Розп'яття” з портретом Леонтія Свічки цікаво порівняти з деякими іншими епітафіями. Найстарші серед них датуються кінцем XV та початком XVI ст. Насамперед варто згадати епітафію Георга Райля з церкви св. Лоренца в Нюрнберзі, виконану близько 1494-1495 рр. й приписвану Михаелю Вольгемутіві або його майстерні²⁹

²⁵ *Dumitrescu C.L.* Fondateurs et iconographie au XVIe siècle en Valachie // *Revue roumaine d'histoire de l'art: Série beaux-arts.* — 1977. — Т. XIV. — P. 21-47.

²⁶ *Gębarowicz M.* Portret XVI-XVIII wieku we Lwowie. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969. — S. 25-27, 90-91, рис. 8, 48.

²⁷ *Лазаревський А.* Люди старой Малороссии. Свечка // *Киевская старина.* — 1882. — № 8. — С. 253-255; *Модзалевський В.Л.* Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т. 4. — С. 576-577.

²⁸ *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. — С. 82.

²⁹ *Gothic and Renaissance Art in Nuremberg. 1300-1550 / Catalogue.* — New York, 1986. — N 42. — P. 172-173. Була спроба приписати цей твір також Якобу Ельснерові, який працював у Нюрнберзі переважно як ілюмінатор рукописів (помер у 1517 р.).

(іл. 6). Розп'яття з предстоячими репрезентоване на тлі гірського краєвиду з містом-фортецею в долині. Біля підніжжя хреста маленька постать духовної особи, що стоїть навколішки з молитовно складеними долонями, а на розгорнутому сувої написано моління зображеного (*miserere mei domine*). Епітафія з постаттю абата, виконана врошлавським малярем наприкінці XV ст., містить композицію Розп'яття, в якій до числа предстоячих долучено Іоанна Предтечу, Станіслава (?) та Ядвігу; небіжчик у такій самій молитовній позі, як і в попередньому випадку, але погляд його звернений до Розп'ятого³⁰. Епітафія Йоганна Претвіча з церкви Марії Магдалини у Вроцлаві датована 1504 р.; композицію помітно ускладнено за рахунок збільшення предстоячих (святі на зріст, а родина замовника — навколішки)³¹. За своєю загальною іконографічною схемою подібні врошлавські епітафії канонника Вінцента Парча (помер у 1505 р.) та Ганса Хельчеля (помер у 1512 р.)³². Близько 1506 р. у Вроцлаві була виконана також епітафія Катерини Лінднерін³³. Розп'яття з чотирма предстоячими: Богоматір, Іоанн Богослов, св. Микола (в літургічному вбранні латинського єпископа) і св. Катерина — патронка небіжчиці, що стоїть у молитовній позі біля її ніг (іл. 7). Згадані врошлавські пам'ятки є, власне, поширенням й ускладненням німецького прототипу. Слід звернути увагу на ту обставину, що у добре розвиненому портретовому малярстві Польщі XVII ст. зазначена схема залишається невідомою: її заступають епітафійні портрети³⁴.

В українському середовищі розвиток епітафії простежується лише з другої половини XVII ст. Найдавніші датовані зразки позначено 1668 і 1677 рр. У першому випадку це широко відома вотивна ікона Феді Стефаніків із Закарпаття (Львів, Національний музей)³⁵. Померлу чотирирічну дівчинку зображено відповідно до норм традиційного іконопису, як звичайно у Візантії й Давній Русі репрезентували святих: бракує лише німба навколо голови. Такий портретний примітив міг з'явитися на ґрунті переосмислення іконописних взірців, тим більше, що подібними до них були й середньовічні донаторські портрети. Зображення Івана Викотського,

³⁰ *Dobrzeński T.* Catalogue of the Mediaeval Painting. — N 90. — P.296.

³¹ *Ibid.* — N 93. — P.299-301.

³² *Ibid.* — N 95, 96. — P.302-304.

³³ *Ibid.* — N 97. — P.304-305.

³⁴ *Dobrowolski T.* Polskie malarstwo portretowe. Ze studiów nad sztuką epoki sarmatyzmu. — Kraków, 1948. — S.107-1113, tab.80-82.

³⁵ *Белецький П.* Українська портретна живопись XVII-XVIII вв. — С.169-171; Українське народне малярство XIII-XX століть: Альбом / Автори-упорядники Свенціцька В.І., Откович В.П. — К., 1991. — Табл. 60.

1677 р. (Львів, Національний музей), з фігурою навколішки споріднене з польськими епітафіями, відомими від 1640-х рр.³⁶ Такого ж типу зображення ієромонаха Іоїля Маньовського, ігумена монастиря в Улючі, який помер у 1683 р., на надгробній корошці³⁷.

Наприкінці XVII ст. стають відомими українські епітафії, основу композиції яких утворює Розп'яття. Ці примітиви походять з Галичини. На одній з них розміром 58 x 44,5 см, що колись знаходилася в церкві Благовіщення села Комарників (Львів, Національний музей), біля великого хреста з Розп'яттям зображено маленького шляхтича Стефана, сина Миколи Комарницького³⁸ (іл. 8). Твір, датований 1697 р., цікавий уже тим, що, по суті, виходить з тієї ж схеми, що і „Розп'яття” з портретом Леонтія Свічки, але тут немає предстоячих, зате вміщено родинний герб Комарницьких. Якщо не зважати на постать небіжчика, то це звичайна ікона з доробку риботицьких малярів. „Розп'яття з предстоячими та родинним портретом священника Мельницького” (Львів, Національний музей) походить з церкви архангела Михаїла села Мельничного³⁹ (іл. 9). Фігури розташовано двома ярусами, причому вгорі зображено предстоячих, а внизу обабіч хресного дерева — священника з його родиною. Можна лише здогадуватись про джерело описаної композиції, але загальна її схема досить подібна до епітафії Шмідбургів, виконаної Георгом Лембергером (1530-ті рр.)⁴⁰. Належить ще згадати одну українську епітафію більш пізнього часу — „Розп'яття із зображенням Симка та Єви Матковських”, виконане в 1730-х рр., з церкви архангела Михаїла в селі Іванківцях на Львівщині⁴¹ (іл. 10). Якщо виходити з напису, то зображено або замовників ікони-портрета, або їх померлих родичів. Написи кириличні, але ноги Розп'ятого за західним звичаєм показано пробитими одним цвяхом, і це наводить на думку, що взірець був „латинський”. Поряд з тим виникає й важливіше питання: яким чином в Україні наприкінці XVII ст. з'являються епітафії, котрі за

³⁶ *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. — С.171, ил.157.

³⁷ *Biskupski R.* Chorągiew nadgrobnia jeromonacha Joela Maniowskiego // *Materiały Muzeum budownictwa ludowego w Sanoku.* — 1986. — N 29. — S.128-138.

³⁸ *Gębarowicz M.* Portret XVI-XVIII wieku we Lwowie. — S.93-94, ryc.51; Українське народне малярство XIII-XX століть. — Табл.74.

³⁹ Там само. — Табл. 61. Твір неодноразово згаданий у літературі, але належно не досліджений.

⁴⁰ *Hütt W.* Niemieckie malarstwo i grafika późnego gotyku i renesansa. — Warszawa, 1985. — S.266, ryc.130.

⁴¹ Українське народне малярство XIII-XX століть. — Табл.90.

своєю загальною іконографічною схемою настільки подібні до німецьких творів кінця XV — початку XVI ст.? Якщо від того далекого часу в Україні подібна тривка локальна традиція існувала, то творів мало б бути більше, а іконографія мусила зазнати певної еволюції. Коли ж „Розп'яття” з портретом Леонтія Свічки порівняти з датованою 1678 р. іконою зі села Сухої, виконаною Іваном з Вишні⁴², не важко помітити, як візантійська іконографія еволюціонує під західними впливами, причому якраз на східних землях.

З одного боку, все сказане досі дає підставу думати про характер адаптації, що її зазнавала європейська художня спадщина на українському ґрунті. В демократичному середовищі (як то, зокрема, доводять галицькі примітивні) маляри хулко переробляли чужі взірці на свій смак. З другого боку — з'являються твори цілком елітарного мистецького рівня, де можна занотувати прагнення якнайближче прилучитися до збереження запозичень. Пояснювати цю особливість пирятинського твору надбаннями уніатського середовища не доводиться, адже досить відомі шляхи, якими розвивався бароковий іконопис як у Галичині, так і на Волині⁴³. Проте на Наддніпрянщині кінець XVII — перше десятиліття XVIII ст. — це доба гетьмана Івана Мазепи (1687-1709). Саме він добре знаний як меценат церковного мистецтва в Україні⁴⁴. Лубенський полковник Леонтій Свічка був не лише його сучасником, а й сподвижником. Обидва вони піклувалися Мгарським монастирем: полковник фінансував спорудження надбрамної церкви, гетьман — собору⁴⁵. З того кола й мав вийти маляр, що виконав пирятинську епітафію. Одначе вибір зразків належав не йому, а його вельможному замовникові. Стосовно гетьмана Івана Мазепи можна не сумніватися в його особистій прихильності до європейського бароко. Про це свідчать не лише церковні споруди його фундації, а й чудовий іконостас Миколаївського собору в Києві, гравюри, срібні царські врата Борисоглібського собору в Чернігові. Пирятинське „Розп'яття” з портретом Леонтія Свічки слід долучити до найкращих витворів тієї ж доби.

⁴² Жолтовський П.М. Український живопис XVII-XVIII ст. — С.45, іл. на с. 47.

⁴³ Див.: Овсійчук В.А. Майстри українського барокко. Жовківський художній осередок. — К., 1991.

⁴⁴ Андрусак М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч // Проблем. — Прага, 1942. — №5 (106). — С.285-296; Січинський В. Іван Мазепа: Людина і меценат. — Філадельфія, 1951; Пуцко В. Гетьман Іван Мазепа — меценат українського церковного мистецтва // Церковний календар. 1992. — Сянік, 1992. — С.152-170.

⁴⁵ Модзалевський В. Будівництво церков в Лубенському Мгарському монастирі в рр. 1682-1701 // Наше минуле. — К., 1918. — Ч.3. — С.49-80.

Пов'язуючи пам'ятку із загальним рухом еліти тодішньої Гетьманщини до наближення в справі оволодіння певними стандартами загальноєвропейської культурної спадщини, варто усвідомити, що цей процес захопив якоюсь мірою й придворні кола Росії. Найкраще його віддзеркалюють численні портрети⁴⁶. Але ні поміж ними, ні серед російських ікон немає жодної композиції, котру можна було б тлумачити в плані ремінісценції німецької епітафії XV-XVI ст., тоді як в Україні на той час вона знаходить різноманітні вияви. Доречно зауважити, що зображення Розп'ятого композиції з Пирятина має своїм далеким, але майже прямим прототипом мініатюру Якоба Ельснера в Міссалі від 1513 р.⁴⁷ Роль гравюри в справі поширення славнозвісних взірців не доводиться заперечувати. З плином часу, одначе, сама гравюра перетворилася на такий раритет, що тільки щаслива й несподівана знахідка може з'ясувати остаточно питання, які виникають нині.

Своїм безпосереднім завданням ми вважали на прикладі вивчення певного твору поставити проблему європейської спадщини в українському малярстві кінця XVII ст. Варто було знайти належний орієнтир. На превеликий жаль, українська ікона не тільки не згрупована, а й великою мірою навіть не виявлена. Тому будь-які пошуки конче утруднені, і часто доводиться мимоволі обертатися у зачарованому колі випадково обраних зразків. Розірвати ж його давно настав час⁴⁸.

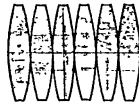
Використання іконографічної схеми німецької епітафії з кінця XV ст. свідчить про те, що вона якнайкраще відповідала суспільним потребам в Україні наприкінці XVII ст. Щоправда, до неї було

⁴⁶ Див.: Портрет петровського времени: Каталог выставки. — Л., 1973.

⁴⁷ Gothic and Renaissance Art in Nuremberg. 1300-1550. — N 54. — P.196.

⁴⁸ Уже після того, як цю розвідку було підготовано автором до друку, з'явилася цікава й змістовна стаття: *Панич І.В.* До питання атрибуції ікони „Розп'яття” з портретом Леонтія Свічки // Українське мистецтвознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. — К., 1993. — Вип.1. — С.48-54. Автор приділяє увагу головним чином питанням походження пам'ятки та ідентифікації портрета на іконі, але поряд з тим у статті йдеться також про епітафії. Звичайно, частково залучено ним і мною ті ж самі твори, хоч досить і розбіжностей у погляді на них. І. Панич слушно зауважив, що „питання первісного походження ікони та ідентифікації портрету на іконі ще передчасно вважати вирішеними” (с.53). Чи справили безпосередній вплив на згаданий твір католицькі епітафії львівського походження XVI-XVII ст., чи в обох випадках радше йдеться про дотримання „середньоевропейської” композиційної схеми, — має з'ясувати спеціальне дослідження. Так само важко поки що спиратися на київські гравюри (котрі, до речі, є предметом наших розвідок), адже цей складний матеріал висуває чимало питань, часом непростих.

внесено деякі зміни, обумовлені вимогами візантійського обряду: „Розп'яття” наближено до грецької традиції, небіжчик репрезентований на зріст, і тому може здаватися, ніби він стоїть серед святих. Проте, коли придивитися уважніше, можна помітити прагнення малярів усіяко відокремити портретованих від осіб, осяяних небесною славою: чи то площинним рівнем, чи хоч би мізерною відстанню, як то характерно для фігури Леонтія Свічки. Переконавання, що душа померлого предстоїть перед Лицем Божим, та надія на те, що Христос своєю хрестою смертю визволив людство, власне й обумовили популярність розглянутої композиції. І це було важливішим, ніж усі реальні й уявні суспільно-політичні доктрини.

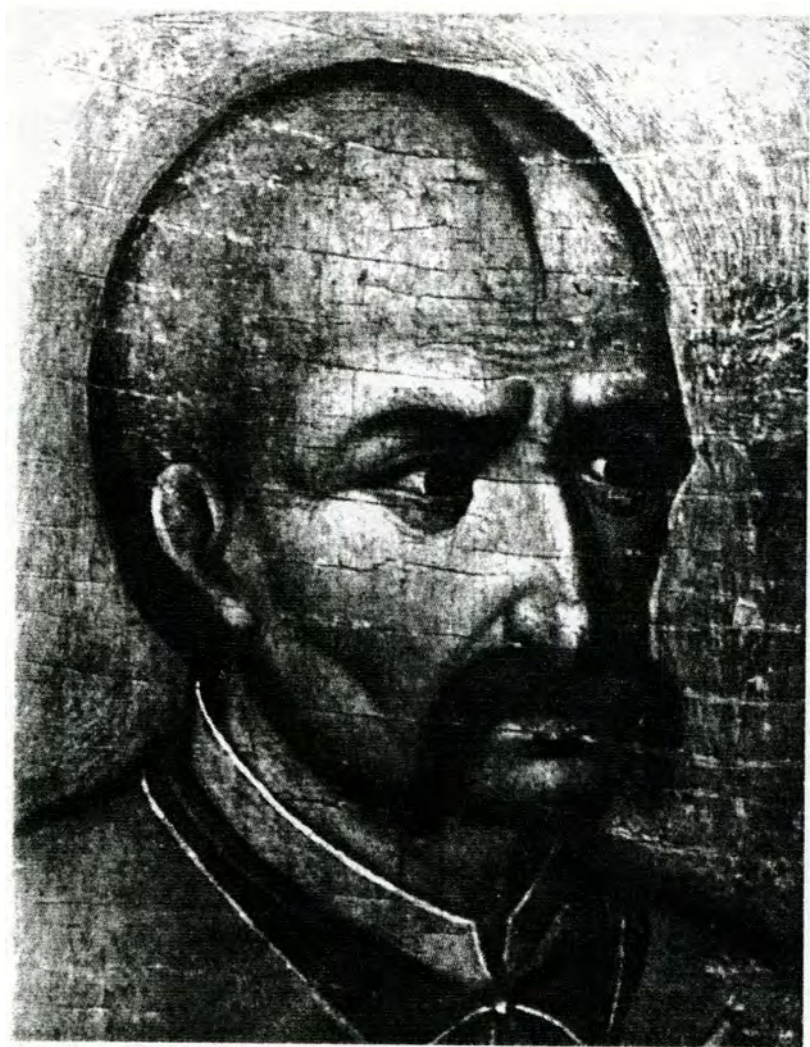

Ілюстрація 1

Ілюстрація 2

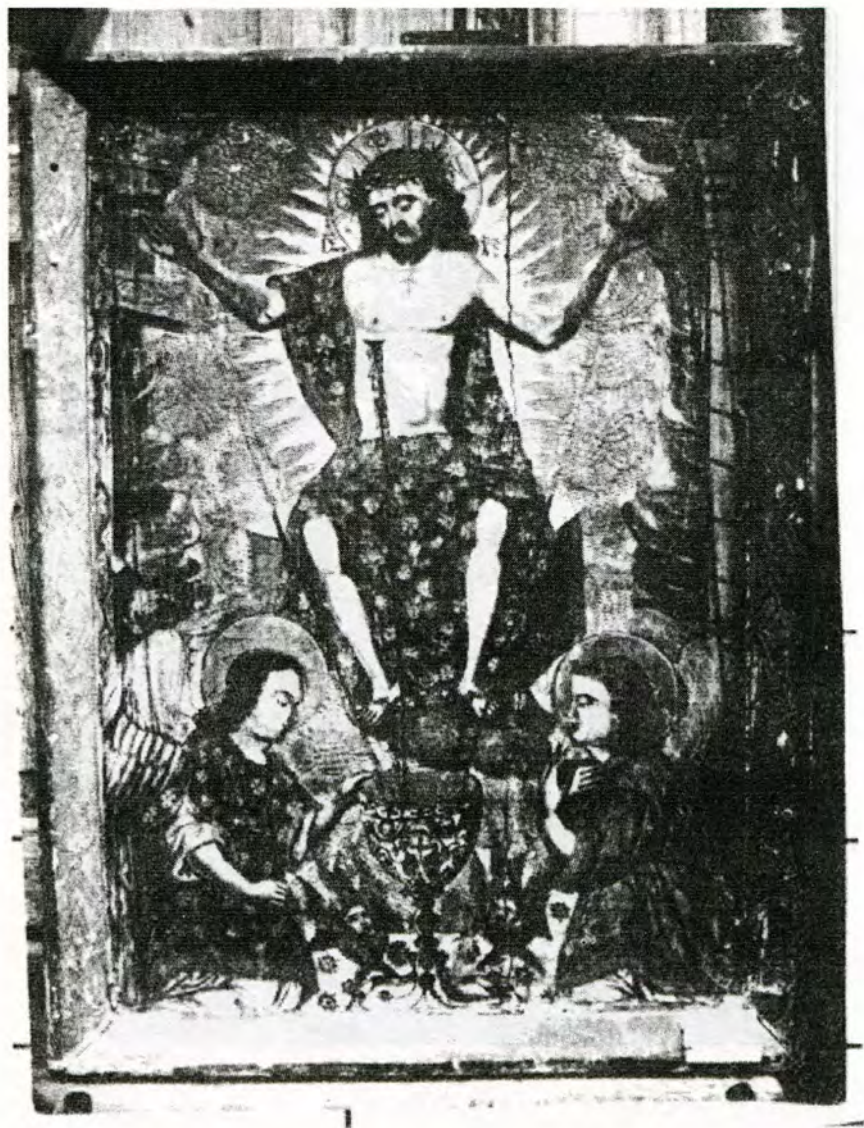

Ілюстрація 3

Ілюстрація 4

Ілюстрація 5

Ілюстрація 6

Ілюстрація 7

Ілюстрація 8

ДО ПРОБЛЕМИ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА (XVIII-XX СТОЛІТТЯ)

Метою статті є огляд етнотериторіальних особливостей українського народного мистецтва: короткий екскурс у історію їх формування; виявлення причин, які зумовлюють різні підходи до районування; аргументація авторського погляду на характер і межі народно-мистецьких регіонів у XVIII-XX ст., коли це явище викристалізувалося й було більш-менш рівномірно зафіксоване в дослідженнях і музейних колекціях.

Труднощі у визначенні загальноприйнятого районування мають об'єктивний і суб'єктивний характер. До перших належать:

— нестабільність меж регіонів (навіть у рамках зазначеного періоду) як наслідок зміни державних й адміністративних кордонів, міжрегіональних і трансрегіональних міграцій населення, що змінювало характер народного мистецтва на окремих територіях, сприяло переміщуванню периферійних зон регіонів, утворенню складної топографічної конфігурації (включаючи „мереживну” й „острівну”) ареалів певних явищ народної культури;

— часте неспівпадання між собою ареалів мовних діалектів, споріднених етнокультурних явищ (за матеріалами житла, костюму, художніх ремесел тощо), конфесійної приналежності, адміністративних і державних кордонів, унаслідок чого підрегіон (або територія етнографічної групи, наприклад, Гуцульщина) зберігає цілісність за одними ознаками й різниться за іншими, входячи одночасно до кількох історико-культурних регіонів (у даному разі — до Буковини, Галицького Прикарпаття, Закарпаття);

— перервність у часі (з інтервалом у кілька століть) формування головних історико-етнографічних регіонів України: Київщини, Волині, Галичини, Закарпаття, Поділля, Переяславщини, Чернігово-Сіверщини (середньовіччя); Слобожанщини (XVII-XVIII ст.); Катеринославщини, Таврії, Херсонщини (XVIII-XIX ст.); Бессарабії, Кубані, Криму (XIX-XX ст.)¹;

— деградація (з різних причин) регіонів у підрегіони внаслідок втрати колишнього адміністративного статусу, зміни населення, поступового нівелювання колишніх специфічних особливостей або

¹ Йдеться не про автохтонні групи, а про витворення після масової колонізації в означені періоди специфічного етнокультурного обличчя цих регіонів.

трансформування їх у інші (наприклад, Брацлавщина, Буджак, Запоріжжя, Переяславщина, Холмщина).

Серед труднощів суб'єктивного характеру:

— змішування авторами публікацій понять, які не належать до одного логічного ряду, мають різну природу або перебувають на різному рівні понятійної ієрархії (наприклад, оперування *природно-етнографічними* поняттями „Полісся”, „Степовий Південь” на одному рівні з *історико-етнографічними* поняттями „Волинь”, „Київщина”, „Чернігівщина”, „Слобожанщина”, „Таврія”); перераховування в одному ряду *регіонів* („Буковина”, „Галицьке Прикарпаття”, „Закарпаття” тощо) і *підрегіонів* або *територій етнографічних груп* („Бойківщина”, „Гуцульщина”, „Лемківщина” та ін.);

— наявність широкого і вузького розуміння певних понять („Наддніпрянина”, „Наддністрянина”, „Подніпров'я”, „Прикарпаття”), які не співпадають у різному мовному чи хронологічному контексті.

Усі ці труднощі зумовлюють інколи значні розбіжності у визначенні меж історико-етнографічних регіонів України. При всьому тому основи сучасного історико-етнографічного поділу сягають племінної доби. Землі полян стали головним субстратом Київського князівства, сіверян — Чернігівського, Новгород-Сіверського та Переяславського. Територія північно-західних сусідів полян — деревлян приблизно співпала з північною Київщиною та Турово-Пінським уділом. У сусідньому краю волинян (або бужан, історичних спадкоємців дулібів) утворилося однойменне князівство. Літописні білі хорвати, слідом за карпами, були автохтонами земель, успадкованих Галицьким князівством. Щодо уличів і тиверців, мешканців Надбужжя й Наддністров'я, то їхні спустошені набігами землі тільки північним краєм увійшли до Володимиро-Волинського князівства, лишаючись до XIV ст. в основній своїй частині у володінні кочових народів.

Національно-культурної цілісності русинів-українців не змогли зруйнувати міждержавні кордони, що віками проходили по Дніпру, а з 1790-х рр. — по Збручу, розтинаючи один із основних історико-етнографічних регіонів України — Поділля — на „російську” та „австрійську” чи „польську” частини.

Поділля, поєднуючи особливості сходу й заходу України, стало центром ваги українського народного мистецтва. Тут, у басейні середнього Дніпра та Південного Бугу (сучасні Вінницька, майже вся Хмельницька й Тернопільська області, захід Кіровоградської та північ Одеської), — найбільший репертуар орнаментики з великою часткою антропоморфних мотивів. Найскладніші вишукані вишивки, де домінує техніка „низь”; ширше та яскравіше, ніж у решти земель,

розвинені ткацтво й килимарство (Бершадь, Збараж, Ямпіль), кераміка (Адамівка, Бар, Бубнівка, Меджибіж, Смотрич та багато інших центрів), різьблення на камені, витинанка, стінописи.

Відтік населення цього краю² до суміжних не так щільно заселених місцевостей сприяв поширенню впливу народного мистецтва Поділля в усіх напрямках од метрополії аж до Карпат. Відомо, зокрема, що гуцульське різьблення XIX ст. успадкувало іконографію та декор, якими оздоблювали в XVI-XVIII ст. на Поділлі дерев'яні ручні хрести³. Судячи з вишивок, подоляни брали активну участь у колонізації Уманщини, котра в 1609 р. числилася „пустошем”.

Специфіка Західного Поділля — насичений колорит орнаментики жіночих сорочок. Вишивалися вони густими чорними і червоними візерунками, майже без просвітів на рукавах. Наприкінці XIX ст. вовняні нитки інколи поєднували з металевими, бісером і лелітками. Тут менше, ніж на Східному Поділлі, центрів килимарства і гончарства, зате розвиненіше різьблення. У селі Золотий Потік (тепер Бучацького району) працював невідомий на прізвище „геніальний руський різьбяр” (за визначенням львівської газети „Діло” 1882 р.), чії майже ювелірної роботи ручні хрести зберігаються у музеях Івано-Франківська та Львова⁴. Зі Західного Поділля й прилеглого Прикарпаття походять найдавніші зразки народної витинанки, експоновані на виставці в Тернополі 1887 р.⁵

Ріка Золота Липа — умовна межа між Галицьким Поділлям і Галицьким Прикарпаттям. Останнє займає територію сучасної Івано-Франківської області, майже всю Львівську, захід Тернопільської, включає під регіони, що у XIX ст. набули яскравої місцевої своєрідності. Це Бойківщина, Гуцульщина, Покуття тощо. Найбільшим із них є Бойківщина, розташована по обидва схили головного карпатського хребта від верхів'їв Дністра на північному заході до річки Лімниці на південному сході. Бойківщина славиться величними дерев'яними храмами з багатозаломними верхами та пишними іконо-

² Щільність населення Подільської губернії складала 81,76 мешканця на квадратну версту й була найвищою в Російській імперії (за переписом 1897 р.) без Царства Польського. У Київщині цей показник складав 79,49; у Полтавській, Чернігівській і Волинській губерніях — відповідно 62,42; 49,93; 47,40; і ще менше — в Бессарабській і Херсонській губерніях. Австрійський перепис 1890 р. показав щільність населення у Галичині й Буковині відповідно 84 і 62 мешканці на 1 кв. км.

³ Див.: *Свенціцька В.* Різьблені ручні хрести XVII-XX вв. — Львів, 1939.

⁴ *Антонович Є., Захарчук-Чугай Р., Станкевич М.* Декоративно-прикладне мистецтво. — Львів, 1992. — С.185-186.

⁵ Там само. — С.222-223.

стасами, різьбленими меблями, довершеним бондарським і довбаним посудом, оригінальною вибійкою та стилістично спорідненою з нею вишивкою, для якої теж властиві світлі графічні візерунки на кольоровому (часом різнобарвно-смугастому) тлі.

На невеликій території Покуття (межиріччя Черемоша й середнього Дністра, обмежене на заході передгір'ями Карпат) дуже своєрідне народне мистецтво в сусідніх Снятинському, Городенківському, Коломийському районах. Так само неповторні риси притаманні різним видам образотворчого фольклору в північних місцевостях Львівщини: на Сокальщині, Яворівщині, Городоччині, Галицькій Волині.

Найбагатше народне мистецтво має Гуцульщина, що займає високогірні місцевості навколо Чорногорського та Близницького хребтів, де сходяться історичні області Галичина, Буковина, Мараморош, які належали в XIX ст. Австрії та Угорщині. Коли в рівнинних районах мистецтвом займалися переважно для власних потреб, то в горах брак сільськогосподарських угідь сприяв розвитку спеціалізованих кустарних промислів, появі династій майстрів, особливо в різьбярстві, які досягли вершин професійної досконалості (Шкрібляки, Корпанюки, Девдюки та інші родини).

Гуцульське мистецтво споріднене з народною творчістю карпатських горян у сусідній Румунії. В XIX ст. для нього характерні специфічно розвинені деревообробництво, мальована майоліка середземноморського типу на побілованому тлі, ювелірництво-мосяжництво, силянки з бісеру, виготовлення виробів зі шкіри з пишними металевими прикрасами, пухнасті довговорсові „ліжники”, унікальна в Європі пластика з завареного сиру. Гуцульські села Космач, Яворів, Брустури, Ясіня та інші — справжні мікрокосми народного мистецтва, різні види якого складають відмінний від сусідніх сіл ансамбль, стилістично цілісний у виразних формах, тонкому геометричному орнаменті, вишуканому поліхромному колориті.

Північну смугу України-Русі складають три історико-етнографічні регіони: Волинь, Середнє Подніпров'я, або Київщина, Чернігівщина, або Північне Лівобережжя. Їхні межі в основному співпадають з губернським адміністративним поділом XIX ст. Кожен із регіонів складається з двох ландшафтно-етнографічних зон: південної лісостепової та північної поліської. Природа українського Полісся однотипна від Десни до Західного Бугу. Ґрунти тут малородючі, зате є багато лісів, рік і боліт, що створили сприятливі умови для вирощування льону і розвитку ткацтва, обробки деревини й заліза, виплавлюваного з болотної руди. Саме на Чернігівському, Київському та Волинському Поліссі працювали в XVII-XIX ст. численні гуті, що витворили стиль українського народного склоробства.

Унікальне родовище рожевого шиферного сланцю біля Овруча давало матеріал для знаменитих різьблених плит у інтер'єрі св.Софії Київської та для всіляких побутових дрібничок. У свіжовидобутому вигляді цей матеріал м'який і ріжеться ножом, але під дією часу, світла й повітря темніє, стає твердим і крихким. Обробляли поліщуки і бурштин, який трапляється на Київщині та Волині.

Типова поліська вишивка відзначається архаїчним геометризovanним орнаментом, їй властиве переважання червоного кольору, багатство візерунків на рукавах, манжетах, подолі й мінімум — на пазусі жіночої сорочки, що прикривається керсеткою.

Фактурний візерунок, утворений білим лляним поробком на сірій конопляній основі, — головний засіб вираження в поліському чиноватому ткацтві. Професійні ремісники ткали багатобарвні скатерки й рушники найскладнішого взору і всіляких переплетень зі застосуванням 12-16 ремізок. Відомими центрами досі лишаються Кролевець Сумської області, Іванків Київської, Бехи Житомирської.

Гончарі виготовляли рожевий і димлений посуд, декорований лощенням. Специфічні для Полісся „божники” — полиці для ікон, прикрашені виімчастим різьбленням, інкрустовані соломкою, а також однойменні рушники (з двома чи трьома вишитими частинами), якими покривають ікони на покуті.

Поліське дерев'яне різьблення дрібніше в деталях, ніж лісостепове, в ньому більше гравірованих елементів. Ритм оголених брусів — основний виражальний засіб поліської хати, що білється зовні здебільшого тільки навкруги вікон. Дуже поширене на Поліссі плетіння взуття з лика, коробів із соснової чи дубової дранки.

Якщо в народному мистецтві Волинського, Київського та Чернігівського Полісся спільні риси ландшафтної зони переважають обласну специфіку, то значно більше місцевих етнографічних відмінностей має лісостепова природно-ландшафтна зона між лініями Луцьк — Київ — Батурин і Балта — Кіровоград — Харків. Повністю в цій зоні розташований, крім Поділля, тільки регіон Полтавщини в межах однойменної губернії, обіймаючи сучасну Полтавську область з прилеглими районами всіх сусідніх областей, крім Кіровоградської.

Регулярна мережа лівих допливів Дніпра (котрий утворює південну межу регіону) надає Полтавщині ландшафтної цілісності. Численні села тут порівняно малолюдні⁶, а етнічна композиція — найоднорід-

⁶ Перепис 1897 р. показав, що на Полтавщині в середньому припадало на одне село 223 мешканці, на Поділлі — 394, на Київщині — 427. Див.: Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. — СПб., 1903. — С.521.

ніша серед суміжних губерній. Чи не звідти стереотип полтавця — вайлуватого добряка, який сповідує цінності неквапного хутірського буття?

Досить гомогенні в межах Полтавщини традиційна побутова культура та її термінологічна лексика. Мабуть, тут особливо наочно виражене (властиве всій Україні) співіснування двох стилів у декоративному мистецтві: стародавнього, монохромного, графічного і нового, що тяжіє до барокової пишності, зображувальності, натурної правдоподібності.

Перший — це живий релікт архаїчної стадії мистецтва, втілений у домінуючій тут до початку ХХ ст. лінійно-крапковій орнаменталізації кераміки, фактурному рисунку тканин, геометричній вишивці сорочок білим узором на світлому полотні, геометричному виїмчастому різьбленні, що підкреслює різнонаправленими щодо волокон порізками природну красу білої без прожилків деревини липи, блідо-рожевої верби, твердої золотавої груші, муарового мерехтіння сріблястої осики.

Другий стилістичний напрям — це розкішні рослинні мотиви решетилівських килимів і вишиваних кілкових рушників, контрастне за кольором малювання дерев'яного посуду й скринь, опішнянської майоліки земського періоду й наступних десятиліть. Славилась Полтавщина складними гармонійних кольорів картатими плахтами і візерунковими поясами-крайками, дрібною керамічною пластиком та чималого розміру посудинами у вигляді пишногрових овнів і левів, вигадливо помережаних узорами та всілякими фактурними ефектами. Орнаменталізація усіх видів мистецтва тут, як правило, крупніша в деталях і спокійніша за ритмом, ніж на Правобережжі України.

Лісостеп Чернігівщини відмінний від полтавського відсутністю чорноземів, більшими селами та значнішим відсотком кустарів. За їх кількістю на початку ХХ ст. Чернігівщина посідала перше місце в Україні й четверте в Російській імперії. Завдяки великій кількості заплавної лозами над Десною й Дніпром, дешевизні річкового транспорту губернія ця виробляла кошиків і меблів більше, ніж будь-яка інша в Росії⁷.

Особливість Чернігівщини — випереджаючий промисловий розвиток у XVIII — першій половині XIX ст., чому сприяли шляхи з Києва на Петербург і Москву, що проходили по її території, розташування у Батурині й Глухові гетьманських урядових резиденцій, зосередження в Чернігівщині садиб української

⁷ Див.: Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. — Чернигов, 1914. — С.32-35.

аристократії, впливових монастирів, давні традиції мануфактурного виробництва.

Ці фактори полегшували симбіоз народної та професійної художньої культури. Його результат — величні дерев'яні храми, що не поступалися імпазантністю мурованим, орієнтовані на смаки вищих верств керамічні центри Ічні, Коропа, Ніжина, Волокитина. У свою чергу, народний костюм широко використовував фабричні, зокрема парчеві тканини, поряд з традиційним геометричним орнаментом освоювалися барокові й класицистичні мотиви, геральдичні елементи.

Інша доля судилася Київщині, що була епіцентром війни 1648-1654 рр. і до 1793 р. залишалася у складі Польщі (за винятком міста Києва та його найближчої округи). Багато українських селян втікають від нескінченних війн і репресій на лівий бік Дніпра. Повертаються польські ділчичі, переселяючи до своїх запустілих маєтків тисячі кріпаків з етнічної Польщі.

Політична й демографічна нестабільність подніпровського пограниччя Речі Посполитої, що занепадала, не сприяла достатковій населення, розвитку його культури, утвердженню художніх традицій. Дерев'яні, часто покриті дранкою чи навіть соломою церкви Київщини XVIII ст., як і народні ікони, значно скромніші, ніж у задніпровській Гетьманщині. На відміну від сусідніх регіонів, народне мистецтво Київщини XIX — середини XX ст. переважно забезпечувало місцеві потреби⁸ й перебувало під впливом розвиненіших осередків Лівобережжя та Поділля, що збували свою продукцію далеко поза межами краю.

Винятком були художні промисли, котрі обслуговували церкву та верхні верстви суспільства. Багато майстрів із Київщини, прилеглого Лівобережжя та інших регіонів залучалися до роботи в лаврських іконописних, шпалерних, керамічних, склоробних та інших майстернях. Обмін досвідом формував трансрегіональні загальнонародні риси декоративного мистецтва України-Русі, що мали зворотний вплив на сільські осередки. Завдяки Києву, найдавнішому релігійному, культурному, торговельному, адміністративному центрові, народне мистецтво Київщини більше піддавалося впливові міських мод, особливо у вишивці⁹.

Не менше визначався міським ремеслом і майоліковий промисел, який існував у Києві й околиці з кінця XVI ст. Його продукція —

⁸ *Бутник-Сіверський Б.С.* Українське радянське народне мистецтво. — К., 1966. — С.55.

⁹ *Колос С.Г.* Традиції, стан і потреби художніх промислів України // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ). — 1957. — №4. — С.115.

не тільки побутові вироби, а й усілякі архітектурні деталі. Розмальовані кахлі із зоо- й антропоморфними мотивами та різноманітний посуд у XVIII-XIX ст. продовжували випускати в селах південної Київщини (Гнилець, Голоківка, Здорівка, Сунки), а найбільший гончарний осередок Дибинці під Богуславом збував свою продукцію у південних губерніях, зокрема Бессарабії¹⁰.

Вохристо-зелений з чорним колорит на світлому тлі, барокове трактування орнаменту споріднюють розкішну наддніпрянську майоліку з подільською, покутською, балканською. Близькі до подільських також стінописи, найбільш розвинуті в околицях Умані, а також місцеві геометричні візерунки вишивок, виконувані зі споду полотна вовняними нитками темних тонів (технікою „низанка“). Ближче до Дніпра в XIX ст. переважали геометризовані рослинні мотиви, що вишивались червоним із додатком синього, а з 1880-х рр. — чорного кольорів.

Решта історико-етнографічних регіонів розселення українців є маргінальними етноконтактними зонами, де територіальна спільність домінує над національною специфікою. Втім, отаким периферійним місцевостям властиві найбільше багатство й розмаїтість локальних варіантів, а традиційні сільські ремесла залишаються продуктивними до кінця XX ст.

Це передусім стосується слов'яно-романського пограниччя в Бессарабії, Буковині, Мараморощі, де крім українських і молдоворумунських сіл є також численні колонії переселенців-болгар, гагаузів, великоросів-старообрядців, німців. Тривале панування турків (у Бессарабії до 1812 р.) і широкі культурно-економічні зв'язки зі Сходом обумовили деякі міжетнічні риси у звичаях, естетичних смаках. Наприклад, присадкуваті чи взагалі позбавлені верхів церкви (унаслідок адміністративних обмежень), щедрість орнаментики й строката багатобарвність, часто запозичені від імпортованих зі Сходу товарів, захоплення металевими прикрасами, блискучими нитками та бісером у текстильних виробах.

Чимало спільного в образотворчому фольклорі багатонаціонального регіону при середній течії Західного Бугу, що з'єднує Сокальщину, Холмщину, Берестейщину, Підлісся (Підлясся), а також суміжного Полісся, традиційна культура якого утворює перехідну смугу між явищами, властивими білорусам і українцям.

Починаючи з XV-XVI ст. на Правобережжі з'явилися сотні польських колоній. Багато їх мешканців уважалися шляхтою,

¹⁰ Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. — К., 1974. — С.109.

різнилися релігією, заняттями і побутом від навколишніх „хлопів”¹¹. На Поліссі шляхетські хати будувалися з гранчастих брусів, а не з круглих колод. В оздобленнях інтер'єру та одягу шляхта майже не використовувала в XIX ст. домотканих тканин, вишивки. Шляхті навіть не личило співати на весіллі, для цього годилося наймати співців¹². Усе це нагадує систему звичаїв лемків, чия своєрідна матеріальна культура також створювалася переважно інонаціональними ремісниками: польськими, циганськими, єврейськими¹³.

Найдискретніша з етноконтактних зон — українсько-великоруська — сформувалася після колонізації у XVII-XVIII ст. вихідцями з Правобережжя — території так званої Слобідської України (теперішні Сумська, Харківська, Луганська області України, Білгородська, Курська, Воронежська області Російської Федерації), переміщення запорізьких козаків на Кубань, масового заселення вихідцями з Центральної України та Росії Запоріжжя, Таврії, Катеринославщини, Херсонщини, Буджака, приєднаних до Російської імперії у XVIII-XIX ст. Ще раніше в Україну емігрувало багато росіян-старообрядців, яких називали тут „липованами” чи „пилопонами”.

Культурну мозаїчність Півдня України посилювали численні колонії грецьких, болгарських, німецьких, чеських переселенців, острівці білорусів, естонців, представників інших національностей.

Натомість у Центральній Наддніпрянщині, Волині й Поділлі, Карпатах населення було сталим уже принаймні кілька століть. Географічно-природна структура здебільшого відповідала племінній, а часто й політичній. Певна спадкоємність адміністративно-територіального устрою в XI-XIX ст. і своєрідна в кожній губернії практика підтримки народних ремесел сприяли усталенню обласних ознак.

Унаслідок цього поділ на губернії (в Австрії — коронні землі, в Польщі — воєводства) та повіти, що проіснував до 1920-1930-х рр., за матеріалами основних видів народного мистецтва майже співпадає з історико-етнографічним районуванням.

¹¹ Див.: *Артюх Л.* Село Товстенке вчора й сьогодні // НТЕ. — 1993. — №2. — С.74; *Борисенко В.К.* Деякі особливості народного убрання поляків Поділля (кінець XIX — поч. XX ст.) // НТЕ. — 1973. — №2. — С.55-59; *Гнатюк В.* Товстенке. Їго лад і звичаї // НТЕ. — 1993. — №2. — С.72; *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине. — Киев, 1975. — С.231-233.

¹² Див. польові записи автора статті у селі Браїлівцях Новоушицького району Хмельницької області (червень 1988 р.).

¹³ Див.: *Wystawa sztuki ludowej zamieszkałych w Polsce Białorusinów, Litwinów, Rosjan, Słowaków, Ukraińców, Żydów: Katalog / Autor M. Woleńska.* — Kraków, 1960. — S.29.

У складеній нами схематичній карті¹⁴ розрізняються природно-етнографічні (полісся, лісостеп, степ) та історико-етнографічні (Бессарабія, Буковина, Волинь і т. д.) регіони.

Локалізуючи підрегіони, ми виходили як із власних досліджень, так і з праць авторів, які аргументували народномистецьку специфіку Галицької Волині (М. Кордуба), Галицького (чи Західного) Поділля (І. Гургула, С. Сидорович, М. Станкевич та ін.), Сокальщини (С. Чехович), Уманщини (К. Кржемінський), Яворівщини (Р. Чугай).

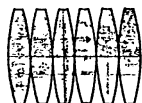
Звичайно, на карті крупнішого масштабу підрегіонів могло б бути більше, можна було б показати місця компактного проживання національних меншин і етнографічних груп — гагаузів, болгар, угорців, молдаван, горюнів, козаків, полішуків і т. д., які мають відмінності в традиційній декоративній творчості.

Проте й ця схематична карта спроможна проілюструвати положення статті. Залишається дещо додати наприкінці замість висновків:

1. Народномистецькі регіони й підрегіони на сході України значно обширніші, ніж на заході. Їх конфігурація визначається на сході головним чином історико-соціальними обставинами двох-трьох останніх століть, а на заході — топографією розселення давніх автохтонних груп, яка була стабільною до Другої світової війни. Яскраві й контрастні з народномистецького погляду підрегіони й „локуси” типові для заходу.

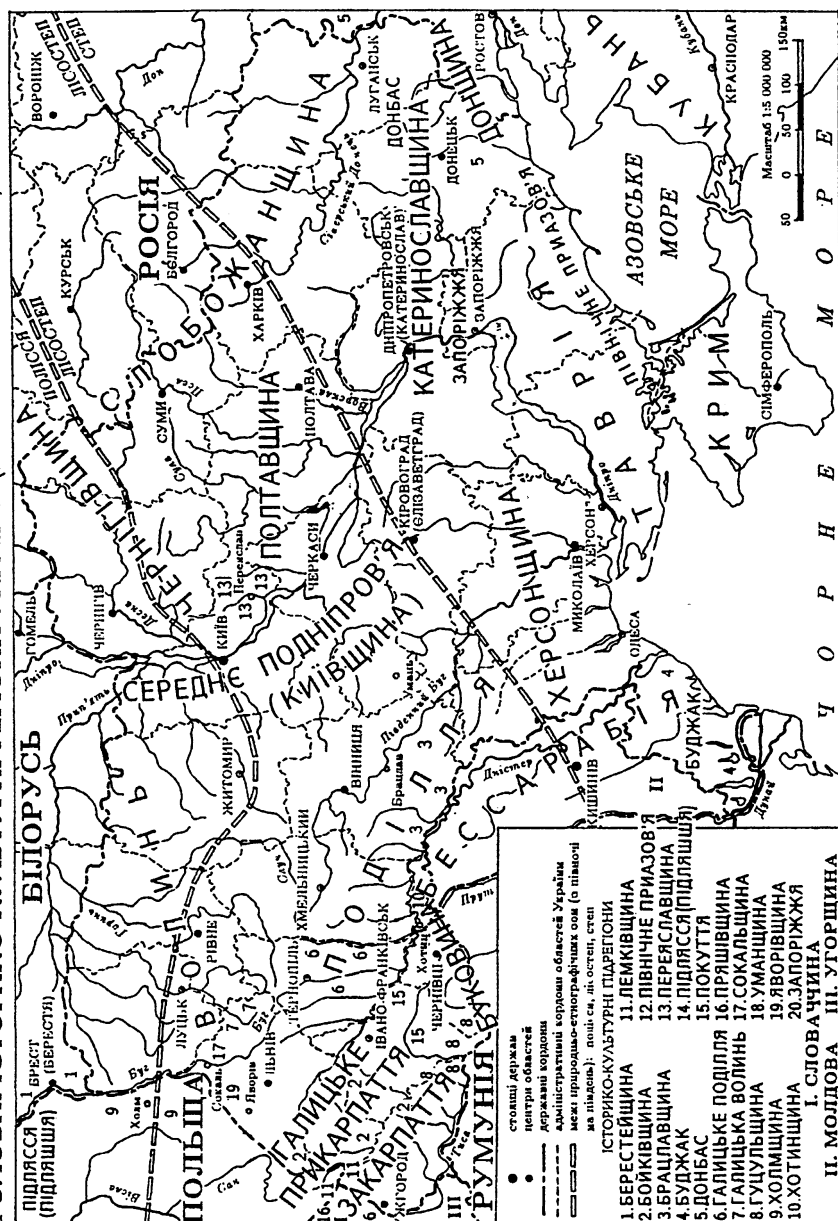
2. Звичайно, між регіонами існують перехідні смуги, в яких розташовані такі „транзитні” й не завжди загально визнані підрегіони, як „Бессарабська Буковина”, „Буковинське Поділля”, „Галицька Волинь”, „Покуття”, „Сокальщина”, „Уманщина” тощо. Доволі різка межа спостерігається між Поділлям Східним і Західним, а також між останнім і Волинню — вздовж колишнього австро-російського (пізніше польсько-радянського) кордону, що існував з кінця XVIII до середини XX ст.

3. Нерівномірність сучасного розвитку народного мистецтва в сусідніх областях, які входять до одного історико-етнографічного регіону (Волинській і Рівненській, Миколаївській і Херсонській тощо), посилює вплив новітнього адміністративного поділу як фактора можливого етнокультурного регіонального перерозподілу в майбутньому.

¹⁴ Графічне виконання належить картографові Ніні Грековій.

ГОЛОВНІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ РЕГІОНИ УКРАЇНИ (XVII-XIX СТОРІЧЧЯ)

ХУДОЖНІЙ ФАЯНС КІНЦЯ ХVІІІ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Художній фаянс України кінця ХVІІІ — початку ХХ ст. різноманітний. Він набув розвитку в ряді регіонів: поблизу Києва, на Житомирщині, Львівщині, в районі Харкова. У число фаянсових виробництв, крім найбільш відомої Києво-Межигірської фаянсової фабрики, входили як ті, що випускали тільки фаянсові вироби (у Глинському, Потеличі, Кам'яному Броді, Любичі Королівській, Будах, Пацикові та ін.), так і ті, що випускали і фаянс, і фарфор одночасно, точніше, були на початковій стадії розробки технології виготовлення фарфору (в Корці, Баранівці, Городниці).

Звичайно, що час „заведення” фаянсових фабрик в Україні, їх функціонування, відносний вік різні, як і напрямки еволюції, характер виробів. З фаянсу виготовляли переважно різноманітний столовий посуд. Його асортимент був великий, включав десятки найменувань, але основу становили тарілки, тарелі, салатниці (кожен із видів — у декількох варіантах). Значно рідше виготовлявся чайний посуд, ще рідше — мала скульптура (переважно на Києво-Межигірській фабриці). У цьому плані варта уваги фабрика у селі Пацикові, створена 1912 р. виключно для випуску скульптури з фаянсу.

Найкрупнішим продуцентом фаянсу в Російській імперії, зокрема в Україні, у першій половині ХІХ ст. була фабрика, що увійшла в історію європейського керамічного виробництва як Києво-Межигірська. Відкриття фабрики „суто фаянсового посуду”, за імператорським указом, відбулось 1798 р. на території Спасо-Межигірського монастиря поблизу Києва¹. Це достовірне датування, хоч у ряді публікацій вказуються інші помилкові дати². Відомості стосовно часу завершення функціонування Києво-Межигірської

¹ Полный свод законов Российской империи (далее — ПСЗ). — Т.ХХV. — №18571; Т.ХХVІІ. — СПб., 1830. — № 20791; *Нисселович Л.Н.* История заводско-фабричного законодательства Российской империи. — СПб., 1883. — С.134-135; Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф.533, оп.1, спр.230, арк.1-зв.

² Як рік початку виробництва згадується 1799 р. Див.: *Гун О.* Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в октябре 1805 года. — К., 1806. — С.110; *Киевская старина.* 1892. — Т.36. — С.240; *Зыков Н.* Соперник фарфора // *Наука и жизнь*, 1976. — № 10. — С.119. Виявлено також датування 1770-ми роками. Див.: *Межигірський мистецько-керамічний технікум.* — К., 1925. — С.1.

фабрики у довідковій літературі доволі суперечливі, хоч і коливаються у порівняно нешироких межах: 1870-1880 рр.³ Архівні матеріали свідчать, що Києво-Межигірська фабрика була скасована 14 липня 1877 р.⁴

Ідея створення фаянсового виробництва біля Києва виникла у 1795-1796 рр. — після того, як „в землі”, що належала Києву⁵, була знайдена глина, визнана придатною для виготовлення фарфору і фаянсу.

Фабрика була заснована як Києво-Межигірська „міська” і перебувала у віданні міської Думи Києва, під опікою київського генерал-губернатора та під контролем імператорської Мануфактур-колегії⁶.

Літературні джерела свідчать, що до фабрики були приписані селяни з казенних сіл Валки і Нові Петрівці, будівельний ліс, понад 4 тис. орної землі сіножатей⁷. Окрім того, систематично виділялися для фабрики суми з „міських доходів”⁸.

Перші два-три роки „вироблення” посуду на фабриці не було⁹. Фабрика почала функціонувати приблизно у 1801 р.¹⁰ Однак подані в Мануфактур-колегію зразки з числа перших виробів були визнані там як такі, що не мають „навіть і посередньої доброти”¹¹.

Про стан справ у перші роки існування виробництва свідчить те, що через невдачі з випуском виробів протягом 1798-1803 рр. зміни-

³ Дулькина Т.И., Ашарина Н.А. Русская керамика и стекло 18-19 веков: Собрание Государственного исторического музея. — С.320 (названо 1870); Художественные сокровища России. — 1904. — № 6-8. — С.138 (названо 1880); Селиванов А. Из области русской художественной керамики // Старые годы. — 1909. — № 9. — С.623 (існувала до середини 1850-х рр.).

⁴ Центральний державний історичний архів Росії у Санкт-Петербурзі (далі — ЦДІА Росії у Санкт-Петербурзі), ф.468, оп.10, спр.113, арк.276. Див.: Нестерова Е. З історії українського керамічного виробництва ХІХ ст. // Український історичний журнал. — 1968. — № 5. — С.101.

Необхідно звернути увагу на такі дані, зазначені у вступній статті до опису „І” ф. 581 (Києво-Міжгірська фабрика): 1870 р. фабрика була здана в оренду київському купцеві Говорову; 1876 р. придбана управлінням Київського уездного округу; 1885 р. передана Духовному відомству.

⁵ ЦДІА України у Києві, ф.533, оп.1, спр.230, арк.1-зв.

⁶ Там само.

⁷ Там само, арк.2.

⁸ Російський державний архів давніх актів у Москві (далі — РДАДА), ф.277, оп.2, спр.1575, арк.1.

⁹ Там само, арк.1.

¹⁰ Журавский Д., Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. — СПб., 1852. — Ч.ІІІ. — С.190; Нисселевич Л.Н. История заводско-фабричного законодательства Российской империи. — С.135. З архівних даних випливає, що у першій половині 1801 р. на фабриці працювало 16 верстатів й було зроблено посуду в штуках 3809. (РДАДА, ф.277, оп.16, спр.1, арк.39-зв.-40).

¹¹ ЦДІА України у Києві, ф.533, оп.1, спр.230, арк.2-зв.

лося два майстри-директори¹². На думку сучасників, причин невдач було багато, але головна полягала у невмілій організації виробництва на стадії покриття поливою і випалювання посуду. В інформації фабрики за вересень 1803 — жовтень 1804 рр. є характерні дані про загальний обсяг виробництва: „випалено 10002 штук різного посуду” і відомості про якість виробів: „з усієї кількості першого сорту вийшло тільки 83, другого сорту 2310 [...] а браку 4283, але і третій сорт такий, що більше до браку підходить [...]”¹³.

3 квітня 1804 р. був підписаний контракт на керівництво фабрикою з майстром Григорієм Новицьким. Характерно, що в документі визначено коло його обов’язків: готування фаянсової маси і поливи, здійснення нагляду за працівниками і „власний нагляд” за посудом, інструментами, формами¹⁴. У наступні п’ять років випуск виробів дещо стабілізувався, їх якість поліпшилась, але фабрика і надалі залишалася „збитковою”¹⁵.

За іншими даними, у 1801-1805 рр. прибуток мав місце і склав 17748 крб. 47 1/2 коп. Однак у порівнянні з вкладами Київського магістрату це була незначна сума, бо тільки у 1798-1801 рр. ним було витрачено 57914 крб. 37 коп.¹⁶

Загальна ситуація визначалася тим, що континентальна блокада розповсюдилася на Україну, тобто припинилося ввезення іноземного фаянсу. Це спричинило збільшення кількості верстатів на фабриці, до якої у 1809 р. було приписано ще 230 селян¹⁷.

Становлення виробництва було дуже ускладнене: у 1810 р. пожежа зруйнувала майже всі виробничі будівлі, посуд, запаси сировини¹⁸.

¹² Це були: проєктант улаштування фабрики Краніх та Христіан Іванович Вимерт. Див.: *Журавский Д., Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. — С.190-191; ЦДІА України у Києві, ф.581, оп.1, спр.4, арк.1-3. („Контракт з фабрикантом фарфорового та фаянсового посуду Христіаном Вимертом від 19 грудня 1801 р.”). Біографічні відомості про Х. Вимерта датовані 1811 р., див.: Там само. — Спр.33, арк.39-40. Як видно із записки директора фабрики, Х. Вимерт був звільнений („по несправедливості начальства”), але у 1809 р. він був знов прийнятий на фабрику на посаду майстра як „досвідчений спеціаліст” (Там само. — Арк.39-зв., 40).

¹³ ЦДІА України у Києві, ф.533, оп.1, спр.230, арк.7-зв.

¹⁴ Там само, арк.7.

¹⁵ Там само, арк. 9-10.

¹⁶ *Оглоблин О.* Архів Київ-Межигірської фабрики // Записки історично-філологічного відділу УАН. — К., 1926. — Кн.ІХ. — С.334.

¹⁷ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т.ХХХ. — № 2555.

¹⁸ ЦДІА України у Києві, ф.484, оп.5, спр.589, арк.1-103; Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804-1824) // Киевская старина. — 1884. — № 7. — С.443.

Відбудова фабрики тривала до 1813 р.¹⁹, але вже восени 1810 р. вона почала частково функціонувати²⁰.

Близько 1811 р. магістрат Києва, який прагнув до закриття фабрики, був усунений від керівництва, й фабрика почала працювати під контролем Департаменту мануфактур. З цього часу помітно зростає інтерес до Києво-Межигірської фабрики²¹.

Уперше межигірський фаянс було надіслано до Петербурга для широкого продажу лише 1814 р.²² Доволі швидко фаянс стає відомим і модним. Але внаслідок збільшення завозу іноземних товарів у 1817–1821 рр.²³ почалося скорочення випуску фаянсу на Києво-Межигірській фабриці. Зміна митного тарифу в 1822 р. дещо поліпшила становище, але того ж 1822 р. Києво-Межигірська фабрика зі всіма працівниками, землями, лісами була передана у відання Кабінету його імператорської величності. Причому міському управлінню Києва були повернуті суми, вкладені ним у створення і ведення фабрики. Прийняття нових „Правил” дало змогу більш чітко організувати працю, внутрішній розпорядок, визначити компетенцію фабричної адміністрації.

Перехід фабрики до іншого відомства означав зміну її типу в структурно-економічному аспекті. Фабрика становила собою казенне виробництво з кріпацькою організацією праці, приписними селянами й урядовою адміністрацією. По суті, з 1822 р. для Києво-Межигірської фабрики почався новий етап — у якості „імператорської”. Завершився цей „імператорський” етап 1858 р., коли був виданий указ про виключення фабрики зі складу державного майна²⁴. Усіх селян, приписаних разом зі землею до фабрики, було передано у новостворений казенний Києво-Межигірський маєток²⁵.

Зміна статусу Києво-Межигірської фабрики (що перестала називатися імператорською) означала юридичний дозвіл на здачу її в оренду приватним особам.

¹⁹ Журавский Л., Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. — С.194.

²⁰ ЦДІА України у Львові, ф.581, оп.1, спр.42, арк.22; *Варадинов Н.* История министерства внутренних дел. — СПб., 1850. — Кн.1. — Ч.II. — С.143.

²¹ Исторические сведения о бывшем ставропигиальном Киево-Межигорском монастыре. — К., 1830. — С.11, 16; *Варадинов Н.* История... — С.329; *Оглоблин О.* Архив... — С.335.

²² *Варадинов Н.* История... — С.329; Северная почта. — 1814. — №20, 22.

²³ Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. Материалы. — Т.1. — С.128. -

²⁴ ЦДІА Росії у Санкт-Петербурзі, ф.468, оп.10, спр.1349, арк.127.

²⁵ Там само, ф.581, оп.3, спр.60, арк.2, 12, 13.

Новий, третій, період існування фабрики почався приблизно з липня 1858 р., коли першими орендарями стали київські купці — брати Микола і Василь Барські²⁶. Виробництво було здане в оренду на тридцять п'ять років. Незабаром з'ясувалося, що стан справ на фабриці поліпшується з великими труднощами. Виникли непередбачені витрати²⁷, ускладнилася ситуація з робочою силою: колись приписані працівники, одержавши право вільного найму, залишили фабрику, зайнялися домашнім ремеслом, почали робити дешевий глиняний посуд і цеглу малого розміру для печей. Важким виявилось питання палива²⁸.

У 1864 р. М. Барський був визнаний неспроможним боржником. Нові торги багаторазово переносились, аж 1866 р. фабрика була взята в оренду самарським купцем Шишковим²⁹. Але він теж не спромігся внести суттєвих змін у загальний стан справ. Як свідчить один із київських журналів, на початку 1871 р. фабрика стала „без діла”³⁰.

Знову призначалися торги, мінялися тимчасові орендарі, але економічні справи фабрики погіршувалися.

Нарешті, 14 липня 1877 р. Києво-Межигірська фабрика була ліквідована³¹.

Як знаємо, що на будь-якому виробництві технологія виготовлення виробів зумовлює характер виробничих будівель. Тому описи споруд Києво-Межигірської фабрики, що збереглися в архівних матеріалах (звітах, доповідних), дають змогу уявити технологічний цикл виробництва, який принципово не змінювався протягом усього часу існування фабрики.

На початку 1800-х рр. на фабриці було збудовано такі споруди³²:

— дерев'яний корпус на кам'яному фундаменті „для вироблення і випалювання фаянсового посуду”;

— дерев'яний корпус на кам'яному фундаменті „для промивання глини за допомогою проведеної води” з двома сушарнями і трьома печами, з яких одна — для перепалювання алебастру;

²⁶ Там само, ф.468, оп.10, спр.1266, арк.265.

²⁷ Там само, спр.1145, арк.202-203.

²⁸ Там само, оп.11, спр.107, арк.10.

²⁹ *Нестерова Е.* З історії... — С.101.

³⁰ Києво-Межигорская фаянсовая фабрика // *Голос.* — 1871. — № 27. — С.1.

³¹ ЦДІА Росії у Санкт-Петербурзі, ф.468, оп.10, спр.113, арк.266.

³² *Журавский Д., Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. — С.188-189. Великий інтерес становить ілюстративний матеріал про будівництво виробничих споруд у 1812-1813 рр. після пожежі. Див.: *Яремич С.* Стroeння Межигорской фабрики // *Искусство, живопись, графика, художественная печать.* — К., 1911. — № 6-7. — С.274-292.

— корпус для млинарської машини з восьми пар каменів, що приводилися в дію кіньми. Біля цієї споруди була ступочка (з 12 ступ), де товкли перепалений камінь та інші матеріали;

— дерев'яний корпус з двома випалювальними печами — пробною і сушильною;

— невеликий кам'яний корпус з кімнатами для майстрів і учнів та погрібами для зберігання фаянсової маси.

Варте уваги й те, що, крім різних господарських будівель (конюшні, комори, дровітні тощо), для потреб фабрики було збудовано цегельний завод з „випалювальною піччю”.

Матеріали слідства про причини пожежі в червні 1810 р. свідчать, що в той час у формувальному корпусі було 22 верстати³³.

На фабриці велика увага приділялась якості поливи виробів. Майстри Києво-Межигірської фабрики вважали, що технологія цього процесу вимагає добре протопленого, навіть у літній час, приміщення, щоб посуд швидше обсихав, бо інакше „в випалювальній печі полива й посуд перетворюється в брак”³⁴. Якщо посуд буде „засушений” не раптово, то при випалюванні у багатьох місцях злузиться, через що „вийде непридатність посуду”³⁵.

Проект відновлення фабрики після пожежі включив будівництво нових кам'яних споруд³⁶, але технологічний процес в основі не змінився. Машини (водяна і кінна) для розтирання сирих матеріалів були примітивними. Як зазначалося у джерелах, до 1850-х рр. вони не удосконалювались. „Незручними” називаються способи добування глини та її промивання, конструкція горнів, які не забезпечували рівномірного нагрівання і випалювання посуду³⁷.

Великий інтерес викликає опис будов фабрики, який стосується приблизно 1850 р. Він детально і чітко характеризує виробництво основного періоду історії фабрики (1810-1858 рр.).

Так, на основі цього опису можемо стверджувати, що в одному з кам'яних корпусів велися підготовчі операції: промивання глини в чанах, просушування в печах усіх сирих матеріалів, „друкування” малюнків і нанесення їх на вироби, а також випалювання у горнах середньої величини (їх було 4)³⁸.

³³ ЦДІА України у Києві, ф.484, оп.5, спр.580, арк.9.

³⁴ Там само, арк.48.

³⁵ Там само, спр.589, арк.45.

³⁶ Журавский Д., Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. — С.194.

³⁷ Там само. — С.196.

³⁸ Там само. — С.197.

У другому великому кам'яному корпусі містились 90 токарних верстатів для обробки сирих речей, „модельня” для відливання форм, виготовлення моделей та склад сирих виробів. Вісім печей для випалювання теж стояли у кам'яному будинку. Їхню конструкцію відрізняло те, що топка була заглиблена, нижча від рівня підлоги, а основа верхньої частини горна була зроблена на рівні з підлогою. У цьому ж корпусі було відділення для приготування поливи, складові частини якої перетирались на ручних жорнах. В окремому дерев'яному корпусі готувалися глиняні тиглі, у які вкладався посуд перед випалюванням³⁹.

Важливе відділення фабрики — „машини для розтирання матеріалів фаянсової маси”. Одна з них приводилася у дію чотирма кіньми⁴⁰, друга — водою, підведеною з гір. Крім того, на фабриці були ще такі виробничі приміщення: „магазин (склад — Ф.П.) готових виробів, кам'яний на півтора поверхи”, „комора для пакування фабричних виробів при вивозі їх з фабрики”, комора дерев'яна для складання дров⁴¹.

Певною мірою специфіку виробництва дозволяють уточнити відомості про контингент працівників фабрики. За даними 1803 р., фабрика була побудована за планом на 150 працівників⁴². Кількість фабричних селян безперервно зростала, але незмінними залишались їх категорії: майстрові і поденники. Майстрові — кваліфіковані постійні робітники фабрики, які отримували переважно „задільну плату”. Поденники були зайняті простішою фабричною роботою (заготівлею, перевезенням дров, глини і т. д.) переважно по три дні в тиждень. Відомо, що серед поденників були працівники „першої черги” і „другої черги”⁴³. У 1830 р. на фабриці налічувалось 97 „поденників, яких по черзі залучали у роботи” і 240 „майстрів і майстрових, які були при фабриці на різних заняттях”⁴⁴, у т. ч. „помічник майстра при випалюванні речей Іван Єрмоленко, помічник майстра при обробці речей у верстатній майстерні Никифор Філіпов, слюсар Тарас Калиневець”, ремісники таких спеціальностей: „токар при обробці сирих фаянсових речей”, „підмайстри при випалюванні білих фаянсових речей”, „по випалюванні позолочуваних речей”, „при очищенні кременю”, „по вироблюванні форм”, „при

³⁹ Там само. — С.197-198.

⁴⁰ Там само. — С.198. Пор. зі зауваженням про жорна фабрики директора І. Говеніуса (ЦДІА України у Києві, ф.581, оп.1, спр.2119, арк.16).

⁴¹ Там само. — С.198.

⁴² ЦДІА України у Києві, ф.533, оп.1, спр.230, арк.10.

⁴³ Там само, ф.581, оп.1, спр.145, арк.14, 15, 16.

⁴⁴ Там само, спр.545, арк.69-зв.

випалюванні кременю і піску”, „при випалюванні друкованого посуду”⁴⁵, учні „при веретенах”, при „модельні”, „при меленні на ручних жорнах поливи”⁴⁶ і т. д.

Характеризуючи загалом контингент працівників фабрики, архівний документ 1830 р. містить дані про заняття робітників „при домі”. Переважно вони займалися „хліборобством” (або землю „віддавали орати з десятини”)⁴⁷, деякі „при домі” займалися гончарним ремеслом⁴⁸, наприклад, Захарій Кибан названий „здібним до гончарного ремесла”⁴⁹.

Для порівняння важливі відомості, що містяться в архівному документі 1842 р. Там вказано, що на фабриці працювало троє майстрів: „по готуванню фаянсової маси і поливи, по випалюванню речей” — Ермоленко; „по обробці сирих речей і моделювальних форм” — Філіпов; „по друкуванню речей і приготуванню фарб” — Олександр Бігуновський⁵⁰. Крім двох помічників майстрів (Марка Григоренка, Пилипа Калитенка), чотирьох підмайстрів і учнів „по ремісничій частині”, працювало 209 майстрових: „при очищуванні, промиванні фаянсової глини і готуванню маси і поливи” — 57, „токарів при обробці фаянсових речей” — 82, „при глазуруванні і випалюванні фаянсових речей” — 24, „при друкуванні, розпису і випалюванні з фарбами” — 15, при „обробці капселів і кохрів” — 11⁵¹. Селян-поденників, зайнятих „на різних на фабриці роботах”, нараховувалось 73⁵².

Таким чином, розглянуті архівні дані про цикли технологічного процесу на Києво-Межигірській фабриці містять конкретні відомості про обробку сирих матеріалів⁵³, зокрема глини, яка промивалася вручну чистою джерельною водою. Фаянсова і гончарна глина добувалися „з суміжної з фабрикою гори, над Дніпром, названої Виноградною”⁵⁴. Це Межигірське родовище було досить відомим і ґрунтовно вивчалось у різні часи⁵⁵.

⁴⁵ Там само, арк.1-зв., 2-зв, 4, 41, 11, 15, 34, 43. Для порівняння див. дані 1842 р.: спр.1315, арк.17-17-зв.

⁴⁶ Там само, арк.5, 12, 14.

⁴⁷ Там само, ф.581, оп.1, спр.545, арк.5, 12, 14.

⁴⁸ Там само, арк.6, 8, 12, 19, 24, 28, 38.

⁴⁹ Там само, ф.581, оп.1, спр.545, арк.31.

⁵⁰ Там само, арк.17.

⁵¹ Там само, арк.17-17-зв.

⁵² Там само, арк.17-зв.

⁵³ Там само, спр.2197, арк.2-9, 21-23, 27-30.

⁵⁴ *Журавский Д., Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. — С.201.

⁵⁵ ЦДІА України у Києві, ф.581, оп.1, спр.1232, арк.1, 5; *Барбот де Марни Н.П.* О залегании фаянсовой глины в Межигорье // Записки императорского

Межигірська гончарна глина застосовувалась, „дивлячись на її якість, на просту і вогнетривку цеглу, на випалювальні капсели і кохри, і [...] на діло самого фаянсу”⁵⁶. Добувалась глина до 1848 р. відкритим способом, потім були споруджені шахта і штольні⁵⁷.

Крім власне фаянсової глини до складу киево-межигірської фаянсової маси входила каолінова глина (для надання білизни і в'язкості), яку купували в одному з найбільш відомих у ХІХ ст. родовищ Російської імперії — Полошкинському (Глухівському)⁵⁸.

Інші матеріали, необхідні для утворення фаянсової маси, поливи, фарби, позолоти привозились за замовленнями з різних міст — Петербурга, Москви, Києва⁵⁹.

Як впливає з архівних матеріалів і великої кількості виробів різних років, що збереглися, на Києво-Межигірській фабриці створювалася не тільки біла фаянсова маса, але й кольорова, мармуроподібна, у т.ч. і люлькова (для виготовлення люльок)⁶⁰.

Були спроби створити фарфорову масу, але довгий час вони залишалися безуспішними.

З 1842 р. почався випуск виробів з маси, яку на фабриці називали „напівфарфором”⁶¹. У 1852 р. адміністрація фабрики звернулася до керуючого імператорськими заводами з проханням „іменувати напівфарфором посуд 1-го сорту”⁶². У проханні було відмовлено і запропоновано на майбутнє „колишній напівфарфоровий посуд” називати „добірним фаянсом”⁶³. Однак на початку 1850-х рр. вдалося одержати справжній твердий фарфор⁶⁴. Примітно, що вироби з фарфору залишались білого кольору у бісквіті, не глазурувались, хоч поливи на Києво-Межигірській фабриці робились різні: прозорі, білі, кольорові⁶⁵.

Паливо доставлялось з приписаних до фабрики лісових дач. Звичайно на вирубування і завезення дров фабрика укладала підрядні угоди⁶⁶.

Санкт-Петербургского минералогического общества. 2-я серия. — 1873. — Ч.VIII. — С.217-219; ЦДІА України у Києві, ф.581, оп.1, спр.2133, арк.2-3.

⁵⁶ ЦДІА України у Києві, ф.581, оп.1, спр.2110 (9), арк.1.

⁵⁷ Там само; *Журавский Д., Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. — С.201-203.

⁵⁸ ЦДІА України у Києві, ф.581, оп.1, спр.2119, арк.14, 14-зв; Спр.2197, арк.3.

⁵⁹ Там само, спр.522, арк.3.

⁶⁰ Там само, спр.2333, арк.4.

⁶¹ *Журавский Д., Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. — С.206.

⁶² ЦДІА України у Києві, ф.581, оп.1, спр.2332, арк.24.

⁶³ Там само, арк.29.

⁶⁴ Виставка фаянсових та порцелянових виробів Києво-Межигірської фабрики. — К., 1925. — С.13-14. Ряд предметів мають хронограми: „1852”, „1853”.

⁶⁵ ЦДІА України у Києві, ф.581, оп.1, спр.2333, арк.4.

⁶⁶ Там само, спр.529, арк.1, 29, 34.

Задумана й організована як велике кооперативне виробництво, Києво-Межигірська фабрика з самого початку функціонування велику увагу приділяла збутові виробів. Не пропускалася навіть найменша можливість реалізації продукції. Судячи з архівних матеріалів, найважливіше місце посідав продаж посуду безпосередньо на фабриці, купцям, іноді через прикажчиків з різних губерній і міст, причому нерідко — в кредит⁶⁷.

Фабрика мала свою „лавку” (крамницю) в Києві, де продавалися вироби інших імператорських заводів (фарфор, скло, паперові шпалери)⁶⁸. Києво-межигірський фаянс продавався у подібних „лавках” у Москві⁶⁹ і Петербурзі, „в міській крамниці імператорських скляного і фарфорового заводів”⁷⁰. „Комісіонери” крамниць приймали також замовлення на виготовлення посуду (фамільних сервізів), організовували „аукційні” торги⁷¹ для розпродажу виробів, які залежалися. Посуд продавався на ярмарках у різних містах⁷². Замовлення на виготовлення посуду, сервізів посилалися іменитими замовниками на адресу фабрики, в особливих випадках — через управління імператорськими заводами.

Одна з прикметних рис Києво-Межигірської фабрики — широка номенклатура фаянсових виробів. Великі сучасні колекції оригінальних речей та архівні матеріали дають змогу уявити тодішній асортимент повно і достовірно. На фабриці випускалися практично усі види виробів із керамічних матеріалів. Це чайний і столовий посуд, вази, письмове приладдя, туалетні предмети, світильники (лампади, ставники), рами, ікони, великодні писанки, настільна скульптура і т. ін. Окрім цього, практично усі предмети випускалися ще й в декількох розмірах (чим менший був предмет, тим більший він мав порядковий номер). Це значно розширювало можливості виробництва, збагачувало варіанти комплектації сервізів⁷³.

⁶⁷ ЦДІА України у Києві, ф.484, оп.5, спр.589, арк.50; ф.581, оп.1, спр.1441, арк.1, 30-зв; спр.530, 533, 543 (про борги, не повернуті за взятий посуд).

⁶⁸ ЦДІА України у Києві, ф.581, оп.1, спр.550, арк.6, 13.

⁶⁹ Там само, спр.1233, арк.65.

⁷⁰ Там само, арк.76.

⁷¹ Там само, арк.65, 70, 70-зв.

⁷² Наприклад, у Кременчузі (1823 р.). Див.: Там само, ф.581, оп.1, спр.524, арк.4-зв; у м.Одесі (1853 р.). Див.: Там само, спр.2442, арк.5.

⁷³ Там само, ф.581, оп.1, спр.47, арк.3-зв. (1813 р.); спр.65, арк.6, 6-зв. (1806 р.); спр.15, арк.3-5 (1806-1807 рр.); спр.1233, арк.70, 70-зв, 72, 76 (1840 р.); спр.1656, арк.2-7, 10, 14-84 (1844 р.); Тариф изделий императорской Киево-Межигорской фаянсовой фабрики, утвержденный Кабинетом его Величества. — К., 1857. — С.1-6.

Архівні матеріали дозволяють уточнити склад деяких сервізів. Так, у чайний набір входили чайник, молочник, цукорниця, полоскальна чашка, чайні чашки (12 штук). У реєстр одного зі столових сервізів, замовленого 1830 р., входили чотири супові вази № 1, дві супові вази № 2, чотири овальні тарелі № 1, вісім овальних тарелів № 2, чотири круглі тарелі № 2, круглий соусник № 1, круглий соусник № 2, кругла салатниця № 2, чотири масельнички, чотири гірчичниці, чотири підливочники, 12 сільничок, чотири чаші для фруктів „прорізні”⁷⁴. У комплект чайного сервізу для сніданку (1829 р.) входили чайник, дві чашки, молочник, масельничка⁷⁵.

Більшість зі збережених у сучасних колекціях предметів — виробн трьох кольорів: блакитного, зеленого, білого — найбільш характерних для кнево-межигірського фаянсу. Відомі речі інших кольорів: теракотового, лілового, жовтого, „під мармур”, „під бамбук” (у різних тонах). Кольоровими поливами виробн декорувались у техніці суцільного тонування, „криття”, по гладкій чи рельєфній поверхні виробу.

Білі виробн (у тонах молочно-білому або кольору вершків) декорувалися „друком”, тобто друкованим рисунком. Цей бік виробництва Кнево-Межигірської фабрики цікавий тим, що дозволяє підійти до питання про творчу діяльність гравера-професіонала як першого художника-професіонала в українському художньому фаянсі.

Друкований рисунок на фаянсових виробах заводів Російської імперії з’явився на початку ХІХ ст. (на Кнево-Межигірській фабриці — 1811 р.)⁷⁶. Набувши популярності, він став провідним способом у декоруванні фаянсу не тільки як економічно вигідний, але як вираз творчого підходу, досі невідомого, що вніс у декорування масового посуду сюжетну образність, сповнену вишуканості, оригінальності і різноманітності. Друкований рисунок на фаянсі (чи фарфорі) — один з різновидів глибокого друку, що застосовується при виготовленні гравюр, оснований на механічній обробці металевій дошки (гравірування спеціальним різцем на мідній чи сталевій дошці). На дошку з рисунком наноситься фарба так, щоб вона заповнила лише заглиблення. Наклавши зволожений папір на дошку, отримують кольоровий рисунок, який акуратно переносять на глазуровану поверхню виробу. Папір відділяють, а підсушений виріб піддають випалюванню. Економічність усього способу в тому, що з однієї дошки можна отримати рисунки кількох тисяч виробів.

⁷⁴ Там само, ф.581, оп.1, спр.550, арк.10.

⁷⁵ Там само, спр.530, арк.1.

⁷⁶ *Салтыков А.Б.* Русская керамика. Пособие для определения памятников материальной культуры ХVІІІ-ХІХ вв. — М., 1952. — С.37.

Початково у штаті Києво-Межигірської фабрики не було гравера, і рисунки для друку виконувались у Петербурзі. Близько 1813 р. декілька проб виконав архітектор фабрики Ізмайлов, але їх не схвалив директор: на його думку, вони не були „так зручними для фабрики, як виготовлення оних на місцях, припоровлюючись до величини і фігури кожної речі”⁷⁷.

Петербурзький гравер Дмитро Кулібін виконав для Києво-Межигірської фабрики декілька композицій, у т. ч. „бордюр для тарілки, п’ять букетів для прикрашання середини тарілок і іншого посуду, вісім букетів для друкування на бордюрах тарілок”⁷⁸.

У середині 1810-х рр. на Києво-Межигірську фабрику з відомства Кабінету імператорської величності надіслали кілька гравірувальних дошок, виконаних вихованцем Академії мистецтв Іваном Олексійовичем Івановим — архітектором, живописцем, гравером, який був на службі при Кабінеті⁷⁹. Він виконав серію архітектурних пейзажів (мають підпис автора): види Петербурга, Києво-Печерської лаври.

Однак насущна потреба фабрики в рисунках для „друкування” фаянсу зумовила зарахування в 1817 р. у штат професійного художника — випускника Академії мистецтв Дмитра Івановича Степанова⁸⁰. Він безпосередньо перебував при „гравірувальному ділі” фабрики до 1853 р., спричиняючись до успіху „друкованого” киево-межигірського фаянсу. Протягом багатьох років він гравірував переважно „чужі” рисунки. Але, як писав сам художник, то були композиції „без урахування нових смаків публіки”⁸¹. Згодом йому було доручено „ведення” друкарської майстерні і „створення нових різних рисунків для прикрашення і моделі фаянсових столових та інших речей, які могли б бути згідні з нинішнім смаком публіки”⁸².

З 1826 р. Д. Степанов викладав рисунок у школі при фабриці, що готувала граверів і рисувальників⁸³ з числа дітей майстрових. З

⁷⁷ ЦДА України у Києві, ф.468, оп.12, спр.1049, арк.203.

⁷⁸ Там само, арк.201.

⁷⁹ *Седаш Э.* К истории печатного рисунка в русском фаянсе XIX в. (по материалам Киево-Межигорской фабрики) // Сборник трудов Научно-исследовательского института художественной промышленности. — Вып.2. — М., 1963. — С.112.

⁸⁰ ЦДА України у Києві, ф.581, оп.1, спр.212, арк.16-зв., 17; спр.1619, арк.37-38.

⁸¹ *Седаш Э.* К истории... — С.114.

⁸² Там само.

⁸³ ЦДА України у Києві, ф.581, оп.1, спр.1607, арк.4; спр.1628, арк.5; див. також: *Прошина И.А.* Декоративное искусство в Академии художеств. Из истории русской художественной школы XVIII — первой половины XIX в. — М., 1983. — С.171.

1827 р. у нього навчався селянський хлопчик Пилип Кацимон⁸⁴, який у 1843 р. став помічником художника. П. Кацимон добре виправляв гравірувальні дошки, сам гравірував. Але майже всі друковані рисунки, що виконувалися на киево-межигірському фаянсі протягом 1820-1840 рр., створювалися Д. Степановим.

У наступні роки, що позначилися в історії Києво-Межигірської фабрики як період її згасання, очевидно, систематично використовувались рисунки зі старих гравірувальних дошок.

Найчисленніша група предметів, які збереглися в сучасних колекціях, — тарілки різного призначення, кольорів, розмірів. Серед них найбільш примітними є білі „друковані”. Їх декорування виконувалося за рисунками і гравюрами різних художників, але одного кола, близького до Петербурзької Академії мистецтв. Характерність тарілок визначається їхнім декором: пейзажними та сюжетними композиціями по центру дзеркала дна. Можна виділити декілька груп ландшафтного, жанрового плану. По-перше, це види Петербурга та його околиць. Збереглися тарілки з видом Адміралтейства, Біржі, Петропавлівської фортеці (всі за гравюрами І. Іванова)⁸⁵, з видом Італійського фонтана в Петергофі (гравюра С. Галактіонова за рисунком С. Щедрина)⁸⁶, з видом Гатчини (за гравюрою Д. Степанова)⁸⁷. Виразні сільські пейзажі: види села Грузіна (на предметах сервізу Аракчєєва, за рисунками А. Семенова)⁸⁸, вид Обухівки — маєтку поета В. Капніста з уривком з його оди (за гравюрою Д. Степанова)⁸⁹. Особливо вражають тарілки з видами Києва та Межигір'я. Це — „Золоті ворота в Києві”, „Хрещатик”, „Дзвіниця Києво-Печерської лаври” та „Межигір'я” (усі за гравюрами Д. Степанова, з його підписом)⁹⁰. У декорі виробів використовується модна у 1830-1840 рр. сюжетика — „народні типи”: продавець бубликів, „кучер”, продавець скла, продавець квасу, селянські діти⁹¹, а також військові⁹². Приваб-

⁸⁴ ЦДІА України у Києві, ф.581, оп.1, спр.270, арк.23; спр.545, арк.24-зв, 25.

⁸⁵ Державний музей українського народного та декоративного мистецтва (далі — ДМУНДМ), ф.425, 556 (1839 р.); Харківський художній музей (далі — ХХМ), №433.

⁸⁶ Бубнова Е. Старый русский фаянс. — М., 1973. — С.36.

⁸⁷ ДМУНДМ, ф.424 (1848 р.).

⁸⁸ Харківський художній музей; МЕН, №3521-17; ДМУНДМ, ф.423, 426 (1838 р.); Музей-квартира Миколи Бажана у Києві (далі — Музей М. Бажана); Бубнова Е. Старый русский фаянс. — С.34-35.

⁸⁹ Бубнова Е. Старый русский фаянс. — С.42-43.

⁹⁰ ДМУНДМ, ф.589, 428 (1848 р.), 588, 587 (1848 р.); ХХМ, №495; Вінницький краєзнавчий музей; Межигір'я; Музей М. Бажана.

⁹¹ ДМУНДМ, ф.456 (1844 р.), 457 (1844 р.), 458, 455, 458.

⁹² Там само, ф.411, 416, 406, 412, 411 (1843 р.).

ливі тарілки зі сценами на темн байок: „Лисиця й виноград”, „Лисиця й журавель”, „Ворона й лисиця” (за ескізами І. Іванова, який ілюстрував у 1810-х рр. видання І. Крилова)⁹³.

Форми і декор виробів Києво-Межигірської фабрики, що відносилися до початкового періоду її функціонування (приблизно перша третина XIX ст.), виконувалися виключно в стилі пізнього класицизму. Конструктивно вони були явно орієнтовані на форми античного посуду: амфори, кратери, ритони. Відзначаючись загальною стриманістю, чіткістю силуету, згини ліній позбавлені стрімкості в пластичі руху.

Класицистичне начало, елементи ампіру виразно відчутні в стилістиці декорування (мотивах орнаментациї, системах декору, кольорових рішеннях).

Система декору гранично проста. Вона звичайно включає бордюр по верху корпусу, по бортику тарілки чи тареля в поєднанні з легкою відводкою — „рантом” по вінчику предмета. Інколи в декор включався круглий медальйон по центру дзеркала дна. Пояс декору переважно вирішувався у вигляді мотиву безперервного стебла з виноградним або дубовим листям, листками хмелю, густої гірлянди квітів. Фриз міг бути організований в поєднанні з елементами військової емблематики, меандра, аканта з включенням мініатюрних резервів. Нерідко елементами орнаментальних фризів виступають геометризовані форми рослинних мотивів.

Приблизно зі середини 1830-х рр. виробу Києво-Межигірської фабрики (посуд, начиння) стають конструктивно складнішими. Особливо пишних форм набувають вертикальні предмети столових сервізів — супові вази, різноманітні вази для фруктів і т. ін. Ці комбіновані і складові предмети обтяжені важкими пластично розвинутими деталями. Однак і в наступні роки у вирішенні форм відчутні впливи ампіру, ще зберігається логіка конструктивного рішення, але майже зовсім зникає грація в композиції цілого, звільняючи місце для зовнішньої ефектності за рахунок насиченості декоративної обробки поверхні.

В асортименті киево-межигірського посуду 1840-1860 рр. особливо популярними були предмети, покриті поливою „в один колір” — блакитний, зелений (різних тонів). Вдалося встановити на основі марок і хронограми, що „блакитний” посуд почав випускатися на фабриці з 1830-х рр., майже одночасно — предмети темно-зеленого кольору. Їх випуск активізувався в 1840-х рр. Вироби, орієнтовані на коричневий, бежевий, бузковий кольори предметів фабрики Д. Веджвуда, виготовлялись переважно з другої половини 1840-х рр.

⁹³ Бубнова Е. Старый русский фаянс. — С.37.

У „дикі” кольори найчастіше тонувався посуд, декорований попередньо рельєфним орнаментом, виконаним у техніці тиснення по сирому черепку. У такому декорі випускались столові і чайні сервізи, лотки, вази різного призначення, тобто практично усі ті ж типи виробів, що і в білому кольорі.

Суть рельєфного орнаментування полягала в тому, що ціла поверхня предмета або тільки широкий фриз трактувалися як композиція з геометричних елементів, квітково-рослинних мотивів. Особливо привабливий декор з дрібних квітів, листя, пуп'янків. У такому узорі за рахунок гри світла і тіні створювався ефект, який нагадував витончену мереживну прикрасу. Звідси — назва як власне прийому, так і декорованого виробу — „гіпюровий”.

Однією з характерних рис киево-Межигірського фаянсу є використання не тільки плоского рельєфного декору, але й горельєфного. В такому варіанті вирішувалася орнаментация плоских предметів: тарілок, лотків, цукорниць. Популярними були вироби у вигляді начебто покладених один на другий виноградних листків, нерідко у натуральну величину. Такого роду вироби довго були в асортименті Києво-Межигірської фабрики і випускалися як на замовлення⁹⁴, так і для роздрібного продажу.

Вироблялася у Києво-Межигір'ї фаянсова і фарфорова скульптура малих форм, але їй у загальному обсязі продукції фабрики відводилось небагато місця. Фаянсова скульптура представлена у сучасних колекціях лише кількома предметами: статуеткою „Алегорія зими”, прес-пап'є („накладкою на паперні”) з горельєфною фігуркою лежачої дитини⁹⁵ та лежачої собачки⁹⁶.

Найбільш відомі скульптурні роботи, виконані у так званому бісквіті, неглазурованому фарфорі. Це погрудні портрети: поета В. Жуковського, О. Грибєдова⁹⁷, Петра I⁹⁸, Катерини II⁹⁹, папи Пія IX¹⁰⁰,

⁹⁴ ЦДІА України у Києві, ф.581, оп.1, спр.1730, арк.5 („Для Міністра Двора — „листки дикаго цвета” — 15 штук по 15 копеек”).

⁹⁵ Виставка фаянсових та порцелянових виробів Києво-Межигірської фабрики. — К., 1925. — С.13.

⁹⁶ ДМУНДМ, ф.145.

⁹⁷ Сумський художній музей (далі — СХМ), к.129; *Онацький Н.* Межигірський фаянс. — Суми, 1931. — С.7.

⁹⁸ *Онацький Н.* Межигірський фаянс.

⁹⁹ ДМУНДМ, ф.584; Полтавський краєзнавчий музей, №1287; Каталог общества поощрения художеств. — СПб., 1904. — №131. Модель була виконана за мармуровим бюстом Ф. Шубіна (1774 р.). Для порівняння див.: Императорский фарфоровый завод. 1744-1904. — СПб., 1907. — С.54.

¹⁰⁰ Московський державний історичний музей, ф.6736; *Онацький Н.* Межигірський фаянс — С.7; Каталог русского фарфора и фаянса коллекции Алексея Васильевича Селиванова в гор. Владимире губернском. — Владимир,

фігурки „Алегорія зими”¹⁰¹, „Вакханка”¹⁰². Вони виконувались досить ретельно, але сухувато. Позначалося те, що для дирекції фабрики головною була мета розробки рецептури місцевої фарфорової маси. Які зразки при цьому використовувалися, не було таким важливим, тому що вони переважно запозичувалися з інших мануфактур¹⁰³. Поруч опинялися різноманітні предмети: портрети-бюсти, сентиментально-привабливі сюжети, копії станкових робіт знамих скульпторів.

Лінія розробки портретних зображень знайшла певний розвиток у 1860-ті рр., коли був створений ряд декоративних тарілок з портретами відомих діячів того часу. Виконувалися вони в техніці тиснення по сирому черепку з наступним покриттям поливою. У серію ввійшли зображення Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, М. Максимовича, Д. Гарібальді, Н. Бяратинського¹⁰⁴. Рельєфні портрети виконувались, очевидно, за моделями художника (авторство переважно невідоме), але обрамлення по бортику тарілки робилося з використанням звичайних для фабрики мотивів.

Сприятливим фактором у вивченні історії фабрики є те, що виробни переважно старанно мітилися, причому з 1830 р. з включенням хронограми. Відомі спроби розгляду міток фабрики¹⁰⁵. Перекопніві спостереження і висновки О. Гансена, бо вони ґрунтуються на аналізі великої кількості конкретних предметів. Він відзначає 18 варіантів сигнатур. Знаки фабрики еволюціонували в певній послідовності. До 1830 р. застосовувалось як мітка слово „КІЕВЪ” (вітиск) без дати. З початку 1830-х рр. вводиться складна сигнатура: слово „Кієвъ” (дрібними літерами) у поєднанні з датою: позначення року, місяця, числа у витиску¹⁰⁶. Клейма в масі у вигляді напису

1906. — С.26; *Рыбакова Л.Я.* Русский фарфор и фаянс / Собрание И.И. Рыбакова. — Ленинград. 1939. — Л.56; Публичная библиотека им.Салтыкова-Щедрина. Рукописный фонд (по модели Рашет).

¹⁰¹ *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864. — С.8.

¹⁰² СХМ, к.185; *Долинський Л.* Український художній фарфор. — К., 1963. — Іл.29. (Помилково фаянсова статуетка з ХХМ (інв. №411) визначена як фарфорова).

¹⁰³ *Селиванов А.* Из области русской художественной керамики // Старые годы. — 1909. — С.623.

¹⁰⁴ Виставка фаянсових та порцелянових виробів Києво-Межигірської фабрики. — К., 1925. — С.12; Українські виробни шкляні й фаянсові // Неділя. — 1912. — №44. — С.8; *Петрякова Ф.* Украинский художественный фарфор (конец XVIII — начало XX ст.). — К., 1985. — С.178-179.

¹⁰⁵ *Селиванов А.В.* Фарфор и фаянс Российской империи. — С.133. — Табл.ХХІ; *Гансен О.* Межигорские клейма // Искусство. — 1911. — №6, 7. — С.271-273; *Бубнова Е.* Старый русский фаянс. — С.24, 33, 41, 49.

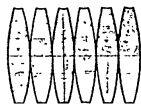
¹⁰⁶ Очевидно, виробни почали позначати клеймами з датою після введення з 1 січня 1831 р. у Російській імперії положення про позначення виробів.

„Кієвъ”, „Межигорьє” і „Кпѣвъ, Межигорьє” належать до рідкісних, їх вдається датувати останнім періодом функціонування фабрики. Доволі часто трапляються на виробах чотири різновиди марок, орієнтовані на клейма англійського фаянсу у вигляді геральдичної композиції з левами. Відома мітка з прізвиськом орендаря Н. Барського. Вона ставилась після 1858 р. й виглядала приблизно так: „Киево-Межигорская фаянсовая // Н.Б.и К^о // и фарфоровая фабрика”.

У підсумку зауважимо, що протягом десяти років нашого відродження жодне видавництво або періодичне видання в Україні не виявили бажання сприяти публікації дослідження про фаянс України ХІХ ст. У той же час дехто здатний заперечити, що одна з пріоритетних проблем у сфері культури — оживлення духовного досвіду минулого, тобто переведення творів мистецтва з їх потенційного стану в актуальну реальність!

Чому ж сьогодні суспільство України таке далеке від серйозного погляду на історію мистецтва фаянсу, фарфору? Чи не тому, що відсутнє цілісне наукове дослідження історії старовинної кераміки України?

Наша розвідка — ключ до подальшої дослідницької праці над фаянсовою українською, над фаянсами Києво-Межигір'я.

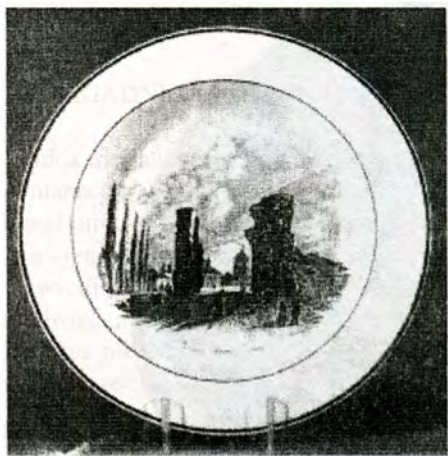

Іл. 1. Тарілка з портретом Т.Г. Шевченка. Перша половина 1860-х рр. Фаянс, контррельєф, суцільне тонування. Діаметр (далі — дм) — 22 см. Зображення виконане за офортом 1860 р.

Іл. 2. Тарілка з портретом П.А. Куліша. Перша половина 1860-х рр. Фаянс, контррельєф, суцільне тонування. Дм — 21,8 см. Центральний державний театральний музей ім. Бахрушніна (Москва).

Іл. 3. Тарілка м'яка „Золоті Ворота в Києві”. 1847 р. Фаянс, друк підполиваний, монохромний. Дм — 21 см. ДМНДМУ. Під зображенням написи: по центру „Золотыя Ворота въ Киѣвъ”, справа — автограф художника „D. Stepanoff”.

Іл. 4. Тарілка напівглибока „Дзвіниця Києво-Печерської Лаври”. Друга половина 1840-х рр. Дм — 26,2 см. Вінницький художній музей. Під зображенням по центру напис: „Колокольня Киѣво-Печерской Лавры”.

Іл. 5. Тарілка м'яка „Обухівка”. 1822-1825 рр. Фаянс, друк підполиваний, монохромний. Дм — 26 см. Державний історичний музей (Москва). Далі — ДІММ. По центру дзеркала дна: зображення паркового будиночка поета В.В. Капніста у селі Обухівці Полтавської губернії; справа автограф художника „D. Stepanoff”; під зображенням — фрагмент оди поета „Обуховка”:

„Приютный дом мой под соломою
По мне — ни низок, ни высок.
Для дружбы есть в нем уголок,
А к двери, нишему знакомой,
Забыла лень прибить замок”.

Сервіз був замовлений сином поета, декабристом О.В. Капністом, коли той служив у Києві ад'ютантом у генерала Раєвського.

Іл. 6. Тарілка мілка „Зелена”. 1831 р. Фаянс, рельєф, суцільне тонування. Дм — 21,5 см. ДІММ.

Іл. 7. Сервіз до чаю „Гіпюровий”. (Фрагмент). 1830-і рр. Фаянс, низький рельєф („гіпюровий”), суцільне тонування. ДІММ.

Молочник. 1832 р. Висота 18 см.

Кавшик (чайник для гарячої води). 1833 р. Висота 20 см.

Чашка. 1833 р. Висота 8,2 см.

Блюдце. 1833 р. Дм — 13,5 см.

Z ZAGADNIENŹ UKRAIŃSKIEJ CHRYSOLOGII ROMANTYCZNEJ

Idea mesjanizmu narodowego, pojawiająca się w różnorodnych postaciach i odmianach u wielu myślicieli romantycznych, była oparta – jak wiadomo – na przesłaniu, że Chrystus ma bezpośredni związek z uniwersalną historią objawienia i zbawienia. W chrześcijańskiej tradycji refleksje wokół sensu zbawienia wypływały z przekonania, że Jezus jest Mesjaszem, to jest odpowiedzią udzieloną przez Boga na mesjańską nadzieję Izraela. Był zatem Chrystus nie tylko “żywą realnością” w teraźniejszości, lecz i przedmiotem żywej nadziei, znamionującej Jego eschatologiczne dzieło.

W tym kontekście eschatologia jawi się jako rozstrzygająca ingerencja Boga w historię przez Mesjasza-Zbawiciela. Wedle teologii biblijnej “jest to jedna z najbardziej starożytnych formuł, w której znajduje wyraz cała wiara wczesnego Kościoła. Tytuł ów, zajmujący centralne miejsce w teologicznej myśli pierwotnych chrześcijan, zasadza się na uznaniu dwu istotnych elementów Heisgeschichte: Jezus powstał z martwych, a jednak historia zbawienia nie uległa przerwaniu. Chrystus pełni nadal swą rolę jako Pośrednik w epoce przejściowej”¹.

W tym cytacie leży klucz do chrystologii jako historii odkupienia, która rozwija się w czasie, oraz ujawnia sens ewolucji rozumienia roli Chrystusa w dziele zbawienia. Jest rzeczą zrozumiałą, że romantyczni mesjaniści poszukując “uniwersalnej regeneracji” ludzkości oparli się głównie na powyższym biblijnym przesłaniu. Występujące zaś w ich koncepcjach posłannictwa różnice i rozbieżności były następstwem mieszania ze sobą perspektywy społeczno-historycznej z eschatologiczną, historycznego i eschatologicznego pojmowania przeznaczeń ludzkich, a także samej istoty mesjanizmu. Z tego punktu widzenia na uwagę zasługują koncepcje przede wszystkim Fouriera i saintsimonistów, którzy jako “kolektywiści” oczekiwali zbawienia już nie od wielkich jednostek, lecz od narodu-ludu², co także znalazło swój jaskrawy wyraz – i to jest niesłychanie istotne – w *Księgach narodu i pielgrzymstwa polskiego* Adama Mickiewicza, zwłaszcza zaś w interesujących nas *Книгах бутія українського народу* (*Księgach bytu narodu ukraińskiego*) Mykoły Kostomarowa (1846 r.).

Charakterystyczne jest, iż poszukując dróg zbawienia w historii i osiągnięcia Królestwa Bożego na ziemi, ukraiński mesjanista oparł się na sprzężeniu idei federalizmu politycznego – idzie o koncepcję federacji

¹ Harrington W. Teologia biblijna. – W., 1977. – S.28. Zob. także: Meyendorff J. Teologia bizantyjska. – W., 1984. – S.208.

² Walicki A. Filozofia a mesjanizm. – W., 1970. – S.28.

słowiańskiej, wprawdzie bliższej do koncepcji wspólnoty religijno-plemiennej, ale z wyraźnymi prerogatywami oraz instytucjami politycznymi – z ideą zbiorowego doskonalenia w duchu ewangelicznych zasad i nauki Chrystusowej, stanowiących punkt wyjścia w uzyskaniu mesjanicznego połowania i osiągnięciu najwyższych wartości moralnych, gwarantujących prawomocność wzniesienia się na wyższy szczebel chrześcijańskiej doskonałości i prawdy. Wedle Kostomarowa, “Syn Boży przyszedł na ziemię, żeby odkryć ludziom prawdę i ażeby ta prawda wyzwoliła ród człowieczy.

I nauczał Chrystus, że wszyscy ludzie są sobie braćmi, wszyscy powinni najpierw kochać Boga, potem jeden drugiego, temu zaś będzie największe poszanowanie Boże należne, kto duszę swoją odda za przyjaciół swoich. A kto między ludźmi chce być pierwszym – powinien być dla wszystkich sługą”³.

Teksty *Biblii*, włącznie z księgami mądrościowymi, wywarły tu swe wyraźne piętno. Wezwaniom społecznym *Книг бумія...* nie jest obce dydaktyczne nastawienie, które nakazywało iść z pomocą prześladowanym, nieszczęśliwym i uciskanym, wskazywało jednocześnie, że “sam Chrystus dał godny przykład: był wszak najmądrzejszym i najsprawiedliwszym z ludzi, a więc był królem i panem, ale nie ukazał się w postaci ziemskiego króla i pana, lecz urodził się w żłobie, żył w biedzie, otoczył się uczniami nie z pańskiego rodu i nie z grona uczonych filozofów, lecz prostych rybaków.

I zaczął naród poznawać prawdę, i zlekli się filozofowie i ludzie imperatora rzymskiego, że prawda wyjdzie na jaw, zaś w ślad za prawdą przyjdzie wolność, a wtedy już nie tak łatwo można będzie oszukiwać i męczyć ludzi”⁴.

Sięgając do źródeł chrześcijańskiej nauki społecznej, Kostomarow odwołał się do jej kluczowego momentu, tj. wypowiedzi Chrystusa, że błogosławieni są biedni, albowiem do nich należy królestwo niebieskie oraz że ci, który pragną sprawiedliwości będą nasyceni (Mt. 5,3-11). A więc Bóg, który stał się człowiekiem, za najbardziej odpowiednie dla dzieła zbawienia wszystkich ludzi wybrał warunki życia ludzi biednych i z tego powodu społecznie poniżonych. Z tymi ludźmi zawsze się utożsamiał, takich ludzi miał najczęściej koło siebie, u takich zyskiwał zaufanie, dla takich głównie chciał być zrozumiany i wiarygodny. Dlatego najgłębsze prawdy swojej nauki ujmował w obrazy i przypowieści tworzone z treści życia ludzi biednych, nobilitując jakby wszelką moralną i materialną krzywdę i biedę ludzką, czyniąc ją wyrazem i nośnikiem treści objawienia, przeznaczonych dla wszystkich ludzi we wszystkich czasach.

Łatwo zgadnąć kierunek chrystologicznego myślenia Kostomarowa: tylko w duchu nauki Chrystusowej można wyzwolić się z nędzy i poniżenia, albowiem Bóg oddając sprawiedliwość uciskionym i podnosząc uginających

³ *Костомаров М.* Книги битія українського народу. — Авгсбург, 1947. — С.7.

⁴ Там само. — С.7-8.

się przychodzi im z pomocą i wyrównuje krzywdy przez czynienie aktu łaski i błogosławieństwa. Uciskanie innych ludzi i gnębienie ubogich – to obraza i świadome sprzeniewierzenie się Bogu, gdyż – jak przypomina współczesny biblista – “kto biednego uciska, obraża jego Stwórcę” oraz “kto drwi z ubogiego, znieważa jego Stwórcę”⁵.

Nie ulega wątpliwości, że autor *Книг биття українського народу* z żarliwością pierwszych chrześcijan zwalcza teorie społeczne oparte na ucisku, nienawiści i podbojach, przeciwstawia im miłość ewangeliczną, widząc w niej podstawowy czynnik ludzkiego ładu: “Wszak nie jest prawdą, rzekomo ustanowioną przez Boga, żeby jedni panowali i bogacili się, a drudzy byli w niewoli i poniewierani, nie byłoby tego, gdyby usłuchano słów ewangelii: panowie powinni zwolnić swoich niewolników i stać się ich braćmi, a bogaci powinni obdzielić biednych, aby biedni stali się także bogaci; jeśli byłaby na świecie miłość chrześcijańska w sercach – tak właśnie byłoby: bo jeśli ktoś kogoś lubi to pragnie, aby temu było równie dobrze, jak jemu”⁶.

W epoce romantyzmu rzadko kto poza Kostomarowem głosił bardziej żarliwie, że tylko przebudowa moralna zdolna będzie odrodzić stosunki między ludźmi i podnieść cywilizację na wyższy stopień oraz zagwarantować wolność. Więcej, ukraiński mesjanista był przekonany, że niema innej drogi do Królestwa Bożego na ziemi, jak właśnie przez wprowadzenie zasad moralności chrześcijańskiej również do życia społecznego i politycznego, do stosunków między narodami i państwami. Dobrem najwyższym było dlań zastosowanie w życiu zbiorowym solidaryzmu, opartego na czynnej miłości bliźniego: “I żyli chreścijanie w bractwie, wszystko u nich było wspólne, i była pośród nich wybrana starszyzna, zaś starszyzna ta była dla wszystkich sługami, albowiem Pan Bóg orzekł, iż kto chce być pierwszym, powinien dla wszystkich być sługą”⁷.

Etos społeczny, tak zdecydowanie rozlegający się na kartach *Книг биття...*, wypływa z wymogu chrystologicznego autora i jest odpowiedzią na pytanie, co jest specyfiką etyki chrześcijańskiej, domagającej się nie tylko radykalnego zerwania ze złem, lecz wykluczającą jakiegokolwiek zło. Tym tłumaczyć należy ostre oskarżenia Kostomarowa zwrócone przeciwko wiarołomcom, bałwochwalcom, królom, możliwym i ludziom pełniącym funkcje kierownicze w społeczeństwie za deptanie owych zasad, co doprowadziło ludzkość do upadku, degradacji i niewoli.

Świadectwem tego są właśnie dzieje ludzkości, które – zdaniem ukraińskiego historiozofa – od zarania naznaczone były piętnem dekadencji. Już “wtedy rzymscy imperatorowie i panowie, i urzędnicy, i ich otoczenie, i

⁵ *Filipiak M.* Problematyka społeczna w Biblii. – W., 1985. – S.39.

⁶ *Костомаров М.* Вказ. пр. –С.11.

⁷ Там само. – С.9.

filozofowie wystąpili przeciwko chrześcijaństwu, usiłując wykorzenić wiarę Chrystusową: i ginęli chrześcijanie, ich i topiono, i wieszano, i ćwiartowano, i przypiekano, i żelaznymi grzebieniami skrobano i mnóstwo męczarni im zadawano”⁸.

Z różnym nasileniem i zmiennym powodzeniem obserwuje te procesy Kostomarov w kolejnych epokach historycznych. Jest on bowiem zwolennikiem poglądu – zresztą, charakterystycznego dla filozofii romantycznej – że ludzkość, idąc ku swemu przeznaczeniu, przechodziła i przechodzi przez rozmaite stadia rozwojowe: okres młodości, dojrzałości i starości. Wykorzystując tę analogię rozwoju całej ludzkości do rozwoju jednostki, wprowadzoną – jak wiadomo – przez Herdera, zaś rozwiniętą przez Hegla, ukraiński mesjanista okres pierwszy śledzi dosłownie z *Biblią* w ręku i lekturami dotyczącymi dziejów starożytnego Rzymu i Grecji.

Z żarliwością młodochrześcijańską przedstawił drugą erę – dramatyczne losy średniowiecznego chrześcijaństwa i nie spuszczając z profetycznego tonu przechodzi do kolejnego etapu, stanowiącego syntezę dwu pierwszych, tj. czasów nowożytnych. Ich znamieniem jest nasilenie się i zaostrzenie konfliktów, ostre ścieranie się spraw ziemskich i doczesnych ze sprawami transcendentalnymi i wiecznymi, politycznych z religijnymi, dążenie do wolności.

Narody żyją właśnie w ogniu tej walki, której charakter, następstwa i zachodzące procesy są jakby dziełem szatana. Nie uszły one uwadze Kostomarowa, śledzącego je uważnie przede wszystkim w odniesieniu do narodów słowiańskich, które były – podkreśla autor za Herderem – nadzieją Opatrzności w przyszłym odrodzeniu ludzkości. Ale oni także, zwłaszcza Polacy i Rosjanie, ulegli zepsuciu oraz chodzą w niewolniczym jarzmie, narzuconym przez carów, książąt i panów, popadając w coraz większą obcą niewolę⁹.

Natomiast idealizujące, czasami wręcz megalomańskie stanowisko – co jest zrozumiałe przy zastosowanym systemie interpretacji – prezentuje autor w relacjonowaniu dziejów Ukrainy; były one dlań widownią wydarzeń szczególnie dramatycznych, wskutek czego utraciła ona swój byt niepodległy, stając się jednocześnie łupem zaborców, obiektem przetargów, wynaradawiania, z szykanami religijnymi włącznie. Naśladując biblijną stylistykę, pisze z bólem Kostomarov: “I chcieli panowie przekształcić naród w drzewo albo w kamień, i zaczęli nie wpuszczać go do cerkwi chrzcić dzieci i śluby zawierać, przystępować do komunii i grzebać umarłych, wszystko tylko po to, by lud prosty postaci człowieczej pozbawić”¹⁰.

⁸ Там само.

⁹ Там само. — С.16-17.

¹⁰ Там само. — С.20.

Podniesiony tu przez Kostomarowa problem wychodzi poza przypadek jednostkowy, uzyskuje raczej wymiar uniwersalny egzystencji ludzkiej, albowiem ma odniesienie nie tylko do wymiaru miłości bliźniego, lecz i całej działalności człowieka, która ma być zorientowana w kierunku osoby ludzkiej. A także poszanowania podstawowych prawd orędzia biblijnego, tj. dekalogu, eliminując tym samym wszelką nienawiść i dominację człowieka nad człowiekiem.

Konfrontując ujęcia ukraińskiego historiozofa z *Biblią* i rozważaniami biblistycznymi dochodzimy do wniosku, że autor *Книг бумія...* był gorącym wyznawcą *Biblii*, i obowiązki wobec bliźnich traktował na tym samym poziomie co obowiązki wobec Boga, że jedno i drugie są dlań nierozzerwalnie związane. Jako człowiek wierzący i żarliwy obrońca ukraińskiej cerkwi, Kostomarow był przekonany, że religia – co podnosi współczesna biblistyka – “to nie tylko wiązanie się człowieka z Bogiem; religia to także wiązanie się człowieka z człowiekiem; wiązanie się człowieka z człowiekiem to współkomponenta religii. Wiara i postępowanie, religia i życie ściśle się ze sobą łączą. Nie można czcić Boga, a jednocześnie łamać przykazania etyczne dekalogu. Postawa etyczna i postawa religijna wzajemnie się warunkują: wszelkie ich rozdzielanie jest sprzeczne z biblijnym pojmowaniem religijności i moralności”¹¹.

Powyższa wypowiedź pomaga ujawnić jeden z istotniejszych momentów rozważań Kostomarowa, którymi kieruje cel narzucony przez zasady wypływające z ducha chrystologii. Celem tym jest zdobycie najwyższych wartości moralnych narodu, ich obrona, przewyciężenie pesymizmu i natchnienie rodaków nadzieją i wiarą, że ich wierność religii Chrystusowej, jej obrona, ich wolnościowe zmagania będą wynagrodzone. Wszak mocą Chrystusa uciśnionym i krzywdzonym uczyniona będzie sprawiedliwość, zaś łamanie zasad moralności chrześcijańskiej i sprawiedliwości społecznej nie może ująć bezkarnie społeczeństwu, które się go dopuszcza. I tak np. kierując ostre oskarżenia wobec władców polskich i carów rosyjskich, jako sprawców nieszczęść i cierpień narodu ukraińskiego, Kostomarow konstatuje, że wszystkie ich akty i poczynania nie dały pożądanego skutku, gdyż Ukraina nadal żyje: “Nie upadła, bo ona nawet znać nie chciała ani cara, ani pana, a jeśli był car to obcy, i jeśli byli panowie to obcy; i chociaż z krwi ukraińskiej zdarzały się wyrodki to jednak swoimi podłymi ustami nie kaleczyli mowy ukraińskiej, sami także nie uważali się za Ukraińców [...]”¹².

Od tego momentu poglądy historiozoficzne Kostomarowa stają się jeszcze bardziej czytelne i ukierunkowane. Oto zgodnie z autorskim założeniem w następstwie odpowiedniej sytuacji zaczęła się krystalizować chrystologiczna

¹¹ Filipiak M. Op. cit. – S.216.

¹² *Костомаров М.* Вказ. пр. — С.22.

koncepcja dziejów, o charakterze etyczno-religijnym. Jej rdzeniem i osnową jest historiozofia interpretująca losy ojczyzny mesjanisty, idącej przez cierpienia ku swym wielkim przeznaczeniom. Trzeba ponadto przypomnieć, iż dla romantycznej filozofii dziejów podstawowym pojęciem było pojęcie “ducha czasów”, tj. kierunku dominującego w danej epoce¹³. Określa on zadania, jakie ludzkość bądź naród mają spełnić w tej epoce, której odpowiada określona faza jej bytu, jej kolejne wcielenie.

Tak więc heroiczno-cierpiętnicze dzieje narodu ukraińskiego w następstwie przedstawionych zdarzeń otrzymały pożądaný głęboki sens i dostarczyły mu decydującego impulsu, który posiada swój punkt dojścia – misję zbawczą, stanowiącą akt łaski Opatrzności i unaoczniającą obecność Boga we współczesnym świecie¹⁴.

Z punktu widzenia wiarygodności były to zabiegi niezwykle trafne. Czywista, autor chciał być szczególnie wiarygodny w odniesieniu do braci-Słowian, przede wszystkim z uwagi na ową koncepcję federacji słowiańskiej. Stąd idealizacja religii i tradycji ukraińskich, zwłaszcza Kozaczyzny jako najbardziej demokratycznej formy sprawowania władzy, gdzie nie było niewolników i panów, lecz wszyscy byli wolni i równi: “I z dnia na dzień rosła Kozaczyzna, i już wkrótce na Ukrainie wszyscy byliby Kozakami, wszyscy wolni i równi, i nie miałyby Ukraina nad sobą ani cara, ani pana, prócz Boga jedyneego, zaś wzorując się na Ukrainie podobnie byłoby w Polsce, a także w innych krajach słowiańskich”¹⁵.

Ale władcy i panowie, zazdrośnie strzegący swoich bogactw i przywilejów, nie dopuścili do tego. Ponadto Słowianie – wyjąwszy, ma się rozumieć, Ukrainę – już wcześniej ulegli wpływowi “starszych braci”, tj. Niemców i Francuzów, zaprowadzili u siebie królów, książąt, bojarów i panów, zaprzepaszcżając tym samym swój dawny i dobry ustrój patriarchalny i wiarę. “I chociaż Słowiańszczyzna cierpiała i cierpi w niewoli, to jednak sama nie jest winna, bo i car, i pańskość nie są z ducha słowiańskiego, lecz niemieckiego lub tatarskiego [...] Rzeczywisty Słowianin nie lubi ani cara, ani pana, albowiem on lubi i pamięta jedyneego Boga Jezusa Chrystusa, króla nieba i ziemi”¹⁶.

To obwinianie obcych i wskazywanie, że to oni byli przyczyną wszelkich nieszczęść i zła jest zaczerpnięte z ideologii rosyjskiego słowianofilstwa i miało na celu łagodzić wzajemne uprzedzenia Słowian oraz poprawiać ich

¹³ Zob. np.: *Walicki A.* Op. cit. – S.9-22 i por.: *Stefanowska Z.* Historia i profecja. – W., 1962, oraz *Sikora A.* Historia i prawdy wieczne. – W., 1977; *Tomkowski J.* Juliusz Słowacki i tradycje mistyki europejskiej. – W., 1984.

¹⁴ Por. np.: *Harrington W.* Op. cit. – S.249; *Filipiak M.* Człowiek współczesny a Stary Testament. – Lublin, 1982. – S.66 i 95.

¹⁵ *Костомаров М.* Вказ. пр. — С.18-19.

¹⁶ Там само. — С.23.

dobrze samopoczucie. Oczywiście, dzięki temu autor chciał także wzbudzić przychylność i zaufanie do swego narodu, który mimo ciężkich dziejowych prób, pełnych poniżenia i cierpień – wytrwał, zachowując wierność religii przedków, nauce Chrystusa, tj. pozostając wierny Bogu. W koncepcji Kostomarowa jest to moment niesłychanie istotny, gdyż “odrzucając Boga, wolność ludzka faktycznie niszczy sama siebie. Poza Bogiem człowiek przestaje być autentycznie i w pełni ludzki”¹⁷.

Tak więc, w świecie nowożytnym Ukraina – wedle Kostomarowa – uosabiała ideę wiary i wolności, ponadto nie znała fałszywych bogów interesu, zysku, nie prowadziła zaborczych wojen, przeciwnie – umacniała braterstwo i sprawiedliwość, co szczególnie było przezeń uwydatnione w interpretacji dziejów Ukrainy. Traktował je zaś nasz historiozof nie tylko jako symboliczną historię wolności, lecz również jako obraz, figurę przyszłego, na braterstwie i solidarności ludów opartego, ładu świata¹⁸. Naród, który cierpiał prześladowania, walczył ze złem, staje się metafizycznym uzasadnieniem heroicznego czynu, wyniesionego na najwyższe szczyty w romantycznej hierarchii wartości.

Znaczenie etosu mesjanicznego w owej hierarchii wartości trudno przecenić. Można go widzieć jako “ideę chrystianizacji polityki, uetycznienia stosunków między narodami, wyeliminowania z nich prawa silniejszego. Na tym właśnie miało polegać ziemskie urzeczywistnienie Królestwa Bożego”¹⁹.

Ale trzeba także pamiętać, iż wynosząc cierpienie i poświęcenie na najwyższe szczyty, Kostomarov w formie ewangelicznej porównuje cierpienie i poświęcenie narodu ukraińskiego z cierpieniami i poświęceniem Chrystusa. Jest to analogia odwołująca się i do podobieństwa męczeńskiego losu, i do uniwersalnego sensu ofiary.

Tak oto został pomyślany kulminacyjny moment koncepcji chrystologicznej Kostomarowa, zgodnie z którą Ukraina została utożsamiona z Chrystusem. Jak i On, cierpiała i była umęczona na krzyżu historii, lecz objawi się w sumieniu “ducha człowieczeństwa” i to wskrzeszenie zapoczątkuje przemianę w duchowym odnowieniu świata i erę wolności w dziejach ludzkości. Bo przecież “Chrystus-król swą krew przelał za wolność rodu ludzkiego, zostawiając ją po wsze czasy jako pokarm dla wiernych”²⁰.

Ale to nie znaczy, że naród-mesjasz będzie ją spożywać w pokorze i cierpieniu, nie walcząc przeciw ciemnościom, nie wołając głośno o wsparcie w spełnieniu swej misyjnej roli. Dlatego nie wyczekuje on biernie na boską

¹⁷ *Meyendorff J.* Op. cit. – S.211-212.

¹⁸ *Костомаров М.* Вказ. пр. — С.17-18.

¹⁹ *Walicki A.* Mesjanistyczne koncepcje narodu i późniejsze losy tej tradycji // *Idee i koncepcje narodu w polskiej myśli politycznej czasów porozbiorowych.* Praca zbiorowa pod red. J.Goćkowskiego i A.Walickiego. – W., 1977. – S.98.

²⁰ *Костомаров М.* Вказ. пр. — С.8.

zapłatę za krew i mękę, lecz opromieniony aurą mesjanicznego czynu wzywa słowiańskich współplemieńców do działania, do solidarnie podjętego trudu na rzecz federacji słowiańskiej, zapoczątkowującej nowe życie społeczeństw w formie doskonalszej niż kiedykolwiek w dziejach, tj. w związku pobratymczych narodów, połączonych tradycją chrześcijańską i kulturową. wspólną ideą i misją diejową.

Wymóg *par excellence* romantyczny, który Kostomarow tak integralnie ujął, był skierowany w przyszłość, gdyż tylko przyszłość niosła w sobie zapowiedź spełnienia największego marzenia romantyka – marzenia o wolnej ojczyźnie i królestwie wolności Słowian. W konsekwencji *Книги бутія...* to klasyczny utwór romantycznego mesjanizmu, w którym inicjacja religijna sprzęgła się z polityczną, zaś nicią przewodnią utworu jest myśl filozoficzna łącząca chrystianizm z ideą wolności.

A więc spośród romantycznych koncepcji filozoficzno-mesjanicznych powstała jej swoista odmiana historiozoficzno-chrystologiczna, będąca jakby nowym proroczym objawieniem, mająca zarazem służyć jako platforma politycznego porozumienia Słowian oraz oddziaływująca umoralniająco na ludzkość²¹. W końcowych paragrafach *Книг бутія українського народу* finalne ujęcie owej koncepcji zostało rozwinięte w romantyczną filozofię czynu i przybrane w niezwykle kunsztowną stylistykę biblijną, zachowującą wszystkie cechy profetyczno-mesjanicznego posłania:

“Leży Ukraina w grobie, ale nie umarła. Albowiem jej głos, wzywający wszystkich Słowian do wolności i braterstwa, rozległ się po całym świecie słowiańskim. I głos ten odbił się echem w Polsce, kiedy 3 maja Polacy postanowili, aby nie było panów, lecz aby w Rzeczypospolitej wszyscy uważali się za równych, czego pragnęła Ukraina sto dwadzieścia lat temu. Ale nie dopuszczono, by w Polsce panowała równość i wprowadzono zmiany, nastąpił podział Polski, jak przedtem Ukrainy.

I tak było trzeba, ponieważ Polska nie usłuchała Ukrainy i zgubiła swoją siostrę. Lecz Polska nie upadnie gdyż zbudzi ją Ukraina, która nie pamięta zła i kocha swoją siostrę, jakby nic między nimi nie było.

I głos Ukrainy odezwał się w Rosji, kiedy po śmierci cara Aleksandra chciano przepędzić cara i panów oraz stworzyć Rzeczpospolitą i zjednoczyć Słowian na obraz i podobieństwo Boże, czego pragnęła Ukraina dwieście lat temu. Lecz despota do tego nie dopuścił: jednym zadano śmierć na szybienicy, innych zakatowano w kopalniach, trzecich posłano Czerkiesom pod nóż. I panuje despota-kat nad trzema narodami słowiańskimi [...] lecz niczego nie dokona.

Albowiem głos Ukrainy nie zamilkł. Wstanie ona ze swojej mogiły i odezwie się do wszystkich braci swoich Słowian, którzy usłyszą jej wołanie, i

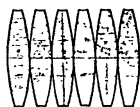
²¹ Czajkowski M. Dlaczego etos? Biblijne uzasadnienie norm moralnych // Znak. – 1985. – № 6 (367).

wstanie Słowiańszczyzna, a wówczas nie będzie już ani cara, ani carewicza, ani barona, ani pana, ani bojarzyna, ani poddanego, ani chołopa – ani w Rosji, ani w Polsce, ani na Ukrainie, ani u Czechów, ani u Chorwatów, ani u Serbów, ani u Bułgarów.

Ukraina stanie się niepodległą republiką w federacji słowiańskiej.

Wtedy wszystkie narody pokazując na mapie to miejsce, gdzie narysowana Ukraina powiedzą: oto kamień węgielny, którego trzeba strzec, albowiem jest on podstawą całej budowli”²².

Wolno sądzić, iż powyższe rozważania i przytoczenia wiernie oddają koncepcję, charakter i podniosły stan myśli dzieła ukraińskiego mesjanisty. Z końcowych fragmentów tekstu można się było przekonać, jak decydujące znaczenie ma tu przejście od inicjacji indywidualnej ku zbiorowej, dążenie do przekonania, że przeznaczeniem ludzi jest wolność, godziwe życie, że wszyscy ludzie winni się miłować jak bracia, że wymóg wiary i nakaz braterstwa stanowi najwyższą świętość ludzką, wreszcie – że nauka Chrystusowa i braterstwo winny stanowić fundament budowy społecznej. Zbiorowość – jak i jednostka, naród czy w danym przypadku społeczność słowiańska – przetrwa wszelkie burze dziejowe, ale tylko pod warunkiem, że nie zaprze się samej siebie, swojej religii, człowieczeństwa, nie zejdzie z drogi ideałów narodowych i prawości, nie zerwie nici chrześcijańskiej tradycji i nie zapomni o swym powołaniu. Nie ulega wątpliwości, że respektując powyższe zasady i pryncypia każda większa lub mniejsza społeczność będzie zarazem przyczyniać się do rozwoju ludzkości, zmierzającej ku kolejnym “szczyblom człowieczeństwa”.

²² Костомаров М. Вказ. пр. — С.23-24.

КОЗАЦЬКИЙ ПРАВОПИС ПОЕТА

(Чи маємо академічне видання творів Тараса Шевченка?)

Якою мовою написав Т. Шевченко вірш „Умре муж велій в власяниці”?

У першому-ліпшому радянському видавні „Кобзаря”, зокрема й академічних, що були опубліковані після 1930 р., на сторінках, де вміщено вірш „Умре муж велій...”, читаємо:

Умре муж велій в власяниці,
Не плачте, сироти, вдовиці...
...Во глас єдиний ісповедуї...
Свої грехи...

Це спонукає до роздумів, якою ж мовою написаний вірш? Жодних застережень щодо мови та орфографії цього на перший погляд загадкового твору не знаходимо і в примітках.

1955 р. шевченкознавець Юрій Івакін висунув гіпотезу, що цей вірш начебто написано російською мовою. У відомих своїх монографіях „Стиль політичної поезії Шевченка” і „Коментар до „Кобзаря” Шевченка”, відповідальним редактором яких був професор Євген Кирилюк, він „аналізує” цей вірш у розділі „Російський вірш Шевченка в „Іскрівському” дусі”. Дослідник намагається переконати читача, що „[...] цей твір аж ніяк не потребує перекладу на російську мову і більше того — по-російськи звучить значно природніше, ніж по-українськи”, і він свідчить про зближення Т. Шевченка з російською літературою і „шляхи засвоєння його музою її засобів”¹.

Як же все-таки насправді?

Позаяк цей сатиричний вірш-відгук стосується високопоставленої духовної особи — петербурзького митрополита Григорія, войовничого мракобіса, то цілком природно, що він є пародійною стилізацією української мови під церковнослов’янську в українському варіанті.

Загальновідомо, що дошевченківська українська література багата своїми творами на цю тему різного жанру і стилю: ляментами, треносами, невільницькими плачами, панегіриками, як-от: „Лямент дому княжат Острозьких з приводу смерті князя Олександра Константиновича”, два острозькі ляменти, „Лямент України”, „Плач київських монахів” тощо.

Т. Шевченко 4 червня 1860 р. завершив переспів „Плач Ярославни”, 17 червня написав „Умре муж велій...”, а 28 червня —

¹ Івакін Ю.О. Російський вірш Шевченка в „Іскрівському” дусі // Стиль політичної поезії Шевченка. — К., 1961. — С.266-267.

„Гімн чернечий”. Отже, у червні в його поетичній роботі панувала давня українська мова. У такому порядку він записав ці вірші до „Більшої книжки”.

Спробуємо довести наше твердження. Для цього проаналізуємо мову автографа твору. По-перше, уся лексика вірша, за винятком неологізму *юккоборцеві* і власних назв, церковнослов'янська. Графічний і фонетичний аналіз вірша potwierджує, що він написаний староукраїнським правописом, а точніше козацьким. Тому-то не випадкове і не помилкове є вживання літери „і” у слові *власяніцѣ*, чого не допускала стара російська орфографія і що для староукраїнської було звичним явищем. І в Т. Шевченка зустрічаємо „Зіновію”, „Куліш”, „розвіаєш”, „ірій” тощо. Також прикметникове закінчення в словах *вєлій*, *Аскочинскій*, *тяжкій* характерне для мови Т. Шевченка і для живої української мови: *Прилуцькій*, *тихенькій*, *великій* тощо. Тут збігався російський правопис цих слів з їх вимовою південно-західного наріччя української мови. Не є „помилковим” написання прізвища *Аскочинський*, бо „є” стоїть у ненаголошеній позиції і відповідає живій вимові і правописові прізвищ козацького реєстру 1649 р. Порівняймо: у Т. Шевченка не раз вжито *Артимовський*, *Каминецький*; російською мовою це було б *Аскоченский*, *Каменецкий*.

Слово „руская” Т. Шевченко, як і М. Гоголь, свідомо і послідовно передає з одним „с”, вважаючи його споконвіку нашим, бо так воно з найдавніших часів писалося в староукраїнській мові. Наприклад, у заголовку видатної пам'ятки Київської Русі *Несторалітописця*: „Літописець руский з Богом починаєм” і в наступних рядках цього ж джерела двічі написано „Руская земля” з одним „с”. Написання цього слова з двома „с” є книжною українською нормою пізнішого часу. Воно засвідчується заголовками перших друкованих словників кінця XVI — початку XVII ст. („Лексикон Славеноросскій” Памви Беринди 1627 р. та ін.).

Це була типова форма творення українських прикметників, яку подибуємо в козацькому реєстрі 1649 р. — *Ярема Збаразский*, *Павло Забузский*, *Запорізьский Остап*, *Завацьський Василько* тощо. „Словник староукраїнської мови”, що вийшов у двох томах 1977 р., засвідчує тільки кілька прикладів написання *руский* з двома „с”, а також приклади з „ь” — „руський”, що й досі збереглися серед українського населення Карпат. Т. Шевченко свідомо писав з одним „с” (*рускій царь*, *рускій народ*, „Вестником руским” тощо). Друкарні, звичайно, виправляли поета-патріота і ставили два „с”. Незабаром і в Галичині з'явилися часописи „Син Русі”, „Руска зоря”, „Дневник руский”, „Руська хата”.

Важливим аргументом, що вірш написано українським варіантом церковнослов'янської мови, є вживання Шевченком деревлянської літери „ѣ” у словах власнянціѣ, бесѣда, исповѣдуй, грѣхи. Текстологам відомо, що Т. Шевченко вилучив зі своєї абетки цю літеру, а залишив її в кількох історичних словах — Рогнѣда, человек тощо. В україномовних творах він замінив її літерою „и”, яку можна читати як сучасне „і” та „и”. Літеру „ѣ” він послідовно вживає в російськомовних творах та в цитатах і словах зі Святого Письма, бо замінювати літери в біблійних текстах забороняла цензура.

Вимову назви журналу „Руская бесѣда” Т. Шевченко мав можливість чути і від своїх друзів П. Куліша, М. Максимовича, який короткий час 1857 р. завідував редакцією. Отже, Т. Шевченко у „Щоденнику” чотири рази пише „Руская бесѣда”, і один раз у листах надруковано „Руська бесѣда” і поряд фраза „руськими повістями”.

Графічне написання „Руская бесѣда” у вірші „Умре муж велій...” усі без винятку упорядники безпідставно виправляють російською мовою „Русская беседа”, що не відповідає правописові поета, ритмомелодиці вірша. В академічних виданнях слід залишити авторське написання, а в популярних протранскрибувати згідно з українською орфографією, оскільки обидва слова є в українській мові. Адже вона ще з часів Київської Русі завжди асимілювала чужі слова відповідно до артикуляційних можливостей її мешканців у різних краях держави, які не змінилися й досі. Ця риса властива й іншим мовам, зокрема російській, англійській, у яких українські слова вимовляють по-своєму. Т. Шевченко послідовно дерусифікував українські слова, імена, прізвища — Костомар (Костомаров), Білозер (Білозерський), Пугач (Пугачов). Саме тому він писав по-українському і назву альманаха „Старина запорозька” („Запорожская Старина”) І. Срезневського.

Неологізм *юпкоборець* поет вживає зі сатиричною метою, називаючи ним митрополита Григорія, що заборонив шити жіночі юпки з тканини „у хрестик”. Т. Шевченко свідомо вживає закінчення *-еві* (юпкоборцеві), притаманне українській, церковнослов'янській, польській мовам, але ж не російській. Слово *юпкоборець* — український неологізм, однак упорядники вже понад півстоліття друкують його у „Кобзарях”, у тому числі й академічних, як русизм „юпкоборець”, не звертаючи з автографом. Тим часом написання „юпкоборець” — це ще один серйозний аргумент, що вірш має українську основу.

Наявність „ѣ” у закінченнях слів *восплачь* і *плачь* (їх поет вживає у вірші двічі) треба пояснювати давньоукраїнською правописною традицією. Це ж засвідчує й слово *плачте*, у якому після „ч” „ѣ”

пропускався і в прозових творах Т. Шевченка. Це доказ того, що поет дотримувався правопису XVII-XVIII ст. і знав, що шиплячі в нашій мові давно стверділи, тоді як у російській вони залишились м'якими. Що ж до слова *сироти*, то ніхто не сумнівається, що Т. Шевченко вжив українську акцентологічну форму *сироти*, за українською орфографією написав він і слово *вдовици*.

Морфологічний аналіз дієслів свідчить, що всі вони є формами церковнослов'янської мови: *умре* — простий минулий час, так званий аорист (російською мовою треба б *умер*); *плачте, восплач, плач, исповідуї* — наказовий спосіб церковнослов'янської мови з властивими їй префіксами *вос-*, *ис-*. Префікси *во-*, *воз-* (*восплач, воутріс*) теж характерні для церковнослов'янської мови, як і суфікс *-тель* (*ревнитель, любитель*). Прийменникові конструкції з „о” — явище поширене в церковнослов'янській, українській мові.

Синтаксис вірша теж відповідає нормам церковнослов'янської мови.

Отже, вірш „Умре муж велій...” — твір український, але стилізований під церковнослов'янську мову.

Український варіант церковнослов'янської мови

Упродовж тисячоліття церковнослов'янська мова як мова релігійної літератури вживається на великих просторах у південних і східних слов'ян. Вона не мала обов'язкових для всіх народів орфоепічних норм, надто поширеним було скорочення складів під титлами, часто порушувався правопис слів, лексичний склад. Тому в Україні з XI ст. функціонував її національний різновид. У найдавніших пам'ятках церковнослов'янської мови, створених у Києві, — „Остромировому Євангелії” (1056-1057), особливо в „Ізборнику Святослава” (1073-1076) відбито багато рис живої української мови. У XVI ст. Святе Письмо перекладають живою мовою нашого народу, скажімо, „Пересопницьке Євангеліє” (1556-1561). В археологічних нотатках Шевченка за 1845-1846 р. про Переяслав, Лубни, Миргород, Телепень, Хорол, Чернігів знаходимо описи Євангелій. Вельми цікавий запис зробив Шевченко про видатну пам'ятку української культури „Пересопницьке Євангеліє”, зазначивши, що воно „написано малоросійським наречієм (1556 р.) [...] и дано от Ясновельможного[...] пана Іоана Мазепы”².

Як зазначав Іван Франко, в середні віки текст церковнослов'янський у східних слов'ян існував лише на папері, а насправді в

² Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. — К., 1964. — Т.6. — С.304-305 (далі покликаємось на це видання).

церковній практиці, в читанні і співі панували мови українська і російська, пристосовані до мертвих церковнослов'янських форм. Таким чином, українці вимовляли текст символу віри по-своєму: „Вірую во Єдиного Бога, Отця Вседержителя, Творця неба і землі”, а росіяни по-своєму: „Верую во Єдинаво Бога, Отца Вседержителя, Творца неба и земли”³.

В українських школах того часу вивчали церковнослов'янську мову за підручниками і словниками Лавреентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та ін. Українські друкарні, зокрема Острозька, Львівська, Київська, Чернігівська та інші видають „Апостол” (1574 р.), „Буквар” (1574 р.), „Біблію” (1581 р.) тощо. В молитві „Отче наш”, вміщеній у „Букварі”, вжито двічі українську форму „єдиного”, „дайже”, „в” — замість церковнослов'янських — „єдиного”, „даждь”, „во”⁴. Цю ж молитву традиційним правописом Шевченко подав у своєму „Букварі южнорусскому”, навівши поряд рядки із пародійного вірша, передані народною вимовою: „Очи наш, Отого еси...”.

У нашій давній літературі, зокрема у літописах, дуже часто спостерігаємо посилання на книги Святого Письма, використання біблійних сюжетів, мотивів, влучних висловів. Скажімо, Самійло Величко, описуючи поділ України 1670 р. „на три гетьманства и части”, дорікає за це гетьманам, які „не слушаая словеси Еуангельского: аще розділится дом на ся, то запустіет”, бо „паде, паде красная Козацькая Україна тогочная, аки древній оній Вавилон, град великій”⁵.

Але починаючи з кінця XVII ст., і особливо у XVIII ст., на Лівобережжі, а також у Києві царат переслідує українську книгу, витісняє і замінює її російськими виданнями. Багато стародруків загинуло в полум'ї пожеж, які тривають аж до наших днів. Загально-відомий указ Петра I від 6 жовтня 1720 р., яким було „величайше” наказано: „В Кисво-Печерской и Черниговских типографиях вновь никаких, кроме церковных прежних изданий не печатать, да и оные церковные старые книги для совершенного согласия с великороссийскими такими ж книгами справливать прежде печати, дабы никакой розни и особого наречия во оных не было”⁶.

³ Франко І. Етимологія и фонетика // Украинская жизнь. — М., 1916. — №6. — С.24-44.

⁴ Федоров І. Буквар. — К., 1975. — С.54-55.

⁵ Величко С. Летопись событий в Югозападной России в XVII веке. — К., 1851. — Т.II. — С.238-239; 8.

⁶ Див.: Фабрикант Н. Краткий очерк из истории отношений русских цензурных законов к украинской литературе // Русская мысль. — 1905. — Март. — С.129.

На щастя, цей великодержавний, шовіністичний указ щодо української книги не поширювався на Правобережну Україну, зокрема на Шевченкову Звенигородщину, яку аж 1795 р. захопила Росія і почала проводити тут свою щодо української церкви, мови, освіти, книжки, культури жорстоку нівеляційну політику. Біограф і друг Шевченка Михайло Чалний писав про колоніальну політику царату стосовно України, який „затевал ни больше, ни меньше, как переселить в Юго-Западный край из великорусских губерний, а туда послать хохлов. Да, он готов был призвать даже мордву и китайцев, — пусть хохлы станут китайцами, лишь бы не оставались хохлами”⁷.

Великого удару національно-культурному життю українців було завдано арештами кирило-методіївців 1847 р., таємними циркулярами й указами про заборону української мови 1863 і 1876 рр. Останній знову суворо застерігав, щоб, друкуючи „исторические памятники, не было допускаемо никаких отступлений от общерусского правописания”⁸.

Русифікаторську політику царат проводив головним чином великоросійськими кадрами, яких тисячами посилав в Україну, — попів, учителів, професорів, інженерів, публіцистів, жандармів та ін. Шевченків земляк і великий шанувальник його таланту Іван Нечуй-Левицький з цього приводу з тривогою писав, що до Києва „путь семінаристи з Костромн, Архангельська з Волги й Сибіру”, багато тульських семінаристів, митрополит-росіянин роздає їм парафії в Україні, „а українські мужики [...] пороззявляли роги, дивлячись на таких чудних кацапських попів”. У давній славній академії Сагайдачного і Могили запанував „чужий великоруський дух, чужа наука, чужий язик, навіть чужі люде”⁹. М. Грушевський зазначає, що, нівелюючи національне життя української церкви, царат „запроваджує великоруську вимову в Службі Божій”, тобто у церковній відправі, під час читання книг Святого Письма¹⁰. Українську інтелігенцію і селян виселяли в Росію. У ХІХ ст. українцям заборонялось бути вчителями історії в школах України.

У дитячі роки Шевченка на Правобережжі, зокрема на Звенигородщині, русифікаторська політика царату робила перші кроки. Тут

⁷ Чалний М. Вторая киевская гимназия // Киевская Старина. — 1902. — №2. — С.132.

⁸ Див.: Фабрикант Н. Краткий очерк... — С.135.

⁹ Нечуй-Левицький І. Хмари // Зібрання творів: У 10 т. — К., 1965. — Т.2. — С.8-9.

¹⁰ Грушевський М. Украинцы // Формы национальных движений в современных государствах... Австро-Венгрия, Россия, Германия / Под ред. А.И. Кастелянского. — СПб., 1910. — С.313-314.

проживало ще багато польської шляхти, яка мріяла про велику Польщу „від моря до моря”. Отже, зрозуміло, яким варіантом церковнослов'янської мови вивчав Шевченко, за його словами, „протягом дворічного тяжкого життя” Граматику, Часословець і Псалтир¹¹. Цією ж мовою столітній дід Іван (російської він не знав. — *Я.Д.*) читав по неділях „Четы-Минеї” Дмитра Туптала, які багато разів виходили в Києві, починаючи з 1689 р. Нарешті, цією ж мовою Шевченко-школяр співав псалми на похоронах покійників-кріпаків, „списував у бур'янах Сквороду” і „Три царіє со дары”.

Шевченко в листах до родичів просить їх писати йому листи рідною мовою „та тільки не по-московському, а то і читать не буду”¹².

Питання про українську форму церковнослов'янської мови перестане бути дискусійним, якщо взяти до рук Шевченків „Буквар”, який він склав перед смертю правописом Куліша для навчання грамоти українською мовою в недільних школах і вислав на Батьківщину. Там знайдемо псалми, проповіді, навіть молитви „Отче наш” і „Вірую”, які Шевченко вимушений був подати старим російським правописом. Ось зразок молитви: „Иисус Христос, сын Божій святым духом воплощенный одъ Пречистой и пренепорочнои дивы Маріи, научав людей беззаконных слову правды и любви, едыному святому закону”¹³. Над словами позначено й наголоси, окремі з них для нас незвичні, М́аріи. Такий же наголос у цьому слові у „Граматиці” Івана Ужєвича (1643 р.).

У ранній творчості Шевченко вживає небагато церковнослов'янських, властивих і народній мові, наприклад, *праведная, літання, псалом, тма, мна, оксія, титар, архимандрит, піп, псалтир* тощо, а також діалектизми типу *очиці, ручиці* та ін.

Поворотний момент у поетичній мові Шевченка настав 1845 р., коли він уважно вивчав українські історичні джерела в рукописах, працюючи в Київській Археологічній Комісії.

Таким чином, уже в ранній творчості спостерігаємо тенденцію до вживання старих книжних слів, висловів, зокрема їх повної фонетичної українізації. Проте до 1845 р. ця риса ще слабо виражена. Вперше в поетичній мові Шевченка широку хвилю староукраїнських слів, запозичених із книжної української мови XVII-XVIII ст., зустрічаємо у вірші „І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє”, головним джерелом для якого був знаменитий козацький літопис Самійла Величка, а

¹¹ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів. — Т.5. — С.255.

¹² Там само. — Т.6. — С.10, 12.

¹³ Там само. — С.372.

також, як зазначає М. Грушевський, Самовидця та інші історичні документи¹⁴.

Особливе місце у творчості давньоукраїнських письменників, зокрема Івана Вишенського, Самійла Величка, Григорія Сковороди, посідає авторитетна й популярна „Біблія”. У Величка, як і в Шевченка, козацьке розуміння релігії і національне трактування „Біблії”, яку вони використовували для пояснення болісних і трагічних явищ у житті рідного народу. Відомо, що книги Святого Письма, які царат невблаганно забороняв видавати в українському перекладі, використовувало багато видатних письменників, філософів, композиторів, художників світу.

Правопис російських видань книг Святого Письма був канонізований під „російську мову”, ніхто не міг його порушувати. Тим часом Шевченко, взявши до низки своїх віршів епіграфи з „Біблії”, в рукописах порушував його, бо дотримувався давньоукраїнської правописної традиції і прислухався до живої вимови земляків.

Ми не можемо звинувачувати дореволюційних упорядників „Кобзаря” в тому, що всі вони вимушені були в межах Російської імперії біблійні епіграфи, цитати, які Шевченко взяв з улюбленої його книги „Біблії” до творів „Сон”, „Єретик”, „Кавказ”, „Великий льох”, „І мертвим, і живим, і ненарожденним”, „Осика”, „Марія”, „Неофіти”, „Тризна”, десятирядкову „Молитву Ієремії пророка” та інші подавати за російським виданням Святого Письма і таким чином порушувати правопис автографів поета: *ложь, ночь* — на *ложь, ночь* та ін.

Тим часом радянські шевченкознавці, протягом семи десятиріч публікуючи академічні видання творів Шевченка і „Кобзарі” масовими тиражами, ніби захищали царські укази Петра I та Емський 1876 р., бо їм чути не хотіли про український варіант церковнослов'янської мови. Після того, як 1917 р. з російського алфавіту викинули церковнослов'янські літери, а деякі замінили російськими (зокрема „ѣ” (ять) почали передавати через „е”), вони не тільки продовжують друкувати по-російському — *ложь, ночь* і подібне, а й літеру „ѣ” послідовно передають через російське „е” — старейшины, повешены, главе, согрешиша, соседом та інші. У 30-х рр. дехто із упорядників подавав їх по-російському, але українськими літерами: „*прібліжі бо ся спасеніє, грехи, исповедуй*” тощо.

1939-го ювілейного року повне десяти томне зібрання творів Шевченка остаточно канонізувало зрусифіковані епіграфи до згаданих творів поета, і вони скрізь друкуються як російськомовні.

¹⁴ Грушевський М. Самовидець Руїни // Український історик. — Нью-Йорк-Торонто-Київ-Львів-Мюнхен, 1991-1992. — С.108.

Також окремі слова, словосполуки в українських віршах, в основу яких лягли біблійні оповідання, транскрибуються по-російському — *розтленное, воместо* тощо, хоча вірш „Осії Гл. XIV” і згадані слова переписані не рукою Шевченка. Важко сказати, яку літеру написав він в оригіналі — „ѣ” чи „и”, але не „е”. У „Щоденнику” Шевченко тільки тричі прізвище Куліша пише через „ѣ”, 20 разів з „и” і раз з „і”, але жодного разу — через „е”.

Західноукраїнські упорядники всіх видань творів Шевченка в умовах Австро-Угорщини і Польщі, починаючи з львівського видання 1867 р., друкували біблійні цитати за тисячолітньою вимовою українців. Наприклад, епіграф до поеми „Неофіти”: „*Сія глаголет Господь: сохрани́те суд і сотвори́те правду, прибли́жися бо спасе́ніє мое при́йти і милос́ть моя откри́ється*” („Ісаія. Гл. XIV”). А Іван Франко у своєму виданні „Кобзаря” (1908 р.), не маючи під руками автографів, видрукував із пам’яті епіграфи кирилицею, допустивши лише одну похибку — *ложь*.

Послуговуючись козацьким правописом, Шевченко свідомо порушив написання російського слова *Сибирь*. Залишивши його жіночий рід, він майже половину слів пише з „ъ”, а решту з „ь”. Зате в кількадесят разів ужитому ненависному йому слові *царь* поет послідовно ставить „ь”, за усталеною традицією. Бо за російським законом, як свідчать сотні скарг чиновників, що зберігаються в архівах Посольського приказу за 1645–1646 рр., за пропущення одного слова чи літери в повному титулуванні російського царя винуватця вимагали карати на горло.

В академічному виданні невмотивовано поставлено „ь” у кінці слова *скорбь* у поемі „Марія”, яку переписано чужою рукою.

Таким чином, літери „ѣ” і „ь” Шевченко вживав, дотримуючись української традиції XI–XVIII ст., зокрема козацького правопису, і прислухаючись до живої вимови м’яких і твердих приголосних своїми земляками.

Шевченко як реформатор українського правопису, щоб вирізнити і віддалити його від російського, вилучив деревлянську літеру „ѣ” (ять), яку успадкував російський алфавіт, і замінив її сучасною „і”. Цю заміну історія виправдала. Вживає літеру „ѣ” у російській мові і вимушено у церковнослов’янській. Літеру „ѣ” вилучили ще переписувачі II Литовського Статуту 1566 р. Генеральний писар Іван Виговський вилучив літеру „і”, а літеру „щ” передавав через „шч”, „сч”, „ш” — відповідно до живої вимови козаків.

В останньому дванадцятитомному академічному виданні творів Шевченка, перший том якого вийшов 1989 р., завідувач відділом шевченкознавства Інституту літератури ім. Шевченка Василь Бородін нав’язав читачам десятирядкову „Молитву Ієремії пророка” як

російськомовну, яку досі друкували як факсиміле, вважаючи її епіграфом до „Трьох літ”. В автографі ж поета — староукраїнський правопис.

У Західній Україні національним варіантом церковнослов'янської мови користувалися тисячу років — від часу хрещення Русі-України, аж доки більшовицька Москва не знищила фізично священиків, не закрила церкви, не сплюндрувала скарби літератури, духовні школи, колегії, академію.

Майбутні упорядники „Кобзаря” мають виправити зрусифіковані біблійні епіграфи до віршів Шевченка й повернути їм первісне написання і вимову.

Ви́флієм чи Ві́флієм?

Характерною рисою староукраїнського правопису є те, що літерна система більше, ніж сьогодні, не відповідала вимові голосних звуків у різних говірках української мови, тобто не була силоміць унормована правописом. Тому на письмі змішувались різні букви, особливо для позначення ненаголошених голосних. Між приголосними Шевченко пише літеру „и”, яку могли читати як сучасне „и”, а в окремих краях і як „і”: *Иржавець — Иржавець*. Літеру „и” Шевченко послідовно вживає у багатьох словах, власних і географічних назвах чужомовного походження: *Алилуя, Атилу, Ватикан, Вавилон, Ви́флієм, Вирсавія, Вашингтон, Єгипет, Ізида, Кармилова, Ливан, Пилат, Скандинавський, Сиракузи, Тиверіада, Бібиков*; у загальних старогрецьких — *архимандрит, архистратиг* та інших. До 30-х рр. ХХ ст. їх саме так передавали, і жодний упорядник не сумнівався, що їх треба читати і передавати по-іншому.

Тим часом у роки шаленої русифікації української мови, починаючи з 1930-х, їх було русифіковано, і досі в „Кобзарях” вони подаються як російськомовні: *Ватікан, Ві́флієм, Ізідора* та інші, хоч залишено *Ливанський*.

Ось, наприклад, яких орфоепічних, а згодом орфографічних русифікаторських метаморфоз зазнали три старосврейські слова — *Кармелова, Бетлєс, Галлелуя*. Склади з „с” у цих словах наголошені, тому в українській мові південнозахідного наріччя вони вимовлялися як „и” і в такій формі закріпилися на письмі — *Кармилова, Ви́флієм, Алилуя*. А русифікатори вже шість десятиріч нав'язували чужу нам і поетові форму *Ві́флієм, Кармілова, Алілуя* — і безсоромно переконували, що начебто так, тобто по-російськи, їх вимовляли і співали Микита Швачка, козаки і християни в ХІ-ХVІІІ ст. Насправді ж це яскравий доказ того, що ще в Київській Русі ці слова були українськими і звідти їх запозичила російська мова. Інакше б по-російському вони звучали так: *Кармелова, Ве́флієм, Але́луя*.

Суботів чи Суботов?

Хоч в основі правопису Шевченка лежить фонетичний принцип, який був характерний і для давнього українського письма, — богослужбених книг, судочинства, гетьманської канцелярії, праць, протранскрибованих польськими літерами (як це зробив Яків де Бальмен 1844 р. з „Кобзарем”), — поетові не був цілком чужим і етимологічний принцип, тобто давнє написання слів. У його автографах трапляються послідовні написання: *вольний* (понад 20 разів), *запорозький*, *война*, *розбойник*, *мудрость*, *подножки*, *слов*, *дулебів*, *матер*, і жодного разу *вільний* (за винятком двох випадків у варіантах віршів). Малоймовірно, щоб українцеві була неприродною вимова „...вільний чоловік...”, „вона вже вільна...” тощо.

Частіше Шевченко пише слова з етимологічним „о” і „е” в географічних назвах, які вважаються найстійкішими в лексичному складі кожної мови. Позаяк Україна була століттями під чужинським пануванням, то закріпилися на письмі назви *Суботов*, *Очаков*, *Чернігов*, *Трахтемиров*, *Межигорський* тощо. Так писали географічні і власні назви і в польській, і в російській мовах. До речі, поляки над „о” не ставили рисочки, як тепер, хоч і читали *Кракув*, *козакув*, *панув* тощо.

У живій мові в більшості говірок „о” вимовлялося як „і” — *Суботів*, *Очаків*, *Трахтемирів*, *Чернігів*. Сам Шевченко навів паралельні українські і польські назви „*Вільшана* або *Ольшана*”. У ХІХ ст. Михайло Максимович, Шевченків приятель, який захищав етимологічний принцип правопису, щоб підказати читачеві, як у подібних випадках читати слова, ставив над „Ѡ” дашок. Він мав своїх послідовників, зокрема й у Галичині, де десятиліттями велася політична азбучна війна.

Назву Києва Шевченко передає по-українському *Кыев*, і лише зрідка *Кієв*, переважно в російських текстах і в останні роки життя. Послідовно пише *Переяслов*, бо наддніпрянці вимовляють „а” наближено до „о”. Згідно з козацьким правописом, Шевченко пише „*Матер Божя*”.

Прадідівська літера

З сивої давнини аж до 30-х рр. наша абетка мала літеру для передачі „г” зімкненого, яке вживалося переважно у словах діалектних або чужомовного походження: гвалт, ганок, географія тощо. Букву г у письмових пам’ятках Київської Русі аж до ХІХ ст. включно передавали двома літерами — *кґ*, інколи однією: *Кґ*гялятовський, *Ганджа*, *Гонга*, *Шинґирей*, *казета* тощо. У „Словнику мови Шевченка” лише один раз зафіксовано буквосполучення *кґ* — *кґвалт*. Тим часом найавторитетніший словник, що його впорядкував Борис

Грінченко, реєструє мало не 250 слів, які тільки починаються цією літерою, і як ілюстрацію подає два приклади з віршів Шевченка. Під цією літерою у цьому словнику трапляються ще й такі Шевченкові слова: ґрунт (20 разів), Галаган, ґратч, ґвалт, ґанок, ґел-ґел та ін. У 20-30-х рр. харківські і київські упорядники передавали цією літерою чимало слів із „Кобзаря”: магнати, дзигарі, fuga, Штернберг, навіть Петербург. Сам Шевченко її не вживав на письмі, бо російські друкарні не мали відповідного значка. Разом з тим російська мова не знає нашого гортанного звука г (гомоніти, горіти, гаґліки), тому в словах іншомовного походження цей звук передають через „х”, „в” або опускають його — Хашек, Хемінґуей, хокей. Саме тому жертвою зрусифікованого українського правопису стало ім'я великого Бетґовена, якого понад десять разів у такому написанні згадував Шевченко. Радянські упорядники передають це ім'я як Бетховен.

Нав'язане написання

Упорядники видань творів Шевченка, починаючи з ювілейного десятитомника 1939 р., усупереч 500-річній історичній традиції українського письма і друку в написанні міста „Хвастова” з початковим „Хв”, нав'язали художнім творам Шевченка чужу для живої мови Наддніпрянщини форму *Фастів*, залишивши водночас *Хведір*, *Хведірко* тощо. Звук „ф” і досі обмежено вживається в усній українській мові, а в середньонаддніпрянських говірках він вимовляється як „хв”, „п” — *Хведора*, *Педора*, *Пріська*, *хвізика*, *хвільм*. Тому Шевченко, не порушуючи історичного правопису, в іншомовних словах, зокрема іменах, передає цей звук через церковнослов'янську фіту „ѣ” — *ѣдир* Толстой. Отже, упорядники мають відновити Шевченкове написання „Хвастів” (як друкувалося до 1939 р.).

В останніх двох академічних виданнях 1963 і 1989 рр. допущено кілька прикрих текстуальних помилок. У поемі „Сон” сліпо перекопійовано з автографа „*То катаржні*”. Це слово Шевченко взяв із усної мови (у реєстрі 1649 р. занотовано ім'я козака Катаржний. — *Я.Д.*), і досі його подавали правильно — „каторжні”. Назву „*Требратні могили*” тільки в останньому виданні виправлено на „*Трибратні могили*”.

В останніх трьох академічних виданнях упорядники не змогли відчитати першу літеру назви столиці Шотландії — *Единбург*. Вирвавши слово із контексту сєднівської „Передмови” до „Кобзаря”, вони передають його як російське „*Эдинборге*”, унаслідок чого воно випало зі „Словника мови Шевченка”. Цей факт свідчить, що упорядники не читали автографів Шевченкових віршів. Їм невідомо, що поет ввів до своєї абетки російську літеру „э” для позначення

нашого „є” — э, э *лолі, эх, эге, поэма, поэзія, Эдем, Едуарду* тощо. Так, поетове написання „*едвабном*” упорядники передають „*едвабном*”.

Ім'я шотландського поета Роберта Бернса сліпо подано за автографом „*Борни*”. Важко сказати, що мали на гадці упорядники, пав'язуючи читачеві ці два слова, які Шевченко написав на слух, не знаючи англійської мови. В інших випадках власні імена виправлено — *Ліон* на *Елеон*, *Сіряковський* — *Сераковський* та інші. Тим часом залишено *Забела* та інші подібні слова.

Публікуючи прозу Шевченка, упорядники заретушували його українську фонетику, українські граматичні форми під російську мову — „*сладкой Днипровои воды*” передано „*сладкой Днепровой воды*”. Ці слова Шевченко ніколи не написав би по-російському, як і ім'я Андрія Оберемьенка, котрий за 25 років „солдатской пошлой, гнусной жизни” не забув рідної мови, залишився вірним „во всех отношениях своей прекрасной национальности”¹⁵.

Пригадую, як 1962 р. в Інституті літератури кілька тижнів, а може й місяців, обговорювали й затверджували до друку рукопис шеститомного академічного видання творів Шевченка. За довгим столом сиділи переляканий професор Євген Кирилюк, упорядники, зазначені в I томі, запрошені мовознавці. Редактор перших двох томів Є. Кирилюк випитував кожного, як подавати сумнівні слова і літери, темні місця. І своєрідним „голосуванням” вирішували правопис віршів люди, для яких Шевченкова мова була чужою. За русифікацію ніхто не карав, ще й нагороджували, присуджували премії, підвищували в посаді (згадаймо Білодіда, Шамоту та інших), адже шевченкознавство було ідеологічним додатком до марксизму-ленінізму, зброєю русифікації.

Окрадене ім'я України?

В українському письмі дошевченківської доби, починаючи з „Ізборника Святослава” (1073 р.), маємо понад 10 зображень притаманної тільки нашій абетці йотованої літери „ї” (йі). На кілька десятиріч вона випала з українського друку і письма. Її загубила опублікована 1798 р. „Енеїда” Івана Котляревського, бо російські друкарні не мали відповідного значка. У 30-х рр. XIX ст. Михайло Максимович, Григорій Квітка-Основ'яненко, Микола Костомаров та інші відновлювали цю, за їхніми словами, „прадідівську букву”, накриваючи „і” французьким надрядковим значком — дашком, ризкою, що було відомо Шевченкові. Без літери „ї”, зауважив Квітка-Основ'яненко, неможливо розрізнити слова — *іде сюди і їде сюди*.

¹⁵ Шевченко Т. Повне зібрання творів. — Т.5. — С.94.

Сам Шевченко не вигадав окремої графсми для позначення „ї”, а передав її сучасною літерою „и” без надрядкового значка та „ій”. В останні роки життя поет сприйняв Кулішів правопис (т. зв. кулішівку), в якому літера „ї” передавалась сучасним „і”. В рукописних джерелах і стародруках ця літера була дуже поширена, і писали її, зокрема, як сучасне „и” з дужкою чи рисою і крапкою під нею або ж з однією тільки рисою, як в „Граматиці” Івана Ужєвича. В рукописах козацьких літописів, які Шевченко уважно студіював у 1843-1847 рр., він бачив сотні раз писане слово „Україна” (Україна) з таким зображенням літери „ї”. Відомо, що знаменитий літопис Самійла Величка ще до його опублікування був одним із головних джерел вірша „І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє”. Літерами української барокової літератури XVII-XVIII ст. Шевченко-художник вимальював заголовки віршів своїх рукописних збірок „Три літа” і „Більша книжка”. Інколи за давньою традицією він також у написанні літери „й” опускав надрядковий значок. У віршах дужку або дашок над „й” вживав послідовно, коли працював у Київській Археографічній Комісії і вивчав різні рукописи XVI-XVIII ст. Під час заслання Шевченко ставив над „й” переважно задертий вгору хвостик-кому, як у письмі XVII-XVIII ст.

У зв'язку з наслідуванням Шевченком козацького правопису і зображенням літер, зокрема „ї”, а також відтворенням цієї букви в друкованій і рукописній літературі 30-40-х рр. XIX ст., у радянських шевченкознавців після розгрому т. зв. Спілки визволення України і русифікації мови „Кобзаря” виник сумнів, як читати слово „Україна”, яке поет двічі вжив у заголовку вірша „І мертвим, і живим, і ненарожденним...” — Україна чи Украина. Останню форму шовіністи трактували як позначення окраїни Російської імперії або Речі Посполитої. В автографі у словах „Україна” Шевченко поставив дужки чи дашки над „ї” („й”).

Сам довгий заголовок вірша наслідує стиль давньої української літератури, скажімо, Івана Вишенського: „Писаніє до князя Василя і всіх православних християн, ознаймуючи...”, „Писаніє до всіх обще в Лядській землі живущих, да ся покають...” та ін. Можливо, саме ці твори видатного полеміста XVI — початку XVII ст., з якими Шевченко міг ознайомитися в рукописах, були поштовхом до написання вірша-послання (звернімо увагу на ідейний перегук гніву, сарказму, іронії, звертання до сумління, національної свідомості супроти відступників народу. Подібні навіть окремі образи — страшного суду, „варшавське сміття”, „найменшого брата”, „тяжки діла дідів наших”; „Образ Божий” тощо. Додамо, що ім'я Івана Вишенського з'явилося у Києві 1845 р., тобто тоді, коли був

написаний вірш, на сторінках „Памятників” — видання Археографічної Комісії.

До 1907 р. вірш друкувався за списками, і лише після того, як до рук Василя Доманицького потрапив оригінал твору, вміщений у рукописній збірці „Три літа”, жоден упорядник до 1930 р. не сумнівався в написанні слова „Україна” через „ї”. Відомі списки вірша з 40-х — початку 50-х рр. XIX ст. Куліша, а також Максимовича, Лазаревського, Жемчужникова та інших друзів поета, які він власноручно виправляв. Вони не раз чули вимову цього слова поетом, знали вірш напам’ять. На літературних вечірках у В. Тарновського (старшого) збиралися друзі Шевченка — Костомаров, Гулак, Білозерський, Маркович, Пильчиков, Зенович та інші. Тарновський згадує про велике враження, яке справило на присутніх читання Шевченком цього вірша. Ця національно свідомо українська інтелігенція уміла відрізнити Україну від України. Куліш, Костомаров і Білозерський першими видрукували цей вірш і не дозволили б собі подати в заголовку написання „Україна”.

Отже, у першій публікації вірша, що з’явився за життя Шевченка 1859 р. у Лейпцігу, маємо протранскрибоване російською абеткою „Украина”; у львівському ж і петербурзькому 1867 р. — „кулішівкою” — „Україна”. Після цього всі упорядники „Кобзаря” аж до 1931 р. у заголовку вірша друкували дороге для них слово „Україна”. І в нікого із них не виникало сумніву щодо саме такого написання. Це слово ще п’ять разів зустрічається у вірші як „Україна” і лише один раз „Україна” — тут саркастичне, чужорідне, імперське („сини сердешної України”, як називали її панки-перевертні).

Загалом написання „Україна” Шевченко вживає понад 200 разів. Завдяки поетові воно й утвердилося у свідомості нашого народу як державний політично-етнічний термін. І не більше 20 разів „Україна” — як книжне, друковане, зумовлене ритмікою віршів.

Згодом в академічних виданнях 1935-го і особливо 1939-го р. була канонізована сталінськими русифікаторами форма „Україна”, спричинена неправильним прочитанням літери козацького письма „іі”, над яким Шевченко не поставив під дужкою крапки, як її не ставили через друкарські труднощі Ужевич, Максимович і Квітка-Основ’яненко. Адже в автографі вірша „Розрита могила” упорядники зустрічають таке самісіньке написання літери „ї” — „степи моїі”, але нікому із них не спадає на думку буквалізм — передати „степи моїі” або ж „За що ти караш своїх” („Єретик”).

Отже, виходячи з особливостей козацького правопису XVII-XVIII ст., історії зображення літери „ї” Максимовичем, Квіткою-Основ’яненком та іншими ученими, свідчень сучасників, які з уст поета чули вимову найдорожчого йому вірша „І мертвим, і живим,

і ненарожденним...”, слово „Україна”, враховуючи написання його у багатьох списках вірша, які перевіряв сам поет, та у перших публікаціях 1859 і 1867 рр., немає жодних підстав подавати як „Україна”.

Український правопис

Зрусифікований у 30-х рр. і остаточно доконаний у середині 40-х „український” правопис, норм якого й досі дотримуються упорядники творів Шевченка та інших майстрів українського слова дорядянського часу, особливо західноукраїнських, знищив, спустошив і затоптав їх фонетичне, граматичне і стилістичне різнобарв'я, позбавив дослідників змоги розкрити внесок кожного із них у процес творення нашого найдорожчого скарбу — національної мови.

Так, наприклад, аби переконати читача, що Шевченко-християнин був атеїстом, безбожником, матеріалістом, за правописом з малої літери подаються імена і назви з Святого Письма — Бог, Господь, Спаситель, Матір Божа, „Біблія”, „Отче наш” тощо, хоч сам поет писав і друкував ім'я Бога з великої літери. Це ім'я — найпоширеніше і найчастіше вживане із усіх власних назв. В українських творах до Бога Шевченко звертається, називає його ім'я понад 500 разів. За давнім українським правописом Шевченко пише і друкує з великої літери назви народів — Москаль, Лях, Татарин тощо (і таке їх написання треба зберегти там, де вони вжиті у значенні назви країни — Росія, Польща тощо). Взагалі в написанні великої літери поет дотримувався давньоукраїнського правопису: інколи писав власні назви з малої літери (богдан, марія тощо); уникав подвоєння приголосних у власних іменах, географічних назвах і загальноживаних словах чужомовного походження (Аполон, Атила, Бесарабія, Яси, фін тощо). Правда, трапляються і паралельні написання (Алилуя — Аллилуя, була — булла, миро — мирри*). Козацького правопису і живої вимови Шевченко дотримувався і в словах на взірць Фіалковський (у сучасних виданнях — Фіалковський).

У давньому українському правописі не розрізняли на письмі звуків „е” та „є”. Їх передавали однією літерою — кириличним „е” або ж грецьким епсилоном „є”. Шевченко, відчуваючи незручність такого зображення для багатьох слів живої мови, у 1844 р. робить несміливу спробу ввести для їх розрізнення російську літеру „э”:

„Э..., э люли...” („Сова”), „Э сором...” („Наймичка”) тощо. Проте використовує він цю букву непослідовно, подаючи її, наприклад, і в слові „едвабном” („Чернець”). Упорядники порушують волю поета,

* Це слово Шевченко один раз написав через старослов'янську літеру „іжицю” — мурры. На жаль, упорядники передають його по-російськи: „мірры”.

друкуючи „едвабном”, хоч і Шевченкові сучасники у списках писали це слово „едвабном”. Взагалі написання поетом слів з початковим „е” вимагає подальших досліджень. До своєї абетки, вміщеної у „Букварі” (1861 р.), Шевченко вводить „э”, але й залишає церковнослов’янські ѣ, ѓ, ѵ.

За козацькою традицією письма

Письмо Шевченка нагадує український скоропис XVII-XVIII ст. Козацький правопис поет малим хлопцем опанував у одній із дяківських шкіл, що з давніх-давен діяли в Україні при церквах і монастирях. Можливо, що першими вчителями Шевченка були його письменні дідусь і батько, які шанували українську книгу. Поет не навчався ні у гімназії, ні в університеті, не студіював чужих мов, не засвоював модерних форм європейського письма, як його друзі М. Максимович, П. Куліш, М. Костомаров та інші.

Шевченкові літери округлі, однакового розміру, розміщені вільно, трохи нахилені вправо. У слові, за винятком кількох, літери з’єднані між собою. Це давня традиція доби переходу від уставу і півуставу до скоропису. Як і в козацькому письмі, Шевченко не обов’язково ставить надрядковий знак над „й” та „і”, зрідка вживає латинські літери Нерон, Нума тощо.

Дуже цікаво, що зображення літер Т, П, Н, В, Р, Ф, Л, С (особливо великої), Ц, Щ аналогічні написанню їх у галицьких школах до 1939 р. На пильну увагу заслуговує послідовне написання літери „Я”, складну форму якої й досі вживає старше покоління мешканців Західної України і діаспори. Оригінальними на перший погляд є Шевченкові літери — а (мале), х, у, ю, к (великі). Тимчасом саме таке зображення цих літер бачимо в козацькому реєстрі 1649 р., створеному рукою генерального писаря Івана Виговського. Подібно до козацьких писарів реєстру, Шевченко інколи літеру „щ” також передає двома буквами: щч, сч — „не випущчу”, „причашчати” тощо.

Загалом козацький фонетичний правопис лежить в основі Шевченкового фонетичного письма, в якому є й елементи барокового письма, у котрому діяв закон розрізнення літер і граматичних форм: Чигрине, Чигрыне (заголовок однойменного вірша), Чигирине; була — булла тощо.

Чи є крашчій на сим свити
 На всій України!
 Нема красчого й не буде...
 Дивуйтеся люди...
 Нащо ти кувала...

(„Сова”)

Прикро, що до останнього академічного видання творів Т. Шевченка 1989 р. потрапив восьмирядковий школярський, бурсацький вірш, або ж пісня, „Ходить собі по церковці”, який поет записав як фольклорний 1859 р. у селі Гирівці Конотопського повіту. Він не має жодного художнього образу, жодних узагальнень, символів, характерних для віршів поета того часу, звучить примітивною фальшивою струною.

В Україні жоден упорядник, крім В. Бородіна, не приписував цього вірша Шевченкові, його друкували як фольклорний запис поета. Цей вірш включено до творів Шевченка для посилення „антирелігійності” його творчості.

Чи можна згадане видання вважати академічним? Адже в ньому немає навіть географічного покажчика (в Англії, наприклад, ще з 1905 р. заборонено друкувати подібні видання без покажчиків).

Не будемо розглядати історичних коментарів до дванадцятитомника, вони ще традиційні. Зазначимо, що після нашого виступу в березні 1989 р. на міжнародній Шевченківській конференції у Київському університеті з повідомленням „Геній і платні коментатори його творчості” у друкарні „Наукової думки” коментарі було переверстано, викинуто політичні ярлики до історичних постатей і подій. Одначе окремі з них усе-таки залишились: „після зради Мазепи”, „Шевченкова оцінка історичної особи Петра I — тенденційна” („кат”, „людоїд”, „дукавний”) та інші.

Отже, шевченкознавці Інституту літератури, що носить поетове ім'я, у розпорядженні яких були і є автографи Шевченка, й досі не спромоглися дати читачеві канонізованих текстів його творів, які б супроводжувалися історичними коментарями, примітками, поясненнями — усім науковим апаратом. Щоб здійснити це завдання, майбутні упорядники мають звернутися до Шевченкових автографів і врахувати їх козацькі правописні норми.

Таким чином, творчий геній Шевченка обійняв собою і давню українську літературу та її книжну мову. Поет творчо засвоїв багато образів, слів, фонетичних елементів, синтаксичних і стилістичних конструкцій книжної української мови XI-XVIII ст.; окремі свої твори, поетичні рядки на українській мовній основі він стилізував під український варіант церковнослов'янської мови. Мова Шевченкових творів — це синтез тисячолітніх надбань національної розмовної і книжної мови в їх еволюційному розвитку.

В основі правопису Шевченка лежить козацький правопис XVII-XVIII ст. водночас із графічним зображенням поетом низки давніх літер, які він засвоїв у дитинстві від своїх сільських вчителів у рідній, ще не зросійщеній школі. Шевченко був останнім великим письменником нової української літератури, який користувався давньоукраїнським правописом, будучи водночас і його реформатором.

BALZAC EN UKRAINE, OU L'AVEUGLEMENT

Quelques antécédents familiaux

Eveline Hanska appartient à un groupe socio-ethnique très spécifique, celui des Polonais d'Ukraine qui, en 1830, étaient encore tous nobles, sans distinction de fortune, signe de leur ancienne domination politique sur cette région. L'importance de cette présence polonaise remonte aux X^{IV}^e-X^V^e siècles, époque à laquelle s'affirmait le prestige culturel et social de la Pologne: l'aristocratie ruthène (ukrainienne) se polonisa et de nombreux colons polonais venus de l'Ouest s'enracinèrent dans ce que les Polonais appellent les confins de leur république. Un moment étendue au delà du Dniepr, vers l'Est, la présence polonaise se limita, de la paix d'Andrussovo (en 1667) à 1917, aux trois provinces de la rive droite du Dniepr: la Podolie, la Volhynie et la province de Kiev. Ces régions furent rattachées à l'Empire russe en 1792 et 1795, lors des deux premiers partages de la Pologne. Wierzchnia (Verkhivnia), le domaine et la résidence des Hanski, était située à la limite de la Volhynie et de la province de Kiev, près de Berdyczow, non loin de Zytomierz. Ce n'est que par un abus de langage – très révélateur – que Balzac ne parle jamais autrement de cette contrée qu'en l'appelant "la Russie". Il ne fait aucun doute qu'en famille, Eveline Hanska parlait polonais et employait donc la forme polonaise des noms de lieux dont nous usons ici. L'acculturation voulue par St Petersburg ne fut, en effet – nous allons y revenir – jamais réalisée totalement dans cette zone pluri-ethnique, pluri-linguistique, pluri-religieuse.

Il est pourtant probable qu'en écrivant à Balzac ou en lui parlant (les lettres sont perdues), Mme Hanska ait tenu à employer la terminologie russe, les appellations officielles imposées depuis les partages. Ce souci n'était sans doute pas dû à la crainte de la censure, mais à une conviction sincère que c'était ainsi qu'il convenait de parler. Il n'est donc pas étonnant de trouver ce langage sous la plume de l'écrivain qui puisait surtout, on le sait, ses informations socio-politiques sur l'Empire des tsars de ce que lui en disait "l'Etrangère". Or celle-ci appartenait au clan Rzewuski, l'un des trois que la tradition historique polonaise range parmi les plus grands traîtres à cette nation: à côté de F.X. Branicki, ennemi des réformes du dernier roi Stanislas Auguste et de la Constitution du 3 mai 1792, à côté de Felix Potocki, opulent magnat, ami de Catherine II, Seweryn Rzewuski (1743-1811), oncle d'Eveline, était l'un des trois piliers de la Confédération de Targowica qui vendit la Pologne et donc l'Ukraine rive droite du Dniepr aux Russes et provoqua les partages. La tradition familiale pro-russe se lit aussi dans l'attitude du père d'Eveline, Adam-Laurent, sénateur à St.Petersburg, ainsi que dans celle de ses trois frères

et trois soeurs. L'une de ces dernières, Caroline Sobanska, était l'amante du général russe Witte, pour le compte duquel elle espionnait à Dresde; une autre, Pauline, l'une des amantes de Pouchkine, était l'épouse de l'affairiste serbe Riznic, devenu général russe¹. Deux des frères étaient des généraux russes et le troisième, Henryk Rzewuski, qui a laissé un grand nom dans les Lettres polonaises, n'en était pas moins un suppôt de l'autocratie. Ses *Mémoires de Soplica*, chef-d'oeuvre truculent et jovial, sont une apologie des moeurs vénales qui régnaient dans la Pologne du XVIIIe siècle et permettaient à l'oligarchie nobiliaire de dominer avec la complicité des "protecteurs" russes. Rédacteur de l'*Hebdomadaire de St.Petersbourg*, revue polonaise ultra-conservatrice inspirée de Joseph de Maistre, cet Henryk Rzewuski (1791-1866) ne cessa de mettre son grand talent au service du conservatisme russe. Voilà l'Ukraine de Balzac.

Certes, la mode n'est plus, aujourd'hui, comme dans une certaine critique polonaise de jadis et de naguère² de vouloir faire de Mme Hanska une patriote polonaise romantique. Z.Markiewicz a bien montré dans *Balzac et la Pologne en 1975*, que cela était indéfendable, mais même des biographies récentes comme *Madame de Balzac* de Jacques Delaye³ ne précisent pas suffisamment les particularités du milieu polonais d'Ukraine dont Mme Hanska était issue. Une brève présentation des mutations sociales et des changements de mentalité contemporains de l'égérie de Balzac est susceptible de mieux faire comprendre comment le conservatisme et la russophilie de celui-ci se sont renforcés.

La séparation des "vrais nobles" et des "faux nobles"

Lorsque Balzac prit contact pour la première fois avec l'Ukraine, en 1847 (son premier voyage en Russie, à St. Petersburg, datant de 1843), il ignorait, évidemment, combien l'ancienne société polonaise qui y vivait avait été laminée, mais cette décomposition même créait une béance, une absence apparente, qui facilita sa croyance et son adhésion à la toute puissance russe.

L'époque d'Alexandre I qui, entre 1803 et 1825, avait favorisé un renouveau culturel polonais dans tous les territoires qui lui étaient échus

¹ Pour plus de détails sur la famille proche d'Eveline Hanska, cf. Z. Markiewicz. Balzac i Polska, mity i rzeczywistosc (Balzac et la Pologne, les mythes et la réalité) // Spotkania polsko-francuskie (Rencontres polono-françaises). – Cracovie: édition W.L. – 1975. – P.172-192, esp. p.174-175.

² Korwin-Piotrowska S. de. Balzac et le monde slave, Mme Hanska et l'oeuvre balzacienne // Bibliothèque de la Revue de Littérature Comparée. – T.93. – Paris, 1933; Zaleski Z.L. Les incidences slaves dans la vie et dans l'oeuvre de Balzac // Annales de la Faculté des Lettres de Toulouse, 1955; *Du même*. La présence de la Pologne et d'autres pays slaves dans la vie et dans l'oeuvre de Balzac // Antemurale. – Rome, 1966. – P.355-377.

³ Delaye J. Madame de Balzac. – Paris: édition Perrin, 1988. – 160 p.

comme tronçon de la Pologne, était bien révolue. L'Ukraine de la rive droite du Dniepr avait, en effet, au début du XIXe siècle, été culturellement rattachée à la Lituanie et à la Biélorussie, ces trois régions étant placées sous l'égide de Vilna (Vilnius) pour développer un réseau d'écoles, une presse en langue polonaise, des églises et des monastères catholiques polonais, tandis que l'innombrable noblesse polonaise se voyait reconnaître une administration autonome pérennisant les anciennes diétines de district et de province. En 1820, on note que Waclaw Hanski, époux d'Eveline, maréchal (président) de la noblesse polonaise du district de Zytomierz y rédigeait des rapports sur la marche des écoles dont il était "directeur honoraire"⁴.

En 1847, tous cela était fini: depuis l'insurrection polonaise de 1830-1831, Nicolas I avait choisi la répression. Non seulement toutes les structures polonaises étaient russifiées, mais une immense action de privation des Polonais de leurs droits civiques avait été entreprise, seule la mince frange des très grands propriétaires fonciers comme les Rzewuski ou les Hanski y avait échappé.

Alors qu'en 1831, les 410 000 Polonais qui vivaient en Ukraine étaient toujours considérés comme nobles (la seule catégorie qui, selon le droit russe, permit de jouir de droits civiques: vie publique, accès à l'instruction, justice séparée, etc...), une immense action de déclassement administratif, principalement confiée au gouverneur général de Kiev, D.G.Bibikov, permit d'exclure de la noblesse les 4/5 de ses membres, les plus pauvres, les sans terre, la "gueuserie nobiliaire". Même parmi les 70 000 Polonais dont la noblesse avait été reconnue, à peine 7 000 – qui possédaient plus de cent âmes serves - avaient été autorisés à se mêler à la noblesse russe, mais seulement pour devenir un rouage administratif et servir l'Empire. Il est très caractéristique que cette action d'"épuration" voulue par les Russes, ne put être menée à bien qu'avec l'aide active des nobles polonais les plus riches, notables qui détenaient de temps immémoriaux les "livres de noblesse" et qui concoururent bien volontiers à éliminer de leurs rangs ces "frères" compromettants en refusant la plupart de leurs "attestations de noblesse".

Alfred Jarry dans *Ubu roi* ne croyait pas si bien dire lorsque, montrant son grotesque despote, il ordonnait à ses complices de précipiter les Polonais dans la "trappe aux nobles". J'ai repris cette expression, involontairement judicieuse, comme titre d'un chapitre du livre où je décris justement cette énorme opération de déclassement de la population polonaise d'Ukraine sous Nicolas I, déclassement que le goût du secret des Russes et la difficulté d'accès aux

⁴ Sur le remarquable essor de la culture polonaise avant 1831 (date de l'insurrection qui interrompit cet élan) dans tout le tronçon russe de l'ancienne Pologne, cf. *D. Beauvois. Lumières et société en Europe de l'Est: l'Université de Vilna et les écoles polonaises de l'Empire russe 1803-1832.* – Paris: Champion, 1977. – 2 vol. – 912 p. Sur l'activité de Waclaw Hanski dans l'administration scolaire, cf. p. 624.

archives avaient fait oublier des historiens. Il m'a fallu user de mille ruses pour enfin, à l'époque de Brejnev finissant, tirer cette incroyable affaire de la poussière des dossiers bien gardés⁵.

Cette opération montre à l'évidence combien, à l'époque où Balzac s'intéressait à l'Ukraine, la société polonaise avait déjà été réduite à une frange encore très puissante économiquement, mais presque insignifiante numériquement. Les foules de nobles sans terre vivant sur un lopin loué à tarif fixe depuis des décennies dans les grands domaines des propriétaires riches, ceux là mêmes qui faisaient tellement rire Henryk, le frère d'Eveline, dans le roman dont nous parlions plus haut, ne faisaient pas rire du tout les Russes qui voyaient en eux la piétaille la plus fidèle des insurgés de 1830-1831. Les gouverneurs généraux russes n'eurent donc qu'une idée en tête: détruire cette anomalie inconcevable dans un Etat autocratique qui ne tolérait, au mieux, dans ses autres provinces, qu'une grande noblesse de service, une aristocratie véritable, sans aucun rapport avec cette invraisemblable survivance polonaise de miséreux se disant nobles, exhibant des papiers qui le prouvaient, des blasons qui étaient leur seule richesse et gardant des habitudes de dignité civique qui leur faisaient croire, par exemple, que leurs enfants pouvaient fréquenter l'école.

Dès 1831, des ministres parlèrent de déporter ces centaines de milliers de rebelles en puissance au Caucase, mais l'opération était techniquement trop difficile. Il fallut y renoncer, seul le XXe siècle connaîtrait ce genre de solution aux problèmes de minorités. On préféra créer pour eux une catégorie spéciale de "paysans n'ayant qu'un feu" (*les odnodvorcy*) de façon à tenter de faire administrativement disparaître leur appartenance à la noblesse.

La manipulation, d'abord confiée, comme nous le disions, aux "maréchaux" polonais de la noblesse, c'est à dire aux détenteurs du contrôle de la validité des titres (Waclaw Hanski était l'un d'eux), procura, de 1831 à 1839, une élimination de 165 000 personnes des listes ancestrales, résultat imposant, mais très incomplet, les Russes le savaient. La chasse aux "faux nobles" connut un regain inouï à partir de la nomination de D.G.Bibikov à Kiev: en 1839, il y instaura une *Commission Centrale de révision des titres* formée, cette fois, de fonctionnaires russes uniquement, qui reprirent la totalité des documents nobiliaires et, au prix d'un travail d'investigation digne de l'Inquisition et d'une mauvaise foi non dissimulée, parvinrent à établir, en cinq ou six ans, les listes de tous les nobles sans terre qui avaient encore échappé au déclassement. Cette seconde vague d'élimination fut aussi "fructueuse" que la première, laissée aux soins des Polonais: 160 000 personnes furent encore versées d'autorité dans la catégorie des *odnodvorcy*⁶.

⁵ *Beauvois D.* Le Noble, le Serf et le Revizor, la noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes 1831-1863. – Paris-Montreux: édition Archives Contemporaines, 1985. – P.365.

Le seul point sur lequel les fonctionnaires tsaristes et les Polonais riches ne parvinrent pas à achever leur oeuvre de destruction systématique d'une classe sociale gênante fut l'organisation ultérieure de ce groupe. Des plans se succédèrent afin d'obliger ces centaines de milliers de tenanciers de parcelles minuscules à quitter leur lieu d'habitation et à se regrouper sur des terres de l'Etat où ils eussent été organisés en communautés inspirées du *mir*, la collectivité paysanne russe. Ce moyen idéal d'abolir la dispersion des Polonais les plus nombreux et de les contrôler étroitement fit, notamment l'objet d'un projet très élaboré de P.Kiselev, ministre des Domaines de l'Etat, en 1841. Ce plan s'avéra vite irréalisable, mais la non-solution de cette question devait, avec le temps, poser un problème qui éclata trente ans plus tard. Autour de 1870, les Polonais riches eux mêmes se chargèrent de trouver la solution que les Russes n'avaient pas trouvée en 1840. Les anciens nobles, alors tombés dans le plus total déclassé, furent, entre 1870 et 1905, impitoyablement chassés des grands domaines polonais où ils avaient été tolérés, eux et leurs maisons, celles-ci furent rasées et ils allèrent grossir les rangs du prolétariat errant, si nombreux sur les routes de l'Empire des tsars. Cet épisode fut bien postérieur à l'époque de Mme Hanska, mais il couronne l'attitude inaugurée en son temps⁷.

Les invalidations des années 1831-1845 eurent des conséquences considérables sur la polonité en Ukraine. Les 340 000 déclassés, versés dans la catégorie assimilée à la paysannerie dont nous avons parlé perdaient toute liberté individuelle, étaient soumis à l'impôt comme les paysans, perdaient le bénéfice d'une justice séparée et très clément, étaient assujettis au terrible service militaire russe de vingt cinq ans et surtout n'avaient plus droit à l'instruction, ce qui condamnait leur identité nationale.

Les propos qui tient Balzac dans sa *Lettre sur Kiev* en 1847, échos de ceux de Mme Hanska, anticipent sur l'attitude féroce hostile qu'adopteront les latifundiaires après 1860, lorsqu'ils iront jusqu'à expulser ces anciens frères de leurs terres et à détruire leurs maisons. Ils traduisent la morgue de ceux qui ont choisi d'adhérer au pouvoir fort de l'autocratie et qui ont renoncé à défendre leur nation d'origine, qu'ils jugent condamnée (car la plupart son Ruthènes d'origine). A toutes les raisons personnelles qu'avait Balzac d'encenser le tsar s'ajoute donc l'alibi des "explications" qu'il entendait dans la frange collaborationniste qu'il fréquentait: "Le Polonais ne peut souffrir le commandement. Il veut commander et non pas obéir... Cette nature est la véritable cause de la ruine de la Pologne. Le pays discipliné, le Slave obéissant, devait dévorer le Slave indiscipliné, le pays à qui la soumission fait horreur... et si, plus tard, la Russie envahit le monde, elle devra tout à son esprit

⁶ Ibid., toute la conduite de cette affaire est décrit pp.98-159.

⁷ Beauvois D. La bataille de la terre en Ukraine, les Polonais et les conflits socio-ethniques 1863-1914. – Lille: édition P.U.L., 1993. – P.350.

d'obéissance...aucun peuple du monde n'est mieux organisé pour la conquête..."⁸.

Des propriétaires étrangers dans leur pays

La satisfaction de fréquenter le monde des vainqueurs, la sécurité que procurait l'appartenance au clan dominant poussaient aussi Balzac, comme son égérie à se désintéresser voire à mépriser les groupes sociaux qui, sans appartenir à la sphère polonaise, lui étaient, depuis des siècles, liés ou plutôt soumis: les Juifs et les paysans ukrainiens.

L'antisémitisme connu de Balzac trouvait en Ukraine de quoi s'alimenter puisque la plupart des villes et bourgades étaient juives à plus de 50% et que la collectivité juidaïque y dépassait en nombre celle des Polonais (547 000 personnes en 1840 contre 410 000 en 1880, ils dépasseraient le million). De sa voiture, Balzac ne remarqua que la saleté des masses juives de Berdyczów:

Ainsi vis-je poindre vers midi l'éminence sur laquelle est sise l'illustrissime ville de Berditcheff. Là, je vis avec un nouvel étonnement les maisons dansant la polka, c'est à dire inclinées toutes, les unes sur la hanche droite, les autres sur la gauche, quelques unes donnant du nez, la plupart disloquées, beaucoup d'entre elles plus petites que nos baraques de foire et propres comme des toits à porcs.

Ce croquis amusant, qui rappelle les peintures du *shtetl* de Chagall, n'est guère innocent car sa pointe méprisante, souvent bien plus virulente dans d'autres oeuvres de Balzac, correspond au dédain où les Polonais riches qu'il fréquentait tenaient le monde hébraïque. Berdyczow était la ville d'Ukraine où s'épandait de la manière la plus dramatique la misère juive. Plus de 50 000 Juifs y vivaient à la fin du XIXe siècle. Leur pauvreté était autant liée au type de propriété hérité de l'ancienne Pologne qu'aux entraves multiples à leur liberté imposées par le régime de St. Petersbourg. Si l'on se limite à la responsabilité polonaise, il faut insister sur un phénomène inconnu ailleurs en Europe, celui des *villes privées*. Il s'agissait de grands centres urbains comme Berdyczow et Lipowiec dans la province de Kiev; de Starokonstantynow, Ostrog, Zaslav, Dubno, Rowne en Volhynie; de Jampol en Podolie; ainsi que de 322 bourgades plus petites qui, tous et toutes, se trouvaient inclus dans de grands domaines fonciers et qui étaient considérés comme la *propriété* du noble possesseur du domaine. Les Juifs payaient à celui ci des redevances qui les rendaient largement dépendants du monde des latifundiaires. Paradoxalement le stéréotype de la saleté des Juifs, repris ici par Balzac, était communément répété par les Polonais qui en étaient évidemment responsables puisque ces populations étaient parquées là sans espoir d'en sortir. La haine ne faisait que croître quand un Juif réussissait à s'arracher à ce milieu pour devenir intermédiaire dans les affaires commerciales des nobles riches ou quand on lui

⁸ Balzac H. de. Lettre sur Kiev. Oeuvres complètes. – T.40. – Paris, 1940.

confiait la tâche peu glorieuse d'aubergiste ou de gargotier, ce qui permettait, tout en écoulant la vodka provenant des distilleries des domaines, d'alcooliser le peuple paysan en prétendant que l'empoisonneur était le Juif.

Cette vision superficielle de Balzac prend un tour plus inquiétant lorsqu'il restitue les propos entendus dans les salons de Wierzchownia à propos des paysans qui endurent alors le servage (qui ne sera supprimé, comme on sait, qu'en 1863). Sur les 4 282 000 Ukrainiens qui vivaient, en 1840, sur la rive droite du Dniepr, 3 000 000 étaient des serfs appartenant aux quelque 7 ou 8 000 familles polonaises maintenues dans la noblesse de l'Empire dont nous avons parlé. Le paternalisme esclavagiste de ce monde se lit clairement dans la vision que rapporte Balzac de son séjour de 1847:

L'ignorance barbare, tel est le caractère des paysans. Ils sont adroits, rusés, mais il faudra des siècle pour les éclairer, Leur parler liberté c'est leur faire croire, comme aux nègres, qu'ils ne travailleront plus. Ce serait la désorganisation de l'Empire fondé sur l'obéissance... Il faudrait passer par une crise affreuse, celle de l'ivresse du paysan. En ce moment, le paysan ne songe à gagner de l'argent que pour s'enivrer d'eau de vie. Le débit d'eau de vie est un des principaux revenus des propriétaires, qui reprennent ainsi ce qu'ils ont donné au paysan. Donc, le mot *liberté* se traduirait pour le paysan en licence de boir. Quels seraient les malheurs de cette phase!⁹.

En parlant uniquement de "paysans" et jamais d'Ukrainiens (ou de Ruthènes), Balzac ignorait la dimension nationale du problème qui, pourtant, s'était affirmée au cours des siècles: au XVIIe, avec les révoltes anti-polonaises de Chmielnicki; au début du XVIIIe, avec celle de Mazepa; en 1768, avec le massacre de nobles polonais de Human et surtout, depuis 1831, où l'insurrection polonaise avait fait croire à beaucoup de paysans naïfs qu'en aidant la police et l'armée russes ils gagneraient en liberté. En fait, les serfs ukrainiens n'intéressaient le pouvoir russe que dans la mesure où ils paraissaient susceptibles de russification, mais non où ils réclamaient d'échapper au servage. Malgré quelques allègements de leur condition, notamment ceux apportés par la "loi des Inventaires" de 1847, les serfs ukrainiens restaient donc soumis, au moment où Balzac les côtoya, à toute la rigueur d'un servage qui paraissait inébranlable aux centaines de familles polonaise possédantes semblables à celles des Hanski ou des Rzewuski. Chaque révolte dans les domaines seigneuriaux (dont la moitié dépassait 500 hectares et dont certains pouvaient atteindre 80 000 hectares. Verkhivnia comptait 21 000 ha. avec 1 000 serfs et 300 domestiques) était, le plus souvent, écrasée grâce à l'aide de l'armée tsariste appelée en renfort, notamment dans les années 1846-1848, où la puissante vague ukrainienne, de l'autre côté de la frontière, en Galicie autrichienne, donna froid dans le dos aux hobereaux polonais autant qu'aux gendarmes de Nicolas I. La pérennité des grandes

⁹ Ibid., note 8.

fortunes polonaises en Ukraine – basées essentiellement sur la lucrative culture des céréales (la betterave à grande échelle ne viendrait qu'après 1860) et la main d'oeuvre gratuite – ne peut donc jamais être séparée de tous les aspects cruels du servage. Le fouet, le bâton, la violence des régisseurs polonais étaient toujours derrière l'éblouissante prospérité de ce petit groupe social, de ces 7 000 familles, dont la puissance économique était inversement proportionnelle à son nombre.

Quelques rares écrivains polonais ont laissé des témoignages courageux sur le rapport de maître à esclave qui caractérisait la relation ukraino-polonaise depuis le XVIIe siècle. En 1828 le célèbre poète romantique Seweryn Goszczyński justifia dans un poème connu, la *Château de Kaniow*, toutes les révoltes paysannes passées, notamment celles de 1768. Il plaçait dans la bouche du meneur ukrainien de cette jacquerie une ahortation qui était un véritable appel à la vengeance contre les abus dont la paysannerie servie était victime depuis trois siècles:

Que ceux dont le père fut fouetté de verges,
 Dont la femme fut séduite par le seigneur,
 Dont la fille préférée fut violée,
 Que ceux qui furent privés d'une fiancée bien aimée,
 Au nom de la douleur du père, de la tristesse de la mère,
 De la honte des enfants, de l'innocence de la jeune fille,
 Je les en conjure et les appelle par leur nom,
 Qu'ils sortent du rang et me rejoignent!...

...

Que ceux qui ont souffert dans le cachot du maître
 De la faim et du froid, tels des chiens,
 Et qui, à son service, ont gâché leur vie,
 Que ceux que cette perte irréparable accable,
 Qui veulent venger ces outrages et ces crimes
 Pour désormais vivre libres,
 Je les en adjure, au nom de la vengeance et de la liberté,
 Que ceux là aillent maintenant où je les conduirai...

D'autres écrivains polonais comme J.I. Kraszewski, romancier généreux aussi proluxe que Balzac, ne cessa de dénoncer l'inhumaine sauvagerie de la noblesse terrienne. Les esprits occidentaux qui toléraient l'esclavage en Amérique, tant aux Etats Unis qu'aux Antilles françaises, ignoraient peut-être que des traitements analogues étaient pratiqués aux confins de l'Europe. On connaissait partiellement la cruauté des propriétaires russes, car Custine venait de publier en 1843 sa "Russie en 1839", mais les malheurs de la Pologne partagée, empêchaient d'imaginer que des Polonais participassent à la même brutale exploitation des hommes. A Paris, Lamennais ou Montalembert

préféraient croire que l'esprit polonais se réduisait aux poèmes patriotiques et sublimes de Mickiewicz.

Ni chez les Russes, ni chez les Polonais, les grands propriétaires ne mettaient évidemment pas la main aux supplices et punitions corporelles couramment pratiqués. L'élégance et la distinction de leur train de vie supportait mal ces spectacles. C'était à des intendants polonais que l'on laissait le soin d'exécuter ou de diriger ces basses oeuvres.

Un dossier d'archives peut ici particulièrement retenir notre attention pour montrer que les Hanski vécurent au sein même de cette terrible réalité et l'on comprend mieux, à sa lecture, que Balzac ne put emporter de Wierzchownia le moindre sentiment de pitié à l'égard des serfs ukrainiens. Ce rapport de police nous apprend qu'en 1829, déjà, Wroblewski, l'un des intendants du mari d'Eveline, s'était distingué en faisant verser du goudron bouillant sur la tête d'un paysan qui en était mort. Ledit intendant n'avait nullement été condamné car les nobles polonais continuaient alors, comme du temps de l'indépendance polonaise, à jouir d'une justice propre qui considérait généralement que tuer un paysan n'était pas un crime, mais seulement, à la rigueur, un péché qui pouvait entraîner une pénitence de deux semaines au pain sec et à l'eau. En avril 1832, le même intendant se signala par une action non moins sauvage: cinquante six paysans du village de Sucholucz, dans le district de Radomysl, village appartenant à Waclaw Hanski, se permirent de ramasser dans la forêt du maître de quoi refaire les toits de chaume de leurs maisons de bois. Wroblewski, chargé de punir ce vol, fit irruption en pleine messe des rameaux dans l'église orthodoxe des Ukrainiens, accompagné de quelques "cosaques" (miliciens privés du propriétaire), en fit sortir six de force et les fit fouetter devant l'église pour l'édification de tout le village. On notera la dimension religieuse de ce conflit: profaner sciemment une église orthodoxe, un jour de fête, vise à renforcer la terreur. Il ne s'agit pas d'un sacrilège puisque ces paysans ignares et voleurs sont des hérétiques. Cette notion de mépris pour une religion d'esclaves restera toujours vivace. Naturellement, la plainte déposée par les cinquante six paysans chez leur pope resta sans effet, ni l'intendant, ni Waclaw Hanski ne furent même jugés¹⁰.

Il peut être intéressant de noter une coïncidence, C'est dans ce climat de barbarie qu'Eveline osa sa première lettre à Balzac, le 28 février 1832: "Une vérité éternelle m'anime. Vous seul pouver la comprendre et décrire ces battements d'amour pur, sacrés, qui me font aimer pour vivre et vivre pour

¹⁰ Les témoignages sur ces mauvais traitements de paysans dans les domaines de W. Hanski sont aux Archives Centrales de la République d'Ukraine à Kiev (C.D.I.A.U.), f.442, op.131, d.110: Archives Locales de la province de Kiev (O.A.), f.2, op.3, d.5629, en russe.

aimer..." Mme Hanska s'intéressait-elle au sort des voleurs de bois de son domaine? Imaginer un rapport est tentant. Franchirons nous le pas?

Jusqu'au premier voyage de Balzac en Ukraine, en 1847, le sort de la paysannerie serve fut loin de s'améliorer. Certes, Bibikov tenta de dresser une longue liste des crimes de propriétaires restés impunis. Il institua, dès 1838, une commission spéciale chargée de montrer le laxisme impardonnable de la justice nobiliaire polonaise. Cette commission dressa une liste accablante où éclatait l'arbitraire subi par les paysans¹¹, ce qui permit, en 1840, d'aligner le droit de ces provinces sur le droit russe général et de supprimer l'ancien *Status Lituanien*, source de l'injustice nobiliaire polonaise. Nous avons vu aussi qu'en 1847 l'Etat russe tenta d'introduire en Ukraine une exception au système général du servage. La *Loi des Inventaires* visait à souder les paysans de cette région à l'Empire en contrôlant les redevances et corvées dues aux Polonais. Cette légère atténuation du servage n'eut malheureusement pas le loisir de s'appliquer car l'agitation européenne du "Printemps des peuples" fit tourner la politique. En 1848 et 1849, le régime tsariste comprit que les latifundiaires polonais étaient un pilier sûr de l'autocratie, de l'ordre et de la répression des vellétés nationalistes ukrainiennes. Malgré l'incessante rivalité russo-polonaise pour la conquête des âmes ukrainiennes et l'accaparement des terres, un système très perfide de double jeu se perpétua donc, il devait même résister à la nouvelle insurrection polonaise de 1863. Le paysan n'était soutenu par le pouvoir russe que dans les périodes qui laissaient espérer que ce dernier pourrait amoindrir, voire évincer la propriété polonaise, mais dès que l'identité ukrainienne ou la rébellion sociale risquaient de gagner la population asservie, le magnat polonais redevenait un allié et l'aide de la police ou de l'armée du tsar lui étaient fournies sans hésiter pour ramener l'ordre.

Entre l'Arcadie et la forteresse assiégée

Il n'en demeure pas moins que, de sa coupure même avec les composantes de la société de l'Ukraine - les Polonais paupérisés, les Juifs, les Ukrainiens - le monde de Mme Hanska puisait une cohésion et une mentalité d'assiégé très structurante et forte. Le thème de l'île heureuse dans une mer de barbarie revient sans cesse quand il s'agit de peindre les belles résidences de ces aristocrates dont le train de vie très exclusif offrait tous les signes de reconnaissance de ce que les sociologues appellent une *sémiosphère*.

Seul le style de vie des planteurs de Louisiane ou de Géorgie, celui aussi des vastes domaines patriarcaux de Sicile dont Lampedusa a si bien su parler dans son *Guêpard* peuvent donner une idée des rapports très particuliers qui régissaient ces domaines comme Wierzchownia. Ceux qui ont eu l'occasion de visiter cette résidence, transformé en école par le pouvoir soviétique, n'ont pu qu'être frappés par la majesté de ce qu'il faut bien appeler un petit palais

¹¹ Beauvois D. Le Noble, le Serf et le Révizor, p.44-47.

et, de même que la visite de Versailles éblouit par ses trésors de beauté et fait oublier les paysans écrasés de misère de l'époque du Roi Soleil, ces "animaux noirs qui mangeaient des racines" dont parlait vainement La Bruyère, le visiteur d'aujourd'hui se laisse facilement séduire par ce qui dut faire le charme de la vie dans un tel cadre. L'horreur des rapports sociaux s'estompe lorsqu'on se laisse aller à rêver dans les allées du parc.

La majorité des résidences polonaises d'Ukraine – en dehors de quelques châteaux très anciens qui étaient plutôt des restes de la gloire passée des grandes familles ruthènes polonisées, comme les Sanguszko ou les Czetwertynski- étaient des constructions de la fin du XVIIe ou du début du XIXe siècles, très marquées par le goût du néo-classicisme, la symétrie et les frontons triangulaires soutenus par de majestueuses colonnes. Selon Balzac, Verkhivnia est "une espèce de Louvre, de temple grec, doré par le soleil couchant". Les peintres de l'époque romantique excellèrent à représenter ces demeures entourées de leur parc où, discrètement, dans un coin, apparaissait parfois un paysan écrasé par la supériorité culturelle de ses maîtres. La maison de Balzac, à Saché, garde encore aujourd'hui une belle aquarelle représentant Wierzchownia, tout à fait dans ce goût. La vision picturale idyllisante élimine tout ce qui pourrait avilir le tableau délicat de cette Arcadie où le *gentleman farmer* n'est jamais montré parmi ses paysans malpropres ou ses Juifs malodorants, mais, au contraire, parmi les fleurs, les beaux et élégants jeunes gens de son entourage, les chevaux de race de sa nombreuse écurie, ses attelages légers faits pour des promenades qui annoncent le côté de Guermante.

L'une des spécificités des résidences d'Ukraine est d'avoir conçu leur présence au sein des masses ukrainiennes primitives et hostiles comme une figuration du paradis, comme un refuge contre la laideur. L'isolement paresseux au sein d'une nature déjà un peu méridionale apparaissait aux maîtres comme un rêve de calme et d'harmonie. Le traité des *Jardins* de Delille était ici d'une lecture courante et, pour mieux marquer qu'un parc était une préfiguration de l'éden, il arrivait que de très grands propriétaires le construisissent loin de leur résidence, sans lien direct avec elle. C'était le cas du plus beau "jardin sentimental" d'Ukraine, baptisé *Sophiówka* par Felix Potocki en 1805, en l'honneur de sa troisième épouse Sophie. Tulczyn, le château, était à 60 km. de là. Alors, vraiment, le parc, qui couvrait quelques dizaines d'hectares et offrait cascades, temples de Diane, pagodes et fausses ruines gothiques reliés par des allées ombragées et des ruisseaux murmurants, était une île, un lieu clos préservé du vulgaire et de l'impur, une perle de raffinement à l'occidentale, sommet de civilisation noyé aux confins des "champs sauvages".

Ce microcosme qui possédait les 4/5 des terres privées et les 3/4 des âmes serves se sentait assez naturellement supérieur. Un goût exquis, allié au luxe, lui permettait, grâce à un lien atavique avec la vie campagnarde, de s'attacher à ces demeures splendides où le mobilier français, acheté à grands frais, le

disputait en beauté aux collections d'art italien et aux marbres antiques. Il est difficile d'imaginer la valeur des trésors artistiques des innombrables petits palais qui sont partis en fumée lors de la révolution de 1917, pendant la guerre civile qui a suivi et jusqu' à la guerre polono-bolchévique de 1920. L'Académie des Sciences de Pologne essaye actuellement d'en dresser l'inventaire. Ceux qui ont évité l'incendie n'ont pas échappé au pillage. Chacun d'eux possédait des collections d'art extraordinaire. Les plus riches, comme les Potocki de Tulczyn, avaient un cabinet de peinture parmi les mieux fournis d'Europe où ne manquaient ni les Titien, ni les Rembrandt, les Carrache, les Raphaël, Rubens, Van Dyck, Teniers, Potter, Lampi, Gérard. Les moins fortunés avaient au moins les portraits de famille, les services d'argent et de porcelaine que chaque génération se transmettait avec le blason de la lignée.

Le fait d'appartenir aux *happy few* de ce monde qui, après 1863, s'enrichirait encore plus grâce au boom sucrier et au développement d'une agriculture plus rationnelle, lui donnait, à juste titre, la conscience d'être l'élément moteur de l'économie, même si, sur le plan politique, mille restrictions entravaient tout ce qui rappelait la Pologne. La russification à outrance était le prix à payer pour sauver la puissance économique et l'acculturation russe ne semble pas avoir pesé à cette aristocratie.

Toute une littérature polonaise de mémoires et de souvenirs biographiques glorifie le prétendu "sacrifice" que durent consentir les familles du type des Hanski et des Rzewuski pour sauver "l'essentiel" c'est à dire leur fortune et leurs terres, assimilées à "la patrie". L'acceptation de l'intégration totale à la société russe, sauf de rares exceptions, ne posait guère de cas de conscience à ce groupe qui entretenait volontiers, par ailleurs, une confusion commode entre le beau et le bon. Les femmes, très pieuses, pratiquaient la charité, soignaient les paysans malades, les plus riches entretenaient de petits hôpitaux et même si cet alibi n'était qu'une goutte d'eau dans l'océan de la misère et de l'arriération rurale, la conviction que ce style patriarcal suffisait à la félicité générale dominait. On aimait aussi se vanter des bons rapports que l'on entretenait avec les domestiques: en servant des maîtres tellement supérieurs, le niveau personnel de la valetaille s'élevait. Tous les laquais, cuisiniers, cochers, veneurs, etc.... étaient vêtus de livrées spéciales et l'on daignait parfois leur dire quelques mots dans leur langue ukrainienne si amusante, ce qui était considéré comme une réelle volonté de rapprochement avec le commun. Dans les années 1860 et 1870, la mode de la "marche au peuple", si répandue dans tout l'Empire, amena même des demoiselles de bonne famille à aller pieds nus, à préparer du torchis, à acquérir des meubles en sapin, à vouloir donner des cours de polonais aux Ukrainiens. Mais il est évident que ces attitudes étaient plus proches des petites *filles modèles* de la comtesse de Ségur (la *Bibliothèque Rose* en français étant la base de l'éducation jusque dans ces marges de l'Europe) que d'intentions réelles de changement social.

Peu à peu, à partie de l'époque où Balzac prend contact avec l'Ukraine, et jusqu'à l'éroulement final de 1917, s'édifie ainsi cette sémiosphère dont nous parlions. La terre de tous ces immenses domaines polonais, la réunion de toutes ces petites patries familiales et héréditaires prend au XIXe siècle la valeur d'un mythe, d'une mystique qui fonctionne en vase clos, qui s'autojustifie en opposition à tout ce qui est autre: l'oppression tsariste, l'entité ukrainienne, le problème juif¹².

Il était donc possible de feindre un superbe isolement. Tout, dans la vie quotidienne, était organisé pour donner l'image d'une existence intemporelle, d'un temps figé où le rythme des saisons ponctuait seul le déroulement d'un rituel ancestral. L'aveuglement était volontaire. Si cette immobilité devenait par trop insupportable, quelques amabilités au satrape russe gouverneur de la région permettaient d'obtenir un passeport pour passer quelque temps à Nice ou dans une ville d'eau allemande. Voici ce sujet les lettres avilissantes de flatterie de Balzac et de Mme Hanska à Bibikov. Et les jours s'écoulaient. Était-ce le bonheur? Les femmes voyaient peu leur mari. Avec leur innombrable domesticité, leurs moeurs mi-féodales, mi-patriarcales, les maîtres s'adonnaient à la chasse, accompagnés de meutes qui traquaient les renards, les loups, les ours. En famille, la langue courante, à côté du polonais, était le français, qui permettait d'éviter le russe des fonctionnaires, toujours flattés en public, mais traités avec condescendance en privé. Le français donnait aussi la conviction, lors des bals et dîners, d'appartenir à l'élite européenne. Mais cette griserie élitaine restait, à vrai dire, trop lointaine. Les femmes s'ennuyaient joliment et l'on sait que l'une d'elles, ayant fait venir de Paris, en 1831, la *Physiologie du mariage* et la *Peau de chagrin*, osa l'évasion romanesque d'une correspondance avec l'auteur de ces oeuvres. On connaît l'amour-refuge qui en résulta. Ce beau roman faisait des envieuses. Balzac reçut des lettres aussi exaltées d'autres princesses, comme Angéline Radziwill (18 avril 1836) qui "fuyait sa solitude d'Ukraine" en lisant le *Livre mystique*, ou la comtesse Maria Potocka qui minaudoit et lui faisait mille grâces (20 janvier 1837). Ce qui pourrait peut-être prouver que toute la beauté et le charme des confins, tellement vantés dans la littérature polonaise, ne comblaient pas les aspirations de tous les hobereaux d'Ukraine. Xavier Branicki, un richissime voisin de Mme Hanska, en tira une conclusion assez proche: il acheta, en 1849, le château de Montrésor, en Indre et Loire, et se fit Français.

Wierzchownia avait donc tous les attraits de ces résidences opulentes et idylliques dont on comptait des centaines en Ukraine. Balzac en était fasciné. Il écrivait à Aline Moniuszko (autre soeur d'Eveline), le 29 novembre 1848, que l'Ukraine était un "paradis terrestre" où il avait "remarqué soixante dix

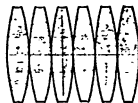
¹² Beauvois D. Eux et les autre // Pologne plurielle et singulière, la prose polonaise contemporaine. – Lille: édition P.U.L., 1993. – P.315.

sept manières d'accompagner le pain" et que dans "cette vie apparemment monotone de Wierzchownia il n'ya pas la moindre monotonie". Elle n'avait certes pas la magnificence d'Alexandria, le palais des Branicki à Biala Cerkiew, ni celle de Tulczyn, le Versailles des Potocki, mais elle pouvait rivaliser avec les châteaux des Czacki à Poryck, des Sanguszko à Boremlo, des frères Sobanski à Balanowka, des Orłowski à Malejowce, etc..., etc... (les historiens d'art ont empli des volumes de ces merveilles dont l'illustrateur Napoleon Orda a laissé, au XIXe siècle, de superbes albums). Mme Hanska possédait, avec les biens de son mari et sa dot, tout ce qu'une femme de ce monde devait avoir. Elle vivait, sans aucun doute, dans le même entrelac de parents, de frères, soeurs, cousins et voisins qui formaient une vaste famille aux signes de reconnaissance communs, où l'on pratiquait, en général, une nuptialité interne, l'exception n'étant tolérée que lorsqu'il s'agissait d'un haut dignitaire russe ou d'un occidental titré. On y veillait particulièrement à la pureté de caste, on s'y délectait de généalogie, mais pourquoi, alors, s'attachait-elle à ce point à un écrivain, éternel endetté, qui dissimulait à peine les vues qu'il avait sur sa fortune?

Risquons, en conclusion et, en l'absence très regrettable des lettres de Mme Hanska, une réponse psychologique. Peut-être Eveline Hanska-Rzewuska sentait-elle inconsciemment combien, historiquement et socialement, l'harmonie luxueuse et paisible de Wierzchownia reposait sur une longue suite de scandales politiques, de trahisons, d'injustices, de mépris pour l'Autre et ces compromis avec l'autocratie qui étaient devenus compromissions?

Le monde auquel elle appartenait, l'aristocratie polonaise d'Ukraine, était celui qui avait autrefois refusé d'écouter J.J.Rousseau lorsqu'il conseillait aux Polonais, en parlant des Russes: "Vous ne sauriez éviter qu'ils ne vous dévorent, faites au moins qu'ils ne vous digèrent".

Ce monde, en acceptant de sa faire la courroie de transmission de la volonté tsariste en Ukraine, était quasiment devenu un agent de la digestion russe, n'écoulant que le principe égoïste "ubi bene ibi patria". Eveline Hanska étouffait probablement d'une oppression plus lourde que le simple bovarisme. Sans doute idéalisa-t-elle exagérément la hauteur spirituelle de son correspondant. Elle céda trop facilement à l'image prestigieuse de l'écrivain représentant d'une France rêvée, mais les élans romantiques de ses premières lettres à Balzac trahissent un besoin de pureté qui est peut-être un rejet des aspirations de son milieu.

John-Paul HIMKA (Edmonton)

THE ISSUE OF CELIBACY AT THE LVIV PROVINCIAL
SYNOD OF 1891: UNPUBLISHED DOCUMENTS
FROM THE LVIV AND PRZEMYSL (PEREMYSHL) ARCHIVES

When the bishops of the Ukrainian and Belarusian church entered into union with Rome in 1595-96, the principle informing the union was that this particular church would accept the jurisdiction of the pope and also certain doctrinal formulations, but would retain its ancient rituals and customs, including the custom of ordaining married men to the priesthood¹. In the four centuries that have elapsed since then, however, the Ukrainian church in union with Rome has evolved, often in the direction of accepting certain rituals and practices of the Roman church. For the most part, these "latinizations" have crept into the Ukrainian church as a result of the general cultural and political environment in which the church functioned². In the nineteenth century, however, in conjunction with the diffusion of a modern national consciousness, there emerged on the part of the Ukrainian Greek Catholics of Galicia a reaction against latinization and movements for the purification of the rite, with particular intensity from the 1860s on. The proponents of purification often, from the Vatican's point of view, adopted extreme positions, flirting with (Russian) Orthodoxy or, as in the case of Galician Greek Catholic clerics who emigrated to the Chelm eparchy in the Russian empire, actually converting to Orthodoxy (1875). A vicious circle formed: the more the Vatican suspected the Greek Catholic purification movement of schismatic tendencies and the more it strove to reassert control over the Greek Catholic church and its practices, the more the Greek Catholic clergy and educated laity resisted Roman intrusions and defended the independence of their church and its rituals. This was the context in which the Lviv provincial synod of 1891 took place.

¹ I would like to thank the following individuals and institutions: Father Roman Cholij, who read carefully and commentated upon the draft of an earlier incarnation of this article; Taras Litkovets, graduate student in history from Dnipropetrovsk, who deciphered some of the very difficult handwriting of Father Ioann Nehrebetsky; Very Reverend Monsignor Miroslav Marusyn, secretary of the Oriental Congregation, who kindly arranged to have photocopies relating to the synod made for me from the congregation's archives; Sister Sophia Senyk, professor at the Pontifical Oriental Institute, who has helped me in many ways in all my work on the Greek Catholic church; the Social Sciences and Humanities Research Council of Canada which has generously funded my research; and the Harvard Ukrainian Research Institute, the Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research and the Ukrainian Catholic Brotherhood at St. George's Church, Edmonton, at whose seminars I first presented this topic.

² For an excellent discussion of the issue, see: Sophia Senyk, "The Ukrainian Church and Latinization", *Orientalia Christiana Periodica*, vol.56 (1990), no 1, pp.165-187.

In addition to constituting an important incident in a continuing conflictual situation, the Lviv synod of 1891 introduced a new theme into the confrontation: celibacy. The limitation of the right to ordain married men in the Ukrainian Greek Catholic church was not the result of an environmentally or internally generated process of latinization, as was the case, for instance, in the Armenian Catholic church in Galicia; it was, rather, a policy formulated in Rome and implemented in the Greek Catholic church against the will of the vast majority of the clergy and faithful. The issue was contentious from the beginning, which was the Lviv synod of 1891. It subsequently resulted in two major schisms in the Greek Catholic church in the United States and much bad feeling in the eparchies of Przemyśl (Peremyshl) and Stanyslaviv in interwar Galicia. The controversy is by no means completely over even today.

At the Lviv synod, the Vatican did not attempt to introduce compulsory celibacy for the entire Greek Catholic clergy, but it did try to pressure the synodal fathers into adopting a resolution that would open the door to its eventual introduction. The documents which follow, for the most part unpublished previously, shed light on this critical moment of modern Greek Catholic church history. The unpublished documents are from the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv (Центральний державний історичний архів України у Львові; abbreviated hereafter as ЦДІАЛ (TsDIAL) and from the State Archive in Przemyśl (Archiwum Państwowe w Przemyślu; hereafter APPrz).

The Historiography

Aside from some contemporary newspaper accounts³ and an important memoir published in *Діло* in 1911⁴, the historiography on the celibacy question at the Lviv synod began in the interwar era. At that time, compulsory celibacy was introduced in the eparchies of Przemyśl and Stanyslaviv, generating considerable public controversy. The roots of the controversy were sought in the 1891 synod.

In 1924 Father Ioann Nehrebetsky, for example, placed an anonymous memoir concerning the celibacy issue at the synod in *Діло*⁵. Two years later,

³ Among them: “Руско-католицькій синодъ у Львовѣ”, *Діло* (1891), річн.12, №208 (16 (28) вересня), с.1; (1891), №213 (21 вересня (3 жовтня)), с.1; (1891), №214 (23 вересня (5 жовтня)), с.1.

⁴ Іоанн Негребецький (Очевидець), “Целібат у Русинів?! (Ревеляції з львівського синоду р. 1891)”, *Діло* (1911), річн. 32, №219 (21 вересня (4 жовтня)), с.1-3. Authorship established on the basis: Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.201, оп.4зв., спр.324, арк.17зв.

⁵ Теофіл Кормош, “Жонатий клир і безженство клиру”, *Діло* (1924), річн.42, №123 (5 червня), с.4-5. Kormosh printed Nehrebetsky's memoir (“3 історії Львівського провінціона льного Синоду”) with a brief foreword and afterword; Kormosh described the author as “a very dignified priest, excellent theologian, a

surviving synodal fathers published a collective protest in Latin against what had happened in 1891 and its subsequent consequences⁶.

One of the most influential works to come out in this period was *Висвітлення до історії львівських синодів з років 1891 і 1897*⁷, which appeared anonymously in 1924. It was compiled by Father Aleksandr Stefanovych, largely on the basis of the not entirely reliable memoirs, published and unpublished, of Father Nehrebetsky. The *Висвітлення...* primarily focussed on the back-room politicking at the synod, as seen from the point of view of the lower clergy opposed to the celibacy resolution. There are numerous inaccuracies. After publishing this brochure, Father Stefanovych donated such materials as he had collected on the synod to the Shevchenko Scientific Society; they are today preserved in TsDIAL in the collection of the Greek Catholic metropolitan consistory (ф.201, оп.4в, од.зб.324: “Документи, які належать до історії Львівського синоду, 1897” [sic]).

In 1931 a collection of sources relating to the synod was published by the Russophile V.R. Vavryk: *Материалы, относящиися к истории львовского синода в 1891*⁸. The highlight of this collection was the notes on the synod kept by its only lay participant, Isydor Sharanevych⁹, although other useful materials were also included.

In spite of its title (“three synodal hierarchs”) the memoirs of Father Severyn Matkovsky, published in 1932 at Stefanovych’s expense, added little to the knowledge of what happened at and after the synod¹⁰.

An excellent account of the official proceedings of the synod as they concerned the celibacy issue was published in 1935 by Father Pliaton Martyniuk in *Неподільне серце священика в службі Бога і церкви*¹¹. This was a series of extracts from the notebook of Father Myron Podolynsky, a delegate to the synod from the Przemyśl cathedral chapter¹². Every evening Podolynsky

citizen who has merited much respect for his service to church and nation”. Authorship established on the basis: Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.201, оп.4в., спр.324, арк.17 (fol.4-10 contain an unpublished continuation of this article).

⁶ *In causa graec. cath. Synodi Leopoliensis ex anno 1891* (Lviv: Typis Officianae Societatis Scientiarum Ševčenkianae Ucrainensium Leopoliensis, 1926).

⁷ Львів: Накладом Івана Кудлака. З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка.

⁸ У виданні: *Временникъ. Научно-литературныя записки львовскаго Ставропигіона*, [1932] (Львов: Типографія Ставропигійскаго Института, 1931, с.62).

⁹ Там само, с.8-43.

¹⁰ *Три синодальні архієреї. Спомини з життя і діяльності преосвящених о. Юліяна Куїловського, д-ра Юліяна Пелеша і д-ра Сильвестра Сембратовича* (Львів: Накладом о. Александра Стефановича. З друкарні „Біблос“).

¹¹ Жовква: Друкарня оо.Василіян, с.177-198.

¹² Extracts from Podolynsky’s notebook were first published in the newspaper *Нова Зоря* in 1929.

recorded his notes on what had transpired at the synod that day. He also made a point of copying the texts of several versions of the controversial resolution concerning celibacy.

The Lviv synod was the subject of a chapter in Joannes Bobák's study of clerical celibacy in the Eastern, especially Ruthenian, church, published in 1941¹³. Bobák relied exclusively on previously published material (especially Martyniuk-Podolynsky and Stefanovych-Nehrebetsky).

Bobák's work on the Lviv synod was completely surpassed by Father Myron Stasiv's doctoral dissertation of 1959, which unfortunately has never been published¹⁴. On the basis of research in the archives of the Oriental Congregation in Rome, Stasiv was able to clear up most of the mysteries surrounding the synod and the issue of celibacy within it, but he did not have access to most of the sources published below in sections II and III.

I. The Versions of the Resolution on Celibacy

In this section I have published the three most important versions of the synod's resolution concerning celibacy. Several other versions were proposed in the course of the synod, but these three are the crucial ones for understanding the controversy. The basic text of all these versions have been known ever since Martyniuk published Podolynsky's notes on the synod in the 1930s (before then there was some confusion about them)¹⁵, but the full complement of versions, in both Ruthenian and Latin, has never been put together before.

Version A is the original text of the resolution as made known to the synodal fathers on the second day of the synod, 25 September 1891. It had been prepared in advance in the metropolitan chancery, on the basis of explicit instructions received from Rome. The Ruthenian and Latin texts published here are transcribed directly from the acts of the synod (the preliminary schemas), which have not been consulted in the earlier historiography. This version of the resolution was opposed by the vast majority of the synodal fathers. They especially objected to the inclusion of the quotation from St. Paul to the Corinthians ("The unmarried man is solicitous about the things of the Lord, how to please the Lord; but the married man is solicitous about the things of the world, how to please his wife, and he is divided"). Much of the official debate and unofficial lobbying at the synod was devoted to removing this passage. In the end, as is clear from the documents published in section II, the synodal fathers succeeded in altogether defeating this version of the resolution and replacing it with another, version B.

¹³ *De caelibatu ecclesiastico deque impedimento Ordinis Sacri apud Orientales et praesertim apud Ruthenos* (Romae: Officium libri Catholici, pp.94-112).

¹⁴ Myron Stasiv, *Synodus Leopolitana* (Doctoral thesis: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum).

¹⁵ See e. g.: Стефанович, *Висвітлення до історії львівських синодів...*, с.10.

In version B the offending passage was removed; other quotations from St. Paul were introduced, including: “It is better to marry than to burn”. Although both versions of the resolution held the celibate state superior to the matrimonial and encouraged Greek Catholic seminarians who were so called to embrace celibacy, version A was a resolution expressing a stronger endorsement of celibacy than version B. The intent of the synodal fathers was to retain the Greek Catholic tradition of ordaining married men to the priesthood. Version B was officially adopted by the synod and sent to Rome for approval.

However, version B did not appear in the official acts of the synod as published in Rome five years later in both Ruthenian and Latin¹⁶. Instead, an entirely new text, version C, had been inserted, one that the fathers at the synod had never seen. Moreover, this new version restored the words of St. Paul to whose inclusion the synodal fathers had objected so strenuously. (As is now known with certainty from Stasiv’s dissertation, version C was composed by the apostolic delegate to the synod, Monsignor Agostino Ciasca, who was dissatisfied with the text actually adopted, i.e., version B.)¹⁷

II. Extracts from the Minutes of the Synod

The acts (preliminary schemas, minutes, etc.) of the Lviv synod, from which the texts in this section are extracted, have long been unavailable to researchers, and some have surmised that they had been lost¹⁸ or even deliberately destroyed¹⁹. I came across them in TsDIAL among the papers of the the Greek Catholic metropolitan consistory (Митрополіччя греко-католицька консисторія, м. Львів): ф.201, оп.1а, од. зб.423-28 and 430; оп.4б, од. зб.1018-22.

The documents confirm the account of the debate over celibacy as presented by Podolynsky in the notebook extracts published by Martyniuk, although here and there one can find some different nuances of interpretation, all in reference to minor points. The essential point proven most authoritatively by these documents is that the synodal fathers firmly rejected version A of the celibacy resolution and adopted instead version B.

Section A of the extracts from the minutes concerns the debate over celibacy in the special commission devoted to discussing the portions of the pre-

¹⁶ *Чинности и рѣшеня руского провинціального собора въ Галичинѣ отбувшого ся въ Львовѣ въ роцѣ 1891* (Львів: Накладомъ львѣвского гр. кат. Митрополіччого Ординаріята. Изъ типографіи Ставропигійского Института, 1896); *Acta et decreta Synodi provincialis Ruthenorum Galiciae habitae Leopoli an. 1891* (Romae: Ex typographia polyglotta S.C. de Propaganda Fide, 1896).

¹⁷ Stasiv, *Synodus Leopolitana*, p.233-235.

¹⁸ Стефанович, *Висвітлення до історії львівських синодів...*, с.2.

¹⁹ By Metropolitan Sylvestr Sembratovych; Василь Кудрик, *Маловідоме з історії Греко-католицької церкви* (Вінніпер, 1952-1956), т.1-4.

liminary schemas devoted to seminary reform (30 September). At the end of this debate, a majority of the fathers voted to eliminate the celibacy resolution altogether. This decision was not acceptable to Metropolitan Sylvestr Sembratovych, so, after considerable behind-the-scenes lobbying and discussion, the fathers produced a replacement resolution, which they discussed at a subsequent meeting of the commission (5 October; the extracts in section B). This was version B, drafted by Father Ioann Kopystiansky with the assistance of Father Teofil Sembratovych²⁰. It was accepted by the commission with the assent of all those present.

Section C of the extracts presents the grand debate *in pleno* (6 October), which also ended with the formal acceptance by the synodal fathers of version B of the resolution. According to these extracts, this version was accepted unanimously; Podolynsky, however, mentions three abstentions²¹.

III. Documents of the Greek Catholic Eparchy of Przemysl

The official acts of the synod as published in Rome in 1896 were to be confirmed at subsequent eparchial synods. Of course, the published acts contained the changed resolution on celibacy, which the participants of the 1891 synod had never seen before, and the latter protested the alteration at the Lviv archeparchial synod of 1897²² and at the Przemysl eparchial synod of 1898. The documents published in section III concern the Przemysl protest. Document A is the actual text of their protest, taken from the minutes of the synod. Document B is a letter from Bishop Konstantyn Chekhovych to the editor of the official acts of the Przemysl synod, suggesting how to handle the protest in the official publication. The bishop thought it prudent not to publish the text of the protest, but only to make delicate mention of it. In the end, he, or the editor (Father Aleksii Toronsky), must have reconsidered even this, since no mention of the protest at all is to be found in the published acts of the Przemysl synod of 1898²³.

²⁰ Мартинюк, *Неподільне серце священика...*, с.189-190. That the text proposed by Father Kopystiansky in section B of the extracts is the same as version B of the resolution is unequivocally confirmed at the end of section C of the extracts.

²¹ Fathers Iosyf Kobyliansky, Kelestyn Kostetsky and the spiritual director of the Lviv seminary Isydor Dolnytsky. Мартинюк, *Неподільне серце священика...*, с.197.

²² Стефанович, *Висвітлення до історії львівських синодів...*, с.23-24.

²³ *Соборъ рускій епархіальный перемыскій одправлений въ роцѣ 1898* (Львовъ: Зъ друкарнѣ Ставропигійского Института, 1899).

DOCUMENTS

*I. The Versions of the Resolution on Celibacy.***A. Original Texts of the Resolution as Formulated in the Preliminary Schemas and as First Proposed to the Synodal Fathers in Lviv in 1891.**

Хотяй же з важних поводів св. Престол позволяе супружества клириків руских, однако то намагати належить настоятелям Семинарії, щоби їх при даній случайності поучали воздержність життя або безжєнство (цєлібат) в висшій ціні мати, і їх лагідно но серйозно до того розполагали; вельми бо булоби желательним і то такожь для більшого добра церкви і обряду нашого, щоби безженних (мужей) оскільки бути може як найбільше находилося, котріби були в стані і вільнішими до справованя певних чинів і должностей, і таким тяжким союзом, яким єсть супружество, не були обмотані, бо як упоминає св. Апостол: „Не оженивийся печется о Господних, како угодити Господеві, А оженивийся печется о мірстіх, како угодити жені, разділися” (1. Кор. 7. 32.33).

Source: ЦДІАЛ, 201/46/1021a. The same text, with minor variations, appears also in: П. Мартинюк, *Неподільне серце священника...*, с.176.

Quamquam autem ex gravibus rationibus S. Sedes permittit matrimonia Clericorum Ruthenorum, attamen ad laborandum erit moderatoribus Seminariorum ut vitae continentiam seu coelibatum in pretio majori habere eosdem data occasione doceant, et ad eum complectendum suaviter sed serie exhortent. Optandum enim est summopere et quidem etiam pro majori Ecclesiae ritusque nostri bono, ut viri coelibes quanto fieri potest plures reperiantur, quales ad quaedam munia obeunda pares forent, expeditiores atque tam gravi vinculo, quale est conjugium non irretitos, ut enim monet S. Apostolus: „Qui sine uxore est sollicitus est quae Domini sunt, quomodo placeat Deo, qui autem cum uxore est sollicitus est, quae sunt mundi, quomodo placeat uxori et divisus est”. (1. Cor. 7. 32-33.)

Source: ЦДІАЛ, 201/46/1133, с. 47-47в. The same text, with minor variations, appears also in: M. Stasiv, *Synodus Leopolitana*, p.221.

B. Texts of the Resolution as Adopted by the Synodal Fathers in Lviv in 1891.

Настоящий Синод провінціональний ісповідує твердо ученіє святої соборної католическої Церкви, що стан безженний совершеннійший єсть від стану супружеского по словам св. Апостола Павла: „Оженивийся добръ творить, а неоженивийся лучше творить”. Но понеже дальше Спаситель у св. Матєя гл. 19. ст. 12. говорить, що „могий” лише „вмѣстити, да вмѣститъ”, потому стан безженний яко совершеннійший єсть тільки совѣтом евангельским і не може яко такой нікому

намітуватися згори, а задля того Церков свята супружество священників восточної Церкви всегда за законне і дозволене считала і считає, для рускої католицескої же Церкви яко части всеї св. Церкви тоє призволеніє (licentiam) і на дальше полишає, що укінчивші богословські науки, перед рукоположенем мають свободу по даній благодати Божій або женитися або остатися безженними, — потому настоящий Синод постановляє (deseruit), щоби тоє призволеніє і совершенна свобода і на дальше для руско-католицескої Церкви лишалися і нікому в тім згляді з сторони настоятельства семинарій не давалося наставанем жадне насиліє. Свобідно їм лише єсть із взгляду на оправданий пожиток і потребу руско-католицескої Церкви тих, котрі заявили своє наміреніє остатися безженними, в тім їх святім наміренію утверждати благим і розумним совітом, звертаючи однако їх вниманіє на слова св. Апостола Павла 1. Кор. гл. VII. ст. 9. де говорить: „лучше єсть женитися, як разжизитися”.

Source: П. Мартинюк, *Неподільне серце священика...*, с. 189-190. The same text, with minor variations, appears also in the proposal of the clergy at the Przemyśl synod, 1898 (see below, Document III.A), and in: О. Стефанович, *Висвітлення...*, с.13-14.

Præsens Synodus provincialis profitetur quidem firmiter doctrinam Sanctæ oecumenicæ et catholicæ Ecclesiæ, statum coelibem perfectiorem esse, quam status coniugalis secundum verba Sancti Apostoli Pauli ad Corinthios I, cap. VII, v. 38: Igitur et qui matrimonio iungit virginem suam, bene facit: et qui non iungit, melius facit. Sed quoniam ulterius Salvator noster Jesus Christus in Evang. Sancti Matth. cap. 19, v. 12, ait: — qui potest capere capiat — ut nempe ille solummodo, qui capere potest, capiat, dein status coelibatus, qua perfectior est nonnisi consilium evangelicum, et inde non potest, qua tale ulli a priori imponi; ideo Sancta Ecclesia coniugium sacerdotum orientalis Ecclesiæ semper licitum et legitimum agnovit et nunc agnoscit; Ecclesiæ vero rutheno-catholicæ, qua parti totius Ecclesiæ, hanc permissionem et ulterius reliquit, et relinquit ut (videlicet) absolventes studia theologica ante manuum impositionem habeant libertatem secundum datam sibi gratiam Dei, vel uxorem ducere, vel manere in coelibatu, ideo præsens Synodus statuit, ut hæc permissio (licentia) et libertas et ulterius (i.e., in posterum) pro Ecclesiâ rutheno-catholica permaneat, et nemini hoc sub respectu ex parte Superiorum Seminarii fiat instando ulla violentia. Licitum tantummodo est respectu habito ad iustam utilitatem et indigentiam rutheno-catholicæ Ecclesiæ illos (quidem), qui manifestaverint proprium propositum manere coelibes, in hoc sancto proposito confirmare, benevolo (bono) et prudenti consilio, convertentes tamen eorum attentionem ad verba Sancti Apostoli ad Cortinth. I, cap. VII, v. 9, ubi ait: Melius est nubere, quam uri.

Source: M. Stasiv, *Synodus Leopolitana*, p.232-233.

C. Texts of the Resolution as Published in Rome in the Official Acts of the Synod in 1896.

Синод сей вправді кріпко визнає, що стан безженний єсть совершеннійшій від стану супружеского, після слів Апостола: „не оженивий ся печетя о Господніх како угодити Господеві: а оженивий ся печетя о мірстіх, како угодити жені, разділїся”¹⁾. Понеже однакожь Церковь католицка з важних причин дозволяла і дозволяє, щоби клирики нашого обряду перед рукоположенєм, або поставлені в низших чинах, мали свободу, після благодаті даної їм Богом, або в безженстві завсїгдї перебувати, що булоби найлучше, або женити ся з дівицею, Синод, признаючи сю свободу і полишаючи ю ненарушеною, всетаки зі взгляду на пожиток і потребу нашої Церкви, упомінає настоятелів Семинарії, щоби питомців добре розположених до прийнятя безженства, благосклонною і розумною радою в тім постаповленю удержували і утверждали.

¹⁾ Кор. VII, 32, 33.

Source: Чинності і рішеня..., с.216-217.

Haec Synodus firmiter quidem profitetur, statum coelibem perfectiorem esse statu coniugali, dicente Apostolo: *qui sine uxore est, sollicitus est quae Domini sunt, quomodo placeat Deo. Qui autem cum uxore est, sollicitus est quae sunt mundi, quomodo placeat uxori, et divisus est*¹⁾. Cum tamen Ecclesia Catholica ex gravibus rationibus siverit et sinat ut clerici nostri ritus ante manuum impositionem seu in minoribus constituti libertatem habeant secundum gratiam sibi a Deo datam, vel in coelibatu perpetuo manere, quod optimum esset, vel uxorem virginem ducere, Synodus dum libertatem hanc agnoscit et integram relinquit, respectu tamen habito ad Ecclesiae nostrae utilitatem et necessitatem, Seminariorum moderatores hortatur ut alumnos bene dispositos ad coelibatum amplectendum, benevolo ac prudenti consilio in hos proposito foveant atque confirment.

¹⁾ 1. Cor. VII, 32-33.

Source: Acta et decreta..., p.138-139.

II. Extracts from the Minutes of the Synod.

A. The Debate over Celibacy in the Commission, 30 September 1891.
ЦДІАЛ, 201/1a/427, с.94-98в. Note: All ellipses in the original.

[Протокол Комісії Іої Синодальної]

[IV.] Засіданіє дня 30. вересня
(Продовженіє)

Початок о годині 4й пополудні
 Предсідатель¹ розказує чит. Гл. VIIIої
 „О Семинаріях”
 До голосу записуються П.Т. ОО:

1. Павликов²
2. Левицький³
3. Губчак⁴
4. Малиновський⁵
5. Заячківський⁶
6. Гудик⁷
7. Крушинський⁸
8. Черлюнчакевич⁹
9. Мерунович¹⁰
10. Тимняк¹¹ [ст. 94]

О. Павликов на вступі перепрощає ВПреосвящ. Предсідателя, що над предметом о котрім хоче говорити мусить довжше затриматись.

Говорить І., О кваліфікаціях для Кандидатів до Семинарій. Понеже ОО. Катихити гимназій, маючи порученіє давати Ординаріатам свої мнінія о молодежи опускаючій гимназію, мали з того поводу нераз великі неприятности, вносить, щоби такі справозданя удіяніи були під печатію.

¹ Bishop Iulian Pelesh (1843-1896), bishop of Przemysl at the time of the synod.

² Father Teofil Pavlykov (b. 1821), widower, honorary canon (*крилошанин почетный*), pastor of the Dormition Church in Lviv and past president of the Old Ruthenian/Russophile Kachkovsky Society.

³ Father Iosyf Levytsky (b. 1837), widower, honorary canon, professor of religion at Second Gymnasium in Lviv.

⁴ Father Ihnatii Hubchak (1833-1893), widower, pastor and dean of Kalush.

⁵ Father Mykhail Malynovsky (1812-1894), celibate, a secretary of the Supreme Ruthenian Council in 1848-49, church historian, prominent representative of the “St. George party”; he had been forced to resign from the Lviv consistory and cathedral chapter in 1882 on charges of fostering pro-Orthodox Russophilism.

⁶ Father Iosyf Zaiachkivsky (b. 1810), widower, pastor of Lopianka and dean of Perehinsko (Lviv archeparchy).

⁷ Father Iakov Hudyk (1839-1892), married, Ukrainophile, pastor of Trybukhivtsi (Husiatyn deanery, Stanyslaviv eparchy).

⁸ Father Iosyf Krushynsky (b. 1840), widower, Przemysl eparchy. Father Krushynsky played a major role in the behind-the-scenes lobbying against version A of the celibacy resolution.

⁹ Father Iosyf Cherliunchakevych (b. 1829), celibate, professor of theology in Lviv, Cracow and Rome.

¹⁰ Father Ievstakhii Merunovych (1817-1892), married, Russophile, pastor of Tolshchiv and dean of Shchyrets (Lviv archeparchy).

¹¹ Father Hryhorii Tymniak (b. 1830), married, pastor of Sheshory (Pistyn deanery, Stanyslaviv eparchy).

2.) Приступає по череді до другої квестії, квестії „дуже дразливої”, котра тепер всіх нас займає і непокоїть (квестії Целібату) —

„Унія — говорить о. П. — принята під умовами”, з котрих найперше заховати всі звичаї Церкви Греческої, консеквентно і женитьбу духовенства — а СС. Отци нам тоє в своїх посланнях гарантовали.

Дальше читає відповідь дану Йосифу-Амвросію Stapf на єго діло „Epitome Theol. Moral.”¹² від клиру Универс. Францішка 1843, котра тут під „Pausa verba” прилучаєся¹³.

В кінцевій промові своїй в обороні женитьби священства кладе яко найважнійшій аргумент Моральність народа. Також після єго мнія слова 7го П[і]с[у]са Христа більшу для нас вагу мають як слова С. Павла.

О. Левицькій. — Квестія тая — щоби ректорат Семинарії заохочував питомців до целібату — спонукала нас зібрати петицію, щоби справа тая була ухилена.

Тоє (безжен. свящ.) не тільки для Церкви, але і народа булоби шкідливим, потерпілаби народність наша, ібо як відомо священство наше приносить найбільшій контингенс людей просвічених.

Болить нас упрек той, будьтоби священство женате меньше працювало в винограді Христовім ніж безженне.

Вносить, щоби опустити в тексті цілий дразливий уступ. [ст. 94зв]

О. Губчак хоче, щоби на стороні 36. зділати поправку (вибирати Ректора) „із свого власного клира” а потім додає еще „із свого власного мірського клира”. Що до провадження молодежи в Семинарі зауважає О. Губчак, що не бувало похвал лише нагани. Засадою до тепер було „Справуйся добре, бо тебе виженуть” — просить додати в Главі VIII „щоби приліжнійші були похвалені”.

Предсідатель першу поправку О. Губчака одобряє. Успокоює також що до ходячих вістей о відданю Семинаря Іезуїтам. Що же дотичить похвал і наган питомцей, згадує, що рікрічно Консистерії уділяють похвали питомцям, котрі читаються їм публично.

О. Малиновскій — Дальше во квестії целібату. Пригадує слова б.п. Кардинала Левицького¹⁴ виречені к нему перед ординацією в безженстві¹⁵ — що належить „добре застановитися”.

Пригадує дальше слова св. п. Пія IX до Митрополита Литвиновича¹⁶, коли бесіда була о женитьбі священників:

„In hanc delicatissimam materiam nunquam me ingeram”.

Застанавляєя дальше над трудностями, які би малн в наших відносинах неженаті священники на селі „in illa profunditate miseriae!”

Фамилійне жите руского священника не перешкаждало єму ніколи бігчи там где єго покликують обовязки єго високого званія.

¹² Stapf Josephus Ambrosius, *Epitome Theologiae Moralis*, 2nd ed., Innsbruck, 1841.

¹³ The document can be found in: ЦДІАЛ, ф.201, оп.1а, спр.427, арк.108-108зв.

¹⁴ Metropolitan Mykhail Levytsky (1774-1858; metropolitan as of 1816).

¹⁵ Malynovsky was ordained in 1837.

¹⁶ Metropolitan Spyrydon Lytvynovych (1810-1869; metropolitan as of 1864).

Доказом того було, що в літах, коли панувала в нашій провінції холера, руске священство так ревно занималося хорими, що даже заосмотряло вірних латинського обряду виручаючи лат. священників, котрі були менше відважні. Умерло же руских священників при першій холері 104, при другій 96.

Найчастіший закид проти жененя священства єсть, що з того поводу брак людей на докторскі і крилошанські посади. І в тій цілі б.п. Кардинал Левицкій поручив бесіднику составити діло захвалююче стан безженний священства, а коли він уже тоє діло випрацьовав і предложив Кардиналу, сказав тойже з неохотою:

„*Дайте теми спокój*”. [ст. 95]

О. Гудик єсть мнінія, що річ так виложена як в предлежаєм тексті стоїть в суперечності з наведеними словами С. Павла. Св. Павел совітовав, а не примушав — а тут сказано: „намагати” і т.д.

Для нашої Церкви такій приневоленний стан Целібату був би з великою шкодою. „Духовенство би *згорбатіло*”... .. І противно, чи нинішній стан єсть так шкідливий для Церкви? Чи котра церковь можеся повеличати такими світилами, які ми малисьмо і маємо на престолах владичих і катедрах университетских? Мимо того, що духовенство наше женате.

О. Крушинській в словах тексту: „обмотане супружеством” видить велике оскорбленіє св. Тайни Супружества. „Обмотане, то щось так якби в паутину”. „Всяк дар” сказано „свише єсть”¹⁷ і Супружество також єсть ласкою Божою і Г^{ЛОМ} Ііс. Христом піднесене до достоїнства Тайни. Благодать целібату єсть вправді стан совершеннійший, але сам Бог лише може дати таку благодать, но нікто інший не може чоловіку давати і то силою его в тую благодать убирати. (Предсідатель картає бесідника за неумірковані способи виражаняся).

[...]

Що стан женатий священника не єсть перешкодою до виполненія его святых должностей, то видим на холмских священниках і они мали жени і діти, а преціж претерпіли преслїдованя, сиділи (в вязницях) по турмах а не відступили від Св. Церкви.

Вносить О.К., щоби цілий той уступ где мовитяся о целібаті випустили.

О. Заячківській (один з найстарших віком священників) просить всіх ОО., щоби всі купно доложили усилій, щоби стан дотеперішній задержати. Уступ той, як видим, призначен до того, щоби приготовить ума, тож і ми [ст. 95зв] узнали его яко початок до введеня целібату...

Признаю, що стан сей єсть совершеннійший, і руки і ноги уціловавбим чоловіка, еслибим знайшов такого, о котрого непорочнім житю був-бим пересвідчен — але людьми єсьмо... і досвід наш учить, що з тої слабості людзкой богато зла дієся межі клиром безженним... У нас за для святого установленя, що священник єсть заразом отцем

¹⁷ James 1:17.

родини, против тому злому єсть забезпечено. Добрий приклад священника впливає на цілу парохію. І єсьмь мнінія, що церковь много би утратила через введеня целібату.

Если паралелю поставим межи собою і клиром латиньским — то ми вийдем чистійші з такого порівняня. Они самі признають нам тое, кажут нам: Ви маєте людей честних!

Говориться тут, щоби Настоятели наклоняли питомців до безженного стану. Питане отже, які настоятели? Чи вдівець, котрий не може досі забути незагоеной в серцю своїм рани (по утраті супруги), чи безженний, котрий може сто рази прокляв свое скоре постановлене?..

Маю смиренну просьбу (мовить в кінці О.З.) до наших Преосвященних Пастирей, щоби стап давнішії церкви нашої заховали. Лишим то Господу Іісусу Христу, котрий дасть нам Ангела Святого, аби охоронив від всего злого нас і Святу нашу Церковь...

О. Черлончакевич (Др Богосл.) „Sine ira et studio” хотів би о сей справі поговорити. Видим, що тут єсть „accusatio” против всіх священників женатих, а затим, що супружество священників єсть зло. Супружество (каже Др Ч.) єсть Тайною, ergo habet gratiam [ст. 96] Sacramentalem (Предс.: ad perficienda officia Status!). Не можна отже сказати, що священник женатий єсть „розділен”. С. Августин каже: Fac, quod potes et [...]

Отже хотяї і жену має священник, може мимо того сполняти свої должности священническі.

В 4ой главї С. Павла ко Тимотею єсть написано (читає з принесеного кодексу):

„Дух же явственні глаголет, яко в послідня времена, отступят ніщї от віри внємлюще духовом лестчим і ученїем бісовским ... .. возбраняющих женитися ... etc.¹⁸

Кто отже на священників таку „акузацію” робить, той „дає пошепт духовом лестчим”: spiritibus erroris і „ученїем бісовским”. (Повстає смїх в Комисії — Др Черлончакевич: Говорю тое яко Доктор Теології)

Желає Др, щоби уступ „і таким тяжким союзом” аж до кінця слів С. Павла опустити, понеже слова С. Павла зле заапликовані.

В кінці (ко ізумліню всіх) освідчає, що „той котрий написав тое слово „намагаги” в текстї мусить бути еретик, бо тое sapit haeresim Pelagianam”!

(Предсїдатель розказує записати тое в протоколї)

(Повинен був додати: gratia proveniente et concomitante adjuvante). (?)¹⁹ [ст. 96зв].

О. Мерунович: уважає уступ сей якоби щелиною, котрою входить до нас небеспеченство заведеня целібату. Ми повиннісьмо бути памятні на Слова Спасителя нашего „да будут едино, якоже і ми”²⁰ і на слова Папи²¹ „O mei Rutheni, per vos ego Orientem convertendum spero”. Нам

¹⁸ 1 Tim. 4:1-3.

¹⁹ Question mark in original.

Русинам від Бога вложена задача приведена до єдності цілого християнського міра. Стан супружескій священства єсть тим огнивом, котре нас лучить з востоком з одної сторони і з протестантами з другої і хто знає, чи колись не станєся він тою стежкою, по котрій перейдуть к Церкві з одної сторони схизматики, а з другої протестанти.

О. Тимняк. Указує на практичні послідствія з заведеня целібату. Як долго священство женате так долго руске.

*О. Дорожиській*²² промовляє в інтересі самогожь настоятельства Семинарії. Не йде (при таким наклоняні) о votum castitatis але також о votum continentiae. Чи єсть же в стані настоятельство так трудну річ осягнути, щоби когось до такого вотум наклонити?

ВПреосвяц. Предсідатель, що до 1го внесенія О. Павликова (о справозданях від Катихитів) освідчає, що существуете від давна таке право, но чи ся оно виполнює, не знає. — Єсть за поміщенієм замітки О. Павликова в протоколі.

Що до справи другої (о целібаті): Від всіх ту чув, що в предложеню сім, котре ввійшло від Президії Синода (о целібаті) єсть примус певний, якобы то вже приказовалося. Так не єсть. Той уступ був взят до взгляду на потребу. Відомо, як місця наші Крилошанські etc. суть лихо дотовані. Не знаю, щоби було если бн на ті місця брати женатих людей, [ст. 97] як би они жили? Знаю з досвідченя, що богато єсть священників женатих, о много много просвіщеннійших ніжь неоден Доктор Богословія (но поміщеню їх на згаданих посадах стоїть на перешкодї брак належитой лотації).

Тая була причина, котра Президію Синода до поміщення того уступу в предложеню принудила. Тое же, що каже О. Павликов, що то уже єсть примушеніє до целібату, того не поділяю. Інсинуують, що то „фіртка до введеня целібату”: прошу вірити, що таке не єсть. — Румуни, котрі в еше гіршім від нас положеню находяться (понеже там еслиби не женате духовенство не мали бн ніякої інтелигенції) не боялися на Синоді своїм тогоже висказати — а также з того самого взгляду (для обсадження місць крилошанських)²³. Также і в уставах мірских тоє приписано, там где єсть устав о Капитулах, говориться, що о ті місця могуте компенсовати лише священники безженні, або вдівці.

Шла дальше річ о тім, що понижено тут духовенство женате, мовби оно опускало свої обовязки. Признаю, що не одно слово не так як належить написано, но обиди в тім не виджу. Словом Архієрейским могу ручити, щом видів на визитаціях каноничних, що священство женате працює всюди і працює ревно, протое слова тії невинних неповинні оскорбляти.

²⁰ John 17:21.

²¹ Pope Urban VIII (1623-1644).

²² Father Vladyslav Dorozhynsky (b. 1840), widower, pastor of Mizun (Perehinsko deanery, Lviv archeparchy).

²³ Reference is to the Romanian synod of Alba-Julia and Fogaras in 1872.

Що до слів С. Павла... .., в котрих Др Черлюнчакевич знайшов протириворіччя, не зістає мені хіба нічого, як відіслати В. Д^{ра} до розправлення з самим Святим Павлом.

Що до слів б.п. Кардинала приведених О. Пр. Малиновским, такийже приклад могу привести з Ф. Добрянського²⁴... .. [ст. 97зв]

Так поступали Архіереї давніші, так поступають і тепер, і я сам так поступаю, що примусу ніякого в тім взгляді уживатися не може і не буде.

(Дальше відповідає ВПр. Предсідатель іншим бесідникам).

Опустити уступ цілий уважавбим непорядною річею, можна би в уступі зробити поправки якісь, але опускати — ні!

[...]

Без сумніня, що *ліпше єсть*, як каже С. Павел, *женитися нежели разжизатися*.

На І Синоді Никейскім, коли була бесіда о тім, щоби священники не женилися, востав Єпископ з Єгипту, Пафнутій, старец 90.^{ти} літній, і представив Отцам Собора, що так великих тягарів людям не можна накладати²⁵.

[...]

По бесіді ВПр Предсідателя записуються до голосу ОО. Мельницькій²⁶, Копитчак²⁷, Несторович²⁸, Мишковській²⁹, Юрик³⁰, Негребецкій³¹, Мардерович³².

²⁴ Father Teofil Dobriansky (b. 1835, ordained 1859), married, pastor of Sokolivka (Kosiv deanery, Lviv archeparchy).

²⁵ R. Cholij, *Clerical Celibacy in East and West*, Leominster, UK: Fowler Wright Books, 1988, p.85-92.

²⁶ Father Iosyf Milnytsky (b. 1837), celibate, vice-rector of the Greek Catholic seminary in Lviv.

²⁷ Father Vasylii Kopytchak (b. 1838), married, professor of religion at the gymnasium in Ternopil (Lviv archeparchy).

²⁸ Father Aleksandr Nestorovych (b. 1817), dean of Sambir (Przemysl eparchy).

²⁹ Father Tyt Myshkovsky (1861-1939), celibate, Russophile, prefect of the Greek Catholic seminary in Lviv.

³⁰ Father Stefan Iuryk (b. 1864), celibate, pursuing a doctorate in theology in Vienna at the time of the synod.

³¹ Father Ioann Nehrebetsky (b. 1853), married, pastor of Zalesie (Kanczuga deanery, Przemysl eparchy). He played the most important role in the behind-the-scenes lobbying against version A of the celibacy resolution.

³² Father Iliia Mardarovych (b. 1838), married, veteran activist in the sobriety movement, pastor of Kamianky Velyki (Zhukiv deanery, Stanslaviv eparchy). During the course of the synod, but outside its official proceedings, Metropolitan Sembratovych threatened to suspend Father Mardarovych for his outspoken statements on the celibacy issue.

О. Мельницькій — Звертає увагу, окрім людей хочакихся оженити пред священством бувають також люди маючі званіє до стану безженного — отже нехай для тих остане написано так як в тексті.

О. Копитчак — (До слів предлож. „намагати”) Говорить, що від Питомців, їдущих на студії до Відня, вимагано в однім Ординаріаті реверсу писемного, що по окінченю студій не будуть женитись. Вслідствие того многи паузовали по кілька літ не могучі рішитись на ординованіє в целібаті і не могучі зломати даного приреченя. — Думає отже, що таке установленіє Синодальне, щоби „намагати”, сталобися в будущности поводом до надужитя з сторони яких несумлінних настоятелів. [ст. 98]

Предсідатель — що до реверсів, освідчає, що була то віроятно річь приватна, бо урядово так не могло бути — але що до очікованя питомців по кілька літ з примусу, — то ложь! Причини павзованя були цілком іпні.

О. Несторович вносить, щоби встатись при Синоді Замойскім.

О. Мишковскій промовляє яко Настоятель Семинаря. Що до совершенства целібату не мовить нічого, понеже то догмат, лише що до уступу „наклоняти”. Видить в тім трудність для настоятелів — і боїться, щоби не упала при тім повага настоятелів пред питомцями.

Перечить тому *о. Мельницькій*, котрий освідчає, що многократно самі питомці питають о тім і квестіонують, і нема потреби їх „наклоняти” до того, лише з охотою об'яснити — отже не судить, щоби тут була для Настоятелів яка трудність.

Предсідатель. Єсть ріжниця межі настоятелем, а настоятелем. Я думаю о такім настоятелею після Духа Божого — від (его) наставленій повага его не упаде.

О. Юрик вносить, щоби настоятелі були безженні самі, если мають наклоняти до безженства.

[...]

По всіх тих бесідах *ВПр. Предсідатель* зауважає, що суть тут 2 внесенія:

1е Щоби уступ от „Хотяй же...” аж до кінця цитату

С. Павла — опустити.

2е Щоби речений уступ змодификовати. —

Піддає під голосованіє оба внесенія.

Більшість Комисії приймає 1е внесеніє.

Меньшість єсть за 2м.

Почім Предсід. заключає засіданіє о 6 1/2 вечер.

B. The Debate over Celibacy in the Commission, 5 October 1891. ЦДІАЛ, 201/1a/427, с.102.

[Протокол Комисії 1ої Синодальной]

VI. Засіданіє
Комісії I Синодальної
дня 5. жовтня 1891 о год. 3/4 5 по полудні.

Преосвященний Предсідатель заявляє, що на посліднім засіданю³³ більшість членів освідчила, щоби уступ „Хотяя etsy.” в главі о Семинаріях опустити, — меньшість, щоби уступ сей змодификовати.

Внесок О. Дмоховского³⁴ — отчитує сам.

II Внесок о. Копистяньского³⁵

На внесок о. Копистяньского соглашаються всі присутні члени Синода.

На тім окінчилися Засіданія Комісії I Синодальної.

Ю. Пелеш

Епп Предс.

C. The Debate over Celibacy *in pleno*, 6 October 1891. ЦДІАЛ, 201/1a/424, с.29-33зв.

Протокол

з четвертого генерального збору Членів Синоду
провінціонального Львівського дня 25 Вересня (7 Паздерника)³⁶
1891 в церкві генеральної Семинарії.

О годині 8 рано д. 25 Вересня (7 Паздерника 1891) отправив читану Службу Божу Впр. О. Михаїл Сінгалевиц³⁷, архипресвитер Митропол. Капитули. Потім зібралися всі члени Синоду в церкві на наради. По молитвах звиклих Преосв. Митрополит³⁸ заняв місце предсідательства, а оба Архіереї, Перемискій і Станиславівській³⁹ свої місця. На приказ преосв. Митрополита, Секретарь о. Лушпиньскій⁴⁰ читає:

Тит. VIII О семинаріях духовних.

гл. I О семинаріях малых

гл. II О семинаріях больших.

³³ Actually at the one before last.

³⁴ Father Teofil Dmokhovsky, pastor in Jaskmanice (Przemysl deanery, Przemysl eparchy).

³⁵ Father Ioann Kopystiansky, honorary canon, pastor of Krynica (Muszyna deanery, Przemysl eparchy).

³⁶ All other sources give the date as 6 October.

³⁷ Father Mykhail Singalevych (b. 1823), widower, member of the cathedral chapter and consistory of Lviv archeparchy.

³⁸ Metropolitan Sylvestr Sembratovych (1836-1898; metropolitan as of 1885).

³⁹ Bishop Iulian Sas-Kuilovsky (1826-1900; bishop of Stanyslaviv 1890-1899).

⁴⁰ Father Leontii Lushpynsky (b. 1844), married.

О. Тороньській⁴¹ заявляє, що йому видається, якби з перечитаного мало виходити, що один ректор має завідувати обома семінаріями, що зовсім не виходить педагогічних не булоби добре.

Впр. Митрополит відповідає, що для Малої Семінарії має бути окремий ректор. [л. 29]

О. Крушинській: Префекти мають малі платні, щоби їм прото не зборонювати побочних занять.

Преосв. Митроп.: Єпископи поробили вже звітні кроки, щоби їх состояние поправити, і мають вже в тім згляді приречене. Впрочім начерк припускає можливих побічних занять за дозволенем Митрополита.

О. Крушинській: Часом парохі не можуть о семінарстах подавати справоздань, бо то суть їх сини або сродники.

Пр. Митрополит: В такім разі мають декани приказ подавати справоздань.

О. Др Левицький: Упрощений от духовенства забираю голос що до целібату. Вопрос сей есть найдрозливіший: розходиться о то, щоби настоятелі питомцям внушали, щоби ті безжєнству посвящалися. Знані нам слова Спасителя: „Могій вмістити, да вмістить” — слова св. Павла: „О дівах повеліня не імат”⁴². Знаєм о рішеню Собора Тридентійского, що супружество в раю установлено, от Ісуса Христа до Тайни св. піднесене, знані слова св. Павла: лучше женитися неже разжитися, слова котрими взиває, щоби мужі любили [л. 29зв] свої жени⁴³; знані слова Апостольскі, що любовь єсть совершеніє закона⁴⁴, однакожь не припускаю щоби безженний священник лучше міг любити Бога, ніжє жонатий. Папа Пії IX⁴⁵ за Митрополита Литвиновича висказав ті слова: *In hac delicatissima materia silentium improbo oti meo*. Теперішній Папа Лев XIII⁴⁶ в Римі благословив не тільки священників, але також і жени і діти священників⁴⁷. Заявляю, що ніколи святійшому престолові не приходило на гадку той привилей руского духовенства зломати. Дивним прото видається предложене Синода, щоби ми самі доложили рук до зломаня того от Унії до теперь существуючого привилею. — Що до поведів, які могли споводовати до принятя того уступу в проект синодальний, то стоїть там, ащоби поволі заводити целібат межє священством, щоби могли безженні священники заняті місця ріжних достойників. Але чи мало єсть безженних і вдівців? Єсть їх після схиматисму в самій Львівській єпархії більше ніжє 200. Єсли до крилошаньских посад мало горнеся, то причина лежить в лихий їх

⁴¹ Father Aleksii Toronsky (1838-1899), formerly an editor of *Рускій Сіонь*.

⁴² 1 Cor. 7:25.

⁴³ Eph. 5:25; Col. 3:19.

⁴⁴ Romans 13:10.

⁴⁵ Pope Pius IX (1846-1878).

⁴⁶ Pope Leo XIII (1878-1903).

⁴⁷ Reference is to the delegation of Greek Catholic clergy and faithful who travelled to Rome in 1888 to celebrate the forty-fifth anniversary of Leo XIII's ordination.

дотації. Крилошанин покидає крилошанство, щоби зістати професором, священники волять бути військовими капелянами, катехитами гімназіяльними ніжь крилошанами. Прото [л. 30] вношу, що питомцям зоставлена була свобода вибирати собі супружество або целібат. Для того ми всі до Вас преосв. Архієреї заносим прошене: Зіставте нас при давнім звичаю, якій був до теперь, а жонаті разом з вдівцями і безженними будуть трудитися в честь і славу Божу, і римского престола, а інсинуацію о схисмі з обуренем отвергаем.

Др Омелян Огоновскій⁴⁸: Коли 23. Грудня 1595 Єпископи Іпатій Потій⁴⁹ і Кирило Терлецькій⁵⁰ довершили в Римі унію, то папа Климентій VIII⁵¹ обіцяв не нарушати наших обрядів і обичаїв. І дійсно, окремі признаки св. церкви нашої дознавали охорони святійших пап римских, а Урбан VIII сказав, що через русинів надієся навернути Орієнт. Ажь найшлися неумірені zeloti, котрі хотіли би ввести практики латиньскі. Один священник в семинарії при сповіді пропагує целібат. Колиб рішено, щоби ректорат накланяв питомців до целібату, щожь діялобися тогди? В Семинарії вела бися тогди окрема клясифікація, ті, що обіцяли би целібат, уважались би лучшими, а жонаті при рукополаганю може були би упосліджені? Міг би кто сказати, що нам треба безженних священників. А вжежь теперь маєм докторів Богословія не мало, хоть би [л. 30зв] і всі катедри богословскі обсадити докторами, то мусілиби ше іти на кооператури. Преосв. Митрополит назвав нашу церковь руско-католицкою, котра має зберегати признаки національности і обряду, тожь треба ті признаки хоронити. Руске духовенство зберегло в 40кових роках народність руску і витворило інтелігенцію. До унії належить також і інтелігенція. Через захвалюване целібату стало би інтелігенції шораз менше, зосталиби самі хлоппи, а тогди кто боронив би Унії? Велямин Рутскій⁵² писав до Риму, що Іезуїти перетягають молодіж на латиньскій обряд і що при дальшій такім поступованю правительства польского зостануть лишь хлоппи, і не буде кому Унії боронити. Не лежить однакожь в інтенції престола римского, щоби до Унії належали лишь самі хлоппи і щоби от неї отпихати несоединених. Єсли би в церковь руско-католицку введено признаки латиньскі, перестала би она бути рускою — а сталась латиньско-католицкою. Унія подібна єсть до кріпкого дуба, которий, хоть от него отчакнено деякі галузи, кріпко стоїть і захищає хату. Колижь би его пересаджено на інше поле, усох би, і хата лишена би була охорони. Просимо преосв. Владик, щоби

⁴⁸ Father Emylian (Omelian) Ohonovsky (1833-1894), married, president of Prosvita, professor of Ruthenian literature at Lviv University.

⁴⁹ Ipatii Potii (1541-1613) was bishop of Volodymyr and Brest at the time of the Union of Brest.

⁵⁰ Kyrylo Terletsy (d. 1607) was bishop of Lutsk-Ostrih at the time of the Union of Brest.

⁵¹ Pope Clement VIII (1592-1605).

⁵² Iosyf Veliamyyn Rutsky (1574-1637) was metropolitan of Kyiv as of 1613.

отклонили от нас то нещастя, і маєм кріпку надію, що питомцям не буде [л. 31] робитися насилн. То єсть просьба всіх зібраних. Еслии інакше сталося, то в цілім народі зробилобися заворушене. Caveant consules ne quid republica detrimenti cariat. Caveant patres ne quid Unio detrimenti cariat.

О. Решетило⁵³ просить, щоби також Сеніорові Інститута Ставропігійального позволено голос забрати.

Преосв. Митрополит питає, чи собі Сеніор того бажає, і чи Архієреї на то згодяться?

По заявленю Сеніора, що просить о голос, і по заявленю Архієреїв, що на то згоджуються, дав Митрополит голос Сеніорові.

Сеніор Др Ісидор Шарапевич⁵⁴ говорить: Уважає собі за честь, що его покликано на Синод бодай яко свідка. Не хоче спорити о права Інститута Ставропігійального, котрий на соборі Замоїскім мав двох представників, котри складали Ісповіданіє віри так, як і він і як гадає, не мали уст завязаних. Канонисти показували єму діло, в котрім стоїт, що і міряне запрошені на Собор мають голос дорадчій (consultativam vocem). Однакожь не хоче вдаватися в спори, бо хоче жити з духовенством і з ієрархією в згоді [л. 31зв] і в дусі католицкім проводити Інститут. Дальше говорить, що чувся бути спонуканим явитися у Делегата Апостольского⁵⁵ і в імені Інститута предложили єму меморандум в справі целібату духовенства руского, і тоє меморандум отчитує по латині⁵⁶. Там говориться, що справа целібату викликала в народі заворушене, що може наразити Унію на небеспеченство, бо отворить поле до агітації радикалам і схисматикам. Справа целібату єсть не лише церковна, але також і народна справа. Зо священничого роду походять ріжні достойники, урядники і члени Інституту Ставропігійального, і они удержують Унію. Сам походить зо священничого стану і знає його стан і его віру, котра переходить з рода в рід. Не єсть отповідно ані порядно аскетичним вихованєм духовенства і захвалюванєм целібату ту традицію переривати і отнимати народові рускому жерело, з котрого витворюєся его інтелігенція.

Крил. Йосиф Кобилянській⁵⁷ говорить: Що іншого єсть заводити целібат, а що інно радити до целібату. Еслижь єсть то догмат церкви,

⁵³ Father Ioann Reshetylo (b. 1849), married, pastor in Magierów (Potelicz deanery, Przemysl eparchy).

⁵⁴ Isydor Sharanevych (1829-1901), historian, Old Ruthenian/Russophile in orientation. He was the only layman to participate in the synod.

⁵⁵ Monsignor Agostino Ciasca (1835-1902), orientalist, prefect of the Vatican archives, archbishop of Larissa.

⁵⁶ In: В.Р. Ваврик, *Материалы...*

⁵⁷ Father Iosyf Kobyliansky (b. 1835), widower, member of cathedral chapter and consistory of Lviv archeparchy. He had argued in favour of celibacy as early as 1884: Кобилянській Йосифъ, "О. Качала а Езуиты и Смартвяхвстанцъ", *Рускій Сіонъ* (1884), Річн.12, ч.4 (16 [28] Лютого), с.123, 125; ч.7 (1 [13] Цвѣтня),

якжеж тут не радити? Єсть обовязком настоятелів радити до целібату, хотя би того в статутах не було. Можна дивуватися, що ті, що виступають против целібату, не бажають щастя своїм дітем. Рада нікого не силує. Бесідник [ст. 32] мав ті переконання еше в семінарії, а помимо того женився. Що до того часу мало питомців виходить безженних, то в раді мусіла бути хйба, треба лучше радити. Вдовець повдове мимоволі, має діти, а ті суть му тягаром. Інтелігенції русинам не забракне, бо такой більша часть буде женитися. В руках божих на то зважати не можь. Йоан Златоуст говорить: Не бійтеся, як Бог Адама і Єву сотворив з землі, так і народність удержить. Треба мати віру.

О. Малиняк⁵⁸ яко безженний каже, що безженний найлучше може осудити положеня безженного священника на селі, а оно єсть дуже сумне. Видаванєся аскетичному способу житя при нашім славянським успособленію і теперішнім економичнім положеню єсть неможливе. Радить прото зівставити питомцям цілковиту свободу в тім взгляді.

О. Костецкій⁵⁹ каже, що для Буковини як з одной сторони булоби порядно, щоби священники носилися по орієнтальному в рясах і бородах, так з другой сторони, щоби задля лихої дотації були безженні.

О. Кописцяньській єсть мніня, що еслиби заведено целібат, наше духовенство би дуже зубожіло, бо жена тримає три [ст. 32зв] угли. Доказом того суть латинські священники, котрі на лучших приходах гірше стоять ніж наші на гірших, і вносять, щоби его на комісії вже прийняте внесене і тут прийняти.

Др Черлончакевич збиває мніня якоби *matrimonium sacerdotale* утрудняло священникові виповнене обовязків, покликуючися на св. Ап. Павла і *Concilium Trident.*, бо Бог *in necessariis non deficit*, *matrimonium est officium naturae evectum ad sacramentum*, не можна го прото назвати союзом тяжким.

Преосв. Митрополит в довшій бесіді простує деякі вискази попередних бесідників, дивуєся, на якій підставі бесідники прийшли на гадки, якоби Синод пропонував знесенє супружества межн священством а впровадженє целібату; як можь було не пізнати чистих інтенцій архієреїв: нікто з архієреїв не гадав заводити целібату, сам би першій виступив против того еслиби кто супружества священників наших яко незаконні уважав, лишь хотів би, *щоби супружества священників були*

с.214-215; Він же, "Целибать", *Там само*, ч.8 (16 [28] Цвѣтня), с.248-251; ч.9 (1 [13] Мая), с.278-282; ч.10 (16 [28] Мая), с.303-308.

⁵⁸ Father Nykolai Malyniak (1851 or 1854-1915), celibate, pastor of Slyvnytsia (Nyzhankovychi deanery, Przemysl eparchy). He underwent an interesting evolution. He had studied in Rome and originally represented the ultramontane trend in the Greek Catholic church; but in the 1880s he changed his views and became a Russophile. He died in Thalerhof.

⁵⁹ Father Kelestyn Kostetsky (b. 1843), married, honorary canon, dean of Bukovina and pastor of Chernivtsi.

торжественно признані як законні, і щоби не боронено послідовати совітові євангельському тим, котрі до того почують звання. Вкінці взивав о. Копистянського до отчитання свого внесення.

О. Копистянській читає своє внесенє, в котрім виражаєся, що Синод держить віру церкви кат., що стан безженний єсть висшій, однакожь хоче в силі удержити привилей церкви рускої запоручений булями пап і узаконений стародавним обичаєм, силою котрого дозволені суть священникам супружества. [ст. 33] Для того не належить в тім взгляді питомцям жадної насили діяти, лишь свобідно їм ...⁶⁰. Єсть із взгляду на оправданий пожиток і потребу руско-кат. церкви тих, котрі заявили своє намірене лишитися безженними в тім їх св. намірено утверждати благим і розсудним совітом, звертаючи однакожь їх вниманє на слова св. Павла: лучше єсть женитися ніжь разжизатися.

Внесене то зістало одноголосно прийнято.

Молитвами закінчено се собранє.

А. Торонській Протонотарій Синодальний.
[ст. 33зв]

III. Documents of the Greek Catholic Eparchy of Przemyśl.

A. Proposal of Clergy at Przemyśl Synod, 1898, Concerning the Celibacy Text. APPtz, ABGK, 441, s.251-254.

Преосвященный Архисрею!

Смирнїйше підписанїї члени Синода Перемиського дієцезального піддаючися с синовским послухом рішенням Собора Провинціального з року 1891. св. Престолом Римским для добра нашої рус. кат. Церкви ласкаво затвердженням осміляються на руки Вашого Преосвященства при проголошеню Титула VIII, глава II. „О семинаріях більших” уступу 13.го зложити в сім письмі внесенє, яке тогди на соборі провинціальнім в першій Комисії під Президією Преосвященного Єпископа Дра Пелеша прийняте — а на торжественнім засіданю синодальнім однодушно апробованє зістало; — що посвідчають всі Вс. Отци, соучасники тогдашнього Синода. Внесенє тое, висказуєче погляд Синода було після зізнаня тогдашних соучасників такого содержания: „Настоящїй Синод Провинціальный ісповїдує твердо ученіє св. Соборной Кат. Церкви, що стан безженний совершеннїйшїй єсть від стану супружеского по словам св. Апостола Павла: ‘Оженивїйся добрі творит, неженивїйся лучше творит’ — но понеже дальше Спаситель у св. Єв. Матея говорить, що могїй вмістити — да вмістити, тому стан безженний як совершеннїйшїй єсть тїлько совітом євангельским — а не може никому з гори намітоватись — а для того власне Церков св. супружество священників восточной церкви всегда за законне і дозволенє уважала і уважає, для рус. кат. церкви тое призволенє і на дальше полишає, що окінчившїї

⁶⁰ Omission in original.

богословській науки перед рукоположенням мають свободу по даній їм благодаті Божій женитися, або остати безженними — тому настоящий Синод постановляє, щоби тое призволене і совершена свобода на дальше рус.-кат. Церкви лишилася і нікому в тім взгляді з сторони Настоятельства Семинарії не давалося наставленієм ніякое насиліє — дозволяється сим лиш з взгляду на оправданий пожиток і потребу рус.-кат. Церкви тих, котрі заявили своє наміреніє остатись безженними, в тім їх наміренію утвреджати благим і розсудним совітом, звертаючи однако їх вниманіє на слова св. Апостола Павла, котрий говорить: ‘Лучше есть женитися, як разжизатися’”.

Осміляємся прото просити смиренно Ваше Преосвященство о вселаскавійше заряджене вписаня висше згаданого внесеня в протоколи теперішного Синода дієцезального, котре яко однодушне запавше єсть автентичне, *і щоби тая справа на слідуюцім синоді провінціоанальнім була порішена як ухвалено*⁶¹.

[91 signatures follow.]

На разі до відомості і актів синодальних. К.⁶²

Пр. 14 Листопада 1898.

637/орд.

B. Extract from a Letter of Bishop Konstantyn Chekhovych to Fr. Aleksii Toronsky, 19 January 1899. APPrz, ABGK, 441, s.85-86. Toronsky was putting together the acts of the 1898 Przemyśl synod for publication. Note: Ellipses in the original.

Дотично подань учасників Собора, котрі я Високопреподобному переслав, то звернув мою увагу Впр. прел. Подолниській⁶³, що небулоби добре печатати дослівно. Подане дотично семінарії і целібату содержить ремонстрацію против рішеня собора провінціального, а бути можь, що уступ той замінено в Римі; отже не я, але наше священство, моглоби стягнути на себе неоправдані підозріня. Може булоби добре таке додати при кінці: „Учасники Собора подали два поданя, всіми Отцами Собора підписані. Во першім просять о скорочене правила церковного, в другім висказують, що в Соборі провінціальнім Львівскім в Титулі ... артикулі ... ухвалу, повзяту (запавшу) не точно виражено. Тії поданя доручено до актів синодальних, в цілі ужитя при слідуюцім соборі провінціальнім”.

Можеби Високопреподобний зволили в той більше менше спосіб справу тую зредаговати і помістити.

⁶¹ The clause in italics is in a different hand, added after the main compilation of the text.

⁶² Annotation in the hand of Bishop Konstantyn Chekhovych (1847-1915; bishop of Przemyśl as of 1896).

⁶³ Rev. Myron Podolynsky (b. 1847), custos of the cathedral chapter, author of notes on the synod.

ПИСЬМЕННЫЙ ЯЗЫК КРЫМЧАКОВ

Письменный и устный языки крымчаков пока малоизвестны в науке. Современный крымчакский устный литературный язык преподает председатель Общества крымчаков Д.И. Реби в Симферопольской „Школе дедушки и внука” по написанному им же учебнику. Готовится к изданию грамматика крымчакского языка Д.И. Реби. Довольно много у крымчаков текстов духовного и светского содержания в виде записей семитическими алфавитами.

Образцы текстов светского содержания — произведения писателей и поэтов, устной народной словесности — хранятся в сборниках — *джонках*. Джонки пользуются большой популярностью у крымчаков, хотя и далеко не каждый любитель художественной литературы теперь может прочитать текст, записанный неевропейским алфавитом.

Ниже приводится фольклорный текст (из сказки Ашик Кериб) XIX-XX вв. в записи итальянским курсивным письмом *раши*, названным так по имени раввина Раши (Шеломо бен Ицхак). Текст получен от Д.И. Реби.

Транскрипция Д.И. Реби.

- 1) Элин Быр заманда Тифлиз шеэрынэ быр ахтыр адам вар экен, ве
- 2) адамнынъ быр къарысы вар экен, ве быр кызы вар экен, ве оглы
- 3) вар экен. Кунлердэн быр кун аанистан бу ахтыр адам кыфыны бозды. Чокъкъа
- 4) къалмады олды. Къалды къарысы ве оглы ве кызы. Ады Гульльы хан эды. Къарысынынъ
- 5) ады Доре хан эды, ве оглынынъ ады Ашик Гарип эды. Бу оглы Ашик Гарип
- 6) пек эйи эды, Генэдэ бахар эды авларыны. Быр кече йукъусына быр чүш корды. Чүшынэ
- 7) быр ах сакъаллы адам кельды, дэды ке: Оглым, нэ ичун эвленмийсынъ сен?
- 8) Ашик Гарип дэды ке: Наслы эвлен'ийым генды гендымны кечындырмеге олмайым. Наслы этыб
- 9) быр фкъаре кызыны беслийым. Ол вахытта къарт кышы дэды ке: быллийым сенынъ къысметынъ.
- 10) Тифлиз шеэрынэ кулу очъакъынынъ Шах сынэ адлы быр кызы вар дыр. О сенынъ къысметынъ.
- 11) Ве бу дэ сураты Шах сынэнынъ, ийи быракъый кытты. Саба олды, йукъусындан авдырып
- 12) турды, акытке тошекынынъ ичынэ быр сурат турай. Адлы акъылына, бахты сураткъа,

13) эр йан олды. Акылылы фырышын олды, Йыгыт шашыб кьалды сураткьа. Ондаи соньбра

14) чакырды апасыны. Алды созыны элыпнэ, башлады турку сойлеп мерабыны аньлатмагьа.

Транскрипция текста Д.И. Реби сделана на фонетическом уровне современного языка, в результате которого совпали гласные переднего и заднего рядов.

Письменный текст надо транскрибировать на фонологическом уровне, так как совершенно не известны нормы старого произношения крымчаков. Различные буквы для заднеязычного *k* и увулярного *q* дают право различать в транскрипции гласные переднего и заднего рядов.

- 1) İlin bîr zaman-dâ Tiplîz şerîndê bîr âhtÿr âdam vâr İken. Vê õ
- 2) âdam-nÿn bîr qarÿsÿ vâr İken. Vê bîr qÿzÿ vâr İken. Vê õylÿ
- 3) vâr İken. Kÿnlerden bîr kÿn ânistan bÿ âhtÿr kîpînî bõzdÿ. Çõqqa
- 4) qalmädÿ, öldÿ. Qaldÿ qarÿsÿ, vê õylÿ, ve qÿzÿ. Ädÿ Güllü-han edî. Qarÿsÿ-nÿn
- 5) ädÿ Dörre-han edî. Vê õylÿ-nÿn ädÿ Äşÿq Gerîp edî. Bÿ õylÿ Äşÿq Gerîp
- 6) pek eĵî edî. Genedê baqar edî äblarynÿ. Bîr kezede jÿqÿsÿnâ bîr dÿş gõrdÿ. Dÿşÿnde
- 7) bîr äq sâqallÿ âdam geldi Dedîkî: õylÿm, ne üçÿn eblenmîjsîn(?) Äşÿq Gerîp
- 8) Dedîkî: naslÿ eblenÿjim, gendî gendîm-nî kîçîn-dîrmegê ölmäjÿm. Naslÿ eĵip
- 9) bîr pÿqarâ qÿznÿ besleĵim? Öi vâhÿttâ qart kîşî dedîkî: bilim sinîñ qÿsmeĵin-
- 10) Tiplîz şerîndê pÿlÿ (?) õylÿ-nÿn Şâh Sinê atlÿ bîr qÿzÿ vârdÿr. Ö sinîñ qÿsmeĵin-
- 11) -dîñ! Vê bÿ dâ sÿratÿ Şâh Sinê-niñ zij bÿrâqÿp kitti. Sabâ öldÿ juqusundan äbdÿrâp
- 12) tÿrdÿ. Äqyt kê tÿşekîniñ İçinê bîr sÿrat tÿrâĵî! Äldÿ äqlÿñâ, baqtÿ sÿratqâ,
- 13) êr jân öldÿ. Äqÿlÿ perîşen öldÿ. Yîĵit şaşÿp qaldÿ sÿratqâ. Öñdân sõñrâ
- 14) çahÿrdÿ ânasÿnÿ. Äldÿ sazÿnÿ eĵinê, başladÿ tÿrkÿ sõĵilep merabÿnÿ äñlatmägâ.

Перевод

- 1) В прежние времена в городе Тбилиси проживал один торговец.
- 2) У этого человека были жена, дочь и сын.
- 3) Однажды этот торговец неожиданно захворал и вскоре
- 4) умер. Остались жена, сын и дочь. Ее звали Гюллю-хан. Жену
- 5) звали Дорре-хан. Сына звали Ашык Герип. Сын его — Ашык Герип
- 6) был очень хороший. Постоянно он ухаживал за своими старшими женщинами. Однажды он увидел сон. Во сне
- 7) ему явился старик с белой бородой. Он спросил: „Сын мой, почему ты не женишься?” Ашык Герип
- 8) ответил: „Как я женюсь, когда я сам себя не могу содержать? Каким же образом
- 9) еще одну бедную девушку буду поить и кормить?” Тогда старик сказал: „Я знаю, твоя судьба
- 10) в городе Тбилиси. У одного человека есть дочь по имени Шах-Сине. Она — твоя судьба”.

11) И он оставил портрет Шах-Сине. Настало утро, и [юноша] проснулся

12) и встал с [постели]. Смотрит — на постели портрет! [Юноша] пришел в себя, посмотрел на портрет

13) и вздрогнул, смутился, растерянно смотрел на портрет. Затем

14) он позвал мать. Взял в руки саз и начал воспевать свою любовь.

Язык этой новеллы смешан. В фонетике и лексике есть южные элементы (турецкого типа):

1. Начальные звонкие согласные **d**, **g**: *düş* — „сон”, *gel* — „приходить”, *gög* — „видеть”.

2. Начальный щелевой **v**: *var* — „есть, имеется”.

3. Слова явно южного ареала: *pek eji* — „очень хороший”, *türkü* — „песня”, *gendi* — „сам”, *bugaq* — „бросать”, *ol* — „быть”, *besle* — „воспитывать”.

Состав падежей и времен обнаруживает их северную природу (кыпчакского типа):

1. Род. падеж *-nuŋ*: *adamnuŋ bir garysu* — „жена человека”, *oŋunuŋ ady* — „имя его сына”.

2. Дат. падеж *-qa*: *suratqa* — „портрету”; после формы принадлежности III лица *-ŋa*: *juqusuŋa* — „во сне”.

3. Вин. падеж *-ni*: *kipini* — „настроение его”.

4. Исх. падеж *-den*: *künlerden* — „из дней”.

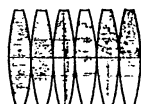
5. Формы настоящего времени: *bilim* — „я знаю”, *surat turajı* — „находится портрет”.

6. Прошедшее перфектное *-ken*: *var iken* — „имелось в наличии”.

7. Неопределенный имперфект: *baqar edi* — „воспитывал”.

8. Форма желания *-ajum/-ejim*: *beslejim?* — „как я буду ухаживать?”, *kiçin-dirmege olmajum* — „я не смогу прокормиться”.

Привлечение достаточного количества материала сможет прояснить в деталях структуру письменного языка джонков и даст ответ на вопросы об отношении этого языка к современному устному языку крымчаков.

ЕТНОГРАФІЧНА ТА НАРОДОЗНАВЧА СПАДЩИНА ФЕДОРА ВОВКА

Федір Кіндратович Вовк (Волков)¹, учений надзвичайно широкого профілю — етнограф, антрополог, музеєзнавець, географ, літературознавець², народився 5 (17) березня 1847 р. у селі Крячківцях Пирятинського повіту на Полтавщині. Гімназійні роки провів у Ніжині. У 1865-1871 рр. навчався у Новоросійському та Київському університетах на природничому відділенні фізико-математичного факультету.

Зупинимось детальніше на етнографічній діяльності Ф. Вовка, оскільки праці в цій галузі знань, не менше ніж археологічні й

¹ У численних публікаціях ім'я вченого писалося по-різному: Федір та Хведір — в українських виданнях, Федор — російських, Theodore — французьких. Неоднаковим було й написання його прізвища. Крім того, унаслідок політичних та інших чинників праці Ф. Вовка виходили під різними псевдонімами і криптонімами. Наведемо ті з них, що містяться у „Словнику українських псевдонімів та криптонімів XVI-XX” (К., 1969. — С.450): *В; ІВС; С; ТВ; Ф.; Ф.В.; Х.В.; В-к; Хв.; В-ъ, Ф; Вълк...Хв.; С-о; Ф-о; Х; Хв. В.; Вовк Т; Волков Ф.К.; Кондратович Ф.; Кузьма і Сірко (спільно з Ляхоцьким); Лупулеску; Новостроенко; Новостроенский Ф.; Сірко Ф.; Яструбець; S-o; T.V.; Th.V.; Kondratowytsh, Th.; Lupulesku; LBS.; Theodore Volkov.*

За словами самого вченого, прізвище його предків „Вовк” з полтавського козацького роду було замінене на „загальнозрозуміле” в імперії „Волков”, коли батько служив офіцером царської армії. Про це він писав у листі від 22 квітня 1891 р. до голови НТШ О. Барвінського: „Переклад моєї статті будьте ласкаві підписати Хв. Вовк, бо я хоч в українській літературі хотів би реставрувати своє настояще ім'я, помосковлене ще у паперах мого батька” (Записки НТШ. — Львів, 1929. — Т.150. — С.408).

У нашій статті ім'я вченого подано згідно з сучасним українським правописом.

² *Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А.* Волков или Волк Ф.К. // Энциклопедический словарь. — Т.І. (Д.С. 451); *Анучин Д.П.* Ф.К. Волков (1847-1918) // Русский антропологический журнал. — 1923. — Т.12. — Вып.3-4. — С.78, 79; *Золотарев Д.* Ф.К. Волков // Русский исторический журнал. — 1918. — №5. — С.353-365; *Кузеля З.* Памяти Хведора Вовка. — Зальцведель, 1918. — С.3-19; *Житецкий І.* Спогади В.К. Дебагорія-Мокрієвича за Ф. Вовка // Україна. — К., 1928. — №4. — С.77-79; *Стельмах Г.Ю., Приходько М.Г.* Ф.К. Вовк (до 120-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. — 1967. — №3. — С.125-128; *Лінка Н., Кузнецова С.* Архів Ф.К.Вовка // Архіви України. — 1967. — №6. — С.70-75; *Франко О.* Народнознавчі праці Ф.К. Вовка // Народна творчість та етнографія. — 1989. — №6. — С.15-25; *Naulko W., Franko O.* Ukraiński etnograf, archeolog i antropolog F.K. Wowk // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. — Cz.30. — 1992. — S.119-131.

антропологічні, висунули його в коло найавторитетніших європейських учених. Про це свідчить обрання його членом багатьох наукових товариств, нагородження високими і почесними відзнаками.

З початку заснування 1873 р. у Києві Південно-Західного відділення Російського географічного товариства (РГТ), Ф. Вовк стає його співробітником. За короткий період існування (1873-1876 рр.) Південно-Західне відділення РГТ зібрало і підготувало до друку 7 томів фольклорно-етнографічних „Трудов...”, які й дотепер вважаються неперевершеними за кількістю зібраних джерел і пізнавальним значенням.

Задовго до появи народознавчих розвідок Ф. Вовка окремі дослідники цікавилися культурою та побутом українського народу, але їхнім працям бракувало єдиної методики, програмності, вони нерідко мали вигляд випадкового добору матеріалів, тоді як зусилля Ф. Вовка одразу були спрямовані на розробку науково-обґрунтованої методики досліджень та їх систематизацію.

Вже працюючи у згаданому відділі РГТ, у 1873 р. він розробляє й публікує програму збирання етнографічних відомостей, яку через два роки перевидає. Водночас розпочинає власні дослідження, що стосувалися різних питань: народних назв рослин, застосування їх у медицині, сільських ярмарків та ін.³ Вчений збирає і опрацьовує народні анекдоти, які згодом увійшли до збірника „Griptadia” (Таємне), що друкувався у Франції кількома випусками. Цікаво, що деякі вирази, аби не спотворити змісту, наведені мовою оригіналу — українською.

Ф. Вовк був одним з організаторів III Археологічного з'їзду, що відбувся у Києві 1874 р. На цьому з'їзді розглядалися археологічні й етнографічні проблеми і діяла секція історичної географії та етнографії, на якій Ф. Вовк виступав з повідомленням „Отличительные черты южно-русского орнамента”⁴. Ця праця тривалий час залишалася важливим джерелом дослідження українського народного мистецтва.

Влітку 1875-1876 рр. Ф. Вовк взяв участь в археологічній експедиції у Київській та Волинській губерніях, котру очолював

³ Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (далі — НАІА НАН України), III, ф.1/178-183; Список растений с народными названиями и этнографическими примечаниями // Записки Юго-Западного отделения Императорского Русского географического общества. — К., 1873. — Т.1; О сельских ярмарках и значении их для изучения ремесел и кустарной промышленности // Там же.

⁴ Труды третьего Археологического съезда в России 1874 г. в Киеве. — К., 1873. — Т.1-II. — С.317-326.

професор В. Антонович, де зібрав значний етнографічний матеріал. Одночасно він готує до видання у Празі та Женеві „Кобзар” Тараса Шевченка (1878 р.), до якого ввійшли заборонені російською цензурою вірші.

Ф. Вовк — активний член „Громади”, котра на перших етапах діяльності не ставила перед собою політичних завдань, а намагалася сприяти піднесенню національної свідомості українського народу. Внаслідок політичних переслідувань Ф. Вовк опинився в еміграції, де перебував понад чверть століття, з 1879 до 1905 р. За кордоном (Тульча — 1879 р., Бухарест — 1880-1882рр., Женева — 1883-1887 рр.) він продовжує революційну діяльність, вступає у тісні стосунки з діячами різних політичних напрямків: народницького, ліберального і соціал-демократичного (П. Лавров, С. Подолинський, М. Драгоманов, І. Франко, В. Плеханов, З. Арборе-Раллі, П. Аксельрод, В. Засулич та ін.).

Протягом усього життя Ф. Вовк виявляв глибокий інтерес до різних політичних теорій. Про це свідчить епістолярна спадщина вченого, публікації про революційний рух у Росії та європейських країнах, які збереглися у його особистому архіві; ним була написана значна за обсягом й оригінальністю ідей праця „Робітничий рух у Західній Європі і думки про сумісне суспільне життя” (1878 р.). Однак послідовним революціонером Ф. Вовк не став, — з 1880-х рр., цілковито зайнявшись етнографією, археологією та антропологією, він відійшов від активної політичної діяльності.

У перші роки еміграції Ф. Вовк здійснює етнографічні дослідження українців та росіян Добруджи, ремісників Болгарії, знайомиться з колекціями народознавчих музеїв Відня, Рима, Неаполя, Флоренції, Берна, Женеви, Цюриха, Парижа та інших міст. У 1880-х рр. він опублікував у „Киевской старине” під псевдонімами „Кондратович” і „Лупулеску” історико-етнографічні нариси „Задунайская Сечь по местным воспоминаниям и рассказам” (1883, №1-3) і „Русские колонии в Добруджи. Историко-этнографический очерк” (1889, №2-4), а 1890 р. у Болгарії — „Весільні обряди у слов’янських народів”⁵. Досліджуючи історію і побут переселенців пониззя Дунаю, Ф. Вовк використовує наукову літературу польською, німецькою та румунською мовами, спілкується з безпосередніми свідками минулих подій. Українське населення за межами своєї метрополії постійно привертало увагу дослідника. Пізніше він цікавиться його долею у Туреччині, Польщі, Румунії, Словаччині⁶.

⁵ Свядбарскитъ обряды на славянскитъ народы // Сборникъ за народны умотворенія, наука и книжнина. — Софія, 1890. — Кн. III, V, VIII, XI.

⁶ НАІА НАН України, ф.1/162.

З 1887 р. Ф. Вовк постійно живе у Парижі. Він студіює в Антропологічній школі при Сорбоннському університеті, а згодом бере активну участь у Паризькому антропологічному товаристві. Тут вчений пройшов школу відомих західноєвропейських вчених П. Брока, Л. Манувріє, Г. Мортійє, Е. Тейлора. Він слухає лекції і провадить наукові пошуки у „Школі вищих досліджень”, Музеї природничої історії, Музеї Трокадеро. Водночас вивчає слов'янську етнографію, археологію, антропологію, соціологію, щороку як член Паризького антропологічного і Доісторичного наукових товариств бере участь в етнографічних, антропологічних та археологічних експедиціях у різних європейських країнах.

Перебуваючи за кордоном, Ф. Вовк продовжує займатися етнографічними дослідженнями України, внаслідок чого в різних часописах виходить друком кілька нових його праць: про казки (1895 р.), санки (1896 р.) та ін. Багатьох українських тем торкався дослідник і в численних рецензіях, які друкувалися у західноєвропейських, російських та українських виданнях.

У 1891-1892 рр. у паризькому часописі „L'Anthropologie” вийшла друком його ґрунтовна праця „Шлюбний ритуал і обряди в Україні”⁷, перевидана українською мовою 1927 р. Інститутом ім. М.П. Драгоманова у Празі. У цій фундаментальній монографії автор всебічно висвітлив основні етапи весільного церемоніалу, склад його учасників, обряди та звичаї, народнопоетичну творчість, символіку, регіональні особливості. Одночасно в порівняльному плані він досліджує весільну обрядовість не лише східних слов'ян, але й народів різних зарубіжних країн, зокрема Франції, Німеччини, Ірландії, Іспанії, Італії, Туреччини, Індії, Японії, Америки⁸.

Ф. Вовк був одним із організаторів Всесвітньої виставки у Парижі 1900 р. і пов'язаним з її відкриттям Міжнародним з'їздом фольклористів та Конгресом доісторичної археології. Багато зусиль він доклав для створення російського етнографічного відділу виставки і його популяризації. Враховуючи, що культура України практично не була представлена на цій виставці, Ф. Вовк на секції Паризького антропологічного товариства розгорнув власну колекцію археологічних та етнографічних матеріалів, до якої увійшли фотографії археологічних розкопок В. Хвойки біля Трипілля, різних видів господарської діяльності українців (землеробства, мисливства, рибальства, бджільництва, деревообробних промислів, ткацтва), транспортних засобів, народного одягу, типів поселень та житла, сцен

⁷ *Volkov Theodore. Rites et usages nuptiaux en Ukraine. // L'Anthropologie. — 1891. — Т.2.*

⁸ НАІА НАН України, ф.1/106, 123, 143-148, 151-157, 167.

громадського і сімейного життя, старовинних церков та цвинтарів, антропологічних типів із різних регіонів⁹.

При створеному на Всесвітній виставці міжнародному університеті, до складу якого увійшло п'ять секцій (французька, англійська, німецька, американська і російська), Ф. Вовк протягом кількох місяців читав лекції з порівняльної антропології і спеціальних дисциплін з проблем етнографії окремих народів, зокрема слов'янських. Російську секцію очолювали відомі вчені І. Мечников і М. Ковалевський. На цій секції Ф. Вовк прочитав доповідь про народні знання — „Наука неписьменних в Україні”¹⁰.

З 1901 по 1905 рр. на запрошення М. Ковалевського Ф. Вовк викладає слов'янську та порівняльну етнографію, антропологію та археологію у Російській вищій школі суспільних наук у Парижі. У систематичному курсі з 32-х лекцій під назвою „Основні витoki антропології” Ф. Вовк визначив місце антропології в системі інших наук, предметне коло її завдань, методи досліджень, співвідношення зі суспільствознавчими науками. Особлива увага приділялася аналізу різних культурних явищ у процесі їх розвитку за матеріалами „порівняльної етнографії”. З цією метою практичні заняття зі студентами провадились у етнографічному музеї в Трокадеро. До речі, понад 41 відсоток слухачів цієї школи були вихідцями з „південного краю” — України¹¹.

Водночас Ф. Вовк продовжував плідно досліджувати проблеми антропології, особливо палеоантропології — дисциплін, згідно з тогочасною наукою, безпосередньо пов'язаних з власне етнографією. Його заслуги в галузі антропології загальновідомі¹². Наприкінці 1890-х рр. за дослідження питань еволюції ступні у процесі перетворення людиноподібної мавпи в людину Ф. Вовк нагороджується Паризьким антропологічним товариством великою медаллю П. Брока і щорічною премією Годара, а в 1905 р. у Сорбонні за працю „Скелетні видозміни ступні у приматів і в людських расах” отримує ступінь доктора природничих наук.

⁹ *Volkov Th. L'Ethnographie dans les Sections Russes de l'Exposition Universelle de 1900 // Revue internationale de Sociologie. — 1901. — № 1. — P.41; Франко О. Народнознавчі праці Ф.К. Вовка. — С.21.*

¹⁰ НАІА НАН України, ф.1/86, 304 „А”.

¹¹ Русская Высшая школа общественных наук в Париже. 1901-1902 уч. год. — Издание Русской Высшей школы. — Париж, май 1903. — С.48-49; *Борцак Лько. Хведір Вовк у Парижі // Сучасність. — 1961. — №3. — С.98.*

¹² Праці з фізичної антропології, враховуючи їх специфічність, залишилися поза нашою увагою. Щодо них див.: *Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу (з розширеним коментарем С.П. Сегеди). — К.: Фотовідеосервіс, 1994.*

Ф. Вовк досяг заслуженого визнання серед західноєвропейських учених. Але серце його належало Україні, до якої він прагнув усе життя. Однак повернутися на Батьківщину зміг лише після маніфесту 1905 р. Слід сказати, що в Росії не визнавалися наукові звання, здобуті за кордоном, і Ф. Вовкові довелося підтверджувати звання доктора наук втруте.

У 1906-1907 рр. Ф. Вовк був одним із засновників і перших викладачів Вільної вищої школи ім. Лесгафта і Педагогічної Академії Ліги Освіти у Петербурзі (1907-1912 рр.). З 1907 р. він приват-доцент, а згодом доцент Петербурзького університету, президент Антропологічного товариства, дійсний член Археологічного і Географічного товариств Росії, заступник голови Товариства допомоги українським студентам Петербурга.

У 1908 р., напередодні XIV Археологічного з'їзду, Ф. Вовк відкриває Мізинську палеолітичну стоянку, про що виступає з сенсаційною доповіддю на з'їзді. 1910 р. як президент Російського антропологічного і член Паризького антропологічного товариств бере участь у конференції Доісторичного французького товариства.

17 січня 1911 р. у Петербурзі Ф. Вовк виступив з доповіддю „Найновіші напрямки в антропологічних науках і найближчі завдання антропології в Росії”, надрукованій у щорічнику Російського антропологічного товариства (Т.V. — 1913)¹³. У вересні 1912 р. на Міжнародному антропологічному з'їзді в Женеві він виголосив доповідь про розкопки Мізинської палеолітичної стоянки¹⁴ і був нагороджений премією Кана. З'їзд прийняв єдину міжнародну систему антропологічних вимірів, розроблену школою, до якої належав Ф. Вовк, і ще 1907 р. запропоновану ним на конгресі у Монако.

З 1910 р. Ф. Вовк стає редактором „Ежегодника Русского антропологического общества” при Петербурзькому університеті, в якому друкувалися також археологічні та етнографічні матеріали. Особливу увагу цей щорічник приділяв „колоніальним” народам Сибіру, Африки, Океанії. Зокрема, Ф. Вовк написав розвідку про етнографічні колекції з колишніх російсько-американських володінь¹⁵.

Нарешті, Ф. Вовкові належить пріоритет у виданні першої узагальнюючої фундаментальної праці з культури та побуту українського народу — „Етнографічні особливості українського народу”, яка вийшла друком російською мовою у II томі петроградського видання „Украинский народ в его прошлом и настоящем” (1916 р.).

¹³ НАІА НАН України, ф.1/4.

¹⁴ Там само. — Ф.1/39.

¹⁵ Материалы по этнографии России. — Петербург, 1910. — Т.1.

У цій праці, пізнавальне значення якої важко переоцінити, автор з позицій сучасної йому народознавчої науки подав усебічний систематизований нарис українського народу за відповідними історико-етнографічними районами України. У ній розглянуто найрізноманітніші види господарської діяльності українського народу (мисливство, рибальство, скотарство, хліборобство, промисли та ремесла), знаряддя праці, засоби пересування, типи поселень, народне будівництво, одяг, харчування, особливості громадського та сімейного побуту, вірування, звичаї і обряди, народні знання. Ця праця, поза сумнівом, визначала місце і роль українців у колі високорозвинутих європейських народів, вона сприяла піднесенню їхньої національної гідності і навіть за часів, коли ім'я славетного ученого всіяко замовчувалося, була чи не єдиним джерелом українознавства.

У період розквіту наукової діяльності Ф. Вовка, який припав на кінець XIX — початок XX ст., термін „етнографія” був рівнозначним поширеному подекуди і дотепер у західних країнах поняттю „антропология”, тобто наука, яка досліджує не тільки походження людини і її расові особливості, але й культуру та побут. Дещо пізніше в англо-американських країнах виділилися окремо антропология фізична і культурна (соціальна). При цьому передбачалося, що багато суто етнографічних явищ досліджувалося комплексно рядом суспільних й інших наук, на перший погляд віддалених від народознавства, зокрема природознавчих. Невипадково багато народів із яскраво вираженою етнічнокультурною традицією (австралійські аборигени, американські індіани, айни та ін.) під впливом поширених тоді європоцентристських ідей нерідко вважалися представниками „доіндустріального суспільства” і досліджувались переважно в поширених у західних країнах музеях „природничої” історії.

Виникнення і формування культури народів визначалося необхідністю функціонування тієї чи іншої етнічної спільності залежно від природних ресурсів, які були в її розпорядженні, тобто географічного середовища, виробничих і суспільних відносин, а в подальшому — науково-технічним прогресом. Зрозуміло, що особливості культури, які відтворюють відмінності між народами, залежать не тільки від середовища їх існування, специфічних форм трудової діяльності, а й інших чинників, зокрема біологічної організації, навіть антропологічних і психічних особливостей. З цього погляду етнічна специфіка може бути об'єктом дослідження не лише народознавства, а й, наприклад, мовознавства, археології (етноархеології), історії первісного суспільства, етнічної антропології.

Таке розширене поняття етнографії, а точніше народознавства (термін більш широкий, тотожний сучасному „етнологія”), за часів

Ф. Вовка стає зрозумілим, якщо врахувати, що багато явищ культури сформувалися за часів сивої давнини, в епоху докласового суспільства і тією чи іншою мірою збереглися (уявлення про оточуючий світ, вірування, звичаї тощо). З другого боку, тодішня етнографічна наука лише почала диференціюватися на певні галузі, вона тільки-но виходила зі стану накопичення емпіричних відмінностей, і саме Ф. Вовк фактично першим здійснив цілеспрямовані комплексні дослідження людинності українських земель.

Поза сумнівом, на етнографічні праці Ф. Вовка вплинули західноєвропейські школи і насамперед ідеї еволюціонізму, які набули поширення в усіх країнах після виходу в світ праць Ч. Дарвіна про еволюцію біологічних видів і, відповідно, книги Е. Тейлора про первісну культуру (вийшла друком у Лондоні 1871 р., а вже через рік була перевидана багатьма європейськими мовами, зокрема російською). Цей вплив простежується у постійному намаганні дослідника в міру можливостей визначити шлях розвитку того чи іншого явища культури від найдавніших часів до сучасності.

До речі, ідеями еволюціонізму позначені культурологічні праці М. Грушевського й особливо визначного еволюціоніста, колеги Ф. Вовка по Російській Вищій школі суспільних наук у Парижі М. Ковалевського. Зокрема, виступаючи на відкритті цієї школи, М. Ковалевський зазначав, що „історико-порівняльний метод стосовно антропології, етнографії і етнології дозволив нам і в галузі так званої доісторії виявити ряд поступових нашарувань”¹⁶.

Не слід забувати, що етнографія як самостійна галузь знань у Росії та в Україні виникла в середині XIX ст. у системі географічних наук унаслідок створення Російського географічного товариства. Тим часом на Заході (а Ф. Вовк як етнограф фактично сформувався в еміграції) на творчість ученого незаперечним виявився вплив біологічного аспекту європейських етнографічних шкіл, особливо еволюціонізму. Концепція цієї школи стосовно людської культури передбачала впровадження природничо-наукових методів, розгляд історії людства як єдиного процесу поступового прогресивного розвитку від простого до складного. Звідси зрозумілою стає особлива увага, яку Ф. Вовк приділяв, досліджуючи етнографічні явища і читаючи лекції з народознавства, таким наукам, як археологія, фізична антропологія, палеонтологія, історія первісного суспільства. У XIX ст. ця прогресивна течія відповідала уявленням про боротьбу з пережитками середньовіччя, кріпосництва, клерикалізмом. Етнографічні дослідження слугували цій боротьбі. Людина, етнічні спільності стояли в

¹⁶ Русская Высшая школа общественных наук в Париже... — С.32.

центрі уваги і досліджувалися комплексно зі застосуванням методів різних наук — як природничих, так і суспільних. Цілком зрозуміло, що різноманітні явища культури можна було всебічно дослідити не тільки шляхом безпосереднього спостереження під час експедицій, а й вивчаючи пам'ятки старовини, давні поселення, легенди й епічні перекази.

Сам Ф. Вовк вважав, що в поняття антропологічних наук входять фізична антропологія, палеоантропологія, етнографія і етнологія. Про виникнення і розвиток антропологічних наук він висловлювався так: наука про людину, або антропологія, могла виникнути лише на основі загального природознавства, геології, палеонтології, біології. В середині XVIII ст. виникла антропологія, потім — палеонтологія, передісторична антропологія, і лише після неї — наука про людський побут — етнографія; і остання в цьому ряду — наука про походження народів, їх структуру і характер життя — етнологія. Усі вони й складають „антропологічні” науки. Р. Оуен, Ч. Дарвін, К. Брок, Г. Мортіє, Л. Манувріє, Е. Тейлор, А. Мортіє поставили ці науки у зв'язок з іншими природничими науками і загальною теорією еволюції. Таким чином, його погляди відбивали побутуючі в перші десятиліття XX ст. ідеї єдності людини і природи¹⁷.

Не меншою мірою на етнографічних працях Ф. Вовка позначився вплив іншої західноєвропейської школи — дифузїонізму, яка намагалася звести розвиток культури до історії її територіального переміщення („дифузії”, запозичення, міграції). Тобто те чи інше явище, за цією концепцією, виникало в якомусь одному центрі, а потім „запозичалося” іншими. Необхідно зазначити, що з формуванням етнічних спільностей визначалися окремі риси їхньої етнічної специфіки, але вони ніколи не були відособленими, відрубними і неступними для інших і становили динамічну систему, яка постійно змінювалася під впливом різних чинників, пасамперед економічних, мала певні відмінності, особливо в аспекті соціальному або професійному. Ці ідеї Ф. Вовк послідовно відстоював у своїх працях.

Поза сумнівом і те, що Ф. Вовк дещо перебільшував роль запозичень, особливо якщо це стосувалося порівнянь української культури з подібними явищами, властивими іншим народам, територіально або генетично не зв'язаними з українцями (американськими індіанами, народами Африки, ескімосами та ін.). З іншого боку, не можна не помітити впливу на праці Ф. Вовка одного з різновидів дифузїоністської „школи” — концепції т. зв. „культурних ареалів” або „культурних кіл”. Так, він зазначав, що зміни форм

¹⁷ НАІА НАН України, ф.1/304.

господарського побуту в Україні йдуть не „з північних культурних центрів”, а з півдня „під впливом загальноєвропейської культури”¹⁸. По-перше, критиками ідей дифузійнізму взагалі і культурних кіл зокрема давно доведено, що культура далеко не завжди „поширюється” з якихось „центрів”, а, отже, зміни форм господарської діяльності народів визначаються не лише територіальними переміщеннями за румбами (південь, північ і т. д.), тим більше такі центри не обов'язково виконують роль носіїв „загальноєвропейської” культури. Взаємодія культур відбувається набагато складнішим шляхом і не лише внаслідок урбанізації населення (до того ж вона йшла не лише з півдня України) і посилення його соціальної мобільності, а й внаслідок особливостей етнічної історії, структури населення, його менталітету. Крім того, з розвитком капіталістичних відносин в Україні ці процеси охоплювали й інші регіони, особливо промислові агломерації і великі міста.

По-друге, не можна погодитися з ученим, що етнографічні особливості росіян і білорусів були близькими до українських лише у давніх своїх виявах, оскільки постійні взаємовпливи мали місце, безперечно, протягом усієї історії їхнього формування і розвитку, особливо у регіонах етнічно-мішаного розселення (Слобожанщина, Кубань та ін.).

І, нарешті, давно вже доведена обмеженість дифузійністських концепцій, які заперечують виникнення і формування того чи іншого явища культури за рахунок лише свого внутрішнього розвитку. Адже етноспецифічні риси найбільшою мірою виявляються у регіональному аспекті і залежать не тільки від національної структури: так, у традиційному народному будівництві або звичаєвості всіх етносів Полісся (українців, білорусів, росіян, поляків) було більше об'єднуючих рис, ніж в українців цього історико-етнографічного району і, наприклад, Карпат або Півдня. З іншого боку, серед елітарних кіл різних народів, будьто Полісся або Південь, спостерігалось більше спільного в системі цінностей, моралі, етноспецифічних особливостях взагалі, ніж, скажімо, з „плебсом” своєї національності.

Разом з тим Ф. Вовк висловлювався про необхідність уніфікації методів досліджень, оскільки, за його словами, наприклад, у сучасних віруваннях міститься багато пережитків давньої ідеології: фетишизму, анімізму, антропоморфізму, пізніх культів дохристиянського походження.

Ф. Вовкові належить видатна роль у створенні етнографічних закладів. Учений доклав багатьох зусиль, намагаючись заснувати

¹⁸ Проф. Хв. Вовк Студії з української етнографії та антропології. — Прага, 1927. — С.53.

кафедри антропології та етнології у Петербурзькому, Львівському і Київському університетах. Збереглися його обґрунтування, записки і листи про необхідність створення окремих кафедр для дослідження слов'янських народів, а також спеціальних народознавчих осередків і видань¹⁹.

Особливо активізувалась етнографічна діяльність Ф. Вовка після обрання його у 1899 р. дійсним членом і 1906 р. Головою Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Про його внесок у становлення етнографічної школи на західноукраїнських землях свідчить листування з головою НТШ М. Грушевським та його співробітниками В. Гнатюком і З. Кузелею. Запропонувавши Ф. Вовкові у березні 1896 р. укласти том матеріалів з етнографії, М. Грушевський констатував повну відсутність наукових кадрів: „не маємо ані антропологів, ані археологів, ані етнологів”²⁰. Невизначеною була і сама структура етнографічних закладів та наукових видань. У зв'язку з цим він постійно консультувався з Ф. Вовком, зокрема погоджувався з запропонованим ним і В. Антоновичем поділом народознавчих видань НТШ. „Демаркаційна межа”, за висловом М. Грушевського, між етнографією й етнологією повинна була виявитися в тому, що одні з видань („Матеріали до українсько-руської етнології”) репрезентували наукові студії та розвідки, інші („Етнографічний збірник”) пропонували читачеві фактичні відомості з питань народознавства²¹.

Після 1899 р., коли Ф. Вовк разом з І. Франком став фундатором журналу „Матеріали до українсько-руської етнології”, він у першому ж його номері (С.V-XIX) надрукував програмну статтю під назвою „Дещо про теперішній стан і завдання української етнології”, в якій дав оцінку тогочасного стану етнології, визначив завдання і шляхи її розвитку. В цьому ж часописі публікувались і створені ним програми наукових досліджень у галузі народознавства і збирання відомостей про культуру та побут.

Ф. Вовк вперше в українській етнографії застосував принципи комплексних досліджень, адже до нього найбільша увага приділялася переважно усній поетичній творчості.

Не втратили вагомості і дотепер методичні принципи Ф. Вовка, які стосуються порівняльних досліджень, аналізу етнографічних явищ у їх розвитку, уваги до соціально-економічних факторів і їх впливу на особливості культури. Зокрема, не можна не погодитися з думкою Ф. Вовка, висловленою на початку ХХ ст. про те, що „національні

¹⁹ НАІА НАН України, ф.1/87.

²⁰ Там само. — Ф.1/1909.

²¹ Там само. — Ф.1/1909, 1911.

костюми вважали за щось дуже стале, за одну з форм виявлення народної індивідуальності, вбачали в них одну з національних „святощів”. Новіші успіхи порівнюючої етнографії примушують дуже сильно розчаруватись щодо цих ілюзій, доводячи з кожним днем все певніше, що так звані „національні” костюми зовсім не такі національні і не такі сталі, як це думали раніше, а якраз уявляють собою пережитки старих мод, запозичення тощо, які змінюються дуже часто, залежачи не стільки від географічних та етнічних умов, скільки од соціальних”. І сьогодні злободенною залишається теза славетного вченого про те, що при дослідженні культури і побуту важливо врахувати історію цивілізації, „щоб не приймати за етнічні різниці тільки різницю рівня культури”²².

Високий професійний рівень народознавчим студіям Ф. Вовка в Україні забезпечили впроваджувані ним науковообґрунтовані програми збирання етнографічних матеріалів та їх систематизації.

Про значення перших етнографічних програм ученого, розроблених за часів існування Південно-Західного відділу РГТ, уже йшлося. Згодом його програмами і різноманітними запитальниками користувалися не лише ті, хто брав з ним безпосередню участь у польових експедиційних дослідженнях, а й чимало кореспондентів, представників місцевої інтелігенції і науковців. Вони, особливо такі відомі далі вчені, як Володимир Гнатюк або Zenon Кузеля, не тільки використовували програми Ф. Вовка, але й всебічно допомагали йому у розробці маршрутів, пошуках інформаторів, збиранні етнографічних матеріалів.

З. Кузеля, майбутній президент НТШ Європи, який провів з Ф. Вовком три сезони експедиційних досліджень (1904–1906 рр.) і називав його „найдорожчий Пане професоре”, в одному з листів написав ученому, що готовий кинути все, „щоб тільки бути при Вас”. Одна з кращих праць З. Кузелі про весілля у селі Лавочному Стрийського повіту написана на підставі запитальника Ф. Вовка²³.

Велику увагу систематизації етнографічних досліджень надавав Іван Франко. В листі до Ф. Вовка від 10 травня 1895 р. він повідомляв, що часопис „Життя і Слово” друкує його „квєстіонар”, в іншому (від 15 березня 1906 р.) просив Ф. Вовка удосконалити запитальник з народного житла, свого часу складений самим І. Франком, оскільки той „не доріс до тих вимог, які тепер треба ставити”²⁴.

²² *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. — Прага, 1927. — С.118–119, 176.

²³ НАІА НАН України, ф.1/лист від 27 січня 1908 р.; Праця про весілля у селі Лавочному, надрукована у „Матеріалах до етнології та археології”. — Львів, 1908. — Т.10).

²⁴ Там само. — Ф.1/4343; 4365.

1899 р. у „Матеріалах...” (Т.1) вийшла друком розроблена Ф. Вовком програма дослідження знарядь праці.

В. Гнатюк, який співпрацював з Ф. Вовком до кінця його життя, ще будучи студентом філософського факультету, просив надіслати йому запитальник: „а я до кожної Вашої ради застосуюся якнайліпше”. Вже у 1897 р. він збирав матеріал з землеробства, стельмахування, бондарства, шевства, кушнірства, ткацтва, народної термінології тощо. Через рік у Ходачкові за програмою Ф. Вовка досліджував народну математику. І, нарешті, в листі від 5 квітня 1913 р. повідомляв Ф. Вовка про доцільність публікації його програми з весільної обрядовості у „Хроніці...” і просив переслати, у розширеному вигляді, запитальник Ф. Вовка з російського журналу „Живая Старина”²⁵.

Треба підкреслити, що програми народознавчих досліджень, які розроблялися при створенні етнографічного відділу Російського музею (нині Російський етнографічний музей), склалися безпосередньо Ф. Вовком. Потім за цими програмами проводилися дослідження в усій Російській імперії. Про це свідчать листи співробітника цього відділу М. Могилянського до Ф. Вовка. В одному з них, від 29 січня 1900 р., він просив ученого створити етнографічну програму, оскільки в цій справі Ф. Вовк „може бути кориснішим, більш ніж будь-хто інший”²⁶. У 1902 р. така програма, в основу якої „була покладена програма Ф. Вовка”, вийшла друком накладом Петербурзького музею.

У збиранні етнографічних матеріалів за розробленими Ф.Вовком програмами велику допомогу йому надавали наукові і громадські діячі: В. Садовський, І. Зелінський, М. Зубрицький, О. Русов, В. Василенко, В. Бабенко, Б. Грінченко, М. Біляшівський, О. Роздольський, І. Попель, П. Єфименко, П. Рябков, В. Щурат та ін. Зокрема, звертаючись до Б. Грінченка з проханням допомогти йому зібрати матеріали з „народного ліку” (народної математики) 10 липня 1894 р. Ф. Вовк писав: „Коли хочете детально то подивіться Программу для соб[и]рания] этногр[афических] свед[ений] Этнограф[ического] отд[еления] Моск[овского] общ[ества] Любит[елей] Естеств[ознания], Антроп[ологии] и этногр[афии] (вопр. 64-83, стр.18-20) або ще краще у Этногр[афической] Progr[амме] Юго-зап[адного] отд[еления] — (Кіев) Географич[еского] общ[ества] (стр.48 и след.) або хоч найновішу Программу для собир[ания] математич[еских] народ[ных] свед[ений] изд[анных] Полтавским Статистич[еским] Комитетом”²⁷.

²⁵ Там само. — Ф.1/1630; 1632, 1717.

²⁶ Там само. — Ф.1/3169; 3179, і.

²⁷ Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського Національної Академії наук України (далі — Інститут рукописів, ЦНБ НАН України), ф.ІІ. №35952.

Комплексністю відзначалася джерелознавча база досліджень Ф. Вовка: експедиційні матеріали з різних регіонів України і суміжних теренів, літописні джерела, дані архівів і наукової літератури, фондів музеїв, археологічні відомості, мапи та ін. Вражаючою була його ерудиція, знання праць сучасників.

Зібраний Ф. Вовком фактичний матеріал, унікальний за своїм характером і змістом, має величезне пізнавальне значення, оскільки багато описаних ним явищ культури та побуту вже назавжди зникли.

Ф. Вовк вперше здійснив дослідження України в аспекті історико-етнографічного районування; щоб визначити місце і роль українського етносу, широко використовував у проблемно-хронологічному плані порівняльний матеріал про інші народи; розробив типологію найважливіших явищ культури (житла, одягу, обрядовості), яка значною мірою не втратила значення і дотепер; застосовував науковообґрунтовані методи збору етнографічних матеріалів. Необхідність регіонального дослідження України за відповідними історико-етнографічними районами була доведена всією наступною діяльністю Ф.Вовка, особливо його експедиційною працею.

З цього погляду учений дістав повну підтримку з боку М. Грушевського, який, розуміючи необхідність історико-етнографічного районування України, в листі до нього від 10 березня 1903 р. писав, що „колекція має бути систематичною, себ-то представлені головні типи кожної епохи... я тільки додаю, що не зле було б дати головніші типи також провінціальні”²⁸. Ще перебуваючи в еміграції, Ф. Вовк здійснює етнографічні та антропологічні дослідження Східної Галичини, Буковини, Угорщини та Сербії. Після переїзду до Петербурга він досліджує Волинь (1907 р.), Чернігівщину і Київщину (1908, 1911 і 1915 рр.), Поділля, Херсонщину, Катеринославщину (1914 р.), Полтавщину (1916 р.).

Для дослідження етнічних процесів України величезне значення мала та обставина, що Ф. Вовк і його колеги вивчали культуру та побут не лише основного етнічного масиву українського народу, але й тих теренів, в яких українці жили суміжно з іншими народами (росіянами, білорусами, поляками, угорцями тощо). З цією метою він провадив експедиційні дослідження Мараморошини (села Коцур, Керестури) — у 1905 р., Кубані (станіці Старо-Татарівська, Вище-Стеблинська) — у 1911 р. та інших регіонів.

Важливим джерелом написання етнографічних праць Ф. Вовка були матеріали досліджень, здійснених його колегами і учнями в

²⁸ НАІА НАН України. — Ф.1/1940.

різних місцевостях України й українських поселеннях суміжних земель. Зокрема, М. Могилянський провадив такі дослідження у Бесарабській губернії (1905-1906 рр.), О.Сержпутовський — Люблінській губернії (1912 р.) й українсько-білоруській смузі Полісся (1907 р.), В. Костко — на Кубані (1907 р.), І. Яковлев — серед українців Курщини та Воронежчини (1910 р.), О. Міллер — у Таганрозькій окрузі Війська Донського (1914 р.).

Матеріали, зібрані під час польових експедиційних досліджень, лягли в основу визначних народознавчих праць Ф. Вовка, хоч сам він неодноразово підкреслював, що дослідженнями охоплено далеко не всі регіони.

Ф. Вовкові належить видатна роль у формуванні експозицій і фондів з україністики багатьох музеїв світу. Це стосується передусім колекцій Російського етнографічного музею у Петербурзі. Не принижуючи внеску інших дослідників, які чимало зробили для створення українського відділу цього музею (І. Зарецького, М. Могилянського, О. Макаренка, Д. Яворницького, М. Біляшівського, П. Єфименка, В. Бабенка, П. Рябкова, Ю. Павловича та ін.), можна без перебільшення сказати, що його основу становлять саме колекції, зібрані Ф. Вовком. Перебуваючи в еміграції, а з 1906 р. працюючи консерватором Відділу етнографії Імператорського Російського музею, Ф. Вовк унаслідок багаторічних експедиційних досліджень зібрав на кошти цього музею і Наукового товариства імені Шевченка у Львові багатющу колекцію, яка нараховує близько 3 тисяч предметів із різних історико-етнографічних регіонів.

Створення цього фонду в Російському етнографічному музеї треба розглядати в аспекті постійних наукових контактів між петербурзькими й українськими етнографами. Вони мали місце вже у середині ХІХ ст. і помітно посилились після створення зазначеного етнографічного відділу. В епістолярній спадщині Ф. Вовка міститься багато свідчень, що ці взаємини мали всебічний характер: українські вчені (І. Франко, В. Гнатюк, М. Біляшівський, Д. Яворницький, В. Шухевич, З. Кузеля, О. Барвінський) всіляко сприяли Ф. Вовкові у підборі і придбанні етнографічних матеріалів; з іншого боку, Петербурзький музей надавав їм значну методичну допомогу у вигляді програм, запитальників, наукової літератури. У свою чергу, внаслідок експедиційної діяльності Ф. Вовка збагачувався етнографічними матеріалами львівський музей НТШ, що засвідчував учасник експедиції З. Кузеля²⁹.

Крім того, Ф. Вовк, перебуваючи за кордоном, репрезентував НТШ і його Етнографічну комісію на багатьох наукових форумах,

²⁹ Див. працю З.Кузелі про весілля у селі Лавочному Стрийського повіту (посилаєння 23).

зокрема фольклорному конгресі 1900 р. у Парижі, Московському з'їзді природознавців і лікарів (1909 р.) та інших.³⁰

Відомо також, що Ф. Вовк брав безпосередню участь у створенні Етнографічного відділу Російського музею у Петербурзі. М.Могілянський, зокрема, настійно просив Ф. Вовка залучитися „до організації Етнографічного музею” (1901 р.) й експозиції „по слов'янським землям”³¹.

Творча співпраця Ф. Вовка з М. Біляшівським, згодом академіком, директором Центрального історичного музею у Києві, сприяла збагаченню колекції цього музею і водночас Російського етнографічного музею. Зокрема, в листі від 11 квітня 1900 р. Ф. Вовк просив М. Біляшівського, щоб той допоміг М. Могілянському у збиранні етнографічних матеріалів в Україні. У свою чергу, в грудні 1907 р. на прохання М. Біляшівського Ф. Вовк вислав до Києва етнографічну програму-запитальник, а в березні 1909 р. — відомості про структуру і функції петербурзького музею.

Ф. Вовк багато зробив для створення українських експозицій в інших музеях, зокрема Віденському етнографічному, Музеї людини у Парижі, на Всесвітній виставці 1900 р. Після завершення цієї виставки у статті про російську етнографічну секцію на ній³² Ф. Вовк з жалем констатував, що Україна, де мешкало тоді понад 25 млн. чоловік, була представлена лише опішнянською керамікою, яка, до речі, мала величезний попит, і кількома рушниками. У листі до Д. Яворницького від 9 жовтня 1912 р. він просив організувати експозицію козацького одягу в етнографічному відділі Музею Олександра III.

Ф. Вовк приділяв постійну увагу проблемам збереження культурної спадщини, зокрема етнографічних й археологічних пам'яток, які масово вивозилися з України різними ділками. З цією метою у 1901 р. він пропонував завідуючому етнографічним відділом Російського музею Д. Клеменцу терміново відрядити експедицію у гуцульські райони Карпат для збору колекції етнографічних експонатів³³. Того ж року просив М. Біляшівського, щоб він через М. Грушевського і НТШ „за будь-які гроші” зібрав колекцію з Гуцульщини для Київського музею, оскільки через кілька років „буде вже запізніто, все буде продано у німецькі і американські музеї”³⁴. Це ж стосувалось долі

³⁰ НАІА НАН України. — Ф.1/1642, 1684.

³¹ Там само. — Ф.1/3175, 3185, 3186.

³² Надрукована у французького журналі: *Revue internationale de Sociologie*. (Paris). — 1901. — N1. — P.40-42.

³³ Українцы: Каталог-указатель этнографических коллекций Госуд. музея этнографии. — Л., 1983. — С.6.

³⁴ НАІА НАН України. — Ф.1/830.

археологічних та етнографічних пам'яток Південної України, про які йому повідомляв П. Рябков³⁵.

Ф. Вовк турбувався про те, щоб ці об'єкти культури поповнили передусім музеї України. Так, прохаючи М. Біляшівського сприяти експедиції працівника Російського музею М. Могилянського до Волині, він разом з тим зауважував: „при цьому не треба забувати і слід завжди вимагати від його (Могилянського), щоб ані однісінька річ, котра має історичний і інший інтерес для нас не була завезена і якщо він знайде що-небудь таке, то щоб дав знати Вам, або й купував, але не для Академії, а для котрого-небудь з наших музеїв”³⁶.

Разом з тим учений неодноразово підкреслював необхідність популяризації України за кордоном. У листі до Б. Грінченка від 23 березня 1898 р. Ф. Вовк писав: „[...] треба б якось зробити щоб і нашу Україну зарепрезентувати на Всесвітній виставці що буде у Парижі в 1900 році. Зробити се на мій погляд найкраще було б через *Н.Тов.им.Шевченка*. Окрімного місця не дадуть — се вже російський амбасад не пустить, та де у нас і гроші тії щоб те спорудити і де у нас те національне почуття щоб це зробити (хби ми финляндці або чехи?...)... У мене є вже більш 300 фотографій до української етнографії то ото я й думаю що їх упорядкувавши у науковій системі теж можна було б виставити, а як би до їх та ще то от би що небудь й вийшло. Я написав про се у Львів, щоб там Товариство про се поміркувало, то добре б було, як би й Ви отам у Чернигові (та й далі) про се подумали... я б міг зробити загальний план такої вистави — себто род программи...”³⁷.

У листі до М. Біляшівського від 2 грудня 1913 р. Ф. Вовк писав: „У міру того як посувається наперед влаштування нашого Музею [Музей Олександра III. — *В.Н.*], я усе ясній бачу, що наші українські річи у ньому матимуть за для нас дуже велике значінне. Розуміється студіювати нашу етнографію треба у Києві, а за для того у Вас вона має бути представлена як найкраще... Але тут бачите що інше. Тут вийде щось на зразок „предметного урока”. Між великоруським і українським залами, що далі то утворюється такий контраст (і на користь нам), який просто б'є у вічі і зразу і з першого погляду показує, що ми й „вони” не те що не один „руській народь”, а небо і земля”³⁸.

Наведене цитування зовсім не означає, що Ф. Вовк зі зневагою ставився до російського або інших етносів. Відстоюючи передусім

³⁵ Там само. — Ф.1/3813.

³⁶ Там само. — Ф.1/822.

³⁷ Інститут рукописів ЦНБ НАН України. — Ф.ІІІ, №35955.

³⁸ НАІА НАН України. — Ф.1/846.

інтереси власного народу, він неодноразово наголошував на необхідності сприймання усього найкращого, створеного іншими. Про це свідчить, зокрема, згаданий лист до Б. Грінченка від 10 липня 1894 р.: „...заводити отакі сварки та ненависть як тепер у нас-от з того вже користі ніякої не буде. Коли один трохи не лізе у москалі через те, що другі занадто дурні патріоти і не досить радикали, а другий одхрїщується і од науки і од світла і навіть од розуму чоловічого через те, що радикали є й між москалями — тут уже годі про що небути і казати”³⁹.

Ф. Вовк багато зробив для розвитку географічної науки, особливо тих її галузей, які пов'язані з етнографією, — передусім географії населення та фізичної географії. Перша з цих галузей досліджує структуру населення і його територіальне розміщення, друга — природні умови, які опосередковано впливають на особливості господарської діяльності і культури (передусім матеріальну культуру — народне житло, одяг, харчування тощо). До речі, на початку ХХ ст. етнографія в Росії входила в структуру географічних наук, а створений у 1918 р. Географічний інститут навіть поділявся на два відділи: географічний та етнографічний.

Ще працюючи у Південно-Західному відділенні РГТ, Ф. Вовк був одним з авторів програми першого перепису населення Києва 2 березня 1874 р., який і дотепер вважається одним з найкращих щодо методики. Його увагу постійно привертало питання, пов'язані з чисельністю і територіальним розміщенням українського народу, його структурою та етнічними межами. Невипадково він сприяв виходу у світ і популяризації за кордоном карти розселення українського народу, складеної Григорієм Величком, яка експонувалася на Всесвітній виставці 1900 р. у Парижі. Згодом, працюючи від Географічного товариства над складанням етнічних мап Російської імперії, Ф. Вовк намагався докладно представити територію розселення українського народу⁴⁰.

Картографічні джерела, які фіксують поширення явищ у часі і просторі, завжди цікавили Ф. Вовка і постійно ним використовувалися. З. Кузеля у 1906 р. повідомляв Ф. Вовка про доцільність визначити разом з І. Зілінським „етнографічну границю..., а може бути і знайти деякі вказівки на лінію граничну в минувшині”, в іншому листі писав про створення „етнографо-статистичної мапи Галичини, Буковини і Підкарпатської Русі”, а також серії карт з

³⁹ Інститут рукописів ЦНБ НАН України. — Ф.ІІІ, №35952.

⁴⁰ Воронай О. Хведір Вовк // Визвольний шлях. — 1968. — №11-12. — С.14, 15.

народного житла. Дещо пізніше, у 1908 р., В. Гнатюк інформує Ф. Вовка, що „НТШ збирається злагодити етнографічну карту українського народу”⁴¹. М. Могилянський дістає для Ф. Вовка карту поширення землеробських знарядь, складену О. Русовим за даними земської статистики⁴².

У зв'язку з проблемами історико-етнографічного районування Ф. Вовк досліджує етнографічну структуру України. Особливий інтерес широкої наукової громадськості викликали досліджені ним питання походження, антропологічних особливостей, господарської діяльності та культури такої своєрідної етнографічної групи українського народу, як гуцули. 17 лютого 1906 р. на засіданні РГТ у Петербурзі він дуже успішно виступив з доповіддю „Карпатські русини — гуцули”. Слід зазначити, що у дослідженні гуцулів, особливо їхнього територіального розміщення, культурної специфіки, самосвідомості велику допомогу Ф. Вовкові надав В. Гнатюк. Він, зокрема, корегував деякі дискусійні погляди Ф. Вовка щодо самоназви цієї етнографічної групи, уточнював терміни окремих етнографічних явищ.

Як активний член РГТ, учений був серед організаторів XI Міжнародного географічного конгресу, який відбувався у Петербурзі 1916 р., й одним із авторів „Географического очерка Российской империи”, що готувався до друку.

Велику роботу провадив Ф. Вовк у Комісії з вивчення етнічного складу Росії. Ним були розроблені анкета-запитальник і програма збирання етнографічних та антропологічних даних. Війна і занепад країни не дали змоги завершити цю титанічну працю, хоч деякі матеріали згодом, у 1920-х рр., були використані при складанні етнічних мап.

Не меншою є заслуга славетного вченого у зміцненні наукових зв'язків між Україною й європейськими країнами, популяризації наукових відомостей про культуру і побут українського народу. Це питання, поза сумнівом, вимагає спеціальних досліджень, оскільки зв'язки були багатогранними і надзвичайно плідними. В одному з листів наприкінці 1890-х рр., який наведемо майже повністю, М. Грушевський звернувся до Ф. Вовка з проханням популяризувати „кілько видно в приступних для Вас видавництвах наукових і загальних нашу роботу наукову. Не велика вона, знаю, і ведуть її задля рівнодушності або малодушності більших сил наукових українських в українській справі національній (за дуже малими винятками) сили покищо в науці невеликі переважно, але ведуть її завзято і з гарячим

⁴¹ НАІА НАН України. — Ф.1/1679.

⁴² Там само. — Ф.1/3129.

почуттям національним, хочаби якусь наукову форму для нашої ідеї виробити, і ця робота тоді набере повної її своєї важкості, як про неї, розуміється — з критичного справедливого, буде пригодуватись неустанно світову, західному і через Європу — і одгородженим китайським муром вищим сферам російським і польським і всіляким іншим. Ми хочемо реферувати українську справу в більш розповсюджених часописах, але для сього потрібно чоловіка, що стояв би в стичності з тими кругами, а Ви якнайбільше до того підходите! Дуже Вам то кладу на серце, високоповажний земляче, і прошу над тим подумати і можливо зробити (в кругах російських не вважаючи на абсолютну заборону, наші видання наукові здобувають собі потроху терен і вже стоїм в обміні з цілим рядом поважних інституцій, почавши від Академії наук петербурзької).

Не дивуйтеся сьому й іншому. Ви маєте перед собою горизонти європейські і при звичаїлись, і несвідомо, міряти все європейською міркою, а нам так важко і тяжко робити щось — майже з нічого, в п'їтмі наших неможливих обставин⁴³.

Всебічне творче спілкування єдиало Ф. Вовка з Іваном Франком; воно полягало у співпраці в НТШ, редагуванні народознавчих часописів, обміні науковими надходженнями, їх популяризації — задля того, щоб, за словами І. Франка, „розпочався якийсь живійший рух у нас”. Особливо наголошував І. Франко на необхідності популяризації етнографічних праць серед молоді. До речі, він запросив Ф. Вовка до участі у написанні гасел до чеської енциклопедії „Отто” для широкого висвітлення питань з україністики, „аби не мати стиду перед прочими слов'янами”⁴⁴.

Перебуваючи за кордоном, Ф. Вовк своїми публікаціями постійно знайомив світову наукову громадськість з досягненнями вітчизняної наукової думки в галузі етнографії, археології та антропології. Популяризаторська діяльність Ф. Вовка знайшла відбиття в численних рецензіях, анотаціях, оглядах літератури⁴⁵. Без перебільшення можна сказати, що Ф. Вовк відкрив Україну для наукової Європи. У статті „Федір Вовк у Парижі” відомий історик І. Борщак писав: „Мені самому довелося зустрічати французьких вчених, які перші вістки про Україну дістали від Хведора Вовка”⁴⁶.

Науковий авторитет Ф. Вовка дедалі зростає. Він стає членом паризьких Антропологічного, Історичного, Доісторичного товариств,

⁴³ Там само. — Ф.1/1969.

⁴⁴ Там само. — Ф.1/4329, 4336.

⁴⁵ Вовк Г. Бібліографія праць Хведора Вовка // Українська бібліографія. — К., 1929. — Вип.3.

⁴⁶ Борщак І. Хведір Вовк у Парижі. — С.96.

Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Празького наукового товариства, доктором Сорбоннського і Каннського університетів, одним з редакторів, разом з І. Франком та В. Гнатюком, львівських „Матеріалів до українсько-руської етнології”, кореспондентом згаданого чеського енциклопедичного словника „Отто” і „Великої французької енциклопедії”, французького історичного та інших часописів.

Доцільно нагадати про величезне листування Ф. Вовка, яке тільки в Науковому архіві Інституту археології НАН України становить 5479 листів від 755 кореспондентів, серед яких були видатні політичні і громадські діячі, учені, письменники, збирачі етнографічних матеріалів, робітники, селяни. В архіві ученого зберігаються листи Д. Анучина, В. Вернадського, В. Городцова, М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Яворницького, О. Лазаревського, Любора Нідерле, О. Шахматова, Л. Берга, Г. Мортіє, Л. Манувріє, М. Біляшівського, В. Гнатюка, І. Франка, З. Кузелі, О. Барвінського, К. Студинського, М. Могилянського, С. Петлюри, О. Покровського, В. Засулич, П. Аксельрода, М. Лебедева, О. Черни, Д. Клеменца та ін.⁴⁷

Ф. Вовк зберігав праці етнографів В. Богораза, А. Веретельника, М. Дикарева, Ю. Талько-Гриневича, В. Зуєва, Л. Костикова, Д. Ухтомського, Оскара Кольберга та ін.

Ф. Вовк надрукував у французьких, російських і українських журналах багато оригінальних праць про особливості сімейного та громадського побуту, народні знання, фольклор, зокрема про побратимство, легенди про Наполеона в Росії, амулети кримських татар, рибальство, поховальну обрядовість.

Дуже значною була перекладацька діяльність Ф. Вовка, зокрема він переклав російською мовою фундаментальну працю відомого чеського історика-славіста Любора Нідерле „Человечество в донсторические времена” (1894 р.).

Ф. Вовкові належить певний внесок у розвиток історичного мовознавства, особливо термінології явищ народної культури. Показовим щодо цього є листування з ним В. Гнатюка, в якому йдеться про назви знарядь праці і народної архітектури, аутентичність бойківських висловів, „часом зовсім відмінних від літературних” (на збереженні яких наполягав В. Гнатюк), недоцільність необґрунтованих змін українського правопису на західноукраїнських землях. Ця проблема ускладнювалася політичними мотивами, зокрема намаганням офіційних польських кіл і тенденційних науковців применшити роль української мови. В одному з листів до Ф. Вовка, від 11 грудня

⁴⁷ Зберігаються в НАІА НАН України.

1900 р., В. Гнатюк пише: „Ваша мова гарна, але щодо правопису, то вона не може згодитися, аби вона розрізнялася від правопису інших видань Товариства („Збірника Історико-філологічної секції”, „Збірника Філософської секції”, „Записок”, „Вісника” і т. д.), бо через те дасться в руки зброю таким Фльоринським, Буділовичам et. set., що ми пхаємося в науку, а не вміємо ніякої правописи”⁴⁸. Невипадковим є і те, що Б. Грінченко висловив Ф. Вовкові, у числі інших дослідників, щире подяку за співпрацю над IV томом „Словаря української мови”.

Великий інтерес викликають проведені Ф. Вовком комплексні дослідження людності з погляду співвідношення соматологічних (що стосуються будови тіла) і лінгвістичних особливостей України (поліські, гуцульські, подільські та інші говірки). Проводячи такі дослідження, учений справедливо вказував на рухливість, „несталість” мовних ознак і порівняну стійкість ознак антропологічних протягом „багатьох тисячоліть” (див.: Антропологічні особливості українського народу // Наука і суспільство. 1990. №1. С.21). Як уже зазначалося, у 1916 р. внаслідок усієї багаторічної плідної праці Ф. Вовка і його школи вийшли друком найвидатніші його дослідження „Етнографічні особливості українського народу” й „Антропологічні особливості українського народу”. За ці праці Ф. Вовк (Волков) одержав Велику золоту медаль РГТ і звання доктора антропології та етнографії Петербурзького університету.

8 вересня 1916 р. французький уряд нагородив Ф. Вовка найвищою нагородою — орденом Почесного легіону⁴⁹.

29 жовтня 1917 р. Вчена рада Київського університету обрала вченого завідувачем кафедри географії та етнографії. Крім того, академік В. Вернадський запросив його для участі в організації Української Академії наук. Але 29 червня 1918 р. на шляху до Києва, у Жлобині під Гомелем, унаслідок запалення легенів Ф. Вовк закінчив свій життєвий шлях. Його було поховано там же на сільському цвинтарі. Визнання заслуг видатного ученого на Батьківщині прийшло надто пізно.

За далеко не повними даними, наукова і науково-популярна спадщина Ф. Вовка налічує 455 опублікованих праць. Колекції і матеріали, зібрані ним, прикрашають фонди багатьох музеїв; його величезний, ще недостатньо досліджений архів — ціла скарбниця наукових ідей, прогнозів, думок, гіпотез; його бібліотека стала

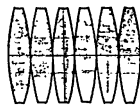
⁴⁸ НАІА НАН України. — Ф.1/1645.

⁴⁹ Legion d'Honneur Paris, Le President de la Republique Francaise Décrete 8 sept. 1916.

основою книгосховища Інституту археології Національної Академії наук України.

Ф. Вовк створив свою наукову школу. Серед його послідовників і учнів — академік, член лондонського королівського Антропологічного товариства П. Єфименко, видатний народознавець академік В. Гнатюк, Голова НТШ Європи З. Кузеля, відомі вчені С. Руденко, Л. Капіца, Д. Золотарьов, З. Носов, М. Рудинський, О. Алешо та інші. Завдяки О. Алешо у 1921 р. у Київ було перевезено архів і бібліотеку Ф. Вовка і створено Музей антропології та етнографії професора Ф. Вовка, який складався з трьох відділів: етнографії, антропології та передісторії. Музей (згодом Кабінет антропології) розгорнув значну наукову, видавничу і популяризаторську діяльність. Однак у тридцяті роки Кабінет антропології, як і Етнографічну Комісію ВУАН, Інститут історії матеріальної культури та інші заклади, було розгромлено, а Ф. Вовкові наліплено ярлик буржуазного націоналіста. Сьогодні вже дивовижно читати „перли” того часу, написані якимсь „Ф.К.”, що ці установи були нібито „науково-організаційною базою” войовничих націоналістичних ідей, пов’язували Україну із Заходом і зокрема з... „італійським народом”⁵⁰ і т. п. Та, на превеликий жаль, коротка історія існування Кабінету припинилася і завершилася трагічно, а визнане всім європейським науковим світом⁵¹ ім’я вченого на довгі роки було занедбане і заборонене. Ті ж з його учнів і колег, які залишилися, були репресовані, заслані за межі України або позбавлені змоги займатися творчою працею.

Хоч далеко не всі погляди та наукові висновки Ф. Вовка витримали випробування часом, проте лише тепер йому повернуто добре ім’я видатного вченого і прогресивного громадського діяча.

⁵⁰ Див.: Наукові записки ВУАН. Інститут історії матеріальної культури. — К., 1934. — С.6.

⁵¹ Про те, яким авторитетом серед європейських учених користувався Ф. Вовк, засвідчують спогади його учня, антрополога професора І. Раковського, котрий, перебуваючи на з’їзді слов’янських етнографів у Варшаві 1927 р., мав змогу особисто переконатися, що на наукову спадщину Ф.Вовка покликалися, „як на євангеліє” і ставились до неї з величезною пошаною. (Див. Передмову до: *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. — С.2).

Andrzej POPPE (Warszawa)

POCHWAŁA WIELKIEGO MISTRZA.
UWAGI NA MARGINESIE WZNOWIEŃ "HISTORII UKRAINY-RUSI"
MYCHAŁY HRUSZEWSKIEGO (Kijów, 1991-1994)

Składając hołd Uczonemu, który po wielokroć dawał świadectwo swej ludzkiej i naukowej prawości w warunkach tak dla niego samego, jak i dla jego Ojczyzny wielce niełaskawych, chciałbym nawiązać do dzieła znakomitego polihistora, będącego nieprzemijającym wzorem rzetelności badawczej i kunsztu rzemiosła historyka.

Każdy badacz, związany w terminowaniu ze swym mistrzem uniwersyteckim, swoje dojrzewanie i doświadczenie zawdzięcza również studiom, rozprawom i syntezom tych autorów, których uzna za swych przewodników naukowych, a siebie samego za wędrowca po wytyczonych przez nich drogach. Zgodzi się więc chyba Wielce Szanowny Jubilat, że w tym sensie terminowaliśmy u wspólnego Mistrza, w jakże jednak różnych warunkach: nad Wisłą dzieła Hruszewskiego były w ciągu ostatniego półwiecza ogólnie dostępne w bibliotekach publicznych, na ziemiach ukraińskich trzeba było mieć odwagę, aby dotrzeć do literatury faktycznie zakazanej.

Jeśli chcemy zrozumieć losy narodu, który wybił się na niepodległość po stuleciach trudu i zmagania, wbrew zagrożeniom zewnętrznym i, może bardziej zgubnym, wewnętrznym, musimy wiedzieć nie tylko, co się działo na przestrzeni mijającego tysiąclecia, ale wejrzeć w głąb poprzedzających je wieków. Zostawiły one niewiele śladów, rzadko jednoznacznych za to łatwo dających się użyć do pomysłów fantastycznych czy badawczo zgoła nierzetelnych. Epoka ta prostrzegana jest ciągle jako czas oręża, choć i w tym wypadku trudna do opisu w konkretach, natomiast wysiłek intelektualny pozostaje niemal nieuchwytny. A przecież właśnie jego rola musiała być decydująca, skoro w tej ginącej w mroku naszej niewiedzy czasoprzestrzeni ukształtowały się zręby wschodniosłowiańskiej Europy, której dzieje lepiej dostępne poznaniu wraz z przyrostem świadectw wykazują, obok nieuchronnych zmian, ciągłość podstawowych struktur. W VIII-X wiekach Europa wschodnia, inaczej niż zachodnia, nie była jeszcze tygłem stapiającym mieszaninę ingrediencji etnicznych w załączki przyszłych narodów, ale napewno kształtowały się już na jej obszarze związki terytorialno-polityczne złożone z różnych, także pod względem dialektów językowych, plemion słowiańskich. Gdy zjawili się tu Skandynawowie, znaleźli nie bezładny zlepek różnych elementów a silnie zróżnicowane związki etno-polityczne z własnymi elitami. W sojuszu z jednymi przeciwko innym zapoczątkowali przemiany, które, zakłócając przebieg miejscowych procesów wiodących do powstawania struktur państwowych podobnych do tych, jakie wykształciły się u Słowian

zachodnich i południowych, doprowadziły do budowy wyjątkowo rozległego organizmu państwowego.

Ruś Kijowska, wykazująca wiele analogii do frankijskiego państwa Karolingów, weszła w X w. na scenę Europy, co nic lepiej nie poświadcza jak, przypisane przez historyka bizantyńskiego Leona Diakona ruskiemu księciu Światosławowi zdobywcy Bułgarii, słowa skierowane do bizantyńczyków domagające się, aby "natychmiast opuścili Europę, do której nie mają prawa, i wynieśli się do Azji" (ks. VI, 10). Państwo kijowskie było wprawdzie epizodem w dziejach Słowian wschodnich, jednak epizodem brzemieniowym w trwałe skutki. Rozsadzane od wewnątrz, podobnie jak cesarstwo Karolingów, przez nowe struktury państwowe i narodowe, zaczęło się rozpadać na ziemi i księstwa coraz bardziej politycznie samodzielne a proces ten, sam w sobie złożony wskutek więzi dynastycznych i rodowych elit oraz jedności religijno-kościelnej, skomplikował dodatkowo podbój mongoło-tatarski. W X i XI wiekach zaszły zbyt wielkie przemiany, aby rozpad ten mógł prowadzić do odrodzenia struktur i podziałów doby przedkijowskiej, ale poszczególne ziemie nawiązywały, mimo trwającego, ze zmiennym natężeniem, poczucia wspólnoty, do tradycji separatystycznych. Znajdowało to wyraz w zjawiskach politycznych i gospodarczych, a także w odrębnościach mowy i wymowy potocznej, dających się prześledzić mimo wspólnego cerkiewno-słowiańskiego języka literackiego¹. Procesy te prowadziły do pogłębiającego się różnicowania wystawionych na odrębne doświadczenia historyczne trzech odłamów Słowian wschodnich, których specyfika narodowa ujawnia się wyraźniej w XIV i XV wiekach. Między Polską a Moskwą-Rosją, spełniających na przemian rolę młota i kowadła, kształtowała się świadomość własna narodu ukraińskiego, ale jeszcze w XIX i na początku XX w. próbowano przy pomocy instrumentów przymusu państwowego negocjować samo istnienie narodu i języka ukraińskiego. W dążeniu do wykazania jedności narodowej Wielkorusów i Małorusów, jak nazywano Ukraińców, zamazywano dzielące ich różnice porównaniem do odrębności między Wielko i Małopolanami czy między Saksończykami a Bawarczykami. Wszakże takie porównania niczego udowodnić nie mogą, bowiem każdy naród posiada sobie tylko właściwą świadomość odrębności narodowej i historycznej.

Dzieło Michała Hruszewskiego miało dla dojrzenia ukraińskiej tożsamości znaczenie kapitalne. Jak wielkie, ukazują jego losy w czasach, gdy

¹ Wschodnio-słowiańska paleodialektografia pozwala wyróżnić już dla okresu wczesnego średniowiecza dwa wielkie arealy północny i południowy odpowiadające w głównym zarysie późniejszemu rosyjskiemu i ukraińskiemu. Poczynając od pracy T. Lehr-Splawińskiego (Stosunki pokrewieństw języków ruskich, 1921) zob.: *Schevelev G. Zur Chronologie der Entstehung der ukrainischen Dialekten // Zeitschrift für Slavische Philologie.* – 1978. – №40. – S.285-310; *Хабургаев Г.А. Этнонимия „Повести временных лет“ в связи с задачами восточнославянского глоттогенеза.* — М., 1979. — С.226-229.

naród ukraiński znalazł się w latach 1932-1933 na drodze ku zagładzie. Miliony zgłodzonych na śmierć chłopów ukraińskich to nie tylko bezwzględne złamanie oporu przeciw kolektywizacji, ale też cyniczny stalinowski zamiar "rozwiązania" kwestii narodowej na Ukrainie. Zbrodniarz wiedział, że elity umysłowe dadzą się łatwiej zrusyfikować, a tych, którzy nie zechcą zostać dozorcami własnego narodu, można rozstrzelać lub zgnoić w łagrach. Chłoptwo zaś ukraińskie, nieustanne źródło, jak wykazała historia, odradzania się ducha narodu i jego żywotności należało zdziesiątkować fizycznie, zdeprawować, zniszczyć moralnie. Zbrodniczy plan nie został do końca zrealizowany, ale ogrom dokonanych spustoszeń będzie jeszcze długo ważył na narodowym odrodzeniu Ukrainy. W tym dziele niszczenia ofiarą paść musiała praca poświęcona historii narodu. Dzieło "burżuazyjno-nacjonalistycznego" pisarza trafiło na indeks, stało się niedostępne w bibliotekach, za sam fakt jego posiadania groziło więzienie i zesłanie. I nawet wtedy, gdy stalinowski terror odszedł w przeszłość, właśnie na Ukrainie nadal nie wolno było cytować i powoływać się na Hruszewskiego. Stąd też spotykane w historiografii sowieckiej większe i mniejsze zapożyczenia z jego prac, które w normalnym społeczeństwie uznać by trzeba za plagiat, w tym społeczeństwie uciemionym i poniewieranym odczytywać wolno jako akt zmagania się z własnym strachem.

Gdyby nie było innych powodów wznowienia, z myślą o wchodzących w życie nowych pokoleniach, Historii Ukrainy-Rusi, to ten jeden by wystarczył, aby pokazać światu, jakich lektur bał się ten nieludzki, wszechobecny w życiu swych poddanych system. Powstałe na początku naszego stulecia dzieło zasługuje wszakże na wznowienie z wielu względów. Mistrzowskie opanowanie warsztatu badawczego, ogromna erudycja i niezwykła intuicja historyczna Hruszewskiego sprawiają, że jego praca jest nie tylko wzorem i szkołą *artis historicae*, ale zawiera wiedzę ciągle żywą mimo jej naturalnego, w ciągu wieku bez mała, przyrostu.

* * *

Należy zwrócić uwagę na przemyślaną konstrukcję dzieła: klarownemu wykładowi zdarzeń w tekście podstawowym towarzyszy obszerna dokumentacja w przypisach, poszerzona o niewielkie przyczynki i polemiki wyjaśniające stanowisko autora wobec kontrowersyjnych zagadnień. W historiografii ukraińskiej nie było wzoru, na którym Hruszewski mógłby się oprzeć. Wybitny historyk rosyjski W.O. Kluczewski (1841-1911) obdarzony wyjątkowym darem syntezy i wykładu uniwersyteckiego pracując nad publikacją swoich "Lekcji ruskiej historii" miał do dyspozycji dwa znakomicie udokumentowane dzieła: "Historię państwa rosyjskiego" M. Karamzina i "Historię Rosji" S. Sołowiewa. M. Hruszewski pisał natomiast dzieje narodu, którego tożsamości nie chciano uznać sprowadzając ją do pojęcia odgałęzienia wielkiej nacji rosyjskiej, stąd nazywanej małoruską. Język ukraiński

traktowano jak dialekt mimo, że wykazywał on bliższy związek z językiem doby kijowskiej, także w warstwie leksykalnej. Hruszewski zdawał sobie sprawę, że w tych warunkach musi rzetelnie udokumentować wykład dziejów swojego narodu. Dlatego połowę pierwszego tomu zajmuje dokumentacja, zawarta w przypisach, notach i ekskursach. Wzorem służyć mogła niemiecka szkoła mediewistyczna wymagająca od badacza czytelnej prezentacji warsztatu wraz z krytyczną obróbką źródeł.

Rzeczowość i jasność wykładu, krytyczne traktowanie podstawy źródłowej, szukanie i znajdowanie odpowiedzi na pytania dotyczące dziejów narodu, jego kultury duchowej i materialnej, jego bytu widzianego w szerokim kontekście losów powszechnych, akcent położony na historię narodu a nie państwa, uwzględnienie uwarunkowań geograficznych, społecznych i gospodarczych, wszystko to sprawia, że mimo ogólnego postępu badań dzieło Hruszewskiego pozostaje, nie tylko w swym głównym zrębie, aktualną wykładnią ukraińskiej historii. Są i inne powody, dla których dzieło Hruszewskiego tak niewiele straciło na aktualności. Otóż zasób źródeł pisanych pozostał niezmienny, pojawiły się różnice w ich opracowaniu i interpretacjach, jakże często podporządkowanych z góry powziętym koncepcjom. Wycucie heurystyczne, krytycyzm hermeneutyczny prowadziły Hruszewskiego do wyborów, które w większości przetrwały próbę czasu. Z podobnym umiarem i intuicją korzystał z danych językowych i dorobku językoznawstwa. Gwałtowny przyrost świadectw przyniosły odkrycia archeologiczne. Obok niezaprzecznego poszerzenia horyzontów badawczych otwierają one jednak zarazem szerokie pole do pośpiesznie budowanych coraz to nowych hipotez, do uproszczeń w interpretacji materiału archeologicznego w zestawieniu ze źródłami pisanymi. Hruszewski był jednym z pierwszych historyków, który sięgnął po źródło archeologiczne. Doceniał je, ale zarazem zdawał sobie sprawę z ograniczoności jego wymowy.

* * *

M. Hruszewski zastosował nowatorską na swoje czasy, przyjętą powszechnie we współczesnej historiografii, metodę docierania do korzeni opisywanych zjawisk. Stąd właściwe dzieje Ukrainy, sięgające początków Słowiańszczyzny wschodniej gdzieś w połowie I tysiąclecia, poprzedził gruntownym zarysem pradziejów tych ziem od epoki kamienia po późną starożytność (s. 21-161)². Dokonał oryginalnej obserwacji, że kolejne procesy asymilacyjne i akulturacyjne odbywały się, mimo nieustannych migracji ludów, na starszym substracie ludnościowym zapewniając ciągłość wspólnoty kulturowej i sublimację cech psychofizycznych i antropologicznych populacji.

² Wysoką ocenę "Michajły Hruszewskiego wizji dziejów ziem ukraińskich w starożytności" przedstawił na konferencji w Warszawie 23 października 1991 r. prof. J Okulicz-Kozaryn (publikacja w druku).

Formowanie się, na wschodnioeuropejskim pograniczu strefy lasu i stepu, ludów indoeuropejskich stawało się stabilizatorem sprzyjającym z czasem kształtowaniu się języka prasłowiańskiego, wynikającemu z procesów asymilacji wielu ludów obcych sobie językowo. Wschodnioeuropejską lokalizację praojczyzny ludów indoeuropejskich uzasadniał Hruszewski stałymi związkami z językiem fińskim i brakiem takich powiązań z językami semickimi. Wpływ tych ostatnich musiał by być widoczny, gdyby kolebką indo-europejskich ludów była Azja. Prasłowianie zatem nie wchodzili w pustkę osadniczą, ale stapiali się z dawniej osiadłą ludnością. Na autochtonicznym obszarze prasłowiańskiej wspólnoty językowej znalazła się w ten sposób znaczna część późniejszych plemion wschodnio-słowiańskich, które miały stanowić podstawę tworzenia się narodowości ukraińskiej.

Zrywając z tradycją rozpoczynania wykładu od pojawienia się źródeł pisanych, Hruszewski sięgnął do dyscyplin wspomagających badania historyczne: archeologię prehistoryczną, etnologię archeologiczną, socjologię i językoznawstwo porównawcze. Korzystając z dorobku tych młodych dyscyplin kierował się, podobnie jak przy analizie źródeł pisanych, zadziwiającą intuicją w doborze interpretacji i hipotez, sformułowanych przez starszych i współczesnych mu uczonych. Możemy to docenić z perspektywy dzisiejszego stanu badań. Posługiwał się też znakomicie swoim własnym, fachowym przygotowaniem badawczym w zakresie filologii słowiańskiej, archeologii, etnologii, języków klasycznych: greki i łaciny. Nie obstawał przy raz obranym poglądzie, umiał go zmienić, jeśli to wynikało z postępu badań czy własnych przemyśleń. Tak np. w trzecim wydaniu I tomu (1913) dokonał istotnych poprawek i uzupełnień uwzględniając nowe nurty w badaniach etnogenetycznych i etnograficznych, w etnologii i językoznawstwie.

Dojrzałością krytyczną i ostrożnością badawczą Hruszewski wyprzedzał znacznie swą epokę. W kwestiach antropologicznych bliższy mu był odosobniony wówczas pogląd R. Virchow'a (1883) o metyzacji rasowej niż poszukiwania G. Kossiny (1902) "czystej rasy" korespondującej z jednym typem kultury archeologicznej. Choć wiele oczekiwał od odkryć archeologicznych, rozumiał, w przeciwieństwie do wielu późniejszych badaczy, że areale archeologiczne same w sobie pod względem etnicznym są nieme. W sprawie wpływu metyzacji na mieszanie się językowe podzielał poglądy takich uczonych jak Is. Taylor (1890) i J. Baudouin de Courtenay (1901)³.

* * *

Niezwykłe wyczucie źródłoznawcze Hruszewskiego, połączone z niechęcią do wspierania własnych konstrukcji przekazem wątpliwym, doskonale ilustruje

³ Пор.: Бодуэн де Куртене И. О смешанном характере всех языков // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1901. — Т.337. — №9. — С.12-24.

wstrzeźliwość wobec relacji historyka arabskiego Al-Masudi'ego o słowiańskim plemieniu Waliniana i jego królu Madżaku. Opierając się na interpretacji tego przekazu przez arabistę J. Marquarta, W. Kluczewski zbudował hipotezę o istnieniu pierwszej organizacji państwowej Słowian wschodnich – związku międzyplemiennego Wołynian-Dulebów w VI-VII w. i jego władcy Madżaku⁴. Hipoteza ta znalazła szerokie uznanie w XX w., ale choć pasowała dobrze do przekonania Hruszewskiego o wczesnym (przed w. IX) kształtowaniu się organizmów polityczno-terytorialnych u Słowian wschodnich, wątpliwości, które budził w nim przekaz arabski, kazały dojść do konkluzji, że przed pojawieniem się Kijowa z jego miejscowymi dynastiami nie da się stwierdzić, czy istniały na ziemiach Ukrainy jakieś znaczniejsze organizacje polityczne (t. I, s. 378-79). I rzeczywiście, późniejsze badania hermeneutyczne podważyły wiarygodność poszczególnych informacji Masudi'ego, kontrowersje wywoływała też prawidłowość zapisu *Walinjana*. Lekcja poprawiona na *Welitaba* pozwala identyfikować ich z *Welatabi* Einharda czyli z zachodniosłowiańskimi Wioletami⁵.

Innego przykładu intuicji źródłoznawczej Hruszewskiego dostarcza jego stanowisko wobec przekazu zwanego "Toparcha Gothicus", opublikowanego w trzech fragmentach przez hellenistę K.B. Hase w załączeniu do edycji Leo Diakona (1819). Miejsce i czas powstania przekazu próbowało rozwikłać wielu wybitnych badaczy. Hruszewski w obszernym przypisie omówił rozbieżne opinie i zrezygnował z wykorzystania tego źródła⁶, kierując się przekonaniem cechującym rasowego badacza: tekst, który nie da się umiejscowić i datować, nie może być uznany za przekaz historyczny. "Toparcha Gothicus" (zwany też Anonimus Hase) krążył w obiegu naukowym i dopiero metodycznie wzorowe – powstałe zapewne pod impulsem, może nieświadomym, sceptycyzmu wielkiego polihistora – studium analityczne jednego z najwybitniejszych współczesnych bizantynistów zgromadziło dowody, że Hase zakpił sobie z historii i historyków publikując własny falsyfikat⁷.

* * *

⁴ *Ключевский В.О.* Сочинения. — М., 1952. — Т.1. — С.109-111 (изд. 1987 г., с.122-124). За ним м. inn.: *Третьяков П.* Восточно-славянские племена. — М., 1953. — С.297-299; *Фроянов И.* Киевская Русь. — Л., 1980. — С. 14-15.

⁵ *Zob.: Lowmiański H.* Początki Polski. — W., 1966. — Т.ІІ. — S. 354-358; *Lewicki T.* w: *Słownik Starożytności Słowiańskich.* — 1977. — Т.VІ. — S.300.

⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Київ, 1913 (репр. 1991). — Т.І. — С.462(прим.4)-464.

⁷ *Ševcenko I.* The Date and Author of the called Fragments of Toparcha Gothicus // *Dumbarton Oaks Papers.* — 1971. — Vol.25; repr. w: *Byzantium and the Slavs.* — Cambridge-Napoli, 1991. — P.353-478, por. szczeg. s.366. Próba obrony autentyczności "Fragmentów" (*Bozilov Iv.* Hase's Anonyme and Ihor Ševcenko's Hypothesis // *Byzantino-Bulgarica.* — Sofia, 1978. — Т.5. — P.245-259) w aspekcie źródłoznawczym nie wytrzymuje krytyki.

Widząc początki państwowości w Naddnieprzu z ośrodkiem w Kijowie przed przybyciem Normanów na Ruś, a to ostatnie pojęcie uważał Hruszewski za rodzime i wczesne, nie kwestionował on bynajmniej roli Waregów i dynastii Rurykowiczów w rozbudowie państwa kijowskiego. Przypisywał im jednak funkcje, by rzec, służebne, widoczne dobrze w warunkach XI wieku. To, do pewnego stopnia antynormańskie, stanowisko było reakcją na prymitywny pogląd, który całokształt przemian prowadzących do powstania państwowości u Słowian wschodnich łączył z przybyciem i działalnością Normanów⁸. Skierowana w głąb wieków retrospekcja miała też zadawać kłam twierdzeniu, że społeczność ukraińska nie jest narodem zdolnym do stworzenia własnego państwa. Słuszność przekonań Hruszewskiego o rodzimych, przed przybyciem Waregów, początkach państwowości potwierdziły badania naszego stulecia jednocześnie ujawniając, że w ferworze polemiki zagubiła się trzeźwa ocena roli skandynawskich Wikingów mimo oczywistych analogii zachodnio-europejskich z IX i X wieków⁹. Jeśli jednak oczywistość Wikingów w państwie Karolingów była zgola namacalna w świetle źródeł pisanych, o tyle na wschodzie Europy niemal kompletny brak świadectw, poza późną przeciw tradycją latopisarską, otwierał szerokie pole dla różnych domysłów i interpretacji. Ponadto w XVIII w. zainteresowanie początkami państwowości na Rusi trafiało na grunt ambicji żadnej wpływów biurokracji carskiej, głównie niemieckiego pochodzenia, która, chcąc się widzieć w roli budowniczego mocarstwa rosyjskiego, w germańskich Normanach upatrywała swoich antenatów.

⁸ Wyznawany przez Hruszewskiego pogląd o miejscowym, południowym pochodzeniu nazwy "Ruś" najobszerniej zob.: *Ловмянский Г.* Русь и норманны. – М., 1985 (wyd. polskie 1957). Wsparł ten pogląd A.V. Nazarenko wypowiadając się za datowaniem Geografa Bawarskiego, gdzie wymienieni są *Ruzzi*, na sam początek IX w. Zob.: *Назаренко А.В.* Об имени Русь в немецких источниках IX-XI вв. // Вопросы языкознания. — 1980. — №5. — С.46-57. Bardziej jednak zasadne wydaje się datowanie pierwszej części tego zabytku na lata 840-te (Słownik Starożytności Słowiańskich. — 1964. — T.II. — S.93-94), dalszy tekst (z *Ruzzi*) powstawał w drugiej połowie IX w.: *Fritze W.H.* Geographus Bavarus // *Lexikon des Mittelalters.* — 1989. — T.IV. — Kol.1270. Por. też: *Моця О.* Питання етнічного складу населення давнього Києва (за матеріалами некрополів) // *Археологія.* — К., 1979. — Т.31. — С.28-36. Należy zauważyć, że zagadnienie pochodzenia samej nazwy "Ruś" i zagadnienie pochodzenia narodu (etnosu), państwa posługującego się tą nazwą to odrębne, autonomiczne problemy badawcze. Tymczasem występuje nie tak znów rzadka tendencja do stawiania znaku równości między pochodzeniem nazwy i określanego przez nią zjawiska społecznego czy też politycznego.

⁹ Por.: *Zettel H.* Das Bild der Normannen und der Normanneneinfälle in westfränkischen, ostfränkischen und angelsächsischen Quellen des 8. und 11. Jahrhunderts. — München, 1977.

Natomiast na przełomie XIX i XX w. w ukraińsko-rosyjskim sporze o dziedzictwo kijowskie starły się dwie racje: ukraińska, kładąca nacisk na dzieje narodu, i rosyjska, podkreślająca dzieje państwa. Stąd Hruszewski, przeciwstawiając się schematowi sprowadzającemu historię Rosji do dziejów państwa kierowanego kolejno z Kijowa, Moskwy i Petersburga, odmawiał Rosjanom prawa do bezpośredniego udziału w dziedzictwie Rusi kijowskiej, które należało do ludu zamieszkującego jej rdzenne ziemie a więc przede wszystkim środkowe Naddnieprze. Nie przysługiwało ono natomiast mieszkańcom polietnicznych peryferii, gdzie dokonywały się z różnym natężeniem procesy sławizacji. Ten skrajny, dziś nie do utrzymania, pogląd, zgodnie z którym tylko naród ukraiński i w pewnym tylko stopniu białoruski mógł się uważać za spadkobiercę Rusi kijowskiej, miał swoje uzasadnienie jako sprzeciw przeciw ultra-nacjonalistycznym i szowinistyczno-wielkomocarstwowym poglądom rosyjskim, przypisującym Moskwie całe dziedzictwo Rusi kijowskiej. Hruszewski przekonywająco wykazał, co nowsze badania jedynie potwierdziły, błędność mniemania o zaniku życia i osadnictwa na kijowskim Naddnieprzu w wyniku spowodowanej najazdem mongolskim masowej migracji na północny wschód i jego ponownym zasiedleniu dopiero w XVI i XVII w.¹⁰ Ciągłość osadnicza ziem od Dniepru po Bug i San, które w XIV w. weszły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego czyli państwa litewsko-ruskiego i Polski, jest nie do podważenia a więc żyjącej tu ludności z dziedzictwem kijowskim oczywista w świetle onomastyki, terminologii bytu jak z uwagi na fakt, że mieszkańcy tych ziem (Ruś, Rusin) byli postrzegani przez zachodnich sąsiadów, zwłaszcza Polskę, odrębnie od mieszkańców państwa moskiewskiego (Moskowie, Mokokwici). Inna sprawa, że z biegiem stuleci poczucie tej więzi tutaj słabło, natomiast pielęgnowały jej pamięć elity władzy w państwie moskiewskim, roszcząc prawo do wszystkich ziem, które kiedykolwiek znajdowały się pod panowaniem książąt z dynastii Rurykowiczów. Oczywiście, narodowi rosyjskiemu uformowanemu we współczesną nację Wielkorusów w wyniku asymilacyjnych procesów stapiających Słowian wschodnich z ludnością ugrofińską nie można odmawiać prawa do dziedzictwa kijowskiego, ale też nie można odmówić prawa do obrony tym, których z dziedzictwa tego moskiewski szowinizm chciał wyzuć.

¹⁰ Zob.: *Довженко О.* Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С.76-82; *Ивакин Г.* Киев в XIII-XIV веках. — К., 1982. — С.12-23, 57-65, 82-102; *Беллева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. (по материалам археологических исследований). — К., 1982. Zob. też zbiór referatów: *Земли Южной Руси в IX-XIV вв.* — К., 1985. O przybyciu osadnictwa z Wołynia i Podola na Naddnieprze na podstawie analizy dialektów: *Матвіяк І.* Суміжні говори трьох українських наріч // Структурні рівні українських говорів. — К., 1985. — С.3-22.

W okresie sowieckim nieustannie recytacje o “wspólnej kolebce” i braterstwie sprowadzały się w praktyce do urzędowo obowiązującego, pod groźbą kary za zdradę, wyznawania wspólnoty państwowej i hierarchicznego braterstwa, w którym Białorusini i Ukraińcy zajmowali miejsce młodszych braci. Odzyskanie niepodległości przez Ukrainę oraz przemiany świadomości wszystkich, bez wyjątku, jej sąsiadów sprzyjać będą powrotowi do rzetelnego dyskursu o wspólnym rodowodzie i tradycji. Warto też zauważyć, że instrumentalne wykorzystywanie historii w sprawach całkowicie aktualnych, nie było specyfiką rosyjsko-ukraińskiego sporu o dziedzictwo. Przypomina on żywo zajadłe polemiki toczone, i do dziś nie całkiem wygasłe, w historiografii francuskiej i niemieckiej na temat spuścizny merowińskiej i karolińskiej, w których szło także o poszukiwanie korzeni i tradycji narodowych poprzez określenie roli elementu galijskiego i germańskiego¹¹.

* * *

Wielka synteza dziejów ukraińskich M. Hruszewskiego zajmuje w historiografii miejsce nieprzemijające¹². Jest coś zdumiewającego w tym, że napisane ręką jednego człowieka dzieło, a pozostane tu ze względu na własne kompetencje przy ocenie trzech pierwszych tomów doprowadzających wykład do r. 1340, jest bardziej aktualne, bliższe dzisiejszemu stanowi badań, niż kilkutomowe historie Ukraińskiej republiki sowieckiej marnujące wysiłek wielu, przecież dociekliwych, historyków i archeologów. Historie te, pisane przez wielu autorów o różnym przygotowaniu i zasługujące zresztą na zróżnicowaną ocenę, redagowane były w rytm kolejnych zjazdów i plenów KPSS.

Niech za przykład posłuży t. I reprezentatywnej, dziesięciotomowej Historii Ukrainy SSR wydanej w Kijowie w 1981 r.¹³ Cały aparat “badawczy” stanowią odsyłacze do klasyków marksizmu, Lenina i Breżniewa oraz rezolucji KPSS, i to po najbardziej aktualny, wydany w 1981 r. tom 13. Zabrakło not bibliograficznych nawet w postaci zbiorczego zestawienia na końcu.

¹¹ Racje historyczne zostały naukowo wyważone w studiach: *Werner K.F. Vom Frankenreich zur Entfaltung Deutschlands und Frankreichs.* — Sigmaringen, 1984. Zob też jego uwagi o mitach frankijskim i galijskim: *Idem. Les Origines. Avant l’an mil // Histoire de France.* — Paris, 1984. — T.I. — P.19-46.

¹² Trafną ocenę wartości historiozoficznych i historiograficznych podstaw dzieła M. Hruszewskiego zob.: *Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського.* — Київ-Кембрідж-Масс., 1991. — С.5-59; oraz wstęp do t. I „Історії України-Руси“ (repr. 1991), s.XL-LXXXIII.

¹³ *История Украинской ССР: в десяти томах.* — К., 1981. — Т.I: *Первобытный строй и зарождение классового общества, Киевская Русь (до второй половины XIII века).* — 495 с. W omawianym tu tomie B. Rybakow został wymieniony siedemnaście razy i ani razu Michał Hruszewski — twórca podwalin nauki o dziejach Ukrainy.

Wyróżnieni, a jest ich niewiele, autorzy wymieniani są w tekście bez dokładniejszej informacji bibliograficznej o omawianej czy też wzmiankowanej tylko pracy. Przyjęta periodyzacja dostosowana do periodyzacji historii rosyjskiej, stawiając cezurę na połowie XIII w., celowo eliminuje z t. I Ruś Halicko-Wołyńską, aby zamazać oczywiste zjawisko ciągłości funkcjonowania państwowości kijowskiej mimo najazdu Mongołów. Ciągłość ta rysuje się czytelniej na zachodnich ziemiach Rusi niż na północnym wschodzie, na Rusi włodzimiersko-suzdalskiej bardziej doświadczonej ciężarami jarzma tatarskiego i gdzie już na początku XIV wieku zachodzą procesy zwiastujące początek państwa Moskiewskiego. Dla ziem ukraińskich istotniejszą cezurę stanowi data ok. 1340 r. otwierająca, z upadkiem Rusi halicko-wołyńskiej, epokę państwa litewsko-ruskiego i zwierzchności polskiej.

Pouczające jest porównanie potraktowania początków Kijowa w ujęciu *Historii Ukrainy-Rusi z 1913 r.* i *Istorii Ukrainsoj SSR z 1981 r.* Hruszewski nie dysponując bogatym materiałem archeologicznym, jaki przyniosły późniejsze badania wykopaliskowe, opowiadał się jednak za wczesną metryką Kijowa (I, 394-395). Dociekając jego początków jako ośrodka handlowego i politycznego, pozwala czytelnikowi śledzić tok swego wywodu czy to dowodząc istnienia Kijowa już w IX w., czy też wysuwając hipotezę, że pod zwierzchnością chazarską jako ośrodek handlowy mógł już funkcjonować w drugiej połowie VII w. (s. 395). Wyraźnie przy tym zaznaczył, że wniosek ten opiera się na kruchej podstawie, bo jest nią tradycja ustna. Dzisiejszy stan badań archeologicznych pozwala co prawda stwierdzić wcześniejsze istnienie kilku osad wiejskich na wzgórzach kijowskich, ale funkcjonowanie Kijowa jako ośrodka gospodarczego i politycznego można łączyć dopiero z ostatnimi dziesięcioleciaми IX wieku i wiekiem X-tym¹⁴. Pewne podobieństwo zespołu osadniczego Kijowa do niektórych miast chazarskich pozwala domyślać się wpływu władztwa chazarskiego na jego układ miejski tak, jak to przypuszczał Hruszewski, jednak nie potwierdza jego wczesnej datacji.

Tymczasem *Istoria Ukrainsoj SSR* datuje początki Kijowa na koniec V w. (s. 326), a jego założycielowi Kijowi każe udać się do Konstantynopola na pertraktacje z cesarzem bizantyńskim. Autor rozdziałku (czyżby wyczuwając śmieszność tej bajeczki?) powołuje się na autorytet "uczonych" i B.A. Rybakowa. Ten ostatni jest rzeczywiście autorem pomysłu "1500-lecia Kijowa", powstałego na zamówienie polityczne KC KPSS a mającego na celu deprecjację zbliżającego

¹⁴ Zob.: *Mezentsev V.* The Emergence of the Podil and the Genesis of the City of Kiev. Problems of Dating // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1986. – Vol.X. – P.48-70; *Callmer J.* The archeology of Kiev to the End of the earliest Urban Phase // *Ibidem.* – 1987. – Vol.XI. – P.223-264; *Mühle E.* Die Anfänge Kievs (bis zum 980) in archeologischer Sicht. Ein Forschungsbericht // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1987. – T.35. – S.86-101, gdzie pełna literatura przedmiotowa.

się jubileuszu tysiąclecia chrztu Rusi¹⁵. Impreza ta nie zasługiwałaby na wzmiankę, gdyby nie potrzeba zwrócenia uwagi na fakt manipulacji historią dokonywanej z całkowitym cynizmem. Brak poczucia odpowiedzialności obywatelskiej, posłuszeństwo wobec władzy to była cena, którą w systemie sowieckim musiało płacić, aby w ogóle istnieć, także środowisko naukowe.

Przykładów nierzetelności autorskiej można by przytoczyć niestety wiele. Jednym z bardziej irytujących jest nacechowany zgoła słuźalstwem stosunek do twórczości B.A. Rybakowa, choć wiadomo, że ten tryskający pomysłami archeolog rzadko liczył się z wynikami badań i wymogami warsztatu badawczego. Co najmniej niestosownością jest przypisywanie mu autorstwa tezy o dnipro-odrzańskieo proajczyźnie Słowian jako „najpełniej odpowiadającej wymogom współczesnej nauki” (tamże, s. 257), bo miała ona długą historię i wielu zwolenników¹⁶. Powtórzono przy tym (tamże, s. 255-257) całkowicie fantastyczną interpretację B.A. Rybakowa znanego opisu Scytii pióra greckiego geografa i historyka z V w. przed Chr. Herodota. Rybakow potraktował ekskurs Herodota jak łamigłówkę, wpisując do niej Prasłowian (nie on pierwszy zresztą) i cofając w ten sposób ich początki na połowę II tysiąclecia przed n.e. tzn. na dwa tysiące lat wcześniej niż pierwsze wskazujące na Słowian, udokumentowane ślady¹⁷. Nie przyszło mu przy tym na myśl, że w tak długim czasie sytuacja

¹⁵ Intencje władzy sowieckiej w inspirowaniu tego pseudo-jubileuszu rozszyfrowano prawidłowo, choć nie były autoru dostępne szczegóły, w pr.: *Прицак О.* За кулісами проголошення 1500-ліття Києва // *Сучасність*. — 1981. — №9. — С.46-54.

¹⁶ Jako pierwszy bodaj sformułował tę hipotezę rozciągającą „proajczyznę” Słowian od Dniepru po Odrę A. Pogodin (1901), po nim miała ona wielu zwolenników. Sam Hruszewski (s. 68-77) nawiązując do starszej literatury przedmiotu wytyczał jej zasięg od Dniepru po Karpaty i Wisłę (a więc jak później językoznawca F.I. Filin: *Филин Ф.И.* Образование языка восточных славян. — 1962. — С.147-151), ale sięgał dalej na północ aż po Niemen i wyżynę Waldajską, tzn. podobnie jak w pr.: *Werner J.* Bemerkungen zum nordwestlichen Siedlungsgebiet der Slawen im 4-6 Jahrhundert // *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte*. — T.I. — Berlin, 1981. — S.695-701; dobry przegląd stanu badań zob.: *Goehrke C.* Frühzeit des Ostslaventums. — Darmstadt, 1992. — S.48-102.

¹⁷ *Рыбаков Б.А.* Геродотова Скифия. Историко-географический анализ. — М., 1979; o Prasłowianach na s. 195-238: dostrzega ich już w połowie drugiego tysiąclecia przed n. e. zaś na okres scytyjski IX-III w. przed n. e. odnosi uformowanie się plemion wschodniosłowiańskich (por. również jego śmiałe domysły: *История СССР*. — 1981. — №1. — С.55-75; oraz: *Український історичний журнал*. — 1981. — №10. — С.39-53). *Za S. P. Dunn'em* (*Slavic Revue*. — 1983. — Vol.42. — P.683-684), który recenzował inną pracę Rybakowa, można powtórzyć, że i ta jest „confusing and annoying”. *Goehrke* (Op. cit., S.64) trafnie spostrzegł, że autor posunął się tutaj na „skraj śmieszności”. Gwoli ścisłości należy zaznaczyć, że ani w tej, ani w innych swych pracach B. Rybakow nie przypisywał sobie autorstwa tezy o proajczyźnie Słowian od Dniepru po Odrę, choć ją we właściwy sobie sposób ubarwił. „История Украинской ССР” (t.I, s.256-7) dostarcza więc przykładu wyjątkowo płaskiego pochlebstwa w stosunku do faworyta władzy sowieckiej, jej zaufanego i pełnomocnika na „froncie histo-

etniczna musiała się wielokrotnie zmienić. Jakże inny wymiar mają uwagi M. Hruszewskiego o scytyjskim ekskursie Herodota.

Nie jest naszym zamiarem deprecjonowanie bogatego i rzetelnego dorobku archeologów, historyków i badaczy innych dyscyplin w zakresie dziejów średniowiecznych wschodniej Słowiańszczyzny. Jednak rozbudowa instytucji naukowych i naukowo-usługowych spowodowała również napływ ludzi przypadkowych, źle wykształconych lub wręcz niekompetentnych. Nie ma potrzeby ich wymieniać, jeśli coś napisali, to *scripta manent* jako świadectwo. Szczególna sytuacja powstawała przy pisaniu różnego rodzaju prac zbiorowych: ujęć syntetycznych, kompendiów, podręczników. Powoływano wtedy całe zespoły autorskie w zestawie czujnie nadzorowanym przez partię. Nie przypadkowo zatem w tych kolektywnych twórcach znajdujemy najwięcej niedoręczności, niedokładności, nierzetelności po fałszerstwa włącznie. Nie kierowaliśmy się uprzedzeniami wybierając do kilku porównań jedno z syntetycznych ujęć dziejów Ukrainy, naszym zdaniem jedno z lepszych, bo sporo tam również sprawdzonych, rzeczowo wyłożonych kwestii. Wystarczy jednak zajrzeć do którejkolwiek z prac tego typu, aby znaleźć przykłady świadczące o nich poprostu źle. Mimo obfitego, szczegółowego dorobku badawczego nie powstała w dobie sowieckiej prawdziwa, uczciwa badawczo, synteza dziejów Ukrainy¹⁸.

Dlatego właśnie dzieło M. Hruszewskiego pozostaje niezastąpione. Jeśli w niektórych szczegółach daje obraz nie całkiem dziś aktualny, to generalnie poprawny, klarownie nakreślony i co najważniejsze rzetelny, gruntownie udokumentowany, bezwzględnie poddany rygorom warsztatu badawczego historyka-mediewisty. Historia Ukrainy-Rusi jest nie tylko najlepszą, w sensie jakości wykładu, syntezą, ale stanowi punkt wyjścia dla weryfikacji i kontynuacji badań nad poszczególnymi zagadnieniami dziejów ukraińskich. Praca Hruszewskiego powinna trafić do rąk każdego Ukraińca pragnącego poznać niezafalszowaną historię własnej ojczyzny i musi stać się integralnym elementem warsztatu badawczego, punktem odniesienia dla nowej syntezy dziejów Ukrainy. Ze szczególną uwagą powinni się do niej odnieść Rosjanie i Polacy.

Dzieło to, w przekładzie angielskim, stanie się wkrótce dostępne także międzynarodowej społeczności. Nie bez oporów zaczyna ona dostrzegać nowy, pięćdziesięciomilionowy kraj na mapie Europy i chce ten fakt zrozumieć, poznać naród, który wreszcie stał się suwerenem własnego państwa, i od którego woli zależą dalsze tego państwa losy.

rycznym". W istocie wiele od niego zależało, ale byli przecież uczeni, którzy zachowali się godnie (że musieli milczeć, to inna sprawa) i pracy nie utracili. Wychwalanie ponad przyzwoitość kolejnych prac "koryfeusza" przyczyniły się do tego, że ten utalentowany badacz zatracił poczucie dystansu i krytycyzmu wobec własnej twórczości, coraz bardziej ją beletryzując pomysłami wymykającymi się regułom postępowania badawczego.

¹⁸ W końcu może i dobrze się stało, że na sowieckiej Ukrainie od 1934 r. nie wolno było powoływać się na Hruszewskiego i jego prace. Przynajmniej ich nie zniekształcano, nie przykrawano do aktualnych uchwał i potrzeb partii Lenina i Stalina.

СПІВПРАЦЯ І ВЗАЄМОВІДНОСИНИ „ПРОСВІТИ” З ГАЛИЦЬКИМИ ПАРАМІЛІТАРНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

Проблеми взаємовідносин та співпраці „Просвіти” і парамілітарних організацій у Галичині історики не вивчали, хоч, зрозуміло, „Просвіта” як наймасовіша й чи не найавторитетніша серед народу організація мала значний вплив і на формування ставлення українського загалу краю до майбутньої боротьби за Українську державу. Створені у 90-х рр. XIX — на початку XX ст. різноманітні руханково-пожежні та юнацькі товариства, зокрема „Сокіл”, „Січ”, „Пласт”, „Січові Стрільці”, а пізніше „Луг” були, по суті, парамілітарними організаціями. Вони культивували фізичне виховання людно-сті й стали початком реалізації ідеї створення новітнього українського війська, зародком якого був сформований у час Першої світової війни легіон Українських Січових Стрільців — перша мілітарна одиниця українців у XX ст. Ми ставимо собі за завдання дослідити тут взаємини „Просвіти” також і з легіоном УСС.

Конституція Австро-Угорщини, незважаючи на її недосконалість, давала змогу започаткувати процес формування у державі громадянського суспільства. Маючи найбільший прошарок національної еліти та перебуваючи на ключових позиціях в органах місцевого самоврядування краю, поляки використали за приклад чеську організацію „Сокіл”, яку заснував Мирослав Тірш у 1862 р., і невдовзі створили на терені Галичини аналогічну структуру. Заснована у Львові 1867 р. як польське гімнастичне товариство „Сокіл”, організація мала на меті не тільки поширювати фізичну культуру (тіловиховання), але й пробуджувати національну свідомість народу. Як згадує К. Трильовський, у Галичині вже у 1874 р. співали марш польських „Соколів”¹.

Український „Сокіл” засновано у Львові в лютому 1894 р. Його статут також розроблено на зразок статуту чеського „Сокола”. Піонерами українського сокільського руху в Галичині були Василь Нагірний, визначний діяч „Просвіти” і член Головного Виділу (далі — ГВ) від 2 лютого 1894 р.², та Володимир Лаврівський, син відомого політичного діяча, члена „Руського Собору” і „Собору руських учених” (1884), засновника „Руської бесіди” (1861), посла до Галицького сейму та голови „Просвіти” (1870-1873) Юліяна Лаврівського.

¹ Гей там на горі „Січ“ іде!.. Пропам’ятна книга „Січей“ / Упор. П. Трильовський. — Едмонтон, 1965. — С.57.

² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф.348, оп.1, спр.7630, арк.15.

Те, що засновником першої в Галичині парамілітарної організації став член проводу „Просвіти”, свідчить про безпосередній вплив матірньої організації на створення цього специфічного відбрунькування. Як відомо, поряд з руханкою і спортовими змаганнями „Сокол” займався пожежною справою, організацією мандрівництва (туризму), фехтуванням, велосипедним спортом. Більшість діячів „Сокола” були активними просвітянами.

Аналіз документів з архіву „Просвіти” показує, що ГВ активно співпрацював з проводом „Сокола-Батька” у Львові як перед Першою світовою війною, так й у міжвоєнний період. Коли „Просвіта” організувала господарські курси у своїх земельних посіلوх, зокрема у селі Милованню біля Тисмениці, для викладу науки проти-пожежного захисту виїжджали інструктори „Сокола-Батька”. (Таке навчання, наприклад, проводив у 1911 р. інструктор централі „Сокола” Людомир Огоновський³). Усі видатки оплачувала „Просвіта”.

ГВ „Просвіти” надсилав своїх відпоручників на різноманітні со-кільські імпрези, виділяв на це кошти. Так, на посвячення прапора філії „Сокола” у селі Мшані (1911) делеговано о. Т. Лежогубського і призначено 10 крон датку „при вбиванні цвяха”⁴. Для зміцнення фінансових спроможностей „Сокола-Батька” за ухвалою ГВ папір для видавничих потреб „Просвіти” закуповували через „Сокільський Базар”⁵.

Заходами активного просвітянина К. Трильовського в 1900 р. у селі Заваллі коло Снятина організовано патріотичну парамілітарну організацію „Січ”, яка свої національно-визвольні цілі маскувала словами „Статуту про пожарництво і гімнастичні вправи”⁶. На відміну від „Соколів”, до справи організації „Січей” активно взялися радикали, тому в статуті організації записано: „Членом „Січі” може бути кожний українець (кожна українка) світського походження”, що мало антиклерикальний характер.

Отже, до ідеї утворення „Січей” у Галичині, хоч і дуже опосередковано й своєрідно, спричинилася саме „Просвіта”. Річ у тім, що ідея створення Товариства „Січ” ґрунтувалася на відновленні традицій українського козацтва. Публікуючи твори українських письменників про наше героїчне минуле, популяризуючи рідну історію, „Просвіта” сприяла відродженню козацького духу серед населення краю. Але чи не найбільше значення мало поширення в Галичині культу Т. Шевченка, справжнього речника й оспівувача

³ Там само, ф.348, оп.1, спр.6366.

⁴ Там само. — Спр.7633, арк.66.

⁵ Там само. — Арк.42.

⁶ Гей там на горі „Січ” іде!.. — С.19.

козацької слави, творчість якого „Просвіта” пропагувала від часу свого заснування у 1868 р. Цей висновок ми робимо на підставі узагальнення спогадів засновників „Січей”.

Активними організаторами „Січей” стали майбутні діячі уряду й українські військовики ЗУНР А. Чайковський, С. Ставничий, Л. Лепкий, Р. Дашкевич, Д. Вітовський, С. Ріпецький, М. Угрин-Безгрішний, О. Демчук та інші. Завдяки популярності в народі ідеї радикальної партії, активній діяльності організаторів, у 1913 р. число залучених до „Січей” складало близько 80 тис. осіб. Цього ж року К. Трильовський організував Товариство Українських Січових Стрільців. Стрільська секція при Українському Січовому Союзі розпочала навчати молодь військової справи.

Як тільки після революції 1905 р. на Наддніпрянщині почали творитися організації „Просвіти”, то галицькі січовики стали налагоджувати з ними контакти. У липні 1912 р. на VI Січове свято у Снятині прибув відпоручник Катеринославської „Просвіти” голова філії села Мануйлівки Хома Сторубель. Про Сторубля, як згадує Д. Дорошенко, писала уся галицька преса, помістивши його фотографію, де він знятий з К. Трильовським та іншими керманичами з'їзду як гість із Запоріжжя⁷. Ці контакти продовжувалися аж до початку світової війни.

Для виховання фізично міцного і національно свідомого українського юнацтва восени 1911 р. з ініціативи О. Тисовського та за активною участю майбутніх старшин УГА Петра Франка та Івана Чмоли створюються перші пластові гуртки у Львові при академічній гімназії, її філії, а також при руханково-спортовому товаристві „Сокіл”. Організація будувалася за зразком „Scouting for boy”, яку заснував у 1908 р. для британських юнаків генерал Бейден-Пауелл. Проте „Пласт” його творці наповнили українським змістом, взявши за досвід історію українського періоду від найдавніших часів⁸.

Керівництво „Просвіти” ще від початків утворення всіх руханково-спортових і пожежних організацій цікавилось їхнім життям, активно допомагало в їх становленні, брало участь у різних святах та імпрезах, які вони організовували. Піонери перших галицьких парамілітарних організацій були виходцями з „Просвіти”, а окремих „Просвіта” навіть утримувала. Так, один з перших українських пластунів, далі член стрільських організацій Юліян Охримович, будучи учнем гімназії у 1911 р., отримував просвітянську стипендію

⁷ *Дорошенко Д.* Мої спогади про давнє минуле. Цит. за кн.: Гей там на горі „Січ” іде!.. — С.275.

⁸ *Тисовський О.* Життя в Пласті: Посібник для українського пластового юнацтва. — Вид. 2-ге, доп. — Торонто-Дітройт. — С.125-127.

у розмірі 120 корон з фонду С. Новосада⁹. У 1914 р. Ю. Охримович разом зі своїми товаришами (серед них був І. Лизанівський) напередодні війни виїхали до Києва, де стали пропагандистами української національної ідеї, провідними діячами національного відродження часів Визвольних Змагань¹⁰.

„Просвіта” була головним координатором великих святкувань у 1914 р. столітніх роковин від дня народження Т. Шевченка. Ухвалу скликати засідання комітету у справі святкування ювілею Т. Шевченка було прийнято на засіданні ГВ „Просвіти” 29 вересня 1913 р. До складу комітету увійшли семеро осіб, серед них І. Боберський, сокільський діяч.

Могутній січово-сокільський здвиг за участю „Пласту” й усіх спортивно-військових організацій Галичини, який відбувся 28 червня 1914 р. на майдані „Сокола-Батька” у Львові і який задекларував усій Габсбурзькій монархії про силу і міць національного відродження українців Галичини, був спричинений як діяльністю „Просвіти” у попередні роки, так і її безпосередньою участю в організації усіх Шевченківських святкувань 1914 р.

Починаючи ще з кінця ХІХ ст. „Просвіта” працювала серед військовиків-українців, котрі перебували на дійсній військовій службі в австрійській армії. Народознавчу (за тодішньою термінологією — народописну) карту, яку планувала видати „Просвіта”, готували до друку також капітани 95-го полку піхоти Пелех та Бачинський¹¹. У члени „Просвіти” в різні часи вступали військовики: Дроздовський, військовий лікар з Самбора¹², вояк 55-го полку Олекса Бобик¹³, Іван Микитюк, офіцер 10-го полку драгунів у Тернополі¹⁴, Антін Герула, фельдфебель 58-го полку у Перемишлі¹⁵, вояк Теодор Костик з села Опаки коло Самбора¹⁶, Микола Крупський, фрайтер 55-го полку з Бережан¹⁷ та інші. Мала своїх членів „Просвіта” і серед працівників жандармерії. Це свідчить про те, що діяльність цього Товариства поважали серед різних верств населення краю, а його ідеї знаходили добрий ґрунт навіть у таких закритих для громадських організацій структурах, якими були військо і жандармерія.

⁹ ЦДІА України у Львові, ф.348, оп.1, спр.7633, арк.38.

¹⁰ Про це див.: *Якимович Б.* З історії Українських Січових Стрільців // Пам’ятки України. — 1990. — №1. — С.58.

¹¹ ЦДІА України у Львові, ф.348, оп.1, спр.7630., арк.22.

¹² Там само. — Арк.89.

¹³ Там само. — Арк.57.

¹⁴ Там само. — Арк.113.

¹⁵ Там само. — Арк.159.

¹⁶ Там само. — Арк.179.

¹⁷ Там само. — Арк.194.

Останнє засідання ГВ „Просвіти” у Львові відбулося 23 липня 1914 р. Унаслідок окупації нашого краю російською армією керівники „Просвіти” виїжджають до Відня, де вже 7 грудня відбувають своє перше засідання. У Відні ГВ провадить роботу до серпня 1915 р.

На перших засіданнях ГВ розглядаються питання забезпечення українських вояків українськими книжками. „Просвіта” йде назустріч Українському Жіночому Комітетові, безкоштовно забезпечивши його своїми виданнями, які Комітет роздає по шпиталях пораненим воякам¹⁸. Позитивно вирішуються прохання Української Самаритянської Помочі¹⁹.

Цінні подарунки від „Просвіти” отримують усуси. На підставі ухвали ГВ для польової бібліотеки легіону УСС відпущено комплект „Руської письменності”²⁰. Такий же комплект цих цікавих і дорогих книг надіслано для загону УСС у Марамороськім Сиготі в грудні 1916 р.²¹ На замовлення „Просвіти” пишуть свої книги Заклинський („Шляхами Стрілецької слави”)²², О. Назарук („До Києва, матері городів Руських”)²³. Рукописи цих книжок рецензуються в „Просвіті” та готуються до видання. До речі, старшина УСС О. Назарук мав на той час такий великий авторитет, що саме йому ГВ „Просвіти” доручило у грудні 1917 р. написати монографію обсягом 15 друкованих аркушів до 50-річного ювілею Товариства в 1918 р.²⁴ Монографія мала бути готова на травень 1918 р., але воєнні події перешкодили підготувати цю працю, не тільки унеможлививши святкування ювілею (з 22 листопада 1918 р. Львів окуповано польським військом), але й припинивши діяльність ГВ „Просвіти”. Святкування ювілею „Просвіти” проводилося окремими її філіями в заплілі, без участі ГВ, який опинився в окупованому Львові.

Створення легіону УСС мало дуже важливе значення для поширення соборницької ідеї на усіх землях України. Після успішного наступу в 1915 р. Волинь зайняли австро-німецькі армії. Безчинства головно мадярських військових частин не налаштували на повагу з боку української людності до австрійського окупаційного режиму. Загальна Українська Рада, Союз Визволення України вживали заходів, щоб спрямувати весь легіон УСС до культурно-політичної праці на цих теренах. Цього зробити не вдалося. Дозво-

¹⁸ Там само. — Спр.7633, арк.278, 371; засідання від 13 березня 1915 р.

¹⁹ Там само. — Арк.277.

²⁰ Там само. — Арк.281.

²¹ Там само. — Арк.302.

²² Там само. — Арк.274.

²³ Там само.

²⁴ Там само. — Арк.347.

лено було тільки утворити три Комісаріати, які повинні були здійснювати бранку добровольців і проводити проавстрійську пропаганду²⁵. Такі Комісаріати працювали у Володимирі-Волинському (керівник — четар М. Саєвич), Ковелі (сотник Д. Вітовський), Луцьку (четар М. Гаврилко).

Залякані московською пропагандою, мешканці Волині спочатку дуже недовіриливо ставилися до стрільців; придатної до освітньої роботи інтелігенції не було, бо вона втекла з російською армією. Різноманітні непорозуміння були також з австрійською військовою владою. Але з часом це владналося, вдалося збільшити штат Комісаріатів, на Волинь приїхали досвідчені у виховній роботі старшини — О. Назарук, Л. Мишуга, М. Угрин-Безгрішний, О. Демчук та інші. Стрільці ходили від села до села, провадили зі селянами бесіди на різні політичні теми, відверто пропагували стрілецьку ідею та ідею соборності України. Як тільки політичний провід українців домігся дозволу творити на Волині українські школи, усі зусилля були спрямовані саме на цю акцію. Зрозуміло, що австрійська влада мала би припинити такі собі „ходіння в народ”, які перед тим провадили Комісаріати УСС.

З Коша приїхали 16 освічених і придатних для педагогічної праці старшин і стрільців. Невдовзі було організовано близько 50 народних шкіл. Цією діяльністю опікувався І. Крип'якевич, який вже у 1913 р. безпосередньо працював у Головному Проводі „Просвіти”²⁶. У 1915 р., від часу звільнення Львова з-під російської окупації, І. Крип'якевич очолював Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель, організоване заходами Союзу Визволення України. На Волинь поїхало вчителювати і кілька галичанок, зокрема Іванка Пеленська, Савина Сидорович, Степан Гайдучок.

Попри важкий стан після розгрому, вчиненого російською армією у Львові, „Просвіта” докладала великих зусиль для відновлення видавничої діяльності, спромоглася навіть отримувати субсидії від уряду в цей воєнний час. Видавнича діяльність „Просвіти” тоді мала військово-патріотичне спрямування: друкувалися книжки О. Назарука, В. Левицького, військові закони українською мовою, матеріали, написані слідами стрілецької слави²⁷.

Під орудою І. Крип'якевича Бюро культурної допомоги налагодило кольпортаж книжок і часописів на Волинь, котрі стрільці розносили по селах, організовували там просвітянські читальні. Така

²⁵ Українські Січові Стрільці 1914-1920. — Львів, 1935. — С.113.

²⁶ ЦДА України у Львові, ф.348, оп.1, спр.7633, арк.165.

²⁷ Там само. — Арк.272, 274, 276.

література надходила з таборів українських полонених у Вешлярі, Зельцведелі, Раштаті і Фрайштаті.

Комісаріати УСС підтримували тісні контакти з матірною „Просвітою” у Львові. Так, ГВ на своєму засіданні від 6 лютого 1917 р., розглянувши пропозицію Володимир-Волинського Комісаріату про друк портретів гетьманів, доручив видавничій комісії полагати це питання. Водночас ГВ надав фінансову допомогу Комісаріатові у розмірі 200 корон, щоб покрити витрати на видання православного календаря, й оплатив його друк з фондів „почесного дару”, застерігши собі право надрукувати малу статейку про „Просвіту”²⁸. Справа друку портретів гетьманів розглядалася на засіданні ГВ 6 березня 1917 р., де вирішено видати ці портрети в образках, як і пропонував Володимир-Волинський Комісаріат УСС²⁹.

Просвітницька діяльність УСС на Волині, яка під російським царатом не мала достатньої кількості свідомої інтелігенції, принесла вагомі наслідки: стрілецька ідея опанувала серця тисяч людей цього регіону України. І хоч після Берестейського мирного договору УСС мушили відійти з Волині, їхня справа не пропала. Стрілецьку просвітницьку діяльність продовжували волиняни, яких виховували галичани протягом майже трьох років своєї наполегливої праці в краю.

Молода Українська держава над Дністром упала внаслідок мілітарної сили Польщі, а над Дніпром — під ударами Червоної Москви. Закарпаття „добровільно-примусово” увійшло до складу Чехо-Словаччини, а на Буковині запанував румунський військовий режим. Україна повністю потрапила під чужинську займанщину.

У міжвоєнний період лише Галичині за неймовірних зусиль людності краю вдалося зберегти свої національні інституції. Тема взаємодії „Просвіти” з підпільними національно-патріотичними організаціями — Українською Військовою Організацією (УВО) та Організацією Українських Націоналістів (ОУН) — є „*tabula rasa*” в нашій історіографії. Якесь документальне підтвердження такої співпраці знайти важко: якщо вона, і це очевидно, мала місце, то не могла фіксуватися документально, оскільки „Просвіта” була легальною організацією. Ми наведемо тут лише деякі факти, що свідчать про цю співпрацю.

У „Просвіті” в міжвоєнний період працювало багато учасників Визвольних Змагань. Майже десять років ГВ очолював Михайло Галушинський, перший командант легіону Українських Січових Стрільців. Далі подамо лише прізвища тих, хто пролив свою кров, захищаючи Батьківщину від ворогів, і хто пізніше працював у різних

²⁸ Там само. — Арк.307.

²⁹ Там само. — Арк.310.

структурах „Просвіти” на штатних посадах. Особові справи цих людей більшовики тримали в засекреченому описі І т³⁰.

Директором організаційного апарату ГВ з 1922 р. був Семен Магальяс, колишній сотник УГА, співробітник Державного секретаріату військових справ, начальник відділу закордонних зв'язків Генерального штабу Армії УНР. Колишній сотник УГА Петро Петрик керував організаційним відділом ГВ, а з 1938 р. став генеральним хорунжим. До Першої світової війни П. Петрик очолював організацію „Сокіл” на Городецькому передмісті.

У централі „Просвіти” працював член УВО й ОУН, організатор „Пласту” ще з часів навчання в гімназії Володимир Янів.

У філіях „Просвіти” працювали:

Кам'янка-Струмилова — Білик Денис, вояк 1-го корпусу УГА;

Миловання, садівнича школа — Гудзяк Олександр, вояк 3-ї залізничної дивізії;

Бібрка — Дівнич Антін, січовий стрілець, під час польсько-української війни воював у 3-й бригаді УГА;

Перемишль — Домарадзький Євген, вояк УСС, далі служив у корпусі СС Є. Коновальця, Херсонській дивізії Армії УНР;

Зборів — Конопа Лука, сотник Армії УНР, старшина 4-го полку синьожупанників 3-ї залізничної дивізії;

Стаτισлавів — Кушнір Михайло, поручник УГА;

Любачів — Охрим Іван, вояк УСС;

Монастириська — Рибак Норберт, хорунжий УГА.

І цей список можна було б значно продовжити.

У міжвоєнний період „Просвіта” сприяла в діяльності товариству „Молода Громада”, яке організувало Фонд воєнних вдовиць та сиріт, Товариство охорони воєнних могил. „Просвіта” пожертвувала власні кошти на Музей воєнно-історичних пам'яток НТШ, яким опікувалось товариство „Молода Громада”³¹. Керівників „Просвіти” запрошували до участі в різноманітних пам'яткових імпрезах цього Товариства, зокрема відзначеннях днів пам'яті полеглих за волю України, святах на честь визначних героїв Визвольних Змагань (генерала М. Тарнавського³² та інших).

Дуже цікаві акції у міжвоєнний період проводила „Просвіта” спільно з Верховною Пластовою Радою. ГВ виділяв кошти на облаштування пластових таборів, а пластуни під час мандрівок влаштовували збір пожертв для „Просвіти”.

³⁰ Там само. — Ф.348, оп.1-т, спр.7557.

³¹ Там само. — Ф.348, оп.1, спр.570, арк.13.

³² Там само. — Арк.16.

1922 р. ГВ звернувся до пластового проводу з проханням провести у Львові акцію, спрямовану на залучення більшості українців у члени „Просвіти”³³. Це прохання Верховна Пластова Рада зустріла дуже прихильно і розпочала активну працю серед своїх осередків. Однак, дирекція академічної гімназії у Львові цю акцію серед своїх учнів заборонила, посилаючись на п. 2 шкільних приписів, який не дозволяв учням належати до будь-якого товариства³⁴. Але це не зупинило праці серед інших пластових осередків, які ставали активними членами „Просвіти”. Членські внески сплачували „Просвіти” багато пластових куренів: XII-й старших пластунів „Ластівка”, I-й УУСП „Ті, що греблі рвуть”, старших пластунів-волиняків імені Січових Стрільців, загін „Червона Калина” II-го куреня старших пластунів у Стрию та інші. До речі, першим у списку „Просвіти” із загону „Червона Калина” був Степан Бандера, студент політехніки³⁵. Отже, ми маємо яскравий приклад, як вже у 1930 р. чільні представники ОУН співпрацювали з „Просвітою” і були її членами.

Коли Пластовий провід у 1927 р. вирішив творити організаційні клітини серед української еміграції у Новому Світі, то він звернувся саме до „Просвіти” з проханням дати адреси українських товариств і відомих українських громадян, що ГВ виконав протягом одного тижня³⁶.

Польський окупаційний режим усіма силами намагався обмежити у міжвоєнний період діяльність у Галичині українських „Соколів”. У середині 30-х рр. централь „Сокола-Батька” веде справу викупу дальших земельних ділянок у Львові при вул. Стрийській для влаштування там поширеного українського стадіону. Мова йде про так званий „Український Город”, де в 1914 р. відбувся відомий січово-сокільський здвиг і який польська адміністрація усіма силами хотіла відібрати в українців.

Старшина „Сокола-Батька” закликає ГВ „Просвіти” скласти пожертву на викуп площі, просить допомогти організувати громадянство, щоб „Український Город” став всенародним бастионом для теперішнього і майбутніх поколінь. З цією метою скликаються спеціальні наради, в яких бере активну участь ГВ „Просвіти”³⁷. Та попри зусилля багатьох українських інституцій площа „Сокола-Батька” у 1938 р. була відібрана від українського громадянства нібито „для військових цілей”.

³³ Там само. — Спр.455, арк.1.

³⁴ Там само. — Арк.3.

³⁵ Там само. — Арк.25.

³⁶ Там само. — Арк.22.

³⁷ Там само. — Ф.348, оп.1-т, спр.599, арк.1-3.

В архіві „Просвіти” зберігається низка матеріалів, що свідчать про взаємини „Просвіти” з руханково-спортовим товариством „Луг” (засновник і беззмінний керівник його Р. Дашкевич), створеним у 1925 р., тобто через рік після заборони польським режимом у 1924 р. „Січей”.

По суті, „Луг” був легальним правонаступником галицьких „Січей”, оскільки на підставі виваженого і навіть лояльного стосовно польської влади статуту фактично ставив собі ті ж завдання, що й заборонені „Січі”. Згідно зі статутом, організація „Лугів” у краю мала триступеневу структуру: центральна у Львові, яка називалася „Великий Луг”, повітові „Луги” і місцеві осередки. Друкованим органом організації був місячник „Вісті з Лугу”. Спочатку „Луг” перебував під впливом Радикальної Партії, пізніше УСРП, але Р. Дашкевич домагався позапартійності цієї організації. І хоч це на початках спричинило розкол в організації, проте з часом її провідник таки досяг своєї мети.

За матеріалами, що зберігаються в архіві „Просвіти”, у взаєминах цієї організації з „Лугом” можна виділити кілька аспектів.

1. Культурно-просвітницька праця й організація театральних гуртків.

Осередки „Лугу” сприяли розвиткові на терені краю аматорських гуртків. Для проведення цієї роботи була необхідна відповідна література. Збереглося багато прохань місцевих лугових осередків до структур ГВ „Просвіти”, зокрема театральної комісії, про надсилання книжок для аматорських вистав. Такі листи є з Озірної³⁸, Грусятців Ново-Стрілецького повіту³⁹, Лапівців Борщівського повіту⁴⁰, Семиківців⁴¹, Ясенова Бродівського повіту⁴² та інших. Дуже популярними серед сільських аматорів були драматичні твори М. Старицького, Б. Грінченка, І. Тобілевича, В. Винниченка, не цуралися вони й світової класики. Разом з книжками ГВ „Просвіти” надсилав також „дозвіл на відігранє” від Дирекції поліції у Львові, що знімало багато проблем на місцях і не давало приводу для можливих заборон з боку місцевої влади.

У деяких місцевостях просвітяни і луговики організовували спільні аматорські колективи. Такий колектив існував у селі Сороках. Зберігся лист-інструкція Р. Дашкевича, як треба розпоряджатися коштами, зібраними від вистав: 2/3 — „Просвіті” і 1/3 — „Лугові” на будівництво Народного Дому в Сороках⁴³.

³⁸ Там само. — Ф.340, оп.1, спр.491, арк.491.

³⁹ Там само. — Арк.3.

⁴⁰ Там само. — Арк.6.

⁴¹ Там само. — Арк.9-10.

⁴² Там само. — Арк.13.

⁴³ Там само. — Арк.45. Лист не датований. На нашу думку він є приблизно з 1938 р.

Окрім цього, „Просвіта” допомагала в укомплектуванні лугових бібліотек, зокрема у Львові⁴⁴, селі Чесниках на Рогатинщині⁴⁵, селі Озірній на Тернопільщині⁴⁶ та інших. Надзвичайно цікавий лист, що надійшов до ГВ „Просвіти” 20 травня 1931 р., написав луговий діяч Г. Ребко зі села Сосниці поблизу Радимна на Ярославщині. Подаємо його повністю:

До Світлого Виділу головного Товариства „Просвіта”

Чекаючи на засновання читальні „Просвіти” в Сосниці пов. Ярослав, та ця справа коштує багато часу, а нам головно ходило о це, щоби засновати бібліотеку, а час спізнєся. Тому ми вирішили відкрити тимчасово бібліотеку при Товаристві „Луг” у Сосниці, а не маємо спису сконфіскованих книжок в читальняних бібліотеках.

Про те звертаюся до Світлого Виділу Головного Т-ва „Просвіта” у Львові о прислання нам цього спису, бо тут я не міг нігде дістати.

Очікуємо хвилі, коли можна буде вести і в Сосниці працю читальняну, бо вона єст дуже потрібна, щоби дати можливість доступу освіти під сільську (сосницьку) стріху.

Сподіваємось бажаних вислідів

Пишусь з глибокою пошаною Ребко Гаврило

Сосниця п. Радимно

На листі резолюція — „вислано”⁴⁷.

2. Входження осередків „Лугу” у „Просвіту” як колективних членів.

Ці дії — прямий наслідок об’єднання патріотичних сил у боротьбі за піднесення духовного рівня, соціальної свідомості людності. Колективними членами „Просвіти” стали лугові осередки села Семиківців на Теробовлянщині⁴⁸, Скалату Старого⁴⁹ та інших.

Але ми маємо й інші приклади, коли через нерозважливність окремих діячів „Лугу” і „Просвіти” осередки цих організацій не тільки не знаходили порозуміння, а й навіть ворогували. Очевидно, усе це мало суто партійний характер, як наприклад, у селі Малехові Львівського повіту, в Бібрці, Жовкві, Жидачеві, Підгайцях. А в селі Білих Осилах біля Десятини просвітяни не впустили луговиків до читальні для проведення зборів⁵⁰. Для з’ясування цього випадку керівник „Лугу” Р. Дашкевич і його писар зверталися до ГВ „Просвіти”. ГВ детально з’ясував обставини конфлікту і дав інструкцію „доручити підлеглим читальням району Вашої філії, що

⁴⁴ Там само. — Арк.7.

⁴⁵ Там само. — Арк.11.

⁴⁶ Там само. — Арк.2.

⁴⁷ Там само. — Арк.17.

⁴⁸ Там само. — Арк.9.

⁴⁹ Там само. — Арк.12.

⁵⁰ Там само. — Арк.29.

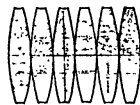
читальні „Просвіти” не можуть ставити жадних перешкод у розвою іншим організаціям, що стоять на загально-національним становищі, а своєю працею не йдуть в розріз з нашою освітньою організацією”⁵¹.

3. Участь „Просвіти” у святах „Лугу” і проведенні спільних акцій.

„Луг” і зокрема його керівник Р. Дашкевич запрошувався до участі в акціях загальнокрайового масштабу, які готував і проводив ГВ „Просвіти”. Р. Дашкевич був у складі Комітету ювілейного конгресу до 60-річчя існування „Просвіти”, який відбувся 22-24 вересня 1929 р. у Львові⁵². „Луг” натомість запрошував просвітян брати участь у своїх ювілейних лугових святах: з нагоди 30-річчя заснування першої „Січі” (14-15 червня 1930 р.)⁵³; до 10-річчя „Лугу” (23 червня 1935 р.)⁵⁴; урочистій посвяті прапора „Лугу” (18 вересня 1938 р.) з наданням права „Просвіті” бути серед установ — хрещених батьків луговиків⁵⁵ та інших. До речі, для луговиків-переможців спортових змагань ГВ „Просвіти” виділяв безкоштовно книжки свого видавництва. І документальних підтверджень таких тісних взаємин і співпраці можна навести багато.

Отже, маємо підстави для такого висновку: від часу виникнення спортивно-руханкових, а по суті парамілітарних організацій Галичини „Просвіта” не тільки була їхнім ідейним натхненником, але й співпрацювала з усіма, аж допоки і її, і решту патріотичних організацій більшовики не ліквідували у 1939 р.

Те, що людинність Галичини, незважаючи на важкі і довгі часи різних окупацій (польської, німецької, московсько-більшовицької), зберегла свою високу свідомість та національну самобутність, великою мірою є наслідком діяльності „Просвіти” — однієї з найстаріших громадських організацій. Творцями багатьох суспільно-політичних, у тому числі і парамілітарних організацій були або діячі „Просвіти”, або її вихованці. Розгорнувши широку видавничу діяльність, охопивши весь край своєю структурою, „Просвіта” готувала патріотів, які згодом стали в обороні рідного краю, боролися за Українську державу над Дніпром і над Дністром. У цьому величезна заслуга організації перед усім українським народом.

⁵¹ Там само. — Арк.34.

⁵² Там само. — Ф.348, оп.1, спр.121, арк.17.

⁵³ Там само. — Спр.491, арк.14.

⁵⁴ Там само. — Арк.24.

⁵⁵ Там само. — Арк.57.

LWOWSKI TYGODNIK "ŻYCIE" 1910-1912

1.

Wedle obliczeń Stanisława Jarkowskiego¹ we Lwowie w 1914 r. przed wybuchem wojny ukazywało się 12 gazet i 205 czasopism w języku polskim. Wagę tych danych można docenić, gdy się ma świadomość, iż cała prasa polska w tym czasie liczyła 1094 tytuły, wliczając w to prasę emigracji polskiej. Na terenie Galicji i Śląska Cieszyńskiego liczone wówczas 426 tytułów polskich, w zaborze rosyjskim i na terenie Cesarstwa – 326 tytułów, w tym w Warszawie 267. Analizując te dane, trzeba pamiętać, że Lwów stanowił stolicę kraju i choćby z tego względu skupiał znaczną część tytułów prasowych. Drugi wielki ośrodek miejski w Galicji – Kraków – liczył wówczas 165 tytułów, zaś na prowincji poza tymi dwoma miastami ukazywało się 37 tytułów polskich. Wedle danych z 1911 r. w całej Galicji ukazywały się 44 tytuły ukraińskie, co stanowiło ponad 13% ówczesnej liczby tytułów galicyjskich, z czego znaczna większość podawała Lwów jako miejsce wydania. Nadto w Galicji ponad 10% tytułów prasowych to periodyki żydowskie, niemieckie lub kilkujęzyczne².

Konstatując bogactwo lwowskiego rynku prasowego, w tym bogactwo jego części polskiej stwierdzimy, zajmując się szczegółowo tygodnikiem literacko-społecznym "Życie", że w części dotyczącej czasopism o tym profilu nie był on w pełni nasycony. Twierdzenie to wyprowadzamy z porównania analogicznej sytuacji prasowo-wydawniczej w Warszawie, gdzie od drugiej połowy XIX wieku tygodniki społeczno-literackie były podstawową lekturą inteligencji polskiej, przy czym przez cały okres popowstaniowy wychodziło tam co najmniej kilka podobnych tytułów równoległe. W miarę upływu czasu i w miarę liberalizacji stosunków cenzuralnych tygodniki te w Warszawie różnicowały się pod względem barwy politycznej i wyznawanego systemu wartości, w tym także wartości artystycznych.

Tymczasem we Lwowie analogicznych tygodników praktycznie przed 1910 rokiem nie było. Gdyby dopatrywać się ich odpowiedników pod względem zawartości, można wskazać na "Przewodnik Naukowy i Literacki" – dodatek do oficjalnej "Gazety Lwowskiej", który jednak miał już za sobą lata rozkwitu i stawał się coraz bardziej magazynem przypadkowo dobranych tekstów, na pewno nie awangardowych. W latach 1910-1911 ukazywały się dwutygodniowe "Widnokreśli" zajmujące się wszystkimi dziedzinami humanistyki i sztuki, adresowane jednak do dobrze przygotowanego odbiorcy, który

¹ Jarkowski S. Statystyka prasy polskiej // Książka. 1914. – N8-12. –S.247.

² Podręcznik statystyki Galicji. 1913. Rozdział: Prasa. Przegląd pism periodycznych.

otrzymywał raczej teksty naukowe lub eseje lub publicystykę. "Widnokreśli" nie pozostawiły po sobie trwalszych śladów mimo, że wypowiadał się na ich łamach krytyk tej miary, co Karol Irzykowski. Z "Życiem" mógł być porównywalny ilustrowany tygodnik lwowski "Nasz Kraj" (1906-1912), wciąż zmieniający swoje oblicze, jednak bez specjalnych ambicji do przecierania nowych dróg w okresie, o którym piszemy.

Oczywiście istniało we Lwowie wiele humanistycznych periodyków naukowych o zasięgu ponadzaborowym, jak np. "Kwartalnik Historyczny" czy "Pamiętnik Literacki", "Ruch Filozoficzny" czy pedagogiczne "Muzeum", te tytuły jednak odbierane były przez profesjonalistów i nie mogły zastąpić zajmujących się aktualnościami tygodników. Mogły z nimi natomiast konkurować skutecznie działy lub dodatki do kilku lwowskich gazet codziennych wspieranych siłami literackimi i krytykami sporego formatu. Mamy na myśli narodowo-demokratyczne "Słowo Polskie" redagowane przez znanego krytyka "importowanego" z Warszawy, Zygmunta Wasilewskiego, sympatyzujący z ruchem ludowym "Kurier Lwowski" z jego dodatkiem kulturalnym "Na ziemi naszej" i "Gazetę Wieczorną", w której o sztuce i teatrze pisał Stanisław Wasylewski. Inne gazety codzienne nie rozbudowały znacznie swej funkcji kulturotwórczej.

W takiej sytuacji pojawiły się we Lwowie dwie równoległe inicjatywy prasowo-wydawnicze zmierzające do utrwalenia na miejscowym rynku czytelniczym dwóch tygodników literacko-społecznych podobnych do modeli wypracowanych wcześniej w Warszawie. Ciekawe, że działo się to w tym samym czasie – obydwa tytuły rozpoczęły swój żywot 1 października 1910 r. Były to "Życie", przedmiot naszych rozważań i "Kronika Powszechna" z podtytułem "Tygodnik społeczny, literacki i naukowy" o ostantacyjnej tendencji katolickiej, który firmowało Towarzystwo im. Piotra Skargi (jezuici) i Stanisław hr. Badeni junior³. Jeden tylko element jeszcze łączył nowo zakładane tytuły, wszystkie inne bowiem je dzieliły: były to osoby redaktorów, sprowadzonych z Warszawy; dla "Kroniki Powszechnej" ściągnięto 56-letniego krytyka i prozaika, Teodora Jeske-Choińskiego, demonstrującego swój klerykalizm krytyka dekadentyzmu, publicysty antysemickiego z etykietą "wsteczника"⁴; do "Życia" natomiast sprowadzono lewicowego prozaika związanego z PPS Frakcją Rewolucyjną Gustawa Daniłowskiego⁵, który od

³ Szczegółowo na ten temat: *Jerzy Myśliński*. Nicudane warszawskie przeszczepy prasowe we Lwowie przed pierwszą wojną światową // *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. 1994. – T.32. – N4. – S.13 i nast. Krótką wzmiankę o "Życiu" pomieściła w ostatnio wydanej książce o Lwowie Urszula Jakubowska. *Lwów na przełomie XIX i XX wieku. Przegląd środowisk prasotwórczych*. – Warszawa, 1991. – S.164-165.

⁴ Zob. jego biografię autorstwa Z.Szweykowskiego w *Polskim Słowniku Biograficznym*.

⁵ Zob. jego biografię w *Polskim Słowniku Biograficznym* pióra S.Pigonia i I.Śliwińskiej.

kilku już lat działał w Galicji, ale raczej w kręgu krakowsko-zakopiańskim niż lwowskim.

2.

Jak się wydaje, wydawcy "Życia" Aleksander Lisiewicz (historyk z wykształcenia, uczeń Xawerego Liskego, działacz polityczny i parlamentarysta, najwięcej łożący na to pismo i jego administrator, werbujący poprzez swoich synów młody narybek publicystyczny dla "Życia") i Hipolit Śliwiński (1866-1932), architekt, członek konspiracyjnego Związku Walki Czynnej, właściciel firm architektonicznych, postacie z kręgu lwowskich demokratów, tworząc tygodnik, mieli na uwadze przede wszystkim cele polityczne; pragnęli oni przygotować grunt ideowy pod powstanie ugrupowania postępowo-niepodległościowego, a przy okazji dać swym zwolennikom czasopismo społeczno-literackie, przy którym skupić się miało grono twórców kręgu Młodej Polski przenikniętych społecznikostwem i marzeniami o niepodległej Polsce ludowej. Tytuł nie nawiązywał, jak się zdaje, do krakowskiego młodopolskiego czasopisma z przełomu stuleci, ale raczej do lwowskiego stowarzyszenia akademickiego, reaktywowanego w 1908 r. i działającego w ramach "filarecji". Środowisko "Życia" jako zwarta grupa wyłoniło się z istniejącego wcześniej we Lwowie Klubu Społeczno-Naukowego, współdziałającego najpierw z "Kurierem Lwowskim", a od 1907 r. z "Wiekami Nowymi". Należeli doń radykalni demokraci, ludowcy i inteligencja związana z ruchem socjalistycznym. To oni byli twórcami w 1910 r. Polskiego Stronnictwa Postępowego, którego program i kampanię wyborczą propagowało "Życie" zarówno jak i "Wiek Nowy". Wydawcy formalni pisma byli zarazem wydawcami faktycznymi, dopiero w schyłkowym okresie pojawiły się fikcyjne nazwiska wydawców. Tygodnik wystartował z nazwiskiem Gustawa Daniłowskiego, jako redaktora, który zajmował się głównie częścią literacką i kulturalną periodyku, zaś sekretarzem redakcji od początku był ściśle związany z PPS Frakcją Rewolucyjną i poczynaniami irredentystycznymi Józefa Piłsudskiego, Marian Kukiel (ur.1885), młody historyk ze szkoły Szymona Askenazego działającego wówczas na uniwersytecie lwowskim. Michał Janik twierdził, że stanowisko redaktora Daniłowski zawdzięczał Śliwińskiemu, który chciał go wspomóc materialnie.

Daniłowski zaczął konstruować model tygodnika, wzorując się na warszawskim "Witeziu" z 1908 r., którego był redaktorem literackim. Był to periodyk ideowo związany z konspiracyjną Polską Partią Socjalistyczną Frakcją Rewolucyjną. Nawet materiał graficzny "Witezia" oraz niektóre skonfiskowane przez cenzurę teksty (m.in. utwór Marii Konopnickiej) zostały następnie wykorzystane w lwowskim "Życiu". Także część autorów w obydwu pismach, byli to ci sami publicyści i twórcy.

Nie wiadomo, czy Daniłowski zdawał sobie sprawę, że nie on będzie decydował o całej polityce redakcyjnej "Życia", lecz raczej wydawcy za

pośrednictwem Kukiela, który wprost oświadczył, że wyznaje poglądy socjalistyczne, lecz przyszłość polskiego socjalizmu widzi w jego związku z "radykałnymi żywiołami inteligencji i mieszczaństwa"⁶. Osobą najbardziej zafaną wydawców w redakcji był jednak Michał Janik (1874-1948), który nie mógł pełnić żadnych formalnych funkcji redakcyjnych, był bowiem w konflikcie z władzami galicyjskimi wskutek swojego wolnomyślicielstwa, usunięty z funkcji nauczyciela II gimnazjum realnego we Lwowie. Janik pracował wtedy równolegle w redakcji "Wieków Nowego", gdzie miał stały felieton pod pseudonimem Krodiana, zaś w "Życiu" pisywał jako dr Judym, Elka, Tyrteusz, Uczestnik, mj. W tygodniku tym ogłosił 24 artykuły i około 100 drobnych not w polemicznych działach "Misericordia" i "Silva rerum"⁷.

Po przyjęciu funkcji redaktora tygodnika Daniłowski zwrócił się do wielu osób z prośbą o współpracę. Pisał tedy do Bolesława Limanowskiego w Krakowie, zyskał pozytywną odpowiedź od Andrzeja Niemojewskiego w Warszawie, który uzależnił współpracę od tego, że nie będzie na łamach "Życia" sąsiadować z Wilhelmem Feldmanem, który pomieścił w "Życiu" tylko jeden istotny tekst, pismo natomiast stale propagowało wydawaną przezeń krakowską "Krytykę". Prosił też o współpracę Romualda Minkiewicza, Wacława Sieroszewskiego, Andrzeja Struga, chciał pozyskać Stefana Żeromskiego, o współpracę prosił też Ignacego Daszyńskiego. Wielu współpracowników narzucił mu Hipolit Śliwiński, a zwłaszcza Aleksander Lisiewicz. Wielu twórców i publicystów warszawskich obiecało Daniłowskiemu swoje prace i teksty. Liczne teksty literackie pozyskał od autorów krakowskiej Spółki Nakładowej "Książka", z którą był związany; wraz z Żeromskim, Strugiem i Sieroszewskim kierowali pierwszą polską spółdzielnią literacko-wydawniczą funkcjonującą w ramach "Książki" zwaną jej Działem Beletrystycznym⁸.

8 kwietnia 1911 r. Daniłowski zrezygnował z redagowania "Życia", ponieważ Lisiewicz i Śliwiński zarzucili mu nadmierne wydatki, a zwłaszcza niezgodne z ich wskazówkami potraktowanie honorarium dla Bolesława Limanowskiego, któremu wydawcy "Życia" urządzili we Lwowie uroczystość jubileuszową. Oczywiście w pożegnaniu z czytelnikami Daniłowski nie podał faktycznych powodów ustąpienia ze stanowiska redaktora, była to bowiem tajemnica wydawców. O powodach tych historyk może się dowiedzieć z

⁶ Biblioteka Narodowa w Warszawie, Korespondencja Daniłowskich, rkps 2984, list Mariana Kukiela do Gustawa Daniłowskiego z 25 sierpnia 1910 r.

⁷ Zob. Janik M. W służbie idei niepodległości. Pamięci Hipolita Śliwińskiego. – Kraków, 1934; Ejusd. O wolność i władztwo ducha. Spowiedź niepodległościowca. – Kraków, 1939.

⁸ Adamczyk D. Wydawnicza i kulturotwórcza działalność Spółki Nakładowej "Książka". 1904-1914 // Z dziejów wydawnictw PPS. – Warszawa-Kraków, 1988.

wynurzeń Daniłowskiego, pozostawionych w jego rękopiśmiennej spuściźnie⁹. Tygodnik przetrwał wprawdzie do 2 marca 1912 r., ale znacznie wcześniej można było obserwować zapaść, która do tego doprowadziła. Na początku 1912 r. dotacje wycofał Lisiewicz, a Śliwiński nie dysponował odpowiednimi środkami, by samodzielnie pismo utrzymać, zwłaszcza że jego nakład wówczas, wynoszący mniej niż 1000 egz. w żadnym razie nie mógł zwrócić kosztów.

Pismo odrodziło się w 1914 r. w innym kształcie, bez działu literackiego, jako organ Tymczasowej Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych pod faktyczną redakcją Michała Janika pod tytułem "Sprawa Polski".

3.

W końcu listopada w "Życiu" ogłoszono program Polskiego Stronnictwa Postępowego, ale wcześniej ukazał się cały cykl artykułów różnych autorów, który był ideowym przygotowaniem do tego kroku. Najpierw Hipolit Śliwiński omówił panoramę polityczną Galicji¹⁰, wyraźnie kierując ostrze swej wypowiedzi przeciw Stronnictwu Demokratyczno-Narodowemu, równocześnie Wilhelm Feldman pomieścił artykuł pod znamienym tytułem *Przed nowym egzaminem dziejowym*¹¹. Pisał w nim o Galicji jako "miniaturze Polski" i "laboratorium historyczno-doświadczalnym", w którym głównym problemem jest umiejętność współżycia Polaków z "Rusinami" i demokratyzacja kraju. Aleksander Lisiewicz analizował znaczenie sejmu krajowego, a Michał Sokolnicki pod pseudonimem Hubert Nowina najważniejsze czynniki wychowania narodowego¹². Można wymienić nadto inne teksty z tego cyklu, jak choćby Michała Janika *Myśl demokratyczna w Galicji*, czy Artura Śliwińskiego *Trzy narody polskie*, w którym konstatował znaczne różnice w mentalności Polaków żyjących pod panowaniem trzech zaborców (jest prawdzie około 20 mln Polaków, cóż z tego, skoro "jesteśmy trzema małymi narodami"). Sprawy militarne na przykładzie rewolucji portugalskiej rozważał Wacław Biernacki pod pseudonimem Brunona Kosteckiego¹³. Podsumowaniem cyklu w ostatnim numerze pisma z 1910 r. były rozważania wybitnego demokratycznego publicyście politycznego krakowskiej "Nowej Reformy", Konstantego Srokowskiego pt. *Demokracja galicyjska wobec nowych zadań*.

W 1911 r., poczynając od numeru 24, zaczęło "Życie" kampanię wyborczą w wyborach parlamentarnych skierowaną głównie przeciw Narodowej Demo-

⁹ Biblioteka Narodowa w Warszawie, Korespondencja Daniłowskich, rkps 2982, k.33-35, brudnopis deklaracji Daniłowskiego z dnia 27 marca 1911 r.

¹⁰ Życie. – 1910. – Z.1. – S.3-5.

¹¹ Ibid. – S.5-7.

¹² Ibid. – S.5-7.

¹³ Ibid. – Z.3. – S.31-33.

kracji. Dała ona pozytywny rezultat, bowiem demokraci różnych odłamów, w tym działacze PSP, wprowadzili do parlamentu wiedeńskiego 14 posłów, a socjaliści 8. Klęskę poniosła Narodowa Demokracja, ale było to raczej zasługą administracji kraju i sprzymierzonego z ludowcami obozu konserwatywnego niż agitacji demokratów.

Gdy mowa o treściach publicystyki politycznej uprawianej na łamach "Życia", miała ona za główny przedmiot sprawę niepodległości Polski, ale też i Ukrainy. Za miarodajną należy uznać w tej mierze wypowiedź Gustawa Daniłowskiego w artykule zatytułowanym *Budownicy i żołnierze*, którzy różnymi środkami walczą o niepodległość. Podnosił zwłaszcza rolę socjalistów w Galicji, którzy chcieli stworzyć z tego kraju "rzeczywisty Piemont Polski i Ukrainy", i stąd "ogień rozpałać"¹⁴. Zeszyt 8 "Życia" był poświęcony jubileuszowi Bolesława Limanowskiego, nestora polskiego socjalizmu niepodległościowego, znanego we Lwowie z okresu narodzin ruchu socjalistycznego, w którym uczestniczyli Polacy zarówno jak i Ukraińcy, czczonego we Lwowie 25 października 1910 r. Przy okazji wypowiedziano wiele słów o walce o niepodległość. Ciekawy był pogląd głoszony przez Daniłowskiego w podpisanym pełnym nazwiskiem artykule *Na koniec*, w którym pisał w manierze młodopolskiej: "Zbita, strącona jak przestrelony ptak, idea niepodległości porывała się dotąd jedynie czerwonym skrzydłem polskiego socjalizmu. Obecnie odrasta jej drugie. To nic, że bielsze. Tak bowiem być musi. Niech rośnie zdrowo. Bo jednym skrzydłem nie wyrwać nam się z sieci. Dwa są konieczne, bijąc zgodnie, by wlecieć tak wysoko, jak tego nadciągająca chwila wymagać będzie"¹⁵. Tym drugim skrzydłem miało być mieszczańskie Polskie Stronnictwo Postępowe, którego program ogłoszono w datowanym 27 listopada 10 zeszytzie pisma. Często informowano też o poczynaniach Związku Strzeleckiego.

Na łamach "Życia" przypomniano rocznice powstań narodowych, ale znacznie więcej miejsca poświęcano chwili bieżącej i postępowi poczynañ niepodległościowych w różnych zaborach i na wychodźstwie. Tygodnik miał korespondentów w głównych centrach polskiego życia narodowego.

Za serce Polski uznawano wśród publicystów "Życia" Warszawę, ale na zabór rosyjski nie patrzono bezkrytycznie. Publicystom "Życia" nie podobały się nastroje społeczne w Królestwie Polskim po rewolucji 1905 r., zdominowane przez żądania socjalne, a nie narodowe. ("Pod naciskiem ciemnych mas oraz krzykliwych demagogów cały ruch przybrał wreszcie postać bezkształtną, poleciał po linii najmniejszego oporu; zamiast walki o prawa polityczne, jak

¹⁴ Ibid. – Z.7. – S.87-89.

¹⁵ Ibid. – 1910. – Z.10. – S.135-136. Na sformułowanie to zwróciła ostatnio uwagę Daria Nałęcz w znakomitej książce *Sen o władzy. Inteligencja wobec niepodległości.* – Warszawa, 1994. – S.37. Charakteryzując środowisko lwowskiego "Życia" i Polskie Stronnictwo Postępowe jako partię typowo inteligentką.

najenergiczniejszego wysiłku w celu wyjarzmienia narodu, pochylił się niemal całkowicie w stronę walki czysto ekonomicznej”)¹⁶. Podobnie przewagę zmagających ekonomicznych nad narodowymi widziano w Poznańskim, zaś w Galicji obserwowano tendencje charakterystyczne dla zaścianka.

Język codziennej publicystyki politycznej „Życia” dotyczył jednak głównie Galicji, gdzie najusilniej zwalczano Narodową Demokrację i krytykowano sojusz ludowców z konserwatystami; socjalistom zarzucano nadmierne przywiązywanie wagi do gry parlamentarnej. Spośród charakterystycznych piór publicystów tygodnika na uwagę zasługiwały nazwiska Władysława Sikorskiego, Władysława Studnickiego, Leona Wasilewskiego. Piłsudski był na tych łamach jedynie streszczany. Wiele tekstów pomieścili w „Życiu” związani z nim działacze PPS i rodzącej się PPS Opozycji, głównie Feliks Perl i Jan Krzesławski-Cynarski.

4.

Warstwa literacka tygodnika w okresie redakcji Daniłowskiego ograniczała się do publikowania powieści odcinkowej oraz nowel i poezji, przy czym dominowały teksty samego Daniłowskiego, zwłaszcza skandalizująca powieść *Maria Magdalena*, którą dotknęła konfiskata. Była to rzecz oparta na motywach biblijnych, ale jej przedmiotem była krytyka ugody po rewolucji 1905 r. Krytykowano ją za „drastyczność tematyki seksualnej”. Ta konfiskata, obok konfiskaty fragmentu artykułu Kukiela o strajkach uniwersyteckich w Galicji i w Austrii, były jedynymi przejawami represji, z jakimi się „Życie” spotkało. Nb. powieść Daniłowskiego była przygotowywana równoległe do wydania przez „Książkę” i tam też spodziewano się konfiskat, przeto je uprzedzono i immunizowano w parlamencie austriackim podczas interpelacji Tadeusza Regeera i towarzyszy 28 października 1911 r.¹⁷ Mniej natomiast było w „Życiu” krytyki literackiej i teatralnej.

Inną odcinkową powieścią w tygodniku był *Julek* Jana Kleczyńskiego. Wcześniej była ona zgłoszona do wydawnictwa „Życie” i bardzo pozytywnie zrecenzowana przez Stefana Żeromskiego. Nadto publikowano Andrzeja Struga, Marię Markowską, Juliusza Kadena, juvenilia Marii Dąbrowskiej i innych autorów, w większości związanych z obozem socjalizmu niepodległościowego.

Najwyraźniej w drugiej części każdego zeszytu lokowano pozostałe działy, skromne „Sprawozdania” zawierające recenzje i bardziej rozbudowane działy polemiczne: „Misericordia” oraz „Silva rerum”. Najczęściej polemizowano z prasą narodowo-demokratyczną, zwłaszcza z lwowskim „Słowem Polskim” oraz z katolicką „Kroniką Powszechną”, czasem odpierano ataki „Widnokre-

¹⁶ Od Redakcji //Życie. – 1910. – N1. – S.1-3.

¹⁷ Adamczyk D. Wydawnicza i kulturotwórcza działalność... – S.236.

gów", nieraz spierano się z miejscowym "Dziennikiem Polskim", który atakował "Życie" za sympatie socjalistyczne, a raz wypowiedziano się krytycznie o redaktorze oficjalnej "Gazety Lwowskiej" Adamie Krechowickim, jako o "dobrym austriaku" (sic!) i "lepszym cenzorze niż pisarzu"¹⁸.

Warto zwrócić uwagę na graficzną stronę tygodnika, typowo młodopolską, przy czym autorami czołowych ilustracji był Stanisław Wyspiański, którego dzieła plastyczne reprodukowane w "Witeziu" wykorzystano w "Życiu"; winieta na okładce "Życia" była autorstwa Jana Rembowskiego (mocarz zabijający smoka).

Linia redakcyjna wypracowana przez pierwszy zespół redakcyjny "Życia" była utrzymana także po rezygnacji Daniłowskiego z funkcji faktycznego redaktora (obok niego w "stopce" musiał figurować redaktor odpowiedzialny, którym mógł być tylko poddany austriacki); funkcja ta stała się teraz czysto formalna (Aleksander Nawrocki, Stefan Gacki). Do końca wydawnictwa nie dotrwał też Marian Kukiel (do numeru 42 z 1911 r.) i zdaje się, że cała redakcja znajdowała się w ręku Janika. Było widać wyraźnie, że tygodnik chylił się ku upadkowi, przierzucany do różnych drukarni.

5.

"Życie" z ogromną sympatią wypowiadało się na tematy ukraińskie, polemizując m.in. w tej sprawie z prasą Narodowej Demokracji i podolaków. Nie był to oczywiście zasadniczy temat pisma, jednak czytelnik wyraźnie go dostrzegał. W części artykułowej i literackiej teksty ukraińskie lub pisane przez twórców i krytyków ukraińskich widoczne były zwłaszcza w pierwszym (1910) i ostatnim okresie wydawania tygodnika (koniec 1911 i początek 1912). Stałe obecna była natomiast społeczno-polityczna tematyka ukraińska w zbiorczych działach "Życia" podejmujących problematykę bieżącą. Najczęściej wypowiadano się na temat krzywdzącej Ukraińców ordynacji wyborczej do Sejmu krajowego i rady miasta Lwowa, na temat uniwersytetu ukraińskiego i ukraińskich organizacji. Nieliczne były w "Życiu" wzmianki przeciw moskalofilom ukraińskim oraz przeciw skrajnym tendencjom nacjonalistycznym w partiach ukraińskich, m.in. w UPSD. Na łamach "Życia" stale używano tradycyjnego terminu "Rusini", na określenie Ukraińców, ale w kilku przypadkach, głównie w tekstach krytyczno-literackich autorstwa Ukraińców, obecna była już właściwa terminologia ukraińska.

Zaczynając od generalistów, wypada przypomnieć programową wypowiedź redaktora "Życia", Gustawa Daniłowskiego, który w znanym artykule *Budownicy i żołnierze*¹⁹ wspominał o socjalistach, którzy pragną stworzyć z Galicji "rzeczywisty Piemont Polski i Ukrainy". Autor rozumiał, że wychodząca z

¹⁸ Życie. – 1911. – Z.20. – S.314.

¹⁹ Ibid. – 1910. – Z.7. – S.87-89.

Galicji irredenta polska i ukraińska ma wspólne ostrze antycarskie. Tego samego tematu dotyczyła m.in. wypowiedź Wilhelma Feldmana w pierwszym numerze „Życia” w artykule *Przed nowym egzaminem dziejowym*, w którym, pisząc o Galicji jako o laboratorium historyczno-doświadczalnym i „miniaturze Polski”, uznał za główny problem umiejętność ułożenia współżycia Polaków z „Rusinami”²⁰. Podobnie Ludwik Kulczycki, który w „Życiu” ogłosił artykuł *Stosunki polsko-ruskie w Galicji* stał na stanowisku równouprawnienia obydwu narodów w jednym państwie, był natomiast przeciwny tworzeniu z Galicji dwóch państw narodowych²¹.

Warto też zwrócić uwagę na artykuł Adama Skwarczyńskiego pisany pod pseudonimem W. Płomieńczyka *W sprawie >obrony kresów wschodnich<*²², w którym konstatował, iż praca oświatowa polska w Galicji wschodniej znajduje się w rękach żywiołów narodowo-demokratycznych i konserwatywnych i jest skierowana przeciw Ukraińcom. „Nie gołostowna polskość, – pisał – nie nienawiść do Rusinów, z którymi owszem częstokroć łączy lud polski interes społeczny, nie służba ad usum imperialistów wschodnio-galicyskich, lecz stworzenie z tego ludu świadomej swych praw i swych potrzeb społeczności, oto jest wytyczna programu polskiej pracy kulturalnej na wschodzie”.

Inna wypowiedź Lechity (Michał Sokolnicki?) *Dookoła polsko-ruskiej ugody*²³ sugerowała obustronne dążenie do współpracy polsko-ukraińskiej wobec klęski wyborczej w 1911 r. polskich nacjonalistów, stojałowczyków i podolaków. Autor był zdania, że ugoda nie może być zawarta w Wiedniu, lecz w kraju, przy czym płaszczyzną powinna być demokratyczna ordynacja wyborcza do sejmu krajowego stworzona poza aktualnym układem Sejmu w ramach szerokiej reprezentacji „konferencji ugodowych”. Konieczne są przy tym wzajemne ustępstwa i przyjęcie zasady autonomii narodowej. Autor wyraźnie nawiązywał do programu Polskiego Stronnictwa Postępowego uchwalonego we Lwowie 27 listopada 1910 r., ogłoszonego na łamach „Życia” w zeszytzie 10 z 3 grudnia 1910 r. Program ten głosił równouprawnienie wszystkich narodowości, „zabezpieczenie praw mniejszości narodowych”, „kulturalną i oświatową autonomię uznanych w kraju narodowości”. Program zakładał już w preambule obronę „praw obywatelskich i narodowych”, choć oczywiście odnosił się on do trójzaborowych dążeń Polaków do niepodległości²⁴.

Schodząc na poziom konkretów, Artur Śliwiński w artykule *O miejską reformę wyborczą* pisał o konieczności „zabezpieczenia interesów narodowych” i sztuczności hasła obrony przeciw obcym w ordynacji wyborczej do

²⁰ Ibid. – 1910. – Z.1. – S.5-7.

²¹ Ibid. – 1911. – Z.14. – S.212-214.

²² Ibid. – 1911. – Z.31-32 z 2 sierpnia. – S.492-493.

²³ Ibid. – 1911. – Z.34-36. – S.513-516.

²⁴ Ibid. – 1910. – Z.10. – S.136-137.

samorządów miejskich w Galicji, które np. we Lwowie praktycznie nie dopuszczało Ukraińców do współrzędzenia miastem²⁵. Na łamach tygodnika z sympatią pisano o publikacji Leona Wasilewskiego *Ukraina i sprawa ukraińska* traktującego problem globalnie, a nie tylko w kontekście wschodnio-galicyskim.

Wspomnieliśmy o mnogości tekstów dotyczących problematyki ukraińskiej w działach bieżących i polemicznych pisma. Tak np. w dziale "Silva rerum" pisano o lwowskim zlocie Sokołów ukraińskich ("zastępy bratniego narodu"), podziwiając ludowy charakter ukraińskiego Sokoła atakowanego przez moskalofilów, ale z sympatią przyjmowanego przez większość mieszkańców Lwowa²⁶. W tym samym dziale krytykowano skrajną grupę w UPSD zwalczającą działaczy partii współpracujących z PPSD, pisano o represjach władz wobec moskalofilów, sygnalizowano przechodzenie ludności ukraińskiej z Unii na prawosławie²⁷. Wciąż na tych łamach powracała sprawa kształtu samorządu Lwowa, w którego ramach muszą znaleźć się też radni ukraińscy. W tej kwestii ostro krytykowano Narodową Demokrację polską za działania pod hasłem "Precz z Rusinami", upominano się o budowę ukraińskiej szkoły we Lwowie²⁸. Stale obecna też była w duchu przyjaznym Ukraińcom sprawa reformy wyborczej do sejmiku krajowego.

Bardzo istotną sprawą poruszoną przez "Życie" była kwestia stworzenia uniwersytetu ukraińskiego w Galicji. Podniesiono mianowicie fakt uchwalenia przez komisję budżetową Rady Państwa przeważającą większością głosów rezolucji nakazującej rządowi przygotowanie do utworzenia tej uczelni. Za tą rezolucją, którą zgłosił Konstanty Lewicki, głosowali wszyscy polscy członkowie komisji, a działo się to w przeddzień rozprawy przeciw lwowskim studentom, którzy latem demonstrowali z bronią na uniwersytecie we Lwowie. Tygodnik pisał: "Wbrew prasie szowinistycznej, uprawiającej ze stron obu najbezmyślniejszą politycznie hecę i szcucie wzajemne, stanął we Wiedniu jakiś, nieznany dotąd w swej osnowie, akt zgody. Jakkolwiek bądź on się przedstawia, głosowanie to Polaków w Komisji budżetowej było dziełem rozumu politycznego". Dało to tygodnikowi asumpt do rozważań głębszych. Zauważono na uniwersytecie lwowskim wprawdzie mniejszość Ukraińców, ale mniejszość "potężną", jako że w statystykach do studiujących Polaków doliczano też Żydów (statystyki austriackie nie znały języka żydowskiego). Zauważono też, że na uniwersytet przyjmuje się coraz więcej uczonych ukraińskich, ale dzieje się tak z woli rządu, który skąpi funduszy na nową uczelnię, a daje niewielkie sumy na płace dla pojedynczych pracowników. Ta

²⁵ Ibid. – 1910. – Z.12. – S.180.

²⁶ Ibid. – 1911. – N38. – S.575.

²⁷ Ibid. – 1911. – Z.51 z 16 grudnia. – S.783.

²⁸ Ibid. – 1911. – N46. – S.703.

polityka będzie “panować tak długo, przynosząc rokrocznie plon pod postacią zaburzeń, rannych i trupów, pokąd śmiała inicjatywa przedstawicieli naszych we Wiedniu sprawy nie rozwiąże przez energiczne poparcie zabiegów ruskich o własny uniwersytet. Unarodowienie wszechnicy lwowskiej zależy od stworzenia uniwersytetu ruskiego. Oby głosowanie wiedeńskie było pierwszym krokiem na nowej drodze” – kończył anonimowy autor tego tekstu²⁹.

Jakkolwiek ciężar gatunkowy cytowanych wypowiedzi był znaczny, to jednak przede wszystkim sprawy kultury ukraińskiej na łamach “Życia” należy uznać za wizytówkę tygodnika, bądź co bądź literackiego. Z tygodnikiem współpracował głównie Sydir Twerdochlib (1886-1922), poeta i tłumacz, który udostępnił polskiemu czytelnikowi wiele arcydzieł poezji i prozy ukraińskiej. Przekładał m.in. Tarasa Szewczenkę, Iwana Frankę i wielu innych autorów. Należał do grupy artystycznej “Mołoda muza”, podobnie jak inny współpracownik ukraiński “Życia”, Mychajło Jackiw (1873-1961), pomieszczający tu zwłaszcza krytyki. W przekładzie Twerdochliba w “Życiu” wydrukowano *Dumy moje... Tarasa Szewczenki*³⁰ z notą biograficzną o “narodowym poecie Ukrainy, synu ludu, a ojcu narodu”, zwalczanym i więzionym przez Rosjan za życia i po śmierci. Inne utwory poetyckie Szewczenki w tym samym przekładzie znajdziemy w zeszytcie 38 z 1911 r. oraz w zeszytcie 5 z 1912 r. (W *więzieniu liczę dni...*). Twerdochlib pisał w “Życiu” o krytyku literackim, Stanisławie Womeli z powodu jego zgonu 7 maja 1911 r. Tenże tłumacz zamieścił też w własnym przekładzie *Kamieniarzy* Iwana Franki w zeszytcie 20 z 1911 r.

Mychajło Jackiw natomiast, scharakteryzowany przez Ostapa Hrycaja w “Życiu” jako znakomity ukraiński nowelista, “typ poety obserwatora”³¹ pomieścił na tych łamach trzyczęściowe studium polemiczne zatytułowane *Falszerz krytyk*, skierowane przeciw literaturoznawcy polskiemu, Stanisławowi Zdziarskiemu oceniającemu twórczość literacką Ukraińców w endeckim “Słowie Polskim”, w “Świecie Słowiańskim” i w “Rusi”. Autor używał bardzo mocnych sformułowań (“perfidie, insynuacje, kłamstwa”). Polemika w dużej mierze dotyczyła protekcyjnej oceny zawartości *Antologii współczesnych poetów ukraińskich* (Lwów, 1911). Krytykę literacką w wykonaniu Zdziarskiego uznał Jackiw w erudycyjnym, obszernym tekście za przykład “elucubracji ludzi złej woli i nieuków. Przynajmniej w rzeczach kultury i sztuki stosunków między dwoma narodami – pisał – mącić nie powinny względy polityczne, szowinizm, czy zła wola, na wzajemnych oparta uprzedzeniach”³². Dobrze świadczyło o redakcji bądź co bądź niepodległościowego polskiego

²⁹ Uniwersytet Ukraiński // *Życie*. – 1911. – Z.8. – S.128.

³⁰ *Życie*. – 1911. – Z.11. – S.166-167.

³¹ *Ibid.* – 1912. – Z.7. – S.104-107.

³² *Ibid.* – 1912. – Z.6. – S.89-92; Z.8. – S.125-126; Z.9. – S.136-138.

tygodnika, że udostępniał swe łamy tak ostrym wypowiedziom skierowanym przeciw nacjonalistycznie zabarwionym krytykom twórczości ukraińskiej.

Jednakże "Życie" nie oszczędzało także nacjonalistów ukraińskich, o czym świadczyła np. krytyka "bajecznej" mapy etnograficznej Ukrainy w pierwszym numerze "Ukrainische Rundschau" z 1912 r. Wedle autora tej mapy sięgała Ukraina na wschodzie do połowy Kaukazu, na zachodzie zaś obejmowała Besarabię, Słowację po Koszyce, a ziemie polskie po Nowy Targ, Lubelszczyznę i część Siedleckiego. Autora mapy uznano za "największego zdobywcę od czasu Napoleona"³³.

W przeciwieństwie do tematyki ukraińskiej "Życie" mniej interesowało się sprawami związanymi z ludnością żydowską, stanowiącą pokaźny odsetek mieszkańców miast Galicji, zwłaszcza wschodniej. Jest to tym bardziej zastanawiające, że wśród twórców Polskiego Stronnictwa Postępowego i mecenasów "Życia" znajdował się ówczesny wiceprezydent Lwowa, Tobiasz Aschkenaze, w którego obronie "Życie" często stawało³⁴. Spośród znaczących pozycji poświęconych tej tematyce możemy odnotować cykl artykułów Zygmunta Klingera w 1911 r. pt. *Nowa partia*, poświęconych powołaniu do życia Żydowskiej Partii Socjalno-Demokratycznej w Galicji, która powstała 9 maja 1911 r. w wyniku połączenia PSD z Żydowską Socjalną Demokracją działającą przy Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej Galicji i Śląska. Powstanie nowej partii zaakceptowały zarówno władze PPSD jak i Ukraińskiej Partii Socjalno-Demokratycznej Galicji i Bukowiny. Nadto na tematy żydowskie wypowiadał się w "Życiu" Gustaw Daniłowski, ale jego wystąpienie dotyczyło zaboru rosyjskiego³⁵.

* * *

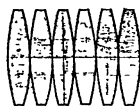
Znawca życia kulturalnego Lwowa tamtych lat, Jan Lam, krytycznie wypowiadał się o "Życiu" zarówno jak i o "Kronice Powszechnej", z którą

³³ Ibid. – 1912. – Z.7. – S.110.

³⁴ Zob. np. Walka o Radę Miasta Lwowa // Życie. – 1911. – Z.8. – S.128. We fragmentach wystąpienia Tobiasza Aschkenazego cytowanego w tej publikacji widać wyraźnie, że walczył on zarówno z polskimi narodowymi demokratami jak i syjonistami.

³⁵ Daniłowski G. W drażliwej sprawie // Życie. – 1910. – Z.11. – S.151-153. Autor pisał, że nie wszyscy, którzy występują przeciw żydom, są antysemitami ("Walczymy tu nie z Żydami, ale z poplecznikami najazdu"). Charakterystyczne, że tytuł artykułu Daniłowskiego był identyczny, jak tytuł artykułu Stanisława Mendelsona (jednego z pierwszych polskich socjalistów i marksistów, który już wówczas z ruchem tym nie był związany) w warszawskim "Witeziu". – 1908. – Z.6. – S.280 i nast., który równie był przez Daniłowskiego współredagowany i był bez wątpienia ideowym poprzednikiem "Życia". Nawiasem mówiąc, Mendelson wówczas polemizował z Daniłowskim. Pisał wtedy, że "stosunek do sprawy żydowskiej stał się probierzem demokracji".

współpracował i w redakcji której pracował. Jego zdaniem Daniłowski “nastrojów Galicji nie znał” i “kontaktu ze społeczeństwem nie miał”; “Daniłowski-artysta zawiódł..., odgrzebuując z popiołów swej młodości bojownika, społecznika i ideologa”³⁶. Ocena powyższa wydaje się jednak znacznie przesadzona, choć stwierdzić trzeba, że na gruncie lwowskim, a szerzej, na gruncie galicyjskim na podobny typ czasopisma nie było zapotrzebowania. Miejscowa inteligencja zadawała się dziennikami, zaś intelektualści sięgali po miesięczniki, w których dominowały poważne eseje i rozprawy, a nie ulotne felietony. Wydaje się, że jeszcze jeden czynnik spowodował upadek pisma; oto wydawcy mechanicznie połączyli cele polityczne i artystyczne. W rezultacie czytelnicy otrzymali zlepek dwóch czasopism: literackiego i publicystycznego, przy czym to pierwsze nie miało wyraźnego charakteru, poza tendencją społeczną. Wart jednak odnotowania jest ów tygodnik, który na gruncie lwowskim chciał zaszcześcić nowe idee demokratyczno-niepodległościowe i zabiegał o to, by polski czytelnik z sympatią odnosił się do kultury ukraińskiej i do Ukraińców stanowiących przeważającą większość ludności Galicji wschodniej.

³⁶ *Lam J. Życie wśród wielu.* — Warszawa, 1968. — S.89.

МІЖ РОСІЙСЬКИМ І УКРАЇНСЬКИМ БЕРЕГАМИ.
ВОЛОДИМИР ВЕРНАДСЬКИЙ І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ
(У СВІТЛІ ЩОДЕННИКА 1917-1921 РОКІВ)

Ми часто і загалом слушно намагаємось відшукати українське коріння у якомога більшої кількості талановитих людей. Як кожній „молодій” державній нації, нам притаманне бажання самоствердитися, зокрема, зараховуючи до національного пантеону тих великих осіб, що їх наш народ рясно постачав сусіднім „старим” державним націям. У цьому сенсі особа Володимира Вернадського — визначного вченого і мислителя світового рівня — є предметом особливого зацікавлення. Про нього як українця написано вже чимало, але все це у захопленій, панегіричній манері¹. Міф про українство В. Вернадського давно живе самостійним життям, він закріплений у свідомості пересічного сучасного українця.

Проблема „В. Вернадський і українська справа” набуває надзвичайної ваги тому, що є визначальною при вирішенні таких ключових питань нашої історії ХХ ст., як концепція і розвиток національної науки у переломний період, місце і роль української еліти в часах визвольних змагань тощо. Сучасні дослідники ВУАН вважають позицію В. Вернадського еталонною при з’ясуванні будь-яких проблем становлення Академії наук у Києві, при визначенні правильності дій того чи іншого політичного діяча, вченого-академіка й простого науковця. Погляди вченого видаються об’єктивними, бо існує ще один міф про аполітичність В. Вернадського, його незаангажованість, нейтральність щодо будь-якої з ворогуючих у політичному конфлікті 1917-1921 рр. сторін, що насправді, як побачимо, не відповідало дійсності.

Спробуймо з’ясувати ставлення В. Вернадського до України на підставі чудового джерела: його щоденника — концентрованого зібрання найінтимніших, найсокровенніших думок і переживань ученого. Цей матеріал до певної міри розставляє крапки над „і”,

¹Див. напр.: *Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М.* В.И.Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — К.,1988; *Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В.* Рання історія Академії наук України. 1918-1921. — К.,1993; *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. — К.,1991. — С.147-151; *Апанович О.* Українське відродження завжди було мені дороге // Розбудова держави. — К.,1992. — №3. — С.52-56. Виняток становить лише публікація: *Білокінь С.* Для повноти картини // Розбудова держави. — №3. — С.57-59.

однозначно розв'язує багато суперечностей. Зосередимось на таких аспектах особистості В. Вернадського, як бачення української державності й національно-визвольного руху, науки, освіти, культури у добі відродження; політичні уподобання і візії майбутнього політичного устрою України; нарешті, ступінь обізнаності вченого з українськими постулатами. Досі ці питання як „несвоечасні”, дразливі вважалося за краще не зачіпати і задовольнятися констатацією крайових симпатій В. Вернадського.

Ми не ставили за мету торкатися інших питань, пов'язаних з статтю В. Вернадського, — його наукових зацікавлень й наукової творчості, його філософських поглядів, ставлення до релігії, суспільства, історії тощо. Адже, щоденник, при всій своїй джерельній вартості, має як джерело певні обмеження й умовності. Не хочемо також, щоб читач сприймав наше дослідження про вченого як виставлення йому негативної оцінки, як критику великої людини з висоти сьогодення. Гадаємо, що традиційне, автоматичне виставлення В. Вернадському „п'ятірки” як українському діячеві робить значно більше шкоди, затемнює і без того неясні наші уявлення про найцікавішу добу української історії — час постановля модерної України.

Коли говориться про В. Вернадського як українського вченого, то, очевидно, мається на увазі, що він 1) пов'язував розвиток національної науки з українським політико-державним відродженням як силою, що підтримує науку і сама у ній зацікавлена; 2) визнав необхідність створення саме Національної Академії наук, української за своєю суттю: а) незалежної від інших АН, б) з обов'язковою українською мовою для видань усіх галузей знань; 3) підтримував ідею структурованої національної освіти (українських університетів, інститутів, середніх шкіл і т. п.); 4) незаперечно визнавав рівноправність української науки і культури з іншими культурами світу.

Ці компоненти годилося б ніби апріорно прогнозувати у першого президента УАН. А отже, В. Вернадський мусив би бути добре ознайомленим з українськими постулатами на модерному етапі розвитку українства — з мовою, літературою й культурою, мати хоч би поверхове уявлення про історію національно-визвольного руху в Україні. А як воно було насправді?

Ступінь знайомства з українськими постулатами (ставлення до мови, літератури й культури). Щоденник кожною сторінкою демонструє надзвичайне зацікавлення українськими проблемами. І не просто зацікавлення, а велику внутрішню потребу розібратися в складних та швидкоплинних перипетіях бурхливого національного

відродження. Ця тема є, без перебільшення, центральною у щоденнику.

Та більшість записів свідчать про несподіваність, раптовість зненацька для вченого п'ясталої української проблеми. Політичні зрушення в Україні, шлях на усамостійнення не сприймаються В. Вернадським. Життєві обставини витіснили його, вже добре обрусілого українця, з милого йому Петербурга. Він зненацька опиняється в Україні — незалежній, відділеній кордоном від Росії.

У мовній і культурній ситуації в Україні вчений орієнтувався досить кепсько. Його навіть дещо турбує поширення української мови спілкування у суспільстві через власну російськомовність. Але реалії заспокоюють В. Вернадського: українська мова у потязі й на вулицях Полтави чується рідко. Себе В. Вернадський ідентифікував з тими українцями, які вважали російську мову (та й культуру) рідною так, як ірландці англійську (не враховуючи політичних чинників у ірландців), але водночас чітко усвідомлювали свою нетотожність з великоросами, повну відокремленість і надрядну роль у творенні російської мови і культури (с.71, 5/18.IV.1918)². Українську мову Володимир Іванович любив (і знав), як „українські” кадети Полтавщини, не погоджуючись з останніми лише в тому, що їх ставлення до мови було „недостаточное” (Там само).

Чи володів В. Вернадський сучасною йому літературною українською мовою? Очевидно ні. Це для нього — „язычие”. Саме така, на його погляд, мова комерційних вивісок й „Історії України-Руси” М. Грушевського (с.70, 12.IV.1918; с.98, 10.VI.1918), а спроби Центральної Ради запровадити діловодство українською мовою він, разом з іншими полтавськими обивателями кваліфікував як „насильственную украинизацию” (ситуація, що дуже нагадує синдром пострадянської людини). Про доволі значну на той час кількість зразків наукової української мови (у „Записках НТШ”, „ЛНВ”) він мав би знати як довголітній дійсний член національних наукових товариств. Та, схоже, головна причина такого незнання полягала у відсутності внутрішніх спонук до читання українських книжок. Саме такий висновок підказує список його наукової й художньої лектури протягом 1917-1920 рр. Крім праць М. Грушевського, томів „ІУР” польсько-литовського періоду, В. Вернадський власне, нічого українського більше не читав, водночас віддаючи належне російським, німецьким, французьким книжкам (аж до романів Ф. Достоевського).

² Тут і далі в дужках подається сторінка і дата запису з щоденника В.І.Вернадського за виданням: *Вернадский В.И. Дневники 1917-1921*. Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994. — С.270.

Якщо з пасивним знанням української мови було не все гаразд³, то вже активно користуватися мовою свого народу В. Вернадському було ще важче. Розмовну практику з дочкою Ніною він ввів у звичай тільки з квітня 1918 р. (с.71, 5/18.IV.1918), але психологічного відчуження так і не подолав. Показовий тут приклад спілкування з Алешом. Той спершу звертався до президента УАН українською, але відчувши нехоть В. Вернадського (він гадав, що Алешо „ширий” українець), почав спілкуватися з ним лише по-російськи (с.122, 25.VIII.1918).

Уявлення В. Вернадського про тогочасний український національно-визвольний рух важко назвати інакше, як туманними. Майже нічого не знав учений про діяльність і значення для модерної України такої ключової постаті, як В. Антонович. Праць його він не читав, помилково вважаючи, що головні з них лише готуються до друку. Тим-то його так вразив суспільно-політичний вплив ідей В. Антоновича. „Любопытно, что влияние Антоновича очень сказывается кругом — Грушевский, Кистяковский, Ефремов и т. д. Надо ознакомиться и с ним, и с его трудами (с.97, 10.VI.1918),” — вирішує вчений, але далі зі щоденника не видно, що це своє бажання він негайно здійснив.

Нічого конкретного В. Вернадський не знав про діяльність НТШ. Він висловлював здивування, що ніхто у Києві не може йому дати відомостей про Наукове товариство у Львові (с.93, 6.VI.1918), та це лише викликає зустрічне здивування, бо хіба ж не інформували його про НТШ М. Василенко, О. Грушевський, Г. Павлуцький, О. Левицький та інші науковці (щоправда, вони, крім М. Василенка, були опонентами його концепції УАН, і спілкуватися з ними, судячи з тону записів, В. Вернадський не квапився), або хіба мало було видань товариства по бібліотеках УНТ, в університеті, у приватних осіб?

В. Вернадський як культурно-громадський діяч в Україні. Вийшло так, що своє головне культурно-громадське завдання В.Вернадський бачив у збереженні панівного становища російської культури в Україні. Він писав, що має на меті: 1) об'єднання українців, залучених у національний процес, але „любящих русскую культуру, для них тоже родную”; 2) збереження зв'язку всіх наукових й науково-

³ Порівняймо суржикувату мову листа В.Вернадського з 1925 р. до празьких студентів ІВУ, і зробимо сумний висновок про те, що вчений стояв лише на порозі до вільного володіння рідною мовою. Стає зрозумілим відтак і вперте небажання його визнати за українською мовою офіційний статус в УАНівських виданнях.

навчальних установ з російською культурою та аналогічною російською організацією (с.98, 10.VI.1918). Українська неструктурована культура, за В. Вернадським, мала бути складовою частиною стратифікованої російської. Зводиться ця культура мала, по суті, до визнання прав на розвиток мови у шкільництві (суто культурницький аспект) та українознавчих студій у науці (історія, література, етнографія). Не йшлося про українську природничу, точну, прикладну науку (такий вчений, як О. Яната — визначний творець національної ботаніко-зоологічної термінології й стійкий борець за рівноправність української природничої науки з російською, для В. Вернадського — „дрянная мелкота”⁴). Українську культуру В. Вернадський вписував у контекст імперської „русской” культури поряд з невизначеною „великороссийской” культурою. Якщо великоросійське розуміти передусім як етнографічний чинник (корінний етнос, позбавлений висот цивілізації), стає зрозумілим, що аналогічним чином мала б виглядати українська культура — культура для хатнього вжитку.

В. Вернадський відмовлявся збагнути необхідність державної підтримки українській культурі, визискуваній і придушуваній у попередні століття російської уніфікаційної політики. Він не хотів визнавати, що без патронажних заходів з боку держави ця культура не зможе встати на ноги. Такі заходи молодій державі для вченого — не більше як примусова українізація. „Удивительно мало кругом веры в силу духовного возрождения Украины, — широко дивується він, — и всюду стремление проводить силой то, что может проводиться только жизнью” (с.122, 25.VIII.1918). Не враховується, що це життя в силу обставин попередніх років терористично, силоміць придушувало розвиток корінної нації.

Погляди на освіту в Україні. Самостійної національної освіти В. Вернадський рішучо не бажав. За змістом вона мала залишатися російською з деяким українським забарвленням та переважно російською мовою викладання, бо вчений погоджувався з думкою про вибір мови навчання батьками. У справі освіти найважливішою для В. Вернадського була спільність (а фактично російська домінація), „нежелательность” різниці „между русскими и украинскими учреждениями” (с.99, 11.VI.1918).

Показовою у цьому відношенні є реакція В. Вернадського стосовно утворення на базі Київського університету св. Володимира українського державного університету. Спочатку він погодився у

⁴ Из эпистолярного наследия В.И. Вернадского. Письма украинским академикам Н.П. Василенко и А.А. Богомольцу. — К., 1991. — С.14.

спілці з М. Василенком гальмувати затвердження статуту нового університету. Потім робив спроби розвести обидва університети, старий і новий, по різних приміщеннях, аби не дати українізувати старого університету. Депутації української професури, Г. Павлуцькому та А. Корчак-Чепурківському, заявляв, що ідеал національного університету не відповідає інтересам вищої школи. В. Вернадський був упевнений, що національний університет обов'язково стане націоналістичним (с.116, 5.VII.1918), не усвідомлюючи, очевидно, різниці між поняттями „націоналістичний” та „національно-державний”. Бо ж і старий університет св. Володимира, як імператорський, був державним, отже, виходить, „націоналістичним”. Та російський націоналізм на українській землі не так лякав ученого, як український.

Аналогічні міркування висловлював В. Вернадський і щодо середньої освіти. Національна школа як приватний заклад могла, на відміну від університету, існувати без державної підтримки. Це непокоїло вченого. Бачачи величезну підтримку школи з боку кооперативного руху, він не висловлював захоплення з приводу громадської ініціативи, живого потягу мас до освіти. Його лякало, що російські державники денікінської доби в Україні не зможуть контролювати напрями цих шкіл і спрямовувати їх в російське річище. Адже кооперативна школа дешевша, ніж державна, отже, фінансово конкурентоздатніша від неї. Та головною небезпекою української приватної школи Вернадському видавалася її національна ідейність. Його як російського державника більше влаштовувала стара безідейна школа, що продукує сірих людей, аніж нова українська школа, яка агітує за самостійність, виховує свідомих громадян (с.168, 23.IX.1919).

Як переконаний демократ, він не бачив можливості репресивної ліквідації українських приватних шкіл і тому вдавався до завуальованої форми їх поросійщення. В. Вернадський радив, залишаючи українську національну форму шкіл, вихолощувати національну суть. Він абсолютно слушно стверджував: „Единство государственного образования создается не единством языка, а единством системы и основных черт организации школы” (с.189, 27.IX.1919). Тому, на його думку, треба створювати державні школи хоч і з українською мовою, але однакового типу з російською школою (с.190). Така школа буде альтернативою приватній українській школі. Ця ідея В. Вернадського втілювалася в життя за радянських часів. Україномовно декорована школа насправді нищила справжню національну освіту.

Політико-державні переконання й думки В. Вернадського. Почнемо з того, чи вважав себе сам В. Вернадський українцем у повному

розумінні цього поняття. Тобто чи вкладав у нього політичний зміст. Факти, на жаль, змушують нас констатувати, що таким українцем В. Вернадський себе не вважав. Він завжди протиставляв себе українцям-самостійникам, українцям-державникам. Попри своє українське походження, вчений усвідомлював себе „русским человеком”, розрізняючи три поняття: українець, великорос, „русский”. „Мне кажется, надо различать — русское, украинское, великорусское (с.71, 12.IV.1918); русский и великорос — разное, и все это чувствуют и знают” (с.103, 14.VI. 1918), — стверджував В. Вернадський.

Невипадково за гетьмана Павла Скоропадського учений відмовився „сделаться украинским гражданином”⁵. Таке рішення випливало із політичного усвідомлення себе росіянином. Його термін „русский” має на увазі росіянина не за етнічним походженням, а за політичним вибором, за належністю до держави. В. Вернадський був переконаним, стійким, принциповим, послідовним російським державником. Вирішення українського питання можливе, на його погляд, тільки при збереженні недоторканості старих кордонів Росії. „Единонеделимство” наближало його до В. Шульгина — А. Савенка. На відміну від реалістів київських чорносотенців, ідеаліст В. Вернадський сподівався на мирне співіснування й взаємний розвиток російської й української культури у „вільній”, демократичній Росії (с.105, 15.VI.1918). Місцеві українські „единонеделимцы” з власного досвіду добре знали, що український рух вже переріс суто культурницькі рамки і невмолимо прямує до політичного сепаратизму. Отже, залишається або поборювати українців, або погодитися з їхньою перемогою.

В. Вернадський був не просто членом кадетської партії, але й досить впливовим, наближеним до керівництва політиком. Брав участь у нарадах ЦК кадетів у Полтаві, Києві, Ростові й інших містах, погоджував свої дії з керівниками партії у питаннях створення ВУАН, денікінської політики щодо українського руху тощо. Він спілкувався з П. Мілюковим, Імшенецьким, П. Новгородцевим.

Як кадет В. Вернадський цілком засвоїв основні постулати цієї партії: неподільність Росії, негативна політична оцінка національних рухів. Від своїх однодумців відрізнявся хіба тим, що вважав (хоч і декларативно) „возрождение украинского языка очень большим положительным явлением” (с.71, 12.IV.1918). До українського суспільно-політичного руху вживав стереотипні вислови, поділяв ті ж упередження, що й інші кадати або члени російських партій, користувався їхньою українофобською термінологією. Самостійники — це

⁵ Из эпистолярного наследия В.И. Вернадского... — С.42.

„германофили”, прагнення до соборності з Галичиною — „австрофильство”, літературна мова — штучне „язычие”, бажання паритетності культур — „узкий шовинизм”, національні аспірації — крайній націоналізм тощо.

Захищаючи цілісність Росії, В. Вернадський негативно ставився до щонайменших спроб здобуття української незалежності назавжди. Подібно до П. Мілюкова розглядав Україну як плацдарм для відродження Росії в колишніх імперських кордонах. Погоджувався з такою українськими кадетами щодо приєднання з цією метою до України (унаслідок мирних угод між більшовицькою Росією та Українською державою) неукраїнських південноросійських територій (с.103, 14.VI.1918).

Успіхи української державності, котрих В. Вернадський не міг не бачити, жажали його. Він закликав до прискореного територіального відновлення Росії, бо, мовляв, „промедление все усиливает здесь отделение Украины от России более решительное: создается привычка, создается новое тело” (с.112, 12/25.VI.1918), зараз ще міцного ґрунту немає, але з часом ґрунт зміцніє, і тоді вороття до старого імперського яра вже не буде.

Стежачи за міжнародною кон’юнктурою, вчений болісно переживав усі відомості про позитивне ставлення європейських країн до самостійності України. „Антантой признана независимость Украины. Почти заключено? Верно ли? Возможно ли?” — вихоплюється в нього стурбований вигук (с.132, 28.II.1918). А незабаром з жалем констатував, що в Німеччині перемогли сили, неприхильні до відновлення Росії у старих кордонах (с.105, 15.VI.1918).

Свідомі українці у нерівній боротьбі з польськими, російськими й білими військами раділи кожній звістці про прихильність Європи до незалежності їхньої держави. В. Вернадському ж, навпаки, такі звістки тільки псували настрої: „Очень всех смущает Франция, ставшая на точку зрения необходимости образования ряда государств-буферов (здавалося б, прекрасно. — *Л.Г.*) на восточной границе Германии, за счет Германии, Австро-Венгрии и России. Опасность такой политики для будущего России ясна” (с.159, 17/30.IX.1919).

Природно, що політиків неросійської орієнтації В. Вернадський засуджував. Не подобалася йому самостійницька полтавська, „очень противная по типу и направлению”, газета „Вільний голос” своїм „германофильством” і „русофобством” (с.70, 12.IV.1918). Дісталася й М. Василенкові як „германофилу”, котрий вважав, що не можна перемогти більшовиків без німецької допомоги. „Когда говоришь о потерях территории, — записав у щоденнику Володимир Іванович, — указывают, что через 4-5 лет, как Россия окрепнет — все вернет” (с.184, 19.XI.1919). У такий поворот справ учений не вірив,

відчуваючи небажання народів цих територій знову йти під московську опіку. 13 вересня 1919 р. проходила у нього здорова думка: „Неужели не удастся привести к свободной России? Россия может существовать в своих пределах, лишь сдерживаемая силой?” (с.146).

Сам В. Вернадський дотримувався послідовної російської орієнтації. За Української держави він думав про якомога швидший наступ генерала Алексеєва на Москву (с.102-103, 14.VI.1918). З постановам Добровольчої Армії покладав великі надії на Денікіна. В той час, коли Д. Багалій й А. Кримський втішали себе слабкістю Денікіна (с.138, 8/21.IX.1919), В.Вернадський натомість радів кожному військовому успіхові останнього. Як не осуджував він режиму Добровольчої Армії за його нетерпимість у національному питанні, однак альтернативи всілякій підтримці добровольчества не бачив. „Только создание армии может дать возможность сохранить Россию от расхищения” (с.161, 18.XI.1919). Для В. Вернадського Добровольча Армія — єдина сила, спроможна вивести Росію з глухого кута, куди її завели стара й соціалістична влади (с.164, 20.IX.1919). Вчений мав зустрічі з А. Денікіним, і той справив на нього враження розумної людини з почуттям „государственности” (с.159, 18.IX.1919). Генерал був останньою надією В. Вернадського на усунення від влади більшовиків і відновлення імперських кордонів. Заради цієї мети можна перетерпіти диктатуру Добровольчої Армії, немає необхідності „очень ревниво защищаться при политических стеснениях” від неї (с.150, 15.IX.1919).

Коли денікінська армія зазнала поразки, В. Вернадський почав продумувати можливі варіанти примирення з більшовиками. „Не легче и не проще ли идти через большевизм” до відновлення Російської держави у старих кордонах (с.186, 24.XI.1919), бо поки „две русские армии дерутся — чужаки расколят всю нашу территорию” (с.190, 27.XI.1919).

Політичні противники А. Денікіна з українського табору викликали у Вернадського відразу. Він не лише не сприймав С. Петлюри й Директорії, але й з підозрою ставився до вчених, які підтримували національні політичні аспірації. Особливо картав сизифові зусилля української інтелігенції у творенні незалежної від російської культури вищої освіти, науки. Політика українців, за В. Вернадським, „безумная и безудержная”, їхні дії неправильні й фальшиві; ідеологія — просякнута „ярым шовинизмом”, збудована „на лживых выдуманных положениях”, низьким є моральний рівень українських діячів (с.119, 11.VIII.1918), а політичний курс українських партій демонструє „узкий и мелкий шовинизм”, неадекватне дійсності „самохвальство”, несправедливе ставлення до російської культури (с.158, 17.IX.1919).

А як же В. Вернадський оцінював шовіністичні, антиукраїнські випадки представників російського табору? Він, безумовно, захищав культурні права української нації, переконував росіян у згубності нетактовної й образливої політики в національному питанні. І все ж присутні нюанси. Коли національні почуття українця, за Вернадським, — „вузький шовінізм”, то аналогічне почуття росіянина (Юрєнева) — „огромное патриотическое чувство” (с.143, 11.IX.1919). З приводу висловів А. Тиркової про українців-сепаратистів, яких треба нищити, вчений зауважив, що її погляд аналогічний українському шовінізмові. У ньому говорить „великорусская гордость” людей, які ніколи не були в Україні (с.146, 13.IX.1919). Українську культуру вчений розглядав незалежно від українського громадянства. Небажання денікінців з останнім рахуватися сприймав з розумінням.

В. Вернадський не міг, не хотів поверити в історичну конечність й об'єктивність українського унезалежнення. Вмовляв, переконував себе у випадковості самостійництва. Шукав підтвердженнь у проросійських настроях більшості міщанської інтелігенції України. Вчений фіксував, що в Полтаві російських газет і передплатників у кілька разів більше, ніж українських, що в Києві українською мовою розмовляють лише люди до 40 років (зі слів німецького офіцера), що в Харкові панують антиукраїнські настрої, а свідомих українців жменька. Навіть елементи самостійницького світогляду серед політичних однодумців викликали у Вернадського роздратування. „Как-то на совещании в Киеве, в небольшом кругу он (М. Василенко.— *І.Г.*) говорил об автономии (України. — *І.Г.*) типа Канады. Потом в разговоре со мной он признался, что это он сказал сторяча” (с.183, 19.XI.1919).

В. Вернадському хотілося, аби український рух не поривав із Росією. Сучасна йому незалежність, згідно з його опінією, — щасливий збіг виключно сприятливих обставин, історичне диво, яке ніким серйозно не очікувалося (с.119, 11.VIII.1918). Він вірив, що орієнтація Директорії на Польщу стане історичним крахом українського самостійництва (с.168, 22.IX.1919).

Ідеальний політичний устрій України за В. Вернадським. В. Вернадський був проти реставраційного курсу Добровольчої Армії, проти централізованої уніфікованої Росії. У вересні 1919 р. він висловив думку про майбутній державний устрій Росії на „началах обласности” (с.150, 13.IX.1919).

В. Вернадський не уявляв української території соборною — з центром-столицею у Києві. Він волів поділити Україну на кілька обласних, не зв'язаних між собою територій. Позаяк серед мислячих прошарків українського суспільства українців значна меншість, то національний Київ не варто зв'язувати з Харковом й Одесою, бо

зв'язок між ними, на його думку, штучний (с.183, 19.XI.1919). Негайна організація „обласності” на кшталт Дону й Кубані — найкраща форма боротьби зі самостійністю (с.182, 18.XI.1919).

Водночас учений бачив Україну у її етнографічних межах, навіть коли політичної окремішності України не буде (с.135, 20.IV.1919). Він вважав, що в сферу духовного впливу України мусили б увійти Балкани й Чорне море. Відтак можемо зробити висновок, що попри те, що причорноморські степи й схід залюднені українським етносом, українські території, на думку Володимира Івановича, повинні перебувати під впливом міської російської меншості. Ця меншість мала би гасити потяг українців до незалежності й тягнути у бік Москви, а не українізованого Києва, таким чином нейтралізуючи вплив останнього.

На приєднання до Росії на федеративно-автономних засадах Галичини й Закарпатської України Вернадський покладав слабкі надії, але такої можливості не відкидав. Він передчував майбутні зміни в долі Угорської Русі — „форпоста русского племени”, якщо, звичайно, український рух не розірве з Москвою (с.93, 6.VI.1919). З увагою й співчуттям В. Вернадський слідкував за спробами галицьких москвофілів порозумітися з А. Денікіним на умовах широкої автономії Галичини (с.184, 19.XI.1919). Стосовно цих західноукраїнських теренів В. Вернадський малював таку тріаду: Галичина (Закарпаття) — Україна — Росія.

Концепція Української Академії наук В. Вернадського. Творення ВУАН було для В. Вернадського найбільшим науково-організаційним й громадським звершенням за революційні роки. Цій праці він присвятив більшість часу між 1918-1919 рр., віддав не мало сил і енергії, вклав у неї частку своєї душі. Багато прогнозів і сподівань ученого за ці три чверті століття, що минули, не справдилися, але Академія наук у концепції В.Вернадського продовжує жити й тепер. Чи так це добре, як вважає більшість сучасних дослідників? Спробуймо розібратися у цьому на основі матеріалів щоденника.

Прем'єр-міністр М. Василенко звернувся до В. Вернадського з пропозицією очолити установчий комітет утворення УАН тоді, коли ця справа вже йшла до свого практичного завершення силами УНТ й М. Грушевського. І лише політичні події, в яких М. Грушевському відводилася провідна роль, завадили реалізації справді національної концепції УАН.

В. Вернадський мав свою думку про УАН ще до лютневої революції. Тобто він бачив її не як національну, а регіональну російську АН поряд з такими ж Грузинською та Сибірською АН. Модель її наближено нагадувала б Баварську АН у Німеччині (на цю подібність звертав він увагу А. Денікіна, захищаючи УАН від

ліквідації). Погодившись очолити комітет, учений розробив свою модель УАН — фактичної філії Петербурзької АН. Для В. Вернадського УАН — це передусім великий дослідницький центр (с.91, 4.VI.1918) з ухилом у природничо-прикладний бік — індиферентний, відірваний від українського суспільно-політичного життя.

У специфічних умовах тодішньої України такий підхід не міг вважатися задовільним і цілком прийнятним. Українські гуманітарні науки свого часу стояли при джерелі національного піднесення. Отже, на той момент та найближче майбутнє УАН мала стати важливим чинником культурного розвою України, кузницею кадрів національної інтелігенції. Знаючи ж політичні переконання В. Вернадського, можна безпомилково здогадатися, що така УАН його не влаштовувала. Невже „узоко шовнистические интересы превозмогут?” — запитував він себе (с.91, 4.VI.1918). Між тим, саме ці „вузькошовністичні” інтереси лягли в основу всіх східноєвропейських академій — Краківської, Хорватської, Сербської, Чеської, Болгарської. Такий підхід виправданий історично, його підказувала логіка творення молодих незалежних держав. Та й у старих західноєвропейських академіях наук гуманітарний цикл наук вважався провідним.

В. Вернадський відразу ж наразився на опір з боку прихильників курсу національної УАН з-поміж представників УНТ. Відтак він почав шукати опертя через натуралістів, переважно індиферентних до українських аспірацій. Конфлікту з УАН вдалося загалом уникнути, залучивши до роботи комітету більшість визначних науковців з УНТ. Під тиском А. Кримського, О. Левицького, Д. Багалія й М. Василенка майбутній президент змушений був йти на компроміси. В УАН усе ж взяли гору історико-філологічні й суспільно-політичні науки, навіть тричленний поділ на відділи нагадував аналогічний поділ НТШ й УНТ.

Болісно сприймав В. Вернадський ці уступки, зроблені під тиском українців. Дуже не подобалася йому вимога обов'язкової української мови для наукової друкованої продукції УАН. Він бажав узаконити російську як другу офіційну мову. Але в цьому його не хотів підтримувати навіть його партійний товариш М. Василенко. „Хочет украинского — точно это надо делать насилием!” (с.122, 25.VIII.1918), — обурювався учений.

Становище В. Вернадського у цей час справді було нелегким. У зв'язку з працею в УАН він потрапив між двох вогнів. З одного боку українці, а з другого — вчені-росіяни, котрі звинувачували В. Вернадського в тому, що за його допомогою твориться „націоналістична” інституція. П. Мілюков висловлював міркування, що даремно він „подвигаєт” справу УАН (с.105, 15.VI.1918). На це В. Вернадський зауважував про бажаність для України принаймні російської

АН (с.108, 4.VI.1918). Товариші з Петербурзької АН і з кадетської партії А. Ферсман, С. Ольденбург, О. Шахматов були рішуче проти УАН, бо боялися „шовіністичного результату”. В. Вернадський такі думки вважав глибоко помилковими — нові наукові центри конче необхідні. Тут, у Києві, він зміг би бути корисним і для України, і для Росії (с.104, 14.VI.1918).

Прихід А. Денікіна у Київ переніс справу існування УАН у політичну площину. В. Вернадському як президентові було запропоновано два варіанти збереження академії: 1) як приватного наукового товариства „Киевская Академия Наук” і 2) як відділення Петроградської АН, але після відкриття аналогічного відділення у Москві (с.140, 10/23.IX.1919). В. Вернадський спочатку не погоджувався на жоден з варіантів, хоч другий відповідав його попереднім планам. Але українські реалії і перший рік існування УАН напевно переконали його у неможливості відвертої залежності наукового Києва від Петербурга.

Володимир Іванович вдався до дипломатії, щоб методом „від зворотного” переконати денікінський уряд зберегти УАН. Та, думається, ці аргументи вживалися не лише для досягнення результату. Очевидно, аргументація В. Вернадського ґрунтувалася на його справжніх переконаннях про перспективи УАН. Свій захист академії він мотивував тим, що закриття її — це шлях до остаточного розірвання української й російської культур. Наслідком цього постане нова УАН — за кордоном (пропольської чи пронимецької орієнтації) або в Києві (суто українська за змістом) (с.144, 12.IX.1919; с.160, 18.IX.1919). Це, як бачимо, ще одне підтвердження регіональної, а не національної концепції УАН В. Вернадського.

Аргументи вченого не справили потрібного враження, і російський централізм вкотре придушив „українську зраду”. „Гибнет Академия, — з приреченістю констатував В. Вернадський, — но у меня нет горького чувства, и я отношусь ко всему этому спокойно, ибо я чувствую, что след, ею оставленный, не пропадет и она свое дело сделала” (с.162, 18.XI.1919).

Ці слова вченого виявилися пророчими. Невдовзі відновилася не лише УАН, але й, по недовгому періоді свого національного життя (1919-1929 рр.), після більшовицької реорганізації та зросійщення, відродилася модифікована регіональна концепція В. Вернадського. Хіба що тепер чудернацька назва АН УРСР — НАН України більше відповідає її фактичному змістові.

Ставлення В. Вернадського до українських науковців. Позиція В. Вернадського в українському питанні показова своїм ставленням до вчених, які свідомо працювали на національну культуру, тобто до політично переконаних українців. Вкрай негативно оцінював він

переважну більшість учених за відсутність у них проросійських симпатій, за орієнтацію на самостійність України. Тому полтавці В. Щербаківський — „націоналіст и довольно узкий”, М. Рудинський — „германофил и узкий націоналіст”, В. Щепотьев — „не узкий націоналіст” (с.71, 12.IV.1918). Такі характеристики не можуть не викликати здивування. В. Щербаківський і М. Рудинський — вчені великої ерудиції й широкого кола зацікавлень. Обидва були істориками мистецтва, археологами, етнологами, музейниками, краєзнавцями й активними громадськими діячами. „Вузькість” їхня хіба в тому, що предметом їхнього зацікавлення й об'єктом дослідження була лише Україна (такий висновок напрошується при порівнянні з Щепотьевим, який займався ще й російським літературознавством).

Зовсім дивним виглядає висновок, що „вообще, кто творит яркую культурную работу в Полтавщине, не украинцы” й що „среди украинских деятелей очень немного — особенно среди резких националистов — людей положительной культурной ценности” (с.71, 12.IV.1918). З цим ніяк не можна погодитися і хочеться згадати тих, кого не помітив В. Вернадський. Це визначні полтавські громадські діячі П. Чижевський, В. Андрієвський, Б. Мартос; кооператори М. Токаревський й Д. Шульга; педагоги-просвітяни О. Левицький, І. Капустянський, Г. Ващенко; науковці М. Сагарда, В. Чуйко, В. Воропай, С. Кульбакин та багато інших. Саме вони творили оригінальне громадсько-культурне життя Полтави. Але ці люди не поділяли „единонедельмских” поглядів тих діячів, які входили в коло культурного спілкування В. Вернадського.

Через увесь щоденник проходить теза В. Вернадського, що серед українців „нет очень выдающихся людей” (с.91, 4.VI.1918). Вони люди дрібні, сірі у своїй масі та ще й непевної моралі. Ці упередження В. Вернадського стосувалися не лише справ науково-організаційних, а й суто наукової роботи. Вчений серйозно вважав, що для перевидання словника Б. Грінченка „нет крупных людей, которые могли бы стоять во главе: Крымский? Никовский, говорят маленький человек” (с.109, 11.VI.1918).

При доборі кадрів академіків Володимир Іванович намагався оточити себе людьми, близькими по духу. Так, зі запропонованих на історико-філологічне відділення В. Іконникова і В. Перетца, однозначно погодився лише з кандидатурою першого. „А последнего я бы не хотел, но боюсь, его мне навяжут” (с.91, 4.VI.1918). В. Перетц, росіянин за походженням і вже зовсім не „вузький націоналіст”, розглядав УАН як правонаступницю УНТ, чим, очевидно, і накликав невдоволення В. Вернадського. Натомість аполітичний проросійсько-орієнтований В. Іконников його влаштовував.

Добрими науковцями В. Вернадський вважав тих, хто політично і культурно зорієнтований на Росію. І коли раптом такі люди виявляли українські пріоритети, то ставали йому антипатичними. Цікаво, зокрема, склалися його стосунки з Є. Перфецьким. На початках науковець справляв „самое приятное впечатление” (с.93, 6.VI.1918; с.97, 10.VI.1918), але як тільки він почав опиратися В. Вернадському в справі ВБУ, відразу викликав негативне ставлення до себе з його боку. Публічне обговорення цієї проблеми на сторінках „Нової Ради” Володимир Іванович сприйняв як показник „підлості натури” Євгена Юліановича або ж показник „психоза” й відсутності „ясного ума” (с.127, 10.II.1919).

До свідомих українців у В. Вернадського було почуття нехоті і підозри. „Могилянский об Алешо, как щиром украинце [„щирість” — стійкий негатив. — *І.Г.*]. Алешо сперва со мной говорил по-украински, перестал и теперь говорит только по-русски” (с.122, 25.VIII.1918). Знайомий з Петербурга Шастун — українець, але „не щирый”. Комісар народної освіти Катеринославщини Труба — „ширый украинец-фанатик”, „типа Андриевского в Полтаве” (с.115, 5.VII.1918).

З академіками-фундаторами УАН, які надавали діяльності академії національного спрямування, у Вернадського були й конфліктні з’ясування стосунків. Особливо діставалося А. Кримському за „беспринципную политику” (?!), оскільки для сходознавця на першому місці було благо національної науки й політико-культурного відродження. Не кращим від А. Кримського вважав він й Д. Багалія: „Более умудренный опытом, менее грубый и менее циник, но по существу, гораздо более лживый” (с.130, 12.II.1919). Обурював В. Вернадського факт проведення А. Кримським в академіки національно орієнтованого Оплокова. Орієнтацію неодмінного секретаря академії на українські кадри він вважав тяжким явищем в історії УАН (с.134, 18.IV.1919). В. Вернадський не обмежився констатацією неправильної, на його погляд кадрової політики Агатангела Юхимовича, а й мав з ним відверту розмову з цього приводу. Однак А. Кримський залишився при своїх переконаннях, і це дало В. Вернадському привід зробити висновок, що їхні людські взаємини не витримали випробування життям.

З підозрою В. Вернадський дивився на кожного особисто не знайомого йому вченого, вбачаючи у ньому прихованого українця. І радів, коли такий учений виявлявся близьким йому за суспільно-політичними поглядами. „Он [В. Липський. — *І.Г.*] оказался не п о л я к о м, а р у с с к и м [розрядка. — *І.Г.*], сыном священника из Житомира. Явился совсем а la товарищ [...] С ним

разговор об украинцах (он типа полтавских к.-д. украинских)” (с.101, 12.VI.1918).

З українських учених єдиним, хто удостоївся однозначно позитивної оцінки В. Вернадського, був Ф. Вовк — „настоящий ученый, украинец, но не фанатик, влиятельный”, науковець з європейським кругозором (с.115, 5.VII.1918). Щоправда, до Києва він не доїхав, померши в дорозі, тому не відомо, до кого б Федір Кіндратович швидше прихилився — до А. Кримського чи В. Вернадського. Перший варіант виглядає певнішим.

Зі зрозумілих причин велику увагу В. Вернадський приділяв М. Грушевському — вів розмови про нього з Є. Перфецьким, В. Модзалевським, М. Василенком, І. Лучицьким. Мав з Михайлом Сергієвичем й особисту зустріч. Він, безумовно, поважав М. Грушевського як ученого, але після відмови історика з відомих причин від місця в УАН ставлення до нього як до суспільно-політичного діяча погіршало (с.95-96, 8.VI.1918; с.97, 10.VI.1918; с.104, 15.VI.1918).

Узагальнену концентровано-негативну оцінку українських учених з активною громадянською позицією В. Вернадський дав 17 вересня 1919 р., після поразки його намагань захистити УАН від ліквідації своїми політичними однодумцями. Зацитуємо цей запис повністю: „Удивительно мало среди людей, охваченных этим движением, людей, которые сохраняют нетронутыми моральные принципы, когда вопрос переходит в область национальной политики: Ефремов, Стебницкий, Носов — а если взять остальных — Багалея, Крымский, Грушевский, Корчак-Чепурковский, Ганицкий, Сушицкий и т.д., многие из которых порядочные люди — теряют эту порядочность, когда переходят в область **национальных** **вожде** **лений** [розрядка. — *І.Г.*] и национальной политики. Такие люди слабые, но с искрой божьей, как А. Грушевский, Перфецкий, Данилевич, в конце концов совершают бесчестные поступки. В этом отношении интересна с общечеловеческой точки зрения биография М.С. Грушевского и не только его *роль активная аморальная, но и пассивная* — то, что он испытал с его председательством во Львовском науковом тов[аристве]. Прообраз дал *В.Б. Антонович с его валенродизмом*” (с.158).

Непорядністю, за В. Вернадським, є підтримка й протегування вченими-українцями інших українців. Але ж і він сам керувався подібним принципом. Так, у розмові з І. Гінзбургом вчений говорив „о необходимости оставаться в Украине местным людям русской ориентации” (с.93, 6.VI.1918), а для поборення українців-гуманітаріїв шукав опертя у росіян-натуралістів (с.91, 4.VI.1918).

Та найбільше дивують звинувачення щодо М. Грушевського. З міркувань В. Вернадського випливає, що вся громадсько-політична

й науково-організаційна діяльність видатного історика стосовно створення підстав для українського національного відродження, з якої постала й сама ідея УАН, є справою аморальною. А кропітка, багаторічна гідна подиву праця В. Антоновича у підготовці нових кадрів української еліти у важких, несприятливих умовах царських нагінок й жандармських переслідувань — „валенродська”, тобто зрадницька (?!).

Виникає питання: якби не така рутинна, невдячна, самовідречена праця отих „валенродів”, хіба постала б ця нова Україна, в якій В. Вернадський зміг очолити найвищу її наукову інституцію? Парадоксально виглядає у такому контексті й праця самого В. Вернадського в УАН. На відміну від М. Грушевського і В. Антоновича, які працювали абсолютно свідомо, великий природознавець зробився таким самим „валенродом” щодо Росії, бо своїм науковим авторитетом підтримав інституцію, яка стверджувала українську емансипацію стосовно Москви.

Справедливу думку про українських діячів висловив у розмові з В. Вернадським Б. Кістяківський, сказавши, що вони зробили значно більше, ніж могли реально зробити в той час і за таких обставин (12.VI.1918).

Висновки. Отже, чи можемо ми після прочитання самовизнань В. Вернадського вважати його українським ученим? Очевидно, має право на існування апробоване в наших енциклопедіях визначення: російський і український вчений. Бо ж справді — від російського берега він відплив, а до українського не пристав. Однак уже цей початок шляху свідчить, що була в ньому частка й українського самовизнання, а не лише походження, а це — перший шабель українства. Якщо проводити градацію української еліти за територією, то позаду В. Вернадського опинилися такі вчені-„українці-українофоби”, як В. Шульгин, Ф. Фортинський, А. Стороженко, Ю. Куліковський, І. Линниченко.

В. Вернадський був дуже послідовною людиною. Російська державна свідомість чітко визначила його ставлення до всіх ключових питань української проблеми: 1) якщо український суспільно-політичний рух руйнує Росію в старих кордонах, то він проти нього; 2) якщо якийсь вчений співчуває цьому рухові, то він не схвалює такого вченого; 3) якщо національний рух поєднується зі справою академії, то він проти самої ідеї національної академії як такої, що сприяє українській сепарації.

Але, схоже українські гени вносили у струнку світоглядну позицію неподоланне протиріччя, що його В. Вернадський не усвідомлював. Так, визнаючи право українців на мову, культуру, українознавчі наукові дисципліни, він не розумів, що: 1) розвиток їх можливий

тільки при політичному розв'язанні проблеми; сепарація неunikна, бо інакше ця культура буде здушена російською централізацією; 2) самим ходом історії вони вже задовго до 1918 р. були пов'язані зі суспільно-політичним життям, впливали на нього й водночас від нього залежали; 3) українські гуманітарні науки як активний чинник у специфічних українських умовах були приречені стати пріоритетними серед інших дисциплін, а тому неможливо уникнути протистояння з російською наукою — прихильницею політичного статус-кво. Отже, підтримуючи і підпираючи справу розвитку нібито лише мови й культури, В. Вернадський тим самим повертав важіль, який, проти його власного бажання, запускав механізм української ірреденти. Так об'єктивно вчений робив послугу Україні політичній на шкоду Росії імперській.

В. Вернадський — людина імперського менталітету, і це цілком природно для особи, яка втратила глибинний емоційний зв'язок з етнічною батьківщиною. (Якби він був гуманітарієм за фахом, можливо, й трапилася б з ним національна метаморфоза, як з М. Туган-Барановським або В. Модзалевським — ученими, яких обставини вирвали з етноприродного контексту). Для імперської свідомості характерна одночасна подвійна національна самоідентифікація — за етнічним походженням і за державною належністю. Так було у середньовіччі, коли в Речі Посполитій українська шляхта визнавала себе „gente Rutenus, natione Polonus”, так є й нині — пригадаймо югославів (сербів або хорватів за походженням) або радянських людей колишнього СРСР. „Дводушність” імперської психології переживала більшість української інтелігенції XIX ст., вихованої Російською державою для потреб цієї держави. Для тих, що мешкали за межами етнічної батьківщини імперське („шлях у світі”) за логікою буденного життя стояло вище, ніж своє („шлях на манівці”). Освіта часто відривала від народної маси. Творився новий „позанаціональний” стан людей.

В. Вернадський — яскравий представник численної когорти „блудних синів” України. Стрижнем його суспільно-політичного мислення було поняття „русскости” як певного наднаціонального феномену загальнолюдської вартості, вищої від просто національної свідомості. Але протиборство російської й української національних ідей викликало у нього спалахи несподіваного спонтанного націоналізму.

В. Вернадський намагався балансувати між двома національними силами, всидіти між двох стільців, творити проміжкову, компромісну силу, об'єднуючи однопумців: „Надо создать противовес в русском обществе тому положению, которое сейчас имеется [...] Мысли: или самостийныки или направление Струве-Шульгин” (с.173, 14/

27.X.1919). Для цього разом з К. Василенком, В. Зінківським, В. Кістяківським, Б. Личковим, Франкфуртом й М. Воблим він обговорює план видання журналу-збірника „Русь-Україна” на противагу шульгинській „Малой Руси”. Симптоматично, що у назві мав використовуватися суто український термін самостійницького зразка, а фактичним змістом мало бути обґрунтування ліберального варіанту російського „єдинонеделимства”. І це найкраще демонструє історіософське протиріччя, безвихідь, приреченість емоційно „русских”. Їхній теоретичний еkleктизм доводив неможливість подальшого національного розмежування табору „громадян імперії” на суто росіян і українців.

„Русские” у переважній більшості робили цей політичний вибір на користь росіян. Російське суспільство було знане, стабільне, зрозуміле, забезпечене, українське ж лише складалося. Тому й орієнтація В. Вернадського на Добровольчу армію, небажання суто української (власне національної) УАН, „ідейних” гімназій, університетів, приватних шкіл, небажання, зрештою, повертатися в Україну після її остаточної окупації більшовиками. Він обрав росіянство, показавши таким чином, яка з двох сил йому дорожча.

Відповідає такому виборі й конкретика національно-визвольного руху взагалі. Цей рух руйнував усталені багатонаціональні великі держави і тому для вченого був радше злом. В. Вернадський до всіх недержавних народів, незалежно від конкретного етносу, ставився дещо негативно й доволі зверхньо, а точніше, не помічав їх. Його не лише не дуже турбував національний злет Галичини (у щоденнику немає жодної згадки про Листопадовий зрив, польсько-українську війну, Галицьку армію тощо), але й весь глобальний політичний переустрій Східної Європи на засадах національних держав. Галичина цікавила вченого лише у контексті федеративних планів А. Денікіна. Чехи для нього — народ, позбавлений „чувства чести и чувства родини” (с.113, 28.VI.1918). Батьківщиною чехів, за В. Вернадським, є Австро-Угорщина, а не Чехія (як, власне, для українців батьківщиною мала бути Росія). Прибалтійські народи теж „завинили” тим, що порушили російську¹ єдність, і вчений вважав за краще об’єднання Юденича з більшовиками, щоб „объединить” Прибалтику (с.187, 24.XI.1919).

За В. Вернадським, світову роль мають відігравати „великі” народи (росіяни, німці, англійці, французи), а „малим” народам (головно українцям) треба звільнитися від „наносов и наростов, вызванных желанием мировой роли” (с.158, 17.IX.1919). Мовляв, „каждый сверчок, знай свой шесток”.

В. Вернадському були притаманні слов’янофільські міркування катковського типу про об’єднання всіх слов’ян під берлом Росії. І

саме під цим кутом зору розглядав він національне піднесення Закарпатської України (с.93, 6.VI.1918; с.190, 30.XI.1919).

І все ж серед пріоритетів В.Вернадського національне стояло вище від соціального. Перемога С. Петлюри над П. Скоропадським навіяла вченому такі думки: „У многих даже является совсем неправильное отношение — пренебрежительное — к национальному элементу[...] Даже удивительно, до какой степени в сознании очень широких слоев выступает на первый план не национальная, а социальная сторона” (с.126, 16.XII.1918).

***

Отже, з'ясувавши загалом, що В. Вернадський не належить до класичного зразка українського вченого (власне українця), чи повинні ми за звичним стереотипом ставитись до нього як до чужинця? Не такою була мета цієї студії. Приклад В. Вернадського показує, яка велика амплітуда українського світосприйняття існувала в суспільстві на початках ХХ ст. Цей приклад повертає нас до винятково важливої, нерозв'язаної ще історіософської й історіографічної проблеми української історії, яку можна образно сформулювати як „український слід у російській культурі”.

Неправомірно, на наш погляд, нехтувати цією проблемою й зводити національну історію лише до змагань власне української еліти за свою політичну емансипацію. Потрібно враховувати й ту велику частину української етнічної еліти, яка працювала на „чужому” культурному полі, але не поривала остаточно зі своєю батьківщиною. Традиції такої праці сягають найглибших надр історії. В основі менталітету цієї еліти — переважання метропольного над автохтонним у свідомості. У її представників можна побачити не лише так звану національну зраду, а й традиції почуття „великої батьківщини”. Для такого світосприйняття українця характерне розглядання України як ядра, з якого виросла велика Русь. Ми тут маємо справу з рецепцією українського „імперського” мислення, покликаного до життя князівською добою України-Русі. Звідси, думається, „промосковські” тенденції творів І. Гізеля („Синопис”) та Г. Сковороди. Ці тенденції пояснювалися: 1) сприйманням у XVII-XVIII ст. російської культури як частини української, котра у той час була більш розвиненою, ніж московська, і котрій не загрожувало зникнення; 2) відсутністю у той час в Україні єдиного політичного центру, який би акумулював культурні сили і таким чином припинив відтік інтелекту до Москви.

В. Вернадський і його одностудійці, таким чином, є ланкою в ланцюжку „української Росії” переломного часу. Часу, який ставив на порядок денний питання національного (політичного) вибору.

Вибір на користь нової України В. Вернадський не готовий був зробити. На те було декілька причин, головні з яких — російське культурне укорінення та відсутність живого зв'язку з сучасним українським життям, неознайомленість з національним політичним рухом і культурними здобутками нової України.

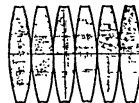
І все ж на прикладі В. Вернадського цікаво простежується неблаганний вплив національного руху на українців російської ментальності й метаморфози в їхньому мисленні на користь українського руху. Процес визрівання національної свідомості відбувся стадіально, несинхронно, з відставанням від авангардної групи еліти основної частини інтелігенції. Скажімо, В. Вернадському притаманні усі упередження й переконання українофіла 90-х рр. XIX ст. Українська мова потрібна й важлива, але мову навчання мають вибирати батьки, серед більшості інтелігенції негативно до української мови наставлені. Спеціально української вищої школи не потрібно, достатньо відкрити кілька кафедр з українознавства в існуючих неприхильних до національної культури університетах. Останнє нагадає часи першої російської революції, коли українці виборювали українські кафедри. У 1917 р. політичні умови змінилися, і те, що було актуальним за часів утисків, не відповідало вимогам новітнього часу. Думки ж Вернадського про „обласний поділ” Росії нагадують драгоманівські вільні спілки і є значним кроком назад порівняно з федералізмом М. Грушевського початку XX ст. Спорідненим виглядає слов'янофільство вченого й українських діячів 60-х рр. XIX ст. П. Куліша, Ф. Лебединцева, М. Іванишева, які причинилися до деполонізації української людності Холмщини русифікаторськими заходами.

Придивившись до еволюції поглядів В. Вернадського в бік українських інтересів у 1917-1920 рр., можна припустити таку реальність: у разі перемоги української незалежності і стабільного проживання в самостійній Україні відбувся б і політичний вибір ученого на її користь. Бо ж зі щоденника видно, як за рік безперервного перебування в Україні Вернадський відчув на собі досить сильний вплив української стихії. Спалах національних почувань виявився у його позитивному ставленні до кандидатури С. Смаль-Стоцького в академії (с.122, 25.VIII.1918). Якщо у 1918 р. у розмові з П. Мілюковим В. Вернадський допускав у Києві російську АН, то через рік у полеміці з Денікіним він уже відстоював УАН „російсько-українського” зразка (с.140, 10.IX.1919). Поглибився його внутрішній конфлікт з однодумцями на ґрунті національного питання. Вчений визнав, що шовіністичні судження стосовно української проблеми ґрунтуються на незнанні тих людей, які не жили в Україні. Він щораз заново відкривав для себе український світ. Коли дізнався

нове про Г. Сковороду, зазначив: „Великая нация начинает себя осознать” (с.180, 2.XI.1919).

Магічна сила українських генів впливала на вченого на рівні підсвідомості, спрямовуючи його діяльність у несподіване для нього самого річище. Він створив УАН як галузку РАН, а отримав, не бажаючи цього, „шовинистический результат”. Він значно менше за попередні два десятиліття зробив для України, ніж, скажімо, росіянин О. Шахматов, який і добивався скасування емського циркуляру, і редагував першу українську енциклопедію, і НТШ поважав, друкувався у його „Записках”, і про голову НТШ й УНТ турбувався, коли той був запроторений у заслання. О. Лотоцький у своїх знаменитих спогадах навіть жартома зараховував російського філолога до „чину українських святих”. Але як тільки постала УАН, О. Шахматов зустрів цю звістку неприховано вороже. Погляд В. Вернадського на УАН — це погляд хоч і зросійщеного, але українця, реакція ж на неї О. Шахматова — стереотипне судження росіянина про українську проблему. Сам цього не бажаючи, В. Вернадський перейшов дорогу близьким за світоглядом людям, зробивши мимовільну, неусвідомлену шкоду російській державній ідеї. Отже, назрвало розмежування між В. Вернадським та його політичними однодумцями. Завершенню цього процесу, гадаємо, завадила поразка українських визвольних змагань.

Крізь призму думок В. Вернадського стає зрозумілішим те неможливе для здійснення надзавдання української еліти у творенні власної держави. Коли існувала така величезна відмінність у візії майбуття нації серед людей, які тою чи іншою мірою належали до провідної верстви, то тим більше очевидна приреченість незалежницьких аспірацій у 1917-1920 рр. І якщо переважна більшість української за походженням інтелігенції, як і В. Вернадський, вважала за краще „среди зоологических украинских и великорусских инстинктов уйти во что-то такое вечное” (с.147, 18.IX.1918), збоку споглядала за поступовим конанням паростків неусвідомленого свого в нерівній боротьбі із засвоєним „чужим”, то це ще одне підтвердження залізної закономірності і невідвортної логіки історичного процесу.

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ
Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Постать Дмитра Івановича Яворницького постійно привертає увагу. Бібліографія праць, присвячених його життю і творчості, нараховує десятки назв. Це пов'язано не лише з тим, що Яворницький по праву вважається кращим знавцем козаччини й автором численних книг та статей про цей феномен української історії. Вчений і сам є символом козацького Запоріжжя. Він своєрідний унікум у науці: в особі Яворницького маємо рідкісний факт проникнення у предмет своїх студій до такої міри, що останній став осердям особистого життя самого дослідника. Козацька психологія, звичаї, світогляд, „козацька душа“ загалом були не просто пізнані Яворницьким, а помімо його волі перейняті ним самим. Саме цим, на наш погляд, зумовлюється і переважаючий етнографічний метод в усіх працях історика: лише етнографія давала можливість уявити, пізнати і відтворити стиль життя, моделі поведінки й мислення козацтва. Таке неймовірне для дослідника органічне поєднання об'єкта і суб'єкта вивчення, автора і героя, історичний реалій і суб'єктивно-інтимних, навіть інтуїтивних почуттів не можна не вважати феноменальним. Щоправда, історіографія знає подібні приклади. Етнографізм був характерний, наприклад, і для Миколи Маркевича. Однак це все ж просто авторський романтизм, породжений більше уявою і бажанням, ніж реальним проникненням в українську історію. Етнографічний метод застосував і Микола Костомаров. Проте, історик ніби фільтрує почерпнуту з народних вуст інформацію; пише емоційно, тонко досліджуючи психологію, але — як і усі історики — відсторонено спостерігаючи події. Зазначимо, що саме Костомаров підштовхнув Яворницького на шлях історичного етнографізму. Дмитро Іванович згадував: „Сам Микола Іванович Костомаров, одпускаючи мене від себе, дав мені таку пораду: „Раніш, ніж писати історію Запорізького козацтва, обходіть ви всю запорізьку країну, після того зарийтесь в архівний матеріал, який зберігся од запорожців у різних місцях, придивіться до всего козацького добра, яке зібране в різних музеях, а далі не проминіть і тих козацьких дум та історичних пісень, які збереглися в головах старих людей, а найпаче у сліпих бандуристів та кобзарів“¹. Це й стало головним принципом творчості Яворницького у вивченні історії козацтва.

¹ Центральна наукова бібліотека ім. В. Вернадського НАН України. Інститут рукопису (далі — ЦНБ НАН України. ІР). — Ф.1. — Спр.21935. — Арк.9-10.

Думаємо, що саме таке духовне життя в козацькому середовищі може слугувати ключем до вирішення питання про релігійність вченого та його стосунки з церквою. Це той випадок, коли людина не є богомільною та побожною зовні, коли вона не часто згадує Бога і наодинці зі собою, коли вона просто робить свою справу, не думаючи постійно про Божі заповіді і християнську мораль (стосовно своїх вчинків). Однак, входячи у храм, вона завжди знімає шапку, кладе хресне знамення, кланяється образам, серйознішає і думає про вічне. Саме так стисло можна було б охарактеризувати ставлення до релігії запорожців. Стосовно ж церкви — це ставлення до храмів як до святині, це пожертви і постійне гасло оборони. Якщо загалом спробувати визначити місце релігії і церкви у житті та творчості Д.І. Яворницького — воно відповідатиме зазначеній характеристиці. Проте, у цьому разі не слід забувати про індивідуальне, як і про те, що протягом довгого життя кожна людина у чомусь (зокрема, у своїх поглядах) таки міняється.

Основи релігійності були закладені в душу Дмитра Яворницького ще в ранньому дитинстві. Адже народився він 7 листопада (26 жовтня) 1855 р. у родині сільського псаломщика сонцівської церкви на Харківщині. Ця церква стане для хлопчика першою християнською святинею, яку він довго пам'ятатиме. Саме її описував Дмитро у шкільному творі „Моя родина“: „за садом вам представляється в полном величии и блеске небольшая деревянная церковь“². Іван Яворницький (1827-1885 рр.) мав чудовий голос (незадовго перед смертю він став дяком у сонцівській церкві) й організував добрий церковний хор. Разом з батьком Дмитро часто бував у церкві, знав напам'ять церковну відправу і проникся чистою дитячою вірою. З батьковою наукою віра і церква увійшли в його життя як священна традиція. Звісно, це була стихійна віра і шанобливе ставлення до церкви як святині.

Батько заронив у синове серце також любов до історії, Запоріжжя, козаччини. Дмитро Іванович згадував, що батько читав родині по складах „Тараса Бульбу“ Гоголя, а діти „лежали на печі у маленькій хатинці і німіли од восторга над запорожцями“³. Важливо, що вже тоді Дмитро уявляв себе одним з героїв козаччини. Пізніше Яворницький дуже добре відобразив у споминах процес „вживання“ в запорозький образ: „Те читання кинуло в моє серце ціле полум'я страсті до Тараса Бульби і до всього запорізького козацтва, до того,

² *Шубравська М.М.* Д.І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. — К., 1972. — С.14.

³ Інститут мистецтвознавства, фольклору і етнології ім. М. Рильського НАН України: (далі — ІМФЕ НАН України). Фонди. — Ф.4-3. — Спр.70.

чим воно дихало, чим раділо, чим живилося. Я бачив того Бульбу живим, я був в самій Січі, я збірив коло себе бойове завзяте запорізьке військо, я виступав з ним у похід супроти ненависного козацтва польського панства і немилосердно громив его"⁴. Завдяки, знову ж таки, батьковому впливу у 1874 р. юнак вступив до Харківської духовної семінарії. Однак провчившись більше трьох років у загальноосвітніх класах, Дмитро не пішов далі (два богословські класи) й у 1877 залишив семінарію. Світське життя було більше до душі Яворницькому. У 1877 р. він вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету⁵.

Все подальше життя Яворницького пов'язане з релігією та церквою настільки, наскільки з нею пов'язаний основний предмет його занять — запорозьке козацтво. І ставлення вченого до християнства та церковної інституції все більше й більше відображає „козацьку душу“. Так, коли прочани відвідували Соловецький монастир задля молитви св.Зосімі і Савватію, Дмитро Іванович навесні 1887 р. відважився у велику подорож на далекий острів (з Петербурга через Москву, Ярославль, Вологду, Великий Устюг, Архангельськ), щоб побачити могилу останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського (всланий після ліквідації Січі Катериною II, прийняв постриг; помер у 1802 р. у віці 113 років і похований на Соловках). Яворницький розшукав у архіві монастиря згадки про Калнишевського, записав оповіді старих ченців. Ці матеріали були видані вченим того ж року⁶. Трохи згодом Яворницький у с.Вище-Тарасівці Катеринославського повіту в місцевого священика віднайшов список знаменитого листа запорожців до султана Магомета IV. Публікуючи лист, вчений назвав власником копії отця І. Куриліна⁷. А в спогадах „Илья Ефимович Репин“ дослідник повідомляє про це дещо іншу інформацію: „В одном месте, а именно в селе Тарасовке, Екатеринославского уезда у 85 летнего протоиерея Котляревского добыл знаменитое письмо, писанное запорожскими козаками к турецкому султану, написанное на толстой, синего цвета бумаге и ходившее в местной семинарии еще в то время, когда в ней Котляревский был учеником“⁸.

⁴ ЦНБ НАН України. ІР. — Ф.1. — Спр.21935. — Арк.1 (вар.1, вар.2).

⁵ Шубравська М.М. Д.І. Яворницький // Радянське літературознавство. — 1963. — №6. — С.104.

⁶ *Эварницкий Д.И.* Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский. — Новочеркасск, 1887; ЦНБ НАН України. ІР. — Ф.1. — Спр.21935. — Арк.11-12.

⁷ *Он же.* Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края. — СПб., 1889.

⁸ ЦНБ НАН України. ІР. — Ф.1. — Спр.21945. — Арк.1-зв.

Протягом наступних років Яворницький віднайде дуже багато цікавого матеріалу саме в запорізьких церквах. В одній зі своїх праць він зазначить: „Исследователю Запорожья приходится прежде всего заглядывать в монастыри, церкви, архивы...“⁹. Цікаво, що саме ця праця була затримана цензурою через ... антирелігійні записи народного фольклору¹⁰. Ці тексти, власне, відображали „стихийну релігійність“ запорожців і повну відсутність „інтелектуальної релігійності“. Цензор Пелікан особливо підкреслив оповідь 108-літнього Якова Литвинова про силу запорожців — „як дихне, то піп з причастієм упаде. Сила страшенна була!“ Оповідаючи про зміїв-жовтобрюхів, Яворницький передавав свідчення, що в с.Голій Грушівці такий змій жив у церкві під престолом, але батюшка Андрій Баришпольський „укрошав“ його свистом. Врешті, дослідник подавав жартівливу козацьку пісню, записану від діда Самійла Пруса зі с.Спаського:

Славні хлопці-запорожці
Вік звікували, церкви не видали;
Як забачили та й у полі скирту,
Отаман каже: „Ото, братці, церква“.
Савул каже: „Така високая“.
Славні хлопці-запорожці
Вік звікували, попа не видали;
Як забачили та й у полі цапа,
Отаман каже: „Ото, братці, піп, піп!“
Савул каже: „Що я й причащався...“¹¹.

Усі зазначені уривки відбивали дійсний стан стихійно-побутової релігійності козацтва, складного переплетіння в свідомості начал християнства, побутової традиції, пересудів і певного „полегшеного“ ставлення до всіх сфер життя, в т. ч. релігії (напівшарж, напівжарт). Нічого не коментуючи, Яворницький фактично фіксував прозорість даного явища, яке було для нього самого абсолютно зрозумілим. „Народна віра“, яка становила складне переплетіння різних символів, ідей, знаків і обрядів, завжди була вченому ближча, ніж теологічне християнство й офіційна церква.

Свої знання і розуміння проблеми релігійності козацтва та становища церкви на Запоріжжі Д.І. Яворницький подав у праці

⁹ *Еварницький Д.И.* Запорожье в останках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Ч.1. — С.7.

¹⁰ *Лавров Ф.* Заборона царською цензурою друкування антирелігійного фольклору // Народна творчість та етнографія. — 1957. — №4. — С.41.

¹¹ Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі — РДІА у СПб.). — Ф.777. — Оп.4. — Спр.56. — Арк.3; Ф.776. — Оп.20. — Спр.219. — Арк.571; *Шубравська М.М.* Д.І. Яворницький. — С.157-161.

„Церковное устройство у запорожских казаков“, яка вийшла спочатку окремо¹², а згодом була повністю включена до першого тому „Истории запорожских казаков“¹³. Тут вчений говорить про глибоку релігійність козацтва, під якою розуміє, головним чином, почуття і віру в надприродне. Яворницький пов'язує це з природою степів та всім укладом життя козаків: „Ничто так, говорят, не развивает в человеке религиозного чувства как постоянная война... Оттого при всей патриархальной простоте и при всей видимой разгульной жизни запорожские казаки всегда отличались глубокою религиозностью и искреннею, чуждою всякого ханжества набожностью. Защита православной веры и православной церкви составляла основу всей их жизни: на этой почве, даже забыв свою национальную вражду, они никогда не могли забыть оскорбления своей святыни“¹⁴. Доводячи своє положення, автор посилався на свідчення оборонців Севастополя 1854-1856 рр. про зростання релігійності в їх лавах через військову небезпеку. І сьогодні деякі автори пов'язують швидке поширення християнства на Русі, в т.ч. у сільській місцевості, зі загрозою монгольської навали і смерті — з надією на вічне загробне життя. Звісно, війна і постійні морські походи запорожців супроводжувалися церковним обрядом і сакральним проханням про Божу поміч, постійною молитвою. Втім, це не свідчить про особливу релігійність козаків. За традицією, кожна людина (тим більше в старій Україні) обов'язково зверталася до Бога, перебуваючи в екстремальній ситуації та починаючи якусь справу. В цьому порізному були представлені дві сторони: традиція, що передається генотипічно і зберігається певною верствою як обов'язок, та шире емоційне почуття.

Глибока і щира віра запорожців, як твердить Яворницький, зумовила їх ненависть до „ляхов за то, что они были католиками, гонителями православной веры и распространителями унии, слово „католик“ даже сделалось бранным словом на языке козаків“¹⁵. Однак далі автор оповідає про побут козаків-католиків на Січі навіть у XVII-XVIII ст.

Особливо детально описує історик побожне життя запорожців: усамітненість, відреченість від „веселой, шумной, вольной жизни“, життя „между небом и землей, спасаясь о Христе“; постійна присутність у козацькому середовищі культових речей (ікон, кіотів,

¹² Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. — 1890. — № 61, 65, 70, 74, 75, 77, 79, 81, 83, 85.

¹³ Яворницький Д.И. История запорожских козаків. — СПб., 1892. — Т.1.

¹⁴ Яворницький Д.И. История запорожских козаків. — К., 1990. — Т.1. — С.256.

¹⁵ Там само. — С.257.

хрестів, лампад, свічок), зведення пересувних капличок; регулярні молитви, читання акафістів, житій святих; наявність при старшині духовних осіб, зокрема, ченців (козацька верхівка „польовалась их добрыми советами и старалась жить согласно указаниям этих носителей слова Божия“); присвячення свого життя „выкупу из далекой неволи несчастных христиан“ та відбиттю християнського „ясиру“ в татар; щорічна проща в Самарський, Мотронинський, Києво-Печерський, Межигірський, Лебединський, Мошенський монастирі; постриження в ченці; недопущення в свої ряди розкольників, еретиків, жидів; велика повага до духовних осіб; значне матеріальне благодійництво на користь церкви, виконання даних на війні обітниць Богові і церкві; заповідження церкві по своїй смерті частини майна; дотримання християнських звичаїв (не карати нікого під Великий Піст; починати кожен справу з молитви; носити натільні хрестики з Покровою, Михаїлом-Архангелом, Миколаєм Чудотворцем, вірити в їх спасенну силу; записувати імена вбитих на війні у поменники; особливо шанувати людей, „письмо священное читающих и других ему научающих“)¹⁶.

Яворницький все ж зазначав, що „служба и душой, и рукой православной вере, запорожские козаки вовсе не углублялись в тонкости богословского и катехизического учения — они больше придавали значение непосредственной вере, основанной скорее на чувстве, нежели на разуме, и живя в постоянной военной тревоге, нередко, в силу однако ж, необходимости, удовлетворяли своим религиозным потребностям не так, как было должно, а как было возможно“¹⁷. Ця фраза фактично підкреслювала традиційно-побутовий рівень релігійності запорозького козацтва.

Увесь розділ про церкву на Запоріжжі побудований на матеріалах Нової Січі, коли і уклад життя, і політична ситуація, і стан церкви в цілому були відмінні від XV-XVII ст. Яворницький все ж намагається інтерполювати загальні висновки про козаків XVIII ст. на середньовіччя. При цьому сам дослідник згадує про докори у безвір'ї та індивідуальності до релігії, які закидали козацтву тогочасні впливові світські і церковні діячі — православний митрополит Петро Могила та уніатський митрополит Йосип-Велямин Рутський, а також православний Адам Кисіль¹⁸.

XVIII ст. пов'язане з функціонуванням Січі у складі Гетьманщини, коли козацтво набуло офіційного статусу, певної кастовості, остаточно викристалізувалася верхівка козацтва та її

¹⁶ Там само. — С.257-261.

¹⁷ Там само. — С.262.

¹⁸ Там само.

партикуляризм, коли усі чільні діячі здобували освіту, зокрема, у Києво-Могилянській академії, коли її випускники служили у запорізьких церквах, коли, нарешті, в свідомості козацької верстви, що перестала бути вольницею люмпенізованих елементів, відбувається заміна стихійно-побутової релігійності книжно-теологічною. І церква в козацькому середовищі XVIII ст. займає вже дещо інше місце, ніж у попередні століття. Час відносного спокою і стабільності, прямого підпорядкування Січі центральній гетьманській владі, поступової ліквідації замкнутості і самостійності Запоріжжя сприяє поширенню т.зв. офіційної церкви. Звісно, що все більше проникнення в Україну і на Січ паростків імперської державної структури міняє дуже багато. Особливо формалізуються стосунки козацтва з церквою та її вищою ієрархією. Зміна культурогенної ситуації в козацькому середовищі, яке в значній частині все більше проникається світським життям суспільства епохи бароко, породжує барокову психологічну емоційність, фасадність, вишукану шляхетність у стосунках з церквою, що семіотично не обов'язково свідчить про зростання релігійності.

Д.І. Яворницький, на наш погляд, сприйняв видимі зміни розвою церковного життя на Запоріжжі, зростаючу благодійність козацтва на користь церкви, зв'язки провідної його верстви з вищим духовенством й участь офіційної церкви в усіх акціях козацтва за піднесення релігійності. Насправді ж, вказані процеси засвідчували набагато складнішу суть змін релігійно-церковного життя на Запоріжжі, яке неможливо затиснути у таку спрощену модель.

Втім, оцінки Яворницького в цьому плані були не поодинокими, в православній історіографії константою вважалась релігійність козацтва і відданість православній церкві впродовж усіх віків його історії. І сьогодні ця прямолінійна оціночна версія є нав'язливою міфологемою історичних праць. Фактично, питання еволюції релігійності різних верств козацтва та становища церкви на Запоріжжі у певні періоди потребує нового ґрунтового вивчення, яке має розпочинатися з нульового циклу.

Після загальних положень про ставлення козацтва до релігії і церкви, Д.І. Яворницький детально виклав історію побудови та подальшу долю 47 запорозьких церков, описав їх зовнішній вигляд, начиння, реліквії¹⁹. Цей історико-статистичний матеріал і сьогодні цінний як своєрідний довідник, втім, слід зазначити, що автор широко використав опубліковані раніше матеріали і, зокрема, праці з історії церкви на Катеринославщині архієпископа Феодосія.

¹⁹ Там само. — С.263-290.

Цікавою є фіксація істориком кількох козацьких переказів про будівництво церков (Спаського дерев'яного собору в Самарі 1773-1778 рр. — без жодного гвіздка, бо гвіздками було пробито тіло Христа; видіння будівничому Миколая Чудотворця, який вказав, як треба будувати)²⁰.

Переважна більшість цих церков (близько 40) було побудовано у XVIII ст. й автор спирався саме на цей матеріал.

Ситуація XVIII ст. відбилася і на загальних положеннях Д.І. Яворницького з приводу підкорення церкви на Запоріжжі рішенням Коша та її певної автономії від влади митрополита і Синоду²¹. На XVII ст., а ще більше XVIII ст., припадають і тісні зв'язки Запоріжжя з Межигірським ставропігійським монастирем. Звичаї щорічної заміни священників на Січі, щоб „не давать духовенству глубоко пускать корни в земле запорожских казаков“ і не допустити впливу на політику та дії Коша, також фіксується документами XVIII ст. Це стосується і практики вибору та відсилання духовних осіб Кошем²². Навіть опис богослужіння у Січі побудований на матеріалах XVIII ст., особливо стосовно любові козаків до пишноти та урочистості відправи.

Загалом, нарис „Церковное устройство у запорожских казаков“ фіксує картину виключно Нової Січі XVIII ст. з незначними більш ранніми інтерполяціями та узагальненнями, які не є обґрунтованими.

Спроба Д.І. Яворницького подати картину боротьби козацтва з унією й описати жадливі утиски православ'я уніатами та католиками²³ не є самостійним вислідом. Автор повторював відомі положення і штампи православної історіографії, навіть посилюючи драматизм ситуації та емоційність опису. Втім, і у цьому випадку історик відображав також пересвідчення самих козаків, які так само змальовували дану картину в літописах і сприймали усі подібні заклики православних полемістів та ієрархії.

Своє дослідження вказаної проблеми Д.І. Яворницький повторив у статті „Церковные памятники Запорожья“²⁴, де також описував ознаки великої побожності запорожців, їх постійну боротьбу за віру і виступи на захист православної церкви.

²⁰ Там само. — С.284-285.

²¹ Там само. — С.290.

²² Там само. — С.295.

²³ Там само. — С.358-362.

²⁴ Исторический вестник. — 1893. — №6. — С.770-782.

Історик повністю передав описану в попередній праці історію самарського Пустинно-Миколаївського монастиря як основної святині запорозького козацтва²⁵.

Усі зазначені автором факти є „зовнішнім“ свідченням складних процесів, про які вже йшлося. Вчений, застосовуючи притаманний йому історико-етнографічний метод, зібравши хронологічно-розрізнену інформацію, намагався ілюструвати нею стале, на його думку, явище особливої релігійності запорожців на усьому історичному відтинку існування козацтва. Власне, і саме козацтво усі названі дії та вчинки розцінювало як служіння світу християнському, православній церкві і Богу. Саме ці пересвідчення часів Нової Січі і фіксував Яворницький, слідом за запорожцями впевнено твердячи, що це і є головною ознакою релігійності.

Вже в цих основних фундаментальних (за широкою хронологією охоплення історичних процесів і фактографічною повнотою) працях Д.І. Яворницького можна бачити, що ним самим опанувало пересвідчення запорожців стосовно віри і церкви. Вчений описував дану проблему ніби з середини, його наукові переконання були тотожні свідомості та діям козацтва XVIII ст., його вустами промовляв збірний образ козацького духу. Але фіксуючи вчинки і козацьке пересвідчення у вірі, дослідник не пояснював причин, не давав жодних порівнянь і контексту релігійності інших верств суспільства України та сусідніх народів, його думки формально існували поза часом (хоч фактично відбивали реалії Нової Січі). Створюється враження, що Яворницьким керували почуття, емоції, співпереживання втіленого в усе його ество козацтва вказаної доби, рацію ж діяло на рівні логіки і зв'язності опису. Структурний аналіз, система історичного моделювання, порівняльний метод — словом, усе те, чим користується кожен історик, який живе таки в своєму часі, у власній емоційно-інтелектуальній та етичній аурі, але досліджує старі віки, намагається зрозуміти поведінку і психологію людей минулих епох, які відрізнялися від його сучасників, — для Д.І. Яворницького в його працях про козацтво було не суттєвим. Такі методи застосовуються вченим лише стосовно далеких від його емоційних переживань тем (зокрема, в працях з історії Середньої Азії). Отже, перед нами постає дослідник, ментальність якого все більше і більше наближається до ментальності збірного героя його праць. Саме цим пояснюється феноменологія побутово-прикладних знань Яворницького про козацтво: він знав і міг пояснити застосування кожної речі, інтуїтивно відтворював звичаї і традиції,

²⁵ Пор.: *Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.* — Т.І. — С.300-315.

міг бездоганно змалювати будь-яку жанрову сцену. Не випадково Дмитро Іванович став цілим скарбом знань для Іллі Репіна. Дуже влучно художник назвав вченого „запорізьким характерником“, златним до власного перевтілення. А використання портретних рис Яворницького в образі писаря у картині „Запорожці пишуть листа турецькому султану“ якнайкраще символізує сам образ історика: в середовищі запорожців, один з них, він описував історію козацтва — феномену, органічною частиною якого психологічно й інтелектуально став сам „писар“.

Пізніше Яворницький згадував, що в період праці над історією запорозького козацтва духовні особи пропонували йому перейти на церковну службу: „У Вас велика історична ерудиція, висока культура, енциклопедичні знання. До того ж голосище — вас Бог щедро обдарував усім, щоб стати пастирем, у великому сані бути... стати професором богослів'я!“ Вчений відповідав, що більше цікавиться іншим — „заглибився в історію наших славетних предків — запорожців“²⁶.

У 1898 р. побачила світ нова велика праця Д.І. Яворницького „По следам запорожцев“ (СПб., 324 с.), яка складалася з двадцяти окремих нарисів. В одному з них автор оповідав про свої розшуки в архіві Соловецького монастиря документів про Петра Калнишевського. Книга друкувалася без попередньої цензури і коли потрапила до цензора Пантелеєва, то друк негайно припинили. Серед причин цього були і сюжети, пов'язані з вірою та церквою. Зокрема, цензор особливо обурювався з приводу легенд, де „Господь и апостол Петр ходят по земле и непосредственно вмешиваются в дела людские. Они заходят в одну хату, где апостол Петр подвергается побоям“²⁷. У нарисі „От Нового Кодака до Каменно-Потоцкого“ виводилися негативні типи духовенства — двох священників, схильних до спиртного.

16 квітня 1898 р. Яворницький звернувся з листом-апеляцією в Комітет у справах друку. Тут він пояснював, зокрема, що виведені ним негативні типи духовенства не свідчать про таке ж його ставлення до релігії, в житті такі священники трапляються і задля їх морального виховання це не слід замовчувати²⁸. Текст книги (С.105-106, 203-218) був переданий для спеціального розгляду в духовну

²⁶ Шаповал І. Вірую у триединого // Київська Старовина. — 1992. — №3. — С.95.

²⁷ РДІА у СПб. — Ф.776. — Оп.21. — Спр.283. — Арк.51; Білий В. З матеріалів до історії української етнографії // Етнографічний вісник. — 1927. — Кн.5. — С.189-199.

²⁸ РДІА у СПб. — Ф.776. — Оп.21. — Спр.283. — Арк.56.

цензуру. Книга таки була додрукована і вийшла, але за наполяганням духовної цензури з неї вирізали сторінки з двома „антирелігійного спрямування“ казками („З чого збагатів бідний чоловік“, „Що буде, як жінці дасть владу“)²⁹.

Вміщуючи всі названі перекази та казки, Д.І. Яворницький фактично знову відтворював не фасадний, а емоційно-психологічний рівень релігійності нижчих верств козацтва. При цьому усі зібрані вченим оповіді відображали ментальність запорозької сіроми XVIII ст., яка певною мірою фіксувала традицію більш ранніх часів стосовно нижчої верстви козацтва, що не піддавалося такій деформації, як свідомість середньої та вищої верств.

У подальших своїх працях вчений розвиває два основні напрямки щодо висвітлення релігійно-церковної теми: продовжує публікувати документальний та фольклорно-етнографічний матеріал; описує конкретні пам'ятки козацької церковної старовини.

У річці першого напрямку можна назвати публікації кількох документів у збірці джерел з історії козащини: прохання доставити матеріали для будівництва січної церкви, прислати священика і пожалувати настоятелю січної церкви Володимиру Сокальському хреста³⁰. Дуже цінною є публікація записок ченця полтавського Хрестовоздвиженського монастиря Леонтія Яценка-Зеленського про подорож на Січ у 1750-1751 рр.³¹ У записках подавався опис запорозької Покровської церкви і школи при ній, характеризувалося запорозьке біле духовенство та чернецтво, описувалися вибори кошового і роль у цьому священства. Дуже цікавими є описи диспутів між двома дияконами та диспуту писаря з архімандритом єрусалимської церкви про роль диякона в церкві. На жаль, Яворницький не зробив аналізу цих матеріалів, обмежившись лише біографічними даними про Яценка-Зеленського. А між тим, записки ченця Леонтія дуже добре відбивають процес „переродження“ релігійно-церковного життя на Запоріжжі середини XVIII ст.: його теологізацію, модифікацію відносно церковно-релігійного життя в Центральній Україні та поступову нівелізацію під впливом офіційної синодальної церкви. Цікаво, що Ілля Репін, якому Яворницький надіслав книгу, відреагував на її зміст більш адекватно: „Монастири,

²⁹ Шубравська М.М. Д.І. Яворницький. — С.174-176.

³⁰ *Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т.2. — Док.255, 287, 288.

³¹ *Эварницкий Д.И.* Две поездки в запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха полтавского Хрестовоздвиженского монастыря в 1750-1751 гг. — Екатеринослав, 1915. — С.104.

православие, духовенство — все какую роль играло! И все это, не мудрствуя, монах видел. Меня удивляет его образованность. Тут Киевская Академия видна³².

Не менше, а можливо й більше, зробив Яворницький для порятунку козацьких релігійних реліквій, огляду й опису пам'яток церковної старовини. Ще 1902 р. вийшла його стаття з описом Преображенської церкви у Великих Сорочинцях: її святинь (ікон, богослужбових книг, подарованих гетьманом Данилом Апостолом речей), архіву, поховань (генерала Леслі, гетьмана Данила Апостола, його дружини та рідні)³³. В листопаді того ж року до вченого звернувся Михайло Коцюбинський, просячи допомогти інженеру І.М. Якубовичу в дослідженні української церковної архітектури³⁴. Яворницький відповів, що з усіх запорозьких церков залишилося тільки три: собор у Новомосковську, собор у Самарському монастирі та церква в с.Кисляківці Херсонського повіту. Цікавий запорозький іконостас зберігся в с.Покровському Катеринославського повіту. Всі ці пам'ятки були обстежені вченим особисто, хоч він і не вважав себе фахівцем у мистецтвознавстві³⁵. Згодом Яворницькому стало відомо, що церква в с.Покровському має бути розібрана і він відразу виступив з клопотанням: „необходимо сохранить входные, затейлевой резьбы церковные двери и резной клирос, так как они представляют собой очень интересный материал церковного строительства XVIII века“³⁶.

У 1904 р., подорожуючи по Полтавщині, Яворницький зробив цілу колекцію фотографій статуй апостолів, які прикрашали запорозьку церкву XVIII ст.³⁷ Такі речі були дійсно унікальними, як і, в принципі, скульптура в православ'ї загалом.

Велику роботу провів учений, готуючись до XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі (1905 р.). Він добився дозволу єпископа Сімеона та Синоду оглянути старовинні церкви Катеринославської єпархії і відібрати цінні в історико-мистецькому плані речі до Катеринославського історичного музею. Вчений привіз з експедиції дві ікони Іоана Предтечі і Богоматері. Згодом Яворницький

³² ЦНБ НАН України. IP. — Ф.1. — Спр.21945. — Арк.58.

³³ *Яворницький Д.И.* Преображенская церковь в м.Больших Сорочинцах (Полтавской губ., где крестили Н.В. Гоголя) // Исторический вестник. — 1902. — №2. — С.667-678.

³⁴ *Шубравська М.* Листи до Д.І. Яворницького // Рад. літературознавство. — 1964. — №4. — С.106-107.

³⁵ *Вона ж.* Д.І. Яворницький. — С.82.

³⁶ *Летопись Екатеринославской Ученой архивной комиссии.* — Екатеринослав, 1911. — Вып.VII. — С.267.

³⁷ *Киевская Старина.* — 1904. — №1. — С.19-20.

віднайшов запорозький іконостас з чотирьох великих образів, де особливо виділявся образ у повен зріст св. Варвари Великомучениці з вінком на голові та оливковою гілкою в руках. Вчений відзначав талант запорозького художника³⁸. Цікаво підкреслити, що образ був швидше портретом, ніж іконою. Це ще одне свідчення рівня сприйняття релігії та церковних символів як запорожцями XVIII ст. (які переймали тенденції барокової культури центру), так і самим Яворницьким — їх фактичним репрезентантом у кінці XIX - на початку XX ст.

З наступних експедицій по церквах Запоріжжя вчений привіз стародруки, рукописи, церковні чаші, старовинні золоті та срібні церковно-службові речі³⁹.

Така активна діяльність Яворницького викликала незадоволення певних кіл. Якийсь місцевий поміщик доніс на вченого в Синод. Розпочалося ціле „разбирательство“. Обер-прокурор Синоду П. Извольський 17 березня 1907 р. суворо запитував катеринославського єпископа Сімеона: „До сведения моего дошло, что археолог Эварницкий, ссылаясь на якобы полученное им полномочие от Святейшего Синода, отбирает от церквей принадлежащие им предметы древности и даже утварь. Такой случай имел, например, место в селе Голо-Грушевке, Екатеринославского уезда. Принимая во внимания, что никаких полномочий от Святейшего Синода Эварницкому выдаваемо не было, покорнейше прошу Ваше Преосвященство почтить меня уведомлением, насколько дошедшие до меня сведения о действиях Эварницкого соответствуют действительности и какие меры Вы находите возможным принять к возвращению церквам самовольно отобранных от них Эварницким предметов“⁴⁰.

Єпископ Сімеон, який підтримував працю Яворницького щодо збереження пам'яток старовини, змушений був виправдовуватися. Він повідомив, що в 1904 р. на єпархіальному з'їзді було прийняте рішення організувати спеціальний відділ церковних старожитностей при Катеринославському обласному музеї ім. Поля і передати туди всі старі і непотрібні в церквах речі. Єпископ твердив, що в церквах зібралось багато таких речей, але „им грозит сплошное истребление и потому их надо во чтобы то ни стало, спасать от гибели“. Старі дерев'яні церкви горять від пожеж, грабуються, служителі підмінюють

³⁸ *Эварницкий Д.И.* Отчет Екатеринославского областного музея им. А.Н. Поля. — Екатеринослав, 1905. — С.14.

³⁹ *Он же.* Отчет Екатеринославского областного музея им. А.Н. Поля за гг.1905-1906. — Екатеринослав, 1907. — С.13.

⁴⁰ РДІА у СПб. — Ф.797. — Оп.77. — Спр.42. — Арк.1.

речі (дорогоцінне каміння), знищують старі ікони, пліснява і миші псують решту. Повторюючи думки Яворницького, єпископ з боєм констатував: „Некоторые предметы старины заведомо истребляются невежественной рукой духовенства, не придающего им, по своему незнанию, никакой цены... Древние Евангелия... изодраны, ... закапаны воском; оклады их полуразбиты; надписи, сделанные по листам жертвователями... срезаны невежественной рукой переплетчика, большею частью еврея. Редкие по письму образа, при подновлении их, обезображены (образ Спасителя XVII в. — времен Богдана Хмельницкого в соборном храме Никополя облит кислотой евреем при очистке лика)... Древние документы или вовсе растерзаны и представляют собою настоящий хаос, господствующий в так называемых церковных архивах, или же поприлипали ко дну ящиков книжных шкафов, покрылись сплошь плесенью и отдираются оттуда по кускам, а не то совсем превратились в бумажную труху, оставшуюся от зубов мышей и крыс. Металлические кресты и чаши, иногда ценные по отделке и по надписям, сделанным на них, развинчены и разбросаны по различным углам церкви. Древние и очень дорогие килимы, т.е. домотканые ковры, и шелковые ткани или исчезли из церковных кладовых, или же истрепаны, выброшены как хлам... Древние серебряные оклады с икон, старые ризы, епитрахили, воздушки большею частью распроданы евреям, скупщикам старья“⁴¹. Здається, ця страхітлива картина вийшла з-під пера не стільки духовної особи, скільки головного охоронця старовини. У доповідній записці єпископа дії вченого цілком виправдовуються: „Идя навстречу стремлению спасти от гибели предметы церковной старины, Директор областного музея известный археолог Дм.Ив. Эварницкий взял на себя тяжкий труд объехать всю Екатеринославскую губернию, лично осмотреть все церкви и отметить в них все то, что составляет такую или иную ценность в археологическом отношении. Отмеченные Эварницким предметы древности, хранящиеся в церквях без употребления, согласно циркулярному указу Св.Синода от 15 февраля 1906 года, №3 с разрешения епархиального начальства, а также с согласия причтов и старост помещаются в упомянутый выше церковно-археологический отдел при Екатеринославском обл. музее на хранение, оставаясь собственностью церкви“⁴². Так із зазначеної церкви в Голо-Грушеві були взяті Евангеліє 1784 р., Ангел-підвіска і чаша.

У Синоді доповідна єп.Сімеона була піддана експертизі К.Я. Здравомисловим, який прирік, що порушень немає. Лише після цього,

⁴¹ Там само. — Арк.2-3.

⁴² Там само. — Арк.3-3-зв.

1 червня 1907 р. обер-прокурор Синоду повідомив архіерею: „Полагаю, что деятельность г.Эварницкого не нарушает правил, установленных циркулярным указом Св.Синода“⁴³.

Позитивне вирішення справи дало можливість Яворницькому продовжити збирання запорозької церковної старовини. Зберігся список виявлених ним речей (Євангелій 1644-1763 рр. з вкладними записками козаків та старшини; чаш, хрестів, ікон тощо). Вчений гордився своїми знахідками як дорогоцінними реліквіями козацької доби. В. Данилов згадував, як у 1906 р. розмовляв з Яворницьким у музеї. Дмитро Іванович „стоял, опираясь на стасидию из запорожской сечевой церкви, т.е. кресло, в котором можно было и стоять, опираясь локтями, и сидеть. Когда Эварницкий впервые показывал мне эту стасидию, он сказал с умилением: „Отут кошовые атаманы стояли своїми ніжками“⁴⁴. Усі нові надходження церковної старовини були занесені вченим до опублікованого каталога музею⁴⁵. Залишилися також його рукописні спомини про огляд разом з В.В. Тарновським козацької церкви в с.Кодак та собору в Нікополі⁴⁶.

Проте у 1911 р. „збиральницька“ діяльність Яворницького у церквах Запоріжжя була припинена. Катеринославський єпископ Сімеон, який сприяв ученому в цій справі, був звинувачений у недостатній протидії українофільству (навіть у семінарії висіли портрети Шевченка) і переміщений у Самару⁴⁷. Його наступник повів себе інакше.

Перед цими подіями, у 1910 р. Д.І. Яворницький побував у Єгипті та Палестині, де відвідав святі місця, зокрема, Єрусалим. Сьогодні нам невідомі враження вченого та вплив на його релігійну свідомість християнської ортодоксії та святинь. Звичайно, спілкування вченого з представниками української і російської аристократії, особливо під час поїздок у Петербург, не могло не відбитися на поглядах, вподобаннях, манері поведінки Яворницького. Це стосується і релігійного життя — маємо на увазі більше прилучення до офіційної церкви та пануючих поглядів на християнську доктрину, релігійні цінності. Так у спогадах про В.В. Тарновського, Дмитро Іванович свідчив про моління Іоана Кронштадтського в домі генеральші Швабе над хворою дружиною Тарновського — Софією. Яворницький

⁴³ Там само. — Арк.4-8.

⁴⁴ ІМФЕ НАН України. Фонди. — Ф.14-2. — Спр.4. — Арк.60; *Шубравська М.М.* Д.І. Яворницький. — С.97.

⁴⁵ *Эварницкий Д.И.* Каталог Екатеринославского областного музея им.А.Н.Поля. — Екатеринослав, 1910. — 426 с.

⁴⁶ ЦНБ НАН України. ІР. — Ф.1. — Спр.21935. — Арк.69-80, 130.

⁴⁷ Літературно-науковий вісник. — 1911. — Кн.IV. — С.106.

був тут присутнім і спостерігав знаменитого цілителя та провидця, зазначивши, що в даному разі його молитва не допомогла — Софія Василівна померла⁴⁸.

Певний вплив на вченого (з релігійного боку) мало і його спілкування із священнослужителями. В його архіві, за даними С.В. Абросімової, збереглися листи від 58 діячів церкви*. Яворницький листувався стосовно церковних речей, важливих з історичного боку. Так, нікопольський священник Микола Шамраєв пропонував передати у музей старе церковне начиння (лист від 23 серпня 1915 р.)⁴⁹. Яворницький піклувався про реставрацію пам'яток церковної архітектури. Так священник с.Авдіївки (Бахмутського повіту) Петро Шикунів дякував за допомогу в ремонті церкви (лист від 23 серпня 1912 р.)⁵⁰. Постійні контакти підтримував вчений зі священнослужителями, які цікавилися місцевою історією і просили певних порад та консультацій, надсилали власні записи фольклору, знайдені старовинні речі, стародруки, ікони тощо. Подібна інформація міститься в листах: о.Георгія Беззабави (с.Юр'івка, Павлоградського повіту; 15.06.1915 р.), о.Г.І. Белінського (с.Краснопавлівка, 18.09.1885 р.), о.Георгія Ващинського (с.Покровське, Нікопольського пов.; 27.02. та 25.03.1888 р.), о.Гната Голубицького (с.Таромське; 24.04.1913 р.), о.Василя Котляревського (с.Хандаліївка, 1916-1917 рр.), о.Олексія Черняговського (Херсон, 1883 р.), о.Миколи Рубанистого (Катеринослав, 1906-1915 рр.), о.І. Харламова (Нікополь, 1915 р.), о.Василя Никифорова (Олександрія; 1.12.1885 р., 1.10.1889 р.)⁵¹. Добрі стосунки на ґрунті вивчення старовини встановив Дмитро Іванович з архієпископом Тульським і Белевським Парфенієм (Левицьким), який надсилав до музею ікони та стародруки⁵². Листувався Д.І. Яворницький і з архієпископом Тверським Дмитрієм (листи від 14.04. та 21.04.1901 р.)⁵³, з відомим волинським етнографом о.Леонідом Ленчевським (листи 1900 р.)⁵⁴, з чернігівським священником Максимом Скобизініним (31.08.1896 р.)⁵⁵. З далеких Соловків архімандрит

⁴⁸ ЦНБ НАН України. — Ф.1. — Спр.21935. — Арх.149-150.

* Вся подальша інформація стосовно листів з архіву Д.І. Яворницького у Дніпропетровському історичному музеї (далі — ДІМ) надана нам С.В. Абросімовою, якій і складаємо щирю подяку.

⁴⁹ ДІМ. — Арх.21466, 21440-21442.

⁵⁰ Там само. — Арх.21476.

⁵¹ Там само. — Арх.12445, 12487, 12067, 12068, 13261, 16186-16202, 21731, 21698, 19772-19783, 21200-21202, 17431, 17432.

⁵² Там само. — Арх.19091, 19092.

⁵³ Там само. — Арх.14885-14886.

⁵⁴ Там само. — Арх.15372-15374.

⁵⁵ Там само. — Арх.19139.

Мелетій повідомляв ученого 4 липня 1887 р. про хрест, подарований Преображенському соборові Петром Калнишевським⁵⁶.

Усі ці ділові стосунки зі священнослужителями все ж не знищили у Д.І. Яворницького того одвічного сатиричного ставлення запорожців до духовенства. Це „народне сприйняття“ останнього відбилосся у белетристичних творах Яворницького, зокрема, найбільше в оповіданні „У бурсу! у бурсу! у бурсу!“ (Катеринослав, 1908). Його перу належить ще кілька творів подібного жанру: „Дикий монах“, „Добрий пастир“⁵⁷. Народні звичаї та церковні обряди (в сенсі головним чином зовнішнього опису не вповні ортодоксального дійства) подані вченим у статтях про день св.Дмитра та „Святки в Малороссии“⁵⁸.

З початком революції Д.І. Яворницький виступає активним поборником української церкви. Цікавими є, зокрема, стосунки вченого з представниками кількох конфесій.

В архіві історика збереглися листи до нього духовних осіб, які дозволять встановити цілий ряд цікавих фактів. Так, ймовірно, ще до 1917 р. Яворницький познайомився з греко-католицьким священником Михайлом Цегельським. Останній 28 червня 1917 р. нагадував: „Багато часу минуло від тогди, як Ви мене відшукали і мило і широко правдах Божих розговор вели. Молився я за Вами при кожній св.Літургії о поміч Духа Св., який оживляє, порушує серця наші і укріплює ласкою своєю святою, того Духа Св., якого І. Христос обіцяв діслати св.Апостолам, який їх мав наставити на всяку правду. О найже і Вас, дорогий, поучит і наставит на всяку правду“. Задля пізнання „святої правди віри“ отець Цегельський надсилав Яворницькому книгу „В защите веры“ і просив: „Прийміть ю з щирим сердцем чоловіка шукаючого правди. Най она стане Вам провідником на дорозі спасення. Вчитуйтеся, як колись вчитовався „державний Теофіль“, для котрого св.Лука Євангеліє списав. Надіюсь, що вона всякі сумніви за Божію помочію розвіє і укріпить в Ваших постоновах“⁵⁹.

Отже, лист засвідчує новий рівень зацікавлення Яворницького проблемами віри. Спілкування з о.Цегельським йшло не в плані дискусій, а в плані розширення догматичних горизонтів індивідуальної віри; осмислення християнського віровчення через

⁵⁶ Там само. — Арх.19146.

⁵⁷ Екатеринославские губернские ведомости. 1888. Часть неофициальная. — №41. — 1908. — №37.

⁵⁸ Рада. — 1910. — №242 (26 жовтня); Рідний край. — 1913. — №12.

⁵⁹ ДІМ. — КП 89360/Арх.22411.

розум, а не серце. Звернення Дмитра Івановича до греко-католиків, можливо, було пов'язане з їх практикою українізації богослужіння. Яворницький дізнався про закладення у Києві греко-католицької церкви (дерев'яної) й о.Цегельський повідомляв про хід будівництва. Вчений цікавився також долею митрополита Андрея Шептицького, інформацію про якого також подавав отець Михайло. На той час Цегельський був призначений генеральним вікарієм греко-католицької церкви у Києві і головою комітету по зведенню церкви св.Миколая⁶⁰. З-поміж усіх листів священнослужителів до Яворницького революційної доби лист о.Цегельського найбільш ранній. Судячи з інших листів, вченого на той час дуже хвилювали дві основні проблеми: осягнення християнської догматики та віровчення через богослов'я й українізація церкви. При цьому, обидві проблеми в його свідомості були тісно пов'язані. Враховуючи російське спрямування Православної Церкви, звернення Яворницького до Української Греко-Католицької Церкви з її національною настановою та українською мовою не є дивним.

Лише з 20-х років, спостерігаючи процес українізації православ'я і розуміючи, що в Наддніпрянській Україні саме ця конфесія є традиційною, Д.І. Яворницький активно включається у церковне життя і жваво цікавиться спробами священнослужителів вести відправу українською мовою. Так священник с.Лоцманської-Кам'янки Кость Шарай писав Дмитру Івановичу 31 липня 1921 р.: „3 ласки Божої я почав одправу служби Божої на нашій рідній мові. Пам'ятаючи, як Ви цікавились лише читанням „Апостола“, я гадаю, що Вам було б приємно послухати всю цілком обідню (музика К. Стеценка), а тому й запрошую Вас на Спаса“⁶¹. Отець Шарай обговорював з вченим також питання відкриття української парафії у Катеринославі та повідомляв про останні відомості Всеукраїнської Церковної Ради у Києві.

Саме з листів о.Шарая дізнаємося, що на 1921 р. Д.І. Яворницький здійснив переклад українською мовою Літургії (лист від 4 серпня 1921 р.)⁶².

Інший панотець — Михайло Клеоповський скаржився (8.10. 1923 р.), що на новому місці — в с.Красноселля Олександрійського повіту на Херсонщині українізація церковної відправи не сприймається. „Приїхавши на парохвію, — писав батюшка вченому, —

⁶⁰ Києвлянин. — 1917. — №276 (16 грудня); ЦДІА України у м.Львові. — Ф.408 чт. — Оп.1. — Спр.523.

⁶¹ ДІМ. — Арх.21534.

⁶² Там само. — Арх.21458.

почав я правити на рідній мові, себ то по українському; й Ви собі уявити не можете, до чого зденаціоналізований наш нарід й до чого він темний — ось уже два місяці я бьюсь й ніяк не можу втлумачити, що Євангелія, написана на слов'янській мові й на українській се одне; у їх розумінню остільки понижена рідна мова, що вони вбачають трохи не кошунство в тому, що служба Божа правиться на їй, загальне ж з'явище — се їм дико, що вони розуміють, що робиться в церкві, вони так звикли механічно молитись Богові, що розумне відношення до молитви — сього великого акту з'єднання обмеженого чоловічого духу до Духа абсолютного — се, кажу, пригнічує їхнє розуміння⁶³. Отець Клеоповський бачив труднощі також в антипропаганді „тихонівців“ (послідовників Московського патріарха Тихона /Белавіна/) та „обновленців“ (послідовників митрополита Олександра /Введенського/), які, наприклад, поклик до Пречистої: „Радуйся невеста невестная“ перекладали „українською“: „регочися дівко незасватана“. Священик звертався до Яворницького „як до поважного культурного діяча на рідній ниві... за порадою й допомогою, як моральною, так і матеріальною“. Отець Михайло свідчив, що і по усій Київщині іде боротьба проти української відправи, „ведеться скаженна агітація серед людности проти сього самими ж пан-отцями, котрі не знають своєї рідної мови й котрім страшно переходити на зрозумілу для народу мову“.

Можливо, саме така складна ситуація з українізацією православ'я та відсутність навіть відповідних богослужбових текстів рідною мовою спричинила спробу Д.І. Яворницького здійснити ряд перекладів. Як вже мовилося, на 1921 р. це була Літургія. У листах митрополита Назарія за 1924 р. зустрічаємо свідчення про переклад вченим Книги Псалмів. Владика писав: „Не раз думал я и о Вашем переложении псалм Давида царя на украинську мову и вот Вы обрадовали меня, уведомив, что труд этот Ваш ждет лишь типограф[ского] станка. Помогите Боже! От души приветствую эту святую работу Вашу“⁶⁴. В травні 1924 р. митрополит Назарій згадував і про початок цієї праці — перші переклади псалмів: „Много лет прошло с той поры, когда мы столь беспечны были, что могли плыть однажды (и плавать не раз) по Днепру, направляясь у Бизюкову монастырю... Много вспоминали тогда, между прочим прочитывали первый псалом в Вашем переложении на малороссийскую мову“⁶⁵.

Псалми в перекладі Д.І.Яворницького так і не були видані, але зберігся рукопис (навіть у кількох варіантах) тексту. Повний переклад

⁶³ Там само. — Арх.14963.

⁶⁴ Там само. — Арх.17403.

⁶⁵ Там само. — Арх.17404.

150 псалмів (включаючи два варіанти перекладу псалмів 56 і 57) займає 325 сторінок рукопису⁶⁶. Окрім цього, існує також збірка перекладів вибраних псалмів (64)⁶⁷. Переклад Яворницького не є канонічним, він також не був апробований церквою і затверджений котримсь з ієрархів. Вчений, на жаль, не дотримувався якихось головних принципів перекладу. В ряді випадків переклад був досить приблизний, довільний, замінювалися не лише слова, але і сама структура та почасти смисл тексту. Мова перекладу наповнена діалектологізмами та русизмами. Цілком очевидно, що ця справа була новою і незвичною для Яворницького. Вчений не мав спеціальної підготовки і знань. Навіть сьогодні створені для українського перекладу Біблії та Літургії комісії з числа богословів та мовознавців ведуть дискусії з приводу адекватності передачі кожної фрази. Переклад Біблії є надто складною справою: символічність і закодована семіотичність її тексту вимагає досконалого знання біблеїстики (окремої науки про тексти Біблії та їх інтерпретацію), давніх мов (зادля порівняння і використання найдревніших списків), розмаїття української літературної мови та спеціального опрацювання термінології. Всі здійснені до сьогодні переклади Біблії українською мовою так чи інакше визнаються недосконалими. Розмовна мова, в принципі, не може застосовуватись у перекладах, що вимагають сакралізації мови. Виходячи з усього зазначеного, переклади псалмів Д.І. Яворницького не є актуальними для церковно-службової практики. Вони більше слугують для характеристики розуміння біблійних текстів самим Яворницьким. Маємо враження, що це розуміння було буквалістичним, глибини тексту і символіка його образів перекладачем не сприймалися. Ця обставина ще раз підкреслює, що рівень релігійності історика козацтва був тотожний відповідним уявленням запорожців та й, загалом, більшості його сучасників, далеких від релігійної літератури, що утримували церковні приписи на побутовому рівні, не вникаючи в суть.

Більш вдалим можна вважати переклад Яворницьким найзнаменитішого гімнографічного церковного твору святого Андрія архієпископа Критського (бл.633-720/726/) „Великого покаянного канону“. Переклад датований 1923 р. і здійснений з російського (не церковно-слов'янського) тексту⁶⁸. Очевидно, саме це є причиною більш адекватної передачі тексту. Сам канон простий і дуже поетичний за формою. Це найдовший з-поміж усіх канонів у Православній Церкві

⁶⁶ ЦНБ НАН України. ІР. — Ф.1. — Спр.21944.

⁶⁷ Там само. — Спр.21965.

⁶⁸ Странник. — 1902. — Март; Христианское чтение. — 1902. — Февраль.

(містить близько 250 тропарів, тоді як в інших канонах — не більше 30). Переклад Яворницького, попри деякі русизми, діалектологізми та кальковані вислови, навіть фрази, все ж досить добре передає характер і звучання тексту. Рукопис перекладу на 140 сторінках включає чотири розділи: тропарі на понеділок, вівторок, середу і четвер першого тижня святих постів⁶⁹. Враховуючи, що навіть сьогодні ще немає доброго українського перекладу „Великого покаянного канону“, рукопис Яворницького заслуговує на пильну увагу богословів Української Православної Церкви, хоч, звісно, не може вважатися канонічним.

Після революції Д.І. Яворницький продовжував також ділові стосунки зі священниками стосовно знаходження і збереження історичних пам'яток. Етнографічні матеріали у 1919 р. надсилав вченому о.О.І. Данилов зі с.Любимівки на Катеринославщині⁷⁰. Ономастичні та фольклорні пам'ятки збирав для історика о.А. Пальчевський зі с.Заливного (1924–1934 рр.)⁷¹. Про церковні архіви повідомляв у червні 1921 р. священник В.Чернявський з Новомосковського повіту⁷². Старий знайомий о.Василь Котляревський, який раніше здобув для музею чимало цінних експонатів — рукописів, стародруків, писанок, ікон (зокрема, ікону початку XVIII ст., яка супроводжувала запорожців у походах на турків і татар) — 14 травня 1933 р. написав Яворницькому останнього листа зі с. Пескошено Мелітопольського повіту. На жаль, тепер він міг писати вченому лише про голод і потребу допомоги: „Тяжело умирать голодною смертю при полной сознательности своей невинности перед людьми; и за что такое тяжелое наказание? А хлеба у нас было много, но весь хлеб отобрали везде до фунта и куда-то кому-то отравили“⁷³.

Прийшов час, коли „церковщина“ була поставлена офіційно на рівень з „контрреволюцією“. Хвиля українізації церкви завмерла. Переклади Яворницького залишились у його шухляді. Там опинився і рукопис, присвячений історії духовенства кам'янської церкви (хронологічний реєстр за 1791–1924 рр., 57 імен)⁷⁴. Лише 1929 р. побачила світ одна з останніх великих праць вченого „До історії степової України“ (Дніпропетровськ, 1929. — 536 с.), де вмішувались

⁶⁹ ЦНБ НАН України. ІР. — Ф.І. — Спр.21951. — Арк.1-71 (С.1-140).

⁷⁰ ДІМ. — Арх.13901.

⁷¹ Там само. — Арх.19033-19037.

⁷² Там само. — Арх.21732.

⁷³ Там само. — Арх.16187; *Абросимова С.В., Мицик Ю.А.* Лист з 1933 року... // Прапор юності. — 1990. — 5 червня.

⁷⁴ ЦНБ НАН України. ІР. — Ф.І. — Спр.22157. — Арк.1.

документи, віднайдені в церквах Катеринославщини впродовж кількох десятиліть. Наприкінці 1930-х рр. Д.І. Яворницький готував до друку збірку пісень, у яку були включені також культові пісні (колядки, щедрівки, веснянки, купальські пісні, псалми). Однак і до цього часу збірник пісень залишається неопублікованим в архіві Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнології ім. М.Т. Рильського НАН України.

Про музейну діяльність Д.І. Яворницького 20-30-х років згадує Іван Шаповал, спомини якого дають інформацію і щодо релігійно-церковної проблематики⁷⁵. В музеї продовжував діяти „Церковний відділ“, і хоч його по mimo волі вченого перейменували в „Анти-релігійний відділ“, все ж там залишилися усі експонати: чудотворні ікони, золоті хрести, дарохранительниці, чаші, ризи, іконостаси, священні книги. Яворницький часто сам проводив тут екскурсії, демонструючи складені в козацькій скрині речі: чотири рукописних Євангелія 1594, стародрук Івана Федорова 1580, саккос XVIII ст. та ін. Демонструючи запорізьку ікону Покрови Богоматері з січової церкви XVIII ст., вчений пояснював: „Бачите, на ній попереду стоять вусаті запорожці і благають: „Молимося, покрой нас честним твоїм покровом, избави от всякого зла“. А вона відповідає: „Избавлю и покрою люди моя“. Кажуть, що на цій іконі зображено кошового П.І. Калнишевського з товариством, які молились „об отвращении грозившего Сичи бедствия со стороны Москвы“⁷⁶. Це пояснення цікаво співставити з оповіддю історика про дерев'яний Троїцький собор (1773-1779) й обставини його будівництва без жодного гвіздка: „Запорожці постановили, що в новому храмі не повинно бути жодного залізного цвяха, бо не личить у храмі Спасителя, розп'ятого на хресті й прибитого до нього залізними цвяхами, вбивати у дерево залізні цвяхи, а треба у колоди вставляти дерев'яні тиблі й на них кріпити основу церкви“⁷⁷. Подібна позадогматична народно-побутова логіка сакрального була характерна як для козацтва, так і для самого Яворницького.

Доказом того слугує і своєрідність „символу віри“ Дмитра Івановича: „хтось править світом, порядкує, дає лад... чи є Бог Саваоф? Такого Бога, якого малюють — лисого, з сивою бородою, — немає. Бог є в душі людини“⁷⁸. Чисто „запорозьким“ було і уявлення вченого про святість. Зокрема, він особливо шанував козаків, що... потрапили в сюжетні зображення ікон, наприклад, Якова та Івана

⁷⁵ Шаповал І. Вірую у триєдиного. — С.94-100.

⁷⁶ Там само. — С.96.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само. — С.94.

Шиянів, виписаних на іконостасі січової церкви⁷⁹. В свідомості Яворницького, як і козацької страшини XVIII ст. (барокової доби) церковне призначення, сакральна символіка й естетична мистецька цінність речей були невіддільні. Так, він поставив при вході до музею велику бронзову (важила більше тонни) статую Христа роботи Опікушина і дуже цінував її за майстерність, зовсім не зважаючи на проблему освячення та церковного визнання скульптури. У вітрині, присвяченій самому Яворницькому, він виставив... проскуру, подаровану йому Катеринославським єпископом в день ювілею. Дмитро Іванович нізащо не погоджувався її прибрати. Шаповал оповів анекдотичний випадок, коли він умовляв Яворницького хоч посунути просвіру, щоб „не муляла очі багатьом безвірникам і деяким начальникам“. Закінчилось це просто: „Другого дня до нашої кімнати зайшов Дмитро Іванович і замість „здоровенькі були“ тицьнув мені дулю під ніс: „А проскура де стояла, там і стоятиме. Не вигадуйте, атеїсти нещасні...“⁸⁰.

Культ сакральної речі, церковного начиння, священних книг був притаманним Яворницькому такою ж мірою, як і запорожцям. Вчений доклав усіх зусиль, щоб врятувати церковні цінності від конфіскації і переплавки. Зокрема, саме Яворницький буквально вивернув у представників влади речі з Преображенського собору для музею⁸¹. Характерно, що розуміючи містичне ставлення до церковних реліквій віруючих, Дмитро Іванович не забороняв їм відвідувати музей з метою поклоніння. І. Шаповал оповідав про прихід жінок з Новомосковська задля моління чудотворній іконі Миколая Чудотворця. Яворницький наказав служителям: „Нехай бабусі помоляться. Їм стане легше на душі“⁸².

Сам вчений, за свідченням Шаповала, дотримувався християнських звичаїв, мав вдома ікони, україномовне Євангеліє. Перед споживанням їжі, він обов'язково перехресчував страви. На Пасху у нього завжди (і в 30-ті роки) була свячена Пасха на столі, крашанки, печене порося з хроном у зубах (за старим звичаєм Запоріжжя). „Скрізь — гаптовані українські рушники. Ікон у хаті було теж чимало. Любив Дмитро Іванович христосуватися, приймав вітання й сам цілував гостя, приказуючи: „Христос воскрес!“ З радістю відчиняв двері, коли приходили посівальники, колядники“⁸³. Це була

⁷⁹ Там само. — С.96.

⁸⁰ Там само. — С.98.

⁸¹ Там само. — С.96.

⁸² Там само. — С.97.

⁸³ Там само.

та християнська традиція, що існувала в кожній старій порядній родині. Більше того, дані традиції і релігійно-церковне життя запорожців Яворницький пробував пропагувати навіть серед атеїстичної молоді. І. Шаповал описує екскурсію комсомольських активістів у церковний відділ музею, яку вів сам Дмитро Іванович. Його емоційна оповідь не могла не викликати зацікавлення, лише наступного дня кілька активістів заявили про необхідність спалити „всю церковшину“ з музею⁸⁴.

До собору „самоліквідації“, як свідчить І. Шаповал, Яворницький був прихожанином автокефальної церкви Олександра Невського. На питання Шаповала, чому він туди ходить, Дмитро Іванович відповів: „Не один раз заходив і заходжу. Коли завітаю, мені подають крісло і я з великою цікавістю слухаю церковну службу. Є що послухати й побачити. Хор чого вартий, а коли священник Шамрай заспіває, так, повірте, серце завмирає. Щоб знали — це не звичайний піп, а колишній артист Харківського оперного театру...“⁸⁵. З цих слів важко визначити, чи була це дипломатична відповідь, чи вони все ж відображали справжню настанову Яворницького. Його естетичне сприйняття церковної відправи більше відповідало позиції невіруючої або індиферентної до релігії людини. Сакральне значення Літургії було відоме вченому, тому цитовані слова, очевидно, не можуть слугувати матеріалом для реконструкції релігійних поглядів Яворницького. І все ж, вони мали явно формалізований характер. Згадаймо його вислів: Бог у душі. Наше твердження ілюструє також ставлення Дмитра Івановича до козацьких могил та кладовищ. Найбільше його хвилювало руйнування могил як пам'яток історії та необхідність їх охорони, про що вчений писав навіть наркомуні освіті М.О. Скрипнику⁸⁶.

Як не прикро, але наведений матеріал, власне, вичерпує фактографічний ряд теми. Він показує, що впродовж життя Яворницького його релігійна свідомість еволюціонувала від стихійно-побутової через народно-традиційну до теологічно-літургійно-національної. При цьому незмінним залишався погляд на релігію і православну церкву як традиційну складову життя українського етносу, осердя його духовно-морального існування на побутовому позадогматичному і позатеологічному рівні. Останнє переконання знайшло цілком адекватне втілення у всіх працях вченого з історії запорозького козацтва. Це зумовило і консервативність погляду про незмінність, сталість і

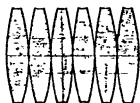
⁸⁴ Там само. — С.99-100.

⁸⁵ Там само. — С.95.

⁸⁶ Там само. — С.100.

постійність православної релігійно-церковної ідеї у свідомості козаччини впродовж усієї її історії. Як ніхто інший, глибоко засвоївши ментальність козаччини XVIII ст., проникнувши в неї не лише розумом, але й почуттями та усім своїм еством, Яворницький фактично відображав у своїх працях релігійні пересвідчення та ставлення до церкви козацтва саме цієї доби.

Втім, усе сказане, очевидно, є лише сьгоднішнім авторським баченням проблеми. Нові матеріали і дослідження можуть дати цілком іншу картину як стосовно релігійних поглядів Д.І. Яворницького, так і неоднозначності характеристики релігійної свідомості запорозького козацтва на різних етапах його історії. В даному разі Яворницький є символічним „подвійним каталізатором“ вивчення останньої вельми складної і, через явну невиправданість загальноприйнятної ідеологеми, надзвичайно цікавої та вкрай актуальної сьгодні проблеми. „Подвійним“ — через те, що спонукає до цього нового вивчення як дослідник і одночасно як „жива модель“ (якщо дозволено буде так висловитись) козацького релігійного світогляду, як „запорозький характерник“.

УПОРЯДНИК І ДОСЛІДНИК АРХІВУ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА ГЛІБ ЛАЗАРЕВСЬКИЙ

Трагічно склалась доля архіву видатного українського вченого, історика, фольклориста, громадського діяча Михайла Драгоманова. Перебуваючи у центрі наукового й культурного життя України з 60-х до середини 90-х рр., він дуже старанно формував свій архів, зокрема після того, як у лютому 1876 р. виїхав на еміграцію — спочатку до Відня, згодом до Женеви, а в 1889 р. до Софії.

На велику вартість архіву вказували, зокрема, Леся Українка та Михайло Павлик. Ще при житті дядька і після його смерті Леся Українка виготовляла копії документів, які збереглися до наших днів у Центральному державному архіві України у Львові (фонд М. Павлика).

Надзвичайно велика заслуга у вивченні, збагаченні та публікації окремих документів з архіву М. Драгоманова належить Михайлові Павликові. Відразу після смерті вченого він звернувся з проханням до ряду осіб, які перебували в контактах з покійним, передати йому для вивчення та публікації листи М. Драгоманова.

На початку нашого століття М. Павлик усіляко сприяв тому, щоб унікальний архів потрапив на зберігання до Львова, зокрема, до відділу рукописів Наукового товариства імені Шевченка. У 1903 р. М. Павлик заохочував Леся Українку переїхати до Львова, замешкати тут постійно і взяти на себе обов'язок охороняти та досліджувати архів М. Драгоманова.

Однак родина М. Драгоманова, насамперед дружина покійного, дочка Лідія і зять І. Шишманов мали сумніви в тому, чи стане Львів надійним місцем постійного зберігання архіву. Переважив голос Лесі Українки, яка зуміла переконати дядину (дружину М. Драгоманова), що „галичанам не завжди можна вірити”. Тож архів М. Драгоманова залишився у Софії під опікою Івана Шишманова та його дружини Лідії. Тут він зберігався до 1930 р. Після смерті М. Павлика у 1915 р. довгий час ніхто не опрацьовував цього архіву (принаймні у 20-х рр. не було жодної публікації, написаної на його основі, крім одної праці І. Шишманова).

Уже після смерті І. Шишманова його дружина Лідія пропонувала Науковому Товариству імені Шевченка купити архів, але тодішній голова НТШ Кирило Студинський не зміг або не захотів придбати його через дуже високу ціну.

Згодом архів М. Драгоманова Лідія Шишманова продала Українському науковому інституту у Варшаві. Названа установа була

організована у 1920 р. частиною українських політичних емігрантів, але ширшу наукову діяльність розгорнула лише після 1928 р. й провадила її до 1939 р., тобто до розвалу Польщі. Заходами цього Інституту видано ряд важливих наукових праць, збірку творів Т. Шевченка.

У 1930 р. до Варшави приїхав Гліб Лазаревський і став співробітником Українського наукового інституту. Біографія і наукова діяльність цього дослідника дотепер не вивчені. Хочемо подати низку відомостей, які вдалося зібрати.

У Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаника НАН України (від. рукописів, ф. „ОН”, тобто „окремих надходжень”, № 1292) зберігається папка з документами Г. Лазаревського, яка оформлялася у грудні 1948 р., коли він хотів влаштуватися на посаду бібліотекаря у тодішній науковій бібліотеці Львівського філіалу Академії наук УРСР. Уваги заслуговує автобіографія Г. Лазаревського, написана ним власноручно 1 грудня 1948 р. російською мовою, з якої подаємо найважливіші місця.

Народився Гліб Олександрович Лазаревський 14 (26) травня 1877 р. у селі Підлипному, тоді Чернігівської губернії, у сім'ї відомого українського історика Олександра Лазаревського (1834-1902),

„Мой отец Александр Матвеевич Лазаревский был одним из шести братьев — друзей Т.Г. Шевченко, о которых последний писал в своем дневнике: „На удивление симпатичные эти братья Лазаревские”. Отец мой последним видел Шевченко живым и описал этот день его смерти. Он же сопровождал тело Шевченко на Украину для похорон”.

Мати Г. Лазаревського Анна Миколаївна померла в 1931 р.

В анкетних даних „особового листка” 1948 р. зазначені основні дати його біографії. На юридичному факультеті Університету святого Володимира у Києві навчався у 1895-1899 рр., отримав диплом юриста. Відразу після закінчення студій до 1904 р. працював „кандидатом по судебных должностях” при Окружному суді в Києві, у 1904-1906 рр. — „судебным следователем” у Конотопському суді Чернігівської губернії, а в 1906-1917 рр. — „товарищ прокурора окружного суда” в Чернігові.

Не маємо відомостей про участь Г. Лазаревського в громадському, науковому або культурному житті України початку століття. Що ж до його ставлення до революції та громадянської війни, то є лише згадка про те, що дружина Г. Лазаревського у 1918 р. надала своє помешкання для явочної квартири більшовикам, а сам він був затриманий денікінцями, і тільки щаслива обставина дозволила уникнути якогось покарання.

У 1917-1930 рр. Г. Лазаревський працював юрисконсульту у кооперації. У 1930 р. виїхав з СРСР у наукове відрядження. Як

вказав згодом в автобіографії, з цього „відрядження” своєчасно не повернувся.

З 1930 р. Г. Лазаревський жив у Варшаві й працював співробітником Українського наукового інституту.

З цього часу й до вересня 1939 р. він упорядковував архів М. Драгоманова, готував матеріали до публікації. Результати його праці доволі вагомі. У 1938 р. вийшла друком книга обсягом 443 сторінки під заголовком „Архів Михайла Драгоманова” (Том I: Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.)). У передмові вказано, що „примітки до цього тому додав співробітник Інституту Гліб Лазаревський”.

У цьому виданні вперше обнародовано листування з М. Драгомановим членів Старої громади, у тому числі В. Антоновича, В. Беренштама, П. Житецького, О. Кістяківського, Т. Лебединцева, М. Лисенка, О. Лоначевського-Петруняки, В. Науменка, М. Старицького, Є. Тригубова, Ю. Цвітківського та ін. Публікації листів супроводжуються ґрунтовними коментарями, в яких автор виявив глибокі й всебічні знання тодішнього громадського, наукового й культурного життя України та Росії.

На основі невідомих листів Лесі Українки, її матері та батька до Драгоманових Г. Лазаревський написав повість „Молодість Лесі Українки”, видану у Львові 1937 р. Документальна основа твору поєднана з певним художнім домислом, але загалом він реалістичний, чогось неправдоподібного в ньому немає. Автор цитує ряд документів, що пізніше пропали. Тому повість до певної міри є авторитетним джерелом для висвітлення окремих моментів біографії видатної письменниці. У ній розповідається про Лесю Українку від її народження до виїзду з Болгарії у серпні 1895 р. Повість ця зовсім незнана не лише сучасному читачеві, але й дослідникам життя й творчості Лесі Українки.

У 30-х рр. Г. Лазаревський опублікував й інші праці: „Земельний устрій Советської України” (Варшава, 1938), „Український науковий інститут за п'ять літ його існування. 1930-1935” (Варшава, 1935), аналогічний звіт за 1935-1939 рр. (Варшава, 1939), „Вмарш синіх жупанів. Фрагмент зі спогадів із року 1918” (Календар Червоної калини на 1938 рік), „Та не буде лучше... (Спогади емігранта про старі панські садиби в Україні)” (Громадянка. Львів, 1938. №3); ряд рецензій на праці з шевченкознавства, надруковані у журналі „Сьогодні і минуле” (Львів, 1939. №3-4).

Крім того, Г. Лазаревський брав участь у громадському житті: в Українському клубі у Варшаві в грудні 1934 р. виголосив доповідь про М. Грушевського, про що була замітка в газеті „Новий час” (1934, 7 грудня). Також він частий гість жіночих установ, на зборах

яких читав доповіді про Лесю Українку та Олену Пчілку, автор статей на цю тему в пресі Західної України.

Працюючи у Варшаві, Г. Лазаревський зробив копії листів Лесі Українки з Драгомановими і готував ці матеріали до публікації. Дещо пізніше, правдоподібно, у 1948 р., він дав ці листи дослідниці життя й творчості Лесі Українки Марії Деркач (1896–1972), яка переписала їх. І лише завдяки цим двом дослідникам ми маємо сьогодні тексти листів Лесі Українки до дядька, його дружини, двоюрідних сестер Лідії та Аріадни, Івана Шишманова. Тут же й текст статті Лесі Українки „Голос однієї російської ув'язненої”, написаної 1896 р. французькою мовою.

Копії, переписані М. Деркач, тепер зберігаються у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, а зробленні Г. Лазаревським — в США, в чоловіка дочки Світозара Драгоманова, покійного вже Іллі Демиденка, що проживав у місті Рочестері. Їх використала у праці „Леся Українка. Хронологія життя і творчості” сестра Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк. Її праця видана у 1970 р. в США (посилання на джерело — на копії Гліба Лазаревського — мають назву „Рукопис Лазаревського”).

Опублікована у 1938 р. книжка „Архів Михайла Драгоманова” та названі вище копії листів Лесі Українки — усе, що надруковано з архіву М. Драгоманова. Цей архів у Варшаві повністю згорів у серпні 1944 р. під час повстання поляків проти німецьких окупантів. Це дуже велика втрата — відсутність документів не дає змоги висвітлити багато сторінок нашого громадського й культурного життя в минулому, а також життя й діяльності М. Драгоманова.

У вересні 1939 р. Г. Лазаревський переїхав до Львова, а звідси до Сум, де працював викладачем іноземних мов у середній школі. З квітня 1940 р. був на посаді перекладача та літературного редактора в Академії наук УРСР у Києві. На початку війни разом з Академією наук евакуювався до Уфі. У липні 1943 р. в Уфі отримав посаду наукового співробітника Музею Тараса Шевченка. Потім разом з установою переїхав до Києва.

У 1943–1947 рр. Г. Лазаревський надрукував ряд статей у журналах та газетах переважно з питань шевченкознавства. В автобіографії він, зокрема, писав: „В 1945 году по договору с Институтом литературы АН я приступил к большому труду: „Т.Г. Шевченко в жизни””. Цю працю він сподівався написати за зразком „известных трудов Вересаева” „Пушкин в жизни”, „Гоголь в жизни”.

Дослідник також зазначав: „Там же в г.Уфе я попал под влияние некоторых ведущих украинских писателей и по их советам и указаниям написал в 1942 году воспоминания о своей молодости в конце XIX века, печатавшиеся в журнале „Українська література” в 1943 и

1944 годах”. Отже, ці спогади під заголовком „Київська старовина” були надруковані у журналі „Українська література” (1943. №7; 1944. №9-10).

Відома постанова ЦК КП(б)У 1947 р. про журнал „Вітчизна” гостро зачепила й Г. Лазаревського: начебто автор спогадів „ідеалізує минуле”, припускається інших помилок, характерних для публікацій журналу.

Згодом в автобіографії Г. Лазаревський напише, що постанову цю він пережив глибоко і під її впливом, щоб оправдати себе, приступив до опрацювання теми „Культура російського народу в житті Т.Г. Шевченка”, яку закінчив весною 1948 р.

„Тем не менее Музей совершенно не заинтересовался этой работой, не знакомился с ней и несмотря на очень благоприятный отзыв о ней академика А.И. Белецкого в сентябре 1947 года и в ноябре 1947 года был уволен с музея за несоблюдение идейно-политического уровня во всех моих научных работах, хотя упомянутая работа музеем прочитана не была”.

Після звільнення з роботи Г. Лазаревський був змушений залишити службове помешкання в Києві. Комітет у справах культурно-освітніх установ допоміг йому отримати місце праці в масовій бібліотеці, але через відсутність житла він не скористався цією допомогою і разом з дружиною, хворою та виснаженою за роки війни, переїхав до Львова. У червні 1948 р. почав працювати у Львівській обласній бібліотеці. Працював тут до вересня. Оскільки посада ця оплачувалася погано, Г. Лазаревський жив у злиднях. Згодом він перейшов до Наукової бібліотеки Львівського державного університету імені Іана Франка.

Але платня, яку він там отримував, також була мізерною і не могла покращити його матеріального становища. У грудні 1948 р. Г. Лазаревський намагався влаштуватись у бібліотеці Академії наук УРСР. У його особовій справі, про яку вже йшлося, є два документи, писані власноручно Максимом Рильським. Подаємо їх повний текст.

На бланку „Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР” 15 листопада 1948 р. М. Рильський писав Гурію Савіну, на той час уповноваженому Президії АН УРСР для установ Західного наукового центру:

„Високошановний Гурій Миколайович! Рекомендую Вашій увазі Гліба Олександровича Лазаревського, що хотів би працювати у Львівській бібліотеці Академії наук. Т[овариш] Лазаревський — освічена й тямуща людина. Між іншим, його роботу „Культура російського народу в житті Т.Г. Шевченка” Управління пропаганди й агітації ЦК КП(б)У рекомендувало до друку. Вважаю, що в особі

т.Лазаревського бібліотека найде цінного робітника. З пошаною М. Рильський”.

Сам Г. Лазаревський у заяві на ім'я Г. Савіна писав: „Я літературовед с 20-летним стажем”. Вказував, що знає мови — добре французьку, польську, німецьку, дещо слабше англійську та італійську.

Але, очевидно, справа переходу на нову посаду затягувалася і Г. Лазаревський ще раз звернувся до М. Рильського з проханням допомогти йому.

До нас дійшов на бланку „Дійсний член Академії наук Української РСР Максим Тадейович Рильський” такий текст, писаний рукою академіка: „Шановний Гурій Миколайович! Я вже раз писав Вам про тов. Лазаревського Гліба Олександровича. Знову звертаю В. увагу на нього: він може бути дуже корисним для АН, зокрема в бібліотечній справі. З привітом. М. Рильський. 30/ХІІ.48”.

Але це клопотання уже не було потрібне Г. Лазаревському. В ніч з 14 на 15 січня 1949 р. він помер. Поховали його без участі родини на Личаківському кладовищі. Могила не збереглася — син його в наші дні уже не зміг її відшукати.

Останній період свого життя Г. Лазаревський прожив у великих злиднях. Дружина хворіла, не було житла. Певну допомогу надавала Ірина Вільде. Автор цих рядків, тоді студент третього курсу філологічного факультету Львівського університету імені Івана Франка, пам'ятає, як у підвалі Наукової бібліотеки університету лежав чоловік, про якого співробітники установи могли лише сказати, що його прізвище Лазаревський. Але хто він і яке його минуле, про це ніхто не знав.

У листі Юхимові Мартичу від 25 вересня 1961 р., який пропонував перевидати спогади Г. Лазаревського з відповідними коментарями, М. Рильський писав: „Спомини Г. Лазаревського справді дуже цікаві. А як бито за них і редактора „Української літератури” Яновського, та й мене, як „рекомендателя” і якоюсь мірою натхненника цих спогадів, — ну й самого, звісно, автора!”

Оце й усі відомі на сьогодні факти про Г. Лазаревського, сина видатного історика, охоронця архіву М. Драгоманова, літературознавця і передовсім шевченкознавця.

Ще декілька штрихів до біографії цієї людини.

Рідний брат ученого Борис Лазаревський помер у Парижі 24 вересня 1936 р. Некролог опублікований у газеті „Новий час” (1936. № 219. С.1).

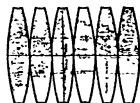
Уже згадувані спогади Г. Лазаревського під назвою „Київська старовина” передруковані у журналі „Київ” (1992 р. № 7 і далі).

У Києві мешкає син Г. Лазаревського Олександр. Ми заходили до його квартири, оглянули куток, присвячений великій і заслуженій

родині Лазаревських. Про свого батька він, звичайно, знає мало. Виїзд батька у 1930 р. за кордон обійшовся йому арештом та ГУЛАГом. У перші дні війни його звільнили з ув'язнення і послали на фронт.

Заходять інколи до Олександра Глібовича наші історики, щоб попрацювати з матеріалами родинного архіву Лазаревських. Його син, інженер, живе десь у глибині Росії, але проявляє інтерес до своїх предків. Нещодавно бачили ми опублікованими кілька його статей, присвячених Лазаревським, головно прадідові — історикові Олександрові Лазаревському.

Можливо, ця стаття допоможе зібрати більше фактів про цікаву постать Гліба Лазаревського, заслуги якого в історії української науки й культури помітні, а для справи вивчення життя й спадщини М. Драгоманова та Лесі Українки першорядні.

ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
КАРТОГРАФІЇ 30-40-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ.
МИКОЛА КУЛИЦЬКИЙ

Після 1921 р. з політичної карти світу черговий раз зникає Україна, а водночас глухнуть, не розвинувшись на повну силу, перші паростки національної картографії. У ті роки були зроблені лише перші кроки у справі створення нових українських велико- і маломасштабних карт. С. Рудницький у 1917 р. видає „Оглядову етнографічну карту українських земель” (1:10.000.000, Відень), того ж року в книзі „Україна наш рідний край” (Відень; перевид.: Львів, 1921) виходить його ж „Оглядова карта українських земель” (1:7.500.000). У 1918 р. з’являється „Фізична стінна карта України” (1:1.000.000, Львів-Відень: Вид-во НТШ) С. Рудницького (з численними додатками). Того ж року під наглядом П. Тутковського Головне геодезичне управління України видає спеціальну 54-аркушну карту 1:420.000, чотириаркушну 1:1.050.000 та 1:1.680.000. Окремі карти виходять у Кам’яниці-Подільському. Ці факти засвідчують поважні наміри молодої Української держави в розвитку національної картографії. У той же час здійснюються задуми щодо атласної картографії, створюються заклади для підготовки фахівців з географії України¹. У 1919-1920 рр. С. Рудницький публікує „Стінну фізичну карту Європи” (1:3.000.000, Відень: Вид-во НТШ), аналогічна карта для шкіл того ж автора була вміщена у „Початковій географії для народних шкіл” (Київ-Львів-Відень: Вернигора, 1919). З 1920 р. походять фізичні карти Азії, Африки, Америки, Австралії і Океанії С. Рудницького, а також окрема „Українці в світі” (1:75.000.000, Відень, 2-ге вид. Вид-во „По світу”). Роком раніше з’являється „Геополітична карта України” невідомого автора (Харків: Вид. Комісії шляхів, 1919), адміністративна „Карта Народної Західно-Української республіки” (знаємо про неї лише з пізнішої польськомовної копії. Див.: ЦДІА України у Львові, ф.742, оп.1, спр.719). М. Осінчук складає „Карту західної області Української Народної Республіки” (1:750.000, 1919. ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України. Каб. картографії, 126 НТ), Г. Гасенко — карту „Україна у своїх етнографічних межах” (Київ-Відень, 1920). Тоді ж ряд економічних

¹ Тутковський П.А. Про утворення кафедри географії в Українській Академії наук у Києві // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — К., 1919. — С.58-61.

карт і картосхем видають „Кооперативні союзи України та філії їх на 1.VII.1919” (Київ, 1920)*. Але ці перші українські карти скоро стали маловідомими і недоступними навіть для вчених, а згодом, під тиском різних обставин, — забороненими і забутими. Історія в історії української картографії майже повторилася. Досить згадати зародження української картографії за часів Малоросійської Колегії, коли Україна власними силами розпочала складання карт території Гетьманщини. У 70-х р. XVIII ст. до цієї роботи було заангажовано понад два десятки бунчукових і військових товаришів та канцеляристів Колегії і розпочато „знимку” земель, далі змаповано всю територію козацько-гетьманської держави і прилеглих територій². Але на цьому все й закінчилося. Остаточна ліквідація української державності поклала край усім державним задумам і завданням, у тому числі в галузі картографії.

У 1920-х рр. Європа та світ дуже мало знали, а ще менше хотіли знати (саме цього колонізатори завжди прагнули найбільше) про Україну — українські землі було прийнято трактувати як російські, а згодом — як радянські (Східна Україна), як польські, румунські, чесько-словацькі (Західна Україна) і т. д. Це зумовлювалося політичним статусом України, поділеної між СРСР, Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною. Тому й картографія українських земель стала частиною картографії цих країн.

У СРСР після 1922 р. перевидають давні російські карти території України, виправляючи на них назви та інші елементи, пов'язані з українськими топонімічними інноваціями (карти 1:42.000; 1:420.000, частково 1:126.000 і 1:21.000), а згодом опрацьовують нові, базуючи їх зображення на багатогранних конічних проєкціях і застосовуючи орієнтацію від Грінвіча. Тоді ж починається радянська атласна картографія. У 1922 р. в Харкові виходить друком „Атлас карт енергетики Украины”, у 1925 р. (2-ге вид. 1928 р.) з'являється „Атлас Союза Советских Социалистических Республик применительно к областям экономического Госплана СССР”, у якому відтворено і територію України. У 1929-1931 рр. виходить у світ „Атлас промышленности СССР” (у п'яти випусках), у 1933-1935 рр. —

* Тут і далі інформація про картографічні твори не завжди вичерпна. Подаємо відомості здебільшого про найважливіші карти.

² Основні матеріали картографії України того часу зберігаються у Центральному державному воєнно-історичному архіві у Москві. Про результати мапування і карти див.: Максименко Ф.П. Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР. Бібліографічний покажчик // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1963. — №6. — С.81-84.

„Атлас энергетических ресурсов СССР”, 1937 р. — „Большой советский атлас мира”, в якому другу частину присвячено СРСР і який відомий свого часу ідеолог російської картографії К. Саліщев назвав „першим національним атласом СРСР”³.

Основною картою СРСР, до якої увійшла територія східних земель України, є карта 1:100.000, найдокладнішою — 1:25.000 (1937-1939 рр., перевидання 1950-1952 рр.). З’являються карти 1:50.000, 1:200.000, а також 1:300.000 і 1:500.000, які належать до категорії топографічних і військових⁴. Уся робота над картографією в СРСР концентрувалася спочатку у Вищому геодезичному управлінні, а з 1939 р., — у Головному управлінні геодезії і картографії (ГУГК) у Москві.

У 30-40-х рр., як і раніше, з’являється велика кількість російськомовних галузевих (тематичних) карт (вони переважають над українськомовними). Більшість із них входила до монографій і спеціалізованих часописів. Особливо поширеними були карти таких авторів, як М. Гуревич, Г. Танфільєв, Н. Шарленань, В. Крокос, О. Фомін.

У польській картографії землі України, переважно західний регіон, зображено на топографічних картах 1:25.000 та 1:100.000, а також 1:300.000. Ці карти мають дуже докладну гіпсометричну основу, насичені багатьма топографічними елементами, їх географічна довжина орієнтована на Грінвіч. Топоніми та гідроніми на них полонізовані. Серед польських видань заслуговують на увагу дві оглядові карти, саме 1:500.000 та 1:1.000.000 масштабів.

У 20-30-х роках землі України часто зображають на багатьох картах, публікованих у польських географічних і картографічних часописах, а також в атласних виданнях, таких як „Geograficzno-statystyczny Atlas Polski” Е. Ромера (Львів-Варшава, 1921), „Polski Atlas Kongresowy” (Львів-Варшава, 1921), „Powszechny Atlas Geograficzny” Е. Ромера (Львів, 1930, 1934) та інші.

Чехо-Словаччина фіксує на своїх картах переважно територію Закарпаття, райони Карпат, зокрема Верхнє Надсяння і Лемківщину. В основі цих карт (1:25.000, 1:75.000, 1:200.000 та 1:750.000) лежать дещо кориговані австрійські карти. На картах Румунії (1:20.000, 1:100.000, 1:200.000 та 1:500.000) зображено переважно територію

³ Национальные атласы. История, анализ, пути усовершенствования и унификации / Под. ред. К.А.Салищева. — М., 1960. — С.18. До речі, друга частина цього атласу невдовзі після виходу в світ була вилучена з обігу.

⁴ Кулицький М. Топографічні карти України // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. — Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. — Т.1. — С.36-37; Колодій Г. Картографія // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. — Париж-Нью-Йорк, 1959. — Т.3. — С.981-982.

Буковини та Середньої Наддністрянщини, а також Покуття і Гуцульщини.

Що стосується інших країн, то „Німеччина під час останньої світової війни і перед нею перевидала всі найважливіші власні карти з першої світової війни, видання Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії й Угорщини та сов[єтські] карти 1:100.000, 1:200.000. Особливо цінні кольорові карти 1:300.000, 1:500.000”. Узяті разом названі карти „обіймають усі укр[аїнські] землі. Англія й ЗДА перевидали частково чи також цілком усі важливіші карти Польщі і Чехо-Словаччини, а тим самим і Зах[ідної] України”⁵.

Апологети радянщини заявляли, що справжнє картографування в Україні розпочалось лише „після Великої Жовтневої соціалістичної революції, внаслідок якої Україна здобула незалежність і стала суверенною самостійною державою”⁶. Насправді ця галузь науки після 1922 р. розвивається неадекватно до національних наукових потреб і своїх можливостей. Виготовлення власних національних маломасштабних карт на початку 20-х рр. було передане до Москви — як таке, що пов’язане з безпекою, а отже, має бути централізоване. Українське атласне картографування, зокрема галузеве, підмінено російськомовним, бо, мовляв, „атласи України настільки важливі, що ними повинен користуватися весь Союз”. І це за умов, коли в Харкові, Києві, Одесі та інших центрах була міцно вкоріненою і переважала російськомовна наукова традиція. Тут же висловлювалося славослівне, хоч наскрізь нівеляційне стосовно національних виявів твердження про те, що „кожний такий [російськомовний] атлас (йдеться, зокрема, про „Атлас” 1925 р. — *О.К.*) є певним кроком у розвитку картографування УРСР”⁷. Неприхованим вираженням такої політики було ставлення до картографії та географії в Україні вищих освітніх властей у другій половині 20-х рр. Відкинуто, приміром, ініціативи щодо викладання і дослідження географії України у навчальних закладах і наукових інституціях і програму С. Рудницького, який приїхав у 1926 р. до Харкова. Власне кажучи, наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. уже й не йшлося про географію України як таку, а тим більше про національну картографію. Картографію України поставлено в ряд другорядних і непрофільних дисциплін. Наприклад, у Геодезичному інституті НКО географія читається лише як необов’язковий предмет, у Харківському інституті народної освіти

⁵ Колодій Г. Картографія... — С.982.

⁶ Харченко А.С. Розвиток атласного комплексного географічного картографування Української РСР // Український історико-географічний збірник. — К.: Наук. думка, 1971. — Вип.1. — С.54.

⁷ Там само.

(ХІНО) різногалузеву географію замінено загальним курсом „Земля і люди” і т. д.⁸

Тим часом польська, румунська, у значній мірі чесько-словацька санації (остання зокрема після смерті Т. Масарика) від самого початку ігнорували історичні реалії щодо України, по-різному обґрунтовуючи свої дії. У Москві й Варшаві, Бухаресті й Празі все, що стосувалося картографування українських територій, припасовувалося до власних політично-державних інтересів, а якщо з’являлись якійсь уваги з покликанням на об’єктивні положення науки, зокрема української, то це розцінювалось як „невдяка”, „політична незрілість”, „зрада” і т. д.

В Україні від 1917 і до початку 30-х рр. діяли Академія наук (УАН, ВУАН), численні галузеві та відомчі інститути, працювало чимало авторитетних і всесвітньовідомих учених. І вже з кінцем 10-х — початком 20-х рр. УАН та інші наукові та навчальні заклади планують ряд цінних наукових видань, у тому числі з географії і картографії, які, незважаючи на пізніші труднощі, з’являлися друком у другій половині 20-х рр. Українська метеорологічна служба (за участю ВУАН) видає у Києві українськомовний „Кліматичний атлас України” (1927). Книга стала підсумком важливих метеорологічних і кліматичних досліджень, агрокліматичного районування і т. д. (керівник Б. Срезневський). Атлас — перша праця такого профілю у східних слов’ян — поклав початок картографуванню клімату України. У 1928 р. у державному видавництві в Києві побачив світ перший комплексний „Географічний атлас Української Соціалістичної Радянської Республіки”. Склав атлас Л. Кльованийий. У його редагуванні брали участь академіки К. Воблій, П. Тутковський, О. Фомін та інші (1:5.000.000, формат 27x35 см, обсяг — 29 багатоколірних карт, які відображають природу, населення і народне господарство України). У 1929 р. в Харкові виходить окремий „Географічний атлас” за редакцією Ю. Шокальського (автором адміністративно-політичної карти УРСР і сусідніх земель був С. Рудницький). У ньому подано 16 аркушів (таблиць) карт. Останньою поважною картографічною працею у тогочасній УРСР (її видання не було завершено) є „Матеріали до історії картографії України” В. Кордта (К., 1931, ч.1, 34 с.; видання підготовлене в Археографічній комісії ВУАН).

Варто згадати тут також про оригінальні українськомовні карти та картосхеми, що входили до праць М. Грушевського „Ілюстрована

⁸ Штойко П. Степан Рудницький. — С.56 (машинопис); Шаблій О. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. — К., 1993.

історія України” (К., 1917), М. Кордуби „Північно-західна Україна” (Відень, 1917), С. Томашівського у „Старій Україні” (1924, XII). Відомі карти К. Дубняка, вміщені у книзі „Хозяйство Полтавщини” (1922), П. Тутковського — „Природна районізація України” (К., 1922), дещо пізніше — у праці „Загальне землезнавство” (К., 1927). У 1925 р. за редакцією К. Воблого виходить „Економічна географія України”. Краєзнавча комісія ВУАН видає краєзнавчі збірники для Волині, Поділля, Полтавщини. З’являються ілюстровані картосхеми-довідники, туристичні путівники.

У 1921 р. вийшла друком кольорова одноаркушна „Мапа України” (вид. Центральне статистичне управління України), у 1922 р. — „Шкільна мапа Української Соціалістичної Радянської Республіки” (1:1.050.000, вид. Головного комітету соцвиховання НК Освіти), того ж року С. Рудницький уміщає карту „Карта слов’янщини” у книзі Д. Дорошенка „Слов’янський світ” (Берлін, 1922, т.3), у 1924 р. Г. Махов видає „Схематичну карту ґрунтів України”. Напередодні та в роки визвольних змагань виходили поштівки з картою України під заголовком „Мапа України” (накладом „Вістей із Запорожа”) та інші.

Ряд одноаркушних карт підготовляє, переїхавши у Харків, С. Рудницький. Серед них „Етнографічна карта УРСР” (1:750.000, у співавторстві із Т. Скрипником), „Стінна фізична карта У.С.Р.Р. та сусідніх земель” (1:1.500.000, Х.: Всеукраїнська кооперативна книготорговельна та видавнича спілка „Книгоспілка”, 1929), „Оглядова карта Західної України” (1:2.000.000, Х., журн. „Західна Україна”, ч.2, у співавторстві з Т. Скрипником, „Фізична мапа У.С.Р.Р.” (1:1.000.000, К., 1932) та інші.⁹

У 1928 р. у Харкові за редакцією С. Рудницького виходять „Записки Українського науково-дослідного інституту географії і картографії” (вип.1), які розпочинаються програмною редакційною статтею „Завдання Українського географічного інституту й його видавництва” і дві картосхеми до статті М. Дмитрієва. У 1930 р. побачив світ другий і останній випуск „Записок” (без зазначення прізвища редактора) з однією картою до статті В. Буцури.

* * *

У Західній Україні національна картографія у той час не так масштабно розвивається, хоча Львівський університет мав географічне

⁹ Майже вичерпну інформацію про картографію України до 1924 р. можна знайти у праці: *Тутківський П.* Матеріали для бібліографії мапознавства України (Мапи, плани, атласи, альбоми, мапознавча література). Додаток *К.В. Дубняка.* — К., 1924. — Част.1. — 64 с. (ВУАН, Збірник Історико-філологічного відділу, №16).

відділення, у Львові працювали відомі українські географи Юрій Полянський і Степан Рудницький (не постійно) та їхні учні. Картографією займаються непрофесійно та побіжно. Немає належної бази (НТШ її не забезпечувало) і вишколу спеціалістів. Після виходу у світ „Географічного атласу” М. Кордуби (24 карти, Львів-Чернівці, 1912; 2-ге вид. — 1917; 3-тє — 1928), а також картосхеми до статті „Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долишнім Сяном в XIII ст. (Записки НТШ, 1925, т. 138-140, с. 245-246; рисував Роман Кордуба), яка засвідчує явища історичної географії, та шести карт у книзі С. Рудницького „Ukraina. Land und Volk. Eine gemeinfassliche Landeskunde. Mit 6 Karten und 40 Tafeln” (Відень, 1916; Нью-Йорк, 1918) не маємо, крім згаданих ще раніше за 1917-1920 рр. та окремо „Map of National Wealth of Eastern Galicia” (Відень, 1922), більших картографічних праць.

У 20-х — на початку 30-х рр. також з’являються „Оглядова орографічна мапа Закарпаття” (1:113.200, Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді за рік 1925, річн. IV), „Карта українських земель” (1928-1929, накладом вид-ва „Нова українська школа” у Львові). В. Янчак готує „Мапу Львівської архієпархії. Поділ архієпархії за протопресвітератами” (1:200.000, Львів, 1931). До цього ряду потрібно віднести також карти, створені О. Терлецьким, Р. Зубиком, І. Свенціцьким, нарешті велику кількість карт та картосхем І. Крип’якевича та ін. Окремий список складають археологічні карти та плани М. Дужого, В. Кобільника, Я. Пастернака, Й. Пеленського, А. Річинського, О. Цинкаловського тощо¹⁰. Крім того, відомі дрібні картосхеми, які заповнюють туристичні путівники, науково-популярні видання „Просвіти”.

Хоч на західноукраїнських землях у 20-х рр. велася певна картографічна робота, вона, на жаль, не була цілеспрямованою. Чи не першим кроком до стабільнішої і, головне, організованої підготовчої наукової та науково-видавничої діяльності в галузі географії і картографії було заснування Географічної секції при Українській студентській громаді у Кракові. У ній об’єднується кілька українських студентів-географів Краківського університету (за Е. Ромера і А. Ціргофера Львів для українців, які хотіли студіювати географію, неофіційно був закритий). Активними членами секції були В. Кубійович (тоді вже доцент університету), М. Кулицький, П. Баб’як та інші. Вони разом з однодумцями майже власними засобами готують і видають у 1930 р. „Науковий збірник Географічної секції при

¹⁰ Крип’якевич І.П. Історична картографія у Західній Україні (до 1939 р.) // Історичні джерела та їх використання. — К.: Наукова думка, 1964. — Вип.1. — С.263-267.

Українській студентській громаді в Кракові” (за ред. В. Кубійовича). Авторами „Збірника” були Володимир Кубійович, Микола Кулицький, Іван Декайло, Павло Баб'як, М. Габлінський, Теодор Музичиншин, Петро Біланюк, Микола Ковалюк, Марія Рабій. У збірнику 116 сторінок, до нього додано ряд карт і знімків.

У передмові наголошено: „[...] висказуємо надію, що сей скромний збірник започатковує численніше як дотепер видавництво географічних праць”.

Не знаємо докладно, як розгорталася діяльність секції. Правдоподібно, відразу після появи „Збірника” її зліквідовано (заходи українських студентів були не до вподоби професурі Кракова). Згодом постав краєзнавчий гурток, але й він недовго проіснував. Однак молода генерація науковців набирала сили. Невдовзі більшість слухачів Краківського університету переїжджає до Львова і гуртується навколо НТШ. Серцевину цієї нової генерації творять В. Кубійович та М. Кулицький, яких підтримували і з якими співпрацювали старші колеги з НТШ.

Іншим виявом активності українських географів був з'їзд українських географів-педагогів у 1930 р., на який зібралось понад 50 учасників. Організували з'їзд Олена Степанів-Дашкевич та Стефанія Пашкевич¹¹.

Географічні науки стимулював і загальний незадовільний стан національної науки. Починаючи з 1932 р., перші паростки у відроджених гуманітарних і суспільних науках, у тому числі й картографії, в УРСР систематично нищено. Тривав розгром УАН¹². Це наклало додаткове зобов'язання на патріотично настроєних молодих учених і взагалі на незалежну науку на західноукраїнських землях. „Після виїзду проф. Рудницького до Харкова, — пише В. Кубійович, — а зокрема після його арешту 1933 р., я вважав своїм обов'язком продовжувати його працю”¹³. Ця спадкоємність знайшла втілення не лише в його антропогеографічних дослідженнях Карпат і демогра-

¹¹ *Кубійович В.* Мої приятелі, співробітники, колеги // Сучасність. — 1984. — №1-2. — С.135.

¹² Після 1932 і до 1941 р. вийшло лише чотири чи п'ять карт українською мовою, зокрема: *Т.Скрипник.* „Фізична карта УРСР”, складена під керівництвом М.Дмитрієва, ред. О. Діброва, П. Піневич (1:1.000.000, Х., 1936); *його ж.* „Адміністративна карта УРСР”, ред. Яновський (1:1.500.000, Х., 1938); *І. Яхсон* (ред.) „Українська Радянська Соціалістична Республіка. Фізична карта” (1:3.000.000, Львів: Рад. школа, 1939), „Політико-адміністративна карта Української РСР. Навчальна” (1:1.000.000, 1940?). Див.: ЦДІА України у Львові, ф.742, оп.1, спр.713.

¹³ *Кубійович В.* Мені 85. — Париж-Мюнхен, 1985. — С.59.

фічних розвідках, які стосувалися всіх українських земель, але й у працях з національної картографії. Проблемами прикладної картографії почав інтенсивно займатись Микола Кулицький. Треба відзначити, що науковий „дуумвірат КУ” (Кубійович — Кулицький), як у 30-х рр. їх називали, діяв понад двадцять років, записавши важливу сторінку в українській картографії 30-40-х рр. В. Кубійович і В. Кулицький — автори різнотипних карт, картографічних збірок і атласів. Хоч треба зазначити, що майже завжди прямим виконавцем і рисувальником карт був М. Кулицький. Тоді в галузі географії і картографії працювали або починали працювати також Ігор Федів, Іван Тесля, Павло Баб'як, Олена Степанів-Дашкевич, Стефанія Пашкевич, Роман Кордуба. Володимир Огоновський, Степан Білецький, частково Степан Паздюрко й окремі дослідники старшого покоління. Молоді українські картографи ставили собі за мету, зокрема, піднести українську картографію до європейського рівня, створити базу для національної картографії на західноукраїнських землях, оволодівши всіма тонкощами зйомок, складання та репродукування маломасштабних карт. У цьому окреме місце належить науковим зацікавленням М. Кулицького. Про цього вченого мало хто писав, ще досі належно не оцінено його внесок в українську науку взагалі і національну картографію зокрема. М. Кулицький удостоївся заледве кількох рядків у закордонних енциклопедіях, згадок у статтях та спогадах. А тим часом доля відвела цій людині неординарну роль в українській культурі.

* * *

Микола Кулицький народився 28 червня 1903 р. у містечку Глинянах у Галичині (тепер Золочівського району Львівської області). Батько Михайло, мати Ганна з родини Галанів — заможні міщани, які займалися рільництвом і пасічництвом. Кулицькі й Галани належать до стародавніх родин містечка. Згадуються у документах часів Хмельниччини серед повсталих проти місцевого старости як такі, що брали участь у захопленні Жєнівського замку. Пряме генеалогічне дерево М. Кулицького простежується з другої половини XVIII ст. Предок Миколи, Кирило Кулицький, відомий з 80-х років XVIII ст. як війт Глинян, співучасник Йосифінських земельних реформ і упорядкування першого земельного кадастру для міста (1789). З певними перервами війтами були сини і внуки Кирила, зокрема прадід і дід Миколи. Дід Іван і батько Михайло разом з о. Ф. Решетилівичем ініціювали і брали участь у будівництві кам'яної церкви св. Миколи у Глинянах (1894), організували читальню „Просвіти”, всіляко сприяли Т. Вісньовському та іншим науковцям в археологічних обстеженнях міста, передусім урочища Діброва; вони були послі-

довними поборниками москвофільства, яке мало глибокі корені серед глинянської громади у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

Микола — другий син Кулицьких (крім нього були Михайло — помер у ранньому віці як студент медицини у Кракові, Степан — рільник, Йосип — адвокат, Теодор — адвокат, нині один із них живе в Канаді, і Марія — померла як учениця гімназії у 1928 р.). Навчався М. Кулицький у початковій школі в Глинянах, а з 1916/1917 навчального року — в Академічній гімназії у Львові. Після складання іспитів на атестат зрілості (матури) у 1924 р. студіює на філософському факультеті Львівського університету, а далі — у Краківському університеті (1925-1930). Спочатку вивчав право, пізніше — географію, геологію, демографію та статистику. У лютому 1933 р. складає перший докторський іспит у Краківському університеті з географії та геології як головного предмету, а також української мови як додаткового. До другого „ригорузу” з філософії та захисту докторської дисертації (тема була присвячена зимаркам на Гуцульщині, працю писав у проф. Е. Смоленського), на жаль, не дійшло. Умови перебування, скрута, а головне, зміни у польському законодавстві щодо докторантів відстрочили здобуття титулу доктора на довгі роки. М. Кулицький переїжджає до Львова. Звання доктора здобув після війни в Українському вільному університеті (1949).

Від початку 30-х рр. М. Кулицький приватно працює у Львові як географ і картограф. Тоді зблизився з В. Кубійовичем (хоч знав його значно раніше), І. Крип'якевичем, Ю. Полянським та іншими, а через них увійшов в українське наукове життя. Від 1930 р. член Географічної комісії НТШ (з 1935 р. — її секретар), від 15 березня 1939 р. — дійсний член НТШ.

Перші наукові дослідження М. Кулицького пов'язані з проблемами теоретичної та прикладної картографії, зокрема, з географією населення України. М. Кулицького цікавить зв'язок між формуванням українських поселень і ландшафтом. Він досліджує форми розташування осель, закономірності їх розміщення і членування. Цінним у розвідках М. Кулицького є передусім те, що вони завжди основані на польових дослідах і статистичних даних, проілюстровані відповідними рисунками, картосхемами, діаграмами, що, власне кажучи, і творить надійну підставу для його висновків.

Картографічні праці М. Кулицького почали з'являтися уже наприкінці 20-х рр. Ще у студентські роки він підготував ряд картосхем і карт до наукових статей згаданого „Збірника”, що вийшов друком у 1930 р. в Кракові. На початку 30-х рр. М. Кулицький складає картосхеми і плани до українських туристичних путівників, а в 1933 р. малює карту „Говори української мови” (1:4.000.000) до роботи І. Зілинського „Карта українських говорів з поясненнями” (Праці

українського наукового інституту, т.14). Велике значення для поглиблення картографічних знань і вдосконалення прикладних навичок М. Кулицького мало його знайомство з І. Теслею та Ю. Вонсовичем у Львові. Ініціював у той час різні задуми В. Кубійович.

На початку 1934 р. з'являється його перша велика робота „Адміністративна карта Галичини зі спеціальним узглядненням адміністративного поділу греко-католицької епархії” (1:600.000, у співавторстві з В. Кубійовичем). Однак широке заангажування М. Кулицького до картографії (як автора, а водночас виконавця і рисувальника карт, картосхем, планів і т. д.) почалося з підготовки „Української Загальної Енциклопедії”¹⁴. (На той час робота над українською енциклопедією у Східній Україні, як відомо, була повністю припинена, а більшість її авторів заарештовано або знищено). Складання карт для УЗЕ інтенсивно розпочалося у 1933-1934 рр. І. Федів разом з М. Кулицьким підготовляють до неї картографічні матеріали. І. Федів (його карти і картосхеми підписані здебільшого ініціалами „І.Ф.”), правдоподібно, відповідав за усю ілюстративну і картографічну частину УЗЕ. Не всі з уміщених картографічних творів і рисунків УЗЕ точно атрибутовуються, зокрема тоді, коли йдеться про праці М. Кулицького. Він лише в окремих випадках підписувався криптонімами „М.К.” або „К.М.” (пор. карти „Сучасна Греція” (УЗЕ, I, 848), „Данія” (УЗЕ, I, 1007), „Ісландія” (УЗЕ, II, 130)). Визначальним у їх атрибуції є почерк і манера проставлення написів на картах, характер оформлення легенди. М. Кулицький намалював усі карти до статті „Україна”. Це самостійні роботи та роботи, створені на основі авторських текстів (Р. Єндика, І. Раковського, І. Крип'якевича), а також окремі раніші карти (І. Зілинського) — чорно-білі штрихові та багатоколірні карти-вклейки. Усіх карт уміщено 23, з них шість — кольорові. Подаємо останні відповідно до порядку вміщення у III томі УЗЕ: М. Кулицький. „Фізична карта України і сумежних країв” (1:5.000.000); Ю. Полянський. „Геологічна карта України і сумежних країв” (1:10.000.000); С. Пастернак. „Корисні копалини України і сумежних країв” (1:10.000.000); [В.] Кубійович, [М.] Кулицький. „Карта розміщення українського населення” (1:27.000.000); В. Кубійович. „Карта густоти населення України і сумежних країв” (1:5.000.000); [В.] Кубійович, [М.] Кулицький. „Карта розміщення українського населення в Азії”

¹⁴ Українська Загальна Енциклопедія. Книга знання в трьох томах багато ілюстрована, з кольоровими таблицями, мапами та образками / Під головною редакцією Івана Раковського. — Львів-Станіславів-Коломия: Вид-во кооперативи „Рідна школа”, 1935. — Т.І-III.

(1:27.000.000, одноколірна). Кольорові карти виготовлено в літографії „Унія” у Львові.

Робота над „Українською загальною енциклопедією” породжує проект підготовки окремого „Атласу України”¹⁵. Уміщені в УЗЕ різноматичні карти засвідчили потенційно високий рівень науки в НТШ та немалі можливості місцевих видавництв (видання здійснила так звана Союзна друкарня колективу „Рідна школа”), що вселяло віру колективу дослідників у свої сили. Основу „Атласу” становили мальовані для УЗЕ до статті „Україна” карти М. Кулицького. Додамо, що велику роботу для підготовки „Атласу” проведено також у зв’язку з ініціативою НТШ відкрити у своїх приміщеннях історично-демографічну виставку під назвою „Український нарід, його життя і праця”. На виставці демонструвалися в оригіналах не лише карти, що входили в УЗЕ, але й нова добірка, спеціально створена для експозиції. Організатором виставки було НТШ в особі В. Кубійовича і М. Кулицького. У підготовці експозиції брали участь також працівники музеїв НТШ. Усі карти і картосхеми малював М. Кулицький. Виставка викликала широке зацікавлення, була новаторською і за змістом, і за формою. Насиченість експозиції картографічним матеріалом дивувала навіть не завжди зичливу до таких українських заходів польську пресу.

Втім, задум підготувати „Атлас” мав не лише наукову, але й політичну мету. „Атлас” нагадував про єдність українських територій. У передмові зазначається: „[...] наш народ утратив ізнову незалежність, і його національна територія знову розподілена між різними державами. Те, що життя поодиноких віток нашого народу частинно замкнене в межах поодиноких держав є причиною нашого недостатнього знання нашої всієї національної території. Зокрема ж теперішні умови життя в ССРР є причиною, що ті частини нашої нації, які живуть поза межами Советів, а також чужинці дуже мало знають про найбільшу частину українських земель. Ці сумні факти вкладають на незалежну українську науку обов’язок подавати і своїй суспільності і за границі відомости про життя на всіх українських землях, без огляду на політичні кордони. Таку мету має й наш Атлас України й сумежних країв. Він дозволяє огорнути оком ціле нашої національної території і в легко доступний спосіб, з допомогою мап і діаграм, пізнати найважливіші явища нашого життя в їх географічному розміщенні” (с.VII).

„Атлас” готував досить великий колектив авторів. Серед них відомі дослідники, більшість з яких дійсні члени НТШ: В. Дорошен-

¹⁵ Атлас України й сумежних країв / Під загальною редакцією В. Кубійовича. — Львів: Український видавничий інститут, 1937. — I-XXXIX + 66 с.

ко, Е. Жарський, І. Зілінський, Р. Зубик, В. Іванис, І. Іваницький, І. Крип'якевич, В. Кубійович, М. Кулицький, Л. Кунасевич, М. Мельник, С. Пастернак, Ю. Полянський, В. Садовський, І. Тесля, І. Федів, Е. Храпливий, В. Чередієв. Колектив авторів трактував завдання „Атласу” дуже широко, що мало наслідки у появі різноманітних тематичних карт, діаграм та інших матеріалів. Перший „відділ” „Атласу” — природа (рельєф, будова землі, ґрунти, води, рослинність, тваринний світ); другий — населення (густота населення, віровизнання, національний склад, поділ за статями); третій і четвертий — загальна економіка, корисні копалини, сільське господарство. Крім того, „Атлас” включає карти на історично-географічну тематику, показує поширення шкільництва, освіти, видавничої справи, преси, а для західноукраїнських земель — стан кооперативних спілок (кооперацій), товариств, організацій і т. д.

Головним редактором „Атласу” був В. Кубійович, рисування карт і все технічне оформлення картографічних матеріалів належить М. Кулицькому. Вихід у світ „Атласу” став великим святом для національної науки і тріумфом для В. Кубійовича як головного організатора та керівника праці. М. Кулицький цією працею здобув всезагальне визнання як висококваліфікований картограф. Завдяки чому „Атлас” посів особливе місце в науці? У ньому охоплено всі землі, на яких живуть українці. На декількох картах показано розселення українців поза українськими етнічними територіями. „Атлас” уперше комплексно показав усі українські землі, що не лише задовольняло об’єктивні потреби національної науки, а й „продувало знання про Україну в чужинців і приєднувало для неї прихильників”.

В „Атласі” вміщено на 66 розворотах 143 карти і близько 100 діаграм, графіків та рисунків. Окремо треба згадати „подиву гідний зібраний і узагальнений в „Атласі” статистичний матеріал”, оснований на даних різних джерел. Це особливо підкреслювала тодішня критика¹⁶

Крім власних і створених у співавторстві карт, М. Кулицькому в „Атласі” належать окремі параграфи, які він написав (сам або теж у співавторстві з В. Кубійовичем). В. Кубійович, дякуючи у Вступі „авторському колективові „Атласу”, відзначає: „Всім в[исоко]п[оважаним] співробітникам складаю на цьому місці ширу подяку. Окрема ж подяка належить п. Миколі Кулицькому, не лише за його співавторство в численних картах, але не в меншій мірі за технічне опрацювання Атласу. Коли наш Атлас може, з технічного погляду, сміло рівнятися з подібними чужинними працями, хоч він і не

¹⁶ Огоновський В. Рец. на кн.: Атлас України й сумежних країв... // Життя і знання (Львів). — 1937. — Ч.4. — С.96.

опрацьований в жодному картографічному інституті і при скромних технічних засобах, то це треба завдячити в першій мірі знаменитій, повній віддання і жертвності праці мого приятеля п.Миколи Кулицького” (с.VIII). Тодішній рецензент „Атласу” констатує „Рисування карт, їх технічне переведення на цинках і нагляд над друкарським виконанням — усе це було геть чисто в руках М. Кулицького”¹⁷. „Атлас” вийшов в Українському видавничому інституті у Львові — першій такій інституції на західноукраїнських землях. З цим інститутом, починаючи з 1936 р., М.Кулицький активно співпрацює.

У 1936-1937 рр. колектив, що склав „Атлас”, починає готувати велику „Географію українських і сумежних земель”¹⁸. Це був поважний і престижний науковий прохід західноукраїнських учених. Географія „мала за мету виповнити частинно одну з дошкульних прогалин у нашому українознавстві — подати географію наших етнографічних земель”. Ті праці, які з’явилися досі, були „здебільшого невеликі об’ємом і перестарілі, головно, коли мати на увазі географію людини. Крім того є вони або без ілюстративного матеріялу, карт, діаграм, або той ілюстративний матеріял дуже скупенький, неповний і часто випадковий”¹⁹. Книга складалася з кількох тематичних розділів, мала бути багато ілюстрована. Підготовку карт, картосхем, діаграм і рисунків доручено М. Кулицькому. Їх у книзі вміщено 210 з додатком семи вклейок кольорових карт (вони називаються „Адміністративний поділ”, „Геологія”, „Фізична карта”, „Ґрунти”, „Національності” (2 карти), „Корисні копалини”, всі друковані у „Графічному заведенні А. Гегедіса у Львові”). Зокрема, „Географія” вміщує тільки карт і картосхем 166. Серед них є авторські роботи, є роботи, які М. Кулицький виконав у співавторстві з іншими дослідниками, поряд уміщено копії або варіанти відомих раніше його карт. Ряд вірзок давніх австрійських топографічних карт М. Кулицький пристосовує до українського тексту, надписуючи назви по-українськи. Кольорові карти-клейки — повтори з „Атласу”. У Вступному слові В. Кубійовича до „Географії” висловлено подяку колективу співавторів, „передовсім Миколі Кулицькому [...] за виготову рисунків карт і діаграм”.

¹⁷ Там само. — С.96.

¹⁸ Географія українських і сумежних земель. Том I. Загальна географія. Опрацьован і зредагував В. Кубійович... при співучасті Р. Єндика, Е. Жарського, І. Зілинського, В. Іваниса, М. Кулицького, І. Крип’якевича, М. Мельника, С. Пашкевич, Ю. Полянського, І. Теслі, І. Федіва і В. Чередієва. — Львів: Український видавничий інститут, 1938. — VIII + 512 с. + 7 карт.

¹⁹ Кубійович В. Вступне слово // Географія... — С.III.

Паралельно з працею над картами для „Атласу” та „Географії українських і сумежних земель” М. Кулицький публікує, головним чином з 1935 р., численні карти та картосхеми в журналах „Наша Батьківщина”, „Життя і знання” та інші. З 1937 по 1939 р. М. Кулицький частково працює в редакції журналу „Життя і знання”. Подаємо перелік його карт і картосхем, уміщених у цьому журналі:

1935 р. „Подорож Павла Алепського по Україні від кордону Молдавії до границь Московщини” (№ 6, с.180).

„Мапа України (УСРР) й сумежних із нею країв” (№ 10, с.276).

1936 р. „Мапа подорожі по Україні патріарха Макара” (№ 6, с.191).

„Сучасна Палестина” (№ 7-8, с.203).

„Зелений Клин і Манджурія” (№ 7-8, с.217).

Картосхема до статті Е. Малика „Куди відлітають птахи та як поведуться під час перелету” (№ 9, с.249).

„Мапа Каталонії й земель, де живуть катальонці” (№ 11, с.31).

1937 р. „Манджурія” (№ 1, с.23).

Картосхема до статті В. Щербаківського „Поросся” (№ 4, с.121). Під картосхемою підпис „Рис. М. Кулицького”.

„Мапа, що з'ясовує розріст римської держави” (№ 5, с.144).

„Галицька держава за Ярослава Осмомисла” (№ 10, с.274).

„Картосхема автогужових шляхів Німеччини” (№ 12, с.355).

„Картосхема Тихого океану і прилеглих до нього країв” (№ 12, с.359).

1938 р. Картосхема „Західня Україна” (№ 2, с.36).

„Сучасне Закавказзя” (№ 4, с.113).

„Надбалтійські держави: Литва, Латвія, Естонія” (№ 6, с.176).

„Колишня передвоєнна Австро-Угорщина з зазначенням країн, що від цієї держави 1918 р. відпали” (№ 7-8, с.205).

„Повоєнна Австрія з її природними багатствами” (№ 7-8, с.206).

„Австрія після „аншлюсу” й її адміністративний поділ” (№ 7-8, с.206).

„Закарпаття” (№ 11, с.307).

1939 р. „Парохії грецького обряду в Люблинщині в XVII в.” (№ 2, с.52). Під картосхемою підпис „МК”.

„Балканський півострів” (№ 5, с.137).

„Південно-східна Африка і частина Близького Сходу” (№ 5, с.154).

„Адріатика” (№ 6, с.176).

„Театр бойових дій під Конотопом 1659” (№ 7-8, с.109).

„Територія Бельгії і прилеглих країн” (№ 7-8, с.209).

„Пограниччя Непалю й Сіккім” (№ 7-8, с.229).

У 1939 р. М. Кулицький (у співавторстві з В. Кубійовичем) створює і видає також одноаркушну „Фізичну карту українських земель” (1:1.500.000, розмір 144,8 x 77,7 см, карта друкується в Українському видавничому інституті у Львові), „Карту Європи” (1:17.000.000, Львів: Мистецтво, 1939. Степан-Ігор Щурат), „Карту України” (1:250.000, Львів: Унія, 1939. Підпис „Рис. М. Кулицький”).

У другій половині 30-х рр. карта та картосхема стають поширеним елементом журнальних статей, а також розвідок і монографічних досліджень. Крім згаданих, М. Кулицький створює карту „Powiat grodzieński w XVI wieku” (1:400.000) до праці М. Якубовського „Powiat grodzieński” (Prace Komisji Atlasu historycznego Polski. Kraków, 1935, zesz. III, s. 110-111); дев'ять карт до праці В. Кубійовича „Пастуштво Буковини” (Праці Географічної Комісії НТШ. Львів, 1935, с. 189-198). „Карта сезонних осель Буковини” підписана „Рис. М. Кулицький”, карту до праці того ж автора „Розміщення населення в Бойківських Карпатах” (Літопис Бойківщини. Самбір, 1938, число 10, с. 37-38) і т. д. До цього часу М. Кулицький опрацював також інші українсько- і польськомовні замовні карти. Майже до всіх праць В. Кубійовича карти і картосхеми виготовляв М. Кулицький. Виявлення картографічних праць М. Кулицького у монографіях і статтях різних авторів триває.

У 1940-1944 рр. М. Кулицький недовго працює у Львові, триваліший час у Кракові. Там навіть закладає невелике картографічно-статистичне бюро при Українському Центральному Комітеті. На той час основною його роботою (зрозуміло, крім поточної картографічної) було створення картотеки із статистичними відомостями про національно-релігійні відносини в Галичині. Робота була певною мірою продовженням тієї, яку М. Кулицький та інші географи започаткували у Львові під час створення „Атласу України й сумежних країв” (нині ця картотека та інші матеріали М. Кулицького зберігаються в архіві В. Кубійовича)²⁰. Разом із В. Кубійовичем він працює над „Історичним атласом України” (1941)²¹. Праця, як указують окремі джерела, проходила у надзвичайно складних політичних і скрутних матеріальних обставинах. 12 лютого 1941 р. дружина М. Кулицького в листі до родини пише: „[...] навіть не уявляєте, в яких умовах живемо. Холод і голод. Микола дуже запрацьований. Найстрашніше, що його постійно шпідлюють німці. Я кожного вечора молюся, щоб його не взяли [...]”²². Річ у тому, що робота над „Атласом”, який готували українці, постійно була під наглядом німецьких властей. А. Жуковський у Вступі до

²⁰ Матеріали картотеки М. Кулицького пізніше, треба вважати, В. Кубійович використав у праці „Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1 січня 1939. Національна статистика і етнографічна карта” (Вісбаден: Otto Harrassowitz, 1983. — 175 с. + 1 карта).

²¹ Оригінальний заголовок атласу такий: Volkstumskunde und Wirtschaft der Ukraine von *W. Kubijowysch*. — Berlin: Handschriftvervielfältigung Berlin-Steglitz, 1941. — S. 38.

²² Родинний архів проф. Миколи Мельника у Львові.

перевидання „Атласу” 1993 р. зауважує, що чимало карт книги вимагає нині пояснень, але „школа, що їх не мали можливості зробити автор В. Кубійович чи картограф Микола Кулицький, які знали також закуліси і атмосферу, в яких виготовлялися ці карти, а також більше могли б розказати про втручання німецьких спеціалістів”²³. „Атлас” — очевидно, за задумом авторів — не належав до типових у жанровому плані історичних атласів. Він будується з проекцією на історію України лише для того, щоб, як пише А. Жуковський, „стати документацією у заходах створення української держави”. Карти до „Атласу” опрацьовано безпосередньо перед початком Другої світової війни, тому деякі з них мають на собі знак того складного часу.

„Атлас” містить 38 аркушів різноматичних карт, картосхем, діаграм і графіків. Його 40 карт і картосхем ґрунтуються на „Атласі” 1937 р. Особливу наукову вартість — зокрема, для порівняльного аналізу історико-географічних явищ — мають п’ятнадцять перших карт, які показують історичний розвиток українських територій від VII ст. до кінця 30-х рр. XX ст. Усі карти виконані рукою М. Кулицького. Але до видання „Атласу” не дійшло. Збереглися лише пробні примірники. На заваді публікації стала переорієнтація Німеччини з початком війни щодо українського питання, тому „Атлас” виявився непотрібним²⁴. Один із примірників „Атласу” у 80-х роках потрапляє до рук А. Жуковського, який опрацьовує передмову, примітки і перевидає його (насправді рятує від забуття) під егідою Наукового товариства імені Шевченка в Європі²⁵. До „Атласу” додано окремих зошит — Вступ із „Атласу” 1937 р. українською і англійською мовами. Як пам’ятка картографії „Історичний атлас України” заслуговує окремої уваги²⁶.

²³ Жуковский А. Передмова до „Исторического атласа Украины...” — С.ІХ. Повну назву перевиданого атласу див. далі.

²⁴ Приблизно така ж доля спіткала створюваний колективом науковців „Атлас Галичини” (Distrikt Galizien), у складі якого у 1942-1943 рр. як картограф виступав Степан Білецький. Окремі, переважно не закінчені матеріали його нині зберігаються в ЦДІА України у Львові, ф.742, оп.1, спр.962 (11), 971 (15) та ін.

²⁵ Назва перевиданого атласу така: Історичний атлас України. Німецький документ з 1941 року на основі Атласу України й сумесних країв 1937 р. В. Кубійовича. Вступ А. Жуковського німецькою та українською мовами. — Мюнхен-Париж-Вісбаден: Вид-во Гарассович, 1993. — XII с. + 38 арк. карт, діаграм, рисунків.

²⁶ Див. рец.: Попович В. Wolodymyr Kubijowytsch, Historischer Atlas der Ukraine. Ein deutscher Dokument aus dem Jahr 1941... // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. — Львів, 1994. — Т.228. — С.524-525.

У 1940 р. М. Кулицький разом із В.Кубійовичем видають однаркушні карти: „Лемківщина і Надсяння” (1:1.400.000, Краків: Українське вид-во) і „Фізична карта Чорноморських країв” (Краків), пізніше двічі повторена і видана з певними доповненнями (Львів-Краків: Українське вид-во; 1942). У 1943 р. ці ж автори видають „Адміністративну карту Галичини” (1:500.000, Краків-Львів: Українське вид-во, 1943)²⁷.

Тоді ж М. Кулицький прилучається до справи перевидання „Географії українських і сумежних земель” 1938 р.²⁸ Тираж 1938 р. розійшовся головню в Західній Україні. У Східній Україні були поширені викривлені відомості про географію українців. Згадане перевидання доопрацьовано, подекуди розширено й осучаснено. Зокрема істотні зміни були внесені у картографічну частину: ряд карт перероблено, уточнено, більше десяти з них, як другорядні, усунуто. Водночас додано нові карти, наприклад, такі, як „Українські землі в 1941 р.” (с.27), „Приріст людности в роках 1927-1939” (с.309), „Міста (стан з 1939 р.)” (с.287), ряд геологічних карт і т. д. Загалом за числом карт і картосхем „Географія...” 1943 р. дещо перевищує видання 1938 р. Усіх карт у книжці вміщено 170. Кольорові карти, які додавались, виконані з допомогою технічних засобів.

Дещо раніше М. Кулицький складає ряд різноматичних карт до німецькомовного скороченого перевидання „Географії українських і сумежних земель”²⁹, вміщує окремі картосхеми в українських, краківських та львівських часописах за 1942-1943 рр.

Останньою більшою картографічною працею М. Кулицького були 88 карт і картосхем до „Енциклопедії Українознавства”³⁰. До тому I (Част. 1) увійшло 62 карти, до тому II (Част. 2) — 17; до тому II (Част. 3) — дев'ять. Готуючи картографічні матеріали до УЕ, він викладає картографію на філософському факультеті — протягом літнього і зимового семестрів 1948/1949 р. в Українському вільному університеті, крім того, на відділі географії веде „Географічний

²⁷ Див.: Бібліографія наукових праць проф. д-ра Вол.Кубійовича. — Краків-Львів: Українське вид-во, 1943. — 14 с. (Книгознавчі записки, №3).

²⁸ Географія українських і сумежних земель. Опрацював і склав д-р В. Кубійович... при співучасті Р. Єндика, Е. Жарського, І. Зілинського, В. Іваниса, М. Кулицького, І. Крип'якевича, М. Мельника, С. Пашкевича, Ю. Полянського, І. Теслі, І. Федіва і В. Чередієва — 2-ге вид. — Краків-Львів: Українське вид-во, 1943. — VIII +512 с.

²⁹ Geographie der Ukraine und benachbarten Gebiete / Bearbeitet und redigiert von W.Kubijowytsch. Übersetzt von O.Kossmann und B.Kentschynsky. — Berlin: Publikationsstelle, 1942. — 82 s.

³⁰ Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. У двох томах (і трьох частинах) / Під ред. В. Кубійовича та З. Кузелі. — Мюнхен-Нью-Йорк, 1949.

просемінар". Усі карти виконані, як і в львівському (1937) та берлінському (1941) „Атласах”, рукою М. Кулицького. У Післямові від імені головної редакції відзначено: „За виконання карт глибока подяка належить д-рові М. Кулицькому” (УЕ, II/3, с.1196). До останнього тому додано чотири, здебільшого перероблені на основі „Атласу” (1937) кольорові карти, а саме: В. Кулицький. „Фізична карта України” (1:5.000.000); Ю. Полянський. „Геологічна карта України” (1:5.000.000); Г. Махів. „Карта ґрунтів України” (1:5.000.000); В. Кубійович, М. Кулицький. „Етнографічна карта України” (1:5.000.000). Всі малював М. Кулицький.

У перших місяцях 1950 р. Микола Кулицький разом з дружиною, філологом Олександрою Мельник, та двома дітьми переїжджає до США. Спочатку зупиняється у Філадельфії. У 1952 р. заходами свого давнього приятеля з Кракова географа П. Баб'яка переїжджає на постійне проживання до Чикаго і там працює близько шістнадцяти років у фірмі „McNALLY Company”. Прибувши до США, він зриває з В. Кубійовичем. Розрив між цими сподвижниками національної картографії був по-різному трактований громадськістю. Деякі висловлювання мали звинувачувальне забарвлення: „що я [читай В. Кубійович. — *О.К.*] Миколу використовую і що справжнім автором спільних карт є Кулицький”³¹. До речі, такі оцінки мали місце серед наближених людей і родини Кулицького ще наприкінці 30-х рр. Напередодні виїзду М. Кулицького з Європи навіть газети писали категорично: „Побачимо, що зробить Кубійович у ділянці картографії без Кулицького”³². Проте сам В. Кубійович ці закиди нехтував. Мета була досягнута. Спільно чи не спільно підготовлені карти, атласи, книжки жили і приносили користь своїм і чужим. Здається, В. Кубійович ставить усі крапки над „і” у своїх писаних на схилі віку спогадах: „Моїм завданням було планування карт, зауваження до проектів Миколи і коректи також [...] знайти видавця, або самому видавати карти, тобто подбати про фінанси і збут”³³.

Зауважимо, що з прибуттям М. Кулицького до США припиняється також його співпраця з європейськими науковими та навчальними осередками, товариствами. Він, на жаль, через затяжну хворобу бере дуже незначну участь в українському громадському і науковому житті. У 50-60 рр. створює заледве кілька карт та картосхем для шкіл і шкільних підручників на замовлення окремих українських освітніх центрів Канади і США.

Помер М. Кулицький 26 жовтня 1970 р., похований у Чикаго.

³¹ Див.: *Кубійович В.* Мені 85. — С.84.

³² Там само.

³³ Там само. — С.83.

* * *

Українська картографія 30-40-х рр. ще чекає свого дослідника. Насамперед потрібно зосередити увагу на виявленні картографічних творів, і серед них тих, які були опубліковані у книжкових і періодичних українських та іншомовних виданнях, створити серію персональних і загальних каталогів карт, картосхем, планів, рисунків і т. д. Не можна забувати також про ті твори картографії, які залишилися в рукописах (включно до проектів) і перебувають у державних архівах і бібліотеках та приватних збірках.

Коротко підсумуємо сказане. Основи української картографії були закладені у роки великого національного зриву та боротьби за незалежність 1917-1921 рр. Тоді ж, у 1917 р. з'являється перша продукція. У 20-х рр., незважаючи на великі плани і появу ряду поважних картографічних праць, у Східній Україні помітний поступовий відхід від накресленої лінії розвитку національної картографії, згодом — часткова підміна її російськомовною картографією. Тогочасна праця у ділянці картографії у Західній Україні хибувала спорадичністю і слабкою організованістю. У 30-х рр. розвиток української картографії у Східній Україні призупиняється, зате, завдяки появі здібної молоді, вона цілеспрямовано розвивається на західноукраїнських землях. Українська картографія тут стає високопрофесійною, сягаючи європейського рівня. З'являється картографічна продукція різних типів, видів і жанрів. Та найважливіше те, що створені тоді карти, атласи й т. д. охоплюють усі українські землі, показуючи актуальний об'єм розвитку природи, населення, економіки, культури України. Водночас картографія 30-40-х рр. („Атласи” 1937, 1941 рр.) простежувала історичні закономірності розвитку України, маніфестуючи тим самим єдність української території й народу, який її заселяє, не лише перед колонізаторами, але й перед світом узагалі. У цьому важлива роль української картографії — і як наукового доробку українознавства, і як політичного чинника. Вона відтворювала Україну, якої на політичній карті світу не існувало...

30-40-ві рр. дали Україні визначних картографів. Чільне місце серед них посідає Микола Кулицький. Він створив понад 400 карт, картосхем, планів, підготував два атласи (як автор, співавтор, врешті, як втілювач задумів науковців різних профілів), численні діаграми, рисунки, писав власні наукові праці, бібліографія яких, до речі, готується до друку. Його картографічна спадщина, яка своїм змістом і тематикою виходить далеко за межі показу території України — відображає Європу, Африку, Азію і т. д., дає підстави припускати, що М. Кулицький в колі однодумців планував підготовку національного „Атласу світу”. В особі М. Кулицького, отже, маємо різностороннього вченого-картографа, який глибоко розумів насувні потреби української науки та культури.

Іван БУТИЧ (Київ)

СПІВПРАЦЯ ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА З АРХІВНИМИ УСТАНОВАМИ УКРАЇНИ У 50-60 РОКИ

Перша моя зустріч з Ярославом Дашкевичем відбулася, якщо не зраджує пам'ять, на початку 1957 р. у Львівському обласному архіві (вул. Підвальна, 13), де він тоді разом зі співробітником того ж архіву Анатолієм Сисецьким готував до друку документи з історії Львова. До цієї роботи його залучила тодішній директор обласного архіву Галина Сизоненко, яка й сама брала участь у публікації документів, несучи на своїх плечах весь тягар так званої організаційної роботи, тобто вирішуючи в партійно-бюрократичних органах питання, пов'язані з друком.

Це був час, коли мені як співробітникові Архівного управління доводилося часто бувати у Львові в службових справах. Сприяло цьому й особисте зацікавлення — наближалася до кінця підготовка до друку документів Богдана Хмельницького, що вимагало частіших і триваліших зустрічей з академіком Іваном Крип'якевичем. Так непомітно ми ближче познайомилися, а згодом стали співпрацювати з Ярославом Дашкевичем.

Під час тривалих розмов (у Львові і Києві) найбільше йшлося про те, що можна в даних умовах зробити і кого залучити до роботи. Ще частіше обговорювалися конкретні справи, пов'язані з опрацюванням того чи іншого питання.

Насамперед Я. Дашкевич протягом короткого часу разом з працівниками Львівського обласного державного історичного архіву підготував два томи документів з історії Львова¹. Працюючи над рукописними діловими документами польських окупаційних властей, Дашкевич зіткнувся з великою кількістю скорочень, аббревіатур, умовних знаків і взявся за їх розшифрування й систематизацію. Його зусилля вилилися у підготовку словника, конче потрібного для архівістів і дослідників, що працюють над документами польською мовою, який водночас став і першим словником такого типу в українсько-польській лексикографії².

У наступні роки Я. Дашкевич також брав участь у підготовці до друку документів і матеріалів, зокрема, з історії української культури та українсько-вірменських взаємин. Так, у зв'язку з 150-річчям від

¹ З історії революційного руху у Львові. 1917-1939: Документи і матеріали. — Львів, 1957; Становище трудящих Львова. 1917-1939: Документи та матеріали. — Львів, 1961.

² Словник польських скорочень. — К., 1959.

дня народження Тараса Шевченка з'явилася можливість видати збірку документів і матеріалів про життя і творчість та вшанування пам'яті Кобзаря. Учений відгукнувся на цю пропозицію і у співпраці з іншими науковцями зреалізував її³.

Наступним виданням з історії української культури стала збірка документів про основні етапи життя, громадсько-політичної та літературно-наукової діяльності Івана Франка, переслідування Каменяра та його творчості цісарськими і царськими властями. Тут же наведено ряд документів про вшанування його пам'яті⁴. Третім у цій серії став збірник документів і матеріалів про Лесю Українку, до якого увійшли цікаві матеріали, що характеризують життєвий шлях і творче зростання Лесі, розвиток тогочасної громадської і суспільно-політичної думки та української літератури. Включені до збірки документи помертвого періоду розповідають про видання творів, постановку п'єс на сцені і вшанування пам'яті поетеси⁵.

Водночас Я. Дашкевич наполегливо вивчав документи вірменських колоній в Україні, найголовніші з яких (65 документів за 1600-1686 р.) лягли в основу підготовленого ним видання. Інші ж були використані у передмові та примітках до нього⁶. Другим напрямком у співпраці Я. Дашкевича з архівними установами була його участь у наукових семінарах і наукових конференціях. З числа виголошених і опублікованих доповідей найголовнішою, на мій погляд, є доповідь „Стан та завдання дипломатики”, з якою учений виступив 1968 р. на Третій науковій конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін⁷. Тут автор, наголосивши на тому, що основним об'єктом дипломатики є античний і середньовічний документ у сукупності з усіма моментами, пов'язаними з його створенням і громадською функцією, вказав, що сучасна дипломатика перейшла від вивчення структури й автентичності документа до дослідження історико-культурного аспекту. Українській дипломатиці присвячено близько 80 праць українських і зарубіжних авторів, але вони далеко не вичерпують її проблем. До того ж значна частина цієї літератури застаріла.

Підвищення рівня розвитку дипломатики безпосередньо залежить насамперед від поліпшення стану досліджень з історії середньовічної

³ Тарас Шевченко: Документи і матеріали. 1814-1963. — К., 1963.

⁴ Іван Франко: Документи і матеріали. 1856-1965. — К., 1966.

⁵ Леся Українка: Документи і матеріали. 1871-1971. — К., 1971.

⁶ Українсько-армянські зв'язи в XVII столітті: Сборник документів. — К., 1969.

⁷ Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. — К., 1968. — С.113-137.

України, від інтенсифікації вивчення спеціальних історичних дисциплін, а також активізації археографічної діяльності в галузі видання історичних джерел. До першочергових завдань української дипломатики у згаданій доповіді віднесено розробку універсального курсу дипломатики, видання атласу зразків документів XIII-XVIII ст., створення колекції середньовічних документів, які зберігаються в Україні і поза її межами, включаючи й документи, тексти яких уже видавалися. Наголошується й на необхідності вивчення дипломатики в історико-культурному аспекті.

Відаючи належне попереднім публікаціям зі середньовічної історії України в розвитку української історіографії, Я. Дашкевич вказує і на їх хиби з погляду як текстологічного (неправильне прочитання тексту, пропуски), так і археографічного опрацювання, дипломатичного коментування (визначення різновиду документа, експертизи, автентичності). У зв'язку з цим учений наголошує на потребі нових видань джерел, які б відповідали сучасному рівневі археографії, текстології, історичної критики.

Другою не менш важливою умовою розвитку не лише дипломатики, але й джерелознавства загалом, є каталогізація та публікація (у вигляді каталогів, реєстрів, бібліографічних покажчиків) відомостей про збережений донині та опублікований раніше дипломатичний репертуар XII-XVIII ст.

Адже ми досі не маємо довідників, у яких можна було б віднайти бодай загальні відомості про документальні матеріали з історії України.

Було порушено й таке болюче питання, як складання української історичної бібліографії, в якій мав би знайти місце аналітичний опис (тобто опис кожного документа зокрема) всіх опублікованих джерел. Без потрібних довідників пошук нових джерел пов'язаний з неймовірними труднощами.

До речі, Я. Дашкевич не обмежувався констатацією відсутності довідкових видань, він сам брав участь у їх створенні. Так, він взяв участь у підготовці до друку Каталога документів Київської Археографічної Комісії.

Отже, питання, порушені Я. Дашкевичем чверть сторіччя тому, й сьогодні звучать актуально. Адже й нині ми не маємо повноцінних каталогів збережених документів зі середньовічної історії України, які б відповідали сучасному рівневі наукового опису джерел; бібліографічних покажчиків сукупності опублікованих джерел; колекцій репродукцій документів XII-XVIII ст., що використовувалися б з науковою і навчальною метою. Створення таких колекцій необхідне й задля збереження документів не лише в оригіналах, але й у рівноцінних копіях.

Правда, в кінці 60-х рр. робилися кроки щодо розв'язання і цих проблем, але 1971 р. вони були припинені, до чого особливих старань доклало тогочасне керівництво Архівного управління.

Проблематика, стан і методика дослідження історичних джерел порушувалися і в статтях, вміщених у неперіодичному виданні „Історичні джерела та їх використання”. Зокрема, 1966 р. Я. Дашкевич оприлюднив статтю „Матеріали І.О. Левицького як джерело для біографічного словника”⁸, де звернув увагу на ту обставину, що дослідники спадщини великого українського бібліографа, голови Бібліографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові Івана Левицького (1860-1913) цікавилися лише друкowanими його працями і залишали поза увагою матеріали ученого для біографічного словника західноукраїнських діячів, видання якого припинилося на четвертому випуску. А між тим у цих матеріалах зосереджені відомості про понад 3500 діячів науки, культури, громадського життя Галичини. Серед них виняткову цінність становлять 165 автобіографій. Насамкінець учений дає загальну характеристику автобіографічних матеріалів, наголошуючи на їхньому джерелознавчому значенні для дослідження політичного, економічного і культурного життя Західної України в другій половині ХІХ ст.

Незважаючи на те, що актові книги, які створювалися протягом сторіч у процесі діловодства різних державних, приватних, громадських, церковних та інших установ і організацій, становлять особливо важливу групу джерел з історії середньовічної України, вони все ще слабо використовуються дослідниками. Причини такого стану — у відсутності задовільної дослідницької методики, брак наукової інформації про цю надзвичайно цінну джерельну базу, погана обізнаність з історією установ — колективних авторів книг, що збереглися, правда, у відносно незначній своїй частині.

Саме розглядові цих питань присвячено дослідження Я. Дашкевича „Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в ХІІІ-ХVІІІ ст. (Проблематика, стан і методика дослідження)”⁹. У ньому автор підводить підсумки вивчення актових книг в українській історіографії і визначає основні (архівний, архівознавчий, археографічний, текстологічний) напрямки, в яких бажано проводити їх комплексне дослідження. Накінець дослідник ретельно розглядає зміст 189 адміністративних, судових і фінансових книг, що є результатом діловодства установ численних вірменських колоній в Україні ХV-ХVІІІ ст. Причому характеристика книг здійснена у тісному зв'язку з історією установ органів самоуправління, продуктом діяльності яких

⁸ Історичні джерела та їх використання. — К., 1966. — Вип.2. — С.35-53.

⁹ Там само. — К., 1969. — Вип.4. — С.129-171.

вони були, — братств, банків, вірменських судів, змішаних судів, церковних установ, юридик навчальних закладів.

Та найголовніший внесок в українську історіографію Я. Дашкевич зробив своїми публікаціями в „Архівах України” (а їх понад сто). Це дослідження з історії археографії, джерелознавства, дипломатики, архівознавства, археографії, краєзнавства, ґрунтовні рецензії і нотатки про довідкові видання і дослідження, видані в Україні та поза її межами.

Друкувалися вони Дашкевичем як під власним прізвиськом, так і під криптонімами (Я.Д., А.Б.) та псевдонімами (А. Вульченко, Д. Іваненко, С. Іванович, С. Козаченко, С. Корибут, І. Косинерський, Д. Малахівський, С. Пісковий, Р. Романенко, Д. Спаський, Я. Степанів, Д. Ярович, Д. Ярославич, Я. Ярченко).

Я. Дашкевич надавав дієву допомогу редакції журналу в організації матеріалів насамперед до розділу „Критика і бібліографія”. Практично він на своїх плечах „виводив” сходознавчу тематику, готуючи майже до кожного номера по одному-два, а то й більше матеріалів, що інформували про східні джерела з історії України, їх публікації.

А почалося все з того, що 1958 р. мені було доручено редагувати російськомовний „Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР” (з 1965 р. „Архіви України”), який до того часу виходив неперіодично, з метою перетворити його на періодичне видання. Цей процес тривав майже два роки і мало не закінчився невдачею (врятувала справу наполегливість, витривалість і насамкінець рішучість тодішнього начальника Архівного управління Семена Даниловича Пилькевича).

Постало завдання перетворити бюлетень в організатора обговорення і розв’язання найважливіших теоретичних і практичних питань архівознавства, археографії, історії установ, бібліографії й інших спеціальних історичних дисциплін, у вихователя фахівців своєї справи, публікатора їхнього доробку. Було вирішено систематично друкувати документи, тематичні й пофондові огляди джерел, максимально розширити розділ „Критика і бібліографія”. Для здійснення цього треба було згуртувати авторський колектив, залучивши до нього не тільки співробітників архівів, але й фахівців інших наукових установ — науково-дослідних інститутів, вузів, музеїв.

На звернення редакції одним з перших відгукнувся Я. Дашкевич. Це підтверджує хоч би те, що уже для першого числа цього видання він підготував рецензію на книжку „Матеріали до бібліографії КПЗУ: Бібліографічний покажчик” (Львів, 1958)¹⁰. Наступного року

¹⁰ Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР (далі — НІБ). — 1960. — Ч.1. — С.75-77.

науковець опублікував дослідження „Джерела і література про вірменські колонії на Україні в XVI ст.”¹¹, де зробив першу спробу розглянути джерела з історії вірменських колоній в Україні, які виникли тут ще за часів Київської держави. Оскільки в деяких з цих джерел є й елементи дослідження вірменських колоній в історичному аспекті, автор паралельно з оглядом самих джерел висвітлює й початки історіографії вірменських колоній в Україні, аналізує розвідки, присвячені вивченню минулого вірменського народу українськими і вірменськими істориками. Зокрема, веде мову про праці, видані у Польщі, Угорщині, Франції, де порушуються проблеми, пов'язані з історією, культурою, економікою вірменських колоній. Автор нагадав і про дослідження вірменських колоній такими українськими істориками, як Д. Зубрицький, І. Линниченко, Б. Януш та ін. Наголосив на великому значенні для висвітлення історії українських вірмен праць А. Кримського і Т. Груніна. Своєрідним підсумком попередніх досліджень стали спільні українсько-вірменські наукові сесії. Водночас тут же подані загальні відомості про наявний, до того ж майже не використаний архівний матеріал вірменською мовою, який, по суті, залишався поза полем зору української історіографії. Це значною мірою пояснюється тим, що дослідження пам'яток про вірменські колонії вимагає від істориків не тільки певної палеографічної підготовки, але й ґрунтового знання ряду мов — давньої української, давньої і середньовічної вірменської, вірменополовецької, давньої польської та латинської.

Переважає більшість публікованих документів — це грамоти та інші юридичні акти литовських великих князів і польських королів, якими вони надавали певні економічні привілеї окремим вірменам, вірменським громадам, а то й містам, або, навпаки, обмежували вірменське самоврядування, вирішували суперечки між вірменськими громадами та міськими управами, що перебували тоді в руках польського патріциату.

У цій розвідці автор підкреслив, що продовжує зберігати велику наукову цінність публікація з історії вірменських колоній у Львові австрійського історика Ф. Бішоффа, яка побачила світ 1865 р. Тут вміщено 30 документів про вірменську колонію у Львові в XVI ст. Окремі документи про життя вірменських колоній у Києві, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Замості, Кременці та Острозі можна зустріти в таких багатотомних виданнях, як „Архив Юго-Западной России”, „Акты Южной и Западной России” та ін.

¹¹ Там само. — 1961. — Ч.6. — С.70-79.

Суттєвою перепоною у вивченні згаданої проблеми є розпо-рошеність пам'яток (хоч основна маса їх зберігається у Вірменії та в Україні, але вони є і в Австрії, Голландії, Франції).

У статті „Грамота Федора Дмитровича 1062 року (нарис з української дипломатики)”¹² стисло характеризується дипломатика як спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження, структуру і зміст грамот та інших джерел з метою встановлення їх авторства, часу написання тощо.

Обравши предметом дослідження вказану грамоту, Я. Дашкевич на її прикладі продемонстрував, до чого доводить неувага до вивчення автентичності джерел. Ця грамота, попри ряд доказів її підроблення, протягом 300 років розглядалася більшістю істориків як важливе джерело XI ст.

1641 р. львівська вірменська громада подала кілька грамот, у т. ч. й грамоту Федора Дмитровича, до Варшави на затвердження польським королем Владиславом IV, які гарантували їм економічні й політичні привілеї. Владислав IV затвердив подані грамоти, у т. ч. й грамоту Федора Дмитровича 1062 р., якою останній нібито закликав вірменів до збройної допомоги, за що гарантував їм трирічні вільності.

Королівська канцелярія визнала грамоту Федора Дмитровича за автентичну, переклала її латинською мовою, вписала до книг королівської канцелярії та видала відповідний документ вірменській громаді. Хоч грамота й не гарантувала нових привілеїв, вона підносила авторитет вірменської громади, бо підтверджувала старожитність вірменських колоній. Під час судових процесів вона не раз фігурувала, зокрема в 1654 і 1731 рр., як доказ споконвічних прав вірменської колонії.

У другій половині XVII ст. на грамоту часто стали посилалися історики. З XVIII ст. грамоту почали використовувати у вірменській історіографії. У XIX ст. використання грамоти Федора Дмитровича як історичного джерела стало традиційним. У кінці XVIII — на початку XIX ст. грамоту аналізували й українські історики і філологи Д. Михальський та І. Горбачевський. Пізніше нею цікавилися М. Петрушевич та І. Линниченко. Всі вони вважали згадану грамоту автентичною. Проте, як уже зазначалося, ще в кінці XVIII ст. пролунали голоси, що це фальсифікат. Адже насправді виникнення вірменських колоній в Україні у часи Київської держави та Галицько-Волинського князівства пов'язане не із запрошенням вірмен, а з їх еміграцією з батьківщини через спустошливі напади

¹² Там само. — 1962. — Ч.4. — С.9-20.

на Вірменію протягом VII-XIII ст. арабів, візантійців, турків-сельджуків, монголо-татар.

Нову сторінку в українському джерелознавстві відкрила стаття Я. Дашкевича під назвою „Вірмено-половецькі джерела з історії України”¹³, де підсумовано тривале вивчення вірмено-половецьких пам’яток у джерелознавчому аспекті. Автор підкреслює, що вірмени, тікаючи від іноземних нападників, осідали в Україні, засновуючи тут свої колонії, які жили як окремі громади протягом XI-XVIII ст. Зберігаючи адміністративно-судову та релігійну автономію, вірменське населення відіграло значну роль у розвитку економіки України. В історично-культурному відношенні воно сприяло становленню культурних зв’язків України з країнами Сходу.

Найдавніші збережені писемні пам’ятки, що виникли у вірменських колоніях, датуються XII-XIV ст. Вони написані мертвою на той час давньовірменською мовою (так званім рабаром). Пам’ятки неживої мови не збереглися, і ми про них, по суті, нічого не знаємо.

У XVI-XVII ст. виник цілий ряд різноманітних за характером рукописів і навіть друкованих пам’яток цією тюркською мовою із застосуванням вірменського алфавіту. У кінці XVII — на початку XVIII ст. українські вірмени перестали вживати половецьку мову як розмовну — її місце зайняли, залежно від безпосереднього мовного оточення, українська чи польська мова.

До нашого часу збереглися, правда, фрагментарно, актові пам’ятки, що виникли у процесі діловодства вірменських громадських органів та вірменських церковних установ. Пам’ятки першого типу — це акти вірменського цивільно-кримінального суду в Кам’янці-Подільському та акти вірменського духовного суду у Львові.

Другий тип джерел — це львівські метричні записи про народження, книги шлюбних контрактів, духовниці та книги розпоряджень львівського вірменського архієпископа. Збереглися й окремі документи приватного походження — листування, різні квитанції, заяви, зобов’язання, умови тощо, що мають джерелознавче значення.

Зі судових актів для історичних досліджень велику цінність мають фрагменти кам’янецьких вірмено-половецьких актів за 1559-1567 рр., тексти яких свого часу розшифрував Т. Грунін, бо оригінали були знищені під час другої світової війни. Усього Т. Грунін транскрибував 298 переважно коротких записів, зроблених судовим писарем в актовій книзі.

Вірмено-половецькі писемні пам’ятки — характерне свідчення впливу слов’янського, зокрема українського, оточення на життя і

¹³ Архіви України (далі — АУ). — 1965. — Ч.2. — С.66-73.

побут вірменських громад. Згадані джерела містять багатий здебільшого лінгвістичний матеріал, який ілюструє проникнення української лексики у вірмено-половецьку мову. Для вірменів XVI-XVIII ст. знання української мови було обов'язковим.

Свідченням того, що і в наступні роки Я. Дашкевич не полишав вивчення вірменських джерел, є публікація „Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XV ст.”¹⁴, де вміщено чотири документи з передмовою і ґрунтовними коментарями: 1) уривок з послання каталікоса Теодороса II до вірменів в Україні про призначення львівським архієпископом Йовганнеса з найдавнішою у вірменських джерелах згадкою про Кам'янець від 18 серпня 1388 р.; 2) пам'ятний запис барона Сінана в „Чашоці” про купівлю цієї книги для свого сина Абрагама від серпня 1394 р.; 3) дарча грамота барона Сінана про передачу збудованої ним церкви для користування кам'янецькій вірменській громаді від 25 березня 1398 р.; 4) уривок з „Кам'янецької хроніки” з описом подій в Україні та сусідніх країнах за 1410-1498 рр. Ці документи написані давньою вірменською мовою (публікуються в українському перекладі). Вони були вже надруковані у збірці „Каменіц” десять років перед тим, але свого часу не привернули увагу українських істориків і не використовувалися ними, напевне, через мовні труднощі.

Поза публікацією залишилося дві грамоти вірменських каталікосів XV ст., в яких згадується Кам'янець (грамота Яковби III з 1410 р. та Аристакеса з 1454-1460 рр., що була раніше відома під датою 1390 р.). Інших з досить великої групи вірменських джерел, у яких би згадувався Кам'янець, немає, хоч у Кам'янці й існував великий вірменський економічно-культурний центр.

До сходознавчої тематики належать й огляди наукових праць учнів А. Кримського — визначних учених Омеляна Пріцака та Андрія Ковалівського.

„Дослідження з джерелознавства Східної Європи”¹⁵ — таку назву має праця Я. Дашкевича, в якій він розглядає сходознавчі дослідження алтайста О. Пріцака, що були написані на підставі використання різноманітних (за мовою і змістом) східних та західних джерел й увійшли до „золотого фонду” світової алтайстики. Зокрема, автор наголошує, що тематика досліджень О. Пріцака охоплює досить велике коло проблем, пов'язаних з історією і культурою тих степових племен, які протягом багатьох сторіч займали велетенські простори Східної і Центральної Азії, але під впливом різних внутрішніх і

¹⁴ Там само. — 1970. — Ч.5. — С.57-66.

¹⁵ НІБ. — 1964. — Ч.6. — С.81-83.

зовнішніх факторів загарбували у західному напрямі Східну і навіть Центральну Європу. О. Прицак вивчає минуле гунів, болгар, огузів, половців та інших тюркських народностей, що починаючи з IX ст. з'являються на східноєвропейській історичній арені. До узагальнюючих праць належать „Історична топографія Волзької Болгарії”, „Історія гунів”, „Племінні назви і титули алтайських народів” та ін.

Проте наукові зацікавлення О. Прицака не обмежуються алтаїстичною проблематикою. Зокрема, в полі його зору перебувають й українсько-турецькі взаємини. Поза оглядом залишилися й мовознавчі праці, а також дослідження з історії караханідів у Середній Азії тощо.

У статті-огляді „А.Й. Ковалівський як дослідник джерел з історії східних слов'ян та України”¹⁶ розглядається доробок ученого широкого діапазону. Працям А. Ковалівського притаманна дуже важлива риса — глибококритичний аналіз першоджерел. І ця джерелознавча лінія у науковій діяльності вченого простежується в усіх його працях й з усіх питань. Але так склалось, що сходознавчі праці вченого, які здобули загальне визнання фахівців, мимоволі відсунули на задній план його джерелознавчі дослідження з історії української культури XVIII ст. та історично-етнографічні праці, присвячені народній ідеології часів Київської держави, хоч вони й нині зберігають свою наукову цінність. Так, ряд праць А. Ковалівський присвятив творчості великого українського філософа Григорія Сковороди та його епосі. Вивчаючи дуже складні питання народної ідеології раннього періоду Київської держави, А. Ковалівський поставив перед собою завдання гармонійно поєднати дослідження як писемних, так і усних (фольклорних) джерел. До таких досліджень належать: „Виробничі культу в давній Україні — соціологічна студія на підставі писаних пам'яток”, „Берегині й переґеня”, „Вірування дотатарської доби на Україні”.

На основі вивчення деяких нових джерел, на які раніше не звертали увагу, А. Ковалівський висунув гіпотезу про те, що творці централізованої Київської держави намагалися об'єднати воедино місцеві культу окремих земель та племен. На думку дослідника, християнська ідеологія ще довго не могла перемогти давнішу. Прихильники останньої, між іншим, втекли також у степ — у район Дніпрових порогів. Про це йдеться у праці А. Ковалівського „Хортиця та дохристиянські культу на Дніпрових порогах” (не була видана; на думку Я. Дашкевича, її слід шукати в архівах Етнографічного музею в Петербурзі та Міністерстві освіти Росії).

¹⁶ Там само. — 1965. — Ч.1. — С.34-37.

Як стверджує Я. Дашкевич, А. Ковалівський говорив, що він „у першу чергу завжди прагнув бути істориком культури на базі вивчення історичних даних та дослідження писаних джерел слов'янськими мовами, а потім вже східними, отже, в основному арабських”. Тобто дослідження східних джерел для А. Ковалівського було логічним продовженням попередніх студій. Про необхідність активізації вивчення арабських джерел А. Ковалівський говорив ще 1930 р. у доповіді „Завдання та шляхи вивчення арабських джерел для історії Східної Європи”, виголошеній у Харкові. Згодом він зайнявся складанням великого корпусу східних джерел, переклав та прокоментував для нього уривки з творів арабських астрономів, географів IX-X ст.

Найвагоміші праці А. Ковалівського пов'язані з іменем видатного арабського мандрівника першої половини X ст. Ібн-Фадлана, який у своїй книзі дав докладний опис подорожі з Багдада через Середню Азію в Середнє Поволжя і залишив цінні відомості про життя та побут ряду народів, у тому числі й давніх русів. А. Ковалівський одним з перших у світовому сходознавстві зайнявся докладним вивченням так званого Мешгедського рукопису Ібн-Фадлана. Першим вагомим результатом цієї роботи став вихід у світ книги „Путешествия Ибн-Фадлана на Волгу”. Основною ж капітальною працею А. Ковалівського була „Книга Ахмеда Ибн-Фадлана и его путешествие на Волгу в 921-922 гг.”.

Ібн-Фадлану та його спадщині присвячена також ціла серія інших студій А. Ковалівського, зокрема, „Вивчення подорожі Ібн-Фадлана на Волгу за Мешгедським рукописом”. Увагу А. Ковалівського привертала й опис подорожі мандрівника Павла Халебського. Внаслідок цього з'явилася його розвідка „Описание путешествия Павла Алеппского как источник по истории Украины”.

У серії праць А. Ковалівського з історії сходознавства почесне місце займає історіографічне дослідження „Вивчення Сходу в Харківському університеті та в Харкові у XVIII-XX віках” (опубліковане в „Антології літератур Сходу”).

Останньою працею Я. Дашкевича зі сходознавчої тематики, виданою у зазначений період в „Архівах України”, була нотатка до книги Е. Триярського „Вірмено-половецький словник на підставі трьох рукописів віденських колекцій” (Т.1. — Вип.1-3 (А-О). — Варшава: Інститут сходознавства ПАН, 1968-1969)¹⁷.

До джерелознавчих досліджень Я. Дашкевича можна віднести й такі праці, як „Цензурні переслідування Шевченкових творів на

¹⁷ АУ. — 1971. — Ч.1. — С.98-99.

Західній Україні в 30-х роках ХХ ст.”¹⁸, „Східна Галичина в історико-географічних словниках кінця ХVІІІ — 70-х роках ХІХ ст.”¹⁹, „Львівські теки А. Шнайдера як історико-краєзнавче джерело”²⁰, „Документальні матеріали з історії України в Центральній бібліотеці Академії наук Литовської РСР”²¹.

Якщо студія „Цензурні переслідування Шевченкових творів на Західній Україні” з’явилася з нагоди 150-річчя від дня народження Кобзаря, то стаття „Східна Галичина в історико-географічних словниках кінця ХVІІІ — 70-х рр. ХІХ ст.” — перша спроба дати критичний огляд історично-географічних словників, які охоплюють територію Східної Галичини, — була спричинена розгортанням, як тоді мислилося, підготовки історично-географічного словника України. Стаття переслідувала мету допомогти критичному використанню джерельної бази та історичної літератури, підсумувати всі попередні спроби складання історично-географічних словників, визначити їх цінність для планованого тоді видання історично-географічного словника та водночас використати найважливіші матеріали під час його укладення.

Крім цих словників, у згаданій статті розглядаються також описово-топографічні праці, які містять відомості про значну кількість населених пунктів, здебільшого в межах певних адміністративних одиниць. Адже такі описово-топографічні праці формально відрізняються від словників лише тим, що в останніх матеріал розміщений за алфавітом, а в перших систематично.

Проаналізувавши великий фактичний матеріал історично-топографічних описів та словників, що почали виходити з ХVІ ст. і в яких віддзеркалені українські території, автор робить такі висновки. Завдяки дослідженням українських і польських істориків кінця ХVІІІ — 70-х рр. ХІХ ст. був зібраний великий фактичний історично-географічний матеріал, що не втратив своєї вартості й досі. На особливу увагу при цьому заслуговують краєзнавчі праці В. Площанського та А. Шнайдера.

Під кінець 70-х рр. ХІХ ст. завдяки працям з лексикографії уся територія Східної Галичини була майже рівномірно висвітлена у краєзнавчих дослідженнях. З різних категорій населених пунктів найліпше опрацьованими виявилися великі міста і містечка. Минуле сільських місцевостей досліджувалося надто поверхово.

¹⁸ НІБ. — 1964. — Ч.2. — С.17-23.

¹⁹ Там само. — 1963. — Ч.2. — С.10-24.

²⁰ АУ. — 1965. — Ч.4. — С.73-76.

²¹ Там само. — 1967. — Ч.1. — С.79-83.

Я. Дашкевич при цьому наголошує, що під час використання словникової та описової літератури потрібно враховувати, що найціннішим у ній є фактичний матеріал, який ґрунтується на історичних джерелах минулих сторіч або зібраний авторами на місцях, часто за допомогою питальників різного змісту і характеру. Особливу велику цінність становлять публікації джерельних текстів, якими нерідко пересипається авторський текст описів і словників.

Як відомо, під час першої і другої світових воєн дуже багато джерел про минуле Східної Галичини загинуло, тому окремі факти, уривки з джерел, наведені в краєзнавчій літературі, — це нерідко єдине свідчення, що його має сучасна історіографія.

Досвід історично-географічної лексикографічної праці допоміг у XIX ст. розробити деякі методичні положення щодо складання топографічних описів: метод збирання матеріалу на місцях за допомогою питальників й анкет у кінці XVIII ст. увійшов у практику складання словників.

Питальники В. Дзедушицького, В. Площанського, А. Шнайдера мають не лише чисто історичні, але й практичне значення. Вони можуть підказати сучасному дослідникові питання, на які потрібно знайти відповідь у лексикографічній праці.

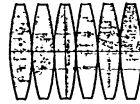
На початку другої половини XIX ст. було усвідомлено, що словниково-топографічна робота за своїм характером і обсягом не під силу одному вченому. Вона вимагає об'єднання зусиль багатьох дослідників.

Стаття „Львівські теки А. Шнайдера як історико-краєзнавче джерело” містить огляд 22 тек, що зберігаються в рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки, куди вони потрапили 1880 р. після трагічної смерті А. Шнайдера.

Як відзначає Я. Дашкевич, до останнього часу вважалося, що 1878 р. А. Шнайдер, залишившись без засобів існування і перспектив продовжувати наукові дослідження, усю свою колекцію історично-географічних матеріалів віддав взамін на злиденну пенсію, унаслідок чого вона була вивезена до Кракова, а до бібліотеки у Львові після його смерті потрапили лише маловартісні папери. Ознайомившись з львівськими теками А. Шнайдера, Я. Дашкевич спростовує таке уявлення. Насправді А. Шнайдер залишив у себе найважливіші матеріали і продовжував над ними працю в 1879-1880 рр. Зокрема, тут міститься ключ до архіву з докладним переліком топографічних назв Галичини, систематизованих за алфавітом (група А) та за адміністративним поділом (група В). Згадані покажчики — це не просто перелік назв місцевостей, рік, гір, але й, що дуже важливо, докладний реєстр інших топонімів — назв полів, лісів, хуторів, млинів тощо.

Лишаючи поза цим оглядом численні рецензії й нотатки до книг, опубліковані Я. Дашкевичем в „Архівах України”, треба згадати підсумкову історіографічну статтю „Питання розвитку історіографії спеціальних історичних дисциплін історії України”²². У ній автор, зокрема, зазначив, що історіографія, як і будь-яка спеціальна історична дисципліна, має власний предмет дослідження, своїх близьких і далеких „сусідів”, тобто інші спеціальні історичні дисципліни, які з погляду певних (здебільшого непослідовних) критеріїв класифікації виявилися в одному ряду з нею, а також має дослідження вищого і нижчого рівня. Вона пройшла шлях розвитку від примітивно оголеної фактографії до обгрунтованого осмислення певних історичних явищ, предметів. У цій же статті мовиться про потребу всебічного опрацювання питань історіографії спеціальних історичних дисциплін.

Сподіваюсь, що цей далеко не повний перелік праць Я. Дашкевича, опублікованих в „Архівах України” та інших архівних виданнях, допоможе створити уяву про його неординарний внесок в українську історіографію.

²² Там само. — 1970. — Ч.4. — С.9-12.

Любомир ВИНАР (Кент)

ІНІЦІАТИВНА ГРУПА УКРАЇНСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

(До історії розвитку української історичної науки)

„У роки чорної репресії та винищування національної науки в окупованій чужинцями Україні, коли було заборонено слово правдивої української історії, Українське Історичне Товариство гордо понесло прапор незалежної української науки в діаспорі...”

З привітання д-ра Ярослава Дашкевича з нагоди 30-ліття УІТ. 7 червня 1995 р.

Незважаючи на тридцятилітню діяльність Українського Історичного Товариства (УІТ), яку відзначено на різних наукових конференціях у Львові, Києві, Нью-Йорку, Мюнхені, Варшаві та в інших містах¹, виникнення Товариства і його рання діяльність донині не є достатньо вивченими в українській історіографії на Заході та в Україні². Тому завдання пропонованої статті — показати генезу УІТ і роботу Ініціативної групи (ІГ), що безпосередньо причинилася до організації Товариства. Як засновник журналу „Український історик” та ініціатор УІТ, вважаю за обов’язок поділитися з дослідниками своїми спогадами з цього приводу.

Причина створення Ініціативної групи УІТ

Заснування ІГ УІТ безпосередньо в’яжеться з чотирма головними факторами, що хронологічно припадають на кінець 1964 — початок

¹ Детальніше про відзначення тридцятилітнього ювілею УІТ в Україні див.: Наукові конференції: 30-ліття УІТ // Український історик. — 1995. — Т.32. — Ч.1-4. — С.344-358. Там також видрукувано резолюції Львівської і Київської конференцій УІТ.

² Документи до історії УІТ систематично друкувалися в „Українському історичному”. Див.: *Винар Л.* Архівні матеріали до історії УІТ // Український історик. — 1985. — Т.22. — Ч.1-4. — С.190-199; *Його ж.* Матеріали до українського наукового життя на Заході // Там само. — 1987. — Т.24. — Ч.1-4. — С.141-154. Перша вибрана бібліографія праць про УІТ і „Український історик” з’явилася у виданні: *Винар Л.* Десятиліття „Українського історика”. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1974. — С.27-29. Важливо згадати „Бюлетень УІТ”, що вийшов за редакцією Романа Климкевича 1967 р., де друкувалися офіційні повідомлення та інші матеріали УІТ.

1965 рр. і співпадають з завершальним етапом підготовчого періоду в організації Товариства. Це, по-перше, пригнічений розвиток української науки в советській Україні, де вона перетворилася в пропагандивне знаряддя комуністичної партії з головним завданням фальсифікувати і русифікувати усі періоди української історії. По-друге, незадовільний стан українського наукового життя на Заході в діаспорі. Він характеризувався непорозуміннями між Науковим товариством імені Шевченка і Українською Вільною Академією Наук, що перешкоджало співпраці між окремими істориками. Третій і, мабуть, найважливіший чинник у створенні УІТ— це бажання українських дослідників у галузі вивчення історії мати своє незалежне товариство (як подібні існують в Англії, США, Канаді і т. п.) По-четверте, поява першого числа „Українського історика” наприкінці 1963 р., що видала Історична комісія „Зарево”, прискорила організацію ІГ УІТ. Уже наступного року ІГ взяла на себе підготовку і видання цього журналу³.

Створення ІГ УІТ не було легкою справою в умовах тодішнього наукового еміграційного життя. Щоб краще уявити собі цей процес, слід коротко зупинитися на „доісторичному періоді” УІТ, який охоплював 1955-1962 рр. У цей час кристалізувалася концепція незалежного історичного журналу і незалежного товариства істориків.

1955 р. я звернувся до професора Олександра Оглоблина, який на той час очолював Історичну секцію УВАН у США, з пропозицією розглянути питання про утворення незалежної організації українських істориків та історичного журналу. Треба зазначити, що Олександр Петрович був моїм професором і керівником наукової праці у 1950-х рр. Ці два проекти я обговорював також з Наталією Полонською-Василенко, Ярославом Пастернаком, Марком Антоновичем, Олександром Домбровським, Левом Биковським та іншими дослідниками. О. Оглоблин підтримав проєкт заснування журналу та історичного товариства, але радив діяти обережно через напружені відносини між УВАН і НТШ. Вже у 1956 р. після наукової конференції УВАН у Нью-Йорку ми провели неофіційну нараду істориків. У своєму нотатнику з того часу я писав: „На засіданні [Історичної секції] ми зробили засідання істориків — проф. Оглоблин, Чубатий, Соневицький, Грицак, Винар — зібралися в справі організації історичного професійного товариства. Основою стала моя стаття в „Свободі” про справу організації історичних дослідів. Усі прийшли до переконання, що такої організації треба, — опонував лиш троха [Павло] Грицак.

³ Винар Л. Українське Історичне Товариство: генеза і рання діяльність // Український історик. — 1995. — Т.32 — Ч.1-4. — С.9-52.

Може з цього задуму щось буде, а може ця іскра загасне так, як потухло вже багато шляхетних задумів. Побачимо”⁴.

Незважаючи на те, що ці справи були схвалені, вони, однак, не організувалися попри добрі інтенції. Вже тоді ми побачили, що треба конкретної дії. Слід згадати, що Історична секція УВАН була активною, а з 1962 р. Іван Лисяк-Рудницький запроєктував видання „Історичних збірників УВАН” і почав збирати щорічні конференції істориків і суспільствознавців. З першого проєкту нічого не вийшло, натомість конференції Історичної секції були успішними.

У той час я вирішив видавати історичний бюлетень, і вже під кінець 1963 р. появилoся перше число „Українського історика”. Мої приятелі і співробітники не вірили, що це видання вдержиться на поверхні життя: не було майже ніякої матеріальної бази, а існуючі наукові установи не були вдоволені появою ще одного серійного видання. Проте для нас це був ідеалістичний час „Sturm und Drang” періоду, коли нам, молодим, здавалося, що все можна зробити, коли є ініціатива, ясно окреслена ціль і відданість справі. Хоча О. Оглоблин спочатку ставився до товариства і журналу із застереженням і не радив „ризикувати”, але вже наприкінці 1963 — на початку 1964 рр. повністю підтримав нашу ініціативу. У листі до Н. Полонської-Василенко у 1964 р. він писав: „Ще про „Укр[аїнський] Іст[орик]”. Журнал конче треба підтримати — і словом і ділом... Винар має добру думку видавати його в книжковому форматі в Мюнхені... Невідклична справа — створити для цього „опікуна” у вигляді, це єдино можлива річ, Українського Історичного Товариства, яке треба буде заснувати... Спершу я був проти цього проєкту, але тепер, коли існує журнал, його можна пустити в рух... Очевидно, треба намітити ініціативну групу (звичайно з Вашою участю, Курінного, може Міллера з Європи), а тоді Винар з властивою йому енергією доведе це діло до кінця”⁵.

Ми тоді прийшли до переконання, що організація ІГ УІТ прискорить створення історичного товариства і вплине на розростання „Українського історика”. Олександр Петрович наполягав, щоб я став головою (координатором) ІГ, і я погодився, організувавши її при безпосередній консультації з ним, Н. Полонською-Василенко та іншими дослідниками. Членами ІГ було сімнадцять учених, які

⁴ Винар Л. Записник (рукопис), 1956. — С.20, запис від 3 травня (архів Л. Винара).

⁵ Лист О. Оглоблина до Н. Полонської-Василенко від 23 листопада 1964 р. Важливі матеріали до заснування УІТ є у листах Л. Винара до О. Оглоблина та Н. Полонської-Василенко, а також у листуванні останньої з О. Оглоблиним за 1964-1965 рр.

репрезентували різні покоління науковців і різні наукові установи⁶. Називаємо їх поіменно за алфавітом:

Марко Антонович — історик, суспільно-політичний діяч, член редакційної колегії „Українського історика” з 1964 р. Скептично ставився до організації УІТ, але став членом ІГ і був одним з найближчих співробітників журналу.

Богдан Винар — економіст і бібліограф. Редагував журнал „Розбудова держави”. Як і М. Антонович, не вірив, що „Український історик” зможе довго проіснувати, але приєднався до праці.

Любомир Винар — засновник „Українського історика” та ініціатор УІТ. Оптимістично дивився на реалізацію ідеї журналу і розвитку товариства. Дослідник історії козащини, української культури та історіографії.

Ілля Витанович (1899-1973) — член-засновник УІТ, економіст, ентузіаст „Українського історика”.

Олександр Домбровський — спеціаліст з античної історії, голова античної секції УВАН у США, ентузіаст УІТ.

Василь Дубровський (1897-1966) — член-засновник УІТ, дослідник зв'язків України з Туреччиною, науковий співробітник УВАН.

Михайло Ждан (1906-1975) — спеціаліст середньовічної історії України та історії Золотої Орди, ентузіаст „Українського історика” та УІТ.

Ігор Каменецький — політолог, дослідник історії України ХХ ст. Від самого початку позитивно ставився до журналу і УІТ.

Роман Климкевич (1920-1993) — генеалог, геральдист і політолог. Редактор „Бюлетеня УІТ”, ентузіаст товариства і журналу.

Петро Курінний (1884-1972) — археолог, допомагав у розбудові УІТ в Європі, близько співпрацював з Н. Полонською-Василенко.

Михайло Міллер (1883-1967) — археолог, близько співпрацював з координатором ІГ УІТ.

о. Іриней Назарко (1905-1976) — дослідник середньовічної історії та історії церкви. Був близьким співробітником „Українського історика” і допомагав розбудові УІТ в Європі.

Олександр Оглоблин (1899-1992) — співзасновник ІГ УІТ і перший президент Товариства. Повністю підтримав „Український історик” і був найближчим співробітником журналу. Перший почесний член УІТ.

Євген Онацький (1894-1976) — автор багатотомної „Української малої енциклопедії” (16 книжок, 1957-1967), історик, видатний

⁶ Докладніші дані про членів ІГ УІТ подані в „Енциклопедії українознавства”, що тепер перевидається НТШ у Львові.

публіцист і суспільно-політичний діяч. Ентузіаст „Українського історика” і УІТ.

Наталія Полонська-Василенко (1884-1973) — видатний історик, засновник осередку УІТ у Мюнхені. Одна з найактивніших членів ІГ УІТ і близький співробітник „Українського історика”.

Ярослав Пастернак (1892-1969) — археолог, член першої редакційної колегії „Українського історика”. Від самого початку позитивно ставився до організації УІТ. Допомогавав у розгортанні діяльності Товариства у Канаді.

Микола Чубатий (1889-1975) — історик українського права і релігійного життя. Підтримував концепцію тісної співпраці УІТ з Американською Історичною Асоціацією, близький співробітник „Українського історика”.

Треба згадати, що усі члени ІГ УІТ були членами НТШ або УВАН, професорами університетів в Америці, Канаді та Європі. Вони походили з різних українських земель і розуміли важливість створення незалежного історичного товариства і розвитку історичного журналу. Завдяки їхнім активним діям Українське Історичне Товариство за відносно короткий час стало реальністю.

Діяльність ініціативної групи УІТ

ІГ УІТ була створена у жовтні 1964 р. Як координатор діяльності ІГ, я повинен був популяризувати і пояснювати ідею незалежного історичного товариства, залучити до співпраці якнайбільше істориків, археологів і дослідників допоміжних історичних наук, опрацювати відповідні матеріали щодо УІТ і підготувати загальні установчі збори УІТ.

Треба ще раз підкреслити, що випуск першого і другого—третього чисел „Українського історика” під егідою Історичної комісії „Зарево” у 1963 і 1964 рр. сприяв популяризації історичного журналу і прискорив утворення УІТ. Четверте число журналу вже вийшло при сприянні ІГ і стало офіційним виданням історичного товариства, яке ще було на стадії оформлення. Я взяв до уваги пораду Н. Полонської-Василенко, щоб члени ІГ стали членами редакційної колегії „Українського історика”, але разом з тим поширював її склад. Без допомоги О. Оглоблина, Я. Пастернака, Н. Полонської-Василенко та інших членів ІГ заснування Товариства було б дуже важкою справою. Вони дали своєрідний „патронат”, і завдяки авторитетові О. Оглоблина народження УІТ пройшло відносно добре.

Правда, окремі дослідники були незадоволені створенням УІТ та заснуванням нового історичного журналу. Вони думали, що УІТ підважить або послабить діяльність НТШ та УВАН. Однак таку емоційну реакцію історики з НТШ, УВАН та Українського вільного університету у Мюнхені доволі швидко відкинули. І навіть більше:

В. Кубійович з НТШ, І. Лисяк-Рудницький і В. Міяковський з УВАН, інші науковці та організатори наукового життя уже наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр. стали членами УІТ і співробітниками „Українського історика”.

У 1960-х рр. ми бажали співпрацювати з усіма українськими науковими установами поза межами поневоленої України. Отож, не було підстав для побоювань, ніби УІТ конкуруватиме з уже існуючими організаціями, зокрема з НТШ і УВАН, які на той час не мали між собою добрих стосунків.

Одним із важливих завдань ІГ було опрацювання відповідного комунікату, де з'ясовувалися б головні принципи УІТ. Я звернувся до професора О. Оглоблина, щоб він розробив цей основний документ, але через поважні перешкоди, зокрема хворобу дружини, він відмовився. У листі від 6 жовтня 1964 р. він писав до мене: „Програмну статтю (чи заклик) доведеться писати *Тобі*, бо це Твоя давня ідея, і тобі ясна її перспектива, чого про себе широко сказати не можу. Зрештою тепер не маю ні часу, ні настрою. Але я радо перегляну, і коли треба, виправлю Твій проєкт”.

Таким чином, я склав звернення, вислав його Олександрові Петровичу та іншим членам ІГ. Згодом, врахувавши їхні зауваження, написав остаточну версію офіційного комунікату ІГ УІТ, який був розісланий усім потенційним членам Товариства. Саме в цьому документі окреслені головні завдання УІТ і напрями нашої діяльності. Тому подаємо його повністю:

Комунікат Ініціативної групи УІТ

Беручи до уваги інтереси дальшого розвитку української історіографії, а також сучасний підневільний стан історичної науки на рідних землях, українські історики в вільному світі визнали за потрібне заснувати Українське Історичне Товариство.

Членами Товариства можуть бути історики й дослідники допоміжних історичних наук, а також ті особи, які цікавляться історією України й загальною історією та бажають причинитися до розвитку української історичної науки в вільному світі.

Українське Історичне Товариство ставить перед собою такі завдання:

1. Об'єднувати істориків, а також активних прихильників української історичної науки.
2. Пильнувати й боронити інтереси вільної української історичної науки та її кращі традиції.
3. Нотувати й виправляти фальшиві й тенденційні інтерпретації історії України в історичних працях СРСР і в вільному світі.

4. Видавати й розбудовувати історичний журнал „Український історик” і допомагати у виданні монографічних праць з історії України.

5. Сприяти виявленню, реєструванню й вивченню джерельних матеріалів до історії України в закордонних архівах і бібліотеках.

6. Співпрацювати з українськими науковими установами в вільному світі і налагоджувати зв'язки з чужинецькими історичними товариствами.

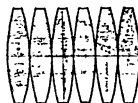
Завдання Українського Історичного Товариства широкі й відповідальні. Проте ми віримо, що спільними силами [нам вдасться їх розв'язати для] української історичної науки і тим самим виконати свій обов'язок перед українською й світовою наукою й перед українським народом.

Тому звертаємося до істориків і прихильників української історичної науки з закликом підтримати цей почин і стати членами Українського Історичного Товариства”.

Документ датовано 25 грудня 1964 р. і видруковано з підписами усіх членів ІГ УІТ у четвертому числі „Українського історика” наприкінці 1964 р. Комунікат став основою діяльності УІТ, а також був винятково важливим при створенні статуту Товариства.

ІГ УІТ діяла від початку грудня 1964 до кінця лютого 1965 р. За цей час ми спопуляризували ідею УІТ, розбудували історичний журнал і підготували установчі збори УІТ, що відбувалися шляхом листування від 15 грудня 1964 до 28 лютого 1965 р. 19 березня 1965 р. постало Українське Історичне Товариство, яке розгорнуло свою діяльність у США, Канаді, європейських країнах, а від 1990 р. — і в Україні.

З перспективи часу можна ствердити, що УІТ і „Український історик” працювали у надзвичайно важких обставинах. Проте сьогодні УІТ включилося у розбудову української національної історіографії в Україні і хоче причинитися до її повного відродження. Осередки УІТ діють у Києві, Львові, Дніпропетровську, Ужгороді й Острозі, а в „Українському історикі” співпрацюють представники різних генерацій українських істориків з України і діаспори. Уже минув час, коли українських дослідників ділили на „вітчизняних” і „зарубіжних”. Тепер можемо говорити лише про українських істориків, які працюють в Україні та поза її межами і спільними зусиллями розвивають українську історіографію.

ДО ПИТАННЯ ПРО АВТОРСТВО „СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКИХ ПСЕВДОНІМІВ”. ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Історія тридцятирічної давності, що стала безпосереднім предметом нашої публікації, доволі неприваблива, скомплікована й заторкує інтереси багатьох осіб. Дехто з її учасників уже й помер, дехто ще живий, і їхнє нинішнє ставлення до своєї тодішньої ролі важко вгадати.

Зрозуміло, що публікацій такого типу не варто розпочинати ширше, бо вони здатні викликати ланцюгову реакцію відповідей, спрямованих на зведення старих поррахунків і з'ясування стосунків¹. А це не сприятиме оздоровленню нашого суспільства. Звільнитись від тягара минулого кожному, хто жив і діяв у специфічних умовах колишнього СРСР, як і всім, зрештою, старшим людям, можна сьогодні лише в церкві, з молитвою. Однак мусимо враховувати й тих, хто своє советське минуле апологетизує і відмовляється від нього навіть не має наміру.

Як би там не було, а окремі проблеми вчорашнього дня, нез'ясовані і тому незрозумілі громадянству, потребують вивчення й пояснення. Якщо обмежитись тими, що стосуються Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії ім. М. Рильського АН УРСР (далі — ІМФЕ), то це насамперед підготовка й заборона колективної монографії „Українці”² та бібліографічного покажчика

¹ Пор. відгук Л. Масенко на спогади І. Сенченка „Було колись” (Україна. — 1989. — № 30. — С.19).

² Українці: Іст.-етногр. монографія: У 2-х т. / Відп. ред. К.Г. Гуслистий. — К., 1959. — Т.І. — 830 с.

Вид-во АН УРСР. Друкується за постановою Президії АН УРСР.

Редколегія: К.Г. Гуслистий, Ф.С. Лось, М.Т. Рильський (голова редколегії), Г.Ю. Стельмах, С.П. Толстов.

Структура: Частина I — Український народ та його історично-етнічний розвиток.

2. Культура і побут українського селянства в період капіталізму.

3. Культура і побут робітників у період капіталізму.

4. Народна творчість українців у період капіталізму.

Автори: Д.М. Косарик, К.Г. Гуслистий, В.Ф. Горленко, В.Д. Дяченко, О.М. Кравець, О.С. Куницький, Г.Ю. Стельмах, А.Я. Поріцький, М.М. Ткаченко, І.Ф. Симоненко, М.П. Приходько, Л.П. Шевченко, О.Ф. Кувеньова, В.Т. Зінч, О.С. Компан, К.І. Матейко, М.Т. Ломова, В.С. Бобкова, М.М. Гордійчук, Л.М. Суха, М.К. Йосипенко.

Художники: Г.Д. Зінченко, Б.В. Валуенко.

Тираж 500 прим. Макет № 93. Мій примірник походить із книгозбірні С. Таранушенка.

з карпатознавства³. І простудіювати ці сюжети слід якнайшвидше, поки ще є живі свідки. Нині вони єдині здатні належно прокоментувати офіційну документацію, де істина відомо шифрувалася й витлумачувалась на угоду політичному режимові. З цього погляду завдання нашої публікації у його повному обсязі можна визначити як спробу джерелознавчого аналізу матеріалів повоєнної доби.

Цей джерелознавчий експеримент показав, по-перше, що від советської епохи відклалось дуже багато „брудних” джерел, і звертання до них, мало кому приемне, викликає підозру, яку ж насправді мету переслідував автор. Дослідник, що береться за таку тему і такі джерела, повинен мати виразне алібі у безсторонності й відсутності якихось позанаукових інтересів. Другий важливий висновок полягає в малій інформаційній вартості советських офіційних джерел, де, як побачить далі читач, головні обставини справи взагалі можуть лишатися поза текстом.

У нашому випадку технічне завдання публікатора полягало у зведенні разом усіх документів, що виникли внаслідок цієї справи (за Ленініним, „усієї сукупності фактів”). На жаль, збереглися далеко не всі документи, що свого часу існували. Директор видавництва „Наукова думка” М. Карпенко (док. 16) покликався на відношення дирекції Львівської державної наукової бібліотеки (далі — ЛНБ) та свідчення (правдоподібно, письмові) Ю. Меженка, Ф. Максименка та Ф. Сарани, до яких видавництво зверталось. Однак важкий фізичний стан, у якому після двох переїздів та однієї аварії водогону, перебуває архів видавництва, не дав змоги одержати ці матеріали.

У висновку комісії ІМФЕ (док. 29) згадується лист Ф. Максименка до директора „Наукової думки” і відношення ЛНБ на адресу партбюро ІМФЕ, додане до цього висновку. Проте, як не прикро, в архівні справи, що формувались із протоколів засідань партбюро та партійних зборів, підготовчі матеріали до засідань не потрапили. Чи збереглися вони десь в іншому місці — невідомо.

Звернувшись приватно до однієї з давніх працівниць видавництва, я зіштовхнувся із ще одним несподіваним міркуванням: Ол. Дей, який є, образно кажучи, другим полюсом усієї справи, помер і, отже, не може себе захистити. Тому, мовляв, неетично публікувати матеріал, що його оскаржує. Доволі слушні начебто аргументи усе-таки небездоганні. Бо ж хіба можна забороняти критику діяльності Сталіна з тієї єдиної причини, що він не може себе захистити?

³ Українське радянське карпатознавство: Бібліографія праць з етнографії, фольклору та народного мистецтва / Склав Я.П. Прилипка. — К., 1972. — 172 с.

Тому, щоб досягти більшої безсторонності, а заодно й доповнити інформаційну вагу документів 1965-1967 років, публікатор звернувся до кількох тодішніх співробітників Інституту з проханням записати свої спогади, тобто створити нові джерела. З приємністю висловлюю щиро подяку пп. Леопольдові Яценку, Ростиславові Пилипчуку та Олександрові Костюку, які охоче на моє прохання відгукнулися.

Колізія, що лягла в основу конфлікту, зрештою, не дуже типова. Наукова спадщина, яка залишилась після ув'язнення чи й ліквідації українознавців у 1920-1940-х рр., навіть попри нищення паперів, що вилучались під час трусу, все одно була великою. В офіційного советського ученого могла б виникнути незборима спокуса привласнити ту чи іншу неопубліковану монографію чи розвідку. Але реальний брак попиту, супутник тодішнього інформаційного голоду, таким чином і оберігав безгосподарне наукове майно українських в'язнів. Офіційні вчені добре відрізняли „актуальне”, те, на чому можна зробити кар'єру, від „неактуального”, що, навпаки, могло ще й викликати неприємності. Коли рукописи переходили на власність держави й одержували архівні номери зберігання, красти їх ставало неможливо і небезпечно. Політичну сумнівність джерела — статті чи монографії репресованого автора — легко міг викрити будь-який „доброзичливець”. Політично безпечніше було красти у вчених „радянських”, ніж у „ворогів народу”, що довів, наприклад, літературознавець Л. Хінкулов, видавши під своїм іменем працю цілого колективу⁴.

Відомі багаторічні домагання учня М. Грушевського Дмитра Кравцова (1893-1982) довести плагіат з його довоєнної праці. До речі, він не був ув'язнений, але за всіма даними мав бути! Отже, 26 червня 1940 р. у Ленінградському державному педагогічному інституті ім. О.І. Герцена Д. Кравців захистив кандидатську дисертацію „Україна й разінський рух”. У конспекті спогадів він розповідає: „Поездка в Киев. Только что окончил[ась] война. Встреча с Петровским и разговор[ор] о матер[иалах], котор[ые] перед войн[ой] были присл[аны] АН для опубл[икования] и задержан[ы] в библиотеке] АН (писал о возвращ[ении] — ответа не было).

— Что вы! Учень Груш[евського!] Це ж штамп на спині. Продайте їх.

— Ні, не продаються. Видавайте так.

Вот такой разговор сост[оялся] при встрече. Как потом установ[ил,] их уже использова[л] тот же Петровский, пореком[ендовавший] Стецюк написать диссерт[ацию,] что она и сделала”⁵.

⁴ Хінкулов Л. Словник української літератури. — К., 1948. — Т. II. — Ч. I. — LXVI, [2], 587 с.

⁵ Зошит в архіві автора статті.

Невичерпним джерелом для запозичень усіх категорій лишалась завжди „Історія України-Руси” М. Грушевського. Попри більше ніж виразні чутки, досі документально не встановлено, до чієї монографії перетекли матеріали другої частини її десятого тому і куди зрештою подівся рукопис⁶. Але випадків такого роду саме в ті часи не могло бути багато.

Зрештою, запозичення чужої праці могли мати й покликання на джерела. 1985 р. мистецтвознавець П. Білецький видав монографію про Георгія Нарбута⁷, в якій рясно цитував присвячений митцеві збірник, що готувався до друку у 20-х рр. Зауважимо, що його автори коли не погинули (Ф. Ернст), то перебули ув'язнення (С. Таранушенко, С. Трійницький) чи виїхали за кордон (В. Січинський). Цей збірник так ніколи й не вийшов у світ друком. Моя спроба видати його у видавництві „Советский художник” наприкінці 60-х рр. була невдалою. П. Білецький покликається на фонд 13 (розстріляного 1942 р. Федора Ернста) в архіві ІМФЕ. Але чи все благополучно в його книжці з морально-етичного боку, якщо праця упорядника збірника Ф. Ернста не набула належної форми?

При цій нагоді не можна не згадати, що ненормальні обставини ненормальної епохи викликали до життя явище, здається, небувалого в історії типу. Коли „не проходило” ймення того чи іншого автора, твори його часом щастило опублікувати під прізвисьмом іншої, цілком реальної особи. Формально це скидається на використання псевдоніма, але ж звертання до редакційних паперів, наприклад, до гонорарних відомостей, покаже, що це все-таки якісно інший, специфічний випадок. Поки живі учасники цих містифікацій, такі факти варто було б реєструвати.

Так, відомо, що переклади оперних лібретто Л. Старицької-Черняхівської йшли під прізвисьмом М. Рильського. Тричі до послуг колег вдавався Іван Світличний. Перекладач-Віктор Петровський підписав його рецензію на книжку Б. Сучкова „Исторические судьбы реализма”⁸, а Анатоль Перепалдя — рецензію на тритомовий російсько-український словник⁹. У восьмому томі творів Мопассана його переклади „Жах”, „На березі”, „Останній вибрик” та „Нечемна вимога” врятував своїм іменем Дмитро Паламарчук¹⁰, бо І. Світличний

⁶ Білокінь С. Рецензія Олександра Білецького на шостий том „Історії української літератури” // Український історик. — Нью-Йорк та ін., 1991-1992. — Кн.110-115. — С.258-260.

⁷ Білецький П. Георгій Іванович Нарбут. — Л., 1985.

⁸ Українська мова і література в школі. — 1968. — №2.

⁹ [Світличний І.] Новий словник. Який він? // Жовтень. — 1970. — №7. — С.139-151. Підп.: Анатоль Перепалдя.

¹⁰ Мопассан Гі, де. Твори: У 8 т. — К., 1972. — Т.8. — С.534, 542-547, 553-559, 561-562.

на той час був уже ув'язнений. За підписом А. Перепаді опубліковано передмову Євгена Сверстюка до книжки Екзюпері¹¹. Нарешті, коли перестав „проходити” сам А. Перепадя, знайшлись письменники, які допомагали йому. За підписом Віктора Шовкуна вийшов його переклад роману Грації Деледди „Мати”¹², Юрія Покальчука — переклад повісті Жоржі Амаду „Дві смерті Кінкаса Водожаха”¹³. Разом з Д. Паламарчуком А. Перепадя переклав роман Стендаля „Пармський монастир” (йому належить переклад першої частини). У виданні ж переклад приписано одному Д. Паламарчукові¹³. Переклад роману Франсуа Моріака „Гадючник”, що його теж зробив А. Перепадя, вийшов за підписом Паламарчука¹⁵. Як переклад одного лишень Ю. Покальчука тричі видавався роман Жоржі Амаду „Капітани піску” (автори його Покальчук і Перепадя)¹⁶. Рецензію Ростислава Доценка на збірку Івана Варриви „Песни казаків Кубани” підписав Валерій Шевчук¹⁷.

Зрештою, реєстрація таких випадків — справа цілком окремої праці.

30 червня 1965 р., якраз напередодні арештів, що пройшли в Україні наприкінці серпня — на початку вересня, львівський історик Ярослав Дашкевич звернувся до директорів ІМФЕ та видавництва „Наукова думка” з однаковою заявою (док. 1-2). Суть її зводилася до того, що в 1946-1949 рр. учений працював у ЛНБ над словником українських псевдонімів, криптонімів та криптограм. У 1949 р. його було ув'язнено. Заарештовано і його матір, старшину української армії, педагога й громадського діяча Олену Степанів. Їхнє помешкання на Пісковій вулиці (спершу число 5, потім — 7) стало безгосподарним. Оскільки матір засудили з конфіскацією, усе майно родини, зокрема книжки й папери, було пограбовано, а до помешкання в'їхали чужі люди. 1965 р. до друку у видавництві „Наукова думка” історик журналістики та фольклорист Ол. Дей готував

¹¹ *Сент-Екзюпері Антуан, де*. Планета людей та інші твори. — К., 1968. — С.5-21.

¹² *Деледда Г.* Тростина на вітрі. Мати: Романи. — К., 1975. — С.167-260.

¹³ Латиноамериканська повість: Збірник. — К., 1978. — С.315-355.

¹⁴ *Стендаль*. Твори: у 2-х т. — К., 1983. — Т.2. — С.8-205.

¹⁵ *Моріак Ф.* Гадючник. Дороба в нікуди. Тереза Дескейру: Романи. — Львів, 1986. — С.19-134.

¹⁶ *Амаду Ж.* Капітани піску. Габрієла. — К., 1988. — С.3-190. Це видання вийшло у видавництві „Вища школа”. Перше — у видавництві „Молодь” 1977 р., третє — також у „Вишій школі” 1989 р. Свідчення А. Перепаді в листі до автора від 18 березня 1996 року.

¹⁷ [Доценка Р.] Кубань співуча // Вітчизна. — 1967. — №6. — С.199-201. Підп.: Валерій Шевчук.

„Словник псевдонімів”. Яр. Дашкевич просив у своїй заяві розглянути цю справу й вирішити питання про авторство „Словника”.

Позиція Дашкевича мала суттєві лабіни. По-перше, протягом 1949–1956 рр. він перебував в ув'язненні (звільнили його зі зняттям судимості, але реабілітували лише 1995 р.). Натомість Ол. Дей на той час, навпаки, завідував відділом ІМФЕ, видав низку праць, що, без сумніву, „відповідали вимогам”, „ґрунтувались на єдиному правильній методології”, був однозначно офіційним, фаворизованим советським ученим. Григорій Кочур розповідав мені, що Дей ретельно збирав фальшовані прислів'я на кшталт: „Чан Кайші на Формозі, Як блосі на морозі”. Жартуючи, такі покручі йому інколи імпровізував Микола Лукаш (Дей швиденько записував). Лукаш фантазував далі: „О. І. Дей — Носій передових ідей”.

По-друге, на момент написання своїх перших заяв Яр. Дашкевич ще перебував на державній службі в Інституті суспільних наук. У розпалі ж перевірок, з квітня 1966 р. і до листопада 1967 р., він ніде не служив, отже, його статус був знову більше ніж сумнівний.

Однак Яр. Дашкевич мав і деякі переваги:

1. На його боці була правда. У 1946–1949 рр. він виконував певну роботу, яку тепер офіційний учений намагався привласнити.

2. Праця Яр. Дашкевича була плановою, отже, державним замовленням, за яке сплачено заробітну платню. Він міг тепер апелювати до цієї самої держави.

3. Під час перебування Дашкевича в ув'язненні один з найвидатніших українських бібліографів Федір Максименко скопіював його список псевдонімів — з розшифровками, але без джерел. Примірники такого списку він передав ученим, які утримували на той час певний офіційний статус: Б. Боднарському та Ю. Масанову — до Москви, Ю. Меженкові — до Ленінграда, С. Маслоу й Ф. Сарані — до Києва. Таким чином, Я. Дашкевич мав за собою солідних свідків, замовчати справу стало неможливо.

Природна річ, держава в особі М. Олексюка, директора Інституту суспільних наук, у якому працював на той час Я. Дашкевич, виразно стала на бік Ол. Дея (док. 7). Щоб уникнути обов'язку самовизначитись чи, як кажуть на еміграції, зайняти становище, інші посадові особи, у тому числі директор ІМФЕ М. Сиваченко (док. 3), робили все, аби залишатись осторонь.

14 жовтня 1966 р. Яр. Дашкевич звернувся до партбюро ІМФЕ (док. 21). На його засіданні (док. 22) для вивчення обставин справи було створено спеціальну комісію, члени якої О. Костюк і Р. Пилипчук виїхали до Львова, маючи з собою відповідного листа до львівського міськкому КПУ за підписом секретаря парторганізації ІМФЕ (док. 28).

Висновки комісії (док. 29) мали, зрештою, компромісний характер. Ол. Костюк та Р. Пилипчук пройшли буквально по лезу, і Дашкевича не підтримавши, і Дея скритикувавши. Але навіть така половинчастість їхнього висновку не влаштувала Дея, і на відкритих партійних зборах 29 вересня 1967 р. (док. 32) він заявив, що „Комісія повірила більше бендерівцю Дашкевичу, ніж мені, комуністу. Комісія не по-дружньому поставилась до мене, обвинуватила мене”.

Діячі культури, арештовані 1965 р., відбували покарання, а в Києві партбюро академічного інституту прийняло ухвалу, прикру для офіційного вченого. Партійне стягнення було винесено хай і найменше, але все-таки поведінку Дея визначено як „недостойну високого звання комуніста і радянського науковця”: Його зобов'язали „юридично оформити використання матеріалу, що збирався у плановому порядку як державна тема Львівською держ. науковою бібліотекою”.

Треба сказати, що вимоги партбюро О.І. Дей фактично не виконав. Його оцінка праці Яр. Дашкевича у передмові до видання грубо тенденційна і явно розминається зі змістом наведених далі документів.

Відтак Яр. Дашкевич одержав від держави сумнівну сатисфакцію у вигляді напівприватного (не на бланку) листа до нього Ол. Костюка (док. 31), а словник вийшов під авторством Ол. Дея. У журналі „Жовтень” Микола Родько опублікував рецензію на словник під назвою „Давно очікуваний”¹⁸. А Василь Півторадні у своїй рецензії назвав Дея „першоорачем [...] на ниві радянської псевдоніміки”¹⁹.

Усі ці матеріали, стилістичні нюанси яких можна безконечно коментувати, являють собою яскраву пам'ятку минулої епохи.

Останнє питання: чому, зрештою, парторганізація не оборонила „своєї людини” від зазіхань проскрибованого, ще не реабілітованого Дашкевича? Пояснення дають ревелюційні спомини Р. Пилипчука (док. 35). Виявляється, уже після негативної відповіді М. Сиваченка від 6 липня 1965 р. ситуація в ІМФЕ змінилася. Його директорові стало раптом вигідно, аби ухвала була не на користь Дея. В умовах совєтської влади лише за такої доволі унікальної розкладки сил Яр. Дашкевич міг отримати ту куцу, суто формальну сатисфакцію. Це повчальний урок для майбутніх дослідників історії совєтської епохи. Виявляється, головні обставини справи в документах офіційного походження можуть бути просто не відбиті. Підкреслюю: у джерелах головні обставини можуть бути абсолютно відсутні!

¹⁸ Родько М. Давно очікуваний // Жовтень. — 1970. — № 7. — С.134-139.

¹⁹ Радянське літературознавство. — 1969. — № 12. — С.76.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Заява Я. Дашкевича до дирекції видавництва „Наукова думка”

30 червня 1965 р.

Директорові видавництва „Наукова думка”
Миколі Леонідовичеві Карпенкові
від кандидата історичних наук
Дашкевича Я.Р.

З А Я В А

Мені стало відомо, що найближчим часом співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР доктор філологічних наук О.І. Дей передає до видання у Вашому видавництві працю „Словник українських псевдонімів”.

В зв'язку з цим я змушений заявити таке:

У 1944-1949 рр. я працював у Львівській бібліотеці Академії наук УРСР спершу бібліографом, пізніше в.о. зав. бібліотечним відділом.

В 1946-1949 рр. моєю плановою науковою темою була робота „Словник українських псевдонімів, криптонімів і криптограм”. Виконуючи цю тему, я зібрав чималий матеріал — картотеки словника нараховують близько 12 000 карток (тобто понад 40 друкованих аркушів). Крім різних друкованих матеріалів (давніших словникових спроб, бібліографічних джерел, мемуарів, наукових досліджень тощо), для складання картотеки словника були використані різноманітні рукописні та архівні джерела (напр., словникові матеріали бібліографів І.О. Левицького, І.Т. Калиновича). Ряд осіб — діячів української культури — повідомило мене про псевдоніми, яких вони вживали, дехто передав у моє розпорядження зібраний раніше неопублікований словниковий матеріал (напр., бібліографи Ю.О. Меженко, Ф.П. Максименко, Н. Кравченко-Максименкова, а також акад. В.Г. Шурат, письменники Ю.М. Яцків, К.І. Малицька).

На підставі зібраного матеріалу мною була опублікована стаття „Словник псевдонімів, криптонімів, криптограм. (Спроба системи)”, надрукована в „Науковому збірнику Бібліотеки Академії наук УРСР”, т.1, Київ, 1946, стор.26-50, в якій викладено історію питання, а також основні принципи складення словника.

В 1949 р. я підготував до друку попередній список самих лише псевдонімів українських письменників, вчених та громадських діячів ХІХ — початку ХХ ст. (обсягом 8 друк. аркушів, близько 2500 псевдонімів), який, з незалежних від мене причин, не вийшов у світ.

В грудні 1949 р. я був арештований і перебував в ув'язненні до червня 1956 р. В 1950 р. згаданий вище попередній список був скопійований на машинці відомим українським бібліографом Ф.П. Максименком (тепер заст. директора Наукової бібліотеки Львівського державного університету) і переданий для збереження радянським бібліографам і книгознавцям Б.С. Боднарському (Москва), Ю.І. Маса-

нову (Москва), Ю.О. Меженкові (тоді Ленінград), С.І. Маслову (Київ), Ф.К. Сарані (Київ). Картотека словника зберігалася і зберігається досі в Львівській бібліотеці АН УРСР (тепер Львівська наукова бібліотека Міністерства культури УРСР). Під час мого перебування в ув'язненні цю картотеку без будь-яких перешкод використав О.І. Дей.

Після мого повернення до Львова О.І. Дей ніколи в розмові зі мною не згадував про те, що він використав зібрані мною матеріали і має намір видати їх друком.

Враховуючи вище викладені факти, правдивість яких перевірити дуже легко, я вважаю, що основна частина матеріалу „Словника”, який тепер передається О.І. Деєм до видання — це планова робота, виконана мною в установі Академії наук УРСР. Мушу підкреслити, що ні до 1946 р., тобто до публікації моєї статті, присвяченої словникові, ні в період моєї праці над словником, О.І. Дей не займався цією темою. „Ідея” складення словника, матеріал до якого був в основному зібраний, появилася в нього під час моєї відсутності у Львові.

Прошу Вас розглянути мою заяву і вирішити питання про авторство „Словника”, підготовленого до друку у Вашому видавництві.

Я.Р. Дашкевич

Моя адреса:

Львів-6, вул.Радянська, 24, Інститут суспільних наук,
Дашкевич Ярослав Романович.

Архів упорядника. Ксерокопія з відпуску.

№ 2

Заява Я. Дашкевича до дирекції ІМФЕ ім. М. Рильського АН УРСР

30 червня 1965 р.

[За своїм змістом документ ідентичний з док.1].

Архів упорядника. Ксерокопія з відпуску.

№ 3

Відношення дирекції ІМФЕ ім. М.Т. Рильського до Я. Дашкевича

№133/355

6 липня 1965 р.

Кандидату історичних наук

Я.Р. Дашкевичу

На Вашу заяву від 30 червня 1965 р. повідомляю, що названа Вами праця О.І. Дея не є плановою роботою Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського АН УРСР. Отже Інститут не має підстав розглядати її у зв'язку з вашою заявою.

З пошаною

Директор Інституту
доктор філологічних наук

М. Сиваченко

Архів упорядника. Ксерокопія з оригіналу на бланку ІМФЕ.

№ 4

Заява О.Дея до дирекції видавництва „Наукова думка”

7 липня 1965 р.

Директору видавництва „Наукова думка”
тов. Карпенкові М.Л.

В зв'язку із заявою Дашкевича Я.Р. на Ваше ім'я про те, ніби я скористувався складеним ним списком псевдонімів в 2500 назв і картотекою, яка є його власністю, мушу повідомити таке:

1. Ідея складення словника псевдонімів діячів української культури виникла в мене в зв'язку з моїми дослідженнями історії української журналістики та спадщини І. Франка. Існуючі невеличкі словнички О. Тулуба та Б. Комарова, видані в 1928 р., що нараховували по 1000 псевдонімів, не задовольняли. Тим більше, що вони не подавали криптонімів та ініціалів, а також були зроблені по-аматорському (без вказівки органів друку і джерел, за якими розшифровано псевдоніми). Саме вони послужили поштовхом до виникнення в мене цієї теми, над якою я працював з 1948 року.

2. З списком псевдонімів, про які пише Я.Р. Дашкевич, я познайомився в 1958 р. у відділі бібліографії Львівської бібліотеки АН УРСР. Цей список зроблений також по-дилетантському і включає в себе тільки властиві псевдоніми, не подаючи криптонімів, ініціалів, скорочених псевдонімів та ін., які, до речі, складають основу поданого мною до видавництва „Наукова думка” словника. Зі списку, про який говорить Я.Р. Дашкевич, я не використав жодної позиції, бо псевдоніми там подані „голими” — без вказівок, де вони вживаються і джерел, на основі яких розкриті.

3. Картотеки псевдонімів, зібраної Я.Р. Дашкевичем, я не бачив в очі. У Львівській бібліотеці я використав матеріали, які даються всім дослідникам для використання:

а) архів І. Калиновича; б) архів І.О. Левицького; в) архів Наукового товариства ім. Шевченка; г) архів „Правди”; д) картотеку псевдонімів, зібрану Н. Кравченко-Максименко і передану Львівській бібліотеці (а не Я.Р. Дашкевичу, як він вважає), та ряд інших матеріалів (друкованих книг, листів і т. п.). Все це позначено в покажчику джерел і передмові до поданого мною словника. Використовувались ці джерела на загальних підставах користування рукописними фондами з дозволу дирекції відповідних установ.

Мушу зазначити, що матеріали з перерахованих фондів, до яких має незаконні претензії Я.Р. Дашкевич, об'являючи себе ледве не їх власником, складають не більше 10-15% поданого мною „Словника”. Отже навіть при умові, якби згадані претензії Я.Р. Дашкевича до перерахованих архівів визнати справедливими, то й тоді його заява про „основу” моєї праці виявляється безпідставною.

4. Основу моєї праці складають матеріали, виявлені в ЦДІА у Львові, літературних та історичних архівах м. Києва, Харкова Москви та ін., а

також дані, подані усно і письмово сучасними авторами, видавцями тощо. Про все це сказано в передмові.

Я.Р. Дашкевич написав свою заяву-претензію до авторства апіорно, не знайомлячись із виконаним мною словником. Правила порядності вимагають такого ознайомлення.

б. Аналогічний список псевдонімів (а не „Словник” — це різні речі) до списку, присвоєного собі Я.Р. Дашкевичем, в 2500 назв опублікований в III томі „біо-бібліографічного словника” „Українські письменники”, що вийшов у в-ві „Дніпро” в 1963 році. Чому ж Я.Р. Дашкевич не має претензії на авторство цього списку? Адже він ближчий по характеру до списку Я.Р. Дашкевича і чисельно не перевищує в 5 разів, як мій „Словник”, а навіть кількісно менший? Це я згадую для того, щоб підкреслити необгрунтованість „Заяви” Я.Р. Дашкевича, розрахованої на затримку видання „Словника” у видавництві „Наукова думка”.

О. Дей

Архів упорядника. Ксерокопія з машинописної копії.

№ 5

Лист О. Дея до заступника директора Інституту суспільних наук ЛДУ
М. Смішка

[До 16 липня 1965 р.]

Високошановний Маркіяне Юліановичу!

Прошу цей лист розглядати як заяву до дирекції Інституту суспільних наук, а також до громадських організацій Інституту.

Як Вам відомо, я протягом останніх 17 років збираю псевдоніми, криптоніми і т. п. діячів української культури. До цього спонукала була мене спочатку праця над історією журналістики і франкознавством, а потім взагалі захопила ця тема. Зараз я подав до видавництва „Наукова думка” „Словник псевдонімів” на 1600 стор. машинопису.

Дізнавшись про це і не побачивши рукопису, співробітник Вашого Інституту Дашкевич почав писати заяви про те, що я нібито видаю не власну працю, а його рукопис, виконаний ним до арешту. Повірте мені, Маркіяне Юліановичу, що про той рукопис (він є у відділі бібліографії Львівської бібліотеки і, як там зазначено, є колективною працею, а не громадянина Дашкевича) я дізнався тоді, коли в мене була зібрана спора кількість матеріалу (десь в 1958 році) і коли я задумав готувати цей матеріал до видання. Тоді я познайомився з різними збірками цього типу. Але даний рукопис зроблений не науково і тому, даю Вам слово честі, жодної позиції я не взяв звідти, бо мій „Словник” будується на точній паспортизації і документації псевдонімів, а в згаданому рукописі вони голі. До того ж в моєму словнику понад 10000 псевдонімів, а в бібліотечному — очевидно є дві тисячі.

Отож, щоб не шкодили процесу видання цієї праці наклепницькі заяви гром. Дашкевича, я дуже прошу дирекцію Інституту і Вас особисто призначити комісію, яка б вивчила справу і дала відповідь на

незаконні претензії. Дашкевич є співробітником Вашого Інституту, ось чому я й звертаюсь до Вас. Якщо Вам простіше це провести через товариський суд, я згоден подати заяву, приїхати, привезти рукопис, щоб порівняти з бібліотечним. До того ж у Львові є найбільше свідків, які знають про цю мою роботу і були посильними її учасниками (М.О. Мороз, І.С. Романченко, співробітники університету, М.І. Рудницький, співробітники архівів, Ви також сприяли мені, і десятки-десятки людей).

Дуже мені дивно, що Дашкевич не подивився рукопису; надішліть його до Києва, я дам познайомитись, бо чомусь не хочеться вірити, що він настільки непорядна особа.

Дирекція нашого Інституту, куди він надіслав свою компромітуючу заяву, на жаль, не може займатись цією справою, оскільки моя праця над словником не є плановою і виконувалась в основній своїй частині в час моєї праці у Вашому Інституті.

Дуже Вас прошу, Маркіяне Юліановичу, допомогти мені в цьому. Не звертатися ж мені в цій справі до державного суду (хоч і це не виключено, якщо будуть продовжувати такі наклепи)?

Я не звертаюсь безпосередньо до директора Вашого Інституту, бо він не знає про цю мою довголітню роботу (І.П. Крип'якевич знає і допоміг мені численними матеріалами). Прошу йому передати моє щире привітання.

З глибокою пошаною

Ваш О. Дей

Заст. директора тов. Смішко. На розгляд дирекції дати пояснювальну записку бібліографа Дашкевича.

16.VII.65 р.

М. Олексюк

Архів упорядника. Ксерокопія з машинописної копії.

№ 6

*Заява Я. Дашкевича до місцевого комітету
Інституту суспільних наук ЛДУ*

16 липня 1965 р.

Голові місцевого комітету
Інституту суспільних наук ЛДУ
від бібліографа Я.Р. Дашкевича

ЗАЯВА

Сьогодні, в присутності заст. директора Інституту М.Ю. Смішка, директор Інституту М.М. Олексюк повідомив мене, що він звільнить мене з роботи за відмову дати пояснювальну записку на приватний лист О.І. Дея, адресований М.Ю. Смішкові.

В зв'язку з тим, що подібна погроза з боку директора М.М. Олексюка висловлюється вже вдруге і, на мою думку, є зовсім безпідставна,

прошу Вас розглянути на засіданні місцевому питанню про таке відношення дирекції до мене і в'яснити справжні причини погроз директора, недопустимі в радянській установі.

Я.Р. Дашкевич

Архів упорядника. Ксерокопія з чернетки.

№ 7

Пам'ятна записка Я. Дашкевича

16 липня 1965 р.

Зранку, о год. 10, мене викликав директор Інституту суспільних наук М.М. Олексюк і, спершу сам, а потім в присутності заст. директора М.Ю. Смішка вимагав від мене пояснювальної записки в зв'язку з якимсь листом О.І. Дея до М.Ю. Смішка — одночасно відмовляючи мені право познайомитися з цим листом. Коли я відмовився подавати будь-які пояснення на лист, зміст якого мені невідомий, М.М. Олексюк почав погрожувати мені звільненням з Інституту.

Я заявив, що до того, як мої заяви, направлені до Києва, будуть там розглянені — я взагалі не збираюся пояснювати мої справи. М.М. Олексюк заявив мені, що я не маю права писати будь-які заяви без його відома (!), а Інститут повинен дати відповідь О.І. Деєві на його лист. Я запротестував, вказуючи, що взагалі не може бути питання про вирішування будь-яких заяв О.І. Дея до того як вирішено питання про авторство роботи. Я категорично відмовився дати будь-яку пояснювальну записку — тим більше, що мене не знайомлять з листом О.І. Дея.

М.М. Олексюк накинувся тоді на мене, що я „взагалі веду себе якось в Інституті”, що він мені „покаже” і т. п. Заявив, що він примусить мене писати пояснювальну записку — і наклав резолюцію на лист, адресований М.Ю. Смішкови, що починається словами „Високошановний Маркіяне Юліановичу” і кінчається “З глибокою пошаною Ваш О. Дей”.

Під час розмови М.М. Олексюк вів себе крайне грубо і я тричі обривав розмову, встаючи з крісла. М.Ю. Смішко заявив, що „якщо Ярослав Романович відмовляється писати пояснення, то йому взагалі нічого знайомитися з листом Дея”. Після цього як була накладена резолюція М.М. Олексюка, я запитав М.Ю. Смішка чи дозволяє він мені знайомитися з особистим листом, адресованим йому, М.Ю. Смішко не заперечував.

Після цього я забрав листа О.І. Дея і скопіював його. (Копія є окремо).

Архів упорядника. Ксерокопія з оригіналу.

№ 8

Пояснювальна записка Я. Дашкевича до дирекції
Інституту суспільних наук

17 липня 1965 р.

Директорові Інституту суспільних наук
М.М. Олексюкові
від бібліографа Я.Р. Дашкевича

Пояснювальна записка.

В зв'язку з листом О.І. Дея, адресованим до заступника директора Інституту суспільних наук М.Ю. Смішка, подаю Вам для ознайомлення копію моєї заяви, скерованої 30 червня 1965 р. директорові Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР М.Е. Сиваченкові.

Прошу Вас вважати це моїм поясненням на заяву О.І. Дея.

Архів упорядника. Ксерокопія з оригіналу.

№ 9

Відношення видавництва „Наукова думка” до Я. Дашкевича

№35/308/7

23 липня 1965 р.

Львів-6, вул. Радянська, 24,
Інститут суспільних наук,
Я.Р. Дашкевичу

Одержавши Вашу заяву з приводу праці О.І. Дея „Словник псевдонімів і криптонімів діячів української культури”, ми попросили О.І. Дея дати пояснення, що він і зробив. Копія пояснення додається.

Разом з цим ми написали дирекції Інституту суспільних наук листа з проханням вивчити поставлене Вами питання і висловити свої міркування.

В.о.директора видавництва
„Наукова думка”

О. Великохатько

Архів упорядника. Ксерокопія з оригіналу на бланку видавництва „Наукова думка”.

№ 10

Відношення видавництва „Наукова думка” до Інституту суспільних наук

[Не раніше 23 липня 1965 р.]

Львів-6, вул. Радянська, 24,
Заступнику директора Інституту суспільних наук
тов. Смішкові М.Ю.

Співробітник керованого Вами Інституту Я.Р. Дашкевич надіслав до Видавництва „Наукова думка” заяву, в якій заперечує авторство і ори-

гінальність „Словника псевдонімів і криптонімів діячів української культури”, поданого до видавництва доктором філологічних наук О.І. Деєм. Я.Р. Дашкевич пише, що основну частину цієї праці становлять матеріали, свого часу зібрані і частково опубліковані (стаття „Словник псевдонімів, криптонімів, криптограм”) ним, Я.Р. Дашкевичем, за планом наукової роботи в Інституті суспільних наук.

Додаючи до цього копії заяви Я.Р. Дашкевича і нашої відповіді йому, а також пояснення О.І. Дея, просимо Вас перевірити обґрунтованість заяви Я.Р. Дашкевича, розглянути це питання в колективі, де працює Я.Р. Дашкевич, і рішення його надіслати нам.

Ми вважаємо, що для прийняття правильного рішення слід порівняти матеріали Я.Р. Дашкевича, які зберігаються у Львові, з рукописом О.І. Дея. Цей рукопис видавництва може надіслати на Вашу вимогу.

В. о. директора видавництва
„Наукова думка”

О. Великохатько

Архів упорядника. Ксерокопія з машинописної копії.

№ 11

Заява Я. Дашкевича до Президії АН УРСР. Уривок

26 липня 1965 р.

Віцепрезидентів Академії наук УРСР,
Голові секції суспільних наук,
Голові бюро відділу літератури, мови
і мистецтвознавства
академікові Іванові Костянтиновичу Білодідові
від кандидата історичних наук
Я.Р. Дашкевича

ЗАЯВА

Мені стало відомо, що співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР доктор філологічних наук О.І. Дей передав до видання у видавництві „Наукова думка” працю „Словник українських псевдонімів”. [...]

В зв'язку з викладеними вище фактами 30 червня ц.р. я звернувся до дирекції Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, в якому працює О.І. Дей, з проханням розглянути питання про авторство „Словника”.

Дирекція Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР відмовилася однак розглядати мою заяву під тим приводом, що праця О.І. Дея не є плановою роботою інституту.

Таке рішення дирекції інституту не може не викликати великого здивування. Як відомо, праця О.І. Дея „Словник українських псевдонімів” (хоча вона й позапланова) була рекомендована до друку саме Інститутом мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР — і згаданий інститут несе відповідальність за працю рекомендовану до друку.

Прошу Вас розглянути мою заяву для того, щоб питання про авторство „Словника” могло вирішуватися по суті.

Я.Р. Дашкевич

[Текст заяви, пропущений у публікації, відтворює док. № 1].

Архів упорядника. Ксерокопія з відпуску.

№ 12

Відношення Інституту суспільних наук ЛДУ
до видавництва „Наукова думка”

31 липня 1965 р.

В. о. директора видавництва „Наукова думка”
тов. О. Великохатську

На в/листа № 35/30917 від 23.VII.1965 р. повідомляємо, що Я.Р. Дашкевичу під час його роботи в Інституті суспільних наук ніколи не планувалась тема по словнику псевдонімів і криптонімів діячів української культури.

Я.Р. Дашкевич працює в Інституті суспільних наук з 16 серпня 1957 р., а ця тема, як видно з надісланих Вами матеріалів, виконувалась ним в 1946-1949 рр. під час його перебування у Львівській бібліотеці Академії наук УРСР.

У зв'язку з вищесказаним вважаємо, що перевірка авторства і оригінальності „Словника псевдонімів і криптонімів діячів української культури” доктора філологічних наук О.І. Дея не входить в компетенцію Інституту суспільних наук. Крім того, до вирішення відповідною комісією обгрунтованості заяви Я.Р. Дашкевича і пояснення О.І. Дея немає підстави розглядати це питання в колективі нашої установи.

Директор Інституту

М.М. Олексюк

Архів упорядника. Ксерокопія з машинописної копії.

№ 13

Відношення Секції суспільних наук АН УРСР до Я. Дашкевича

№129/73

10 серпня 1965 р.

Шановний тов. Дашкевич!

Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, як нам повідомила дирекція, не розглядав питання про рекомендацію книги О.І. Дея „Словник українських псевдонімів”.

Як повідомило видавництво „Наукова думка”, Ваша заява і пояснення О.І. Дея надіслані директорові Інституту суспільних наук у Львові з проханням розглянути цю справу і дати висновок. Чи відомо Вам про це?

Отже, цю справу розглядатиме видавництво „Наукова думка”.

В. о. ученого секретаря Секції
супільних наук Президії АН УРСР

П. Горішній

Архів упорядника. Ксерокопія з оригіналу на бланку АН УРСР.

№ 14

Лист О. Дея до Ф. Максименка. Уривок

15 вересня 1965 р.

Вельмишановний Федір Пилипович!

Майже на протязі двох десятиліть я збирав псевдоніми та криптоніми діячів української культури. Крім архівів, особистого опитування, листування, відомих друкованих джерел тощо я використав і картотеку псевдонімів зібраних Вашою дружиною. Хай вибачить мені, що я, не будучи особисто знайомий, звертаюсь до Вас.

Цю картотеку мені показали в б-ці АН у Львові тов. Одуха А.З. та Куц О.П., кажучи, що [далі текст уривається].

Архів упорядника. Ксерокопія з рукописної копії.

№ 15

Лист Я. Дашкевича директорові видавництва
„Наукова думка” М. Карпенкові

5 липня 1966 р.

Вельмишановний Микола Леонідовичу!

30 червня 1965 р. я звернувся на Ваше ім'я з заявою, в якій просив вирішити питання про авторство „Словника українських псевдонімів”, переданого до видання у Вашому видавництві співробітником Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР доктором філологічних наук О.І. Деєм.

Незважаючи на те, що з моменту мого звертання до Вас минув уже рік, я не отримав досі повідомлення про вирішення цієї справи.

Прошу Вас повідомити про те, як, відповідно до моєї заяви від 30 червня 1965 р., Ваше видавництво вирішило питання про авторство „Словника українських псевдонімів”.

З повагою

кандидат історичних наук

Я.Р. Дашкевич

Моя адреса:

Львів-14, вул. Козацька, 11-а, кв.1,
Ярослав Романович Дашкевич

Архів упорядника. Ксерокопія

№ 16

Відношення видавництва „Наукова думка” до Я. Дашкевича

№35/398-12

13 липня 1966 р.

Львів-14, вул. Козацька, 11-а, кв.1,
Дашкевичу Ярославу Романовичу

Шановний Ярославе Романовичу!

Одержавши Вашого листа минулого року, видавництво „Наукова думка” звернулося до ряду організацій і окремих осіб, з метою розібратися в усіх питаннях, що постали в зв'язку з виданням „Словника псевдонімів, криптонімів діячів української культури”, укладеного доктором філологічних наук О.І. Деєм.

Директор Львівської державної наукової бібліотеки т. Є. Іванців повідомив видавництво, що „ніякої приватної картотеки псевдонімів у бібліотечі немає, а під час роботи в бібліотечі О.І. Дей, крім численних книжкових фондів, користувався матеріалами архіву І. Калиновича, І. Левицького, фондом Наукового товариства ім. Шевченка, картотекою псевдонімів і криптонімів, що була передана бібліотечі Н. Кравченко-Максименковою.

Колишній директор Бібліотеки АН УРСР т. Ю. Меженко, голова бібліографічної комісії Бібліотечної ради при Президії АН УРСР т. Ф. Сарана, заступник директора Наукової бібліотеки Львівського державного університету ім. Франка т. Ф. Максименко стверджують також, що Ви свого часу працювали над збиранням картотеки до „Словника псевдонімів” і опублікували статтю про принципи його укладання.

Всі згадані товариші, а також рецензент одностайні в тому, що потреба в „Словнику псевдонімів” дуже велика і його обов'язково треба видати.

У компетенцію видавництва не входить вирішення питань про авторство, але на нашу думку жодний укладач не зміг би підготувати подібний словник, не спираючись на матеріали, зібрані багатьма попередниками.

Сам укладач „Словника псевдонімів...” О.І. Дей не заперечує, що користувався всіма доступними матеріалами попередніх дослідників. Про це він пише у вступній статті. Прізвища тих, чиї матеріали було використано при підготовці „Словника” до друку, будуть зазначені на звороті титульної сторінки.

З повагою

Директор видавництва
„Наукова думка”

М. Карпенко

Архів упорядника. Ксерокопія оригіналу на бланку видавництва „Наукова думка”.

№ 17

Лист Я. Дашкевича до директора видавництва
„Наукова думка” М. Карпенка

19 липня 1965 р.

Директорові видавництва „Наукова думка”
М.Л. Карпенкові,
Київ, вул. Рєпіна, 3.

Вельмишановний Миколо Леонідовичу!

Я отримав Вашого листа від 13 липня 1966 р., в якому Ви повідомили мене про заходи, прийняті Вами для в'яснення питання про авторство „Словника псевдонімів і криптонімів діячів української культури”, переданого до видання у Вашому видавництві доктором філологічних наук О.І. Деєм. Дякую Вам за всі ці заходи.

На підставі Вашого листа я дійшов до висновку, що перевірка даних, викладених в моєму листі від 30 червня 1965 р. підтвердила, що працюючи у Львівській бібліотеці Академії наук УРСР, я у 1946-1949 рр. виконував у ній мою планову наукову тему „Словник українських псевдонімів, криптонімів і криптограм” і що матеріали цієї теми були використані доктором філологічних наук О.І. Деєм, який це — згідно з Вашим листом — не заперечує. Питання про те, який саме процент матеріалу було взято О.І. Деєм з картотеки моєї планової теми однак, наскільки я розумію, досі ще не вирішене.

Враховуючи те, що, згідно з існуючими правилами, видавництва несуть не лише моральну, але й юридичну відповідальність за літературу, яку вони випускають в світ, прошу Вас — для остаточного завершення справи — повідомити мене про те:

1. якими словами у вступній статті „Словника”, укладеного О.І. Деєм, говориться про використання матеріалів моєї планової наукової теми, а також про те

2. як буде оформлено титульну сторону і зворот титульної сторони „Словника” — тобто, якими словами буде позначено, що словник укладений О.І. Деєм, і як буде зазначено осіб, матеріали яких були використані при підготовці „Словника”.

З повагою до Вас

кандидат історичних наук

Я.Р. Дашкевич

Львів-14, вул. Козацька, 11-а, кв.1,
Дашкевич Ярослав Романович

Архів упорядника. Ксерокопія.

№ 18

Відношення видавництва „Наукова думка” до Я. Дашкевича

№35/443

3 серпня 1966 р.

Львів-14, вул. Козацька, 11-а, кв.1,
Дашкевичу Ярославу Романовичу

Вельмишановний Ярославе Романовичу!

Не вдаючись до тлумачення Вами нашого листа від 13 липня 1966 р., відповідаємо на Ваші запитання:

1. В передмові до „Словника” ось що говориться про планову тему бібліотеки:

„Після Великої Вітчизняної війни деякий час велась робота над підготовкою „Словника псевдонімів українських письменників, вчених та громадських діячів” у відділі бібліографії Львівської державної наукової бібліотеки Міністерства культури УРСР (тоді — бібліотека Академії наук УРСР). На основі словників О. Тулуба і Г. Комарова, архіву І. Калиновича та картотеки Н.В. Кравченко-Максименко (вона була передана збирачкою в 1947 р. Львівській бібліотеці) було тут складено список псевдонімів, без вказівок на видання, де вони з’явилися, та на джерела їх розшифрування. В цей список, що мав назву „Матеріали до словника псевдонімів. Для службового користування”, ввійшло понад 2000 позицій. В ньому зафіксовані тільки псевдоніми і тільки діячів дожовтневого періоду.

Один із укладачів цього списку Я.Р. Дашкевич тоді ж опублікував статтю „Словник псевдонімів, криптонімів, криптограм (Спроба систематики)”.

2. Титульна сторінка буде оформлена за таким же принципом, що й „Словник псевдонімів” Масонова та аналогічні болгарські, польські та ін. словники (прізвище упорядника, назва словника і назва видавництва).

На звороті титульної сторінки в анотації пишеться:

„Словник” включає матеріали, зібрані протягом 1946-1966 років упорядником з різних архівних і друкованих джерел та усних інформацій авторів, а також збірники О. Тулуба, Г. Комарова, І. Калиновича, Н. Кравченко-Максименко, Ф. Максименка, В. Півторадні, М. Кордуби та ін.

„Словник” розрахований ... і т. д.” Осіб, що подали кількісно невеликий матеріал, відзначено в передмові і при самих псевдонімах.

Якщо протягом десяти днів видавництво не одержить ніяких зауважень з цього приводу, ми вважатимемо це питання вичерпаним.

В.о. головного редактора
видавництва „Наукова думка”

Є. Квятковський

Архів упорядника. Ксерокопія на бланку видавництва „Наукова думка”.

№ 19

Лист Я. Дашкевича до директора видавництва
„Наукова думка” М. Карпенка

9 серпня 1966 р.

Вельмишановний Миколо Леонідовичу!

Я отримав листа Вашого видавництва № 35/443 від 3 серпня 1966 р., за підписом в.о. головного редактора Є. Квятковського, в якому він подав мені уривки з передмови та видавничої анотації „Словника псевдонімів і криптонімів діячів української культури”.

В зв'язку з цим я змушений заявити таке:

1. Видавництво „Наукова думка” відмовилося вирішити по суті питання про авторство „Словника”, поданого до видавництва доктором філологічних наук О.І. Деєм.

2. Всупереч результатам обслідування цього питання, в передмові до „Словника” нічого не говориться про те, що в 1946-1949 рр., працюючи в. о. зав. бібліографічним відділом Львівської бібліотеки Академії наук УРСР, я виконував у цій установі наукову тему „Словник українських псевдонімів, криптонімів і криптограм” — що й підтверджується відповідними документальними даними.

3. В передмові до „Словника” не говориться про те, що складена мною картотека словника з близько 12000 карток зберігається й досі в Львівській бібліотеці Міністерства культури УРСР (кол. Львівській бібліотеці Академії наук УРСР) — і ця картотека використовувалася О.І. Деєм.

4. Всупереч правді в передмові говориться про те, що я був одним з укладачів списку „Матеріали до словника псевдонімів”. На справді я був єдиним укладачем цього списку — в протилежному ж випадку хай О.І. Дей буде ласкавий назвати імена інших укладачів.

5. Видавнича анотація „Словника” не відповідає правді, тому що мій вклад в українську псевдонімографію в кожному випадку не набагато менший від вкладу інших дослідників, що перелічуються у видавничій анотації.

Рішуче протестую проти неетичної поведінки О.І. Дея, прошу Вас врахувати викладені вище заперечення і повідомити мене про їх врахування.

З повагою до Вас

кандидат історичних наук

Я.Р. Дашкевич

Архів упорядника. Ксерокопія з чернетки.

№ 20

Відношення видавництва „Наукова думка” до Я. Дашкевича

№35/481-9

25 серпня 1966 р.

Шановний тов. Дашкевич Я.Р.!

Видавництво „Наукова думка”, розглянувши Ваш черговий лист, в якому викладаються претензії до упорядника „Словника псевдонімів і

криптонімів діячів української культури”, доводить до Вашого відома так:

1. Те, що Ви у свій час також працювали над подібною темою, але не виконали її з різних причин, не може бути перешкодою для опрацювання цієї теми іншими дослідниками. Як відомо, над нею працювали О. Тулуб, Б. Комаров, І. Калинович, Н. Кравченко ще в 1920-30-х роках. І це не виключає можливості далі працювати над „Словником псевдонімів”, тим більше що з кожним роком з’являється великий новий матеріал для нього.

2. Порівняння складеного Вами списку „Матеріалів до словника псевдонімів” з рукописом О.І. Дея засвідчує повну незалежність останнього від Вашого списку (як кількісну, так і якісну). До речі, О.І. Дей у передмові до „Словника” відзначає Вашу спробу вивчення псевдонімів.

3. Ви пишете про складену Вами картотеку. Як офіційно повідомила видавництву дирекція Львівської наукової бібліотеки, вона складається з матеріалів Н. Кравченко-Максименко, переданих не Вам особисто, а бібліотечі для використання дослідниками, а також з матеріалів І.О. Левицького, І. Калиновича, каталогу НТШ тощо. Як свідчить паспортизація кожного псевдоніму в рукописі О.І. Дея, він користувався першоджерелами, автографами згаданих діячів, а не зробленими Вами копіями.

Загальновідомо, що опрацювання одних і тих же друкованих та архівних джерел різними дослідниками є цілком правомірним і не дає підстав нікому з цих дослідників претендувати на авторське право чи пріоритет щодо публікації таких матеріалів.

4. Детальний розгляд рукопису О.І. Дея показує, що основну масу розшифрованих у ньому псевдонімів складають не матеріали вищезгаданих фондів і картотек, а зібрані упорядником в Київських архівах та шляхом особистого спілкування з авторами і редакціями та матеріали, передані упорядникові В.І. Півторадні, Л. Хінкуловим, О. Морозом, Ф. Погребенником, К. Кізубом та багатьма іншими літературознавцями. Велика кількість псевдонімів відноситься до періоду 1950-60 років.

Ці широкі пояснення повністю вичерпують порушене Вами питання, а тому видавництво „Наукова думка” вважає за доцільне припинити листування з цього приводу.

З пошаною

Директор видавництва
„Наукова думка”

М. Карпенко

Архів упорядника. Ксерокопія з оригіналу на бланку видавництва „Наукова думка”.

№ 21

Заява Я. Дашкевича до партійного бюро
ІМФЕ ім. М. Рильського АН УРСР. Уривок

14 жовтня 1966 р.

Секретареві партбюро Інституту
мистецтвознавства, фольклору та етнографії
Академії наук УРСР
від кандидата історичних наук
Я.Р. Дашкевича

ЗАЯВА

Відповідно до тематичного плану випуску літератури Академії наук УРСР, видавництво „Наукова думка” передбачає випустити в світ у 1967 році „Словник псевдонімів і криптонімів діячів української культури”, автором якого, згідно з цим же планом, є доктор філологічних наук О.І. Дей, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР. [...]

Видавництво „Наукова думка”, до якого я звертався з відповідною заявою, повідомило мене, що колишній директор Бібліотеки Академії наук УРСР Ю.О. Меженко, голова бібліографічної комісії Бібліотечної ради при Президії Академії наук УРСР Ф.К. Сарана та заступник директора Наукової бібліотеки Львівського державного університету ім.І.Франка Ф.П. Максименко підтвердили обґрунтованість моєї заяви.

Всупереч результатам перевірки доктор філологічних наук О.І. Дей, член КПРС і співробітник Вашого Інституту, вперто настоює на виключно своєму авторстві, допускаючи, таким чином, не лише порушення існуючого законодавства про авторське право, але й нехтуючи елементарними етичними нормами, що повинні існувати в науковій діяльності.

Справа видання „Словника” набуває особливого присмаку в зв’язку з тим, що ця праця, обсягом в 35 друк. арк., була подана О.І. Деєм до видавництва як позапланова, з розрахунком на чималий гонорар. Виринає тому також питання про те, чи повинна Академія наук вдруге оплачувати частину роботи, яка була списана з планової праці, виконаної в установі Академії наук УРСР.

Рішуче протестуючи проти неетичної поведінки співробітника Вашого інституту О.І. Дея, прошу Вас розглянути мою заяву по суті й повідомити мене про прийняті заходи.

[Текст заяви, пропущений у публікації, відтворює док. № 17.]

Архів упорядника. Ксерокопія.

№ 22

Протокол № 26 засідання партбюро
ІМФЕ ім. М.Т. Рильського АН УРСР

20 жовтня 1966 р.

Присутні: Ю.Я. Турченко, М.Є. Сиваченко, А.А. Роміцин, В.І. Наулко, Г.С. Сухобрус, Ю.Г. Костюк, М.К. Боровик, М.П. Приходько, П.Д. Павлій (голова МК).

Порядок денний: 1. Про звіт МК (доп. П.Д. Павлій).

2. Про звіт партбюро (доп. Ю.Я. Турченко).
3. Поточні справи.

Слухали: Про звіт МК. П.Д. Павлій викладає основні положення звітної доповіді.

А.А. Роміцин: Доповідь слід скоротити (вказує ряд місць, які потребують уточнення). Я ознайомився з проектом резолюції. В цілому вона носить безпартійно-виробничий характер, і з цього проєкта невідомо, чим профспілкова організація займалася на протязі року.

М.К. Боровик: Чи зроблено детально аналіз роботи членів МК?

П.Д. Павлій: Так, ми самокритикуємось.

М.П. Приходько: Чи достатньо, на Ваш погляд, відбито те, як МК боролось за поліпшення виробничо-побутових умов колективу?

П.Д. Павлій: Так, все що ми робили — висвітлено.

Ю.Я. Турченко: Говорить про те, що в цілому звіт МК можна затвердити. Проте слід зобов'язати комуніста П.Д. Павлія врахувати висловлені та подані також в робочому порядку зауваження по доповіді.

Ухвалили: Партбюро затверджує звіт МК в цілому. Зобов'язати комуніста П.Д. Павлія врахувати зауваження. Проєкт резолюції схвалити.

Слухали: Лист-заяву канд. істор. наук Я.Р. Дашкевича (Львів) на ім'я партбюро ін-ту (інф. Ю.Я. Турченко).

Зачитується лист-заява т. Дашкевича Я.Р.

Ю.Я. Турченко: У нас сьогодні останнє зас. п/бюро перед звітними зборами. Проте нам слід у зв'язку з цією заявою створити комісію з 3-х комуністів (від дирекції, партбюро, МК), які б, перш за все, перевірили вірогідність фактів і доповіли про це на партбюро. Гадаю, слід доручити цю справу комуністам Гордійчуку (дирекція), Боровику (партбюро), Горленку (МК).

М.К. Боровик: Я прошу товаришів не доручати мені цієї справи, оскільки я займався на протязі 6 міс. історією з піснею, і мені навіть перенесли термін планової теми.

А.А. Роміцин: Пропоную до складу комісії включити комуніста, не обов'язково чл. п/бюро, з тим, щоб він виконав це доручення від імені п/бюро.

Ухвалили: 1. Погодитись з пропозицією А.А. Роміцина.

2. Заслухавши заяву Дашкевича Я.Р., партбюро вважає за необхідне створити комісію в складі 3-х комуністів: М.М. Гордійчука, Л.Б. Архі-

мович, В.Ф. Горленка. Зобов'язати комісію перевірити вірогідність фактів, наведених в листі-заяві Я.Р. Дашкевича і доповісти про це партбюро.

Слухали: Звіт партбюро (доповідає Ю.Я. Турченко).

Ухвалили: Звіт партбюро затвердити.

Секретар партбюро Інституту

Ю.Я. Турченко

Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф.10401, оп.1, № 2, арк.66-67. Оригінал.

№ 23

Заява Я. Дашкевича до Президії АН УРСР

30 жовтня 1966 р.

Президентові Академії наук УРСР
академікові Борисові Євгеновичу Патону
від кандидата історичних наук
Я.Р. Дашкевича

ЗАЯВА

Відповідно до тематичного плану випуску літератури Академії наук УРСР, видавництво „Наукова думка” передбачає випустити в світ у 1967 році „Словник псевдонімів і криптонімів діячів української культури”, автором якого, згідно з цим же планом, є доктор філологічних наук О.І. Дей, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР.

В зв'язку з цим я змушений заявити таке:

В 1944-1949 рр. я працював у Львівській бібліотеці АН УРСР спершу бібліографом, пізніше в.о.зав. бібліографічним відділом.

В 1946-1949 рр. моєю плановою науковою темою була робота „Словник українських псевдонімів, криптонімів і криптограм”. Виконуючи цю тему, я зібрав чималий матеріал — картотека словника нараховує близько 12000 карток (тобто понад 40 друкованих аркушів). Крім різних друкованих матеріалів (давніших словникових спроб, бібліографічних джерел, мемуарів, наукових досліджень тощо), для складання картотеки словника були використані різноманітні рукописні та архівні джерела (напр., словникові матеріали бібліографів І.О. Левицького, І.Т. Калиновича). Ряд осіб — діячів української культури — повідомило мене про псевдоніми, яких вони вживали, дехто передав у моє розпорядження свій матеріал (напр., бібліографи Ю.О. Меженко, Ф.П. Максименко, К. Кравченко-Максименкова, а також акад. В.Г. Щурат, письменники Ю.М. Яцків, К.І. Малицька).

На підставі зібраного матеріалу я опублікував статтю „Словник псевдонімів, криптонімів, криптограм (Спроба системи)”, надруковану в „Науковому збірнику Бібліотеки АН УРСР”, т.І, Київ, 1946, стор. 26-50, в якій викладено історію питання, а також основні принципи складання словника.

В 1949 р. я підготував до друку попередній список самих лише псевдонімів українських письменників, вчених та громадських діячів ХІХ — початку ХХ ст. (обсягом 8 друк. аркушів, близько 2500 псевдонімів), який, з незалежних від мене причин, не вийшов у світ.

В грудні 1949 р. я був арештований і перебував в ув'язненні до червня 1956 р. В 1950 р. згаданий вище попередній список був скопійований на машинці відомим українським бібліографом Ф.П. Максименком і переданий для збереження радянським бібліографам і книгознавцям Б.С. Боднарському (Москва), Ю.І. Масанову (Москва), Ю.О. Меженкові (тоді Ленінград), С.І. Маслоу (Київ), Ф.К. Сарані (Київ). Картотека словника зберігалася і зберігається досі у Львівській бібліотеці АН УРСР (тепер Львівська бібліотека Міністерства культури УРСР). Під час мого перебування в ув'язненні цю картотеку без будь-яких перешкод використав О.І. Дей.

Після мого повернення до Львова О.І. Дей ніколи в розмові зі мною не згадував про те, що він використав зібрані мною матеріали і має намір видати їх друком.

Враховуючи вище викладені факти, правдивість яких перевірити дуже легко, я вважаю, що основна частина матеріалу „Словника”, який тепер переданий О.І. Деєм до видання — це планова робота, виконана мною в установі Академії наук УРСР. Мушу підкреслити, що ні до 1946 р., тобто до публікації моєї статті, присвяченої словникові, ні в період моєї праці над словником, О.І. Дей не займався цією темою. „Ідея” складення словника, матеріал до якого був, в основному, зібраний, появилася в нього під час моєї відсутності у Львові.

В зв'язку з цією справою я звертався з заявою до видавництва „Наукова думка”, прохаючи розглянути питання про авторство „Словника”, поданого О.І. Деєм до видання. Видавництво своїм листом від 13 липня 1966 р. повідомило мене, що колишній директор Бібліотеки Академії наук УРСР Ю.О. Меженко, голова бібліографічної комісії Бібліотечної ради при Президії Академії наук УРСР Ф.К. Сарана та заступник директора Наукової бібліотеки Львівського державного університету ім. І. Франка Ф.П. Максименко підтвердили обґрунтованість моєї заяви. Наскільки мені відомо, факти, викладені мною в заяві до видавництва, підтверджуються також матеріалами архіву президії Академії наук УРСР. Від порівняння рукопису „Словника” з матеріалом картотеки, що зберігається у Львові, видавництво „Наукова думка”, однак, з незрозумілих причин, відмовилося.

Всупереч результатам перевірки, доктор філологічних наук О.І. Дей вперто настоює на виключно своєму авторстві, допускаючи, таким чином, не лише порушення існуючого законодавства про авторське право, але й нехтуючи елементарними етичними нормами, що повинні існувати в науковій діяльності.

Справа видання „Словника” набуває особливого присмаку в зв'язку з тим, що ця праця, обсягом в 35 друк. арк., була подана О.І. Деєм до видавництва як позапланова, з розрахунком на чималий гонорар. Виринає тому також питання про те, чи повинна Академія наук УРСР

оплачувати роботу, значна частина якої була списана з планової праці, виконаної в установі Академії наук.

Рішуче протестуючи проти неетичної поведінки О.І. Дея, прошу Вас розглянути мою заяву по суті для того, щоб не допустити до такого яскравого порушення моїх авторських прав.

Архів упорядника. Ксерокопія.

№ 24

**Відношення партбюро ІМФЕ ім. М.Т. Рильського
АН УРСР до Я. Дашкевича**

1 листопада 1966 р.

Шановний тов. Дашкевич [!]

Повідомляємо, що Ваш лист від 14 жовтня ц.р. обговорено на засіданні партбюро ІМФЕ ім. М.Т. Рильського АН УРСР. Утворено комісію по перевірці фактів, про які Ви повідомляєте в своєму листі. Про наслідки роботи комісії Вас буде повідомлено.

Секретар партбюро

Ю.Я. Турченко

Архів упорядника. Ксерокопія.

№ 25

Заява Я. Дашкевича до Державного комітету РМ УРСР по пресі

14 листопада 1966 р.

Голові Державного Комітету
Ради Міністрів УРСР по пресі
Миколі Кіндратовичу Білогурову [...]

ЗАЯВА

Відповідно до тематичного плану випуску літератури, підпорядковане Вам видавництво „Наукова думка” передбачає випустити в світ у 1967 році „Словник псевдонімів і криптонімів діячів української культури”, автором якого, згідно з цим же планом, є доктор філологічних наук О.І. Дей, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР. [...]

Факти, викладені мною в заяві до Видавництва, підтверджуються також матеріалами архіву Президії Академії наук УРСР за 1946-1949 рр.

Всупереч результатам перевірки, доктор філологічних наук О.І. Дей вперто настоює на виключно своєму авторстві — і видавництво „Наукова думка” зберегло це авторство за ним, допускаючи, таким чином, не лише порушення існуючого законодавства про авторське право, але й нехтуючи елементарними етичними нормами, що повинні існувати в науковій і видавничій діяльності.

Справа видання „Словника” набуває особливого присмаку в зв'язку з тим, що ця праця, обсягом в 35 друк. арк., була подана О.І. Деєм до

видавництва „Наукова думка” як позапланова, з розрахунком на чималий гонорар. Виникає тому також питання про те, чи видавництво повинно з державних коштів вдруге оплачувати роботу, значна частина якої була списана з планової праці, виконаної в установі Академії наук УРСР.

Рішуче протестуючи проти неетичної поведінки О.І. Дея та легко-важного ставлення видавництва „Наукова думка” до питань авторства праць, що ним видаються, прошу Вас розглянути мою заяву по суті й не допустити до такого яскравого порушення моїх авторських прав.

[Текст заяви, пропущений в публікації, відтворює док. № 21].

Архів упорядника. Ксерокопія.

№ 26

Записка М. Гордійчука до Я. Дашкевича

[До 11 листопада 1966 р.]

Шановний Ярославе Романовичу!

Я хочу зустрітися з Вами в справі „Криптонімів і синонімів” (sic). Розшукую Вас другий день, але не можу піймати. Я зупинився в готелі „Львів” № 519. Дуже прошу зайти або подзвонити. До Києва маю повертати завтра. Мій телефон 391519.

Гордійчук Микола Максимович

Архів упорядника. Ксерокопія з оригіналу.

№ 27

Відношення Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР до Я. Дашкевича

№ 3/557/24

25 листопада 1966 р.

Шановний тов. Дашкевич!

В зв'язку з Вашим листом Голові Комітету по пресі головна редколегія Голови видаву звернулася до Академії наук УРСР, якій безпосередньо підпорядковане видавництво „Наукова думка” і в системі якої працює тов. Дей О.І.

Як повідомила Редакційно-видавнича Рада АН УРСР, Ваші листи аналогічного змісту одержані Академією наук та Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії і розглядаються ними.

Про наслідки розгляду, в якому візьме участь представник Комітету по пресі, згадані організації Вас повідомлять.

Головний редактор

А. Ірлін

Архів упорядника. Ксерокопія оригіналу на бланку Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР.

№ 28

Відношення партійної організації ІМФЕ ім. М.Т. Рильського АН УРСР

№ 133/196

5 квітня 1967 р.

До Львівського міського комітету КПУ

Партійна організація Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського АН УРСР просить сприяти членам партії Костюку О.Г. та Пилипчуку Р.Я. в ознайомленні з матеріалами, пов'язаними з скаргою гр. Дашкевича Я.Р. на члена КПРС Дея О.І. щодо незаконного використання ним частини наукової праці, виконаної Дашкевичем Я.Р.

Секретар парторганізації Інституту
доктор мистецтвознавства

Ю.Я. Турченко

Архів упорядника. Ксерокопія з оригіналу.

№ 29

Висновок комісії з перевірки заяви Я. Дашкевича до партійного бюро ІМФЕ ім. М.Т. Рильського АН УРСР від 14 жовтня 1966 р. (док. № 21)

[Не пізніше 22 червня 1967 р.]

Партійному бюро Інституту
мистецтвознавства, фольклору та
етнографії ім. М.Т. Рильського АН УРСР

Розслідуючи заяву Я.Р. Дашкевича, ми за час перебування у Львові провели таку роботу:

а) Ознайомилися з планами і звітами Львівської державної наукової бібліотеки за 1945-1949 рр.;

б) Мали розмови з директором бібліотеки Є. Іванцевим, заступником директора О.П. Кушем, секретарем партбюро Машотасом, завідуючим відділом бібліографії М. Гуменюком, бібліографами М.М. Штелігою, М.О. Морозом та самим автором заяви Я.Р. Дашкевичем;

в) Ознайомились з картотекою псевдонімів, криптонімів та машинописним довідником „Матеріали до словника псевдонімів українських письменників, вчених та громадських діячів за 1800-1816 рр.“, що зберігається у відділі бібліографії;

г) Провели певну роботу по зіставленню праці О.І. Дея з картотекою і довідником бібліотеки.

В результаті ми дійшли таких висновків:

Відділ бібліографії Львівської бібліотеки АН УРСР (так вона називалася до 1963 р.) мав у 1945-1949 рр. планову тему „Словник українських псевдонімів, криптонімів та криптограм“. У звітах констатується щорічне перевиконання планів. Протягом всього періоду виконавцем теми або відповідальним за неї називається виконуючий обов'язки зав. відділом бібліографії Я.Р. Дашкевич за винятком звіту за 1946 рік, в якому значиться: „Працю виконували: Я.Р. Дашкевич,

К.І. Малицька, Я.Ю. Суховерський, М.М. Штеліга” (стор. 17, див. в додатку витяг з планів і звітів роботи Львівської бібліотеки АН УРСР). На наше запитання у дирекції, як розуміти такий факт, нам відповіли тільки те, що працю виконував не сам Я.Р. Дашкевич, а вище названа група товаришів. Сам же Я.Р. Дашкевич стверджує, що група ця виконувала під його керівництвом планову тему „Бібліографія української книги 1798-1914 рр.” і лише принагідно допомагала йому своїми картками, знайденими в процесі бібліографічної праці. Тема така справді фігурує у звітах за цими прізвищами (див. у додатку витяг зі звіту за 1946 рік). Як би там не було, а в картотечі псевдонімів є значна кількість карток, написаних руками К.І. Малицької, О.Ю. Суховерського та М.М. Штеліги. З усіх цих працівників живою залишилася остання. Вона ж і показала нам картки, писані нею. Чи була робота над псевдонімами її плановою темою, вона не пам'ятає.

Окрім того, у картотечі значну частину займають картки, розписані рукою Н.В. Кравченко-Максименкової. Значна частина карток написана самим Я.Р. Дашкевичем. Так, наприклад, перша-ліпша буква, яку ми взяли — „Д” містить 188 карток. З них — рукою Н.В. Кравченко-Максименкової — 43, рукою Штеліги — 41, рукою Я.Р. Дашкевича — 84. Авторство 20 карток з'ясувати не вдалося.

Картотека містить близько 12 тисяч карток, але це не означає, що кожна картка подає новий псевдонім. Це по кілька, кільканадцять, або кількадесят бібліографічних позицій з різних видань на один і той же псевдонім. Самих псевдонімів у картотечі, зрозуміло, набагато менше. Підрахувати всіх їх ми не мали змоги.

У 1949 р., як видно з плану (див. додаток), перед Я.Р. Дашкевичем було поставлено завдання скласти попередній покажчик приблизно на 1 тисячу псевдонімів. В результаті був створений довідник: „Матеріали до словника псевдонімів українських письменників, вчених та громадських діячів за 1800-1816 рр.”, який охоплює 253 псевдонімів. Вже після арешту Я.Р. Дашкевича цей довідник був видрукований на машинці для службового користування. Сам Я.Р. Дашкевич відмовляє йому в науковій вартості, бо вся інформація у ньому „гола”, без будь-яких посилань на джерела. Крім того, він подавав самі псевдоніми, без криптонімів, криптограм. Але певну роль цей довідник свого часу, за відсутністю кращих, відіграв, бо, як зазначалось у передмові, подавав майже вдвічі більше псевдонімів, ніж усі попередні друковані словники.

Він мав певне значення й для нас при зіставленні роботи О.І. Дея з картотекою Я.Р. Дашкевича. Таке зіставлення, проведене за *принципом вибірковості*, показало:

а) Матеріали О.І. Дея значно ширші за матеріали картотеки — більш ніж наполовину.

Так, на літеру „Б” у „Словнику” О.І. Дея — 318 псевдонімів і криптонімів (стор.119-162), у картотечі Я.Р. Дашкевича — 162, у „Матеріалах до словника...” — 98.

На літеру „Д” у „Словнику” О.І. Дея — 226, у картотечі Я.Р. Дашкевича — 115, в „Матеріалах до словника...” — 90.

На літеру „Л” у „Словнику” О.І. Дея — 210, у картотеці Я.Р. Дашкевича — 127, у „Матеріалах до словника...” — 111.

б) Майже всі псевдоніми й криптоніми, які є у картотеці Я.Р. Дашкевича зафіксовані у „Словнику” О.І. Дея. Частина з них повністю збігається у посиланнях на джерела, частина — має інші, переважно архівні джерела. Так, на літеру „Б” у О.І. Дея збігається 96 посилань (із загальної кількості 318 у Дея і 162 — Дашкевича) із посиланнями Я.Р. Дашкевича.

На літеру „Г” у Дея 511 псевдонімів, у Дашкевича — 174. З них збігаються джерела з Деєвими — 88, розбігаються — 86.

На літеру „Д” (із загальної кількості 226 у Дея і 115 — у Дашкевича) збігається щодо посилань на джерела 57 псевдонімів.

На літеру „Л” (із загальної кількості 210 — у Дея і 127 — у Дашкевича) збігається щодо посилань на джерела — 81 псевдонім. Решта має інші джерела.

На літеру „Н” у О.І. Дея — 317, у Я.Р. Дашкевича — 150. З них збігаються з Деєвими — 53, розбігаються — 82, немає у О.І. Дея — 15.

в) Якщо картотека Я.Р. Дашкевича містить переважно матеріали, розписані з опублікованих і неопублікованих словників, то в словнику О.І. Дея фігурують джерела з архівів, які можна вважати найбільш авторитетними.

Внаслідок ознайомлення з картотекою, а також бесіди з керівництвом бібліотеки та працівниками бібліографічного відділу можна зробити висновок, що:

1) Картотека Я.Р. Дашкевича має значну наукову цінність, незважаючи на свою незакінченість;

2) О.І. Дей користувався картотекою, про що він сам свідчив у своїй передмові, хоч поза його увагою залишився ряд псевдонімів, які є у картотеці Я.Р. Дашкевича;

3) Не слід протиставляти матеріали з колишньої картотеки Н.В. Кравченко-Максименкової, влиті у картотеку Я.Р. Дашкевича 1947 р., усім іншим матеріалам, зібраним Я.Р. Дашкевичем та його співробітниками. До речі, такої ж думки й заступник директора наукової бібліотеки Львівського держуніверситету ім. І. Франка Ф.П. Максименко, який у своєму листі до директора видавництва „Наукова думка” пише, що „з 1947 р. для того, хто мав працювати над псевдонімами, до послуг була вже не картотека Н.В. Кравченко-Максименкової, а об’єднана картотека, складена Я.Р. Дашкевичем” (Див. додаток).

Немає потреби розводитись тут про наукові принципи словникарської роботи подібного типу, бо вони для всіх ясні. Неявність певної кількості одних і тих же псевдонімів у різних словниках не може свідчити проти оригінальності кожної праці зокрема, тим більш, коли джерела в більшості різні.

Зважаючи ж на все сказане вище, вважаємо:

а) Я.Р. Дашкевич не має підстав гадати, що основна частина матеріалу „Словника”, переданого О.І. Деєм до видання — це планова робота, виконана ним, Я.Р. Дашкевичем;

б) У передмові „Від укладача” картотека Я.Р. Дашкевича оцінюється О.І. Деєм занижено.

До цього додаємо:

- 1) „Виписки з планів і звітів роботи Львівської бібліотеки АН УРСР”;
- 2) Лист Львівської державної наукової бібліотеки на адресу партбюро ІМФЕ АН УРСР.

О. Костюк
Р. Пилипчук

Архів упорядника. Ксерокопія.

№ 30

Протокол № 20

засідання партбюро ІМФЕ ім. М.Т. Рильського АН УРСР

22 червня 1967 р.

Присутні: тт. Турченко Ю.Я., Сиваченко М.Є., Хоменко В.Г., Костюк О.Г., Боровик М.К., Пилипчук Р.Я.; члени дирекції тт. Гордійчук М.М., Гуслистий К.Г. та партгрупорги і запрошені комуністи тт. Щербак В.А., Барабан Л.І., Слободян М.І., Правдюк О.А.

Порядок денний: [...]

3) Розгляд заяви кандидата історичних наук тов. Дашкевича Я.Р. [...]

ІІ. Розгляд заяви кандидата історичних наук тов. Дашкевича Я.Р. Тов. Турченко Ю.Я. зачитує заяву т. Дашкевича та інформує про заходи партійного бюро в цій справі. Для розгляду справи була створена комісія на чолі з т. Гордійчуком М.М. Затримка з розглядом цієї справи сталася через те, що комісія лише в березні змогла познайомитись з матеріалом словника. Потім затримка сталась через відсутність т. Дея та Гордійчука (відпустка).

Гордійчук М.М. (голова комісії) зачитує висновки комісії (висновок додається).

Дей О.І.: Пояснення до цієї заяви у письмовому вигляді я не подавав, бо воно зроблено у передмові і я мав намір виступити на партбюро. Думка т. Дашкевича про те, що я запозичив ідею, хибна. Я цим питанням займався ще будучи студентом. Але ближче нею зацікавився пізніше, працюючи над історією журналістики. Над словником став впритул працювати десь в 1954-6 рр. Коли я став цим займатись, то побачив, що словником займалися давно і в своїй роботі я користувався, звичайно, цими джерелами, після чого познайомився з матеріалом Дашкевича Я.Р. Моя гостра критика матеріалів Дашкевича Я.Р. обгрунтована, бо його робота виконана дуже на низькому рівні. Вони робили це завдання поспіх, неточно, без посилань переписуючи із архівних документів. Компілятивною я визнав лише статтю Дашкевича, переписану ним з ряду інших матеріалів. В своїй оцінці роботи львівчан я виходив з рівня сучасних вимог і сучасної методики складання словників. Я можу замінити деякі гострі слова, але в цілому не можу високо оцінити їх внесок.

В картотеках бібліотеки подані лише в основному відомості дорадянського часу, в мене ж дані матеріали і радянського часу.

До цих карток я звернувся, щоб перевірити себе. Всі помилкові твердження, що були в них, я випустив. Мені вдалося розкрити багато невідомих матеріалів.

Зовсім відкидаючи претензії Дашкевича, погоджуючись в принципі з висновком комісії, хочу залишитись на своїй позиції відносно одного пункту — оцінки вартості картотеки Львівської наукової бібліотеки.

Сиваченко М.Є. запитує — скільки зібрав автор слів (відповідь — 11-12 тисяч) і чи подає автор розшифрування (відповідь — так, подає). Що позитивного є в роботі групи Дашкевича Я.Р.?

Дей О.І.: Я відзначив, що це була перша спроба, але виконана вона на низькому рівні.

Костюк О.Г.: Звідки автор дізнався про існування картотеки Кравченко-Максимової (так в оригіналі. — *С.Б.*) (де він дістав її матеріал?).

Дей О.І.: Ця картотека є в бібліотеці, куди вона була влита.

Костюк О.Г.: Чи вважає таким важливим автор час розкриття псевдоніму?

Дей О.І.: Так, це дуже важливо.

Гуслистий К.Г.: Колись Ви хотіли показати словник на Вченій Раді, але потім відмовились. Чим це пояснити?

Дей О.І.: Колись я включив його в план Вченої Ради, щоб порадитись, хоч робота ця й позапланова. Але пізніше через перегрузку плану Вченої Ради я не наполягав на цьому.

Хоменко В.Г.: Чи допомогла картотека Дашкевича у Вашій роботі?

Дей О.І.: Я з неї взяв дуже цінний матеріал Кравченко-Максимової.

Сиваченко М.Є.: Для розвитку нашої культури словник псевдонімів дуже потрібний. Багато наших діячів культури в минулому не могли виступати під своїм іменем. Тому розкрити їх імена для нашої науки дуже важливо. Але ця бочка меду не обходиться без ложки дьогтю. Не можна так, Олексію Івановичу, ставитись до своїх попередників. Адже визнання їх заслуг не зменшує ваших, а навпаки, піднесе ваш авторитет як науковця. Ви не можете якось об'єктивно, щиро поставитись до цього.

Коли лист прийшов від Дашкевича на моє ім'я, я Вам показав його і радив урахувати це. Тоді Ви сказали, що не користувались картотекою Дашкевича, а сьогодні визнаєте це. Це нешира поведінка. Розшифрувати за якихось 8-10 років 12 тисяч псевдонімів неможливо. З усього видно, що Дей О.І. проявив неетичність, необ'єктивність. Він має все правдиво вказати у вступі до словника, вірно давши оцінку всім своїм попередникам і, зокрема, роботі колективу львівської бібліотеки. І щоб не було неприємностей, збережене авторське право, етика, треба вірно поступити і в справі гонорару.

Гордійчук М.М.: Мене все-таки дивує нещирість О.І. Дея. Ми (комісія) дуже об'єктивно підійшли до цієї справи, що засвідчує сам автор. А те, що Дей О.І. користувався картотекою Дашкевича, то це

ясно хоча б з того, що помилки в картках Дашкевича Я.Р. повторюються в словнику Дея О.І. Думаю, що автор мусить переглянути свою оцінку роботи колективу бібліотеки.

Гуслистий К.Г.: зупиняється на тому, що тов. Дей О.І. таки широко використав картотеку Дашкевича. Про це свідчить багато фактів, зокрема, лист-пояснення Меженка, думка якого є для нас досить авторитетною.

Костюк О.Г.: Вважаю, що затримка, яка сталася з об'єктивних причин, дуже нашкодила нам. Невірно ми зробили, коли не зажадали від О.І. Дея письмового пояснення.

Я не можу погодитись з тим, що одні лише картки Кравченко-Максимової мають наукову цінність. Адже вони являють собою часточку, деталь цілісної картотеки. Щоб відрізнити їх від карток, написаних іншими особами, треба було б робити спеціальну експертнзу.

Турченко Ю.Я. дає пояснення, що тов. Дей О.І. подав текст словника партійному бюро не одразу.

Пилипчук Р.Я.: Думаю, що О.І. Дей дуже неправий в своїй оцінці наукової вартості картотеки бібліотеки і не може заперечити того, що використав її, бо, як показала робота комісії, автор таки використав матеріали картотеки Львівської бібліотеки.

Хоменко Р.Г.: Видно, що І.О. Дей провів велику роботу і розкрив більшість псевдонімів, але ж треба було йому відзначити і те, що він використовує з матеріалів Львівської бібліотеки.

Боровик М.К.: Зараз важко сказати про міру використання чужих матеріалів — чи це двадцять, чи тридцять, а, може, і сорок відсотків. Та якщо є сам по собі факт звернення до чіїхось матеріалів і використання їх хоч у найменшій мірі, то про це треба вказувати.

Дей О.І.: Я звертався до картотеки, але не використовував її широко. Коли б я знав, що вона існує, то, може, й не взявся за цю роботу. Широко використав — це значить взяв картотеку і, виходячи з неї, працював над темою. Це було не так. Товариші вважають, що я завишив критику. Принципове питання не в цьому, а в тому, чи використав я картотеку бібліотеки.

Турченко Ю.Я.: вказує, що керівництво бібліотеки ставить вимогу, щоб у словнику було дано правильну, об'єктивну оцінку проведеної роботи по збиранню словника псевдонімів і при виданні цього словника тов. Дей О.І. має юридично оформити використання матеріалів Львівської наукової бібліотеки.

Партійне бюро має прийняти рішення з цього приводу.

Ми повинні також з етичного боку розцінити і кваліфікувати вчинок комуніста Дея О.І.

Сиваченко М.Є.: вносить пропозицію винести рішення, в якому б говорилося, що треба зобов'язати комуніста Дея О.І. виконати вимоги Львівської державної бібліотеки.

Рішення партійного бюро по розгляду заяви кандидата історичних наук тов. Дашкевича Я.Р.:

Розглянувши заяву кандидата історичних наук Я.Р. Дашкевича на ім'я секретаря партбюро ІМФЕ ім.М.Т.Рильського АН УРСР, в якій в адресу співробітника ІМФЕ комуніста Дея О.І. висувуються звинувачення в порушенні існуючого законодавства про авторське право і порушенні основних етичних норм наукової праці, партбюро відзначає:

Перевірка показала, що протягом ряду років у Львівській держ. бібліотеці АН УРСР за державним планом велась робота над темою „Словник псевдонімів, криптонімів та криптограм”. В 1945-1949 рр. тема виконувалась Я. Дашкевичем. В 1946 р. над темою під керівництвом Я. Дашкевича працювали також К. Малицька, Я. Суховерський, М. Штеґа. В результаті розробки теми було складено картотеку, що нараховує 12 тис. карток (близько 4-5 тисяч псевдонімів), опубліковано статтю та укладено рукописний словник псевдонімів, криптонімів та криптограм діячів української культури.

Працю, проведену колективом Львівської бібліотеки АН УРСР є всі підстави оцінити як значну у науковому відношенні.

Співробітник ІМФЕ АН УРСР, комуніст О.І. Дей у позаплановому порядку підготував і здав до друку в 1965 році у видавництво „Наукова думка” рукопис „Словник псевдонімів і криптонімів діячів української культури”, в якому досить широко використав матеріали зібрані Я. Дашкевичем та керованою ним групою. Однак, у вступній статті до свого словника він дає занижену і явно упереджену оцінку значної праці, проведеної колективом Львівської бібліотеки по укладанню словника псевдонімів і криптонімів.

Тим самим О.І. Дей повівся неетично як комуніст і науковець.

Разом з тим перевіркою встановлено, що Я. Дашкевич не правий, коли він вважає, що основна частина словника, передана О.І. Деєм до видавництва — це планова робота, виконана ним, Я. Дашкевичем.

Партбюро ухвалює:

1) За неетичну поведінку, недостойну високого звання комуніста і радянського науковця, комуністу О.І. Дею оголосити партійне стягнення — поставити на вид.

2) Zobov'язати комуніста О.І. Дея виконати вимогу керівництва Львівської держ. бібліотеки і дати у передмові до підготовленого ним словника всебічну і об'єктивну оцінку великої роботи, проведеної над цією темою науковим колективом бібліотеки.

3) Zobov'язати комуніста О.І. Дея юридично оформити використання матеріалу, що збирався у плановому порядку, як державна тема, Львівською держ. науковою бібліотекою.

Рішення партбюро направити в Партком АН УРСР та ознайомити з ним Я.Р. Дашкевича, дирекцію та парторганізацію видавництва „Наукова думка”, дирекцію та парторганізацію Львівської державної наукової бібліотеки, комуністів ІМФЕ ім. М. Рильського АН УРСР.

Секретар партбюро

Ю.Я. Турченко

ДАКО, ф.10401, оп.1, № 3, арк.167, 169-175. Оригінал.

№ 31

Відношення партійного бюро ІМФЕ ім. М.Т. Рильського
АН УРСР до Я. Дашкевича

17 липня 1967 р.

Тов. Дашкевичу Я.Р.,
кандидату історичних наук,
м. Львів-14, вул. Козацька, 11-а.

У відповідь на Ваш лист на ім'я секретаря партійного бюро Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського АН УРСР повідомляємо, що підняті в ньому питання обговорювались на засіданні партбюро інституту.

Було прийнято рішення накладати на комуніста Дея О.І. за неетичну поведінку, недостойну високого звання комуніста і радянського науковця, партійне стягнення — поставити на вид. Його зобов'язано виконати вимогу керівництва Львівської державної наукової бібліотеки і подати у передмові до підготовленого ним словника всебічну і об'єктивну оцінку великої роботи, проведеної над цією темою науковим колективом бібліотеки.

Партійне бюро також зобов'язало тов. Дея О.І. юридично оформити використання матеріалу, що збирався у плановому порядку, як державна тема, Львівською державною науковою бібліотекою.

Про рішення партбюро в цьому питанні ми повідомили керівництво Львівської бібліотеки та керівництво видавництва „Наукова думка”.

З пошаною

Заст. секретаря партбюро

О.Г. Костюк

Архів упорядника. Ксерокопія з оригіналу.

№ 32

Протокол № 8 відкритих партійних зборів
ІМФЕ ім. М.Т. Рильського АН УРСР

29 вересня 1967 р.

На обліку 59 комуністів.

Присутні: 48 комуністів, відсутні — 11 комуністів з поважних причин.*Президія зборів:* Роміцин А.А., Правдюк О.А., Яринич В.М.*Голова зборів:* Роміцин А.А.*Секретар:* Яринич В.М.

Порядок денний: 1. Про заходи по подальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві (доповідає Ю.Я. Турченко). [...]

Боровик: Треба підтримати в резолюції необхідність забезпечення Інституту технічним персоналом.

Павлій: І переробити кінцівку.

Збори приймають резолюцію одноголосно. Головуючий просить залишитись комуністів.

Роміцин: Слово для інформації має Пилипчук Р.Я.

Пилипчук: Інформує про розгляд заяви Дашкевича на комуніста Дея. Дашкевич звинувачує Дея в тому, що він використав роботу по складанню словника псевдонімів, криптонімів і криптограм. Була утворена комісія. Питання розглядалось на бюро. Зачитує рішення партбюро.

Роміцин: З якою метою вносьться на збори це питання? Для обговорення чи інформації?

Пилипчук: Для інформації.

Павлій: Чи компетентне партбюро вирішувати питання про використання матеріалів у „Словнику”?

Пилипчук: Для розгляду заяви була створена спеціальна комісія (з 3 чоловік). Запрошувались для висновків визначні бібліографи. Комісія спеціально їздила до Львова, щоб розібратися. Картотека псевдонімів дуже велика. Пішли за принципом вибірково — що є в бібліографії Дашкевича і що у О.І. Дея. Матеріали відрізнялися. Але були і певні збіги. Комісія визнала Дашкевича неправим.

Павлій: Яка доля зібраної Дашкевичем картотеки до „Словника”?

Сухобрус: Картотека — приватний фонд, чи державний, відкритий для всіх?

Пилипчук: Картотека напівдоступна і вважається незакінченою.

Костюк: Це переростає вже у питання процесуальне. Нам треба або обмежитись інформацією, або обговорювати рішення партбюро на інших зборах і іншим разом.

Гуслистий: Давайте або приймемо рішення про обговорення рішення партбюро і тоді в присутності директора проведемо окремі збори, або обмежимось інформацією.

Сухобрус: Рішення партбюро незрозуміле. Чи всі члени партбюро були на засіданні? Я, наприклад, не була.

Дея: Я виступав на партбюро і не погоджуюсь із стягненням. Картотека у Львівській бібліотеці зроблена по друківаних джерелах. Я у своєму вступі до „Словника” даю їй належну оцінку як учений і вважаю себе правим і більш компетентним, ніж комісія. Комісія повірила більше бендерівцю Дашкевичу, ніж мені, комуністу. Комісія не по-дружньому поставилась до мене, обвинуватила мене.

Партбюро скликали, коли я знаходився в експедиції. Мене відкликали з експедиції, поставились до мене тенденційно. Є там люди, що й торік хотіли скомпроментувати мене перед виборами в партбюро і говорили, щоб мою кандидатуру не висували до складу партбюро.

Комісія їздила на державні гроші до Львова. Тепер все видавництво сміється з висновків комісії і з рішення партбюро про стягнення.

Картотека Дашкевича складена за друківаними джерелами, оригінальне в ній лише матеріали Кравченко-Максименко. В рішенні невірно записано, що я її широко використав. Прошу записати в протокол, що постанова не вірна. Я з 1948 р. працюю над цією темою, використав архівні і рукописні матеріали. Замість подяки мені догана.

Прошу збори розглянути це рішення, бо воно неправильне і тенденційне.

Роміцин: Думаю, що краще окремо це питання розглянути на інших зборах.

Павлій: Я проти такого шельмування головного редактора журналу і завідуючого відділом.

Роміцин надає слово Турченку Ю.Я.

Турченко: Пилипчук лише інформує збори про рішення партбюро. У нас не було підстав порушувати проти Дея персональну справу. Партбюро керувалось одним, як воно повинно відповісти на заяву Дашкевича. Партійне бюро винесло рішення про стягнення на основі висновку комісії. Йдеться про наукову етику, а наукова етика — це серйозне питання. Якби комісія визнала правим Дашкевича, виникли б питання про партійність. Комісія визнала неправим Дашкевича. Звичайно, є право апелювати до партійних зборів, які будуть слухати обидві сторони.

Роміцин: Давайте на цьому закінчимо це питання.

Бобкова: Чи має партбюро право виносити стягнення без зборів.

Павлій: Має.

Роміцин: Так. Приймається рішення розглянути питання про рішення партбюро відносно О.І. Дея на окремих партійних зборах.

Роміцин: Є які зауваження відносно ведення зборів? Немає?

Збори вважаються закритими.

Голова зборів кандидат мистецтвознавства
Секретар зборів

А.А. Роміцин
В.М. Яринич

ДАКО, ф.10401, оп.1, № 3, арк.50, 58-61. Оригінал.

№ 33

Протокол № 9 закритих партійних зборів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського АН УРСР

13 жовтня 1967 р.

Присутні: 49 комуністів, відсутні — 10 комуністів (з поважних причин).

Порядок денний: 1. Про підготовку колективу Інституту до відзначення 50-річчя Великого Жовтня та проведення святкової демонстрації (інформація заст. секретаря п/о В.І. Наулка).

2. Про затвердження рішення партбюро по розгляду заяви на комуніста О.І. Дея.

1. *В.І. Наулко* інформує збори про хід виконання соц. зобов'язань колективу Інституту до 50-річчя Великого Жовтня і заходи парторганізації до відзначення знаменної річниці.

А. Німенко (питання): Як буде проведено святковий вечір?

Наулко: Це питання буде вирішено партбюро, місцевкомом і КСМ організацією.

М.Є. Сиваченко: Колектив зробив до свята досить багато. Є всі підстави написати гарний рапорт, як це роблять всі установи. А звітувати нам є про що. Правда, одного рішення ми не виконали: велика робота театрознавців не завершена. Є сигнали, що вона ще сира — не готова. Хоч і клялися, що цю роботу зробимо, хоч уже запізнилися на півтора року, але роботи немає. Друге — бажано, щоб до свята всі продумали, як краще провести цю дату. Складемо список кращих працівників, які варті преміювання. Тут МК і дирекції не слід [...]

II. Інформація *Ю.Я. Турченка* (заява зачитується).

Ю.Я. Турченко: Партбюро просило тов. Дея дати письмове пояснення, але він відмовився це зробити. Комісія в складі М.М. Гордійчука, О.Г. Костюка і Р.Я. Пилипчука зробила роботу і підвела висновки. (Доповідна записка комісії зачитується). Партбюро зважало також на лист Львівської наукової бібліотеки (зчитується). Є й інші документи (виписка з планів, свідчення окремих фахівців тощо), про які згадувалось у доповідній [записці] комісії. На основі детального обговорення питання на партбюро 22.VI.1967 р. (присутні члени п/б, дирекції, партгрупорги і партактив) було прийнято рішення (зчитується).

П.Д. Павлій: Чи достатньо матеріалів для винесення партійного стягнення Дею; по-друге, неясно, в чому полягає неетична поведінка Дея? По-третє, Дашкевич фактично приписує собі працю багатьох працівників бібліотеки.

Ю.Я. Турченко: Партбюро прийняло рішення одноголосно. В ньому чітко визначено, в чому полягає неетична поведінка тов. Дея (зчитується це місце рішення). Прийнята найменша міра покарання як застереження тов.Дея про те, що в певній ситуації він себе невірню. Що до тов. Дашкевича, то рішення відбиває суть справи.

О.І. Дей: Мені не зовсім ясно, що значить недостойна поведінка, адже картотека загальнодоступна.

Ю.Я. Турченко: Ви невірно зрозуміли, бо в плані використання картотеки партбюро ніяких закидів до вас не висуває. Справа йде про неетичність наукового працівника по відношенню до попередньої праці, виконаної в Львівській бібліотеці.

О.І. Дей: Чи має вчений право мати власний погляд на джерела і чи має партбюро право регламентувати критику вченого?

Ю.Я. Турченко: Я вважаю, що громадськість і тим паче партійна організація не може пройти осторонь того, що юридично неоформлена попередня робота працівників бібліотеки.

О.І. Дей: Чому я просив би колектив, щоб він підправив рішення партбюро? Справа в тому, що я ще до війни писав курсову роботу, видав ряд праць по журналістиці і літературознавстві, працюючи, почав збирати картотеку псевдонімів для себе. З картотекою Львівської бібліотеки я познайомився, на жаль, нещодавно. До цього замовляв у Празі (копія Тулуба). Мав ще багато інших матеріалів. І лише після цього познайомився з матеріалами бібліотеки. Робота, яку виконали Костюк і Пилипчук, показує, що тут є велика частка моєї праці, зокрема, приміром, взяти б букви „Г” і „Д”. Разом з тим деяка частина

криптонімів, на які я посилаюся, є і в Львівській картотеці. У мене є посилка на друковані джерела. Оскільки йдеться про моє наукове обличчя і авторитет, я не можу спокійно обминати це питання. Адаже в рішенні партбюро і комісії сказано, що я досить широко використав картотеку. Насправді у мене на літеру „Г” лише 3% з 600 псевдонімів. Тому я просив би змінити формулювання в констатуючій частині. Коли я одержав копію листа з бібліотеки, я переглянув вступну частину і дав оцінку по цій картотеці. Але мені інкримінується занижена оцінка роботи великого колективу (зачитується дана частина вступу). Проте саме тов. Дашкевич визнав, що цей список (а не картотека!) недосконалий. Крім того, слід порівняти статтю Дашкевича з статтею Кравченко-Максименко 1928 року. Тому я вказав на суперечливість статті одного з авторів картотеки (Дашкевича). Я відзначив, що картотеку склала Кравченко. Може на бюро я не так пояснив, але я не занижував нічого, а сказав об’єктивно. У видавництві всю цю ситуацію знає директор, знає і Дашкевича. А тому поставився до всього цього цілком справедливо. І я ж писав не про картотеку, а про статтю Дашкевича. Вважаю і прошу збори, щоб у постанові зазначити, що я використовував, а не широко використовував картотеку і стягнення немає за що давати. Неетичного ставлення я не бачу. Я оцінив високо вклад Кравченко. Критикував список, а не картотеку, про який і сам Дашкевич говорив, тому прошу замінити рішення партбюро, бо немає підстав. Я розумію, що таке науковий такт.

Бобкова: Вам хто допомагав у цій роботі? І прочитайте у вступі, де ви б довели, що ви поставились чемно до колективної роботи.

О.І. Дей: Я ж вам прочитав.

А.А. Роміцин: Там оцінки немає, а лиш інформація.

О.І. Дей: Так, дійсно, я там інформую про працю колективу бібліотеки. Я і не мав на увазі це робити. А з моєю роботою комісія не знайомилась, як і з архівом. Може тому, що Пилипчук знає мою давню роботу. А працюю я з 1946 року. Подав же роботу — в 1965 році.

Ю.Я. Турченко: У мене питання. Ви ніде не принижуйте картотеку, — так ви сказали, але ось цитата з вступу вашої роботи: „єдине цінне картотеки — це вклад туди оригінального матеріалу Кравченко і Максимової”. Значить, все інше зроблене колективом бібліотеки — не цінне. Тому комісія і написала, що не можна погодитись з вашими словами.

М.Є. Сиваченко: Скажу щиро: кому хотілось би оцим займатись? Всяка робота базується на досягненнях попередників. Така закономірність. Я знаю, що Дей багато років збирав ці псевдоніми. Він — джерелознавець. Це дуже складна робота. І буває боляче людям, коли на нього не посилаються. Сьогодні Дей повів себе на партзборах краще, ніж на попередніх розглядах. Немає вже тих абсолютно невірних закидів. Наше рішення в основі своїй правильне. У Вас появляється зараз ряд невідповідностей між словами-поясненнями і вступом. Мене щиро обурило те, що коли я сказав тов. Дею про це, він запевнив, що нічим не користувався. А комісія виявила трохи інше. Ваша поведінка як

комуніста була не на висоті, непринциповою. Ми просили тов. Дея установами міру виконання бібліотекою роботи. Ці збори для всіх нас є виховавчими. А рішення — товаришським і принциповим.

М.М. Гордійчук: Я попросив Дашкевича пояснити, чим скінчилося його засудження, і він показав документ про реабілітацію.

Це — перше. Друге, чому ні слова не сказали про роботу бібліотеки у вступі. Ви протиставили роботу Кравченко з іншими. Але ж у нас є лист чоловіка Кравченко, звідки ясно, що вони передали свою картотеку бібліотеці, і вона була приєднана до картотеки Дашкевича. Ви ж використали роботу ряду попередників, так віддайте їм належне. Отже вважаю, що якби до Вас упереджено поставились, висновки були б іншими. Я говорив з багатьма людьми у Львові і всі дивувались, для чого Дей заперечує зовсім ясні факти.

П.Д. Павлій: Маю репліку. На попередніх зборах Дей виступав різко і неправильно. Сьогодні все ясно. Вважаю, що збори дуже корисні. Скрізь повинна бути точність. Рішення партбюро треба уточнити і відносно неетичної поведінки і щодо широкого використання картотеки. Його критикували по суті, але підстав для партійного обвинувачення не бачу. Варто просто його застерегти. Обмежитись обговоренням.

Голосування: за рішення партбюро з поправкою „використав певною мірою” — 17; за поправку Павлія „звернути увагу комуніста Дея, обмежитись обговоренням” — 2 чол.

Ухвалили: Затвердити рішення партійного бюро Інституту від 22 червня 1967 року (Протокол №20): за неетичну поведінку, недостойну високого звання комуніста і радянського науковця комуністу О.І.Дею оголосити партійне стягнення — зауважити.

Голова зборів
Секретар зборів

І.Ю. Родаченко
М.І. Слободян

ДАКО, ф.10401, оп.1, № 3, арк.62, 65-69. Оригінал.

№ 34

Спогад Леопольда Яценка про духовний клімат
в ІМФЕ ім. М.Т. Рильського у 1966-1968 рр.

25 січня 1996 р.

ЗА ФАСАДОМ РАДЯНСЬКОЇ НАУКИ

У мене зберігся документ з часів моєї праці в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, який характеризує духовний клімат у тогочасних наукових установах. Наводжу його з невеликими скороченнями:

„Директору ІМФЕ АН УРСР
старшого наукового працівника
відділу фольклористики Яценка Л.І.

Пояснення

5.II.1966 р. зі мною трапився випадок, який я довго не зможу забути.

Після роботи увечері я залишився в інституті і друкував на машинці листа, про зміст якого розповім далі.

У цей час до кімнати увійшов завідувач відділом О.І. Дей, подивився на те, що я друкую і хотів познайомитись. Я відмовився, сказавши, що це моя особиста справа. Тоді О.І. Дей почав настоювати, щоб я йому показав те, що друкую, а далі, побачивши, що його наполягання не діють, ухопив жмут паперу і поклав собі в кишеню. На моє рішуче заперечення не було звернуто уваги.

Наскільки я розумію, для того, щоб забирати силоміць без дозволу чужі речі або папери, потрібно мати спеціальне посвідчення і санкцію на обшук. Це, так би мовити, формальна сторона справи. А про її морально-етичну сторону говорити не буду — певно, нашим старшим товаришам-комуністам видніше, яких способів слід уживати для піднесення свого авторитету.

Що ж то був за „крамольний” матеріал? — То був лист, адресований, здається, до ЦК КПУ чи в якісь інші урядові установи, у якому йшлося про українізацію вузів і про відновлення ленінських принципів національної політики на Україні. Писаний він давно, ще років із п'ять тому, двома пенсіонерами, одного з яких я трохи знав (М. Лисенко). Як він до мене потрапив, я вже точно не пам'ятаю. Але я зберігав той лист у себе, бо там наводяться факти й уривки з документів, що стосуються українізації вузів (постанови Уряду, висловлення Леніна тощо). Вони мене цікавили, бо я й сам збирався писати до ЦК з цього ж приводу.

... Я гадаю, що можна було б мені того листа повернути і не робити з цього випадку якоїсь надзвичайної події (не ховати під замок друкарські машинки і т. п.), бо це вносить зайву нервозність у роботу цілого колективу.

Як і кожен радянський громадянин, я маю право писати до Уряду про ті чи інші питання, які я вважаю актуальними і які мене хвилюють. Це не тільки моє право, але й обов'язок:

„Советский человек, пользующийся всеми благами социалистической демократии, — свободный и полноправный хозяин в своем государстве. Его касается все, чем живет страна, родной город или село, трудовой коллектив, где он работает. Вот почему, радуясь нашим достижениям, он с такой решимостью и жаром ополчается против недостатков [...] партия призывает сосредоточить усилия и внимание на нерешенных проблемах”. („Правда”, 15.IX.1965 г. — передова).

21.II.1966 р.

Л. Яценко”.

Цей епізод красномовно характеризує і особу зав. відділом фольклористики О. Дея, і загальну ситуацію на Україні, особливо в сфері національних відносин. Гарно писала „Правда”, та лише наївні, недосвідчені люди сприймали ті писання на віру.

На той час обійшлося без покарання і я ще два роки протримався в інституті. Увільнили мене з роботи в 1968 р., після підписання відомого колективного листа (139 осіб) про гласність судочинства.

Коли на засіданні відділу фольклористики розглядалася моя справа, я, замість того, щоб „широ” покаятись, послався на Конституцію СРСР (ст.111) та Конституцію УРСР (ст.91), де зазначено: „Розгляд справ у всіх судах СРСР відкритий, оскільки законом не передбачені винятки з забезпеченням обвинуваченому права на оборону”.

Тоді О. Дей, який вів збори, сказав: „А чи Ви звернули увагу на примітку до тих статей?” — Такого випадку я не чекав і це мене спантеличило: а, може, й справді я не догледів? Дошукуючись істини, я потім переглянув вказані статті і ніяких приміток там не знайшов. Олексій Дей, як досвідчений партапаратник, скористався вивіреном демагогічним прийомом, по-своєму перебрехав так званий „Основний закон”, у який ніхто не вірив і якого сама радянська влада зроду не дотримувалася. — Отака вийшла трагікомедія. Це, так би мовити, відбиття всієї епохи в мініатюрі.

Отже, послання на радянські закони і Конституцію то була марна річ. А коли мене звільнили з роботи, то для цього влаштували позачерговий конкурс на заміщення посади і Вчена рада таємно і майже одностайно проголосувала за моє звільнення, хоч жодних стягнень до того в мене не було — самі лише подяки. Машина голосування спрацювала безвідмовно, бо все вже було, фактично, вирішено заздалегідь. Як мені пояснив тодішній парторг інституту (а нині директор) О. Костюк, в ЦК КПУ відповідальний ідеолог кинув йому таку фразу: „А доки він буде у вас працювати?” І цього було досить.

Як я розумію, Олексій Дей не був у тій системі якимось винятком — він, як і тодішній директор М. Сиваченко, і парторг О. Костюк і інші, був одним із „гвинтиків” добре налагодженої тоталітарної системи. Без таких заподалих вірних слуг вона, ясна річ, не змогла б так довго протриматись.

Л. Ященко

Архів упорядника. Авторизований машинопис. Оригінал.

№ 35

Спогад Ростислава Пилипчука, члена комісії
з розгляду заяви Я. Дашкевича

30 січня 1996 р.

ПОСТСКРИПТУМ ДО СПРАВИ ТРИДЦЯТИРІЧНОЇ ДАВНОСТІ „ДАШКЕВИЧ — ДЕЙ”

Навесні 1967 року мене запросив до свого кабінету тодішній секретар партійного бюро Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М.Т. Рильського АН УРСР, доктор мистецтвознавства Юрій Якович Турченко, той самий, якого через кілька років послали на дипломатичну роботу в ЮНЕСКО, звідки він не повернувся додому, зазнавши слави сумнівного дисидента. Я був тоді тридцятилітнім молодим науковим співробітником відділу театрознавства, а в партійному бюро був заступником секретаря партбюро з контролю (саме тоді в

СРСР була мода на „народний контроль” і всякий інший). У кімнаті партбюро був присутній, крім самого Ю.Я. Турченка, ще й інший заступник, з організаційної роботи, — Олександр Григорович Костюк, на той час кандидат мистецтвознавства, а незабаром і старший науковий співробітник відділу музикознавства, а тепер — член-кореспондент НАН України, директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України. Ю.Я. Турченко в характерній для нього манері підкреслення значущості своїх слів коротко сказав нам, що партійне бюро доручає нам відповідальне завдання: відрядження до м. Львова з метою на місці вивчити матеріали, пов'язані зі скаргою Ярослава Дашкевича на О.І. Дея щодо незаконного використання ним наукової праці, виконаної Я. Дашкевичем. Подробиць тієї розмови не пам'ятаю. Але пригадується особиста розмова з Ю.Я. Турченком, яку він волів провести конфіденційно з кожним із нас обох: у ній Ю.Я. Турченко дав нам зрозуміти, що йдеться не стільки про об'єктивну істину справи, як про факти, які мають скомпрометувати О.І. Дея як людину, мовляв, погану, з кар'єристичними замашками, таку, що не випадково конфліктує з директором інституту Миколою Єфремовичем Сиваченком, прагнучи зсунути його з посади директора і самому зайняти це місце. Звичайно, Ю.Я. Турченко знав про моє прихильне ставлення до М.Є. Сиваченка.

Не подобалося нам обом це брудне партійне доручення, але відмовитись було неможливо. Протягом якогось тижня ми ретельно досліджували цю справу у Львові, про що свідчить наш звіт. Нам ішлося все ж таки про об'єктивний бік справи, а не про інституційську кон'юнктуру. Вечорами, сидючи то в моєму, то в Олександра Григоровича номерах у готелі „Львів” за пляшкою звичного й дешевого тоді сухого закарпатського вина „Берегівське”, „Середнянське” або ж „Аліго-те”, ми по щирості обговорювали всі нюанси цієї скомплікованої справи, здаючи собі справу, що нас хочуть „взути”, інакше кажучи, нашими руками загребти жар. Ні М.Є. Сиваченко, ні тим більше Ю.Я. Турченко не бажали виступити спільниками проскрибованого тоді дисидента (а з 1965 року вже пройшла хвиля арештів, обшуків і звільнень з роботи) Я.Р. Дашкевича, і якби не бажання допекти О.І. Дееві, то нізачо вони не вмішувались би в цю справу, відмахнувшись від неї аргументом, що це наукових планів інституту ця тема не має ніякого відношення, що це особиста справа О.І. Дея. Але ж хотілося не пропустити нагоди допекти Дееві. Для цього нас і було послано до Львова. А ми в процесі власного розгляду справи побачили, що підстав для звинувачення Дея у плагіаті немає, що й виклали у своїй доповідній записці партійному бюро. Однак ми зрозуміли, що й О.І. Дееві не вигідно було навіть згадувати прізвище проскрибованого Я.Р. Дашкевича у передмові. Ми зрозуміли, що якби ми подали партійному бюро висновки про наявний плагіат у рукописі О.І. Дея, то ніхто б після нас не вдавався до перевірки цього питання. Сатисфакцію одержав би сам Я.Р. Дашкевич, величезне задоволення — М.Є. Сиваченко, Ю.Я. Турченко, всі неприхильні до О.І. Дея особи. Несправедливого морального удару

азнав би О.І. Дей (людина, зрештою, складна і в моральному відношенні не бездоганна). Але найголовніше, що „Словник українських псевдонімів” не побачив би світу, принаймні до смерті О.І. Дея, а може й досі, від чого постраждала б наша наука. Незважаючи на те, що деякі прізвища там не згадані (С. Петлюра та інші), цей словник відіграв видатну роль у нашому науковому процесі від кінця 60-х років.

Якщо ми з О.Г. Костюком у своїх висновках були несправедливі, то не пізно нас поправити: будь-ласка, кожен може взяти книжку О.І. Дея і зіставити її з картотекою Я.Р. Дашкевича та інших його співробітників у Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаника НАН України.

Ростислав Пилипчук,
кандидат мистецтвознавства, професор,
заслужений діяч мистецтв України,
ректор Київського державного інституту
театрального мистецтва імені
І.К. Карпенка-Карого

Архів упорядника. Авторизований машинопис. Оригінал.

№ 36

Спогад Олександра Костюка

1996 р.

Минуло вже надто багато років, мабуть більше тридцяти, і тому важко достоїменно переказувати обставини нашої (з шановним Ростиславом Пилипчуком) діяльності ~~діяльності~~ у Львові. Але досі збереглося в душі почуття власної невідповідності за виданням, яке партбюро, кероване тоді Ю.Я. Турченком, поставило перед нами, театрознавцем і музикознавцем. Адже в Інституті було досить кваліфікованих інших бібліографів і знавців українських псевдонімів, аніж ми.

Запам'яталась мені зустріч у львівській клініці з Я. Дашкевичем. Мене вразив його кволий вигляд і хворобливий стан, а також виключна переконаність у своїй правоті, що відчувалося у кожній його фразі.

Пам'ятаю саму картотеку, ґрунтовну і упорядковану.

Але досить детальне ознайомлення з нею, наскільки це вдалося зробити, переконало нас у тому, що певні мотивовані висновки про наявність або відсутність „плагіату“ з боку О.І. Дея на матеріалах картотеки робити не можна. Але інших даних у нас не було. Що стосувалось коректності ставлення О.І. Дея до праці його попередників, і передусім, Я. Дашкевича, — тут картина була яснішою і непривабливою, про що ми доповіли, повернувшись до Києва.

Пам'ятаю також зустріч нашу з якимось працівником львівського обкому, куди ми „за регламентом” заходили, щоб пояснити мету нашої поїздки. Він нам сказав приблизно так: „Хлопці, чого це вас послали на таку безнадійну справу”.

Костюк

Архів упорядника. Оригінал.

„...ХОЛОДНУ ВІЙНУ РОЗХОЛОДИТИ...”

(3 історії спроб нав'язання контактів між українськими інтелектуалами зі США та УРСР у 1965-1971 рр.)

В історії України післявоєнного періоду одним із найбільш зігнорованих сюжетів є вплив поширюваних з-за кордону ідей на витворення опозиційного інтелектуального ферменту в українському підрадянському суспільстві¹. Недостатня увага до цієї проблеми різко контрастує з великою роллю комунікаційних систем, що діють у світі впродовж останніх тридцяти років. Власне „комунікаційна революція”, тобто розвиток світового радіомовлення, друкованої продукції, культурних обмінів та інше, зробила пролом у кордонах Радянського Союзу й унеможливила абсолютну заізолюваність його від зовнішнього світу. До певної міри це вплинуло на кристалізацію ідеології українського дисидентського руху, а в ширшому розумінні — і на формування модерної української нації взагалі².

Цікавою під цим оглядом є спроба українських інтелектуалів зі США нав'язати контакти зі своїми підрадянськими колегами у 1960-1970-х рр. Свого часу ця акція набула широкого розголосу серед української еміграції. Однак її значення вийшло далеко за межі еміграційного життя. Кількість задіяних у ній осіб та інституцій зумовила набагато масштабніший її характер: вона стала новою і справді оригінальною сторінкою у повоєнній політичній та інтелектуальній історії відразу кількох країн, але передовсім — в історії України.

Ініціатори цієї акції виношували задум „зафіксувати для історії цей інтересний епізод”. Однак їхня ідея досі не реалізована: двоє з них — Всеволод Голубничий та Іван Лисяк-Рудницький — уже покійні і ніколи не зможуть описати цих подій, — Іван Коропецький

¹ Єдиний виняток становить дослідження Грея Годнетта і Петра Потічного про вплив чехо-словацької кризи 1968 р. на Україну. Див.: *Hodnett G., Potichnyj P.J. The Ukraine and the Czechoslovak Crisis.* — Canberra: Australian National University, 1970.

² Про вплив комунікацій на націотворчий процес див. класичну працю: *Deutsch K.W. Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality.* — Cambridge (MA.), London: The Massachusetts Institute of Technology Press, 1966. Про застосування комунікаційної теорії щодо розвитку українського національного руху у 1953-1972 рр. див.: *Farmer K.F. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era. Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy.* — The Hague, Boston, London: Marinus Nijhoff Publishers, 1980.

та Мирослав Лабунька продовжують зберігати мовчанку. Маємо надію, що наша публікація зактивізує учасників цієї поважної акції виступити з доповненнями та уточненнями.

Авторові дослідження була доступна доволі значна, але все ж таки лише частина усіх документів, пов'язаних з цією історією. Передусім сюди належить приватна кореспонденція І. Лисяка-Рудницького (1919-1985), що зберігається в архіві Альбертського університету (Канада)³. Частину листування удоступнив професор Гарвардського університету Роман Шпорлюк. Вагомим доповненням до справи стали й усні спогади людей, які тою чи іншою мірою були пов'язані з нею⁴. Окреслене коло джерел дозволяє відтворити увесь хід подій до найменших подробиць.

Поза увагою залишаються однак документи КДБ УРСР. Важливість цього типу джерел поглядає насамперед у тому, що якраз вони дали б змогу вияснити, яку насправді гру вела радянська сторона і чи був присутній в усій цій історії момент провокації. Але оскільки в УРСР не було порушено жодної судової справи стосовно розглядуваних подій, то треба думати, що більшість з цих документів належать не до судових, а до оперативних справ КДБ, — отже, не підлягатимуть обнародуванню у найближчі кілька десятків років.

Думка про необхідність нав'язання контактів з інтелігенцією в УРСР виникла одночасно у декількох еміграційних середовищах. Перше творили так звані прогресисти — представники прокомуністичної течії, що походили переважно ще з першої, передвоєнної еміграції. Їхнє бажання нав'язати стосунки з „краєм” випливало з ідеологічної близькості з радянським режимом. У часи хрущовської „відлиги” такі чільні постаті з цього табору, як Юрій Косач, племінник Лесі Українки, та Мирослав Січинський, який здійснив замах на намісника Галичини графа Анджєя Потоцького у 1908 р., виїжджали в Україну, де нав'язали приватні контакти з підрадянськими інтелектуалами.

³ The University of Alberta Archives. Accession N 84-155. Dr. Ivan Rudnytsky Personal Papers, 1940-1984. Boxes 33-40. Files 742-844. Надалі в покликаннях вказуватиметься лише номер скриньки (box) та папки (file), в яких зберігаються цитовані документи. Біографію Івана Лисяка-Рудницького див.: *Грицак Я. Іван Лисяк-Рудницький (Нарис інтелектуальної біографії) // Сучасність. — К., 1994. — №11. — С.73-96; а також передмови та коментарі до двотомного видання його творів: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Ред. Ф. Сисин, упорядн. Я. Грицак. — Т.1-2. — К.: Основи, 1994.*

⁴ Копії листування Романа Шпорлюка та Івана Лисяка-Рудницького, а також фонограми усних спогадів зберігаються в Інституті історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка.

Іншим середовищем була еміграційна антикомуністична соціалістична течія, представлена лівою групою в Українській революційно-демократичній партії та ОУНз. Представники цих груп виступали за проведення „реальної політики” стосовно УРСР, вірячи у можливість переродження радянського тоталітарного режиму в напрямку демократії та поважання національних прав українського народу. В основу свого підходу вони клали ідею використання можливостей, що випливали зі статусу УРСР як формально суверенної держави⁵.

Одним з ідейних лідерів „реалітетників” був економіст, публіцист і громадський діяч Всеволод Голубничий (1928-1977). У 1949-1959 рр. він редагував журнал „Вперед” — головний орган лівої УРДП. Після припинення виходу журналу В. Голубничий став одним з ініціаторів створення у Нью-Йорку „Клубу круглого столу”. Клуб задумувався для проведення дискусій на найбільш контroversійні теми, оскільки, як вважали його засновники, тогочасне громадське життя української еміграції було здоміноване політичними чинниками, які не допускали до вільного вираження думок. До Клубу входили представники УНДО, УРДП, ОУНз; його першим головою був Іван Кедрин-Рудницький, дядько І. Лисяка-Рудницького, а заступником — Матвій Стахів. На перших засіданнях обговорювалися питання про кризу лідерства в українській політичній еміграції, про роль донцовщини в українській політичній думці, проблеми українсько-російських та українсько-єврейських стосунків. Але в міру того, як до США почали приїжджати у складі офіційних делегацій інтелігенти з радянської України, серед учасників Клубу намітився розкол. Частина учасників запропонувала запрошувати до участі в дискусії представників цих делегацій; натомість старші — Іван Кедрин-Рудницький, Степан Ріпецький та інші — у знак протесту виступили з Клубу, не бажаючи брати на себе відповідальність за контакти з українцями з УРСР⁶.

На відміну від двох попередніх, третє середовище не було оформлене інституційно. Воно складалося з групи науковців, майже виключно вихідців з Галичини, що були пов’язані між собою дружніми стосунками ще під час навчання та праці у молодіжних українських організаціях у Берліні і Празі в роки Другої світової війни. Василь Рудко, Андрій Білинський, Орест Зілінський, Омелян Прішак, Богдан Осадчук, Іван Лисяк-Рудницький та інші творили плеяду еміграційних інтелектуалів західної школи, що прагнула встановити

⁵ Детальніше див.: *Білинський А.* Світ і ми. Аналіз української політики на тлі конфлікту вільної демократії з комунізмом. — Мюнхен-Чікаго: Накладом Вид-ва „Орлик”, 1963.

⁶ *Стахів Є.* Крізь тюрми, підпілля й кордони. Повесть мого життя. — К.: Рада, 1995. — С.273-280.

високі стандарти політичного і культурного життя української еміграції. У юнацькі роки всі вони у тій чи іншій мірі підпали під сильний вплив ідеології В'ячеслава Липинського, що дало їм змогу виробити критичне ставлення до пануючого в українському еміграційному таборі націоналізму. „Вихідними пунктами, — писав І. Лисяк-Рудницький, — для нас були: критика націоналістичної доби, зустріч з Окцидентом (що його ми старалися сприймати не тільки із перспективи „побутової злободенщини”, але в його дійсних вартостях), зустріч з нашими наддніпрянськими земляками”⁷.

Складні післявоєнні обставини розкидали цих людей по різних частинах світу: більшість виїхала до США й там оселилася, Б. Осадчук залишився у Західному Берліні, а О. Зілинський опинився по той бік „залізної занавіси” — у Празі. Це, однак, не заважало їм підтримувати якнайтісніші стосунки. Зокрема, О. Зілинському вдавалося переправляти на Захід через посередників листи до „свого побратима” І. Лисяка-Рудницького й одержувати відповіді. Особливо активним стало їхнє листування після зустрічі у Празі у 1960 р.⁸ Ідея написання звернення до української підрадянської інтелігенції виникла під час зустрічі І. Лисяка-Рудницького з О. Зілинським у Празі восени 1965 р. І. Лисяк-Рудницький якраз повертався з Міжнародного історичного конгресу у Відні⁹, а О. Зілинський — з поїздки в Україну. Під час зустрічі у Празі О. Зілинський поділився своїми враженнями від перебування в Україні. У нього, зокрема, склалося сумне враження про загальний занепад політичної думки серед української підрадянської інтелігенції. На його думку, патріотичні кола українських інтелектуалів повернулися до стану, подібного до „аполітичного культурництва” 1880-х рр. О. Зілинський вважав, що еміграція повинна стимулювати розвиток політичної думки в Україні.

До подібних висновків дійшов приблизно у той самий час після піврічного побуту в Болгарії М. Лабунька. Ці висновки підтверджувалися й багатьма іншими спостереженнями та інформаціями про

⁷ Цит. за: Грицак Я. Іван Лисяк-Рудницький. — С.81.

⁸ Листування зберігається в архіві І. Лисяка-Рудницького (box 34, files 758, 760, 762, 764) та в архіві О. Зілинського, що перебуває у Празі у власності його сина Богдана. І. Лисяк-Рудницький виїжджав до Праги для збирання матеріалів у місцевих архівах і бібліотеках до своєї книжки про історію Закарпаття (див. його листування з віце-президентом Американської Ради Учених Товариств Гордона В. Тернером, box 36, file 779).

⁹ Див. його статтю „Довкола міжнародного історичного конгресу у Відні”, надруковану у березневому номері „Сучасності” за 1966 р. та передруковану в „Історичних есе” (Т.2. — С.419-435).

стан справ в Україні, що доходили на Захід різними шляхами. Зокрема, дуже важливу інформацію дав І. Лисякові-Рудницькому декан юридичного факультету Київського університету та директор Інституту держави і права АН УРСР професор П. Недбайло, який приїхав до Нью-Йорка з нагоди сесії Комісії прав людини ООН¹⁰.

Справу звернення до підрадянської інтелігенції І. Лисяк-Рудницький порушив під час зустрічей у Мюнхені з редактором польського журналу „Kultura”, що виходив у Парижі, Єжи Гедройцем. Їхні погляди на це питання виявилися майже однаковими, про що свідчить лист І. Лисяка-Рудницького до Андрія Білінського від 13 квітня 1967 р.

„Коли б я мав кількома словами схарактеризувати мою власну концепцію, то думаю, що вона аналогічна до тої, що її серед поляків заступає „Культура”: вона бере за вихідний пункт сучасну підрадянську і світову дійсність, вона розраховує не на війну, або на революцію в СРСР, але радше на еволюцію всередині „соціалістичного блоку”; подібно як Ти, я прикладаю велику вагу до „контактів”, але разом з цим вважаю, що в нашій науковій аналізі та публіцистичній критиці тамошньої дійсності мусимо „говорити правду, цілу правду й нічого, як тільки правду”, без зайвих хитрувань та без „применительности и подлости”¹¹.

Підтримка Є. Гедройцем задумки І. Лисяка-Рудницького та його однодумців ґрунтувалася на ще одному дуже важливому практичному аспекті: журнал „Культура” мав мережу співробітників, кореспондентів та співчуваючих з обидвох боків „залізної занавіси”. Через цю мережу на Захід були передані, зокрема, твори Юлія Даніеля і Андрія Синявського¹². Завдяки посередникам у Польщі Є. Гедройць зміг нав’язати контакти з патріотичною інтелігенцією у Києві. Саме таким шляхом у 1965 р. до нього потрапили магнітофонні стрічки з записами віршів молодих українських підрадянських поетів-шестидесятників. Таким же чином Є. Гедройць отримав вказівки, які твори найновішої української підрадянської літератури варті перекладу на європейські мови. Він мав намір видати у Парижі збірку найновішої української поезії, але через І. Лисяка-Рудницького одержав усну інформацію Миколи Лебеда про те, що самі українські поети

¹⁰ З листа І. Лисяка-Рудницького до Є. Пизюра від 12 липня 1966 р. (box 36, file 783).

¹¹ З листа І. Лисяка-Рудницького до А. Білінського від 13 квітня 1967 р. (box 36, file 785).

¹² *And Quiet Flow the Words // Time*. — 1965. — December 17. Журнальна вирізка з цією статтею зберігається в архіві І. Лисяка-Рудницького (box 36, file 782).

попросили відкласти справу друку їхніх віршів — вони боялися, що радянські владні структури намагаються вплутати їх у провокацію, аби мати підстави для арештів¹³.

Допомога Є. Гедройця відкривала надійний шлях для підпільного переслання тексту планованої декларації в УРСР. Сам Є. Гедройць під час обговорення планованої акції висунув ідею підключити до неї також американських учених білоруського походження, щоб таким чином допомогти зрушити й білоруську справу. І. Лисяк-Рудницький відповідав у листі до Є. Гедройця:

„Шляхетну пропозицію Пана щодо білорусів я обговорював з колегами. Вважаємо, що не є можливим видати *спільну* українсько-білоруську декларацію, що засадничо було б дуже бажаним: на жаль, у [Сполучених — Я.Г.] Штатах немає такої групи білоруських професорів, які могли б виступити разом з нами. Але зробимо таку річ: включимо до декларації фрагмент про те, що сформульовані по відношенню до України постулати повинні знайти застосування також до інших радянських республік, а особливо — до братської Білорусії”¹⁴.

Справу написання заяви заживувала також стаття Юрія Смолича у „Вістях України” під заголовком „Простягаємо руку дружби”. Публікація статті була приурочена до п'ятої річниці заснування Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном. Ю. Смолич ділив еміграцію на три групи: заробітчанську, прогресистів і націоналістів. Найцікавішим моментом цієї статті було те, що вона декларувала готовність до спілкування і співпраці з українськими емігрантами „на ґрунті політичних основ нашої соціалістичної Вітчизни”.

„Ми не подаємо руки лише тому, хто в лиху й люту годину гітлерівської окупації забагрянив криваво свої руки участю в масовому знищенні радянських громадян: для нас вони — на лаві підсудних на суді над воєнними злочинцями. Та це — мова лише про окремих нелюдів”¹⁵.

Для „реалітетників” залишалося незрозумілим, чи стаття Ю. Смолича відображає його особисту позицію, а чи нову програму діяльності Товариства. Що, однак, для них не підлягало сумніву — це

¹³ З листів І. Лисяка-Рудницького до Єжи Гедройця від 7 жовтня 1965 р. (box 36, file 782) та до Мирослава Прокопа від 28 жовтня 1965 р. (box 36, file 780).

¹⁴ З листа І. Лисяка-Рудницького до Є. Гедройця від 16 січня 1966 р. (box 36, file 782).

¹⁵ Вісті з України. — 1965.

необхідність дати відповідь на цю статтю. А. Білинський з Мюнхена у листі до І. Лисяка-Рудницького від 26 грудня 1965 р. писав:

„А відповідь мусимо дати, вміли ми статтями доказувати потребу культобміну, то мусимо тепер дати відповідь на офіційне звернення. Коли ми відкинемо „простягнуту руку”, то залишається шлях повної негачії. Тоді приставаймо до „естаблішменту”! Коли відповідь має бути позитивна, то спершу треба обміркувати цілу політичну ситуацію: укласти політичний план, знати докладно, чого ми хочемо. В такому світлі декларація політичної групи науковців мусіла б бути особливо скропулятно передумана, щоб її не толкували як відповідь Смоличеві”¹⁶.

Ініціативну групу „Заяви” утворили Всеволод Голубничий, Іван Коропецький, Іван Лисяк-Рудницький, Мирослав Лабунька та Василь Маркусь. Іван Лисяк-Рудницьким залишався основним ідейним промотором цієї ініціативи: у пізнішому листі до свого дядька І. Кедрина-Рудницького І. Лисяк-Рудницький писав, що „Заяву 35-ох я не тільки „підписав”, але я був, разом з Лабунькою, її ініціатором і в написанні чи зредагуванні її тексту я зробив більший вклад ніж інші колеги, причасні до цього діла. Маю право вважати себе головним автором цього документу”¹⁷. Основну роботу щодо написання тексту „Заяви” взяли на себе В. Голубничий і М. Лабунька. Вони ж звернулися з проханням до І. Коропецького накреслити проект економічної частини декларації, бо не почували себе достатньо компетентними у цій справі¹⁸.

Організатори акції виходили з того, що не треба робити пропаганди ані голого гасла „самостійної й соборної України”, ані ідеї західної демократії, бо ні одне, ні друге не має прямого застосування у підрадянській дійсності. Такий шлях видавався їм тим більш малоефективним, оскільки люди, які належали до української національної опозиції, на їхню думку, не мали належного відчуття та розуміння „стратегічних пунктів” влади та політичної структури. І. Лисяк-Рудницький у листі до Євгена Пизюра від 12 липня 1966 р. писав з цього приводу:

„Ішлося про те, щоб сформулювати таку плятформу, яка відповідала б їхній ситуації та що менш-більш подібну до неї вони сформулювали б самі, — коли б трохи більш свободи слова та коли б самі вміли думати політичними, а не культурницькими категоріями”.

¹⁶ Box 36, file 781.

¹⁷ З листа від 26 квітня 1974 р. (box 38, file 806)ю

¹⁸ З листа В. Голубничого до невстановленого адресата [Ів.Коропецького?] від 21 жовтня 1965 р. (box 36, file 779).

Тому ініціатори акції пропонували висунути у „Заяви” ті вимоги, які фактично були уже здійснені в окремі періоди існування радянського режиму. Вони розраховували на виникнення ситуації, коли внаслідок внутрішньої еволюції у Радянському Союзі та змін у міжнародній ситуації режим змушений буде робити поступки. Текст „Заяви” дасть готовий перелік вимог, на які повинна напірати національна опозиція в організації тиску на цей режим „знизу”.

Ключовим моментом у всьому цьому задумі було питання, як розповсюдити „Заяву” у самій Україні. Організатори акції розраховували принаймні на три шляхи: перший — через передачі радіо „Свобода”, другий — через Польщу, про що мав подбати Є. Гедройць, і третій — через публікації у журналі „Сучасність”, певна кількість номерів якого усе-таки потрапляє в Україну й кружляє там „по руках”¹⁹.

За розрахунками авторів, „Заява” мала ще й іншого адресата — українське еміграційне середовище.

„[...] Проектована декларація [...] продумана як колективний „документ політичної думки” й вона адресована в першу чергу до нашої таки громадськості, як в УРСР, так і на еміграції. Першій ми хочемо підсунути певну політичну платформу (бо всі симптоми вказують на те, що той рух відродження, що тепер відбувається на Україні, покищо залишається в рамках „аполітичного культурництва” та „органічної праці” — а пора дозріла, щоб вийти поза це). Якщо мова про еміграцію, то хочемо поспособляти процесові кристалізації політичної думки, чи, точніше, процесові поляризації двох течій, які в нас сьогодні існують фактично: бандерівщина й „естаблішмент” з одного боку та ліберально мисляча та „реалітетницька” меншість з другого”²⁰.

Слабкі сторони опозиційного руху в Україні були спричинені десятиріччями радянського терору, спрямованого передусім проти української еліти. Але не все, на думку ініціаторів „Заяви”, можна пояснити терором, оскільки радянський режим вдало використовував органічні слабкості самого українського суспільства, і насамперед — провінційність і відсталість культурного життя та недорозвиненість

¹⁹ Позицію О. Зілинського та інших ініціаторів „Заяви” передаємо за листами І. Лисяка-Рудницького до Є. Пизюра від 3 листопада 1965 р. та від 12 липня 1966 р. (box 36, files 780, 783). Як твердив Микола Лебедь, у другій половині 1960-х рр. в Україну доходило декілька сотень примірників журналу „Сучасність” (з листа І. Лисяка-Рудницького до Мілени Рудницької від 3 січня 1967, box 36, file 785).

²⁰ З листа І. Лисяка-Рудницького до Р. Шпорлюка від 1 липня 1967 р.

політичної думки. У цьому їх переконує факт, що саме ці слабості, спричинені відсталістю і провінційністю культурного життя, можна добачити серед української еміграційної громади. Тому своєю „Заявою” її автори мали намір вивести українську проблему з тої ізоляції, в яку її запровадила тогочасна еміграційна політична верхівка, і вписати цю проблему у рамки політики „мирного співіснування” двох світових політичних блоків. Нарешті, ініціатори цієї акції мали надію (щоправда, дуже малу), що на „Заяву” звернуть увагу й у Москві і що там вона „спонукуватиме декого до застанови”²¹.

Восени 1965 р. уже був готовий перший варіант „Заяви”. У листопаді 1965 р. В. Голубничий переписував його, вносячи зауваження, зроблені І. Лисяком-Рудницьким. Після того він мав намір zorganizувати зустріч „втрійку з Лабунькою, для остаточного устійнення тексту”. Первісно „Заяву” планувалося приурочити до з’їзду Українського Конгресового Комітету Америки, що мав відбутися наприкінці 1965 р. Однак коли дата з’їзду була перенесена на осінь 1966 р., В. Голубничий пропонував оприлюднити „Заяву” на початку 1966 р. перед сесією УНРади та Конгресом українців Америки і таким чином „теж зробити внесок у працю цих репрезентативних установ”²².

Однак робота над текстом затяглася до літа 1967 р. Коли остаточний варіант „Заяви” був уже готовий, серед її авторів виникли сумніви, чи взагалі варто виступати з декларацією. І. Лисяк-Рудницький у червні 1967 р. у листі до Ореста й Людмили Зілінських зв’язався:

„Ми вагаємося. Маємо до діла з рядом невідомих величин, і саме це є причиною наших сумнівів і вагань. Наскільки декларація стане відома в Україні? Як вона буде там сприйнята? Чи й яка буде реакція з боку офіційних чинників? Чи декларація не утруднить тих іще все надзвичайно тендітних культурних зв’язків, що за останні роки виникли між Україною й еміграцією? Чи задля дуже непевних, гіпотетичних користей варто наражувати себе на цькування — яких напевно можна чекати — з боку еміграційних „принципальних” патріотів”²³.

Треба думати, що впевненості авторам „Заяви” додавала нова інформація, яка доходила до них з України. Зокрема, весною 1967 р. у США перебував поет-шестидесятник Віталій Коротич. Наприкінці

²¹ З листа І. Лисяка-Рудницького до Є. Пизюра від 12 липня 1966 р. (box 36, file 783).

²² З листа В. Голубничого до І. Лисяка-Рудницького від 15 листопада 1965 р., Філадельфія (box 36, file 779).

²³ З листа І. Лисяка-Рудницького до Ореста й Людмили Зілінських від червня 1967 р. (box 36, file 787).

травня після його літературного вечора у Ратгерському університеті була влаштована приватна зустріч за участю Івана Лисяка-Рудницького, Василя Рудка, Богдана Цимбалістого та Омеляна Прицака. Останній з тої нагоди спеціально приїхав з Гарварду. Свої враження від цієї зустрічі І. Лисяк-Рудницький описав в уже згадуваному листі до Ореста й Людмили Зілинських:

„Коротич справив на мене дуже корисне враження. Це інтелектуаліст західного типу, людина дуже бистра, добре зорієнтована, а при цьому, я б сказав, український державник. Під останнім я розумію, що його патріотизм — це не сентиментальний культ вишиваної сорочки; він виявив розуміння тих елементів, що суттєві для модерної, повноцінної нації. Коротич доволі докладно й, на мій погляд, об'єктивно характеризував сучасний культурний процес на Україні... Говорив про реабілітаційний процес, про необхідність культурних зв'язків з зовнішнім світом (у тому числі також з українською еміграцією) та стверджував, що наявні недостачі в сучасному українському культурному житті часто випливають не так з політичних труднощів, як радше з бояливости та браку ініціативи наших таки людей; це останнє ствердження покривалося з тим, що свого часу казав Ти мені, Оресте”²⁴.

Улітку-восени 1967 р. І. Коропецькій і М. Лабунька розіслали з Філадельфії остаточний варіант тексту „Заяви” сто п'ятдесятьом американським професорам українського походження з пропозицією поставити свій підпис під нею.

„Ряд людей заявили свою симпатію, але не дали підпису з уваги на родину в Україні. Негативну поставу зайняли бандерівці, що можна було передбачити, та мельниківці, що теж не є несподіванкою. Багато взагалі не відповідали: не знають, бідолахи, на котру ногу стати. А втім зібрану кількість підписів вважаємо за достатню, щоб виступати [...]”²⁵.

З усіх адресатів, яким була надіслана „Заява”, двадцять п'ять категорично відмовилися її підписати, ще тридцять згодні з її змістом і метою, але не змогли поставити свого підпису з особистих причин, а саме боячись переслідувань своїх родичів, що залишилися за „залізною занавісою”. Близько шістдесяти чоловік взагалі не відповіли на звернення ініціаторів акції²⁶. У кінцевому рахунку під

²⁴ Там само.

²⁵ З листа І. Лисяка-Рудницького до Р. Шпорлюка від 17 жовтня 1967 р., Вашингтон.

²⁶ Таку статистику подав М. Лабунька під час дискусії на засіданні Клубу круглого столу у Нью-Йорку 3 березня 1968 р. Цит. за: *Галів М.* До заяви 35-ох // Українське життя. — 1968. — Ч. 9 (541). — 24 березня 1968.

„Заявою” поставили свої підписи тридцять п’ять чоловік: Тетяна Антонович (Джорджтаунський університет), Володимир Бандера (Бостонський коледж), Олекса Біланюк (Свартморський коледж), Марта Богачевська-Хом’як (Університет Сетон-Гол), Степан Чорний (Університет штату Нью-Йорк), Йосип Данко (Йелський університет), Олег Федішин (Річмондський коледж Університету штату Нью-Йорк), Василь Галич (Університет штату Вісконсін), Всеволод Голубничий (Гантерський коледж Університету штату Нью-Йорк), Василь Гришко (Вашінгтонський університет), Іван Гвозда (Оберн комюніті коледж), Василь Ящун (Пітсбурзький університет), Ігор Каменецький (Центральний Мічіганський університет), Володимир Клячко (Університет Ферлея Дікінсона), Іван Коропецький (Темпльський університет), Любомир Коваль (Мічіганський університет у Флінті), Филімон Ковтанюк (Університет штату Вірджінія), Йосип Кравченко (Кінг коледж), Мирослав Лабунька (Ла Саль коледж), Василь Маркус (Університет Лойоли), Лев Мельник (Сінсінатський університет), Джеррі Мігайчук (Університет Кейз Вестерн Різерв), Степан Олійник (Джорджтаунський університет), Кость Паньківський (Гавайський університет), Юрій Кожин (Вейнський штатовий університет), Іван Лисяк-Рудницький (Американський університет), Леонід Рудницький (Ла Саль коледж), Анна Самофал (Центральний коледж штату Конектікут), Антон Слиш (Шіппензбурзький коледж штату Філадельфія), Михайло Яремко (Західно-Ілінойський університет), Василь Знаєнко (Колумбійський університет).

„Заява 35” була приурочена до 50-ї річниці Жовтневої революції та 50-ї річниці відродження української державності. Автори „Заяви” констатували, що становище Української РСР „характеризується протиріччям між формальною суверенністю Республіки (включно з її конституційним правом виходу з Союзу та її членством в Організації Об’єднаних Націй) і фактичною відсутністю всіх тих прерогатив і функцій, що істотні для кожної вільної і незалежної нації.” Далі йшов довгий перелік конкретних прикладів дискримінації національних прав українського народу. Виходячи з принципу самовизначення народів, з одного боку, але визнаючи факт приналежності України до СРСР та відкидаючи думку про зміну укладу сучасних міжнародних відносин засобами атомної війни, підписані під „Заявою” вимагали від урядів СРСР та УРСР усунути найбільш разючі несправедливості і зловживання, що від них терпить український народ.

Текст „Заяви” містив вимоги:

„1. До справ державно-правових і політичних:

1. Встановити право громадянства УРСР окремо від всесоюзного громадянства.

2. Наладнати дипломатичні взаємини між Українською РСР і зарубіжними країнами.
3. Унезалежнити судочинство УРСР від всесоюзних органів суду й прокуратури. Громадяни УРСР, засуджені на процесах до ув'язнення, не повинні відбувати кари поза територією Республіки.
4. Забезпечити для українських громадян, покликаних до війська, службу в межах Республіки, в військових частинах з українською мовою як офіційною.
5. Забезпечити Комуністичній Партії України рівень самоуправної політичної організації, спроможної виносити незалежні рішення в політичних справах.

II. До справ культурних і освітніх:

1. Надати українській мові права державної мови в Українській РСР.
2. Впровадити українську мову, як мову навчання, в усіх школах УРСР, за винятком тих початкових і середніх шкіл, що обслуговують національні меншості; там українська мова повинна становити обов'язковий предмет навчання.
3. Застосувати принцип рівності в трактуванні національних меншостей. Забезпечити для мови і культури української меншости в Російській РФСР права, головню в шкільництві, що дорівнювали б тим, якими користується російська меншість в Україні.
4. Реабілітувати культурну спадщину України в усій її повноті і усунути всі перешкоди в дослідях української історії і культури.
5. Уможливити для Української РСР самостійну участь у міжнародних культурних подіях: наукових конгресах, виставках, олімпіадах тощо.
6. Легалізувати Українську Автокефальну Православну Церкву і Українську Католицьку Церкву, забезпечивши для них рівний статус із іншими релігійними віросповіданнями, дозволеними в Радянському Союзі.

III. До справ економічних і соціальних:

1. Забезпечити Українській РСР необхідні передумови для темпів господарського розвитку, не повільніших від темпів Російської РФСР.
2. Підпорядкувати планування і керівництво усіх секторів народного господарства України відповідним органам уряду Республіки.
3. Припинити вивіз капіталу з Української РСР, за винятком зворотних позичок з процентами. Україна не повинна вносити до загальносоюзних видатків більше, як свою пропорційну частину.
4. Надати Українській РСР право встановлювати, збирати і розпоряджатися своїми власними податками й кредитами, окремо від загальносоюзних фінансів.
5. Забезпечити за українськими громадянами першість при zatrudненні їх в Українській РСР.
6. Припинити правну, соціальну і економічну дискримінації сільського населення України".

У прикінцевій частині „Заяви” нагадувалося, що Українська РСР у минулому вже користувалася більшістю згаданих прерогатив. Тому їх відновлення поліпшило б російсько-українські стосунки, виключило б можливість повороту до режиму сталінського типу та сприяло б мирному перетворенню централізованої структури СРСР у співдружність незалежних, рівноправних держав. Завершувалася „Заява” зверненням до радянських чинників проголосити амністію усім політичним в'язням²⁷.

2 листопада 1967 р. текст „Заяви” надіслано найвищим державним і партійним діячам СРСР та УРСР: голові Верховної Ради СРСР М. Підгорному, голові Ради Міністрів СРСР О. Косигіну, генеральному секретареві ЦК КПРС Л. Брежневу, міністрові закордонних справ СРСР А. Громико, голові Верховної Ради УРСР Д. Коротченкові, голові Ради Міністрів УРСР В. Щербицькому, першому секретареві ЦК КП України П. Шелестові, міністрові закордонних справ УРСР Д. Білоколосою. У Москву текст „Заяви” був відправлений англійською мовою, у Київ — українською та англійською. Підписані під „Заявою” не отримали офіційної відповіді ні з Москви, ні з Києва, хоч їм надійшли поштові квитанції з підтвердженням того, що вона дійшла до всіх вказаних адресатів. Окрім того, „Заяву” було відіслано в редакції українських часописів у Польщі, Чехо-Словаччині та Югославії. Ініціатори акції особливо сподівалися, що внаслідок зміни внутрішньополітичної ситуації у Чехо-Словаччині українці Пряшівщини зважаться надрукувати „Заяву”. Однак їхні надії не справдилися. Текст декларації не лише не був надрукований, але навіть не надійшло ніякої відповіді з боку офіційних чинників. 30 травня 1968 р. члени Ініціативної групи „Заяви“ писали:

„На сьогодні годі говорити, чи гостра реакція Петра Шелеста в лютому на партійній конференції в Києві була спровокована нашою заявою або ні, бо перший секретар КПУ міг мати на увазі ряд внутрішніх явищ в УРСР, а також й різні закордонні акції, на які виразно натякає. Проте, „Заява” цілком підпадає під його кваліфікацію акцій тих установ й осіб, які „вишукують і використовують все для того, щоб применшити значення цих успіхів [50-річчя радянської влади], посягти сумнів у правильності генеральної лінії партії, послабити морально-політичну єдність і дружбу між народами радянських республік [...]”
„[...] вони постійно фабрикують і видають різні антирадянські книжки, статті та інші матеріали, які намагаються засилати в нашу країну і постачають теми буржуазним органам преси і радіостанцій” („Радянська Україна”, 17.2.1968).

²⁷ Цит. за оригіналом: „Заява про сучасну ситуацію в Україні”, що зберігається в архіві І. Лисяка-Рудницького (box 30, file 602).

З другої сторони, не можна погодитися із сугерованою деким думкою, мовляв, наслідком нашої „Заяви” була промова Юрія Смолича, в якій він твердив про наявність „нейтралістської течії” серед емігрантів. Неприхильні нам голоси преси („Гомін України”, „Шлях перемоги”, „Наш світ” й інші) саме так інтерпретують виступ Смолича. Якщо б справді нашу „Заяву” в Києві так потрактовано, то її не промовчали б, а опублікували хоч у виїнятках [...]

Наша „Заява” дійшла і до найважливішого адресата, а саме, до українського народу. Її обширно скоментовано кілька разів і передано в уривках по радіо „Свобода”. Пресові органи, які передрукували текст „Заяви” на Заході, так само дісталися на той бік в доволі значній кількості примірників. Цікавилися нашим документом і принагідні відвідувачі з народних демократій та з України.

З відомих нам матеріалів національно-політичної думки стверджуємо, що наші позиції там не чужі, а можливо найближчі тамошнім активним діячам. Не ми викликали їхні погляди, але й не відписали своїх думок від Чорновола, Караванського чи Дзюби [...] Проте, схожість поглядів і позицій інтелектуального світу тут і там в засадничих актуальних питаннях життя української нації переконає нас в тому, що в нашій „Заяві” ми зайняли правильні позиції”²⁸.

Найбільший відгук, як і треба було чекати, „Заява” знайшла серед української громади на Заході. Її текст передрукували періодичні видання „Свобода”, „Вільне слово”, „Українське життя”, „Українські вісті”, „Сучасність”, „Листи до приятелів” та в уривках — „Народна воля”. В окремих газетах („Свободі” та інших) розгорнулася справжня дискусія навколо оцінки „Заяви”. Редакції більших газет — „Свободи”, „Народної Волі”, „Америци” — зайняли неприхильну поставу. Тон їхніх виступів проти тих, хто підписав „Заяву”, був різний — від відвертих лайок²⁹ до журіння ініціаторів акції, які, „є безумовно українські патріоти, чесні і порядні люди”, що допустилися політичної наївності³⁰. Однак спільним для них було осудження факту, що своїм зверненням до радянського уряду ініціатори „Заяви” визнали легітимність його влади над Україною і фактично зрадили ідею української політичної самостійності.

²⁸ Цит. за: „Ініціативна група „Заяви”. До вп. колег, підписаних під заявою 35-ох. 30 травня 1968 р. Підписи: Всеволод Голубничий, Іван Коропецький, Мирослав Лабунька, Василь Маркусь, Іван Рудницький (box 30, file 602). Проект тексту звернення підготував Василь Маркусь. Див. лист І. Лисяка-Рудницького до В. Маркуся від 21 квітня 1968 р. (box 30, file 602).

²⁹ Див.: У справі „Заяви” / [Упор.] Добрис О. // Свобода. — 1968. — Ч.21. — 1 лютого. Див. також критику редакції газети „Свобода” за вміщення листа О. Добриса: *Богачевський Д.* У справі критику „Заяви” // Свобода. — 1968. — Ч.27. — 9 лютого.

³⁰ Петиція до Брежнева // Вісті комбатанта. — 1968. — С.9-12. Без підпису.

Важко судити, наскільки позиція редакцій вплинула на той факт, що серед опублікованих на сторінках газет листів переважали негативні оцінки. Правдоподібно, таке співвідношення голосів „за” і „проти” було спричинене негативною поставою тих політичних і громадських організацій, які справляли найбільший вплив на рядових членів суспільства. Управа НТШ в Америці у спеціальному комунікаті заявила, що „Заява яскраво суперечить усім ідейно-науковим напрямкам” Товариства, а ті його члени, які підписали „Заяву”, „грубо порушили гідність членів НТШ”. Управа Української американської асоціації університетських професорів, очолювана П. Стерчом, ще до публікації „Заяви” в обіжньому листі до своїх членів від 23 вересня 1967 р. ствердила, що не має нічого спільного з нею. Особливо різко була засуджена акція тридцяти п’яти професорів у двох (бандерівському і мельниківському) націоналістичних середовищах. Причому, як відзначали автори „Заяви”,

„ОУН(м) намагалися атакувати нас інтелігентніше, хоч так само поверхово, а ЗЧ ОУН спрямували проти нас усіх і проти декого зокрема увесь свій демагогічний арсенал. Католицька газета „Америка”, що перебуває під впливом ЗЧ ОУН, навіть піднесла закиди щодо агентурності ініціаторів”³¹.

Український Конгресовий Комітет Америки визнав „Заяву” як таку, що йде врозріз з напрямними Конгресу, як прямий виклик Конгресові, як вилам з національної солідарності³².

25 березня 1968 р. справу „Заяви” розглядала у Мюнхені президія Української Національної Ради. Чотири члени президії (представники УРДП, УНДО, ОУНз та речник малих груп) протестували проти включення цього питання у порядок дня, вважаючи, що УНР не може займатися розглядом приватної ініціативи групи інтелектуалів, бо це ставить її у позицію цензора політичної думки. Проти „Заяви” готові були виступити представники УНДС, УСП, ОУНм. Співвідношення сил досягло критичної межі — п’ятдесят до п’ятдесяти. На самому засіданні, як писав з Мюнхена Борис Кордюк,

„сипались громи і всілякі вислови „СССР-івці”, „зміновіхівці”, „советофіли” і т. п. [...] Мовляв „двійкарі” набрали порядних людей і казали їм підписати „вірнопідданчого” листа до Кремля”³³.

³¹ Цит. за: „Ініціативна група „Заяви”...

³² З листа І. Лисяка-Рудницького до Костя Паньківського від 13 травня 1967 р., Філадельфія (box 36, file 785).

³³ З листа Б. Кордюка до І. Лисяка-Рудницького від 24 квітня 1968 р. (box 36, file 789).

Засідання перервалося, бо частина його учасників залишила зал у знак протесту. Голова Виконавчого органу УНР Атанасій Фіголь погрозив, що він перестане виконувати свої обов'язки, якщо це питання буде включене до порядку денного. Таким чином питання було зняте з обговорення³⁴, однак на одному із чергових засідань УНРади до нього повернулись знову. На цей раз представники УРДП, УНДО та сам голова Виконавчого органу відступили від своєї попередньої позиції. Як наслідок УНРада засудила звернення тридцяти п'яти професорів.

У відповідь на ухвалу УНРади Федір Ганько, Михайло Добрянський, Борис Кордюк, Борис Левицький, Богдан Осадчук 10 жовтня 1968 р. відправили заяву „До президії Української Національної Ради”. Протестуючи проти засудження „Заяви про сучасну ситуацію в Україні”, вони припинили своє членство в УНР до того часу, „коли чинники УНРади в своїй більшості не лише братимуть до уваги процеси на Україні, а й на основі їх об'єктивних студій будуть розбудовувати свою політичну діяльність за межами Батьківщини”³⁵.

На загальну кількість голосів, які солідаризувалися з „Заявою”, була значно меншою, аніж тих, хто виступив проти неї. Гостро прореагував на характер дискусії, що велася в українському еміграційному середовищі, відомий художник-карикурист Едуард Козак. На обкладинці сатиричного журналу „Лис Микита” він помістив карикатуру з підписом „Все ще вариться у нас справа заяви 35-тх професорів”: 35 професорів в академічних шапках варяться у великому казані, навколо якого у дикунському одязі танцюють представники українського „естаблішменту”³⁶.

Зовсім інший, а саме речевий об'єктивний характер мали дискусії на зборах української громади, що були організовані в найбільших містах США (Вашингтоні, Нью-Йорку, Філадельфії) місцевими відділами УККА та Дискусійного клубу. Авторам „Заяви” вдалося відстояти свою позицію і знайти зрозуміння й підтримку серед значної частини присутніх. Вони залишилися вдоволені результатами таких зборів³⁷. У листі до В. Маркуся І. Лисяк-Рудницький писав з цього приводу:

„Наша акція, знайшла ширший і більш прихильний відгомін, ніж ми може самі думали. Велика частина громадянства дивиться на справу зовсім спокійно й тверезо”³⁸.

³⁴ Цит. за: „Ініціативна група „Заяви”...

³⁵ Box 36, file 789.

³⁶ Лис Микита. — 1968. — Ч.3. — Березень. — С.1.

³⁷ З листа І. Лисяка-Рудницького до М. Рудницької від 4 березня 1968 р. (box 36, file 788).

³⁸ Із листа Івана Лисяка-Рудницького до Василя Маркуся від 18 березня 1968 р. (box 36, file 788).

Виключно позитивного резонансу набрала ця подія за межами української еміграції. Надзвичайно схвально висловився про проект „Заяви” уже згадуваний Є. Гедройць³⁹ та „Neue Züricher Zeitung”, де працював Б. Осадчук. „Заява” була розіслана усім представництвам іноземних держав при ООН, а також місії США при ООН та Державному департаментові у Вашингтоні. „Опінія тих, які читали „Заяву” і мали нагоду висловити свою думку про неї, така, що це є один з небагатьох серйозних документів української політики за кордоном”, — писала Ініціативна група до колег, підписаних під „Заявою 35”⁴⁰.

Особливого морального піднесення авторам „Заяви” додав факт, що її вимоги збіглися зі змістом головних дисидентських документів, які різними шляхами дісталися на Захід. У листі від 30 квітня 1968 р. до Олекси Біланюка І. Лисяк-Рудницький зауважував:

„Матеріали Чорновола, Караванського, Дзюби збігаються з нашою „Заявою” не тільки щодо загальної тенденції, але навіть у подробицях, у конкретних постулатах. „Заява” була написана перед появою цих документів. Отже, маємо право вважати, що концепція, яка знайшла свій вираз у „Заяві”, ближча до думання наших крайових земляків, аніж концепція, що її захищають офіційні речники еміграції”⁴¹.

Відгуки, які одержала акція тридцяти п’яти професорів в українському емігрантському й західному світі, не розчарували її ініціаторів, а, навпаки, послужили стимулом для нових ініціатив. Зокрема, у продовження до висловленої у „Заяві” думки про те, що майбутнє України залежатиме великою мірою від розуміння української проблеми росіянами, І. Коропецький і В. Голубничий висунули ідею створення на еміграції українсько-російського товариства інтелектуалів. Його метою мали б стати взаємний обмін інформацією і проведення дискусій. Існування такого товариства додавало б проблем Москві, бо, на думку авторів цієї ідеї, „непорозуміння між ворогами [радянського — Я.Г.] режиму є вигідніше”. Головною перешкодою у здійсненні плану була, однак, відсутність серед російської еміграційної інтелігенції таких людей, „що з ними можна про такі справи говорити”⁴². Іншою важливою задумкою американських професорів українського походження було оприлюднити заяву щодо права кримських татар повернутися на свою батьківщину⁴³.

³⁹ О obecnej sytuacji na Ukrainie // Kultura. — 1967. — Grudzień. — S. 93-98.

⁴⁰ Цит. за: „Ініціативна група „Заяви”...”

⁴¹ Вох 36, file 785.

⁴² Лист невстановленого адресата [І. Коропецького] до І. Лисяка-Рудницького від 7 липня 1968 р., без місця (вох 36, file 789).

⁴³ Проект такої заяви, датованої 20 червня 1969 р. і підписаної Олегом Федишиним, Іваном Фізером, Тарасом Гунчаком, Іваном Коропецьким,

Хоч з радянської сторони не було ніякої офіційної реакції на „Заяву”, наприкінці грудня 1967 р. І. Лисяк-Рудницький та В. Голубничий одержали від працівника представництва УРСР при ООН Івана Хміля приватне запрошення на урочистий вечір, влаштований представництвом з нагоди 50-ї річниці проголошення радянської влади в Україні. Однак обидвоє принципово відмовилися. Відповідаючи на запрошення, В. Голубничий писав:

„[...] Представництво зробило б краще, якби запросило цілий Клуб нашого Круглого Стола, або групу викладачів та науковців, що підписали листа до ЦК, чи й інших. Це мало б більше значення[...] На Україні ж чейже знають, що от ми намагаємося холодну війну розхолодити поміж еміграцією й Україною, просили про амністію заарештованих, про розширення культуробміну тощо, а дістали з того всього ... дулю. Навіть ще гірше. В межичасі посадили Чорновола й інших. А ми тепер, після цього всього, з'явилися б на банкет? Стали б „ікроїдами”⁴⁴, як люди кажуть про таке?”⁴⁵

Реально ж „Заява” знайшла своє продовження в ідеї організації поїздки українських професорів зі США в УРСР для налагодження діалогу з підрадянськими українськими інтелігентами. Ця ідея виникла з контактів та розмов В. Голубничого з представниками консульства УРСР у США. Як американські професори українського походження, так і радянські чиновники були свідомі того, що протилежна сторона веде з ними певну гру. Але кожна зі сторін сподівалася, що може винести з цієї гри свої користі і що в кінцевому рахунку їй вдасться перехитрити супротивника. Показовою з цього погляду є розмова, яку мав В. Голубничий з І. Хмілем на новорічній вечірці 31 грудня 1967 р., влаштованій на квартирі Левка Майстренка у Нью-Йорку. Хід розмови подаємо у записі В. Голубничого⁴⁶.

„Х[міль]: Дякує за новорічні побажання...

Іваном Лисяком-Рудницьким та Володимиром Нагірним зберігається в архіві І. Лисяка-Рудницького (box 36, file 792). Заяву планувалося надрукувати у газеті „New York Times”.

⁴⁴ „Ікроїдами” у міжвоєнній Галичині зневажливо називали українських інтелігентів-радянотів, які вчашали на прийняття (ходили „їсти ікру”) в радянське консульство у Львові.

⁴⁵ З листа Всеволода Голубничого до І. Хміля від 21 грудня 1967 р. (копія зберігається в архіві І. Лисяка-Рудницького, box 36, file 785).

⁴⁶ Лист Всеволода Голубничого до І. Коропецького, М. Лабуньки, І. Лисяка-Рудницького, І. Фізера від 1 січня 1968 р. (box 30, file 602).

Я [Голубничий]: Дякує за запрошення на прийняття в Місії. Коли я відписував Вам на нього, я не знав, що Ви запросили також інших наших спільних знайомих.

Х.: Так, я вислав запрошення Всім, що тоді були присутні [у Коропецького — В.Г.]

Я: Але ж чому так пізно?! Я подзвонив Коропецькому і він ще нічого не одержав...

Х.: (Після маленької перерви) — Так які ж новини? Є якісь відповіді на Ваше „Звернення”?

Я: Поки що тільки від секретарки Шелеста й інших...

Х.: (Здивовані очі)

Я: Листи ж були рекомендовані, міжнародною поштою. То поштові урядники мусіли їх доставити і вручити комусь там при адресі. На зворотній картці два чи три урядники написали точні прізвища, кому вручено, в якій годині тощо. Одна урядничка написала, що вручила секретарці Шелеста з якимсь російським прізвищем...

Я (далі): То виходить, що Шевченко⁴⁷ таки знав, що Ви розсилаєте запрошення?!

Х. (відчуває, що припертий питанням і виходу не має): Так. Але не в тому сенсі, що Ви думаєте...

Я: Ви читали „Звернення”?

Х.: ...Так... Але ж з нього 50% зразу можна відкинути як неприйнятне й нездійсниме. Ви мусіли подати мінімум...

Я: Певно. В торгівлі ж завжди спочатку закладають високу ціну...

Х.: Та яка ж це торгівля?! Хіба політика — торгівля?

Я: Ясно, що ні. Ми думали просто, що якби й 99% відкинули, а на 1% погодилися, то й це був би певний поступ вперед.

Х.: Ви знову ставите ультиматум⁴⁸. Але яка ж Ви сила?! Ну, от ті, що підписалися під листом, і ще двічі стільки, та й все.

Я: Ще разів чотири-п'ять стільки. Тяжко було й ці підписи зібрати. Довелося вставляти й більше точок, ніж мінімум, щоб згодилися підписати. А бандерівці зразу ж проїхалися в своїй пресі, що от, мовляв, наївні професори, просять щось у Москви... Які ж тут можуть бути ультиматуми? Ми нічого не просили, ані не вимагали, а тільки просто хотіли Вам сказати, що нам збоку здається слід би Вам зробити, щоб трохи розрядити напруження.

Х.: Але ж Ви післали на дві адреси, а не до нас самих...

Я: Так, бо ми думаємо, що і в Москві розумні люди є. Розумієте ж, — ми, так би мовити, сторонні спостерігачі. Ми не можемо бути добре

⁴⁷ Мається на увазі чиновник з місії УРСР при ООН, на адресу якого було вислано „Звернення”.

⁴⁸ В. Голубничий у коментарях до запису цієї розмови вважав, що І. Хміль натякав на звернення В. Голубничого та Є. Стахіва до міністра закордонних справ УРСР Д. Білоколоса прийняти їх на інтерв'ю як представників „Клубу круглого столу”. „Ми поставили йому питання наперед і т. д., але в останню хвилину інтерв'ю було відкликано”.

поінформовані, бо ми не є на місці подій. Але з того, що бачимо, нам здається, що напруження зростає й може вийти з того всього нова біда. Мені особисто сучасна ситуація починає нагадувати 1880-ті роки. Студенти скоро почнуть і бомби в царя кидати знову, раз уже добровільно йдуть на каторгу. Цьому треба б запобігти...

Х.: Ну Ви вже говорите, як буржуазний ліберал! Не ображайтесь...

Я: Я визнаю нашу приповідку: „Назвіть хоч і горщиком, тільки в піч не садіть!” Я просто вважаю, що треба щось практично робити, бо буде біда...

Х.: То що — ота Ваша ціла група поїхала б на Україну?

Я: Думаю, поїхала б. Але не тільки на Україну, а й далі. Наприклад, аж до Потьми⁴⁹, подивитися...

Х.: Всеволоде Сергійовичу, Ви мене берете не за того, ким я є! Повірте, я не знаю, де є Потьма...

Я: Невже Ви не читаєте наших газет? Та ж опубліковано документи Чорновола й інше...

Х.: О, про це, так, дещо читав...

Я: Про мордовські концтабори. Ми хотіли б поїхати і туди й подивитися, як там живуть засуджені. Ми хотіли б їх якось заспокоїти, щоб і їм легше було, щоб знали, що не задармо вони там опинилися, що світ про них вже знає... Може, здалося б якось організувати їм допомогу харчами, пакунками тощо.

Х.: Та ж послушайте, що Ви говорите... Та так і збожеволіти можна... Що ж Вас Колосова⁵⁰ повезе туди, чи що?!

Я: Я розумію, що Колосова не повезе. Але ж розумійте й Ви, що щось треба робити! Не можна ж так сидіти, склавши руки, бо розгойдається все це знову і знаєте, що повториться?...

Х.: Та то так, просто мальчікі побаловались...⁵¹

Я: Ні, я думаю, що то старички. Я в молодь вірю, вона — здорова, то старі дегенерують і з переляку починають терор...

⁴⁹ Очевидно, В. Голубничий хотів сказати „до Тотьми”. Тотьма — місто у Вологодській області на Півночі Росії.

⁵⁰ Мається на увазі Катерина Колосова, заступник міністра освіти УРСР, яка восени 1964 р. очолювала делегацію групи митців з України і відвідала засідання „Клубу круглого столу” у Нью-Йорку. Див.: *Сmaxis* Є. Крізь тюрми... — С.275-276.

⁵¹ В. Голубничий у коментарях до свого запису додавав: „Це був найцікавіший момент. Про яких „мальчиків” він говорив? Я подумав тоді, що а) або про заарештованих, вважаючи їх молодими, що погарячилися і т. п., а от, мовляв, є й дорослі, такі, мовляв, як він, Шевченко, Шелест і „інша” одна адреса” з двох; або ж б) про „комсомольську” групу КГБістів, що теж по-другому погарячилися, стали заарештовувати молодь, а тепер, мовляв, цим „мальчиком” дають такі дорослі по шапці... Я й досі не знаю, кого він мав на увазі, але в дальшій розмові я припустив, що йдеться про КГБ і тому напав на „стариків”-дегенератів взагалі, а не знаю про комсомольців Шелепіна-Семіччастного”.

Х.: Дегенерують усі системи, без винятку, це правда. Як і Маркс колись казав, живе й нове — тільки в основі, а надбудова загнивається... (Мовчить якийсь час).

Я: Причини дегенерації всі ясні. Теорії також. Ми про це говорили вже безліч разів з Вами. Але йдеться не про це, а про те, що можна в цій ситуації робити практичного, щоб був з того наслідок.

Х. (після мовчання): Видавайте журнал.

Я: Який журнал? Косачівський?⁵²

Х.: Ні. Такий, що стояв би на позиціях сучасності. Забудьте за минуле, виходьте з сучасної дійсності. От хоч би й тих позицій Вашого „Звернення”...

Я: Але такий журнал до Вас не пропустатимуть. От якби збудувати такий журнал, щоб редакція складалася наполовину з вас, а наполовину з нас...

Х.: „Полеміст”?

Я: Який полеміст?...

Х.: Назвати б його так. Щоб була в ньому полеміка...

Я: Так, щоб була полеміка, дискусія — і з вашого боку, й з нашого, але культурна, без лайки.

Х.: Так, як у Маркса — істина виходить із сутички протилежностей, з дискусії...

Я: Але й це не те, це — гарні мрії. Адже ж уже пробували ми тут щось таке зробити на вищому рівні, на американсько-російському. Був проект видавати спільний журнал, що мав би надходити з Норвегії й звався б „Коекзистенція”. Ця думка, здається, народилася з Пагвошських нарад, де з Вашого боку Корнійчук, а з нашого — Мозлі⁵³...

Х.: Так, я чув про це від наших русачків...

Я: Але ж з Вашого боку до редакції таки не дали нікого. А коли „великі” не можуть між собою домовитися, то як вже нам бідним, „малим”?...

(Після перерви)

Я: Говоримо про журнал. А от чому не видають у Вас збірки Нью-Йоркських поетів?

Х.: Ага! А хто має їхні вірші?

Я: (Здивовано й мабуть стривожено): Як то, хто має їхні вірші? Я думаю, що хтось їх там в Києві має. (Зводжу на жарт)... Вже й переписуються й по руках ходять...

Х.: Серйозно, йдеться про те, що треба знати, кому дати. Треба мати зв'язки у видавництвах... Ось я за декілька місяців повертаюся до Києва на стало. У мене є в деяких видавництвах знайомі...

Я: Про деталі, на жаль, не могу Вам нічого сказати. Коли хочете, я запитаю в когось з „Нью-Йоркської групи”, чи вони вже надсилали свої вірші. Я маю враження, що так, але ближче не поінформований. А

⁵² Тобто комуністичного напрямку.

⁵³ Професор Колумбійського університету, фахівець з історії Східної Європи, між іншим — керівник докторської дисертації І. Лисяка-Рудницького.

потім може ж ще бути і таке, що вони справді не хочуть дати вірші тому, що бояться, що без їх згоди дадуть до збірки якусь паскудну передмову або що. Вони ж напевне не хотіли б, щоб виданням їхньої збірки було зроблено якусь прикрість чи морально підірвано заарештованих. Треба й це брати під увагу.

(Знов після перерви). (Тут підійшов І. Фізер).

Я: От Ви, Іване Сергійовичу, повертаєтесь незабаром до Києва. Чому б Вам не взятися практично в Академії до роботи над тим, щоб, наприклад, нам з закордону було надано змогу друкуватися у Ваших журналах? Маю на думці чисто наукові статті. Ми могли б Вам, думаю, дати дещо цікавого, що у нас немає...

Х.: Давайте статті!

Фізер: Я можу дати зараз...

(Хміль трохи збентежився, й я перевів дальшу розмову на жарт).

Я: Ми навіть могли б ваших там навчити, як перемогти Америку! Я вже давно таку рецепту надрукував [у „Впереді!"]. Треба скласти всесоюзну збірну команду з бейзболу, витренувати її добре й приїхати до Америки на „світові серії”. Перемогти американських бейзболістів... і т. д. Далі пішло на сміх”.

Очевидно, радянській стороні найлегше було „водити за носа” українських професорів зі США, обіцяючи полагодити справу їхнього приїзду до України — принаймні такі розмови знімали з порядку денного питання про публікацію в УРСР їхніх наукових праць. Справа цієї поїздки обговорювалася влітку 1969 р. під час приїзду до Нью-Йорку проректора Київського університету Гліба Цветкова. У 1970 р. І. Лисяк-Рудницький та Роман Сербин виїхали до Москви для участі в роботі чергового Міжнародного історичного конгресу. Після завершення роботи конгресу І. Лисяк-Рудницький виїхав в Україну, де за дорученням американських колег мав уточнити досягнуті під час нью-йоркських розмов домовленості. Про це, зокрема, він писав у листі до Романа Шпорлюка.

„Згідно з цим дорученням, я переговорював в ректораті Київського університету, в Академії Наук та Міністерстві вищої освіти. В висліді цих розмов устійнено наступний план: наступного літа, в червні 1971, має поїхати на Україну група українських високошкільних професорів з США та Канади. Чисельність групи: б[лизько] 15 осіб, працівників різних наукових дисциплін. Поїздка розрахована на три тижні, з цього десять днів у Києві та по п'ять днів у Харкові та Львові. Нашими господарями були б Київський ун-т та Міністерство Вищої Освіти. Кожний учасник групи мав би привезти з собою одну-дві доповіді, що з ними виступив би перед відповідними радянськими науковими аудиторіями. Крім цього передбачаються ширші дискусійні „панелі”. Учасники поїздки подорожують на власний кошт. Вони не репрезентують ніяких

організації чи установ, але виключно самих себе, на індивідуальній основі. В моїх розмовах я ставив також питання особистої безпеки, особливо тих наших колегів, що є колишніми радянськими громадянами. Мене запевняли, що з цього погляду абсолютно нема чого побоюватися. Очевидно, нема ніякої гарантії, що радянський партнер не відступить в останній хвилині від домови. Проте мої київські співрозмовці виразно „палилися” до справи та говорили як люди, що мають відповідні повноваження. Отже, на мій погляд, справа серйозна та має вигляди на реалізацію. Після мого повороту, я зреферував проєкт кільком знайомим урядовцям Державного департаменту. Вони поставилися до цього з великим зацікавленням і сказали мені, що в історії американсько-радянських відносин ця справа безпрецедентна. Тому теж віднесли до неї трохи скептично. Але рівночасно дали мені до пізнання, що якщо плян виявиться здійснимий, то учасники поїздки могли б розраховувати на відповідні стипендії”⁵⁴.

Окрім розмов з радянськими чиновниками, І. Лисякові-Рудницькому вдалося зустрітися з декількома науковцями. У Києві він мав намір побачитися з тими колегами, з якими мав нагоду познайомитися під час їхніх візитів на Захід — В. Брузом, М. Марченком, В. Голобуцьким, П. Недбайлом. О. Зілінський просив його відвідати відомого перекладача Григорія Кочура. Під час поїздки до Львова він зустрічався з Зіновією Франко та зі своїм дядьком, професором Львівського університету Михайлом Рудницьким, а у самому університеті — з дослідниками історії Галичини XIX ст. Григорієм Гербільським та Володимиром Борисом. Останній справив на нього особливо приємне враження⁵⁵. Однак багато львівських інтелігентів-опозиціонерів уникали контактів з І. Лисяком-Рудницьким, підозрюючи, що він має зв’язок з КДБ⁵⁶. Тим часом КДБ вів пильний нагляд за його перебуванням в Україні. Мимовільним свідченням

⁵⁴ З листа І. Лисяка-Рудницького до Р. Шпорлюка від 18 жовтня 1970 р., Вашингтон. Лист зберігається у приватному архіві Р. Шпорлюка, копія — у власності автора цих рядків.

⁵⁵ З листа І. Лисяка-Рудницького до Пітера Брока від 14 грудня 1970 р. (box 37, file 794).

⁵⁶ Згідно з усною інформацією Ярослава Дашкевича. Посередне підтвердження цьому фактові знаходимо у листі І. Лисяка-Рудницького до Романа Сербина, без дати (не пізніше 29 липня 1971 р.) (box 36, file 799). У ньому І. Лисяк-Рудницький просив Р. Сербина напередодні його поїздки в Україну передати Зені Франко інформацію, що чутки, які поширював про нього Юрій Косач, були неправдою. У листі-відповіді від 29 липня 1971 р. Р. Сербин повідомляв: „З. Франко писала, що одержала моє спростування у Вашій справі і, що це мусіло бути їй не точно представлено... Переписуюся з Дашкевичем далі — з іншими не вдалося втримати контакту“ (там само).

цього став кумедний випадок, що трапився з ним у Львові. Покидаючи місто, він через розсіяність і забудьковатість залишив на львівському залізничному вокзалі свій портфель. КДБ відразу встановив нагляд за портфелем, думаючи, що таким чином І. Лисяк-Рудницький хотів таємно передати якусь інформацію для місцевих дисидентів. Очевидно, на обставини, пов'язані з цією валізкою, натякав М. Рудницький у листі до свого племінника: „Ми мали досить клопоту, поки відшукали Твою валізу, залишену на вокзалі. Правду кажучи, в ній нема нічого такого дві-три книжки, один журнал з поганою повістю, збірка дуже слабеньких віршів і Арістотель англійською мовою”⁵⁷. Яке ж було здивування І. Лисяка-Рудницького, коли на митниці при виїзді з України йому було вручено загублений портфель — втомившись чекати на „адресата”, у КДБ вирішили повернути забудькуватому професорові його втрату⁵⁸.

Для підготовки подорожі в Україну була створена ініціативна група, до якої увійшли Всеволод Голубничий, Іван Коропецький, Мирослав Лабунька, Олег Федішин та Іван Лисяк-Рудницький. Справа трималася у строгій конфіденційності. 25 листопада І. Лисяк-Рудницький вислав листа Глібові Цветкову з проханням надіслати офіційне запрошення для учасників поїздки від ректорату Київського університету⁵⁹. Від імені цієї групи 21 грудня 1970 р. В. Голубничий направив листа до представника УРСР в ООН І. Хміля з точним викладом плану поїздки. До складу групи згодилося увійти близько двадцяти американських професорів українського походження. Вони мали намір зустрітися з працівниками наукових центрів, державних органів влади, редакцій газет, бібліотек, видавництв, виступити з лекціями, взяти участь у дискусіях.

Під час підготовки до поїздки в Україну інша група українських професорів (Василь Наріжний, Іван Фізер, Олег Федішин, Тарас Гунчак) написала заяву до ООН у справі захисту Валентина Мороза. Вони запропонували І. Лисякові-Рудницькому приєднатися до цієї заяви, однак останній відмовився, вважаючи, що це може поставити під загрозу саму поїздку. У листі до Т. Гунчака від 22 лютого 1961 р. І. Лисяк-Рудницький писав:

„Я вважаю, що поки ця справа остаточно з'ясується, ми повинні утримуватися від кроків, які можуть зірвати плановану поїздку... Приходить мені на думку, що будучи в Києві, група наших професорів

⁵⁷ З листа М. Рудницького до І. Лисяка-Рудницького від 3 листопада 1970 р. (box 37, file 794).

⁵⁸ Згідно з усною інформацією Феодосія Стебля.

⁵⁹ Лист від 25 листопада 1970 р., Вашингтон (box 37, file 796).

могла б зложити заяву у справі ув'язнення інтелектуалістів на руки державних органів УРСР. Така акція була б більш ефективна, принаймні в морально-пропагандистському відношенні, ніж лист до [О]ОН”⁶⁰.

Окрім того, видавництво „Сучасність” мало намір видрукувати збірку статей І. Лисяка-Рудницького „Між історією й політикою” до літа 1971 р., до поїздки українських професорів, з тим, щоб вони змогли поширити цю книжку під час подорожей і зустрічей в Україні⁶¹. План поїздки був домовлений з Г. Цветковим, І. Хмілем та заступником міністра освіти К. Колосовою. Однак радянська сторона відступила від попередніх домовленостей. На початку березня 1971 р. з Київського університету надійшла негативна відповідь. Проректор Ю. Петренко аргументував відмову тим, що питання подорожі виходить за рамки компетенції ректорату університету. Він радив учасникам подорожі звернутися до „Інтуристу”, „який займається організацією перебування іноземних туристів в нашій країні”. Єдине, що обіцялося американським професорам у випадку приїзду до Києва — допомогу в ознайомленні з науковою і навчальною роботою університету. Лист відправлено на адресу В. Голубничого та І. Лисяка-Рудницького, але без дати реєстрації⁶². Його було передано неофіційним шляхом — через І. Хміля. Усе це давало підстави думати, що ректорат Київського університету не хотів визнати факту існування офіційного звернення американських професорів⁶³. Завдяки певним контактам з радянськими чиновниками стало відомо, що обіцянка запрошення була намаганням київських наукових кіл поширити свої зв'язки з закордоном. До поразки проекту, згідно тих самих джерел, „спричинилося погіршення відносин між СРСР і США, спеціально в ділянці культурного обміну, через Меїр Кагане і Ізраїль взагалі”⁶⁴. В. Голубничий у листі до двадцяти професорів, що згодилися на поїздку в Україну, писав:

„З приватних джерел нам відомо, що справа розглядалася в Міністерстві Вищої освіти та що там на віце-міністерському рівні ми мали підтримку.

⁶⁰ З листа І. Лисяка-Рудницького до Т. Гунчака від 22 лютого 1971 р., Едмонтон (box 36, file 797).

⁶¹ Із листа Івана Кошелівця до І. Лисяка-Рудницького від 17 лютого 1971 р. (box 36, file 798).

⁶² Лист Ю. Петренка до В. Голубничого та І. Лисяка-Рудницького, без дати (поштовий штемпель на конверті має дату 17 лютого 1971 р.) (box 37, file 797).

⁶³ З листа В. Голубничого до І. Лисяка-Рудницького (копія — Іванові Коропецькому) від 26 лютого 1971 р. (box 37, file 797).

⁶⁴ І. Коропецького до І. Лисяка-Рудницького від 3 червня 1971 р. (box 37, file 797).

Перерішив, отже, або сам міністр, або хтось зі сторони. Була кинута ось така фраза в наш бік: „Они хотят пробить брешь в стене нашей крепости!”⁶⁵.

Але визначальним фактором у відмові, треба думати, було рішення ЦК КПУ та республіканського КДБ у січні 1971 р. вжити заходів з метою припинення небажаної активності іноземних туристів в Україні. Зокрема, було відмовлено у в'їзді тим іноземцям, які проводять „ворожу роботу” щодо СРСР у своїх країнах, посилено контроль за в'їздом — виїздом іноземних туристів узагалі, а також за їхнім пересуванням у межах республіки⁶⁶.

В цій історії з відмовою є багато неясного, нез'ясованого. Незрозуміло, наприклад, наскільки київські урядові кола дійсно намагалися діяти на „свою руку”, а наскільки це була акція, спланована КДБ. Принаймні І. Хміль після того, як з Києва прийшла відмова, змінився у своїй поведінці і запевняв В. Голубничого, що тепер він попаде у неласку. Інша цікава деталь: з випадкової розмови з одним радянським чиновником українського емігранта, який весною 1971 р. повернувся з Києва, стало відомо, що радянська сторона знала про факт звернення українсько-американських професорів до державного департаменту США. Отже, як логічно припускав В. Голубничий, це означало,

„що в нашій групі або десь поблизу був донощик. Інша можливість — що „капнули” із Стейт Департаменту. Не могу придумати нічого третього”⁶⁷.

Після нової хвилі репресій у Радянському Союзі в першій половині 1970-х рр. ініціатори обидвох акцій більше не відновлювали спроб нав'язати легальні контакти з інтелігенцією в УРСР. Вони вважали, що внаслідок зміни політичної ситуації навряд чи є можливим запрошення професорів з еміграції в Україну. До Гарвардського Українського дослідницького інституту та Канадського Інституту українських студій раз по раз приїжджали люди з представництва УРСР при ООН чи окремі члени радянського істеблшменту. Але всі ці поїздки мали радше „розвідувальний” характер.

⁶⁵ З листа В. Голубничого до І. Лисяка-Рудницького від 9 березня 1971 р., Нью-Йорк (box 37, file 797).

⁶⁶ *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. — К.: Либідь, 1995. — С. 122.

⁶⁷ З листа В. Голубничого до І. Лисяка-Рудницького (копія адресована Іванові Коропецькому) від 25 квітня 1971 р., Нью-Йорк (box 37, file 797).

Оцінюючи значення двох ініціатив американських професорів українського походження — „Заяви 35” та організації поїздки в Україну, не можна позбутися враження, що реакція безпосередніх адресатів — радянського керівництва та української підрадянської інтелігенції — була явно неспівмірною з сумою зусиль, затрачених іншою стороною. В опублікованих недавно щоденникових записах Петра Шелеста немає жодної згадки про обидві акції, хоч зустрічаються окремі ремінісценції про інші події в українському емігрантському середовищі на Заході⁶⁸. Також у численних спогадах українських дисидентів відсутні будь-які свідчення про вплив „Заяви” на кристалізацію їхніх політичних поглядів. Можна припустити, що обидві акції просто „загубилися” у загальному потоці заяв, листів, літератури, що поступала в Україну зі Заходу. Симптоматично, що немає згадки про декларацію американських професорів у спогадах безпосереднього учасника описуваних подій Є. Гедройця⁶⁹. Тому з відстані часу, очевидно, не буде перебільшенням ствердити, що обидві акції були політично малозначущими та що їх ініціатори плекали надто багато ілюзій і виявили надто мало розуміння особливостей функціонування радянської системи.

Але в українській інтелектуальній історії обидві ініціативи посідають вагоме місце. Передовсім необхідно відзначити співзвучність основних постулатів „Заяви 35” та тогочасних декларацій українського дисидентського руху. Оскільки очевидно є відсутність спільної інспіруючої групи, можна припустити, що тут маємо справу з характерним феноменом української політичної думки: появою і тривалим функціонуванням тих самих концепцій серед різних опозиційних груп, які в умовах репресивних режимів Російської імперії та СРСР просто не могли знати про політичні платформи своїх попередників (живучість федеративної концепції в Наддніпрянській Україні від декабристського руху та Кирило-Методіївського братства аж до політичних партій початку ХХ ст. або подібність програмних заяв гельсінського руху у 1970-1980-х рр. з основними положеннями політичної думки В’ячеслава Липинського 1920-1930-х рр.).

Інший аспект цієї акції відзначив І. Лисяк-Рудницький. У десяту річницю оприлюднення „Заяви 35” він писав до І. Коропецького:

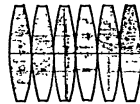
„Мій погляд такий: аргумент щодо „неактуальності” справи (з уваги на теперішній курс в СРСР та УРСР) — нестійкий. Культурні суспільства

⁶⁸ Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — Москва: Edition q. — 1995. — С.278, 432.

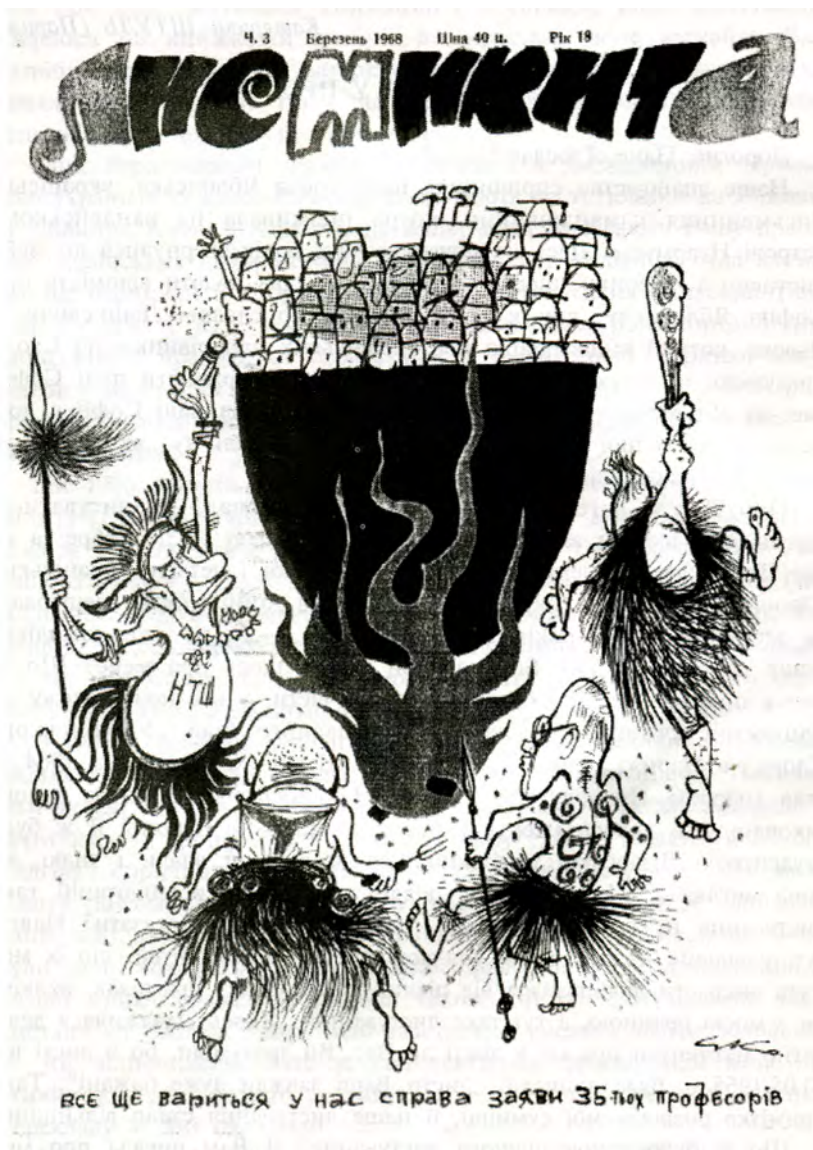
⁶⁹ Giedroyc J. Autobiografia na cztery ręce / Opracował Krzysztof Pomian. — Warszawa: Czytelnik, 1994.

зафіксують досвід свого минулого, незалежно від актуальності чи неактуальності даних епізодів. Уважаю, що на всякий випадок треба зберегти пам'ять про нашу ініціативу, яка — в цьому я переконаний — була одним з найрозумніших політичних починів в історії української еміграції. А втім політичний курс в СРСР може змінитися, як він уже не раз мінявся в минулому. Україна, що пережила сталінський режим, переживе теж брежнєвський (який як-не-як не дорівнює сталінському теророві). Передбачаю, що при будь-якому зменненні тиску згори, той рух, що так помітно проявився в УРСР в 1960-х рр., знову підійме голову й то зі збільшеною силою. Тоді концепція, що лежала в основі „Заяви 35-ох”, відразу стане знов актуальною, а вже тоді матиме не тільки академічно-історичне, але й зовсім практичне значення”⁷⁰.

Відродження масового опозиційного руху в Україні у 1987-1991 рр. показало, що як би наївно не виглядали акції групи українських інтелектуалів зі США у 1965-1971 рр., на довшу мету саме вони, а не їхні опоненти, мали рацію.

⁷⁰ З листа І. Лисяка-Рудницького до І. Коропецького від 11 червня 1977 р., Едмонтон (box 308, file 816).

Титульна сторінка сатиричного журналу „Лис Микита“
з карикатурою Едварда Козака

30-ЛІТНЄ ЛИСТУВАННЯ У ПРОСТОРІ ЧАСУ

Дорогий Пане Ярославе!

Наше знайомство спричинила пані Софія Яблонська, українська письменниця і мандрівниця, котра проживала на вандейському острові Нуармутьє. Десь на початках 60-х років звернулися до мене листовно з Америки, щоб я була така ласкава подати відомість про Софію Яблонську, яку я знаю, панові Ярославові Дашкевичу зі Львова, котрий пише працю про українських мандрівників по Сході. Зрозуміло, я відгукнулася й подала Вам всі координати пані Софії, але, як Ви пишете в листі від 30.07.1964 р., „Від пані Софії я досі не отримав жодної вісточки“. І поки Ви отримали ту „вісточку“, то між нами нав'язалася цікава кореспонденція.

Про Вас я дотепер нічого не знала. Почала розпитуватися. Довідалася, що Ви займаєтеся науковою працею — це добре; а от що Ви є сином Олени Степанівни, хорунжої і четаря Українських Січових Стрільців та Української Галицької Армії і були арештовані та засуджені на 10 років тяжких таборів, — то це вже комплікує нашу кореспонденцію. Бо ж чи Ви знаєте щось про мене? Що я, хоч в політиці не беру безпосередньої участі, а все-таки належу до націоналістичного середовища, згуртованого біля „Українського Слова“ в Парижі, а мій чоловік Олег Штуль-Жданович від 1964 р. став головою Проводу Українських Націоналістів? Ой..., за такого закордонного кореспондента у Вас по голівці не гладять! Я ж була студенткою Львівської політехніки за радянської влади і знаю, як вона виглядає. Мимо всяких „відлиг“ та навіть регабілітацій таке листування не є дуже схвальне. І як Вам про це сказати? Навіть тут, у вільній країні, я так боялася за своїх малих дітей, що їх можуть викрасти, відбивалася від різних „присланих“ шантажів, включно з моєю родиною, а тут таке листування... Яюсь відважилася делікатно натякнути про це в листі до Вас. Ви зрозуміли, бо в листі від 23.05.1965 р. була дописка: „листи Ваші завжди дуже бажані“. Така примітка розвіяла мої сумніви, й наше листування стало вільнішим.

Що ж було темою нашого листування? Я Вам писала про моє зацікавлення літературою, що пробую пера та довчаю свою українську мову перекладами. Ви ж писали про свої наукові досягнення, нові наміри, нові розшуки документації, про спеціальне зацікавлення українсько-вірменськими історичними взаємозв'язками. Довідалась я з Ваших листів, що Ви знаєте французьку мову і пишете нею, і навіть Ваші праці друкуються у Франції („Revue des études arméniennes“). В листі від 2.09.1965 р. пишете: „...пригадуватиму

Вам про своє існування книжками“. І справді, наше листування оперлося на книжковій виміні. Ви просили мене віднайти Вам потрібні документи чи матеріали, а мені замовляли новинки чи бажані мною книжки. На наше щастя, радянська пошта працювала непогано, хоч дещо й не приходило.

Ваші першочергові завдання, пов'язані з дослідженням вірменсько-українських взаємозв'язків, спонукують часті поїздки до Вірменії та бібліотек Києва і Харкова; на жаль, вони відсувають Вашу працю про українських подорожників на задній план. Радісною була вістка, що Ви отримали в доброму стані копії вірменських манускриптів з XVI та XVIII ст., які я Вам вислала. Час Ваш виповнений клопітливою працею, от берете участь у підготовці збірника документів і матеріалів про Лесю Українку, який має вийти у 1968 р., і притичних до інших збірників документів — „Тарас Шевченко“ та „Іван Франко“.

Рік 1966 важкий для Вас. Ви хворієте і перестали працювати в інституті. Подаєте мені Вашу домашню адресу: вул. Козацька, 11-а, вона ж і залишилася та сама на довгі роки. Тривожить мене стан Вашого здоров'я, бо ж пишете: „Мене звалила з ніг перевтома (три роки, по суті, я не відпочивав) — і ось вже третій тиждень я в лікарні. Нічого серйозного, але лікування затягується“. Дістаю листа, що Ви вже на ногах і маєте змогу поїхати в Литву, щоб там серед литовських озер відпочити й набрати сил до дальшої праці.

В 1967 р. починає виходити в Парижі енциклопедичний тижневик „Альфа“. Видання люксове, з кольоровими ілюстраціями. Посилаю Вам перші номери — Ви їх дістали. От Ваша реакція: „Журналом зачитуюсь — прошу Вас посилати „Альфу“ далі“. І таким способом „Альфа“ спричинилася до більш регулярного листування. На жаль, пошта почала підводити. Замість трьох висланих номерів приходив один, або взагалі ціла бандероля не доходила, можливо, що винні були гарні марки, які, знаючи Ваше філателістичне замилювання, я щедро приклеювала. Не дійшла також книжка „La nouvelle vague littéraire en Ukraine“, яку, мені здається, я вислала до Кисловодська, де Ви відпочивали. Зате ж конспекти на французькій мові про стилістику, лінгвістичну термінологію та про теоретичні питання перекладу — Ви отримали.

Під кінець 1967 р. від Вас приємна вістка: „Вже кілька днів працюю науковим співробітником Львівського музею етнографії та художнього промислу. Етнографія мене не цікавить... Краще це, як півторарічний відпочинок“. На жаль, ще неодноразово припадає Вам доля хвороб та безробіття, але Ви на всі удари відповідаєте працею. З-під Вашого пера виходить „Закарпаття в українській етнографічній науці XIX ст.“, „Академік В.Гнатюк“, „Буковина в українській

етнографічній науці ХІХ ст.“, монографія „Вірмени в Україні“ та десятки наукових довідок в українській та інших мовах.

Цікавими рефлексіями наділили Ви нас після оглядин Довженківської „Зачарованої Десни“, яку й ми мали щастя тут, у Парижі, побачити! А про „Тіні забутих предків“, яких режисера Параджанова Ви знали, — знаєте що Ви писали? „...мені найбільше не подобалося те, що цих справжніх тіней там немає; режисер замінив їх сучасними тінями — церковними ремінісценціями, а для Гуцульщини „тіні“ — це відгомін поганського світогляду“. У нас цей фільм ішов під назвою „Вогняні коні“, і от наші діти його бачили і дивувалися, що наші предки в своїх віруваннях так багато мають з поганського світу. В кожному разі, для нас це був перший український фільм європейського покою.

Кинула оком на нашу бібліотеку... Як там багато присланих Вами книжок: всі томи Лесі Українки, „Український енциклопедичний словник“ в трьох томах, до котрого я все заглядаю, „Одисея“, Котляревський, мій улюблений Казандзакіс, Словник художників України, Труш, Кульчицька, Новаківський, Якутович! Найцікавіші видавничі новинки Ви мені висилали — треба б було скласти спеціальний реєстр! Боюся, що я боржником перед Вами, тим більше, що Ви так часто були без праці, довго хворіли, а такі посилки були коштовні.

Пробачте, Пане Ярославе, що цей мій лист вийшов таким довгим, але ж це маленьке резюме нашого майже 30-річного листування, яке було лаконічне й обережне, щоб не створити підстав до неприємностей. Воно ж було контрольоване і під якимсь засекреченим гаслом існує в архівах. Цікаво було б прочитати „їхні“ коментарі...

У 1989 р. мій син Данило з дружиною відбували подорож по Україні, яка вела й через Львів. Від мене мали доручення зайти на вул. Козацьку, 11-а. На жаль, Ви були відсутні, але вони застали Вашу дружину. От їх враження: „Ну, там книжок, книжок, куди там нам, — а між ними дуже мила Пані й котики“.

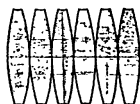
Прийшли грандіозні події. Ми маємо свою Державу! В 1991 р. я у Львові — Вас не застала. Аж у 1993 р. мені щастить. Ви є, працюєте в Інституті української археології Академії наук, який міститься в одному з будинків Бернардинського монастиря. Дістаю номер телефону й чую вперше Ваш бадьорий голос. Домовляємося про зустріч. Отже, всього, всього найкращого, до скорого побачення!

Катерина Штуль

P.S. І як Ви виглядаєте? Я Вас ніколи не бачила, навіть на знімці. Отже, на площі Возз'єднання (якраз підхожа назва), число 3-а, о 12-й годині. Маю постукати у вікно, бо двері з XVII століття дуже тяжко відкриваються.

P.P.S. На жаль, вікно високо, я до нього не доросла. Переді мною чорні, тяжкі, оковані двері з XVII століття, з якими дам собі раду, щоб відчинити й увійти до Вашої твердині науки.

К.Шт.

З М І С Т

Tabula gratulatoria.	5
Від редколегії.	6
Бібліографія праць Ярослава Дашкевича (1992-1996)	7
<i>Марта Богачевська-Хом'як (Вашингтон)</i> . Наука — невід'ємна частина його життя	33
<i>Андрій Содомора (Львів)</i> . Водяний годинник і концепція часу у філософській прозі Сенеки.	40
<i>Омелян Прицак (Київ)</i> . Татар: історія одного імені.	51
<i>Сосланбек Байчоров (Карачаевск)</i> . Аланы (асы) в свете новонайденных источников.	59
<i>Вольф Бейліс (Луганськ)</i> . Країна ал-Куманія у „Географічному творі” ал-Ідрісі та половецька земля Іпатіївського літопису.	84
<i>Паруйр Мурадян (Ереван)</i> . Идея конфессиональной толерантности и межнационального согласия в армянской книжности XII-XIII вв.	104
<i>Іона Винокур, Микола Петров (Кам'янець-Подільський)</i> . До початку історії Кам'янця-Подільського.	113
<i>Heide Buschhausen, Helmut Buschhausen (Wien)</i> . Der Maßstab Berlin, Staatsbibliothek Ms. Phillipp 1398, ein Zeugnis der armen-italienischen Buchmalerei des 13. Jahrhunderts.	136
<i>Володимир Вуйцик (Львів)</i> . Маловідома пам'ятка княжої доби.	146
<i>Наталя Яковенко (Київ)</i> . Витоки роду Немиричів.	156
<i>Michael Khodarkovsky (Chicago)</i> . Frontier and Non-Christian Identities in Early Modern Russia.	178
<i>Льбер Ортайли (Анкара)</i> . Основні напрями в османсько-турецькій історіографії.	199
<i>Анна Хорошкевич (Москва)</i> . Михалон Литвин и Иван Пересветов.	207
<i>Борис Гудзяк (Львів)</i> . Православні мандрівники XVI століття на шляху з Османської імперії до східнослов'янських земель.	212
<i>Ганна Кос (Львів)</i> . Художній метал у забудові середньовічного Львова (XVI-XVIII ст.).	230
<i>Уляна Єдлінська (Львів)</i> . Слідами втрачених документів Люблінського коронного трибуналу.	243
<i>Dariusz Kołodziejczyk (Warszawa)</i> . Eksport srebrnej monety z Rzeczypospolitej na ziemie imperium Osmańskiego i problem bilansu handlowego.	253
<i>Edmond Schütz (Budapest)</i> . Contrastive Historical and Literary Parallels of Medieval Armenia and Hungary.	261
<i>Алій Колесников (Санкт-Петербург)</i> . Історія й ідеологія братства Нурбахшіа в творі Нураллага Шуштарі „Маджаліс ал-Му'мінін”.	273

Валерій Бушаков (Асканія-Нова).

- Що означає кримський хоронім Чонгар? 287
- Edward Tryjarski (Warsaw).* Anton Vardapet on the Feast of the Assumption of the Mother of God. 298
- Галіл Іналджик (Анкара).* Знахідка судових книг Кримського ханату (1618-1750). 308
- Ярема Полотнюк (Львів).* „Тугі-Наме” Могаммеда Кадері та перська мова Індії кінця XVII — початку XVIII ст. 330
- Віктор Остапчук, Олександр Галенко (Київ).* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі „Дар великих мужів у воюванні морів”. 341
- Сагид Фаизов (Москва).* Тугры крымского ханского двора XVII — начала XVIII ст. в протоколе и художественной структуре грамот ханов и принцев. 427
- Юрій Мицик (Дніпропетровськ).* Два листи гетьмана Нероди (Бородавки). 435
- Борис Флоря (Москва).* Начало Смоленской войны и запорожское казачество. 443
- Teresa Chynczewska-Hennel (Warszawa).* Problem unii kościelnej polskich Ormian w korespondencji Mariusza Fiolonardiego (1635-1643). 451
- Валерій Степанков (Кам'янець-Подільський).* Формування української державної ідеї 1648-1649 рр. 464
- Франк Сисин (Едмонтон).* Євреї та повстання Богдана Хмельницького. 479
- Іван Стороженко (Дніпропетровськ).* Деякі аспекти воєнного мистецтва та морально-психологічних питань у битві під Берестечком 1651 р. 489
- Andrew Pernal (Manitoba).* Diplomatic Contacts between Bogusław Radziwiłł and Bohdan Khmel'nyts'kyi in 1656: Two Unpublished Documents. 509
- Володимир Александрович (Львів).* Малярі вірменського походження у Львові перед серединою XVII ст. 537
- Василь Пуцко (Калуга).* „Розп'яття” з портретом Леонтія Свічки: європейська спадщина в українському малярстві кінця XVII ст. 555
- Михайло Селівачов (Київ).* До проблеми районування українського народного мистецтва (XVIII-XX ст.). 576
- Файна Петрякова (Львів).* Художній фаянс кінця XVIII — початку XX ст. 587
- Stefan Kozak (Warszawa).* Z zagadnień ukraińskiej chrystologii romantycznej. 607

<i>Ярослав Дзира (Київ)</i> . Козацький правопис поета. (Чи маємо академічне видання творів Тараса Шевченка?)	616
<i>Daniel Beauvois (Paris)</i> . Balzac en Ukraine, ou l'aveuglement.	634
<i>John-Paul Himka (Edmonton)</i> . The Issue of Celibacy at the Lviv Provincial Synod of 1891: Unpublished Documents from the Lviv and Przemyśl (Peremyshl) Archives.	648
<i>Эдген Тенишев (Москва)</i> . Письменный язык крымчаков.	671
<i>Всеволод Наулко, Оксана Франко (Київ)</i> . Етнографічна та народознавча спадщина Ф.К. Вовка (1847-1918).	675
<i>Andrzej Poppe (Warszawa)</i> . Pochwała Wielkiego Mistrza. Uwagi na marginesie wznowień "Historii Ukrainy-Rusi" Mухайла Hruszewskiego (Kijów 1991-1994).	698
<i>Богдан Якимович (Львів)</i> . Співпраця і взаємовідносини „Просвіти” з галицькими парамілітарними організаціями.	710
<i>Jerzy Myśliński (Warszawa)</i> . Lwowski tygodnik "Życie" 1910-1912.	722
<i>Георг Гурич (Київ)</i> . Між російським і українським берегами. В.І. Вернадський і національне питання (в світлі щоденника 1917-1921 рр.).	735
<i>Василь Ульяновський (Київ)</i> . Релігія і церква в житті та творчості Д.І. Яворницького.	757
<i>Мирослав Мороз (Львів)</i> . Упорядник і дослідник архіву Михайла Драгоманова Гліб Лазаревський.	782
<i>Олег Купчинський (Львів)</i> . Причинки до історії української картографії 1930-1940-х років. Микола Кулицький.	789
<i>Іван Бутич (Київ)</i> . Співпраця Ярослава Дашкевича з архівними установами України у 1950-1960 роки.	809
<i>Любомир Винар (Кент)</i> . Ініціативна група Українського Історичного Товариства. (До історії розвитку української історичної науки).	823
<i>Сергій Білокінь (Київ)</i> . До питання про авторство „Словника українських псевдонімів”. Документи і матеріали.	830
<i>Ярослав Грицак (Львів)</i> . „...Холодну війну розхолодити...”: до спроби налагодження зв'язків між українськими інтелектуалами Заходу та УРСР.	875
<i>Катерина Штуль (Париж)</i> . 30-літнє листування у просторі часу.	904

Наукове видання

Марра Мунді

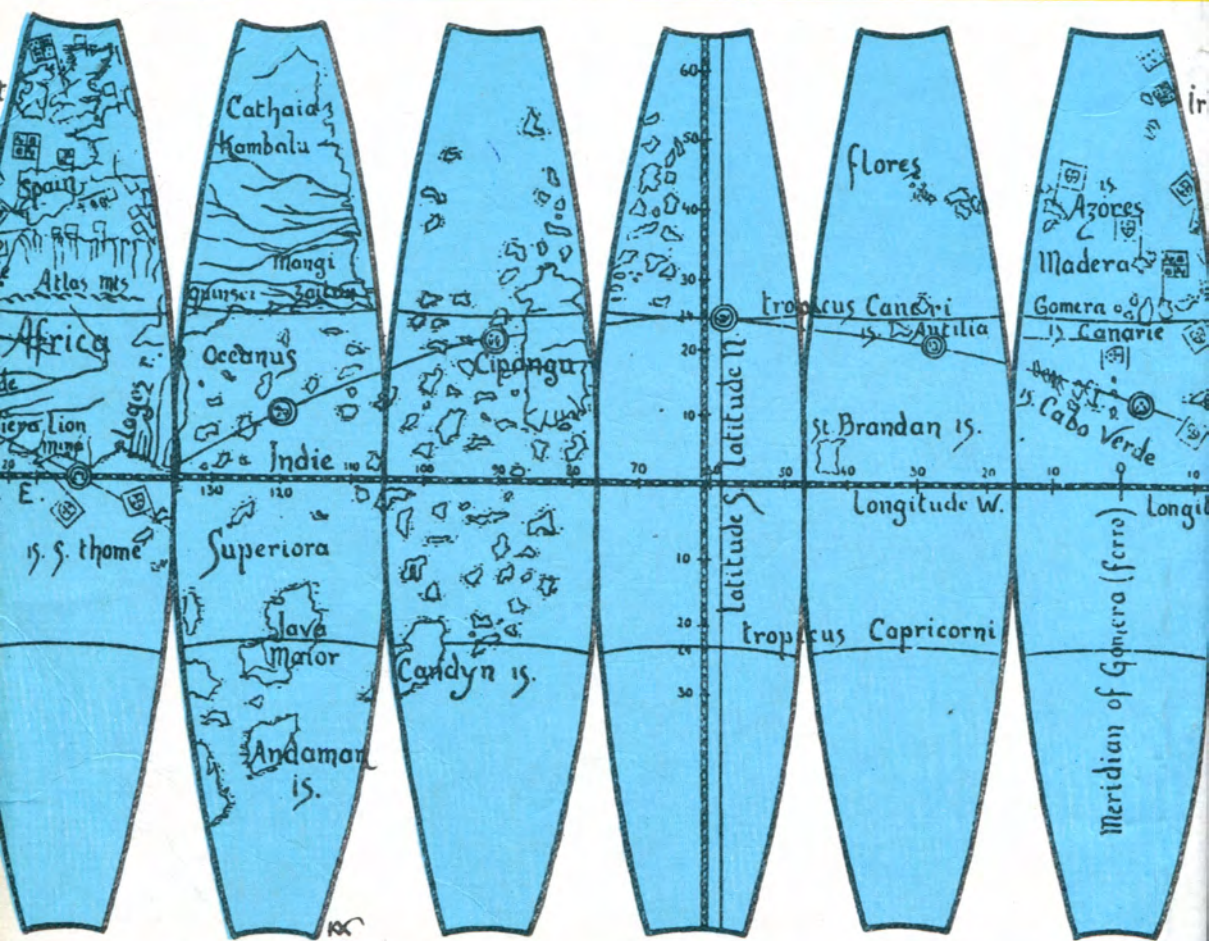
Збірник наукових праць
на пошану Ярослава Дашкевича
з нагоди його 70-річчя

Здано до складання 18.01.96. Підписано до друку 02.12.96. Формат
70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарн. Times. Фіз. арк.
57. Зам. № 1557

Видавництво Отців Василіян «Місіонер»
290019 Львів, вул. Б. Хмельницького, 36

Жовківська книжкова друкарня
видавництва Отців Василіян «Місіонер»
292310, м. Жовква Львівської обл.,
вул. Василянська, 8

NDI • MAPPA MUNDI •
MAPPA MUNDI • MAP
PA MUNDI • MAPPA M

UNDI • MAPPA MUNDI •
• MAPPA MUNDI • MA
PPA MUNDI • MAPPA
MUNDI • MAPPA MUN
DI • MAPPA MUNDI • M
MAPPA MUNDI • MAP